ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN EKONOMİK VE SOSYAL TARİHİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE ECONOMIC AND SOCIAL HISTORY OF THE REPUBLIC OF TURKEY

26-28 KASIM / *NOVEMBER* 2015 İZMİR

BİLDİRİLER

Yayına Hazırlayan
Uzm. Yrd. Erdem ÜNLEN

CİLT I

ANKARA - 2017

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibası hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu (2015:İzmir)
Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve sosyal tarihi uluslararası sempozyumu: bildiriler; 26-28 Kasım 2015= International symposium on the economic and social history of the Republic Turkey: papers/ yay.haz.: Erdem Ünlen._Ankara:AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi,2017.
2c.:hrt.:tbl.;24cm._(Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını)
ISBN:978-975-16-3350-7(Tk.)
ISBN:978-975-16-3351-4(1.c.)
ISBN:978-975-16-3352-1(2.c.)
1.TÜRKİYE _ TARİHİ_20.YÜZYIL_KONGRELER, VB.
2.TÜRKİYE_EKONOMİK DURUM_20.YÜZYIL_KONGRELER, VB.
3.TÜRKİYE_SOSYAL DURUM_20.YÜZYIL_KONGRELER, VB.
I.Ünlen,Erdem,yay.haz. II.E.a.:Ekonomik ve sosyal tarih...III.E.a.:International symposium...
IV.Seri
956.102

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Kemal ARI
Prof. Dr. Bige SÜKAN
Prof. Dr. Mehmet TEMEL

KİTAP SATIŞI :
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay / ANKARA
Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat - Çankaya / ANKARA
Tel : 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer : 009 (0312) 285 65 73
e-posta : bilgi@atam.gov.tr
web : http://www.atam.gov.tr
e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

• Bildiriler içinde geçen görüş ve bilgilerden bildiri sahipleri sorumludur.
• Bildiriler sunuş sırasına göredir.

ISBN : 978-975-16-3350-7 (tk.)
978-975-16-3351-4 (1.c.)

İLESAM : 17.06.Y.0150-512
BASKI SAYISI : 500
BASKI : Türkiye Diyanet Vakfi Yayın Matbaacılık ve Tic. İşletmesi
Serhat Mh. 1256. Sok. No: 11 Ostim-Yenimahalle-Ankara
Tel: (0.312) 354 91 31

İÇİNDEKİLER

CİLT I

SEMPOZYUM KURULLARI XI

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü
Prof. Dr. Kemal ARI XVII

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN XXIII

Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Mehmet FÜZÜN XXVII

BİLDİRİLER

Ticaret Mekânlarında Tarihsel Gelişim ve Değişim: İzmit Örneği
Doç. Dr. Deniz DEMİRARSLAN 1

Fransız Konsolosu Ramire-Pie-Maxime Vadala'ya Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun (1925-1934)
Yrd. Doç. Dr. Özgür YILMAZ 29

Mübadillerin Sosyo-Ekonomik Yapısında Meydana Gelen Değişim: Niğde Örneği
Yrd. Doç. Dr. Salih ÖZKAN 69

Economic Relations between Romania Kingdom and Republic of Turkey during Mareshall Antonescu Regime (1940-1944)
Doç. Dr. Liliana BOŞCAN 85

Bağımsızlıktan Sonra Gürcistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri
(XX yüzyılın sonları-XXI yüzyılın başları)
Arş. Gör. Murat ESEDOV 109

The Turkish-German Economic Relations in The Period Between
The Two World Wars - According To The Yugoslav Sources
Prof. Dr. Vladan VIRIYEVIÇ 137

Öğrencilerin Şirketi: Galatasaray Lisesi Tasarruf Sandığı'nın
Kurulması ve Bir Yıllık Bilançosu
Yrd. Doç. Dr. Betül BATIR 157

Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Yerel Sermaye Birikimi:
Taşrada Kurulan Anonim Şirketler (1920-1938)
Dr. Sadık ERDAŞ 177

Milli İktisat Politikasının İzmir'deki Tezahürlerinden;
Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi
Doç. Dr. Serdar SARISIR 217

Yeni Türkiye Devleti'nde Ekonominin Türkleştirilmesi Politikası:
Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Örneği
Doç. Dr. Şaduman HALICI 249

Bir Toplumsal Dönüşüm Hareketi Olarak Köycülük ve
Selahaddin Demirkan
Dr. Hasan DİNÇER 273

Atsız Mecmua'da Köycülük Söylemi
Doç. Dr. Mehmet IŞIK 305

Dr. Rıfkı Kamil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Arşivindeki
Belgelerin Cumhuriyet Dönemi Sosyo-Ekonomik Tarihi Açısından
Değerlendirilmesi
Yrd. Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN 339

Tek Parti Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi Programlarında Sosyal Politikalar
Yrd. Doç. Dr. Taner BULUT 345

Turkish-Hungarian Economic Relations in the Inter-war Period
Dr. Arpad HORNJAK 375

Politics and ideology of the sovereignty in Iran and Turkey (A Comparative Study of the Status of Women during the Reza Shah and Ataturk era)
Yrd. Doç. Dr. Elham MALEKZADEH 383

Euro Krizinin Ab ve Türkiye Üzerindeki Etkileri: 2008 Küresel Krizi Bağlamında Bir Değerlendirme
Öğr. Gör. Ahmet Turan ÇETİNKAYA 395

Türkiye'ye Gelen Ünlü Yabancı İktisatçılar ve Raporları (1929-1947)
Dr. Perihan ÜNLÜ SOYLU 427

Milli Ekonomi'den Devletçi Ekonomi'ye Geçişte Trabzon Örneği (1923-1939)
Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK 457

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Hıfzıssıhha Eğitimi: Üç Ders Kitabı Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme
Doç. Dr. Selim KADIOĞLU 485

Türk Millî Eğitim Şûra Kararlarında Kadının Yeri (1939-2014)
Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER 523

Propaganda ve Sağlık: Cumhuriyet Döneminde Sıhhî Propaganda Faaliyetleri ve Halk Sağlığına Etkileri (1923-1945)
Dr. Feyza KURNAZ ŞAHİN 549

II. Dünya Savaşı Yıllarında Aydın'da Sağlık (1939-1945)
Yrd. Doç. Dr. Günver GÜNEŞ 591

Kadroculara Göre Türkiye'de Tarımsal Kalkınma ve Toprak Sorunu
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN 629

Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçiliğin Gelişimi ve Fiskobirlik:
Tarihsel Bir Değerlendirme
Öğr. Gör. Dr. Ergül BALLI 657

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Sonrasında Türkiye Cumhuriyeti
Devleti'nin İktisadi Vaziyeti Hakkında Dış Basında Yer Alan Bazı
Değerlendirmeler
Doktora Öğrencisi Ceyda Tuna BOZDOĞAN 701

Türkiye'nin 1929 Dünya Ekonomik Bunalımından Korunma Arayışları:
Milli Sanayi Numune Sergisi
Dr. Çağla D. TAĞMAT 721

Cumhuriyetin İlk Ekonomik Kurumlarından Alpullu Şeker Fabrikası'nın
Türkiye'nin Ekonomik ve Sosyal Yaşamına Katkıları
Doktora Öğrencisi Hüsnü TEKEŞİN 739

Ekonomik Bir Kurum Olarak Devletleştirme Sürecinde İzmir Limanı ve
Yolsuzluk Mahkemeleri
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Emin ELMACI 781

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizcilik Politikaları ve Kabotaj
Uygulamaları
Yrd. Doç. Dr. Yasemin NEMLİOĞLU KOCA 837

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Deniz Ticaretinin Genel Durumu ve
Gelişimine Yönelik Alınan Tedbirler
Yrd. Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK 879

İstatistiksel Veriler Işığında Trabzon Limanı'nın Ticari Faaliyetlerinin Karşılaştırmalı Değerlendirmesi (1940-1980)
Yrd. Doç. Dr. Şengül ŞANLIER 921

CİLT II

Kurtuluş Sonrasında İzmir'in Sosyal ve Ekonomik Yapısının Yeniden Oluşumu
Prof. Dr. Kemal ARI 949

Türkiye'de Ekonomik Gelişmeler ve Gelecek Perspektifleri
Yrd. Doç. Dr. Hasan ALPAGU 967

Türkiye'nin Sosyal Tarihinden Bir Yaprak: XX. Yüzyılda Ankara'da Arıcılık
Yrd. Doç. Dr. Necdet AYSAL 983

Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri (1945-1947)
Doç. Dr. Hakan UZUN 1029

Türk MillƏtinin Sosial DƏyişimindƏ Ziya Gökalp VƏ Atatürk'ün Rolu (Turkish Nation Of The Social Change Ziya Gökalp And Atatürk's Role)
Doç. Dr. Faik ELEKBERLİ 1061

Atatürk Dönemi Kitle İletişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler (1920-1938)
Prof. Dr. Nesimi YAZICI 1087

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Hapishaneler (1920-1938)
Prof. Dr. Sadık SARISAMAN 1137

Atatürk'ün 2 Şubat 1923 Tarihinde İzmir'de Halk İle Yaptığı Sohbetin Sosyal Tarih Açısından Değerlendirilmesi
Dr., (E) Öğ. Alb. Suat AKGÜL 1163

Bürokrat, Akademisyen, Siyasetçi Kimliğiyle Cezmi Erçin ve Ekonomik Görüşleri
Arş. Gör. Lemi ATALAY 1197

Türkiye Ekonomisinde Hükümet Performanslarının TOPSIS Yöntemi İle Ölçülmesi
Yrd. Doç. Dr. Selim ŞANLISOY - Dr. Mehmet ÇETİN 1221

Lozan Sonrası Süreçte Kıbrıslı Türklerin Türkiye'ye Göç Hareketleri ve Bunun Ekonomik ve Sosyal Hayata Yansımaları
Prof. Dr. Ulvi KESER 1255

Türkiye'de 1980 Sonrası Finansal Serbestleşmenin Sonuçları
Doç. Dr. M. Veysel KAYA - Doktora Öğr. Abdülkadir TIĞLI 1295

İran- Türkiye Ticari Münasebetlerinde, Tebriz - Erzurum - Trabzon Transit Ticari Yolunda Sorunlar (1920-1926)
Yrd. Doç. Dr. Masoumeh DAEİ 1317

Cumhuriyet Döneminde Trabzon Limanı'nın Gelişimine Bağlı Olarak Trabzon'a Demiryolu Yapma Girişimleri
Doç. Dr. Zehra ARSLAN 1327

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Başkentte Eğlence Yaşamına Yönelik Faaliyetler
Tarih Uzmanı Özlem TAŞKIRAN 1361

Kent Tarihi Araştırmalarına Bir Katkı: XIX. Yüzyılın Ortalarından XX. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İzmir-Tilkilik Semtinde Sosyal ve Kültürel Hayat
Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN 1391

Sosyo–Ekonomik Açıdan Türklerin Avrupa'ya Göçü ve 21. Yüzyılda Avrupa'daki Geleceği
Eğt. Bilimci (Dipl.-Päd. Dr.), Araş.-Yazar Abdulkadir İNALTEKİN 1433

XX. Yüzyılın 20'li Yıllarının Başlarında Türkiye'nin Sosyal Hayatı (Rusya Arşiv Belgeleri Işığında)
Prof. Dr. Musa QASIMLI 1465

Türkiye'de Seçim Sonuçlarının Mekânsal Dağılışı İle Ekonomi Arasındaki İlişki: 2002-2015 Dönemi Örneği
Yrd. Doç. Dr. Mehmet BİÇİCİ - Doç. Dr. M. Emin SÖNMEZ ..1481

Yeni Belgeler Işığında Topkapı Fukaraperver Cemiyeti
Yrd. Doç. Dr. Cengiz MUTLU 1513

Ağır Sanayiden Günümüze Cumhuriyet Kentlerinde Sosyolojik Bir Çözümleme: Zonguldak/Bartın/Karabük Örneğinde İktisadi Hayatın Değişimi ve Kayıp Mesleki Kodlar
Doç. Dr. Adem SAĞIR - Sinan KIRIMLI 1531

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Yerel Meslek Örgütü Dergisi: İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası
Doç. Dr. Nahide ŞİMŞİR..... 1561

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yapılan Anketlere Göre Toplumun Değerler Algısı
Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL..... 1601

The People's Houses in Turkey According to British Documents
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA..... 1623

II. Dünya Savaşında Türkiye'de Çocuk Olmak
Yrd. Doç. Dr. Müslime GÜNEŞ 1643

Soğuk Savaş Başlangıcında Dış Etkenlerin Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Dönüşüme Etkileri
Yrd. Doç. Dr. N. Selcen KORKMAZCAN..... 1673

Cumhuriyet Dönemi İç Güvenlik Politikaları ve Türk Polis Teşkilatı
Doç. Dr., (E) 1. Sınıf Emniyet Müd. Ali DİKİCİ 1695

Cumhuriyet Dönemi'nde Devletin Mülkiyete Müdahale Biçimleri: İskân Kanunu
Öğr. Gör. Dr. Arzu VARLI 1737

Cumhuriyet Tarihinde Turizm Teşkilatlanması ve Türkiye'nin Turistik Tanıtımı
Dr. Erol EVCİN 1771

Türkiye'de Planlı Döneme Geçişte Turizme Bakışlar (1960-1965)
Araş. Gör. Fehim KURULOĞLU 1819

Sempozyum Fotoğrafları 1841

SEMPOZYUM KURULLARI

Düzenleyen Kurumlar

Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN (Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı)

Nihat BÜYÜKBAŞ (Atatürk Araştırma Merkezi Başkan Yardımcısı)

Prof. Dr. Kemal ARI

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN

Prof. Dr. İsmail COŞKUN

Prof. Dr. Halil KÖSE

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Prof. Dr. Mustafa TURAN

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN

Doç. Dr. Hamit PEHLİVANLI

Yrd. Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Emin ELMACI

Yrd. Doç. Dr. Alev GÖZCÜ

Yrd. Doç. Dr. Kenan KIRKPINAR

Yrd. Doç. Dr. Ahmet MEHMETEFENDİOĞLU

Yrd. Doç. Dr. Murat ŞENTÜRK

Halil N. HATİPOĞLU

Hüseyin TOSUN (ATAM Bilimsel Çalışmalar Müdürü)

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN

Nihat Büyükbaş

Prof. Dr. Kezban ACAR KAPLAN

Prof. Dr. Kemal ARI

Prof. Dr. Halil BAL

Prof. Dr. Murat BASKICI

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN

Prof. Dr. Yaşar BÜLBÜL

Prof. Dr. Mehmet CANATAR

Prof. Dr. Gül CELKAN

Prof. Dr. A. Güldem CERİT

Prof. Dr. İsmail COŞKUN

Prof. Dr. Mustafa DAŞ

Prof. Dr. Esin DAYI

Prof. Dr. Durmuş Ali DEVECİ

Prof. Dr. Yasemin DOĞANER

Prof. Dr. Çağrı ERHAN

Prof. Dr. Mehmet ERSAN

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

Prof. Dr. Vehbi GÜNAY

Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ

Prof. Dr. Selami KILIÇ

Prof. Dr. Osman KÖSE

Prof. Dr. Yakup MAHMUDOV

Prof. Dr. İsmail MAZGİT

Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU

Prof. Dr. Mustafa ÖZATEŞLER

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU

Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ

Prof. Dr. Mehmet TEMEL

Prof. Dr. Muzaffer TEPEKAYA

Prof. Dr. Mustafa TURAN

Prof. Dr. Ömer TURAN

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR

Prof. Dr. Selma YEL

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

Prof. Dr. Vladan VİRİYEVİÇ

Prof. Dr. Saime YÜCEER

Prof. Dr. Musa QASIMLI

Doç. Dr. Mithat AYDIN

Doç. Dr. Kemal ÇELİK

Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA

Doç. Dr. Hasan MERT

Doç. Dr. Selçuk NAS

Doç. Dr. Hilal ORTAÇ GÜRPINARLI

Doç. Dr. Arife KARADAĞ

Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN

Doç. Dr. Hamit PEHLİVANLI

Doç. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY

Doç. Dr. Hakan UZUN

Doç. Dr. Uğur ÜNAL

Doç. Dr. Fahri SOLAK

Yrd. Doç. Dr. İ. Eren AKÇİCEK

Yrd. Doç. Dr. Necdet AYSAL

Yrd. Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK
Yrd. Doç. Dr. Masoumeh DAEİ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Emin ELMACI
Yrd. Doç. Dr. Alev GÖZCÜ
Yrd. Doç. Dr. Umut KARABULUT
Yrd. Doç. Dr. Murat KILIÇ
Yrd. Doç. Dr. Kenan KIRKPINAR
Yrd. Doç. Dr. Leyla KIRKPINAR
Yrd. Doç. Dr. Ahmet MEHMETEFENDİOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Türkmen TÖRELİ
Yrd. Doç. Dr. Özgür YILMAZ
Öğr. Gör. Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU

Sekretarya

Erdem ÜNLEN (ATAM Uzman Yardımcısı)
Aynur YAVUZ AKENGİN (ATAM Uzman Yardımcısı)
Halit Aytuğ TOKUR (ATAM Şefi)
Arş. Gör. Ferah AYYILMAZ ARAS (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Arş. Gör. Mustafa KIRIŞMAN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Arş. Gör. Aymelek ŞENEL (Dokuz Eylül Üniversitesi)

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Kemal ARI*

Değerli Konuklar;

Bugün düzenlediğimiz ve bizim için gurur kaynağı olduğunu düşündüğümüz bir etkinliğe katılmış olmanızdan büyük bir memnuniyet duyuyoruz. Hoş geldiniz, safalar getirdiniz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi adlı bu sempozyum, belki de taşıdığı nitelikler açısından İzmir'de ilk kez düzenlenmektedir. İzmir yalnız Cumhuriyet Tarihimiz açısından değil, geçmiş yüzyıllarda da önemli bir ekonomi kenti olmuştur. Ayrıca toplumsal yapısı da sürekli değişime uğramış, farklılıklar kazanmıştır. Bu özellikler aslında kent için bir zenginliktir; dolayısıyla bu zenginliğin yarattığı renkli görüntüler, bu kentin tarihsel evrelerinde hep olmuştur.

Üç gün sürecek etkinlik boyunca; belirttiğim konuların cumhuriyet dönemindeki oluşum ve etkileri sunulacak bildirilerde ele alınacaktır. Yaklaşık doksan bildiri sunulacak olan bu etkinlikte, sosyal ve ekonomik yönüyle yakın tarihimiz çok değerli bilim insanları tarafından ele alınacaktır. Bir sempozyumda istenen, yalnız bilinen veriler ortaya koyarak bir anımsama egzersizi yapmak değildir. Önemli olan yeni veriler, bilgiler ve yorumlar ortaya koyabilmek ve bir ufuk zenginliği yaratabilmektir. Bu özgün katkılar, umarız ki İzmir penceresinden baktığımızda, Türkiye'deki toplumsal ve ekonomik tarihin ileriki dönemde ele alınışında, yeni bakış açıları yaratmada etkili olacaktır. Bu nedenle biz böyle bir etkinliğin yalnızca toplumsal ve ekonomik boyutuyla Türkiye tarihini irdelemenin önemli oluşuyla sınırlı kalmıyor ve bunun İzmir'de yapıl-

* Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü

mış olmasının da çok önemli olduğunu düşünüyoruz. Unutmayalım, Türkiye'nin Birinci İktisat Kongresi 1923 yılının Şubat ayında İzmir'de gerçekleştirilmiştir.

Sunulan bildiriler daha sonra çok değerli bir kurumumuz olan Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı tarafından kitap olarak basılacaktır. Bu etkinlik gerçekte yoğun bir etkinliğin sonucudur. Çok değerli hocam, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Sn. Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan ile Macaristan'da, Budapeşte'de düzenlenen bir uluslararası etkinlikte ayak üstü konuşurken bir sempozyum yapma düşüncesi geldi. Sonra da aylar boyu süren çalışmalarla bu düşünce, işte bugün bulunduğumuz düzeye getirilebildi. Değişik toplantılar, alınan kararlar; bu kararların uygulanması ve sabırlı bir çalışma bizi böyle bir sonuçla buluşturabildi. Çok kişinin emeği olduğunu söylemeliyim ve önünüzde bütün bu arkadaşlarımıza başında bulunduğum Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü adına teşekkürlerimi bir borç biliyorum.

İzninizle ben, bu konuşmamda Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün adını özellikle anmadan geçemeyeceğim. O, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın sonunda, Türk süvarilerinin İzmir'e girişinin hemen ardından o zamanki adı Nif olan ve bugün Kemalpaşa olarak bilinen yerde, Belkahve'de, Halide Edip Adıvar'ın şu sorusuyla karşılaşmıştı. "Paşam" demişti Halide Edip Hanım; "Başardınız!" Bu söz üzerine Atatürk gözleri çakmak çakmak olarak şunları söylemişti: "Asıl mücadele şimdi başlıyor!" Gazi'nin asıl mücadele, yani savaşım dediği şey neydi? Türk ordusu tarihindeki en önemli zaferlerinden birini kazanmışken, böylesine bir anda Gazi Mustafa Kemal Atatürk, niçin yeni bir mücadeleden söz ediyordu? Kuşkusuz bu sözlerde, aslında tarihin büyük bir yük olarak getirip ulusa dayadığı geri kalmışlığın ve onun yarattığı acı sonuçların büyük etkisi bulunuyordu. Türk Ulusu, İzmir'in işgali ve onu izleyen dönemlerde büyük acılar içine yuvarlanmıştı. Karanlık günlerin içine sürüklenmiş olan ulus, bocalayıp duruyor, emperyalizm bütün acımasızlığıyla bu soylu ulusu tarihten silmek için var gücüyle uğraşıyordu. Ancak Türkleri o günlerde bir idam sehpası karşısına getiren nedenler, yalnız askeri ye-

nilgiler olabilir miydi? Ordular yenilmiş ve gerilemişse; bunun ardında başka nedenler aramak gerekmez miydi? Orduları ayakta tutan, sağlam bir toplumsal yapı, iç barış, ulusal birlik ve bütünlük duygusu ile güçlü bir ekonomi değil midir? Bunlar yoksa bir ordunun başka ordular karşısında başarı şansı olabilir mi? Ancak daha da ötesi; sonunda Osmanlı Devleti geri kalmışlık girdabının içine sürüklenmişse; bunun nedeni de toplumsal sorunlar ve ekonomik geri kalmışlıksa, onu geri bırakan, batı karşısında güçsüz kılan gerçek nedenler nasıl bir tarihsel yanlışın üzerine oturuyordu?

Açıkça söylemek gerekirse bu büyük çöküş, Osmanlı Devleti'nin ve onun dayandığı kültür coğrafyasının önce Rönesans, ardından Aydınlanma ve en sonunda da Sanayi Devrimi dediğimiz büyük dönüşüm evrelerini kaçırmış olmasındandı. Batı dev adımlarla ilerlerken, Osmanlı ülkesi bu ilerlemeye ayak uyduramamış ve kendi toplumsal gücünü ve ekonomik yapısını bu değişimin gereklerine göre kurgulayamamıştı. Aynı koşutluk sağlanamadığı için de gelişmişlik ve güç ögeleri açısından dev uçurumlar oluşmuştu. İşte Büyük Atatürk bu gerçeği görmüş; hastalığın gerçek tanısını yapmış, sorunun yalnızca askeri başarılar elde edilmekle sağlanamayacağını, daha köklü sorunlara neşter atmak gerektiğini anlamıştı. Bu nedenle gerçek amacını; "Çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkmak!" olarak ortaya koymuştu. Ancak bunu ulusu ulus yapan özden, değerlerden ve ulusal güç ögelerinden kopmadan yapmak gerektiğini de biliyordu. Bilim ve teknik neredeyse oradan alınacaktı. Bunun için bilgiyi edinmek ve bilgi edinmenin yollarını açmak, onun için en önemli yol ve yöntem olarak görülüyordu. Bu güçler, az önce söylediğim süreçleri yaşamış olan batı dünyasındaydı. O halde, batıdan bu özellikler alınacak; aklın önü açılacak, bilimsel düşünce ve yaşamda sekülerleşme ile bu dönüşüm sağlanacak; Türkler'in kara günleri, aydınlık günlere çevrilecekti. Doğu ile batı arasında oluşan büyük açıklık ancak böylece kapanabilirdi. İşte Büyük Atatürk'ün öncülük ettiği büyük devrimsel devinimin temel özü ve işlevi buydu.

Bu köklü dönüşüm sürecinin önemli bir boyutunu oluşturan toplumsal ve ekonomik devrim hareketlerinin merkezi konumundaki İz-

mir'in özel bir önemi ortaya çıkmıştı. İzmir 9 Eylül 1922'de kurtulduktan sonra, 13 Eylül 1922 günü başlayan ve günlerce süren büyük bir yangınla kül yığınına dönüştü. Lozan Barış görüşmeleri başladığında, batılılara karşı Türkler, Ulusal Ant/ Misak-ı Milli ilkeleri doğrultusunda bir uğraşı içine girdiklerinde; bunun bir parçası olarak da kapitülasyonları kaldırmak, kabotaj hakkını elde etmek gibi dev ekonomik sorunları çözebilmek için çabaladıklarında, Türkiye'nin hemen yer yeri bir yıkıntı biçiminde bulunuyordu. Alanım olan ticari denizcilik üzerinden örnekler vermeye çalışayım: Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda, Türkiye'nin bir yıllık taşıma gereksinimini sağlayabilmesi için 90 bin tonilatoluk bir gemi hacmine gereksinimi vardı. Ama elde bulunan gemilerin toplam taşıma hacmi, 23 bin tonilatoyla sınırlıydı. Osmanlı Devleti kapitülasyonların bir parçası olarak kabotaj hakkını bütünüyle yabancılara vermişti. Türk, sanki kendi ülkesinde tutsaktı. Örneğin yabancılar, taşımacılık haklarını elde etmişlerken; Türkiye'nin limanlarından sonuna kadar yararlanabiliyor; örneğin acentelerden liman vergisi alınmıyor; ancak buna karşın, limana giren küçük bir Türk teknesi bu vergileri veriyordu. Türkün alın teri oluk oluk yabancıların kesesine akıyordu. Türkiye'de ticari gemicilik kuracak doğru dürüst sermaye, bilgi birikimi, hiç ama hiçbir şey yoktu. Bu acınası durum, ekonominin başka alanlarında da başka biçimlerde boy gösteriyor; kısacası yeni kurulan Türkiye'de ekonomik bağımsızlığı sağlayacak girişimlerin önünde yığınla engel bulunuyordu.

Bu nedenle Gazi; Mahmut Esat Bozkurt gibi değerli bir iktisat vekilinin ön ayak olmasıyla 1923 yılı Şubat ayında İzmir'de büyük bir iktisat kongresinin toplanasını istedi. Kongrenin resmi adı Türkiye İktisat Kongresi idi. İzmir'i büyük ekonomik kalkınmanın bir başlangıç noktası olarak görüyordu. İzmir gibi yanıp yıkılmış bir kentten sanki bir olağanüstülük yaratmak amacındaydı. Modern bir kent, çağı yakalamış bir ekonomik birikim ve işleyiş, ilerleyen ve batıya dönük biçimde oluşan yeni toplumsal yapı ve atılan dev ekonomik devrimci adımlar…

İşte biz de bu etkinlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarından bugüne, İzmir merkezli olarak ekonomik ve sosyal yapı üzerindeki

gelişimleri ele almayı düşündük. Çağrılar yaptık, çok değerli katılımcılar çağrımıza uyarak buraya geldiler ve konuklarımız oldular. Bu güzel ortam böylece yaratıldı.

Çok değerli konuklar;

Ben hem üniversitemiz hem de başında bulunduğum Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü adına çağrımıza uyarak gelen değerli konuklarımızla birlikte olmaktan kişisel olarak büyük bir gönenç ve onur duyuyorum. Bu etkinliğin ileride daha yararlı sonuçları olacağını bugünden görerek, derin heyecanlar taşıyorum. Bu nedenle başta ATAM Başkanı Mehmet Ali Beyhan olmak üzere, desteklerini esirgemeyen, katkı sunan ve cesaret aşılayan bütün değerli kişiler en kalbi duygularla teşekkür ediyor; hepinize hoş geldiniz diyorum.

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN*

Sayın Valim, Sayın Rektörüm, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsünün Hürmetli Rehberi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünün Değerli Müdürü, Muhterem Hanımefendiler, Beyefendiler, Sevgili Öğrenciler, Değerli Basın Mensupları,

"Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu"na hoş geldiniz. Sizleri sevgi ve saygıyla selamlıyorum. Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşunun 92. yılını, içinde bulunduğumuz şu günlerde geride bırakmış oldu. Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşlarını; Cumhuriyet'in kuruluşunda emeği geçenleri rahmetle ve şükranla yâd ediyorum. Bizlere emanet olan bu ülkenin temelinde pek çok vatan evladının kanı, canı ve emeği bulunmaktadır. İsimleri bilinen ve bilinmeyen bu vatan evlatlarını rahmetle anıyorum. Ve elbette içinde yaşadığımız şu günlerde, şu zaman diliminde, ülkemizin muhafazası, milletimizin esenliği adına; hayatlarını feda eden vatan evlatlarına, şehitlerimize rahmet diliyorum.

Değerli Konuklar,

İzmir, tarihin kaydettiği kadarıyla beş bin yıllık bir geçmişe sahip kadîm bir liman kentidir. Bu kıdemin, uzun geçmişin sağladığı imtiyazla İzmir**,** pek çok medeniyete, kültüre ev sahipliği yapmıştır. Coğrafyanın kentlerin kaderi üzerindeki rolü çok büyüktür. İzmir, Anadolu yarımadasının batı ucunda, Anadolu'yu dünyaya açan bir kapıdır. Bu özelliğiyle tarihi boyunca İzmir, Anadolu'nun ürettiklerini dünya ile buluşturan

* Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

bir liman oldu. Elbette coğrafyanın sahil kentleri için çizdiği kaderin bir de hüzünlü tarafı vardır. Serhat boylarındaki şehirlerde olduğu gibi sahil kentleri de tarih boyunca işgal ve istilaları görmüş;yağmalanmış, halkı katliama uğramış; yerlerinden yurtlarından koparılan, göçe zorlananların ilk sığınak yeri olmuştur.

Değerli Konuklar,

İzmir uzun geçmişinde bu kaderin hem iyi tarafını hem de kötü tarafını yaşadı. Mesut günlere tanıklık etti, huzurun ve refahın kaynağı oldu. İzmir hüzünlü zamanları da yaşadı; zenginlikleri yağmalandı, medeniyet unsurları tahrip edildi. Kent göçe zorlananların sığınağı ve umut kapısı oldu. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan Birinci Dünya Savaşı, sadece Osmanlı Devleti'nin yıkılmasınasebep olmadı; savaşın galipleri, üç milyon kilometre karelik topraklarını parçalara ayırdı, siyasi haritayı yeniden çizdi.Çekildiğimiz Anadolu'yu dört bir yandan işgale başladı; İzmir de işgal edildi. İşgal, aynı zamanda bir milletin şahlanışını beraberinde getirmiş oldu. Bu bakımdan 15 Mayıs 1919 tarihi İzmir için, ülkemiz için bir dönüm noktasıdır. Yeni bir devrin açılış tarihidir.

Değerli Konuklar,

Bundan tam üç yıl önce Atatürk Araştırma Merkezinin, burada, Ege Üniversitesi ile gerçekleştirdiği sempozyumun konusu da İzmir idi. Sempozyum, "Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti" başlığını taşıyordu. 9 Eylül 1922'de Mustafa Kemal, Dumlupınar Meydan Muharebesi'nden sonra askerlerine "Hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!" emrini verirken İzmir'i işaret ediyordu. Bu işaret aynı zamanda ülkenin düşmandan temizlendiğinin müjdesi, yeni bir devrin başladığının işaretiydi. İzmir'in kurtuluşundan yarım asır önce, yine bir eylül ayında Mareşal Moltke, ordularına Paris'i hedef göstermişti. Bu hedef, başka bir ülkenin başkentini, topraklarını işaret ediyordu. Mareşal Mustafa Kemal ise işaret ettiği hedefle vatanına uzanan ellerin kırıldığını, kırılacağını ispat etmişti.

Değerli Konuklar,

Bugün burada açılışını yaptığımız ilmi toplantımızın konusu hayli geniş. Başlığı epey iddialı. Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve sosyal tarihi üzerine iki gün boyunca değerli bilim adamlarımız bu geniş alandaki araştırmalarını bilim dünyası ile paylaşacaklardır, bilim dünyasına sunacaklardır, tartışmaya açacaklardır. İzmir sadece Türkiye'nin değil, dünyanın sayılı ticaret merkezlerinden biridir;zengin bir sosyal dokusu vardır. Böyle bir kentte, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve sosyal tarihinin konuşulacak olması, sempozyumu daha da anlamlıkılacaktır.

Değerli Konuklar,

92 yıllık tarihiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin arka planında 20 yıllık bir savaş dönemi vardır. Bu uzun savaş dönemi ülkeyi yorgun düşürmüştü, nüfusunu eritmişti, kıt imkânlarını heder etmişti. Türkiye Cumhuriyeti, yoksul ve yoksun şartlarla kuruldu. O günden bugüne sosyal hayatın, ekonomik gelişimin her safhası yaşanarak gelindi. Bugün başlayan bu toplantımızda Türkiye Cumhuriyeti'nin 92 yıllık sosyal ve ekonomik tarihi konuşulacak, bir muhassıla ortaya konulacaktır. Elbette sempozyumun, alanına önemli bir katkı sunacağına inanıyorum. Sempozyumun başarılı geçmesini diliyor, emeği geçenlere teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Mehmet FÜZÜN*

Sayın Merkez Valim, Sayın İzmirimizin Vali Vekili, Sayın Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun Başkanı, Sayın Azerbaycanlı misafirimiz, Sayın Atatürk İlke ve İnkılapları Müdürüm, çok değerli tarihçiler, çok değerli misafirler, çok değerli basınımızın mensupları, böyle anlamlı sempozyum yapılmasına ev sahipliği yapmış olmanın mutluluğunu yaşıyorum. Aramıza hoş geldiniz, şeref verdiniz.

Ben tıp doktoruyum, tarihçi değilim ama herkes gibi tarihe merak sarıyorum. Tarih nedir diye zaman zaman kendi kendimi de soruyorum. Bugün bir konuşma yapacağım için Türk Dil Kurumunun sözlüğünü açtım, tarih için ne yazıyor diye. Çok şey yazıyor… Tarih bir iki cümleyle ifade edilebilecek bir tanımlama değil. En basitiyle geçmişteki olayları metodolojik olarak belirli bir yöntemle, zaman ve yer bildirerek, siyasal ve sosyal sonuçlarını da içine alarak yapılan bir değerlendirme olarak belki çok kabaca bir tarif vermek mümkün bu baktıklarımızdan. Dolayısıyla tarih aslında mevcut olaylardan ziyade geçmişte olduğu için bu olayları yorumlayanların özelliği açısından çok önemli. Yani bir yazardan okumuştum, ne kadar iddialı olur ne kadar doğrudur bilemem, tarih yok tarihçi var demişti. Buradan şunu söylemek isterim tarihçiler çok önemli. Sizin koyduğunuz notlar, sizin yazdığınız kitaplar, sizlerin bu toplantıdan sonra, başka toplantılardan sonra sunacağınız sonuçlar gerçekten çok önemli olacaktır diye düşünüyorum. İzin verirseniz ben o iktisat kongresinde, Mustafa Kemal Atatürk'ün açılış konuşmasında yaptığı birkaç cümleyi sizinle paylaşmak istiyorum. Büyük Önder, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde İzmir'de yapılan İktisat Kongresi'nin

* Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörü

açılış toplantısında şöyle diyor: *"Siyasi, askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsunlar iktisadi zaferler ile taçlandırılmazlarsa meydana gelen zaferler devamlı olamaz. Az zamanda söner. Bu bakımdan en kuvvetli ve parlak zaferimizin bile saylayabildiği ve daha saylayabileceği yararlı kazançları belirlemek için ekonomimizin iktisadi hakimiyetimizin sağlanması ve sağlamlaştırılması ve genişletilmesi gerekir."* Kendisi zaten vurgusunu o zamanda yapmış ve bu bağlamda Türkiye de, Cumhuriyet tarihimiz süresince bu doğrultuda yürümeye devam etti ve bugüne kadar geldi. İşte bu sempozyumda da bu süreçteki yaşadıklarımız değerlendirilecektir.

Ben organizasyonda emeği geçen başta kurumumuzun başkanı olmak üzere ve emeği geçen herkese canı gönülden teşekkür ediyorum. Ama yine her toplantıda her kongrede gerek uluslararası olsun gerek ulusal düzeyde olsun bir öneride bir tavsiyede bulunmaktan da vazgeçmiyorum. Dünyada en önemli şey barıştır. Barışın olmadığı bir yerde ne bilim olur, ne hekimlik olur, ne sanat olur. Hiçbir şey olmaz. O yüzden barış çok önemli. Barış da dostluklardan başlar diye düşünüyorum her zaman.

Her zaman söylediğim söz şu: Barışçı olmak için, dünyada huzuru yaşayabilmek için inançlarımızın tadını çıkaralım ama ABV'miz ile hareket edelim. İnançlarımızın tadını çıkaralım, altını çiziyorum ama ABV akıl, bilim ve vicdandır. Hepimizin inançlarımızın tadını çıkardığı ABV'si ile hareket ettiği günler geçirmesini diliyorum, tekrar hoş geldiniz diyerek sizi sevgi ve saygıyla selamlıyorum.

BİLDİRİLER

TİCARET MEKÂNLARINDA TARİHSEL GELİŞİM VE DEĞİŞİM: İZMİT ÖRNEĞİ

Deniz DEMİRARSLAN*

ÖZET

Ticaret malların/ürünlerin üretim sürecinden tüketimine kadar geçen zamanda, ekonomik değer taşıyan başka nesneler ile değiştirilmesi, alışı ve satışı anlamında kullanılmaktadır. Ticaretin ortaya çıkış nedeni, insanın ihtiyaçlarını karşılama arzusudur. Paranın keşfi, ticaretin kolaylaşmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Taşımacılığın ve iletişimin de gelişmesi ile birlikte ticaret bugünkü halini almıştır. Bu gelişim sırasında da içinde bulunduğumuz ekonomik sistem gelişmiş, ticareti düzenleyici kanunlar yapılmış ve günümüz ticaret anlayışına ve ihtiyaçlarına uygun ticaret mekânları tasarımı gelişim göstermiştir.

Dünyada ticaretin gelişimi açısından önem taşıyan tarihi İpek Yolu'nun bir kısmı Anadolu'dan geçmektedir. İpek Yolu'nun Anadolu'da geçtiği önemli şehirlerden birisi de İzmit'tir. İzmit şehri tarihi tarih öncesi dönemlere dayanan, geçmişinde Frigya, Traklar, Bitinya, Roma, Osmanlı gibi büyük uygarlıkları barındıran önemli bir tarihi şehirdir. 1888 yılından itibaren de Osmanlı'da ayrı bir idari yapıya bürünerek ekonomik açıdan ivme kazanmıştır. Hicaz-Bağdat demiryolunun şehrin içinden geçmesi de ekonomik büyümeyi canlandırmıştır. Cumhuriyet döneminde ise özellikle 1934 yılında Seka Fabrikası'nın kurulması, sonrasında Petrol Ofisi (1941), Tüpraş (1960) ve Petkim (1965) fabrikalarının kurulması ile bir ağır sanayi şehri haline gelen İzmit'e zamanla iş gücü göçünün yaşanmasıyla şehir nüfusu artmış, ekonomi ve ticaret canlanmış ve ticaret mekânlarında gelişim ve değişim yaşanmıştır. Özellikle 1999 Marmara Depremi sonrasında şehrin imar planlarında yapılan değişimler de yeni ticaret

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, demiraslandeniz@gmail.com, denizd@kocaeli.edu.tr

mekânlarının inşasına ve şehrin ticaret merkezlerinin yer değiştirmesine ya da ticaret merkezlerinin sayısının çoğalmasına neden olmuştur. Ticaret mekânlarının sayı ve çeşitlerinin artması zamanla kent dokusunun ve yerleşim düzeninin de değişmesinde rol oynamıştır. Esasen İzmit Türkiye genelinde ticaret mekânlarında görülen değişim ve gelişimin her şeklini barındıran ve bu konuda inceleme açısından günümüzde 10 adet büyük alışverişi merkezini barındıran adeta bir laboratuardır.

Bu çalışma kapsamında İzmit kenti örneği üzerinde Türkiye'de ticaret mekânlarının gelişimi ve değişimi konusu irdelenerek, İzmit şehrine mimari ve sosyo-ekonomik açıdan ekonomik olumlu ve olumsuz yansımaları belirlenecektir. Çalışmanın ticaret mekânlarının mimari açıdan incelenmesine yönelik diğer araştırmalara ışık tutması amaçlanmaktadır.

HISTORICAL DEVELOPMENT AND CHANGE IN TRADING VENUES: EXAMPLE OF IZMIT

ABSTRACT

Commerce is defined as buying, selling and trading of goods/wares with other objects starting from the time they are manufactured up until their consumption. Commerce was found to satisfy the needs of humans. Discovery of money made commerce easier and more widespread. Developments in transportation and communication shaped it into what it is today. During this process, the contemporary economic system improved, regulatory laws were made and trading venue designs more suited for today's sense of business increased.

The architectural aspects of the trading venues, which improved throughout the history as agoras, covered Turkish and Ottoman bazaars, market places, passages, multi-storey buildings, supermarkets, hypermarkets and shopping centres in outskirts; also went through historical development and change. The existence of such venues affected the development, fabric and identity of each city. Trading venues especially played a prominent role in creating cultural identities for cities. For example, Istanbul brings to mind Grand Bazaar and Mısır Bazaar. Connecting Asia and Europe in terms of commerce, the historically significant Silk Road is remarkable in respect of trading venues and commercial development.

One part of the Silk Road - historically significant for its contribution to the development of commerce on the Globe - occupies Anatolia. One of the important cities this road occupies is Izmit. Being a historical city; Izmit can be traced back to remarkable civilizations like Phrygia, Thrace, Bithynia, Rome and Ottoman. As of 1888, it economically gained momentum by taking a governing structure. The Hejaz-Baghdad railway that goes inside the city contributed to its economic growth as well. Izmit became a heavily industrial city thanks to the establishments especially like SEKA paper factory (1934), Petrol Ofisi (1941), Tüpraş (*Turkish Petroleum Refineries Corporation*) in 1960, and Petkim (*Petrochemical Corp.*) in 1965. The population of Izmit increased along with its labour force, the economy and commerce blossomed, thus changing and evolving the trading venues. The changes made in the development plans after the terrifying Marmara Earthquake (1999) caused new trading venues to emerge, trading centres to shift and increase in number. This increase in number and in variety helped change the urban fabric and the settlement hierarchy in the city with time. Witnessing the change and development seen in trading venues throughout Tur-

key in all its colours and shades, Izmit is just like an actual laboratory that harbours 10 big shopping centres today, fit to be a good sample for examination.

Within the context of this study, the change and development of the trading venues in Turkey will be further studied by taking the city of Izmit as basis and working through it, how these reflect on Izmit architecturally and socio-economically will be determined to be whether positive or negative. The goal of this study is to shed light on other researches that investigate trading venues in an architectural sense.

GİRİŞ

Sözlük anlamı olarak kazanç amacıyla yürütülen alım satım etkinliği şeklinde tanımlanan ticaret[1] tarih boyunca insanoğlunun yaşamsal faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi için bir araç olmuştur. Ticaret malların/ürünlerin üretim sürecinden tüketimine kadar geçen zamanda, ekonomik değer taşıyan başka nesneler ile değiştirilmesi, alışı ve satışı anlamında kullanılmaktadır. Ticaretin ortaya çıkış nedeni, insanın ihtiyaç ve isteklerini karşılama arzusudur. Tarihsel süreçte önceleri takas ile gerçekleşen ticaret kavramı paranın keşfi ile daha kolay uygulanarak yaygınlaşmıştır. Tüketim olgusunun toplumlarda yaygınlaşması, küreselleşme, teknoloji, taşımacılık ve iletişim gibi alanlardaki gelişimler ile birlikte ticaret günümüzdeki şeklini almıştır.

İnsanlar arasında mal alışverişi, insanoğlunun toplumsal yaşamın en basit örneklerini ortaya koyduğu günlerde başlamıştır. Toplumsal yaşamda, örgütlenmenin ve üretim araçlarının gelişmesi oranında ticaret de gelişim göstermektedir. Sanat ve uygarlığın toplum ve ülkeler arasında yayılmasında ticaretin rolü büyüktür.[2]

Ticaret eyleminin gerçekleştirilebilmesi için tarih boyunca insanlar açık, yarı açık ya da kapalı çeşitli mekânlar oluşturmuşlardır. Günümüzde teknolojinin de ilerlemesiyle e-ticaret söz konusu olmuştur. Ticaret mekânlarının oluşması için yerleşik bir toplum olma şartı olmamakla beraber – ki göçebe toplumlar arasında ticaret kavramı daima var olmuştur- düzenli, devamlı ve oturmuş bir ticaretin asıl oluşum alanı şehirlerdir. Ticaret malları çeşit zenginliği, kalite yüksekliğine ancak kentsel yaşam içinde ulaştığı gibi, alıcı ortamı da kentsel yaşamda daha uygun bir gelişim göstermektedir. Ayrıca, ticaret yapıları da şehirlerde kurulmaktadır. Esasen, bir yerleşim alanı ticaret yapılarının varlık ve gelişmesi oranında şehir olma vasfı kazanır.[3]

---

1 www. tdk. gov.tr/Güncel Türkçe Sözlük.

2 Mustafa Cezar, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi.** MSÜ Yayınları, İstanbul, 1985, s.17.

3 Cezar, **a.g.e.**, s.17.

Dünya ticaret tarihine baktığımızda ticaret mekânları çeşitli uygarlıklarda pazaryerleri, panayırlar, bir meydan etrafında gelişen stoalardan oluşan agora ve forum, kapalıçarşılar, bedestenler, hanlar, dükkânlar, 19. yüzyıldan itibaren pasajlar, sanayi devrimi sonrası "department store" olarak isimlendirilen çok katlı mağazalar ve günümüzde süpermarketler, hipermarketler, alışveriş merkezleri şeklinde gelişim göstermiştir.[4]

Alışveriş merkezleri departmanlı mağazalar ve küçüklü büyüklü perakendeciler ile birlikte kafeterya, restoran, eğlence merkezi, sinema, sergi salonu, banka, eczane vb. işletmeleri de bünyesinde bulunduran, satış alanı 5.000 m^2'den başlayıp 80.000m^2'ye kadar değişebilen ve tek bir merkezden yönetilen alışveriş mekânlarıdır.[5] Hatta günümüzde alanı 80.000 m^2'den büyük alışveriş mekânları da yapılmaktadır. Alışveriş merkezleri bilindiği üzere büyüklükleri 5.000- 19.000 m^2 arası ise küçük ölçekli, 20.000- 39.000 m^2 arasında ise orta ölçekli, 40.000-79.000 m^2 arasında ise büyük ölçekli ve 80.000 m^2'den büyük ise çok büyük ölçekli olarak isimlendirilmektedir. Alışveriş merkezleri gibi yapılar, bünyelerinde mevcut olan en temel yaşamsal faaliyetlerden biri olan ticareti bünyelerinde bulundurdukları için yeni kamusal alanlar haline gelmişlerdir. Bu nedenle, yoğun trafikten ve gündelik hayatın tek düzeliğinden bunalan insanlar için bir alternatif haline gelmişlerdir. Alışveriş merkezleri sadece ticari etkinliklere ev sahipliği yapmanın ötesinde kullanıcılara, kapalı ve güvenli bir yaya ortamı sunarak, ticari faaliyetlerin yanında sosyal ve kültürel faaliyetleri de içlerinde barındırmaktadır.[6]

Anadolu'da tarih sürecinde ticaret mekânlarına baktığımızda Antik dönem uygarlıklarına ait agora ve forum kalıntıları ve özellikle Selçuklu

---

[4] Rengin Zengel, "Tarih İçinde Değişen Tüketim Mekânları", **Ege Mimarlık 40-41**, İzmir 2002, s.10.

[5] Sanem Alkibay, "Organize Alışveriş Merkezlerinin Yönetimi ve Türkiye'deki Örneklerinin İncelenmesi"**, Pazarlama Dünyası,** C. 8, No: 46, Temmuz-Ağustos 1994, s. 22–23.

[6] Selin Ögel, **Alışveriş Merkezinde Gerçekleştirilen Etkinliklerin Tüketici Tutumları Üzerine Etkisi: Alışveriş Merkezi Ziyaretçileri Üzerine Bir Araştırma.** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Y. Lisans Tezi, 2014, s.13.

ile Osmanlı dönemlerine ait ticaret mekânları göze çarpmaktadır. 19. yüzyıl sanayi dönemine kadar Anadolu şehirlerindeki ticaret yapıları üç ana tür göstermiştir: Dükkânlar, hanlar ve bedestenler- arastalar.[7]

Selçuklu ve Osmanlı dönemi Anadolu ticaret mekânları arasında sayıca en fazla olanı, yapısı en basit, inşa malzemesi en fazla çeşitlilik arz eden ticaret mekânı türü olarak dükkânlar karşımıza çıkmaktadır.[8] Dükkânlar üstü açık bir sokakta olabileceği gibi, üstü kapalı bir çarşıda, arastada, handa veya bedesten içinde de olabilir.

Kapalıçarşılar özel bir çarşı bölümü oluşturdukları, arastalar da hem küçük bir çarşı ünitesi hem de bir mimari ünite meydana getirdikleri için önemli ticaret mekânlarıdır. İçlerinde, günlük alışverişin yapıldığı dükkânların, imalathane, depo, ticaret bürosu gibi yerlerin bulunduğu hanlar da yine ticaret mekânları arasında önemli bir yere sahiptir.

Bezistan sözcüğünden türemiş ve ilk zamanlar kumaş satılan dükkânların bulunduğu bir ticaret yapısı olan bedestenler ise kıymetli kumaşlar, mücevherler ve buna benzer eşyanın satımına mahsus üstü kapalı, mahfuz çarşılar olarak inşa edilmekle birlikte Anadolu'da şehirler için önemli ticaret mekânları olmuşlardır.[9] Selçuklular zamanında Anadolu'da bedesten yapıldığı biliniyorsa da günümüze dek ulaşmamıştır. Osmanlıların 15. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Anadolu dışında yaptıkları bedestenler, günümüze kadar gelmiş ve birçokları halen faaliyetine devam etmektedir. Bu bedestenlerden bir kısmında, üzeri kubbelerle örtülmüş uzun bir koridor ve bu koridorun içinde iki taraflı dükkânlar yer alır. Bir kısmında ise bu kubbelerle örtülü koridorun dışında da dükkânlar bulunur. Bedestenlerin ticaret eylemi yönünden çevresindeki sair dükkânlar ve iş hanları ile ilişkisinin yanı sıra şehir halkının ekonomik düzeyiyle de yakından bir ilişkisi vardır.[10] Bir tür ticaret yapısı ve çarşı bölümünün adlandırılmasında kullanılan "arasta" sözcüğü de Farsça kökenli bir sözcüktür.

---

7 Cezar, **a.g.e**., s.19.

8 Cezar, **a.g.e**., s.19.

9 Cezar, **a.g.e**., s.13.

10 Cezar, **a.g.e**., s.19.

Dükkân, han ve bedestenlerden oluşan çarşı kavramı ise Türk şehirlerinin gelişiminde önemli bir husustur. Eski Türk yerleşimlerindeki alışveriş hayatı ve ticaret mekânı ilişkisi incelendiğinde ticaret mekânlarının cami, kervansaray, hamam ve hanlarla bütünleşen bir sistemde yapısal olarak birbirine benzer biçimde gelişen arasta ve bedestenlerden oluştuğu ve çarşı ismi aldığı görülmektedir.[11] Ticaret yerinin adlandırılmasında, resmi metinlerde en geç 15. yüzyıldan beri Farsça kökenli "çarşı" sözcüğü kullanılmaktadır.[12]

Türk kültüründe çarşı şehir için önemli bir mekânsal öğe ve kamusal alandır. Bu kamusal alanın kullanımı ise toplumun tüm kesimlerine açıktır. Bu mekân sadece ticaret eyleminin gerçekleştiği ekonominin ağırlıklı olduğu bir mekân değil; aynı zamanda sosyo-kültürel, idari faaliyetlerin gerçekleştiği bir mekân oluşumudur. Anadolu şehirlerinde Türklerden önce yapılmış dükkânlar büyük oranda dayanıklı malzemelerden yapılmadığı için günümüze dek pek ulaşamamıştır. Anadolu şehirleri zamanla mimari açıdan da bir Türk şehri durumuna dönüşürken ticaret yapılarında da Türk mimarisinin özellikleri görülmeye başlamıştır. Bu konuda en tipik yapı bedestenler olmuştur.[13] İçe dönük bir yapılanma gösteren Türk sivil mimarisinde içe dönüklüğün bir miktar aralanabildiği, insanların bir araya gelerek sosyalleşebildiği sivil mekânlar çarşılardır.

Öte yandan Osmanlı hukuk sisteminde şehircilikle ilgili olarak dikkati çeken bir husus bir yerleşim yerinin şehir olarak kabul görmesi için çarşısının olmasının gerekliliğidir. Osmanlı hukukuna göre bir yerin şehir ve kasaba sayılabilmesi için o yerleşimin "cum'a namazı kılınır bâzârı durur" yer olması ile mümkündü. Yani, bir yerleşim biriminin şehir niteliği kazanabilmesi için camiden başka ticaret yapılan sabit bir ticaret

[11] Zengel, a.g.m., s.10.

[12] Cezar, **a.g.e**., s.6.

[13] Cezar, **a.g.e**., s.19.

mekânının bulunması gerekmekteydi.[14, 15] Nitekim 1153 (1740) tarihli bir kanunnameye göre bir yerde han, hamam, bedesten ve kervansaray varsa orası kasaba olarak sayılmaktaydı.[16]

16. yüzyılda belirginleşmeye başlayan Türk şehirlerindeki çarşı olgusu 19. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamış, 20. yüzyılda bu değişim ve gelişim devam etmiş ve içinde bulunduğumuz 21. yüzyılda ise tamamen farklı bir sürece girmiştir. Ticaret mekânlarında yaşanan bu değişim ve gelişimin örneklerinin görüldüğü tarihi bir şehrimiz de İzmit'tir.

1. İzmit'te Ticaret Mekânlarının Gelişimi

İlkçağlardan bu yana Frigya, Traklar, Bitinya, Roma, Osmanlı gibi uygarlıkların etkisinde gelişen bir şehir olan İzmit dünyada ticaretin gelişimi açısından önem taşıyan tarihi İpek Yolu'nun üzerinde yer almaktadır. 1888 yılından itibaren de Osmanlı'da ayrı bir idari yapıya bürünerek ekonomik açıdan ivme kazanmıştır. Hicaz- Bağdat demiryolunun şehrin içinden geçmesi de ekonomik büyümeyi canlandırmıştır. Cumhuriyet döneminde ise özellikle 1934 yılında Seka Fabrikası'nın kurulması, sonrasında Petrol Ofisi (1941), Tüpraş (1960) ve Petkim (1965) fabrikalarının kurulması ile bir ağır sanayi şehri haline gelen İzmit'e zamanla iş gücü göçünün yaşanmasıyla şehir nüfusu artmış, ekonomi ve ticaret canlanmış; ticaret mekânlarında gelişim ve değişim yaşanmıştır. Özellikle 1999 Marmara Depremi sonrasında şehrin imar planlarında yapılan değişimler de yeni ticaret mekânlarının inşasına ve şehrin ticaret merkezlerinin yer değiştirmesine ya da ticaret merkezlerinin sayısının çoğalmasına neden olmuştur. Ticaret mekânlarının sayı ve çeşitlerinin artması zamanla kent dokusunun ve yerleşim düzeninin de değişmesinde rol oynamıştır. Esasen İzmit Türkiye genelinde ticaret mekânlarında görülen değişim ve gelişimin her şeklini barındıran ve bu konuda inceleme açısından günümüzde 10 adet büyük alışverişi merkezini barındıran adeta bir laboratuardır.

---

[14] Cezar, **a.g.e**., s.55.

[15] Mustafa Sabri Küçükaşçı, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C. 38, s. 446.

[16] Cezar, **a.g.e**., s.55.

İzmit'in topoğrafik yapısı özellikleri itibariyle gelişimi çizgisel bir doğrultuda olmuş ve çarşı ile diğer ticaret mekânlarının gelişimi de bu doğrultuda gerçekleşmiştir. İzmit'in Roma Uygarlığı'na ait olduğu ve Nikomedia olarak isimlendirildiği dönemde alışveriş mekânı olan forumun bugün Seka Park olarak isimlendirilen ve Seka Fabrikası'nın bulunduğu alanda deniz kenarında, şehrin batısında konumlandığına ilişkin bilgiler mevcuttur (Resim- 1).

Resim 1. Roma döneminde İzmit'te ticaret mekânları ve şehrin gelişimi.[17]

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine göre; Türk şehirlerinde aşağı yukarı 300 dükkândan fazla dükkâna sahip şehirlerde bir bedesten yapılmıştır. Ancak bazı şehirlerde 300'den fazla dükkân olduğu halde bir bedesten inşa edilmemiştir. Örneğin 1100 dükkânlı İzmit'te bir bedesten inşa edilmemiştir. Çünkü bedesten görevini yüklenecek büyüklükte hanları bulunan şehirlerde bedesten inşa edilmemiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı döneminde İzmit'te önemli hanlar inşa edilmiştir.[18] İzmit Pertev Paşa Külliyesi ise cami, şadırvan, kervansaray, sübyan mektebi, hamamı ve sıra dükkânları ile birlikte önemli bir ticaret külliyesini oluşturmaktadır (Resim- 2).

[17] https://line.do/tr/nicomedia/9x5/vertical.

[18] Cezar, **a.g.e.**, s.220.

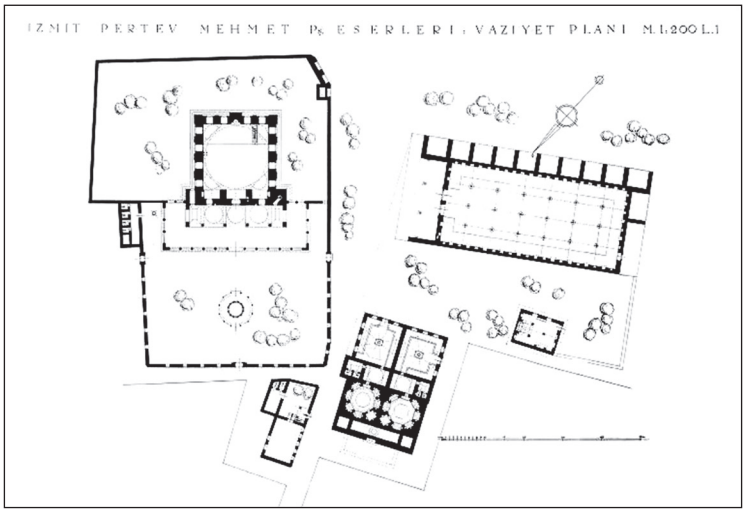

Resim 2. Pertev Paşa Külliyesi planı.[19, 20]

Tarihi 1887 yılına dayanan ve Fevziye Camii'nin hemen yakınında yer alan, günümüzdeki adıyla "Ayakkabıcılar Çarşısı" tarihi adıyla " Yemeniciler Çarşısı" ile hemen yakınında yer alan "Kapanönü Çarşısı" ve günümüzde artık tek bir bakırcının bile yer almadığı " Bakırcılar Çarşısı" İzmit'in tarihi çarşıları arasında yer almaktadır (Resim- 3). Yemeniciler Çarşısı ile Kapanönü Çarşısı'nın günümüzde bir üst örtü ile kapatıldığı ve üzeri kapalı bir çarşı konumunda kullanıldığı dikkati çekmektedir. Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında çeşitli sanayi kuruluşlarının kurulması, önce mimar Jansen daha sonra da mimar Kemal Ahmet Aru ve Gündüz Özdeş tarafından yapılan İzmit imar planı çalışmalarının neticesinde demiryolu ve karayolu güzergâhlarının belirlenmesi ile birbirine dik ve paralel olarak konumlanan Demiryolu Caddesi, Fethiye, İstiklal ve İnönü Caddeleri üzerinde çarşının geliştiğini görmekteyiz. Yapılan çok sayıda pasaj ile bu caddelerdeki ticaret mekânlarının 1960- 1990 yılları arasında canlılık kazandığı bilinmektedir. 1990'lı yıllarda İzmit

[19] http://mimarsinaneserleri.com/mimari_cizimler/Diger%20Mimar%20Sinan%20Eserleri/slides/Levha118_Izmit_Pertev_Mehmet_Pasa_Eserleri_Vaziyet_Plani.html. Cezar, 1985: 208.

[20] Cezar, **a.g.e**., s.208.

çarşısının doğusunda eski Tekel binalarının bulunduğu alanda inşa edilen Belsa Plaza İzmit'te alışveriş merkezlerinin ilki olarak sayılabilir. Büyük bir pasaj ve iş hanı olarak inşa edilmiş olan bu alışveriş merkezi çarşının merkezinde yer alması ve çarşı ile bütünleşmesi açısından bu çalışmada İzmit şehir içi çarşısının bütününde değerlendirilmiştir.

Resim 3. İzmit Yemeniciler Çarşısı 1948 yılındaki hali [21] ve günümüzdeki hali.

İzmit'te inşa edilmiş bulunan ve günümüzde kullanımda olan alışveriş merkezleri ve özellikleri ise kısaca şöyledir:

Outlet Center, toplam 144.000 m^2'lik alan üzerine kurulmuş 28.777 m^2'lik kapalı alanı bulunan, içerisinde 4 adet restoran, 3 adet kafe, 55 adet fabrika satış mağazası ile 2500 araçlık otoparka sahip; sirkülasyon ve rekreasyon alanlarının büyük kısmının açık mekan özelliği gösterdiği Türkiye'nin bu özellikte inşa edilmiş ilk alışveriş merkezlerinden biridir. Toplam inşaat alanı 80.000 m^2'nin üzerinde olduğu için çok büyük alışveriş merkezleri grubunda kabul görmektedir. Yılda 7 milyondan fazla ziyaretçisi bulunmaktadır (Resim- 4).[22]

[21] http://www.bizimkocaeli.com/fotogaleri/guncel/yemeniciler-carsisi/175/p-2.html.

[22] http://outletcenter.com.tr/hakkimizda.

Resim 4. Solda Outlet Center alışveriş merkezi, sağda Symbol alışveriş merkezi görülmektedir.

2000 yılında kullanıma açılan CarrefourSA alışveriş merkezi ise 52.920 m^2 alan üzerine kuruludur. 11.330 m^2'lik bir hipermarket ile 15.000 m^2'lik mağaza alanı içermektedir. Yılda yaklaşık 4,5 milyon ziyaretçisi bulunmaktadır. Büyük ölçekli bir alışveriş merkezidir.[23]

Yine 2000'li yılların başında inşa edilen Real alışveriş merkezi de zamanla çevresinde konumlanan bankalar, sağlık merkezleri ve hükümet binaları ile işlek bir konumdadır. Büyük ölçekli bir alışveriş merkezidir.

2006 yılında inşa edilen NCity alışveriş merkezi 60.000 m^2 arsa üzerine kurulmuş olup, 30.000 m^2 kiralanabilir alana sahiptir. İçerisinde çeşitli rekreasyon alanları ile birlikte bir adet sinema bulunmaktadır. 3000 m^2'lik 300 araç kapasiteli otoparka sahiptir. 92 adet kurumsal mağazayı bünyesinde barındırmaktadır. Büyük ölçekli alışveriş merkezidir.

1998 yılında açılan ve alışverişin tek çatı altında toplanmasını ilke edinen Özdilek alışveriş merkezi 36.500 m^2 kapalı alanda yer almaktadır. Bünyesinde çeşitli mağaza ve hipermarketlerin yanı sıra eğlence mekânları ve 2 adet sinema salonu bulunmaktadır. Orta ölçekli bir alışveriş merkezidir.

Arastapark alışveriş merkezi, İzmit'in doğusunda Yahyakaptan Mahallesi'nde yer alan 2000 m^2 alana sahip bir hipermarket, 6 adet sinema salonu, 1600 m^2'lik eğlence mekânları ile hizmet vermektedir. Küçük ölçekli bir alışveriş merkezidir.

[23] http://mekan360.com/360fx_carrefourizmitalisverismerkezi-anasayfa.html.

2004 yılında hizmete giren Dolphin Center alışveriş merkezi ise 8 adet sinema salonu ve sosyal mekânları ile hizmet vermektedir. Tamamı çelik konstrüksiyon ile inşa edilen alışveriş merkezinin 54.164 m^2 inşaat alanı bulunmaktadır. Kiralanabilir alan ise 6337 m^2'dir. Bünyesinde 45 adet mağaza bulunmakta ve 400 araçlık kapalı otoparkı ve ofis katları bulunmaktadır. Büyük ölçekli bir alışveriş merkezidir.

2015 yılında açılan Symbol alışveriş merkezi 185.000 m^2 inşaat alanı üzerine kuruludur. Projenin 43.000 m^2'lik bölümü hastane alanı, 62.000 m^2'lik bölümü alışveriş merkezi alanı, 5000 m^2'lik bölümü ise 3 adet salondan oluşan kongre merkezi olarak planlanmıştır. 12.000 m^2'lik otel alanına sahiptir. Çok büyük ölçekli bir alışveriş merkezidir (Resim- 4).

Henüz inşaatı tamamlanmamış bulunan 41 Burda alışveriş merkezi de hizmete girdiği andan itibaren 126.811 m^2 inşaat alanına sahip olup; 197 iş yerini barındıracaktır. İzmitpark alışveriş merkezi de şehrin doğusunda 125.000 m^2 alan üzerinde inşa edilmektedir. 60.000 m^2 kiralanabilir alanı ile hizmete açılacaktır.

Bunların haricinde çeşitli hipermarketler ile yapı marketler de ilçede yer almakta olup; bu bildiri çalışmasında bu ticaret mekânlarına çok işlevli bir alışveriş merkezinin tüm özelliklerini göstermedikleri için yer verilmemiştir.

2. Çalışmanın Yöntemi

Araştırma aşamasında gerekli verilere ulaşabilmek amacıyla Kocaeli ili İzmit merkez ilçesi sınırları içerisinde ikamet eden üniversite öğrencileri arasında bir anket uygulanmıştır. 2012 yılı nüfus verilerine göre 338.710 kişilik nüfusu bulunan İzmit ilçesinin nüfusunun 57.054'ü 20-29 yaş grubundaki insanlardan oluşmaktadır.[24] Dolayısıyla İzmit ilçesinin nüfusunun önemli bir bölümü gençlerden oluşmaktadır. Bu nedenle üniversite öğrencileri arasında ticaret mekânı kullanım alışkanlıklarının ölçümü için anket çalışması yapılmıştır. Örneklem alanı olarak Üniversite merkez yerleşkesinin seçilmesindeki ana neden merkez yerleşkenin

[24] http://www.kocaeli.bel.tr/kategori/nufus/1689/0.

İzmit çarşısına ve alışveriş merkezlerine yakın bir konumda olmasıdır. Bu yerleşkede yer alan Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Devlet Konservatuarı öğrencileri ve Yaz Okulu öğrencileri üzerinde anket çalışması uygulanmıştır. Ankette bireylerin demografik bilgileri ve İzmit'teki mevcut alışveriş merkezleri ve ticaret mekânları ile ilgili görüşlerini ölçen sorular yöneltilmiştir. Anket çalışması için öncelikle bir taslak hazırlanmıştır. Bu ön çalışmada açık uçlu ve kapalı uçlu sorular denek grubu üzerinde denenmiş olup; deneklerin açık uçlu sorulara cevap verirken sıkıldıkları, kapalı uçlu soruların cevaplamak daha kolay olduğu ve daha kısa sürdüğü için deneklerce tercih edildiği görülmüş; anket formunda sorular hazırlanırken kapalı uçlu sorular tercih edilmiş ve sorular kapalı uçlu olarak yöneltilmiştir. Ayrıca bazı sorularda "diğer" seçeneği eklenmiş ve deneklerin görüşleri alınmıştır. Araştırma sonuçlarının en iyi şekilde elde edilebilmesi amacıyla 200 kişilik bir örneklem büyüklüğü seçilmiştir.

2.1. Veri Analizi

Anket çalışmasının değerlendirilmesinde demografik bilgilerin analizinde marjinal tablo, deneklerin ticaret mekanlarını kullanım alışkanlıklarının belirlenmesinde ise çapraz tablo yöntemi uygulanmıştır.

Örneklem büyüklüğü 200 kişi olarak hedeflenmiş ve tesadüfî örneklem ile seçilen öğrenciler ile tek tek ve yüz yüze anket görüşmesi gerçekleştirildiği için anket formları düzgün doldurulmuş ve örneklem büyüklüğünde herhangi bir fire olmamıştır. Soruların seçiminde soru cümlelerinin kısa ve anlaşılır olması, soruların tüm deneklerce aynı biçimde anlaşılır olması, sorunun araştırmanın amacına uygun olması, soruların yanlı ya da tek yöne çekici yönünün bulunmaması gibi hususlar dikkate alınmıştır. Deneklerle görüşme süresinin uzun olmamasına dikkat edilmiştir. Anket çalışması için 2015 yılı Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları ayrılmış olup; özellikle anket formlarının doldurulması için Haziran ve Temmuz aylarında çalışma yapılmıştır. Anket çalışmalarının değerlendirilmesi Ağustos ayında yapılmış ve Eylül ayında da alan incelemeleri ile birlikte değerlendirmeleri yapılmıştır. Anket çalışmasına ilişkin bulgular aşağıda verilmektedir.

Demografik bilgilere ilişkin verilerin analizi:

Tablo- 1. Deneklerin cinsiyet ve medeni durumlarını gösteren bilgiler.

Cinsiyet	**Kişi**	**%**
Kadın	110	55
Erkek	90	45
Toplam	**200**	**100**
Medeni Durum		
Evli	5	2.5
Bekâr	195	97.5
Toplam	**200**	**100**

Deneklerin %55'i kadın, % 45'i erkektir. Deneklerin % 5'i evli, % 95'i bekârdır. Deneklerin öğrenciler arasından seçilmesinin bu sonuca etkisi olmuştur.

Tablo- 2. Deneklerin ekonomik düzeylerine ilişkin veriler.

Ekonomik düzey (ailenin aylık gelir düzeyi)	**Kişi**	**%**
Yüksek (5001 TL'den yüksek)	45	22.5
Orta (Asgari ücret üzeri ve 5000 TL arası)	115	57.5
Düşük (Asgari ücret ve altı)	40	20
Toplam	**200**	**100**

Deneklerin % 22,5'i yüksek, % 57,5'u orta ve % 20'si düşük gelir grubundadır. Ekonomik düzeyin belirlenmesinde anket öğrenciler arasında yapıldığı için ailenin gelir düzeyi esas alınarak sorulmuştur.

Tablo-3. Deneklerin yaş dağılımı, hane halkı büyüklüğü ve eğitim durumlarına ilişkin bilgiler.

Yaş dağılımı (18-36 yaş)	**Kişi**	**%**
18-22 yaş arası	116	58
22-26 yaş arası	71	35.5
26-30 arası	8	4
>30 yaş	5	2.5
Toplam	**200**	**100**
Hane halkı büyüklüğü	**Kişi**	**%**
2 kişi	25	12.5
3 kişi	57	28.5
4 kişi	68	34
5 kişi	40	20
+5 kişi	10	5
Toplam	**200**	**100**
Eğitim	**Kişi**	**%**
Lisans	197	98.5
Yüksek lisans	3	1.5
Doktora	-	-
Toplam	**200**	**100**

Deneklerin % 58'i 18-22 yaş, % 35,5'i 22-26 yaş arasıdır. Deneklerin genç yaş grubunda olmalarının en önemli sebebi, deneklerin öğrenciler arasından seçilmesi olmuştur. Hane halkı büyüklüğü sırasıyla % 12,5'i 2 kişi, % 28,5'i 3 kişi, % 34'ü 4 kişi, % 20'si 5 kişi ve % 5'i + 5 kişidir. Görülmektedir ki; hane halkı büyüklüğü en çok 3 ve 4 kişilik ailelerden oluşmaktadır. Anket üniversite öğrencileri arasında yapıldığı için eğitim düzeyi de yüksektir.

Ticaret mekânlarının kullanım alışkanlıklarına ilişkin verilerin analizi:

Tablo-4. Deneklerin alışveriş yapma sıklığına ilişkin veriler.

Alışveriş yapma sıklığı	**Kişi**	**%**
Her gün	25	12.5
Haftada bir	74	37
Ayda bir	91	45.5
Daha az	10	5
Toplam	**200**	**100**

Deneklerin % 45,5'i ayda bir, % 37'si haftada bir, % 12,5'i, her gün, % 5'i ise daha seyrek alışveriş yapmaktadır. Deneklerin % 49,5'u oldukça sık alışveriş yapmaktadır.

Tablo-5. Deneklerin alışverişlerde en fazla satın aldığı ürünler.

Alışverişlerde en fazla satın alınan ürün	**Kişi**	**%**
Gıda	19	9.5
Giyim - Ayakkabı	64	32
Kişisel bakım (Sabun, krem, şampuan vb)	22	11
Kitap, CD, teknoloji ürünü vb.	74	37
Diğer	21	10.5
Toplam	**200**	**100**

Deneklerin alışveriş yaparken en fazla satın alınan ürün grubu % 37 kitap, CD, teknoloji ürünü vb., % 32'si ise giyim- ayakkabıdan oluşmaktadır. Deneklerin öğrencilerden seçilmesinin de bu sonucun elde edilmesinde önemli bir rolü bulunmaktadır. Görülmektedir ki gençler alışverişlerinde en fazla kitap, CD, teknoloji ürünü ile giyim ve ayakkabı satın almaktadır. Diğer seçeneğinde denekler evcil hayvan bakım ürünleri, temizlik ürünleri, aksesuar, spor gereçleri, oyun gereçleri vb. aldıklarını belirtmişlerdir.

Tablo-6. Deneklerin alışveriş mekânı tercihi.

Alışveriş mekânı tercihi	**Kişi**	**%**
İzmit şehir içi çarşı	79	39.5
AVM	92	46
Diğer (Pazar, fuar, panayır vb., internet vb.)	29	14.5
Toplam	**200**	**100**

Görülmektedir ki; deneklerin alışveriş yaparken tercihleri en fazla alışveriş merkezleri şeklinde olmuştur. % 46'lık oranda denekler alışveriş merkezlerini tercih ettiklerini bildirirken, % 39,5 oranında denek İzmit şehir içi çarşıyı tercih ettiğini belirtmiştir. Diğer seçeneğinde denekler internet üzerinden alışveriş yaptıklarını ya da pazarları alışveriş için tercih ettiklerini belirtmişlerdir.

Tablo- 7. Deneklerin İzmit şehir içi çarşısını kullanım alışkanlığı.

İzmit şehir içi çarşıyı kullanım alışkanlığı	**Kişi**	**%**
Her gün	105	52.5
Haftada bir	63	31.5
Ayda bir	23	11.5
Daha az	9	4.5
Toplam	**200**	**100**

Deneklerin % 52,5'i İzmit şehir içi çarşısını her gün kullanmaktadır. Bu durum da geleneksel çarşının halen revaçta olduğunu bize göstermektedir.

Tablo-8. Deneklerin İzmit şehir içi çarşısını öncelikli tercih sebebi.

İzmit şehir içi çarşıyı öncelikli tercih sebebi	**Kişi**	**%**
Ulaşım kolaylığı- yol güzergâhı üzerinde olması	61	30.5
Alışveriş seçeneğinin çok olması	30	15
Ucuzluk	28	14
Çarşının fiziksel ve mekânsal ortamı	20	10
Rekreasyon alanları (Kafe, yeşil alan vb.)	61	30.5
Diğer	-	
Toplam	**200**	**100**

Deneklerin %30,5'nin İzmit şehir içi çarşısını öncelikli tercih etme sebebi ulaşım kolaylığı, yol güzergâhı üzerinde olmasıdır. Yine %30,5 oranında denek rekreasyon alanları ve sosyal alanların varlığını öncelikli tercih sebebi göstermiştir.

Tablo- 9. Deneklerin AVM'leri öncelikli tercih sebebi.

AVM'lerin öncelikli tercih sebebi	**Kişi**	**%**
Kapalı mekân olması (kötü hava koşullarında kullanım vb.)	45	22.5
Rekreasyon alanları vb.	114	57
Kurumsal markaların satış yaptığı mağazaların bulunması- bilinçli tüketim zihniyeti	20	10
Çarşının fiziksel ve mekânsal özellikleri (mimari ve iç mimari unsurlar, estetik vb.)	9	4.5
Zaman ve mekân kolaylığı (açılış ve kapanış saatleri, alışveriş merkezinde zamanın nasıl geçtiğini algılayamamak vb.)	12	6
Diğer	-	-
Toplam	**200**	**100**

Deneklerin % 57'si alışveriş merkezlerinin öncelikli tercih sebebi olarak rekreasyon alanlarının varlığını göstermiştir. Deneklerin % 22,5'i alışveriş merkezlerinin kapalı mekân olmasını öncelikli tercih sebebi saymıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere İzmit şehir içi çarşının kullanma tercihinde ulaşım kolaylığı ve rekreasyon alanları ön planda iken; alışveriş merkezlerinin tercihlerinde ise sosyal alan ve eğlence mekanları ile kapalı mekan olması tercih sebebi olmuştur.

Tablo- 10. İzmit'te AVM'ler arasında en fazla tercih göreni

AVM'ler arasında en fazla tercih göreni	**Kişi**	**%**
Outlet Center	5	2.5
Carrefour AVM	6	3
Real AVM	16	8
Arastapark AVM	63	31.5
Symbol AVM	35	17.5
Özdilek AVM	-	-
Dolphin AVM	70	35
Ncity AVM	5	2.5
Toplam	**200**	**100**

Deneklerin %35'i Dolphin alışveriş merkezini tercih etmektedir. Bu durum da Dolphin alışveriş merkezinin deneklerin bulunduğu yerleşkenin çok yakınında konumlanmasıdır. % 31,5 oranında denek de Arastapark alışveriş merkezini seçmiştir. Arastapark alışveriş merkezi de rekreasyon alanları ile ön plana çıkmaktadır. % 2,5 oranında bir tercih gören Outlet Center alışveriş merkezinin kapalı bir alışveriş merkezi olmayışı bu sonuca etkili olmaktadır.

Tablo-11. Cinsiyet ve alışveriş yapma sıklığı ilişkisi.

Cinsiyet –Alışveriş yapma sıklığı ilişkisi	Kadın	%	Erkek	%	**Toplam**	**%**
Her gün	18	9	7	3.5	**25**	**12.5**
Haftada bir	47	23.5	27	13.5	**74**	**37**
Ayda bir	32	16	59	29.5	**91**	**45.5**
Daha az	1	0.5	9	4.5	**10**	**5**
Toplam	**98**	**49**	**102**	**51**	**200**	**100**

Kadın deneklerin % 9'u her gün alışveriş yaparken, erkek deneklerin de % 3,5'u her gün alışveriş yaptıklarını belirtmiştir. Kadın deneklerin % 16'sı, erkek deneklerin de % 4,5'u ayda bir alışveriş yaptıklarını belirtmiştir. Buradan da kadınların erkeklere oranla daha sık alışveriş yaptıkları sonucu çıkmaktadır.

Tablo-12. Ekonomik düzey ve AVM kullanım alışkanlığı ilişkisi.

Ekonomik düzey-AVM kullanım alışkanlığı ilişkisi	Her gün	%	Haftada bir	%	Ayda bir	%	Daha az	%	**Toplam**
Yüksek gelir (+ 5001 TL)	17	8.5	28	14	-	-	-	-	**45**
Orta (Asgari ücret üzeri ve 5000 TL arası)	8	4	39	19.5	68	34	-	-	**115**
Düşük (Asgari ücret ve altı)	-		7	3.5	23	11.5	10	5	**40**
Toplam	**25**	**12.5**	**74**	**37**	**91**	**45.5**	**10**	**5**	**200**

Yüksek gelir grubundaki deneklerin %8,5'i her gün alışveriş yapmakta iken; orta gelir grubundaki deneklerin %4'ü her gün alışveriş yapmaktadır. Orta gelir grubuna mensup deneklerin % 19,5'i haftada bir, düşük gelir grubundaki deneklerin % 11,5'i ise ayda alışveriş yapmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere insanların ekonomik durumları ile alışveriş yapma sıklıkları arasında önemli bir bağlantı vardır.

Tablo- 13. Yaş dağılımı ve AVM kullanım alışkanlığı ilişkisi.

Yaş dağılımı-AVM kullanım alışkanlığı ilişkisi	Her gün	%	Haftada bir	%	Ayda bir	%	Daha az	%	**Toplam**
18-22 yaş arası	14	7	52	26	41	20,5	9	4,5	**116**
22-26 yaş arası	6	3	17	8,5	47	23,5	1	0,5	**71**
26-30 arası	3	1,5	5	2,5	-	-	-	-	**8**
>30 yaş	2	1	-	-	3	1,5	-	-	**5**
Toplam	**25**	**12,5**	**74**	**37**	**91**	**45.5**	**10**	**5**	**200**

18- 22 yaş grubu deneklerin 26'sı her gün alışveriş merkezlerini kullandıklarını belirtmektedir. Görülmektedir ki; genç yaş grubundaki insanlar alışveriş merkezlerini tercih etmektedir. Bu durumun oluşmasında alışveriş merkezlerinde rekreasyon alanı seçimi için daha fazla seçeneğin bulunması söz konusudur.

Tablo-14. Cinsiyet ile AVM kullanımı ilişkisi.

Cinsiyet ile AVM kullanımı ilişkisi	Her gün	%	Haftada bir	%	Ayda bir	%	Daha az	%	**Toplam**	**%**
Kadın	19	9,5	37	18.5	47	23.5	7	3.5	**110**	**55**
Erkek	6	3	37	18.5	44	22	3	1.5	**90**	**45**
Toplam	**25**	**12.5**	**74**	**37**	**91**	**45.5**	**10**	**5**	**200**	**100**

Kadın deneklerin % 9,5'i alışveriş merkezlerini her gün kullanırken erkek deneklerin %3'ü her gün kullanmaktadır. Kadın ve erkek denek-

lerin % 18,5'i haftada bir alışveriş merkezlerini kullanmaktadır. Ancak genel toplama bakılacak olursa % 55'lik oranla kadınlar erkeklere oranla alışveriş merkezlerini daha fazla kullanmaktadır.

Tablo-15. Cinsiyet ve İzmit şehir içi çarşıyı kullanma alışkanlığı.

Cinsiyet ile İzmit şehir içi çarşıyı kullanım alışkanlığı ilişkisi	Her gün	%	Haftada bir	%	Ayda bir	%	Daha az	%	**Toplam**	**%**
Kadın	77	38.5	27	13.5	6	3	-		**110**	**55**
Erkek	28	14	36	18	17	8.5	9	4.5	**90**	**45**
Toplam	**105**	**52.5**	**63**	**31.5**	**23**	**11.5**	**9**	**4.5**	**200**	**100**

Deneklerin % 52,5'i İzmit şehir içi çarşısını kullanmaktadır. Deneklerin % 31,5'i haftada bir İzmit şehir içi çarşısını kullanmaktadır. Daha önce de tablolarda görüldüğü üzere ulaşım kolaylığı ve çarşının yol güzergâhı üzerinde olması bu sonucun çıkmasında etkili olmuştur. Kadın deneklerin % 38,5'i İzmit şehir içi çarşısını her gün kullanmaktadır. Bu oran erkeklerin kullanım oranından daha fazladır.

Tablo-16. Ekonomik düzey ve hane halkı büyüklüğü ilişkisi.

Ekonomik düzey – hane halkı büyüklüğü ilişkisi	2 kişi	3 kişi	4 kişi	5 kişi	+5 kişi	**Toplam**	**%**
Yüksek (5001 TL'den yüksek)	19	16	10	-	-	**45**	**22.5**
Orta (Asgari ücret üzeri ve 5000 TL arası)	6	30	48	31	-	**115**	**57.5**
Düşük (Asgari ücret ve altı)	-	11	10	9	10	**40**	**20**
Toplam	**25**	**57**	**68**	**40**	**10**	**200**	**100**

Hane halkı büyüklüğü ile ekonomik düzey ilişkisi karşılaştırıldığında orta gelir grubunda olan deneklerin hane halkı büyüklüğünün 4 kişiden oluştuğu görülmektedir.

Tablo-17. Ekonomik düzey ve alışveriş mekânı tercihi ilişkisi.

Ekonomik düzey – alışveriş mekânı tercihi	İzmit şehir içi çarşı	%	AVM	%	Diğer	%	**Toplam**	**%**
Yüksek (5001 TL den yüksek)	13	6.5	19	9.5	13	6.5	**45**	**22,5**
Orta (Asgari ücret üzeri ve 5000 TL arası)	57	28.5	48	24	10	5	**115**	**57.5**
Düşük (Asgari ücret ve altı)	9	4.5	25	12.5	6	3	**40**	**20**
Toplam	**79**	**39.5**	**92**	**46**	**29**	**14.5**	**200**	**100**

Ekonomik düzey ile alışveriş mekânı tercihi karşılaştırıldığında bütün gelir düzeylerinde % 92'lik bir toplamla alışveriş merkezlerinin tercih edildiği görülmüştür. Orta gelir grubundakiler arasında İzmit şehir içi çarşıyı tercih edenlerin oranı % 28,5 iken; alışveriş merkezi tercih edenlerin oranı % 24'dür. Ancak şaşırtıcı bir sonuç olarak düşük gelir grubunun % 12,5 oranında alışveriş merkezlerini kullandıkları ortaya çıkmıştır.

2.2. Bulgular

Alışveriş yapma sıklığı, alışveriş yapma amacı ve alışveriş mekânı tercihi cinsiyete göre farklılık göstermektedir. Genç yaş grubundaki insanların alışveriş yaptıkları ürünlerin başında kitap, CD, teknoloji ürünü ile giyim ve ayakkabı gelmektedir. Bu ürünlerin satışı da alışveriş merkezlerinde çok çeşitli ve kurumsal nitelikli mağazalarda gerçekleşmektedir. Orta ve üst gelir grubundaki gençlerin alışveriş tercihleri alışveriş

mekânlarıdır. Hatta düşük gelir grubundaki gençlerin de alışveriş tercihi alışveriş merkezleri olmuştur. İzmit'te ikamet eden gençler ulaşım kolaylığı ve yol güzergâhının üzerinde olması, rekreasyon alanı imkanları nedeniyle İzmit şehir içi çarşıyı kullanmaya devam etmekle beraber; aynı zamanda rekreasyon alanlarının seçiminde çok sayıda tercih imkanı sunduğu için alışveriş merkezlerini tercih etmektedirler. Alışveriş merkezlerinin seçiminde kapalı mekânlar olmaları da bir başka tercih unsuru olmakla birlikte, alışveriş merkezlerinin mimari mekân ve dekorasyon özelliklerinin çok fazla tercih sebebi olarak görülmediği tespit edilmiştir. Mimari mekân ve dekorasyon özelliklerinden ziyade zaman ve mekân kolaylığı tercih sebebi olarak belirtilmiştir. Alışveriş merkezleri arasında bulundukları yerleşkeye en yakın olanların en fazla tercih edilmesi ulaşım kolaylığının ticaret mekânlarının oluşum ve gelişimin de önemli bir etkisi olarak görülebilir. Alışveriş merkezleri gençler ve öğrenciler için önemli bir harcama durağı olmuştur. Alışveriş merkezleri gelişmiş ülkelerde olduğu gibi gençler için cezbedici çekim noktaları haline dönüşmüş durumdadır.

SONUÇ

Alışveriş merkezleri günümüzde kendi toplumlarının sosyal ve toplumsal merkezleri haline gelmişlerdir. Alışveriş günümüzde bir boş zaman geçirme aktivitesi olarak kabul görmektedir. Boş zaman faaliyetlerinin gerçekleştirildiği alışveriş mekânları içinde rekreasyon alanları da fazlasıyla önem kazanmaktadır. Bu açıdan alışveriş merkezleri diğer alışveriş yapılabilecek mekânlara göre birçok avantaja sahiptir. Birçok ürün çeşidi içeren mağazaların bir arada olması ve alışveriş ile eğlencenin ve birçok faaliyetin bir arada sunulması ile alışveriş merkezleri günümüz gençleri tarafından tercih görmektedir. Ayrıca alışveriş merkezlerinin ekseriyetle kapalı mekânlardan oluşması da iklim ve çevre koşullarından korunmak amacıyla önem arz etmektedir. Bu bağlamda tarihi bir şehir olan İzmit'te alışveriş merkezlerinin gelişimi de önem kazanmaktadır. Alışveriş merkezlerinin konumlanması da ulaşım güzergâhları dikkate alınarak kentin yeni gelişim gösteren bölgelerinde gerçekleşmektedir. Bu

konumlanma da şehrin coğrafi yapısı da etkili olmaktadır. İlçede yer alan alışveriş merkezlerinin hemen hepsi büyük ve çok büyük ölçekli yapıya sahiptirler. Ayrıca yerel olmaktan ziyade bölgesel olma özelliği göstermektedirler.

Ancak tarihi süreçte agora, dükkânlar, hanlar ve ticaret külliyeleri, pasajlar ve çarşılar, günümüzde ise alışveriş merkezleri şeklinde gelişim gösteren ticaret mekânlarının varlığıyla gelişen ve değişen İzmit'in tarihini, kimliğini, yaşamsal ve şehirsel özelliklerini yansıtan çarşısı da gençler tarafından halen daha tercih edilmektedir. Hiç kuşkusuz bu durumun oluşumunda rekreasyon alanlarının varlığı ile ulaşım kolaylığı etkilidir. Tarihi şehir içi çarşılarının üst örtüler ile kapatılmış olması ve yarı kapalı mekânlar olarak hizmet vermeleri ayrıca ticaret mekânlarında kapalı alan oluşumunun gerekliliğini de bize göstermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere İzmit'te ticaret mekânlarının gelişiminde tercih kapalı mekânlar şeklindedir. Ancak, tarihi çarşıyı oluşturan tarihi doku ve kimlik bu tür uygulamalar ile bozulmaktadır. Yapılan müdahalelerin çarşıların tarihi kimliği ve dokusunu kaybedecek türden uygulamalar olmamasına özen gösterilmelidir. Gençlerin yaşadıkları şehirlerin tarihi kimliğini sürdürebilmeleri ve tanımaları için bu çarşılara yönlendirilmeleri yönünde cazibe merkezi olacak uygulamalar yapılmalı ve tarihi çarşılar yaşatılmalıdır. Bir yerleşim alanı ticaret mekânlarının varlık ve gelişmesi oranında şehir olma vasfı kazandığından İzmit'te ticaret mekânlarının tasarımına da tasarımcılar yönünden özen gösterilmelidir.

KAYNAKÇA

ALKİBAY, Sanem, "Organize Alışveriş Merkezlerinin Yönetimi ve Türkiye'deki Örneklerinin İncelenmesi", **Pazarlama Dünyası,** C. 8, No: 46, Temmuz- Ağustos, s.22-23, 1994.

CEZAR, Mustafa, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**. MSÜ Yayınları, İstanbul, 1985.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 38, s.446.

ÖGEL, Selin, **Alışveriş Merkezinde Gerçekleştirilen Etkinliklerin Tüketici Tutumları Üzerine Etkisi: Alışveriş Merkezi Ziyaretçileri Üzerine Bir Araştırma**. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Y. Lisans Tezi, 2014.

ZENGEL, Rengin, "Tarih İçinde Değişen Tüketim Mekânları", **Ege Mimarlık 40-41**, 2002.

www. tdk. gov.tr/Güncel Türkçe Sözlük

http://line.do/tr/nicomedia/9x5/vertical, erişim tarihi: 21.12.2015.

http://mimarsinaneserleri.com/mimari_cizimler/Diger%20Mimar%20Sinan%20Eserleri/slides/Levha118_Izmit_Pertev_Mehmet_Pasa_Eserleri_Vaziyet_Plani.html, erişim tarihi: 21.12.2015.

http://outletcenter.com.tr/hakkimizda, erişim tarihi: 21.12.2015.

http://mekan360.com/360fx_carrefourizmitalisverismerkezi-anasayfa.html, erişim tarihi: 21.12.2015.

http://www.kocaeli.bel.tr/kategori/nufus/1689/0, erişim tarihi: 21.12.2015

http://www.bizimkocaeli.com/fotogaleri/guncel/yemenicilercarsisi/175/p-2.html, erişim tarihi: 21.12.2015.

FRANSIZ KONSOLOSU RAMİRE-PİE-MAXİME VADALA'YA GÖRE CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA SAMSUN (1925-1934)

Özgür YILMAZ*

ÖZET

Yeni Türk devletinin kuruluşu Türk-Fransız ilişkilerinde yeni bir dönemi başlattı. İki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine paralel olarak Türkiye'deki Fransız diplomatik temsilcilikler de yeniden açılmaya başladı. Bu temsilciliklerden biri de 1914 yılına kadar konsolosluk acentesi olarak idare edilen Samsun konsolosluğu oldu. Fransız hükümeti 1925'te Samsun'daki temsilciliği konsolosluk seviyesine yükselterek Ramire-Pie-Maxime Vadala'yı buraya tayin etti. Vadala'nın konsolosluğu ile Fransızların Samsun'dan önemli bir beklenti içinde olduklarını söylemek mümkündür. Bizzat Vadala'nın da belirttiği gibi Karadeniz'in en önemli limanı olan ve "Karadeniz'in İzmir'i" olarak ifade edilen Samsun için "parlak bir gelecek" söz konusuydu. Bu bakımdan Vadala Samsun'da demiryolu, liman, elektrik, telefon, tramvay, kanalizasyon ve otel gibi yatırımlar için Fransız müteşebbislerin dikkatlerinin çekilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Bu doğrultuda Vadala görevine başlar başlamaz Cumhuriyetin simge şehirlerinden biri olan Samsun'un sosyo-ekonomik ve siyasi yapısı hakkında önemli raporlar kaleme almaya başladı. Bu bakımdan konsolosun yazışmaları Cumhuriyetin ilk yıllarında Samsun'a dair farklı bir açıdan bakma imkânı vermektedir. Bu çalışmanın amacı Vadala'nın Fransız makamları ile yapmış olduğu yazışmaların değerlendirilmesidir. Çalışmanın temel kaynakları Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'nde yer alan konsolosluk yazışmalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Samsun, Fransa Konsolosluğu, Konsolosluk Yazışmaları, Vadala.

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ozguryilmaz@gumushane.edu.tr

SAMSUN IN THE FIRST YEARS OF THE REPUBLIC ACCORDING TO FRENCH CONSUL RAMIRE-PIE-MAXIME VADALA (1925-1934)

ABSTRACT

The establishment of the new Turkish state launched a new era in Turkish-French relations. In parallel with the normalization of relations between the two countries, the French government began reopening the French diplomatic missions in Turkey. One of these representations was Samsun Consulate which administered as a consular agent until 1914. In 1925, the French government raised this agent to consular rank and appointed here Ramira-Pie-Maxime as the first French Consul. It can be said that with this appointment, the French had significant expectations from Samsun. As Vadala had stated, Samsun which was expressed as "İzmir of the Black Sea" had a very bright future. Vadala also stressed in his reports that French entrepreneurs needed to draw attention to investments in Samsun like railway, ports, electricity, telephone, tram, sewage and hotel. As soon as Vadala started his task, he began to prepare important reports on socio-economic and political structure of Samsun, one of the iconic cities of the republic. In this regard, the consul's correspondences give the opportunity to look from a different perspective on Samsun in the first years of the Republic. The aim of this study is to evaluate the correspondences of Vadala with the French authorities from Samsun. The primary sources of the study are Vadala's consular correspondences located in the French Ministry of Foreign Affairs Archives.

Key Words: Samsun, French Consulate, Consular Correspondences, Vadala.

GİRİŞ

Güney Karadeniz'deki Fransız konsolosluk sistemi açısından bakıldığında Fransızların oldukça erken sayılabilecek bir tarihten itibaren Samsun'a ilgi göstermeye başladıkları söylenebilir. 1803 yılında Sinop'ta tesis edilen Fransız konsolosluğu, diğer bir ifade ile ticari komiserliğinin görev bölgesi içinde Samsun da girmekteydi. Temel görevi bölgenin ticari potansiyelini Fransa lehine kullanmak olan Sinop Fransız konsolosu Fourcade, raporlarında bölgenin önemine işaret etmiş ve Fransa'nın ticari geleceği açısından büyük planlar kurmuştu. Ancak Fourcade'ın 1809'da Sinop'tan ayrılması Fransızların bu beklentilerini boşa çıkarmıştır.[1] Elbette beklentileri karşılamayan Sinop konsolosluğu Fransızların bölgeye yönelik ilgileri açısından bir son olmamış ve Güney Karadeniz limanlarının uluslararası ticaretle daha yoğun karşılaştıkları 1830'lu yıllardan sonra Trabzon'daki Fransız konsolosları Karadeniz'in yükselen liman şehri Samsun'da da bir Fransız temsilciliğinin açılması yönünde talepler dile getirmeye başlamışlardır. Elbette bu taleplerin en önemli dayanağı Samsun'un sahip olduğu ticaret potansiyeli ve Fransız tüccarların bölgeyle ilgilenmeleriydi. 1857'de Messageries Maritimes Şirketi'nin gemilerinin İstanbul-Trabzon arasında işlemeye başlamaları Samsun'da bir Fransız konsolosluğunun kuruluş sürecini hızlandırdı. Süreci nihai olarak etkileyen iki önemli gelişme ise İsveç ve Norveç viskonsülü ve Messageries Maritimes Şirketi'nin Samsun'daki acentesi olarak görev yapan M. Kühn'ün ölümü, diğeri de Samsun'daki Fransız çıkarlarını da gözetmekle sorumlu olan İngiliz konsolosluk vekili Eduvard B. Barker'in görevinin, bu konsolosluğun ilga edilmesi nedeniyle sona ermesiydi. Nihayetinde Fransız makamları, Trabzon'daki Fransız konsolosların talepleri doğrultusunda Samsun'da bir konsolosluk görevlisinin gerekliliğine kanaat getirdi ve Numa Doulcet'yi Samsun'a kon-

[1] Bu konuda bkz. Özgür Yılmaz, "Güney Karadeniz'de Yeni Fransız Politikası: Pascal Fourcade ve Sinop Konsolosluğu (1803-1809)", **Cahiers balkaniques**, Vol. 42, Paris 2014, s. 223-268.

solosluk görevlisi (*Agence consulaire*) olarak atadı.[2] Doulcet, Trabzon'daki konsolosluğa bağlı bir görevli olarak Samsun'daki görevini 1890 yılına kadar devam ettirdi. 1890'dan 1894'e kadar Sparado, 1894'ten 1907'ye kadar da Henri de Cortanze hem şehirde Fransız konsolosluk görevlisi hem de Messageries Maritimes Şirketi'nin de acentesi olarak görev yaptı.Cortanze'den sonra 1907-1910 arasında Coulomb; 1910-1914 arasında 1. Sınıf konsolosluktan emekli olan Edouard Bertrand bu görevi yürüttü. Ancak demiryolu, liman, yollar ve diğer yatırımların hızlandığı bir dönemde I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Fransızlar için verimli bir sürecin sonu oldu. Savaşta Fransa ve Osmanlı Devleti'nin ayrı saflarda savaşa girmesi nedeniyle acente 1914'te kapatıldı ve şehirdeki Fransızlar da Kasım 1914'te şehri terk etti. Savaş süresince iç kısımlarda kalan Fransızların himayesi İsviçre vatandaşı Peter tarafından icra edildi. Samsun'da ise bu sürede Fransız çıkarları şehirdeki İran konsolosu tarafından yürütüldü. 1918-1919'da İşgal kuvvetlerinin temsilcisi olarak Favereau ve De Laage de Meux buradaki Fransız çıkarlarını üstlendi. De Meux bu sürede Samsun'da Messageries Maritimes Şirketi'nin de temsilciliğini de yapmıştır. Fakat Milli Mücadele döneminde bu temsilciliklerin görevli oldukları yerlerden çıkarılmalarıyla birlikte de Meux 1920'de konsolosluğun arşiviyle birlikte İstanbul'a hareket etmiştir.[3] Nihayetinde bu görev Vadala'nın konsolos olarak tayin edilmesiyle birlikte Fransız Konsolosluğu olarak 1925'te yeniden tesis edilmiştir.[4]

Yukarıda gördüğümüz gibi, imparatorluk döneminde Samsun'daki Fransız temsilciliği *Agence Consulaire* yani konsolosluk acentesi seviyesinde zaman zaman doğrudan elçiliğe veya Trabzon'a bağlı bir statüde idare edilmişti. Hatta büyük savaşa kadar demiryolu, liman, yollar ve diğer

---

[2] Özgür Yılmaz, "Samsun'da Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 16, Trabzon 2014, s. 63-76.

[3] **AMAE**, **CADC**, **CPC**, Série E Levant 1918-1940, Tome 21, « *Notice historique sur le poste de Samsoun* », Samsun, 19 Mayıs 1926.

[4] **Sources de l'histoire du Proche-Orient et de l'Afrique du nord dans les archives et bibliothèques français**, Tome I-II, K.G. Saur, München, New Providence, Paris-London, 1996, s. 1219.

girişimler pek çok Fransız aileyi Samsun'a çekmiştir; fakat bu aileler I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından sonra Fransa'ya dönmek zorunda kalmışlardır. Bu dönemde şehirde kalan diğer Fransızların işleri ise İsviçre vatandaşı M. Peter ve yukarıda da değindiğimiz gibi şehirdeki İran konsolosluğu tarafından gözetilmişti. Ancak Fransızlar açısından bu karanlık tablo çok uzun sürmeyecek, Fransız hükümeti ile Ankara hükümetinin temasa geçmesiyle ilerisi için olumlu bir tablo ortaya çıkacaktır.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve yeni Türkiye'nin kurulması Türk-Fransız ilişkilerinde de yeni bir dönemi başlatmıştı.[5] Fransızlar, Mondros Mütarekesi sonrası Suriye, Lübnan ve Kilikya'yı işgal edip İngilizler ile birlikte İstanbul'a girseler de Kilikya'da fazla tutunamamış ve hem İngiltere ile bazı anlaşmazlıklar yaşamış hem de Sovyet Rusya'nın Ankara hükümeti ile geliştirdiği ilişkilerden endişe etmişti. Bunun yanında Milli Mücadele'nin kararlıkla devam ettirilmesi ve Sakarya Savaşı'nın kazanılması ile birlikte Fransa, Ankara hükümetine yaklaşma gereği duydu.[6] Bu sayede 20 Ekim 1920'de Ankara hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile Türkiye ile Fransa arasındaki savaş sona erdiği gibi anlaşma ile karşılıklı diplomatik münasebetler de başlamış oldu.[7] Bu antlaşmanın hükümleri büyük oranda Lozan Antlaşması'nda da yer almıştır. Fakat Lozan Antlaşması'ndan sonra Türk-Fransız ilişkileri Fransız okulları, Osmanlı borçları, Osmanlı Bankası ve Fransız şirketleri konusunda çetin tartışmalara sahne olmaya devam etse de[8] iki ülke arasındaki ilişkiler yavaş yavaş normalleşmeye başlamıştır. Bunun bir göstergesi olarak 6 Mart

---

[5] İsmail Soysal, **Les Relations Politiques Turco- Françaises 1921-1985, L'Empire Ottoman, la Republique de Turquie et la France**, Isis Press, İstanbul, 1985.

[6] İsmail Soysal, "Tarihsel Açıdan Bakıldığında Türkiye ile Fransa'nın Menfaatlerinin Birbirini Tamamlayıcı Niteliği", **Belleten**, Cilt LIV, Sayı 209, Ankara 1990, s. 464.

[7] **Histoire de la République Turque**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1935, s. 104-105.

[8] Bu konuda bk. Jacques Thobie, "Une dynamique de transition: les relations économiques &franco-turques dans les années 1920", **La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk**, dir. Paul Dumont- Jean-Louis Bacqué-Grammont, Association pour le développement des études turques, Paris, 1981, s. 109-159.

1925 tarihli bir kararname ile Fransa, yeni Türk devleti nezdinde ilk elçi olarak Albert Sarraut'yu Ankara'ya tayin etti.[9] Sarraut'nun atanması Türk-Fransız diplomatik ilişkileri açısından oldukça olumlu bir gelişme olmuştur. Öyle ki Sarraut 26 Mayıs 1926 tarihli "*Türk-Fransız Dostluk ve İyi Komşuluk İlişkileri Sözleşmesi*'nin imzalanmasında bizzat bulunmuştur.[10] Bu sözleşmede sadece tartışmalı olan Suriye meselesi değil, Fransız-Türk ilişkileri de müzakere edilmişti. Bu süreçte başlayan iyi ilişkiler sadece Ankara'da Sarraut'nun atanmasıyla sınırlı kalmamıştır. Bunun için Güney Karadeniz'deki Fransız temsilciliklerinin yeniden açılmalarına bakmak yeterlidir. Fransız hükümetinin kararıyla 1825'te Zonguldak, Samsun ve Trabzon konsoloslukları yeniden tesis edildi.[11] Ramire Vadala Temmuz'da Samsun'a, Charles Lecouteur Ekim'de Trabzon'a ve Alfred Graulle de Kasım 1925'te Zonguldak'a gelerek görevlerine başladı.[12]

Bu çalışma Vadala'nın Fransız makamları ile yapmış olduğu yazışmalardan hareketle Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Samsun'a farklı kaynaklar çerçevesinde bakmayı amaçlamaktadır. Bu bakımdan çalışmanın kaynakları hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Vadala'nın dokuz yıllık konsolosluğuna dair yine hem Paris hem de Nantes'da bulunan arşiv merkezlerinde yer alan bazı tasnifler vardır. Bunlardan Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın Paris'teki merkezinde*Correspondance Politique et Commerciale Série E Levant 1918-1940* tasnifinde yer alan21 numaralı dosya Vadala'nın 1925-1929 yılları arasındaki yazışmalarını ihtiva etmektedir.[13] Dolayısıyla konsolosluğun geri kalan beş yıllık belgelerin-

---

[9] J.-L. Bacqué-Grammont-S. Kuneralp- F. Hitzel, **Representants Permanents de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie en France (1797-1991)**, Éditions Isis, İstanbul, 1991, s. 80.

[10] Sarraut'nun Ankara elçiliği hakkında bk. Albert Sarraut, **Mon ambassade en Turquie**, Paris, 1953.

[11] **Annuaire Diplomatique et Consulaire**, *1926,* Imprimerie Nationale, Paris, 1926, s. 77-78.

[12] **AMAE, CADN**, *Ambassade, Ankara*, Tome 73, "*Les français sur la cote Turque de la Mer noire*", Samsun, 24 Aralık 1925.

[13] **AMAE, CADC, CPC**, *Série E Levant 1918-1940,* Tome 21.

den yoksundur. Bu açığın kapatılması açısından diğer önemli bir tasnif ise Nantes'daki arşiv merkezinde yer alan Ankara Elçilik Arşivi'nde *Postes consulaires en Turquie*'de yer alan 73 numaralı Samsun dosyasıdır.[14] 21 Numaralı ilk dosya ile mukayese ettiğimizde Nantes'daki bu dosyanın çok daha zengin olduğu görülür.[15] Konsolosun bu resmi yazışmaları dışında Samsun ile ilgili bir eser hazırladığı da görülmektedir. Fransız konsolosların görev yerlerindeki izlenimlerini resmi raporların dışında anı şeklinde yayınladıkları bilinmektedir.[16] Vadala'nın da Samsun'daki ilk günlerinde şehir hakkında edindiği bazı tarihi bilgiler ve kendi kişisel çabaları ile "*Samsoun: passé, présent, avenir*" adlı bir kitap kaleme aldığı görülmektedir.[17] Ancak eserde de görüleceği gibi, eser yapılan ilaveler ile 1934 yılında basılmıştır. Samsun'un Cumhuriyetin ilk yılarındaki durumunu gösteren bu önemli kitapla Vadala'nın konsolosluk mahalli hakkında genel okuyucu kitlesine yönelik bir eser ortaya çıkardığı söylenebilir. Hatta bu eser CHP Gaziantep teşkilatı tarafından da dilimize kazandırılmıştır.[18] İçerik açısından bakıldığında eserin Samsun'un tarihi, güncel durumu, iktisadi kaynakları, Samsun ile Fransa arasındaki ilişkiler ve Samsun'un geleceğine yönelik bölümler barındırdığı görülmektedir. Konsolosun resmi yazışmaları ile örtüşen bu eser Vadala'nın resmi yazışmaları yanında çalışmada kullanılacak bir diğer önemli kaynağımızdır.

---

[14] **AMAE, CADN**, *Ambassade, Ankara*, Tome 73.

[15] Samsun hakkında Fransız arşiv kaynakları üzerine bir çalışma için bkz. Özgür Yılmaz, "Samsun-Canik Tarihi Açısından Fransız Arşiv Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme", **III. Uluslararası Canik Sempozyumu: "Samsun – Canik ve Değerleri Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri,** Samsun, 24 – 26 Ekim 2013, **Bildiriler**, Cilt I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun, 2015, s. 429-449.

[16] Bu konuda örnek olarak bk. Victor Fontanier, **Doğuya Seyahat, Bir Fransız Konsolosun Gözüyle 1830'ların Trabzonu'ndan Siyaset ve Toplum**, çev.-edit. Özgür Yılmaz, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2015.

[17] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan İstanbul'daki Fransız Maslahatgüzarına, Samsun, 23 Temmuz 1925.

[18] Ramire Vadala, **Samsoun: passé, présent, avenir**, Paul Geuthner, Paris, 1934; Eserin Türkçesi için bk. R. Vadala, Şark Memleket ve Siteleri, Samsun Mazisi Hali İstikbali (Çeviren, Kâni Sarıgöllü), CHP Basımevi, Gaziantep, 1944.

I. Ramire-Pie-Maxime Vadala ve Konsolosluğu

Vadala, İtalyan kökenli diplomat bir babanın oğlu olarak 1879'da Bingazi'de doğdu. Babası Bingazi, Trablus ve Malta'da ticaret, deniz nakliyesi ve finans işleriyle uğraşıyor ve aynı zamanda Bingazi'de Fransız konsolos yardımcılığı ve Belçika'nın Trablus ve Malta'da konsolosluğunu icra ediyordu. Ramire ilk eğitimini bu üç yerde bulunan Fransız misyonerlerinden aldı. Ortaöğretimine ise Marsilya'da devam etti. Paris'e giderek burada hukuk eğitimi aldı. Bu sırada Fransa'nın en önemli şarkiyat okullarından olan École des lanques orientales vivates'da Türkçe, Farsça ve Arapça öğrendi. 1901'de Fransız vatandaşlığını talep ederek bu hakkı elde etti. 1903'te élève consul olarak diplomatik kariyerine başladı ve ilk görev yeri Trablus oldu. 1907'de 3. sınıf tercümanlığa getirildi.[19] Vadala Samsun'a atanmadan önce Kazablanka, Tebriz, Musul, Rabat, İstanbul, Bombay ve Maskat gibi değişik yerlerde çalışmıştı.[20] İstanbul'da Fransız Elçiliği'nde 1905 ve 1910 yılları arasında tercüman olarak görev yapmış ve daha sonra 1910-1912 arasında Tebriz Konsolosluğu'nda vekâleten bulunmuştu. Yine 1912'de Rabat'ta bir süreliğine bulunan Vadala, İstanbul'a dönerek buradaki görevine devam etmiştir. Vadala, I. Dünya Savaşı sırasında (1914-1918) Buşir'de, Ocak 1921- Nisan 1922 arasında da Bombay'da konsolosluk yapmıştı.[21] Sağlık sorunları nedeniyle üç yıl Paris'te istirahat dönemi geçiren Vadala için 1925'te yeni bir Türkiye macerası başladı. Samsun'daki konsolosluğu kurma misyonu ile Haziran 1925'te Marsilya'dan yola çıkan Vadala dokuz yıl sürecek bir göreve bu şekilde başlamış oldu.[22] Samsun konsolosluğu örneğinde de görüleceği gibi, Vadala'nın daha önceki görev

---

[19] François Pouillon (ed.), **Dictionnaire des orientalistes de langue française**, Karthala éditions, Paris, 2008, s. 1005.

[20] **Annuaire Diplomatique et Consulaire**, *1934,* Imprimerie Nationale, Paris, 1934, s. 371; **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, "Etats de Service de M. Vadala".

[21] **Annuaire Diplomatique et Consulaire**, 1926, Imprimerie Nationale, Paris, 1926, s. 336.

[22] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, "Etats de Service de M. Vadala".

yerleri hakkında bazı eserler kaleme almıştır.[23] Vadala Fransa'nın İran Körfezi'ndeki ekonomik durumunun güçlendirilmesi ve Doğu'da ticari ve entelektüel yayılımı konuları ile ilgilendiği görülmektedir.[24]

Paris'te iken Samsun'daki Fransız konsolosluğunu açmak için uygun bir ortam elde etmekle görevlendirilen Vadala Haziran 1925'in sonunda Marsilya'dan Samsun'a ulaşmak üzere yola çıktı. Ancak İstanbul'a vardığında Fransız Elçiliği'nde vekâleten bulunan Ciliere, Vadala'ya şehirde bir süre ikamet etmesini; zira Ankara'ya tayin edilen ilk Fransız Elçisi Albert Sarraut'nun İstanbul'a gelişini beklemesi gerektiğini ifade etti. Sarraut, Vadala'yı bizzat görmek istediğini ifade etmiş ve Samsun'da izleyecek olduğu yol hakkında kendisine sözlü talimatlar vereceğini belirtmişti. Bundan dolayı Vadala on gün kadar İstanbul'da beklemek zorunda kalmış ve Sarraut'nun İstanbul'a gelişi ve konsolosa bizzat talimatları iletmesinden sonra bir sonraki Paquet vapuru ile Samsun'a hareket edebilmişti.[25] Vadala 25 Temmuz'da Samsun'a vardı. Vadala'nın ifadesiyle Fransa daha önce de yaptığı gibi Samsun'un hâlihazırdaki ve gelecekteki önemini anlamış bir ülkeydi ve bunu burada bir konsolosluk açmakla göstermişti. Öyle ki Türkiye ile Fransa arasındaki eskiden beri var olan siyasi, entelektüel, ticari ve finansal ilişkilerinyeni rejim ile olan ilişkilerin geleceği açısından önemli bir göstergeydi. Bu da Samsun'da kendisi tarafından açılan bir konsolosluk ile icraata dökülmüştü.[26] Belki de bu öneminden dolayı Vadala Samsun hakkında yukarıda bahsetmiş

---

[23] Bu eserler için bkz. Ramire Vadala, "Essais sur l'histoire des Karamanli, Pachas de Tripolitaine de 1714 à 1835", **Revue de l'Histoire des Colonies françaises**, Vol. VII, Issue 1, Paris, 1919, s. 177-288; R. Vadala, **Expansion commerciale française, Une campagne commerciale dans le Moyen Orient, 1910-1922**, Dépêche coloniale, Paris, 1922; R. Vadala, **Les Maltais hors de Malte (étude sur l'émigration maltaise)**, A. Rousseau, Paris, 1911; R. Vadala, **Le Golfe Persique... [- Les Français au Golfe Persique du XVIIe au XXe siècles.]**, A. Rousseau, Paris, 1920.

[24] Pouillon, **a.g.e**., s. 1005.

[25] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan İstanbul Genel Konsolosluğu'na, Samsun, 1 Ocak 1927.

[26] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Fransız Elçiliği'ne, Samsun, 9 Ocak 1927.

olduğumuz eseri hazırlama gereği duymuştur. Vadala'nın görev yapacağı Samsun hakkında şehre gelmeden bilgiler derlemeye başladığı ve konsolosluğunun ilk günlerinde Samsun hakkındaki bu kitabı basma çalışmaları içine girdiği anlaşılmaktadır. Bu haliyle Vadala'nın ticari geleceği çok parlak gördüğü Samsun'un tarihine vakıf bir konsolos olarak Samsun'un geçmişi ve geleceği arasında sık sık bağlantılar kurmaya çalıştığı görülmektedir.

Karadeniz sahillerinde konsolosluk kuran Fransızların daha önce de karşılaştıkları gibi Vadala'nın da Samsun'da çok iyi bir ortamla karşılaştığını söylemek zordur. Konsolosun pek çok raporunda yinelediği gibi Samsun'daki ilk zamanlarında önemli sorunlar ile karşılaştı. Elbette bu sorunlar arasında yerel makamlar ile kurmaya çalıştığı ilişkiler en önemlileriydi. Vadala'ya göre Samsun halkı şehre bir Fransız konsolosunun gelişini memnuniyetle karşılasa da Samsun'daki idareciler, Ankara Hükümetinin talimatlarına rağmen kendisine karşı oldukça soğuk bir tutum takınmışlardı. Vadala'yı bu yeni görev vesilesi ile tebrik etmedikleri gibi her fırsatta onun Samsun'daki görevinde zorluklar çıkarmışlardı. Bu engeller arasında konsolosun valizlerinin bir kısmına el konulması ve konsolosluğun balkonuna asılan Fransız bayrağının indirilmesi de vardı.[27] Bunun yanında Vadala konsolosuk için uygun bir bina bulmak için epey uğraş vermiştir. Kendisi için kalacak bir yer bulmak konusunda da sıkıntılar yaşayan Vadala bu dönemde Sasmun'da İsviçreliler tarafından işletilen College des Freres Maristes Français misyonerlerine ait pir pansiyonda kalmak zorunda kalmıştır. Vadala Samsun'da yerleşik bir Fransızın işyerinde geçici olarak yerleşerek yedi ay boyunca bir konsolosluk binası bulmakla meşgul olmuş ve nihayet Mart 1926'da şehrin başlıca caddelerinden birinde bir bina bulabilmişti.[28]

Her konsolosun ilk raporlarında görülen özelliklerin Vadala'nın ilk yazışmalarında da görüldüğü ve şehrin güncel durumunun tespi-

[27] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Chambrun'a, Samsun, 31 Temmuz 1928.

[28] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Chambrun'a, Samsun, 31 Temmuz 1928.

tine yönelik değerlendirmeler yaptığı anlaşılmaktadır. Vadala ilk kez 1910'da gördüğü Samsun'un büyük bir değişim gösterdiğini belirtir. Ancak konsolosa göre tek önemli eksiklik yaklaşık olarak 15 bin kişilik gayrimüslim nüfusun şehirden ayrılmasıydı. Ancak Samsun, Rumeli ve Kafkaslardan gelen Müslümanlarla dolmuş ve nüfus yaklaşık olarak 40 bine yaklaşmıştı. Hatta Vadala eserinde Samsun'da sadece %5'lik bir oranın Samsun'un önceki sakinleri olduğunu belirtir.[29] Bu nüfus içinde değişik işlerde çalışan Fransızlar, İtalyanlar, Almanlar ve İsviçreliler de vardı.[30] Vadala ilk raporlarından itibaren Samsun'un sahip olduğu zenginlikler üzerinde durarak Fransız yatırımcıların dikkatini çekmeye ve bir zamanlar Fransızların etkin oldukları bu bölgede yeniden önemli bir pazar sahibi olmaya davet etmeye çalışıyordu. Samsun'da ise büyük yatırımlar söz konusuydu; ancak ülke gerekli sermayeden yoksundu. Bu da Fransız sermayedarlar için uygun bir yatırım imkânı demekti. Bu yatırım kalemleri arasında Samsun-Sivas, Samsun sahil demiryolu ve liman inşası en başta gelenlerdi. Öyle ki Paquet Şirketi Samsun-Marsilya arasında on beş günde bir düzenli seferler yapıyordu. Bu da Samsun'dan Fransızlarım mal alımı yapmaları ve ticari münasebetler kurmasının en önemli vasıtası olabilirdi. Vadala'ya göre Ankara hükümetinin gözünde de Samsun'un önemli bir yeri vardı. Sık sık üst düzey görevlileri ağırlayan Samsun hükümet yetkililerinin gözünde "*milli bir liman*"dı. Bu bakımdan Vadala bu siyasi desteği arkasına alan Samsun'un Karadeniz'in en önemli limanı haline geldiği ve eski ticari önemini kaybeden Trabzon'da ise Samsun'a bağlı bir konsolosluk memurunun yeterli olacağını belirtmekteydi.[31]

Fransa'nın Samsun'da sahip olduğu kurumlar açısından ise Vadala karanlık bir tablo çizmektedir. *L'Ecole des Soeurs de Saint-Joseph de l'Ap-*

[29] 1927'de yapılan resmi sayıma göre şehrin nüfusu 30.333 kişiydi. Vadala, **a.g.e.**, s. 41-42.

[30] **AMAE, CADC, CPC**, Série E Levant 1918-1940, Tome 21, Vadala'dan Dışişleri'ne, Samsun, 20 Ağustos 1925.

[31] **AMAE, CADC, CPC**, Série E Levant 1918-1940, Tome 21, Vadala'dan Dışişleri'ne, Samsun, 20 Ağustos 1925.

parition de Marseille kapatılmış ve okul binası tahrip edilmişti. Şehirdeki Katolik kilisesi herhangi bir yıkıma uğramasa da Katolik mezarlığının duvarları yıkılmış ve çöplük alanına dönüşmüştü.[32] Konsolosun daha sonraki yazışmalarında Katolik Mezarlığı ile özellikle ilgilendiği ve bizzat valiye mezarlıkta gerekli tamiratların yapılması için 6.500 lira verdiği; ancak yine de mezarlıkta pek fazla bir şeyin yapılmadığını ifade etmektedir.[33] Samsun'da Fransız okullarının kapatılmasından sonra Fransızca eğitim sadece Türk okullarında Türk öğretmenler tarafından yapıldığı için Vadala, Fransız makamlarından Samsun'daki Fransızlar ve Türk ailelerin çocuklarına Fransızca öğretmek üzere Fransız öğretmenler; Samsun'da Fransız kültürünü yaşatmak için kitap, gazete, dergi, sinema gibi materyaller gönderilmesini talep etmektedir. Ayrıca Fransız ürünlerinin tanıtılması için ilgili ürünlere ait broşürlerin de gönderilmesini talep etmekteydi.[34]

Vadala'nın konsolos olarak atandığı dönemde Samsun'da İtalya ve Belçika konsolosluk memurlarınca temsil edilmekteydi. Ancak Vadala'ya göre diğer büyük devletler Trabzon'daki merkezlerini kapatarak Karadeniz'in yükselen limanı Samsun'da temsilcilik açacaklardı. Çünkü Samsun geniş bir hinterlandın çıkış kapısı olarak yapımı devam eden demiryolu ile yıldızı daha da parlayacak bir limandı. Fransız sermayedarlar Samsun'daki liman, tramvay, elektrik, su hatları, telefon, mezbaha ve otel gibi yatırımlar ile ilgilenmeli ve ziraat, ormanlar, madenler ve balıkçılık açısından zengin olan bu bölgeyi göz ardı etmemeliydi.[35] Vadala Samsun'daki yerleşme sürecinde İngiltere'nin Trabzon konsolosu Knight ile de haberleşmekteydi. Knight, Trabzon bu dönemde İran, İngiltere, İtalya ve Rus konsolosluğuna ev sahipliği yapmasına rağmen

[32] **AMAE, CADC, CPC**, Série E Levant 1918-1940, Tome 21, Vadala'dan Dışişleri'ne, Samsun, 20 Ağustos 1925.

[33] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 21 Şubat 1926.

[34] **AMAE, CADC, CPC**, Série E Levant 1918-1940, Tome 21, Vadala'dan Dışişleri'ne, Samsun 20 Ağustos 1925.

[35] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 10 Ağustos 1925.

demiryolu ve liman projelerinin Samsun'u Trabzon'un önüne geçireceğini belirtiyordu.[36]

Vadala'nın Samsun'daki ilk günlerinde karşılaştığı zorluklar arasında sadece konsolosluk için kullanacağı bir bina bulmak değil yerel idarenin tutumu da vardı. Öyle ki 1925'teki Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında yabancıların olmadığı bir ortamda askeri yetkililerin "Biz İstanbul hükümetini ve müttefikleri köpek gibi avladık" şeklindeki ifadeleri Vadala'nın duymaktan hoşnut olmadığı ifadelerdi. Bu bakımdan Vadala Türklerin geçmişten kalan kin ve nefreti yabancıların olmadığı ortamlarda dile getirdiklerini ifade etmektedir. Bunun yanında konsolosun raporlarından Samsun'daki Fransızların da Vadala'ya karşı çekingen bir tutum takındıkları anlaşılmaktadır. Şehirdeki Fransız kurumlarından biri olan Osmanlı Bankası'nın müdürü, Paquet Şirketi'nin acentesi ve Kapuçinlerden hiçbirisi Vadala'ya bu ilk dönemlerde yardımcı olmadı. Vadala Samsun'da konsolosluk binası olarak kullanacağı yeri bulduktan ve konsolosluğun açılışını gerçekleştirdikten sonra yeni engeller ile karşılaştı. 1 Mart 1926'da konsolosluk binasını açan Vadala en çok Samsun'da yabancılara karşı olan düşmanlıktan yakınıyordu. Bilhassa Samsun'da yerel idarecilerin baskıları Vadala'yı Samsun'da epey meşgul etmişti. Konsolosluk binası bulmasına rağmen yerel makamların bunu bir türlü kabul etmek istemediklerini, kendisini yıldırarak Samsun'da çıkarmaya çalıştıklarını ifade ediyor ve mümkün mertebe onlar ile olası bir çatışmadan kaçınmaya çalışıyordu. Samsun'da sürekli olarak polisin ve adli makamların kendisini kontrol ettiğini belirten Vadala, bu şartlar altında Samsun'da çalışamayacağını belirterek elçilikten, Ankara hükümeti nezdinde gerekli girişimlerin yapılmasını istiyordu.[37]

Bu konuda konsolosun pek çok yazışma yaptığı bir mesele de konsolosluk binasındaki Fransız bayrağıydı. Vadala'nın konsoloslukta ve valinin de şehirde olmadığı bir sırada bir komiser birkaç polis konsolos-

[36] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Knight'tan Vadala'ya, Samsun, 29 Eylül 1925.

[37] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 20 Şubat 1926.

luğa gelerek Kavas Hüsnü ve Tercüman Niyazi Bey'e Türk bayrağının da Fransız bayrağının yanında asılması gerektiğini söyleyerek Fransız bayrağını binadan sökmüşlerdi.[38] Vadala bu olayın sorumluları olarak Polis Müdürü Şerif Nimet ve Tahrirat Müdürü Nuri beyleri göstermektedir. Ancak Türklerden gelen yazıya göre yetkililerin asıl amacı Fransız konsolosluğu ile aynı binayı kullanan Tütün Şirketi'nin birbirine karışmasıydı. Nihayet konsolosluğu gösteren levhanın gelmesiyle Vadala Türk yetkililerden bundan sonra herhangi bir tepkinin gelmediğini belirtmektedir.

Vadala özellikle yerel idarecilerin tutumlarına dair Fransız makamlarına bilgiler vermeyi sürdürdü. Buna göre Ankara'daki reform programına karşın Samsun'daki genç ve yeteneksiz idareciler imparatorluktan kalan yöntemleri kullanıyor, rüşvet ve bahşiş en önemli vasıta olarak kullanılıyordu. Bu ortamda Vadala'ya göre askeri kesim yenilik yanlısı bir görüntü arz ediyordu. Her fırsatta otoritelerin "kapitülasyonlar kaldırıldı" şeklindeki ifadelerine maruz kaldığını, kendisine bir Türk vatandaşı gibi davranılmaya çalışıldığını ifade eden Vadala Samsun'da yabancılara kötü davranan ve bu şekilde vatansever geçinen bir grup olduğunu ifade ediyordu.[39] Bu ortamda Samsun'un geleceğinden şüphe etmeyen Vadala Karadeniz'in en önemli limanı olan Samsun'un İzmir'i yakalayacağını; hatta geride bırakacağını umut ediyordu. Samsun'da kendisini kabul ettirmekle uğraştığı bu zor dönemden sonra Vadala Fransız Dışişleri'ne yazdığı bir raporda "*Bu limandaki tek konsolos benim ve Fransız bayrağı da Samsun'da dalgalanan tek yabancı bayraktır*" diyerek emeğinin karşılığını aldığını ifade ediyordu.[40] Ancak Vadala'ya göre konsolosluğun kurulması tek başına yeterli değildi. Bunu taçlandıracak olan Fransız müteşebbis ve sermayedarların geniş bir yatırım imkânı sunan Samsun'a yönelik

[38] **AMAE, CADC, CPC**, Série E Levant 1918-1940, Tome 21, Vadala'dan Dışişlerine, Samsun, 14 Mart 1926.

[39] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 19 Nisan 1926.

[40] **AMAE, CADC, CPC**, Série E Levant 1918-1940, Tome 21, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 11 Haziran 1926.

ilgileriydi. Vadala Samsun'un ticari geleceğinden o kadar umutludur ki Trabzon ve Zonguldak'taki konsoloslukların kapatılmasını ve Samsun'a bağlı acentelere dönüştürülmesini bile dile getirmekteydi.[41]

Vadala'nın konsolosluk bölgesi açısından bakıldığında bu bölgenin Samsun'un yanında Sinop, Amasya, Tokat, Sivas ve Kastamonu gibi geniş bir alanı kapsadığı görülür. Konsolosa göre bu geniş bölge her bakımdan büyük zenginlikler barındırıyordu; ancak uzun süren savaşlar, azalan nüfus, hastalıklar, ağır vergiler bölgenin gelişmesinin önündeki en önemli engellerdi. Büyük oranda tarım ürünlerine dayalı bir ekonomik yapıya sahip olan bu bölgede orman, maden ve balıkçılık da diğer önemli kalemlerdi. Ancak tarıma dayalı yapı rekoltedeki değişimler nedeniyle halkın alım gücünü belirliyordu. Olası bir kuraklık tarımsal kesimin belini bükmekteydi.[42]Samsun'un ekonomik durumu açısından bakıldığında Vadala çok parlak bir tablo çizmez. Öyle ki Samsun-Sivas demiryolunu sadece Kavak'a kadar bitirilebilmişti. Limana dair herhangi bir girişim söz konusu değildi. Karayolları ise kışları kullanılamaz hale geliyordu. Köprüler sadece araçlar için değil yayalar için tehlikeli olacak şekilde kötü durumdaydı. Ziraat oldukça geri durumdaydı ve pek az iş makinesi vardı. Bölgenin başlıca gelir kaynağı olan tütün rekoltesinin 1926 yılında düşük olması halkı en önemli gelir kaynağından mahrum bırakmıştı. Yolların kötü durumda olması ticareti de zorlaştırıyordu. Özetle Vadala Samsun'un geleceği için öncelikle altyapının iyileştirilmesi konusunda yapılması gereken pek çok şey olduğunu vurguluyordu.[43]

Vadala Samsun'da kendisini yerel otoriteler nezdinde kabul ettirebilmek için vermiş olduğu bu mücadeleyi başarı ile tamamladı. Gerçekten de konsolosun daha sonraki yazışmalarında Samsun'da protokolde

---

[41] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 17 Haziran 1926.

[42] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 24 Temmuz 1926.

[43] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 9 Kasım 1926.

yer alan önemli bir görevli olarak iyi muamele görmeye başladığı anlaşılmaktadır. Ancak bu kez tehdit yerel otoritelerden değil de aynı dünyayı paylaşmak istemeyen İtalyanlar tarafından gelecektir. Vadala'nın konsolosluğunun sonuna kadar Samsun'da sayıları günden güne artan İtalyanlar şehirde bir konsolosluk açacaklar ve Fransız konsolosuna karşı Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak çok ciddi sıkıntılar çıkaracaklardı. Hem şehirdeki İtalyan Kapuçin din adamları hem de faşistler Fransız konsolosunu her fırsatta uğraştıracaktı.

II. Vadala'ya Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun

Vadala'nın 1927 yılından sonraki raporlarının daha çok Samsun'daki yatırımlar üzerinden Samsun'un ekonomik durumu, siyasi gelişmeler ve diğer devletlerin Samsun'daki faaliyetlerine yönelik olduğu görülür. Ancak konsolosun raporlarından da görüldüğü gibi Samsun'daki iktisadi hayatın iki dönemi vardı. Bunlardan ilki yine Vadala'nın bakış açısı ile 1925-1929 yılları arasında hâkim olan yüksek beklenti dönemi; bir diğeri ise Dünya Ekonomik Krizi'nin hâkim olduğu 1929 sonrasıydı. Vadala'nın da ifade ettiği gibi küresel kriz Samsun'un gelişimine önemli bir darbe vurmuştu. Ancak yine e özellikle demiryoluna bağlı olan ulaşım altyapısı gibi faaliyetlerin devam etmesi ve Samsun'un önemli bir alanın ihracat limanı olmasından kaynaklanan kazanımları bu kriz ortamında bile Samsun ekonomisi ayakta tutmuştur. Bu ortam içinde Fransızların da olduğu pek çok yabancı müteşebbisin planlarını sekteye uğratmış ve beraberinde gelen devletçilik politikaları özel teşebbüsün önüne geçtiği gibi yabancı yatırımcıların istemediği bir tablo ortaya çıkarmıştı.

Vadala'nın kitabından ve eserinden hareketle cumhuriyetin ilk yıllarında Samsun'a ait bir tablo çizecek olduğumuzda bu iki kaynağın birbirini tamamladığını görürüz. Ancak Vadala eserinde Samsun'daki siyasi gelişmeleri ve Fransız-İtalyan rekabetini ve diğer siyasi gelişmeleri konu etmemiştir. Ancak resmi raporlarındaki ticari verileri istatistikler olarak eserine ilave etmiştir.

Samsun şehrinin en önemli meselesi Osmanlı döneminde şehir civarındaki bataklıklardı. Bu bataklıkların kurutulması ile sıtmaya karşı önemli bir başarı elde edilmişti; ancak havanın nemli olması yazları şehri zor bir yer yapmaktaydı. Şehirde sıtmanın yanında romatizmal rahatsızlıklar ve akciğer rahatsızlıkları da yaygındı. Samsun iklim olarak da ılıman bir yerdi. Samsun kuzeyden esen rüzgârların etkisinde kalsa da Samsun'da iki iklim, yaz ve kış hissedilmekteydi.[44] Şehirleşme açısından bakıldığında ise Samsun daha Osmanlı döneminden itibaren yeni bir plana göre oluşturulmaya çalışılan yeni bir yerleşim sistemine sahipti.[45]Cumhuriyetin ilk dönemlerinde de Samsun'da şehirleşme faaliyetleri daha planlı bir şekilde devam etti. Öncelikli olarak demiryolları şehre ayrı bir ulaşım imkânı sağladı. Avrupalı girişimciler tarafından yapılan su şebekesi ve elektrik santrali Samsun'daki en önemli altyapı hamleleri oldu. Bu haliyle Vadala Samsun'da bizzat müşahede ettiği "*tamamen yeniden inşa edilen*" bir yaşam söz konusu olduğunu ifade etmekteydi.[46] Be yeniden yapılanmada en önemli göstergelerden biri de şehrin değişen demografik yapısıydı. Samsun I. Dünya Savaşı'ndan sonra Rum nüfusunu kaybetmiş ve bu nüfusun yerine Anadolu, Rumeli, Kırım ve Kafkaslardan gelen Müslümanlar yerleşmişti. Bunların içinde özelikle mübadeleye tabi olarak 1924'ten itibaren Samsun'a önemli bir nüfus akışı olmaya başladı.[47] Vadala'nın Samsun'da da şahit olduğu gibi şehirde göçmenlerin yerleştirilmesinden kaynaklanan pek çok sorun vardı.[48]Şehirde az da olsa Ermeni ve Yahudi nüfus bulunuyordu. 1927 yılı sayımına göre rakamlar 31 bin civarında bir nüfus olduğunu gösterse de bu rakama Samsun'da kayıt altında olmayan önemli bir miktarı da

---

[44] Vadala, **a.g.e.**, s. 37-38.

[45] Mehmet Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865–1875)", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, Cilt I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon, 2007, s. 541-581.

[46] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 7 Mart 1926.

[47] Bu konuda bk. Nedim İpek, **Mübadele ve Samsun**, TTK, Ankara 2000.

[48] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 9 Kasım 1926.

eklemek gerekiyordu.[49] Samsun'daki yatırımlara paralel olarak önemli bir yabancı nüfus da vardı. Samsun'dan Levanten, Avrupalı, Amerikalı ve İranlılardan oluşan 495 kişilik bir yabancı topluluk bulunuyordu.[50]

Şüphesiz Samsun'u Karadeniz'in en önemli limanı haline getiren bayındırlık hamlesi demiryoluydu. 1891 yılında Belçikalılara verilen bir imtiyaz ile ilk keşif çalışmalarının başladığı Samsun-Sivas hattında çalışmalar 1909'da Dumas öncülüğünde 11 kişilik bir mühendis heyetinin gelmesiyle başladı. 1911'de inşa çalışmalarının başladığı hatta 1914'e kadar sadece 14-15 kilometrelik bir kısmı tamamlanabildi. 1914'te hattın yapımı Régie Génerale des Chemins de Fer şirketine verilse de savaşın çıkması bu girişimi sonuçsuz bıraktı.[51]Ancak Chester Projesi ile bu hattın yapımı yeniden gündeme geldi. 9 Kasım 1923'te yapılan resmi açılış töreni ile bu önemli hatta çalışmalar yeniden başladı. 1924 yılı içinde ilk lokomotifler bu hat üzerinde işlemeye başladı.[52] Vadala'nın her bir iktisadi raporunda da görüleceği gibi konsolos bu hattın yapımına ayrı bir önem veriyordu. Bu raporlara göre inşaatın başında bir Türk müdür ve bir Alman şef bulunuyordu. Ancak arazi yapısı ve finansal kaynaklar bakımından çalışmalar ilk dönemlerde yavaş ilerliyordu. Demiryolunda kullanılan malzemeler büyük oranda Almanya'dan gelmekteydi. Vadala, Samsun'a gelir gelmez bizzat inşa çalışmalarını yerinde izlemek için inşası biten 25 kilometrelik kısma kadar gitmiş ve tüneller nedeniyle çalışmaların zaman zaman yavaşladığını görmüştü.[53] Yine de

---

[49] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 7 Şubat 1928.

[50] Filiz Dığıroğlu, "Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun**, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun, 2014, s. 232-233

[51] Bige Sükan Yavuz, "Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt VI, Sayı 24, Ankara 1999, s. 545.

[52] Kemal Arı, "Samsun Demiryolu'nun Temel Atma Töreni ve Reisicumhur Gazi Mustafa Paşa'nın Samsun Gezisi",**Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt VII, Sayı 21, Ankara 1991, s. 609-622.

[53] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 24 Temmuz 1925.

hatta çalışmalar devam ediyordu. Hat Nisan 1926'da demiryolunun 48. kilometresinde yer alan Kavak'a ulaştı. İngiliz Askeri Ateşe Herenç ile Kavak'a kadar demiryolu ile seyahat eden Vadala sabah trenle hareket edilerek akşam tekrar Samsuna dönülebildiğini ve bunun bir rekor olduğunu özellikle belirtiyordu.[54] Demiryolu hattı Eylül 1927'de Havza'ya; Kasım 1927'de Amasya'ya ve Ağustos 1928'de de Zile'ye ulaştı. 23 Nisan 1932'de ise hattın Sivas ile olan bağlantısı tamamlanmış oldu.[55]

Bir diğer önemli demiryolu hamlesi de Samsun'u Çarşamba'ya bağlayacak olan sahil demiryoluydu. Bu girişim tamamen Türk sermayesine dayanıyordu. Hattın yapılmasının en önemli nedeni bölgenin sahip olduğu tarımsal potansiyeldi. Bu üretim merkezlerinin limana ve merkeze bağlanması için Osmanlı döneminden itibaren karayolu konusunda çalışmalar yapılmıştı. Ancak Cumhuriyet döneminde bölgedeki karayollarının şartları iyileştirildiği gibi demiryoluna dair projeler de hazırlandı. Samsun'un en büyük tütün ihracat şirketinin sahipleri olan Nemlizâdeler Samsun'u bir taraftan Çarşamba bir taraftan da Bafra'ya bağlayacak 150 kilometrelik bir demiryolu konusunda bir proje hazırlayarak Nafia Vekâleti ile bir sözleşme imzaladılar. İnşaat için 1 milyon lira sermayeli Samsun Sahil Demiryolları Türk Anonim Şirketi adlı bir şirket kuruldu.[56] 21 Eylül 1924'te Atatürk'ün de katılımıyla gerçekleşen temel atma töreni ile bu hatta çalışmalar başladı.[57] 75 cm genişliğinde ve 35 kilometre uzunluğundaki bu hat 1 Eylül 1926'da açıldı. Ancak bu hattın Çarşamba ile sınırlı kalmadığı, buradan Terme'ye kadar uzatılmasının; diğer tarafta da Bafra'dan Alaçam'a kadar uzatılmasının plan-

[54] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Fransız Maslahatgüzarına, Samsun, 16 Haziran 1926.

[55] Coşkun Topal, **Cumhuriyetin İlk yıllarında Samsun'un Ekonomisi**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2001, s. 54.

[56] Nedim İpek, "Samsun Sahil Demiryolu", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, Cilt 1, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun, 2006, s. 339.

[57] Dursun Ali Akbulut, "Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Samsun'u İkinci Ziyaretleri (20-24 Eylül 1924)", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1, Samsun 1999, s. 15- 16.

landığı görülmektedir. Vadala her raporunda, önemli tarımsal üretim merkezlerini limana bağlayacak olan bu hattın tütün, tahıl ve sebze gibi ürünleri merkeze taşıyarak Samsun'un ticari önemine katkı yapacağını vurguluyordu.[58] Samsun-Çarşamba hattının yapılmasına rağmen karayolu ile rekabette sorun yaşaması ve çok fazla bir gelir getirmemesi yüzünden bu hattan istenilen gelir elde edilemedi. Bu durumun hattın Bafra taraflarına uzatılması projesini de engellediği görülmektedir. Nitekim 1955'te Samsun-Çarşamba arasında hatlar sökülmüştür.[59]

Osmanlı'nın son döneminden itibaren Samsun'da ticaretin ve ekonomik faaliyetlerin gelişmesine paralel olarak şehirde bankacılık ve sigortacılığın da geliştiği görülmektedir. Yirminci yüzyılın başlarında Samsun'da yaklaşık olarak 16 sigorta şirketi vardı.[60] Osmanlı döneminde Samsun'da Osmanlı Bankası ve 1890'larda hizmet vermeye başlayan Ziraat Bankası uzun zaman şehirdeki en önemli bankalar olarak hizmet verdiler. Vadala'nın konsolosluk döneminde ise Samsun'da iki yabancı banka, Osmanlı ve Selanik bankası bulunmaktadır. Bu iki banka Samsun'da önemli bir iş hacmine sahipti. Şehirde İş Bankası'nın şubesi açılıncaya kadar tek Türk bankası ise Ziraat Bankası'ydı. Yabancılar ile iş yapmayan bu bankanın olduğu Samsun'da Vadala özellikle bir Fransız bankasının kurulmasının faydalı olacağını belirtiyordu.[61] 1927'nin başlarında İş Bankası da Samsun'da bir şube açtı ve kısa bir sürede önemli bir iş hacmine sahip oldu. Vadala şehirde yükselen ticari faaliyetler ile yeni bankaların açılacağını da belirtiyordu. Ancak bankalar konusunda konsolosun yakındığı bir durum ise Samsun'da yerel otoritelerin tüccarları yerli bankalara yönlendirmesi ve Samsun'daki bankalar arasında

[58] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Fransız Maslahatgüzarına, Samsun, 17 Kasım 1926; Vadala, *Samsoun*, s. 55.

[59] İpek, a.g.m., s. 347.

[60] Özgür Yılmaz (çev.), "Samsun Limanı Üzerine Denizcilik Raporu, Koy Haritası, Ticaret ve Denizcilik İstatistikleri, Grafikler vs.", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı 29, İzmir 2014, s. 420.

[61] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Sarraut'ya, Samsun, 16 Ağustos 1825.

haksız bir rekabetin olmasıydı.[62] 1933'te ise Merkez Bankası Samsun'da bir şube açtı. Bankaların yanı sıra şehirde büyük sigorta şirketlerinin temsilcileri de vardı. Vadala bu şirketler içinde Fransız şirketleri ve temsilcilerini Union Sigorta Şirketi (Hochstrasser); Phénix Sigorta Şirketi (Süleyman Kuğu Bey); Fonciere Sigorta Şirketi (Alemdarzâde) olarak vermektedir.[63]

Vadala'nın raporlarında izlediğimiz kadarıyla konsolosun en önemli gayesinin Fransız yatırımcıları Samsun'a ve buradaki kârlı yatırımlara çekmekti. Bu nedenle konsolosluğunun ilk dönemlerinde itibaren yapmış olduğu değerlendirmelerde Vadala, Samsun'un yapılan demiryolu hatları, tarımsal üretim potansiyeli, sahip olduğu bankalar sayesinde Karadeniz'in en önemli limanı olduğunu vurguluyor ve Fransızların ilgilerini bu yöne çekmeye çalışıyordu. Çünkü Vadala Samsun'daki önemli yatırımların diğer Avrupalı devletler vasıtasıyla yapılmasını kıskançlıkla izliyordu. Bu yatırımlardan ilki şehirde bir elektrik santralinin kurulmasıydı. 1925'te Samsun Belediyesi Alman Bergmann Şirketi ile bir elektrik santrali yapılması konusunda bir kontrat imzalamıştı. Bu örnekten hareket ederek Vadala sadece Samsun'da değil sahil kesimindeki pek çok şehrin altyapısı için önemli yatırımları Fransızların göz ardı etmemesi gerektiğini belirtiyordu.[64]Su sistemi de yine bir Avusturyalı Rumpel Şirketi tarafından yapılmıştı. Ancak daha da ilginci Vadala'nın, Belediye Başkanı Kazım Paşa'nın bu işleri Almanlara verilmesinde paşanın Alman hayranlığının etkili olduğunu belirtmesidir.[65] Vadala'ya göre Samsun'da Fransızlar için bir piyasa oluşturmak için kendi çabaları yeterli değildi. Her ne kadar Marsilya-Samsun arasında Paquet Şirketi'nin gemileri on beş günde bir seferler düzenlese de Fransız sermayedarlar

[62] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 15 Temmuz 1927.

[63] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 13 Eylül 1930.

[64] 10 Aralık 1925.

[65] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 15 Temmuz 1927.

bu imkânı yeterince kullanamıyordu. Bu bakımdan Vadala'nın tespiti Paquet Şirketi'nin Samsun'daki acenteliğini doğrudan Fransız hükümetinin göndereceği birisi vasıtasıyla yaptırmasıydı. Öyle ki şirketin acenteliğini yapan Nemlizâde Mithat'ın Fransız ürünlerinin tanıtılması için bir çaba göstermediğini; bu sistem ile Fransız ürünlerinin istenilen satış değerlerini yakalayamayacağını ve Fransa'nın bu bölgeden bir kazanç elde edemeyeceğini belirtiyordu. Bu bakımdan Samsun'da Paquet Şirketi'nin de acenteliğini yapacak bir Fransız ticarethanesi bu konuda en iyi tercih olarak Fransa'nın Samsun ve çevresindeki ithalat ve ihracat potansiyeline hizmet edebilecek ve deniz ticareti bu şekilde bir gelişim gösterebilecekti.[66]Ancak bu beklentiler 1929 Dünya Ekonomik Krizi ile kesintiye uğrayacaktır. Samsun'a yönelik Fransız yatırımları için Vadala'nın en önemli vasıta olarak gösterdiği Paquet gemileri önceleri Hamburg ve Trieste limanları ile Samsun arasında seferler yapan Hochtrasser&Cie, Levant Line ve Alberto Rossi gibi şirketlerin rekabeti ile karşılaştı. Daha sonra ise küresel kriz ile seferlerini ayda bire indirdi. Krizin etkileri derinleştikçe de seferlerini tamamen kesmek zorunda kaldı.[67]

Fransız denizciliği ile doğrudan bağlantılı bir konu olarak Vadala piyasadaki Fransız ürünleri hakkında değerlendirmeler de yapıyordu. Ancak Fransız ürünlerinin piyasadaki rekabet şartları açısından bakıldığında durum 19. yüzyıldakinden farklı değildi. Bu yüzyılın sonlarında piyasadaki ucuz Alman ve Avusturya malları "*Fransız Malı*" denilerek piyasada yer edinmişken gerçek Fransız malları yüksek fiyatları nedeniyle bir zamanlar hâkim oldukları piyasadaki payını kaybetmişlerdi.[68] Bu durum Cumhuriyet döneminde de çok fazla değişmemişti. Fransa ile Samsun arasındaki ticaretin Marsilya Limanı vasıtasıyla gerçekleştiğini

[66] **AMAE, CADC, CPC**, Série E Levant 1918-1940, Tome 21, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 15 Şubat 1928.

[67] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Bakanlığa, Samsun, 30 Aralık 1933.

[68] Özgür Yılmaz, "19. Yüzyılda Trabzon'da Fransız Ticareti ve Yatırımları", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 15, Trabzon 2013, s. 63.

vurgulayan Vadala bu iki liman arasındaki ithalat-ihracat dengesizliği üzerinde duruyordu. Öyle ki 1927'de Samsun'dan Marsilya'ya 60 bin ton mal sevk edilirken Marsilya'nın gönderdiği malın miktarı sadece 2 bin tondu. Karadeniz sahillerinden Marsilya'ya giden ürünler başlıca hububat ve değişik tarım ürünlerinin yanında deri, tütün, manganez, halı, yumurta ve keresteydi. Marsilya ise Samsun'a Fransız malı mamuller ihraç etmekteydi. Vadala ithalat ve ihracat tonajlarındaki bu farka gerekçe olarak da halkın ekonomik düzeyinin yüksek fiyatlı Fransız mallarını alamayacak derecede düşük olması olarak açıklamaktadır. Bundan dolayı "kaliteye değil de fiyata önem verilen" Samsun piyasasında Amerikan, Alman, İtalyan, Avusturya, İsviçre, Rus ve Çek malları gibi diğer ucuz mallar hâkimdi.[69] Bu tablo aslında Fransa'nın sahip olduğu imkânlar açısından tam bir tezat oluşturmaktaydı. Marsilya-Samsun arasında düzenli sefer düzenleyen Paquet gemileri bu ticaretin yükünü çekebilirlerdi. Daha da önemlisi Fransa hiçbir Avrupalı devletin sahip olmadığı bir biçimde Zonguldak, Samsun ve Trabzon'da konsolosluklara sahipti. Ancak Vadala'nın da belirttiği gibi, bu konsolosluklar Fransız ticareti için faydalı olamıyordu. Bu durumda Vadala Fransa'nın ticari çıkarlarını savunacak ticarethanelerin Samsun'da olması gerektiğini belirtmekteydi.[70] Ancak daha sonra Samsun'da Marsilyalı ticarethanelerin şubelerinin açıldığı görülmektedir. Bunlar Venezia'nın işlettiği Amaraggi Ticarethanesi ve Schwartz'ın işlettiği Farkoa Ticarethanesi'ydi. Ancak küresel kriz tüm ülkenin olduğu gibi Samsun piyasasını da derinden etkilemişti. Temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanan ve bu kriz ortamında büyük bir ekonomik sefalet içinde olan halk tasarruf yapmak için lüks maddelerin tüketimini sınırlandırmış ve bu da Avrupa'dan gelen malların piyasasını daraltmıştı.[71] Vadala'nın Samsun'da yaptığı çağrılara rağmen Fransa'nın bölgedeki ticarette önemli bir pay sahibi olmadı-

[69] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 13 Eylül 1930.

[70] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 15 Şubat 1928.

[71] Vadala, **a.g.e.**, s. 105-109; **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Bakanlığa, Samsun, 14 Ocak 1930.

ğı görülmektedir.[72] Fransız ticaretinin Samsun'da gösterdiği eğilim tüm Türkiye için de geçerli olmuştur. Fransa-Türkiye arasındaki siyasi ilişkilerin düzelmesine karşın Fransa'nın Türkiye'nin ithalatı içindeki payı yok denecek kadar az olmuştur. Buna karşın Türkiye'den Fransa'ya doğru yapılan ihracat artış eğilimi göstermiştir.[73]

Vadala Samsun'da ve konsolosluk bölgesinde ticaret, demiryolu, liman, rıhtım gibi geniş bir yatırım imkânlarının Fransız sermayedarlarını beklediğini, özellikle de Samsun'un doğal kaynaklarından istifade edilmesi gerektiğini belirtiyordu. Bu konuda Samsun Valisi ile yaptığı görüşmelerde valinin de Fransız yatırımcılara olan ilgisinden özellikle bahsetmiş ve asgari 5 bin lira sermaye ile Fransız yatırımcıların Samsun'dan istifade edebileceklerini belirtmişti.[74] Yeterli sermayeye sahip olmayan Türk girişimcilerin olduğu bir ortamda Vadala için Fransızlar için yapılacak çok şey vardı. Ancak konsolosun tüm görev süresi boyunca yapmış olduğu bu çağrılar karşılık bulamadı. Vadala, Samsun'dan bizzat müşahede ettiği bu olumsuz tabloya karşın değişik vesilelerle bölgeye gelen Fransızları bir umut kaynağı olarak görmekteydi. Bunlardan biri de Kazablanka'dan Sivas'a gelen ve burada buğday silosu inşa eden Froment Clavier Şirketi adına şirketin müdürü Potier'ydi. Bir diğer Fransız ise Sivas-Erzurum arasında yapımı kararlaştırılan demiryolunun hattını etüt etmek üzere görevlendirilen Casalonga'ydı. Casalonga beraberinde çok sayıda Fransız, Belçikalı, İsviçre, Avusturyalı ve İtalyan mühendis ile bölgeye gelerek çalışmalara başlamıştı.[75]

Her ne kadar Fransız müteşebbislerden karşılık bulmasa da Vadala ticaret dışında konsolosluk bölgesinin sahip olduğu ziraat potansiyeli ve

---

[72] N. Leman Başaran, "Samsun Konsolosluk Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun'da Ticari Faaliyet", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik, Samsun**, Cilt I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Ankara, 2013, s. 475.

[73] Thobie, a.g.m., s. 113.

[74] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Bakanlığa, Samsun, 7 Şubat 1933.

[75] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 5 Ekim 1933.

doğal kaynaklar hakkında da tespitler yapmayı iham etmedi. Pek çok raporunda da vurguladığı gibi Vadala bölgenin en önemli iktisadi kaynağının ziraat olduğu üzerinde durmaktadır. Ancak bölgenin demografik olarak seyrek nüfuslu olması halen daha önemli bir alanın ekilmeden kalmasına neden oluyordu. 1927 yılı rakamlarına göre Samsun'un zirai üretiminde hububat 58.272.145; sebzeler 646.400 kilo ve başlıca tütün olan endüstri bitkileri ise 5.180.510 kiloluk bir potansiyele sahipti.[76] Ancak bölgedeki tarım teknikleri açısından Vadala tarımın ilkel bir şekilde yapıldığını ve tarımda makineleşmenin sağlanamadığını belirtmekteydi. Temel geçim kaynağının tarıma dayalı olması ekonomik refahı da rekolteye bağımlı bir hale getiriyordu. Vadala rekoltenin iyi olduğu dönemlerde bunun ekonominin her alanına yansıdığını; bir kuraklığın olması durumunda ise ortaya çıkan koşulların halkın belini büktüğünü ve Avrupa'dan yapılan mal alımlarını da durdurduğunu ifade etmektedir.[77] Özellikle bölgenin en önemli gelir kaynağı olan tütün açısından zaman zaman rekolte de yeterli olmuyordu. Büyük bir kısmı dış piyasaya yönelik bir ürün olan tütün dünyayı sarsan küresel krizin etkilediği bir kalemdi. Her ne kadar Samsun'da üç önemli Amerikan şirketi (Gary, American Tobacco ve Alston Company) Amerikan Export Line Şirketi vasıtasıyla Samsun'dan düzenli bir tütün alımı yapsa da 1931'de küresel kriz, Rus tütününün rekabeti ve aşırı üretimden dolayı Samsun'da önemli bir tütün stoku ortaya çıkmıştı. Bu koşullar Samsun'daki dört bankadan aldıkları 3 milyon liradan fazla kredi ile alım yapan yerli tüccarlar için bir yıkım olmuştu.[78] Bu ekonomik tablo Samsun piyasası için olumsuz neticeler yaratıyordu. Samsun tütününü etkileyen bu piyasa koşullarının Vadala'nın konsolosluğunun son dönemlerine kadar devam ettiği görülmektedir.

---

[76] Vadala, a.g.m., s. 62.

[77] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Dışişlerine, Samsun, 24 Temmuz 1927.

[78] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Dışişlerine, Samsun, 15 Haziran 1931.

Vadala'nın konsolosluk sahası orman kaynakları açısından zengindi. Hatta bu dönemin resmi raporları bile meşe, karaağaç, kayın, gürgen, kızılağaç ve çam ormanlarından oluşan önemli bir sahanın olduğunu; ancak bu kaynaklardan yeterince istifade edilemediğini belirtiyordu.[79] Bunda Vadala'nın da belirttiği gibi, ulaşım imkânlarının yetersizliği önemli bir etkendi. Ayrıca çıkarılan orman kanunlarının tam olarak tatbik edilememesi bir diğer etkendi. Ancak Sinop Ayancık'ta Belçika Sermayesi ile çalışan Zinggal Şirketi adlı bir işletme bölgedeki 53 bin hektarlık alanın işletmesini yapmaya başlamıştı. Limana taşınan kereste burada biçilmekte ve elde edilen kereste Türk ve Alman gemileri ile Mısır ve Fransa'ya ihraç edilmekteydi. Vadala, içinde Avrupalı teknikerlerin de olduğu 4 bin kişinin bu kereste sektöründe çalıştığını belirtmektedir.[80] Bunun yanında Bafra'da özel bir müteşebbisin kurduğu kereste fabrikası ihracata yönelik kereste imal ediyordu.[81] Yöre maden kaynakları açısından da zengindi. Bunlar madenkömürü, manganez, simli kurşun, bakır demir, gümüş ve diğer madenlerdi. Ancak Vadala her fırsatta konsolosluk bölgesinde yer alan bu maden yataklarının işletilmediğini, bu konuda Fransız müteşebbislerin önünde yatırım yapılacak bir alan olduğunu vurguluyordu.[82]

Fransız yatırımcılara yeni alanlar arayışında olan Vadala'nın en çok değindiği konulardan biri de Samsun'da endüstrinin durumuydu. Tarım sektöründe olduğu gibi sanayi açısından da Vadala bölgenin tam olarak gelişmediğini; ancak küçük çaplı da olsa Samsun'da bir sanayileşme çabasının var olduğunu belirtiyordu. 1927 yılında yapılan sanayi sayımı sonuçlarının gösterdiği gibi, Samsun'da sanayi kesiminde

---

[79] Muzaffer Başkaya, "Âli İktisat Meclisi Raporlarına Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun İktisadiyatının Özellikleri", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik Samsun**,Cilt I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Ankara, 2013, s. 538-539.

[80] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Dışişlerine, Samsun, 17 Mart 1933.

[81] Topal, **a.g.t.**, s. 117-118.

[82] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Dışişlerine, Samsun, 14 Ocak 1930.

çalışanlar içinde tarım, evcil hayvanlar ve av ürünleri ile ilgili sanayi kollarında çalışanların oranı % 64; maden ve maden işlemesindekilerin oranı %15; inşaat sektöründekilerin oranı %9; dokuma sektöründe % 7 ve bitkisel mamuller ve ağaç sektöründekileri oranı ise % 4'tü. Bu da Samsun'da endüstrinin büyük oranda tarım ve hayvancılık sektörüne bağlı olduğunu göstermektedir.[83] Vadala özellikle Kızılırmak ve Yeşilırmak vadileri boyunca hayvancılığın yapıldığını; ancak ziraatta da olduğu gibi hayvancılığın ilkel yöntemler ile yapıldığını; Türk girişimcilerin yavaş yavaş Amerikan ve Avrupa usulleriyle ilgilenmeye başladıklarını ifade ediyordu.[84] Sanayi açısından bakıldığında ise Vadala'nın konsolosluk döneminde Samsun'daki sanayi teşebbüslerinin hem devlet hem de bireysel girişimler ile gerçekleştiği bir dönemdir. Kurulan tesislere bakıldığında ise un, şekerleme, içki, maden ve matbaa alanında işletmelerin kurulduğu görülür.[85] Vadala 1927 sanayi sayımı verilerini yorumlayarak bu veriler üzerinde Samsun'da gerçek bir sanayiden bahsedilmeyeceğini; sadece küçük çaplı ilkel bir üretim faaliyeti söz konusu olduğunu ifade ediyordu. Konsolos, bu üretim faaliyetlerinin kiremit, tuğla, çömlek, kum ve çakıl çıkarma, ahşap eşya imalatı, eyercilik, halat yapımı, hububat, tütün, un ve yumurta ticareti gibi alanlardan yoğunlaştığını belirtmektedir.[86]

Mart 1934 yılı raporunda Vadala, Samsun'un en önemli gelir kaynağının ziraat olduğunu; ancak son zamanlarda endüstrinin de canlanmaya başladığını belirterek Samsun ve ilçelerindeki belli başlı sanayi kollarını şu şekilde vermekteydi: Samsun'daki endüstri tesisleri içinde Alman Bergmann Şirketi tarafından yapılan ve belediye tarafından işletilen elektrik santrali başta geliyordu. Yaklaşık olarak 3 milyon franga mal olan ve Rusya'dan getirilen mazot ile çalışan bu santral 200 volt

[83] Filiz Dığıroğlu, "Samsun'da Sanayi, Ticaret ve Hizmet Sektörleri (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun**, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun, 2014, s. 205.

[84] Vadala, **a.g.e.**, s. 65.

[85] Topal, **a.g.t.**, s. 62; Başkaya, a.g.m., s. 540.

[86] Vadala, **a.g.e.**, s. 68.

üretilen üç dinamo ile çalışmaktaydı. Bundan dolayı şehirdeki elektik diğer şehirlere göre pahalıydı. Diğer işletme ise Türk Tekel İdaresi'ne ait bir sigara fabrikasıydı. Bu fabrikada elektrikle çalışan 13 makinin her biri saatte 42.000 sigara üretmekteydi. Bunun yanında fabrikada Mollens denilen ve sigarayı paketleyen 8 makine vardı. Her bir makine saatte, 20 adet sigara içeren 3.800 paket sigara yapmaktadır. Bunların yanında Rose denilen ve tütün kolileri yapan 5 makine vardır ve bunlar da saatte 3.200 paket sigara yapmaktadır. Bunların dışında şehirde bir sabun ve yağ fabrikası, elektrikle çalışan bir doğrama atölyesi, elektrikle çalışan bir un fabrikası, Avusturyalı Rumpel Şirketi tarafından yapılan ve şehre su dağıtan elektrikli bir makine de vardı. Şehirde Amerikan Gary şirketine gönderilecek tütünlerin yapımı için binlerce işçinin çalıştığı bir fabrikanın yanında motor gücü ile çalışan dört matbaa ve dondurma odaları da olan bir buz fabrikası vardı. İlçelerde ise, Bafra'da özel bir müteşebbis tarafından kurulan elektrik santrali, buz fabrikası ve bir bıçkı atölyesi vardı. Çarşamba'da elektrik santrali, un fabrikası ve içme suyu şebekesi; Havza'da ise bir un fabrikası vardı.[87] Bunların yanında Amerikan Standart Oil Şirketi Samsun'da bir işletme açmıştı. Şirket Rusya'dan aldığı petrolü işleyerek satışını yapmaktaydı. Ancak hem küresel kriz hem de aşırı vergiler ve belediyenin çıkardığı zorluklar nedeniyle fabrika 1933'te faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştı.[88]

Coğrafi konumu itibarıyla geniş bir hinterlandın çıkış kapısı olan Samsun bu konumu itibarıyla her dönem önemli bir ithalat ve ihracat iskelelerinde biri olmuştur. 19. yüzyılda Samsun limanının önem kazanmasında bu özelliğin, yani geniş bir tarımsal üretim sahasının dışa açılan kapısı niteliğinde olmasının önemli bir etkisi vardı.[89] Samsun sadece Canik Sancağı için değil, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat, Şebinkarahisar, Kayseri, Harput, Kırşehir ve Diyarbakır gibi Anadolu'nun iç

[87] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Dışişlerine, Samsun, 7 Mart 1934.

[88] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Dışişlerine, Samsun, 25 Ocak 1933.

[89] **Annales du Commerce Extérieur**, no. 1654, Turquie, Port de Samsoun, s. 3-4.

bölgelerinden gelen ürünler için de bir ihraç kapısı niteliğindeydi.[90] Bu bakımdan Samsun'un gelişimi19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tarımsal üretiminde görülen artışa paralel olarak gerçekleşen iç kaynaklardan ortaya çıkmıştı.[91] Bu özelliği ile Samsun istikrarlı gelişimi sayesinde zamanla Güney Karadeniz'in en önemli limanı haline geldi.[92] Samsun limanı bu önemini Cumhuriyet döneminde de devam ettirdi ve başta İstanbul olmak üzere Avrupa'nın birçok limanına ihracat yapan önemli bir ticaret merkezine dönüştü. Bilhassa demiryolu gibi yatırımlar ile tanışması Samsun'un bu önemini daha arttırmıştır. Bizzat Vadala'nın da dediği gibi Samsun "çağdaş ekonomi dünyasında bir rol oynamak isteyen Yeni Türkiye'nin en aktif yerlerinden biri"ydi.[93] Demiryolu ve karayolu ile yapılan ticaretin yanında Cumhuriyet döneminde de Sivas, Malatya ve Diyarbakır taraflarından kervanlar ile yapılan klasik ticaret de devam etmiştir. Bu haliyle Samsun iki tür ticaretin, yani transit ve yerel ticaretin olduğu söylenebilir. Özellikle demiryolunun yapılması ise Samsun eski ticari hareketliliği daha da canlandı. Ticarete ve daha doğrusu Samsun'un ihracatına konu olan mallar açısından bakıldığında şüphesiz başta gelen en önemli ürün tütündü. Tütün Samsun'da kurulan sigara fabrikalarının hammaddesini teşkil ettiği gibi Samsun'da alım yapan önemli yabancı firmaların tercih ettiği kaliteli bir mamuldü.[94] Tütünün dışında Samsun'un ihraç ettiği ürünler buğday, afyon, fasulye, mısır, arpa, yumurta, haşhaş, başta olmak üzere mahlep, çeşitli bitkiler,

---

[90] Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, s. 121.

[91] Bu konuda bk. Filiz Dığıroğlu, **XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s. 53-121.

[92] Yılmaz, **Samsun'da Fransız Konsolosluğunun Kurulması**, s. 59-60; M. Murat Baskıcı, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s. 86.

[93] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Dışişlerine, Samsun, 13 Eylül 1930.

[94] Bu konuda bk. Selim Özcan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Canik'de (Samsun) Tütün Ziraatı ve Ticareti", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik, Samsun**, Cilt I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Ankara, 2013, s. 555-568.

bal, boş çuval ve kaplar, mercimek, ceviz içi, çekirdek, bamya, un, yaş meyve, deri, bağırsak, tiftik, yapağı, kereste ve işlenmemiş madenlerdi.[95]

Vadala her fırsatta Samsun'un ticari öneminden bahsetmesine karşın ticarete dair istatistiki veriler açısından çok fazla bir rapor hazırlamamıştır. Yapmış olduğu değerlendirmeler de resmi rakamlardaki verilerden hareketle yapılmış tespitlerdir. Ancak Vadala'yı ilgilendiren asıl konu ticaretim maruz kaldığı şartlardır. Bu konuda konsolosun ilk tespiti Samsun'da demiryolu hatlarının başarısını taçlandıracak olan bir limanın olmamasıdır. Samsun'un modern bir limana kavuşana kadar deniz ticareti mevcut iskeleler üzerinden yapılmıştır. Bu iskeleler ise gördükleri işlere göre Gümrük, Yolcu, Tütün, Gümrük, Gaz ve Un iskeleleriydi.[96] Ancak bu iskeleler zaman içinde tahrip olmakta ve bu da Samsun'un ticaretini etkilemekteydi. Bu konuda en büyük tahribat 1915 Rus bombardımanıydı. Bu bombardıman sırasında şehirdeki tüm iskeleler tahrip olmuştur.[97] Savaştan sonra Samsun yerel idarenin en önemli çabalarından biri de bu iskelelerin tamir edilmesi olmuştur.[98] Vadala her bir raporunda şehrin modern bir limana ihtiyacı konusunda vurgu yapmaktaydı. Öyle ki kuzeybatıdan esen rüzgârlara açık bir liman özelliği olan Samsun'da kışları deniz ticareti büyük bir aksama yaşıyordu. Mesela 1933'ün Aralık ayında çok şiddetli bir fırtına çıkmış ve pek çok can, gemi ve ticari eşyanın kaybına neden olmuştu. Sahil kesiminde yer alan önemli bir alan fırtına tarafından tahrip edilmiş ve 801 küçük tekne, 52 ev ve demiryolu hattı dalgalar tarafından tahrip olmuştu. Hem denizde hem de karada önemli can kaybı yaşandı. Yaklaşık 2 yüz bin liralık bir kaybın olduğu bu fırtına küresel krizin etkisinde olan Samsun için iktisadi şartları daha da ağırlaştırmıştı. Bundan dolayı Vadala Samsun'da mo-

---

[95] Topal, **a.g.t.**, s. 31.

[96] Dığıroğlu, **a.g.t.**, s.59.

[97] Bu konuda bk. Osman Köse, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, II. Kitap, Haz. C. Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay., Samsun, 2007, s. 96-101.

[98] Yaşar Baytal, "Samsun Limanı İnşası", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik, Samsun**, Cilt I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Ankara, 2013, s. 390-391.

dern bir limanın yapılması halinde fırtınanın tahribatının bu boyutlarda olmayacağını belirterek bir an evvel Samsun'da bir liman inşa edilmesi çağrısını yinelemekteydi.[99] Hatta zaman zaman limanın inşasına yönelik teklifler konsolosu umutlandırıyordu. Konsolos, 1926'nın sonunda Rossi ve Nemlizâde şirketleri Paris'te Samsun limanını hükümet adına inşa etmek için bir kontrat imzaladıklarını ve yakın zamanda Fransız mühendislerin Samsun'a gelmesinin beklendiğini ifade ediyordu. Ancak bu girişim sonuçsuz kalmıştır.[100] Yine bir yıl sonra Comte de Broqueville'in başkanlığında bir grup Belçikalı sermayedar bir araya gererek Ankara hükümetine liman ve demiryoluna ilişkin bir teklif götürmüştü.[101] Ancak bu teklif de kabul edilmedi. Bu teklifin kabul edilmemesinde, şirketin %80 peşin para istemesi ve limanı altı yıldan evvel bitiremeyeceğini belirtmesi etkili olmuştu.[102]

Başta limanlar ve ulaşım altyapısındaki yetersizlikler yanında şüphesiz bu dönemde Samsun'un ticaretini etkileyen en önemli hadise 1929 Dünya Ekonomik Krizi'ydi. Dünyayı sarsan bu kriz özellikle tarım ürünlerinin piyasa fiyatlarında hızlı bir düşüşe neden oldu. İhracatı büyük oranda geleneksel tarım ürünlerine dayalı olan Türkiye'nin döviz gelirleri de hızla düştü. Krizle beraber Türk lirasının değer kaybı tüccar kesiminin önemli kayıplar yaşamasına ve tarım sektöründe çalışanların da fakirleşmesine neden oldu.[103] Bu hızlı fakirleşme süreci Vadala'nın Samsun'da da gözlediği bir etki yarattı. Samsunlu tüccarlar kendi iş-

[99] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Dışişlerine, Samsun, 6 Aralık 1933.

[100] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Dışişlerine, Samsun, 2 Kasım 1926.

[101] Vadala'nın bahsettiği bu şirket beş şirketin birleşmesiyle kurulmuştu. Bunlar: Bu şirket beş şirketin bir araya gelmesiyle kurulmuştur. 1) Société industrielle des travaux à Paris; 2) Société des ciments de Vise; 3) Société de Ateliers métalogiques; 4) Société de Acières Allard; 5) Société des Ateliers de la Meuse. **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 10 Şubat 1927.

[102] Baytal, a.g.m., s. 392.

[103] Bu konuda bk. Alev Gözcü, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2013.

lerini zar zor yapıyorlardı. İhracattaki azalma doğal olarak ithalat için gerekli kaynağı azalttığı için her zamankinden daha az dışalım yapılmaya başlandı. Ticaretin tam bir kargaşa ortamında olduğunu belirten Vadala bu durumun halkın ve üreticinin sefaleti ile sonuçlandığını ifade etmekteydi. Yukarıda da değindiğimiz gibi en önemli ihraç kalemi olan tütünün satışlarında kriz nedeniyle ortaya çıkan daralma Samsun'da üreticilerden esnaf ve bankalara kadar tüm kesimleri etkilemişti.[104] Özetle Samsun, liman ve liman tesislerinin olmamasının da etkisiyle Samsun-Sivas hattının sağladığı avantajdan yeterince yararlanamamış ve küresel krizin de etkisiyle ticari olarak önemli kayıplar yaşamıştır. Ekonomik krizin Samsun'a olan etkisini ithalat ihracat verileri üzerinde de görmek mümkündür:

Samsun'un İhracat ve İthalatı (1927-1931)

Yıllar	İhracat (Lira)	İthalat (Lira)
1927	18.156.443	12.883.586
1928	22.554.550	15.341.279
1929	15.403.569	13.028.510
1930	14.192.601	8.763.513
1931	8.961.959	5.964.992

Kaynak: Vadala, *Samsoun*, s. 81-82; Topal, *Samsun'un Ekonomisi*, s. 31.

Samsun'un ticaretinin önemli bir kalemi olmaya başlayan yumurta ticareti de Vadala'nın bahsettiği konulardandı. Bilindiği gibi Karadeniz bölgesi bu dönemde Türkiye'nin yumurta ihracatının ağırlık merkezini oluşturuyordu. Havza, Kavak, Merzifon, Amasya, Çorum, Zile ve Sivas'ta üretilen yumurta Samsun limanından Samsun'a seferler yapan Lloyd Triestine, Cenovase ve Ellerman, şirketleri tarafından başta İspanya'nın Barcelona limanı olmak üzere Marsilya, Pire ve Trieste limanlarına ihraç ediliyordu. Ancak küresel dalgalanmalar yumurta ticaretini de etkilemiştir. Samsun bölgesindeki yumurta üreticileri karşılaştıkları

[104] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 15 Haziran 1931.

meseleleri görüşmek için 11-14 Şubat 1934'te Samsun'da bir "Yumurta Kongresi" düzenlemişlerdi. Bu toplantıda ihracatın tüccar eliyle devam ettirilmesine karar veren üreticiler devletin desteğini de talep etmiş ve dokuz maddelik bir yol haritası belirlemişlerdi.[105] Bunun yanında konsolosun raporlarında karşılaştığımız bir diğer ilginç konu da Vadala'nın Samsun'da turizmin geliştiği yönündeki tespitleridir. Buna göre ilk kez Mayıs 1931'de Samsun'a Cunard Peninsulaire Şirketi'ne ait bir gemi ile İngiliz turistler gelmiştir. Bu turistler demiryolu ile Amasya'ya kadar seyahat etmişlerdi. Vadala artık Avrupalıların sadece İstanbul'la yetinmediğini ve "*gerçek Türkiye*"yi görmek için Anadolu'ya da geldiklerini ifade ediyordu.[106] Turizm için benzer hamlenin Fransız armatörler tarafından da yapılabileceğine yönelik konsolosun dile getirdiği çağrı Paquet Şirketi'nin seferlerini askıya almasından dolayı karşılık bulmasa da 1932'de on beş kişilik ve 1933'te ise İtalyan gemileri ile seyahat eden otuz üç kişilik bir Fransız turist kafilesi Samsun'a gelmişti.[107]

Elbette dokuz yılını Samsun'da geçiren Vadala'nın Samsun'a dair tespitleri yukarıda değerlendirdiklerimiz ile sınırlı değildir. Çok ayrıntılı olmasa da konsolosun Samsun'daki siyasi ve sosyal yaşama tanıklık eden raporlara da rastlanmaktadır. Bunlar içinde özellikle sosyal alanda yapılan inkılaplara, yani kılık kıyafet uygulamalarına, Samsun'da güvenliğe dair raporlar da yazmıştır. Vadala Samsun'da Atatürk'ün üçüncü ve dördüncü ziyaretlerine de müşahede etmişti. Eylül 1928'deki ziyareti halkın coşkusu ile karşılanmıştır.[108] Ancak Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Samsun Belediye Seçimlerinde Şefik Avni Bey ile Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı aldığı galibiyet sonrası Kasım 1930'da gerçekleşen ziyaret Samsun'da bir dizi görevlinin görevlerinden alınması ile sonuç-

[105] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 15 Şubat 1934.

[106] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 14 Mayıs 1931.

[107] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 5 Eylül 1933.

[108] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 19 Eylül 1928.

lanmıştı.[109] Bunun gibi Samsun'da cumhuriyet bayramı kutlamaları, belediye parkının yapımı ve Atatürk heykelinin buraya yerleştirilmesi, şehirleşme adına bazı cami ve mescitlerin yıkılması ve bunun halk arasındaki yansımaları; küresel krizden sonra Samsun'da özel müteşebbisleri tehdit etmeye başlayan devletçilik uygulamaları, şehirdeki mason locaları gibi bu çalışmaya dâhil edilemeyecek detaylara rastlamak mümkündür. Lakin hacim açısından bakıldığında Vadala'nın Samsun'da büyük oranda Kapuçin Rahip Michel'in ve faşist İtalyanların faaliyetleri ile ilgili raporlar hazırladığı görülmektedir. Kıta Avrupa'sındaki gelişmelere paralel olarak Samsun'da Vadala faşizmin saldırısı ile karşılaşmış ve Samsun'da İtalyanların gittikçe artan etkinlikleri, konsolosluk kurmaları ve Fransa'nın çok ilerisinde olan ticaret ve denizcilikleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Özetle Hitler ve Mussolini'nin Avrupa'da Fransa'ya karşı olan tehdidini Samsun'da bile yaşamıştı. Ancak bu baskı ortamı çok uzun sürmeyecektir. Bu baskı ortamının gittikçe arttığı 1934'te Vadala Fransız hariciyesi tarafından emekliye ayrıldı. Daha da önemlisi Fransız hükümeti Samsun'daki konsolosluğa bir başka konsolos atamadı ve konsolosluk kapatılarak konsolosluğun arşivleri Trabzon'a gönderildi.

SONUÇ

Vadala'nın Samsun'un geleceğine dair yapmış olduğu uzun vadeli planlar ve yüksek beklentilere karşın bunların büyük bir kısmı konsolosu tatmin edecek bir karşılık bulamadı. Vadala'nın konsolosluğu döneminde bölgedeki Fransız ticareti bir canlılık göstermediği gibi Fransız yatırımcıların bölgeye yönelik bir ilgileri de ortaya çıkmadı. Bu haliyle Vadala'nın Samsun veya Zonguldak ve Trabzon konsolosluğunda gördüğümüz gibi sadece konsoloslukların açılması Fransa'nın bu taraflarda kaybetmek istemediği etki alanının muhafazası için yeterli değildi. Tıpkı 19. yüzyıldaki çağrılar gibi Cumhuriyetin ilk dönemlerinde de konso-

[109] **AMAE, CADN**, Ambassade, Ankara, Tome 73, Vadala'dan Elçiliğe, Samsun, 28 kasım 1930.

loslar benzer tespitler yaparak Fransız yatırımcıların desteği olmaksızın Fransa'nın siyasi bir nüfuz alanı da kazanamayacağını yinelediler. Bu bakımdan Vadala'nın konsolosluğunu iki dönem halinde inceleyecek olursak; 1925-1929 dönemini yüksek beklenti dönemi, 1929-1934 dönemini de küresel krizin etkisinde bir duraklama dönemi olarak niteleyebiliriz. Sadece Fransa açısından değil diğer devletlerin de ticaret ve yatırımları açısından 1929 Buhranı büyük bir etki yaratmış, devletçilik uygulamaları ve korumacı bir ekonomi anlayışı ile yabancı yatırımcıların istemediği bir tablonun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Son olarak Vadala 1934'e kadar Samsun'da Fransız bayrağını dalgalandırmaktan çok büyük bir gurur duysa da Samsun hakkındaki beklentileri, özellikle de Trabzon'u geride bırakan ve Samsun'u bölgede en etkili diplomatik merkez olarak gören düşünceleri boşa çıkmıştır. Öyle ki Trabzon'daki Fransız konsolosluğu 1947'ye kadar açık kalacaktır. Yine de Vadala'nın Cumhuriyetin ilk yıllarında Samsun'daki izlenimleri şehrin durumunu gösteren tek yabancı kaynak olması itibarıyla önemlidir. Yazdığı eser konsolosun siyasi tespitlerini yansıtmasa da Fransız hariciyesine gönderdiği raporları Cumhuriyetin ilk yıllarında Samsun'un kısıtlı imkânlar ve büyük bir krizin koşulları altında gelişmeye çalıştığı ve şehirde bu dönemde bilhassa İtalya-Fransa arasında bir rekabet olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bakımdan bu raporlar bizzat konsolosun faaliyetleri ekseninde ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek bilgiler ihtiva etmektedir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1) Archives du ministère des Affaires étrangères **(AMAE)** (Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Fransa)

a) Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve **(CADC)**

Correspondance politique et commerciale **(CPC)**, Série E Levant 1918-1940, Tome 21.

b) Centre des Archives diplomatiques de Nantes **(CADN)**

Ambassade, Ankara, Tome 42, 73.

2. Araştırma, İnceleme ve Diğer Kaynaklar

AKBULUT, Dursun Ali,"Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Samsun'u İkinci Ziyaretleri (20- 24 Eylül 1924), **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1, Samsun 1999, s. 9-26.

Annales du Commerce Extérieur, no. 1654, Turquie, Port de Samsoun.

Annuaire Diplomatique et Consulaire, 1926, Imprimerie Nationale, Paris, 1926.

Annuaire Diplomatique et Consulaire, 1926, Imprimerie Nationale, Paris, 1926.

Annuaire Diplomatique et Consulaire, 1934, Imprimerie Nationale, Paris, 1934.

ARI, Kemal, "Samsun Demiryolu'nun Temel Atma Töreni ve Reisicumhur Gazi Mustafa Paşa'nın Samsun Gezisi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt VII, Sayı 21, Ankara 1991, s. 609-622.

BACQUÉ-GRAMMONT J.-L., - Kuneralp, S., - Hitzel, F., **Representants Permanents de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie en France (1797-1991)**, Éditions Isis, İstanbul, 1991.

BASKICI, M. Murat,**1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005.

BAŞARAN, N. Leman,"Samsun Konsolosluk Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun'da Ticari Faaliyet", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik, Samsun**, Cilt I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Ankara, 2013, s. 473-476.

BAŞKAYA, Muzaffer, "Âli İktisat Meclisi Raporlarına Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun İktisadiyatının Özellikleri", **Ta-**

rih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik Samsun, Cilt I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Ankara, 2013, s. 533-545.

BAYTAL, Yaşar, "Samsun Limanı İnşası", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik, Samsun**, Cilt I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Ankara, 2013, s. 385-402.

DIĞIROĞLU, Filiz, "Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun**, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun, 2014, s. 231-256.

_____, "Samsun'da Sanayi, Ticaret ve Hizmet Sektörleri (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun**, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun, 2014, s. 203-228.

_____, **XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011.

ERLER, Mehmet Yavuz, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865–1875)", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, Cilt I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon, 2007, s. 541-581.

FONTANIER, Victor, **Doğuya Seyahat, Bir Fransız Konsolosun Gözüyle 1830'ların Trabzonu'ndan Siyaset ve Toplum**, çev.-edit. Özgür Yılmaz, Heyamola Yayınları, İstanbul 2015.

GÖZCÜ, Alev, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Histoire de la République Turque, Devlet Basımevi, İstanbul, 1935

ISSAWI, Charles, **The Economic History of Turkey 1800-1914**,The University of Chicago Press, Chicago, 1980.

İPEK, Nedim, "Samsun Sahil Demiryolu", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, Cilt 1, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun, 2006, s. 333-348.

_____, **Mübadele ve Samsun**, TTK, Ankara, 2000.

KÖSE, Osman, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, II. Kitap, Ha. C. Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay., Samsun, 2007, s. 96-101.

ÖZCAN, Selim, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Canik'de (Samsun) Tütün Ziraatı ve Ticareti", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik, Samsun**, Cilt I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Ankara, 2013, s. 555-568.

POUILLON, François (ed.), **Dictionnaire des orientalistes de langue française**, Karthala éditions, Paris, 2008.

SARRAUT, Albert, **Mon ambassade en Turquie**, Paris, 1953.

Sources de l'histoire du Proche-Orient et de l'Afrique du nord dans les archives et bibliothèques français, Tome I-II, K.G. Saur, München, New Providence, Paris-London, 1996.

SOYSAL, İsmail, "Tarihsel Açıdan Bakıldığında Türkiye ile Fransa'nın Menfaatlerinin Birbirini Tamamlayıcı Niteliği", **Belleten**, Cilt LIV, Sayı 209, Ankara 1990, s. 463-475.

_____, **Les Relations Politiques Turco - Françaises 1921-1985. L'Empire Ottoman, la Republique de Turquie et la France**, Isis Press, İstanbul, 1985.

THOBIE, Jacques, "Une dynamique de transition: les relations économiques &franco-turques dans les années 1920", **La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk**, dir. Paul Dumont- Jean-Louis Bacqué-Grammont, Association pour le développement des études turques, Paris, 1981, s. 109-159.

TOPAL, Coşkun, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun'un Ekonomisi**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2001.

VADALA, Ramire, **Samsoun: passé, présent, avenir**, Paul Geuthner, Paris, 1934.

YAVUZ, Bige Sükan, "Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt VI, Sayı 24, Ankara 1999, s. 527-561.

YILMAZ, Özgür (çev.), "Samsun Limanı Üzerine Denizcilik Raporu, Koy Haritası, Ticaret ve Denizcilik İstatistikleri, Grafikler vs.", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 29, İzmir 2014, s. 397-434.

_____, "Güney Karadeniz'de Yeni Fransız Politikası: Pascal Fourcade ve Sinop Konsolosluğu (1803-1809)", **Cahiers balkaniques**, Vol. 42, Paris 2014, s. 223-268.

_____, "Samsun-Canik Tarihi Açısından Fransız Arşiv Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme", **III. Uluslararası Canik Sempozyumu: "Samsun-Canik ve Değerleri), Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri**, Samsun, 24-26 Ekim 2013, **Bildiriler**, Cilt I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun, 2015, s. 429-449.

_____, "19. Yüzyılda Trabzon'da Fransız Ticareti ve Yatırımları", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 15, Trabzon 2013, s. 39-76.

_____,"Samsun'da Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 16, Trabzon 2014, s. 57-85.

MÜBADİLLERİN SOSYO-EKONOMİK YAPISINDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİM: NİĞDE ÖRNEĞİ

Salih ÖZKAN*

ÖZET

Gerek Yunanistan'a gerekse Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan mübadillerin karşılaştıkları en önemli zorluklar şüphesiz sosyo-ekonomik hayattadır. Alışageldikleri çevreyi terk edip, bir başka tanımadıkları coğrafyada yepyeni bir hayata başlamaları kolay olmamıştır. Bu sorunlar bazı yerlerde birkaç kuşak devam etmiş, bazı yerlerde kolayca aşılmıştır.

Bu çalışmamızda önce Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgelere dayanarak ortaya çıkan sorunlar tespit edilecektir. İskan esnasında bu sorunların giderilmesi konusunda gösterilen gayretler ortaya konacaktır. Sonrada Niğde'de mübadillerin yoğun olarak yaşadığı mahalle, köy ve kasabalarda yapılacak saha çalışmasıyla sorunları aşma konusunda karşılaştıkları güçlükler tespit edilecektir. Nihayet şu anki sosyo-ekonomik yapıları ve yerli halkla olan kaynaşma/kaynaşamama durumları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Yunanistan, Mübadele, Niğde.

* Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, salihozkan66@hotmail.com

THE CHANGES IN SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS OF THE EMIGRANTS, EXAMPLE OF NIGDE

ABSTRACT

The most important difficulties which the emigrants suffered during the exchange of population between Greece and Turkey were those related to the socio-economic nature. It was not of course easy to leave a place where they were born and lived for sometime and to migrate to a place with which they were not very familiar and acquinted.Starting a new life in the arrived places was undoubtedly difficult. Getting used to the new environment lasted for decades. But in some places adaptation to the new environment comparatively became easy.

The main aim of this paper is to establish the problems which the migrants came across during their migration on the basis of the documents available in the Republican Archive. Especially the settlements of the emigrants are to be given on the documents to solve the problems. The paper then will concentrate on the place, quarter, village and towns where the immigrants were settled and will establish the problems they met. Lastly, if will evaluate and analiyze the present state of the immigrants mainly focusing on the relation with their native neighbours and of the socio-economic problems they overcame after the settlement.

Key Words: Turkey, Greece, Exchange, Nigde

GİRİŞ

Cumhuriyetin ilk yıllarında gerek savaş sonrasının getirdiği zorunlu göç, gerekse mübadelenin Türkiye genelinde meydana getirdiği nüfus hareketlerinin büyük oranda yansıdığı illerden birisi Niğde'dir. 1914 nüfus verilerine göre; % 30 Rum % 2'si Ermeni olmak üzere toplam % 32'lik gayrimüslim nüfusun yaşadığı Niğde'de, göç hareketi sonrasında, hiç gayrimüslim nüfus kalmamış, % 100'ü Müslüman hale gelmiştir. Bunun gibi Türkiye genelinde, gerek savaş yıllarından gerekse mübadele dolayısıyla nüfus azalması yine Niğde'de, diğer birçok ile nispetle daha fazladır. Bu yüzden mübadele ile gelen nüfusun en çok etkilediği yerlerden birisi de Niğde'dir. 1923-1930 arasında yapılan iskânlarla ülke genelinde meydana gelen artışın çok üzerinde bir artış Niğde'de olmuştur. Bu artışın yaklaşık % 30 civarında olduğu söylenebilir.

Mübadeleden hemen önce Niğde'nin nüfusu yaklaşık 45.000[1] civarındadır. Bu nüfusa ilave olarak yalnızca mübadele kapsamında 3.969 hanede 15.750 kişi[2] gelmiştir. Buna 1926'da biten mübadelenin hemen sonrasındaki Yugoslav, Bulgar, Romen göçmenlerini de ilave edersek % 30'luk oran daha da yukarılara çekilebilir. Elbette bu iskân, göçen Rumların metruk gayrimenkullerine yapıldığı için, nüfusun belli bölgeleri daha az, belli bölgeleri daha yüksek oranda etkilendiği söylenebilir. Niğde'ye yapılan mübadil iskânı, Niğde merkez kaza ve 21 köyüyle, Bor merkez kaza ve bir köyüne, Ulukışla merkez ve üç köyüne, yalnızca 6 hane olarak da[3] Çamardı merkez kazaya yerleştirilmişlerdir.

Bu yerleştirmeler, iskana tabi tutulan köy ve kasabaların özelliğine göre değişiklik arz etmektedir. Şöyle ki mübadeleden önce Rum nüfus bazı köylerde Türk-Müslüman ahali ile birlikte yaşamaktayken bazı köylerde yalnızca Rum nüfus bulunuyordu. Dolayısıyla mübadele ile

---

[1] Bu rakam Türkiye genelinde meydana gelen azalmanın oranı dikkate alınarak hesaplanmıştır.

[2] H. Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi, Göç**, İstanbul, 2001, s.298.

[3] Maden Mahallesi Nüfus Kayıt Defteri; Çamardı İlçe Nüfus ve Vatandaşlık Müdürlüğü Arşivi.

gelen nüfusun iskanı da buna göre gerçekleşmiştir. Yani bazı köylerde yalnızca mübadil nüfus varken, bazı köylerde yerli halkla beraber yaşamaya başlamışlardır.

Böylesine büyük oranda bir nüfus değişiminin bir takım sorunları beraberinde getireceği muhakkaktır. Gerek Türkiye'den Yunanistan'a giden gerekse Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen mübadil göçmenlerin karşılaştıkları en önemli güçlük elbette sosyal ve ekonomik uyum sorunuydu. Kitlelerin bulundukları doğal ve toplumsal çevreyi terk edip başka bir ortama uyum sağlamaları, yalnız mübadele göçmenleri için değil, bütün yer değiştiren kitleler için önemli bir güçlük olmuş, bu güçlüğün ortaya çıkardığı sorunlar, bazı yerlerde birkaç kuşak devam etmiştir. Bu sorunların aşılmasından ya da zaman faktörünün bu sorunları yok etmesinden sonra, yeni kuşaklar duygusal boyutta yeni arayışlara girmişlerdir.[4] Niğde bu sürecin yoğun bir biçimde yaşandığı illerden birisidir.

A. Sosyal Yapıda

Aslında dışarıdan göç alan ülkelerde, göçmenlerle yerli halk arasında gelenek, görenek ve hayat tarzlarının farklılığından doğan çeşitli sorunların ortaya çıkması olağandır. Ancak mübadillerin Anadolu'nun yerli halkından ırk, dil ve din açısından herhangi bir farkının olmaması dolayısıyla bir kültürel çatışma yaratması beklenemezdi.[5] Gerçi 400 yıllık uzun bir süre birbirinden farklı coğrafyalarda yaşamış olma, yaşam tarzlarında ve kültürel alışkanlıklarında bazı farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Bu tür farklılıklar da bir takım tatsız olayların[6] yaşanmasına yol açmışsa da, bu hiçbir zaman kültürel ve sosyal çatışma boyutuna varmamıştır. Belki birkaç kuşak sürecek soğukluk yaşanmıştır. Fakat unutmamak gerekir ki, Anadolu'yu terk eden nüfus Rum'dur. Bunlarla asırlarca süren birlikte yaşama ortaklığına rağmen sosyal sorunlar daha

---

[4] Kemal Arı, "Mübadele Göçmenleri ve Uyum Süreçleri", www.lozanmubadilleri.org.

[5] Nedim İpek, **Mübadele ve Samsun**, TTK Basımevi, Ankara 2000, s.116.

[6] Sözlü tanıklığına başvurduğumuz 2. kuşak bir mübadil yerli halkın küfürlü konuşuyor olmasından bir katl olayının yaşandığını söylemiştir. Adnan Yarar, İkinci Kuşak Mübadil, 1932 Doğumlu, Gazeteci-Yazar.

ileri boyuttaydı. Halbuki Anadolu halkı ile hemen hemen aynı özellikleri taşıyan nüfusun gelmesiyle nüfus homojen bir yapıya kavuştuğu gibi, bazı sosyal sorunlar da kısa sürede aşılmıştır.

Başlangıçta Niğde'ye getirilerek yerleştirilen mübadillere tüm Türkiye'de olduğu gibi yerli halk "tango", "macır-muhacır", "gavur tohumu", "yarım gavur", "Yunan gavuru" gibi hakaret ifadeleri kullanmışlardır.[7] Mübadillerin ekonomik ve sosyal konumlarının değişmesi gibi nedenlerle uzun süre uyum güçlüğü çekilmiştir.[8] Bu husus yerli halktan ziyade mübadilin sosyo-psikolojik yapısı dolayısıyla olmuştur. Mesela bazı mübadiller geldikleri yerde zengin ve sosyal statü itibariyle önemli bir mevkii sahibi iken burada bir anda muhtaç ve işçi durumuna düşmüşlerdir.[9]

Devlet, Türkiye'ye getirilen göçmen ailelerin sosyal statülerini kaybetmemeleri için, orada terk ettiği mal ve mülküne eşdeğer mal ve mülk vermeyi hedeflemiştir. Ancak uygulamada doğan bir takım aksaklıklar bazı olumsuz örneklerin ortaya çıkmasına neden olmuş, bazı göçmenler mağdur olmuşlardır.

Mübadillerin yerleştirilmesi gereken Rum metruk gayrimenkullerinin, yerli halk tarafından satın alınması[10] veya işgal[11] edilmiş olması, bir başka sosyal sorunu ortaya çıkarmıştır. Devlet normal olarak bu işgalcilere gayrimenkulleri tahliye ettirmek zorunda kalmıştır. Bu da Niğde'de yerli halkla mübadiller arasında düşmanlık duygularının oluşmasına hatta bazı kavgalara ve mahkemelik olaylara neden olmuştur.

Yine mübadillerden mağdur duruma düşenlere devlet bir takım ekonomik yardımlarda[12] bulunmuştur. Çünkü mübadil göçmenler, Türkiye'ye geldiklerinde uğradıkları ekonomik kayıpla birlikte psikolojik

---

7 Adnan Yarar, İkinci Kuşak Mübadil; İskender Özsoy, **İki Vatan Yorgunları**, s.43.

8 İskender, ÖZSOY, **İki Vatan Yorgunları**, Ankara, 2003, s.13.

9 Elmas Ocak, Dikilitaş Köyü, Birinci Kuşak Mübadil.

10 **DAGM, Cumhuriyet Arşivi**, Dosya 272.12 Yer 53.125.7.

11 **DAGM, Cumhuriyet Arşivi**, Dosya 272.12 Yer 61.175.25.

12 **DAGM, Cumhuriyet Arşivi**, Dosya 272.11 Yer 20.99.27.

olarak da yıkılmışlardı. Bu yüzden devlet sağladığı kolaylıklarla, onların sosyal hayata daha kolay uyum sağlamalarına yardımcı olmak istiyordu. Bu durum da yerli halk ile göçmenler arasında kıskançlık ve çekememezlik yüzünden sosyal problemler çıkmasına yol açmıştır. Kavga, dışlama, toprak anlaşmazlıkları, göçmenlerin ağaçlarını kesme vs gibi sosyal uyumsuzluk örnekleri görülmüştür.[13] Tanıklığına başvurulan mübadiller uzunca bir süre dışlama olayının devam ettiğini söylemişlerdir.[14]

Ancak hemen belirtelim ki; bu tür sosyal problemler, sosyal çatışmalara varan boyutta olmamış, kıskançlıktan, çekememezlikten, bunun sonucu da birbirini dışlamaktan öteye gitmemiştir[15]. Niğde ve çevresinde mübadillerle, yerli halk arasındaki sosyal soğukluğu gideren ve kaynaşmayı sağlayan iki ilişki olmuştur. Biri ticaret, diğeri kız alış verişi sayesinde oluşan hısımlık ilişkisidir.[16]

Bunların yanında, kültürün asli değerlerinde değil ama tali unsurlarında, yaşam tarzında, bir takım gelenek ve göreneklerde oluşan farklılıklar bir araya gelince bir kültürel zenginlik oluşmuştur. Gerek mübadiller yerli halkı, gerekse yerli halk mübadilleri olumlu anlamda karşılıklı etkilemişlerdir. Böylece daha olgun ve seviyeli bir yaşam tarzının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Yunanistan'dan gelen göçmenler, Rum metruk mallarına yerleştikleri için, bazıları tamamen göçmenlerin oluşturduğu köylere yerleştiriliyor, bazıları da yerli halkla ortak yaşanan köylere iskân ediliyordu. Özellikle ayrı ayrı yerlerden gelerek az bir nüfusla yerlilerin oturduğu köylere yerleştirilen göçmenler, kısa bir süre sonra, o köy topluluğu içerisinde erimiştir. Oysa ayrı bir köy biçiminde yerleştirilen göçmenler ise, gelmiş oldukları yerlerdeki toplumsal kalıplarını yeni çevrelerine de aktarmışlardır.

---

[13] H. Yıldırım Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 303,304.

[14] Gürhan Tosun, Öğretmen, İkinci Kuşak Mübadil, Niğde Merkez.

[15] Erdal Tosun, Mühendis, İkinci Kuşak Mübadil, Niğde Merkez.

[16] Gürhan Tosun, 1949 doğumlu ikinci Kuşak Mübadil, Süleyman Ocak, İkinci Kuşak Mübadil.

Ancak zamanla göçmenlerin getirdikleri kimi maddî kültür öğeleri ile özellikle köy toplumunun yaşama biçiminde, önemli bazı değişikliklerin meydana geldiği görülmüştür. Yani yerli halkın günlük hayatlarındaki atadan, dededen gelme kimi kültür öğelerinin, göçmenlerin getirdikleri kültür öğelerine göre daha geri bir tekniği ya da pratik olmama gibi nitelikleri bulunduğunu görerek, bunları terk ettikleri ve yeni tanıştıkları değerleri benimsedikleri görülmüştür. Yine önceden hiç tanımadıkları, varlığını bile duymadıkları yeni kültür öğelerini de göçmenlerde görüp, günlük hayatlarında kullanmışlardır. Kısaca göçmenlerle yerliler arasındaki bu tür kültürel alış veriş, iki grubu gittikçe kaynaştırmıştır. Sonuçta yerli kültür ağırlıklı, ortaklaşa yaratılmış bir sentez ortaya çıkmıştır.

Göçmenlerin yerli halktan alıp benimsedikleri kültür öğeleri, elbette yerli halkın göçmenlerden aldıkları unsurların yanında çok fazlaydı. Bununla birlikte, göçmenlerin yerli halka tanıtıp aktardığı maddî kültür unsurlarına şöyle örnekler verilebilir; Göçmenler "muhacir arabası" diye bilinen ve Rumeli'de yaygın olarak kullanılan dört tekerlekli at arabalarını getirip, eski ortamlarda olduğu gibi günlük hayatlarında kullanmaya başlamışlardır. Bu arabaların seri hareket etmeleri yerli halk tarafından benimsenmesine ve yayılmasına neden olmuştur.[17] Bugün gelişen teknoloji tamamen ortadan kaldırmışsa da 1990'lı yılların başına kadar bu arabalar Niğde merkezde bile yük ve eşya taşıma vasıtası olarak yaygın bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

Bunların yanında tarla sürümü sırasında, öküzün yerine atın da koşulmaya başlaması, buğday ekiminde yeni yöntemlerin geliştirilmesi, tarım alet ve edevatlarının nitelik ve biçim değiştirmesi, hep bu etkileşimin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Göçmenler özellikle patates ekiminin yaygınlaşmasında ve sulu tarıma geçilmesinde olumlu katkı yapmışlardır.

Yine "muhacır ekmeği", "muhacır böreği" başta olmak üzere yerli halkın mutfak kültürünün zenginleşmesinde, düğün geleneklerinde,

[17] Kemal Arı, **Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç, (1923–1925),** İstanbul, 2000, s.169,170.

görgü kurallarında da etkileşimle bir sentezin yaratılmasında mübadele olgusunun önemli katkısı olmuştur.[18] Bugün belki de farklılık arz eden ender unsurlardan biri olarak yemek, ekmek ve börek kültürü Niğde halkının tümüne hitap eden bir damak tadı yaratmıştır.

Göçmenler, konuşulan dil yönünden de Türkiye'deki yerleşik kültüre farklı bir şive aktarmışlardır. Bu şive 2000'li yıllarda bile özelikle göçmenler arasında varlığını belirgin bir şekilde devam ettirmektedir.[19] Bu şivede "h" sesini yutarak[20] konuşmak çok yaygındır. Bundan başka, konuşmanın akışı "abe", "abe mari", "breh", "kızan", "kızancık" gibi terimlerle süslenmekte, bu durum özellikle konuşma anında yansıtılan heyecan, sevinç ve özlem gibi davranış kalıplarıyla birlikte ortaya çıkmaktadır.

B. Ekonomik Yapıda

Göçler taşıdıkları özelliklere göre farklı ekonomik sonuçlara sebebiyet verirler. Nüfusu az ekonomik kaynakları fazla olan bir ülkeye yönelik göçler, göç alan ülke açısından yararlı olur. Şüphesiz istenilen faydanın temin edilebilmesi ve göçmenlerin en kısa zamanda üretici duruma gelmelerini sağlamak için gerekli tedbirlerin alınması ve her şeyden önce göçmenlerin bilgi ve becerileri doğrultusunda iskân ve istihdam edilmeleri gerekmektedir. Aksi taktirde işsizlik ücret azalışı ve hayat standartlarının düşmesine sebep olur. Ayrıca göçmen arzu ettiği standartlarda geçimini sağlayabileceği yere yerleştirilmemişse, geçimini temin kaygısıyla başka yerlere yönelecektir. Bu da iç göç adı verilen yeni bir nüfus hareketine, dolayısıyla iskân masraflarının artmasına, göçmen kitlelerinin uzun bir süre tüketici bir toplum olarak kalmasına sebep olacaktır.[21]

Devlet bunun önüne geçmek ve planlı hareket ederek göçmenleri biran önce üretici duruma getirmek için gayret sarf etmiştir. Ancak bu

---

[18] Adnan Yarar, Fertek Kasabası 1932 doğumlu, ikinci kuşak mübadil, Gazeteci-Yazar.

[19] Süleyman Ocak, İkinci Kuşak Mübadil, Dikilitaş Köyü, Öğretmen.

[20] "Hurpişte" yerine "urpişte" diyorlar.

[21] İpek, **a.g.e.**, s.162.

o kadar kolay olmamıştır. Çünkü karşılıklı değişime tabi tutulan nüfus ne nicelik ne de nitelik açısından birbirine denk değildir: Türkiye giden Rumların ekonomide bıraktığı boşluğu gelen Türklerle dolduracaktı. Halbuki her şeyden önce sayısal açıdan gidenle gelen denk değildi. Giden yaklaşık 1.200.000 civarında Rum'a karşılık yaklaşık 500.000 kadar Türk gelmişti.

Nicelik açısından görülen bu farkı nitelik açısından da görmek mümkündür. Mübadele uygulamasının başladığı 1923 yılına dek, Osmanlı coğrafyasının hemen bütününde Türkler, küçük parçalardan oluşan topraklarda tarım iş kolunda uğraşmışlardı. Üstelik tarım sektöründe de geleneksel yöntemler ve kalıplar aşılamamış, bir sermaye birikimi yaratılamamıştı. Kapalı ekonomi anlayışı aşılıp da kent pazarına inilmemiş, dolayısıyla da buna yönelik bir ürün yetiştirme geleneği oluşmamıştı.

Yerli halktan tesadüfen okuyan, yüksek düzeye erişen kimseler genellikle memur olmak için çaba sarf etmişlerdir. Ticarete ve ziraata heveslenen pek çıkmamıştır. Tenekecilik, peynircilik, manifatura ve tuhafiye ticareti ile kiremitçilik, tuğlacılık, camcılık, çanak ve çömlekçilik gibi pek çok sanayi Rumların yaptığı işlerdi. Rumlar bölgeyi terk edince bu alanlardaki ticaret ve sanayi büyük bir sarsıntıya uğradı. Bir kasabada halk valiliğe müracaat ederek; "*Arabalarımızı tamir ettirecek kimse bulamıyoruz. Giden Hıristiyanlardan sanat sahibi olanları geri getirseniz*" diye ricada bulunmuşlardır.[22]

Türkiye'yi terk eden Rumlar önemli oranda un, zeytinyağı, kiremit, tuğla, kereste fabrikaları bırakmışlardı. Ama bu işletmeler o dönemde yaşanan olağanüstü şartların karmaşalı ortamında büyük oranda yıkıma uğramıştı. Devlet ekonomik verimliliğini yitirmiş olan bu işletmelerin bakımını yaparak, çalışır duruma getirmek ve böylece ekonomik canlılığı yeniden yaratmak gibi bir zorunlulukla karşı karşıya idi.

Türkiye ekonomisinde doğan bu boşluğu göçmenlerle dolduracaktı. Türkiye'ye getirilen yarım milyon civarındaki Müslüman nüfusun %

[22] Kemal Arı, **a.g.e.**, s.175.

30'u kentlerden % 70'i kırsal alandan gelmişlerdi. Giden nüfusun bıraktığı iş gücü sermaye açığını ve üretim eksilmelerini, ticaret, sanayi, tarım ve hizmet sektöründeki boşluğu bunlar omuzlayacaktı. Ama göç olgusunun doğasından kaynaklanan zorluklar, içine katıldıkları toplumsal yapı içerisinde yaşanan dışlanmışlık duygusu ve eğilimi, yitirilen şeyleri yeniden elde etmeyi son derece zorlaştırıyor ve geciktiriyordu.[23]

Gelen göçmenler, değişik toplumsal katmanlara mensupturlar. Kentli, kasabalı ve köylü göçmenler içerisinde pek çok meslekten kimseler bulunuyordu. Göçmenlerin Türkiye'ye hareketinden önce, onların beceri ve uğraşı türlerini gösteren çizelgeler hazırlanmıştır. Türkiye'ye geldikleri zaman, geldikleri yörenin doğal koşullarına uygun yerlere ve Yunanistan'daki becerilerini sürdürebilecekleri toplumsal ve ekonomik ortamlara yerleştirilmeye çalışılmıştır.[24] Ancak böylesine ciddi ve önemli bir faaliyetin gerçekleştirilmesi için yeterli zaman ve konunun uzmanı planlayıcıları yoktu. Savaştan yeni çıkmış olan genç devletin göçmenler için ayıracağı kaynaklar da son derece sınırlıydı.[25]

Niğde'ye yerleştirilen mübadiller için de, yeni yerleştirildikleri yerlerin, geldikleri bölgeyle benzerlik göstermesine özen gösterilmiştir. Yani Niğde'nin iklim ve tarım şartlarına uygun, bağ, bahçe ve tarla ziraatı ile şehirden göçmüş Rumların faaliyetlerini yürütecek nitelikte insanlar getirilmeye çalışılmıştır. Fakat sözlü şahitliklerine başvurulan mübadiller bu konuda pek de başarı sağlanamadığını belirtmişlerdir.[26] Çünkü Niğde iklimi ve bitki örtüsü itibariyle mübadillerin terk ettiği bölgeyle paralellik göstermemektedir. Ekilebilir arazide sulu tarım yapılamadığı için, göçmenler geldikleri bölgedeki nitelikte ve seviyede tarım yapamamışlardır. Dolayısıyla istenilen üretim düzeyine ulaşamamışlardır. Üste-

[23] Kemal Arı, "1923 Tür-Rum Zorunlu Mübadelesi ve Türkiye'ye Etkileri" www.lozanmübadilleri.org., s.6.

[24] Arı, a.g.m., s. 23.

[25] İ. Öztürk, Niğde'de Mübadele ve Mübadelenin Uygulanışına Dair Bir Teftiş Raporu (1924–1927)", **Niğde Tarihi Üzerine**, Editör, Musa Şaşmaz, İstanbul, 2005, s.287.

[26] Avni Güneş, Birinci Kuşak Mübadil, Niğde Merkez, Berber.

lik dağıtılan arazide başlangıçta halkın ihtiyaçlarını karşılayacak oranda olmamıştır. Bölgede kışın soğuk geçmesi ormanın olmayışı ısınma problemi doğurmuş, buna arazi darlığı da eklenince göçmenlerin bir kısmı sahil bölgelerine göçmek zorunda kalmışlardır.[27]

Niğde'deki iskân bürokrasisinin yeterince uzman olmayan kişilerden oluşması, kısmi ilgisizlik ve düzensizlikler, bazı usulsüzlükleri de doğurduğu[28] gibi mübadillerin biran önce üretici duruma gelmesini de geciktirmiştir. Devlet gecikme dolayısıyla ortaya çıkan mağduriyetleri gidermek için, muhacirlere gıda yardımında[29] bulunmanın yanında, onların biran önce ve nitelikli bir biçimde üretime geçmelerini sağlamak için tohumluk ve ziraat araç gereci yardımında[30] bulunmuştur.

Göçmenler içine düştükleri ekonomik problemleri kendi imkânlarıyla da aşmaya çalışmışlardır. Kimi göçmen demiryolu işçisi olarak çalışırken, bazıları da özellikle duvar ve sıva işçiliği yapmışlardır.[31] Niğde'ye iskân edinmiş olan göçmenler erkek çocuklarını okullara kız çocuklarını da halı dokumasını öğrenmek üzere Niğde'de bulunan halı şirketlerine göndermişlerdir. Özellikle kızların halıcılık öğrenmeleri, erkeklerin ise daha çok bir meslek eğitimine dayalı sanayi mekteplerine gönderilmeleri, devletin muhacir çocuklarının iş güç sahibi olurken Rumlardan doğan boşluğu da doldurmaya çalıştığı görülüyor.[32]

Türkiye'ye getirilen Müslüman göçmenler, tıpkı Yunanistan'a giden Anadolu Rumları gibi, orada edindikleri üretim yöntemlerini Türkiye'ye aktarmışlardır. Böylece Türkiye ekonomisi özellikle tarım sektöründe yeni bir kaynağa kavuşmuştur. Özellikle göçmenlerin üretim çabalarına paralel olarak sulu tarım konusunda önemli gelişmeler görülmüştür.

---

[27] Süleyman Ocak, İkinci Kuşak Mübadil, Öğretmen.

[28] İ. Öztürk, a.g.m., s.287.

[29] **DAGM, Cumhuriyet Arşivi**, Dosya 272.11, Yer 20.99.27.

[30] **DAGM, Cumhuriyet Arşivi**, Dosya 272.12, Yer 43.59.20.

[31] Adnan Yazar, 1932 doğumlu, ikinci kuşak mübadil, Fertek köyü Gazeteci-Yazar.

[32] H. Yıldırım, Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi, Göç**, İstanbul, 2001, s.243.

Niğde'de sulu tarım ve patatesin ticarî amaçlı üretimi mübadele sonrasında oluşmuştur. Türkiye'deki yerli halk o zamana değin hiç görmediği yeni yöntemleri ve tarım araç ve gereçlerini göçmenler aracılığıyla tanımış ve onlardan yararlanma yoluna gitmiştir.[33] Bu sayede göçmenler, kendileri ekonomik faaliyete katılmakla kalmamış, yerli halkın ekonomik bilgisine de etki ederek, daha seviyeli ve verimli tarımsal faaliyete geçmelerine sebep olmuşlardır.

Bunun yanında belirli bir sürece bağlı ve bir takım güçlükler karşılığında da olsa; mübadiller giden Rumların ekonomik alanda boşluğunu doldurmuş olmakla, nüfus yapısı itibariyle Türkleştirdikleri Türkiye'nin ekonomisinin de ulusallaşmasını sağlamışlardır. Kısaca Yunanistan'dan getirilen mübadiller Türkiye'nin ekonomik tablosu içerisinde yerlerini almışlar ve Türk ekonomisi içerisinde hemen her sektörde kalkınma çabalarında rol oynamışlardır. Başlangıçta belki kimi aileler gerçekten ekonomik sıkıntıların altında ezilmişler ve sürekli Yunanistan'daki yaşamlarının özlemini çekmişlerdir.

Niğde'ye iskân edilen göçmenler de, ister şehir ve kasabalara yerleştirilenler olsun, isterse köylere yerleştirilenler olsun, onlarda kısa sürede ekonomik faaliyet içerisindeki yerlerini almışlardır. Üstelik ekonomik ilişkiler, toplumsal sorunların aşılması sürecini hızlandırmış ve kaynaşmanın meydana gelmesinde araç olmuştur.

SONUÇ

Mübadelenin özellikle Türkiye'nin homojen bir yapıya kavuşmasını sağladığı bir gerçektir. Türkiye genelinde karşımıza çıkan bu tablo, Niğde özelinde daha açık şekilde tespit edilecek sonuçlar doğurmuştur. Her şeyden önce, Niğde'nin nüfusu içerisinde, yüzde otuz iki gibi önemli bir oran tutan azınlıkların tamamen gitmiş olmasıyla Niğde, yüzde yüz bir Müslüman-Türk şehri/beldesi olma özelliğine kavuşmuştur. Dolayısıyla bugün Türkiye'nin kültürel ve etnik anlamda problemi olmayan bir şehri konumundadır.

[33] Kemal Arı, **a.g.e.**, s.181.

Niğde'nin nüfus yapısında ortaya çıkan bu sonuç sosyal, ekonomik ve kültürel yapısına da yansımıştır. Başlangıçta, bir takım kıskançlıklara dayalı meydana gelen sosyal anlamdaki sürtüşmeler, kısa sürede aşılarak, önce kız alış verişi ile meydana gelen duygusal bağ, ekonomik ilişkilerle de birleşerek sosyal anlamda bütünleşmiş bir yapı ortaya çıkmıştır. Bundan sonra karşılıklı kültürel etkileşimle, daha düzeyli bir kültürel yapı Niğde'de de hâkim olmuştur.

Türkiye genelindeki ekonomiye mübadillerin katkısı, Niğde için de söz konusu olmuştur. Özellikle geleneksel kapalı bir tarımsal faaliyet sürdüren yerli halkın, daha bilinçli, teknik ve sulu tarıma geçmesinde, tarım alanında daha gelişmiş araç ve gereç kullanılmasında, Niğde'ye yerleşen göçmenlerin rehberliği söz konusudur.

Bugün itibariyle bilgisine başvurduğumuz mübadiller, artık yerli halkla aralarında ciddi bir farkın kalmadığını belirtiyorlar. Özellikle yerli halkla müşterek yaşanan yerlerde karşılıklı etkileşimle bir sosyo-kültürel birlikteliğin ortaya çıktığı bir gerçektir. Müstakil yaşanan köy ve kasabalarda az da olsa bir farklılık gözlenebilmektedir.

Yine ikinci kuşak diye nitelendirebileceğimiz yaş ortalaması 40-70 arasında olup anne ve babalarından mübadele hikayesi dinlemiş olanlarda bir mübadele bilinci var. Kendilerinin mübadil olduklarını nereden geldiklerini biliyor, sebep-sonuca ilişkin birkaç cümle ediyor. Yakınlarından duydukları mübadele anıları anlatabiliyorlar. Ancak üçüncü kuşak diyebileceğimiz 30-40 yaş altı hele 20 yaş altı mübadillerde mübadele bilinci yok gibi. Yalnızca göçmen olduklarını Selanik'ten geldiklerini söylüyorlar. Olayın sebep-sonuç ve oluşumuna ilişkin bilgi ve düşünceleri yok.

Sonuç olarak denilebilir ki başlangıçta var olan mübadil yerli halk ayrımı bugün gelinen nokta itibariyle kaybolmuştur. Müstakil yaşanan yerlerde kaşımıza çıkan küçük farklılıklar bir farklılık şuurunun oluşmasına meydan verecek mahiyette değildir.

KAYNAKÇA

Adnan Yarar, Fertek Kasabası 1932 doğumlu, ikinci kuşak mübadil, Gazeteci-Yazar.

AĞANOĞLU, H. Yıldırım, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi, Göç**, İstanbul, 2001, s. 298.

ARI, Kemal, "1923 Tür-Rum Zorunlu Mübadelesi ve Türkiye'ye Etkileri" www.lozanmübadilleri.org, s. 6.

_____, "Mübadele Göçmenleri ve Uyum Süreçleri" www.lozanmubadilleri.org .

_____, **Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç, (1923–1925),** İstanbul, 2000, s.169,170.

Avni Güneş, Birinci Kuşak Mübadil, Niğde Merkez, Berber.

Bor İlçe Nüfus ve Vatandaşlık Müdürlüğü Arşivi

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 272.11 Yer 20.99.27.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 272.11, Yer 20.99.27.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 272.12 Yer 53.125.7.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 272.12 Yer 61.175.25.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 272.12, Yer 43.59.20.

Elmas Ocak, Dikilitaş Köyü, Birinci Kuşak Mübadil.

Erdal Tosun, Mühendis, İkinci Kuşak Mübadil, Niğde Merkez.

Gürhan Tosun, Öğretmen, 1949 doğumlu ikinci Kuşak Mübadil,

İPEK, Nedim, Mübadele ve Samsun, TTK Basımevi; Ankara 2000, s.116.

Maden Mahallesi Nüfus Kayıt Defteri; Çamardı İlçe Nüfus ve Vatandaşlık Müdürlüğü Arşivi.

Niğde İl Nüfus ve Vatandaşlık Müdürlüğü Arşivi

ÖZSOY, İskender, İki Vatan Yorgunları, Ankara, 2003, s.13.

ÖZTÜRK, İbrahim, Niğde'de Mübadele ve Mübadelenin Uygulanışına Dair Bir Teftiş Raporu (1924–1927)", **Niğde Tarihi Üzerine**, Editör, Musa Şaşmaz, İstanbul, 2005, s.287.

Süleyman Ocak, Öğretmen, İkinci Kuşak Mübadil, Dikilitaş Köyü.

Ulukışla İlçe Nüfus ve Vatandaşlık Müdürlüğü Arşivi

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN ROMANIA KINGDOM AND REPUBLIC OF TURKEY DURING MARESHALL ANTONESCU REGIME (1940-1944)

Liliana BOŞCAN*

In a short time after the Second World War had begun, Romania and Turkey announced their neutrality. The period from the *1st of September 1939 to the 1st of September 1940*, could be described through a Romanian diplomatic activity conducted in many directions.

First of all, Romania and Turkey tried to consolidate the unity of the Balkan Pact states.

Secondly, the Romanian diplomacy did not succeed to set up a *Neutral Block* between the Balkan Pact states and Bulgaria, Hungary and Italy. Furthermore, an important preoccupation of the Romanian diplomacy was for Turkey to try to mediate between Romania and the Soviet Union in order for them to reach a non-aggression agreement. On the 12th of September, 1939, the Romanian Foreign minister in Moscow, G. Gafencu announced "the Turkish Foreign Minister should discuss in Moscow some matters that concern us, like the Russian behavior towards us, the Balkan Pact, our interest in the Black Sea... if you find out some interesting proposal, do not avoid discussion in order not to waste any time, which is so precious today".[1] The Turkish-Russian negotiations remained without result.

* Associate Professor at Faculty of History, University of Bucharest.

1 **AMAE**, fund Arhiva Economică, volume 61, p. 252.

In the *summer of 1940*, Romania was in an isolated position: it had no alliance with Poland, the Balkan Pact was just a bridge of ice melting under a blaze of war and finally in June 1940, France collapsed.

After France signed an armistice on the 26th of June 1940, Molotov gave the Romanian Minister a note from Moscow, asking Romanian to return to Bassarabia and the North of Bukovina. Romania forwarded this message to the Balkan Pact states, Germany and Italy. All these states asked Romania to give up its territories in order to keep the war far away from the Balkans region. Turkey's answer was that it had taken military measures at the Bulgarian borders, but this did not indicate that the Turkish government understood to pass over the secret Soviet article included in the Balkan Pact. Due to the German pressure, on the 1st of July, the Tătărescu government gave up the French-British security agreement. Hungary and the Bulgarian ones followed the Soviet claims. Consequently, on the 30th of August 1940, Romania gave up the North-Eastern part of Transylvania and on the 6th of September, the South of Dobrudja. In a diplomatic report concerning the Romanian-Turkish relations after the *Craiova Treaty*, it was mentioned that Although this has not been noted in the agreement concerning the population exchanges, several thousand Turkish refugees from the South of Dobrugea received assistance from the Romanian authorities".[2]

Because of those events, on the 6th of July, Minister Suphi Tanrıöver told the Romanian Foreign Affair Minister that "If the Balkan Pact will be left on someone's book-shelf, it doesn't mean that Romania and Turkey can't reach a political agreement".[3]

After Romania lost 30% of its territory and King Carol II abdicated, on the 6th of September 1940, his son, King Michael assigned General Ion Antonescu as Prime Minister.

During the period from the *1st of September 1940 to the 23rd of August 1944*, relations between Ion Antonescu government and Turkey were

[2] **Loc.cit.**, volume 66, p. 432. Diplomatical Report by A.Totescu.

[3] **Ibidem**, volume 61, p. 371.

marked by a series of events connected with Romania's approach to Germany, Romania' participation in the War and Romania's negotions with the Allies in order to sign an armistice.

On August 7, 1940, the economic delegation of Romania[4] went to Istanbul and started to negotiate with the Turkish delegation the new conditions for the exchange of goods and payments with Turkey. The event was present both in the Romanian press[5] and in the Turkish press.[6]

On October 1, 1940 came into force the Romanian-Turkish trade agreement.[7] Minister Topcoğlu said to Turkish press, on 26 October 1940, that "until now, any goods being subject to this agreement was not sent from Romania to Turkey or from Turkey to Romania"[8], but is not true the news that " Romania would not guve us oil, because the cotton that we will give in exchange is as important today as oil and gasoline".[9]

On September 26, 1940[10] have been signed and entered into force on October 1, 1940[11] (expiring on 30 September 1941 and the extension could be done by agreement of the two contracting parties, in August 1941): Trade Agreement, Protocol of Signatures, Agreement of payments, Protocol to the Payments Agreement , Protocol of letters exchange.[12]

---

4 **Argus** Journal (15.VIII.1940).

5 **ANIC**, fund MPN/Buletine, volume 56, p. 10.

6 **ANIC**, fund MPN/Presa externă, volume 1 136/1940, p. 4 : Journal d`Orient (24.X.1940: Nous relation commerciales avec la Roumanie.

7 **Timpul** Newspaper (12.X. 1940).

8 **AMAE**., fund 71/Turcia, volume 42, p. 315.

9 **Idem**.

10 **AMAE**, fund Arhiva Economică, volume 132.

11 **Ibidem**.

12 **ANIC**, fund MIC- DAC, volume 60/1940, p. 19, 128.

Trade Agreement[13] fixed the quotas for goods which form the subject of trade between the two countries. Although the goods were on the list, however, is no relationship between compartments. Such contingent of *petroleum* products corresponding to the quota value of *cotton*. *Cellulose and paper* represent the same value as *vallonée* and*grease of fishes*.

They were also established the relations between products of export wich can be interest to the particular country: glassware, chemicals and timber from Romania and agricultural products such as olive, oranges, raisins or figs from Turkey.

Payment Agreement[14] regulate the export performance and pay. Trafficking payment is made by *clearing*, although they admitted provisionally payment of goods in currency.Thus, Romania make payments in dollars: cotton, *vallonée* and grease fishes, Turkey made payments in dollars: *oil, cellulose and paper.*

This derogation from the general principle of clearing was done because the current course of Turkish lira, exports of *cellulose* and *pape*r, would not have been possible, Romanian goods were reexported to Turkey with 20-22% more expensive than another countries.

Payment in foreign currency exchange for *oil and cotton*[15] had the advantage that the two products could be exported without export settlement made by uncomfortable situation under clearing provision. It was expected that much of the cotton would be imported from Turkey in the first six months of the Agreement, while oil export would be the same rate because Turkey had a limited storage capacity.

Romanian-Turkish economic relations during 1940 were marked by tensions. In Council of Ministers meeting of September 18, 1940 were discussed the stagnation of commerce and problems caused by transport problems. Since Turkey traded with British ships, the Turks

[13] **Argus** Journal no 8243/ 2.X.1940.

[14] **Ibidem**.

[15] **Ibidem**.

wanted a guarantee from the Romanian government that they would not be stopped by the ships in Romanian harbors. Antonescu stated that "sees no obstacle in this respect ... then lifting the measure taken by Mr Manoilescu to let free our ships, to continue relations with Turkey[16] ... I[Ion Antonescu] tell you that we do not risk to have difficulties with gasoline to obtain for us that we need gasoline, is no reason to fear a shortage of oil and its derivatives. In case we want to supply oil from the British".[17]

Turkish Trade Minister underlined that it was a year of abundance for Turkey and that "we can export our surplus products because the requests made are important".[18] Charge d'Affaires, Em. Krupenski, mentioned that the products "bought by the British from Turkey can not be exported on time, likely due to the inability to find a way of transportation because of the situation in the Mediterranean region, that the goods to be sent to their destinations. It was announced two days ago that Izmir built large warehouses to store up until it would be possible to export all the goods bought by the UK."[19]

In the Council of Ministers meeting on October 25,1940 was discussed the trade agreement with Turkey. C.Stoicescu, director at the National Bank of Romania, said that "with Turkey we have made an important convention, we will buy cotton and wool, we pay in dollars and exporting oil, which we also will pay in dollars". Turkish Minister in Bucharest asked to send oil. General Ion Antonescu insisted that "until now, any cargo navigation has been safe on the Black Sea, we must receive all that was committed in Turkey and Persia. Nobody knows what will happen in a month .... we will deal with the Turks for wool, cotton, leather, oil, barley and oats and we agree with the proposal of the Min-

[16] *** Stenogramele Ședințelor Consilului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu, vol. I (1.IX.- 1.XII.1940), 1997, p. 19.

[17] **AMAE**, fund 71/Turcia, volume 61, p. 413.

[18] **Ibidem**, p. 414.

[19] **Ibidem**, fund 71/Turcia, volume 61, p. 415.

ister of Economic Staff Coordination to reduce tariffs for foods we will import from Turkey".[20]

Also, General Ion Antonescu wanted to see what the commitments were and what the situation with payment war because until the end of the month "3100 tons of cotton, so necessary for Romanian industry"[21] had to come from Turkey. He talked also the parity of LEI-Turkish Lira[22] and beside cotton and wool[23], General Antonescu wanted to import oat[24] from Turkey "in spring we will be forced to mobilize what we have to feed our horses with ... Turkey has a surplus production and we have oil to give. This year we will buy oats from them. Payment status was also discussed between Romania and Turkey".[25]

On October 31, 1940, the Minister Sturdza discussed with Turkish Ambassador, Suphi Tanrıöver that "Turkey keeps complete neutrality and will remain out of the conflict until the moment its borders will be attacked therefore, asks the Romanian government to cancel the ban for Romanian vessels to go to Istanbul which now are kept in Constance".[26]

Turkish Ambassador gave "guarantees for safe return of these vessels, the Turkish government was increasingly concerned that these Romanian-Turkish ships ways to not stop, with as much of Turkish emigrants waited and had no other way of transport than Romanian maritime services".[27] Turkish Ambassador reminded his interlocutor that "some time ago, General Antonescu notified a sum of 25 million lei, representing the payment for fortunes of Turkish immigrants, registered by the National Bank of Romania, wanted to know whether this amount can be used to buy wood".[28]

---

[20] ******* Stenogramele *Şedinţelor* Consilului de Miniştri. Guvernarea Ion Antonescu, volume I, p. 334.

[21] **Ibidem**, p. 335.

[22] **Ibidem**, p. 342.

[23] **Ibidem**, p. 344.

[25] **Ibidem**, p. 360.

[26] **AMAE**, fund 71/Turcia , volume 61, p. 415.

[27] **AMAE**, fund 71/Turcia , volume 61, p. 416.

[28] **Ibidem**

On this occasion, Ambassador Tanriöver reminded that during the tragic earthquake in December 1939, the Romanian government had promised to build a Turkish village for those destroyed by the earthquake, adding "we understand very well that the circumstances do not allow us to fulfill our desire, but the needs of Turkish reconstruction must be kept in mind at least at this point."[29]

Trade relations had continued until the spring of 1941 when General Ion Antonescu took decision to interrupt the navigation between Romanian and Turkish ports because of the war in the Balkans and because the ties between Turkey and the United Kingdom were not clear whether it would go to wor or not.

Turkish Minister in Bucharest, Suphi Tanrıöver obtained an appointment with General Ion Antonescu, on February 15, 1941, insisting on taking back this measure. Suphi Tanrıöver underlined that economic interest would harm both countries and he guaranteed the security of Romanian ships in Turkish harbors.[30]

General Ion Antonescu wanted to know if foreign ships would be allowed or not into the Black Sea and if foreign bases are in Turkey because "we can not send gasoline used for airplanes, then they would come to bombard us" and what Turkey would be in case of German army penetration in Bulgaria and Greece. Suphi Tanrıöver told that "we will not enter into any kind of war against Germany, but if Turkey is attacked it will defend."[31]

In Council of Ministers meeting on February 14, 1941, General Ion Antonescu, gave a relative solution to this problem: "Turkish boats come in Constanta, load goods and keep Turkish ships until Romanian ships come back from Istanbul."[32]

---

[29] **Ibidem**.

[30] **AMAE**, fund 71/Turcia, volume 62, p. 31.

[31] **AMAE**, fund 71/Turcia, volume 8, p. 8.

[32] *** Stenogramele Şedinţelor Consilului de Miniştri. Guvernarea Ion Antonescu, vol. II (ianuarie- martie 1941), Bucureşti, 1998, p. 237.

Turkey imported from Romania: gasoline, oil, diesel fuel, heavy and light oil, timber, paper, glass, caustic soda; exported Romania wool, textile waste, iron, glass, tobacco, fish, pistachio, tanning.[33]

Other products imported from Turkey were: olive oil,[34] mohair, for helva[35], fish oil[36], oil[37], sesame[38], oil, hemp seeds[39], fish[40], seed wheat[41], barley and oats[42], soap[43].

In February 1941, Romania announced that it would participate in the exhibition in Izmir[44], and in August 1941, a diplomatic report mentioned an incident of forced eviction of an exhibition stand by the Turkish authorities.[45]

Towards the end of 1941 there were initiations between Turkey and Romania in order to grow up the trade and open negotiations for signing a new agreement.[46]

---

[33] **AMAE**, fund 71/Turcia, volume 37, p. 39 - 40.

[34] **Ibidem**, Telegram no 22 139/ 24.III.1941, Telegram no 27 957/ 11.IV.1941.

[35] *** Stenogramele Şedinţelor Consilului de Miniştri. Guvernarea Ion Antonescu, vol. V, p. 100.

[36] **AMAE**, fund ArhivaEconomică, volume 130. Telegram no 846/2.VIII.1941

[37] **Ibidem**, Telegram no 2268/17.IX. 1941; *** Stenogramele Şedinţelor Consilului de Miniştri, vol. V, p. 75 (31.IX.1941).

[38] **AMAE**, fund Arhiva Economică, volume 130 . Telegram no 2 318/ 20.X.1941

[39] *** Stenogramele Şedinţelor Consilului de Miniştri. Guvernarea Ion Antonescu, vol. V, p. 177.

[40] **Ibidem**, p. 191.

[41] **Ibidem**, vol. II (January- March 1941), p.100.

[42] **Ibidem**, p. 398, 520.

[43] **AMAE**, fund Arhiva Economică, volume 130. Telegram no 215 C/ 7.VII.1941.

[44] **Ibidem**, Telegram no 13 246/ 26.II.1941, Telegram no 16 509/ 5.III. 1941, Telegram no 699/ 7.III.1941.

[45] **AMAE**, fund ArhivaEconomică, volume 130. Telegram no 1 283/ 25.VIII.1941, Telegram no 53 903/ 29.VIII.1941, Telegram no 14 15 C/ 2.IX. 1941: „Turkish authorities in Smyrna occupied Romanian stand befor to close Fuar without our authorization, there installing posta and evacuated objects that belong to us."

[46] **ANIC**, fund MPN/Buletine, volume 98, p. 74, 169.

In the report of commercial Attaché Cristureanu should be mentioned that "oil is our most effective weapon against Turkey, which determine not only the cooperation between us, but our strong position relative to other competing countries, which for the moment can offer to Turks anything, but not oil. Turkey import of petroleum products from us, almost three equal parts: gasoline, kerosene and diesel, mineral oils. With all restriction regime, Turkey needs these commercial products for the new year."[47] The Turkish government has imposed restrictions on gasoline for population, including diplomats.[48] The same report suggested that "must change the old agretment of ratio petrol/ cotton in the favour of Romanian monopoly products...if Germany will not supply Turkey when will occupy the oilfields Soviet in Caucasus."[49]

Romania developed a trade plan for 1941-1942 *"cotton in exchange for petrol, wool and mohair in exchange for cellulose, valonee and oil in exchange for paper and glass, olive in exchange for chemical products, other goods in exchange for glass and timber. Report foresaw a total trading volume of 17.662.000 Turkish lira."*[50]

To the Turkish claims to modify exchange rate Lei/Turkish Liras, disadvantage of the Romanian side, a diplomatic report mentioned that "Romania can use the oil like a gun so necessary for Turkey which was forced to reduce the minimum amount of gasoline all its entire territory."[51]

On October 14, 1941, M. Antonescu met Suphy Tanrıöver and mentioned that "economic negotiations must be done as soon as possible and will confirm our approach and the more organized interests."[52]

---

[47] **AMAE**, fund Arhiva Economică, volume 37, p. 146.

[48] **Ibidem**, p. 117.

[49] **Ibidem**, p. 119.

[50] **Ibidem**, p. 120.

[51] **Ibidem**, p. 174.

[52] Loc.cit., fund 71/Turcia, volume 62, p. 164.

Romanian-Turkish negotiations began on November 10, 1941, the Romania wanted to import cotton, copper, tanning and onions. The communications would be established when bridges on Marita and Arta would will be restored, wich were estimated on March 1, 1942.[53]

On October 1941, Romania proposed on 5th of November to start negotiations[54] and component of Romanian delegation.[55] During the negotiations it was discussed to import cotton, tanning, copper, fish, oil, waste, textile, hemp and flax, sesame, but Romanian goods exported to Turkey were to cover much more values than Turkish contingents.[56]

Agreements that would be valid for 1942 could not be implemented later sailing from the Black Sea to find ways to conduct a number of Romanian trucks to Burgas, possibly Varna, where the goods should be taken by Turkish small vessels and which would also bring products for Romania.[57]

On November 10, 1941, the negotiations started at Ministry of Foreign Affairs of Turkey and were open by N. Menemencoğlu, Romanian-Turkish agreement with 8 articles was signed on December 12, 1941.[58]

Romania wanted to deliver Turkey all petroleum needs, but the problem of transportation remained those deliveries were being made by land through Bulgaria. The bridges over Maritza had to be rebuilt and railway traffic between Turkey and the Balkans were restored, but this way was extraordinarily expensive. Obviously, maritime traffic was less expensive and both countries expected to reestablish the way via Black Sea.

The Turkish and Romanian press reported problems related to transport in Balkan region, on January 4, 1942, had to mention that

---

[53] **Ibidem**, volume 27, p. 226.

[54] **Ibidem**, Telegram no 74 997/ 17.XI. 1941, Telegram no 2383C/ 23.X.1941.

[55] **Ibidem**, Telegram no 2453/ 28.X.1941.

[56] **AMAE**, fund Arhiva Economică, volume 130. Telegram no 2 834/ 16.XI.1941.

[57] **AMAE**, fund Economic, volume 130. Telegram no 2 834/ 16.XI.1941.

[58] **AMAE**, fund Arhiva Economică, vol 137. Telegram no 3409/ 14.XII.1941.

execution of the trade agreement had already started, trade continued on a small scale between Turkey and Romania, 15 little vessels with 300 tonnes each received authorization to sail between Istanbul and Burgas from where goods would be transported by railway to Romania[59], but traffic between Romania and Bulgaria continued to be discontinued because of snow.[60] On January 8, 1942, the press announced that "communications between Turkey and Bulgaria were restored from a week"[61], but transportation continued with difficulties.[62] On April 24, 1942 they were still using transit through Bulgaria because transportation of the Black Sea was considered unsafe.[63]

Another problem was on February 10, 1942, when an attempt to withdraw the Romanian ships (Transylvania, Bessarabia) from Istanbul. Turkey looked it as a diplomatic move, as Romanian and its allies changed concerning Turkey. Turkish Government looked worried about this Romanian move, Romanian ships were appreciated as a barometer of the situation and guaranteed the peaceful intentions of the Axis powers.[64]

This decision was taken administratively because keeping those Romanian ships in Istanbul made Romania lose money, but without understanding the political reaction from Turkey.

To put motor to working of those two Romanian ships made a strong reaction from Turkish goverment. Minister of Romanian Foreign Affairs, Mihai Antonescu, in goverment meeting mentioned that:

---

[59] **ANIC**, fund MPN-Informații, volume 112, p. 78 : Havaş Agency from Istanbul (04.01.1942)

[60] **ANIC**, fund MPN-Informații, volume 112, p. 94 : Havaş Agency from Sofia.

[61] **ANIC**, fund MPN-Informații, volume 112, p. 193 : Havaş Agency from Istanbul.

[62] ******* Stenogramele Şedinţelor Consilului de Miniştri. Guvernarea Ion Antonescu, vol. V, p. 739, 29.I. 1942.

[63] ******* Stenogramele Şedinţelor Consilului de Miniştri. Guvernarea Ion Antonescu, vol. V, p. 486.

[64] **AMAE**, fund Arhiva economica, volume 130, Telegram no 843/ 10.II.1942.

"This action alarms Turkish government, Mr. Saracioğlu visited Romanian Ambassador to ask him if there are symptoms that reflect a change of situation. .. last night was a German diplomatic intervention to ask what measures the Romanian Government took to scare Turkish government about a German military intervention against Turkey? ..."[65]

Export of oil products from Romania and Turkey continued during 1942, as well as cotton imports, the needs of the Romanian army were big. In the Council of Romanian Ministers meeting of June 11, 1942, Mihai Antonescu mentioned "we can bring cotton from Turkey. I talked to Turkish ambassador who showed me that we could bring more products from there."[66]

The Council of Ministers meeting of 24 February 1942 mentioned the needs of cotton for military and civilian use, Mihai Antonescu emphasized that "I got an exchange with Turkey, which gave us 90% *copper* and 10% in *cottons* in exchange for *oil*."[67] On May 16, 1942, a diplomatic report mentioned that Romania should have brought 40 000 tons of oil in exchange of cotton from Turkey, but until then had not brought anything.[68] On July 11, 1942, the Turkish Office of Petroleum (Petrol Ofisi) announced plans to buy 6000 tonnes of oil.[69] For Romanian army needs[70], Romania received from Turkey 100 tons tanant in exchange of 400 tonnes of *vallonée.*[71]

In the spring of 1942, the Romanian Minister Telemaque in Ankara communicated to Bucharest that it was appropriate for Romania

---

[65] **Idem**.

[66] **Ibidem**, Telegram no 1707/ 21.III.1942.

[67] *** Stenogramele Şedinţelor Consilului de Miniştri. Guvernarea Ion Antonescu, p. 164, 489.

[68] **Ibidem**, p. 55-62.

[69] **AMAE**, fund Arhiva Economică, volume 130. Telegram no 4280/ 11.VII.1942.

[70] **Ibidem**, Telegram no 4 310 C/ 12.VII.1942.

[71] Mediterranean acorn from which made the **válex**.

to participate in the Izmir International Fair, scheduled for May 30, 1942.[72] The Romanian Government decided to participate, but did not think it would take because of the difficulties of traffic.[73] Izmir Fair took place on August, 15-20, 1942.[74]

Turkey provided *chrome* to Romania[75] that was so important in the economy of war. Because Turkey's trade with the Axis countries, which led not often in virulent appearances in the American press, for example in October 14, 1942.[76]

On December 28, 1942, by an exchange of letters in Ankara was preceded to the extension of the Romanian-Turkish Agreement (December 12, 1941) which expired on December 31, 1942.[77]

Romanian Commission went to Ankara where it would start talks[78] to sign a new trade agreement between Romania and Turkey[79], trade with Turkey would be paralyzed until the communications on land and water way would be avaible.[80] Because of this, the Turkish government would impose restrictions on the consumption of gasoline in Turkey because "shipping transportation was stopped between Turkey and Romania."[81]

The newspaper *Yeni Sabah*, March 7, 1943, published an interview with Turkish Ambassador in Romania. Minister Tanrıöver mentioned that "subject of my meeting will be commercial ties between Turkey

---

[72] **AMAE**, fund Arhiva Economică, volume 130, Telegram no 2959 C/ 14.V.1942.

[73] **AMAE**, fund 71/Turcia, volume 8, p. 364.

[74] **Ibidem**, volume 8, p. 105.

[75] **AMAE**, fund Arhiva economică, volume 130.

[76] **AMAE**, fund Arhiva economică, volume 130. Telegram no 6039/ 14.X.1942.

[77] **Ibidem**, p. 27.

[78] *** Stenogramele Ședințelor Consilului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu, volume IX, Meeting at 9th of February 1943, p. 73-74.

[79] **AMAE**, fund 71/Turcia, volume 43 Bis, p.102.

[80] **Ibidem**, p.102.

[81] **Ibidem**, p. 104.

and Romania, because Romania and Turkey closed many markets because of the war, so Romania import large quantities of cotton from Egypt and olive oil in Greece, but today they no longer exist for Romania, now we can take only from Turkey Mediterranean products. Turkey sell to Romania products such as cotton, mohair, copper, coal, dried fruits, olive oil. For several years trade development has grown up fast. Our cotton on Romanian market has been very appreciated and helped us to extend our trade relations.

We buy oil from Romania and derivatives such as cellulose, trams and railway equipment.Valoarea was 2 million Turkish Lira in 1939, has increased in recent years to 20 million Turkish Lira. It is unfortunate that the war closed sea communications, which led to tax increases and destroyed railway bridges, which led to increased difficulties of land transport. Whatever, the difficulties independent of the will of the two governments, feelings of friendship that animates them will be defeated and slowly exchanges between the two country will increase."[82]

In meetings with M. Antonescu, Minister Tanrıöver brought into question to supply Romania with cellulose, petrol, diesel, fuel oil, nitrogen and carbide.[83]

In August, Minister Telemaque, concluded that the only problem was "existing credit balance of about 2 million Turkish liras in Turkey's favor and failure to send Romanian products because of the difficulties of transport made Turkey to hesitate in terms the delivery of goods to Romania."[84]

On February 1, 1943 the trade agreement was signed between Turkey and Romania.[85] For counterpart *oil products*, Turkey in exchange would deliver following goods: *cotton, copper, extracted valonee, mohair, oil,*

[82] **AMAE**, fund 71/Turcia, volume 62, p. 330.

[83] **Ibidem**, p. 385.

[84] **AMAE**, fund 71/Turcia, volume 9, p. 35.

[85] **AMAE**, fund Arhiva economica, vol. 138.

creosote oil, *fish* and *other Turkish goods* that was required by the Romanian Government and whose export would be approved by Turkish government.

The trade balance between Romania and Turkey[86] on the period from February 15, 1943 to July 31, 1943 was as follows:

Import	406 361 000 lei
Export	272 304 000 lei
Sold for Tukey	127 000 000 lei

Trade relations[87] between Romania and Turkey were not working because liquidation acconts[88], there was available about 150 million lei to Turkey, representing the value of goods shipped to Romania by Turkey during the years 1941 to 1942 .

The Turkish government accepted the offer of the Romanian Government to deliver an appropriate amount of *wheat*. Turkey sent a delegation for the negotiations[89] that took place in Bucharest between 22th of November and 10th of December 1943, concluding a Protocol of liquidation, signed on December 10.[90]

According to Foreign Accounting Department of Romanian National Bank mentioned the situation of Romanian-Turkish balance on December 10, 1943:

---

[86] **Ibidem**.

[87] *** Stenogramele Sedintelor Consiliului de Ministri. Guvernarea Ion Antonescu, vol 9, p. 594. Meeting on Decmber 8,1943:

Marshal Ion Antonescu: Turkish ambassador told me Turkish comission will come to Bucharest. Our relations with Turkey are so important that we can lose more than 100 million money than to lose an ally like Turkey. Therefore, you need that every night to send a note of everything that was disccussion and sent to Mihai Antonescu to know the problems.

[88] **AMAE**, fund Arhiva economică, Report no 110 590.

[89] **ANIC**, fund PCM, volume 1077/1943, p. 240, Bucharest (December 9,1943).

[90] **Ibidem**.

Liquidation account no 1 in LEI	Ltq 1 223 954 (1TL= 92 lei)	Lei 112 608 768
New account in Lei	Ltq 369 106 a 105	Lei 38 755 180
Total	Ltq 1 593 060	Lei 151 359 898

Romania will participate at Izmir Fair[91] (August 20-September 20), pavilion was build in 1939 on in the northeast of the fair. The works were executed by Minister of Propaganda who sent for this purpose an architect, painter and economist. Romanian pavilion was made to show goods of Romania and its reconstruction work, presentation of Romania's stand will appear in Turkish press.[92]

Romanian government delegation and Turkish governmental delegation signed on May 18, 1944 in Ankara: trade and payment agreements, exchange of letters concerning the export of 4900 tons of cellulose from Zărneşti to Turkey, agreement to export from Turkey to Romania other products than cotton and copper, representing 23% of the oil values.

On August 1, 1944 Turkish vessels from "Bulgaria and the Romanian ports were ordered to return home, and the next day broke diplomatic relations with Germany."[93]

[91] **ANIC**, fund MPN/Informații, volume 980. Telegram no 32 424/ 19.IV. 1943.

[92] **ANIC**, fund MPN-Informații, volume 980, p. 2-6: La Turquie (19.VII.1943): Preparatifs febriles a la 22me Foire d`Izmir, La Republique, (19.VIII.1943), La Republique (24.VIII.1943, **Yeni Asır** (21.VIII.1943), **Halkın Sessi** (24 .VIII.1943), Tan (27.VIII.1943).

[93] [2] E.R.Vere-Hodge, **op. cit.**, p. p.161.

BIBLIOGRAPHY

1. ARCHIVAL SOURCES

- **AMAE** (Romanian: *Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe*) = Diplomatical Archive of Romanian Ministry of Foreign Affairs

- funds:

- 71/Turcia
- 71/ România
- 71/Germania
- Arhiva Economică

- **ANIC** (Romanian : *Arhivele Naţionale Istorice Centrale*) = The National Archives of Romania

- funds :

- Casa Regală
- Direcţia Generală a Poliţiei
- Ministerul Propagandei Naţionale

2. DOCUMENT COLLECTIONS

Arimia, Vasile, Ardeleanu, Ion, Lache, Stefan, *Antonescu–Hitler. Corespondenţă şi întîlniri inedite (1940–1944)*, 2 vols, Bucharest, Cozia, 1991

Stenogramele şedinţelor Consilului de Miniştri. Guvernarea Ion Antonescu (ed. Marcel-Dumitru Ciucă),vol. I (septembrie-decembrie 1940) ; vol. II (ianuarie-martie 1941) ; vol. III (aprilie- iunie 1941) ; vol. IV (iulie-septembrie 1941) ; vol. V (octombrie 1941- ianuarie 1942), vol. VI (februarie-aprilie 1942), vol. XI(mai august 1944), Arhivele Naţionale ale României, Bucureşti, 1997-2008

3. GENERAL AND SPECIALIZED BOOKS

BARKER, E., **British Foreign Policy in South-East Europe in the Second World War**, London, 1976

_____, **Britain in a Divided Europe (1945-1970)**, London, 1971

BOLD, E., Seftiuc I., **Pactul Ribbentrop - Molotov. Antecedente şi consecinţe**, Institutul European, 1998

BUZATU, Gh., **Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial**, vol. I şi II, Enciclopedică, Bucureşti, 1988-1995

_____, **România şi războiul mondial din 1939-1945**, Centrul de Istorie şi Civilizaţie Europeană, Iaşi, 1995

_____, **O istorie a petrolului românesc**, Enciclopedică, Bucureşti, 1998

BUZATU, Gh. - SCURTU, I., **Istoria romanilor in secolul XX**, Paideia, 1999

4. NEWSPAPER, JOURNALS

Adevărul
Argus
Boabe de grâu
Buna Vestire
Cumhuriyet
Curentul
Realitatea ilustrată
Revista economică
Universul

5. ONLINE RESOURCES

[1] http://www.digibuc.ro/

Evolution of Romanian-Turkish Trade from 1940 to 1944[94]

IMPORT FROM TURKEY

Art. Vamal	DENUMIRE	1.x.1940 - 31.XII.1941		1.i.1942-15. ii. 1943		15.ii. -30.vi. 1943		15.ii.-31.x.1943		15.ii. -31.xi. 1943		15.ii.-31 .xii.1943		15.ii .1943- 31 .i. 1944		15.ii . 1943-15. ii.1944	
		Quint	Mii de lei	Qu-int.	Mii lei	Qunt.	Mii lei	Qunt.	Mii lei	Qunt.	Mii lei	Qunt.	Mii lei	Qunt.	Mii lei	Qunt.	Mii lei
47	**Fish**	-	-	447	3 228	283	2 709	8 568	43 954	16 466	95 055	16 466	95 055	16 466	95 055	16 466	**95 055**
57	**Sardines**	-	-	411	4 168	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
58	**Little fish**	12 500	43 228	1 099	4 365	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
59	**Fish**	565	10 159	173	5 250	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
84	**Leather**	84	572	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
134	**Natural Wool**	17 479	214 989	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**--**
274	**Fish Grease**	971	5 078	60	781	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
289	**Chickpea**			705	4 069	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
325	**Sesame seeds**	110	265			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
332	**Olive oil**	953	9 215	1 061	12 215	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
346	**Green vegetables**	31	258	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
378	**Avelanedes**	10 318	11 287	2 977	6 544	5 401	15 229	7 938	80 862	7 958	30 062	11 671	49 502	11 931	58 520	15 544	**72 904**
385	**Extract de quebracho**	13 897	56 044	6 308	40 912	3 700	46 847	10 820	209 005	12 408	240 388	14 124	278 168	18 027	360 598	19 527	**403 357**
387	**Tobacco**	419	14 805			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
395	**Peanuts**	3 304	22 063	435	8 573	-	-	-	-	99	1 680	99	1 680	99	1 680	99	**1 680**
396	**Lemons**	735	2 438	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
397	**Oranges, Manarine**	6 380	14 429	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
403	**American Peanuts**	2 917	17 353	280	1 925	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**

[94] **AMAE**, fund Arhiva economică, volume 138, n.pag.

404	**Almonds**	144	1 925	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
406	**Raisins**	657	2 656	1 005	7 576	142	913	142	913	142	913	142	913	209	1 619	209	**1 619**
407	**Figs**	1 020	2 820			109	1 942	109	1 942	109	1 942	109	1 942	189	1 942	109	**1 942**
409	**Carob**	607	1 662	243	700												
425	**Olive**	21 437	89 056	2 207	23 505	1 637	18 929	1 792	20 137	1 792	20 137	1 792	20 137	1 792	20 137	1 792	**20 137**
428	**Coffee**	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
500	**Cotton**	54 525	559 471	3 078	30 893	3 588	90 043	9 485	273 032	10 730	330 955	11 174	350 624	16 805	608 551	17 946	**660 753**
501	**Cotton scrap**	--	-	6	37	2 953	63 800	3 300	73 340	3 300	73 340	3 300	73 340	3 380	73 340	3 500	**73 340**
502	**Cotton scrap yarn**	-	-	2 814	23 143	2 124	47 561	3 125	71 089	3 123	71 089	4 523	113 926	4 590	116 359	4 590	**116 359**
503	**Cotton for cleaning**	-	-	81	489	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
728	**Scrap materials**	4 840	22 518	1 653	10 726	2 519	18 859	2 519	18 859	2 519	18 859	2 519	10 859	2 519	18 859	2 519	**18 859**
847	**Aloès and another vegetables juices**	-	-	-	-	31	468	31	468	31	468	31	578	51	468	31	**468**
848	**Vegetable gums**	100	1 988	-	-	-	-	-	-	24	2 080	24	2 080	24	2 080	24	**2 080**
1006	**Coal**	36 870	8 481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
1030	**Cast iron**	77 070	57 722	1 544	1 212	-	-	-	-	3 011	3 914	4 594	5 973	4 985	6 482	6 769	**8 801**
1082	**Tubes for carbonic acid**	-	-	15	315	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
1254	**Machines and tools**	72	109	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
1 372	**Aluminium**	-	-	46	866	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
1 4 09	**Copper**	-	-	1 521	18 616	1 418	24 766	2 782	47 653	3 745	62 584	3 745	60 584	4 715	73 765	5 116	**84 978**
*	**Diffrent goods**	21 456	86 487	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOTAL	289 451	1 257070	28 169	210108	23 955	332 066	50 629	790 154	56 457	951 444	74 313	1 073 251	85 502	1 439 455	94 041	1 562 332

ROMANIAN EXPORT TO TURKEY

Art.	DENUMIRE	1.X. 1940-31.XII. 1941		1.I.1942-15. II.1943		15.II. -10.VI. 1943		15.II. -31.X. 1943		15.II.-31.XI. 1943		15.II. -31.XII. 1943		15.II. 1943 – 31.I.1944		15.II. -15.II. f 1944	
		Quint	Mii lei	Quint	Mii lei	Quint	Mii lei	Quint	Mii lei	Quint	Mii lei	Quint	Mii lei	Quint	Mii lei	Quint	Mii lei
77	Bear leather	-	428	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
78	Deer leather	1	833	-	888	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
360	Sun flower oil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 815	3 965	1 815	3 965	1 815	**3 965**
365	Flowers, leaves, fruits and herbs	35	568	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
429	Coffee	-	-	200	3 500	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
628	Pinewood	51 660	16 152	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
632	Elm trunks	13 660	5 319	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
637	Timber	75 860	49 686	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
638	Construction wood	1 120	795	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
689	Wood veneer	310	147	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
731	Cellulose	23 450	21 242	2 120	7 102	-	-	-	-	1 000	5 000	1 000	5 000	1 000	5 000	1 00	**5 000**
732	Cardboard	1 435	1 780	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
741	Wrapping paper	498	698	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
742	Paper for printing	659	1 175	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
806	Paintings, prints, photo	-	-	-	45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

960	**Windows**	16 825	20 540	1 626	7 912	1 594	8 096	1 594	8 096	1 594	8 096	1 594	8 096	1 594	8 096	1 594	**8 096**
961	**Glass**	1 005	1 444	--	-	-	-	-	-	-	-	--	-	-	-	-	**-**
976	**Glass for lamp**	-	-	603	3 512	531	1 870	531	1 870	531	1 870	531	1 870	531	1 970	531	**1 870**
977	**Glass**	-	-	11	178	45	483	45	483	45	483	45	483	45	485	45	**483**
1000	**Tar**	770	460	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
-1010	**Benzin**	233 570	201 968	5 762	6 700	14 251	16 237	23 310	26 431	24 196	27 429	28 915	32 737	28 915	32 737	28 915	**32 737**
1011	**Petrol**	289 930	190 038			1 997	1 775	1 997	1 775	1 997	1 775	6 983	2 203	6 983	2 203	6 983	**2 203**
1012	**Motorin**	215 070	130 826	7 325	5 597	2 981	2 483	11 341	9 223	12 742	10 339	17 711	13 811	17 711	13 811	17 711	**13 811**
1013	**Heating oil**	67 400	24 943	692	578	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
-1016	**Mineral oils**	36 050	39 062	9 036	19 027	20 582	57 584	58 387	161 396	76 110	206 600	84 003	231 076	90 409	247 895	92 784	**255 797**
1018	**Vaseline**	-	-	1 548	34 156	2 077	43 744	2 077	43 993	2 077	43 993	2 077	43 993	2 077	43 993	2 077	**43 993**
1020	**Paraffin**	4 062	21 277	3 600	56 892	2 000	32 117	2 000	32 117	2 000	32 117	2 000	32 117	2 000	32 117	2 000	**32 117**
1107	**Bandages for rail wheels**	-	-	3 970	9 737	3 697	16 662	3 697	16 622	3 697	16 622	3 697	16 622	3 697	16 622	3 697	**16 622**
1141	**Barrels**	-	-	571	3 830	-	3 197	627	10 672	839	13 320	1 235	18 182	1 235	18 182	1 235	**18 182**
1232	**Textile machines**	-	-	2 750	7 707	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
1283	**Sprinkler**	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	641	6 040	641	6 040	641	**6 040**
1302	**tank wagons**	-	-	-	-	5 120	49 446	5 755	55 486	5 953	55 486	5 753	55 486	5 753	55 486	5 753	**55 486**
1362	**Ammonia**	-	-	34	1 194	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
1400	**kitchen utensils**	-	-	5	959	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
1502	**clorhidic acid**	-	-	1 852	2 757	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**
1597	**Sodium oxide**	33 342	41 579	--	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**-**

1610	**Sodium carbonate**	15 568	11 920	1 013	1 154	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1611	**Sodium bicarbonate**	1 500	1 577	106	378	2 024	17 896	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1612	**Calcium carbide**	-	-	5 247	28 893	-	-	3 021	24 667	3 319	26 692	3 420	27 374	3 420	27 374	3 420	**27 374**
1625	**Calcium chloride**	-	-	50	140	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1626	**Calcium hypochlorite**	-	-	550	903	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1760	**Lampblacks**	80	363	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Different goods	50 480	128 462	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOTAL	1 130 840	913 292	50 522	210 419	56 899	251 510	114 382	393 031	135 902	452 022	161 410	499 055	167 816	515 873	170 191	523 776

BAĞIMSIZLIKTAN SONRA GÜRCİSTAN-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİ (XX. YÜZYILIN SONLARI-XXI. YÜZYILIN BAŞLARI)

Murat ESEDOV*

ÖZET

Kafkasya; yaşlı dünyamızın her dönemde değişen; fakat, bulunulan dönemde en değerli sayılan bölgelerini elde etmek maksadıyla, teknolojik gelişmelerle paralel bir seyir izleyen insanın gem vuramadığı; elde etme, kontrolü altına alma, tüm kaynaklarını kendi emelleri doğrultusunda en derin noktalarına kadar tüketme ihtirasının, icra alanlarından sadece birisidir. Tarihin hiçbir döneminde önemini yitirmeyen ve jeopolitik teorilerin bile her safhasında kendisine bir başlık altında yer bulma şansını yakalayabilen, çok değişik ve zaman zaman birbirleriyle etkileşime girerek yek diğerinin yapısında kaynaşma dokusu yaratan kültürlere ocak olmuş bir bölgedir. Son dönemde, gündemde yeni yeni yerini almaya başlayan; "Batı'dan Orta Asya'ya yayılma" teorisinin odak noktasını, ilginç mücadelelere sahne olan bu bölge oluşturmaktadır. İşte, Transkafkasya ya da Güney Kafkasya coğrafi bölümlendirmesi kapsamında yer alan; gerek konumu, gerekse yapısı itibariyle en önemli ülkelerden birisi de Gürcistan'dır.

Kafkasya'daki pek çok ülke ile güçlü ticari ve kültürel bağları bulunan Türkiye'nin yakın coğrafyasında yaşanan bu gelişmelere seyirci kalması beklenemez. Nitekim gerek Rus-Gürcü savaşında izlediği politika ile gerekse daha sonra gerçekleştirdiği Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu girişimi ile Türkiye bölgeye yönelik aktif bir dış politika izleyeceğini göstermiştir.

Makalenin ana konumu, Gürcistan'ın ve Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasındaki yeri, Türkiye'nin Gürcistan politikası, 1991'den bugüne kurulan ikili ekonomik

* Baku Devlet Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Fakültesi, www.esedov-m@mail.ru

ilişkiler, küresel düzende Türkiye ile Gürcistan ilişkileri, ikili ilişkilerde etkili olan iç ve dış faktörler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Gürcistan, Serbest Ticaret Alanı (STA), Dünya Turizm Örgütü, UNESCO.

AFTER THE INDEPENDENCE OF GEORGIA-TURKEY ECONOMIC RELATIONS (END OF 20TH - THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY)

ABSTRACT

The Caucasus; changing at every period of our old world; but, in order to achieve the region is considered the most valuable in the current period, which missed a bit of people watching in parallel with technological developments; acquisition, taking control of all resources consumed to the deepest point of ambition in line with their ambitions, is just one of the enforcement field. The history didn't lose its importance at any period and can capture the finding under a heading chance geopolitical theories, even to him at every stage, very different, and at times it is a region that was stove in culture as nice creates cohesion tissue structure mutually interchangable interact with each other here. Recently, he began to take its new place in the new agenda; "West of the Central Asia" or spread "the focus of the theory, constitute this region, which witnessed an interesting fight. Here, Transcaucasia or geographical segmentation within the scope of the South Caucasus; its location is one of the most important countries, as well as the structure is also Georgia.

With strong commercial and cultural ties with many countries in the Caucasus can not be expected to remain a spectator to these developments in the near geography of Turkey. In fact, the Russian-Georgian war showed that the policies carried out by both then would follow an active foreign policy towards Turkey in the Caucasus Stability and Cooperation Platform initiative.

The main goal of the article, Georgian and Turkish policy in the South Caucasus, Turkey's Georgia policy, established in 1991 to today with bilateral economic relations, Georgian relations with Turkey in the global order is dealt effectively in bilateral relations, internal and external factors.

Key Words: Turkey, Georgia, the Free Trade Area (FTA), the World Tourism Organization, UNESCO.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsız devletlerin ortaya çıkması, Türkiye için Cumhuriyet tarihinde ilk defa Orta Asya'daki Türk nüfusu ile irtibat kurma ve o bölgede etkin olma ihtiyacını gündeme getirmiştir. Bu dönemde bağımsızlığını ilan eden ülkelerden biri olan Gürcistan; komşu ülke olmanın yani sıra, Türk Cumhuriyetlerinin gerek Karadeniz'e, gerekse kara ve demiryolu ile Türkiye'ye ulaşabilmeleri açısından çok önemli bir kapı durumuna gelmiştir. Gürcistan'la Türkiye arasındaki ilişkilerin olumlu yönde gelişmesini sağlayacak esas dönüm noktası, Hazar petrollerinin Tiflis üzerinden Türkiye'ye ve oradan da Batı'ya çıkmasını sağlayacak petrol ve doğalgaz boru hatlarının gerçekleşmesi ile olmuştur.

Türkiye'nin kuzeydoğu komşusu olan Gürcistan, çok büyük bir ülke olmamasına rağmen sahip olduğu jeostratejik önem nedeniyle, gerek Kafkasya bölgesi, gerekse Türkiye açısından hayati öneme sahiptir. Özellikle, Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan ulaşım ve ticaret yollarının merkezi konumundadır.

Her iki ülke arasındaki ilişki; ortaklık ve stratejik işbirliği üzerine yoğunlaşmakta olup, son zamanlarda ülkeler arasındaki sosyal, politik ve askeri işbirliğinin artması nedeniyle, iki tarafta da bunu daha fazla derinleştirme arzusu görülmektedir. Ayrıca, Türkiye, Gürcistan'ı kültürel ve geleneksel olarak da kendine yakın bir ülke olarak görmektedir.

Gürcistan, Güney Kafkasya bölgesinin ikinci büyük ülkesidir. Güney Kafkasya ve Orta Asya bölgelerini Avrupa üzerinden geniş bir coğrafyaya bağlamaktadır. Ticaret yapılmaya en elverişli ülkeler arasında olan Gürcistan, açık denizlere bağlantısı olan tek devlettir. Etnik açıdan bakıldığında Güney Kafkasya'nın en karmaşık yapısına sahiptir. Ayrıca Gürcistan, hem Azerbaycan'ı hem de Orta Asya'yı Türkiye'ye oradan da Batı'ya bağlayan tek kara yoluna sahip olan bir ülkedir. Türkiye; gerek Batı açısından önemi gerekse Karadeniz'e bağlantı sağlayan Boğazlara sahip olmasından dolayı Gürcistan açısından, önemlilik arz eden bir ülke konumundadır.

Soğuk Savaş'ın bitiminde uluslararası arenada meydana gelen güç boşluğundan ve belirsizlikten ciddi anlamda etkilenen Türkiye, bu gelişmeye hazırlıksız yakalanmış; kararlı ve gerçekçi politikalar izleyemeden çıkarlarını uzun vadede planlayamamıştır. Türkiye'nin izlediği dış politikanın temel özelliklerinden biri "Batı'ya yönelik olması" idi. Bu durum Türkiye'de birçok kişi tarafından Türkiye'nin dış politikasında bir ikilem yarattığı ve Güney Kafkasya'nın AB seçeneğinin yerine geçeceği düşüncesi olarak algılandı. Ancak öncelikle belirtilmesi gereken "Türkiye'nin Batıya alternatif Kafkasya seçeneği" düşüncesinin yanlış olduğudur. Çünkü Türkiye'nin jeopolitik konumu gereği bu iki yapının birbirinden ayrı iki seçenek gibi algılamasının imkanı yoktur. İlk başta ortaya çıkan Türk dış politikasının hangi yöne eğilmesi gerektiği tartışmaları da doğu ve batı ayrımına dayandırıldığı için Türkiye'nin dış politikasının yerinde saymasına sebep olmuştur. Çünkü Türkiye'nin hem batı hem de doğu ile ilişkileri olmak zorundadır. Bu sebepten dolayı Türkiye Kafkasya girişiminin AB'nin alternatifi değil tamamlayıcısı olduğunu anlayarak her iki alanda da atılımlar gerçekleştirilmelidir. Türk dış politikasının belirlenmesinde jeopolitik ve güvenlikteki işbirliği ekonomik işbirliği kadar göz önünde tutulmalıdır. Türk dış politikası duygusal değil gerçekçi bir bakış açısıyla oluşturulmalıdır. Bu bağlamda Güney Kafkasya ülkelerine karşı kesin politikalar üretilmeli ve bölgede Türkiye'nin de varlığının hissettirilmesi gerekmektedir. Bir diğer açıdan da bölge ülkelerinde yaşayan Türk kökenli nüfusu Türkiye Cumhuriyeti her fırsatta temsil ederek o bölgeye olan desteğini güçlendirmeli ve bölge için cazibe haline gelmelidir.

Türkiye, İpek Yolu üzerinde bulunan Kafkaslar ve Gürcistan'ın Orta Asya'ya açılan bir kapı olduğunu hiçbir zaman unutmamalıdır. Türkiye, daima, Gürcistan'ı mutlak bir stratejik ortak olarak değerlendirmeye devam etmelidir. Gürcüstan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi Grigol Mgaloblishvili söylemişken: "Gürcistan'da bir deyim var; bazen kapı komşumuz, uzak akrabadan daha yakın olabilir. Türkiye bizim kapı komşumuz ve çok yakın kardeş bir ülkemizdir. Dolayısıyla rahatlıkla birbirimizi kardeş olarak görebilecek bir konudayız" (Uluslararası Türk-Asya kongresi; 2006.81).

1991 yılı öncesinde Gürcistan SSCB devletleri içerisinde refah seviyesi en yüksek ülkeyken, komünizm çökmesiyle ciddi ekonomik problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Sanayisi kısıltı ve gelişmiş tarım teknolojilerinden yoksul olan Gürcistan ekonomisi bağımsızlık sonrası dönemde ciddi sarsıntılar yaşamıştır. Bankacılık ve finans alanlarında ciddi alt yapı eksikleri olan Tiflis hükümeti geçtiğimiz yıllarda özelleştirme kararı alarak yabancı yatırımcılara ülkesinin kapılarını açmıştır. Ancak alt yapıdaki bu mevcut yetersizlikler yabancı yatırımların Gürcistan pazarına girmesinde büyük endişeler yaratmaktadır. Özellikle Rusya ile yaşadığı büyük çatışmalardan sonra Gürcistan ekonomisi iyice çıkmaza girmiştir. Artan işsizlik oranlarıyla beraber kayıt dışı ekonomi de Gürcü ekonomisinde önemli bir mesele haline gelmiştir. Gürcistan İstatistik Kurumu verilerine göre ülkede % 30 civarında kayıt dışı ekonomi var olduğu belirtilirken, IMF bu rakamın yaklaşık olarak % 60 olduğunu açıklamıştır (www.ibp.gov.tr 26.05.2012).

16 Aralık 1991'de bağımsızlığını kazandıktan sonra Gürcistan'daki ekonomik durumunun oldukça istikrarsız olduğu gözlenmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında, yüksek enflasyon, sanayi ve tarım ürünleri üretiminde azalma, ülkeye gelen turist sayısında düşüş ve işsizlik oranında artış görülmüştür. Bağımsızlığın ilan edilmesinden 1995 yılına kadar geçen sürede Gürcistan'ın GSYİH'sı her yıl azalan bir seyir izlemiştir.

Türkiye, 1991'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından 16 Aralık 1991'de Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımış, 21 Mayıs 1992'de de iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulmasına dair protokol imzalanmıştır. İki ülkenin Ankara ve Tiflis'teki Büyükelçiliklerinin yanı sıra, Türkiye'nin Batum'da, Gürcistan'ın ise İstanbul ve Trabzon'da Başkonsoloslukları bulunmaktadır. İki ülke arasında düzenli olarak üst düzey ziyaretler gerçekleştirilmektedir. Gürcistan'ın ayrıca İzmir ve Samsun illerinde Fahri Konsolosları bulunmaktadır.

Gürcistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin temelini iki ülke arasında yapılan anlaşmalar teşkil eder. Taraflar arasında ilk anlaşma 30 Temmuz 1992'de Türkiye'nin dönem Başbakanı Süleyman Demirel'in Gürcistan'a yaptığı ilk resmi ziyareti esnasında yapılmıştır. Demirel'in

ziyaretinden memnun kalan Şevardnadze "ülkeme başbakan düzeyinde gelen ilk ziyaretçisiniz, hoş geldiniz" sözleri ile karşılamıştır. Demirel bu samimi tablo karşısında Gürcistan'ın "dost ve kardeş" ülke olduğunu ifade ederek karşılık vermiştir. Samimane başlayan komşu iki ülke arasındaki ilişkilerde hızlı bir şekilde mesafe katedilmiş ve bir çok alanda işbirliğine gidilmiştir (Sahalho Gazeti, 22-28 Temmuz 1997).

Türkiye-Gürcistan İş Konseyi 22 Temmuz 1992' de kurulmuştur. Yine aynı yıl, iki ülke arasında, 30 Temmuz 1992'de Ticaret ve Ekonomik İş Birliyi Antlaşması ve aynı tarihde Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Antlaşması Tiflis'te imzalamıştır. Ayrıca I Dönem Karma Ekonomik Komisyon Toplantısı Ocak 1997'de Tiflis'te yapılmıştır. Daha sonra Türkiye ile Gürcistan arasında Cifte Vergilendirmeyi Önleme Antlaşması ile ilgili ilk tur müzakereler 7-11 Nisan 1997'de Ankarada gerçekleştirilmiştir. III Dönem KEK Toplantısı ise 15 Haziran 2001'de yine Tiflis'te, Türkiye Cumhuriyeti ile Gürcistan Gümrükleri Arasında İşbirliği Antlaşması ise 28 Ocak 2008'de Sarp Sınır Kapısı'nda imzalanmıştır.

1994'te uygulamaya konan ekonomik istikrar programı sayesinde 1995'ten itibaren ekonomideki gerileme durdurulmuş ve ilk kez olumlu bir ilerleme kaydedilmiş, bundan sonraki yıllarda da ilerleme devam etmiştir. GSYİH'nin 1998'deki sektörel dağılımı incelendiğinde, en büyük payın % 30 ile tarım sektöründe olduğu görülmekte; tarımı, ticaret, hizmet ve sanayi sektörleri izlemektedir. Ancak, 1998 yılının ikinci yarısı Gürcistan açısından olumsuzluklara sahne olmuştur. Abhazya krizi, maliye politikalarındaki başarısızlıklar ve yolsuzlukların engellenememesi, iç koşulları çok zorlaştırmıştır. Dış faktör olarak, aynı yıl, Rusya'da yaşanan ekonomik kriz de buna eklenince, ülke ekonomik bakımdan zor bir duruma düşmüştür (Demir 2003: 232). Gürcistan'ın ekonomik durumu, askeri gücü ve nüfusu, bölgesel güç olan Rusya'nın çok altında bir seviyededir.

İhracatta genel bir azalma trendi gözlemlenmektedir. Bunun en temel sebepleri, ülke içindeki iç siyasal gelişmeler, serbest pazar ekonomisine geçişte yaşanan sorunlar, enerji kıtlığı, modern yöntemlerin

uygulanamamasıdır. İthalatta ise, ihracatın tam tersine bir artışa rastlanmamıştır. Ekonomik aktivitelerin artışı ve tüketim mallarına olan talebin artması ve özellikle ülke ekonomisinin dışa bağımlı olması bu gelişmede rol oynamıştır. İhracat ürünleri genelde hammadde ve doğal kaynak niteliğindeki ürünlerdir.

İthalat yapılan ülkelere bakıldığında, yine ilk sırayı Rusya almakta ve de Rusya'yı, Azerbaycan, Türkiye, ABD, Ukrayna gibi ülkeler izlemektedir. İthalatı yapılan ürünler içinde ilk sırada petrol ve petrol ürünleri vardır. Ardından makina teçhizat, hafif sanayi ürünleri ve gıda sanayi ürünleri yer almaktadır.

Gürcistan, Karadeniz'e bakan sahil ülkesidir, dağları, kış turizmine elverişli tesisleri, tarihi ve kültürel zenginlikleri ile önemli ölçüde turizm potansiyeline sahiptir. Ayrıca, zengin termal su kaynakları ve kaplıcaları da bir çok turisti ülkeye çekmektedir. Diğer taraftan Avrupa'ya yakınlığı büyük bir avantaj oluşturmaktadır.

Yabancı sermayelerin en fazla rağbet ettiği sektörler ise, sanayi, iletişim ve gıda sektörleridir. 1992 -1998 yılları arasında Gürcistan'a yatırırm yapan ülkelere bakıldığında ilk sırayı İsrail almakta onu İrlanda, Rusya, İngiltere, Türkiye ve ABD izlemektedir. AB, Gürcistan ile ilişkilerini ilerletmekte ve birçok konuda destek vermektedir.

1990'lı yılların başında yaşanan güvenlik sorunları ve ekonomik durgunluk nedeniyle, ülkenin turizmi gelişme kaydedememiştir ve ülkeye gelen turist sayısında büyük düşüş yaşanmıştır. Konaklama, uluslararası ulaşım hizmetleri ve diğer bir çok altyapı unsuru geliştirilmeye gerek duymaktadır. Gürcistan'da son yıllarda EBRD ve diğer uluslararası kuruluşlarla birlikte turizm sektöründeki altyapının geliştirilmesine yönelik olarak etkin ve ciddi adımlar atılmıştır. Dünya Turizm Örgütü (WTO) ve UNESCO'nun işbirliğinde "İpek Yolu Projesi"nin hayata geçirilmesi desteklenmiştir. Projenin amacı, katılımcı ülkeler arasındaki alt yapı gelişiminin teşvik edilmesidir.

Türkiye ekonomik bakımdan, Gürcistan için önemli bir devlettir. Türkiye açısından ise söz konusu ülke bir geçiş konumundadır ve gerek

Kafkasya gerekse Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerde Gürcistan kilit bir rol teşkil etmektedir. Abhazya, Güney Osetya gibi iki büyük sorunla karşı karşıya olan Gürcistan, ülke içinde Şevardnadze gibi tecrübeli bir politikacının iktidarda olmasına rağmen siyasi sorunlarını çözememiş ve istikrarı sağlayamamıştır. Doğal olarak bu durum, ekonomiyi ve ekonomik ilişkileri de derinden etkilemiştir. Abhazya sorununun başında Türkiye'nin yaklaşımı ve kamuoyunun tutumu Gürcistan'ı rahatsız etmiş, fakat daha sonra Türk Hükümeti'nin izlediği dikkatli ve hassas dış politika sonucunda ilişkiler normale dönmüştür. Petrol boru hattının Gürcistan üzerinden Türkiye'ye gelecek olması, 1996'dan itibaren iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere bir ivme kazandırmıştır. Türkiye' deki Gürcistan kökenli işadamlarının iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli rolleri vardır. Ancak hala ekonomik ilişkiler, Gürcistan içindeki Türk yatırımları ve iş hacmi, Türkiye'nin beklentilerinin çok uzağındadır.

Türkiye-Gürcistan ekonomik ilişkileri, 1992' de 17.893 milyon dolarla başlamış; 1998 verileriyle ticaret hacmi 252.863 milyon dolara ulaşmıştır. Gürcistan'ın Türkiye'ye ihracatı, 1992'de 6.322 milyon dolarla başlamıştır. Ancak hesaplanamayan büyük bir bavul ticaretini de göz önüne almak gerekmektedir. Bu sayı 1998'de 90.525 milyon dolara varmıştır. Ülkedeki ekonomik krize rağmen Türkiye'ye olan ihracatı bir önceki yıla göre % 37 artış göstermiştir. 1999'da Türkiye'ye ihracat 93.291 milyon dolar düzeyine, bir sonraki yıl yani 2000'de ise % 66.4'lük bir artış ile 155.314 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. 2001'da ihracatta bir azalma görülmüş ve 2000 Eylülündeki miktara göre %10'luk bir azalmayla ihracat 104.261 milyona gerilemiştir. Gürcistan'ın Türkiye'ye yaptığı ihracatta ilk sırayı; elektrik, tarımsal ürünler, orman ürünleri, demir-çelik ürünleri, mineral yakıtlar ve yağlar, bakır ve bakırdan eşya, ham deriler ve postla almaktadır.

Gürcistan'ın Türkiye ile ticari ilişkilerine ithalata gelince; Gürcistan ile Türkiye arasında, 1992'de 11.571 milyon dolarlık bir ithalat gerçekleşmiş, bu miktar daha sonraki yıllarda bir artış göstermiştir. Özellikle 1994-1997 arasında bu artış büyük bir hız kazanmıştır. 1998'deki kriz

doğal olarak Türkiye'den yaptığı ithalatı da etkilemiştir. 1998'de gelinen miktar, bir önceki yıla göre %7 gerileyerek 161.338 milyon dolar olmuştur. 1999'da Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı 114.197 milyon dolar, 2000' de ise, % 15.3'lük bir artış ile 131.769 milyon dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. 2001 yılının ilk dokuz aylık verilerine göre Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı %11.3'lük bir fazlalık ile 104.156 milyon dolar olmuştur. İthalatı yapılan en önemli şunlardır: Un, kakao ve kakao ürünleri, hayvansal-bitkisel yağlar, şeker ve şeker mamulleri, süt ve süt mamulleri, yumurta, telekomünikasyon cihazları, boya, temizlik malzemeleri. Gürcistan'ın 2000'de en çok ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında ilk sırayı % 23.7 ile Türkiye almıştır. İthalat sıralamasında da yine % 13.6 ile Türkiye ilk sırada bulunmuştur (Kartal, 2007.64).

Türkiye ile Gürcistan arasındaki ekonomik ilişkiler de, son yıllarda meydana gelen yabancı yatırım ortamının ülkede iyileştirilmesi ve ekonominin düzelmesi ile hızlı bir gelişim içine girmiştir. 2002'de Türkiye'nin Gürcistan ile 241 milyon dolar olan dış ticaret hacmi, 2006'da 600 milyon doları aşmıştır. 2006'dan itibariyle Türk müteahhitlerince üstlenilen projelerin toplam değeri 350 milyon dolar civarındadır. Böylelikle de, Türkiye, Gürcistan'da dördüncü büyük yatırımcı ülke konumuna gelmiştir (Kanbolat ASAM, 2007). Türkiye iş adamlarının Gürcistan'daki başarısını ortaya koymak için birkaç örnek vereceğim; Poti'deki Chenelenergis terminalinin hisselerinin yüzde 75'ine sahip olan en büyük Türk petrol şirketlerinden Delta Petroleum'dur. Delta Petroleum Gürcistan'da 2000 yılından beri faaliyet göstermektedir. 35 milyon dolar değerindeki Poti terminalı projesinin 15 milyon dolarlık kısmı bu şirket tarafında yapılan doğrudan yatırımın payına düşmektedir (Dorokhina: 2006. 86).

12 Kasım 1996'de onaylanan "Yatırımların Teşviki ve Korunması Kanunu" ile yabancı yatırımlar garanti altına alınmıştır. Söz konusu Kanun uyarınca Gürcü vatandaşların yatırımlarına tanınan hak ve kolaylıkların aynılarının yabancı yatırımlara da tanınması öngörülmektedir. Yüzde yüz yabancı sermayeli firma kurulabilmektedir.

Yabancı yatırımcılar vergi mükellefiyetlerini yerine getirdikten sonra faaliyet karını iflas veya mahkeme kararı gibi durumlar hariç, sınırlama olmaksızın yurtdışına transfer etme hakkına sahiptir. Parlamentoda yatırımcı aleyhine bir kanun değişikliği yapılması halinde önceden kazanılmış hakların 10 yıl süre ile devam edecek olması önemli bir husustur. Yatırımların Gürcistan hükümeti tarafından kamulaştırılması durumunda yatırımın real piyasa değerinin ödenme zorunluluğu, anlaşmazlık hallerinde ise yatırımcının Gürcistan mahkemelerine veya uluslararası tahkim kuruluna başvurma hakkı bulunmaktadır. Yatırımcı tazminat bedelini serbestçe transfer hakkına sahiptir.

Diğer yandan, bankalarla ilişkileri inceleyecek olursak, 12 Şubat 1993'de antlaşma ile de Türkiye tarafından Gürcistan'a toplam 50 milyon dolarlık Eximbank kredisi tahsis edilmiştir (Sakartvelos Respublika, 26 Ağustos 1998). Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti Merkezi Bankası tarafından da, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin iyileştirilmesi için, bilgi akışının sağlanması ve muhatirlik ilişkisi tesis edilmesi talep edilmektedir. Diğer yandan, Türkiye Halk Bankası nezdinde açılan hesaplar aracılığıyla işlem yapabilmektedir. Gürcistan'daki ilk Türk Bankası olan Emlak Bankası şubesi de hala faaliyet göstermektedir.

Türkiye-Gürcistan ekonomik ilişkilerinde, denizciliğin de önemli bir yeri bulunmaktatır. Ülkedeki üç büyük liman Poti, Batum ve Sukhumi, Gürcistan'ın yanında, transit olarak Ermenistan, Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin dışa açılmasında çok büyük bir rol üstlenmektedir. Batüm limanının işletmesini 49 yıllığına bir Türk firması kiralamış ve buraya bir "tren ferry" istasyonu kurmuştur.

Ekonomi, uluslararası ilişkilerin en önemli unsurlarından birisidir ve tarih boyunca imparatorluklar, devletler veya topluluklar arasındaki ilişkilerin gelişmesinde, rekabet etmesinde ve savaşların çıkış nedenlerinde rol oynayan önemli faktörlerden olmuştur.

SSCB'nin dağılmasından sonra Gürcistan'da komunist düzenden serbest pazar ekonomisine geçmek, bunun için de demokratik ve özgür bir ortam sağlamak mutlaka ki zaman gerektiren konulardır. Savaş ve

iç siyasal sorumlarla mücadele halinde bulunması, ekonomik ve siyasal yapılanma döneminin bir özelliği olmakla birlikte, gerek ekonominin gelişmesine, gerek liberal sistemlere uyum için gereken kanunların oluşturulmasına ve gerekse yatırılmasına ve gerekse yatırımların gerçekleştirilmesine engel olmuştur.

Gürcistan'ı Türkiye'ye bağlayan Sarp Sınırı Kapısı'nın 1988 yıllında açılması, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere giderek artan bir canlılık getirmiştir. Gürcistan'ın bağımsızlığının kazanmasından sonra Türkiye, kısa sürede bu ülkenin en büyük ticaret ortağı haline gelmiştir ve iki ülke arasındaki ilişkiler ticari şeklinde başlamıştır. Türkiye'nin, kendisine oranla gelişmiş ve zengin yakın ülke olması, Gürcistan'ın bu pazara yönelmesine neden olmuştur. Türkiye'den Gürcistan'a 1991'de elektrik enerjisi verilmeye başlanması, ilk resmi ekonomik ilişkiyi başlatmıştır. 1992'de, Gürcistan'a bir miktar gıda yardımı da yapmıştır. Türkiye ile Gürcistan arasında, ticari işbirliği, tip-sağlık ile ilgili protokoller ve de iki ülke arasında ticari ilişkileri artıracak, yatırım ve uluslararası taşımacılığı hedefleyen sekiz anlaşma yapılmıştır.

Sarp Sınır Kapısı'ndan 2011 yılı itibariyle giriş yapan yolcuların sayısı 1.801.434 kişi iken; çıkış yapan yolcuların sayısı 1.800.683 kişi'dir. 2011'de toplam giriş-çıkış yapan yolcu sayısı 3.602.117 kişi olmuştur. Sarp Sınır Kapısı'ndan 2012 yılı itibariyle giriş yapan yolcuların sayısı 2.791.014 kişi olup; çıkış yapan yolcuların sayısı 2.818.875 kişi olmuştur. 2012'de toplam giriş-çıkış yapan yolcu sayısı 5.609.889 kişi'dir. 2013 yılının 11 ayında Sarp Sınır Kapısı'ndan giriş-çıkış yapan yolcu sayısı 5 milyon 997 bin kişidir (Deniz, 2014:543).

"Sarp Sınır Kapısı'ndan giriş-çıkış yapan yük ve yolcu sayısının artmasıyla birlikte, gümrük gelirleri de önemli artışlar olmuştur. Sarp Sınır Kapısından giriş yapanların büyük bir kısmını Bağımsız Devletler Topluluğu vatandaşları oluştururken, diğer kısmını da Yunanistan, Suriye ve Bulgaristan gibi komşu devletlerin vatandaşları oluşturmuştur (Koday, 1995:14.).

Gürcistan'ın bağımsızlığının kazanmasından hemen sonra, Türkiye, Rusya Federasyonun'dan (%15) sonra ikinci önemli ticari partner,

konumuna gelmiştir. Gürcistan, Rusya Federasyonu'ndan daha çok enerji ithal etmektedir. (www.tika.gov.tr /dosyalar/ulkeraporlari/Gurcistan/23.01.2008).

Türkiye-Gürcistan arasındaki ticaret sürekli bir artış eğilimi gösterse de iki ülke arasındaki dış ticaret rakamları ve Türkiye'nin Gürcistan'daki yatırımlarının miktarı potansiyelin altındadır. Türk firmalarının Gürcistan faaliyetlerindeki temel sıkıntısı finansman sorunudur. Ayrıca Gürcistan'da modern bankacılık sisteminin yerleşmemiş olması nedeniyle nakit hareketlerinde ve akreditif işlemlerinde sorunlarla karşılaşılmaktadır. Bunun yanında kambiyo mevzuatının yetersizliği para transferlerinde zorluklara neden olmaktadır.

Ticari konuları ilgilendiren mevzuatın pek çok konuda henüz tam olarak netlik kazanmamış olması ve sıklıkla değiştirilmesi ülke ile ticari ilişkilerin gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir.

Ankara-Tiflis arasındakı ticari ilişkiler incelendiği zaman Türkiye'nin Gürcistan için önemli bir dış ticaret partneri olduğu söylenebilmektedir. Sovyetler Birliği yıkıldığı zaman önemli bir ekonomik krizle karşı karşıya kalan, mevcud iş karışıklıkların da durumunu zorlaştırdığı Gürcistan ticari alandakı Türkiye ile olan ilişkileri oldukça önem vermektedir. Gürcistan Türkiye'den daha çok gıda, temizlik malzemeleri kağıt ve tekstil ürünleri satın almaktadır. Türkiye'nin Gürcistan'dan ithal ettiği ürünleri ise, metal, mineral yakıtlar ve hurda metalleridir (Tiflis Ticaret Müşavirliği Tz 2012:27).

Et İthalatı

Gürcistan'a et ithalatı kontrollü bir şekilde yapılmakta olup, ithalatçının talebi üzerine başlatılan incelemede, menşe ülkesinde görülen hayvan hastalıkları araştırılmaktadır. İthalat için menşe ülkesindeki hayvan sağlığı koşullarına ilişkin bazı belgeler talep edilmekte, daha sonra ithalatın uygun görülmesi halinde düzenlenen izin belgesi çerçevesinde ithalat gerçekleştirilmektedir. Konu ile ilgili birim ise Tarım Bakanlığı'na bağlı bulunan Gıda Güvenliği, Veteriner ve Bitki Koruma Milli Dairesi'dir.

Referans Fiyat Uygulaması

Gürcistan Maliye Bakanlığı Gümrük Dairesi, 2006 yılında bir çok üründe referans fiyat uygulamasına gitmiştir. Söz konusu uygulama, ithal edilen maddeye ilişkin gümrükleme aşamasında hesaplanacak vergi miktarı için fatura değeri yerine idare tarafından belirlenmiş bir kıymetin esas alınmasıdır. Referans fiyat uygulamasının nedeni, ithalat aşamasında farklı değerler taşıyan faturalar dolayısı ile oluşan vergi kaçakçılığının önlenmesidir. Uygulamada ortaya çıkan sorun ise, her ülkeye uygulanmaması ve bazı maddelerde fatura değeri ile referans fiyat arasında büyük orantısızlıklar olmasıdır. Bu nedenlerden dolayı ile Türkiye firmalarının Gürcistan pazarındaki rekabet güçü olumsuz yönde etkilenmektedir. Konu hakkında yapılan görüşmelerde Gürcü yetkililer, vergi kaçağının önüne geçebilmek amacıyla bu uygulamayı yapmak zorunda olduklarını, riskli gördükleri ülkelerin bulunduğu bir liste oluşturduklarını ve Türkiye'nin de bu listede bulunduğunu belirtmişlerdir (ESEN,Ankara: April 2011).

1 Ocak 2006'de iki ülke arasındaki vize rejimi ortadan kaldırılmıştır. Ekim 2005'de Gürcistan Başbakanı Zubar Nogaideli ile Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan arasında gerçekleştirilen görüşmede Sarp'da ortak Türk-Gürcü gümrük noktasının inşa edilmesine dair ön anlaşma sağlanmıştır. Gürcistan Başbakanı; "Türk-Gürcü sınırındakı kontrol noktalarında kilometrelerce uzayan kuyrukların önlenmesi için" bu gümrük noktasının belirli bir prosedür çerçevesinde çalışması gerektiğini belirtmiştir (Dorokhina, 2006:86).

Gürcistan'a seyahat edecek diplomatik, hizmet, hususi ve umuma mahsus pasaport hamili vatandaşlarımız 90 güne kadar seyahatlerinde vizeden muaftır. Öte yandan, 31 Mayıs 2011'de imzalanan protokolün her iki tarafça onaylanarak yürürlüğe girmesinin ardından iki ülke vatandaşları birbirlerinin ülkelerine pasaporta ihtiyaç olmadan kimlik kartıyla seyahat edebileceklerdir (T.C. Dışişleri Bakanlığı: www.mfa.gov.tr. 04.12.2012)

Türkiye-Gürcistan yakınlaşmasının en önemli ayaklarından biri de enejidir. Gerek Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol, gerekse Bakü-Tiflis-Er-

zurum doğalgaz boru hatlarının geçen güzergah Gürcistan'dır. Uzun vadede Türkiye'ye önemli ekonomik getirisi alacak boru hattı konusunu sadece ekonomik beklentiler prespektifinden değerlendirmek yanlış olur. Çünkü boru hatlarının ekonomik olduğu kadar stratejik boyutu da önemlidir. Türkiye'nin taşıma projesinde ekonomik kazanç hedeflerinin yanında, Transkafkasya'daki önemli artırma, Avrupa'ya enerji sağlayan bir köprü durumuna gelme, Rusya'nın bölgedeki etkisini azaltma gibi değişik siyasi beklentileri de bulunmaktadır (Demirağ, Cilt 2, Sayı 7, Güz 2005:127-128).

Ekonomik yardım konusunda da Türkiye, Gürcistan'ın yanında yer almışsa Rusya'nın Gürcistan'a baskı uygulamak amacıyla doğalgaz sevkiyatını durmasıyla, 2000 kışında ülkede felaket yaşanmıştır. Bu dönemde kendisi de ekonomik sıkıntı içinde olan ve enerjide dışa bağımlı olan Türkiye, Gürcistan'a acil ihtiyacını karşılayacak akaryakıt hibe ederek ülkeye verdiği değeri ortaya koymuştur.

Gürcistan'ın bağımsızlığı sonrasında, Ankara ile Tiflis arasındaki yakınlık artarken 15 Aralık 1997'de ilk kez Rusya Başbakanı Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında Rusya'dan Türkiye'ye 16 milyar metreküp doğalgaz sağlayacak olan "Mavi Akım Projesi" imzalanmıştır (Locatelli. 2009:5).

Rusya Batı'ya giden enerji yollarının kendisi üzerinden gitmesini sağlayacak projeler üretmeye çalışmıştır. Başta ABD olmak üzere, Avrupalı devletler ise Rusya'ya politik alanda büyük avantaj sağlayan bu sistemi engelleyerek enerji hatlarında Rusya'ya alternatif olarak Gürcistan-Türkiye ve İran-Türkiye güzergahını düşünmüşlerdir. Çünkü önemli doğal gaz ve petrol kaynaklarına sahip olan Hazar'a Türkiye ile direk sınırının olmaması, Ermenistan ve Türkiye sınırının kapalı olması, Orta Asya ve Hazar enerji yollarının batıya taşınması için coğrafi olarak Gürcistan-Türkiye ya da İran-Türkiye yollarını gerektirmektedir. İran'ın Batı ile gergin ilişkilerinin mevcud olması, Gürcistan-Türkiye güzergahına daha olumlu yaklaşılmasına neden olmuştur. Neticede Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının yaratılması ile Tiflis-Ankara işbirliği büyük oranda artmıştır.

2008'deki Gürcistan-Rusya krizi zamanı Türkiye hemen eyleme geçmiştir. Gürcistan'a 100 000 ton yiyecek yardımı yapmış ve Gori'deki sığınmacılar için 100 ev inşa etmiştir ("2008'de Türkiye-Gürcistan İlişkileri" Hürriyet, 19 December, 2009). Bu bakış açısına göre, Rusiya'nın bu tavrının sebebi olarak Gürcistan'ın son yıllarda Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi sayesinde ekonomik bağımsızlığını kazanma süreci gösterilebilir (Karagiannis; no 1, 1998).

Türkiye, boru hatları aracılığıyla bir taraftan kendisi için güvenilir bir enerji arz sistemi kurmaya çalışırken, diğer taraftan bir "enerji terminali ülke olarak" jeopolitik önemini arttırmanın gayreti içine girmiştir. Eski Dışişleri Bakanı İsmail Cem, terminal ülke olmanın Türkiye'nin 21. yüzyıldaki yeni küresel misyonu olduğunu ifade etmiştir. Türkiye'nin 'köprü' işlevini yürütmesi önemliydi. Ancak 21. yüzyılda Türkiye transit koridor ya da Avrupa ve Asya ticaretini birbirine bağlayan bir köprü olmaktan terminal bir devlet olma yoluna girmektedir. Başka bir deyişle, Türkiye'nin temel işlevi enerji, hammadde ve ürünler Asya'dan Avrupa'ya dağıtmak değil, bu kaynakları daha fazla tüketen, işleyen ve katma değeriyle bu ürünlerin ihracatını yapan bir ülke olmaktır. Türkiye'nin ham enerji kaynaklarının işlenmesi ve işlenmiş enerji ürünlerinin üretimi ve ihracatı ile zenginleştirilmelidir. Bölgesel enerji kaynaklarının işletilmesi ortaklıklarına katılım gösterilmelidir (Gürlesel, Vatan Gazetesi, KKTC: 03 Mayıs 2003).

Gürcistan'ın bağımsızlığından sonra, 1994'de Çoruh ve Kura Nehirleri üzerinde ortak enerji projeleri konusunda Türk-Gürcü işbirliğinin başlatılması amacıyla, anılan ülke tarafından teşebbüse geçilmiştir.

Deriner Barajı ve Hidroelektrik Santrali'nin inşaatına ise Ocak 1998'de başlanılmıştır ve 2004'te de tamamlanmıştır. Baraj, 247 metre yüksekliği ile bugüne kadar Türkiye'de inşa edilmiş en yüksek beton barajdır, ayrıca, kendi alanında, dünyanın da en yüksek üçüncü barajıdır (www.wikipedia.org/wiki/Deriner_Baraji_ve_Hidroelektrik_Santrali 04.09.2008).

Her iki ülke de Serbest Ticaret Alanı (STA) Antlaşması imzalanması hususunda ortak niyete sahip olmalarına rağmen, bu konuda AB'nin izni alınması gerektiğinden bu antlaşma henüz imzalanmamıştır. Diğer taraftan, Türkiye'nin 2002'de üstlendiği AB'nin üçüncü ülkelere uyguladığı GSP rejimi kapsamında, Gürcistan'da bulunmaktatır. Ticaretin arttırılmasına yönelik olarak, Türkiye ile Gürcistan arasındaki sınır kapısında Sarp kapısının modernizasyonuna ilişkin çalışmalar TOBB ve Gürcü tarafı arasında devam etmektedir. Projenin 2007 yılı ortalarında tamamlanması beklenmektedir. Diğer bir plan ise Çıldır-Aktaş Sınır Kapısı'nın açılmasına yönelik çalışmalardır. Türk tarafı alt ve üst yapı projeleri tamamlanmış olup, projenin Gürcistan tarafından 33 km yol ve bina inşaatlarının tamamlanması gerekmektedir (Adanalı, Haziran 2007, İzmir Ticaret Odası).

Gürcistan, 1 Eylül 2006'den itibaren yeni gümrük vergisi oranlarını uygulamaya koymuştur. Yeni gümrük vergisi oranları ülkenin ekonomik açılım gayretleri çerçevesinde belirlenmiştir. Bu kapsamda birçok ürünün gümrük vergisi sıfırlanmıştır.

Gümrük vergisi sıfırlanmayan ürünler için uygulanan gümrük vergisi oranları %5 veya %12 olarak uygulanmaktadır.

Özel şahıslar için 24 saatlik zaman zarfında

1. 200 GEL'e kadar değerde ve toplamda 5 kilograma kadar meyve, sebze, kuru meyve, süt ve süt ürünleri, makarna ve benzer hazır yiyecekler, fındık, şeker, bayram şekeri ve diğer unlu mamuller, sucuk, maya gibi gıda malzemeleri.

2. 300 GEL'e kadar değerde (hava yoluyla gelen özel şahıs için maksimum 1.500 GEL değerde) ve toplamda 50 kilograma kadar değişik çeşitlerde özel ihtiyaç malzemeleri.

3. Her türlü alkollü içecekler için maksimum 2 litre ve 200 dal sigara. Bu madde 18 yaşından küçük özel şahısların ithalat yapmasını kapsamamaktadır.

4. Yabancı ülkede 6 aydan fazla kalan özel şahıslar (Gürcü vatandaşları) gümrük bedeli ödemeden 7500 GEL'e kadar değerdeki şahsi malzemelerini ülkeye ithal edebilmektedirler.

5. Yabancı ülkede Gürcistan adına diplomat olarak ve ya konsolosluk birimlerinde çalışanlar, görev değişikliği olduğu zaman aile başına 1 adet ulaşım aracı, 1 adet buzdolabı, 1 adet televizyon ve 1 adet bilgisayarlarını ülkeye gümrüksüz getirebilmektedirler.

6. Yabancı ülkeden daimi olarak ülkeye giriş yapan kişiler mobilya, aile başına 1 adet ulaşım aracı, ev eşyalarını ve benzeri şahsi malzemelerini gümrük bedeli ödemeden getire bilmektedirler (Serka kalkımma ajansı. Şubat 2013:23).

Türkiye ve Gürcistan arasında 21 Kasım 2007'de imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması'nın 1 Kasım 2008'de yürürlüğe girmesi ile birlikte iki ülke arasındaki ticaret tercihli olarak yürütülmeye başlanmıştır. Bu itibarla belirtilen bir cok tarım ürünleri dışında, Türkiye Cumhuriyeti menşeli ürünlerin Gürcistan'a girişinde uygulanan gümrük vergileri ve etkili vergiler anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren kaldırılmıştır.

İthal edilen ürünler %18 oranında KDV'ye tabidir. Gelir vergisi, kurumlar vergisi, KDV, gümrük vergisi gibi başlıca vergilere ilave olarak tüketim, mülkiyet, toprak kullanım vergisi gibi vergi türleri de uygulanmaktadır.

Alkollü içecekler, etil alkol, otomobiller için etil petrol, otomobiller için lastikler ve havyar gibi bazı ürünlerin ithalatı %5 ila %100 oranında değişen oranlarda tüketim vergisine tabidir. Gümrük hizmetleri için %0,2 oranında bir harç alınmaktadır. Parlamento, Devlet Gümrük İdaresini gerektiğinde 6 ayı geçmeyecek şekilde özel ve mevsimsel vergiler uygulatmakla yetkilendirmiştir. BDT ülkelerinden ithalatta gümrük vergisi muafiyeti artık bulunmamaktadır (www.een.ec.europe.eu).

2012'da Gürcistan'a 1,25 milyar dolar değerinde ihracat gerçekleştirilmiştir. Türkiye, Gücistan'ın (toplam ithalatın %18'i) en çok ithalat yaptığı ölkedir. son yıllarda Türkiye'nin Gürcistan'dan yaptığı ithalat miktarı azalmaktadır. Gürcistan'ın ihracatında ilk üç ölkeden biri olan Türkiye 2012'de gerçekleşen 180 milyon dolarlık ihracat ile en çok ihracat yapılan beşinci ülke olmuştur (Serka kalkınma ajansı, Şubat 2013:23).

Türkiye ile Gürcistan arasında doğrudan bir demiryolu bağlantısı bulunmamaktadır. Ancak, iki ülke arasında ulaştırma ve iletişim alanlarına ilişkin önemli projeler üzerinde çalışılmaktadır. Rize-Poti Denizaltı Fiberoptik Kablo Projesi ve Kars-Tiflis Demiryolu Hattı Projesi etkisi iki ülke sınırlarını aşacak niteliktedir. (Ağacan 2004:440)

Saakaşhvili'nin 19 Aralık 2006'de Ankara'ya yaptığı resmî ziyaret sırasında da Türkiye, Gürcistan'dan sınır buluşma noktalarını gösteren haritalar ve koordinatlar ile ilgili onay sürecini hızlandırmasını talep etmiş, ancak Gürcüler bu talebe kesin bir cevap vermekten kaçınmışlardı. Gecikmeler sebebiyle, 2007 yılının ilk altı ayı içerisinde başlaması öngörülen BTK Demiryolu Projesi çerçevesindeki demiryolu inşaatına bir türlü başlanamamıştır. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül sürpriz bir şekilde 20 Kasım 2007'de gecesi Gürcistan'a giderek, 21 Kasım 2007'de "Demirden İpekyolu" olarak adlandırılan Bakü-Tiflis-Kars (BTK) Demiryolu Projesi'nin Gürcistan'da yer alan bölümünün sembolik temelini, Gürcistan Devlet Başkanı Mikheil Saakashvili ve Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev ile birlikte atmıştır. (Kanbolat.28.11:2007). Bu proje Asya'nın Avrupa'ya olan demiryolu ulaşımı doğrudan sağlanacak ve Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye dış ekonomik ilişkilerini arttırarak uluslararası alandaki yeni çıkarlar elde edebilecektir.

BTK Demiryolu Projesi, Türkiye ile Gürcistan arasında doğrudan bir hat kurulmasını ve bu hattın Azerbaycan'daki mevcut hatta bağlanmasını öngörmektedir. Toplam 124 km. uzunluğunda olan demiryolunun 92 km.'lik bölümü Türkiye'den, 32 km.'lik bölümü ise Gürcistan'dan geçmesi planlanmıştır. Bu bağlamda, Türkiye tarafında 68 km., Gürcistan tarafında ise 30 km. olmak üzere toplam 98 km.'lik yeni demiryolunun yapımı ve ayrıca Gürcistan'da Ahalkelek-Akhali-Marabda arasındaki mevcut 160 km.'lik hattın da onarılması düşünülmektedir. Tek hat olarak tasarlanan demiryolunun inşasının 2010'da bitirilmesi öngörülmektedir (www.asam.org.tr/tr/yazigoster 08.09.2008).

Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu hizmete başladığında ortalama yıllık 30 milyon ton yük taşıyabileceği yetkililer tarafından açıklanmıştır. Bu demiryolu hattı Avrupa ile Asya'yı birbirine kenetlenmesinin yanında,

yıllık 19,5 milyon ton yük taşıyan TCDD ile karşılaştırıldığında, Türkiye'nin bu oluşumda büyük çıkar sahibi olabileceği de görülmektedir (www.cnnturk.com/2008).

BTK demiryolu projesi, Türkiye demiryolları üzerinden Güney Kafkasya demiryollarını Avrupa demiryollarına bağlayan büyük projenin bir parçasıdır. Bu proje tamamlandıktan sonra BTK demiryolu Avrupa, Kafkasya ve Asya'nın önemli demiryolu güzergahı olacak ve gerek Gürcistan ve Türkiye'nin gerekse Hazar Denizi havzasında ve Orta Asya'da bulunan devletlerin malzemelerinin Avrupa'ya taşınmasını sağlayacaktır.

Anılan demiryolu hakkında farklı ve dikkate değer siyasi görüşler ileri sürülmüştür. Proje imzalandıktan sonra Erevan'da demiryol inşaatına siyasi yollarla karşı çıkacakları gibi ifadeler beyan edilmişti. Gürcü uzmanların bir kısmı ise BTK demiryolunun faaliyete geçmesini Batum ve Poti limanlarına giden yüklerin miktarını azaltabileceği fikirlerini dile getiriyorlardı. Bütün bunlar Gürcü Hükümeti tarafından ciddiyete alınmamıştır.

BTK projesinin maliyeti 422 milyon ABD Doları olarak hesaplanmıştır. Proje ile öngörülen altyapıları dahil ettiğimizde bütün masraflar 600 milyon dolara ulaşacaktır. Bunun için 200 milyon dolar Gürcistan'a, Kartsakhi (Aktaş) - Ahılkeleki ve Marabda - Ahılkelek demiryolunun inşaatı ve rehabilitasyonu, Ahılkelek'te itici araçlar fabrikasını inşa etmek için, daha sonra transit geçişlerden aldığı vergilerden ödenmek üzere uzun vadeli kredi olarak verilmiştir. (KAVRELİŞVİLİ. 2008:192)

Ulaştırma sektöründe yaşanan sorunlar da iki ülke ticaretini olumsuz yönde etkilemektedir. Söz konusu sorunlar; kara ulaşımı ücretsiz geçiş belgelerinde hala dağıtımın tam olarak yapılamamış olması, yapılan mevzuat değişikliklerinin bilinmemesi, ülkenin farklı bölgelerinde farklı ödemelerin gerekmesidir. Ulaşım altyapısının yetersiz olması da ulaşımla ilgili sorunlara neden olmaktadır. Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun tamamlanması ile birlikte ulaşımdan kaynaklanan sorunların aşılması-beklenmektedir.

Gürcistan Başbakanı Zuhab Nogaideli, 14 Kasım 2007'de Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur. Söz konusu ziyaret kapsamında gümrük kapıları modernizasyon çalışmaları birliğimizce yürütülen Sarp Sınır Kapısı'nın son durumuna ilişkin bilgi verilmiş, ayrıca, Dış Ticaret Müsteşarlığında Türkiye-Gürcistan ticari ve ekonomik ilişkileri konusunda bir sunuş yapılmıştır. Türkiye'nin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül 20-21 Kasım 2007'de Tiflis'e yapılan resmi ziyarete, Başkan Yardımcısı Halim Mete ve Yönetim Kurulu üyesi Şadan Eren katılmışlardır (TOBB Yayın No. 2008:61).

Şubat 2014'de, Türkiye ile Gürcistan Arasında Ahıska-Borçka Enterkonneksiyon Hattı Yoluyla Sınır Ötesi Elektrik Ticaretine İlişkin Anlaşma yürürlüğe girmiştir. Anlaşma, iki ülke arasındaki elektrik ticareti şartlarının teşvik edilmesinde, piyasanın ve elektrik iletim altyapısının geliştirilmesini birlikte kolaylaştırma, elektrik iletim tesislerinin geliştirilmesine yönelik mevcut planların gerçekleştirilmesine ilişkin çabaların koordine edilmesini amaçlamaktadır.

Anlaşmanın amacı, taraflar arasındaki sosyal, ekonomik ve teknik işbirliğinin arttırılıp güçlendirilmesi, enterkoneksiyon tesislerinin işletimini yönetmek için gerekli anlaşma ve sürelerin belirlenmesi olarak belirlenmiştir. Anlaşmaya göre, iki ülke, arz güvenliğinin olumsuz yönde etkilenmesi, kamu sağlığı ve güvenliğine, mülkiyet veya çevreye makul olmayan bir tehlike veya risk oluşturması durumları hariç müdahale etmeyecek ve her iki taraf da kullanıma açık kapasiteyi muhafaza edecektir (KELEŞ:2007).

Son olarak, Ocak 2014'de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Gürcistan Devlet Başkanı Giorgi Margvelashvili'yi Türkiye'de ağırlamıştır. Ikili ortak basın toplantısı düzenlemiştir. Gürcistan Cumhurbaşkanı Margvelashvili ile ortak basın toplantısında Türkiye Cumhurbaşkanı Gül, seçilmesinin ardından Başkan Margvelashvili'nin ikili düzeyde ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirmesinde memnuniyet ifade etti. Cumhurbaşkanı Gül, "Türkiye ile Gürcistan arasındaki mükemmel ilişkileri daha ileri taşıma konusunda kararlıyız" kendi fikrini ifade etmiştir. Ortak basın toplantısında yaptığı açıklamada Cumhurbaşkanı Gül, Gürcistan

Cumhurbaşkanı Margvelashvili'nin Türkiye'ye ilk resmi ziyaretinden ve iki devlet arasındaki iyi komşuluk politikasından memnuniyet duyduğunu dile getirdi. Seçildikten sonra Gürcistan Devlet Başkanı Margvelashvili'yi Türkiye'ye davet ettiğini söyleyen Türkiye'nin Cumhurbaşkanı Gül, seçilmesinin ardından Gürcistan Cumhurbaşkanı Margvelashvili'nin ikili düzeyde ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirmesine da büyük bir memnuniyet hissi ile ifade etmişdir (KELEŞ:2007).

SONUÇ

Küresel ve bölgesel güçlerin, çok uluslu şirket ve uluslararası örgütlerin her geçen gün daha fazla ilgi gösterdikleri bölgenin, Türkiye için de önemi büyüktür ve Türk dış politikasında büyük bir önceliğe gereksinim duymaktadır. Türkiye'yi çevreleyen Transkafkasya ve Karadeniz'de Soğuk Savaş sonrası önemli gelişmeler ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, birçok uluslararası sorun ile mücadele eden Türkiye, Karadeniz ve Transkafkasya coğrafyasındaki tarihsel miras ve sorumluluğuna sahip çıkmalı, bu bağlamda Karadeniz ve Transkafkasya'daki çıkar ve hedeflerini yeni baştan tanımlamalıdır.

SSCB'nin çöküşü ile birlikte Türk dış politikasının önemli açılımlarından biri haline gelen Kafkasya ve Orta Asya'nın güvenliği ve Türkiye'nin bölgeye ulaşımı için, Gürcistan kısa sürede en önemli ülke ve stratejik köprübaşı haline geldi. Üstelik Hazar havzası doğal kaynaklarının uluslar arası pazarlara taşınması konusunda da Gürcistan Türkiye'nin tercih ettiği güzergâh oldu.

Türkiye, günümüzde bölgede hem ABD'nin müttefiki, hem NATO üyesi hem de bağımsız bir aktör olarak bulunmaktadır. Türkiye, bölgeye yönelik politikalarına kurumsal bir boyut kazandırmak için Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nı kurmuştur.

Gürcistan için Türkiye, Batı'ya açılan bir kapı ve ekonomik gelişmesine katkıda bulunabilecek önemli bir komşu olmasının yanı sıra, Gür-

cistan'ın AB ve NATO'ya katılması için de bir köprüdür. Gürcistan'ın ise NATO üyelik kabulünün önündeki en büyük engeli, fiilen bu ülkeden bağımsız olan Abhazya ve Güney Osetya meseleleridir.

Türkiye açısından Gürcistan'ın önemi enerji ve ulaşım yollarının güvenliği kapsamındayken, Gürcistan açısından Türkiye'nin önemi daha çok stratejiktir. Genel olarak bakılacak olursa, Gürcistan'ın Türkiye'yle bu kadar sıcak ilişkiler kurmasının üç temel nedeni; Hazar petrollerinin Türkiye limanlarına taşınması için oluşacak projelerin Gürcistan arazisinden geçmesinin öngörülmesi ve Gürcistan'ın bu projelere dahil edilmesi, Gürcistan, Rusya'yı kendi bağımsızlığını ve toprak bütünlüğü için bir tehdit olarak görmesi ve bunu önlemek için Türkiye aracılığıyla ABD ve NATO ile sıcak ilişkiler kurma arzusu, Rusya'yla ilişkilerin giderek kötüleşmesi nedeniyle ekonomik olarak Türkiye'nin yardımına muhtaç kalmasıdır (TAVİL ALSIRT, 128, 2009).

Karadeniz havzasında işbirliğinin geliştirilmesi gerekmektedir. Burada iki ülkenin karşılıklı ilişkilerinde problemli meseleler de bulunmaktadır, fakat aynı zamanda kereste, metaller ve metal madenleri kaçakçılığı, yarı yasak ticaret, kaçak balık avlanması gibi yasadışı faaliyetlerle mücadile edilmesi ve çevre güvenliğinin sağlanması için ortak sistemin şekillendirilmesi amacıyla çabaların birleştirilmesi konularında ciddi potansiyel mevcuttur. Abhaziya'daki ve Tsinval bölgesindeki anlaşmazlıkların çözümlenmesinde arabulucu olarak Türkiye'nin potansiyelinden yararlanılması büyük önem arz etmektedir. Eğer önemli başarılar elde edilmiş olsa da, Gürcistan'la Türkiye arasındaki ekonomik işbirliğini geliştirmek için yapılması gereken daha çok şey vardır.

Son olarak, Türkiye'nin Gürcistan'la olan ilişkisini ciddiye alması ve boru hatlarını korumak için sınır ötesi güvenliği geliştirmeye çalışması çok önemli. Türkiye, istikrarlı ve güvenilir bir Gürcistan ve Azerbaycan ve ya Gürcistan ve Türkiye'nin topraklarındaki boru hatlarını koruyan kuvvetli bir güvenlik gücü olmadan, olmak istediği enerji merkezi haline gelemez. Rusya hala Güney Kafkasya'yı kendi nüfuz alanı içinde tutmaya çalışıyor; bu bölgedeki ülkeler ve dahası komşuları için, Gürcistan'la

bağlantısı koptuğunda kaybedecek çok şeyi olan Türkiye gibi, tehlikeli olabilir. Dahası, ekonomik güvenlik adına enerji güvenliği konusunda işbirliği, müdahil olan tüm ülkeler için önemli ve bunun parçası olan ülkeler arasında daha güçlü güven bağları oluşturmaya elverişlidi. Daha fazla birlik olabilmiş bir Güney Kafkasya küçük devletler topluluğu, bölgede nüfuzunu arttırmaya çalışan büyük devletler üzerinde iyi bir kontrol mekanizması oluşturabilirler. Bu ayrıca, küçük ülkeleri de geliştirir ve bölgede istikrar sağlar.

KAYNAKÇA

ADANALI, Neslihan, **Gürcistan Cumhuriyeti Temel Ekonomik Gösteryeleri ve Türkiye Gürcistan Dış Ticareti,** Dış Ekonomik İlişkiler Müdürlüğü, Uzman Yardımcısı, Hazıran 2007, İzmir Ticaret Odası.

AĞACAN, Kamil, **Soğuk Savaş Sonrası Türkiye - Gürcistan İlişkileri,** İdris BAL (Ed.) 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 440.

CATHERINE, Locatelli, Russie-Caspienne: I'enjeu de la diversification gaziere de I'UE Laboratoire d'economie de la production et de L'Internationale. **Cahier de Recherche** no: 25. November 2009. Saint-Martin-d'Heres. S. 5.

ÇETİN, Kartal, **Gürcistan ve Türkiye İlişkileri,** Edirne, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2007, S. 64.

DEMİR, Ali Faik, **Türk Dış Politikası Prespektifinden Güney Kafkasya,** İstanbul, Bağlam Yayımcı, 2003.

DEMİRAĞ, Yelda, **Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri,** Uluslararası İlişkiler Konseyi Dergi**,** C. 2, S. 7, www.uidergisi.com

DOROKHİNA, Olga, **Türkiye ve Gürcistan Arasındaki Siyasi ve Ekonomik İlişkiler**, Güney Kafkasya Bölgesel Güvenlik Ensti-

tüsü Program Yöneticisi, Kafkasya Sınırlar Ötesi İşbirliği Merkezi Koordinatörü, Türkiye ve Asya Ülkeleri Siyasi ve Ekonomik İlişkiler, Avrasiya, Ortadoğu, Uzakdoğu, **Uluslararası Türk-Asya Kongresi**, 25-27 Mayıs 2006, İstanbul, s. 85-88.

DENİZ, Ahmet, "Türkiye Gürcistan Ekonomik ve Siyasi İlişkiler Kapsamında Sarp Sınır Kapısının Analizi", **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 9/2 Winter 2014, p. 539-558, ANKARA-TURKEY

ESEN, Bora, "Gürcistan Ülke Raporu", **T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi,** Ankara-April, 2011.

GÜRLESEL, Can Fuat, "Küresellesmede Petrol Stratejileri", **Vatan Gazetesi** (KKTC), 03 Mayıs 2003, www.vatangazetesi.com/haberdetay.

KANBOLAT, Hasan, **Türkiye'den Saakaşvili'ye Yardım Paketi,** 28.11.2007 www.asam.org.tr/tr/yazigoster

KAVRELIŞVILI, Roin. **Günümüz Gürcü Basınında Bakü - Tiflis - Kars Demiryolu İnşaat, Karadeniz (Black Sea-Черное Mope)**, Yıl 3, S. 12, Tiflis, 2008.

KANBOLAT, Hasan**, AB'nin Güney Kafkasya ile İlişkileri ve Türkiye'nin Rolü,** ASAM, 2007.

KODAY, Zeki, **Hopa İlçesinin Coğrafyası,** Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995.

KARAGIANNIS, Manos; "The Turkish-Georgian Relationship and Transportation of Azerbaijan Oil", **Caspian Crossroads Magazine** 4, No 1, 1998.

KELEŞ, Suğun Şıvga, **Türkiye - Gürcistan İlişkileri**, İzmir Ticaret Odası, Haziran 2007.

MGALOBLİSHVİLİ, Grigol. Gürcistan Cumhuriyeti Ankara Böyükelçisi, "Türkiye ve Asya Ülkeleri Siyasi ve Ekonomik İlişkiler", Avrasiya,

Ortadoğu, Uzakdoğu, **Uluslararası Türk-Asya Kongresi, 25-27 Mayıs 2006**, İstanbul, 2006.

OCAK, Arda**,** "Gürcistan Ülke Raporu", T.C. Ekonomi Bakanlığı, İhracat Bilgi Platformu, Ankara, Aralık 2012.

İş Dünyası İçin Gürcüstan Rehberi, Serka Kalkımma Ajansı, Şubat 2013, s. 23.

Sahalho Gazeti, 22-28 Temmuz 1997.

Sakartvelos Respublika, 26 Ağustos 1998.

Tiflis Ticaret Müşavirliği, **Gürcistan Ülke Raporu**, Tummuz 2012, s. 27.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin Dış Ekonomik İlişkileri, TOBB Yayın No: 2008 - 61.

TAVİL, Alsırt Figen, **Bağımsızlık Sonrası Gürcistan'ın Yeniden Yapılanması ve Bu Süreçte Türkiye İle İlişkileri**, T.C. Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, www.mfa.gov.tr/gurcistan-seyahat-edecek-turkvatandaslarinin- dikkatine.tr.mfa, Erişim Tarihi: 04.12.2012.

"2008'de Türkiye-Gürcistan İlişkileri", **Hürriyet**,19 December, 2009.

İnternet Kaynakları:

www.ibp.gov.tr Gürcistan ekonomisi (26.05.2012)

www.wikipedia.org/wiki/Deriner_Baraji_ve_Hidroelektrik_Santrali 04.09.2008

www.een.ec.europe.eu GÜRCİSTAN Ülke Raporu. Enterprise Europe network

www.asam.org.tr/tr/yazigoster 08.09.2008

www.cnnturk.com/2008/turkiye/07/22/baku.tiflis.kars.demiryolu Bakü-Tiflis-Kars demiryolu temeli atılacak.

www.tika.gov.tr /dosyalar/ulkeraporlari/Gurcistan/23.01.2008

TABLOLAR

YÜRÜRLÜKTEKİ BAŞLICA ANLAŞMA VE PROTOKOLLER

Anlaşma Adı	İmza Tarihi
Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması	30.07.1992
İkili Hava Ulaştırma Anlaşması	30.07.1992
Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması	30.07.1992
YKTK Anlaşması	30.07.1992
Gümrükler Alanında İşbirliği Anlaşması	28.01.2005
ÇVÖ Anlaşması	21.11.2007
Serbest Ticaret Anlaşması	21.11.2007 (1 Kasım 2008 tarihinde yürürlüğe girdi
Türkiye-Gürcistan Ortaklık Komitesi 5. Toplantısı Mutabakat Zaptı	23.12.2010

Kaynak: T.C. EKONOMİ BAKANLIĞI 2013 GÜRCİSTAN

GÜRCİSTAN'IN DIŞ TİCARETİNDE BAŞLICA ÜRÜN VE ÜLKELER (2011)

İhracatında Başlıca Ürünler:	Otomotiv (% 20,6), Demirdenmetaller (%11,6), Bakır ve hurda metaller (%9,2)
İthalatında Başlıca Ürünler:	Petrol ve doğalgaz (%16,3), Otomotiv (%7,2), Eczacılık ürünleri (% 2,9)
İhracatında Başlıca Ülkeler:	1. Azerbaycan (%19,5), **2. Türkiye (%10,4)** 3. Ermenistan (% 10,2), 4. ABD (%6,6)
İthalatında Başlıca Ülkeler:	**1.Türkiye (% 18,0),** 2. Ukrayna (% 10,0), 3. Azerbaycan (% 8,7), 4. Çin (% 7,4)

Kaynak: EIU

THE TURKISH-GERMAN ECONOMIC RELATIONS IN THE PERIOD BETWEEN THE TWO WORLD WARS - ACCORDING TO THE YUGOSLAV SOURCES

Vladan VIRIYEVIÇ*

ABSTRACT

Concerning the creation of the 'Versailles political system' after the World War One the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (renamed the Kingdom of Yugoslavia) played an important role in the region of the Southeastern Europe. As a country that took the central place on the Balkan Peninsula, surrounded by the line of the so-called revisionist oriented countries (Bulgaria, Hungary, Austria, Italy) it made relevant diplomatic efforts to strengthen the newly formed European system. Therefore, its diplomatic structures aimed at repelling the challenges, which might have disordered the system created during the Versailles Peace Conference, connected themselves with friendly disposed countries - Greece, Turkey and Romania. In regard to this, a special emphasis was put on the Yugoslav-Turkish bilateral relations that were known for signing the Yugoslav-Turkish Treaty of Friendship on November 23, 1933 as well as for signing the Balkan Pact in Athens on February 9, 1934. Striving to follow the events that took place between its allies from the Balkan Union with other countries, Yugoslav government tried to be informed about their international activities due to collecting data from its diplomatic representative bodies in the world. Therefore, it also carefully followed the activities of Turkish government. A segment of such activities was collecting data on Turkish-German relations, as much regarding the diplomatic aspect as the military-security, economic and cultural-educational ones.

Turkish-German economic relations in the period between the two world wars especially after 1933, namely after the Nazis came to power regarding German au-

* Prof. Dr., Faculty of Philosophy Kosovska Mitrovica – Departmens of History, virijevicvladan01@gmail.com

thorities, will be presented in this paper according to confidential reports of Yugoslav diplomatic representative bodies in Constantinople (Istanbul) and Ankara, as well as on the basis of the articles of Yugoslav and foreign press from that period. Beside being politically relevant, these facts were also valuable for the activities of Yugoslav government and its economic subjects in the sphere of economy. On the other hand, they are also relevant sources for examining economic characteristics of the Republic of Turkey itself in the already mentioned chronological period of time i.e. till the beginning of German-Italian aggression on the Kingdom of Yugoslavia in April 1941, and its capitulation.

Key Words: The Republic of Turkey, Germany, the Kingdom of Yugoslavia, Turkish-German Economic Relations, Trade.

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (renamed Yugoslavia from 1929) established on December 12, 1918 presented one of the main pillars of the 'Versailles peace system' in the territory of South-Eastern Europe established after the World War One. The fact that the majority of its neighbouring countries showed `revisionist` tendencies i.e. presented a permanent threat, imposed upon Yugoslav diplomacy necessary activities in the field of creating regional security alliances as a response to eventual attempts of violating post war `status quo`. Consequently, it observed political tendencies in the Ottoman Empire after its defeat in the `Great War` having taken into account that the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SHS) was, in the formal and legal sense, its heiress. It was particularly aware of the Bulgarian-Turkish rapprochement due to the fact that together with Bulgaria it had a handful of unresolved issues concerning Macedonia, as well as the one that within its state boundaries there lived around 10% of Moslem population (according to the census from 1921) majority of which considered the Ottoman Empire and Mustafa Kemal Pasha`s movement as their protectors.

The government of SHS did not agree with the defined amount of the so-called Ottoman debt, it was due to pay, according to the Resolution of Peace Treaty in Lausanne, which together with a number of unresolved issues (repatriation of prisoners of war and displaced persons from Turkey, restitution of seized properties during the war, mutual protection of their subjects, return of Turkish subjects who left the former provinces of the Ottoman Empire that had been a part of the Kingdom of SHS after the Balkan wars etc) made the establishment and normalization of diplomatic relations with the newly formed Republic of Turkey very difficult. Despite the insistence of its allies from the Entente, it did not directly i.e. militarily get involved into situations in which after the defeat in the World War One the Ottoman Empire found itself, a representative of the Kingdom of SHS was delegated during the process of appointing ally high commissioners in Constantinople (Istanbul), who both formally and informally made contacts with the official Turk-

ish authorities, and since 1922 with Kemal`s Government in Ankara as well.[1] His duty was, apart from solving numerous problems the subjects of the Kingdom of SHS were faced with, as well as open issues between the two countries, to inform the Ministry of Foreign Affairs in Belgrade about every change in Turkey both on the internal and foreign affairs policy level. He would get the information by a devoted, diplomatic and intelligence work i.e. he would draw from various sources he often quoted as 'very reliable ones', regardless of the fact whether they were concerning informal talks with the colleagues from the other European diplomatic missions, information he received from the "confidential individuals" from the Turkish establishment, or even from the meticulous analysis of the Turkish press. On the basis of such information competent authorities in the Ministry of Foreign Affairs in Belgrade were able to create the position of the Kingdom of SHS in regard to the Republic of Turkey with a great tact.

The official diplomatic relations between the Kingdom of SHS and Turkey were established by signing of the Treaty of Peace and Amity in Ankara on October 28, 1925, ratified on February 1, 1926.[2] This enabled raising the level of diplomatic relations onto the level of mission, which together with the increase of Yugoslav staff in Istanbul considerably strengthened the diplomatic activities and paved the way for further Yugoslav-Turkish cooperation crowned by the Pact of Balkan Agreement on February 8, 1934.[3] One of the important segments of Yugoslav discussion activity in Istanbul and later in Ankara, where on August 23, 1939 the embassy of the Kingdom of Yugoslavia[4] was moved

---

[1] Тонка Жупанчић, **Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград**, Анкара 1919-1945. (1890-1945), Архив, 2, Београд, 2004, p. 10.

[2] Тонка Жупанчић, **Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград**, Анкара 1919-1945. (1890-1945), Архив, 2, Београд, 2004, p. 10.

[3] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1979*, **"Nolit"**, Beograd, 1981, p. 166.

[4] Otherwise, apart from Istanbul and Ankara, the Kingdom of SHS had its Consulate General in Istanbul, and for some time, Consulate in Smyrna, too, which was established in the early June, 1922, although from September it only formally

was to observe political, economic, military, educational, cultural, sports and other relations that the government in Ankara established at the international level. In order to achieve this aim, a due attention to the Turkish-German cooperation was paid.

The oldest document saved in the Ankara archives in the Yugoslav mission in Istanbul which mentions German and Turkish diplomatic relations after the establishment of the Republican system in Turkey dates from October 11, 1923. The emissary of the Kingdom of SHS informed the authorities in charge that the delegation of "Weimar Republic" in Turkey, which was housed on the premises of the Swedish mission was moved to the "magnificent palace in Ayas Pasha" in Taxim with their flag already set, which according to him was a sign that a German diplomatic representative was to arrive to the Republic of Turkey[5] quite soon. These "presumptions" were confirmed a few months later in the form of Turkish-German Agreement of Amity signed on March 3, 1924[6]. Rudolf Nadolny[7], a career diplomat, was appointed as a German emissary in the Republic of Turkey.

---

existed as the appointed Consul had not been there. Consulate renewed its activities in 1935.Мр Комнен Пијевац-Миладин Милошевић-Вукман Боричић, Водич кроз фондове Краљевине Југославије, **Архив Југославије**, Београд, 2000, p. 125, 146, 155.

5 The daily paper `Akşam` wrote that a number of the officials who were to be employed at the Mission were on their way from Germany to Turkey and that several ships from Hamburg and other ports with "large quantities of goods for Turkey" were on their way too. - AJ-370-2-14, The report by Trajan Živković, a delegate of the Kingdom of SHS in Constantinople, to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 11. X 1923.

6 On behalf of German government the Agreement was signed by Freitag, the ambassador in Romania. The delegate of the Kingdom of SHS reported that the signing of this contract was performed "far from the public eyes" as there was not even an official statement of the Turkish Ministry of Foreign Affairs published anywhere, which was a common practice, otherwise. Such discretion i.e.its background intrigued the official English political circles so much that the event was discussed in their parliament. - AJ 370- 30- 449. The report by Trajan Živković, a delegate of the Kingdom of SHS in Constantinople, to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 8.III.1924

7 AJ -370-90-454, The report by Trajan Živković, a delegate of the Kingdom of SHS in Constantinople, to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 25.VI 1924.

The establishment of diplomatic relations created possibilities for a Turkish-German cooperation in many areas - economy, culture, sports, military matters etc. which had existed before the World War One and had been of quite an intensive nature. Economy offered great possibilities of mutual interests' benefits. Namely, the Republic of Turkey was, in terms of economy, a country of agricultural type, with a low level of industrial development, while, on the other hand, Germany was in the category of developed industrial countries, particularly in the domain of heavy industry, mechanical engineering and chemical metallurgic complex. Thus, mutual interests coincided and the intensity of their economic relations developed in accordance with the essential European and world economic courses. The renewal of the Turkey-Germany relations was slow and burdened with difficulties in the beginning as economy in both countries, as war losers, was in a rather poor state.

The beginning in the area of economic cooperation between Turkey and Germany was made in 1926. Namely, Turkish government bought a large quantity of machines and other necessary equipment for forming factories for rifles, ammunition, fighter planes production, engaging German engineers and other experts in civil engineering.[8] Intensifying of trade exchange and compatibility of the two economies was confirmed on January 11, 1927 by signing of the trade agreement on the basis of the highest privileges. German side was thus obliged to provide import privileges for Turkish agrarian products (almonds, walnuts, hazelnuts, grapes, figs, cotton and opium), even when they were abolished for the other countries Germany was supplied by, while Turkey, in return, provided possibility of industrial goods import from Germany, under the same conditions. The issue of sea transport was also dismissed, the result of which was an agreement that "both German and Turkish steamships had rights equal to the rights of all steamboats that sail under the national flag in the respective waters".[9]

[8] AJ -370-30-454, The written report by the fourth Department of General Political Directorate of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS in Constantinople,15. IX 1926.

[9] Cases of piloting, fishing and some other activities in the port and the harbour were exempted from this report, AJ-370-30-454. The report by the Charge d`affairs of

New Turkish-German agreement was signed on the basis of quantitative regulation and clearing payment. However, the great economic crisis from the beginning of the 30s of the 20th century fiercely shook the world economy affecting also the decrease of trade management between Turkey and Greece. Trying to decrease the drain of foreign funds, Turkish government introduced economic measures of determining import contingences[10] in early November, 1931. The unfavourable situation Turkey found itself in is illustrated by the fact that its government declared postponing the debt payments to foreign countries introducing a number of restrictive financial and tax measures in late February, 1932.[11]

There is no preserved data on Turkish-German cooperation during 1932 but the fact that in 1933 the share of Turkey in German foreign trade was only 1%[12] testifies the extent of the stagnation of their mutual business activities. However, the fact that the Nazis came to power in Germany in 1933 and their ambitious foreign policy aimed at the overall strengthening of providing potentials for the realization of their aggressive plans encouraged the engagements of European businessmen towards Turkey. Namely, according to the interpretation of Yugoslav emissary in Turkey Branko Lazarevič, this was related to the attempts of the official Berlin "to place Germany where it had been before the

---

the Kingdom of SHS in Constantinople to the General Political Directorate of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 2. IV 1927.

[10] Explaining the reasons for such decision of the Turkish government the Yugoslav emissary in Turkey wrote: "The powers - importers were surprised and affected. They are still not reacting. Wholesalers with large supplies and consumers seemed to be quite worried. It also seems that there was a resistance in the very club of the ruling party. But, undoubtedly, this was the only way of protecting the country from the total exhaustion and national currency from the total devaluation. - AJ-370-2-671, The report by emissaries of the Kingdom of Yugoslavia in the Turkish Consulate-Department of Economy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 19.XI 1931.

[11] Thus, it ceased all exemptions given to the industrial countries, introduced taxes on buildings, lowered the payments of the government clerks for 5% etc. - Турска неће да плаћа своје дугове, **Време**, 26. II 1932, 1.; Турска покрива дефицит новим дажбинама, **Време**, 7. IV 1932, 4.

[12] Немачки удео у спољној трговини Турске износи 50%, **Време**, 24. III 1937, 6.

war", i.e. to secure its geopolitical interests in the area of Eastern Mediterranean and Middle East.[13] That is why it was ready to buy some industrial raw materials from Turks at the price of 20-30% higher than those in the world market.[14] At the end of 1933, on the basis of the "Agreement on Accounting" which enabled Turkey to pay off the imported goods from Germany by exporting, in return, which in regard to the law level of foreign fund in the public purse perfectly suited Turkey, resulted in the increase of Turkish procurements in Germany, primarily semi-products and machinery plants, for developing industrial capacities. Turkish authorities and private entrepreneurs were offered a possibility to purchase high quality semi-products and machinery plants for developing their industry, with the possibility of prolonged paying by exporting goods from Turkey. On the other hand, German importers were "surprised by the quality of Turkish products which could replace raw materials that were purchased elsewhere" (the United States of America, Australia etc) primarily citrus fruit, grapes[15], leather, different ores, tobacco, crops and fiber for yarn drastically increased their indents, so that there was a real demand for Turkish goods.[16] On April 20, 1934 Turkish-German economic agreement was signed for the period of six months, based on the clearing - the principles of payment.[17]

Stabilization of economic circumstances and a slow recovery of the world economic courses from fatal consequences of the recession were

---

[13] Бранко Лазаревић, Дипломатски списи, **Историјски архив**, Неготин, 2001, p. 116.

[14] In certain cases the prices Germany paid to Turkey exceeded for 50% the ones that were at the same time in the world markets, and this situation was largely used by some Turkish tradesmen. For example, they would buy walnut wood in Greece and import it to Turkey and then secured a market for it in Germany. **Ibid**. 195.

[15] Germany was the biggest buyer of Turkish grapes in 1935. Even 45, 63% of this fruit was sent to the German market. - Турско грожђе највише је увозила Немачка, **Време**, 15. I 1936, 4.

[16] Бранко Лазаревић, Дипломатски списи, **Историјски архив**, Неготин, 2001, p. 148.

[17] On behalf of the German government the Agreement was signed by Rosenberg, the Ambassador in Ankara and by Numan Bey, Secretary General of the Turkish Ministry of Foreign Affairs on behalf of Turkey. - Привредни споразум Турске и Немачке, **Правда**, 21.IV 1934, 3.

noticed from the mid- thirties of the 20th century in Turkey as well. According to the official data, the trade exchange with Germany in 1935 was based on the mutual trade payment on April 15, 1935 and had a positive balance[18] for Turkey. Namely, it exported goods worth 46.700.000 liras and imported 33.650.000 liras worth goods, at the same time.[19]

In mid-November, 1936 a governor of German Central Bank, Dr Schacht paid an official visit to Ankara. In his talks with the representatives of Turkish government and financial experts, he made an offer to buy up the whole cotton crops in Turkey at the price 40% higher than the one in Turkish markets. He also expressed willingness of Germany to financially help the enlargement of areas seeded with cotton in the region of South and South-Western Anatolia.[20]

Turkish government decided to ban the regulation on import quota from 1931[21] to January 1, 1937 as one of the measures expected to speed the export balance.[22]

In mid-February, 1937 the negotiations between the representatives of the Turkish Ministry of National Economy and consortium "Krupp" on the building of seven ships for Turkish "Steamship Association" were held.[23] However, as Turkish trade purchases in Germany, after a time,

---

[18] Немачко-турски споразум о клирингу, **Политика**, 17. IV 1935, 2.

[19] AJ-370-30-472, The report by the emissary of the Kingdom of Yugoslavia in Turkey to the Consular-Economic Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 22.III 1936.

[20] Г. др Шахт стигао у Анкару, Време, 17. XI 1936, 1.; Немачка је вољна да откупи целокупну турску бербу памука, **Време**, 18. XI. 1936, 4.

[21] Турска влада укинула је контигенте за увоз многих производа, **Време**, 23. XI 1936, 4.

[22] Turkish share in German import in 1936 was 3% while in export it was 2%. The extent of trade exchange was around 200 million Deutsche Marks, which took up 50% of the total Turkish import. - Немачки удео у спољној трговини Турске износи 50%, **Време**, 24. III 1937, 6.

[23] The contract envisaged Turkey`s obligation to pay off 10 million to "Krupp" in the period of eight years. – Турска гради седам нових бродова у Немачкој, **Правда**, 16. II 1937, 19.

it could not match the rhythm of the German ones in Turkey, so difficulties began to arise. That range reached the sum of 45 million liras, which German side misused cunningly. Namely, as the Turks, due to the high blocked sums had to buy goods in Germany, the Germans raised the price of their products up to 10-30%, annulling thus the profit of Turkish tradesmen had gained earlier. This situation brought doubts in terms of Turkish trade liquidity although until the beginning of 1937 even 63% of its export went to Germany, so that the German government in the early March, 1937 responded radically by banning Central Bank to give money in advance for goods that exported to Germany[24] as a result of which German government responded radically banning import from Turkey at the beginning of March, 1937.[25] Such decisions brought many difficulties for Turkish exporters, especially tradesmen of tobacco. Otherwise, the core of this economic conflict between Turkey and Germany was in the fact that German companies would buy Turkish goods and then sell them to the USA at much higher prices. Thus, the damage Turkish merchants suffered was twofold - they did not get foreign currency for their goods and had to wait to be paid from the credit funds, while the Germans had sold the goods to the buyers which were thus lost for the Turks.

On July 15, 1937, Turkish Ministry of national economy banned all limitations on import.[26] On July 26, 1937 Turkish minister of public

[24] As there was a halt in German-Turkish financial relations, Turkish Central bank was forced to include into circulation money supply meant as an advance-money to its export companies. – *The reports of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia for 1937*., vol. VIII, **Archives of Yugoslavia**, Belgrade, 2013, 165.

[25] Бранко Лазаревић, Дипломатски списи, **Историјски архив**, Неготин, 2001, p. 195.

[26] The passing of law envisaged the possibility of free import of goods from all those countries Turkey had a regular active balance of foreign policy, from countries that do not apply any protective measures toward the Turkish export as well as from the countries whose contracts on clearing or similar arrangements of payment with favourable conditions for Turkey although the percentage in Turkish share is not less than 20%. – Турска укида све контигенте и друга ограничења увоза, Правда, 14. VII 1937, 7.; Услови за слободан увоз у Турску, **Време**, 15. VII 1937, 2.

works Ali ÇETINKAYA paid a visit to Berlin.[27]

In the beginning of 1938 the government of Celal BAYAR tried, as much as possible, to benefit from German influence by leading a campaign of rapprochement, both in the economic and political sense, with Great Britain and the United States of America.[28] Namely, due to the given priority of export to Germany, the Turkish side was forced to import goods from it, by the way of compensation, as it could purchase it at a cheaper price in some other countries.[29]

Misunderstandings in the trade relations were settled on June 27, 1938 with signing of the new trade contract based on the clearing payment.[30] The contingent payment was abolished with the proviso that the trade exchange in 1938 would not exceed 150.000 Deutsche Marks.[31]

In early October, 1938, Dr. Funk, a German minister of national economy paid a visit to Turkey and had talks with Turkish ministers of foreign affairs and trade:Tevfik Rüştü ARASAND, Mehmet Şakir KESEBIR.[32] According to the agreement in principle, particularities of which were to be elaborated in the process, Turkey was given an opportunity to export "all possible products" to Germany while Germany would, on the other side, give help to the area of enhancing industri-

---

[27] Немачка придаје велики значај посети турског министра г. Каја Берлину, **Време**, 27. VII 1937, 3.

[28] In May, 1938 the English government approved a credit to Turkey in the amount of 16.000.000 pounds. - Експозе турског министара иностраних дела г. др. Араса пред парламентом, **Време**, 29. V 1938, 4.

[29] Добар привредни положај Турске у почетку ове године, **Правда**, 3. III 1938, 2.

[30] The agreement was to be valid for a year, with a possibility for the parties signed to either cease or extend it in May, 1939. Yugoslav diplomacy commented upon this agreement in the way as follows: recently concluded agreement with Germany may be regarded on one side as tendency to ease Germans` fears caused by the loan from London thus keeping the biggest buyer of Turkish agricultural products`.- *The reports of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia for 1938*, Vol. IX, **Archives of Yugoslavia**, Belgrade, 2014, 448-449.

[31] Одредбе новог турско-немачког трговинског споразума, **Политика**, 31. VII 1938, 6.

[32] Министар народне привреде Рајха допутовао у Цариград, **Правда**, 12. X 1938, 6.

alization, constructing public works and providing of supplies for the army, financing it with the credit of 150 million Deutsche Marks in the following ten years.[33] Numan MENEMENCIOĞLU travelled to Berlin in December in order to realize German promises concerning the credit, because the Turkish trade balance with Germany was negative at the end of 1938. Goods of 39.400.000 liras worth were exported to the German market while the value of the paid German goods and services was 58.669.000 liras. Germany was still the main partner of Turkey in spite of the fact that it paid England 59.187.000 liras for goods and services.[34] The largest part of the import balance from Germany was related to purchases for Turkish army which were realized by the credit approved by Germany.[35] As one of the measures for firm economic relations between the two countries i.e. faster and easier communication of their businessmen, in mid-March, 1939, Germany initiated negotiations on establishing air transport. This contract was signed on April 25, in Ankara and the German "Lufthansa" airplanes were to fly on Berlin-Istanbul flight.

---

[33] In commenting this agreement Yugoslav diplomats from Istanbul pointed to the trade clientage Germany was establishing in its trade relations with Turkey, charging it at the unfavourable exchange rate and reselling afterwards some of the Turkish goods by changing the label. AJ-411-7-464, The report of the Consulate General of the Kingdom of Yugoslavia in Constantinople to the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia 20. XII 1938., Г. Функ у Анкари, **Време**, 7. X 1938, 3.; Немачка ће дати Турској кредит од 150 милиона марака, **Време**, 8. X 1938, 9.

[34] On the other hand, Turkish export to England was worth only 4.196.000 liras. – AJ-370-21-24, The report by the Infantry Lieutenant-colonel Petar P. Tomac to the Intelligence Service of the Main Headquarters of the Kingdom of Yugoslavia, 28. I 1939.

[35] This credit was used for purchasing the following: 48 75mm mountain guns, 12 105mm mountain howitzers, 60 20mm anti-aircraft heavy machine guns, 40 "Bissingen" brand lorriesand 110 "NSU" brand motorcycles, while the following was ordered for the next year: 40 75mm anti-aircraft guns, 190 37mm anti-aircraft guns, 64 75mm mountain guns, 140 "NSU" brand motorcycles and 230 "Bissingen" brand lorries. A submarine, which was constructed in the shipyard in Kiel, was delivered to Turkish marine, while the other one was being constructed, as well as the other two that were assembled in Istanbul by experts from "Krupp". **Ibid**.

Under the diplomatic pressure of England and France, Turkish government did not agree to draft a new trade agreement, as the previous one had expired on August, 31, 1939.

The beginning of the World War Two forced Turkish side to introduce changes into the foreign trade system. Thus, on September 9, the regulation that banned the export of provisions and other strategic items,[36] to which the Germans responded by suspension of war materials and locomotives delivery that Turkey had purchased and although it had paid a part of the sum, the Germans also stopped paying for goods delivered from Turkey.[37] Such situation forced Turkish officials to intensify negotiations on cooperation in the field of trade between England and France conducting them with a full diplomatic tact, so that the dysfunctional relations with Germany would not be entirely broken off.[38] However, it mattered to Germany to normalize trade with Turkey, especially because of the need to import ore chrome, strategic raw materials for its war industry. That is why ambassador von Papen led vivid activity in Turkish respective institutions. In early December, a former German minister Baron von Lesner arrived in Ankara and a few days later the famous German economist Yesner, whose visit, according to Yugoslav

[36] The regime of the ban on export, as well as the transit transport across whole Turkish territory, was comprised of: wheat, rye, corn, oats, rice, bean, flour, potato, pea, garlic and onion, milk, millet, lentil, bran, hay, straw, tea, coffee, cocoa, grits, meat, animals, live cattle, soap, soda, canned food, cheese, paper, colours, barbed wire, tin metal plate, wood used in construction, flax fiber (linen), linen fabric, iron wire, all types of cables, chains, products made of rubber, coke, means of transportation, oil and its derivates, and ammonia soda. The export with a special permission of the relevant ministry was enabled for: olives, wax, eggs, sesame, soya beans, cotton, and products made of cotton. - Забрањен извоз намирница из Турске, Време, 10. IX 1939, 4.; Извозне забране у Турској, **Време**, 16. IX 1939, 6.

[37] According to the in formation in Политика, the daily newspaper in Belgrade, "German importers informed Turkish traders that the delivered goods were received, but they will not pay it". – Немачка одбила да плати Турској робу коју је од ње примила, **Политика**, 6. XI 1939, 2.

[38] On December 2, 1939 Turkish minister of trade Topçuoğlu negotiated signing of the new trade agreement with counselors of German Embassy in Ankara, Kroll and Sens. Турска влада припрема обнову трговинских преговора са Немачком, Политика, 3. XII 1939, 4.

press, through "German-Turkish talks had the aim of revitalizing trade relations".[39] However, the unwillingness of Turkish side to sell chrome ore to the Germans through the clearing system of paying, as it already had been selling for the foreign currency to the English, French and the USA, brought a halt to the negotiations.[40] In order to improve the relations in late December, 1939 Turkish government banned the import of corn and livestock but with certain limitations.[41] The correspondent of Yugoslav "Central Press Office" in Ankara reported that Turkish side was trying to get rid of German tutorship. Because of that, as a sign of support, England gave Turkey a large credit in foreign currency, which enabled Turkey to give its importers a part of the currency to buy goods in the other markets as well and not only in the German one.[42] Obvious distancing from Germany, in the economic sense, and its rapprochement to England and France, was confirmed by economic and financial agreements which were signed in Paris on January 8, 1940.[43]

In the early February, 1940, the overall Turkish relations grew much colder after the incident with the submarine "Atilay" which, according to the signed economic protocols, was built by German experts from the consortium "Krupp" in Istanbul`s shipyard "Kasim Pasha".[44] In the

[39] Кратке вести из иностранства, Време, *2*. XII 1939, 5.; Пут г. Јеснера у Анкару треба да оживи трговинске односе – каже се у Берлину, **Политика**, 9. XII 1939, 2.

[40] Турско-немачки трговински преговори застали су, **Политика**, 13. XII 1939, 7.

[41] Слободан извоз житарица и живе стоке из Турске, **Политика**, 29. XII 1939, 6.

[42] AJ-370-30-504, The report by the correspondent of the Central press office of the Kingdom of Yugoslavia in Turkey to Turkish Central press office in Belgrade, 3. I 1940.

[43] On that occasion, Numan Menemencioğlu, a Secretary General of the Turkish Ministry of Foreign Affairs emphasized that the agreement is a "new token of friendship between our countries". Two weeks later, English-French delivery 15 million pounds of gold worth came by train across Syria.– Потписан је привредни споразум Енглеске и Француске са Турском, **Време**, 10. I 1940, 5.; Турска добила од савезника две милијареде у злату, **Време**, 29. I 1940, 10.

[44] According to Yugoslav Consul General, the reason of the incident was the fact that Germans banned Turkish sailors and officers from attending experimental

early March, Turkish police was even ordered a careful control and surveillance of Germans who lived in Turkey or were in it on business.[45] Such an escalation forced von Papen to express willingness of Germany "to make efforts in order to eliminate existing difficulties" during his talks with the Turkish minister Saracoğlu. As he; however, could not promise delivery of cannons for the Turkish coast batteries in the Dardanelles, Saracoğlu declared that Germany would not get some items it was interested in, such as chrome and wool, in particular.[46] Yugoslav press carefully observed these oscillations in German-Turkish relations noting that during January and February, 1940 Turkish export to Germany decreased considerably in comparison to the same period in the previous year, when it had been 58% of the total export. At the same time, export into England and France increased five times more and

submarine ride. They also wanted to dismantle machines and equipment they used, which Turkish side did not allow. Namely, Turks noticed that Germans were bringing large quantities of food into the submarine that made them suspect they planned to escape after plunging. Therefore, they engaged the platoon of army to secure the workshop from which they previously had sent Germans away. Using submarine Turkish experts noticed some disadvantages and pointed them out in a written report to the representative of 'Krupp' in Istanbul, Christian Schmidt. The remarks were concerned with bad quality of the periscope, then the fact that diesel engines sometimes worked with certain stoppages and that electrical installations under certain circumstances simply stopped working. AJ-411-7-491, The report of the Consulate General of the Kingdom of Yugoslavia in Constantinople to the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 10. II 1940.; AJ-411-7-492, The report of the Consulate General of the Kingdom of Yugoslavia in Constantinople to the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 11. III 1940.

[45] AJ-411-7-490, The report of the Consulate General of the Kingdom of Yugoslavia in Constantinople to the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 2. II 1940.

[46] Von Papen promised that Germany would deliver two more submarines Turkey had earlier ordered, as well as the part of ordered war material with a possibility of agreement on paying damages to Turkey for being late. - AJ-370-30-508, Coded telegram by the Ambassador of the Kingdom of Yugoslavia in Turkey to the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 16. III 1940.

Italy came as the first foreign trade partner of Turkey taking up 30% of Turkish export.[47]

Germany made attempts to restore its economic position in Turkey in the early April, 1940 by sending two officials of their Ministry of Trade to Ankara, who together with a German attaché in Turkey, Yanke, held talks with the representatives of Turkish government on normalization and development of mutual trade. Turkish side required an opportunity to purchase diesel engines and machinery necessary for completion of construction of cement plant in Sivas with a capacity of 100.000 tons built by a Turkish-German consortium.[48]

After almost ten months of negotiations several times discontinued,[49] a new Turkish-German trade contract was signed on July 25, 1940.[50] Its

[47] Турски извоз у Немачку знатно је опао, док извоз у Француску и Велику Британију расте, Време, 5. IV 1940, 2.; Италијанско-турски трговински преговори, **Време**, 22. V 1940, 4.

[48] AJ-411-7-494, The report of the Consulate General of the Kingdom of Yugoslavia in Constantinople to the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 6. IV 1940.

[49] According to Yugoslav Ambassador in Turkey, dr Ilija Šumenković, von Papen should have signed a new trade agreement on behalf of the German government on July 17, but Berlin ordered, for some unknown reasons, to postpone that act. - AJ-370-30-325, Coded telegram by the Ambassador of the Kingdom of Yugoslavia in Turkey to the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 17. VIII 1940.

[50] During negotiations, Germany demanded higher value of its currency-mark which was not accepted by Turkey. Moreover, at first it insisted that Turkey made a promise to export ore chrome, but later gave up from that plan. The main problem during negotiations were the funds of the credit 14 million liras worth that Germany freezed to Turkey. Namely, Turkish delegation was afraid that after importing Turkish goods 14 million liras worth, Germany might write it off regarding this credit. Considering previous facts, the following compromise was reached: out of this sum 9 million was written off in favour of Turkey, as the compensation for advance-money for the orders Germany could not realize (weapons), while it could immediately purchase in Turkey using the rest of 5 million liras. – AJ-370-30-526, The report by the Ambassador of the Kingdom of Yugoslavia in Turkey to the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 22. VII 1940.; AJ-370-30-538, Coded telegram by the Ambassador of

regulations envisaged the exchange of goods 22 million liras worth.[51] Germany was obliged to first deliver all those purchases which had not been realized until then (locomotives, wagons, various machinery, factory installations for the cement plant in Sivas, various spare parts) worth 14 million liras, while for the rest 8 million liras it would export consumer goods to Turkey, out of which, at least 3 million liras for products of chemical and pharmaceutical industry. On the other side, Turkey was to deliver agrarian products such as figs, raisins, pistachios, kitchen oil, goats hair, cotton and mostly tobacco (worth 7 million liras) to Germany.[52] In the early October, 1940, Germany delivered 15 locomotives to Turkey within the scope of this agreement, across the territory of the Kingdom of Yugoslavia.[53] Thisrelations' thaw between Ankara and Berlin was mostly the result of von Papens activities in Ankara.[54]

---

the Kingdom of Yugoslavia in Turkey to the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 27. VII 1940.

[51] The article in the weekly news magazine *Vreme* emphasized that Turkish government was again interested in trade with Germany due to pragmatic reasons, owing to intensifying war conflicts in Europe, establishing normal traffic connections was not possible, except with Germany, Italy and Soviet Union. – Питање турске трговинске размене, **Време**, 30. VII 1940, 16.

[52] Heavy crop of cereals in Turkey in summer, 1940 was the motive for German government to offer Turkey signing of an expanded agreement, according to which it would take the surplus for their own purposes. - AJ-370-30-539, Coded telegram by the Ambassador of the Kingdom of Yugoslavia in Turkey to the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 14. VIII 1940.

[53] AJ-370-30-567, The report by the Ambassador of the Kingdom of Yugoslavia in Germany to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, 20. XI 1940.

[54] It was considered in the Yugoslav Ministry of Foreign Affairs that "the German side plans relevant diplomatic actions toward Turkey and that regarding the Turkish side conversations are not refused. However, the sense and direction of this action cannot still be seen, nor it is possible to estimate its perspectives." AJ-370-30-558, The report of the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia to the Embassy of the Kingdom of Yugoslavia in Turkey, 13. XI 1940.

Numerous political complications regarding the attempts of the Axis powers on one side and England on the other, to involve Turkey in an armed conflict, together with the policy of Turkish government to keep neutral at any cost, affected its economic position. As the future position of Turkey was of great importance for the activities of Yugoslav government, which itself was a member of the Balkan alliance, it was exposed to the same pressures as Turkey was, the reports of its diplomatic representatives in Turkey in the late 1940 and early 1941 were almost exclusively concerned with political and military safety domain. The stress of Yugoslav press was more or less similar to it, so that the economic side of Turkey i.e. Turkish-German economic relations were not paid much attention to. On April 6, 1941, the Kingdom of Yugoslavia was attacked by Germany and Italy and after 11 days of resistance, its army was forced to capitulate. The King and the government emigrated from the land finding exile in London, but diplomatic relations with Turkey were sustained.

CONCLUSION

Turkish-German economic relations, in the period between the two wars were, first of all, based on the developed trade relations, which; however, were dependent on the present political relations between the two countries. Germany, as an industrial country, supplied Turkish market with industrial products, especially from the sector of metallurgy, mechanical engineering, chemical industry, means of transport, armament and other war materials necessary for the modernization of Turkish army, while Turkey with agriculture as its main economy branch, mainly sold agrarian products of ores and raw materials for the textile industry. In addition to it, German experts were engaged in the construction of many industrial plants in Germany, which was an important segment of mutual economic cooperation. A special boost in the economic relations between Germany and Turkey was felt after 1933 i.e. with Nazis coming into power in Germany. Trade based on

the clearing with frequent privileges resulted in Germany becoming the main Turkish partner in foreign trade during the thirties of the 20th century. Complications in the international and political situation during the second part of the fourth decade of the last century affected the economic relations between Turkey and Germany. German attempts to ensure favourable geostrategic positions in the east of Mediterranean basin made its diplomacy use economic relations to bring Turkey closer. At the same time, England and France had similar aspirations, so that such political moment paid a great role in the defining of Turkish economy management activities.

SOURCES

Unpublished sources:

Archives

Arhiv Jugoslavije – Beograd: fonds

Legations of the Kingdom of Yugoslavia in Turkey – Constantinopole, Ankara (370);

General consulate of the Kingdom of Yugoslavia in Constantinopole (411);

Newspaper:

Време (Belgrade);

Политика (Belgrade);

Правда (Belgrade);

Literature:

Лазаревић, Бранко, Дипломатски списи, **Историјски архив**, Неготин, 2001.

PETRANOVIĆ, Branko, "Istorija Jugoslavije 1918-1979", **Nolit**, Beograd, 1981.

Пијевац, Комнен-Милошевић, Миладин-Боричић, Вукман, Водич кроз фондове Краљевине Југославије, **Архив Југославије**, Београд, 2000.

Жупанчић, Тонка, **Посланство Краљевине Југославије у Турској-Цариград**, Анкара 1919-1945. (1890-1945), Архив, 2, Београд, 2004, 9-25.

ÖĞRENCİLERİN ŞİRKETİ: GALATASARAY LİSESİ TASARRUF SANDIĞI'NIN KURULMASI VE BİR YILLIK BİLANÇOSU

Betül BATIR*

ÖZET

Eğitimde özel teşebbüsçü, bireysel girişimciliğe yönelik gençliğin yetiştirilmesine dair görüşler İkinci Meşrutiyet döneminde çeşitli eğitimciler tarafından ortaya atılmıştı. Bunlar arasında önde gelen isimler Tevfik Fikret ve Satı Beyler'di. Onlar, girişimci gençliğin yaratılması için çeşitli yeni tip okullardan bahsediyorlar ve ülke için sırtını devlete dayayan değil özel teşebbüsten yana ticaret ve ziraat adamlarının yetişmesini öngörüyorlardı. Geleceğin refah ülkesinde ihtiyaç duyulan ve gerekli görülen gençlik yaratıcı ve üretken olmalıydı.

Cumhuriyetin ilân edildiği ve yeni Türkiye'nin kurulduğu yıllarda özel teşebbüsçü gençliğin ortaya çıkarılması için bu konuda çalışmalar devam etmişti. Bireysel girişimci gençliğin yetişmesi ülkeye yarar sağlayacaktı. İkinci Meşrutiyet döneminden beri çeşitli okullarda kurulmuş olan Tasarruf sandıkları öğrencilerin iktisadi konularla yakından temasını sağlıyordu. Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'nde 1925 yılında kurulan Galatasaray Tasarruf sandığı bunlardan biriydi. Bu talebe sandığının diğer talebe sandıklarından farkı, bir şirket, bir mağaza olarak işlev görmesindendi.

Galatasaray Lisesinde İkinci Meşrutiyet döneminde başlayan girişimci bireyleri destekleyen ders program ve uygulamaları 1925lerde ürünlerini vermeye başlamıştı. Kurulan bu öğrenci şirketi aynı zamanda Galatasaray futbol takımının da bir mağazasıydı. Öğrenciler tarafından işletilen ve işletme hakkı tamamen öğrencilere ait olan mağazada, kitap, kırtasiye gibi okul malzemeleri daha uygun fiyata satılıyordu.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, bbatir@istanbul.edu.tr

Mağazada satışa sunulan defter ve kitap gibi ürünlerde Galatasaray Talebe Sandığı etiketi bulunmaktaydı. Çalışmada bu tür defterlerin görsel örneklerine değinilecektir. Çalışmamızda Cumhuriyet döneminin eğitim sisteminde önem verdiği özel teşebbüsçü nesli yetiştirme gayretlerine örnek bir kuruluş olarak Galatasaray Öğrenci şirketinin, "Galatasaray Lisesi Tasarruf Sandığı"nın bir yıllık çalışmalarına yer verilecektir. Şirketin bir yıllık bilançosu ile kazanç anlamında da faaliyetleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Galatasaray Lisesi, Tasarruf Sandığı, Özel Teşebbüs, Galatasaray Mağazası, Girişimcilik.

INCORPORATION OF THE STUDENTS: THE FOUNDATION OF GALATASARAY HIGH SCHOOL'S SAVINGS BANK AND ITS ANNUAL BUDGET

ABSTRACT

Approaches as to raise a generation who are private entrepreneurs in education, and who have an inclination for individual entrepreneurship were put forward by several educationists soon after the Second Constitutionalist Period. The pioneers among these educationists were Tevfik Fikret and Satı Bey. They mentioned a new type of school to create an enterprising youth and foresaw the upbringing of tradesmen and agriculturists who supported private enterprise over state-funding. In the enriched land of the future, the youth needed by the society would have to be creative and productive.

In a period when the republic was proclaimed and new Turkey was established, attempts to raise an enterprising generation continued. The upbringing of a generation of individual entrepreneurship would be beneficial for the country. Savings banks founded in several schools since the Second Constitutionalist Period had provided a close encounter of economy for students. Galatasaray Savings Bank, which was founded in 1925, can be considered as an outstanding example among these attempts. This students' bank was different from others in that it functioned like a corporation or a store.

Curricula and applications that supported enterprising individuals in Galatasaray High School in the Second Constitutionalist Period started to give yields in 1925. This student enterprise was a store of Galatasaray football team at the same time. Not only it was run by the students, but also its operating right completely belonged to them. Books and stationery equipment were sold for more reasonable prices there than the average market. All the products on sale had the label "Galatasaray Students' Bank" on them. In this study, visual examples of such notebooks will be demonstrated. Furthermore, the annual activities of "Savings Bank of Galatasaray High School", which was a student enterprise and which stood as an example to attempts in the Republican Period for raising an enterprising generation in the education system will be included. The annual budget of the enterprise and its activities in terms of income will also be analyzed.

Key Words: Galatasaray High School, Savings Bank, Private Enterprise, Galatasaray Store, Entrepreneurship.

GİRİŞ

Girişimci Gençlik Yetiştirme Fikrinin Ortaya Çıkışı

Erken Cumhuriyet döneminde eğitim sisteminde sadece yapısal anlamda değişiklikler gerçekleşmedi. Düşünce yönünden de değişen eğitim sistemi toplumun ve özellikle genç toplumun faydacı ve uygulamacı bir eğitimle, hayat için hayata dair ilkesiyle hareket etmesini sağladı. Böylece yeni nesil özel teşebbüse, girişimciliğe yaklaştırılmak istendi. Girişimcilik, teşebbüs, müteşebbis bu yıllarda kullanılan yeni kavramlardı.

Girişimcilik kavramı sözcük olarak Fransızca 'entreprendre' sözcüğünden türemiştir. Bu kavram ilk başlarda genellikle bireylerin toprak sahipleri ve devlet tarafından ihale edilen işlerin yapımını ve yönlendirmesini üstlenmesi anlamında kullanılmıştır. İngiliz dilinde kullanımı ve anlamı incelendiğinde ise girişimcilik kavramı, yüklenmek, üzerine almak, üstlenmek, taahhüt etmek, denemek, kalkışmak, tehlikeye atılmak, şansa bırakmak, göze almak anlamlarına gelen fiiller olarak karşımıza çıkmaktadır[1]. Türk Dil Kurumu sözlüğünde kullanılan şekliyle girişimcilik, isim olarak "üretim için bir işe girişen, kalkışan kimse, müteşebbis", diğer anlamıyla "Ticaret, endüstri vb. alanlarda sermaye koyarak girişimde bulunan kimse, müteşebbis" şeklinde tanımlanır.

Girişimcilik kavramı Osmanlı Devleti'nin son döneminde konuşulmaya başlanmıştı. Prens Sabahattin bu konuya dikkat çekenlerden biriydi. Prens Sabahattin'e göre, Osmanlı toplumunda girişimci bir sınıfın oluşamamasının temelinde Osmanlı toplumunun bütüncü bir yapıya sahip olması ve eğitim sisteminin Osmanlı-Türk insanını bağımsız bir hayata hazırlayamaması yatmaktadır[2]. Bu nedenle girişimcilik ruhu törpülenmiş, Osmanlı-Türk insanını hep resmi görevlerde (devlet memu-

---

[1] Hakan Candan, "Osmanlı'dan Günümüze Turk Topraklarında Girişimcilik Serüvenine Dair Bir Değerlendirme", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Yıl 2011, Sayı: 2, s. 157.

[2] Prens Sabahattin, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir,** (Çev.) Muzaffer Sencer, Ekin Basımevi, İstanbul 1965,s.48.

ru) çalışmaya teşvik etmiştir. Dolayısıyla risk almaktan korkan, girişken olmayan bir insan tipolojisinin oluşmasına yol açmıştır. Böylesi bir bütüncü yapıda beklediğimiz kapitalist-girişimci sınıfın oluşması da mümkün olamamıştır. Prens Sabahattin'e göre doğu toplumları bütüncü, batı toplumları ise bireyci yapının etkisi altındadır. Aralarındaki farkın temelinde doğuda topluluğun, batıda ise bireyin üstün olmasıdır. Dolayısıyla bu zihniyet farkı, Osmanlı'da girişimci-kapitalist bir sınıfın oluşmadığını açıklayan hususlardan biridir[3].

Tanzimat döneminin memur yetiştirmek hedefi üzerine kurulu eğitim sistemi, İkinci Meşrutiyet döneminde bir takım değişimlere uğrasa da istenilen hedefe ulaşılamamıştır. Bilindiği üzere eğitimde reformlar tam anlamıyla Türkiye Cumhuriyeti döneminde ve Tevhid-i Tedrisat yasasından sonra gerçekleşmiştir. Ancak İkinci Meşrutiyet dönemi eğitim alanında çeşitli fikirlerin ortaya atılması, tartışılması ve gündeme getirilmesi anlamında önemlidir. Örneğin bu dönem içerisinde iki eğitimci Satı Bey[4] ve Tevfik Fikret'in "Yeni Mektep" idealleri yaratılmak istenen özel teşebbüsten yana, girişimci gençliği yetiştirmek içindi.

Öğretimin yeni bireyler yetiştirmesi düşüncesinin öncüleri olarak Batıcılık akımını savunan eğitimcilerden Satı Bey ve Tevfik Fikret önemli isimlerdir. Satı Bey ve Tevfik Fikret eğitimde özel girişimcilikten yanaydılar. Onlara göre;

"Köle ruhlu bürokratların, asalak aydınların zararlı etkilerini kaldırmadan Batı uygarlığının özü olan bireycilik gerçekleştirilemezdi"[5].

Tevfik Fikret toplumun her alanda ilerleyebilmesi için eğitim alanında yeniliklerin yapılması üzerinde dururken, eğitim konusundaki fi-

---

[3] Prens Sabahattin, 1965, s. 52; Cem Doğru, "Osmanlı Toplumunda Kapitalist-Girişimci Sınıfın ve İnsan Tipinin Oluşumunu Engelleyen Faktörler", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:11 Sayı:1 Yıl:2008, s.87-88.

[4] Filiz Meşeci Giorgetti, "New School of Mustafa Satı Bey in Istanbul (1915)", **Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education**, London-UK 2014, 50:1-2, 42-58.

[5] Niyazi Berkes,**Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, YKY (6. Baskı), İstanbul 2004, s. 454.

kirlerinin uygulama alanı olacak bir "Yeni Mektep"ten söz etmekteydi. Burada yetişecek çocuklar, geleneklerinden sıyrılacak, bu geleneklere karşıt meslek ve uygarlık vasıflarını kendi kişilikleri yardımıyla bulabileceklerdir. Tek amaçları okuyup devlet memuru olmaktan öte çocuklar, kendi teşebbüsleriyle ayakta durup hayata atılacaklardı. Öğretim dili Türkçe ve İngilizce olacaktı. İngilizceye liberalizmi ve özel girişimcilik ruhu bize model olması gereken bir ırkın dili olduğu için önem verilecekti. Fransızca, Almanca ve Rusça seçmeli yabancı dil olacaktı. El sanatlarına, beden eğitimine önem verilecekti. Müzik, resim, geziler programın önemli yanları olacaktı. Okulun iki önemli meslekî amacı, ziraat ve ticaret adamı yetiştirmekti[6].

İkinci Meşrutiyet döneminde ortaya atılan bu düşünce ve fikirler uygulama imkânı bulamadı. Savaşlar ve dönemin belirsizlikleri düşüncelerin eyleme geçmesini engellemişti. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar da girişimci nesiller yetiştirmek düşüncesi fikirden öteye gidememişti. Ancak bu konuda başarılı olan, eyleme geçen bir faaliyet okullardaki tasarruf sandıkları olmuştu.

İkinci Meşrutiyet döneminin yeniliklerinden biri olarak okullarda özellikle özel okullarda öğrencilere girişimcilik aşılamak üzere iktisat sandıkları ya da tasarruf (arttırma) sandığı veya bazı okullarda talebe sandıkları kurulmuştur[7]. Burada öğrenciler tarafından işletilen sandıklar olduğu gibi okul yönetimin idaresinde olan sandıklar da mevcuttu. Bir tür okul kooperatifi olarak işlev gören bu sandıklar, hem öğrenciyi hayata alıştırmak hem de öğrencilere maddi anlamda kolaylık sağlamak-

---

[6] Cahit Kavcar, "Tevfik Fikret'in Eğitimciliği ve 'Yeni Mektep' ", **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 1972, C. V, Sayı: 3-4, s. 111-136; Betül Batır, **Geleneksel Eğitimden Çağdaş Eğitime Türkiye'de İlköğretim (1908-1924)**, Birinci Basım, Elif Kitapevi, İstanbul-Ocak 2010, s.138-157; **Geleneksel Eğitimden Çağdaş Eğitime Türkiye'de İlköğretim (1908-1924)**, İkinci Basım, İstanbul: Milenyum Yayınları, Kasım 2014, s.174-198.

[7] Amerika Tasarruf Sandığı (Pupils Saving Bank) sistemini örnek alan Barbaros Numune Mektebi Arttırma Sandığı için Bkz. "Bir Mektep Arttırma Sandığı", **Talebe Defteri**, 25 Teşrîn-i evvel 1333, Nu.47, s. 753-755.

taydı. Örneğin öğrenci, okul kıyafetlerini, kitaplarını, defterlerini bunun gibi eğitime dair materyalleri uygun fiyata buradan alabilmekteydi.

1925lere gelindiğinde faydacı eğitim konusunda istenilen hedefe ulaşılmadığı dönemin bir gazetesinde de belirtilmektedir. Gazete haberinde ülkenin en büyük eksikliğinin gençliğe uygulamalı ve hayata dair bir eğitim verememek olduğundan şikâyet edilmektedir. Ayrıca gazete haberinde, Darülfünun kurulduktan sonra devletin eğitim politikası sanki bütün gençliği üniversiteye hazırlamak üzerine kurulduğundan ve faydacılıktan uzak mesleki eğitimden uzak bir eğitim sisteminden kaygılandıkları bildirilmektedir. Okul kitaplarının da buna göre hazırlanması ve sadece teorik bilgiye yer verilmesinin oldukça üzücü olduğu üzerinde durulmaktadır[8].

Galatasaray Lisesi Tasarruf Sandığı'nın Kurulması ve Bir Yıllık Bilançosu

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçiş süreci içinde yeni dönemin şartlarına uygun olarak Galatasaray Lisesi Talimatnâmesi'nde de bir takım değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler 1924 yılından itibaren yürürlüğe girmiş aynı zamanda da söz konusu talimatname aynı yıl yayınlanmıştır. Talimatnameye göre, Galatasaray Lisesi'nde eğitim-öğretim Türkçe ve Fransızca yapılacaktır. İlkokul kısmı 5 yıl, orta kısmın birinci devresi 4 yıl ve ikinci devresi ise 3 yıl olmak üzere toplam eğitim süresi 12 yıl olarak düzenlenmiştir[9].

1924–1925 ders yılı başında son sınıf öğrencilerinden Ayetullah Emin[10] ve Mesut Zeytunizade Zeytünzade- Zeytinoğlu Mesut), öğrencilerin okulda çeşitli ihtiyaçlarını, piyasa fiyatlarına göre ufak bir kârla

---

[8] "Talebe hareketleri: Mekteplerde İktisadi Terbiye Galatasaray Talebe Sandığı", **Meslek,** 20 Kanûn-ısâni 1341(1925), Sayı: 6, s. 11.

[9] **Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Galatasaray Lisesi Talimatnâmesi**, İstanbul 1340; Hasan Âli Yücel, **Türkiye'de Orta Öğretim,** Ankara 1994, s. 199–200.

[10] Bilindiği üzere 74 okul numaralı Ayetullah Emin Galatasaray futbol takımının logosunu (Gayın-sin) çizen isimdir.

sağlayacak satış yeri yani bir tür kooperatif kurmayı düşünmüşlerdi. Kurulacak bu satış yerinin sermayesini öğrenciler hissedar olarak sağlayacaklar, sene sonunda da elde edilen kârdan paylarının karşılığını alacaklardı. Düşüncelerini Müdür Behçet Bey[11]'e söyleyip onun da onayını aldıktan sonra sandığı kurma işini başlatmışlardı. Derhal bir nizamname hazırlama işine girişmişler ve Sandık nizamnamesini ilân etmişlerdi. Sandığın nizamnamesi *"Galatasaray Lisesi talebeleri 1924 senesinden itibaren aralarında 'Galatasaray Lisesi Talebe sandığı' namıyla bir sandık tesis etmişlerdir"* şeklinde başlamaktadır[12].

Talebe sandığı kurulduktan sonra mektebin sol giriş kapısı ile büyük bahçe arasındaki bir oda sandığa tahsis edilmiştir. Öğrencilerin katılımıyla gerekli sermaye tedarik edilmiştir. Bir öğrenci isterse birden fazla hisse alabilmekteydi. Hissedarlara çok güzel basılmış karton kaplı ortaklık karneleri verilmişti. Sandığın ilk kurucuları bir yıllık bir yönetimden sonra idareyi seçimle gelenlere devredeceklerdi. İdare heyetinde devamlılığın sağlanması açısından son sınıf öğrencilerinin buraya seçilme hakkı yoktu. Mezun olanlar, sandıktaki hisselerini kârıyla beraber alabilirlerdi. Her sınıfta, sandığa üye öğrenciler aralarından birini sandık mümessili olarak seçerlerdi. Bu temsilci hissedarların senelik aidatlarını toplar, onların sandıkla ilgili her türlü isteklerini sandık idare heyetine bildirir, böylece idare heyetiyle hissedarlar arasında bağlantı sağlanmış olurdu.

Mağazada satışa sunulan defter ve kitap gibi ürünlerde Galatasaray Talebe Sandığı logolu etiketler bulunmaktaydı. Ayrıca bu mağaza maddi durumu iyi olmayan öğrenciler için de daha indirimli ve uygun fırsatlar sunmaktaydı. İlk yıl kurucu ve yetkilileri arasında Zeytünzade Mesut, Ayetullah Emin, Halid Asım, Suad Faik, Nebiye Ubud, Celaleddin Hulusi Efendiler yer almaktaydı.

---

[11] Yusuf Behçet Bey Mayıs 1924-1929 'a kadar ilk müdürlük dönemi toplamda 22 yıl okulda müdürlük yapıyor.

[12] **Galatasaray Talebe Teşekkülleri Birliği Esas Nizamnamesi ve Faaliyet Şubeleri Nizamnameleri**, İstanbul 1931, s. 11–19.

Dönemin haftalık gazetesi olan Meslek Gazetesi'nde Galatasaray Lisesi öğrencilerinin İktisat Sandığı kurdukları haberi büyük bir memnuniyet içerisinde verilmektedir. Özellikle yatılı okullarda mutlaka öğrencilerinin bu tür sandıklar açmasını tavsiye eden gazete yetkilileri, öğrencilere attıkları bu önemli adımda başarılar dilerken, her zaman yanlarında olduklarını da bilmelerini istemektedir[13].

Otuz maddelik Galatasaray Lisesi Talebe Sandığı Nizamnamesi şu maddeleri içermektedir:

Amaç

1- Galatasaray öğrencileri, aralarında Galatasaray Lisesi Talebe Sandığı adıyla bir sandık kurmuşlardır.

2- Talebe Sandığı okul idaresinin kontrolü ve gözetimi altındadır.

3- Talebe Sandığı'nın başlıca amaçları şunlardır:

A- Öğrencilere iktisat, dayanışma ve yardımlaşma fikirleri aşılamak,

B- İhtiyaç sahibi arkadaşlarına yardım etmek,

C- Öğrenciye kitap ve kırtasiye malzemelerini ucuz olarak tedârik etmek.

Yönetim Kurulu

4- Yönetim Kurulu üyeleri, öğrenci meclis üyelerinden veya diğer sandık üyelerinden seçilecektir.

5-Yönetim Kurulu bir başkan, bir başkan yardımcısı aynı zamanda genel sekreter, bir teftiş, bir muhasip, bir kasadar, bir de eşya memurundan ibaret olmak üzere altı kişidir.

6- Yönetim Kurulu dört ay müddetle seçilir.

7- Yönetim Kurulu başkanının son üç sınıf üyeleri arasından seçilmesi şarttır.

---

[13] "Talebe hareketleri: Mekteplerde İktisadi Terbiye Galatasaray Talebe Sandığı", **Meslek**, 20 Kanûn-ısâni 1341, sayı:6, s. 11.

8- Yalnız 1925 ders yılı için bir aya mahsûs olmak üzere Yönetim Kurulu şu şekilde teşkil etmiştir:

Başkan: Zeytünzade Mesut (Zeytinoğlu Mesud), Başkan yardımcısı ve genel sekreter: Ayetullah Emin, Müfettiş: Halid Asım, Muhasip: Suad Faik, Kasadar; Nebiye Ubud, Eşya memuru: Celaleddin Hulusi Efendiler.

Öğrenci Meclisi

9- Öğrenci Meclisi mütalahânenin (etüt) temsilcilerinden teşkil eder. Her mütalahânenin sandık azası ikişer temsilci seçer.

10- Öğrenci Meclisi sandığa ait konuları tartışır ve sorunları çözüme kavuşturur. Konuyu Yönetim kuruluna gönderir.

11- Öğrenci Meclisi üyesi bir sene müddetle seçilir.

12- Öğrenci Meclisi her ayın ilk haftası toplanır. Meclis başkanının daveti üzerine olağanüstü olarak toplantı yapılabilir.

13- Öğrenci Meclisi kendi arasında bir başkan seçer. Ancak bu başkan tarafsızlığı korumak için yönetim kuruluna dahil olamaz.

Hisse ve Hissedarın

14- Talebe sandığına iştirak edecekler öncelikle kaç hisse sahibi olacaklarını taahhüt edeceklerdir.

15- Her hisse için haftada bir kuruş verilir. Yalnız ilk haftalık beş kuruştur.

16- Mektepte bulunsun bulunmasın her öğrenci tahakkuk eden haftalığını vermeye mecburdur.

17- Sebepsiz olarak dört hafta mütemadiyen haftalığını vermeyen hissedar sandığından ihraç edilir. Bu muamele her sene sonunda bir ay zarfında kaydını yenilemeyen hissedar hakkında da tatbik olunur. Ayrıca bu tür hissedarın hesabından hisse başına (20) kuruş düşürülür.

18- İhraç edilen talebe sandığına iştirakının birinci senesi ise kendisine bir şey iade edilmez. Birinci sene değil ise yalnız son sene zarfında

vermiş olduğu haftalıklar ve kazançlar ve tahakkuk eden gelirleri bir ay zarfında ödenir.

19- Haftalıklarla elde edilecek sermaye ile okul malzemeleri alınacak ve ufak bir kârla öğrenciye satılacaktır.

Gelir

20- Tahakkuk eden gelir aşağıdaki gibi dağıtılacaktır:

Yüzde 50; hissedarlara sermayeleri oranında,

Yüzde 30; ihtiyaç sahibi arkadaşlara,

Yüzde 20; talebe sandığına sermaye ve ihtiyat akçesi (yedek fon),

21- Sene sonunda gelirler dağıtılamazsa her hissedarın hesabına yazılır.

22- Sene sonunda okulu bitiren veya terk eden hissedara üyelik tarihinden itibaren verdiği para ve gelirleri bir ay zarfında geri ödenir.

23- Sene içinde okulu terk eden hissedara o seneye ait gelir verilmez. Yalnız bütün haftalıkları ve diğer senelere ait gelirleri iade edilir.

Giderler

24- Okulu bitirdikten veya terk ettikten sonra bir sene zarfında müracaat edip alınmayan paralar sandık namına gelir olarak kaydedilir.

25- Her ders dönemi sonunda öğrenci meclisinden seçilecek bir kurul ve okul idaresi tarafından tayin edilecek bir memur sandığın bir senelik muamelesini teftiş ve yeni seneye kadar okulun idare memuruna mevcudatı teslim edeceklerdir.

26- Yönetim kurulunun sene sonuna kadar düzenleyeceği bilanço teftiş kurulu tarafından onaylanacak ve yönetim kuruluna bildirdiğine dair bir senet düzenlenecektir. İşbu senet öğrenci meclisinin ilk toplantısında tartışılacak ve onaya sunulacaktır.

27- Her sene yeni teşkil edecek sandık yönetim kuruluna okul idare memuru geçen senenin bütün faaliyet evrakını senet karşılığında devredecektir.

28- Sandık Ekim ayının ilk haftasından Mayıs ayının son haftasına kadar faaliyette bulunur.

29- 50 liradan fazla para bankaya yatırılacaktır.

30- İşbu nizamname öğrenci meclisinin üçte-ikilik oy oranıyla değiştirilebilir. [14].

Ocak 1925 tarihli Nizamnamelerinde belirledikleri ve ilân ettikleri kurallar çerçevesinde işletme hakkını elde ettikleri Galatasaray Talebe Sandığı'nın bir yıllık çalışma raporu ve bilançosu dikkate alındığında oldukça başarılı oldukları söylenebilir. Dönemin basınında *"gençlerin yaptığı bu girişim sayesinde nihayet okulların en büyük eksikliği uygulamalı ve hayatın içinde olması gereken eğitimin gerekliliği anlaşılacaktır", "eğitimde en büyük sorun olan sadece ezber ve teorik eğitim sorunu çözülmeye başlanmıştır"*, gibi başlıklarla yer almıştır.

Galatasaray Lisesi Tasarruf Sandığı'nın beş aylık çalışmalarını haber yapan gazete, haberi şu çarpıcı cümlelerle başlatmaktadır:

"Futbol" yarışında en ileri giden Galatasaraylılar, acaba iktisat terbiyesinde ne kadar muvaffak olacaklar ve acaba diğer mektepli arkadaşlarını uyandırabilecekler mi?

Haydi, Gayret, çalışınız genç şirketçiler!

Meslek ilk nüshalarında büyük bir memnuniyetle iyi bir haber vermişti. Galatasaray Lisesi'nin talebeleri kendi aralarında küçük bir şirket tesis ederek para toplamak, bir küçük mektep mağazası açarak çalışmak istiyorlardı. Hatta onların nizamnamelerini dahi aynen derc etmiştik. Acaba gençler bu hususta şimdiye kadar nasıl çalıştılar? Ne yaptılar? Ne dereceye kadar muvafık oldular. Bunları merak ettiğimiz için bazı tetkikatta bulunduk. Bu tetkikat neticesinde hayli memnun olduğumuz için tetkikatımızdan karilerimize haberdar etmek istedik."[15].

---

[14] "Talebe hareketleri: Mekteplerde İktisadi Terbiye Galatasaray Talebe Sandığı", **Meslek**, 20 Kanûn-ısâni 1341(1925), Sayı: 6, s. 11.

[15] "Galatasaray Gençliğinin İktisadi Faaliyetleri", **Meslek,** 12 Mayıs 1925, Sayı: 22, s.10.

Galatasaray Lisesi gençleri Nizamnamelerini ilân ettikleri Ocak 1925 tarihinde ortak sermayeli kooperatif tarzında küçük bir şirket kurmuşlardı. İlk kurduklarında hissedarları az olmasına rağmen beş ay zarfında hissedarlarının sayısında artış görülmüştür. Ayrıca bilançoya göre satışlarının da iyi olduğunu söylemek mümkündür.

Şirket, bir taraftan her ay hissedarlarından aldığı aidat ile sermayesini arttırmış, diğer taraftan sermayesini sürekli devr ederek çoğaltmaya çalışmıştır. Devredilen sermayenin yatırıldığı ticaret eşyası okul malzemelerinden oluşmaktadır. Bunun için okul öğrencilere bir oda ayırmış, şirkette orada küçük bir mağaza ile bir muhasebe tesis etmiştir. Mağazada Posta pulundan kaleme, kâğıttan vesaireye kadar bütün okul malzemeleri mevcuttur. Bu malzeme dışarıdan şirket tarafından alınmakta ve okul içinde satılmaktadır. Satış fiyatları piyasa fiyatlarından oldukça ucuz olmasına rağmen şirkete de kâr bırakmaktadır. Bu suretle hissedar olan öğrenci bu mağaza sayesinde iki türlü kazanç temin etmektedir. Hissedar olmayanlar da piyasaya oranla daha ucuz elde ettikleri malzemeleri daima okul mağazasından almayı tercih ettiklerinden mağazanın alışverişi şehir piyasasındaki genel durgunluğa göre gayet iyi şartlarda olmuştur.

Meslek Gazetesi öğrenci sandığına yaptıkları ziyareti şöyle anlatmaktadır:

"*Mağazanın idaresi hoştur: Satış memurları, veznedar, muhasebe, heyet-i idare, hülasa bütün teşkilat yerinde, müşteriler teneffüs zamanlarında sıra ile satış gişelerine diziliyorlar, istediklerini alarak birer satış fişi ile birlikte vezneye uğrayıp çekiliyorlar. Sonra hesaplar görülüyor, fişler kontrol ediliyor, defterler tutuluyor. Hülasa bu küçük adamlar şirketi kazanç vererek işliyor. Defter tutuşları, dosya ve hesap işleri fena değildir: Yevmiye defteri, defter-i kebir, hissedarlar defteri, hepsi var ve bunlar da az çok bir intizam göze çarpıyor. Bilhassa nazar-ı dikkatimizi celp eden şey, mağazayı idare edenlerin birbirlerine karşı gösterdikleri itimat ve emniyettir. Para almaya memur olduklarından mesûl bulunan gençler, mağaza içinde birlikte çalışırlar ki birbirlerine karşı azami bir emniyet gösteriyorlar, hatta ders aralarında paralarını mağazanın içindeki çekmecelerinde açık bırakarak birbirlerinden sakınmaya lüzûm görmüyorlar. Şimdiye kadar hiçbir hadise çıkmamış olduğuna göre bu gibi işlerde bulunması elzem*

olan mütekabil emniyet ve müşterek mesûliyet ve itimat hissi kendilerinde tamamen mevcut demek oluyor.

Tetkikat esnasında bilhassa bir nokta-i nazar da dikkatimizi celp etti. Nizamnamenin ilk şeklinde şirketin idare meclisinin azaları talebe tarafından ayrı ayrı intihap edilmesi lüzûmu yazılı iken bilahere bu, yalnız reisin heyet-i umûmiye tarafından intihap edilmesi diğer azanın da reis tarafından seçilmesi ve meclisin itimadına arz olunması tarzına ifrağ edilmiştir. Memur ve siyasetçiler cemiyetinin memur ve siyasetçi yetiştirmeğe mahkûm münevverlerini yetiştiren mekteplerinin psikolojisine ait çok dikkate şâyân bir hadisedir: Galatasaray talebesinin iktisat sandığı, heyet-i idaresini tabii ki Büyük Millet Meclisi'nin kabine teşkil etmesi gibi teşkil ediyor! Gençlere bunun sebebini sorduk: ***"Birbirimizle geçinmek için en iyi çare olarak bunu bulduk!"*** *dediler. Vakıa bu çare fena değildir, ancak gençler iktisat terbiyelerini alırken iktisat ve şirket usûllerine tâbi olmayı öğrenmek ve bu iş ile siyaset usûlleri taklitçiliğini birbirine karıştırmamak lâzım geldiğini iyice anlamak mecburiyetindedirler. Fikrimizce bu halin başlıca sebebi şundan ileri gelir: Bütün şirketlere müntahip anasır ile memur anâsırı ayrı ayrı birer mevkı-i vazife sahibi olurlar. Her şirkette her iki anâsırdan da vardır. Halbûkî Galatasaraylıların şirketinde memur olan anâsır, müntahip olan anâsırdan ibarettir. Yani müntahip aza, aynı zamanda memurluk işlerini de görmeğe mecbur olduklarından iş bölümü kanunlarının tarz-ı müşkülâtıyla karşılaşmışlardır. Bunun için, eğer bu iki vazifeyi ayırırlarsa elbette ki bir şirket şeklinde çalışmak ve bu hususta anlatmak da kolaylaşır. Bunun için kendilerine şu şekli tavsiye ediyoruz: Müntahip idare meclisi, idarenin tanzimine, nezarete ve mesûliyete imzasını atmaya memur müntahip azadan mürekkep olmalı ve bu meclis aynı zamanda bilfiil memur vazifesini görecek olan memurları doğrudan doğruya kendi emir ve mesûliyeti altında tayin etmelidir. Bittabi memurluk amatör memurluğundan ibaret kalmak lâzımdır ve öyle kuvvetli bir ahlâk kaidesi konulmalıdır ki idare meclisi hissedarlarından her kimi memurluğa tayin ederse bu talebe vazifeyi kabulden istinkaf edememelidir. Bu suretle iş daha tabii yoluna girmiş olur ve bugünkü kabine usulüne de lüzûm kalmaz.*

Her halde Galatasaray gençleri arasında çok iyi bir hareket başlamıştır. Gençler şimdiye kadar futbol oyunlarında top atmakta ne kadar maharet gösterdilerse bu çok faideli şirket ve ticaret oyununda da top atmak hususunda o kadar maharet göstermelidirler ve öyle görüyoruz ki gösteriyorlar! Galatasaray gençliği şunu bilmelidir ki, ilk

defa başladıkları bu hayırlı iş, şimdiye kadar bu mektebin vermiş olduğu iyi şeylerin hiç biriyle kıyas kabil olamayacak derecede büyük bir şeydir. Onlar bu yolda mutlaka muvaffak olmalıdırlar ve muvafakiyetleriyle bütün diğer talebe gençliğini arkalarında sürüklemeğe çalışmalıdırlar. Ancak bu suretledir ki yarınki Türkiye'yi kendimize hakiki bir vatan yapmaya imkân vardır ve ancak bu yoldan yürümekledir ki o vatanı yapabiliriz."[16].

Avrupa'da öğrenciler tarafından kurulan ve idare edilen bu tür sandıklar daha erken yıllarda ortaya çıkmıştır. Hatta Avrupa okullarında federasyonlar mevcuttur. Avrupa'da iktisat federasyonları spor federasyonlarından daha önemli görülmektedir. Türkiye'de ise tam tersi olarak her zaman öncelik spor federasyonlarında olmuştur ve bu öğrenciler de spor kulübünün reklamından yararlanarak şirketlerini tanıtmaya çalışmışlardır.

Galatasaray Lisesi satış mağazası 1924-25 ders döneminin sona ermesiyle birlikte yıllık bilançosunu çıkarmak için 25 Mayıs günü mağazasını kapatmıştır. Hazırladıkları bilançoya göre, sandık bir dönem boyunca arkadaşlarına hem ucuz eşya satışı yapmış hem de bir ders yılında yaklaşık 150 lira para kazanmıştır.

Bilançonun verdiği sonuçlar şöyledir:

Matlup

14.117,50	kasada mevcut para
26.123	İş Bankasında mevcut para
4.111, 75	satış odasında mevcut eşya
827, 75	satış odasında mevcut kitap
3.162	satış odasında mevcut makbuz defterleri, fişler, elh.
2.343, 50	sandık masraflarından gelecek senelere kalan miktar
634	hissedarların borcu
51.319, 50	toplam

[16] "Galatasaray Gençliğinin İktisadi Faaliyetleri", **Meslek,** 12 Mayıs 1925, Sayı: 22, s.10.

Zimmet

34.903	sermaye
327, 50	Bizim mecmua
582, 50	Ahmet Halid Bey
15.506, 50	Net gelir
51.319, 50	Toplam

Meslek Gazetesinde yer verilen bu bilanço rakamlarının haber edildiği yazı şu cümlelerle sona ermektedir:

"*Bu bilançonun verdiği sonuca göre 155lira altı kuruş safi temettü'dur. Bu temettü'un nizamname mûcibince tediyesi lâzım gelen kısmını ancak bu sene mektepten şehadetname alacak efendilere verilecektir. Vâkıa bu sene mektepten çıkan efendiler çok bir şey alacak değildirler. Ancak mektepte on, on iki sene kalacak olan bir efendinin çıkarken herhangi bir işine yarayacak küçük bir sermaye ile çıkması mümkün olacak görünüyor. Maarif Vekâleti'nin bu faaliyeti teemmül etmesini ve diğer mekteplerin de Galatasaray misalinden istifâde etmeleri bilhassa temenniye lâyıktır*"[17].

Öğrencilerin kurmuş oldukları bu şirket her yıl gelirlerini arttırarak başarılı olmuştur. Talebe sandığı Zeki Butur Başkanlığındaki heyetin elinde iken 1927 yılında Maarif Vekili Mustafa Necati Bey Galatasaray Lisesi'ni ziyarete gelmişti. Necati Bey talebe sandığının faaliyetleri ile yakından ilgilenmiş ve bu konuda bilgiler almıştı. Ankara'ya döndükten sonra da bütün liselere gönderdiği bir genelge ile bu tür sandıkların oralarda da kurulmasını talep etmiştir. Talebe sandığı bir yönüyle öğrencilere maddi katkı sağlarken, diğer yönüyle önemli bir işlev daha görüyordu. Bu sayede daha ortaokul ve lise öğrencisi konumunda iken sınıflardan temsilci seçmek, bir teşekküle üye olmak, hissedar sıfatıyla genel kurulda bulunmak, kuruluşun faaliyet raporlarını kontrol etmek, idaresinde beğenmediği hususları tenkit etmek, yeni idare heyetinden temennilerde bulunmak, ibra etmek veya etmemek, ticarethane ve müessese idaresini öğrenmek gibi birçok faaliyetin içinde bulunuluyordu.

[17] "Galatasaray İktisat Sandığı", **Meslek,** 9 Haziran 1925, Sayı. 26, s. 13.

Böylece öğrenciler teorisini gördükleri dersleri uygulama fırsatını yakaladıkları gibi, ileriki hayatlarında karşılarına çıkabilecek problemlerle başa çıkmayı da öğrencilik zamanlarında öğreniyorlardı[18].

SONUÇ

Tanzimat dönemiyle başlayan eğitimde batılılaşmanın etkileri İkinci Meşrutiyet döneminde düşünceden eyleme geçişin yaşandığı bir dönem olmuştur. Devlete sırtını dayayan bir gençlik yerine kendi girişimciliğini kullanarak üretimi sağlayacak ve girişimcilik ruhuna ve özgüvenine sahip bir gençlik yetiştirmek hedeflenmiştir.

Cumhuriyet döneminin de Osmanlı'dan miras alarak geliştirdiği girişimci özelliğe sahip gençlik yaratma fikri yeni devletin eğitim politikalarında da geçerli olmuştur. Ders programları ve içerikleri özellikle liselerde uygulama alanı bulmuştur. Teoriden ziyade uygulamacı eğitim fikrini savunan Türkiye Cumhuriyeti eğitim sistemi mümkün olduğunca eğitim kurumlarında girişimci faaliyetleri desteklemiştir. Öğrenciler tarafından işletilen kooperatif tarzında yapılan Tasarruf Sandıkları da eğitim yetkilileri tarafından desteklenen faaliyetlerden biri olmuştur.

Galatasaray Lisesi Tasarruf Sandığı girişimci gençlik yetişmesi anlamında iyi bir örnek teşkil etmiştir. 1924-25 ders yılı içerisinde kurulmuş ve bir yıllık çalışmaları çerçevesinde başarılı da olmuşlardır. Hem hissedar olan öğrencilere hem de lisede eğitim alan öğrencilere yarar sağlayan tasarruf sandığı piyasaya göre ucuz okul malzemeleri satarak kâr sağlamıştır. Böylece iki türlü hem hissedarını hem de müşterisini kazanç anlamında memnun etmiştir.

Tasarruf Sandığının bir diğer yararı da ihtiyaç sahibi olan öğrenciye yardım ederek sosyal hizmet anlamında hareket etmesidir. Çünkü sandığın belli bir geliri ihtiyaç sahibi olan öğrenciye ayrılmıştır. Öğren-

[18] Emel Engin, **Galatasaray Lisesi (1923-1950 Dönemi)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. Mahmut İhsan Özgen, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007, s.62-63.

ciler tarafından hazırlanmış olan sandık nizamnamesinde 20. madde gelirlere ayrılmış olup, burada gelirin pay edilmesinde %30'luk gelirin ihtiyaç sahibi öğrencilere ayrılması şeklinde bir madde yer almaktadır. Bu anlamda öğrenci şirketi olan Tasarruf Sandığı yalnızca ticari bir şirket değil, aynı zamanda sosyal sorumluluk üstlenen büyük bir kuruluş olarak hizmet vermiştir.

Galatasaray Lisesi Tasarruf Sandığı her anlamıyla büyük bir şirket gibi öğrenciler tarafından yönetilmiştir. Nizamnamesi, bütçesi, ticari defterleri, muhasebe kayıtları olan disiplinli ticari bir kuruluş örneği olarak işlev görmüş aynı zamanda uygulama alanı olmuş bir atölyedir. Sonraki yıllarda diğer eğitim kurumlarına da örnek olması bakımından oldukça öneme haizdir.

KAYNAKÇA

BATIR, Betül, **Geleneksel Eğitim'den Çağdaş Eğitime,** Birinci Basım, Elif Kitapevi, İstanbul 2010.

BATIR, Betül, **Geleneksel Eğitim'den Çağdaş Eğitime,** İkinci Basım, Milenyum Yayınları, İstanbul 2014.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, YKY (6. Baskı), İstanbul 2004.

"Bir Mektep Arttırma Sandığı", **Talebe Defteri**, 25 Teşrîn-i evvel 1333, Nu.47, s.753-755.

CANDAN, Hakan, "Osmanlı'dan Günümüze Türk Topraklarında Girişimcilik Serüvenine Dair Bir Değerlendirme", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Yıl 2011, Sayı: 2, s. 157-174.

DOĞRU, Cem, "Osmanlı Toplumunda Kapitalist-Girişimci Sınıfın ve İnsan Tipinin Oluşumunu Engelleyen Faktörler", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:11 Sayı: 1 Yıl: 2008, s.75-91.

ENGİN, Emel, **Galatasaray Lisesi (1923-1950 Dönemi)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. Mahmut İhsan Özgen, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 62-63.

"Galatasaray Gençliğinin İktisadi Faaliyetleri", **Meslek,** 12 Mayıs 1925, Sayı: 22, s.10.

"Galatasaray İktisat Sandığı", **Meslek,** 9 Haziran 1925, sayı. 26, s. 13.

Galatasaray Talebe Teşekkülleri Birliği Esas Nizamnamesi ve Faaliyet Şubeleri Nizamnameleri, İstanbul 1931.

GİORGETTİ MEŞECİ, Filiz, "New School of Mustafa Satı Bey'in Istanbul (1915)", **Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education**, Routledge: London-UK 2014, 50:1-2, 42-58.

KAVCAR, Cahit, "Tevfik Fikret'in Eğitimciliği ve 'Yeni Mektep' ", **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,** 1972, C. V, S. 3-4, s. 111-136.

Prens Sabahattin, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir,** (Çev.) Muzaffer Sencer, Ekin Basımevi, İstanbul 1965.

"Talebe Hareketleri: Mekteplerde İktisadi Terbiye Galatasaray Talebe Sandığı", **Meslek**, 20 Kanûn-ı sâni 1341 (1925), Sayı: 6, s. 11.

Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Galatasaray Lisesi Talimatname, İstanbul 1340.

YÜCEL, Hasan Âli, **Türkiye'de Orta Öğretim,** Ankara 1994.

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK EKONOMİSİNDE YEREL SERMAYE BİRİKİMİ: TAŞRADA KURULAN ANONİM ŞİRKETLER (1920-1938)

Sadık ERDAŞ*

ÖZET

Hukuki, idari ve mali şartları yerine getirdikleri takdirde en az beş kişinin sermaye katkılarıyla kurulmasına izin verilen ve her türlü ekonomik ve ticari faaliyette bulunabilen, halka açık iktisadi teşekküller olan anonim şirketler, dağınık ve kendi başlarına ekonomik bir değer yaratma olanağına sahip bulunmayan sermayeleri bir araya toplayarak büyük sermayeye ihtiyaç duyan mali, sınai ve ticari teşebbüslerin gerçekleşmesini mümkün kılma gibi çok önemli bir özelliğe sahiptirler. Bu nedenledir ki, kuruldukları bölgelerde sermaye birikiminin sağlanmasına ve sermaye piyasalarının gelişimine büyük katkıda bulunmuşlardır. Anonim şirketlerin belirli bir sosyal düzen içerisinde gelişip kuvvetlenmeleri ve ekonomik gerçeklere uygun olarak sayılarının artması bulundukları toplumun sosyo-ekonomik yapısına her yönde önemli katkılar sunduğu gibi bu sosyo-ekonomik yapının anlaşılması açısından da ayrıca önem arz etmektedir.

1920-1930 yılları arasında çok sayıda ve farklı alanlarda anonim şirket kurulduğu görülmektedir. Buna karşılık 1930 sonrasında dünya ekonomik krizinin etkisi ile bir azalma baş göstermiştir. Bu dönemde daha çok merkezileşme ve devletçilik uygulamaları çerçevesinde Ankara merkezli şirketler kurulurken taşrada kurulan şirketlerde kademeli olarak azalma ve hemen arkasından da bir kapanma sürecinin yaşandığı görülmektedir

Anahtar Kelimeler: Atatürk Dönemi, Ekonomi, Yerel Sermaye, Anonim Şirket, Birikim

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, serdas@hacettepe.edu.tr

ABSTRACT

Legal, administrative and financial fulfils the conditions, if allowed the establishment of the capital contributions of at least five people, and that can be found in all kinds of economic and commercial activities, public economic enterprises of joint stock companies that are not able to create an economic value in their own rightscattered and gathered in a large capital, who need financial capital, industrial and commercial undertakings as they make possible the realization of a very important feature. For this reason, the yare established in the areas of capital accumulation and capital markets contributed to the development of the provision. Of joint stock companies within a particular social order developed in accordance with the economic realities of their communities to stay strong and increase the numbers of socio-economic structure in each direction as these offer important contributions to socio-economic structure from the standpoint of understanding is also important.

Between the years of 1920-1930 and a joint stock company is established in numerous different areas, where is observed. In contrast after 1930 the world economic crisis has shown that the effect of a reduction in cope with. During this period, more applications centralization and statism within the frame work of the Ankara-based companies while establishing the gradual reduction of the companies established in the country and immediately afterwards it is observed that the process of experiencing a shutdown.

Key Words: Atatürk Period, The Economy, Local Capital, Joint-Stock Company, Accumulated.

GİRİŞ

Anonim şirketler, 1926 tarihli Türk Ticaret kanununa göre[1], hukuki, idari ve mali şartları yerine getirdikleri takdirde en az beş kişinin sermaye katkılarıyla kurulmasına izin verilen ve her türlü ekonomik ve ticari faaliyette bulunabilen, halka açık iktisadi teşekküllerdir. Adı geçen kanuna göre "bir unvan tahtında müteşekkil, sermayesi miktarı muayyen ve eshama münkasem ve düyun ve taahhüdatı yalnız şirketin sermayesi ile müemmen ve her şerikin mesuliyeti sermayesi miktarı ile mahdut" şirketlere anonim şirketler adı verilmektedir.

Adı geçen kanunun 279. maddesine göre müessisler bir esas mukavelename tanzim ve imza eyleyerek bu mukavelenameye,

1-Şirketin unvanı ve merkezinin bulunacağı yeri,

2-Şirketi teşkil eden muamelatın nev'i ve mahiyetini,

3-Şirketin sermaye miktarı, her hisse senedinin kıymeti sureti ve şeraiti tediyesi eklenerek bu mukavelenamenin Ticaret Vekâletine tevdii ve İcra Vekilleri heyetinin şirketin teşkili için mezuniyet istihsali vermesi (280. madde) ile kuruluş sürecini başlatır.

Anonim şirketler dağınık ve kendi başlarına ekonomik bir değer yaratma olanağına sahip bulunmayan sermayeleri bir araya toplayarak büyük sermayeye ihtiyaç duyan mali, sınai ve ticari teşebbüslerin gerçekleşmesini mümkün kılma gibi çok önemli bir özelliğe sahiptirler[2]. Hayatımızın her yönünü etkileyen ekonomik ve sosyal müesseseler olan anonim şirketler bulundukları ülke hatta daha geniş bir çevrenin ekonomisini belirleme ve geliştirme bakımından da dikkate değer kurumlardır. Anonim şirketler kuruldukları bölgelerde sermaye birikimine ve sermaye piyasalarının gelişimine büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu nedenle anonim şirketlerin belirli bir sosyal düzen içerisinde gelişip kuvvetlenmeleri ve ekonomik gerçeklere uygun olarak sayılarının artması bulundukları toplumun sosyo-ekonomik yapısına her yönde önemli kat-

[1] Türk Ticaret Kanunu, **Resmi Ceride**, 28. 06. 1926, s. 406.

[2] O. Nuri Çevik, **Anonim Şirketler**, Ankara 1975, s. 19.

kılar sunduğu gibi bu sosyo-ekonomik yapının anlaşılması açısından da ayrıca önem arz etmektedir.

İmparatorluk coğrafyasının özellikle Tanzimat'la beraber Dünya ekonomisine entegrasyonu ve dış borçlanmanın verdiği geçici canlılıkla bu coğrafyada kısa süre içerisinde birçok yabancı şirketin kurulmaya başlandığı görülür. Deniz nakliyatında İngiltere ve Fransa'nın sigortayı zorunlu hale getirmesi İstanbul, İzmir, Beyrut, Trabzon, Selanik gibi Osmanlı liman kentlerinde sigortacılık yapan veya bunların acenteleri hızla arttı. Oldukça karlı bir sistem olduğu anlaşılan sigorta şirketi işletmeciliği hızlı bir gelişme gösterdi. Osmanlı sigorta piyasasında büyük pay sahibi olan İngilizler 1890'larda çok sayıda şube açmışlardı. Piyasadaki İngiliz hâkimiyeti mücadelenin İngiliz şirketleri ile diğer şirketler arasında geçmesine neden oldu. 1893 yılında Osmanlı Umum Sigorta Şirketi'nin kuruluşu piyasadaki rekabeti kızıştırdı. Bunun bir sonucu olarak 1894'te İstanbul'da hayat, nakliyat ve yangın sigortası gibi alanlarda faaliyet yapan toplam 76 şirket vardı. 1911'de İstanbul' da sadece yangın sigortası yapan şirket sayısı 62'ye yükselmişti[3]. 1913 yılında uygulamaya konulan teşvik-i sanayi kanunu[4] sonrasında Osmanlı coğrafyasında bir anonim şirket patlaması görülmektedir.

Bu yoğun artışa paralel olarak artan şikâyetler üzerine Dâhiliye Nezareti'nin aldığı bir kararla "Yabancı anonim şirketlerin Osmanlı topraklarında faaliyet göstermek için şube ya da acente açmaları 7 Aralık 1887 tarihinde neşredilen özel bir nizamname[5] ile resmi ruhsat olma şartına bağlanmıştır. Ancak bu uygulama Osmanlı yönetimi ile sefaretler arasında uzun süreli anlaşmazlıklara ve yazışmalara neden olmuş[6] ve

---

[3] Yayına Hazırlayan; Ramazan Balcı-İbrahim Sırma, **Ticaret ve Ziraat Nezareti, Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri**, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul, 2012 s. 21

[4] **Başbakanlı Osmanlı Arşivi (BOA)**, Fon Kodu: MV., Dosya No: 179, Gömlek No: 95, Tarih: 23. N. 1331 (Hicrî)

[5] **BOA**, Fon Kodu: İ.. MMS, Dosya No: 95, Gömlek No: 4008, Tarih: 22. Ra. 1305 (Hicrî)

[6] **BOA**, Fon Kodu: BEO, Dosya No: 2903, Gömlek No: 217655, 15. B. 1324 (Hicrî), Fon Kodu: BEO, Dosya No: 2924, Gömlek No: 2192912, 1. Ş. 1324 (Hicrî) ve

diğer taraftan da yerli ve yabancı anonim şirketlerin denetimi konusunda bir takım düzenleler yapma yoluna gidilmiştir. Bu çerçevede olmak üzere 1914 yılı başında Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri hakkında yeni bir "kanun-ı muvakkat" hazırlandı[7]. Muhteva olarak daha önceki düzenleme ve nizamnamelerinden pek farklı olmayan bu kanunda dikkat çeken noktalar şunlardır: Osmanlı coğrafyasında öteden beri faaliyette bulunan yabancı anonim şirketlerin, tescil işlemlerini kanunun neşrinden itibaren altı ay içinde yerine getireceklerine dair Ticaret Nezareti'ne taahhütname vermeleri gerektiği, aksi halde faaliyetten men edilecekleri, sigorta şirketlerinin her bir faaliyet alanı için beş bin liradan on beş bin liraya kadar teminat akçesi vermeleri gerektiği ve teminat akçesinin nakit ya da devlet eshamı olarak ödenebileceği, Ticaret Nezareti'nden alacakları ruhsat ile Osmanlı topraklarında faaliyet gösterebileceklerine ve Osmanlı Hükümeti bu gibi sigorta şirketlerinin muamelelerinde umumun menfaatine zararlı bir durum görürse ruhsatlarını iptal edebileceğine dair hükümlerdir.[8] Bu sert sayılabilecek hükümlerin getirilmesindeki temel gaye yabancı anonim şirketlerin belli bir disiplin altına alınmaya çalışılmasıdır.

1- Şirketleşmede Milli İktisat Dönemi

İkinci Meşrutiyetin ilk yıllarında sermaye birikimi sorunu karşısında başvurulan çözüm yollarından biri yabancı sermayenin özendirilmesi iken diğer bir yol klasik iktisat teorisinin öngördüğü çerçevede tasarruf yoluyla sermaye birikimi oluşturmaya çalışmaktı. Bütün çabalara rağmen 1913 sonuna kadar beklenen bu sermaye birikimi tasarruf yoluyla elde edilemedi ve bunun bir sonucu olarak, Müslüman Türk girişimci sınıf oluşturulamadı.

Balkan savaşlarından sonra baş gösteren milliyetçi dalganın etkisiyle İttihat ve Terakki yönetimi, Anadolu ve Müslüman-Türk merkezli

---

Fon Kodu: BEO, Dosya No: 3012, Gömlek No: 225894, 02. S. 1325 (Hicrî) kayıtlı belgelere bakılabilir.

7 **BOA**, Fon Kodu: MV., Dosya No: 237, Gömlek No: 174, 23. M. 1333

8 **a.g.e.**, s. 29

bir siyaset izleyerek ekonomide milli unsurları egemen kılmaya yönelik girişimlerini hızlandırdı. 1930'a kadar Türk iktisadi hayatına egemen olacak Millî iktisat politikası işte bu girişimlerin bir ürünüdür. Gerekirse savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve devlet desteği ile bir yerli ve milli burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini, bunun hem mümkün hem de kalkınma ve modernleşme için zorunlu olduğunu ileri süren bu politikanın Cumhuriyetin ilk yıllarında da uygulamada kaldığı anlaşılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı yılları, bu yöndeki gayretlerin sonuç vermesi açısından uygun bir ortam hazırladı. Savaş, devletin ekonomiye Müslüman-Türk unsur lehine sonuçlar verecek müdahalelerde bulunması için fırsatlar yarattı. İttihat ve Terakki hükümeti milli iktisat politikasıyla Müslüman-Türk girişimci sınıf yaratmaya yönelik ve sermaye birikimini hızlandıracak spekülatif kazançlara göz yumdu. Bunun bir sonucu olarak 1914–1918 döneminde kurulan anonim şirketlerde Müslüman-Türk unsurlar öne çıktı. Yine milli iktisat politikaları doğrultusunda yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verilerek onlar da vergi mükellefi haline getirildi.

Savaş ekonomisinin bir sonucu olarak iktisadi gücü giderek artan Anadolu eşraf ve tüccarı, büyük çiftlik sahiplerini yanlarına alarak kredi sorununun çözümü başta olmak üzere belirli alanlarda faaliyet gösteren şirketler kurmaya yönelmişlerdir. Diğer yandan Türkiye, o zamana kadar hiçbir ülkenin karşılaşmadığı ölçüde bir nüfus değişimi sorunu ile karşı karşıya kalmış ve bunun sonucu sermaye, ticaret ve iş çevrelerine hâkim olan Rum ve Ermeni nüfusunu büyük ölçüde kaybetmiştir. Dolayısıyla ülke ekonomisinin sürdürülebilirliğini sağlamak açısından bunların yerini alabilecek Türk tüccar ve iş adamlarının yetiştirilmesi gerekmektedir.

Öte yandan uzun yıllar boyunca devam eden savaşlar münasebetiyle ülke ekonomisinin dışa kapanması ve neredeyse şehirli nüfus büyüklüğünde bir orduyu besleme zorunluluğu hububat pazarını oldukça büyütmüştür. Hububat yetiştiren bölgelerde tüccar ve büyük toprak sahipleri elinde önceki dönemlerle kıyaslanamayacak kadar bir servet oluştu. Bu

servet birikiminin bir sonucu olarak ve elbette İttihat ve Terakki Partisinin yerel örgütlerinin destek ve teşvikiyle Anadolu'da I. Dünya Savaşı sırasında birçok anonim şirket kuruldu. Meclis-i Vikela mazbataları ve Şurayı Devlet kararları çerçevesinde yaptığımız incelemelerde 12 Aralık 1914 ile 15 Ekim 1922 yılları arasında yerli ve yabancı sermayeli 167 anonim şirketin kuruluş işlemleri için karar alındığı görülmektedir.

Yıl	Anonim Şirket Sayısı	Merkezi Taşra Olan Şirket Sayısı	Merkezi İstanbul Olan Anonim Şirketler
12.12.1914 - 29.12.1915	10	4	6
1916	15	11	4
1917	38	11	27
1918	34	12	22
1919	28	7	21
1920	29	6	23
1921	5	0	5
1922	8	0	8
Toplam	167	51	116

Tablo 1. 12 Aralık 1914 ile 15 Ekim 1922 tarihleri arasında kurulan anonim şirketler. Kaynak:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükela Mazbataları ve Şurayı Devlet Kararları

Tablo 1'de görüldüğü gibi 1919 yılından itibaren özellikle taşrada kurulan yerel anonim şirket sayısında hissedilir bir oranda azalma dikkat çekmektedir. Bunu 1918 sonlarından itibaren Anadolu'da başlayan işgallerin ve milli mücadelenin yarattığı kaotik ortama bağlamak mümkündür. Yerel sermayedar iki başlılıktan kaynaklanan istikrarsızlığın ve belirsizliğin etkisi ile örgütlenerek şirketleşme cesaretini gösterememiştir.

Cumhuriyetin kurucuları, 1920'li yıllar boyunca iktisadi kalkınmanın ve modernleşmenin temel mekanizması olarak yerli ve milli bir burjuvazi yetiştirilmesine gayret gösterdiler. Bu koşullar altında düzenlenmiş olan İktisat Kongresinde hazırlanan heyet-i faale raporunun sanayii ve sorunları bölümünde sanayi bankalarının kurulmaları gerektiğinden söz edilerek sanayileşme konusunda şunlar önerilmektedir;

1-Sanayinin birçok sahalarında ferdilikten topluluğa ve birliğe doğru gitmeliyiz. Bu da sanayii kooperatiflerinin, sanayi kredi müesseselerinin sanayi gayesi ile teşekkül edecek anonim şirketlerin teessüsleri ile mümkündür.

2-Devlet kendisinin kuvvetli bir unsur-u iktisadi olduğunu nazarı dikkate alarak yalnız fertlerin teşebbüsü ile dahi kooperatif veyahut anonim şirketler ile başa çıkılamayan büyük sanayi iktisadiyatlarında irşat ve iştirak ile halka yol göstermelidir[9].

Heyeti faale'nin bu önerisi doğrultusunda yarı resmi nitelikte İş Bankası, Sanayii ve Maadin Bankası başta olmak üzere devlet, özel sektör ya da her ikisinin ortaklığında birçok anonim şirket kurulmuştur. Feroz Ahmad, Kongrede ortaya atılan önlemlerin hepsinin tek bir temel hedefe yöneldiğini belirterek bununda "bir milli ekonominin kuruluşunu ilerletmek ve doğmakta olan cumhuriyet devletinin sosyo-ekonomik temelini kısa sürede oluşturacak ekonomik güçleri geliştirmek" olduğunu belirtir. [10]

Bu dönemde Anadolu'da kurulan anonim şirketlerin bir iki istisna dışında çoğunlukla dış pazara ihraç imkanına sahip liman bölgelerin-

---

[9] Bu konuda bakınız; Gündüz Ökçün, (Hazırlayan), **Türkiye İktisat Kongresi (1923 İzmir) Haberler, Belgeler, Yorumlar**, AÜSBF Yayını, Ankara 1971 ve yine aynı yazarın"1923 yılında İzmir'de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar", **A. Ü. SBF Dergisi**, XXII, Sayı:1, 1968 ve Afetinan, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933, Ankara 1972 ve İzmir Büyükşehir Belediyesi, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat–4 Mart 1923**, İzmir Kent Kitaplığı, İzmir 2001.

[10] Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizm'e**, Çeviri Fatmagül Berktay Kaynak Yayınları İstanbul 1999, s. 186–187.

de ve demir yolu güzergahı üzerinde veya demiryoluna entegre mücavir alanlarda toplandığı görülmektedir. 19. yüzyılın sonundan itibaren Anadolu'da Berlin Bağdat demiryolu ve Konya ovası gibi sulama projelerinin hayata geçirilmesi buralar ve çevre bölgelerde bulunan toprak sahipleri ve tüccarların ellerinde daha önceki dönemlerle kıyaslanamayacak bir oranda sermaye birikimi oluşturdu. 1913'ten 1922 sonuna kadar devam eden savaş, bu birikimi hızlandıran önemli bir etki yarattı. Zira savaşla beraber, şehirli nüfusu beslemekle eşdeğer büyüklükte bir orduyu besleme zorunluluğu ortaya çıkınca hububat başta olmak üzere tarım ürünleri pazarı oldukça büyümüştür.

Öte yandan üretimin uzun yıllar boyu devam eden savaşlar nedeniyle düşmesi ve ithalatın da bu süre zarfında durmuş olması yüzünden hem fiyatlar yükselmiş hem de pazara açılan ürün oranı artmıştır. Bu durum özellikle hububat yetiştiren bölgelerde başta Konya ve çevresi olmak üzere tüccar ve büyük toprak sahibi elinde bir servet oluşmasına neden olmuştur.

Böylece bankacılık başta olmak üzere şirketleşme için gerekli sermaye arzının koşulları ortaya çıkmıştır. Özellikle bu dönemde yerel bankaların ortaya çıkış nedenlerinden biride kredi talebidir. Uzun süren savaş büyük ölçüde vadeli alışverişi ortadan kaldırmış peşin para ile ticaret yapma koşulunu getirmiştir. Osmanlı son dönemlerinde birçok yabancı banka şubesinin faaliyeti Türkiye'nin savaşta olduğu ülkelerle yapmakta olduğu dış ticareti finanse etmeye dönüktür. Savaş bu ülkelerle ticareti durdurunca bu yolla doğan kredi de ortadan kalkmıştır. Savaş sonrasında izlenen milli politikalar dolayısıyla sistem içinde karşılanamayan bir kredi talebi ortaya çıkmıştır.

Ticaret ve Ziraat Nezareti verilerine göre[11] imparatorluk coğrafyasında büyük bir çoğunluğu İstanbul'da toplanmış bulunan 1918 yılında 42'si ticaret, 41' i sanayi, 16 tanesi mali, 15'i inşaat ve nakliyat, 9'u sigorta, 6 tanesi ziraat alanında olmak üzere 129 şirket faaliyet gös-

[11] Ticaret ve Ziraat Nezareti, **a.g.e.**, s. 48 vd ve Celali Yılmaz, **Osmanlı Anonim Şirketleri**, Scala Yayınları, İstanbul 2011

termektedir. Ticaret Vekili Mustafa Rahmi Bey'in 1927 yılında verdiği rakamlara bakılırsa 1919 senesinde 12, 1920'de 8, 1921 'de 4, 1922'de 5 anonim şirket teşekkül etmiştir[12]. Lozan anlaşması sonrasında ülkede teessüs eden barış ve istikrarın anonim şirketler başta olmak üzere bu gibi iktisadi teşekküllerin artmasına uygun ortamı sağladığı görülmektedir.

Elektrik, hava gazı ve su gibi temel bayındırlık ihtiyaçlarını karşılamak adına daha geniş bir tabana ve sermayeye dayalı büyük şehirlerde görülen şirketleşme adımları kısa bir süre sonra muhtemelen bu alandaki karlılık dikkate alınarak taşrada elektrik başta olmak üzere bayındırlık alanında faaliyet gösteren Yalvaç Osmanlı Elektrik ve Emtia Anonim Şirketi[13] ve Akşehir Osmanlı Elektrik ve Halı ve Şayak Anonim Şirketi[14] örneklerinde olduğu gibi anonim şirketlerin kurulduğu, hatta bu alanda belediyelerle ortak ya da onlara kredi açan yerel düzeyde bankacılık alanında örgütlenen yerel sermayenin bu sektöre sermaye ve kredi açtıkları görülmektedir.

Bu politikaların da etkisiyle 1923'de on bir şirket, 1924'de 42, 1925'de 50, l926'da da 26 şirket kurulmuştur ki Mustafa Rahmi Bey'e göre bunların yekunu 40-50 sene içerisinde teşekkül eden şirketlerin toplamından fazladır[15]. 1927 yılında görülen 310 milli şirkete karşılık yabancı şirketlerin sayısı 175'tir. Sonraki yıllarda yerel sermaye kaynaklı anonim şirket sayıları ve bu rakamlar tedrici olarak artacaktır. Ancak bu verilere Türk ekonomisinin ve iktisadi hayatının merkezi olan İstanbul ile 1924 yılından itibaren bu alanlara yön veren siyasetin kalesi

[12] **TBMM Zabıt Ceridesi**, 2. Dönem, 31. Cilt, inikat 54, Cilt 1, Tarih 16. 04. 1927, s. 170.

[13] Hacı Maytabzade Ömer Efandi ve Hacı Halilzade Nuh Efendi ve arkadaşları tarafından kurulan bu şirket için bakınız; **BOA**, Fon Kodu: İ.. DUİT, Dosya No: 123 Gömlek No: 32, Tarih: 28. R. 1338 (Hicrî) ve Fon Kodu: ŞD. Dosya No: 1263 Gömlek No: 34, Tarih: 07. R. 1338 (Hicrî).

[14] **BOA**, Fon Kodu: İ.. DUİT, Dosya No: 30, Gömlek No: 17, Tarih: 21. Z. 1338 (Hicrî) ve Fon Kodu: İ.. DUİT, Dosya No: 123, Gömlek No: 20, Tarih: 16. Ra. 1338 (Hicrî).

[15] **TBMM Zabıt Ceridesi**, 2. Dönem, 31. Cilt, inikat 54, Cilt 1, Tarih 16. 04. 1927, s. 170.

Ankara'nın da dâhil edildiğini belirtmek gerekir. Ele aldığımız çalışmada daha çok bu iki merkez dışında kalan bölgeleri taşra telakki ederek incelemeye baz alınmıştır.

Ankara hükümeti Ekim 1922'de aldığı bir kararla anonim ve münkasem şirketlerin tüzüklerinin onaylanması için biraz da kaynak yaratmak adına sermayelerinin %10'nun tediye edilmesi[16], üç ay sonrada anonim ve kooperatif şirketlerinin tabi oldukları şartları yerine getirmeleri durumunda kurulmalarına izin verilmesi kararını almıştır[17].

1924 yılında alınan bir başka bakanlar Kurulu Kararı ile anonim şirket isimlerinde görülen Osmanlı, devlet-i Osmaniye, memalik-i Osmaniye tabirlerinin Türk, Türkiye devleti, Türkiye memaliki ibarelerinin kullanılmasına karar verdiğini de belirtmek gerekir[18].

Öte yandan anonim şirket sayısında bu kadar hızlı bir artış üzerine hükümet bir takım tedbirler alma gereği de duymuş olmalı ki, 1926 yılında yeni bir ticaret kanunu çıkarma ihtiyacı hissetmiştir. Anonim şirketlerin denetim altına alınması ile ilgili hazırlanan kanunun gerekçesi şöyle açıklanmaktadır;

Anonim ve imtiyazlı şirketlerin bir memleketin iktisadî bünyesindeki mevkii ve ehemmiyeti müstağnii arzdır. Bilhassa memleketimiz gibi

---

[16] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 5. 30.. 9., Sayı: 1873, Dosya: 180-6, Tarih: 01.10.1922.

[17] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 6. 49.. 1., Sayı: 2240, Dosya: 179-2, Tarih: 01.02.1923.

[18] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 8. 45.. 13., Tarih: 09. 01. 1924 Sayı: 130, Dosya: 180-27. Sanitas Ecza Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi örneğinde olduğu gibi bazı anonim şirketlerde umumi rağbete mazhar olamama gibi nedenlerle kuruluş nizamnamelerindeki kayıtları değiştirmişlerdir. "Bir Türk şirketinin ecnebi bir kelime ile tevsim olunması ve bilhassa Sanitas lafzının bir ism-i has zannedilmesi dolayısıyla şirketin Türkiye'nin her kısmında hedef-i tenkid olarak rağbet-i umumiyeye mazhar olamamasına ve bu yüzden şirketin hayli zarara düçar olmasına mebni…. şirket unvanının "Sıhhat Ecza Ticareti Türk Anonim Şirketine ve " nizamnamesindeki Osmanlı, devlet-i Osmaniye, memalik-i Osmaniye, hükümet-i seniye tabirlerinin dahi Türk, Türkiye Cumhuriyeti, Türkiye memaliki tabirleriyle değiştirilmesine" karar verilmiştir. **BCA**, Fon Kodu:030. 0. 18. 01. 01, Yer No: 9. 16.. 5., Sayı: 328, Dosya: 180-28, Tarih: 9. 3. 1924.

kredi teşkilâtı olmayan yerlerde iştirak fikrinin inkişafı hayatî bir ehemmiyet iktisap eder. Buna rağmen Türkiye'nin bugünkü şirketleriyle gösterdiği manzara maatteessüf umumiyetle menfidir. "Ticari ve iktisadi sahalarda hiçbir murakabeye tabi olmayan şimendifer, tramvay, telefon, rıhtım gibi muamelat ve hidemat-ı umumiyeyi deruhte etmiş şirketler, nizamnamelerinde yazılı tarifelerinin daima üst sınırını tatbik ederek verilen müsaade ve ruhsatı kötüye kullanmayı alışkanlık haline getirmişler ve memleket dâhilinde fiilen kapitüler bir vaziyet ihdas etmişlerdir. İzmir'de Rıhtım Şirketi vilayetin resmen imtiyaz şartnamesinin bir suretini göndermesi yolundaki talebine, Nafia Komiserliği'ne müracaat edilmesi şeklinde, cevap verdiği gibi Afyon Kara Hisarı'nda keza vilayetin Kasaba Aydın Demiryolları şirketine vaki bir müracaatına da aynı tarzda mukabele edilmiştir. Keza aynı hat İzmir'de palamut ve meyan kökü üzerinde iş yapan iki ecnebi kumpanyadan birisine tenzilat ve kolaylık göstermesine mukabil diğerine aynı kolaylığı bahşetmeyerek memleket dâhilinde ecnebi gruplar lehine ve memleket üreticisi aleyhine bir himayeye dahi cesaret etmiştir.

Bu kabil imtiyazlı şirketlerin vazettikleri tarifelerin hizmetler ve genel faaliyetler ile olan münasebetleri itibariyle milli ticareti şiddetli bir şekilde alakadar etmelerine rağmen üzerlerinde bu sahalarda ciddi ve ilmi bir murakabe icrasına bugün için imkân-ı idari yoktur. İmtiyazlı şirketlerin bugünkü vaziyetleri, umumiyetle üzerlerine aldıkları görevleri en aşağı derecede yapmak ve hatta çok defa onu da ihmal etmek ve yükümlülüklerini ise hemen daima unutmaktır.

Türk anonim şirketlere gelince: Bu kabil anonim şirketlerinin memlekette geçirmiş olduğu safhalar maalesef fikr-i iştiraki imha eder mahiyettedir. Anonim şirket teşkilini sanat-ı mutade haline getirmiş bir kitle vardır. Deruhte ettikleri faiz fedakârlığı mukabilinde, şirket teşkili için bankalardan teminat mektubunu almakta ve kuruluştan sonra geri vermekte, sonra artık şirketin hayat ve mematına ait bir ize tesadüf edilememektedir. Bu kabil şirketlere hissedar olmuş zatların şikâyetleri ve müracaatları sonuç verecek şekilde takibe mevcut kanunlar müsait değildir. Meclis-i idarelerin mesul tutulması esasını kesin olarak yerleştirmek memleket için hayati ve çok acil bir önem kazanmıştır.

Bu gerekçelerden hareketle Anonim ve Kooperatif Şirketlerin Murakabesi Hakkında Kanun ile şirketlere sıkı bir denetim getirilmiştir. Kanunun birinci maddesi "İmtiyazlı imtiyazsız bilumum anonim ve sermayesi eshama münkasem şirketler ve kooperatiflerin hukuki ve iktisadi" sorunlarının ve görevlerinin denetlenmesini Ticaret Vekâleti'ne verdi.

Adı geçen kanunun 5. maddesine "Meclis-i idare azaları, nizamnameleri ahkâmına riayetten ve adi ve senevi içtimaların muntazaman akdinden ve hilafı halinde tevellüt eden zarar ve netayiçten malen, şahsen ve müteselsilen mesuldür. İhmal ve teseyyübü sabit olacak meclis-i idareleri Vekâletin feshe ve şirket muamelatına vaziyet ederek doğrudan doğruya Heyet-i Umumiyeyi içtimaa davete lüzum gördüğü takdirde şirketi faaliyetten men ile muamelatını tasfiyeye mezundur" şeklinde düzenlenerek Nizamname hükümlerinin uygulanmasından doğrudan idare meclisi sorumlu tutuluyor, gerektiğinde hükümete şirketi feshetme yetkisi veriliyordu[19].

Kanunun yürürlüğe girmesinden bir yıl sonra yerli anonim, limitet ve kooperatif şirketlerin kontrol şekline dair yeni bir yönetmeliğin düzenlenerek yürürlüğe konulduğunu[20] ve 1928 yılı içerisinde de bu amaçla komiserlerin görevlendirildiklerini görmekteyiz[21].

1925 yılı itibarı ile 140 anonim şirketin yer aldığı[22] İstanbul'da 1926-1927 verilerini içeren Devlet Salnamesine[23] göre104 yabancı şirkete karşın 138 yerli anonim şirket vardır. Yabancı şirketler 32 İngiliz,

[19] **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 2, C. 21, Anonim ve Kooperatif şirketlerin murakabesi hakkında Başvekâletten gelen 1/801 numaralı Kanun lâyihası ve ticaret encümeni mazbatası. Tarih 29 Kânunuevvel 1341(1925).

[20] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 23. 19.. 6., Sayı: 4944, Dosya: 174-9, Tarih: 23. 03. 1927.

[21] **BCA**, Fon Kodu: 230.. 0. 0. 0, Yer No: 149. 55.. 4., Dosya: M75, Tarih: 16. 05. 1928.

[22] **Devlet Salnamesi 1925–1926**, İstanbul Matbaa-yı Amire, 1926, s. 639-640

[23] **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928**, Matbuat Müdüriyyet-i Umumiyyesi, 1928, s. 609-611.

21 Fransa, 11 İtalyan, 9 Amerikan, 8 Alman 4 Flemenk, 3 Romanya, 3 İsviçre, 2 Rus, 2 Bulgar ve 1'er tane de Mısır, Macar, Avusturya, Belçika ve Yunan kaynaklıdır.

Genç Cumhuriyetin ikinci büyük ve bir liman şehri olma özelliğini de taşıyan İzmir'de ise yabancı şirket yapılarına bakılacak olursa burada da yabancı sermayeli anonim şirketlerin çoğunlukta oldukları dikkati çekmektedir.

Ülke	1925[1]	1927/28[2]
Fransa	13	15
İngiliz	12	13
İtalyan	11	6
Amerikan	7	12
Alman	5	5
İsviçre	4	4
Belçika	3	3
Flemenk	1	1
Bulgar	1	1
Avusturya	1	1
Danimarka	1	1
Toplam	55	62
Türk şirket sayısı	12	27

Tablo 2, 1925 ve 1928 Salnamelerine göre İzmir'de Anonim Şirketler

Yukarıda bahsi geçen salnameye göre İstanbul'da yerli şirketlerin faaliyet alanlarına göre dağılımı ise şu şekilde yapmak mümkündür: Sınai şirketler: 36, Mali Şirketler: 15, Zirai şirketler: 12, Ticari şirketler: 53, İçtimai şirketler: 9, Maden şirketleri: 8 ve İmalat şirketleri 7'dir. Bu şirketlerin 84'ün sermayesi 200.000 lira ve altında iken 46'sının sermayesi 200.000 lira 1 milyon lira aralığında ve 8 şirketin sermayesi ise 1 milyon 4 milyon aralığındadır.

Yerli şirketlerin büyük çoğunluğunda hisse senetleri hamiline muharrer olduğu için bu şirketlerdeki yabancı sermaye payını belirlemek mümkün olmamakla birlikte İstanbul ve İzmir gibi limanların işletil-

mesi, şeker ithalatı ve üretilmesi gibi konularda özel sermayeli şirketlere verilen tekellerle büyük bir servet ve sermaye birikiminin yapıldığı görülmektedir. Bu arada birçok anonim şirkete ve girişimciye kurdukları şirketin sermayesine hazinenin veya devlet bankalarını katılımı yoluyla fon sağlandı. 1920'lerin sonunda devlet 29 özel şirkete toplam sermayelerinin %38'ini satın alarak cari değerlerle 22 milyon lira destek sağlamıştır. Bu şirketlerin 7'si imalat sanayi, 2'si madencilik ve geri kalanları da ticaret, ulaştırma ve diğer hizmet alanlarındadır[24].

2- Cumhuriyet Döneminde Taşrada Kurulan Yerel Sermayeli Anonim Şirketlerde Cumhuriyet Dönemi

1920–1938 yılları arasında görülen anonim olarak şirketleşme sürecini iki kısma ayırmak mümkündür. Birinci dönem olarak adlandırılabilecek 1920–1930 yılları arasında yerli ve özel sermaye özendirilerek merkezde ve taşrada bütün imkânlar şirketleşme açısından biraz da kontrolsüz olarak seferber edilmeye çalışılmıştır. Savaş yılları olan 1920–1922 yılları arasında anonim şirketleşme hareketi önceki yıllarla kıyaslandığında büyük bir gerileme göstermekle beraber buna karşılık 1923–1926 yılları arası dönem Türkiye'deki anonim şirketleşme sürecinin en yoğun olarak yaşandığı yıllardır[25]. Bu dönemde kurulan Türk anonim şirketleri hem sayıları hem de sermayeleri açısından devamlı surette bir yükselme göstermiştir.

Yerel sermayenin taşrada başarılı bir şekilde örgütlenerek şirketleşme sürecine gittiği en belirgin alan Bankacılık sektörü olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında ulusal bankalar arasında Ziraat Bankasının, yabancı sermayeli bankalar arasında da Osmanlı ve Selanik Bankalarının öne çıktığı bir yapı söz konusudur. Yabancı Bankalardan döneme ilişkin veri sağlanabilen yalnızca bu iki bankanın nominal sermayelerinin ulusal bankaların toplam sermayelerini aştığı, verdikleri kredinin ulusal banka kredilerinin 4 katı, mevduatının da 7 katı düzeyde olduğu dikkate

[24] Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 237.

[25] Gündüz Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1971, s. 126.

alınırsa bankacılık alanında atılan adımların istenen seviyede olmadığı görülür. Belki de bu nedenle "Milli İktisat" politikasının devlet desteği ile milli burjuvazi yetiştirilmesini kalkınmanın temel mekanizması olarak gören anlayışı 1923 sonrası iktisat politikalarının atmosferine damgasını vurmuştur.

1926 yılında hem ulusal hem de yabancı bankaların plasmanında önemli bir daralma ortaya çıkmış ve bu bunalımın etkisiyle kredi talebini mevcut banka yapısıyla karşılanması zorlaşınca taşrada bulunan yerel sermaye örgütlenerek hızla birçok yerel banka kurulmuştur. Öyle ki, 1920-1925 yılları arasında kurulan yerel banka sayısı 5 iken 1926-1929 döneminde kurulan yerel banka sayısı 22'dir. Bunlar genelde kısa vadeli ticaret kredisi veren anonim şirket olarak kurulmuşlardır.[26] Zira 1926 yılında emtia fiyatlarının düşmesi üretici ve tacirlerin büyük zarar görmelerine neden olmuş ve bu durum karşısında bu bölgelere mal satan ithalatçı firmalar da etkilenmiş, zarardan kaynaklanan ödenemeyen krediler bankaların kredi vermelerinde daha ihtiyatlı davranmalarına neden olmuştur[27]. Kredi piyasasında baş gösteren daralmanın bir sonucu olarak dış ve iç kaynaklar özellikle ihraç mevsimi kabaran para talebini karşılamakta yetersiz kalmaları ve Türk mali kurumlarının kısa vadeli borçlarını geri istemesi yerel bankaların kurulması konusunda uygun iklimin oluşmasını sağladı.

İncelemeye konu dönemde ikinci dönem olan 1930-38 yılları arasındaki Türk ticari ve sınai hayatına büyük buhranın etkileri damga vurmuştur. Özellikle yaklaşık 1. 800. 000 çiftçi ailesinin bulunduğu[28] Türkiye'de bu dönemde zirai ürünlerdeki yaşanan fiyat düşüşleri üreticilerden mühim bir kitleyi temsil eden hububat üreticisinin alım ve borç ödeme gücünü zayıflatarak bu vaziyetten müteselsilen milli ticaretin, sanayinin ve kredi unsurlarını olumsuz etkilemiştir. Büyük buhranın etki-

[26] Oya Silier, "1923-1935 Döneminde Türkiye'de Bankalar ve Bankacılık", Editör: Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar**, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1975, s. 502.

[27] Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929**, Yurt Yayınevi, Ankara 1982, s. 158.

[28] Ali İktisat Meclisi tarafından hazırlanan rapor. **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No:26-152-10.

leri ile yerel sermayenin ve doğal olarak taşrada kurulan birçok anonim şirketin ağır ve telafi edilemez bir zarara uğradıkları izahtan varestedir. Öte yandan 1930 buhranı Türkiye'de paranın hızlı bir değer kaybı olarak yaşanmaya başlayınca, bankalar konsorsiyumunun kurulmasından Türk Parasını Koruma Kanununa ve nihayet Merkez Bankasının kurulmasına kadar uzanan birçok köklü önlem almaya zorlamıştır. [29]

Türk Parasını Koruma Kanunu, Merkez Bankasının kurulması, demiryolları ve bazı şehir alt yapısı hizmeti veren şirketlerin devlet tarafından satın alınması sonucu Türk iktisadi hayatında bir merkezileşme ve devletçi uygulamalar dönemi başlatmış ve bunların sonucunda da kamu iktisadi teşekküllerine giden yol açılmıştır. Dolayısıyla bu yeni dönemde yerel sermaye merkezin kontrolündeki bu yeni enstrümanlara yönlendirilmiştir. Bu nedenle ikinci dönemde yerel sermayenin anonim şirket olarak örgütlenmesi önceki dönemle kıyaslandığında çok daha yavaş ve ürkek olduğu söylenebilir. Nitekim bu dönemde sadece 67 anonim şirket kurulduğu ve bunların çoğunun da Ankara'nın kontrolünde onun sermaye katkıları ve yönlendirmeleriyle geliştiği söylenebilir. Nitekim 1932-1939 yılları arasında sanayi istatistiklerine giren işletmelerin seneden seneye azaldığı hatta sekiz sene zarfında azalma nispetinin ortalama %5.82 olduğu görülmektedir[30]. Bu sayısal azalma Ticaret Kanunu'na göre şirket kuruluşlarında karar merci olan Bakanlar Kurulu kararlarına da yansımaktadır. İlk dönem olarak adlandırdığımız 1920-1930 yılları arasında anonim şirketlerle ilgi kuruluşlarda dahil olmak üzere Bakanlar Kurulu muamelatı 1194 iken 1931-1938 yılları arasını kapsayan ikinci dönemde sadece 61 olarak karşımıza çıkmaktadır.[31] Bu dönemde daha ziyade Ankara merkezli ve onun kontrolünde büyük sermayeli veya taşrada kooperatif ve birlik şirketlerinin kurulduğunu görmekteyiz.

---

[29] İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2004, s. 245.

[30] Haluk Cillov, "Türkiye'de Sanayi Sayımları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi**, Cilt. 13, Sayı. 1-4, Yıl 1952, s. 199 - 228 ss., s. 213.

[31] Bu rakamlar kesin olmamakla birlikte bir fikir vermesi açısından kayda değer görülerek kullanılmıştır. Bu veriler Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Bakanlar Kurulu kararları üzerinde yapılan incelemelerle elde edilmiştir.

Bankacılık

1920-1938 yılları arasında kurulduğunu tespit ettiğimiz 270 anonim şirketten 33'ü bankacılık alanında faaliyette bulunmak amacıyla kurulmuştur. Bu 33 şirketin 28'i yerli sermaye ile kurulmuş olup bunların tamamına yakını taşrada örgütlenen ve teşekkülünü tamamlayan anonim şirketler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlara Ankara merkezli ve büyük sermayeli bankalar dâhil edilmemiştir. Dolayısıyla yerel sermaye birikimi açısından en başarılı örnek bu sektörde görülmektedir.

Konya İktisadi Milli Bankası, Kayseri Milli İktisat Bankası, Karaman Milli Bankası, Kayseri Çiftçiler Bankası, Eskişehir Çiftçi Bankası, Akşehir Bankası, Milli Aydın Bankası, Manisa Bağcılar Bankası, Konya Türk Ticaret Bankası ve Adapazarı İslam Ticaret Bankası unvanlı anonim şirketler İstanbul hükümetleri onayı ile kurulmuş olmakla birlikte bu bankaların hemen hemen tamamı Cumhuriyet döneminde de varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Adapazarı Emniyet Bankası 1 Ağustos 1928 tarihinden itibaren anonim şirkete dönüşmüştür[32]. 10 Nisan 1919'da kurulan Adapazarı İslam Ticaret Bankası unvanını 1928 yılından itibaren adını Adapazarı Türk Ticaret Bankası olarak değiştirmiştir[33].

Bor Zürra ve Tüccar Bankası[34], Akhisar Tütüncüler Bankası[35], Manisa Bağcılar Bankası[36], Eskişehir Bankası[37], Milli Aydın Bankası[38],

---

[32] **BCA**, Fon Kodu, 30. 18.. 1. 1, Yer No: 28. 27.. 8, Sayı: 6533, Dosya: 131-48, Tarih: 02. 05. 1928.

[33] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 23. 16.. 7, Sayı: 4885, Dosya: 131-36, Tarih: 13. 03. 1927.

[34] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 5. 33.. 4., Sayı: 1928, Dosya: 2-713, Tarih: 24/10/1922.

[35] **Akhisar Tütüncüler Bankası Esas Mukavelenamesi**, s. 4 vd.

[36] **Manisa Bağcılar Bankası Nizamname-i Dâhilîsi**, Suhulet Basımevi, İzmir 1938, s. 3–4.

[37] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 24. 32.. 19., Sayı: 5216, Dosya: 131-41, Tarih: 22. 05. 1927.

[38] **Milli Aydın Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi**, Bilci Matbaası, İzmir 1942, s. 6.

Aksaray Halk İktisat Bankası[39], Niğde Çiftçi ve Tüccar Bankası[40], Afyonkarahisar Terakki-i Servet Bankası[41], Nevşehir Bankası[42], Kocaeli Halk Bankası[43], Denizli İktisat Bankası[44], Akseki Ticaret Bankası[45], Bor Esnaf Bankası[46], İzmir Esnaf ve Ahali Bankası[47], Ermenek Ahali Bankası[48], Şarki Karaağaç Bankası[49], Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası[50], Elazığ İktisat Bankası[51], Lüleburgaz Birlik Ticaret Bankası[52], Mersin Ticaret Bankası[53],

---

[39] Gündüz Ökçün, **a.g.e.**, s. 422-423.

[40] **BCA**, Fon Kodu:30.. 18. 1. 1, Yer No:19. 39. 6, Sayı: 3725, Dosya: 131-28, Tarih: 16. 06. 1926.

[41] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 19. 30.. 11., Sayı: 3552, Tarih: 9/5/1926.

[42] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 21. 68.. 7., Sayı: 4303, Dosya: 131-29, Tarih: 09. 11. 1926.

[43] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 22. 85.. 20., Sayı: 4658, Dosya: 131-34, Tarih: 26. 01. 1927.

[44] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 22. 87.. 7., Sayı: 4685, Dosya: 131-35, Tarih: 30. 01. 1927 ve **Denizli İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi**, Hanri Zelliç ve Mahdumu Basımevi, İstanbul, s. 3.

[45] Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 24. 24.. 19., Sayı: 5056, Dosya: 131-39, Tarih: 24. 04. 1927 ve **Akseki Ticaret Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi**, Dereli Basımevi İzmir, s. 3-4.

[46] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 28. 27.. 9., Sayı: 6534, Dosya: 131-49, Tarih: 02. 05. 1928 ve **Bor Esnaf Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi,** Yeni Mersin Matbaası Mersin, s. 4.

[47] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 27. 73.. 11., Sayı: 6041, Dosya: 131-45, Tarih: 08. 01. 1928 ve İzmir Esnaf ve Ahali Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Meşher Basımevi, İzmir, s. 4.

[48] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 24. 24.. 16., Sayı: 5053, Dosya: 131-38, Tarih: 24. 04. 1927.

[49] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 22. 85.. 9., Sayı: 4647, Dosya: 131-33, Tarih: 23. 01. 1927.

[50] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 23. 20.. 16., Sayı: 4973, Dosya: 131-37, Tarih: 29. 03. 1927.

[51] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 29. 33.. 5., Sayı: 6650, Dosya: 131-50, Tarih: 23. 05. 1928 ve **Elâzığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi,** Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, s. 3.

[52] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 29. 39.. 14., Sayı: 6779, Tarih: 17. 06. 1928.

[53] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2 Yer No: 1. 13.. 24., Sayı: 7594, Dosya: 131-54, Tarih: 16. 01. 1929.

Kastamonu Bankası[54], Diyarbakır Bankası[55], Kırşehir Ticaret Bankası[56], Konya Ahali Bankası[57], Karaman Çiftçi Bankası[58], Karadeniz Bankası[59], Trabzon Bankası[60] ve Van Milli İktisat Bankası[61] incelemeye konu 1920-1938 yılları arasında anonim şirket olarak Bankacılık alanında örgütlenmelere başarılı örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır[62].

Ticaret

Bu dönem içerisinde yerel sermayenin başarılı bir başka örgütlenme alanı ticaret sektörüdür. 9'u yabancı sermayeli anonim şirkete karşılık 30 Türk anonim şirketin kurucuları tamamen yerli unsurlardan oluşmaktadır. Ne var ki bu şirketlerden Adana, Samsun, Konya ve İzmir'de kurulanların dışında diğerlerinin İstanbul ve Ankara merkezli olarak yoğunlaştığı ve yerel sermayenin bu alana fazlaca itibar etmediği anlaşılmaktadır.

---

[54] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 6. 60.. 9., Sayı: 8645, Dosya: 131-59, Tarih: 11. 12. 1929 veMustafa Eski, **Kastamonu Bankası Türk Anonim Şirketi,** Ankara 2004.

[55] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 15. 72.. 6., Sayı: 10162, Dosya: 131-63, Tarih: 09. 11. 1930.

[56] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 18. 11.. 17., Sayı: 10672, Dosya: 131-68, Tarih: 18. 02. 1931.

[57] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 10. 33.. 11., Sayı: 674, Dosya: 131-13, Tarih: 02. 07. 1924.

[58] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 15. 55.. 17., Sayı: 2443, Dosya: 131-22, Tarih: 06. 09. 1925.

[59] Hamit Tahsin-Remzi Sak, **Sermaye Hareketi**, Amedi Matbaası, İstanbul 1930, s. 293-294 ve **Karadeniz Bankası Limited Şirketi Dördüncü Senei Hesabiye 1931**, Trabzon İkbal Matbaası, 1932.

[60] Hamit Tahsin-Remzi Sak, **a.g.e.**, s. 293.

[61] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No:3. 22. 017, Sayı: 7888, Tarih: 17.04.1929 ve **Van Milli İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelesi,** Resmi Gazete, 1 Eylül 1929, Sayı:1282, s. 8153 Ancak bu banka kuruluşu için gerekli mali şartları yerine getirmediği gerekçesi ile kuruluş kararnamesi başka bir karar ile iptal edilmiştir. **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 18. 19.. 13., Sayı: 10828, Dosya: 131-69, Tarih: 18. 03. 1931.

[62] İstanbul merkezli olarak kurulduğunu gördüğümüz İstanbul Esnaf ve Üsküdar Bankalara bunlara dâhil edilmemiştir.

Madencilik ve Orman

İncelemeye konu dönemde şirketleşme açısından bir başka başarılı alan madencilik sektörüdür. Bu alanda 23 şirket kurulmuş olmakla beraber bunların çoğu eskiden verilmiş imtiyazlardan kaynaklanan yabancı sermaye yatırımları olup merkezleri çoğunlukla İstanbul'dur. Diğer 12 şirket yerli sermaye ile kurulmakla beraber bu şirketlerin idare merkezleri de ikisi hariç İstanbul'dur. Buradan hareketle büyük sermeye ve teknoloji gerektiren madencilik gibi alanlarda şirketlerin İstanbul ve Ankara'ya toplandığı rahatlıkla söylenebilir. Madencilik alanında başlıca kurucu yerli sermaye olarak İş Bankası görülmektedir. (Maden Kömürü İşleri TAŞ ve Kozlu Kömür İşleri TAŞ örneklerinde olduğu gibi).

Bu dönemde Orman işletme amacıyla kurulan beş anonim şirket olup bunlardan sadece biri (Zindan ve Çangal Ormanları TAŞ[63]) yabancı sermaye katkılı olup diğer dört şirketten ikisi taşrada örgütlenmeyi başarmış (Kandıra Halk Orman İşletme TAŞ[64] ve Bolu Orman İşletme TAŞ[65]) olmakla birlikte diğer ikisinin merkezi İstanbul'dadır.

Bayındırlık Hizmetleri

Yerli ve yabancı sermayeden müteşekkil anonim şirketlerin bir başka ilgi ve karlılık alanı çok yüksek olan elektrik, hava gazı ve su gibi bayındırlık alanındaki alt yapı çalışmalarıdır. Nitekim bu alanda 18 anonim şirket kurulurken bunlardan on biri yerli ve hatta yerel sermaye ile taşrada kurulduğunu gördüğümüz şirketler ise şunlardır: Aksaray Azm-i Milli TAŞ[66], Antalya Elektrik TAŞ[67], Elaziz Elektrik ve Su TAŞ[68],

---

[63] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 19. 35.. 13., Sayı: 3653, Dosya: 215-63, Tarih: 30. 05. 1926.

[64] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 2. 16.. 36., Sayı: 7726, Dosya: 215-85, Tarih: 27. 02. 1929.

[65] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 27. 84.. 18., Sayı: 6263, Dosya: 215-79, Tarih: 29. 02. 1928.

[66] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 10. 37.. 15., Sayı: 758, Dosya: 180-42, Tarih: 3. 08. 1924.

[67] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 19. 43.. 20., Sayı: 3819, Tarih: 21. 07. 1926.

[68] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1.. 2, Yer No: 20. 31.. 3., Sayı:11058, Dosya:162-52, Tarih:18. 05. 1931.

Elmalı Elektrik TAŞ[69], Eskişehir Elektrik TAŞ[70], Kayseri ve Civarı Elektrik TAŞ[71], Konya Elektrik TAŞ[72], Malatya Teşebbüsat-ı Sanayi TAŞ[73] , Mersin Elektrik TAŞ[74], Trabzon Türk Elektrik Anonim Şirketi[75], Urfa Şehri Elektrik TAŞ[76]. Bu şirketlerin kurulmuş bulundukları şehirlerde büyük şehirlerdeki elektrik ve hava gazı şirketlerine nazaran daha zayıf sermaye yapıları ile de olsa örgütlendiği görülmektedir.

Yine yıllardır savaş içerisinde yıkılmış ve savaş sonrasında da önemli iddiaları olması dikkate alındığında şirketleşme konusunda yoğunlaşması gereken bir başka önemli alan inşaat sektörüdür. İncelenen dönem içerisinde bu alanda 10 anonim şirketin kurulduğu, ancak bu şirketlerin daha çok İstanbul ve Ankara merkezli oldukları görülmekle birlikte İzmir, Adana ve Eskişehir gibi bölgelerde de örneklere rastlamak mümkün olmaktadır.

İmalat Sanayii

1920-1938 yılları arasında dokumacılık merkezli imalat sanayinde faaliyet gösteren 21 yerli sermayeli anonim şirket vardır. Bu anonim şirketlerden 7 tanesi İstanbul ve 3'ü de Ankara merkezlidir. Diğerleri İzmir, Denizli'de ve İstiklal Adana Pamuk Anonim Şirketi[77], Gaziantep

[69] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 10. 30.. 17., Sayı: 9330, Tarih: 14. 05. 1930.

[70] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 64. 38.. 10., Sayı: 4565, Dosya: 163-73, Tarih: 12. 05. 1936.

[71] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 29. 40.. 9., Sayı: 6794, Dosya: 162-22, Tarih: 14. 06. 1928.

[72] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 20. 59.. 5., Sayı: 4123, Tarih: 15. 09. 1926.

[73] **BCA**, Fon Kodu: 230.. 0. 0. 0, Yer No: 142. 18.. 3., Dosya: 443, Tarih: 10. 07. 1928.

[74] **BCA**, Fon Kodu:30.. 18. 1.. 2, Yer No:3. 27.. 2., Sayı:7974, Dosya:162-32, Tarih:01. 05. 1929.

[75] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 13. 26.. 10., Sayı: 1856, Tarih: 03. 05. 1925.

[76] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 3. 25.. 16., Sayı: 7948, Dosya: 162-31, Tarih: 01. 05. 1929.

[77] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 7. 29.. 17., Sayı: 2696, Dosya: 184-9, Tarih: 26. 08. 1923.

Mensucat TAŞ[78], Elaziz İpek ve İpekli Mensucat TAŞ[79], Isparta İplik Fabrikası Türk Anonim Şirketi, Kayseri Bünyan İplik Fabrikası TAŞ[80], Bursa Dokumacılık TAŞ[81] ve Bursa Dokumacılık ve Trikotaj TAŞ[82], Uşak Şayak Fabrikası TAŞ[83] gibi taşrada yerel sermaye tarafından kurulmuştur. Bu durum bize dokuma sanayii alanında Anadolu burjuvazisinin yabancı sermayeden bağımsız olarak anonim şirketler halinde örgütlendiğini ve sermaye birikimine önemli miktarda katkıda bulunduklarını göstermektedir. Ancak 1930 sonrasında merkezileşme politikaları sonucu Sümerbank gibi devlet sermayeli ve Ankara merkezli şirketlerin kurulması bu yerel girişimlerin önünü kısa sürede kapatacaktır.

Yerel sermaye birikiminin şirketleşmeye dönüştüğü bir başka başarılı alan Deri sanayii başta olmak üzere imalat sektörüdür. Konya, Denizli Şemsi Terakki Debbeğat AŞ , Gaziantep (Gaziayntab Debegat AŞ), Adapazarı (Adapazarı Ayakkabıcılık TAŞ), Kütahya Çini İşleri TAŞ , Isparta Sanayii, Debegat ve Ticaret TAŞ (1927), Yalvaç (Yalvaç Ticaret ve Sanayi AŞ) ve İzmir gibi bölgelerde yerli burjuvazinin deri sanayi başta olmak üzere imalat sanayii alanlarında daha güçlü olarak ortaya çıkmaya çalıştıkları görülmektedir.

Gıda ve Tarım

İncelemeye konu dönemde yerli sermayenin başarıyla örgütlendiği bir başka alan da gıda sektörüdür. Bu dönemde tespit edebildiğimiz kadarıyla 31 anonim şirket kurulmuş olup bunlardan 8'i İstanbul, 3'ü de Ankara merkezlidir. Diğer 20 anonim şirket dokuma sanayiinde olduğu gibi İzmir, Adana, Gaziantep, Mersin, Malatya, Maraş, Tosya, Bor, Çorum gibi Anadolu şehirlerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

---

[78] **Resmi Ceride**, 31. 01. 1926.

[79] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 5. 45.. 17., Sayı: 8350, Dosya: 184-78, Tarih: 12. 09. 1929.

[80] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 12. 60.. 8., Sayı: 1218, Tarih: 7/12/1924.

[81] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 14. 46.. 2. Sayı: 2251, Dosya: 184-37, Tarih: 19/7/1925.

[82] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 13. 59.. 10., Sayı: 9906, Tarih: 3/9/1930.

[83] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 17. 89.. 18., Sayı: 3123, Dosya: 154-43, Tarih: 02. 02. 1926.

Bir tarım ülkesi olmakla birlikte yerel sermayenin bu alanda örgütlenerek şirketleşme yoluna gitme konusunda potansiyeline nazaran oldukça zayıf ve isteksiz kaldığı görülmektedir. Ancak yine de bu alanda en başarılı bölge "uluslararası pazar için ihtisaslaşmış tarımsal üretim yapma aşamasına ulaşmış"[84] olan Ege bölgesidir. Özellikle incir, üzüm ve tütün üreticilerinin burada örgütlenerek şirketleşme konusunda önemli adımlar attıkları görülmektedir. Bunların dışında İstanbul merkezli ve yabancı sermeyeli Dalaman Ziraat ve Sanayi TAŞ (1925), yine İstanbul merkezli Türk Tütün TAŞ (1932), Uşak Terakki-i Ziraat[85] (1923) Sapan TAŞ[86] (1925) ve Akşehir Çiftçi TAŞ[87] (1924), Bayramiç Milli Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi[88] (1925), Adana Vilayeti Türk Ziraat AŞ[89] (1925), Gaziantep ve Hasankeyf Tütünleri İhracatçılar Birliği TAŞ[90] (1938) ve Kars merkezli Doğu ve Cenup Vilayetleri Mıntıkası Canlı Hayvan İhracatçıları Birliği TAŞ[91] (1937) gibi tarım ve hayvancılık alanında örgütlenen anonim şirketler görülmektedir.

Basın Yayın

Basın, yayın ve haberleşme alanında İstanbul, İzmir ve Ankara merkezli olarak 10 anonim şirket kurulmuş olup bunların 3'ü İzmir ve

---

[84] İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2004, s. 242.

[85] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 7. 16.. 16., Sayı: 2435 , Tarih: 19. 04. 1923.

[86] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 15. 52.. 12., Sayı: 2379, Dosya: 180-69, Tarih: 23. 08. 1925.

[87] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 9. 16.. 7., Sayı: 330, Dosya: 180-29, Tarih: 09. 03. 1924.

[88] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 13. 17.. 5., Sayı: 1674, Dosya: 180-59, Tarih: 18. 03. 1925.

[89] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 16. 70.. 1., Sayı: 2726, Dosya: 180-73, Tarih: 08. 11. 1925.

[90] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 84. 67.. 18., Sayı: 9299, Tarih: 21. 07. 1938.

[91] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 77. 65.. 9., Sayı: 7098, Dosya: 180-164, Tarih: 16. 07. 1937.

Civarı Telefon TAŞ[92], Türk Telsiz ve Telefon AŞ[93] ve İstanbul Telefon TAŞ adlı anonim şirketler haberleşme alanında faaliyet gösterirken diğerleri matbaacılık ve gazetecilik alanında teşekkül etmişlerdir. Bunlar, İkdam Matbaası Ahmet Cevdet ve Hamit Beyler TAŞ 1924, Fenix Neşriyat-ı Matbua[94] 1921, İzmir Bilgi Matbaası TAŞ 1925, Matbaacılık ve Neşriyat TAŞ 1930, Gazetecilik ve Matbaacılık TAŞ[95] 1932, (İzmir) Matbaacılık ve Kâğıtçılık TAŞ[96] 1926, (Ankara) Kâğıt ve Kitap TAŞ[97] 1926 olup Ankara'da bir ve İzmir'de iki tane olup diğerleri İstanbul merkezlidir ve bu alana yerel sermaye kısmen itibar etmiştir denilebilir.

Ulaşım

Ulaşım alanında kurulan anonim şirketler iki guruba dayalı olarak ele alacağım. Demiryolu ulaşımı alanında kurulan anonim şirket sayısı dört olup bunların tamamının merkezi İstanbul'dur. Ilıca-İskele Palamutluk Demiryolu TAŞ 1925, Samsun Sahil Demiryolları TAŞ 1924, Cenup Demiryolları TAŞ 1933 ve Şark Demiryolları TAŞ 1932. Demiryolu gibi imtiyaz kökenli ve büyük sermaye ve teknoloji gerektiren alanlarda hükümetin yerli ve yabancı sermaye arasında açık bir seçim yapmamakla birlikte yerli sermayeyi ona bazı kolaylıklar tanıyarak desteklediğini, 1930 sonrasında da diğer bütün alanlarda olduğu gibi devletin bu alanda da öncülük yaparak yabancı sermayeli şirketleri millileştirdiği görülür.

Yerel sermaye daha çok kara yolu ulaşımında örgütlenmiş ve bu alanda 1921-1936 yılları arasında 8 Nakliyat şirketi kurulmuştur. Devlet

---

[92] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 22. 76.. 18., Sayı: 4474, Dosya: 167-45, Tarih: 08. 12. 1926.

[93] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 17. 83.. 8., Sayı: 2994, Tarih: 06. 01. 1926.

[94] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 6. 49.. 2., Sayı: 2241, Dosya: 180-10, Tarih: 01. 02. 1923.

[95] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 31. 67.. 15., Sayı: 13419, Dosya: 180-38, Tarih: 26. 10. 1932.

[96] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 17. 91.. 20., Sayı: 3165, Dosya: 146-24, Tarih: 07. 02. 1926.

[97] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 1, Yer No: 17. 83.. 15., Sayı: 3001, Dosya: 146-22, Tarih: 10. 01. 1926.

ve özel sermaye ortaklı denizcilik alanında faaliyet gösteren 3 anonim şirkete bu dönemde rastlamak mümkündür. Bunların dışında 1929 yılı sonlarında İstanbul-Ankara-Konya-Adana ve Halep arasında havayolu ile ulaşım gayesine yönelik bir şirket kurma girişimi olmuş ise de bu girişimin sonuçlandığına dair başka bir kayda rastlayamadım[98].

3-Bankalar Başta Olmak Üzere Taşrada Kurulan Anonim Şirketlerin Sonunu Hazırlayan Gelişmeler

1930'lu yılların ilk yarısı devlet sermaye ve iştirakiyle anonim şirket olarak kurulan bankaların çağı olmuştur. Sümerbank, Etibank, Emlak Kredi Bankası, Türkiye Halk Bankası ve Belediyeler Bankası bu sürede kurulan devlet bankaları niteliğinde anonim şirketlerdir. Böylece 1933 yılı sonunda devlet bankacılığı Bankacılık alanında önemli bir yere yükselmiştir. Devlet bankalarının nominal sermayesi ulusal banka sermayelerinin %85'ine tüm bankaların da %71'ine ulaşmıştır[99]. Bu devlet bankalarından özellikle Belediyeler Bankası 1933'te şehirlerin imar planlarının hazırlanması, su, elektrik, hava gazı, kanalizasyon gibi amme hizmeti tesislerinin meydana getirilmesini uzun ve orta vadeli kredilerle desteklemek maksadıyla kurulmuştur[100]. Sonraki yıllarda bankanın faaliyet alanlarına belediyelere ilaveten diğer mahalli idarelerin imar ve kalkınmaları ile amme hizmeti tesislerinin desteklenmesi de ilave edildi. Böylelikle yerel sermaye ile kurulan birçok anonim şirket ve anonim şirket olarak ticari faaliyette bulunan bankanın yatırım bankacılığı yaparak ya da yerel yönetimlere krediler açarak sağladığı kazançların büyük bir kısmı devlet kontrolü altında bulunan bu bankalara kaymıştır. Hükümet kontrolündeki bu bankaların kurulmasıyla merkezi ve devletçi uygulamalar ve şube bankacılığının hız kazanması yerel ban-

---

[98] **BCA**, Fon Kodu: 230.. 0. 0. 0, Yer No: 61. 24.. 2., Dosya: 34HY89, Tarih: 11. 10. 1930.

[99] Gürgan Çelebican, "Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri,** A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 27.

[100] **Belediyeler Bankası Kanunu ve Esas Nizamnamesi,** Ankara 1935, s. 7.

kacılık başta olmak üzere yerel anonim şirketlerin yıldızını kısa sürede söndürmüştür.

25 Şubat 1930 tarihinde yürürlüğe giren 1567 sayılı Türk Parası Kıymetini Koruma Kanunu'nun[101] bazı maddeleri faizin resmi bankalar tarafından %19 - %29'a çıkarılmasına sebep olmuştur[102]. Hatta 1933'te Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanununun, mucip sebepler layihasında[103] gerek müşahedelerden ve gerek Vekâletimizin zaman zaman haber aldığı hadiselerden İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük birkaç şehir müstesna olmak üzere memleketin diğer şehirlerinde bankaların faiz nispeti %38'e çıkmaktadır. Asıl dikkate şayan nokta bu %38 nispetinin fiilen normal addedilerek bunu fevkiinde miktarın ihtikâr telakki edilmesidir. Memleketin iktisadi faaliyetini felce uğratan içtimai bünyesini sarsan bu vaziyet tedbir ittihazı zarureti tahakkuk etmiştir… Tacir, küçük sanatkâr, küçük zürra, memur ve sair halk tabakaları için hemen hemen tefecilerden başka müracaat edilecek kapı yoktur. Bunların aldığı faiz de ayda %5 ile %10 arasında olduğu" tespitlerini görmek mümkündür. Buradan hareketle uygulamadaki faiz oranlarının Merkez Bankasının kuruluşundan sonra yayınladığı resmi istatistiklerde görülenden çok daha yüksek olduğu, örgütlenmemiş kredi piyasalarında faiz oranının %60 ile %120 arasında değiştiği ileri sürülmektedir[104]. Bu kadar yüksek faizlere yerel sermayedarların kurduğu küçük ölçekli ve sınırlı sermayeli bankaların rekabet etmesi mümkün olamamış ve çoğu yerel banka hissedarlar genel kurul kararıyla tasfiye edilmişlerdir. Büyük buhrandan başlamak üzere 1940'a kadar 12 yerel bankanın faaliyetlerini sonlandırdığı görülmektedir.

---

[101] Resmi Gazete No:1433, Tarihi: 25. 2. 1930.

[102] Yeni kurulan muhalefet partisi lideri Fethi Bey'in Türk Parasını Koruma Kanununa Ek yeni yasal yetkiler görüşmeleri esnasında TBMM'de yaptığı konuşmadan, Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, 1. Cilt** (1929–1932), A. Ü. SBF Yayını, Ankara 1988, s. 110.

[103] Burhan Ulutan, **Bankacılığın Tekâmülü**, Ankara 1957, s. 168.

[104] Gürgan Çelebican, a.g.m., s. 28.

Öte yandan Mayıs 1933'te Mevduatı Koruma Kanunu ve hemen ardından çıkartılan Ödünç Para Verme Kanunu ve nihayet 1936'da 2999 sayılı Bankalar Kanunu Bankacılık faaliyetlerinde merkezileşme ve müdahale yolunu açan uygulamaları beraberinde getirmiştir. Özelikle Mevduatı Koruma Kanunu bankaları ve bankacılığı sınırlayan, onlara mecburiyetler yükleyen hükümler getirmektedir. Mevduat kabulü için Maliye Bakanlığından izin alınması, mevduat kabulüne başlayabilmek için her bankanın faaliyette bulunduğu yörenin nüfusuna göre kanunda gösterilen miktarlarda en az ödenmiş sermaye ve yedek akçe toplamına sahip olunması gibi[105]. 1933 sonrasında yerel bankaların kuruluşunda görülen hız kesmenin nedenlerinden biri de bu uygulamalardır.

Devletçilik uygulamaları, bankacılıkta da merkezileşme çabaları ve sermaye birikiminin yetersizliği gibi nedenlerle 1930-1940 yılları arasında Aksaray Halk İktisat, Kayseri Milli İktisat, Trabzon, Karadeniz, Karaman Milli, Kırşehir Ticaret, Karaman Çiftçi, Niğde Çiftçi ve Tüccar, Mersin Ticaret, İstanbul Esnaf, Üsküdar, Van Milli İktisat, Kırşehir Ticaret ve Diyarbakır Banklarının kapandığı görülmektedir.

SONUÇ

1920-1938 yılları arasında tespit edilebildiği kadarıyla farklı alanlarda faaliyet gösteren yaklaşık 270 anonim şirketin kurulduğu görülmektedir. Yerel sermayenin taşrada en başarılı bir şekilde anonim şirketler halinde örgütlendiği ve buna bağlı olarak sermaye birikiminin yaşandığı alan Bankacılık sektörüdür. Nitekim 1920 yılında milli sermaye ile kurulmuş bulunan banka adedi 10 ve sermaye miktarı 17.793.959 liradan ibaret iken 1933 yılına gelindiğinde Banka adedi 44'e sermaye toplamı da yaklaşık 4 katlık bir artışla 76. 195. 850 liraya ulaşmıştır[106]. Bankalardaki aile, tasarruf sandıkları ve kumbaraların mevduat toplamı 1920

[105] Öztin Akgüç, **Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler**, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları No: 71, Tisa Matbaası, Ankara, 1975s. 43–44.

[106] Abdullah Taşçıoğlu, **Cumhuriyet Dönemi Bankalar Kanunları ve İlgili Yasal Düzenlemeler**, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1998, s. 12.

yılında 10 milyon lira iken 1931 yılında neredeyse dört kat yükselerek 38 milyon liraya ve vadeli mevduat miktarı da 9 milyon liradan 21 milyon liraya ulaşmıştır. Yine bütün Türkiye'de aile ve kumbara tasarrufu sahipleri toplamı 1920 yılında 1838 kişi iken 1931 yılında bu miktar 106. 223 kişiye[107] 1935 yılında da 160. 000 kişiye[108] yükseldiği görülmektedir. İzah edilebilir gerekçeleri olmakla beraber, halkın tasarruflarını para olarak tutma ve vadeli banka hesaplarına yatırma alışkanlıklarının olmadığı bir ortamda ekonomik kalkınmanın finansmanını sağlamak oldukça zordur. Bu alışkanlıkların kazanılması ve yerleşmesinde ve yukarıdaki rakamsal gelişmelerin sağlanmasında anonim şirket olarak örgütlenen yerel bankaların rolü oldukça önemlidir.

1920-1938 yılları arasında şehir ve kasabalarda Türk tüccar ve toprak sahipleri çoğunlukla milletvekilleri gibi siyasal temsilciler öncülüğünde yerel düzeyde ve kendi aralarında yaşanan kredi sorununa çözüm bulmak yerel fırsatlardan yararlanmak amacıyla şirketler etrafında ve daha çok da yerel bankalar halinde örgütlenmişlerdir. Aslında bu oluşum II. Meşrutiyet sonrası Türk tüccar ve toprak sahiplerinin örgütlenme biçiminde görülen gelişimin devamından başka bir şey değildir.

Yerel sermayeye dayanan anonim şirketlerin çoğunun yirminci yüzyılla beraber Anadolu'nun en önemli üretim merkezlerinden biri olan imparatorluğun tahıl ambarına dönüşen, hayvancılık özelikle yapağı konusunda önde gelen, İzmir, Aydın, Konya, Niğde, Mersin, Kayseri, Eskişehir, Afyon, Adapazarı ve çevresinde toplandığı görülmektedir.

Taşrada görülen anonim şirket olarak teşekkül eden yerel bankacılık hareketinin en yaygın biçimi, belirli bir şehir veya kasabada bulunan tüccar ve toprak sahiplerinin veya yalnız tüccarın bir veya birkaç milletvekili öncülüğünde birleşerek örgütlenme şeklinde olmuştur. Aksaray Halk İktisat Bankası, Niğde Çiftçi ve Tüccar Bankası, Eskişehir Bankası,

[107] Aynı yer.

[108] Meral Tecer, "Atatürk Döneminde (1923–1938) Ekonomik Örgütlenme", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 39, Sayı 4, Aralık 2006, s. 106.

Nevşehir Bankası Denizli İktisat Bankası, Şarki Karaağaç Bankası, Bor Esnaf Bankası, Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası ve Kastamonu Bankası gibi anonim şirketler bu kuruluş biçimine örnek olarak gösterilebilir.

Bir başka kuruluş biçimi de Akhisar Tütüncüler Bankası TAŞ ve Kastamonu Bankası TAŞ örneklerinde görüldüğü gibi bir veya birkaç şehir ve kasabanın veya bir bölgenin milletvekillerinin tüccar ve toprak sahiplerini kapsayacak şekilde örgütlenmeleri ile ortaya çıkmıştır. Bu durum İttihat ve Terakki ile başlayan ve Cumhuriyetle de devam ettiği anlaşılan sermaye-iktidar ilişkileri açısından kayda değer bir önem arz etmektedir.

Buna karşılık bazı bankaların kuruluşunda milletvekillerinin öncülüğü görülmemektedir. Bu modelde bir şehrin veya kasabanın tüccarı toprak ve arazi sahipleriyle birlikte anonim şirket olarak banka kurmuşlardır. Bu durumda da kuruculardan bazılarının genellikle Cumhuriyet Halk Fırkasına mensup olduğu göze çarpmaktadır. Kocaeli Halk Bankası, Elazığ İktisat Bankası ve Lüleburgaz Birlik Ticaret Bankası ve Mersin Ticaret Bankası bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Hükümet ve Belediyeler tarafından verilmiş olan imtiyazları gerçekleştirmek üzere kurulan ve yabancı sermayenin hâkim olduğu anonim şirketlerde imtiyaz sahibi ile yabancı sermaye arasında bir işbirliği söz konusudur[109]. Bu gibi şirketlerde dönemin önde gelen kadrolarının sembolikte olsa bir hisseye sahip oldukları görülmektedir. Örneğin Şark Sanayi Kumpanyası AŞ dönemin önde gelen siyasal figürü Talat Paşanın, Bursa Kaplıcaları TAŞ de Gazi M. Kemal'in, hisselerinin bulunması gibi. Özellikle 1930 sonrasında kurulan anonim şirketlerde görülen bir başka hissedar yapısı dönemin önde gelen özel ve devlet bankalarının yapmış olduğu işbirliğidir. Bu bağlamda Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'nin[110] Uşak, Alpullu, Eskişehir ve Turhal şeker fabrikalarını daha rasyonel ve prodüktiv hale getirmek amacıyla ve Ziraat Bankası, İş Ban-

[109] Gündüz Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara 1971, s. 153.

[110] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 42. 7.. 14., Sayı: 134, Tarih: 17. 02. 1934.

kası ve Sümerbank'ın eşit pay ve ortaklığında kurulması veya İş ve Ziraat Bankaları tarafından Türkiye Üzüm Kurumu AŞ[111] teşekkülü örnek olarak gösterilebilir.

Yerel sermaye ile müteşekkil anonim şirketlerin kurucu hissedarlarının mesleklerine bakıldığında çoğunlukla tüccar, komisyoncu, arazi ve emlak sahibi, üretici, çiftçi ve bunun gibi üretim ve ticarete yönelik meslek gruplarının yanı sıra Bakan, Milletvekili, Vali, Belediye Başkanı gibi siyasal iktidarın temsilcilerinin, müfettiş gibi bürokratların yer aldıkları görülebilmektedir.

Anonim şirket hissedarları arasında Ticaret Odası, esnaf birlikleri ve kooperatif başkanları gibi sivil toplum örgütlerinin, doktor ve eczacılar gibi meslek erbabının bulunması anlaşılır olmakla beraber, özellikle bazı banka kurucuları arasında Muallimler Cemiyeti temsilcilerinin, tekke şeyhi, müftü, müezzin ve din dersi öğretmeninin bulunması hayrete şayan ve izaha muhtaçtır.

Bazı durumlarda yerel anonim şirketlerin hissedarları arasında Maliye Bakanlığı veya Ziraat Bankası TAŞ, İş Bankası TAŞ gibi büyük sermayeli anonim şirketlerin de pay sahibi olduklarını görmek mümkündür. Adapazarı Türk Ticaret bankası örneğinde olduğu gibi zor durumda kalan bankalara diğer anonim şirketlere devlet bankaları ya da hazine tarafından sermaye katkısı yoluyla destek olunduğu da tanıklık edilebilmektedir.

İncelemeye konu anonim şirketlerin dâhili nizamnamelerini ve ana sözleşmelerini inceleyebildiğimiz kadarıyla sadece birinde kurucu (Nevşehir Bankası) hissedar olarak bir kadının yer alması sermeye, kanaatimizce mülkiyet ve cinsiyet dağılımı hakkında bilgi vermesi açısından oldukça önem arz etmektedir.

Faaliyette bulunan anonim şirket olarak örgütlenen yerel bankaların sermaye yapılarına bakıldığında sadece altı şirketin (Adapazarı Türk

[111] **BCA**, Fon Kodu: 30.. 18. 1. 2, Yer No: 83. 34.. 8., Sayı: 8628, Dosya: 180-170, Tarih: 21. 04. 1938.

Ticaret Bankası, Akşehir Bankası, Türkiye İmar Bankası, İzmir Esnaf ve Ahali Bankası) sermayesinin bir milyon lira ve üzerinde, buna karşılık diğer yerel banka sermayesinin 100.000 TL ve altında olduğu görülmektedir. Bu sermaye zafiyeti bu anonim şirketlerin gelişme ve güçlenmelerindeki en önemli engel olmuştur.

Yerel bankalar başta olmak üzere şirketlerin birçoğunun esas nizamnameleri ve nizamname-i dâhiliyelerinde hisselerin Türklere münhasır olduğu yahut "idare meclisi üyelerinin yarıdan fazlasının ırken Türk olacağı[112]" idare heyetinin yarısından fazlasının Türk olması gerektiği gibi kayıtlar bulunmaktadır. Bu durum İttihat ve Terakki Cemiyetinden itibaren izlenen sermayenin Türkleştirilmesi çabalarının banka nizamnamelerine yansımasıyla izah edilebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BCA, Fon Kodu:030. 0. 18. 01. 01, Yer No: 9. 16. . 5., Sayı: 328, Dosya: 180-28, Tarih: 9. 3. 1924

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 5. 30. . 9., Sayı: 1873, Dosya: 180-6, Tarih: 01. 10. 1922

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 6. 49. . 1., Sayı: 2240, Dosya: 179-2, Tarih: 01. 02. 1923

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 8. 45. . 13., Tarih: 09. 01. 1924 Sayı: 130, Dosya: 180-27

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 23. 19. . 6., Sayı: 4944, Dosya: 174-9, Tarih: 23. 03. 1927

BCA, Fon Kodu: 230. . 0. 0. 0, Yer No: 149. 55. . 4., Dosya: M75, Tarih: 16. 05. 1928

[112] Merkezi Aksaray'da Halk İktisat Bankası Nizamname-i Dâhilîsi, **Resmi Ceride**, 05. 04. 1926, No: 340, s. 1345.

BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No:26-152-10

BCA, Fon Kodu, 30. 18. 1. 1, Yer No:28. 27. 8, Sayı: 6533, Dosya: 131-48, Tarih: 02. 05. 1928

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 23. 16. . 7., Sayı: 4885, Dosya: 131-36, Tarih: 13. 03. 1927

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 5. 33. . 4., Sayı: 1928, Dosya: 2-713, Tarih: 24. 10. 1922

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 24. 32. . 19., Sayı: 5216, Dosya: 131-41, Tarih: 22. 05. 1927

BCA, Fon Kodu:30. . 18. 1. 1, Yer No:19. 39. 6, Sayı: 3725, Dosya: 131-28, Tarih: 16. 06. 1926

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 19. 30. . 11., Sayı: 3552, Tarih: 9. 5. 1926

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 21. 68. . 7., Sayı: 4303, Dosya: 131-29, Tarih: 09. 11. 1926

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 22. 85. . 20., Sayı: 4658, Dosya: 131-34, Tarih: 26. 01. 1927

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 22. 87. . 7., Sayı: 4685, Dosya: 131-35, Tarih: 30. 01. 1927

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 24. 24. . 19., Sayı: 5056, Dosya: 131-39, Tarih: 24. 04. 1927

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 28. 27. . 9., Sayı: 6534, Dosya: 131-49, Tarih: 02. 05. 1928

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 27. 73. . 11., Sayı: 6041, Dosya: 131-45, Tarih: 08. 01. 1928

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 24. 24. . 16., Sayı: 5053, Dosya: 131-38, Tarih: 24. 04. 1927

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 22. 85. . 9., Sayı: 4647, Dosya: 131-33, Tarih: 23. 01. 1927

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 23. 20. . 16., Sayı: 4973, Dosya: 131-37, Tarih: 29. 03. 1927

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 29. 33. . 5., Sayı: 6650, Dosya: 131-50, Tarih: 23. 05. 1928

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 29. 39. . 14., Sayı: 6779, Tarih: 17. 06. 1928

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 1. 13. . 24., Sayı: 7594, Dosya: 131-54, Tarih: 16. 01. 1929

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 6. 60. . 9., Sayı: 8645, Dosya: 131-59, Tarih: 11. 12. 19

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 15. 72. . 6., Sayı: 10162, Dosya: 131-63, Tarih: 09. 11. 1930

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 18. 11. . 17., Sayı: 10672, Dosya: 131-68, Tarih: 18. 02. 1931

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 10. 33. . 11., Sayı: 674, Dosya: 131-13, Tarih: 02. 07. 1924

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 15. 55. . 17., Sayı: 2443, Dosya: 131-22, Tarih: 06. 09. 1925

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 18. 19. . 13. Sayı: 10828, Dosya: 131-69, Tarih: 18. 03. 1931

BCA, Fon Kodu:30. . 18. 1. 2, Yer No:3. 22. 017, Sayı: 7888, Tarih: 17. 04. 1929

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 19. 35. . 13., Sayı: 3653, Dosya: 215-63, Tarih: 30. 05. 1926

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 2. 16. . 36., Sayı: 7726, Dosya: 215-85, Tarih: 27. 02. 1929

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 27. 84. . 18., Sayı: 6263, Dosya: 215-79, Tarih: 29. 02. 1928

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 10. 37. . 15., Sayı: 758, Dosya: 180-42, Tarih: 3. 08. 1924

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 19. 43. . 20., Sayı: 3819, Tarih: 21. 07. 1926

BCA, Fon Kodu;30. . 18. 1. . 2., Yer No:20. 31. . 3., Sayı:11058, Dosya:162-52, Tarih:18. 05. 1931

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 10. 30. . 17., Sayı: 9330, Tarih: 14. 05. 1930

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 64. 38. . 10., Sayı: 4565, Dosya: 163-73, Tarih: 12. 05. 1936

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 29. 40. . 9., Sayı: 6794, Dosya: 162-22, Tarih: 14. 06. 1928

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 20. 59. . 5., Sayı: 4123, Tarih: 15. 09. 1926

BCA, Fon Kodu: 230. . 0. 0. 0, Yer No: 142. 18. . 3., Dosya: 443, Tarih: 10. 07. 1928

BCA, Fon Kodu:30. . 18. 1. . 2, Yer No:3. 27. . 2., Sayı:7974 Dosya:162-32, Tarih:01. 05. 1929

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 13. 26. . 10., Sayı: 1856, Tarih: 03. 05. 1925

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 3. 25. . 16., Sayı: 7948, Dosya: 162-31, Tarih: 01. 05. 1929

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 7. 29. . 17., Sayı: 2696, Dosya: 184-9, Tarih: 26. 08. 1923

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 5. 45. . 17., Sayı: 8350, Dosya: 184-78, Tarih: 12. 09. 1929

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 12. 60. . 8., Sayı: 1218, Tarih: 7/12/1924

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 14. 46. . 2. Sayı: 2251, Dosya: 184-37, Tarih: 19/7/1925

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 13. 59. . 10., Sayı: 9906, Tarih: 3/9/1930

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 17. 89. . 18., Sayı: 3123, Dosya: 154-43, Tarih: 02. 02. 1926

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 7. 16. . 16., Sayı: 2435, Tarih: 19. 04. 1923

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 15. 52. . 12., Sayı: 2379, Dosya: 180-69, Tarih: 23. 08. 1925

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 9. 16. . 7., Sayı: 330, Dosya: 180-29, Tarih: 09. 03. 1924

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 13. 17. . 5., Sayı: 1674, Dosya: 180-59, Tarih: 18. 03. 1925

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 16. 70. . 1., Sayı: 2726, Dosya: 180-73, Tarih: 08. 11. 1925

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 84. 67. . 18., Sayı: 9299, Tarih: 21. 07. 1938

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 77. 65. . 9., Sayı: 7098, Dosya: 180-164, Tarih: 16. 07. 1937

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 22. 76. . 18., Sayı: 4474 M, Dosya: 167-45, Tarih: 08. 12. 1926

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 17. 83. . 8., Sayı: 2994, Tarih: 06. 01. 1926

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 6. 49. . 2., Sayı: 2241, Dosya: 180-10, Tarih: 01. 02. 1923

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 31. 67. . 15., Sayı: 13419, Dosya: 180-38, Tarih: 26. 10. 1932

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 17. 91. . 20., Sayı: 3165, Dosya: 146-24, Tarih: 07. 02. 1926

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 1, Yer No: 17. 83. . 15., Sayı: 3001, Dosya: 146-22, Tarih: 10. 01. 1926

BCA, Fon Kodu: 230. . 0. 0. 0, Yer No: 61. 24. . 2., Dosya: 34HY89, Tarih: 11. 10. 1930

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 42. 7. . 14., Sayı: 134, Tarih: 17. 02. 1934

BCA, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 83. 34. . 8., Sayı: 8628, Dosya: 180-170, Tarih: 21. 04. 1938

BOA, Fon Kodu: İ. . DUİT, Dosya No: 123 Gömlek No: 32, Tarih: 28. R . 1338 (Hicrî)

BCA, Fon Kodu: ŞD. Dosya No: 1263 Gömlek No: 34, Tarih: 07. R . 1338 (Hicrî)

Başbakanlı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon Kodu: MV., Dosya No: 179 Gömlek No: 95, Tarih: 23. N . 1331 (Hicrî)

BOA, Fon Kodu: İ. . DUİT, Dosya No: 30 Gömlek No: 17, Tarih: 21. Z . 1338 (Hicrî)

BOA, Fon Kodu: İ. . DUİT, Dosya No: 123 Gömlek No: 20, Tarih: 16. Ra. 1338 (Hicrî)

BOA, Fon Kodu: İ. . MMS, Dosya No: 95 Gömlek No: 4008, Tarih: 22. Ra. 1305 (Hicrî)

BOA, Fon Kodu: BEO, Dosya No: 2903 Gömlek No: 217655, 15. B. 1324 (Hicrî)

BOA Fon Kodu: BEO, Dosya No: 2924 Gömlek No: 2192912, 1. Ş. 1324 (Hicrî)

BOA Fon Kodu: BEO, Dosya No: 3012 Gömlek No: 225894, 02. S. 1325 (Hicrî)

BOA, Fon Kodu: MV., Dosya No: 237 Gömlek No: 174, 23. M . 1333

Resmi Yayınlar

Resmi Ceride, 31. 01. 1926

Devlet Salnamesi 1925-1926, İstanbul Matbaa-yı Amire, 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, Matbuat Müdüriyyet-i Umumiyyesi, 1928.

TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Dönem, 21. Cilt

TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Dönem, 31. Cilt

Türk Ticaret Kanunu, **Resmi Ceride**, 28.06.1926.

Kitap ve Makaleler

TAŞÇIOĞLU, Abdullah, **Cumhuriyet Dönemi Bankalar Kanunları ve İlgili Yasal Düzenlemeler**, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1998.

Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara 1972.

Akhisar Tütüncüler Bankası Esas Mukavelenamesi

Akseki Ticaret Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Dereli Basımevi İzmir.

Belediyeler Bankası Kanunu ve Esas Nizamnamesi, Ankara 1935.

KURUÇ, Bilsay, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası**, 1. Cilt (1929–1932), A. Ü. SBF Yayını, Ankara 1988.

Bor Esnaf Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Yeni Mersin Matbaası Mersin.

ULUTAN Burhan, **Bankacılığın Tekâmülü**, Ankara 1957.

YILMAZ Celali, **Osmanlı Anonim Şirketleri,** Scala Yayınları, İstanbul 2011.

KEYDER, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923–1929**, Yurt Yayınevi, Ankara 1982.

Denizli İktisat Bankası **Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi**, Hanri Zelliç ve Mahdumu Basımevi, İstanbul.

Elâzığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940.

AHMAD, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizm'e**, Çeviri Fatmagül Berktay Kaynak Yayınları İstanbul 1999.

ÖKÇÜN, Gündüz, (Hazırlayan), **Türkiye İktisat Kongresi (1923 İzmir) Haberler, Belgeler,** Yorumlar, AÜSBF Yayını, Ankara 1971.

ÖKÇÜN, Gündüz, "1923 yılında İzmir'de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar", **A. Ü. SBF Dergisi**, XXII, Sayı: 1, 1968.

ÇELEBİCAN Gürgan, "Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

CİLLOV, Haluk, "Türkiye'de Sanayi Sayımları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi**, Cilt. 13, Sayı. 1-4, Yıl 1952, Sayfa. 199-228.

TEKELİ İlhan-İLKİN, Selim, Cumhuriyetin Harcı, **Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi,** İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2004.

İzmir Büyükşehir Belediyesi, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat–4 Mart 1923**, İzmir Kent Kitaplığı, İzmir 2001.

İzmir Esnaf ve Ahali Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Meşher Basımevi, İzmir.

Karadeniz Bankası Limitet Şirketi Dördüncü Senei Hesabiye 1931, Trabzon İkbal Matbaası, 1932.

Manisa Bağcılar Bankası Nizamname-i Dâhilîsi, Suhulet Basımevi, İzmir 1938.

TECER, Meral, "Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme", **Amme İdaresi Dergisi,** Cilt 39, Sayı 4, Aralık 2006.

Merkezi Aksaray'da Halk İktisat Bankası Nizamname-i Dâhilîsi, Resmi Ceride, 05. 04. 1926, No: 340.

Mili Aydın Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Bilci Matbaası, İzmir 1942.

ESKİ, Mustafa, **Kastamonu Bankası Türk Anonim Şirketi**, Ankara 2004.

SİLİER, Oya, "1923-1935 Döneminde Türkiye'de Bankalar ve Bankacılık", Editör: Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1975.

ÇEVİK, O. Nuri, **Anonim Şirketler**, Ankara 1975.

AKGÜÇ, Öztin, **Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler**, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları No: 71, Tisa Matbaası, Ankara, 1975.

Ticaret ve Ziraat Nezareti, **Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri**, Yayına Hazırlayan; Ramazan Balcı-İbrahim Sırma, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul, 2012.

Van Milli İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelesi, Resmi Gazete, 1 Eylül 1929.

TEZEL, Yahya S., **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi,** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASININ İZMİR'DEKİ TEZAHÜRLERİNDEN; TÜRKİYE PALAMUTÇULAR ANONİM ŞİRKETİ

Serdar SARISIR*

ÖZET

Batı Anadolu'nun, özelikle İzmir iktisadi bölgesinin en önemli ihraç ürünlerden biri de, palamuttur. Aydın Vilayeti, Kala-i Sultani, Kütahya ve Karesi Sancaklarının bazı bölgelerinde meşe palamudu doğal olarak yetişmekte olup, Ayvalık, Çanakkale, Ayvacık, Alaşehir, Salihli, Menemen, Demirci, Eşme, Bergama, Gediz, Akhisar, Nazilli, Ödemiş, Dikili, Tavas ve Uşak gibi yerleşim yerleri başlıca üretim merkezleridir. Söz konusu bölgelerde, halkın gerçekleştirdiği hasat sonrası elde edilen palamutlar; develer, arabalar ve demir yolu vasıtasıyla İzmir'e nakledilmektedir. İzmir palamut ticaretinin merkezi konumundadır.

Birinci Dünya Savaşı, Milli Mücadele ve kuraklık, palamut üretimi ve ticaretini olumsuz yönde etkilemiş olmakla birlikte, dış ticaretimizin başlıca kalemlerinden biri olarak, bölgenin ekonomik hayatındaki önemini korumayı sürdürmüştür. Mevcut meşe palamudu üretiminin yaklaşık %10'luk kısmı iç piyasa taleplerini karşılarken, diğer kalan kısmı ise, başta Rusya, İngiltere, Almanya, Amerika, İtalya, Avusturya, Avustralya ve Fransa gibi ülkelere ihraç edilmiştir.

İzmir'de, palamut ticareti ile uğraşan belli başlı ticarethaneler yaklaşık otuz kadar olup, bunlar içerisinde Avrupa ve Amerika ile iş yapan birkaç büyük alıcının da yabancıların elinde bulunması, palamut fiyatları üzerinde kontrol sağlanabilmesi, palamut üreticilerinin menfaatlerinin temini ve palamutlukların korunması gibi amaçlarla milli iktisat politikasının bir tezahürü olarak İzmir'de bazı örgütlenme girişimlerinde bu-

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, ssarisir@ankara.edu.tr

lunulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti İzmir Kâtibi Celal (Bayar)'ın palamutçuluk sektörü ve yerli üreticinin örgütlenmesine yönelik görüşleri ve katkıları ile Vali Rahmi Bey'in girişimleri sonucunda, İzmir'de Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi adı altında bir yapılanmaya gidilmesi kararı alınmış bu doğrultuda toplantılar yapılarak şirketin altyapısının oluşturulmasına dönük girişimlerde bulunulmuştur. Ancak şirket, dâhili nizamnamesinden anlaşıldığı üzere, daha sonraki bir süreçte 1919 yılında kuruluş sürecini tamamlayabilecektir.

Merkezi İzmir olmak üzere, Başık Hacı Mustafa ve arkadaşlarının kurucusu olduğu ve her biri, 1 Osmanlı Lirası değerinde 600.000 hisse senedi ve 600.000 Lira sermaye ile 50 sene müddetle kurulan şirket, başlangıçta yakaladığı başarıyı devam ettirememiş, 1950'li yıllara değin inişli çıkışlı bir seyir izlemiş, sonrasında da iktisadi hayattan silinip gitmiştir.

Genelde milli iktisat politikası çerçevesinde ismi zikredilen, hakkında kısmi bilgilere yer verilen, yer yer kuruluş tarihi hakkında hataya düşüldüğü görülen ve hakkında müstakil bir çalışma yapılmadığı anlaşılan Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi, tebliğimizin esasını teşkil edecek ve bildirimizde, İzmir ve hinterlandının ekonomik hayatında palamut üretimi ve ticaretinin yeri, palamut ticaretindeki yapılanma, milli iktisat anlayışının sektöre yansıması, Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi'nin kuruluş süreci ve şirketin geçirdiği evreler, tespit ve temin edilen veriler doğrultusunda, ayrıntılarıyla ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Milli İktisat Politikası, Palamut Ticareti, İzmir, Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi.

THE TURKISH ACORN PRODUCERS CORPORATION: A MANIFESTATION OF THE NATIONAL ECONOMIC POLICY

ABSTRACT

One of the most important export products of Western Anatolia, especially of the İzmir economic region, was acorns. Acorns grew naturally in some regions of Aydın province, the Kala-i Sultani, Kütahya and Karesi Sanjaks, and had major production centers in Ayvalık, Çanakkale, Ayvacık, Alaşehir, Salihli, Menemen, Demirci, Eşme, Bergama, Gediz, Akhisar, Nazilli, Ödemiş, Dikili, Tavas and Uşak. The acorn harvest of those regions was transported to İzmir by camels, truck and railroad. İzmir was at the center of the acorn trade.

The First World War, the War of Independence and drought negatively affected acorn production and trade, but acorns remained important for the economic life of the region as one of Turkey's main foreign trade items. About 10% of the acorn production was sold on the domestic market, and the rest was exported to countries such as Russia, the United Kingdom, Germany, the United States, Italy, Austria, Australia and France.

Since there were about thirty major businesses in İzmir that dealt in acorns, and the handful of big buyers that traded with Europe and the United States were foreign owned, some organisational efforts were made in İzmir as a manifestation of the policy of national economy with the goals of establishing control over acorn prices, protecting the interests of acorn producers and protecting acorn crops. Following the Committee of Union and Progress İzmir Clerk Celal Bayar's views and contributions on the acorn industry and the organisation of local producers and on Governor Rahmi Bey's initiative, a decision was made to establish an organisation in İzmir called the Turkish Acorn Producers Corporation. Meetings were held to that end and action was taken to lay the groundwork for the corporation. However, as the internal regulations of the corporation attest, its foundation was completed at a later date, in 1919.

Founded by Başık Hacı Mustafa and his partners for a duration of 50 years, with headquarters in İzmir, a paid capital of 600,000 Liras and 600,000 stocks each worth 1 Ottoman Lira, the corporation was not able to sustain its initial success, had many ups and downs until the 1950s, and then disappeared.

There is no dedicated study of Turkish Acorn Producers Corporation in the literature. It is usually mentioned in the context of national economic policy, with partial

and sometimes mistaken information regarding the date of its foundation. This paper will focus on this corporation, and provide a detailed analysis of the role of acorn production and acorn trade in the economy of İzmir and its hinterland, the structure of the acorn trade, reflections of the national economic policy in the acorn industry, and the foundation and subsequent development of the Turkish Acorn Producers Corporation, using data located and collected by the researcher.

Key Words: National Economic Policy, Acorn Trade, İzmir, Turkish Acorn Producers Corporation.

GİRİŞ

Palamut, meşe ağacının meyvesi olup, palamut meşesi, tarih boyunca Ege ve Akdeniz havzasının iktisadi hayatında büyük bir rol oynamıştır. Palamut meşesine, palamut adının da verilmesinin nedeni, meyvesinin bu adla anıla gelmesindendir. Palamut ifadesiyle zaman zaman meşe ağacının hem meyvesi hem de ağacın kendisi kastedilmektedir. Palamut, üç kısımdan, oluşmaktadır. Bunlar pelit, pelidi çevreleyen kabuk, kabuğun etrafındaki tırnaklar; başka bir ifadeyle kadehtir. Ege ve Akdeniz havzasında genellikle sahil düzlüklerinde ve sahile yakın 1000 metreye kadar olan yükseltilerde yayılış gösteren palamut meşesine Anadolu'da ise, Karadeniz bölgesi hariç hemen her yerde rastlanır. Ancak büyük bir çoğunluğu Batı Anadolu'dadır.

Palamut barındırdığı tanen nedeniyle özellikle dericilik ve boyacılık alanında kullanılan bir ürün olarak, ilk çağlardan günümüze değin büyük ölçüde ihtiyaç duyulan bir hammadde vasfıyla büyük bir ticari değere sahip ola gelmiştir. Ayrıca ilaç üretiminde de yararlanıldığını bildiğimiz bu ürün günümüze nazaran geçmişte daha da kıymet arz etmekteydi. Kullanım alanı sadece bunlarla da sınırlı olmayan palamut, pelitlerinin acımtırak bir tada sahip olmasına rağmen hayvanlar için besleyici bir gıda maddesi olarak görülmüş bazen de zor zamanlarda insanlar tarafından tüketilmiştir[1]. Söz konusu bu kıymetli ürün ilk çağlardan itibaren ticari bir emtia olarak ekonomik döngüde hep kendine önemli bir yer bulmuştur. Osmanlı Devleti'nde de ilk defa ne zaman ihraç edildiği konusunda farklı görüşler olmakla birlikte devletin dış ticaretinde önemli bir kalem olarak kendini gösterdiği bilinmektedir[2].

Anadolu'daki palamut üretimi, ağırlıklı olarak Batı Anadolu'da gerçekleştirilmektedir. Üretim geleneksel yöntemlerle yapılmakta, elde edilen palamutlar develer, arabalar ve demir yolu vasıtasıyla İzmir'e

---

[1] Selâhattin İnal, "Türkiye'de Tarih Boyunca Palamut Meşesi (Quercus Aeglops) ve Sağladığı Faydalar", **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, 2 (1), 1952, s. 3-10.

[2] İnal, a.g.m., s. 12-15.

nakledilmektedir. İzmir bu nedenle palamut ticaretinin merkezi konumundadır. Batı Anadolu'da yetişen palamutların tanen miktarının yüksek olması dış pazarlarda kıymetini ve tercih edilirliğini artırmıştır. Üretim miktarını etkileyen pek çok unsur olmakla birlikte Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele süreci bunların en önemlileri arasında yer alır. Ülkenin önde gelen geleneksel ürünleri arasında yer almakla birlikte, yönetim tarafından hak ettiği ekonomik girdiği sağlayamadığı, bunun nedeninin de ticari hayattaki tekelci yaklaşım ve tağşişattan kaynaklandığı değerlendirilmiş ve dönemin milli iktisat anlayışı çevresinde konuya yaklaşılmıştır. Milli iktisat anlayışının İzmir'de palamutçuluk sektörüne yansıması, yerli üreticinin örgütlenmesine yönelik gelişmeler şeklinde kendini göstermiş ve Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi'nin kuruluş ile neticelenmiştir. Söz konusu şirket, bölgedeki mevcut ekonomik yapıda önemli bir misyon üstlenmiştir.

Batı Anadolu'da Palamut Üretimi ve Ticareti

Batı Anadolu'nun, özelikle İzmir iktisadi bölgesinin en önemli ihraç ürünlerinden olan meşe palamudu[3], Aydın Vilayeti, Kala-i Sultani, Kütahya ve Karesi Sancaklarının bazı bölgelerinde doğal olarak yetişmekte olup, sanayi alanına arz edilen toplam palamut miktarının %80'ini de bu bölgelerden elde edilen palamut oluşturmaktadır. Bu üretim merkezlerinin içerisinde de Aydın Vilayeti oldukça önemli bir yere sahiptir.

Hüdavendigar Vilayetinin Aydın Vilayetine sınır olması nedeniyle söz konusu bölgeden elde edilen palamutlar, Kasaba (Turgutlu) tiren yolu hattıyla İzmir'e taşınır. Bu nedenle gelen palamutlar Aydın Vilayeti palamut üretimi içinde değerlendirilmektedir. Ayvalık, Çanakkale, Ayvacık, Alaşehir, Salihli, Menemen, Demirci, Eşme, Bergama, Gediz, Akhisar, Nazilli, Burdur, Ödemiş, Dikili, Borlu, Tavas, Güney ve Uşak gibi yerleşim yerleri başlıca üretim merkezleridir. Üretim bölgelerinde Ağustos-Eylül-Ekim aylarında olgunlaşan palamutlar, yöre insanı tarafından sırıklarla vb. yollarla ağaçlardan aşağıya düşürülerek toplanır ve

[3] "Palamutlarımız", **İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S. 3, (Mart 1926), s. 154.

depolanırdı. Daha sonra elde edilen palamutların; develer, arabalar ve yine demir yolu vasıtasıyla İzmir'e nakledilmesi ve buradan satış ve sevkinin yapılması İzmir'i palamut ticaretinin merkezi haline getirmiştir[4].

Anadolu'da yetişen palamudun uluslararası piyasada tercih edilmesinde özünde barındırdığı tanen miktarının yüksek olması etkili olmaktadır. Zira Batı Anadolu'da üretimi yapılan palamutlar, % 37/38 oranında tanen içermektedir. Anadolu palamuduna rakip olabilecek diğer ülkelerde yetişen palamutların tanen oranı ise % 30'u ancak bulmaktadır[5]. 1912 Senesi istatistiklerine göre Aydın Vilayetinde başlıca palamut üretim merkezleri ve üretim miktarı aşağıdaki gibidir:

Üretim Merkezleri	Miktar/Kantar*
Aydın Hattı	**193.000**
Sarayköy	9.000
Buldan	4.000
Tavas	30.000
Nazilli, Karacasu	130.000
Atça, Köşk, Umurlu	120.000
Ödemiş Hattı	**33.000**
Ödemiş, Balyanbol	15.000
Torbalı ve civarı	8.000
Payamlı	10.000
Urla Kısmı: Kızıldağ, Sivrihisar	**25.000**

[4] "Memleket Mahsulleri; Aydın Vilayetinde Palamut Mahsulü ve Palamutçuluk", **Türkiye İktisat Mecmuası**, S. 6, (6 Temmuz 1338), s. 163; "Palamutlarımız", s. 154.

[5] **Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu Ege Mıntıkasının İktisadi Mali Tarihi Tabi Vaziyetleri**, Meşrutiyet Basımevi, İzmir 1937, s. 130.

* Bir tartı birimi olup, 1 kantar, 40 kıyye/okkadır; bkz. "Palamutlarımız", s. 154; 1 okka ise 1283 gr.'dır.

Kasaba Hattı	**459.000**
Menemen	5.000
Akhisar Marmara	15.000
Soma, Kırkağaç, Balıkesir	30.000
Kula, Alaşehir	25.000
Borlu	45.000
Gördes	35.000
Demirci	100.000
Adala	30.000
Eşme	30.000
Gediz	25.000
Uşak	100.000
Çal	5.000
Sandıklı	10.000
Yalvaç	4.000
Manisa Mıntıkası	**36.000**
Megri	12.000
Bodrum ve Havalisi	14.000
Bergama ve Havalisi	**167.000**
Yuntdağı	25.000
Çandarlı	7.0000
Dikli, Bergama, Ayazmend	65.000
Kemer	70.000

Tablo 1 (**Türkiye İktisat Mecmuası**, S. 6, s. 163-164)

1912 Senesi istatistiklerine göre palamut ihracatı aşağıdaki gibidir:

İhracat Yapılan Ülkeleri		Miktar/Kantar
Rusya		350.000
İngiltere		250.000
Almanya		120.000
Amerika		100.000
İtalya		100.000
Avusturya		100.000
Avusturalya		40.000
Fransa		25.000
	İhracat Toplamı	**1.085.000**
	İç Tüketim	85.000
	Genel Toplam	**1.170.000**
	Geçen Seneden Devreden	107.000
1912 Senesi Üretimi		**1.053.000**

Tablo 2 (**Türkiye İktisat Mecmuası**, S. 6, s.164)

Palamut, üretimi gerçekleştiren bölgeler ahalisi için önemli bir gelir kayağı olmakla birlikte, İzmir palamut piyasası da yöre insanı için önemli bir istihdam sağlamakta olup, bütün yıl devam eden palamutçuluk işinde günlük 8 ila 45 kuruş arasında değişen ücretlerle yaklaşık 10.000 kişi çalışmaktaydı[6].

Batı Anadolu'dan yapılan ihracatın merkezi ise, İzmir Limanı'dır. Buradan gerçekleştirilen toplam ihracat ve elde edilen gelir içerisinde palamut satışından elde edilen miktar oldukça önemli bir yere sahiptir.

Örnek olması ve bir fikir vermesi açısından toplam ihracat gelirleri içindeki palamut gelirlerine bakıldığında; 1910 yılında İzmir Limanı'ndan gerçekleştirilen 6.952.935 Liralık toplam ihracatın 598.000

[6] "İzmir Mıntıkası İktisad Müdüriyeti'nce Palamut ve Palamutçuluk Hakkında Tanzim Olunan Raporun Aksâm-ı Esasisyesi", **Ticaret ve Ziraât Nezâreti Mecmuası**, S. 76-80, (31 Teşrin-i Evvel 1333), s. 155.

Lirasının palamut ihracından elde edildiği, 1913'te 7.262.625 Liralık toplam ihracat gelirinin 555.000 Lirasını palamut satışından elde edilen meblağ olduğu, Yine 1927 yılında ise, 33.355.516 Liralık ihracat gelirinin 3.700.000 Türk Lirasını palamut gelirlerinin oluşturduğu görülür[7].

Batı Anadolu'dan gerçekleştirilen palamut ihracı ve elde edile gelir aşağıdaki gibidir.

	Palamut			Palamut Özü	
Yıllar	**Üretim/ Ton**	**İhracat/ Ton**	**Fiat**	**İhracat/ Ton**	**Fiat**
1910	65.000	62.000	563.000	2.100	35.000
1911	40.000	39.000	382.000	1.100	28.000
1913	55.000	53.000	528.000	1.600	27.000
1926	35.000	32.000	1.500.000	1.100	200.000
1927	43.000	36.000	2.900.000	3.200	800.000
1928	51.000	25.000	2.400.000	5.200	2.000.000
1929	40.000	38.000	3.100.000	2.500	1.300.000
1930	31.000	30.000	1.600.000	5.900	1.600.000
1931	42.000	20.000	1.100.000	4.600	1.000.000
1932	38.000	27.000	1.400.000	5.500	800.000
1933	55.000	27.000	1.500.000	6.600	900.000
1934	45.000	33.000	1.200.000	6.200	900.000
1935	30.000	28.700	1.1000.00	5.200	600.000

Tablo 3 (**Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu…**, s. 130.)

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıl palamut üretimi bir önceki yıl derecesinde olmuş ise de, seferberliğin ilk yılında 1914 senesinde, 300.000 kantar palamut mahsulü toplanabilmiştir. 1915-1916 yılları arasında ancak 70.000 kantar palamut mahsulü elde edilebilmiş, mü-

[7] **Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu…**, s. 58, 130.

teakip yıllarda ise yok denecek kadar az bir palamut toplanılabilmiştir. 1919 yılında meşe ağaçlarında bol miktarda palamut yetişmiş ve 1.000.000 kantardan daha fazla palamut elde edilebilmiştir.

15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi, palamutun pek çok yerde toplatılamamasını beraberinde getirmiş, nakliye araçlarının angaryaya alınması üreticilerin mallarını İzmir'e getirememesine neden olmuş ve birçok yerde depolanmış olan mallar yanmış[8*] ve ticari değerini kaybetmiştir[9].Üretim, 1923 yılında 575.000, 1924 yılında 750.000, 1925'te ise 650.000 kantardır. 1925 yılında yaşanan kuraklık palamut üretimini düşürmüştür. Üretimi etkileyen diğer sebepler ise, işçi ücretlerinin yüksek olması, sektörde yeterince işçi bulunamaması, yolların yetersiz olması nedeniyle nakliyenin develer aracılığıyla yapılması ve bu durumun nakliye ücretlerini artırması, özel taşıt ve trenle gerçekleştirilen nakliye ücretlerini yüksekliğidir[10].

Birinci Dünya Savaşı öncesinde palamutçuluğu himaye eden bir kanunun bulunmaması, palamut üreticileri ile yerli tüccarın ihtiyaçlarını karşılayan bir iktisadi teşkilat etrafında toplanamamaları, ürün sahiplerinin palamutlarını İzmir'de ekonomik durumları yeterli olmayan ve işin erbabı bulunmayan komisyoncular aracılığıyla satmaya çalışmaları, yurt dışına satış yapan ticarethanelerin birbirleri ile olan rekabetleri ve alivre satışlar yapmaları, rekabet nedeniyle fiyatları düşüren tacirlerin üreticiden ve yerli tüccardan ucuz fiyata ürün almaya çalışmaları, alivre satışlara göre palamutu daha ucuza mâletmek arzusuyla palamutun kalitesini düşürecek şekilde taklit ve tağşişâtda bulunmaları nedeniyle palamut fiyatları 1890 senesinden itibaren tedricen düşe düşe üretim ve nakliye masraflarını karşılayamaz bir duruma gelmiştir. 1890 senesinden beri 25 yıldır düşüş gösteren palamut fiyatları 1915 yılından itibaren yükselmeye başlamış ve 1917 senesinde İzmir'de bir palamut

[8] * Palamutçulukta kullanılan bir tabirdir ve palamutun zamanında tırnak ve kabuklarından ayrıştırılmamasından dolayı özelliğinin bozulması ve ticari değerini kaybetmesi anlamında kullanılır.

[9] **Memleket Mahsulleri…**, s. 164-165.

[10] **Palamutlarımız**, s. 154-155.

Anonim Şirketi kurmak için ilk iktisadi temeller atılmaya başladığında ise söz konusu palamut fiyatları artmaya başlamıştır[11].

Milli İktisat Politikası ve Palamut Ticareti

İzmir'de, palamut ticareti ile uğraşan belli başlı ticarethaneler yaklaşık otuz kadardı ve bunlar içerisinde Avrupa ve Amerika ile iş yapan birkaç büyük alıcının da yabancıların elinde bulunuyordu. 1914 yılı İzmir Ticaret Odası kayıtlarına göre, İzmir'de palamut işi yapan tüccarların büyük çoğunluğunu, birkaç tanesi hariç, Lavinyo ve Şürekâsı, Badi Biraderler, Levko Asayan, Pavlo Pavlidi, Vasiliyadi Biraderler, Aram Hampor Sumyan, G. Gülbenkyan, M. Marukyan ve Şürekâsı gibi yabancılar oluşturmaktaydı. Binlerce üreticinin emeği ve mesaisi sayesinde üretilen Anadolu'nun 1.000.000 kantar palamudu İzmir'e taşınmakta, ancak sektördeki yapılanma üreticinin istediği sonucu vermemekte idi[12].

Hem palamut sektörünü şekillendiren ticari manzaranın hem de dönemin iktisadi anlayışının İzmir'deki girişimlerine zemin hazırlayan kaygılarının[13] anlaşılabilmesi için süreç içerisinden bir iki örnek olay verilirse sektördeki yabancı etkinliğinin son dönemde ortaya çıkan bir şey olmadığı da görülür.

XIX. yüzyılın sonlarında (1882-1883) boyacılık alanında palamudun kullanımını sadece İngiltere bilmekte, diğer ülkeler kullanmamakta idi. Bu nedenle Anadolu'da yetişen palamutların yegâne alıcısı İngiltere olduğundan İzmir'de bulunan İngiliz tacirler palamut işini tekelleri altına almışlar ve hatırı sayılır servetler elde etmişlerdi. İngilizler aldıkları palamutları İngiltere'de işledikten sonra diğer ülkelere satarlardı. Bu durumun farkına varan Almanlar, Rudolf ve Simon isimli iki kişiyi İzmir'e göndererek palamut sektörüne girmişler ve böylece de diğer ülkelere palamut ihracı yapılmaya başlanabilmiştir.

---

[11] **Memleket Mahsulleri…**, s. 165.

[12] A.g.m., s. 165-166.

[13] Celal Bayar, **Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş**, C.5, Sabah Yayınları, İstanbul 1997, s. 90-91.

Yine benzer bir örnek verecek olursak, 1890 yılında Amerika'ya 10.000 kantar numunelik palamut gönderilmişti. Fevkalade bir sonuç elde edilmiş ve ertesi yıl için 150.000 kantarlık bir sipariş verilerek satın alma işlemini gerçekleştirmek üzere özel bir memur gönderilmişti. Bu memur İzmir'de bulunan yabancı bankalardan birisinin tavsiyesi ve bazı simsarların etkisiyle hareket ederek ucuz mal temini yoluna giderek kum ve pelit tozu ile karıştırılmış 100.000 kantarlık malı Amerika'ya göndermiştir. Bu olumsuz tutum üzerine Amerika'dan[14] uzun bir süre sipariş alınamamıştır.

Palamut fiyatları üzerinde kontrol sağlanabilmesi, palamut üreticilerinin menfaatlerinin temini ve palamutlukların korunması gibi amaçlarla milli iktisat politikasının bir tezahürü olarak İzmir'de bazı örgütlenme girişimlerinde bulunulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti başta İzmir sorumlu kâtibi olmak üzere İzmir'deki ekonomik yapılanmaya tam kadro destek sağlamıştır. Vilayetin mülki amiri Vali Rahmi Bey de bu sürece öncülük etmiş, destek olmuştur[15].

Birinci Dünya Savaşı yıllarında milli iktisat politikası doğrultusunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Aydın Şubesi, vilayet dâhilinde yetişen incir, üzüm ve palamut gibi önemli geleneksel ürünlerden ülke ekonomisinin maksimum düzeyde yararlanabilmesi için yabancı ve azınlık tüccarın tekelci yapılanmasına karşılık yerel üreticileri, tüccarı ve eşrafı himaye etmek amacıyla onları örgütlemiş ve şirketleşme yolunda ilk adımları atmıştır[16]. Bu yaklaşım doğrultusunda İzmir'de kurulan şirketlerden biri de Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi olmuştur[17].

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'nin kuruluş sürecinde önemli katkılarda bulunan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir Kâtibi

---

[14] **İzmir Mıntıkası…**, s. 154, 156.

[15] Sabri Sürgevil, **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2009, s. 178.

[16] Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)**, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 224-225.

[17] Sürgevil, a.g.e., s. 179; Bir diğer örnek için **bkz.***İrfan Davut Çam*, "Bir Milli İktisat Projesi: İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi",**The Journal of Academic Social Science Studies,**Volume 5, Issue 5, October 2012, s. 45-56.

olan Celal (Bayar)'ın genelde İzmir'deki ekonomik yapı içerisinde, Türk tüccarının konumunu güçlendirmeye yönelik çalışmaları, özelde palamut sektöründe de kendini göstermiş ve palamutçulukla ilgili görüşleri söz konusu girişimlerde oldukça etkili olmuştur[18].

Tamamının veya bir bölünün dönemin farklı gazetelerinde[19] yayınlandığı anlaşılan İzmir Mıntıkası İktisad Müdüriyeti'nce Palamut ve Palamutçuluk Hakkında Tanzim Olunan Rapor, aslında sektörün içinde bulunduğu durumu oldukça iyi resmetmekteydi[20].

İzmir İttihat ve Terakki Kulübü'nde Vali Rahmi Beyin başkanlığında, palamut yetiştiren bölgelerden uygun bulunan ikişer kişi ve İzmir'deki palamut tüccarın katılımıyla bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantıda, palamut sektörünün durumu ve geleceği konuşulmuş ve bu yolda gerekli girişimlerin yapılması kararlaştırılmıştır[21]. Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'nin o dönemki Müdürü Hilmi Beyin naklettiğine göre, bu toplantı 5 Şubat 1917 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Ve burada alınan karalar doğrultusunda gerekli işlemleri takip etmek üzere, İzmir Ticaret Odası Başkanı Mahmut, İzmir'in önde gelen tüccarlarından Balcızade Hakkı, Kırımîzade Ömer Lütfi, İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi Müdürü Mustafa Nuri, Aydın İncir Kooperatifi Müdürlerinden Nazmi Beylerin de içerisinde yer aldığı geçici bir idare heyeti seçilmiştir[22]. İzmir İttihat ve Terakki Kulübü'nde yine Vali Rahmi Beyin başkanlığında yapılan diğer bir toplantıda da, görüşmelerin biraz daha olgunlaştığı görülmektedir. Sonraki süreçte şirketin esaslarının daha ayrıntılı bir şekilde ortaya konduğunu bilinmekle birlikte, bu görüşmede,

---

[18] Yunus Nadi, "Mühim Bir İktisadi Teşebbüs", **Tasvir-i Efkâr**, 10 Mart 1333, s. 1; Toprak, **a.g.e.**, s. 227, 228 (dip not 49).

[19] Toprak, **a.g.e.**, s. 227 (dipnot 47), s. 228 (dipnot 48).

[20] **İzmir Mıntıkası…**, s. 153-165.

[21] "İktisadi Haberler, (Şeker Meselesi-Palamut Mahsulü-Ticaret Mekteb-i Aliyyesinde Konferanslar)", **İktisadiyat Mecmuası**, S. 42, (9 Şubat 1332), s. 8.

[22] "Palamut Mahsulü ve Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi", **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, S. 3, (16 Nisan 1333), s 38.

her biri 1 Lira değerinde 600.000 hisse senedinden oluşan, 600.000 Lira sermaye ile şirketin hemen hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır.

Şirketin amacı, ülke çıkarları doğrultusunda mevcut palamutları alıp-satmak, yerli üretici ve tüccarın ortak menfaatlerini sağlamak ve onları bozgunculuktan korumak, avans vermek, palamutun "revacını temin ve itibarını muhafaza" etmek şeklinde dile getirilmiştir.

Yapılan toplantıda, üreticilerin de şirkete ortak olmaları esasının kabul edildiğini görmekteyiz. Bu anlamda palamut üreten köyler ahalisinin, yüz adetten aşağı olmamak üzere, hisse senedi alabileceği hisseleri oranında kâr payı alıp kurucular arasında kabul edileceği ancak hisse senedi hamillerinin "mutlaka Osmanlı" olacağı vurgulanmaktadır.

Merkezi İzmir olmak üzere kurulacak şirket gerekli görüldüğü takdirde şubeler açabilecek, şirketin müddeti kesin kuruluş tarihinden itibaren elli yıl olacaktır.

Şirkete katılan üreticilerden, her yıl malını şirkete teslim edeceklerine dair bir taahhütname alınacak ve şirkete karşı yükümlülüğünü yerine getirmeyen üreticiler, şirketin kazancından hisselerine düşen kârdan mahrum bırakılacaklardır[23].

İktisadiyat Mecmuası, 7 Haziran 1917 tarihli sayısında ise, Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi tarafından ilk defa olmak üzere olağanüstü bir merasimle bir vagon palamutun İstanbul'a gönderildiğini haber vermekteydi[24]. Bu da şirketin çalışmalarına hemen başladığını göstermesi açısından önemlidir. Ancak şirket, dâhili nizamnamesinden de anlaşıldığı üzere, daha sonraki bir süreçte yasal hale gelecek 1919 yılında kuruluş sürecini tamamlayabilecektir.

---

[23] "İktisadi Haberler, (Esham ve Tahvilat Borsasının Küşadı-Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi)", **İktisadiyat Mecmuası**, S. 49, (15 Mart 1333), s. 6-7.

[24] "İktisadi Haberler, (Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası-Ormanların Muhafazası İçin-Türkiye Palamutçular Şirketi)", **İktisadiyat Mecmuası**, S. 57, (7 Haziran 1333), s. 3.

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi

Osmanlı Devleti'nin ekonomik hayatında önemli bir yere sahip olan palamut sektörünü korumak ve güçlendirmek amacıyla merkezi İzmir olmak üzere, Başık Hacı Mustafa, Artaki Kalpakyan ve Gat Franko gibi kurucuların yer aldığı Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, kuruluş nizamnâmesinin 21 Ekim 1919 yılında onaylanması ile mevcut Osmanlı mevzuatına göre resmen yasallaşmıştır[25]. Böylece Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi kuruluş sözleşmesinde yer alan hükümler doğrultusunda çalışmalarına devam etmiştir. Sözleşmesi gereği Ticaret ve Ziraat Nezareti'ni bilgilendirmek şartıyla ülkenin farklı yerlerinde hatta yabancı ülkelerde dahi şubelerini açılabilecek olan şirket (3. madde) tâbiiyeti itibariyle her türlü işlemlerinde Osmanlı Devleti'nin kanun ve yönetmeliklerini uygulayacağını da peşinen kabul etmiştir (2. madde).

Nizamnamesinin 3. maddesinde şirketin ülkenin farklı yerlerinde hatta yabancı ülkelerde dahi şubeler açılabileceği kararlaştırılmış olmakla beraber, araştırmalarımız neticesinde İzmir merkez dışında bir şube açıldığı görülmemiştir.

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'nin nizamnamesinde belirtilen kuruluş amacı, Türkiye palamutları üzerine her türlü işlemi yapmak, tağşiş nedeniyle kıymeti düşürülen ürünün tağşişine engel olarak ticari değerini korumak, kullanımını ve ihracatını mümkün olduğunca artırmak, böylece ülkenin söz konusu servet kaynağını zarardan koruyabilmek, palamut mahsulünü tüketicilerin ihtiyaçlarına göre şekillendirebilmek için sanayi kuruluşları ve fabrikalar tesis etmek ve işletmek, palamut ile ilgili her türlü ticari işlemi yapabilmek, benzeri sanayi şirketlerine ortak olmak ve bunlara bağlı komisyon işlemlerini gerçekleştirmek, palamut üreticilerine avans suretiyle para vermektir (1. madde)[26].

---

[25] Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dahilisi, dokuz bölüm ve elli üç maddeden oluşmaktadır; **BOA, İ..DUİT.**, 123/17 (25/M /1338), s. 1-10; **BOA, DVN.MKL**., 67/10, (09.L.1338), s. 1-6.

[26] **BOA, DVN.MKL**., 67/10, (09.L.1338), s. 2

Bölgede iktisadi hayatın önde gelen isimleri tarafından (84 kişi) kurulan[27*] şirketin, müddeti herhangi bir sebepten dolayı kısaltılmadıkça veya uzatılmadıkça 50 yıl olması (4. madde) kararlaştırılmıştır. Şirketin kuruluş sermayesi nizamnâmede 600.000 Lira olarak ifade edilmiş olup, her biri 1 Osmanlı Lirası değerinde olan 600.000 hisse senedinin (5. madde) hamillerinin de "Osmanlı" olacağı (7. madde) ve sentlerin "Türkçe" tanzim edileceği (6. madde) belirtilmiştir[28]. Şirketin kurucuları arasında Artaki Kalpakyan ve Gat Franko gibi iki ismin bulunması -ki 1940 yılındaki şirket nizamnamesinde de kurucular arasında yer almayı sürdüreceklerdir[29]- ayrımcı bir yaklaşımın olmadığını ülke çıkarları doğrultusunda hareket etme arzusuyla "Osmanlılığın" esas çıkış noktası olarak değerlendirildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

[27*] Şirketin kuruluş nizamnâmesinde ismi bulunan kişiler; Başik Hacı Mustafa Efendi, Alâiyelizade Mahmut, Başik Hasan, Mânizade Hacı Hüseyin, İsmail Beyzade Fuat, Aşçızade İbrahim Hilmi, Aşçızade Mustafa Nuri, Hilmi Beyzade Fadıl, Baduraki İbrahim Hakkı, Hatip Kapuluzade Kadri, Hüseyin Nafi, Mehmet Kadri, Pomaklızade Reşat, Ali Vafi, Alizade Abdulkerim, Gülmezzade Mustafa, Ali Nihat, Milaslı Mehmet Ali, Beyzade Ahmet, Kabalakzade Osman Zeki, Kütahya Mebusu Abdullah, Ziyaeddin, Hacı Alibeyzade Mustafa, Gül? Mehmetzade Mehmet, İlyaszade Nuri, ? Salih, Mustafaoğlu Salih, Hilmizade Mehmet Refik, Hilmizade Hamit, Softazade Mustafa, Başağazade Yusuf, Giritli İsmail Hakkı, Kırcalızade Hafız Ali, Hacı Şeyhzade Hacı Ahmet, Hocazade Mehmet Cevdet, Ali Haydar, Hezargratlı İbrahim Ethem, Hacı Kadirzade Ahmet, Hacı Ethem Efendi Mahtumu Ahmet, Birgili Mustafa, Hacı Ethem Efendi Mahtumu Hüsnü, Ali Nazmi, Giritli Mustafa Raşit, Osman Nuri, Ahmet Burhanettin, Nalbantzade Mustafa Fuat, Hasan Fehmi, Fesçizade Selim, Fesçizade Ziya, Kantarcızade Mahmut Zeki, Reşidaki Mehmet, Müftüzade Mehmet Efendi damadı Ahmet, İmamverdi Mehmet Ali, Şerifzade Rıza, Sükerizade Tevfik, Milaslı Salih Efendizade Murat Salih, Balcı Mehmet Ali, Nazillili Reji Müdürü Şükrü, Aydınlı Hüseyin Efendizade Mehmet Nazmi, Selahattin Saip, Abidinzade Hüseyin Suphi, Şerbetçizade Hüseyin Galip, Ekmekçibaşı Hancızade Ahmet, Nalbantzade Mehmet Hulusi, Mütekait Miralay Lütfi, Asım Beyzade Bekir Vehbi, Kâmil, Mustafa Şevket, Antikacı Mehmet Zeki, Laz Hacı Hüseyinzade Rıfat, Şamlı Hasan Vehbi, Mehmet Ali, Kırımîzade Ömer Lütfi, Dülgerzade Kemâl, Çavuşzade İbrahim Ethem, Artaki Kalpakyan, Hereke Mağzasası Müdürü Hüsnü, Buldanlı Hacı Emin, Buldanlı Hafız Ethem, Manisa Pazarı sahibi Hafız Ali, Şahin Girayzade Cemal, Balcızade Hakkı, Balcızade Mehmet Adil, Gat Franko; **Bkz.**, **BOA, DVN.MKL**., 67/10, (09.L.1338), s. 2.

[28] **BOA, DVN.MKL**., 67/10, (09.L.1338), gös. yer.

[29] **Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi Muaddel Nizamname-i Dâhilîsidir**, (yayınevi, yeri ?)1940, s. 4, 6.

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'nin kuruluş tarihi hakkında farklı değerlendirmeler yapılmakla birlikte,tarafımızdan Osmanlı Devleti'nin mevzuatına göre şirketi yasal hale getiren Şura-yı Hükümet ve Meclis-i Vükelâ'nın onay tarihi esas alınmıştır[30]. Aslında şirketin yasal hale gelmeden işlemlere başlamış olduğu da bilinmektedir. İşte bu durum şirketin ne zaman kurulduğu noktasında farklı tarihlendirmelere neden olmuştur. Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'nin yasal hale gelmeden işlemlere başlayabilmiş olması, milli iktisat politikasının uygulamaya konulması hususunda İttihat ve Terakki Partisi'nin şirkete kolaylık sağlamış olması olarak değerlendirilebilir.

---

[30] Dönemin konuyla ilgilenen bazı süreli yayınları, şirketin kuruluşuyla ilgili olarak 1917 tarihini işaret etmektedir. **Bkz**. "İktisadi Haberler", **İktisadiyat Mecmuası**, S. 42, s. 8; "İktisadi Haberler", **İktisadiyat Mecmuası**, S. 49, s. 6-7; "Palamut Mahsulü…", s. 38; "İktisadi Haberler", **İktisadiyat Mecmuası**, S. 57, s. 3; "İzmir Mıntıkası…", s. 153 vd; Toprak, a.g.e., 228'de Şubat 1917 tarihinde şirketleşme yolunda ilk toplantının yapıldığını ifade etmektedir. Şirket yıllar sonra gerçekleştirdiği 1928 tarihli toplantısında, 11. toplantıları olduğunu vurgulayarak kuruluş tarihlerinin 1917 olduğunu işaret etmektedir. Bkz.Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi 1 Haziran 1927 Tarihinden 29 Şubat 1928 Tarihine Kadar Bir Senelik Muamelâtını Mübeyyin Heyet-i İdare ve Murakıb Raporlarıyla Bilançosudur, (yayınevi ve yeri ?) 1928. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla, **Türkiye İktisat Mecmuası**, kuruluş tarihi olarak 1919 yılını dile getirmektedir. Bkz."Memleket Mahsulleri…", s. 166; Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun almış olduğu, 18.02.1952 ve 03.07.1952 tarihli kararlarda, Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi'nin 345 sayı ve 21.11.1919 tarihle kurulmuş olduğu ifade edilmektedir. **Bkz. BCA**, 3/14483, 9-521, 30..18.1.2, 128.13..14. (18/2/1952); **BCA**, 3/15241, 9-537, 30..18.1.2, 129.51..12. (3/7/1952), 345 sayısı İrade-i Seniye'nin sayısıyla uyuşmakla birlikte ay konusunda bir hata yapıldığı anlaşılmaktadır. Bizim değerlendirmelerimiz neticesinde Vali Rahmi Bey başkanlığında sektör temsilcilerinin de katılımıyla İzmir İttihat ve Terakki Kulübü'nde ilk toplantının 5 Şubat 1917 tarihinde yapıldığı ve geçici bir idare heyeti seçildiği, müteakip toplantılarda şirket esaslarının daha da olgunlaştığı ve 5 Şubat'ta seçilen şirket idare heyetinin resmi girişimde bulunduğu anlaşılmaktadır. Başık Hacı ve arkadaşlarının Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi'nin kurulması için gerçekleştirdikleri söz konusu resmi başvuru, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 11 Mart 1919 tarihinde Şura-yı Devlete havale edilmiş, kalemler arası yazışmaların neticesinde, 345 sayı ve 21 Ekim 1919 tarihle Şura-yı Hükümet ve Meclis-i Vükelâ tarafından kabul edilerek şirketin kurulmasına izi verilmiştir. Bkz. **BOA**, MV. 253/50, (24/M /1338); **BOA**, İ..DUİT, 123/17 (25/M /1338); **BOA,** BEO., 4605/345325, (19.Ra.1338); **BOA**, DVN.MKL., 67/10, (09.L.1338).

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'nin kuruluş yıllarındaki sermaye artırımı ve kâr zarar hesaplarına bakıldığında:

Yıllar	Şirket Sermayesi (Osmanlı Lirası)
1 Nisan 1917-Haziran 1918	80.793
1 Haziran 1918-31 Mayıs 1919	50.403
1 Haziran 1919-31 Mayıs 1920	5.433
1 Haziran 1920-31 Mayıs 1921	1.804
	Toplam: 138.432

Tablo 4 (**Türkiye İktisat Mecmuası**, S. 6, s.167.)

Şirketin Sermayesi	**Kâr/Zarar (Osmanlı Lirası)**
I. Senede 80.792	37.029 Kâr
II.Senede131.195	29.670 Kâr
III.Senede136.627	25.488 Kâr
	Toplam: 92.187 Kâr
IV.Senede 138.432	51.905 Zarar

Tablo 5 (**Türkiye İktisat Mecmuası**, S. 6, s.167.)

Şirketin kuruluşunu takip eden dört yılda kararlaştırılan 600.000 Lira sermayeyi sağlayamadığı görülmektedir. Bunda da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin büyük etkisi olmuştur[31]. Zira 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'i işgali ile birlikte, bölgedeki ticari hayatın denetimi azınlıklara ve onların aracılığıyla yabancılara geçmiştir[32]. İşgal tüm sektörlerde olduğu gibi palamutçuluk sektörünü de derinden yaralamış ve zarar vermiştir. Bu duruma rağmen şirket işlem yapmış ancak buhran içine düşmüştür. Şirketin Alaybeği'nde kurduğu fakat zarar eden valeks[33] fabrikası da şirketi zor duruma düşüren diğer bir meseledir. Bu

[31] **Memleket Mahsulleri…**, s. 167.

[32] Bülent Durgun, "Kurtuluşundan Sonraki İlk Günlerde İzmir'de Sosyo-Ekonomik Durum", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. XI, S.23, (Güz 2011), s. 4.

[33] Palamut hülasası/ palamut özü, palamutun sarı toz halindeki özüdür. Yaklaşık % 64 tanen içerir. Valeksin cinsi palamutun kalitesine göre şekillenir. Bkz. **Palamutlarımız**, s. 155.

duruma, şirket idaresindeki başarısızlık ve hisse sahiplerinin kayıtsız kalması da eklenince şirket hiçbir işlem yapamayacak bir hale düşecektir[34].

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'nin bir süre Müdürlüğü'nü de yapan Mustafa Kâmil (Dursun) hatıralarında[35], şirket merkezinin İzmir'deki Milli Mücadele yanlısı grupların toplantılarına da ev sahipliği yaptığını anlatmaktadır[36]. Birinci Dünya Savaşı, Milli Mücadele ve kuraklık, palamut üretimi ve ticaretini olumsuz yönde etkilemiş olmakla birlikte, daha sonraki süreçte ticaretimizin başlıca kalemlerinden biri olarak, bölgenin ekonomik hayatındaki önemini korumayı sürdürmüştür. İşgal ve sonrası yıllar için şirket durumu hakkında yeterince bilgiye ulaşılamamış olmakla birlikte, Cumhuriyetin iktisadi anlayışı içerisinde zor günleri atlattığı ve bölgenin iktisadi hayatına katkı yapmayı sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

1928 yılında 11. toplantısını yapan şirketin idare heyeti, nizamnamenin bazı hükümlerinde yer alan kimi ibarelerin; "Bir Osmanlı Anonim Şirketi"nin "Bir Türk Anonim Şirketi", "Devlet-i Osmaniye"nin "Türkiye Cumhuriyeti", "Memalik-i Osmaniye"nin "Türkiye Cumhuriyeti", "Osmanlı Lirası"nın "Türk Lirası", "Ticaret Nezâreti"nin İktisat Vekâleti, "hamilleri Osmanlı"nın "hamilleri Türk", "Osmanlılar"ın, "Türkiye Cumhuriyeti tebaası", "Dersaadet"in "Ankara", "Takvim-Vekâyi"nin "Resmi Gazete" şeklinde değiştirilmesini kimilerinin de kaldırılmasını önerildiğini görmekteyiz[37]. Söz konusu önerilerin ve şirketin genel durumunun 21 Nisan 1929 tarihinde yapılacak şirket genel kurulunda görüşülmek üzere Resmi Gazete'de ilana çıkıldığı[38], kimlerin genel kurula katılacağı hususundaki düzeltme ile toplantı davetinin yinelendiği görülmektedir[39]. Ancak çoğunluk sağlanamadığı için toplantı

---

[34] **Memleket Mahsulleri…**, s. 168.

[35] M Kâmil Dursun, **İzmir Hatıraları**, Yay. Haz. Ünal Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. V.

[36] Dursun, **a.g.e.**, s. 106.

[37] **TPAŞ. Bilanço 1928**, s. 3.

[38] **Resmi Gazete**, 31.03.1929, s. 6869-6871.

[39] **Resmi Gazete**, 17.04.1929, s. 6951.

gerçekleştirilememiş ve toplantı tarihi olarak 6 Ocak 1930 olarak verilmiştir[40].

1927-1942 Yılları Arasında Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'nin Gelir, Zarar ve Kâr Miktarı aşağıdaki gibidir:

Yıllar	Gelir (TL.)	Masraf/ Zarar (TL.)	Kâr (TL.)
1 Haziran 1927-29 Şubat 1928	70.418.08	35.223.35	35.194.73[41]
1 Mart 1930-28 Şubat 1931	34.906.53	30.829.02	4.077.51[42]
1 Mart 1933-28 Şubat 1934	31.260.41	20.109.36	11.151.05[43]
1 Mart 1934-28 Şubat 1935	44.410.13	25.164.57	19.245.56[44]
1 Mart 1935-29 Şubat 1936	34.093.83	20.088.43	14.005.40[45]
1 Mart 1936-28 Şubat 1937	29.633.16	29.438.88	194.28[46]

[40] **Resmi Gazete**, 28.12.1929, s. 8606.

[41] **TPAŞ. Bilanço 1928**, s. 2.

[42] **Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 28 Nisan 1932 Tarihinde İnikat Eden Alalâde Hissedaran Heyeti Umumiyesi**, Bilgi Matbaası, İzmir 1932, s. 8-9.

[43] **Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1933 ilâ 28 Şubat 1934 Bilânço Kâr ve Zarar Hesabı**, Nefaset, İzmir 1934, s. 8-9.

[44] **Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1934'ten 28 Şubat 1935 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı**, Nefaset, İzmir 1935, s. 8.

[45] **Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1935'ten 29 Şubat 1936 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı**, Nefaset, İzmir 1936, s. 8.

[46] **Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1936'dan 28 Şubat 1937 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı**, Nefaset, İzmir 1937, s. 7.

[47] **Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1937'den 28 Şubat 1938 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı**, Nefaset, İzmir 1938, s. 8.

[48] **Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1938'den 28 Şubat 1939 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı**, Nefaset, İzmir 1939, s. 8.

1 Mart 1937-28 Şubat 1938	35.191.18	33.658.68	1.532.50[47]
1 Mart 1938-28 Şubat 1939	46.045.91	25.974.03	20.071.88[48]
1 Mart 1939-29 Şubat 1940	64.831.07	28.929.55	35.901.52[49]
1 Mart 1940-28 Şubat 1941	135.935.71	29.472.10	106.463.61[50]
1 Mart 1941-31 Mayıs 1942	270.530.14	74.590.45	195.939.69[51]

Tablo 6 (**Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi Bilançoları**)

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi nizamnamesinde yapması kararlaştırılan işlemleri hayata geçirmeye çalışmış bu anlamda benzeri sanayi şirketlerine -Türk Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi gibi- ortak olmuş, palamut üreticilerine avans suretiyle para vermiş onları desteklemiştir[52]. Şirketin bazı yıllara göre gelir ve kâr miktarlarına bakıldığında şunlar söylenebilir:

Avrupa'daki tanenli maddelerdeki rekabet, dünya ekonomik bunalımının etkisi, 1930 yılında İzmir'de meydana gelen sel felaketi nedeniyle tren istasyonunda bulunan şirkete ait malların hasar görmezi ve 3240 TL[53] zararın ortaya çıkmasına rağmen, 1 Mart 1930-28 Şubat 1931 yılları arasında kâr etmeyi başarabilmiştir. Şirketin ekonomik başarısı dalgalı bir seyir izlemiş olsa da 1942 yılına değin mevcut bilançolarına göre hep kâr etmeyi başarabilmiş olduğu söylenebilir.

---

[49] **Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1939'dan 29 Şubat 1940 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı**, Nefaset, İzmir 1940, s. 8.

[50] **Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1940'dan 28 Şubat 1941 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı**, Maryüs Abojoli Basımevi, İzmir 1941, s. 8.

[51] **Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1941'den 31 Mayıs 1942 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı**, Maryüs Abojoli Basımevi, İzmir 1942, s. 10.

[52] **TPAŞ. Bilanço 1932**, s. 4.

[53] **TPAŞ. Bilanço 1932**, s. 1.

II. Dünya Savaşı'nın buhranlı günlerinde, Varlık Vergisi uygulamaları kapsamında İzmir merkezde,10.000 lira ve daha fazla vergi verecek mükelleflerin yer aldığı birinci listede Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'nin de yer aldığı ve 23.000 Lira vergi ödeyeceği görülmüştür[54].

1940 yılında şirketin dâhili nizamnamesinde bazı değişikliklere gidildiğini[55],daha sonraki süreçte yine nizamnamenin bazı hükümlerinin 1941'de[56], 17, 18, 19, 31, 46 ve 49. maddeleri 1950'de[57], 1. ve 26. maddenin bir kısmı ile 22. maddenin 1952'de[58] değiştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Şirketin varlığını bazı süreli yayınlardan ve Resmi Gazete'den[59]takip edebilmekle birlikte, çalışmaları hakkında fazlaca bir malumata sahip olmakta mümkün olmamıştır. En son olarak, Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi'nin 1967 yılı itibariyle tasfiye halinde olduğu ve vergi beyannamesi vermediği görülmektedir[60]. Şirketin kapanma tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte, son döneminde inişli çıkışlı bir seyir izlediği, sonrasında da iktisadi hayattan silinip gittiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Tarih boyunca Ege ve Akdeniz havzası ekonomik hayatında önemli bir yere sahip olan meşe palamutu Anadolu'nun geleneksel dış ticaret ürünlerinden biri olup, özellikle Batı Anadolu'nun ekonomik hayatında ciddi bir yere sahip olmuştur. Savaş yıllarında İttihat ve Terakki Cemi-

---

[54] Muhammet Güçlü, "Varlık Vergisi ve İzmir Uygulaması", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S. VIII, (1993) s. 163.

[55] **TPAŞ. Muaddel Nizamname 1940.**

[56] **BCA,** 16998, 9-426, 30..18.1.2, 97.101..2. (18/12/1941).

[57] **BCA**, 3/11619, 9-426, 30..18.1.2, 123.61. (18. 28/7/1950).

[58] **BCA,** 3/14483, 9-521, 30..18.1.2, 128.13..14. (18/2/1952); **BCA**, 3/15241, 9-537, 30..18.1.2, 129.51..12. (3/7/1952).

[59] **Akşam,** 5 Temmuz 1946, s. 8; **Resmi Gazete**, 22.02.1946, S. 6239, s. 10158; 07.08.1947, S. 6678, s. 12758; 10.02.1950, S. 7429, s. 17747; 07.10.1952, S. 8235, s. 4751; 12.10.1954, S. 8826, s. 10456; 19.01.1956, S. 9211, s. 13414.

[60] **Resmi Gazete**, 05.07.1967, s. 11.

yeti ve onun yöredeki temsilcileri milli iktisat anlayışı doğrultusunda, İzmir'de milli ekonomiyi güçlendirmeye yönelik çalışmaları başlatmış bölgede yetişen incir, üzüm ve palamut gibi önemli ticari ürünlerden ülke ekonomisinin azami düzeyde yararlanabilmesi için yabancı ve azınlık tüccarın tekelci yapılanmasına karşılık yerel üreticileri, tüccarı ve eşrafı himaye etmek amacıyla onları örgütlemiş ve şirketleşme yolunda ilk adımları atmıştır. Bu yaklaşım doğrultusunda İzmir'de kurulan şirketlerden biri de Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi olmuştur.

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'nin kuruluş tarihi hakkında farklı değerlendirmeler yapılmakla birlikte, tarafımızdan Osmanlı Devleti'nin mevzuatına göre şirketi yasal hale getiren 345 sayı ve 21 Ekim 1919 tarihli Şura-yı Hükümet ve Meclis-i Vükelâ'nın onayı esas alınmıştır. Şirketin yasal hale gelmeden işlemlere başlayabilmiş olması, milli iktisat politikasının uygulamaya konulması hususunda İttihat ve Terakki Partisi'nin şirkete kolaylık sağlamış olması olarak değerlendirilebilir.

Üzerinde durulması gereken hususlardan bir diğeri de kurucuları arasında yer alan Artaki Kalpakyan ve Gat Franko gibi iki gayrimüslim ismin varlığıdır. "Osmanlılığın" esas çıkış noktası olarak değerlendirildiği bir yaklaşım ile milli iktisat anlayışının içerisinde kendilerine yer verilen bu insanlar, 1940 yılında "Türkiye Cumhuriyeti tebaası" olarak varlıklarını şirket içinde korudular ve ekonomik hayata katkı yaptılar.

İzmir'de palamutçuluk sektöründe yerli üreticinin örgütlenmesine yönelik girişimler daha başlangıç aşamasındayken etkisini göstermiş ve süreç palamut fiyatlarının artmasını beraberinde getirmiştir. Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi'nin fiilen palamutçulukla ilgili icraatlarına başlaması ile birlikte, ülke palamutları üzerine kararlaştırılan ticari işlemleri yapmış, hile nedeniyle kıymeti düşürülen ürünün tağşişine engel olarak ticari değerini korumayı başararak, kullanımını ve ihracatını mümkün olduğunca artırmıştır. Palamutu tüketicilerin ihtiyaçlarına göre şekillendirebilmek için sanayi kuruluşları -Alaybeği Valeks Fabrikası gibi- kurma girişimlerinde bulunmuş işletmeye gayret etmiştir. Ayrıca benzeri sanayi şirketlerine -Türk Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi gibi- ortak olmuş, palamut üreticilerine avans suretiyle para vermiş onları

desteklemiştir. Kuruluş aşamasında ve nizamnamesinde yer alan amaçlara büyük ölçüde ulaşan söz konusu şirket, İzmir bölgesinin iktisadi hayatında önemli bir ekonomik değer olmayı başarmış ancak istikrarlı bir şekilde yüklendiği misyonu sürdürememiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, MV., 253/50, (24/M /1338).

BOA, İ..DUİT., 123/17 (25/M /1338).

BOA, BEO., 4605/345325, (19.Ra.1338).

BOA, DVN.MKL., 67/10, (09.L.1338).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 16998, 9-426, 30..18.1.2, 97.101..2. (18/12/1941).

BCA, 3/11619, 9-426, 30..18.1.2, 123.61. (18. 28/7/1950).

BCA, 3/14483, 9-521, 30..18.1.2, 128.13..14. (18/2/1952).

BCA, 3/15241, 9-537, 30..18.1.2, 129.51..12. (3/7/1952).

Süreli Yayınlar

Akşam

Resmi Gazete

Tasvir-i Efkâr

Kitap ve Makaleler

BAYAR, Celal, **Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş**, C.5, Sabah Yayınları, İstanbul 1997.

DURGUN, Bülent, "Kurtuluşundan Sonraki İlk Günlerde İzmir'de Sosyo-Ekonomik Durum", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. XI, S.23, (Güz 2011), s. 3-33.

DURSUN, M. Kâmil, **İzmir Hatıraları**, Yay. Haz. Ünal Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.

Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu Ege Mıntıkasının İktisadi Mali Tarihi Tabi Vaziyetleri, Meşrutiyet Basımevi, İzmir 1937.

GÜÇLÜ, Muhammet, "Varlık Vergisi'nin İzmir Uygulaması", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S. VIII, (1993) s. 157-182.

"İktisadi Haberler, (Şeker Meselesi-Palamut Mahsulü-Ticaret Mekteb-i Aliyyesinde Konferanslar)", **İktisadiyat Mecmuası**, S. 42, (9 Şubat 1332), s. 8.

"İktisadi Haberler, (Esham ve Tahvilat Borsasının Küşadı-Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi)", **İktisadiyat Mecmuası**, S. 49, (15 Mart 1333), s. 6-7.

"İktisadi Haberler, (Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası-Ormanların Muhafazası İçin-Türkiye Palamutçular Şirketi)", **İktisadiyat Mecmuası**, S. 57, (7 Haziran 1333), s. 3.

İNAL, Selâhattin,"Türkiye'de Tarih Boyunca Palamut Meşesi (Quercus Aeglops) ve Sağladığı Faydalar", **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, 2 (1), 1952, s. 1-48.

"İzmir Mıntıkası İktisad Müdüriyeti'nce Palamut ve Palamutçuluk Hakkında Tanzim Olunan Raporun Aksâm-ı Esasisyesi", **Ticaret ve Ziraât Nezâreti Mecmuası**, S. 76-80, (31 Teşrin-i Evvel 1333), s. 153-165.

"Memleket Mahsulleri; Aydın Vilayetinde Palamut Mahsulü ve Palamutçuluk", **Türkiye İktisat Mecmuası**, S. 6, (6 Temmuz 1338), s. 163-168.

NADİ, Yunus, "Mühim Bir İktisadi Teşebbüs", **Tasviri Efkâr**, 10 Mart 1333, s. 1.

"Palamut Mahsulü ve Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi",**Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, S. 3, (16 Nisan 1333), s. 37-39.

"Palamutlarımız", **İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S. 3, (Mart 1926), s. 154-155.

SÜRGEVİL, Sabri, **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2009.

TOPRAK, Zafer, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)**, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi 1 Haziran 1927 Tarihinden 29 Şubat 1928 Tarihine Kadar Bir Senelik Muamelâtını Mübeyyin Heyet-i İdare ve Murakıb Raporlarıyla Bilançosudur, (yayınevi ve yeri ?)1928, **(TPAŞ. Bilanço 1928)**.

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 28 Nisan 1932 Tarihinde İnikat Eden Alalâde Hissedaran Heyeti Umumiyesi, Bilgi Matbaası, İzmir 1932, **(TPAŞ. Bilanço 1932)**.

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1933 ilâ 28 Şubat 1934 Bilânço Kâr ve Zarar Hesabı, Nefaset, İzmir 1934, **(TPAŞ. Bilanço 1934).**

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1934'ten 28 Şubat 1935 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı, Nefaset, İzmir 1935, **(TPAŞ. Bilanço 1935).**

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1935'ten 29 Şubat 1936 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı, Nefaset, İzmir 1936, **(TPAŞ. Bilanço 1936).**

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi,1 Mart 1936'dan 28 Şubat 1937 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı, Nefaset, İzmir 1937, **(TPAŞ. Bilanço 1937).**

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1937'den 28 Şubat 1938 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı, Nefaset, İzmir 1938, **(TPAŞ. Bilanço 1938).**

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1938'den 28 Şubat 1939 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı, Nefaset, İzmir 1939, **(TPAŞ. Bilanço 1939).**

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1939'dan 29 Şubat 1940 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı, Nefaset, İzmir 1940, **(TPAŞ. Bilanço 1940).**

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi Muaddel Nizamname-i Dâhilîsidir, (yayınevi ve yeri ?)1940, **(TPAŞ. Muaddel Nizamname 1940).**

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1940'dan 28 Şubat 1941 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı, Maryüs Abojoli Basımevi, İzmir 1941, **(TPAŞ. Bilanço 1941).**

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, 1 Mart 1941'den 31 Mayıs 1942 Tarihine Kadar Bir Senelik Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı, Maryüs Abojoli Basımevi, İzmir 1942, **(TPAŞ. Bilanço 1942).**

EK 1: BOA, İ..DUİT., 123/17 (25/M /1338); Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi'nin kuruluş izni

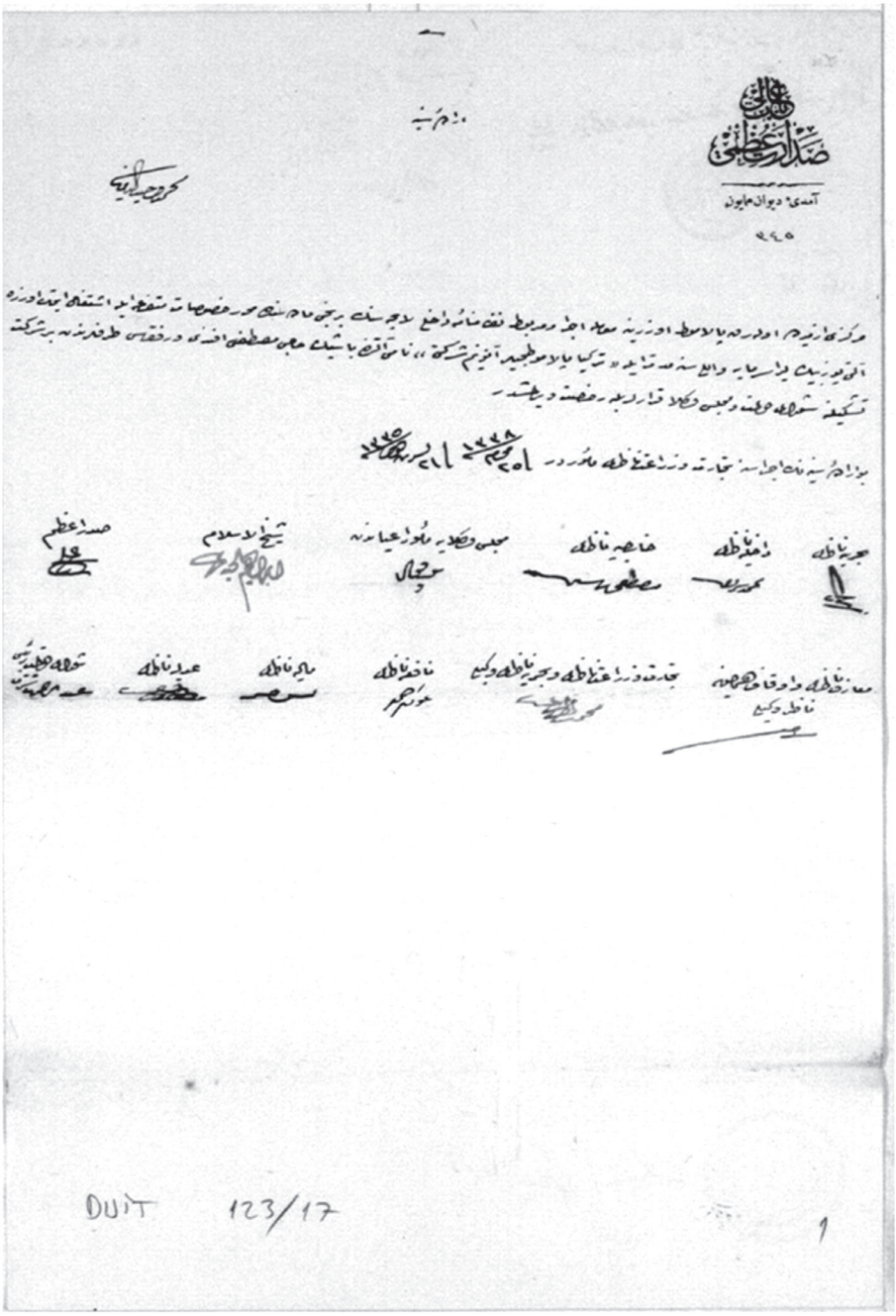

EK 2a: BOA, DVN.MKL., 67/10; Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilîsi, s. 1.

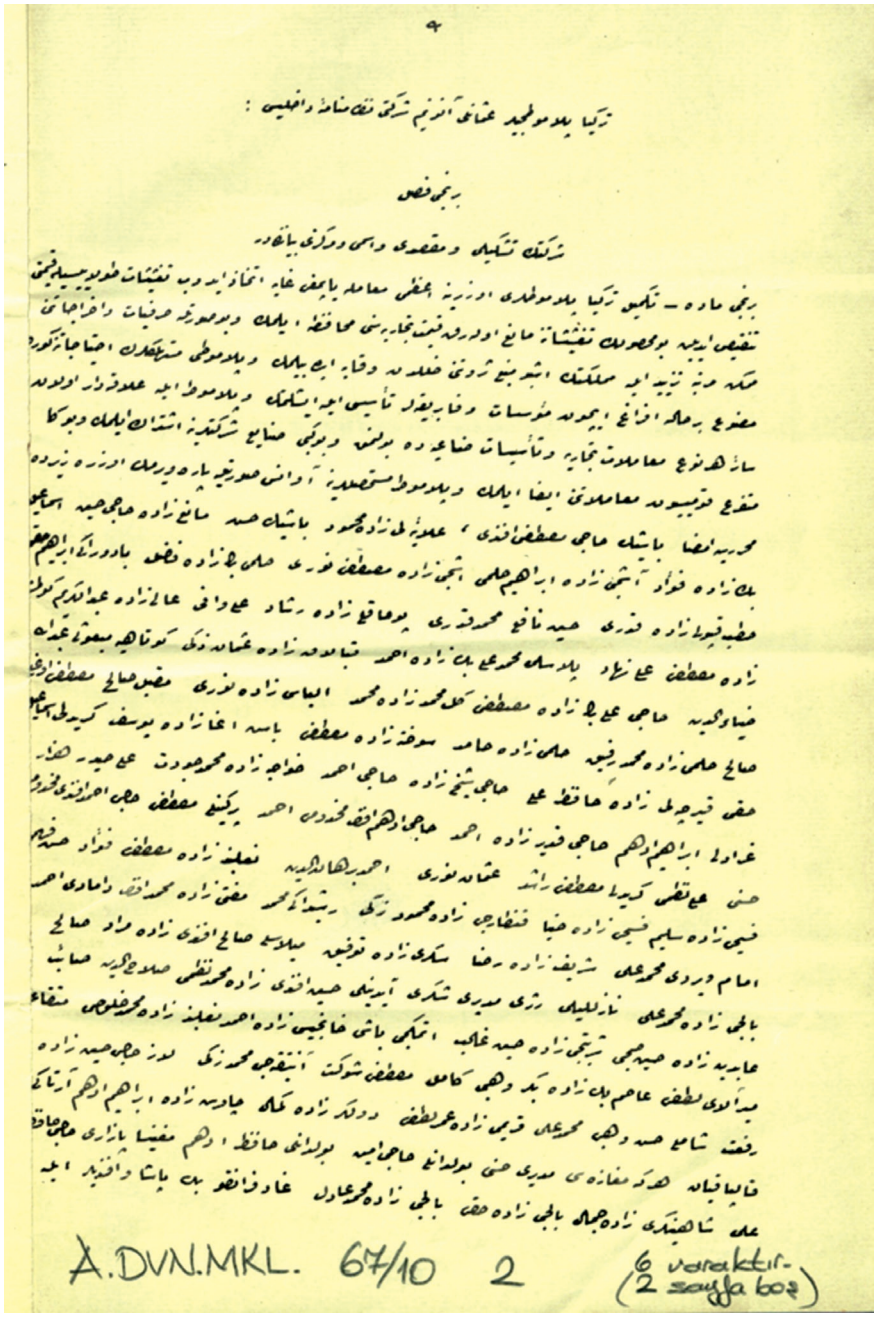

EK 2b: BOA, DVN.MKL., 67/10; Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilîsi, s. 6.

YENİ TÜRKİYE DEVLETİ'NDE EKONOMİNİN TÜRKLEŞTİRİLMESİ POLİTİKASI: TÜRKİYE MİLLİ İTHALAT VE İHRACAT ANONİM ŞİRKETİ ÖRNEĞİ

Şaduman HALICI*

GİRİŞ

Yeni Türkiye Devleti emperyalizmin boyunduruğundan kurtulmak, tam bağımsız bir devlet kurmak idealini taşıyordu. Bu nedenle daha Milli Mücadele sürerken elde edeceği bağımsızlığı korumak amacı ile "milli iktisat" düşüncesi doğrultusunda bir dizi projeler üretmeye yönelmişti. Türkiye'nin ulusal anlamda bir ithalat ve ihracat politikasının olmaması, üreticilerin mallarının pek çok aracının elinden geçerek dünya pazarlarına açılmasına, bu ise üreticinin emeğinin aracılar tarafından sömürülmesine neden oluyordu.

Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi bu sömürüye son vermek ve ekonomi de Türkleri etkin kılmak amacı ile ve devlet desteğiyle oluşturulmuş bir anonim şirket olma özelliğini taşıdı. Bu bildiride şirketin kuruluş öyküsü, şirkete hissedar kaydı için yapılan propagandalar ve bu propagandalarda ekonominin Türkleştirilmesi vurgusu ele alınacaktır.

I. Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi'nin Kurulması

Yunus Nadi'nin deyimi ile "Türkiye'de iktisadiyât, iğne ile kuyu kazmaya" benziyordu. Ekonomi büyük yara almıştı ve devletin parma-

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, shalici@anadolu.edu.tr

ğını bu yaraların üzerine "peyder pey" basması gerekiyordu.[1] Ordunun büyük taarruz için hazırlandığı, TBMM Hükümeti'nin barışı savaşla değil yine barışla kurmak arzusuyla temsilcisini Avrupa başkentlerine gönderdiği, Muhalefetin "harekât ne zaman başlayacak" çığırtkanlığı ile giderek hırçınlaştığı günlerde Mahmut Esat (Bozkurt) İktisat Vekili oldu (12 Temmuz 1922). İttihatçı kökenden gelen Mahmut Esat, kendi deyimi ile İttihat ve Terakki'nin sol kanadına kanaat-i tamme ile merbut olan bir isimdi. 1920-1922 yılları arasında basında kaleme aldığı yazılarında bağımsız bir ekonomiden yana tavır almıştı. Türk olmayan unsurların kapitülasyonların kendilerine sağladığı olanakları Türkler aleyhine nasıl kullandıklarını yılmaksızın işlemiş, milli ve yerli bir ekonominin kurulması zorunluluğuna işaret etmişti.[2]

Mahmut Esat Bey'e göre Türkiye, zengin servet kaynaklarına sahipti. Ancak, ardı ardına gelen savaşlar nedeni ile bunları harekete geçirememiş ve ülke "altın dolu ...kasa önünde eli böğründe" kalmıştı. Artık Türkiye dışa bağımlı olmaktan kurtulmalı, aracı olan unsurların ortadan kalkması ile yeni dönemde Türk sermaye, emek ve doğal kaynakları Avrupa ile doğrudan ilişkiye geçmeliydi. Türkiye; barış sonrası dönemde devletlerin "imhakârrekâbetinden" ve "haricin iktisadî boyunduruğundan iktisadiyâtı(nı) kurtarmadıkça istiklâli(de) daima tehlikede(ydi)[3].

Mahmut Esat, daha bakan olur olmaz Yeni Türkiye'nin yeni tarihinin "halk iktisadiyât ve fikriyat tarihi" olarak başladığını belirtti. Bunun "halk devletinin ve gerçek milliyetçiliğin" temel ilkesi olduğuna işaret etti. Bu nedenle uygulamaya koymak istediği programa "zafer iktisadiyâtı projesi" adını verdi.

---

[1] Yunus Nadi, "İktisadiyâtımızda Mühim Bir Teşebbüs: İthalat ve İhracat", **Anadoluda Yeni Gün**, 28 Temmuz 1338 (1922), No: 930-553, s. 1.

[2] Ayrıntılı bilgi için bkz. Şaduman Halıcı, **Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004; **Mahmut Esat Bozkurt Toplu Eserler**, (Yay. Haz. Şaduman Halıcı), C. I, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 211-334. İktisat Vekilliği dönemindeki yazı ve meclis konuşmaları için bkz. **Mahmut Esat Bozkurt Toplu Eserler**, (Yay. Haz. Şaduman Halıcı), C. II, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

[3] "İktisat Vekili Mahmut Esat Beyle Mülakat", **Anadoluda Yeni Gün**, 31 Temmuz 1338 (1922), No: 932-555, s. 1.

Mahmut Esat, bu proje ile öncelik verdiği konuları dört maddede sıraladı.

1) Halkı ekonomik yönden de güçlü kılacak "milli iktisadiyât" ilkesi gözetilecekti.

2) Ticaret ve tüm ekonomik çalışmalara serbestlik egemen olacak, alış-veriş kolaylaştırılacak ve ulaşım araçları üzerinde önemle durulacaktı.

3) Üreticileri ve tüm ülke halkını "mutlu ve ucuz" yaşatacak önlemler alınarak ziraat ve sanayi izlenecek politikanın temel unsurları yapılacaktı.

4) İthalat ve ihracatı geliştirme yolunda bir milli ithalat ve ihracat şirketinin kurulması için hemen hazırlıklara başlanacaktı.[4]

Mahmut Esat son maddede kurulacağını vurguladığı "Milli İthalat ve İhracat Şirketi" ile dört önemli kazanım sağlanacağını öngörüyordu.

1) İhracat daha kolay ve yüksek satış oranı ile yapılacaktı.

2) İthalat doğrudan doğruya ulusal tüccarlar tarafından gerçekleştirileceği için ülke gereksinimleri daha ucuza mâl edilebilecekti.

3) Aracılar ortadan kalkacak, yerli girişimciler Avrupa ile direkt ilişki kurabilecekti.

4) Böylece ulusal kuruluşlar ülkenin genel siyasetine olumlu bir yön verecek ve Türkiye "iktisadî esaretten", Türk tüccarı "yabancı hizmetçisi" olmaktan kurtaracaktı[5].

Türkiye'nin ulusal anlamda bir ithalat ve ihracat politikasının olmaması, üreticilerin mallarının beş-altı hatta daha fazla aracının elinden geçerek dünya pazarlarına çıkmasına neden oluyordu. Bu durumda Türk üretici malının gerçek değerinin yarısını bile alamazken aradaki ikinci üçüncü dereceden aracılar yani gayrimüslimler zenginleşiyor

[4] **Anadoluda Yeni Gün**, 31 Temmuz 1338 (1922), No: 932-555.

[5] y.a.g.g.

ve ulusal ekonomi güçlenemiyordu. İthalatta da "çalınan" yine Türk üreticinin emeği idi. Bu olumsuzlukların bilincinde olan Mahmut Esat, çağdaş hükümetin gereği olan bir girişim başlatarak, ithalat ve ihracatı birlikte yürütecek ulusal bir şirket oluşturmayı ve uygulamada başarıya ulaştığı takdirde kooperatif ve sendikaların oluşturulmasına doğru gitmeyi plânladı[6]. Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını sağlamak, özellikle ithalât ve ihracatta toptan satış yaparak aracıları kaldırıp, tüketim mallarını daha ucuza halka sunmak amacı ile yola çıkmak istiyordu.[7]

1922 yılı Temmuz ayı sonlarında bu konuda ilk adımı attı. 24 Temmuz'da kendi başkanlığı altında Ticaret Genel Müdürü Vehbi, Ankara Ticaret Odası Başkanı Attarzade Rasim Efendi, Hanifzade Mehmet Efendi ile Eskişehir milletvekili Emin ve Aziz Nuri beylerin katılımı ile bir toplantı yaptı. Toplantıda vekâletinin;

Yabancı şirketlerle doğrudan ilişkiye geçip ithalat ve ihracat işlemlerini gerçekleştirmek,

İthal edilen malları liman ve büyük şehirlerde kuracağı mağaza ve depolarda toplayarak Türk tüccara toptan ve düşük fiyatla satış yapmak,

Üretici ve tüccarın mallarını dış piyasalarda satmasına aracılık etmek amacıyla bir şirket oluşturmak arzusunda olduğunu açıkladı.

Görüşmeler ülkenin ithalat ve ihracat şirketine "şiddetle" ihtiyacı olduğu gerçeğini ortaya koydu. Anadolu'daki vilayet ve liva ticaret odaları ile şirketler de girişime ortak edilmek istendi. Onların da görüşüne başvuruldu.[8]

---

[6] Yunus Nadi, "İktisadiyâtımızda Mühim Bir Teşebbüs: İthalat ve İhracat", **Anadoluda Yeni Gün**, 28 Temmuz 1338 (1922), No: 930-553, s. 1. Mahmut Esat kooperatifleşmeye çok önem veriyor ve bunun halkçı olduğunu iddia eden bir devletin olmazsa olmaz kurumu olarak görüyordu. Türk halkına kooperatifçiliğin ne olduğunu öğretmek için de yayınlar yapılmasını destekliyordu. Bu konu ile ilgili bkz. **Kooperatif Şirketler**, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 24, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339 (1923).

[7] "İktisat Vekâletinin Bir Teşebbüsü", **Hâkimiyet-i Milliye**, 28 Temmuz 1338 (1922), No: 568, s. 2.

[8] "İthalat ve İhracat Şirketi", **Hâkimiyet-i Milliye**, 25 Temmuz 1338 (1922), No: 565, s. 2.

27 Temmuz'daki ikinci toplantı ise yine Mahmut Esat'ın başkanlığında yapıldı. İlk toplantıda bulunan katılımcılara yenileri eklendi. Bulgurluzade Mehmet, Feyzi ve tüccardan Ali İhsan, Nail, Eskişehir Pazarı sahibi Mazlum Rasim beylerle ticaret ve sanayi temsilcileri de bu toplantıya katıldılar. Toplantıda; İthalat ve İhracat işleri ile uğraşacak olan şirketin ülkenin ekonomik yapısına uygun olarak anonim şirket şeklinde oluşturulması kararlaştırıldı. Şirketin tüzüğünü yapmak üzere Ticaret Genel Müdürü Vehbi (Sarıdal), Sanayi Genel Müdürü Nizamettin, Ankara Ticaret Odası Başkanı Attarzade Rasim Efendi, Ticaret Odası'ndan Şakir, Bulgurluzade Mehmet ve Feyzi beylerle tüccardan Ali İhsan, Nail, Mazlum Rasim beylerden oluşan özel bir komisyon kuruldu[9]. Komisyon, 29 Temmuz 1922'de şirketin kuruluşu ile ilgili tüzüğü "proje" halinde tamamladı.

Mahmut Esat bu projeyi yabancıların "hizmetçisi" konumundaki Türk üreticilerini ekonomide egemen unsur yaparak, var olan "iktisadi esareti" kırmaya yönelik ulusal bir girişim olarak değerlendirdi.[10] Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi'nin kuruluş çalışmaları Tevfik Rüştü Bey'i de oldukça memnun etti. O, girişimi 'ülkeyi ızdırap içinde bırakan yaralardan birine milletin parmağını basması' olarak değerlendirdi. I. Dünya Savaşı'ndan beri ülkeyi kuşatan ekonomik bunalımdan kurtuluş yolunu "kendi yağımızla kavrulmak ve ihtiyaçlarımıza imkân derecesinde yine kendimiz çaresaz olmak için çalışmak" olarak özetleyen Tevfik Rüştü Bey, ülke koşullarının iyi değerlendirilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu nedenle de girişimi çok değerli buldu. İthalat ve ihracatın "muayyen ve muteber ellerde temerküz" etmesi gerektiğine dikkati çekerek devlet kontrolünü onayladı. "Gerek İstanbul ve gerek Anadolu gümrüklerini okurken gözlerimizi yakan istatistikler bize bu lüzumu çoktan ihtar etmişti" diyen Tevfik Rüştü Bey, Türkiye Milli İthalat ve

[9] "Anadolu İthalat ve İhracat Şirketi", **Anadoluda Yeni Gün**, 28 Temmuz 1338 (1922), No: 930-553, s. 2; **Hâkimiyet-i Milliye**,28 Temmuz 1338 (1922), No: 568, s. 2;

[10] "İthalat ve İhracat Ticaretimiz", **Anadoluda Yeni Gün**, 31 Temmuz 1338 (1922), No: 932-555, s. 1.

İhracat Şirketi'ni tarihin işaret ettiği bir gereksinim olarak değerlendirdi. Girişimcileri tebrik etti ve "gerek Türkiye halkı ve gerek kendileri hesabına pek karlı bir işe başladıklarını" vurguladı.[11]

Ağustos ayı süresince şirket tüzüğü tüccar ve uzmanlardan oluşan oldukça geniş bir komisyon tarafından ele alındı. Tüzük maddeleri tek tek görüşüldü.[12] 24 Ağustos'ta 9 bölüm, 45 maddeden oluşan tüzüğe son şekli verildi.[13] 29 Ağustos'ta ise kurucu üyeler tarafından kabul edilerek onaylanan tüzük İcra Vekilleri Heyeti'nin onayına sunuldu.[14]

Tüzüğe göre; şirketin unvanı "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", merkezi ise başkent olacaktı (madde 5-6)[15]. Türkiye'de ve yurt dışında şube, acente ve muhabir bulundurabilecekti. Elli yıl süre ile ithalat mallarını doğrudan doğruya kaynağından alacak, bu malları Türk limanlarında ve büyük ticaret merkezlerinde kuracağı depolarda toplayarak toptan ve perakende satışını yapacak, ayrıca tüccarın her türlü malının dışarıya satılmasına da aracılık edecekti (madde 1). Şirketin sermayesi bir milyon lira olacaktı. Bir milyon liralık hisse tamamen satıldıktan sonra şirket idare meclisi yeniden hisse senedi satışı yapabilecekti. Sermayenin daha fazla artırımı hükümetin iznine bağlı olacaktı. Bir milyon liralık hisseler ise şu şekilde satışa sunulacaktı:

1) 200 bin lira kıymetinde 1'er liralık 200 bin adet hisse senedi
2) 200 bin lira kıymetinde 5'er liralık 50 bin adet hisse senedi

---

[11] "Milli Şirketin Teşekkülüne Doğru", **Anadoluda Yeni Gün**, 4 Ağustos 1338 (1922), No: 936-559, s. 2.

[12] "Milli Şirketin Teşekkülü Etrafında", **Anadoluda Yeni Gün**, 10 Ağustos 1338 (1922), No: 938-561, s. 2; **Anadoluda Yeni Gün**, 13 Ağustos 1338 (1922), No: 940-563, s. 2; **Anadoluda Yeni Gün**, 14 Ağustos 1338 (1922), No: 941-564, s. 2; **Anadoluda Yeni Gün**, 21 Ağustos 1338 (1922), No: 947-570, s. 2; **Anadoluda Yeni Gün**, 23 Ağustos 1338 (1922), No: 949-572, s. 2,

[13] **Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Nizamnamesi**, Ali Şükrü Matbaası, Ankara, 1338 (1922), s. 15. (Nizamname İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Nadir Eserler Koleksiyonu'nda bulunmaktadır)

[14] "Milli Şirketin Nizamnamesi", **Anadoluda Yeni Gün**, 25 Ağustos 1338 (1922), No: 951-574, s. 2; 30 Ağustos 1338 (1922), No: 955-578, s. 2.

[15] O günlerde Ankara henüz başkent olmamıştı. Ancak gazetelerde merkezin Ankara olacağı yazılı idi.

3) 250 bin lira kıymetinde 10'ar liralık 25 bin adet hisse
4) 300 bin lira kıymetinde 50'şer liralık 6 bin adet hisse senedi

Şirkete hissedar kaydına başlandığı tarihten itibaren ilk dört ay içinde hisse alanlara her yirmi hisse için bir kurucu hissesi, izleyen sekiz ay içinde hisse alanlara her yüz lira için bir kurucu hissesi verilecekti. Kurucu hisse sahiplerine kâr payı verilebileceği gibi bu hisseler hisse sahiplerini varislerine de devredilebilecekti (madde 5). Hisse senetleri Türkçeden başka bir dilde düzenlenemeyecekti.[16]Şirketin yıllık net karından kurucu hisse sahiplerine %10, İdare Meclisi üyelerine %10, şirketin müdür ve müstahdemininden hak edenlere İdare Meclisi'nce dağıtılmak üzere %5, hissedarlara ise % 75 kâr payı dağıtılacaktı (madde 33). Kurucu ortaklar artırılan sermayeden doğar kârdan da pay alacaklardı (madde 34).[17]

Şirketin kuruluşu hükümetçe onaylandıktan sonra kurucular kendi aralarından 9 kişiyi seçerek geçici İdare Meclisi'ni oluşturacaklardı. Bu meclisin görevi hissedar kaydederek şirketin kuruluşu ile ilgili işlemleri yapmak, şirket sermayesinin %10'u olan 100 bin lirayı sağlamak ve şirketin onaylanmasının ardından ticari işlemlere başlamaktı. 1.yılın sonunda Genel Heyet üyesi bulunan hissedarlar yine 9 kişiden oluşan ve yeni bir İdare Meclisi belirleyecekti. Süresi 3 yıl olacak olan yeni idare meclisinde geçici idare meclisinden en az üç üyenin bulunması zorunlu olacaktı (madde 11).[18] Genel Heyet ise en az elli hisseye sahip Türk vatandaşlarından oluşacaktı. Her yıl Mayıs içinde olağan toplantısını yapacaktı. 20 gün önceden İktisat Vekâletine bildirdiği takdirde olağanüstü de toplanabilecekti. Bu taktirde vekalet toplantıda bir komiser bulunduracaktı. (madde 20, 22)[19]. İdare Meclisi ile Genel Heyet'te yalnızca Türkiye vatandaşı olan kişilerin bulunabileceğine dair olan hüküm

[16] **Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Nizamnamesi**, s. 5.
[17] **Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Nizamnamesi**, s. 12-13.
[18] **Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Nizamnamesi**, s. 7.
[19] **Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Nizamnamesi**, s. 8-9.

hiçbir şekilde değiştirilemeyecekti (m. 28).[20] Ortaklar akit ve sözleşmelerden hisseleri oranında sorumlu olacaktı. İdare heyeti şirketin işleri ile ilgili konulara göre şirket üyelerinden müdür ve yardımcı belirleyebileceği gibi, ücretli olarak yabancı uzmanlar kullanabilecekti.[21]

Tüzüğe göre Şirket hisselerini yabancılar da satın alabilecek, ancak onlar yönetime giremeyecek ve genel toplantılarda oy hakkına sahip olmayacaklardı.[22]

Kurucu üyeler hazırlanan tüzüğü 2 Eylül'de İktisat Vekâleti'ne sundular.[23] Vekâlet de tüzüğü İcra Vekilleri Heyeti'ne taşıdı. 19 Eylül 1922'de İcra Vekilleri Heyeti'nce onaylanan tüzük gereğince şirket Ankara'da kuruldu ve 28 Eylül'de tescil işlemi yapıldı.[24] Kurucuları arasında elli dört milletvekili ve otuz yedi tüccar bulunuyordu.[25]

II. Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi'nin Propaganda Çalışmaları

"Türkiye Milli İthalât ve İhracat Anonim Şirketi" unvanını alan şirketin genel heyeti, 23 Eylül 1922'ye kadar bir milyon lira sermayesinin yüzde onu olan yüz bin lirayı sağlamıştı. Bu toplantıda şirketin kuruluşuna ait işleri yürütmekle görevli olan Nail Bey, yüz bin liranın nasıl sağlandığını açıklayarak şirketin kuruluşu ile ilgili yasal işlemlerin

[20] **Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Nizamnamesi**, s. 11.

[21] **Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Nizamnamesi**, s. 10; "İktisadiyatımızı Kurtaracak Mühim Bir Âmil", **Anadoluda Yeni Gün**, 30 Temmuz 1338 (1922), No: 931-554, s. 3; **Hâkimiyet-i Milliye**, 2 Ağustos 1338 (1922), No: 572, s. 2.

[22] **Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Nizamnamesi**, s. 11; "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketinden", **Anadoluda Yeni Gün**, 21 Kanun-ı sâni 1339 (1923), No: 1080-703, s. 4.

[23] "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Şirketi Müessislerine", **Anadoluda Yeni Gün**, 4 Eylül 1338 (1922), No: 960-583, s. 2.

[24] **Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Nizamnamesi**, s. 16.

[25] Şirketin kurucuları için bkz. **Türkiye Milli İthalat ve ihracat Anonim Şirketi Nizamnamesi**, s. 3-4; Selim İlkin, "Türkiye Milli İthalât ve İhracat Anonim Şirketi", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, S. 2, (Ankara: TTK, 1971), s. 202 (Ek: Şirket Ortakları).

tamamlandığını ilân etti ve idare meclisi heyetinin bir an önce oluşturulması gerektiğine dikkati çekti. Aynı gün yapılan oylamada; Milletvekillerinden Hacı Bekir Efendi (Konya), Çayırlızâde Hilmi Bey (Ankara), Edib Bey (Batum), Bedri Bey (Diyarbakır eski milletvekili), tüccardan; Ankara'lı Hanifzâde Mehmed Efendi, Erzurumlu Nafiz Bey, Nail Bey (Kütahya eski milletvekili), İstanbul'dan Ali Çavuşzâde Hâmi Bey ve eski Ticaret Nazırı Mustafa Şeref Bey idare meclisi üyeliklerine seçildiler.[26] Mustafa Şeref Bey idare meclisi başkanlığını, Nail Bey ise başkan vekilliğini üstlendi. Her ikisinin bulunmadığı durumlarda başkanlık görevini yürütme görevi Konya milletvekili Hacı Bekir Efendi'ye, şirket adına imza yetkisi ise Mustafa Şeref ile Nail beylere ve ikisinin yokluğunda Hanifzâde Mehmet Efendi'ye verildi. Şirketin muhasebeciliğine ise İtibarı Milli Bankası İstanbul Şubesi muhasebecisi ve Anonim Şirketler Komiseri Orhan Bey atandı.[27]

Kuruluş çalışmaları tamamlandıktan sonra tüzük ve özetleri bastırılarak, Ankara'da 15 Ekim 1922'de ve taşrada 1 Kasım 1922'de hisse kayıt işlemlerine başlandı. 9 Kasım'da ise "milli iktisadı" geliştirmek amacıyla ve "milli hükümetin" desteği ile kurulan şirketin kayıt işlemlerine başladığı kamuoyuna duyuruldu.[28] Şirket de verdiği ilânlarla Türk halkını ulusal-bağımsız ekonomisine sahip çıkmaya çağırdı. O günlerde ülkeyi terk etmeye başlayan ve sayıları yüz binleri bulan gayrimüslimlerin[29] yerlerini doldurmalarını istedi. Bu ilânlarda şöyle deniyordu.

> *"Türkiye ekmeğiyle büyüyüp Türk vatanından kazandıkları paralarla kurşun alıb Türkiye'nin, Türk'ün mahvına çalışan ve vatanımızın en zengin aksâmını yakdırıb yıkdırmağa ve kardeşlerimizin şehadetine vasıta olan ve kahraman ordumuzun muzafferiyetini mütaakib vehme düşerek vatanımızdan çekilib gitmekte olan Rum ve Ermenilerin tebdil-i ta'biyet*

[26] "Milli İthalat ve İhracat Şirketi", **Anadoluda Yeni Gün**, 23 Teşrin-i evvel 1338 (1922), No:1002-625, s. 3.

[27] "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", **Hâkimiyet-i Milliye,** 25 Teşrin-i evvel 1338 (1922), No: 643, s. 4.

[28] **Hâkimiyet-i Milliye,** 9 Teşrin-i sâni 1338 (1922), No: 656, s. 4.

[29] **Akşam**, 17 Teşrin-i evvel 1922, No: 1461, s. 3

ederek dört ay sonra daha dehşetli hırs ve intikamla memleketimize gelmemesini arzu edenler gidenlerin kalan işlerini kendi esnaflarımız ellerine teslim edebilmek gayesiyle tesis eden [TÜRKİYE MİLLÎ İTHALÂT VE İHRACAT ANONİM ŞİRKETİNDEN] acele hisse almak için istasyon caddesindeki idarehanemize müracaat etsinler"[30]

Şirket, Mart ayına kadar hisse alanların her yirmi hisse için bir kurucu hisse payına sahip olacaklarına, kurucuların ise yüzde yetmiş beş kârdan başka ayrıca yüzde on da kuruculuk hakkına sahip olacaklarına işaret ederek halkı hisse almaya özendirdi.[31] Şirket Yönetimi Türkleri yirmi hisse alarak kurucu olmaya özendirirken yabancı tehdidini de propaganda aracı olarak kullandı. Şirket tüzüğünün hisse senetlerini elli yıl geçerli kıldığına, kurucu hisse payına sahip olanların ise elindeki hisse senetlerini satsa dahi sahip olduğu kurucu pay senetleri ile elli yıl boyunca yüzde on kuruculuk hakkını almayı sürdüreceğine işaret ederek bu gerçeği en iyi Avrupalıların anladığına dikkati çekti. Zira Avrupalılar "mühim miktarda hisse almak üzere müracaatta bulunmakta" idi. Tüzük onların çok miktarda hisse senedi almasına engel olmadığı için de kurucu hisse senetleri yabancılar eline geçecek böylece "elli sene kendi hakkımızı ecnebiler alarak şampanya parası yapacaklardı." Türklerin büyük hisse alma konusundaki duyarsızlığını "cesaretsizliğe" bağlayan şirket yönetimi kurucu hisse sahibi olmak için sürenin Mart ayında sona ereceğine işaret ederek onlardan cesaretsizliklerini yenmelerini, tam bağımsızlık amacıyla iktisadi mücadeleye atılan şirketin kurucu hisselerine sahip olmalarını istedi. Gazete "Marttan sonra nedâmet edeceklere biz şimdiden son pişmanlık fayda vermez deriz" diyordu.[32]

Şirket, verdiği ilanlarla Türk halkının şirketlere duyduğu güvensizliği ortadan kaldırmayı da amaçladı. Mütareke döneminde yaşanan iflasların nedenini o dönemin özelliklerine ve kişilerin çıkar savaşına düş-

[30] "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketinden", **Anadoluda Yeni Gün**, 19 Teşrin-i sâni 1338 (1922), No: 1026-649, s. 4.

[31] y.a.g.g.

[32] "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketinden", **Anadoluda Yeni Gün**, 21 Kanun-ı sâni 1339 (1923), No: 1080-703, s. 4.

melerine bağladı. Yeni dönemde bu koşulların ortadan kalktığına ve bu nitelikte kişiler bulunmadığına şöyle işaret etti:

> *"… Fakat onların (mütarekeden sonra gelen hükümetlerin) maksatları birkaç şirketi yıkmak, mahvetmekten ziyade, o şirketlerin kasasındaki sermayeyi yağma etmekti. Yekdiğerimize soralım, bugün yukarıdan beri sayıp döktüğümüz sebeplerin bir tanesi bile mevcut mudur? Sever muahedesi mi var? Yağmakârlar hükümeti mi kaldı? Kanımızı emen eski gayrimüslim düşmanlarımız nerede?"*[33]

Gazete Türkiye Milli İthalat ve İhracat Şirketi'nin en uygun koşullarda ve emin ellerde kurulduğuna işaret ederek Türk halkında güven yaratmaya çalıştı.

Bir başka ilânda ise; "damlaya damlaya göl olur" atasözünden yola çıkılarak, hane başına verilecek bir lira ile Türk halkının, Türk ticaretini eline alabileceğini bütün dünyaya kanıtlayabileceğine dikkat çekildi ve "işte bu maksatladır ki hisse senetlerimizi birer lira yaptık. İstiklâl uğrunda döktüğümüz kanları heder etmemek için koşunuz birer lira vererek hisse alınız" denilerek Türk halkının çekingenliği kırılmak istendi.[34] Ulusal ekonominin oluşumunu, ulusal görev olarak gören diğer bir ilânda ise Türk halkının ekonomisine egemen olamadığı için ülke ekonomisini zayıfladığına şöyle dikkat çekiliyordu:

> *"Unutmayınız ki milli İktisadiyatımıza hizmet bir vazifedir. Bu samimi hitab karşısında nazarlarınızı maziye irca' eder ve hatıralarınızı yoklarsanız, hiç şüphesiz, sözlerimizi tasdik edeceksiniz. Çünkü milletimizi senelerden beri zaafa duçâr eden avâmilden biri de iktisadiyatımıza hâkim olamamaklığımızdır; vakıâ memleketimizin muhtelif aksamında millî sanayimizin millî iktisâdiyâtımızınınkişafı için bazı faaliyetler mahsusdur, fakat bu canlılık bütün memleket dahilinde ayrı ehemmiyetle tâkib edilirse daha ziyâde müsmir ve müfid olur. ... Ey vatan mücadelesinde yek vücûd bir kitle gibi çalışan aziz Türk hemşehrileri ve ey fedakâr, zabit, memur*

[33] **Hâkimiyet-i Milliye**, 26 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 696, s 4.

[34] "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketinden", **Anadoluda Yeni Gün**, 3 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1038-661, s. 4.

ve çiftçileri, kayd olunacağınız hisseler iktisadî cebhemizi takviye edecek mermilerdir ve bu mücadeleye iştirak millî bir vazifedir"[35].

Şirketin kurucu ortaklarından olan Yunus Nadi'nin gazetesi Anadoluda Yeni Gün ile Hâkimiyet-i Milliye gazeteleri şirketin tanıtım ve propagandasını üstlenmiş, ekonomide devlet müdahalesinin gerekliliğini ortaya koymaya çalışmıştı. Artık ithal edilen ürünler "Anadolu'nun herhangi bir kasabasına gelinceye kadar on el" değiştirmeyecek, para, memlekette ve Türk milletinde kalacaktı.[36] Mahmut Esat'ın "iktisadi cidale toplu çıkmak" anlayışını benimseyen Anadoluda Yeni Gün, Dünyada kişisel sermayelerle yapılan girişimlerin hükmünü yitirdiğine dikkati çekti. Gazeteye göre şimdi ülke halkının birleşerek oluşturacağı şirketler eliyle "iktisat ve ticaret denizleri"nin yaratılacağı yeni bir dönem açılmıştı. *Anadoluda Yeni Gün* "başka memleketler bunu böyle ediyor da biz neden yapmayalım ve bizim onlardan eksik ne yanımız var?" diye sormakta ve Türk ulusunun şirkete katılımını istemekteydi.[37] Ulusal ekonominin "kıskançlıkla muhafaza"sını isteyen Hâkimiyet-i Milliye gazetesi de "milli unvanını mağşûşiyyetine siper eden yabancı ve muhtekir zümreler(in)" Türk halkına verdiği zararlara dikkati çektikten sonra Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi'nin hem ülkenin ekonomik gereksinimine yanıt verdiğini hem de bu konudaki endişeleri giderdiğini vurguluyordu:

"Milletin her ferdi bilâistisna onunla münasebetdâr olmak hakkını hâizdir. Her bir Türk lirası, tesisât-ı iktisadiyemizin bir temel taşı olan bir şirkette pek büyük rol oynayacak ve pek kıymetli bir kuvvet olacaktır. Her Türk bilmelidir ki bir lira ile bu muazzam binâ-yı iktisadiyenin bir temel parçasını temin ederken aynı zamanda memleketin istikbâlini ve kesesinin menfaatini temin ediyor"[38].

---

[35] "Unutmayınız ki Milli İktisadiyatımıza Hizmet Bir Vazifedir"; **Anadoluda Yeni Gün**, 7 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No:1042-665, s. 4.

[36] Yunus Nadi, "İthalat ve İhracat", **Anadoluda Yeni Gün**, 11 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1045-668, s. 1.

[37] "Nasıl Terakki Edilir: Başka Milletlerin Tuttuğu Tasarruf Usulü", **Anadoluda Yeni Gün**, 11 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1045-668, s. 4.

[38] "Milli İktisadiyatımızı Kıskançlıkla Muhafaza Edelim"; **Hâkimiyet-i Milliye**, 11 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 683, s. 4.

Hâkimiyet-i Milliye yayınladığı ilanlarla halkı "zaman geçirmeden" kayıt olmaya çağırırken *Anadoluda Yeni Gün* "Bir liradan bir vatan doğar" başlığı altında vatanı; "iktisadî ve kutsî" olarak ikiye ayırıyor, ticarî faaliyetleri olmayan bir vatanın bağımsızlığını sürdüremeyeceğine işaret ediyordu. "Bir düşman topu bir bina yıkar(ken) bir düşman ticarethanesi bütün bir beldenin hayat-ı iktisadiyesini birden bire mahvede(cekti)"[39]. "Bir Rum Tüccarı"nın ağzından şirketin değerlendirmesini veren gazete"artık ne Türkleri, ne Türkiye'yi avucumuz içinde eritemeyeceğiz. Şimdiye kadar Türk serveti bir limon idi, onu sıkıp suyunu biz alıyorduk, posasını kendilerine bırakıyorduk" diyen Rum tüccarın, İthalat ve İhracat Anonim Şirketi'ni Türkiye'nin ulusal ekonomiye geçişinin simgesi olarak gördüğüne dikkati çekmekle kalmıyor, gayrimüslimlerin ülkeyi nasıl sömürdüğünü de çarpıcı bir şekilde okuyucularına sunmak istiyordu.[40]

Ordu mensuplarının şirkete ilgisini artırmayı amaçlayan Şirket onlar için de ayrıca ilanlar verdi. "Mülazımlarından İtibaren Her Kıymetli Zabitimize Bir Menba-yı Varidat" başlığı altında verdiği bu ilanlarda teğmen ve daha yüksek rütbeli ordu mensuplarını, yaşamlarının sonuna kadar koruyacakları bir gelire sahip olacaklarını vurgulayarak, hisse almaya çağırdı.[41] Yaşamını sıkıntı çekmeden sürdürmek, çocuklarına sağlam bir miras bırakmak isteyenler için de şirket hisselerinin en iyi yatırım aracı olduğu vurgulandı.[42]

İktisat Vekâleti ise verdiği ilânlarla, şirkete ortak olan küçük sermaye sahiplerinin elde edecekleri kazançlara dikkati çekti. Buna göre hisse sahipleri; mallarını daha ucuza, üstelik kredi ile alabilecek, dışarıya daha hızlı ve kolay satabilecek, sattığı malların bedelinden emin olabilecek, ciro ile ticaretini artırma fırsatını yakalayabilecek ve hissesi ora-

---

[39] "Bir Liradan Bir Vatan Doğar", **Anadoluda Yeni Gün**, 13 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1047-670, s. 4.

[40] "Bir Rum Tüccarı Ne Diyor", **Anadoluda Yeni Gün**, 15 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1049-672, s. 4.

[41] **Hâkimiyet-i Milliye**, 12 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 684, s. 4.

[42] **Hâkimiyet-i Milliye**, 28 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 724, s. 4.

nında kâr payı alabilecek, hatta yirmi hissesi varsa kuruculuk hissesine de sahip olabilecekti.[43]

Gerek İktisat Vekâletinin gerekse basının şirket adına oluşturmaya çalıştığı kamuoyu çalışmaları kısa sürede meyvelerini verdi. Özellikle bir lira ile kayıt olanların sayısı arttı. Yalnız Ankara'da on beş gün içinde elli bin lirayı geçen hisse senedi satın alındı.[44] Anadolu-Bağdat Demiryollarında hizmetli olarak çalışan İsmail Hakkı Bey Konya'dan Şirket müdürlüğüne çektiği telgrafta "damlaya damlaya göl olur" atasözünün kendisi üzerinde yarattığı etkiyi, ülkesinde bu gibi şirketlerin olmamasından duyduğu üzüntünün bir anda nasıl kaybolduğunu etkileyici bir üslupla anlattıktan sonra şöyle diyordu:

> *Leh'ül-hamdCenâb-ı Hakk'ın Türk kavm-i necibine ihsan buyurduğu muzafferiyet-i azimeninsemerâtınıktitâf etmek, vatanımızı düşman sermayelerinden kurtarmak için teşekkül etmekte olan şirketleri görüp okudukça sürûrumdan ne yapacağımı bilmez bir hale geliyorum. Bendeniz bir ameleyim. Dişimden tırnağımdan artırdığım yirmi lirayı Ziraat Bankası vasıtasıyla müdüriyet-i âlinize irsâl ederek müessesler meyanına benim gibi bir ameleyi almak şerefini bana vereceğinizden dolayı şimdiden takdim-i teşekkürât eyler(im)*"[45]

Bir ameleye şirket kurucusu olma olanağı tanıyan Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi kamuoyundan aldığı olumlu tepkilerle örgütlenmesini ve üye kayıtlarını sürdürdü. Merkez ve taşralarındaki şubeleri için gerekli olan müdür ve memur kadrosunu belirlemek için de aradığı koşulları içeren ilânlar yayımlayarak kamuoyunu bilgilendirdi. Buna göre; müdürlük için başvuracaklarda; askerlikle ilişkisi bulunmaması, yabancı dil bilmesi, daha önce her hangi bir malî ya da ticarî kurumda çalışmış olması ve yüksekokul mezunu, özellikle de ticaretle ilgili

---

[43] "Küçük Sermayeliler", **Anadoluda Yeni Gün**, 24 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1056-679, s. 4.

[44] "Biz O Yola Girdik", **Anadoluda Yeni Gün**, 21 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1054-677, s. 4.

[45] "İlanlar", **Anadoluda Yeni Gün**, 19 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1052-675, s. 4.

bir okulu bitirmiş olması koşulları aranmaktaydı. Muhasebeci adayları da askerliğini bitirmiş ve hiç olmazsa idadi eğitimi almış olmalıydı. Ayrıca muhasebeci adaylarından işleri ile ilgili hukuksal bilgilerle donanmış olmaları bekleniyordu. Rüştiye ya da ona denk bir okul mezunu olması koşulu aranan kâtip adaylarının aynı zamanda güzel yazı bilmesi, ticarî ya da malî bir kurumda çalışmış olması ve bir yabancı dil bilmesi tercih nedeni olacaktı. Tüm bu görevler için başvuracak adaylardan ulusal savaşta hizmet ederek yaralanmış ya da sakat kalmış olanlara öncelik verilecekti.[46]

Tüzüğü gereğince şirket işlemleri ile hesaplarını belli aralıklarla kontrol eden İktisat Vekaleti ise basın aracılığı ile kamuoyunu bilgilendirdi. Buna göre; Ankara merkezde 15 Ekim 1922'den 1 Kasım 1922'ye kadar Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi'ne hissedar olarak kayıt olanların listesi şöyleydi[47]:

Türk lirası	Aded	Hisse kayd olanların miktarı
1000	1	bin hisseye kayd olan
20000	40	beşyüz hisseye kayd olan
600	2	üçyüz hisseye kayd olan
240	1	ikiyüz kırk hisseye kayd olan
10000	50	ikiyüz hisseye kayd olan
450	3	yüzelli hisseye kayd olan
480	4	yüzyirmi hisseye kayd olan
14000	140	yüz hisseye kayd olan
900	15	altmış hisseye kayd olan
1000	20	elli hisseye kayd olan
440	11	kırk hisseye kayd olan

[46] "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketinden", **Anadoluda Yeni Gün**, 14 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1048-671, s. 4; **Hâkimiyet-i Milliye**, 20 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 691, s. 4.

[47] **Anadoluda Yeni Gün**, 3 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1038-661, s. 4; **Hâkimiyet-i Milliye**, 6 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 679, s. 4.

950	38	yirmibeş hisseye kayd olan
400	20	yirmi hisseye kayd olan
300	30	on hisseye kayd olan
200	40	beş hisseye kayd olan
62	31	ikişer hisseye kayd olan
404	404	birer hisseye kayd olan

Tabloda yer alan bilgiler doğrultusunda şirket; on beş günlük süre içinde Ankara merkezde toplam 850 kişiye 51.426 Türk Lirası tutarında hisse senedi satışı yapmıştı. Bu hisse sahiplerinden 173'ü milletvekili, 175'i tüccar, memur ve subaylardan oluşuyordu. Geriye kalan hisse sahiplerinde ise esnaf ve askerler yoğunluktaydı. Birer liralık hisse alanların tümü ise öğrenci ve ordu mensuplarından oluşuyordu.

24 Ocak 1923 tarihine kadar, Şirketin hisse senetleri kayıt işlemlerini yapan Adapazarı İslâm, Eskişehir Çiftçi, Ziraat, İtibâr-ı Milli ve Osmanlı bankalarından tahsil edilip Ankara'da şirket kasasına giren meblağ toplamı; 12.485 Liraya ulaştı. Ankara'da ise 71.618 Liralık hisse senedi taahhüt olunmuştu. Ayrıca 57.911 Liralık hissesinin taşralarda taahhüt olunduğu şirket idaresince İktisat Vekâleti'ne bildirilmişti.[48]Ancak bu rakamlar hedeflenenin çok altında kalıyordu. Kuşkusuz bunda Şirkete yönelik kimi tepkiler nedeniyle hisse alımlarının durdurulmuş olmasının da payı vardı.

III. Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi'ne Yönelik Eleştiriler ve Şirket'in Feshi

Şirkete yönelik olumlu tepkilerin yanında kimi tüccar ve üreticilerin; şirketin halkı temsil etmediğine, ithalat ve ihracat konusunda tekel oluşturarak serbest ticareti engelleyeceğine dair endişeleri de basına yansıdı. Halkın bu endişelerini dindirebilmek için bir açıklama yapma gereği duyan İktisat Vekâleti, şirketin üretici ve tüketicilere dönük olan amaçları çerçevesinde tamamıyla bir halk şirketi olduğuna ve isteyen

[48] "İktisat Vekâletinden", **Anadoluda Yeni Gün**, 5 Şubat 1339 (1923), No: 1093-716, s. 2.

her Türk'ün pay sahibi olabileceğine dikkati çekti. Bir milyon lira sermaye ile kurulan şirketin, ülkenin tüm üretimini ve bunların pazarlanmasını tekeline alabilmesinin söz konusu olamayacağını da vurgulayan Vekâlet, aynı zamanda hükümetin koruyucu rolü üzerinde de durarak devlet müdahalesini savundu.[49]

Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi gerek yabancı basında gerekse onlardan alıntılar yapan İstanbul basınında; kurucuları arasında çok fazla milletvekili bulunması ve şirket yöneticilerinin önemli bir kısmının İttihat ve Terakki'nin "başlıca rüesalarından" olması nedeniyle de eleştirildi. Yine şirketin idare meclisi üyelerinden Mustafa Şeref Bey'in Lozan'a giden temsilciler heyetinde bulunmasına rağmen buradaki İngiliz Urquhart Şirketi ile Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi adına bazı görüşmeler yapması, hatta anlaşma imzalaması[50] da eleştiri konusu oldu. Rusya'daki çalışmaları sırasında temel ekonomik işleri tekeline alan bu şirketin Türkiye'deki ithalat ve ihracat işlerini de tekeline almak için Anonim Şirket'in adını kullanacağı iddia edildi.[51] Bu durum karşısında hem İktisat Vekâleti hem de Şirket yönetimi kamuoyunun endişelerini gidermek amacıyla bir dizi açıklama yapma gereği duydu. Hükümet kanadından gelen açıklamada Şirketin "alelâde bir anonim şirket" olduğu, hükümet nezdinde özel bir yeri bulunmadığı vurgulandıktan sonra "… ihtikâr, fuzuli imtiyaz ve inhisar şirketlerinin eskiden olduğu gibi, zemin ve faaliyet bulabileceği yer(in) Türkiye olmadığı veya olamayacağı ve memleket çıkarlarının üç beş kişinin tekeline verilmeyeceği ve bu hususta endişeye sebep bulunmadığı" belirtildi. Şirket ise yaptığı açıklamada kuruluş nedenlerini bir kez daha açıkladıktan sonra "kimsenin kimseye inhisar ve ihtikâr verdiği yoktur"

---

[49] "Bir Endişeyi İzale", **Anadoluda Yeni Gün**, 12 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1046-669, s. 4.

[50] Görüşmeler için bkz. S. İlkin, **Türkiye Milli İthalât ve İhracat…**, s. 212-219.

[51] **Akşam**, 19 Ağustos 1339 (1923), No: 1760, s. 1.

diyerek Urquhart şirketi ile olan anlaşmanın "ithalat ve ihracat işlemini kolaylaştırmak"tan ibaret olduğuna işaret etti. Ancak iç ve dış kamuoyundan gelen baskıların yoğunlaşması nedeniyle 15 Kasım 1923'te bu şirketle anlaşmasını fesh etmek zorunda kaldı.[52]

Türkiye Milli İthalat ve İhracat Şirketi kamuoyundaki tartışmalar sürecinde hisse alımlarını durdurdu. Bu nedenle hedeflediği 1 milyon hisse senedi satışının çok altında kaldı. İdare Meclisi'nin Hissedarlar Heyeti'ne sunduğu rapora göre Şirket fiilen çalışmaya başladığı Haziran 1923'ten Aralık 1923'e kadar geçen sürede yalnızca 116.895 Lira sermaye toplayabilmişti. Ancak bu süre içinde beş şube açmış, önemli masraflar yapmış, yine de 15.956 TL kâr elde etmeyi başarmıştı. Böylece %11 kâr payı dağıtabilmişti.[53] 1924 yılında ise kârı 20.000 TL, dağıttığı kar payı %17'ye ulaşmıştı. 1925 yılında zarar eden şirketin imdadına hükümet yetişmiş ve "onu mutlak bir ölümden kurtarmıştı". Hükümetin şirket yönetiminde yaptığı değişiklik 1927 yılında şirket hesaplarına olumlu yansımış bir yıl içinde şirket 140.956 TL kâr elde etmişti. 1928 yılında kârı 3.628'e düşen şirket 1929 dünya ekonomik bunalımının da etkisi ile güç duruma düşmüştü. 1931-1937 yılları arasında inişli çıkışlı bir dönem geçiren Türkiye Milli İthalat ve İhracat Şirketi 1937'den sonra etkinliğini yitirdi ve tüzüğünde belirtilen 25 yıllık süre dolmadan az önce 7 Nisan 1946'da Ankara 2. Asliye Ticaret Mahkemesi'nin aldığı kararla kapatıldı.[54]

---

[52] İlkin, **Türkiye Millî İthalat ve İhracat..**, s. 216-218.

[53] Hâkimiyet-i Milliye, 30 Haziran 1340 (1924), No: 1159, s 4; S. İlkin, **Türkiye Milli İthalât ve İhracat..**, s. 219-220.

[54] Şirketin 1923'ten sonraki çalışmaları için bkz. S. İlkin, **Türkiye Milli İthalât ve İhracat..**, s. 219-228. Mete Tunçay, Şirketi "devlet yardımıyla zengin yaratma politikasının ilginç bir uygulaması" olarak yorumlamaktadır. Bkz. Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması**, (İstanbul: TVYY, 1999), s. 173, 65 nd.

SONUÇ

Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi devlet desteğinde kurulan ve ekonominin Türkleştirilmesine hizmet eden ticari şirketlerden biri oldu. Bu nedenle İttihat ve Terakki döneminin ekonomiyi Türkleştirme politikasının bir devamı olarak algılandı. Ancak bu dönemde uygulanan Milli İktisat ya da ekonominin Türkleştirilmesi politikası İTC'nin uyguladığı Milli İktisat ve Türkleştirme Politikasından farklı idi. İTC Türkçülük ideolojisine oturttuğu Millî İktisat politikasını uygularken ülkede gayrimüslim unsurlar çıkarlarını Osmanlı ülkesinde buluyorlardı. Kapitülasyonların kendilerine sağladığı olanaklarla Osmanlı ülkesinde yabancı statüsünü de kullanabiliyorlardı. Ekonomiye yön verebildikleri, düzenleyebildikleri hatta Avrupa devletlerinin desteği ile kendi çıkarları doğrultusunda yasal önlemler aldırabildikleri için bu statülerinden hoşnutlardı. Ülkeden ayrılmak, terk etmek gibi bir düşünceleri yoktu. Devletin siyasal erkini kırmak gibi bir niyet de beslememişlerdi. Özetle İTC, gayrimüslimler ülke ekonomisinde etkin birer güç iken onların bu gücünü kırmak, bunu yaparken hazırladığı Türk unsuru da ekonomiye entegre etmek politikasını benimsemişti. Yeni Türkiye Devleti ise "milli iktisat" politikasını Kemalizm'in ruhu ve özü olan tam bağımsızlık ve ulus egemenliğini de kapsayan halkçılık ilkesine oturtmuştu. Bu politikanın "zafer iktisadiyatı projesi" olarak tanımlanması da oldukça anlamlı idi. Halk için kurulan hükümetin halkın yararına çalışması amaçlanmıştı. Halktan kasıt da Türklerdi. Zira, İTC döneminde farklı olarak ekonomiyi ellerinde tutan gayrimüslim unsurların büyük bölümü yürütülen milli mücadeleye cephe almıştı. Siyasal ve ekonomik çıkarlarını büyük devletlerin amaçlarına bağlayan bu kesim daha zafer kazanılmadan ülkeyi terk etmeye başlamıştı. Zaferden sonra ise kitlesel kaçışlar yaşanmış, gayrimüslimlerin çoğu kendi istekleri ile ekonomik yaşamdan çekilmişlerdi. Bu nedenle ciddi bir boşluk oluşmuştu. Yeni devletin öncelikli olarak bu boşluğu doldurması gerekiyordu. Dolayısıyla Yeni devletin uyguladığı ekonomiyi Türkleştirme politikası ülkenin gereksinimlerinden ve zorunluluktan doğmuştu. Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi de bu zorunluluğun bir sonucu oldu.

KAYNAKÇA

Belgesel Kaynaklar

Kooperatif Şirketler, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 24, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339 (1923).

Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi Nizamnamesi, Ali Şükrü Matbaası, Ankara, 1338 (1922)

Gazeteler ve Gazete Makaleleri

Akşam, 19 Ağustos 1339 (1923), No: 1760, s. 1.

Akşam, 17 Teşrin-i evvel 1922, No: 1461, s. 3

(Abalıoğlu) Yunus Nadi, "İktisadiyâtımızda Mühim Bir Teşebbüs: İthalat ve İhracat", **Anadoluda Yeni Gün**, 28 Temmuz 1338 (1922), No: 930-553, s. 1.

"Anadolu İthalat ve İhracat Şirketi", **Anadoluda Yeni Gün**, 28 Temmuz 1338 (1922), No: 930-553, s. 2.

"İktisadiyatımızı Kurtaracak Mühim Bir Âmil", **Anadoluda Yeni Gün**, 30 Temmuz 1338 (1922), No: 931-554, s. 3.

"İktisat Vekili Mahmut Esat Beyle Mülakat", **Anadoluda Yeni Gün**, 31 Temmuz 1338 (1922), No: 932-555, s. 1.

"İthalat ve İhracat Ticaretimiz", **Anadoluda Yeni Gün**, 31 Temmuz 1338 (1922), No: 932-555, s. 1.

"Milli Şirketin Teşekkülüne Doğru", **Anadoluda Yeni Gün**, 4 Ağustos 1338 (1922), No: 936-559, s. 2.

"Milli Şirketin Teşekkülü Etrafında", **Anadoluda Yeni Gün**, 10 Ağustos 1338 (1922), No: 938-561, s. 2.

Anadoluda Yeni Gün, 13 Ağustos 1338 (1922), No: 940-563, s. 2.

Anadoluda Yeni Gün, 14 Ağustos 1338 (1922), No: 941-564, s. 2.

Anadoluda Yeni Gün, 21 Ağustos 1338 (1922), No: 947-570, s. 2.

Anadoluda Yeni Gün, 23 Ağustos 1338 (1922), No: 949-572, s. 2.

"Milli Şirketin Nizamnamesi", **Anadoluda Yeni Gün**, 25 Ağustos 1338 (1922), No: 951-574, s. 2.

Anadoluda Yeni Gün, 30 Ağustos 1338 (1922), No: 955-578, s. 2.

"Türkiye Milli İthalat ve İhracat Şirketi Müessislerine", **Anadoluda Yeni Gün**, 4 Eylül 1338 (1922), No: 960-583, s. 2.

"Milli İthalat ve İhracat Şirketi", **Anadoluda Yeni Gün**, 23 Teşrin-i evvel 1338 (1922), No:1002-625, s. 3.

"Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", **Hâkimiyet-i Milliye,** 25 Teşrin-i evvel 1338 (1922), No: 643, s. 4.

"Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketinden", **Anadoluda Yeni Gün**, 19 Teşrin-i sâni 1338 (1922), No: 1026-649, s. 4.

"Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketinden", **Anadoluda Yeni Gün**, 3 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1038-661, s. 4.

"Unutmayınız ki Milli İktisadiyatımıza Hizmet Bir Vazifedir"; **Anadoluda Yeni Gün**, 7 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No:1042-665, s. 4.

Yunus Nadi, "İthalat ve İhracat", **Anadoluda Yeni Gün**, 11 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1045-668, s. 1.

"Nasıl Terakki Edilir: Başka Milletlerin Tuttuğu Tasarruf Usulü", **Anadoluda Yeni Gün**, 11 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1045-668, s. 4.

"Bir Endişeyi İzale", **Anadoluda Yeni Gün**, 12 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1046-669, s. 4.

"Bir Liradan Bir Vatan Doğar"; **Anadoluda Yeni Gün**, 13 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1047-670, s. 4.

"Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketinden", **Anadoluda Yeni Gün**, 14 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1048-671, s. 4.

"Bir Rum Tüccarı Ne Diyor", **Anadoluda Yeni Gün**, 15 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1049-672, s. 4.

"İlanlar", **Anadoluda Yeni Gün**, 19 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1052-675, s. 4.

"Biz O Yola Girdik", **Anadoluda Yeni Gün**, 21 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1054-677, s. 4.

"Küçük Sermayeliler", **Anadoluda Yeni Gün**, 24 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 1056-679, s. 4.

"Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketinden", **Anadoluda Yeni Gün**, 21 Kanun-ı sâni 1339 (1923), No: 1080-703, s. 4.

"İktisat Vekâletinden", **Anadoluda Yeni Gün**, 5 Şubat 1339 (1923), No: 1093-716, s. 2.

"İthalat ve İhracat Şirketi", **Hâkimiyet-i Milliye**, 25 Temmuz 1338 (1922), No: 565, s. 2.

"İktisat Vekâletinin Bir Teşebbüsü", **Hâkimiyet-i Milliye**, 28 Temmuz 1338 (1922), No: 568, s. 2.

Hâkimiyet-i Milliye, 2 Ağustos 1338 (1922), No: 572, s. 2.

Hâkimiyet-i Milliye, 9 Teşrin-i sani 1338 (1922), No: 656, s. 4.

Hâkimiyet-i Milliye, 6 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 679, s. 4.

"Milli İktisadiyatımızı Kıskançlıkla Muhafaza Edelim"; **Hâkimiyet-i Milliye**, 11 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 683, s. 4.

Hâkimiyet-i Milliye, 12 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 684, s 4.

Hâkimiyet-i Milliye, 20 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 691, s. 4.

Hâkimiyet-i Milliye, 26 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 696, s 4.

Hâkimiyet-i Milliye, 28 Kanun-ı evvel 1338 (1922), No: 724, s 4.

Hâkimiyet-i Milliye, 30 Haziran 1340 (1924), No: 1159, s 4;

Kitap ve Makaleler

HALICI, Şaduman, **Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.

İLKİN, Selim. "Türkiye Milli İthalât ve İhracat Anonim Şirketi", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, S. 2, (Ankara: TTK, 1971), s. 202 (Ek: Şirket Ortakları).

Mahmut Esat Bozkurt Toplu Eserler, (Yay. Haz. Şaduman Halıcı), C. I, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Mahmut Esat Bozkurt Toplu Eserler, (Yay. Haz. Şaduman Halıcı), C. II, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

TUNÇAY, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması**, (İstanbul: TVYY, 1999), s. 173, 65 nd.

BİR TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM HAREKETİ OLARAK KÖYCÜLÜK VE SELAHADDİN DEMİRKAN

Hasan DİNÇER*

ÖZET

Köycülük, İkinci Meşrutiyet döneminde köylü kitleleri aydınlatmayı hedefleyen bir fikir akımı olarak doğmuştur. Cumhuriyet döneminde ise iktisat ve eğitim alanlarında köylüye yönelik iyileştirici düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Görüşleri resmi çevrelerce de kabul gören Nusret Kemal Köymen'in 1930'lardaki Köycülük fikirleri; Cumhuriyet prensiplerinin köylüye benimsetilmesi, köye uygun öğretmen yetiştirilmesi, köylünün köyünde tutulması şeklinde özetlenebilir.

Selahaddin Demirkan ise 1940'ların Köycüsü olarak, Türk Devrimini gerçekleştiren, yeni medeniyeti kuracak unsur olarak Türk köylüsünü kabul etmiştir. Kitaplarında ve 1940-1946 arasında yayınladığı *Köye Doğru* dergisinde, köyü tanımaya ve değiştirmeye matuf yoğun ayrıntılar içeren öneriler sunmuştur. Köye ilginin canlı kalmasında emeği geçen Demirkan, köy nüfusunun ilelebet köyde tutulmasını mümkün ve gerekli görmüştür.

Anahtar Kelimeler: Köycülük, Selahaddin Demirkan, "Köye Doğru" Dergisi.

* Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü - hdincer@ankara.edu.tr

VILLAGE POLITICS AS A SOCIAL CONVERSION MOVEMENT AND SELAHADDIN DEMIRKAN

ABSTRACT

Village politics arose as a movement of idea in the second constitutionalist period aiming to enlighten the villager masses. In the Republic period, reformative regulations in the areas of economy and education for villagers were carried out. Ideas of Nusret Kemal Köymen, whose views are well accepted in official circles, concerning village politics in 1930s can be summarized as instillation of principles about republic on to villagers, educating teachers in accordance with villages and villagers being kept in their own villages.

Firmly standing for the village politics in 1940s, Selahaddin Demirkan adopted the Turkish villager as the element realizing the Turkish Revolution and establishing the new civilization. In his books and magazine entitled "Köye Doğru" – "Towards the Village" that he had published between the years 1940-1946, he shared very detailed suggestions directed towards knowing and changing villages. Making considerable efforts to keep the interest alive in villages, Demirkan considered it possible and necessary to keep village population in the village for good.

Key Words: Village Politics, Selahaddin Demirkan, "Towards the Village" Magazine.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun İkinci Meşrutiyet döneminde karşılaştığı siyasal, ekonomik, kültürel sorunlar, Garpçılık, Türkçülük, İslamcılık gibi fikir akımlarının doğuşunu hazırlamıştır. Bu fikir akımları, dönemin sorunlarına bakışı yansıtmanın yanında, Cumhuriyet döneminde farklılaşarak varlığını sürdürmek gibi bir özelliğe de sahiptir. Köycülük akımı da bu çerçevede ele alınabilecek fikir akımlarındandır.

Bu bildiride, Köycülük akımının ortaya çıkışına kısaca değinilirken, 1920-1945 arası dönem daha ayrıntılı olarak işlenecek, özellikle 1940'larda aynı konuda yazdıklarıyla öne çıkmış olan Selahaddin Demirkan'ın düşünceleri tahlil edilerek Köycülük literatürüne katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

Köycülük Akımının Doğuşu

Balkan Savaşlarında yaşanan kayıplar Türkçülük ve Halkçılık akımlarının doğuşunu hazırlamıştı. Türkçülük ve Halkçılık, nüfusun en önemli bölümünü oluşturan köylülere ulaşma ve onları aydınlatma düşüncesini de içermekteydi. Köycülüğün bir akım olarak ortaya çıkışında yaşanan siyasal gelişmeler kadar Rusya'daki Narodnik hareket de etkili olmuştu.[1]

Köycülük ile ilgili ilk somut oluşum, 1914'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin köylü ile bağlantısını sağlamayı amaçlayan Köylü Bilgi Cemiyeti'nin kurulmasıdır. 18 Mart 1919'da ise Köycüler Cemiyeti kurulmuş, Cemiyet'in en aktif üyesi Doktor Reşit Galip olmuştur. Galip, yazılarında köylü üzerindeki ağa baskısına dikkati çekmekte, köylüyü borç köleliğinden kurtarmayı ve büyük toprakları topraksız köylüye dağıtarak ağalığı yok etmeyi önermekteydi.[2]

Reşit Galip arkadaşları ile birlikte 1918 yılından başlayarak Batı Anadolu köylerinde köylüleri eğitmek ve yaşam koşullarını yükseltmek

---

[1] Türkan Çetin, "Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları", **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s. 213.

[2] Çetin, **a.g.e.**, s. 213.

için çalışmışlarda da bulunmuştur.[3] Köylülerin yaşam koşullarını yakından inceleyen Galip'e göre herhangi bir inkılabın köyden yükselmesi bir zorunluluktur. Toprak reformu, köylü borçları, ağalık gibi sorunlardan yola çıkan Galip, memleketin kurtuluşunun Türk köylüsünün sosyal ve ekonomik durumunun iyileştirilmesi ile mümkün olacağını savunmuştur.[4] Söz konusu dönemde işgaller ve kurtuluş mücadelesinin yaşanıyor olması sebebiyle köylülüğe dönük iyileştirici bir adım atılamamıştır.

TBMM'nin Açılışından 1930'lara Kadar Köycülük

1919 yılında başlayan Türk Kurtuluş Savaşı 1922 yılında başarıyla sonuçlandırılmıştı. Mücadelenin liderliği asker, bürokrat kesimlerce sürdürülmüşse de kazanılan zaferde, katkı anlamında en büyük pay Türk köylüsüne aitti.

Zaferde köylülüğün katkısına teşekkür anlamına geldiği kadar, gerçekleştirilecek olan devrimin gereği olarak, TBMM'nin açılışından başlayarak, köylü kitlelere dair düşünceler dile getirilmiş ve çeşitli adımlar atılmıştır.

Birinci TBMM'nde sürdürülen anayasa çalışmalarına katkı amacıyla Mustafa Kemal'in hazırladığı Halkçılık Beyannamesi'nde köy, köylünün toprak sorununa değinilmiş, toplumun gerilik koşullarının tasfiye edilmesi konusundaki kararlılık ifade edilmiştir.

Mutafa Kemal 1922'de Meclis'te yaptığı konuşmada, hakiki müstahsil olan köylünün Türkiye'nin sahibi ve efendisi olduğunu, herkesten daha çok refah, saadet ve servete layık olduğunu belirtmiştir.[5] Ülkede izlenecek ekonomi politikalarını belirlemek amacıyla 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde çiftçi temsilsileri de katılmış ancak Kongre'de daha çok büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını koruyan kararlar alınmıştı.[6]

---

[3] Birgül Yılmaz, **Türkiye'de Köycülük ve Köy Enstitüleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2013, s. 17.

[4] Yılmaz, **a.g.e.**, s. 18.

[5] Seda Bayındır Uluskan, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 81.

[6] Çetin, **a.g.e.**, s. 213-214.

1923 yılı Meclis açış konuşmasında Mustafa Kemal köylüye okuma yazma, milletini, dinini, dünyasını tanıyacak kadar coğrafya, tarih, din, ahlak bilgisi vermenin maarifin ilk davası olduğunu dile getirmiştir. Aynı dönemde Darülfünun psikoloji hocası Ali Haydar Bey de köyde çalışabilecek niteliklere sahip öğretmenlerin uygun ortamda yetiştirilmesi gereğine işaret etmiştir.

1924 yılında Mustafa Kemal'in davetiyle Türk eğitim sistemini incelemek için Türkiye'ye gelen eğitimci John Dewey, raporunda, okul ile köy halkı arasında sıkı bir ilişki kurulmasını ve öğretmenin köylüye birçok konuda öncülük etmesini önermiştir.

Salih Zeki, *Ziraat ve Ticaret* gazetesinde sürekli, tarımda makineleşme konusuna değinmiş, ABD'deki ziraat eğitiminin Türkiye'de uygulanmasını, böylelikle çiftçi ve köy çocuklarının tarıma olan ilgilerinin artacağını belirtmiştir. *Türk Sesi* yazarı ve Ziraat Okulu öğretmeni Çiftçi Necati Bey ise makinenin, kimyevi gübrenin önemine ve bunların yaygınlaşmasıyla tarımda verimin artacağına dair yazılar yazmıştır.[7]

18 Mart 1924'te Köy Kanunu'nun kabul edilmesi, 1925'te Orman Çiftliği'nin kurulması ve giderek Örnek Çiftliklerin çoğaltılması, 1925 yılında Osmanlı döneminden miras Aşar vergisinin kaldırılarak köylünün vergi yükünün hafifletilmesi ise bu dönemin köye dönük somut uygulamaları olmuştur.

1928 Harf değişikliği sonrasında köylüye dönük yayınların artışı, 1929'da yayınlanmaya başlanan *Köylünün Gazetesi*'nin ücretsiz olarak köylere dağıtılması da basın alanında köye dönük faaliyetlerden bazılarıdır.

Milli Eğitim Bakanlığı döneminde Mustafa Necati Bey, devrimin yerleşmesinde öğretmenin önemine işaret ederek köye yönelik öğretmen yetiştirilmesi gereğini savunmuştur. Bu çerçevede 1927-28 öğretim yılında Kayseri'de, 1928-1929'da Denizli'de birer *Köy Öğretmen Okulu* açılmıştır. Bu okullarda öğretmen adaylarına öğretmenlik mesleğinde kullanı-

[7] Çetin, **a.g.e.**, s. 214.

lacak bilgiler yanında, öğretmenin köylüye yararlı olmasını sağlayacağı düşüncesiyle, Hayatiyet-Hıfzıssıhha-Ziraat gibi dersler de verilmiştir. *Köy Öğretmen Okulları* çeşitli sebeplerle 1931 ve 1932 yılında kapatılmıştır.[8]

Görüldüğü gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında köycülük çerçevesinde ele alınabilecek görüş ve uygulamalar daha çok köylünün eğitimi, köy öğretmeni konuları üzerinde yoğunlaşmıştır.

1930-1945 Döneminde Köycülük

Türkiye'de 1930'lar; 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın etkisiyle Devletçi ekonomi politikalarının, Serbest Fırka deneyinin tesiriyle, tek parti yönetiminin pekiştirilmesine dönük siyasal yaklaşım ve uygulamaların gündeme geldiği yıllar olmuştur.

Bu dönemde, 1929 Bunalımı sebebiyle yaşam koşulları kötüleşen, Serbest Fırka'ya yoğun ilgi göstererek Cumhuriyet Halk Fırkası'nda anlaşılabilir kaygılar yaratan köylü kitlelere dönük yeni yaklaşımlar ve kurumların tesis edilmesi gündeme gelmiştir. Resmi yaklaşım ve uygulamaların yanında, aydınların da köycülük konusundaki fikirlerinin ve önerilerinin zenginleştiği göze çarpmaktadır.

1934'ten başlayarak *Dönüm* dergisi, sanayileşmenin tarımdaki yeniliklerin ardından geleceğini savunmuş, tarımsal ürünlerle dış pazarlara açılmayı, kooperatifleşmeyi savunmuştur. Muhittin Birgen'in *Türk Kooperatifçisi*, Türk Kooperatifçilik Kurumu'nun *Karınca* ve *Kooperatif Postası* dergilerinde de kooperatifleşmenin önemi vurgulanmıştır. Mehmet Saffet (Engin) köylülüğün ilmi ve iktisadi cephesine dikkati çekmiş, köylü kitlelerdeki hurafe, kadercilik ve tevekkülün yıkılması, köylerin pazar için üretim yapar konuma getirilmesinin önemini belirtmiştir.

Kırımlıoğlu Rıfat Bey de köylünün işine yarayacak pratik bilgilerle donanmış, köye uygun öğretmen yetiştirme ve köylerin imarı konusuna değinmiştir. Reşit Galip ise halkın sıtma konusundaki vurdumduymazlığına dikkati çekmiş, bu amaçla köy öğretmenlerine dönük bir kitap yayınlamıştır.[9]

---

[8] Uluskan, **a.g.e.**, s. 92-93.

[9] Çetin, **a.g.e.**, s. 218-219.

Hıfzırrahman Öymen, köycülüğe dair yazılarında, gelişmiş ülkelerdeki uygulamalardan yola çıkarak, köylerde hasat zamanı çocuğun yalnız kalmasını önlemek için, çalışılan alanların yakınında çocuk bahçeleri ve yuvalar açılmasını önermiştir.[10] Mehmet Ali Şevki de 1937'de ilk köy monografisi olan *Kurna Köyü*'nü yayınlamıştır.[11]

Kadro (1932-35), *Kooperatifçilik* (1931'den itibaren), *Varlık* (1933'ten başlayarak), *Ülkü* (1933-1950) de, sayfalarında köycülük konusuna yer veren dönem dergileri olmuştur. İsmail Hakkı Tonguç'un *Canlandırılacak Köy*, Hasan Reşit Tankut'un *Köylerimiz*, İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun İçtimai Mektep, Nusret Kemal Köymen'in *Köycülük Programına Giriş*, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Yaban*, İsmail Hüsrev Tökin'in *Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, aynı yıllarda yayınlanmış köycülükle ilgili eserlerden bazılarıdır.[12]

1930'lardan itibaren Halkevleri dergisi Ülkü'de, Köycülük konusunu etraflıca işleyen, görüş ve önerileri resmi çevrelerce de kabul gören köycülerden biri de Nusret Kemal Köymen'dir.[13]

Köymen, iktisadi gerilik, para darlığı, sanatların cılızlığı, az gıda ile beslenme, sağlık ve temizlik görüşünün zayıflığı ve batıl inançların yaygınlığını köylülüğün başlıca sorunları olarak zikretmiştir.[14]

Dönemin köylülüğe dönük tartışmaları içinde Köymen'in, köylünün eğitimi-köy öğretmeni, köye medeniyet nimetlerinin götürülmesi, köyün sanayileşmesi, köylünün Cumhuriyet değerlerini benimsemesi gibi konularda somut önerileri olmuştur. Köylülerin medeni bir yaşama kavuşmasını önemsemiş; her köye okul, dükkân, tamirhane, postane,

---

[10] Yılmaz, **a.g.e.**, s. 25.

[11] Yıldız Akpolat, "1935-1959 Yılları Arasında Siyasi Bilgiler/İlimler Mecmuası'nda/Dergisi'nde Sosyoloji", **Sosyoloji Konferansları**, No: 46 (2012-2) / s. 91-118.

[12] Uluskan, **a.g.e.**, s. 109-117.

[13] Cumhuriyet döneminde ABD'de eğitim görmüş, Meksika, Kanada, Danimarka ve Rusya'daki köycülük akımı ve uygulamalarını incelemiştir. Yılmaz, **a.g.e.**, s. 3-15.

[14] Nusret Köymen, **Köycülük Programı'na Giriş**, Ulus Matbaası, Ankara, 1935, s. 33.

dispanser, kreş, kooperatif, yol, radyo, kitap, tiyatro ve sinema gibi hizmetlerin götürülmesi gereğini ifade etmiştir.[15]

Köyde çalışacak öğretmeni, basmakalıp bilgileri veren değil; sorgulayabilen, araştıran, tartışabilen öğrenciler yetiştirmesi gereken eğitimci olarak tasvir etmiştir. *Köy Rehberleri* olarak adlandırdığı eğitimcilerin köylüye yararlı olacak becerilere de sahip olması gerektiğini ifade etmiştir.[16] Köymen, köy rehberlerine, köydeki batıl inançları yıkma, köylünün kültür ve kazanç seviyesini yükseltme, köylüde estetik duygu yaratma, vatandaşlık bilinci oluşturma gibi görevler de yüklemiştir.

Devlet kurumları tarafından yürütülen eğitsel-kültürel faaliyetlere de değinen Köymen, Halkevleri köycülerinden, Türk köylüsünü köy kanunu, mahalli idare, muhtar-ihtiyar heyeti- milletvekili seçimi, oy kullanma konularında bilinçlendirmesini, onu hakiki bir demokrasi vatandaşı olma yolunda ilerletmesini öğütlemiştir.

Şehirleri ekonomik emniyeti olmayan alanlar olarak gören Köymen, köy temelinde bir Türkiye geleceği tasarlamış, ülke içinde kültür ve sınıf ayrılıklarına meydan verecek sosyal ve ekonomik kümelenmelerin olmaması gerektiğini savunmuştur. Türkiye'nin Batı'nın gittiği yanlış şehirci sanayi yolundan gitmemesi, sanayileşmeyi köylere yayması gerektiğini vurgulamıştır. [17]

---

[15] Meksika'daki köye yönelik başarılı uygulamalardan esinlenen Köymen, şehirlerde *Köylü Hanı* yapılmasını önermiştir. Ona göre, köylüler hana gide gele şehirdeki rahatlığa, temizliğe, eşyalara, güzelliklere alışmalı ve bunları zamanla aramaya başlamalıdır. Han'da ziraat sergileri, sanat sergileri açılmalı, konferanslar ve ziyafetler verilmesini de önermiştir. Nusret Köymen, "Köy Çalışmalarında Tek Müspet Yol: Köylü Hanı", **Ülkü**, S, 40, 1936, s. 300-302.

[16] Köy Rehberlerinin, sınıf ortamında kullanacağı bilgiler dışında resim, duvarcılık, çömlekçilik, doğramacılık ve marangozluk, demircilik, makine tamirciliği, sebzecilik, meyvecilik, tavukçuluk, arıcılık, sütçülük, balıkçılık, gibi konularda da eğitilmesi gereğini savunmuştur. Köymen, Nusret, "Bir Köycülük Projesi Tecrübesi", **Ülkü**, S. 8, 1933, s. 121-122; Köymen'in bu konuda Meksika'daki köy okullarının yapıları ve işleyişlerinden etkilendiği belirtilmiştir. Yılmaz, **a.g.e.**, s. 15.

[17] Nusret Köymen, "Sanayileşmemiz Üzerine Düşünceler", **Ülkü**, S. 36, 1936, s. 22.

1930'lardan başlayarak Hükümet'in köye dönük yeni adımları gündeme gelmiştir. 1930 yılında Ankara Yüksek Ziraat Mektebi açılmış, bunu Bursa, İzmir, Adana'da Ziraat Mekteplerinin açılışı takip etmiştir. Çiftçilerin ve bilim adamlarının katılımıyla 1931'de toplanan Birinci Türkiye Ziraat Kongresi'nde Devletçilik dönemi tarım politikalarına yön verilmeye çalışılmıştır. [18]

Bu dönemin önemli bir diğer adımı 1932'de Halkevleri'nin kurulmasıdır. Halkevleri yönetmeliğinin 104. maddesinde Köycülük Kolu'nun görevi "*köylerin sosyal ve sağlık ve estetik açılardan gelişmesi için ve köylüyle kentli arasındaki karşılıklı sevgi ve dayanışma duygularının güçlendirilmesine*"[19] çalışmak olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede Köycülük Kolu, köycülüğe ilginin artması, kooperatifçiliğin gelişmesi, Devrim prensiplerinin yaygınlaşması, okuma-yazma oranının yükselmesi, sağlık ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi için çalışmalar yapmıştır. [20]

Halkevlerinin açılışıyla köy, özellikle Köy Öğretmeni yetiştirme ile ilgili tartışmalar artmıştır. 1933'te Bakan Reşit Galip'in girişimi ile öğretmen yetiştirme konusundaki görüşler raporlaştırılmıştır. Raporda öğretmenin, mesleki yeterlilik yanında, Türk Devriminin yeniliklerini köylüye benimsetebilecek, köylüye yürüttüğü faaliyetlerde yararlı olabilecek nitelikte olması gerektiği belirtilmiştir.

Köy öğretmeni konusunda olumlu sonuçları görülecek adımlar, 1935 yılından başlayarak, Saffet Arıkan'ın Bakan, İsmail Hakkı Tonguç'un İlköğretim Genel Müdürü olduğu dönemde atılmıştır. Tonguç'a göre, Köy meselesi mihaniki bir surette köy kalkınması değil, bilinçli bir şekilde köyün içten canlandırılmasıdır. Öyle canlandırılmalı ve bi-

---

[18] Çetin, **a.g.e.**, s. 217.

[19] Anıl Çeçen, **Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s. 127.

[20] Halkevleri'nin köye dönük diğer faaliyetleri olarak şunlar sıralanabilir: Köy *Duvar Gazetesi*'nin yayını ve köylere ücretsiz dağıtımı, köyde kullanılacak pratik bilgileri aktarmak, tiyatro-spor -sinema faaliyetleri, okuma-yazma kursları, sağlık hizmeti sunmak, başarılı öğrencileri okullara yerleştirmek, seyyar kitaplık oluşturmak, yerel türküleri kaydetmek, köy için broşür ve kitaplar yayınlamak. Çeçen, **a.g.e.**, s. 133-231.

linçlendirilmeli ki onu hiçbir kuvvet istismar etmesin, ona uşak muamelesi yapmasın. Tonguç köy toplumu için öngördüğü bu dönüşümde öğretmenin bütün dinamizmi yüklenmesini, sarıklı köy hocasının yerini almasını tasarlamıştır. 1936'da Eskişehir Çifteler Mahmudiye köyünde, erbaşları öğretmen olarak yetiştirecek Eğitmen Kursu açılmış, müfredatta, eğitim-öğretim faaliyetleri yanında tavukçuluk, dülgerlik ve genel tarım bilgilerini içeren derslere de yer verilmiştir.[21] Başarılı sonuçlar üzerine Kars, Edirne, Erzincan, Kocaeli'de de Eğitmen Kursları açılmıştır.

Eğitmen Kursları başarılı olmakla birlikte, öğretmen ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğu için yeni bir uygulamaya geçilmiştir. 1940 yılında Köy Enstitüleri açılmış, Eğitmen Kursları Enstitülerin temelini oluşturulmuştur. Enstitüler; eğitime ayrılan süre, uygun yaştaki ve köy kökenli çocukların okula alınması, öğretmenlikte ve köye yararlı olmada gereken vasıfları kazandıracak mahiyetteki eğitimi, teorik-pratik ders dağılımındaki dengeliliği, nitelikli öğretmenlerin görevlendirilmesi, devlete mali açıdan fazla yük getirmemesi gibi özellikleri ile köy öğretmeni sorununun çözülebileceğini kanıtlamıştır.[22]

Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasının dış ve iç siyasal gelişmelerinin Türk politik hayatındaki etkileri ile Enstitüler, önce başlangıçtaki niteliklerinden uzaklaştırılmış, daha sonra da kapatılmıştır.

1937'de Tarım Bakanlığı, 1938'de Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kuruluşu, 1945'te Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu iktisadi alanda, köylülüğe dönük uygulama ve girişimlerden bazılarıdır.

---

[21] Uluskan, **a.g.e.**, s. 94-96.

[22] Enstitülerin kuruluş, işleyiş ve kapatılış süreci hakkında bakınız: Necdet Aysal, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,** S. 35-36, 2005, s. 267-282.

Selahaddin Demirkan ve Köycülük

Köye Yöneliş ve Tespitler

1940'lar boyunca köy, köycülük konuları üzerine eğilmiş aydınlardan biri Selahaddin Demirkan'dır.[23] Onun köy ve köylü sorunlarına ilgisinin köylülerle temasının artması sonucu oluştuğu anlaşılmaktadır. Önceleri köylüye gıpta ve acıma karışımı bir duygu ile bakan Demirkan, özellikle Maarif Vekaleti'nde çalıştığı 1930'larda,[24] Türkiye'de kazı yapan yabancı arkeoloji heyetlerinin yanında devlet görevlisi olarak bulunduğu yıllarda, köylülerin, derin bir hayat felsefesi ve tabiat bilgisi taşıdıklarını keşfetmiştir. Zaman geçtikçe içinde, köylüye olan sevgisinin yanında onlara yararlı olma amacı da doğmuştur. Ancak var olan bilgi düzeyiyle köylüye faydalı olamayacağını anlayan Demirkan köy konusunda yoğun bir okuma ve gözlemleme faaliyetine başlamıştır.[25]

Selahaddin Demirkan, kazılar sırasında, tarih ve arkeolojiye meraklı olan General Kazım Dirik ile tanışmış ve dostlukları ilerlemiştir. 1936 yılı başlarında TBMM'de Trakya Umumi Müfettişliğine[26] bağlı

---

[23] Selahaddin Demirkan yıllarca yazmasına karşın, nerede doğduğu, nasıl bir eğitimden geçtiği hakkında bilgi vermemiştir. Hakkında yapılmış bir teze (Müge Civan, **Selahattin Demirkan'ın Eserleri ve Sosyoloji Anlayışı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, İstanbul) de ne yazık ki ulaşmak mümkün olmamıştır. Demirkan eserlerinde farklı soyadları ve yazılışı farklı olan aynı isimleri kullanmak gibi bir özelliğe de sahiptir: Selahaddin Demirkan, Salahaddin Demirkan, Selahaddin Kandemir, Selahattin Kandemir. Demirkan'ın bir fotoğrafı (**Ek-1**) ve Köye Doğru dergisinin ikinci sayısının kapağı (**Ek-2**) **Ekler** bölümünde verilmiştir.

[24] "Turova hafriyatında 1932-33 ve 34 senelerinde Maarif Vekâleti tarafından tayin olunan hafriyat komiseri sıfatı ile çalışmıştım". Selahattin Kandemir, **Turova Harabesi**, Resimli Ay Matbaası T. L. Şirketi, İstanbul, 1938, s. 7. Kitabın ilk baskısı 1933 yılında yapılmıştır. İlk yayınlanışta olduğu gibi ikincisinde de General Kazım Dirik'in yardımları olmuştur. s. 8.

[25] Selahaddin Demirkan, "Köycülüğün Manası ve Kıymeti", **Köye Doğru**, S. 2, 1940, s. 3.

[26] Türkiye'de Umumi Müfettişliklerin kuruluş gerekçeleri, Trakya Umumi Müfettişliğinin kuruluşu ve köye dönük çalışmaları hakkında ayrıntılı açıklamalar için bakınız: Serdar Göktaş, **Trakya Umumi Müfettişliği'nin Köycülük Politikası,** Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2012, s. 85-147.

Köy bürosu kurulması kabul edilmiş, General de söz konusu Büro şefliğini ona teklif etmiştir. Demirkan, Şubat 1936'dan Ekim 1938'e kadar Edirne'de Kazım Dirik'in odasının yanındaki odada Köy Bürosu şefi olarak çalışmıştır. O yılları: "O günler hayatımın en heyecanlı ve en güzel devresidir."şeklinde anmıştır.[27]

Trakya'da çalıştığı yıllarda Demirkan, Edirne ve Tekirdağ köylerini; yetiştirilen tarım ürünleri, yaygın ev tipleri, gelenekler, ulaşım imkânları ve şehirle ilişki cephelerinden, gerçekçi bilgiler edinmesini sağlayacak kadar yakından tanımıştır.

Demirkan'ın Köycülük üzerine ilk yazıları 1935 yılında Cumhuriyet Gazetesi ve Ülkü dergisinde yayınlanmıştır. İlk yazılarında, köy konusunun genişliğine işaret etmiş, Köycülüğün ulusal bir dava olduğunu, köylünün ancak devlet kuvveti ile kurtarılabileceğini vurgulamıştır.[28]

1938'de toplanan Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi'ne katılan Demirkan, Kongre'ye, *Köy Kalkınması Hakkında Rapor*'unu sunmuştur. Rapor'da Türkiye'de köylülüğün maddi koşulları hakkındaki tespitleri ile köye dönük önerileri yer almıştır.[29]

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu, binlerce yıllık Türk medeniyetinin kültür ve kan malzemesini veren köylü yığınların eseri olarak gören Demirkan, on yedi milyon nüfusun on dört milyonunun köylü olduğunu hatırlatmıştır.[30]

Türkiye'de köylülüğe dair bazı tespitleri şunlardır:

Bazı bölgelerde, meskenler ve tarım araçları açısından, tarihten önceki devirler yaşanmaktadır.

Devletten, şehirden kaçak, avare aşiretler mevcuttur.

---

[27] Selahaddin Demirkan, "General Kazım Dirik", **Köye Doğru**, S. 27, 1941, s. 5.

[28] Selahaddin Kandemir, "Köycülüğümüz", **Ülkü**, S. 31, Eylül 1935, s. 32-36.

[29] Selahattin Kandemir, **Köy Kalkınması Hakkında Rapor**, T. C. Ziraat Vekâleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Ankara, 1938, s. 3-42.

[30] Selahattin Kandemir, **Köy Kalkınması …**, s. 5.

Güney ve Orta Anadolu'da geri yaşam koşulları, şehirlerden uzaklık, daima aynı coğrafi muhitin etkisinde yaşamaktan doğan, milli birliğin oluşumunu geciktiren bölgecilik psikolojisinin canlılığı söz konusudur.

İklim, ürün kalitesizliği, ziraat vasıtalarının azlığı, kredi yokluğu, teknik yetersizlikler ve suni gübre yokluğu Türk köylerinin genel sorunlarıdır. [31]

Türkiye'nin toplumsal meseleleri üzerinde düşünmek, etki etmek gerektiğinde geniş bir bilinmezlik, metotsuzluk, vasıtasızlık dünyası ile karşılaşıldığını belirten Demirkan, köy davası için: "*…ne yalnız bir ziraat ne yalnız bir terbiye ne de sağlık, ekonomi, kültür mevzuudur. Bütün bunları ihtiva eden külli bir problemdir.*"[32] tespitini yapmıştır.

Köyü iktisaden teşkilatlandırıp güçlendirerek köylü aileyi üretici hale getirme, köylünün milli ve mesleki şuurunu güçlendirme, toprakçı ve halkçı bir medeniyet kurma, bütün içtimai meselelerde Kemalizm prensiplerini temel alma, köy kalkınma planını sosyal ve ekonomik temele dayandırma ve Türkiye'ye mahsus köy sosyolojisi kurmayı genel bir köy kalkınmasının temel hedefleri olarak zikretmiştir.

Köylüyü ve Köycüyü yetiştirmeyi, köy kalkınmasını gerçekleştirecek anahtar olarak görmüş, ancak Köycünün yetişmesini köylünün yetişmesinden daha önemli bulmuştur. Köycülüğü "ilmi" ve "ameli" olarak ikiye ayıran Demirkan, İlmi köycülüğü; sorunları ilim ve fikir cephesinden ele almak, köy sosyolojisi kurmak, fikir ile hareketi birlikte yürütmek olarak tarif etmiştir.

Ameli köycülük kapsamında sunduğu öneriler, köylünün maddi faaliyetlerine dönük olması itibarıyla önemlidir:

---

[31] Selahattin Kandemir, **Köy Kalkınması …**, s. 5-6; Köy davasının mevzularını bayındırlık, sağlık, iktisat, kültür iskan meseleleri şeklinde sıralarken bu davanın savunma, ekonomi, ahlak ve ilerleme konuları ile sıkı bir ilişkili içinde olduğunu ifade etmiştir. s. 10-11.

[32] Selahattin Kandemir, **Köy Kalkınması …**, s. 7.

Şehre gelen köylünün resmi işlerini kolaylaştırılmak,

Ürünlerinin değerinden satılması için tedbir almak, gereken yerlere pazarlar kurmak,

Hasta köylüleri ücretsiz tedavi ettirmek, fakir köy çocuklarını okutmak,

İyi tohum, fidan ve damızlık hayvan temin etmek,

Köylülerin kullandığı hanları temiz tutmak, az ücretle sinemaya gitmelerini sağlamak,

Köy çocuğunun eğitiminde, onu köyünde üretken kılmayı esas almak.[33]

"Köye Doğru" Dergisi: Temeli Köy Olan Bir Cumhuriyet Tasavvuru

Selahaddin Demirkan Köycülük konusundaki ayrıntılı, uzun soluklu yazılarını *Köye Doğru* dergisinde yayınlamıştır. Köye dönük önemli arayış ve uygulamaların gündeme geldiği bir dönemde, 1940-1946 arasında yayınladığı dergi, fikirlerini izleme ve tahlil etmede kesin bir öneme sahiptir.[34]

Dergi'nin ilk sayısında Demirkan'ın, Köy meselesini; şehir, Türk Devrimi, toprak, Türk tarihinde köylülüğün yeri ve uygarlık konularıyla bağlantılı olarak ele alacağı anlaşılmaktadır:

"Şehirli veya köylü; âlim veya cahil olsun, her Türkün biricik endişesi budur ve bu olacaktır: Köyün kurtuluşu. …şehir… İçinde yaşamakta olan bugünün refahlı insanları damarlarında dönen kanın, ceplerinde biriken servetin topraktan geldiğini henüz idrak edememektedirler… Biz sahte, ferdiyetçi, … Ukala bir "şehir medeni-

[33] Selahattin Kandemir, **Köy Kalkınması …**, s. 16-22; Kurumsal anlamda İskan Bankası, Köylü Müzesi, Köycüler Cemiyeti ve Köycülük Kurumu kurulması yönünde önerileri de mevcuttur. s. 42-43.

[34] Demirkan 1938 yılında Edirne'den İstanbul'a gelmiş, İstanbul Eminönü Halkevi'nde çalışmaya başlamıştır. Bu göreve tam olarak hangi tarihte başladığını belirtmemiş olmakla birlikte, 1940'ların başında olması muhtemeldir.

yeti" yüzünden bu memleketi yabancı kültürüne, düşman ordusuna teslim edenlerle asırlarca boğuştuk. . . Kalın surlarının ardına çekilmiş hodkâm, … Hain bir şehir zihniyetinin esiri olan koca imparatorluğun enkazı altından canını zor kurtarmış toprak adamlarıyız… Cihan hâkimiyetini oradan idare ettik ve yine koca imparatorluğu oraya gömdük. Şimdiki Cumhuriyetin de temeli köydür, kanı köylüdür."[35]

Osmanlı dönemini köylülük açısından olumsuzluklar dönemi olarak niteleyen Demirkan, Türk Devrimi'nin kökleşmesi için Kurtuluş Savaşı'nda başlayan inkılap-köylü birlikteliğinin sürdürülmesi gerektiğini savunmuştur.

Türkiye'nin iktisadi kalkınmasını köy kalkınması olarak görmüş, Cumhuriyet dönemine has olan Halka doğru hareketinin, Köye doğru hareketini de içerdiğini, bu hareketin Osmanlılığa ait bütün ikiliklerin tasfiyesi anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bu doğrultuda önce, Türk insanının ırki, tarihi, maddi, manevi kaynaklarının tanınması gereğini vurgulamıştır. Ona göre, Türkiye'de milli bir felsefe-hayat-ahlak-kültür nihayet, yeni bir Türk medeniyeti bu toprağın insanını tanıdıktan sonra doğabilir. Bu konuda hiçbir ön doktrin olamaz.[36]

Türk köylüsünü geçmişten bugüne, bütün büyük gelişmelerin, milli kültür ve ahlakın, maddi üretimin yaratıcısı olarak kabul etmiş, Türk İnkılâbının izahını yaparken soyut bir kültür telakkisine değil toprağa, üretime, işe, köye, halka ve yaratmaya götüren bir telakkiye dayanmanın zorunluluk olduğunu vurgulamıştır.

Türk köylüsünü geçmişin ve geleceğin yaratıcı unsuru olarak ele aldığı için, Köylülüğe dair hemen her konuda, tespitlerde bulunmuş, öneriler sunmuştur.

Toprak meselelerini köy kalkınma davasının ruhu, Türk İnkılâbının gerçekleşmesini sağlayacak asıl inkılâp olarak gören Demirkan, Toprak

---

[35] Selahaddin Demirkan, "Büyük Türkiye Kuvvetli Köy", **Köye Doğru**, S. 1, 1940, s. 3.

[36] Selahaddin Demirkan, "Halka Doğru Köye Doğru", **Köye Doğru**, S. 44, 1942, s. 4-12.

Reformu girişiminin gündeme gelmesinden önce topraksız köylü gerçeğine temas etmiş, feodalitenin tasfiye edilmesini, büyük çiftliklerden ve devlet arazilerinden köylüye toprak dağıtılmasını önermiştir.[37]

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Meclis'te görüşülmeye başlandığı 1945 yılında ise köylüye toprak verilmesinin, sorunun çözümü için yeterli olmayacağına dikkat çekmiştir: *"Köylünün asıl derdi topraksızlıktan daha fazla toprağa-hukuki ve iktisadi anlamıyla-tamamıyla sahip olamamasıdır. Topraksız köylü meselesi toprağı olup da tapusu, öküzü, parası olmayan köylü meselesi yanında o derece mühim değildir."*[38]

Kanun ile küçük köylü işletmelerinin esas alındığını, aile hayatının kuvvetlenmesi için köylü işletmelerini iktisadi ve içtimai bakımlardan güçlendirmek amacının güdüldüğünü tespit eden Demirkan, yasanın uygulanmasında beklenmeyen sorunlar yaşanacağını, bu sorunların sağlıklı biçimde çözülememesi halinde istenen sonucun elde edilemeyeceğini belirtmiştir.[39]

Toprak Reformu girişiminden kısa süre sonra gündeme gelen Türkiye'de Çok Partili Siyasal Hayatın kuruluşu tartışmalarını da değerlendirmiştir: *"Türkiye'de demokrasi siyasi manasıyla ifade olunuyor. Tek dereceli seçimler, birçok partiler vs… demokrasiyi doğuran içtimai demokrasidir. Ailede, … fabrikada, hükümet kapısında, mektepte yaşayan demokrasidir. İster tek … ister beş*

---

[37] Selahaddin Demirkan, "Yine Toprak Meselesi", **Köye Doğru**, S. 8, 1940, s, 2; "…toprak davasını, zamanı gelmişken iktisadi, hukuki, idari, içtimai problemleri yeniden gözden geçirmeli … kendi milli bünyemize göre, … kökünden halletmeliyiz ." Selahaddin Demirkan, **"**Toprak Davamız", **Köye Doğru**, S. 52, 1942, s. 3.

[38] Selahaddin Demirkan, "Köylü Yalnız Toprak Değil Toprağına Sahip De Olmak İstiyor .", **Köye Doğru,** S. 104, 1945, s. 2; Yazar, İstanbul gazetelerinde Kanun ile ilgili çıkan yazılara nazaran, ilim ve fikir adamlarının iki saat mesafedeki köyler aleminden habersiz olduğundan şikayet etmiştir. s. 2.

[39] Selahaddin Demirkan, "Cumhuriyet Devrinin En Önemli Bir Kanunu", **Köye Doğru,** S. 105, 1945, s. 2; 1943 tarihli Toprak Mahsulleri Vergisi'nin tahsilinde halk zararına uygulamaların olabileceği konusunda da uyarıda bulunmuştur. Selahaddin Demirkan, "Toprak Mahsulleri Vergisi ve Hükümet Hisseleri" **Köye Doğru,** S. 72, 1943 s. 3-4.

parti olsun, cemiyetin ruhunda yaşamayan, halkın çoğunluğunu toprağa, tabiata, merkezi idareye, şahsi tagallüplere esir eden bir içtimai bünye … karşısında devletin temellerini sarsıcı, … zararlı kudretler … cemiyetin düzenini bozmaya hazırdır."[40]

Köylerde tefeciliğin gizliden gizliye sürdüğünü, köylünün ucuz kredi bulamadığını, pazarlara uzak köylerin ürünlerini satamadığını belirtmiştir. Ağalığın eski siyasi anlamını kaybetmekle birlikte iktisadi rolünü sürdürdüğüne dikkati çekerek, Kooperatifçiliğin, iktisadi gelişme ve örgütlenme sorunu çözülmemiş köylülük için çare olabileceğini ifade etmiştir.[41]

Dışarıdan gelen göçmenler konusuna da değinen Demirkan, sıhhi ve iktisadi açıdan göçmenleri tanımadığımızı, yerleştirmede meslek, iklim, köy arazisi gibi unsurların dikkate alınmadığını belirtmiştir. Göçmenlere tapu verme ve mesken temini konularında da sorunların yaşandığına işaret etmiş, iskân konusunda karşılaşılan parasal sorunları aşmak için bir İskân *Bankası* kurulmasını önermiştir.[42]

Cumhuriyet döneminde köye dönük önemli atılımların gerçekleştirildiğini ifade eden Demirkan, ancak, kâğıt üzerinde doğru olan kararların uygulamada beklenenin aksine sonuçlar doğurduğunu belirtmiş, Başbakanlığa bağlı bir *Köycülük Umum Müdürlüğü* kurulmasını, Müdürlükte çeşitli Bakanlıkların uzmanlarından oluşan bir idare heyeti oluşturulmasını önermiştir.[43] Demirkan köy işlerinde kırtasiyeciliğin bitirilmesi konusundaki uyarılarını da pek sık tekrarlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında büyük bir ordunun hazır tutulması sebebiyle tarımsal üretim düştüğü için, kime ait olduğunu ayırt etmeksizin sahipsiz toprakların ekilmesini, eli tutan herkese ekim mükellefiyeti

---

[40] Selahaddin Demirkan, "İçtimai Davalarımızın Kökü Köydedir.", **Köye Doğru**, S. 111, 1946, s. 2.

[41] Selahaddin Demirkan, "Ağalık, Beylik Devri Kapanmadı mı?", **Köye Doğru**, S. 48, 1942, s. 3.

[42] Selahaddin Demirkan, "İskân Meselelerimiz", **Köye Doğru**, S. 56, 1942, s. 3.

[43] Selahaddin Demirkan, "Köye Doğru Yeni Hamleler", **Köye Doğru**, S. 51, 1942, s. 4.

konmasını, tohum seçiminin kişilere bırakılmayıp devletçe belirlenmesini önermiştir.[44]

Üretim konusuna değinirken, çift hayvanı sorununun yaygın olduğunu, tarımın makineleşmesi konusunun planlanmadığını, yapılanların yetersiz olduğunu belirtmiş, Devlet-mahalli idareler-köylü işbirliğini sağlamanın ve kooperatifleşmenin çözüm olabileceğini vurgulamıştır.[45]

Türkiye'de köye dönük bütün uygulamaları, yayınları, tartışmaları yakından takip etmiş, Köy Enstitüleri'ni incelemek için Çifteler, Hasanoğlan ve Kepirtepe Köy Enstitülerini ziyaret etmiştir. Tanık olduklarından doğan mutluluğu cümlelerinde görülebilen Demirkan, Enstitüleri, tarihi ve kültürel anlamıyla Tanzimat devrini kapayacak ilk devlet kurumu, burada görev alanları ise Türk tarihini yeniden yapmakla meşgul idealist münevverler olarak nitelemiştir.[46]

Enstitülerde yürütülen faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgiler verirken, buralardaki öğrencilerin ifade tarzlarındaki doğallıkla, bilinen öğretmen okulu öğrencilerinden ayrıldığına dikkati çekmiştir. Enstitülerin temelini ve ruhunu, hem iş yapmak, hem de ameli ve nazari bilgi öğrenmek olarak özetlemiş, şahit olduğu enerji ve hareketin samimi, yaratıcı meslek aşkından doğduğunu düşünmüştür.[47]

Enstitülerden mezun olup köye gidecek öğretmenlerin köy kalkınmasında yararlı olabilmesi için mutlaka yasal düzenlemeler yapılmasını, aksi halde pek bir şey yapamayıp eski öğretmenler gibi pasifleşeceğini belirtmiştir.[48]

---

[44] Selahaddin Demirkan, "Ziraat Seferberliği Bugünün En Mühim Milli Davalarındandır.", **Köye Doğru**, S. 37, 1942, s. 3-4.

[45] Selahaddin Demirkan, "Köy Kalkınma Meseleleri", **Köye Doğru**, S. 5, 1940, s. 3.

[46] Selahaddin Demirkan, "Türk Misyonerleri", **Köye Doğru**, S. 47, 1942, s. 3.

[47] Selahaddin Demirkan, "Çifteler Köy Enstitüsü", **Köye Doğru**, S. 35, 1941, s. 6-13.

[48] Selahaddin Demirkan, "Köy Öğretmeninin İdari Selahiyetleri", **Köye Doğru**, S. 41, 1942, s. 3.

Demirkan köye dönük politikaları ve sonuçlarını incelemek için Bulgaristan'a da gitmiş, ilginç notlar aktarmıştır. Bütün modern tekniklerin kullanıldığını, ekilmedik bir karış yer bırakılmadığını belirtirken, tarım, hayvancılık ile ilgili gazete ve dergilerin Bulgar köylülerince kapışıldığını gördüğünde *"bizim köylümüzün yüzde onu olsun ne zaman böyle gazeteleri kapışacak"* diye sormuştur.[49]

Selahaddin Demirkan'ın yazılarında farklı kesimlerin Köycülük konusuna yaklaşımları da yer almıştır.

Bireyci olarak nitelediği ve terk edilmesini zorunluluk olarak gördüğü Tanzimat'ın edebiyattaki yaklaşımının Cumhuriyet döneminde de sürdüğünü, edebiyatın hala yenilik-eskilik, aşk, şehvet nakaratını bırakmadığını, toplum (köy) gerçeğine nüfuz edemediğini belirtmiştir.[50] Ona göre romanda, öyküde, köylü yanlış işlenmekte, üstünkörü anlatılmakta bu da köylünün manevi istismarı anlamına gelmektedir.[51]

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de ırkçılık taraftarı kişilerin ve ırkçı-Turancı fikirlere sayfalarında yer veren dergilerin arttığı bilinmektedir. Demirkan, ülkenin gerilik koşullarının bariz olmasına rağmen aydın kafaların topraktan, dolayısıyla, gerçeklerden kaçtığını belirterek Türkçülere seslenmiş, onları gerçekçi olmaya çağırmıştır: *"…masa başlarındaki gazete ve mecmua sahifelerindeki Türkçülükle toprak üstündeki Türkçülük arasında eğer uçurum denecek kadar ayrılık görünüyorsa, böyle bir manzarayı seyre-*

---

[49] Selahaddin Demirkan, "Bulgaristan'da Köy ve Köycülük II", **Köye Doğru**, S. 78, 1943, s 14; Bulgaristan'a dair başka bir yazısında, bu ülkede Köy idaresinin yetkilerinin bize göre daha geniş olduğu, muhtarın atandığı, muhtar olmada yüksek eğitimli, idari işlerde tecrübeli, köy halkından olmak şartlarının arandığını nakletmiştir. Selahaddin Demirkan, "Bulgaristan'da Köy ve Köycülük IV", **Köye Doğru**, S. 79, 1943, s. 10.

[50] Selahaddin Demirkan, "Edebiyatımız ve Köy Davası", **Köye Doğru**, S. 2, 1940, s. 4.

[51] Selahaddin Demirkan, "Köylüyü Yeni Bir İstismar Tarzı", **Köye Doğru**, S. 21, 1941, s. 3; Türk münevveri köylü kitlelerle dayanmadığı için edebiyatta sanatta bilimde millete rehberlik edecek bir fikir sistemi ve milli bir felsefe kuramamıştır. Selahaddin Demirkan, "İnkılâbımız ve Köylü", **Köye Doğru**, S. 62, 1943, s. 5.

denlerin ruh haletini iyi incelemelidir… Bizim Turanımız Anadolu'dur… Ey Türkçü kardeşler üretime, işe, sabana koşunuz. Ta ki Turan'a tok karınla gidelim ."[52]

"… kitap ve bütçe Türkçüleri hala ve hala milli ideal denen bu yosmayı ya gökte, ya yurt dışında yahut şehirlerde arıyoruz. …Günlük geçici ve dış olaylar gözümüzü kamaştırıyor, öz benliğimize dönemiyoruz."[53]

Demirkan, Batı uygarlığını anlama çabamızı da köycülük açısından tahlil etmiştir: *"Yüzü Garbe dönmüş olan Türkiye'de, yüz elli yıldan beri devam eden siyasi, idari ve iktisadi ıslahat veya inkılâp hareketlerinin fikri, felsefi temayüllerini araştırırken gördüğümüz boşluğun sebebi, Garp cemiyetlerinin bugünkü hayatını hazırlayan gerçek tarihi amillerin idrak edilmemiş olmasıdır. Medeniyetin fikir-kuvvet mahsulü olduğuna inanan Türk tefekkürü cemiyetin iş, hareket ve kudret kaynaklarına birer basit madde diye bakmıştır ve bakmaktadır. …Tanzimat'tan beri devam eden bütün mektepçilik, kültürcülük gayretlerimize rağmen, halkın köylünün ve bunların doğup büyüdüğü içtimai rahmin bünyesi, iktidarı, taşıdığı değerler ve gerçekler bugün bile gözden kaçmaktadır."*[54]

Batı uygarlığını yaratan gerçek amillerin doğru kavranması konusundaki eleştirisinin yanında Demirkan, yine Batı'da beliren *insan tipi*nin Türkiye'de yaratılmasını hayati derecede önemsemiştir. Ona göre, insan cemiyetleri, hayat mücadelesinde aldıkları tavır ve zihniyetlerine göre şahsiyetçi (infiradi) ve cemaatçi olarak iki tipe ayrılmaktadır

---

[52] Selahaddin Demirkan, "Türkçülük-Köycülük", **Köye Doğru**, S. 42, 1942, s. 4; "Türk milliyetçiliği nedense iktisadi realiteleri bir türlü idealleştiremiyor. Toprak sevgisi, köylü muhabbeti, halkçılık ve buna benzer sözlerin belki edebi değeri değerleri vardır. Fakat ne ilmi, ne ameli değerleri bir kıymet hükmü halinde gerçekleşememiştir ." Selahaddin Demirkan, "Arzular, Realiteler ve İdealler", **Köye Doğru**, S. 53, 1942, s. 3.

[53] Selahaddin Demirkan, "Türkçülüğe, Milliyetçiliğe Dair", **Köye Doğru**, S. 55, 1942, s. 4; Ziya Gökalp halkı tanımayı, halkla kaynaşmayı, ona medeniyet götürmeyi önemsemiştir. Turancılar bugünkü anlayışları ile Turan'a değil İstanbul'un köylerine bile gidemez. Bize yol göstersinler. Kımızlı kafa ile değil. Karnı tok kafa ve mide ile. Donkişot'ça sözlerle, inhisarcı kafa tutmalarla Türklük, milliyetçilik davası yürütülemez. Selahaddin Demirkan, "Turan Neresidir?", **Köye Doğru**, S. 59, 1942, s. 3.

[54] Selahaddin Demirkan, "İçtimai Davalarımızın Kökü Köydedir", **Köye Doğru**, S. 111, 1946, s. 2.

Şahsiyetçi tipi; hayat mücadelesinde kendine güvenen, kuvvetli irade ve karakter sahibi, teşebbüs kabiliyeti taşıyan, hükümet ve cemiyet otoritesini kabul etmeyen, sorumluluk duygusu gelişmiş toplum,

Cemaatçi tipi; ferdin kıymetli olmadığı, terbiye tarzının korku ve itaate dayandığı, çocukların her zaman aile veya hükümet yardımını aradığı, kadının hayattaki rolünün pek az olduğu, fertlerde sorumluluk duygusunun gelişmediği, hükümetlerin merkeziyetçi ve görünürdeki hakçılığa karşın memur aristokrasisinin kurulduğu toplum olarak tanımlamıştır.

İkinci Meşrutiyet döneminde Prens Sabahattin ile Türk düşünce hayatına giren bu görüşleri 1940'larda gündeme getiren Demirkan, Şark cemiyetlerinin cemaatçi, Garp cemiyetlerinin şahsiyetçi tipe mensup olduğunu belirtmiş, Türkiye'de hükümet kurumları, kanunlar ve terbiye sisteminin şahsiyetçiliği geliştiremediğini ifade etmiştir.[55]

Türkiye'nin şahsiliğe doğru gitmesi gerektiğini savunan Demirkan, anılan yıllarda Devletçilik adı altında sürdürülen çalışmaların toplumu cemaatleştirdiğini, her şeyi devletten bekleme geleneğinin varlığı sebebiyle mahalli teşkilatların gelişemediğini, devletin bir şeye elini attığında orada fertlerin adeta şuursuzlaştığını belirtmiştir.[56]

Her medeniyetin bir tip-adamın eseri olduğunu kabul eden Demirkan, Türkiye'nin kalkınma davasını çözecek tipi; her hareketini ilmi esaslara göre ayarlayan, bir İngiliz gibi imarcı, kuru dağları yeşerten, bozkırları canlandıran, bir kovboy gibi ata binen, asker gibi toprakla savaşan, şair gibi tabiatı dinleyen, bir alim gibi hayat kanunlarını araştıran insan olarak tarif etmiştir.[57]

---

[55] Selahaddin Demirkan, "Cemaatçilik - Şahsiyetçilik", **Köye Doğru**, S. 70, 1943, s. 1-14; Başka bir yazısında da Cumhuriyet, Türk içtimai yapılışını, tipini değiştirebildi mi? Türklüğün cemaatçi, merkeziyetçi, devletçi karakterinin kaynağı olan köy varlığında ne kadar değişim yaratabildi mi? sorusuna olumsuz yanıt vermiştir. Selahaddin Demirkan, "Bizce Köye Doğru Ne Demektir?", **Köye Doğru**, S. 102, 1945, s. 2.

[56] Selahaddin Demirkan, "Türkiye Nereye Doğru Gidiyor?", **Köye Doğru**, S. 69, 1943, s. 3-4

[57] Selahaddin Demirkan, "Beklediğimiz Türk-Tip Adamı", **Köye Doğru**, S. 49, 1942, s. 3-15; Paul de Rousiers'in Amerikan Hayatı (La vie Americaine) adlı eserini

Köylülüğü, yaratılacak yeni Türk medeniyetinin temeli ve Türk kültürünün bozulmamış kaynağı olarak gören yazar, köyden kentlere nüfus akışının engellenmesi gerektiği fikrindedir. Şehirlere yığılmayı önlemek için çiftçi, köylü ve diğer meslek sahipleri için sıkı bir meslek teşkilatı kurulmasını, sorunlarının yerinde çözümü için gerçekçi düzenlemeler yapılmasını önermiştir.[58]

Yazılarından şehirleri sevmediği, köylere gittiğinde daha mutlu olduğu anlaşılan Demirkan'ın, Ilgaz dağı eteklerindeki bir köyde, pazara mal götüren on yaşındaki bir çocuk vesilesiyle yazdıkları şehre bakışını yansıtmaktadır: "*Kovboy hikayeleriyle beyinleri evhamlanan şehir çocuklarına hiç benzemezsiniz…. Siz topraktan ayrılmayın ey bu memleketin aziz kökü olan aziz Türk yavruları. Ve siz ey şehir çocukları, kökünüze hor bakmayın. Hor bakmayın."*[59]

1940'lı yıllarda köyden kente göç olgusunu, şehir havasının köyün havasını bozması, iş ordusunun erlerinin basık tavanlı apartmanların tütün kokan atmosferi içine atılması olarak değerlendirmiştir. Şehrin, çeşitli unsurlarıyla, köylü ailelerin içtimai tiplerini bozucu etki yapmasından, köylerde bireyciliğin belirmesinden şikayet etmiştir.

Demokrat Parti'nin iktidar yıllarında gerçekleşen tarımın makineleşmesi olgusuyla köyden kente yaşanan yoğun göç gerçeği karşısında, memnun olmadığı fakat kabullendiği bu gerçeği yine kendi yaklaşımına göre yorumlamıştır: "*Köyden gidenlerin yerine gene aynı köydeki nüfus geçiyor ve şehirlerin bozulan kanı da tazeleniyor*."[60]

Bütün fikri mesaisini köy üzerine yoğunlaştıran Selahaddin Demirkan, yukarıda değinilen önerileri yanında, köyü tanımak ve geleceği

---

tanıttığı yazısında da, ABD'nin gelişmişliğinin temelinde şahsiyetçi (infiradi) Anglo-Sakson aile tipinin olduğunu belirtmiştir. Selahaddin Demirkan, "Anglo-Saksonların Kudretlerinin Kaynağı Nerededir?" **Köye Doğru**, S. 1, 1946, s. 4; Köye Doğru dergisi altıncı yayın yılında S. 1 şeklinde numaralandırılmaya başlanmıştır.

[58] Selahaddin Demirkan, "Köyden Şehre Akın Meselesi", **Köye Doğru**, S. 78, 1943, s. 4.

[59] Selahaddin Demirkan, "Köy Çocukları", **Köye Doğru**, S. 30, 1941, s. 3.

[60] Selahattin Demirkan, **Köy Sosyolojisine Hazırlık**, Fakülte Matbaası, Ankara, 1962. s. 23.

planlamak konusunda sosyoloji bilimine merkezi bir rol biçmiştir. Sosyolojinin cemiyet olaylarını müşahede esasına göre kurulduğunu, köy tetkiklerinin bunların başında geldiğini belirtmiş, kabul ettiği sosyoloji ekolünü ve çalışma yöntemini açıklamıştır: *"Le Play'e göre cemiyet içinde vukua gelen hadiselerin sebep ve netice münasebetlerini anlayabilmek için, müspet ve tecrübi ilimlerin kullandıkları (müşahade-gözlem usulü)nü ele almalıdır… Bir cemiyet alimi… bizzat cemiyete inmeli (şimdi olan veya olmakta bulunan hadiseleri ilmi müşahedeye tabi tutmalıdır)dir."*[61]

Tecrübi sosyoloji olarak da adlandırdığı Köy sosyolojisini, devletin ele alması zaruri milli bir problem olarak görmüş, bu metodun kullanılmasında, toplumu oluşturan parçalardan, aileden, işe başlanmasının doğru olacağını vurgulamıştır.

Köye dönük ülke çapındaki planlamalara temel olmasını istediği doğru ve ayrıntılı bilgileri edinebilmek için Köylü Aile ve genel Köy Monografyası hazırlanmasını savunmuş, bu monografyaların hangi bilgileri içermesi gerektiğini somutlaştırmıştır. Ailenin, üretim tarzı, mülk, yaşama tarzı, bütçe(gelirle-giderler), giyim-kuşam, beslenme … gibi yönlerden, köyün de coğrafya, iklim, nüfus, iş hayatı, toprağın durumu, iş ilişkileri, mülkün intikali, ticaret, kültür durumu, komşuluk, idare, köyün tarihi, köy hayatında değişmeler… gibi yönlerden tetkikini önermiştir.[62]

---

[61] Selahattin Demirkan, **Köy Sosyolojisine…**, s. 8; Selahattin Demirkan, Fransız çevresi Le Play ekolünün (bilhassa Le Play çığırı köy monografileri ile bu yolu hazırlamıştır) tesiri altında kalmış bir içtimaiyat mensubudur. Bu değerlendirme, aynı eserin Önsöz'ünde yer almış olup İ. Ü. İktisat Fakültesi Sosyoloji Profesörü Z. Fahri Fındıkoğlu'na aittir; Türkiye'de ve dünyada sosyoloji alanında yapılan çalışmaları takip eden Kandemir, **"**Türkiye'de Köy Sosyolojisi ve Problemleri" adlı tebliğini 1952'de İstanbul'da toplanan XV. Milletlerarası Sosyoloji Kongresi'ne göndermiş, bildiri Kongre tebliğler yayınının II. cildinde Fransızca olarak basılmıştır. s. 21.

[62] Selahattin Demirkan, **Köy Sosyolojisine…**, s. 32-43; Yukarıda ana başlıklarını verdiğimiz inceleme konularının, ayrıntılı bilgi edinmeyi sağlayacak birçok alt başlığı da bulunmaktadır; İstanbul ili Köy Bürosu müdürlüğü ve Eminönü Halkevi Sosyal Araştırmalar Kolu başkanlığı yaptığı yıllarda yazdığı eseri de benzer içeriğe sahiptir. Salahaddin Demirkan, **Köy Nasıl Tetkik Edilmelidir?**, İstanbul Eminönü Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı: XX, Kültür Basımevi,

Monografya hazırlamayı pratik faydalar cephesinden olduğu kadar bilimsel bir zemin oluşturma yönüyle de önemsemiştir: "*… günün birinde Türkiye'nin muhtelif içtimai mıntıkalarında en az bin köyde… ilmi tetkikler yapmak mümkün olur…. Hiç olmazsa 1000 kadar köy monografyası bulunursa Türk sosyolojisinin temelleri atılmış sayılabilir .*"[63]

Demirkan yazılarında önerdiği usulleri bizzat uygulamış, Bağlum (Ankara), Küçük Çekmece (İstanbul) Köylerinin monografyasını hazırlamış, İstanbul'a yakın yaklaşık yüz elli köyün kütüğünü (monografya defteri)oluşturmuş, Edirne, Tekirdağ, Bursa, İzmir, Ankara köylerini yakından incelemiştir.

Medeniyet ve ilerlemeyi elitlerin, dahilerin, devlet-sanat-ilim adamlarının eseri olarak kabul etmek, Osmanlı zihniyetinden kurtulamamış memurları eleştirmek, sağlıklı köy evleri yapılmasını önermek, toplumsal konuların sınıfsal izahından özellikle kaçınmak, Türk kadınının yüceliğini vurgulamak, sağlam Müslüman olmasıyla köylünün komünizme set olacağını ifade etmek, köylülerin tarihi eserler konusunda bilinçlendirilmesi gereğine dikkat çekmek Demirkan'ın yazılarında gözlemlenebilen diğer yaklaşımlar olmuştur.

Değerlendirme

Türkiye'de Köycülük akımı çerçevesinde 1920-1950 arası dönemde ortaya konan görüşler ve uygulamalara dair farklı değerlendirmeler mevcuttur.

Köycülük ve köycü söylem için net bir sınıflandırma yapmanın zor olduğu, Türkiye'de hem tepkisel, yüzünü geçmişe dönmüş hem de ilerlemeci söylemler bulunabildiği dolayısıyla köycülüğün dönem dönem farklılaştığı belirtilmiştir. Ancak güçlü rejim düşüncesinin bu akımın en bariz vasfı olduğu savunulmuştur. [64]

İstanbul, 1942, s. 3-32; 1960 yılında yayınladığı diğer bir eseri de yine dünyada ve Türkiye'de sosyal araştırmaların gelişimi, köy anket usulü ve anket sorularına dair açıklamaları içermektedir. Selahaddin Demirkan, **Köy Araştırmaları Kılavuzu**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1960, s. 5-20.

[63] Salahaddin Demirkan, **Köy Nasıl …**, s. 11.

[64] Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - C. 2 Kemalizm**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 284-297.

Bir diğer tahlilde Köycülük çalışmalarıyla gerçekleşen kazanımlara dikkat çekilmiştir: Cumhuriyet, samimiyetle Türk köylüsünü keşfetmiş, onun varlığının ve ihtiyaçlarının bilinciyle bir takım düzenlemeler yapmıştır. Geçmişten gelen aydın ile köylü arasındaki uçurumu kapatmak, inkılâpları benimsetmek ve köye inebilmek için politikalar üretmiştir. [65]

Yukarıdaki yer verilen yargıların genel anlamda Selahaddin Demirkan için de geçerli olduğunu kabul etmenin yanında başka sonuçlara da ulaşılabilir.

Demirkan'ın düşünceleri, İkinci Meşrutiyet döneminden başlayıp, ana hatlarıyla günümüze kadar gelecek olan, Ziya Gökalp, Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza'nın fikirlerinin, bileşimi gibidir. Prens Sabahattin gibi Batı tipi *birey*ler yaratılmasını savunurken, köy kalkınması için gereken bütün temel faaliyetlerin, Ahmet Rıza gibi, devlet eliyle yapılmasını önermiş, Ziya Gökalp gibi köylülüğü, özgün Türk kültürünün kaynağı olarak kabul etmiştir.

Türk köylüsünde gözlemlediği, özünde zorlu yaşam koşullarından doğan ve cemaatçi tipteki toplumlarda görülen, aza kanaat etme, tevekkül, dayanıklılık, dayanışma gibi özellikleri yüceltip bu niteliklerin kaybedilmemesini savunmuş, aynı zamanda Batılı anlamıyla *birey* yaratmanın zorunluluğunu vurgulamıştır. Bunun yanında, yaratılacak yeni Türk medeniyetinin temelini oluşturmasını savunduğu köye özgü kültür ile Türk Devriminin köylüye benimsetmeye çalıştığı prensipler arasında çelişki olup olmadığı konusuna da eğilmemiştir.

Tarımda makineleşmeyi savunurken, makineleşmenin köy nüfusunda er geç yaratacağı şehre akış etkisini yok farz etmiş, köy nüfusunun şehre göçünü, idealize ettiği ve köyde yaşadığını düşündüğü Türk içtimai tipinin yozlaşması olarak değerlendirmiştir. Başka bir ifade ile gelecekte, köylünün köyünde kalmasını gerekli ve mümkün görmüştür.

Düşüncelerinde somutlaşan çelişkiler açısından bakılınca Sosyoloji ile ilgili hatır sayılır bir birikimi olmasına rağmen Demirkan'ın, toplum

[65] Uluskan, **a.g.e.,** s. 89.

ve değişme konularındaki yaklaşımlarının bilimsellik yönünden ciddi sorunlar içerdiği açıktır. Zira toplumsal hayatta *maddi* olanın belirleyiciliğini kabul etmesine rağmen Türk toplumunun gelecekte de köy toplumu olarak muhafaza edilebileceğini savunmuştur. Gelecek tasavvurunda, sanayileşmenin nereye oturduğu konusuna ise hiç değinmemiştir.

Yukarıda değinilen çelişkileri yanında Demirkan'ın, dönem içindeki olumlu katkıları da değerlendirilmelidir. Nusret Kemal Köymen ile karşılaştırıldığında köylülüğün maddi şartları hakkında, doğrudan temas ile şekillenmiş gerçekçi bilgi ve bakışa sahiptir. Zira yıllarca farklı bölgelerdeki köyleri-köylüleri yakından tanımıştır. Kitapları dışında, altı yıl boyunca yayınlamayı başardığı dergisi ile köy-köycülük konusunun, çok yönlülüğünü de somutlaştırarak, canlı kalmasında ciddi bir katkı yapmıştır.

Köy kalkınması konusunda eğitime ağırlıklı rol biçilen, köy öğretmeninden mucizeler beklenen bir dönemde, köylü kitlelerin maddi yaşam koşullarını değiştirmeye dönük gerçekçi öneriler sunması onu, diğer Köycülerden ayırmakta, neredeyse bütün mesaisini Köycülük konusuna ayırması, idealizmine işaret etmektedir.

Cumhuriyet dönemi Köycülüğü hakkındaki, *köyün uzaktan sevildiği, gerçek sorunlarına nüfuz edilemediği* şeklindeki değerlendirme bilinince, Demirkan örneği, Köycülük konusunda genellemeler yaparken daha temkinli davranma gereğini düşündürmektedir. Selahaddin Demirkan, Ahmet Kutsi Tecer'in şiirindeki, *o uzak köye* gitmiş ve onun için çalışmıştır.

KAYNAKÇA

AKPOLAT, Yıldız, "1935-1959Yılları Arasında Siyasi Bilgiler/İlimler Mecmuası'nda/Dergisi'nde Sosyoloji", **Sosyoloji Konferansları**, No:46 (2012-2)/AKPOLAT; <http://www. journals. istanbul. edu. tr/iusoskon/article/view/1023019365>. Erişim Tarihi: 16 Oct. 2015 doi: http://dx. doi. org/10, 18368/sk. 60977

AYSAL, Necdet, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,** S. 35-36, 2005.

ÇEÇEN, Anıl, **Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.

ÇETİN, Türkan, "Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları", **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

DEMİRKAN, Selahaddin, "Köycülüğümüz", **Ülkü**, S. 31, 1935.

_____, "Büyük Türkiye Kuvvetli Köy", **Köye Doğru**, S. 1, 1940.

_____, "Türkçülük-Köycülük", **Köye Doğru**, S. 42, 1942.

_____, "İnkılâbımız ve Köylü", **Köye Doğru**, S. 62, 1943.

_____, "Köylüyü Yeni Bir İstismar Tarzı", S. 21, 1941.

_____, "Edebiyatımız ve Köy Davası", **Köye Doğru**, S. 2, 1940.

_____, "Köy Öğretmeninin İdari Salahiyetleri", **Köye Doğru**, S. 41, 1942.

_____, "Çifteler Köy Enstitüsü", **Köye Doğru**, S. 35, 1941.

_____, "Türk Misyonerleri", **Köye Doğru**, S. 47, 1942.

_____, "Köy Kalkınma Meseleleri", , **Köye Doğru**, S. 5, 1940.

_____, "Ziraat Seferberliği Bugünün En Mühim Milli Davalarındandır .", S. 37, 1942.

_____, "Köye Doğru Yeni Hamleler", **Köye Doğru**, S. 51, 1942.

_____, "İskân Meselelerimiz", **Köye Doğru**, S. 56, 1942.

_____, "Yine Toprak Meselesi", **Köye Doğru**, S. 8, 1940.

_____, "Ağalık, Beylik Devri Kapanmadı mı?", **Köye Doğru**, S. 48, 1942.

_____, "Halka Doğru Köye Doğru", **Köye Doğru**, S. 44, 1942.

_____, "Beklediğimiz Türk-Tip Adamı", **Köye Doğru**, S. 49, 1942.

_____, "Türkiye Nereye Doğru Gidiyor?" , **Köye Doğru**, S. 69, 1943.

_____, "Cemaatçilik – Şahsiyetçilik", **Köye Doğru**, S. 70, 1943.

_____, "Anglo-Saksonların Kudretlerinin Kaynağı Nerededir?", **Köye Doğru**, S. 1, 1946.

_____, "Bizce Köye Doğru Ne Demektir?" , **Köye Doğru**, S. 102, 1945.

_____, "İçtimai Davalarımızın Kökü Köydedir", **Köye Doğru**, S. 111, 1946.

_____, "Köy Çocukları", **Köye Doğru**, S. 30, 1941.

_____, "Arzular, Realiteler ve İdealler", **Köye Doğru**, S. 53, 1942.

_____, "Toprak Davamız" , **Köye Doğru**, S. 52, 1942.

_____, "Türkçülüğe, Milliyetçiliğe Dair", **Köye Doğru**, S. 55, 1942.

_____, "Turan Neresidir?" , **Köye Doğru**, S. 59, 1942.

_____, "Türk Cemiyeti ve Köy Davası", **Köye Doğru**, S. 73, 1943.

_____, "Toprak Mahsulleri Vergisi ve Hükümet Hisseleri", **Köye Doğru**, S. 72, 1943.

_____, "Kepirtepe Köy Enstitüsünde", **Köye Doğru**, S. 71, 1943.

_____, "Toprak Ana Yasası Hazırlanırken", **Köye Doğru**, S. 101, 1945.

_____, "Köylü Yalnız Toprak Değil Toprağına Sahip de Olmak İstiyor.", **Köye Doğru**, S. 104, 1945.

_____, "Cumhuriyet Devrinin En Önemli Bir Kanunu", **Köye Doğru**, S. 105, 1945

_____, "Bulgaristan'da Köy ve Köycülük IV", **Köye Doğru**, S. 79, 1943,

_____, "Bulgaristan'da Köy ve Köycülük II", **Köye Doğru**, S. 78, 1943,

_____, "Köyden Şehre Akın Meselesi", **Köye Doğru**, S. 78, 1943,

_____, "Eti Mesut Köyü", **Köye Doğru**, S. 75, 1943.

_____, "General Kazım Dirik", **Köye Doğru**, S. 27, 1941.

_____, "İskan Meselelerimiz", **Köye Doğru**, S. 56, 1942.

_____, "Halka Doğru- Köye Doğru", **Köye Doğru**, S. 44, 1942.

_____, "Köycülüğün Manası ve Kıymeti", **Köye Doğru**, S2, 1940.

DEMİRKAN, Salahaddin, **Köy Nasıl Tetkik Edilmelidir?** Kültür Basımevi, İstanbul, 1942.

DEMİRKAN, Selahaddin, **KöyAraştırmaları Kılavuzu**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1960.

DEMİRKAN, Selahattin, **Köy Sosyolojisine Hazırlık**, Fakülte Matbaası, Ankara, 1962.

GÖKTAŞ, Serdar, **Trakya Umumi Müfettişliği'nin Köycülük Politikası,** Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2012.

KANDEMİR, Selahattin, **Turova Harabesi**, Resimli Ay Matbaası T. L. Şirketi, İstanbul, 1938.

KANDEMİR, Selahattin, **Köy Kalkınması Hakkında Rapor**, T. C. Ziraat Vekâleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Ankara, 1938.

KARAÖMERLİOĞLU, Asım, "Türkiye'de Köycülük", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - C. 2 Kemalizm**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

KÖYMEN, Nusret, **Köycülük Programı'na Giriş**, Ulus Matbaası, Ankara, 1935.

_____, "Köy Çalışmalarında Tek Müspet Yol: Köylü Hanı", **Ülkü**, S. 40, 1936.

_____, "Bir Köycülük Projesi Tecrübesi", **Ülkü**, S. 8, 1933.

_____, "Sanayileşmemiz Üzerine Düşünceler", **Ülkü**, S. 36, 1936.

ULUSKAN, Seda Bayındır, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

YILMAZ, Birgül, **Türkiye'de Köycülük ve Köy Enstitüleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Trabzon, 2013.

EKLER

EK-1

Selahaddin Demirkan

EK-2

Köye Doğru, S. 2, 1940.

ATSIZ MECMUA'DA KÖYCÜLÜK SÖYLEMİ

Mehmet IŞIK*

ÖZET

Türkiye'de Tek-Parti Dönemi halkçılığının başlıca bileşenlerinden biri köycülüktür. Temelleri Osmanlı'nın son yıllarına uzanan köycülük düşüncesi, bir yandan köylülerin eğitim yoluyla kültürel ve ekonomik olarak dönüştürülmesini amaçlarken diğer yandan da onların köylerinde kalmaları sağlanarak proleterleşmelerinin önlenmesini öngörür. 1930'lu yıllarda tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik krizin, köye ve köylülere olan ilgiyi arttırması sebebiyle popülerliği artan köycülük, dönemin politikacıları ve entelektüelleri üzerinde daha etkili hale gelir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk de dâhil olmak üzere dönemin siyasi liderleri yeni rejimin başlıca görevinin kırsal bölgelerin dolayısıyla da köylülerin kalkınması olduğunu vurgularken; dönemin sanatçıları, edebiyatçıları, tiyatrocuları ise eserlerinde köy ve köy sorunlarına daha yoğun bir şekilde yer verir.

Köye ve köylülere yönelik artan ilgiye basın da kayıtsız kalmaz ve Ülkü, Atsız Mecmua, Kooperatif, Kooperatifçilik, Karınca gibi dergilerde köyü, "köyün içinden dönüştürerek", "Cumhuriyetin köyü" haline getirecek metotlar tartışılır. Köycülük düşüncesinin işlendiği bu yayınlar arasında *Atsız Mecmua*, Türkçü bir dergi olması sebebiyle diğerlerinden ayrılır. "Türk köyünü ve köylüsünü yükseltmeyi" amaç edinen dergi, Nihal Atsız tarafından 1931-1932 yıllarında toplam on yedi sayı çıkarılır. Yazarları arasında Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Pertev Naili Boratav ve Sabahaddin Ali gibi isimlerin de yer aldığı *Atsız Mecmua*, Cumhuriyet dönemi Türkçülüğü açısından önemli bir dönüm noktası olması yanında köycülük düşüncesinin Türkçülüğe eklemlenmesine de önemli katkılar sağlar.

* Doç. Dr., Batman Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sinema Televizyon Bölümü, e-posta: mehmet.isik@batman.edu.tr

Bu çalışmada köycülük düşüncesinin *Atsız Mecmua* sayfalarına nasıl yansıdığı söylem analizi yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan analizler neticesinde, *Atsız Mecmua*'da oldukça yoğun ve çelişkili bir köycülük söyleminin geliştirildiği, bir taraftan köyün ve köylünün dönüştürülmesi ve yaşamakta olduğu sıkıntılardan kurtarılması savunulurken diğer taraftan ulusal kültürün "saf" ve "tamamen korunmuş" olduğu yerlerin köyler olduğunun vurgulandığı; bu yüzden özellikle gençlerden Türk kültürünü yozlaştırmaksızın bağrında saklayan köylere ve köylülere sahip çıkmalarının istendiği; "gerçek Türk halkının köylünün ta kendisi" olduğunun savunulduğu söz konusu söylem içerisinde köyün, saf ırkın ve kültürün arandığı bir mekân olarak belirdiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atsız Mecmua, Nihal Atsız, Köycülük, söylem, halkçılık

DISCOURSE OF PEASANTISM IN THE ATSIZ MECMUA

ABSTRACT

Peasantism is one of the prominent components of Single-Party Era Populism in Turkey. The idea of peasantism, roots of which is based on the last of Ottoman Empire, aims to evolve peasants economically and culturally, on the other hand, it proposes to prevent them to become proletarian by making them stay in their villages. Since the economic crisis of 1930s that affected the whole world, increared the interest on village and peasants, the popularity of peasantism was increased and became more effective among the politicians and intellectuals of this period. While the political leaders of this term, including the President Mustafa Kemal Atatürk, emphasized that the primary mission of the new regime is the development of rural areas and villages, artists, authors and poets, and theatre players also gave wide coverage to village and problems of village in their works.

The media also was not oblivious to the raising interest towards village and peasants, and in the journals such as *Ülkü, Atsız Mecmua*, *Kooperatif, Kooperatifçilik* and *Karınca*, the methods which would transform the village into 'the village of Republic' through 'an internal transformation' were discussed. The *Atsız Mecmua* has a different place amongst the publications in which peasantism was treated, because it was a Turkist journal. The journal that aims to promote "Turkish village and peasants" had been published as seventeen issues by Nihal Atsız between 1931 and 1932. The journal, some authors of which were Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Pertev Naili Boratav and Sabahaddin Ali, was a milestone of the Turkism in the Republican era as well as it made important contribution to articulation of peasantism idea into Turkism.

This article using discourse analysis analysed how peasantism was reflected in the pages of the *Atsız Mecmua*. As a result of this analysis, it was revealed that a highly intensive and contradictory peasantism discourse was developed in the Atsız Mecmua; and while transformation of the village and peasants and rescue of them from their problems were advocated; on the other hand, it was emphasized that villages were the place, in which the national culture remained as 'pure' and 'completely preserved'. Hence, the journal also asked especially the youth to protect the village and peasants which conserved the Turkish culture without corrupting it. Lastly, the article reached the conclusion of that in the discourse of the journal in which peasants were personified as the real Turkish people, village emerged as a place in which pure race and culture was desired.

Key Words: Atsız Journal, Nihal Atsız, Peasantism, Discourse, Populism.

GİRİŞ

Kentleşmeye ve sanayileşmeye doğrudan bir tepki olarak 19. yüzyıl sonlarında gelişmiş kapitalist ülkelerde ortaya çıkan köycülük düşüncesi, Türkiye'de Tek-Parti Dönemi halkçılığının başlıca bileşenlerinden birisi olmuştur[1][2]. Temelleri Osmanlı'nın son yıllarına uzanan bu düşünce, bir yandan köylülerin eğitim yoluyla kültürel ve ekonomik olarak dönüştürülmesini amaçlarken diğer yandan da onların köylerinde kalmalarını sağlayarak proleterleşmelerinin önlenmesini öngörür. 1930'lu yıllarda tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik krizin, köye ve köylülere olan ilgiyi arttırması sebebiyle popülerliği artan köycülük, dönemin politikacıları ve entelektüelleri üzerinde daha etkili hale gelir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk de dâhil olmak üzere dönemin siyasi liderleri yeni rejimin başlıca görevinin kırsal bölgelerin dolayısıyla da köylülerin kalkınması olduğunu vurgularken; sanatçılar, edebiyatçılar, tiyatrocular ise eserlerinde köy ve köy sorunlarına daha yoğun bir şekilde yer verir.

Köye ve köylülere yönelik artan ilgiye basın da kayıtsız kalmaz ve K*adro,* Ülkü, Atsız Mecmua, Kooperatif, Kooperatifçilik, Karınca gibi dergilerde köyü, "köyün içinden dönüştürerek", "Cumhuriyetin köyü" haline getirecek metotlar tartışılır. Köycülük düşüncesinin işlendiği bu yayınlar arasında *Atsız Mecmua*, Türkçü bir dergi olması sebebiyle diğerlerinden ayrılır. "Türk köyünü ve köylüsünü yükseltmeyi" amaç edinen dergi, Nihal Atsız tarafından 1931-1932 yıllarında toplam on yedi sayı çıkarılır. Yazarları arasında Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan gibi Türkçülüğün önde gelen ideologlarının yanında Pertev Naili Boratav ve Sabahaddin Ali gibi ileride sosyalist düşüncenin önemlitemsilcileri olarak tanınacak isimlerin de yer aldığı *Atsız Mecmua*, Cumhuriyet dönemi Türkçülüğü açısından önemli bir dönüm noktası olması yanında Köycülük düşüncesinin Türkçülüğe eklemlenmesine de önemli katkılar sağlar.

---

[1] Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük", Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.283-284.

[2] Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüzyılı", **Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler (1849-1984)**, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 42.

Bu noktadan hareketle bu çalışmada *Atsız Mecmua'da* Köycülük düşüncesinin ağırlıklı olarak hangi temalar etrafında hangi dilsel ve söylemsel stratejiler kullanılarak geliştirildiği ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede öncelikle Köycülüğün ortaya çıkışı ve gelişimi incelenecek, ardından da Köycülerin savunduğu görüşlerin *Atsız Mecmua* söylemine etkisi dergide yayınlanan yazıların çözümlenmesi yoluyla bulgulanacaktır.

Köycülük Düşüncesinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Köycülük ve benzeri düşünceler 19. yüzyılın sonlarından itibaren gelişmiş kapitalist ülkelerde gözlemlenmeye başlar. Bunun başlıca nedeni kentleşmenin ve özellikle de sanayileşmenin, eskimiş toplumsal yapıları, tarzları, değerleri, kültürleri ve birçok diğer etmeni kökünden değiştirmeye başlamasıdır. Bir başka deyişle köycü düşünceler kentleşmeye ve sanayileşmeye doğrudan bir tepki olarak gündeme gelir, bu nedenle de kapitalist gelişmenin ileri aşamasındaki ülkelerde köycü akımların en belirgin özellikleri tepkisellikleri ve yüzlerinin "geçmişe dönük" olmasıdır. Özellikle bir kriz dönemi olan 1930'larda bu tür düşünceler tüm dünyada daha da yaygınlaşarak taraftar bulur[3].

Sanayi Devrimi'ni takip eden süreçte, 20. yüzyıla baktığımızda, dünyada en büyük sosyal dönüşümlerin aslında köylülüğün çözülmesi sürecinde yaşandığı görülür. Bu bağlamda 20. yüzyılda köylülüğün nasıl ele alınacağı, sosyal ve siyasal hayat içerisine nasıl eklemlenebileceği gibi sorular bütün siyasal hareketlerin yaşamsal, varoluşsal sorunu haline gelir[4].

Türkiye'deki Köycülük hareketini etkileyen en önemli olay Rusya'da Çarlık döneminde ortaya çıkan Narodnik Hareket'tir[5]. 'Halka

---

[3] Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s.284.

[4] Asım Karaömerlioğlu, **Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.11-12.

[5] Hikmet Pala,**Cumhuriyet Modernleşmesinin Bir Aracı Olarak Ordu Halkevi ve Çalışmaları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s.220-221.

gitme' şiarı nedeniyle 'halka doğru gidenler' hareketi olarak bilinen Narodnizm'in kökleri Herzen ve Çernişevski'nin 1800'lerin ilk yarısında ileri sürdüğü görüşlere dayanmakla birlikte, bir siyasal akıma dönüşmesi 1868 yılında Bakunin'in *Halkın Davası* (*Narodnoye Delo*) Dergisi'nde yayınlanan bir makalesinde genç Ruslara üniversiteleri bırakıp 'halka gitme' çağrısı yapması ile gerçekleşir[6].

Serfliğin kaldırılışı sonrasında Rusya'da toprak temerküzü ya da toplulaşması giderek hızlanır, tarımda küçük üreticilik geriler. Aynı dönemde ülkedeki küçük burjuva aydın katmanları toplumun yitiren kesimleriyle bütünleşmeye yönelir. Diğer bir deyişle köylülüğün alt gelir gruplarına seslenen Rus aydını, çözülen geleneksel yapıya "Halka Doğru" hareketiyle çözüm arar. "Halka doğru gidenler" toprağını her geçen gün "kulaklar"a, zengin çiftçilere kaptıran ve giderek yoksullaşan küçük üretici köylülüğe sahip çıkar, geniş köylü kitlelerini Çarlığa karşı başkaldırıya çağırır. Devrim için köylülüğü kazanmak gereklidir ve bu noktada Rus aydınına önemli görevler düşmektedir. Rus aydını halka gitmeli, halka inmeli, halkı uyarmalı, eğitmeli, aydınlatmalıdır[7].

Narodnik akım, Rusya'dan Osmanlı topraklarına üç dolaylı yoldan girer. Bunlardan ilki; Balkan ve özellikle Bulgar aydınlarının II. Meşrutiyet'in hemen öncesinde kuvvetlenen Narodnik fikirlerinin Osmanlı aydınlarını etkilemesidir. İkincisi; Rusya'dan gelen Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali vb. Türkçü göçmenlerin Narodnik fikirlerle dolu olarak gelmiş olmalarıdır. Üçüncüsü ise; Ermeni aydınlarının nasyonalist Taşnak hareketine karşı geliştirdikleri sosyalist Hınçak hareketinin Narodnik fikirlerin etkisi altında gelişmesidir[8]. Türkçü aydınların bu gelişmelerden etkilenmeleri doğaldır[9]. Söz konusu dönemde Osman-

---

[6] Andrzej Walicki, **Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma'dan Marksizme,** Çev. Alaeddin Şenel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.344.

[7] Zafer Toprak, "Türkiye'de 'Narodnik' Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 14, Ankara, 2002, s.802.

[8] Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler-2**, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları. Ankara, 1997, 119-120.

[9] Toprak, **a.g.e.**, s.802.

lıcılık ve İslamcılık akımlarının gerçeklikten uzak birer 'kurtuluş yolu' olduğunun da belirginleşmeye başlamasıyla birlikte, Narodnik hareketten etkilenen bir grup aydın, kurtuluşun ancak halk ile birlikte ve ona ulaşılarak mümkün olabileceği düşüncesi ile farklı kanallardan ve farklı 'yollarla' "halka gitme"ye başlar ve böylece Türk halkçılığının temeline ilk harç koyulmuş olur[10].

Narodnik hareketten ve onun Balkanlar'daki uzantısı olan halkçılık (popülizm) ve köycülükten (peasantism) esinlenen Osmanlı halkçıları, Türk Ocağı ve Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti çevresinde toplanarak *Türk Yurdu* ve *Halka Doğru* dergilerini çıkarır[11]. Söz konusu dergilerde Türk köylüsünün durumunun iyileştirilmesi gerektiği savunulur.

Akçura ve arkadaşları tarafından yayınlanan *Halka Doğru* dergisinin halka gitme çağrısı, Tıbbiyeli gençler tarafından uygulanır. 1913 yılında Tıbbiyeli Türk gençleri, Anadolu'ya seyahat ederek halka giderler. Bu seyahat, etkisini kısa zamanda gösterir ve Türkçülerin etkin olduğu Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Anadolu'ya araştırma seyahatleri ve yarışmalar düzenler[12].

Öte yandan köy konusunun gündeme gelmesinde imparatorluğa gelen Batılı aydınlar da etkili olur. Bunlar arasında İttihat ve Terakki'nin ekonomi danışmanlığını yapan Alexander Helphand Parvus ismi oldukça önemlidir. 1910-1914 yılları arasında İstanbul'da yaşayan Parvus, birçok dergide ekonomik konularla ilgili yazılar yazar[13]. Özellikle İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisinde yazdığı Türk köyüne yönelik yazılar, Köycülüğün gelişimi açısından önemli rol oynar. Bu yazılarında devletin eski gücüne kavuşabilmesinin tek çare-

---

[10] Evren Haspolat, "Meşrutiyetin Üç Halkçılığı ve Kemal", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 47, Ankara, 2011, s.563.

[11] Toprak, **a.g.e.**, s.802.

[12] Zafer Toprak, "Osmanlı Narodnikleri: Halka Doğru Gidenler", **Toplum ve Bilim**, İstanbul, 1984, Sayı 24, s.74.

[13] Joel Beinin, **Workers and Peasants in The Modern Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s.74.

sinin ekonomik bağımsızlığın kazanılması olduğunu savunur. Bu ise ancak sanayi ve tarımın gelişmesi ile mümkündür. Endüstri toplumu olamayan imparatorluğun elindeki tek çare tarımdır. Bu da köylünün durumunun iyileştirilmesiyle gerçekleşecektir[14].

Köycülük alanında ilk saha çabası ise, 25 Kasım 1918 tarihinde fiilen, 18 Mart 1919 tarihinde resmen kurulan "Köycüler Cemiyeti" ile başlar. Hasan Ferid Cansever, Mustafa Reşid Galip, Mehmed Cemal, Abdülsamed, Mustafa Cemil gibi genç doktorların yanı sıra Halide Edip Adıvar, Ragıp Nurettin Ege, Ahmed Şemsettin, Saime Hanım ve Reşid Galip'in karısı Zübeyde Hanım gibi isimlerden oluşan Köycüler Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nde köye yönelik söylemi uygulama alanına dökmek isteyen ilk ciddi girişimi başlatır. Köycülerin amaçları köylülerle pratik bağlar kurmak, onları eğitmek ve onların yaşam standartlarının yükselmesine katkıda bulunmak olur. Nitekim Cemiyet Nizamnamesinin ilk maddesinde cemiyetin kurulma amacının; "köycüler arasında insaniyetkar bir tarzda çalışmak ve sıhhat, maarif hususatında kendilerine yardım etmek" olduğu ifade edilir[15].

Osmanlı Devleti'nin son on yılında etkili olan Köycülük düşüncesi cemiyetler ve basın çevresinde sınırlı kalır ve bir hükümet politikası haline dönüşemez. Aynı zamanda köy ile aydın arasında organik bir bağ kurulamaz. Köy teorik çalışmalar ile ele alınır, dolayısıyla köy köye gitmeden anlaşılmaya ve değerlendirilmeye çalışılır[16]. Önce Balkan Savaşları, ardından da Birinci Dünya Savaşı, Köycülüğün bir hükümet politikasına dönüşmesini engeller[17].

---

[14] Recep Ertürk, **Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul, 1997.

[15] Füsun Üstel, "Köycüler Cemiyeti", **Tarih ve Toplum Dergisi**, Sayı 72, İstanbul, 1989, 12.

[16] Serdar Göktaş, **Trakya Umumi Müfettişliği'nin Köycülük Politikası**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2012, s.155.

[17] François Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930): Seçilmiş Makaleler,** Çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.56.

Söz konusu dönüşümü tamamlamak için ilk adımı Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk atar ve 1 Mart 1922 tarihli Meclis açış konuşmasında dile getirdiği "Köylü milletin efendisidir" sözü ile köycülüğü bir devlet politikası haline getirmenin ilk işaretini verir. Köylünün kalkındırılması amacıyla hükümet, aydınlar ve halk arasında bir çeşit harmoni oluşturulması için düğmeye basılır. 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'nde tarım kesiminin kalkındırılmasına yönelik kararlar alınması, köylünün uzun yıllardır muzdarip olduğu Aşar vergisinin kaldırılması, Ziraat Bankası'nın yapılandırılması ve tarımsal kredi sorununun çözümü sağlanarak birikmiş sorunların aşılması için önemli adımlar atılır[18].

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de köy ve köylü meselesi son derece yaşamsal bir öneme sahip olur. Osmanlı Devleti, Cumhuriyet'e miras olarak büyük oranda köylü bir nüfus bıraktığı için genç Cumhuriyet kurulduğu sırada Türkiye nüfus ve yapı olarak tam bir köy ve köylü ülkesi görünümü taşımaktadır. Ayrıca nüfusun % 80'inden fazlasını barındıran köyler, ülke ekonomisine en büyük katkıyı yapan üretici kesimi bünyesinde barındırmaktadır. Bu nedenle Cumhuriyet Hükümeti, köy ve köylü sorunu üzerine eğilmek zorunda kalır[19].

Cumhuriyet'in ilanından 1930'lu yılların başına kadarki süreçte yeni rejimin köylere yönelik entellektüel ilgisi "köylünün milletin asıl efendisi" olduğu düşüncesinden öteye gidemez. Köycülük fikrinin Türk aydınları arasında yaygınlaşması daha çok 1930'lu yıllarda gerçekleşir[20]. Bu dönemdeki iki önemli gelişme Türkiye'nin yönetici sınıfı ve aydınlarının köy ve köylüye olan ilgilerinin artmasında rol oynar. Bunlardan birincisi; 1930 yılında kurulan Serbest Fırka deneyimidir. Bu deneyim Halk Fırkası iktidarına kitle tabanının son derece zayıf olduğunu, kitlelerin kazanılmasının önemini gösterir. İkinci gelişme ise; aydınlarda

---

[18] Göktaş, **a.g.e.**, s.155.

[19] Halil Nadaroğlu, **Mahalli İdareler,** Beta Basımevi, İstanbul, 2001, s.240.

[20] Esra Mizan, **Türkiye'de Tek Parti Dönemi Köycülük Düşüncesi ve Köycülük Uygulamaları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2010, 4-12.

görülen ilgisizlik ve tembellik olur. Bu ilgisizlik siyasal olarak Halk Fırkasının yeniden yapılanması, ekonomide devletçiliğe geçilmesi gibi yeni yönelimlerin ideolojik olarak aydınlar tarafından beslenmesi gerekliliği karşısında yerini gittikçe artan bir ilgiye bırakır[21].

1930'lu yılların başından itibaren köycülüğün resmi devlet politikası olmasıyla birlikte basın ve yayın hayatında da köye yönelmede bir canlılık yaşanır[22]. Halkevi dergileri ve özellikle Ülkü dergisi, köycülüğe yönelik yazılarla köylünün durumunu, önemini hükümete ve kamuoyuna anlatmaya çalışır. Ayrıca Nusret Kemal Köymen, Reşid Galip, Hasan Ali Yücel, İsmail Hakkı Tonguç, Kazım Dirik, Hasan Reşit Tankut, Selahattin Kandemir ve diğer köycü aydınlar eserleri ve düşünceleriyle dönemin köycülük ruhunu[23] başarılı şekilde yansıtmışlardır.

Köylünün kültür ve eğitim yönünden gelişmesi için Halkevlerinde kurulan köycülük kolları; köylerin toplumsal, sıhhi ve estetik açıdan geliştirilmesi ve köylü ile şehirli arasındaki karşılıklı sevgi ve dayanışma duygularının güçlendirilmesi için çalışır. Köycülük kollarının köylerde yeterince etkin olamamaları nedeniyle köylerde Halkevlerine bağlı Halkodaları kurulması yoluna gidilir[24]. Halkodaları, Halkevlerinin köylerdeki yansıması olarak düşünülür. Bu sayede köy gezilerine çıkan Köycülük Kolları üyeleri, kötü hava şartlarının olduğu ve ulaşımın zor olduğu köylerde Halkodalarında konaklar ve bu sayede bir takım yerel sorunlar çözülür[25].

Köycülük Kolları üyeleri, köylülüğün kültürel gelişmesini sağlamayı önemli bir toplumsal ve milli misyon olarak görürler. Bu dönemde yönetici kadrolarda ve aydınlarda inkılâp ideolojisini toplumun bütün

---

[21] Karaömerlioğlu, 2006, s. 52-53.

[22] Türkan Çetin, **Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Köylü Politikası (1923-1950),** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1997, s. 6.

[23] Çetin, **a.g.e.**, s. 6.

[24] Göktaş, **a.g.e.**, s. 155.

[25] Sefa Şimşek, **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 139-141.

kesimlerine yayma düşüncesi hakimdir. Bu sebeple Halkevleri Köycülük Kolları, köylülüğün kültürel gelişimine vurgu yaparak Türkiye'de köycülük işinin fikri teşkilatını kurmayı hedefler[26]. Bunun için halk ile aydın kesimi birbirine yaklaştırmaya, aydınlara halkın öz değerlerini tanıtırken halka da Cumhuriyet rejiminin ilkelerini aşılamaya çalışır. Köylülerle birebir iletişim kurulması için köylere gidilmesi, burada köylülere tiyatro gibi gösteriler sunup, köylüleri aydınlatacak her türlü girişimde bulunulması Köycülük Kollarının yürüttüğü faaliyetler arasındadır[27].

Köycülük Kollarının üye sayısı Halkevlerinin açıldığı ilk yıl 2098 iken bu sayı 1940 yılında 154.000'e yükselir. Bu kolların en önemli faaliyeti, köy gezileri düzenlemek olur ve 1940 yılında Köycülük Kolları üyeleri 2.000'den fazla köy ziyaretinde bulunur[28]. Bu tür köy gezilerinin en önemli amaçlarından biri coğrafi ve kültürel açıdan birbirinden ayrı olan aydın ve köylü arasındaki uçurumu kapamaktır. Bu yolla aydınların ve halkın birbirlerini tanımaları ve birbirlerini tamamlamaları amaçlanır[29].

Köycülük Kolları, köy hayatını istenilen düzeyde geliştirmeyi başaramaz. Bu başarısızlıkta köylerin coğrafi olarak küçük ve birbirinden uzak olmasının ve yapılan köy gezilerinde bile bürokratik zihniyetin hâkim olmasının etkisi büyüktür. Halkevleri üyelerinin çoğunluğu köylüye bir toplum mühendisliği nesnesi gibi bakar ve köylüye bu şekilde bitirilmek istenen bir proje olarak bakılması, köylünün şehirli aydınlara kuşkuyla yaklaşmasına sebep olur[30]. Cahit Orhan Tütengil, Köycülük Kollarının köylere yaptıkları gezilerin "aydınların köyde yaptıkları piknik halini alarak" tavsadığını vurgular[31].

---

[26] Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s. 60.

[27] Şimşek, 2002, s. 85-86.

[28] Anıl Çeçen, **Halkevleri,** Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s.195.

[29] Çeçen, **a.g.e.**, s. 162.

[30] Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s. 63.

[31] Cavit O. Tütengil, "Türkiye'de Köy ve Aydınların Tutumu", **Sosyoloji Dergisi**, Sayı 17, İstanbul, 1962, s. 114.

Halkevi Köycüleri, hedeflerine kırsal bölge hakkında bazı antropolojik bulgu ve kültürel bilgi toplama dışında erişemez. Bunda köycülük faaliyetlerinin çoğunluğunun kültürel alanla sınırlanmış olmasının payı yüksektir. Halkevi Köycüleri, köylü sorunlarının kültürel gelişmeyle çözülebileceğini düşünmüşlerdir. Bu sebeple Köycülük Kolları üyeleri köylülerin ve köylerin dış görünümünü değiştirme çabasının ötesine gidemezler[32].

Bu dönemde köycü söylem dört temel neden üzerinde yapılanır. Bunlar; şehirleşme ve sanayileşmeye karşı ön yargı, köyü ve köylüyü yüceltme, batılılaşma ile ilişki ve eğitimin köylerin dönüşmesi için gerekli olarak görülmesidir[33].

Şehirleşmeye karşı olması, Köycülüğün ayırt edici özelliklerindendir. Batı ülkelerinde köycü eğilim daha çok sanayileşmenin sonuçlarından ve özellikle de işçi sınıfı hareketinden duyulan korku üzerine temellenir. Türkiye'de ise köycülük meselesinin temeli sanayileşmeye karşı olup olmamakla ilgili değildir. Türk Köycüleri, sanayileşmeye kuşku ile baksalar da ulusal bir sanayinin gerekliliği hemen herkes tarafından kabul ederler. Ancak vurgu, sanayinin köylüler için olmasınadır. Köycülerin istedikleri sanayileşme, köylüleri köylerinden etmeyen, gelişme gösterilirken üretim ilişkilerine dokunulmayan bir süreçtir[34].

Ulusal kültürün saf ve tamamen korunmuş olduğu yerlerin köyler olduğu düşüncesi, 1930'lu yıllarda Köycüler arasında yaygın olan düşüncelerden bir diğeridir[35]. Köylülere atfedilen üstünlük, Türk ırkının asıl olarak buralarda korunmuş olduğu düşüncesine bağlanır. Söz konusu dönemde Türk ırkı ile ilgili antropolojik araştırmalara ilgi artar; ancak ırk kavramına yaklaşım diğer ırklara ve kültürlere karşı saygı çerçevesinde olur[36].

---

[32] Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s. 64.

[33] Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s. 66.

[34] Sait Aydoslu, "Köycülük Esasları", **Ülkü Dergisi**, Aralık 1934, Sayı 22, s. 300.

[35] Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s. 70

[36] Ömer Kerim, "Bizde Köy Mefhumu ve Köy Kanunu", **Ülkü Dergisi**, Haziran 1933, s.206-212.

Köycülüğün bir diğer özelliği de, Köycü ideologların köylerin dönüşümü için eğitimin gerekli olduğunu söylemeleridir. Köycülere göre, köylerdeki ekonomik ve toplumsal geri kalmışlığın nedeni; toplumsal yapı ve ilişkilerdeki sorunlardan çok, eğitimin yetersizliğidir. Bu nedenle köylerin değişimi için yapılması gereken temel iş, köylülerin eğitilmesidir[37].

Köycü söylem 1936 yılından sonra rejimin önde gelenleri tarafından farklı yorumlanmıştır. Yönetici kadrolar, köycülüğün bazı ilkelerini benimseyip kapsamlı bir şekilde kullanırken, köycü söylem hükümet politikalarının faydacı gereksinimlerine göre yeniden yorumlanır[38].1937'den itibaren devlet destekli köycülük, ilk ele alınış biçimiyle olmasa da daha önceki köycü söylemin birçok unsur ve fikirlerini kullanarak toprak reformu tartışmalarıyla ve Köy Enstitülerinin gündeme gelmesiyle doruk noktasına ulaşır[39].

Köy Enstitüleri bir anlamda köycü söylemin pratikteki uygulaması olarak adlandırılabilir. Köycülere göre köyün dönüştürülmesinde eğitim merkezi önemli bir rol oynayacaktır. Köycü düşünceye göre eğitimle hem köylü nüfuza Kemalist düşüncenin ilkeleri öğretilecek, hem de köyün ekonomik yönden canlandırılması sağlanacaktır. Bu nedenle 1930'lu yıllar boyunca köylülerin eğitimiyle ilgili kapsamlı araştırmalar yapılır ve bu araştırmaların sonunda köylerde şehirlerdekinden farklı bir eğitim sistemi gerektiği sonucuna ulaşılır. Köylüler günlük yaşamlarındaki gereksinimler için eğitilmelidir ve bu eğitim yerinde yani köylerde gerçekleşmelidir[40]. Enstitüler, köylerin ekonomik ve eğitsel gelişmesi amacının yanında aynı zamanda yeni rejimin ideolojisini köylere yaymayı hedefler. Bunun nedeni yeni rejimin özellikle köylü kitleleri üzerinde yeterli bir nüfuz oluşturamamış olmasıdır. Yeni rejim,Türkiye'nin kentlerine ve kentlilerine devrimi getirmiş, fakat köylere hemen hiç el

[37] Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s.76.

[38] Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s.77.

[39] Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s.81.

[40] Mizan, **a.g.e.**, s.4-40.

dokunduramamıştır. Bu atılımla rejim köylere el atar ve köyleri rejime kazandırmaya yönelik en önemli hamlelerinden birisini gerçekleştirir. Lewis'in değimiyle Köy Enstitüleri ile "İkinci sessiz bir devrim, şimdi ülkenin daha derin katlarına erişiyor ve yeni bir değişimi başlatıyordu"[41].

Bunların yanında Köycüler toplumsal projelerinde kadınlara özel bir yer ayırırlar. Ekonominin bel kemiği olan tarımsal üretime katkılarını artırmak için kadınların da zirai eğitimden geçmesi gerektiğini vurgularlar[42]ve kız çocuklarının okula gönderilmesine önem verirler.

Sonuç olarak köyden ve köylüden kaynaklanmayan dolayısıyla da köylülerin öncülük ettiği bir toplumsal harekete dönüşemeyen köycülük, sınırlı dönemde, sınırlı aydın çevrelerle ilişkili bir düşünce ve bu düşünceye bağlı bugün izi kalmamış uygulamalar olarak Türk düşünce tarihindeki yerini alır[43]. Köycüler her ne kadar köylerdeki yaşamı istedikleri seviyede değiştiremeseler de, köye yönelik geliştirdikleri söylemin etkisi önemli ve kalıcı olur.

Atsız Mecmua ve Köycülük

Atsız Mecmua Köycülüğü benimsemiş ilk dergilerdendir[44]. 1931 yılında Türk Ocaklarının kapatılmasının hemen ardından Hüseyin Nihal Atsız tarafından çıkarılmaya başlanan dergi, 15 Mayıs 1931-15 Eylül 1932 tarihleri arasında doldukça düzenli şekilde İstanbul'da toplam 17 sayı yayımlanır. Ortalama 24 sayfa olarak 28x21 cm. boyutlarında çıkarılan derginin kapağını büyük bir 'aylı kurt' amblemi süsler[45]. Derginin adının "Atsız" olması rastlantısal değildir; Hüseyin Nihal'in sonradan kendisine soyadı olarak da alacağı bu ismin bir anlamı vardır. Orta Asya

---

[41] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1979, s.372.

[42] Zafer Toprak, İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914-1918, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s.85.

[43] Mizan, **a.g.e.**, s.5-3.

[44] Toprak, 1984, s.44.

[45] Necmeddin Sefercioğlu, **Türkçü Dergiler**, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara, 2008, s.10.

Türk devleti geleneğinde önemli bir görevle kendini topluma ispat edememiş olan gençler kendilerine özel bir isim taşıyamazlardı, bu yüzden onlara "adsız" denilirdi. Hatta Gökalp'in bir şiirinde de böyle "adsız" bir genç, "ad" kazanmak umuduyla Turan ülkesinin merkezine gitme görevi üstlenir[46]. H. Nihal'in böyle bir adı seçmesi hem eski geleneklere duyduğu özlemi hem de kendisinin henüz bu görevi başaramadığı gibi simgesel bir anlamı da taşır[47].

"İkinci kuşak Türkçüler"[48] diye adlandırılabilecek kuşağın öncülüğünü yapan Atsız[49], Türk Ocağı'nın kapatılmasının hemen ardından Atsız Mecmuayı çıkararak resmi görüşten oldukça farklı bir Türkçülük anlayışı ortaya koyar. Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında ve özellikle de Sovyet yönetiminde yasayan Türk kökenli halklarla siyasi ve kültürel ilişkilerin sürdürülmesinden yana olan *Atsız Mecmua*, Cumhuriyet döneminde Turancı Türkçülüğe ilişkin ideolojik vurguların seslendirildiği bir ilk kürsü niteliğini taşır. Zeki Velidi Togan'dan Sabahattin Ali, Pertev Naili'ye kadar birçok yazarın yazılarının yer aldığı dergide ana çatıyı Nihal Atsız tarafından kaleme alınan yazılar oluşturur. Derginin kapağında yer alan bozkurt figürü, Orta Asya Türklerinin efsanevi geçmişlerine daha doğrudan bir göndermede bulunur. Eski etnik Türk boylarının mitolojik atası olarak kabul edilen ve İslamiyet'i kabul etmeden önce Türkler tarafından tapınılan bozkurt, günümüzde de Türkçülerin sembolü olmaya devam etmektedir. 1930'lu yıllarda Türkçü yayınlarda önceki zamanlarda genellikle simgesel bir figür olarak göze çarpan bozkurt, Nihal Atsız ve izleyicilerinin takma adı olur[50].

---

[46] Günay G. Özdoğan, **Turan'dan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük(1931- 1946)**, İletişim, İstanbul, 2001, s.126.

[47] Canan Çılgın, **Tek Parti Döneminde Yayınlanan Irkçı Turancı İçerikli Dergilerin İncelenmesi (Orhun, Bozkurt, Ergenekon, Gök-Börü),** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s.39.

[48] Mehmet Ali Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Irvin Schick ve Ahmet Tonak (der), Belge Yayınları, İstanbul: 1990, s. 203.

[49] Orhan Ertekin, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları", Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

[50] Özdoğan, **a.g.e.**, s.185.

Atsız Mecmua ilk sayısından itibaren resmi tarih görüşüne karşı çıkar, ancak bunu açıktan yapmak yerine Türkler ve Dış Türklerin kültürel yaşamına ağırlık vererek imalı bir şekilde yapmayı[51]tercih eder. *Türkler Hangi Irktandır* başlıklı yazıda Atsız, Türklerin Aryan ırkından olduğu iddiasına dayanılarak Hititlerin Türklüğünün ileri sürülmesine karşı çıkar ve "Türkler için yabancı kavimlerin medeniyetine sahip çıkmaya lüzum yoktur. Bizi bizzat kendi yarattığımız medeniyeti tamamen meydana çıkarabilirsek vazifemizi yapmış oluruz" görüşünü savunarak Türk Tarih Tezine karşı kendi tezini ortaya koyar.

İlk olarak *Türk Yurdu* ve *Halka Doğru* gibi Türkçü aydınlar tarafından çıkarılan dergilerde dile getirilen Köycülük düşüncesi, *Atsız Mecmua*'da oldukça geniş yer kaplar. Derginin ilk sayısında çıkış amacının "İşte bu mecmua halkın içine girecek onun ıstırabına ve sefaletine katışarak köylümüzü ve köylerimizi kurtarmaya ve yükseltmeye çalışacak gençlerin mecmuası olacaktır. Turancılıktan Anadoluculuğa ve Marksizmden Faşizme kadar hangi içtimaî akideye temayül edersek edelim üzerinde çalışılacak bir saha vardır: Anadolu. Yükselmesi artması ve kuvvetlenmesi lâzım gelen bir kütle vardır. Türk köyü ve Türk köylüsü"(15 Mayıs 1931: 1) şeklinde ifade edilmesi köycülüğe verilen önemi göstermektedir. Nitekim köye ve köylülere verilen önem diğer sayılarda da devam eder ve derginin hemen hemen her sayısında köy ve köylü sorunlarına yer verilir.

Yöntem

Bu çalışmada Türk düşünce hayatında önemli etkiler yaratarak İslamcı, Kemalist, Türkçü ve Sosyalist ideolojilere farklı şekillerde eklemlenen Köycülük düşüncesinin Türkçü ideolojinin gelişiminde önemli yeri olan *Atsız Mecmua* dergisinin söylemine nasıl yansıdığı incelenmektedir. Bunun için 1931-1932 yılları arasında toplam 17 sayısı yayımlandıktan sonra eleştirel tutumu rejim için tehlikeli bulunarak kapatılan derginin[52] tüm sayıları araştırma evrenine dahil edilmiştir.

[51] Jacob Landau, **Pantürkizm**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s.129.

[52] Yıldız Akpolat, **Türkiye'de Milliyetçiliğin Sosyolojisi,** Fenomen Yayınları, Ankara, 2008.

Çalışmada *Atsız Mecmua'da* Köycülük düşüncesine ilişkin çeşitli anlamları inşa eden içeriklerin ağırlıklı olarak hangi temalar etrafında geliştirildiğini tespite imkan sağlayan bir yöntem olarak tematik analizden[53], bu içeriklerin dergi söylemi içinde nasıl sunulduğunu ortaya koymak için ise söylem analizinden yararlanılmaktadır. Bu bağlamda çalışma boyunca:

Atsız Mecmua'da Köycülük söylemi ağırlıklı olarak hangi temalar etrafında geliştirilmektedir?

Söz konusu söylem içerisinde köylüler nasıl konumlandırılmaktadır?

Dergi söylemi içerisinde hangi anlamlar nasıl inşa edilmektedir? ve Öznelere nasıl seslenilmektedir? sorularına yanıt aranacaktır.

Bulgular

Yapılan analiz sonucunda *Atsız Mecmua* sayfalarında yer alan Köycülük düşüncesine ilişkin yazılarda geliştirilen başlıca temalar şu şekilde belirlenmiştir:

Köylülerin Türkiye'nin En Fedakâr Topluluğu Olduğu Teması: Köycü söylemin temel savlarından birisi olan köylülerin fedakarlığı teması *Atsız Mecmua* sayfalarında da sıklıkla dile getirilmiştir. Dergiye göre köylüler Kurtuluş Savaşı başta olmak üzere vatan savunmasına en çok katkı sağlayarak ve bu uğurda kadın erkek türlü cefalara katlanarak fedakârlıklarını ispat etmişlerdir:

> *Milleti yolunda ölçüsüz fedakârlık yapan, ona mukabil övünmek ihtiyacını bile duymayan atsız kahramanlar, bizim köylülerimizin ekseriyetini teşkil eder. (Atsız Mecmua, 15 Ekim 1931: 1).*

> *Kocası cephelerde çarpışırken yaban otları yiyerek yavrusunu emziren Türk kadını, cins bir Türk anası olduğunu lazım oldukça ispat etti. Obası açlık ve karanlıkla çarpışırken cephelere damarlarım boşaltan köylümüz aslanlığını her zaman dünyaya gösterdi. (Atsız Mecmua, 15 Aralık 1931: 2).*

[53] Çiler Dursun, **Tv Haberlerinde İdeoloji,** İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.203.

Köylüler vatan savunması konusunda en ağır sorumlulukları yüklendikleri gibi ülke ekonomisini de ayakta tutmaktadır:

Muhteşem zaferler temin eden muzaffer orduların adsız kahramanları köylüdür. Milli servetleri temin eden fert yine köylüdür. Milli müdafaa kadar milli servetimizi korumaya mecburuz. Bu da ancak köylünün terfihi ile mümkündür (Atsız Mecmua, 15 Mart 1932: 4).

Halkımız milli faziletlerimizin kaynağıdır; ona göre millet ve memleket yolunda hak yok, vazife vardır. Bugün, kızgın güneş altında orak biçen köylü, yarın hudutlarda kan döken kahraman, ondan sonra da yine köyünde vergi vermeye çalışan fakir bir vatandaş veya eğer şehit olmamışsa, malul bir insandır. (Atsız Mecmua, 15 Ekim 1931: 1).

Bütün bu harikaların meydana gelmesinde olduğu gibi bütün bu iflas ettirici hadiselerin karşısında da biricik istinadımız Türk köylüsü oldu… İşte bu fedakârlıkların büyük zararlarını da Türk köylüsü malı ve canı ile ödedi. İktisadi nazariyeler hilafına olarak açlığı ahlaksızlığa, sefaleti esirliğe, ıstırabı serseriliğe tercih etti. (Atsız Mecmua, 15 Aralık 1931: 2).

Fertlere ve devlete olan borçlarını ödemek için uzun seferlere çıkar köyünü ve obasını bırakır. Didinerek çarpışarak en kötü şeraitte iktisadî vaziyetine düzeltir ve ilk fırsatta köyüne çiftinin başına döner…Fransız köylüsünün verimi vergisi İle belli olabilir. Çünkü parasını her şeyin üstünde tutar, zarar başladığı gün, yaygaralar ve parti hareketleri de beraber başlar. Bizde bile münevverlerimizle halkımız arasında fark vardır. Ayda en aşağı 100 lira alan bir memurumuz bile kazanç ve buhran vergilerini öderken yüzünü ekşitir ve hoşuna gitmediğini belli eder. Fakat ayda 30 Lira bile kazanmayan nice halkımız vardır ki aynı veya buna benzer vergileri sakin bir tevek külle öder (Atsız Mecmua, 15 Ocak 1932: 7).

Köylülerle Asırlardır İlgilenilmediği Teması: Balkanların kaybedilmesi sonrasında Anadolu'nun öneminin artması ile birlikte Anadolu'nun en önemli üretici gücü durumundaki köylünün durumunun düzeltilmesi bir devlet politikası haline gelmeye başlar. Fakat Dünya Savaşının başlaması hem bu politikaların uygulamaya konulmasını imkânsız hale getirir hem de köylünün durumunun daha da kötüleşmesine

sebep olur. Bu sebeple köylünün durumunun düzeltilmesi kuruluşundan itibaren Türkiye Cumhuriyetinin en önemli sorunlarından birisi olur. 1930'larda da köylü hala oldukça kötü şartlarda yaşamaya devam etmektedir. *Atsız Mecmua* köylülerin asırlardır sahipsiz kaldığı düşüncesini sıklıkla dile getirir:

> *Anadolu asırlardır refah yüzü görmeyen bir harabedir. Bu harabelerde sefalete eş, hastalıklara kardeş olan ve en iptidaî şartlar ve vasıtalar içinde çalışan köylüdür (Bozkurt, 15 Mayıs 1931:1).*

> *Asfalt caddeler üzerinde renkli otomobillerde ve güzel biçimli kostümler içinde geçerken hâlâ kıl şalvar ve yamalı pabuçlarla gezen, kulağı akan yavrusunun başını pis mendillerle bağlayan, bir istida yazdırmak için kapı kapı dolaşan köylülerimizi gördüğümüz müddetçe köycülük yapmaya mecburuz. (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 3).*

Samimi olan gençler Anadolu köylüsünün içine girmeye ve onu yükseltmek için çalışmaya davet edilir:

> *Parlak neticeli muhteşem davalı nazariyelere inanmış olanlar varsa, onlara geniş ve ıssız bir saha boş bırakılmıştır. Anadolu köylüsünün içine girmeli ve onu bu parlak nazariyeleri anlayacak bir seviyeye yükseltmelidirler. Senelerden beri İstanbul sokaklarından proletaryaya ilâm-ı aşk eden gençler, eğer bu feryatlarında samimi iseler, Anadolu'ya koşmalı, köylünün içine girmeli ve orada köylü için yalnız bir cehit ve bıkmaz usanmaz bir aşk ile çalışmalıdırlar. Ancak ve yalnız unutmamak lâzımdır ki, Türk köylüsü candan çalışanı çabuk anlar. (Boz Kurt, 15 Temmuz 1931: 2).*

Köylülerin Öz Türk Gelenek ve Göreneklerini Yaşatan Kitle Olduğu Teması: Şehirlerde kaybolmaya yüz tutan birçok gelenek ve göreneğin köylerde yaşatılmaya devam edildiği, gerçek Türklerin köylerde yaşadığı ve bu yüzden köylülerin yakından tanınması gerektiği yönündeki görüşler *Atsız Mecmua*'nın en çok üzerinde durduğu konular arasındadır:

> *Anadolu köylerinde İslamiyet'ten Önceki âdetlerin bir kısmını da görüyoruz… Şehirlerde ise eski Türk ailesinden pek az şey kalmış, bilhassa*

yabancı tesirlere maruz kalan muhitlerde ailede erkekle kadın arasındaki müsavattan eser kalmamış, aile âdeta pederşahi olmuştur. (Mehpare Nihâl, 15 Temmuz 1932: 13).

Türk köylüsü ne Fransız köylüsü kadar para düşkünü bir bezirgan ve ne de Rus mujikleri gibi aptal ve kabadır. Onda büyük Türk tarihinin veraseti ve geçmiş asırların hayatındaki facialardan alınmış bir hayat terbiyesi vardır. Sakin ve mânâsız görünen kabuğunun içinde derin duyuşlu ve şimşek sezişli bir ruh yaşar. İşte bu ruh, Türk ruhudur. Yeryüzünde bu toprak üzerinde ve bu millet içinde bir şeyler yapmak isteyenler her şeyden önce bu kütleyi ve bu ruhu okumalı ve taramalıdırlar. O kütle ne Moskova'nın dekorlu otellerinde otururak propaganda darülfünunlarına devam ile elde edilen muhteşem davalı parlak nazariyeler ile öğrenilir ve ne de Paris'te ele geçen ulûmu siyasiye sertifikası ile kazanılır. Türk köylüsünü ve Türk proletaryasını Türk vatanında öğrenmek ve Türk vatanında okumak lazımdır. Unutmamalıdır ki bu memlekette ilk inkılâbı yapanların da muvaffakiyet sırları buradadır. Onlar Türk köylüsünü tanıdıkları ve Türk köylüsünü Anadolu'da okudukları için muvaffak olmuşlardır. Yoksa şehir sokaklarında savrulan naralar, renkli salonlarda yapılan münakaşalar ve nihayet bir Türk köyünden çok daha konforlu hapishane odalarında okunan kitaplar ve ancak mahkemelerde dile gelen tezlerle Türk köylüsü kurtarılmış olmaz. (Boz Kurt, 15 Temmuz 1931: 2-3).

Köyler, öz Türk kültürünün geleneklerinin yaşatıldığı yerler olarak idealize edilmekle birlikte modern yaşamla uyuşmayan gelenekleri sebebiyle de zaman zaman eleştirilebilmektedir:

Köylerde dağa sinmiş izbeler çoktur. Yeni hayat ve yeni zihniyet henüz girmemiştir. Köylerde kadın, babası tarafından damadına satılmaktadır. Erkek kadını çalıştırmak için almakta ve imam nikâhı kıymaktadır. Bu yüzden tek karılı hayat yok gibidir. Köylü vatandaştan beklenen samimiyeti izhar edememektedir. Şehirliye karşı korkak ve çekingen bir vaziyet almaktadır. Köylü ana'neperest ve hurafelere inanmaktadır. Hatta birçok mezarlara çaput bağlamaktadır. (Nesimî Âbidin, 15 Eylül 1932: 50).

Türkiye'nin İstikbalinin Temelinin Köyler Olduğu Teması: Türkiye'nin geleceğinin köylülerin durumunun düzeltilmesine bağlı

olduğu başlangıcından itibaren Köycü aydınlar tarafından savunulan bir düşüncedir. *Atsız Mecmua* da Türkiye'nin geleceğini köylülerde görmektedir:

> *İstikbalimizin temeli köylerimiz ve köylülerimizdir diyor ve buna kendimizden çok inanıyoruz. Şu halde köylerimizin içine girecek, yağ kandilleri ve tezek kokuları içinde sessiz ve iniltisiz, nutuksuz ve yaygarasız mesai sarf edeceğiz. (Atsız Mecmua, 15 Ocak 1931: 1).*
>
> *Yurdumuzun kurtuluşu köylerimizin kurtuluşuna bağlıdır. Şu halde birinci vazifemiz köylerimizi kurtarmak ve yükseltmektir. Büyük Türkiye'yi köyler yaşatacak, köyler yükseltecektir. (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 1).*
>
> *Gönlümüz öyle ister ki mektep sıralarında her talebeden en yüksek makamlardaki büyüklere kadar herkes, her gün köylerimizi ve onu yükseltme çarelerini düşünsün. Çünkü inkılâp ve istikbalimizin esası köylerimizdir. . (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 3).*
>
> *Kerpiç temeller üstüne mermer binalar kurulamaz. Yurdumuzun ve milletimizin büyümesi ve yükselmesi, köylerimizin büyümesine, artmasına ve yükselmesine bağlıdır (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 1).*
>
> *Cılız ve hastalıklı köklerden büyük gövdeli ve devamlı bir ağaç yetişmeyeceğini daima hatırlamalıyız (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 3).*

Köylüler sadece Türkiye'nin değil tüm Türk dünyasının istikbalinin de temelidir:

> *"Türk ırkının istikbalini kuracak ve koruyacak olanlar Türkistan'ın Sart'ı (Tacik) ile Türkiye'nin şehirlileri değil, Türkistan'ın göçebeleriyle Türkiye'nin köylüleridir" (Atsız, 15 Eylül 1932: 68).*
>
> *Çokayoğlu Mustafa Bey! Türkiye'nin şehirlisi ve Türkistan'ın Sart'ı birer müştereddi unsurdur. Türklüğün istikbalini bunlara yükletemeyiz. Türkiye'nin su katılmamış çobanları, yarı göçebe köylüleri, Türkistan'ın Özbekleri, Kazakları, Türkmenleri, Kırgızları, Başkurtları dururken ve Türk tarihini bunlar yapmışken ileriki Türkistan'ın başına harp etmesini bilmeyen korkak Sartlar geçemez. (Atsız, 15 Eylül 1932: 68).*

İstikbalimizin temeli köylerde olduğuna göre bütün yatırımlara öncelikle köylerden başlanmalı ilk önce köylerin ihtiyaçları karşılanmalıdır:

Köylerde elektrik yapılmadan şehirleri elektriklemek doğru değildir. Köylerde millî zevkimize göre bir köy mimarisine uygun programlı bir imar başlamadan büyük şehirlere büyük binalar yapmak caiz değildir. Köylere radyo vermeden şehirliye radyo dinletmek haramdır. Gübreli çirkefler köy sokaklarını bataklık yaparken, büyük şehirlerin kanalizasyonuna para harcamak yerinde olamaz. Köy mektepleri mahdut yerlerde ve kerpiç damlar altında bulurken şehirlere ve hatta kazalara süslü ve büyük mektep binaları yakışamaz (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 2).

Fertlerden cemiyetlere, mesleklere, içtimaî sınıflara ve devlet teşkilâtına kadar her yerde her işin başında köylerin ve köylülerimizin refahı düşünülmelidir. Bir yerde taş taş üstüne koymak istiyorsak bunu ilk önce en muhtaç köylerimizde yapmalıyız. Bir yere bir gölge verecek ağaç dikmek istiyorsak buna en çorak köyümüzden başlamalıyız. Bir yerde sıhhî bir müessese açmak niyetinde isek bunda da her şeyden önce köylünün ihtiyacını düşünmeliyiz. (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 3).

Onu kendimizden çok düşünmek, kendimize yani şehirlerimize bir şey yapmadan önce onun ihtiyaçlarını dindir meye çalışmak borcumuzdur (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 2).

Hiç değilse her büyük köyümüzde birer radyo bulunması ve şimdilik bir merkezden muntazam, ve programlı neşriyat yapılması lâzımdır. Bu radyoların en tabiî memuru köy mektepleri, muallimleri olacaklardır. (Cevat Erdem, 15 Kasım 1931: 8).

Dergi zaman zaman Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in "Köylü yurdun efendisidir" sözüne imalı atıflarda bulunarak bu sözün gerçek hayatta karşılık bulmamasını, efendilerin köyde sefalet içinde yaşarken şehirdekilerin ondan çok daha iyi şartlarda yaşamasını örtük şekilde eleştirir:

Köy evleri kerpiç harabeler halinde iken Türkiye'de şehirler yapılamaz. Türkiye'de şehirler daimi: köylerin zararına olarak yapılır ve büyütülür. Sanayi, memleketi olmadığımız için millî istihsale fay dalı fabrikalarla dolu sanayi şehirlerimiz de yoktur. Şu halde bizde şehir, memurların, tüccarların, köylü ile tüccarlar arasındaki mutavassıtların ve daha bilmem nelerin oturduğu yerlerdir. Yani köylünün uşakları şehirde oturur; fakat ne gariptir ki, efendilerimiz harabelerde yaşar, onun ücretli hizmetçileri büyük şehirlerin sakinleridir. (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 2).

Hiçbir yerde efendinin binasından önce hizmetçilere mesken yapılmaz. Hiçbir yerde efendimiz karanlıkta otururken ecirleri elektrik yakamaz. (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 2).

Köylülerin Yıllardır Emperyalistler ve Onların Uzantıları Tarafından Sömürüldüğü Teması: Köylünün gerek emperyalistler gerekse onların ülke içindeki işbirlikçileri tefeciler tarafından sömürüldüğü ve emeğinin hakkını alamadığı, sıklıkla vurgulanan bir tema olarak karşımıza çıkar:

Artık Türk köylüsünün damarlarını bîr Terkos çeşmesi gibi akıtmaktan ve Türk köylüsünün kesesini yabancı kasalara boşaltmaktan çekinmeliyiz. Her gün yeni yeni müstemlekeler ve esirler arayan KIZIL, BEYAZ, SİYAH EMPERYALİSTLER karşısında içtimaî uzviyetimizle iktisadî mevcudiyetimizi kuvvetlendirmeğe ve bunların en sağlam temeli olan Türk köylüsünü ve işçisini yükseltmeye memur ve mecburuz (Bozkurt, 15 Mayıs 1931: 1).

Eğer alnının teri ile yaşayan işçi ve çiftçilere karşı olan aşkımızda samimi isek, bütün safiyeti ve masumiyeti ile çalışan ve ona mukabil bir sürü emperyalistin husumeti karşısında hayatına kast ile açlığa ve sefalete mahkûm edilen mukaddes bir kütle vardır. O da Türk köylüsüdür. (Boz Kurt, 15 Temmuz 1931: 1).

Bu gibi hadiseleri köylünün cehaleti ve saire gibi beylik formüllerle izah etmenin ne kadar yanlış olduğunu, bunları anlatan köylü, fenalığını ve zararlarını bildiği halde birkaç ağacına böyle kıymağa mecbur okluğunu söylediği zaman bir defa daha teslim ettim. Tüccarların insafsız nispetsiz-

likle köylüyü istismar ettikleri için zaten kıymetten düşmüş olan mahsulün hemen hemen hiç mesabesine düştüğü bu senelerde köylünün en ümitsiz çarelere başvurmasına şaşmamalıdır. (Pertev Naili, 15 Kasım 1931: 19).

Yüksek İktisat doktorlarımız vardır ki büyük sanayi devlerini ve yüksek sermayeli ticaret usullerini ve nazariyelerini iyi tetkik etmişlerdir. Parlak projeli fikirlerle dünyaya yeni bir nizam vermeye heveslidirler. Fakat Şarkî Anadolu'yu geniş kredili mutavassıtlarla istismara başlayan Zağorstok şirketinden haberleri yoktur. Buna karşı koyacak tedbirleri düşünmez ve Türk köylüsünü mukabil organizasyonlarla nasıl kurtarmamız lâzım geldiğini söylemezler (Boz Kurt, 15 Ağustos 1931: 1-2).

Umumî sefalet herkesi muhtaç bulunduğu gıdayı tedarik ettiremeyecek bir vaziyete düşürmüştür. Köylü ektiği tohumun parasını çıkarıp vergisini veremeyecek bir hâldedir. Hububat fiyatları fevkalâde düşüktür. Köylü malını satamamakta, ambarları dolduran ziraî mevat filizlenip bozulmaktadır (N. Basilescu, 15 Nisan 1932: 8) .

Köylülerin Kurtarılması Gereken Bir Kitle Olduğu Teması: Bu tema Osmanlı döneminden itibaren Köycülerin savunduğu bir görüş olagelmiştir. *Atsız Mecmua* da bu görüşü benimsemiş görünmektedir. Yokluk içinde pislikten, hastalıktan kırılan köyler en kısa zamanda bu durumdan kurtarılmalıdır:

Köylülerimiz artık ıssızlıktan, pislikten, öksüzlükten kurtulmalıdır, Köylere canlılık ve şenlik gelmelidir. Köylerimizden asırlarca ileri gitmiş olan şehirlerde oturur ve eğlenirken bizim canımız, ciğerimiz, her şeyimiz olan köylülerimizi hatırlamayı unutmayalım; belki hatırladıkça acır, acıdıkça sever, sevdikçe de onlar için çalışmaya ve bu çalışmadan zevk almaya başlarız. . (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 3).

Yurdumuzun kurtuluşu köylerimizin kurtuluşuna bağlıdır. Şu halde birinci vazifemiz köylerimizi kurtarmak ve yükseltmektir. Büyük Türkiye'yi köyler yaşatacak, köyler yükseltecektir. (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 1).

İşte bu mecmua halkın içine girecek onun ıstırabına ve sefaletine katışarak köylümüzü ve köylerimizi kurtarmaya ve yükseltmeye çalışacak gençlerin mecmuası olacaktır. Turancılıktan Anadoluculuğa ve Marksizmden Faşizme kadar hangi içtimaî akideye temayül edersek edelim üzerinde çalışılacak bir saha vardır: Anadolu. Yükselmesi artması ve kuvvetlenmesi lâzım gelen bir kütle vardır. Türk köyü ve Türk köylüsü (Bozkurt, 15 Mayıs 1931: 1).

Bize göre her şeyden önce ve her şeyin üstünde düşünülecek mevzu köylerimizdir. Fertlerden cemiyetlere ve nihayet hükümete kadar herkes, hor zümre ve her teşekkül kendinde gördüğü büyük, küçük her cehdi ve her kuvveti köylerimiz için harcamaya, köylümüzün refahı için müesseseler teşkiller yapmaya mecburdur (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 1).

Bizde köycülüğe resmî teşkilât haricinde ilk olarak merhum Türk Ocağı başlamıştır. Ocaklar muhtelif yerlerde köycülük tecrübeleri yaptılar, kısmen de muvaffak oldular. Fakat bu muvaffakiyetleri ummanın yanında bir katre bile değildir. Ocak, köycülüğü daha ziyade bir gösteriş, lüks veya süs mevzuu gibi telâkki ederdi. Bu daha ziyade bir köycülük sevgisi gösterişinden ibaretti. Bu arada bilhassa yapılması unutulmayan dispanser açmak, köy hastalarına bakmak ve ilâç dağıtmaktan ibaret kalırdı… Köycülükte bu da lâzım olabilir, fakat köylülerin maddî ıstırapları, köylerin derin karanlıkları, sefaletleri, yoksullukları yanında cüce kalır. (Atsız Mecmua, 15 Eylül 1931: 1).

Köylülerin Şartlarının Düzeltilmesi ve Eğitimi İçin Çalışmanın, Aydınların ve Gençlerin Başlıca Görevleri Arasında Yer Aldığı Teması: *Atsız Mecmua,* aydınları ve gençleri, köylülerin sorunlarının çözümüne ve eğitimlerine katkı sağlamaları için sıklıkla göreve çağırır:

Anadolu'daki içtimaî kesafeti arttırmak, damarlarımıza alnının terini ve midemize emeğinin ekmeğini veren köylümüzün ıstırabına katışmak borcumuz. Onunla bir olmak, onunla bir yaşamak onunla beraber gülmek ve ağlamak ve nihayet onunla beraber ölmek vazifemizdir. Demokrasiye inanıyor ve Cumhuriyetimizi yükseltmek istiyorsak halkımıza tapalım ve dediklerimizi yapalım. (Bozkurt, 15 Mayıs 1931: 1).

Bu hakikatlerin sebebini anlamak, bu anlaşılmaz hadiseleri izah etmek için Türk köylerine sokulmak; köy kahvelerinde ve onların karşısında imtihan olmak, onların ihtiyaçlarına cevap vermek için çalışmak lazımdır. Kısa söyleyelim: Türk benliği ile karşılaşmak ve kaynaşmak lazımdır. (Atsız Mecmua, 15 Kasım 1931: 3).

Maarif Bütçemiz, hiç durmadan, yerinde saymadan ileri gitmeye, hamle yapmaya ve daima köylere doğru kök salarak yayılmaya mecburdur… Hakikat açık, acı ve serttir. Halkımız açlık ve susuzluk kadar aman vermez bir İhtiyaç halinde okumaya muhtaçtır. (Cevat Erdem, 15 Kasım 1931:9).

Dairelerde odacıları, evlerde hizmetçileri, kahvelerde esnafı, ve her müsait zamanda köylere koşarak köylümüzü okutmaya çalışmalıyız. Vergi tahsildarından mebusa kadar herkes de vatandaşlarını okutmak, her zaman ve her yerde bunu bir fikri sabit halinde gütmek lâzımdır. (Cevat Erdem, 15 Kasım 1931: 9).

Genç arkadaşlar tatil mevsimlerinde köylere gitseler de halkı, âdetlerini, lisanlarını, iktisadî ve içtimaî vaziyetlerini tetkik ve tespit etseler ve bunu mecmualarında neşretseler çok kıymetli bir iş yapmış olurlardı.(Atsız Mecmua, 15 Ocak 1932: 24).

Bize Turkuvaz salonlarında hocalarına kasidekar nutuklar söyleyen genç lazım değildir. Köye inen, fışkı ve toprak kokularına alışkın nasırlı köylü eli sıkacak, onu bıkmadan dinleyecek genç lazımdır….Bize yalnız dans etmesini, iyi giyinmesini, kur yapmasını ve âşık olmasını bilen gencin lüzumu yoktur. Bize bugün mesleğinde usanmadan çalışacak, yarın hudutta göz kırpmadan ölebilecek genç lazımdır.

Köylülere karşı görevlerini yerine getirmeyen ve halka tepeden bakan gençler ve aydınlar sıklıkla eleştirilir:

Halka tepeden bakan ve şehirlerde kahraman olanlara münevver demeyeceğiz. (Atsız Mecmua, 15 Ocak 1932: 1).

Geçmiş asırlardan beri münevverlerimizin halkımıza ve köylümüze karşı olan sonsuz borcunu ödemeye çalışacak ve hiç değilse bu borç üstüne borç katmamaya and içeceğiz. (Atsız Mecmua, 15 Ocak 1932: 1).

İtiraf etmeliyiz… Vazifemizi yapamıyoruz. El çırpmakla, yaşa demekle inkılâba karşı borcumuzu ödemiş sayılamayız. Hangi adsız Türk genci şehirden köye bir damla nur ulaştırmıştır? Efendimiz olduğunu kanunlarımızla ilan ettiğimiz köylüye her başımız sıkıldıkça koşarız. O, ananevi bir tevekkülle bize her şeyini verir. Biz ona ne veriyoruz…(Atsız Mecmua, 15 Nisan 1932: 2).

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşıldığı üzere *Atsız Mecmua* söyleminde köy ve köylü merkezi bir yere sahiptir. Hemen her sayısında geniş yer ayrılan köylüler bir yandan en saf, en fedakâr insanlar olarak yüceleştirilirken diğer yandan da eğitilmesi ve dönüştürülmesi gereken bir topluluk olarak görülmektedir. Fedakârlıklarıyla, ahlaklarıyla ve Orta Asya'dan getirdikleri gelenekleri korumalarıyla büyük saygı duyulan ve şehirde yaşayanların efendileri olarak konumlandırılan köylüler, her nasılsa onların hizmetkârı olması beklenen şehirli aydınlar tarafından kurtarılması gereken bir topluluk şeklinde tahayyül edilebilmektedir.

Dergiye göre Türkiye'nin geleceği köylülere bağlıdır. Köylülerin yaşam standartları yükseltilmedikçe ve sorunları çözülmedikçe ülke sorunlarının çözülmesi de mümkün değildir. Bunun için her türlü yatırım ve yenilik köylerden başlamalıdır. En iyi konutlar köylere yapılmalı, elektrik önce köylere götürülmeli, kanalizasyon önce köylere döşenmeli, radyo önce köylere dağıtılmalıdır.

Atsız Mecmua'nın dili oldukça sadedir. Ağdalı sözcükler yerine gündelik hayatta kullanılan basit sözcükler tercih edilerek okuma yazma bilen herkesin anlayabileceği duru, akıcı ve etkileyici bir dil kullanılmaktadır. Cümleler kısa ve çoğunlukla kurallıdır, devrik cümlelere çok az yer verilmektedir. Akademik analizlerde de dahil olmak üzere savunulan düşünceler oldukça basit bir dille okuyucuya aktarılmaktadır. Dergi söyleminin dikkat çekici bir diğer yönü ise yazıların halka adeta bir kürsüden konuşuluyormuşçasına kaleme alınmasıdır. Dergi böylesi bir dille okuyucularını belli özne konumlarına çağırmaktadır. Nihal Atsız'ın ve dergi yazarlarının birçoğunun akademisyen olduğu göz önüne alındığında dilin bu ölçüde sade, anlaşılır ve etkileyici olması *Atsız Mecmua*'yı akademik ve ağdalı bir dil kullanan Kadro Dergisi gibi rakiplerinden farklı kılmaktadır.

Atsız Mecmua'nın hedef kitlesi gençler ve aydınlardan oluştuğundan özellikle bu iki gruba yönelik yoğun ideolojik sesleniş söz konusudur. Aydınlar ve gençler "mecburuz", "çalışmalıyız", "yapmalıyız", "zorundayız" gibi sözlerle sık sık köylülerin durumunun düzeltilmesi konusunda göreve davet edilmektedir. Dergi sadece milliyetçi aydın ve gençleri değil rakip durumdaki solcu aydın ve gençleri de etkilemeyi hedeflemektedir. *"Senelerden beri İstanbul sokaklarından proletaryaya ilâm-ı aşk eden gençler, eğer bu feryatlarında samimi iseler, Anadolu'ya koşmalı, köylünün içine girmeli ve orada köylü için yalnız bir cehit ve bıkmaz usanmaz bir aşk ile çalışmalıdırlar"* şeklindeki seslenişler solcu gençleri ve aydınları etkilemeyi amaçlamaktadır.

Derginin aydın ve gençlere yönelik başka bir çağrı stratejisi ise onlara vazifelerini yerine getirmediklerinin, borçlarını ödemediklerinin söylenmesidir. Böylece hedef kitlenin utanması ve kendisini baskı altında hissederek çağrıya cevap vermesi beklenmektedir. Bu stratejiyle paralel şekilde kullanılan *"Hangi adsız Türk genci şehirden köye bir damla nur ulaştırmıştır?"* şeklindeki sarsıcı sorular da aynı amaca hizmet etmektedir.

Bir başka ikna stratejisi ise ideal aydın ve genç tiplerinin ve bunların ötekilerinin yaratılarak hedef kitleden bunlar gibi davranmalarının ya da davranmamalarının istenmesidir. *"Bize yalnız dans etmesini, iyi giyinmesini, kur yapmasını ve âşık olmasını bilen gencin lüzumu yoktur… Bize bugün mesleğinde usanmadan çalışacak, yarın hudutta göz kırpmadan ölebilecek genç lazımdır"* gibi ifadeler bu amaca hizmet etmektedir.

Bir başka ikna stratejisi ise nasihat verme şeklinde belirmektedir. "Genç arkadaşlar tatil mevsimlerinde köylere gitseler… çok kıymetli bir iş yapmış olurlardı" gibi ifadeler hedef kitleleri nasihat yoluyla iknaya yöneliktir.

Dergi dili oldukça basit olduğundan eğretileme ve düz değişmece kullanımı oldukça seyrektir. Bununla birlikte anlam, sıklıkla kullanılan karşıtlık ve dışlamalar ile çarpıcı hale getirilmektedir. Popülist söylemin de bir özelliği olarak görülen "biz ve onlar" karşıtlığının kurulması, aslında iyi ve kötü ikiliğinin üretilmesiyle birlikte süregitmektedir (Dursun, 2001:230). Üretilen bu karşıtlıklar bizi tehdit eden "onlar" karşısında

kendi içimizde daha sıkı bir grup haline gelmemize yardımcı olur. (Fowler, 1991: 49). *Atsız Mecmua*'da en sık kullanılan karşıtlıklar köy-kent, köylü-kentli, Türk köylüsü-Diğer milletlerin köylüsü, geleneksel-modern, iyi aydın-kötü aydın, iyi genç-kötü genç, cesur-korkak vb.leridir. "Halka tepeden bakan ve şehirlerde kahraman olanlara münevver demeyeceğiz" vb. ifadeler ise iyi aydınlar karşısında öteki haline getirilen kötü aydın tipinin dışlanmasının örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Gerçekleştirilen analizler sonucunda *Atsız Mecmua*'da oldukça güçlü bir köycü söylemin geliştirildiği ortaya konulmuş, bu söylemin ağırlıklı olarak köylülerin Türkiye'nin en fedakâr topluluğu olduğu, köylülerle asırlardır ilgilenilmediği, köylülerin öz Türk gelenek ve göreneklerini yaşatan kitle olduğu, Türkiye'nin istikbalinin temelinin köyler olduğu, köylülerin yıllardır emperyalistler ve onların uzantıları tarafından sömürüldüğü, köylülerin kurtarılması gereken bir kitle olduğu, köylülerin şartlarının düzeltilmesi ve eğitimi için çalışmanın, aydınların ve gençlerin başlıca görevleri arasında yer aldığı temaları çerçevesinde geliştirildiği saptanmıştır.

Geliştirilen bu temalardan da anlaşıldığı gibi köy ve köylü sorunları derginin söyleminde merkezi bir yer tutmaktadır. Bu söylem içerisinde köylüler bir yandan Türkiye'nin en saf, en fedakâr insanları olarak yüceleştirilirken diğer taraftan da eğitilmesi ve dönüştürülmesi gereken bir topluluk olarak kurgulanmış, bu durum da dergi söyleminde önemli bir yarılma yaratmıştır. Fedakârlıklarıyla, vatan sevgileriyle, ahlaklarıyla ve geleneklerine sahip çıkmalarıyla ideal tip haline getirilen ve şehirde yaşayanların karşısına yurdun efendisi olarak konumlandırılan köylünün yine şehirde yaşayan aydınlarca kurtarılması gereken bir kitle olarak görülmesi dergi söylemini oldukça çelişkili hale getirmiştir.

Analizlerin bir diğer önemli neticesi de *Atsız Mecmua*'nın dilinin oldukça sade olduğunun, basit ve kurallı cümlelerle mesajların okuyuculara net verilmeye çalışıldığının, eğretileme ve düzdeğişmece gibi söz sa-

natlarına pek başvurulmadığının, bununla birlikte kullanılan karşıtlık ve dışlamalarla anlama çarpıcılık kazandırıldığının tespit edilmiş olmasıdır. Yaratılan ideal tipler ve karşısına konumlandırılan ötekiler üzerinden hedef kitleler, belli özne konumlarına çağrılmıştır.

Bütün bu bulguları özlüce ifade etmek gerekirse, *Atsız Mecmua*'da oldukça yoğun ve çelişkili bir köycülük söyleminin geliştirildiği, bir taraftan köyün ve köylünün dönüştürülmesi ve yaşamakta olduğu sıkıntılardan kurtarılması savunulurken diğer taraftan da ulusal kültürün "saf" ve "tamamen korunmuş" olduğu yerlerin köyler olduğunun vurgulandığı; bu yüzden özellikle gençlerden Türk kültürünü yozlaştırmaksızın bağrında saklayan köylere ve köylülere sahip çıkmalarının istendiği; "gerçek Türk halkının köylünün ta kendisi" olduğunun savunulduğu söz konusu söylem içerisinde köyün, saf ırkın ve kültürün arandığı bir mekân olarak belirdiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, "Aşırı Milliyetçi Sağ", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Irvin Schick ve Ahmet Tonak (der), Belge Yayınları, İstanbul: 1990, s. 189-212.

AKPOLAT, Yıldız, **Türkiye'de Milliyetçiliğin Sosyolojisi,** Fenomen Yayınları, Ankara, 2008

AYDOSLU, Sait, "Köycülük Esasları", **Ülkü Dergisi**, Aralık 1934, Cilt 4, Sayı 22.

BEININ, Joel, **Workers and Peasants in The Modern Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

BERKES, Niyazi, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler-2**, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, Ankara, 1997.

ÇEÇEN, Anıl, **Halkevleri,** Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.

ÇETİN, Türkan, **Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Köylü Politikası (1923-1950)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1997.

ÇILGIN, Canan, **Tek Parti Döneminde Yayınlanan Irkçı Turancı İçerikli Dergilerin İncelenmesi (Orhun, Bozkurt, Ergenekon, Gök-Börü)**,Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.

DURSUN, Çiler, **Tv Haberlerinde İdeoloji,** İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

ERTEKİN, Orhan, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları", Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

ERTÜRK, Recep, **Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul, 1997.

FOWLER, Roger, **Language in News,** Routledge, London, 1991.

GEORGEON, François, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930): Seçilmiş Makaleler**, Çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

GÖKTAŞ, Serdar, **Trakya Umumi Müfettişliği'nin Köycülük Politikası,**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2012.

HASPOLAT, Evren, "Meşrutiyetin Üç Halkçılığı ve Kemal", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 47, Ankara, 2011, s.557-584.

KARAÖMERLİOĞLU, Asım, **Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2006.

_____, "Türkiye'de Köycülük" Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2002.

KERİM, Ömer, "Bizde Köy Mefhumu ve Köy Kanunu", **Ülkü Dergisi**, Cilt 5, Sayı 8, Haziran 1933, s.206-212.

LANDAU, Jacob, **Pantürkizm**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.

LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1979.

MİZAN, Esra, **Türkiye'de Tek Parti Dönemi Köycülük Düşüncesi ve Köycülük Uygulamaları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2010.

NADAROĞLU, Halil, **Mahalli İdareler**, Beta Basımevi, İstanbul, 2001

ÖZDOĞAN, Günay G., **Turan'dan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük(1931-1946)**, İletişim, İstanbul, 2001

PALA, Hikmet, **Cumhuriyet Modernleşmesinin Bir Aracı Olarak Ordu Halkevi ve Çalışmaları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

SEFERCİOĞLU, Necmeddin, **Türkçü Dergiler**, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara, 2008.

ŞİMŞEK, Sefa, **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951**, Boğaziçi Üniveristesi Yayınları, İstanbul, 2002.

TOPRAK, Zafer, "Türkiye'de 'Narodnik' Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 14, Ankara, 2002, s.801-806.

_____, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914-1918**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.

_____, "Fikir Dergiciliğinin Yüzyılı", **Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler (1849-1984)**, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1984, s.13-54.

_____, "Osmanlı Narodnikleri: Halka Doğru Gidenler", **Toplum ve Bilim**, İstanbul, 1984a, Sayı 24, s.69-79.

TÜTENGİL, Cavit O., "Türkiye'de Köy ve Aydınların Tutumu", **Sosyoloji Dergisi**, Sayı 17, İstanbul, 1962, s.106-118.

ÜSTEL, Füsun, "Köycüler Cemiyeti", **Tarih ve Toplum Dergisi**, Sayı 72, İstanbul, 1989, 12-16.

WALICKI, Andrzej, **Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma'dan Marksizme**, Çev. Alaeddin Şenel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

DR. RIFKI KAMİL URGA ÇANKIRI ARAŞTIRMALARI MERKEZİ ARŞİVİNDEKİ BELGELERİN CUMHURİYET DÖNEMİ SOSYO-EKONOMİK TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksel ÖZGEN[*]

ÖZET

Bir dönem Mustafa Kemal Atatürk'ün de özel doktorluğunu yapmış olan "Dr. Rıfkı Kamil URGA Çankırı Araştırma Merkezi Arşivi" 2005 yılında kurulmuştur. Arşivde 1860-1960 tarihlerini kapsayan 500 defter ve otuz bine yakın muhtelif evrak bulunmaktadır. Nüfus, askerlik yoklama defterleri ve 1926-1928 yıllarında Türk vatandaşlığından çıkarılarak sürgün edilenlerin fotoğraflı kimlik bilgilerini ihtiva eden bilgilerin yer aldığı bir defter ile I. Dünya Savaşı'nda cepheye çorap ören kadınların isimlerinin kaydedildiği bir defter bulunmaktadır.

Muhtelif evrak içerisinde ise millet mektepleri, millet mekteplerini bitirenlere verilen şehadetnameler, yeni alfabe çalışmaları, vakıf kayıtları, ekonomik hayatı ilgilendiren değirmenlerle ilgili kayıtlar, muhacirlerin yerleştirilmesi ve iskanı ile ilgili önemli miktarda belge mevcuttur.

[*] Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, T.C. Tarihi Anabilim Dalı.

DR. RIFKI KAMİL URGA KİMDİR?

Dr. Rıfkı Kamil Urga, 22 Ekim 1880 tarihinde Çankırı'da doğmuştur. Babası Çankırı Tuzlası Müdürü Bıyık Müftüzade Kamil Efendi, annesi Zeliha Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini Çankırı'da tamamlayıp, Kastamonu Abdurrahman Paşa Lisesi'ni bitirip İstanbul Askeri Tıp Okulu'nda öğrenimine devam etmiştir. Yurt içi ve yurt dışı tıp çalışmalarında bulunmuş, Trablusgarp Savaşı ve Kafkas-Suriye cephelerinde doktor olarak görev yapmıştır.

1922-1926 arasında Ankara Cebeci Merkez Hastanesi'ni kurmuş, yine bu dönemde Atatürk'ün özel doktorluğunu yapmıştır. Gülhane Askeri Hastanesi'nde röntgen hocalığı yapmış milli mücadelede görev almıştır. Tüberküloza yakalanan Rıfkı Bey tedavi gördüğü hastanede hemşire olan Fransa'da yaşayan Türk Ermenilerinden Aygül Hanımla evlenmiştir. Çift evlendikten sonra 15 yaşlarında genç kız olan Zehra Hanımı evlatlık edinmiştir. Rahim kanserine yakalanan Aygül Hanım 1944 yılında Afganistan'da vefat etmiştir.

1927'de Afgan Kralı'nın isteği ve Atatürk'ün onayı ile askerlikten istifa ederek sağlık alanında çalışmalar yapmak üzere Afganistan'a gönderilmiştir. Afganistan'da başarılı ameliyatlar yapan ve Kabil hastanesinde modern tıp bölümleri oluşturan Dr. Rıfkı Kamil Urga ve arkadaşları 1930'da Nadir Şah'ın desteği ile bir tıp okulu açtırmış böylece öğrenciler kendi ülkelerinde eğitim imkanı bulmuştur ve aynı zamanda Nadir Şah tarafından Rıfkı Bey'in isminin verildiği Tüberküloz Sanatoryumu yaptırılmıştır. Hatta Kabil Üniversitesi'nin girişinde kendisi adına bir anıt yaptırılan Dr. Rıfkı Kamil Urga 1944'de sağlık sebeplerinden dolayı Ankara'ya gelmiş ve Çankaya'daki evinde 1966'da vefat etmiştir. Mirasını evlatlık olan kızı Zehra Hanım'a bırakmış vasiyetinde de ondan sonra mal varlığını Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na bağışlamasını istemiştir. Zehra Urga da tüm mal varlığını ölmeden önce Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfına bağışlamıştır.

Çankırı Belediyesi 1960'lı yıllarda evinin bulunduğu sokağa Rıfkı Bey Sokağı adını koymuş ve 2005 yılında kurulan Çankırı Araştırmaları

Merkezine onun adını yaşatmak amacıyla Dr. Rıfkı Kamil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi adını vermiştir.

ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİNDEKİ BELGELER

Çankırı'nın kültürel, tarihi ve sanatsal özelliklerini içerisine alan; kısacası Çankırı ile ilgili olarak, bilim dallarının tüm disiplinleri içerisinde yapılabilecek, çalışma ortamı bulunan ve yerel tarih açısından halkın ve araştırmacıların istifade edebileceği Dr. Rıfkı Kamil Urga araştırmaları merkezi 2005 yılında hizmete açılmıştır.

Dr. Rıfkı Kâmil Urga Araştırma Merkezinde, Çankırı ve çevresindeki resmî daireler ile şahıslardan hibe ile toparlanan yaklaşık 30 bin orijinal Osmanlıca belge ve 1000'e yakın Osmanlıca defterden oluşan bir arşiv bulunmaktadır.

Bunun yanı sıra Roma dönemine ait cam ve toprak testiler, Sultan III. Mustafa, Sultan Abdülaziz, Sultan Abdülhamit, Sultan Mehmet Reşad'a ait Çankırı ve çevresi ile ilgili berat ve fermanlar, Çankırı fatihi Karatekin Bey'in kumandanlarından Billur Bey'e ait 900 yıllık dokuma aba ve takke, Ahmed-i Bedevî tarîkatına ait üzeri altın sırma ile işlenmiş tahmini 500 yıllık sancak, 1500'lü yıllardan kalma orijinal yazma Kur'an-ı Kerîm ve el yazması eserler, cönkler bulunmaktadır.

Çankırı ve çevresine ait vakıf belgeleri, kayıt, icar, mütevelli gelir gider defterleri, icazetnâmeler, 1800'lü yıllardan itibaren Çankırı ve çevresindeki memur maaş giderlerine ait defterler, Kastamonu vilayeti ile yapılan yazışma defterleri, vakıf kayıt defterleri, arazi kayıt defterleri, teberrükât defterleri, mektep kayıt ve şahâdetnâme defterleri, Çankırı merkezine ait Osmanlıca harita ve krokiler, cami plânları, Çankırı'nın geçmişini aydınlatan 300'e yakın orijinal cam fotoğraf, Çankırı'da yayımlanan Osmanlıca gazeteler, Atatürk'ün Çankırı'da çekilmiş bazı nadir fotoğrafları, Çankırı'da yaşayan Rum ve Ermenilerin Müslüman ahâli ile müşterek yaşamlarına ait belgeler, Millî Mücadele'de Anadolu'da yaşanan Bolşevik propagandası yapanları ve başka ülkeler lehine çalışan casusların Çankırı'da toplanıp Romanya'ya sürgün edilişlerine dair fotoğraflı emniyet kayıtları, gibi Çankırı'yı, çevresini ve tüm ülkeyi ilgilendirecek tarihî, edebî, kültürel malzeme mevcuttur.

Araştırma merkezimizde defter ve belgelerin ön tasnif çalışması yapılmış tarihi ve konusu belirlenmiştir. Zarf içersinde bulunan evrakların tasnif işlemine başlanmış takribi 30000 civarında olduğu düşünülen evrakların 7050 tanesi bilimsel usul ile tasnif edilmiş, katalogu yayınlanmış araştırmacıların hizmetine açılmıştır. Halen tasnif işlemi devam etmektedir. 470 defterin tasnifi yapılmış katalogu basım aşamasındadır. Bu işlem ile evrakların tarihi, konusu, restorasyon ihtiyacı olup olmadığı, türü gibi özellikleri belirlenerek özeti ve anahtar kelimeleri çıkartılıp dosya numarası verilmekte ve arşiv dosyası ve kutusuna konularak arşivlenmektedir.. Hedefimiz tasnif işlemlerinin ardından bu belgeleri dijital kayıt altına alıp restorasyonunu yapmaktır

Cepheye Çorap Ören Çankırılı Kadınlar Defteri

Defter 20 x 27.5 ebadında olup 28 yazılı sayfası vardır. "Kengırı Askere Yardımcılar Derneği ve çorap-fanila fabrikası işbirliği ile kampanya yürütülmüş ilk olarak da Ankara'da bulunan Beşinci Kolordu'ya teslim edilmiştir.

Çankırı'da Toplanıp Romanya'ya Sürgün Edilen Komünist Propagandacıların Kayıt Defteri.

"Türkiye Tabiiyyetinden Tard ve Hudud Haricine Çıkarılan Eşhasın Fotoğraf Albümü. Sene 1926" başlığıyla yer alan defter, Cumhuriyetin ilanından sonra sürgün edilen "150'likler" den başka bir sürgünün olduğunu kanıtlamaktadır. Bulgar ve Rus tebaasından olan ve Avrupa, Balkanlar ve Rusya'dan Türkiye'ye kaçak olarak gelen bu kişilerin kimlik bilgileri, fotoğrafları, suçları ve vatandaşlıktan çıkarılma ve sürgün gerekçelerinin açıklanması da bu defterin önemini artırmaktadır.

Latin Harfleri Çalışma Kağıtları

Dr. Rıfkı Kamil Urga Araştırmaları Merkezi arşivinde bulunan belge ve vesikaların tasnifi sırasında çıkan Çerkeş kazası evkaf memuru Mehmet Sadık Efendi'nin 1928 Harf İnkılabında Yeni Türk Harflerini öğrendiği karalama kağıtları yazıda geçişin güzel bir örneğidir.

Ayrıca yapılan belge tasnifi içerisinde onun üzerinde A derece ile alınan Yeni Türk Harflerini okur-yazar şehadetnamesi bulunduğu görülmektedir. Yeni çıkmış olan katalogta yer alıp araştırmacıların hizmetine açıktır.

Örnek;

Çankırı'nın Şabanözü nahiyesinin Oymide köyünden Terlemezoğlu Abdurrahman oğlu Tevfik Terlemez'in imam intihab mazbatası ile şahsın millet mektebinden "A" derece ile aldığı yeni Türk harflerini okur-yazar şehadetnamesi ile aynı şahsın hakkında mahkumiyet kararı olmadığına dair yazıdır.

Çankırı'nın Kızılırmak nahiyesinin Hüseyinli köyünden Yakupoğlu Akbaş'ın imamlık buyrultusu ve cevabi yazı ile birlikte Millet Mektebinden "A" derede aldığı yeni Türk harflerini okur-yazar şehadetnamesidir.

Çankırı'nın Yapraklı nahiyesinin Babsa köyü imamlığı için Ömer Topal'ın imam intihab mazbatası ve ilgili diğer yazılar ile şahsın Millet Mektebinden "A" derece ile aldığı yeni Türk harflerini okur-yazar şehadetnamesidir.

Çankırı Kız Mektebine Ait Fotoğraflı Sicil Defteri ve Aferin Belgesi

Çankırı'daki kız mektepleriyle ilgi tespit edilebilen en eski belge 1896 (II. Abdulhamid dönemi) tarihli salnamedir. Bu kız mektebi Muallime Nazime Hanım idaresinde kurulmuştur

Merkez'de bulunan defter 1924-1927 (1340-1343) yılları arasında eğitim gören kız öğrencilere ait "Çankırı Merkez Kız Mektebi Sicil-i Umumi Defteri"dir. Defter Cumhuriyet öncesi ve sonrası yıllara ait olması nedeniyle geçiş döneminin sosyal ve kültürel özelliklerini yansıtmaktadır. Defter matbu olup, eski Türk harfleri ile el yazısı olarak doldurulmuştur. Toplam 159 adet öğrencinin kaydı bulunmaktadır. Defterde öğrencinin ismi, doğum yeri ve tarihi, velisine ait lakap, imza, mühür, oturduğu yer, okula giriş sureti ve tarihi yer almaktadır defter arasında unutulan 1070 numaralı Zeliha Hanım'a ait aferin belgesi de günümüze kalan hoş bir hediyedir.

KAYNAKÇA

AKTAŞ, Cahit, "Belgeler Işığında Kengırı (Çankırı) Kız Mektebi", **Çankırı Araştırmaları Dergisi**, Sayı 3, Kasım 2008, Çankırı.

METİN, Erhan, "1926-1928 Türkiye Tabiiyyetinden Çıkartılarak Sürgün Edilenler", **Çankırı Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, Ağustos 2007, Çankırı.

ÖZGEN, Yüksel, **Dr. Rıfkı Kamil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Arşiv Kataloğu**, CI, Çankırı 2015, s.472.

TÜRKOĞLU, Ömer "Cepheye Çorap Ören Çankırılı Kadınlar", **Çankırı Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Ağustos 2006, Çankırı.

YENİGÜRBÜZ, Ethem, "Tbp. Kd. Alb. Rıfkı Kamil Urga (1881-1966)", **Çankırı Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Ağustos 2006, Çankırı.

TEK PARTİ DÖNEMİ CUMHURİYET HALK PARTİSİ PROGRAMLARINDA SOSYAL POLİTİKALAR

Taner BULUT*

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal ve ekonomik tarihinin en önemli alanlarından biri de sosyal politikalardır. Çoğunlukla kamu hizmetlerini kapsayan sosyal politikaların yeni kurulan Cumhuriyet'te politika olarak nasıl ele alındıkları oldukça önemlidir. Cumhuriyet bu konuda, Osmanlı Devleti'nden devraldığı mirasın üzerine bir şeyler koyarak mı sürdürmüştür; yoksa baştan yeni bir politika mı ortaya koymuş ve uygulamıştır? Tek Parti Dönemi boyunca iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) büyük kurultaylarında kabul ettikleri parti programları, dönemin yürütülen politikalarının belirlenmesinde ana kilit rolü üstlenmektedirler. Dönem hükümetlerinin uygulamaya koydukları ve yürüttükleri sosyal politikaların belirlenmesi için CHP'nin parti programlarını topluca değerlendirmek gerekmektedir.

Cumhuriyet'in kurulmasından 1946 yılında yapılan seçimlere kadar süren tek partili dönemde CHP, beşi olağan ve iki tanesi de olağanüstü kurultay olmak üzere toplam yedi kurultay yapmıştır. Bu kurultaylarda, 8 Nisan 1923'te "Dokuz Umde" adıyla ilk olduğu kabul edilen program taslağı ile 1927 tarihli CHP II. Büyük Kongresi'nde açıklanan "Program Beyannamesi" dışında toplam dört tane yayınlanmış parti programı (1931, 1935, 1939 ve 1943) kabul edilmiştir. Bu bildiride dönem boyunca CHP'nin parti programlarında sosyal politika alanıyla ilgili ilke kararları alınıp alınmadığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Diğer yandan, söz konusu dönemde hükümetlerce yürütülen sosyal politika alanının CHP programlarında varsa hangi ilke

* Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, (taner.bulut@adu.edu.tr, bulutaner@hotmail.com).

kararlarına dayandığını ve ne gibi somut adımlar atıldığını belirlemek de bildirinin bir diğer hedefidir. Ayrıca sosyal politikalarla ilgili parti programlarında yer alan ilke kararları, kabul edildikleri dönemin gelişmeleriyle birlikte ele alınıp değerlendirilmiş ve Tek Parti Dönemi politikaları içindeki yeri tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sosyal Politika, Tek Parti Dönemi, Cumhuriyet Halk Partisi, CHP Büyük Kurultayları, Parti Programları.

SOCIAL POLICIES IN PROGRAMS OF REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY IN THE SINGLE PARTY PERIOD

ABSTRACT

One of the most important areas of the social and economic history of the Republic of Turkey is social policies. It is remarkably significant how social policies covering mostly public services were addressed as a policy in the newly founded Republic. Did the Republic, on this issue, continue putting something on the legacy inherited from the Ottoman Empire; or did the Republic introduce and implement a new policy from the beginning? Party programs that they accepted in their convention undertook a key role in determining the policy of that period carried out. The party programs of Republican People's Party (RPP) should be evaluated collectively to determine social policies that the governments of that period put into effect and executed.

In the Single-Party Period that lasted from the foundation of the Republic to the election in 1946, Republican People's Party conducted a total of seven conventions, including five of ordinary and two of extraordinary. In these conventions, a total of four published-party programs (1931, 1935, 1939 and 1943) were adopted except for "Program Declaration" announced in the 2nd Great Congress of RPP of 1927 and the draft manifesto accepted as the first one with the name of "Dokuz Umde" (Nine Principles) on 8 April 1923. In this paper, the aim is to determine whether resolutions related to social policy were taken in the party programs of RPP during the period. On the other hand, another aim is to identify on which resolutions, if any, in the programs of RPP, the social policy conducted by governments were based in the mentioned period, and what kind of concrete steps were taken. Furthermore, the resolutions concerning social policies in the party programs are evaluated with the developments of the period in which they were adopted, and the place of these resolutions in the Single-Party Period are discussed.

Key Words: Social Policy, Single Party Period, Republican People's Party, RPP Great Congresses, Party Programs.

GİRİŞ

Tarihte ilk defa Almanya'da bir kavram olarak kullanılmaya başlandığı bilinen "sosyal politika"[1], Sanayi Devrimi sürecinde bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Endüstrileşme ve beraberinde hızlanan kentleşme süreci nedeniyle gerçekleşen iş kazaları ve hastalıkları, işsizlik, yaşlılık, emeklilik v.b. gibi sorunlara karşı çalışanları korumak, bazı önlemleri hayata geçirmek ve oluşan zararları gidermek amacıyla üretilen bir tedbir türü olmuştur. Ortaçağ ve feodal yapının ardından bilim ve teknoloji alanında yaşanan yeni buluşlar ile coğrafi keşifler sonucunda artan zenginlik Avrupa'da yeni bir sosyal ve ekonomik yaşamın ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Avrupa'da yaşanan sanayileşme ve beraberinde oluşan kapitalist birikim çalışma ilişkilerinin yeni bir boyut kazanmasına yol açmış ve iş ve sosyal güvenlik alanında bazı yeni yasal ve kurumsal adımlar atılmasını zorunlu kılmıştır.[2] 20. Yüzyıl'a gelinceye kadar yaşanan siyasal, sosyal ve ekonomik devrimler, iş ve sosyal güvenlik merkezli sosyal politika alanında bazı gelişmeleri etkilemiştir. 20. Yüzyıl'da yaşanan savaşlar ve diğer siyasal ve ekonomik krizlerden çıkış yolları, aslında "sosyal devlet"in güçlenmesine neden olmuş ve bu da "refah devleti" kavramının altın yıllarını yaşatacak döneme kapı aralamıştır. Bu sürece sosyal politikanın tarihsel seyri olarak da bakmak mümkündür.[3]

Genel bir tarif yapılacak olursa sosyal politikalar, devletlerin, toplumun ve vatandaşların sosyal yaşamlarını düzenleme ve iyileştirme, refah düzeylerini arttırma ve sosyal koruma amacıyla yürüttükleri politikalar bütünüdür denilebilir. Diğer pek çok kavramda olduğu gibi sosyal politika kavramının da dar ve geniş tanımı yapılabilmektedir. En dar anlamıyla sosyal politika, *"işçi sınıfına ve onun çok temel sorunlarına yönelik dar kapsamlı, sınırlı amaçlı bir politikadır"*[4]. En geniş anlamıyla sosyal politi-

---

[1] Orhan Tuna ve Nevzat Yalçıntaş, **Sosyal Siyaset**, Filiz Kitabevi yay., İstanbul, 1994, s. 21.

[2] **A.g.e.**, s.s. 23-27, 101-103 ve 138-172.

[3] Ayrıntı için bkz.: Meryem Koray, **Sosyal Politika**, (2. Baskı), İmge Kitabevi yay., Ankara, 2005, s.s. 33-62 ve 68-109.

[4] Koray, **a.g.e.**, s. 24.

kanın tanımı ise, *"toplumu sosyal bakımdan yükseltmek ve bu amaçla, bireylerin sahip olmaları gerektiği kabul edilen bir hayat seviyesi alt sınırının üzerine, kendi ekonomik güçleriyle sınırlı olmadan ulaşabilmelerini sağlayacak sosyal, ekonomik, hukuki, idari ve kurumsal gerekleri gerçekleştirerek devlet ve toplum düzenini geliştirmek için, toplum adına devlet ve hükümetin benimsediği sosyo-ekonomik ilkeler ve uygulamalardır"*[5]şeklinde yapılmaktadır.[6]

Diğer yandan sosyal politikalar aynı zamanda,sosyal sorunları giderme ve sosyal dengeyi sağlama aracıdırlar.[7] Günümüzde sosyal politikalar, gelişmiş ve çağdaş bir sosyal devletin[8] olmazsa olmaz niteliklerinden biri haline gelmiştir. Bir ülkenin ne kadar gelişmiş olduğunun ölçütlerinden bir tanesi de sosyal politika üretiminde ve uygulamasındaki başarı düzeyidir. Meryem Koray'ında isabetle belirttiği üzere artık günümüzde modern anlamda sosyal politika, *"merhametten çok adalet düşüncesine ve lütuftan çok hak temeline dayandığı gibi; bunlar* gönüllü, gelip geçici, dar kapsamlı uygulamalardan çok kalıcı ve yaygın uygulamalar"[9] haline gelmelidir. Sağlık, eğitim, barınma, giyecek ve içecek gibi temel ihtiyaçların giderilmesi, sağlıklı ve nitelikli bir nüfus oluşturulması, çalışma ilişkilerinin düzenlenmesi, gelir dağılımının adaletli kılınması, işsizlik ve yoksullukla mücadele, sosyal güvenlik, sosyal hizmetler, sosyal yardımlar ve kamu hizmetlerinin büyük bir bölümü ile insan hakları, kadın hakları ve kadın-erkek eşitliği gibi alanları kapsayabilen sosyal politikaların yeni kurulan Cumhuriyet'te bir politika olarak nasıl ele alındıkları önemlidir.

---

[5] A. Erdal Sargutan, **Sosyal Politika Bilimi**, Hacettepe Üniversitesi yay., Ankara, 2006, s. 2.

[6] Diğer dar ve geniş anlamda sosyal politika tanımları için yine bkz.: Tuna ve Yalçıntaş, **a.g.e.**, s.s. 27-30 ve Koray, **a.g.e.**, s.s. 24-33.

[7] Sosyal dengenin bir çeşit sosyal ekonomi kavramıyla sağlanabileceği görüşünü ön planda tutan bir sosyal politika tanım ve yaklaşımı içerikli çalışma için bkz.: Cahit Talas, **Sosyal Politika**, (3. Baskı), Sevinç Matbaası, Ankara, 1967.

[8] Gelişmiş ve çağdaş bir sosyal devletin nitelikleriyle ilgili özlü bir çalışma için bkz.: Ayferi Göze, **Liberal, Marxiste, Faşist ve Sosyal Devlet**, (3. Basım), Beta Basım yay., İstanbul, 1995, s.s. 97-155.

[9] Koray, **a.g.e.**, s. 34.

Henüz yüz yaşını devirmemiş genç sayılabilecek Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihsel alanları ele alındığında sosyal ve ekonomik tarihinin en önemli parçaları sıralanacak olursa, sosyal politikalar en başta sayılan alanlardan biri olacaktır.[10] Cumhuriyet tarihinin şekillenmesinde başat role sahip olan Tek Parti Dönemi sürecinde sosyal politikaları ele almadan, sosyal ve ekonomik tarihle ilgili yapılacak her türlü değerlendirme eksik kalacaktır. Bu nedenle Tek Parti Dönemi politikaları içinde sosyal politikaların nasıl yer aldıkları, bu politikaların nasıl belirlendikleri, uygulamaya konulup konulmadıkları ve nasıl sonuçlar elde edildiklerinin üzerinde durulmalıdır.

Türkiye'de iktidarların uygulamaya koydukları politikalarının temel dayanakları hazırladıkları ve TBMM'den güvenoyu alan hükümet programları olmakla birlikte, aslında iktidardaki partilerin parti programları çok daha önemlidirler. Siyasal partilerin ana unsur olduğu temsili demokrasilerde uygulanmak istenen politikalar, öncelikle parti programlarında belirlenirler. Parti programlarında yer verilen ilkeler, yürütülecek politikaların esas dayanaklarıdır. Sosyal politikalar ise artık parti programlarının en önemli bölümlerinden biri haline gelmişlerdir.

Özellikle tek parti iktidarlarında hükümet programları ile parti programı arasındaki bağlantı yüksek düzeydedir.[11] 1923-1946 yılları arasına tekabül eden Tek Parti Dönemi'nde iktidar olma görevi verilen CHF/CHP'nin yürüteceği politikaların temeli, dört yılda bir toplanan kongrelerinde/kurultaylarında onaylanarak kabul edilen parti programlarında belirlenmiştir.[12] Bu nedenle Tek Parti Dönemi hükümetlerinin

---

[10] Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal politika tarihçesiyle ilgili yayınlanmış çok önemli üç çalışma için bkz.: Cahit Talas, **Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi**, Bilgi yay., Ankara, 1992, 317 s.; Nadir Özbek, **Cumhuriyet Türkiyesi'nde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar**, Tarih Vakfı Emeklilik Gözetim Merkezi ve Tarih Vakfı yay., İstanbul, 2006, 431 s. ve Ayşe Buğra, **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika**, (5. Baskı), İletişim yay., İstanbul, 2011, 275 s. Ayrıca bkz.: Sargutan, **a.g.e.**, s.s. 117-225 ve 253-328.

[11] Tek Parti Dönemi CHP hükümet programlarının birçoğunda bu durum açıkça ifade edilmektedir.

[12] Çalışma boyunca fırka/parti isimlerini ilgili tarihteki resmi isme göre kullanmaya gayret edeceğiz.

uygulamaya koydukları ve yürüttükleri sosyal politikaların belirlenmesi ve üzerinde değerlendirme yapılabilmesi için CHP'nin parti programlarını topluca değerlendirmek gerekmektedir. Böylece hem CHP programlarında sosyal politika alanıyla ilgili ilke kararları alınıp alınmadığı tespit edilebilecek; hem hükümetlerce yürütülen sosyal politika uygulamalarının CHP programlarında hangi ilke kararlarına dayandığını belirlenecek ve hem de bu konuda hangi somut adımların atıldığı ortaya konmuş olacaktır. Dolayısıyla aslında Tek Parti Dönemi'nde CHP'nin herhangi bir sosyal politikasının olup olmadığı da görülmüş olacak ve genel politikalar içinde yeri tartışılmış olacaktır.[13]

CHP Programlarında Sosyal Politikalar

CHP'lilerce benimsendiği ve parti tarihi ile ilgili literatürde de yaygın biçimde kullanıldığı üzere 4 Eylül-11 Eylül 1919 tarihlerinde yapılan Sivas Kongresi, partinin ilk kongresi olarak sayılmaktadır.[14] Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılından, 1946 yılında yapılan seçimlerle başlayan çok partili hayata geçiş dönemine kadarki tek partili dönemde toplam beş olağan ve iki tane de olağanüstü kurultay yapılmıştır.[15] Ko-

---

[13] Türkiye'de CHP dışında uzun soluklu ve tek başına iktidar olmuş partilerin sosyal politikalarını tek başına veya karşılaştırmalı inceleyen çalışmalar pek yoktur. Ender örneklerden biri için bkz.: Erdoğan Teziç, "1923-1938 Döneminde Siyasi Parti Programlarında Sosyal ve Ekonomik Görüşler", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu (1923-1938)**, (14-16 Ocak 1977), İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği yay., İstanbul, 1977. Ayrıca ağırlıkla ve zorunlu olarak son dönemdeki tüzük ve programlarını merkeze alarak iki ayrı partinin (Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi) sosyal politikalarını karşılaştıran ender çalışmalardan biri için bkz.: Selahaddin Bakan ve Hakan Özdemir, "Sosyal Politika Açısından CHP ile AKP'nin Karşılaştırılması", **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2012 (İlkbahar), s.s. 22-50.

[14] 15 Ekim 1927 tarihinde toplanan CHF Büyük Kongresi'nin açış konuşmasında Mustafa Kemal Paşa, *"Fırkayı, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin siyasi fırkaya tecelli eden varlığı olarak"* tanımlamış ve bu kongrenin Sivas Kongresi'nden sonraki II. Büyük Kongre olduğunu belirtmiştir. Bkz.: Tuncay Dursun, **Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları**, T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2002, s. 11.

[15] Tek Parti Dönemi'nde yapılan CHP kongre/kurultaylarıyla ilgili genel değerlendirmelerin yapıldığı bir çalışma için bkz.: Hakan Uzun, "Tek Parti

numuz kapsamı dışında olduğu için 1938 ve 1946 yıllarında yapılan olağanüstü kurultayları bir kenara bırakırsak 1931, 1935, 1939 ve 1943 yıllarında yapılan kongre/kurultaylarda birer parti program taslağı hazırlanmış ve yapılan oylamalar ile nihai program metinleri kabul edilip yayınlanmıştır. Yani çalışmamıza konu edindiğimiz dönemde kabul edilen parti program sayısı dörttür.

Ancak yalnızca olağan kongre/kurultaylarda kabul edilmiş bu dört programa bakmak dönemin bütünlüğü açısından bir eksiklik oluşturabilir. Bu nedenle 1931 yılındaki kabul edilen programa kadar CHP'nin sosyal politika alanındaki belirlediği temel ilkelere ilişkin partinin kabul ettiği diğer ana metin ve belgelere de kısaca değinmek bakmak gerekir. Dolayısıyla Parti'nin sadece kabul edip yayınladığı programları (1931, 1935, 1939, 1943 programları) değerlendirdiğimiz bir çalışmaya yapılabilecek "eksik değerlendirme" eleştirisi de yersiz kalmış olacaktır.

Yukarıda nedenini açıklamaya çalıştığımız gerekçe sebebiyle sosyal politika açısından bakılabilecek ilk önemli belge Sivas Kongresi kararlardır. 11 Eylül 1919 tarihinde kabul edilen *Sivas Kongresi Beyannamesi*'nin 7. maddesinin başında "*… Milletimiz insani, çağdaş gayeleri yüceltir ve fenni, sınai ve iktisadi hal ve ihtiyacımızı takdir eder*"[16], denilmiştir. Bu ifade ile CHF'nin öncülü olan ve parti ile doğrudan bağı olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (ARMHC) ve Milli Mücadele önder kadrolarının amaçladığı sosyal politika tarif edilmiştir denilebilir.

Bir diğer önemli belge ise 8 Nisan 1923 tarihinde açıklanan "Dokuz Umde" beyannamesidir. CHF'nin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile arasında olan organik bağ nedeniyle açıklanan bu beyannameyi Parti'nin resmi olmayan ilk program taslağı olarak da kabul edenler vardır. Aslında beyanname yayınlandığı günlerde parti he-

---

Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 20-21, İzmir, (2010/Bahar-Güz), s.s. 233-271.

[16] **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt: 3, (3. Basım), Kaynak yay., İstanbul, 2003, s.s. 361-362.

nüz resmen kurulmadığı için bu beyannamenin ARMHC'nin program taslağı olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. 1 Nisan 1923 tarihinde Büyük Millet Meclisi seçimlerinin yenilenmesi kararı çıkınca 8 Nisan tarihinde ARMHC başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa adına yayınlanan "Dokuz Umde" beyannamesinde askerlik, ordu, milli savunma, emniyet ve asayiş, adliye hizmetleri, imar işleri, tarım ve kredi, madenler ve dış politika konularının yanında eğitim, sağlık ve sosyal yardım, kamu hizmetleri ve memurların çalışma koşulları ve haklarıyla ilgili sosyal politika kapsamında değerlendirebileceğimiz konularda hükümlere yer verilmiştir. Özellikle beyannamenin 5. ilkesinin 9. Fıkrasında belirtilen, *"Genel sağlık ve sosyal yardımla ilgili kurumlar düzeltilip çoğaltılacak, çalışanları* için koruyucu yasalar yapılacaktır" hükmü[17], sosyal politika ile ilgili belirlenmiş en açık ilke kararıdır.

Kronolojik sıraya sadık kalarak devam edecek olursak 9 Eylül 1923 tarihli *Halk Fırkası Nizamnamesi*, diğer önemli belgedir. Kabul edildiği dönemdeki adıyla Halk Fırkası'nın ilk tüzüğü olma özelliğini taşıyan bu nizamnamede umumi (genel) esaslar, parti teşkilatı ile ilgili işleyiş maddeleri ile bir tane genel maddeye yer verilmiştir. Nizamnamedeki ilk iki madde Fırka'nın programı niteliğindedir. 1. maddede Fırka'nın amacı, milli hâkimiyetin halk tarafından ve halk için kullanılmasına rehberlik etmek ve Türkiye'yi *"asri"*, yani çağdaş bir devlet haline yükseltmek şeklinde belirlenmiştir. 2. maddede ise "Halkçılık"ın tanımı yapılmıştır. Halk Fırkası'nın tek bir sınıfa ve zümreye dayanmayacağı, toplumun tüm kesimlerini temsil edeceği ve eşitlik ilkesini esas alacağı vurgulanarak Fırka'nın hiçbir aile, sınıf, cemaat, fert v.b. kesimin imtiyazını kabul etmeyeceği ve çıkarılacak kanunların amacının *"hürriyet"* ve *"bağımsızlık"* olacağı belirtilmiştir.[18] CHP'nin de ana ilkelerinden biri olan Atatürk

[17] "Dokuz Umde" kararları için bkz.: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, "Dokuz Umde (Dokuz İlke - 8 Nisan 1923", http://www.ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,82612/dokuz-umde-dokuz-ilke---8-nisan-1923.html_ (Erişim Tarihi: 14 Kasım 2015).

[18] 9 Eylül 1923 tarihli Halk Fırkası Nizamnamesi için bkz.: **Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi - 1339 (1923)**, TBMM Matbaası, Ankara, 1926 ve **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt: 16, Kaynak yay., İstanbul, 2005, s.s. 100-110.

ilkelerinden "Halkçılık" ile sosyal politika arasındaki ilişkinin ayrıntısını başka bir çalışma konusuna bırakarak şu kısa değerlendirmeyi yapabiliriz; daha sonraki fırka/parti tüzük ve programların tümünde ilk tüzüktekine benzer ifadelerle yer alacak olan "Halkçılık" ilkesi, sosyal politikayla en doğrudan ilgili ilkedir. Çünkü sosyal politika da tıpkı halkçılık ilkesi gibi, "eşitlik" ve "hak ve adalet" prensiplerini esas almaktadır.

1927 yılına gelindiğinde ise CHF ilk olağan kongresini toplayacaktır. Kongre, CHF'nin ilk resmi olağan kongresidir. Ancak daha önceden de belirttiğimiz üzere partinin genel başkanı sıfatıyla açış konuşmasını yapan Mustafa Kemal Paşa tarafından kongre fırkanın ikinci büyük kongresi olarak tanımlanmıştır. 15 - 23 Ekim 1927 tarihinde toplanan II. Olağan Büyük Kongre'nin tam adı "Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi"dir.[19]Bilindiği üzere bu kongre, Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk*'u toplam altı günde ve 36,5 saatte okuduğu kongredir. Bu kongrenin sonunda konumuz açısında değerlendirilebilecek iki önemli metin kabul edilmiştir. Biri *1927 Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi* isimli parti tüzüğü, diğeri de *1927 Program Beyannamesi*'dir. Adından da anlaşılacağı üzere, bu kongrede bir program taslağı görüşülmüş ancak kendi başına bir program kabul edilmemiştir. Program taslağı Mustafa Kemal tarafından bir beyanname ile ilan edilmiştir.

1927 tarihli parti tüzüğünün "Umumi Esaslar" başlıklı ilk bölümünün 1. maddesinde CHF, "Cumhuriyetçi, Halkçı ve Milliyetçi" bir siyasi cemiyet olarak nitelendirilmiş ve 4. maddesinde yine "Halkçılık" ilkesine yönelik ayrıntıya yer vermiştir. CHF'nin ana amacının belirtildiği tüzüğün 2. maddesinde ise CHF'nin Türk Milleti'nin itibarını ve refah mevkiini yükseltmeyi hedeflediği vurgulanmıştır. Tüzük içinde sosyal politika ile en ilgili olduğu söylenebilecek bu hükümde "refah" kavramının bilinçli seçilip seçilmediğini anlamak mümkün değildir. Zira kongre

[19] Kongreye ilişkin eski harflerle basılmış 40 sayfalık tutanaklar ve belgeler için bkz.: **Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi (15-23 Teşrin-i Evvel 1927)**, TBMM Matb., Ankara, 1927, 40 s.

tutanaklarında ve nizamname taslağı üzerinde bu konuda bir tartışma söz konusu olmayıp, elimizde bir veri mevcut değildir.[20]

1927 tarihli *Program Beyannamesi* ise, fırka genel başkanının nizamnamenin ilgili hükmüne göre bir nutuk ve beyanname yayınlaması şartından dolayı ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa tarafından kaleme alındığı anlaşılan program beyannamesi, kongrenin Genel Kurulu tarafından okunup, oylanarak kabul edilmiştir. Bu program beyannamesi ile *"devrimin pekiştirilmesi"* amaçlanmıştır.[21]Beyannamenin başında CHF, "Cumhuriyetçi, Laik, Halkçı ve Milliyetçi" olarak nitelendirilmiş ve "*… milletin iktisadi menafiini temin etmeği birinci derecede haiz-i ehemmiyet addeder. İşbu esasat fırkamız için bütün siyasetinde ve bütün kanunların vaz' ve tatbikinde hâkimdir"* denilerek ekonomik kalkınmanın önemsendiği vurgulanmıştır. Madde madde ayrılmak yerine, beş bölümlük bir beyanname söz konusudur. Bölümler; "Dâhili, Adli ve Harici Siyaset", "Maarif Siyaseti", "İçtimai ve Sıhhi Siyaset", "Mali Siyaset" ve "İktisadiyat" başlıklarını taşımaktadır.[22]

"İçtimai ve Sıhhi Siyaset" başlıklı bölüm, neredeyse baştan sona CHF'nin sosyal politika amacını tarif etmektedir. Bölümde sıralanan ilke ve hedefler şöyledir: toplumsal yaşamda ailenin korunması ve bütünlüğünün sağlanması, sağlıklı ve güçlü aile yapısı, çocukların korunması, topluma ve ekonomiye katkıda bulunmaları, nüfus artışının sağlanması ve sağlıklı doğum, çalışmanın teşviki, ülkenin refahı ve mutluluğuna katkı için tasarrufa gidilmesi, hayat pahalılığı ile mücadele, ülkenin sağlık işlerinin ıslahı, toplum sağlığının iyileştirilmesi, bulaşıcı

---

[20] Yeni harflerle ve *"15 Teşrîn-i evvel 1927'de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi'nin 22 Teşrîn-i evvel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir"* notuyla basılmış 1927 tarihli tüzük için bkz.: **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi (1927)**, (yay. y.), (y.y.), 1927, 51 s. Ayrıca bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt: 22, Kaynak yay., İstanbul, 2007, s.s. 22-38.

[21] Doğu Perinçek, **Kemalist Devrim-6: Atatürk'ün CHP Program ve Tüzükleri**, (2. Basım), Kaynak yay., İstanbul, 2008, s.s. 32-35.

[22] 1927 tarihli *Program Beyannamesi* için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt: 22, s.s. 39-42 ve Perinçek, **a.g.e.**, s.s. 103-108.

ve salgın hastalıklarla mücadele, sağlık alanında kurumsal ve yasal yeni adımlar atılması ve çalışma kabiliyetinden yoksun kalanların ve korunmaya muhtaç insanların himaye edilmesi. Program beyannamesinin bu bölümü dışında kalan diğer bölümlerde de sosyal politika kapsamında bazı ilke kararlarına rastlanmaktadır. "Dâhili, Adli ve Harici Siyaset" başlıklı bölümde nüfus politikasının en önemli konulardan biri olarak kabul edilmesi; "Maarif Siyaseti" başlıklı bölümde ilköğretimin zorunlu ve parasız olmasının hedeflenmesi ve "İktisadiyat" başlıklı bölümde ise iktisadi gelişme için çıkarılacak kanunların ve devletçe alınacak her türlü tedbirin halkın genel menfaatlerine, yani kamu yararına dayanması amacı CHF'nin sosyal politika kapsamında değerlendirilecek diğer program ilke ve hedeflerdir.

Bu değerlendirmeyle birlikte 1931 yılında yapılan olağan kongrede kabul edilip yayınlanan ilk parti programına kadar CHF'nin sosyal politika anlayışını özetlemiş olduk. Şimdi tek partili dönemin sonuna kadar kabul edilen diğer dört programı sırasıyla ayrı başlıklar altında inceleyebiliriz.

1931 Programı

CHF'nin 1931 tarihli parti programı 10-18 Mayıs 1931 tarihlerinde toplanan "CHF III. Büyük Kongresi"nde kabul edilmiştir.[23] Bu üçüncü olağan kongre 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrasında gerçekleşmiş, diğer tüm ülkeler gibi Türkiye de bu buhrandan oldukça olumsuz etkilenmiştir. Buhranın da etkisiyle Cumhuriyet kurulduğundan beri uygulanmaya çalışılan kısmi liberal (karma) ekonomi politikasından devletçi ekonomi politikasına geçiş çabaları söz konusudur. Bu politika revizyonu, her alanda olduğu gibi CHF'nin ilkelerine, düşünce dünyasına ve programlarına da yansımaya başlamıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasıyla, *"güdümlü çok partili yaşama geçiş denemesi"*[24]

[23] Kongre için bkz.: **C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931)**, Devlet Matb., İstanbul, 1931.

[24] Dursun, **a.g.e.**, s. 35.

başarısızlıkla sonuçlanmış; ancak diğer yandan devrim kanunlarının ve düzenlemelerinin kabulü ve uygulamaya konulmalarında da iyice ivme kazanıldığı bir siyasi süreç yaşanmaya başlamıştır. Bu nedenle kongrenin toplandığı şartların partiyle ilgili alınacak kararları oldukça etkilediğini tekrar vurgulamak gerekir.

CHF III. Büyük Kongresi'nde yapılan görüşmeler sonucunda 1927 yılında kabul edilmiş nizamnamede bazı ufak tefek değişiklikler yapılarak ve yeni eklemelerle daha oturmuş yeni bir tüzük onaylanarak kabul edilmiştir.[25] Kongre'de tasarı üzerinde yapılan tartışmalardan sonra aslında ilk defa ayrı bir program kabul edilmiştir. Basılan programa düşülen nottan ve kongre tutanaklarından anlaşıldığına göre 1931 tarihli *Cumhuriyet Halk Fırkası Programı*, Büyük Kongre'nin 13-14 Mayıs günlerinde yapılan toplantılarında kabul edilmiştir. 1931 Programı'nda 1927 yılında yapılan II. Büyük Kongre'de kabul edilen Program Beyannamesi'nin etkisi açıkça görülmektedir.

Toplam sekiz kısımdan oluşan programın başında ayrıca "Giriş" başlıklı bir bölüme yer verilmiştir.[26] *"Cümhuriyet Halk Fırakası'nın programına temel olan ana fikirler, inkılabımızın başlangıcından bugüne kadarki fiiliyat ve tatbikatta aşikârdır"* cümlesiyle başlayan programın "Giriş" bölümü, *"Yalnız birkaç sene için değil, istikbale de şamil olan tasavvurlarımızın ana hatları burada toplu bir halde yazılmıştır"* cümlesiyle sonlandırılarak partinin geçmişe ve geleceğe verdiği öneme vurgu yapılmıştır.[27]

CHF'nin ana vasıflarının sıralandığı programın ikinci kısmında fırkanın vasıfları *"a) Cumhuriyetçi, b) Milliyetçi, c) Halkçı, ç) Devletçi, d) Laik, e)*

---

[25] *"Büyük Kongre'nin 17 Mayıs 1931 Toplantısında Kabul Edilmiştir"* notuyla basılan tüzük için bkz.: **Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi (1931)**, TBMM Matbaası, Ankara, 1931.

[26] 1931 Programı'nın "Giriş" bölümü dışındaki kısımları şöyledir: 1) Esaslar, 2) Cümhuriyet Halk Fırkasının Ana Vasıfları, 3) İktisat (Ziraat ve Sanayi, Madenler ve Ormanlar, Ticaret, Nafia İşleri), 4) Maliye, 5) Milli Talim ve Terbiye, 6) İçtimai Hayat ve Umumi Sıhhat, 7) Dâhili, Adli, Harici Siyaset, Memurlar, Serbest Meslek Erbabı, 8) Vatan Müdafaası.

[27] **C.H.F. Programı (Mayıs - 1931)**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s.s. 3-4.

İnkılapçıdır" şeklinde nitelendirilmiştir.[28] CHP tarihinde ilk kez altı ilke bir arada resmen bir programda sıralanmıştır. Bu nedenle 1931 tarihli programa *"Altı Ok Programı"*[29] demek oldukça doğru bir tespit olacaktır. Zaten bu gelişmeden sonra altı ilkeyi temsil eden "altı ok" partinin amblemine dönüşecektir. 1931 Seçim Beyannamesi'nde yer alan "altı ok", "devletçilik" tanımı ve halkın yedi çalışma zümresinden oluştuğunu belirten ifadeler 1931 Programı'na da aynen yansımıştır.[30]

Programda açıklamalarıyla sıralanan bu ilkelerden "halkçılık" ve "devletçilik" anlayışlarının sosyal politikayla ilişkilendirilecek bölümlerine rastlanmaktadır. Halkçılık ilkesinde devletin vatandaşa, vatandaşın da devlete karşılıklı vazife ve sorumluluklarının bulunduğunu, bunun da Fırka'ca sağlanacağı vaat edilmiştir. Kanunlar önünde herkesin eşit olduğu, hiçbir bireye, aileye, sınıfa, cemaate ayrıcalık tanınmayacağı vurgulanmıştır. Devletçilik ilkesinin tarif edildiği bölümde ise mümkün olan en kısa sürede milletin ve ülkenin refaha erişmesi için özellikle ekonomi alanındaki milletin genel menfaatlerinin gerektirdiği işlerde devletin bizzat ilgilenmesi öngörülmüştür.[31]

Yine programdaki ikinci kısım içinde halkın toplumsal yapısına ilişkin temel anlayışı şöyle ifade edilmiştir: *"Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerimizdendir"*. Ardından da toplumun başlıca işbölümleri sıralanmıştır: a) küçük çiftçiler, b) küçük sanayi erbabı ve esnaflar, c)amele ve işçiler, d)serbest meslek erbapları, e)sanayi erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri, f)tüccarlar. Programın yedinci kısmında da "memurlar" ayrı bir sınıf olarak sayılmıştır. Ancak Fırka'nın bu zümreler arasında bir sınıf mücadelesi yerine *"içtimai nizam"* (sosyal düzen), *"tesanüt"* (dayanışma) ve ahenk içinde birlikte çalışmayı tesis etmeyi amaçlayacağı vurgulanmıştır.[32]

---

[28] **A.g.e.**, s. 9.

[29] Perinçek, **a.g.e.**, s. 35.

[30] Dursun, **a.g.e.**, s. 46.

[31] **C.H.F. Programı (Mayıs - 1931)**, s.s. 10-12.

[32] **A.g.e.**, s.s. 13-15.

1931 Programı'nda çalışma hayatına yönelik çok önemli bir ilke kararına da "İktisat" başlıklı üçüncü kısım altında şu ifadelerle yer verilmiştir: *"Milliyetçi Türk amalesi ve işçilerinin hayat ve haklarını ve menfaatlerini göz önünde tutacağız. Sây* (emek) *ile sermaye arasında ahenk tesisi ve bir iş kanunu ihtiyaca kâfi hükümlerin vaz'ı* (konulması)*, Fırkanın mühim işleri arasında görülür".*[33]

Bu programda sosyal politika ile doğrudan ilgili bir diğer önemli bölüm de sosyal hayat ve genel sağlıkla ilgili olan kısımdır. "İçtimai Hayat ve Umumi Sıhhat" başlığını taşıyan altıncı kısmın tüm ilkeleri sosyal politika kapsamında değerlendirilecek ilkelerdir. Altı madde halinde sıralanan ilkeler şöyle kabul edilmiştir: "*1) Türk içtimai hayatında ailenin mahfuziyeti* (korunması) *esastır. 2)* Nüfusumuzu arttıracak tedbirleri ehemmiyetle takip edeceğiz. *3) Fırka, çocuk hayatile sureti mahsusada* (özellikle) *alâkadardır. Doğum evlerinin arttırılmasına çalışılacaktır. Amele mıntakalarında kadın işçilerin çalıştıkları esnada çocuklarına bakacak müesseseler yaptırılmasına ve bunların arttırılmasına devam olunacaktır. 4) Kimsesiz çocuklar, yardıma muhtaç ihtiyarlar ve malûller milletin vesayet ve himayesi altındadır. 5)Sıhhat işleri fırkamızca hususî bir ehemmiyeti haizdir. Bu hususdaki mesai umumî ihtiyaçla mütenasip* (uyumlu) *ve devamlı bir surette tevsi olunacaktır* (genişletilecektir)*. 6) Sıtma, verem, frengi, trahom ve sair sâri hastalıklarla mücadele tedbirlerini genişletmeğe devam edeceğiz".*[34]

1935 Programı

CHP'nin 1935 tarihli programı, tam adıyla "CHP IV. Büyük Kurultayı"nda kabul edilmiştir. 1935 yılı, devrim sürecinin bir sonucu olarak yabancı dillerden arındırılmış, öz Türkçe çalışmalarının zirve yaptığı yıl olmuştur. CHF, CHP'ye; "Büyük Kongre", "Büyük Kurultay"a; "Kongre Tutanakları", "Kurultay Tutulgası"na dönüşmüş, tüzük ve program taslakları öz Türkçe kaleme alınmıştır. Devrim sürecinin yasal altyapısı artık tamamlanmak üzeredir. 9-16 Mayıs 1935 tarihleri arasında toplanan dördüncü olağan kurultayın açılış konuşma-

[33] **A.g.e.**, s. 19.

[34] **A.g.e.**, s.s. 33-34.

sını yapan Mustafa Kemal Atatürk, 1927 Kurultayı'nın Doğu'da kopan azıyı yenerek Cumhuriyet'in sarsılmaz temelde olduğunun anlaşıldığı; 1931 Kurultayı'nın güvenlik ve sükûnun kesin olarak kurulmasına rast geldiği; 1935 Kurultayı'nın ise geniş ölçüde gelişim devri içinde bulunulan günlerde toplandığını belirtmiştir.[35]Mustafa Kemal Atatürk'ün tespitinin yanında bu kurultayın toplandığı dönem, aynı zamanda Avrupa'da faşizmin hızla yükseldiği ve II. Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulmaya başladığı zamandır. Türkiye'de, artık tamamen "devletçilik" temelli bir ekonomi politikası yürütülmektedir. I. Beş Yıllık Sanayi Planı uygulanmaya başlamış, II. Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hazırlıkları yapılarak hızlı bir kalkınma hamlesine girişilmiştir.

CHP IV. Büyük Kurultayı'nda öz Türkçe hazırlanmış hem tüzük, hem de program kabul edilmiştir. 1935 tarihli parti tüzüğü, 1931 tüzüğüyle neredeyse aynıdır. Ancak parti-devlet bütünleşmesiyle ilgili yapılan yeni eklemeler dikkat çekicidir. Tüzüğe eklenen 95. madde, parti-devlet bütünleşmesinin altyapısını sağlamaktadır. Valiler, artık aynı zamanda Parti'nin il başkanı sayılmaktadırlar. Yine Halkevleri'nin açılması ve çalışma yöntemlerinin belirlenmesi de tüzükteki diğer bir önemli gelişmedir. Tüzüğün üçüncü maddesinde ise Partililerin Program ve esasları çerçevesinde, birlik ve beraberlik içinde yürüyecekleri belirtilmiştir.[36]

CHP Genel Merkezi'nce Kurultay'a sunulan *Program Taslağı*, bazı ifade ve maddelerin değiştirilmesi ile kabul edilmiştir. 1935 Programı'nın "Giriş" bölümü önceki programın giriş bölümün aynısı olup, *"Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kamâlizm prensipleridir"* cümlesi eklenerek bitirilmiştir. Bu ifadeyle program, aslında bir *"Kemalizm Programı"* olmuştur[37]. Bu programla CHP'nin ilkeleri artık nihai olarak belirlenmiştir.

---

[35] **C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935)**, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 15.

[36] Tüzük için bkz.: **C.H.P. Tüzüğü (Mayıs 1935)**, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

[37] Benzer tespit için bkz.: Perinçek, **a.g.e.**, s. 40.

"Altı Ok" çok yakında Anayasa'ya eklenerek Devlet'in de esasları olacaktır. 1935 Programı, yine "Giriş" ve sekiz ayrı kısımdan oluşmuştur.[38] Bu program, önceki programa göre içerik bakımından neredeyse aynı olup, daha uzun ve daha genişletilmiş bir programdır. Ancak önceki programa göre en büyük farkı, giriş sonrasındaki kısımların altındaki ilkelerin ardışık maddeler halinde sıralanmasıdır. Program, toplam 73 maddeden oluşmaktadır.[39]

Sosyal politikalar açısından 1935 Programı'nın önemi, bazı önemli yeni kararların benimsendiğinin görülmesidir. Programın, "Çiftçiyi toprak sahibi yapmak" açıklamalı 34. maddesi en dikkat çekenidir. "Toprak Reformu" programa şu şekilde eklenmiştir: *"Her Türk çiftçisini yeter toprak sahibi etmek, Partimizin ana gayelerinden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özgü istimlâk kanunları çıkarmak lüzumludur"*[40].1935 Programı'nda bir önceki programa göre sosyal politika açısından diğer yeni ilkelere yer verilmesine kısaca değinecek olursak "devletçilik" ilkesinin uygulanmasıyla ilgili düzenlemeye öncelikle bakılabilir. Yapılacak devletleştirme, kamulaştırma, el koyma v.b. işlemlerde vatandaşın zararının devlet tarafından karşılanması benimsenmiştir. Vatandaşların ev sahibi olabilmesi için Emlak Bank güçlendirilecektir. Sağlıklı kentleşme ve kırsalda sağlıklı barınma için bazı yeni adımların atılması hedeflenmiştir. Yine köylerin kalkındırılması ve geliştirilmesi temel amaçlar arasına alınmıştır. Program'da İş Kanunu'nun çıkarılacağı somut biçimde ifade edilmiş, ancak grev ve lokavt yasak olduğu belirtilmiştir. İş anlaşmazlıklarının uzlaşma ve hakemlik yoluyla çözülmesi amaçlanmıştır. İşçi ve esnafın Parti Programı çerçevesinde örgütlenmesine izin verilmesi ilke olarak

---

[38] 1935 Programı'nın kısımları şöyledir: 1) Esaslar, 2) Cumhuriyet Halk Partisi'nin Ana Vasıfları, 3) Ekonomi, 4) Finans, 5) Ulusal Eğitim, 6) Sosyal Hayat ve Kamusal Sıhhat, 7) İç, Tüzel ve Dış Siyasa, 8)Vatan Savgası.

[39] "Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır" notuyla basılan program için bkz.: **C.H.P. Programı - Mayıs 1935**, Ulus Basımevi, Ankara, 1935. Ayrıca bu program İngilizce basılmış ve CHP'nin yabancı dilde basılmış ilk dokumanı olmuştur. Bkz.: The Republican Party of The People, **Program (Accepted by The Fourth Grand Congress of The Party)**, (yay.y.), Ankara, 1935, 23 s.

[40] **C.H.P. Programı - Mayıs 1935**, s.s. 29-30.

kabul edilmiştir. Yine benzer biçimde sınırlı dernekleşme hakkı kabul edilmiş, ancak siyasi, etnik, sınıfsal ve uluslararası bağlantılı dernekleşmenin yasak olacağı vurgulanmıştır.

Programın 53. maddeden başlayıp 61. maddeye kadar süren dokuz maddelik "Sosyal Hayat ve Kamusal Sıhhat" başlıklı altıncı kısmı, 1935 Programı'nın sosyal politikalarla en ilgili bölümüdür. Sosyal politikalar kapsamında yer alan ilkeler programda şöyle yer almıştır:"*53) Türk sosyal hayatında aile esastır. 54) Nüfusumuzu artırmak ve gelecek nesli sağlam ve gürbüz yetiştirmek her zaman dikkatle güdülecek işlerimizdendir. 55) Şehir ve kentlerimizle köylerimizin sıhhi şartlarını ve içilecek sularını fenni usullere göre düzeltmek ve köy evlerini iyileştirmek ve köylülerimizin sağlık bilgilerini yükseltmek için programla çalışacağız. 56) Partinin, çocuk hayatı ve analarının sıhhati ile derin ilgisi vardır. Bunun için çalışmalara aşağıdaki ana hatlar üstünde devam edeceğiz: A- Doğum evlerini arttırmak, devletin hasta yurtlarında ayrıca doğum hizmetleri ayırtmak, parasız doğum yardımları sağlamak ve çocuk bakımı öğretmek için her öğretme aracından faydalanmakla beraber, ilmi ebe ve bakı kadınlarını çoğaltmak. B-Şehir ve kentlerde süt damlalarını, süt çocukları için bakım ve danışma evlerini, kreşleri, öksüz yurdlarını çoğaltmak. C- İşçi olan yerlerde işçi anaları ve çocuklarını korumak. 57) Kimsesiz çocuklar ve yardıma ihtiyacı olan ihtiyarlar ve sakatlar ulusun atağlığı (vesayeti) ve koruyuculuğu altındadır. 58) İşçilerin ve ailelerin sıhhi ve sosyal bakımdan ihtiyaçlarının sağlanması ile uğraşacağız. Hayatını çalışarak kazanmak yükümü altında bulunan kadınlar için, iş bölgelerinde kreşler açmağa devam edeceğiz. 59) Sıhhat işlerinin Partimiz için ayral (ayrı/hususi) bir önemi vardır. Bu yoldaki çalışmalar, genel ihtiyaç nispetince ve devamlı bir surette genişletilecektir. 60) Sıtma, verem, frengi, trahom gibi bulaşık hastalıklarla savaşa devam edeceğiz".*[41]

Sosyal hayat ve kamusal sağlık ağırlıklı bu kısımda, hedef seçilen sosyal politika kitlesi ve alanları şöyle sıralanabilir: aile, nüfusu arttırma, şehir, kent ve köylerin sağlık koşulları,"süt damlaları" ve "kreşler"den oluşan çocuk bakım evleri, doğumevleri, çalışan kadınlar ve çocukları, kimsesizler, ihtiyarlar ve sakatlara bakım, işçi sağlığını koruma, genel sağlık işleri ve bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele. Yine çalışma

[41] **A.g.e.**, s.s. 44-47.

hayatı ve sosyal güvenlikle ilgili olan 58. maddenin 1935 Programı'na eklenmesinin nedeni, hem sanayi planları aracılığıyla devletçi kalkınma dönemine girilmesi, yani sanayi üretimi süreçlerinin ve işgücünün yaygınlaşması ve hem de yakında bir iş kanununun çıkarılması ile ilgili hazırlıkların yapılıyor olmasıdır. Bilindiği üzere 1936 yılında da çalışma hayatıyla ilgili ilk kapsamlı düzenleme olan "İş Kanunu" çıkarılacaktır.[42]

1939 Programı

Mustafa Kemal Atatürk'ün ebediyete intikalinin ardından İsmet İnönü, TBMM tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. 26 Aralık 1938 tarihinde yapılan Üsnomal (Olağanüstü) Kurultay'da parti tüzüğünde yapılan değişiklik ile Mustafa Kemal Atatürk, CHP'nin "Ebedi Başkanı"; İsmet İnönü de Parti'nin "Değişmez Genel Başkanı" olmuştur. Bu durum, hem CHP'de hem de Türkiye'de yeni bir dönemin başladığını ortaya koymaktadır. Zaten II. Dünya Savaşı da artık başlamak üzeredir. Türkiye, diğer birçok ülke gibi bütün enerjisini neredeyse savaş ekonomisi tedbirleri almak için harcamaya başlamıştır. 1939 Programı'nın kabul edildiği "CHP V. Büyük Kurultayı", bu çalkantılı dönemin tam göbeğinde, 29 Mayıs-3 Haziran 1939 tarihlerinde toplanmıştır. Yeni Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Kurultay açış konuşmasında yaklaşan savaş tehlikesi ve dış politika; milli savunmanın güçlendirilmesi; savaş ekonomisi tedbirleri; köylünün eğitimi, ekonomik seviyesinin yükseltilmesi ve köycülüğün geliştirilmesi konularına özel vurgu yaptığı bir konuşma yapmıştır.[43]

CHP V. Büyük Kurultayı'nda, 1938 yılı sonunda yapılan olağanüstü kurultaydaki değişiklik sonrası yeni haline kavuşmuş parti tüzüğü ufak bazı eklemeler ve değişiklikler ile kabul edilerek aynen devam ettirilmiş-

---

[42] Taner Bulut, **İnönü Dönemi T.C. Hükümetlerinin Sosyal Yardım Politikaları (1938-1950)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2014, s. 206.

[43] CHP V. Büyük Kurultay için bkz.: **C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları (29 Mayıs 939 - 3 Haziran 939)**, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

tir. Tüzük'teki en önemli yenilik, CHP Grubu'nda "Müstakil Grup" adlı yeni bir grubun kurulması kararıdır. Müstakil Grup, Kurultay kararlarını, Program ve Tüzük'ün hükümlerinin uygulanıp uygulanmadığını denetlemekle görevli ve yetkili kılınmıştır.[44]

CHP V. Büyük Kurultayı'nda, önceden hazırlanmış *1939 Program Taslağı*'ndaki bazı ifadeler Encümen tarafından değiştirilmiş, Genel Kurul da Encümen'ce son şekli verilen program taslağını aynen onaylamıştır. Tıpkı önceki programlar gibi 1939 Programı da "Giriş" ve ayrı başlıklar altında toplanan sekiz kısımdan oluşmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün vefat etmeden çok önce 1937 yılında parti programı üzerinde çalıştığı ve el yazısıyla bazı bölümleri bizzat kaleme aldığı bilinmektedir. Ancak Atatürk'ün yazdığı bölümler incelendiğinde yeni bir şey eklemediği ve içeriğin 1931 ve 1935 programındakilerle aynı olduğu görülmektedir.[45]

1939 Programı'nda savaş ekonomisi tedbirleri, dış politika ve milli savunma hassasiyetleri göze çarpmaktadır. Program'da II. Dünya Savaşı'nın etkisi açık biçimde görülmektedir. Ancak sosyal politika açısından program kapsamındaki konuların ve ilgili ilkelerin 1931 ve 1935 programlarıyla pek farklılık göstermediği söylenebilir. Hatta 1939 Programı, neredeyse 1935 Programı'nın kopyasıdır. Yeni programa eklenen 14. madde ile el işleri ve küçük sanatkârların geliştirileceği ve halkın serbest zamanının bu alanlarda değerlendirmesinin teşvik edileceği amaçlanmıştır. 1939 Programı'nda sosyal politikalarla ilgili yeni veya farklı nelerin olduğuna kısaca bakacak olursak; köy okullarının geliştirilmesi, Halkevleri'ne ilaveten Halkodaları'nın açılmasının planlanması, cezaevlerinde çocuklarla büyüklerin ayrılması, her türlü devlet kuruluşlarından yardım gören ve kamu hizmeti yürüten hayır cemiyetlerinin denetim altında desteklenmesi ilk göze çarpan amaçlardır. Bunların yanında

---

[44] 1939 Tüzüğü için bkz.: **C.H.P. Nizamnamesi** - 29 Mayıs 1939, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

[45] Mustafa Kemal Atatürk'ün 1937 yılında el yazısıyla kaleme aldığı program çalışmaları için bkz.: Perinçek, **a.g.e.**, s.s. 199-219.

hayat pahalığı, istifçilik ve vurgunculukla (ihtikârla) mücadele; toplum sağlığın korunması; hastane, dispanser, doğumevi, sanatoryum ve çocuk bakımevlerinin açılması ve yaygınlaştırılması; bataklıkların kurutulması; çıkarılan İş Kanunu'nun uygulamasının hızlandırılması; göçmenler, az topraklılar ve topraksızların bir kısmına toprak verilmesi de 1939 Programı'ndaki sosyal politikalar kapsamındaki diğer amaçlar olarak sıralanabilirler.[46]

1939 Programı'nda "İçtimaî Hayat ve Umumî Sıhhat" başlığıyla yer alan konumuzla ilgili bölüm, tıpkı bir önceki programda olduğu gibi aynen 53. - 60. maddeler altında yer almıştır. Maddelerin içerikleri aynı kalmakla birlikte sadece bazı sözcük değişiklikleri gözlenmektedir. Bir önceki başlık altında söz konusu maddeleri aktardığımız için, tekrar etmemek adına programın ilgili bu kısmını ele almayacağız.[47]

1943 Programı

CHP'nin 1943 Programı, II. Dünya Savaşı'nın ortasına denek gelen bir dönemde 8-15 Haziran 1943 tarihlerinde toplanan "CHP VI. Büyük Kurultayı"nda kabul edilmiştir. Kurultay'a baştan sona II. Dünya Savaşı damgasını vurmuştur. İsmet İnönü, bu kurultayı açış konuşmasında da dönemin şartlarına uygun biçimde dış politika, milli savunma, ekonomik sıkıntılar, savaş ekonomisi tedbirleri ve geçim zorluklarıyla mücadele eksenli bir konuşma yapmıştır.

Bu kurultayda kabul edilen 1943 Programı, öncekilere nazaran oldukça kısa olup, adeta özet haline getirilmiştir. Program, II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle önceki programlardan büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Hatta Kurultay'a sunulan taslak programda yer verilen bazı konular, kabul edilen programa alınmamıştır. Örneğin CHP programlarında gelenek haline gelmiş olan "Giriş" başlıklı bölüm, 1943 Programı'nda yoktur. Program'da 1942 yılında CHP Genel Sekreterliğine getirilen Memduh Şevket Esendal'ın etkisinin olduğu söylenmekte-

[46] Bkz.: **C.H.P. Programı (1939)**, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

[47] Kısım için bkz.: **A.g.e.**, s.s. 23-25.

dir[48].1943 Programı altı kısım ve 38 maddeden oluşmaktadır. Kısımlar şu başlıklarla gruplandırılmıştır: 1)Esaslar, 2)Cumhuriyet Halk Partisi'nin Ana Vasıfları, 3)Milli Eğitim ve Öğretim, 4) Dâhilî, Sağlık ve Adlî Siyaset, Memurlar, Serbest Meslek Erbabı, 5)Cihan Harbi İçinde İdare ve 6)Cihan Harbinden Sonraki İhtimaller.[49]

1939 Programı'nda yer alan "İktisat, Ziraat ve Sanayi, Madenler ve Ormanlar, Ticaret, Nafia İşleri" başlıklı üçüncü kısmı,"Maliye" başlıklı dördüncü kısım ile birleştirilmiş ve "Haricî Siyaset" konusu da eklenerek 1943 Programı'nda "Cihan Harbi İçinde İdare" başlıklı beşinci kısmı oluşturmuştur. "Cihan Harbinden Sonraki İhtimaller" başlıklı altıncı bölümde ise savaş sonrası ile ilgili yürütülecek politikalara yönelik öngörü ve hedefler eklenmiştir. 1943 Programı'nın *"Cihan harbinden sonraki devir, bizim için bir kaç misli çalışma devri olacaktır"*[50] cümlesiyle sonlandırılması savaş sonrasının parti politikalarına yansımasının bir göstergesidir.

1943 Programı'nda savaş karşısında alınması gereken tedbirler, eğitim ve öğretimin iyileştirilmesi ve yaygınlaştırılması ile köy ve köycülük politikasının geliştirilmesine yönelik amaçların ağırlık oluşturan konular olduğu dikkati çekmektedir. Program taslağında yer verilmeyen aile, sağlık ve sosyal yardım, toplum eğitimi gibi sosyal politika kapsamındaki konular Kurultay'ca kabul edilen programa konulmuştur. Sosyal politika kapsamındaki bölümleri 1943 Programı'nda şu şekilde tespit etmek mümkündür: *"18)Türk içtimaî hayatında ailenin mahfuziyeti (korunması) esastır.19) Yurdumuzun sağlık ve içtimaî yardım müesseselerini, Partimizin esaslarından olan; nüfus arttırma, nesli sağla(mla)ştırma ve güzelleştirme, ailesiz ve bakımsız kalıp iş hayatına sokulmağa imkân bulamayan ve ziyan olan çocukları cemiyetimize faydalı kılma ve aile kuruluşunu sağlamlaştırma gibi prensiplere yarayacak şekilde inkişaf ettirmek amacımızdır. Bunun için bakımsız çocuklar Devlet himayesine alınır. Nüfus arttırma prensibimizin tatbiki işleri arasında yurt dışından gelecek Türklere*

[48] Aktaran: Dursun, **a.g.e.**, s. 139.

[49] 1943 Programı için bkz.: **C.H.P. Programı (1943)**, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1943.

[50] **A.g.e.**, s.s. 13-14.

mümkün olan her yardımı ve kolaylığı göstereceğiz.(…) 21) Milletin yüksek menfaatini daima göz önünde tutarak bütün dikkatleri ile vazifelerine hayatlarını hasreden, memurlar her türlü huzur ve refaha lâyıktırlar.(…) 23) Âmme hizmeti gören hayır cemiyetlerinin ve bilhassa bunlardan (umumî, hususî bütçelerle belediyelerden) yardım görenlerin Devletçe hususî bir murakabeye tabi tutulmalarına ehemmiyet verilecektir. (…) 37) Harp zamanının büyük sıkıntıları başlıca şehirlere, maaş sahiplerine, dar ve sabit gelirlilere çarpmıştır. Bu vatandaşların tahammüllerini muhafaza etmek ve güçlerini arttırmak tedbirleri Hükümetin başlıca işlerinden biri olacaktır. Partimiz fevkalâde zamanın her gün değişen büyük ihtiyaçlarını karşılamak için bütün kabiliyetiyle Hükümete maddî ve manevî olarak yardımcı olmağa çalışacaktır".[51]

Tıpkı 1939 yılında yapılan Kurultay'a sunulduğu gibi 1943 yılında yapılan CHP VI. Büyük Kurultayı'nda 1939 Programı'na Hükümetlerin ne kadar uyup uymadığını gösteren bir *CHP Programının Hükümetçe Tahakkuk Ettirilen Kısımları Hakkında Rapor* sunulmuştur. Rapora göre sosyal politika kapsamında Hükümetlerin attığı somut adımlar şunlardır: çocuk cezaevleri yapılmıştır, 18 Köy Enstitüsü açılmıştır, İş Kanunu'nun uygulanması için bazı somut adımlar alınmıştır, nüfus artışını sağlayacak tedbirlerin uygulanmasına devam edilmiştir, anne ve çocuk sağlığının teminine yönelik politikalar geliştirilmiştir, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele edilmiştir, yardıma ihtiyaç duyan toplumun her kesiminden insanlara yardım edilmiştir, Türkiye'ye göç ve iltica eden 13 bine yakın insan yerleştirilmiş ve 23 bine yakın da Türk soyundan olmayan kişiye yardım edilmiştir.[52]

CHP Programlarında Sosyal Politikalara İlişkin Genel Değerlendirmeler

1927 yılına gelinceye kadar CHF'nin program niteliği taşıyabilecek resmi belge ve metinlerinde sosyal politikaların yetersiz biçimde yer aldığı görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli neden

---

[51] **A.g.e.**, s.s. 10-11 ve 13.

[52] **C.H.P. Programının Hükümetçe Tahakkuk Ettirilen Kısımları Hakkında Rapor**, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943'ten aktaran: Dursun, **a.g.e.**, s.s. 149-151.

önceliğin yeni kurulan Cumhuriyet'in ayakta kalabilmesi ve ulus-devlet olma yolunda harcanan çabalara verilmesidir. Dolayısıyla atılacak adımlar daha çok devletin niteliği ve rejimle ilgili olacaktır. Bu aşamada sosyal politikanın mecburen biraz arka planda kaldığını söylemek gerekir. Çoğunlukla eşitlik temelli "Halkçılık" ilkesiyle bağlantılı bir değerlendirme ile iktisadi kalkınma ve refaha ulaşma vurgusunun yapıldığı bir sosyal politika yaklaşımı ağırlıktadır. Ancak 1925-26 yıllarında yaşanan siyasal krizlerin aşılması sonrasında artık sıranın diğer konulara da geldiğini görmekteyiz. Devrimin pekiştirilmesinin önünü açmayı amaçlayan 1927 tarihli *Program Beyannamesi* sosyal politika kapsamında pek çok yeni konuyu partinin hedefleri arasına koymuştur. Bu nedenle bu program beyannamesinin dönemin şartlarına göre içerik bakımından oldukça zengin olduğu belirtilmelidir. Ancak bu program beyannamesi ve öncesindeki parti metinlerinde sosyal politikanın merkeze aldığı "çalışanlar" ile "yoksullar" lehine somut önerilerin olmadığını da ifade etmek gerekir. Hem CHF'nin sınıfsal dayanağı ve hem de 1927 program beyannamesinin üretim ilişkilerine yön verecek biçimde öneri ve nitelikleri pek barındırmamasını[53] dönemin parti sosyal politikasının zayıf yönleri olarak görebiliriz. Zaten yukarıda da belirtildiği üzere bu sorunlar, ulus-devletleşme sürecinde henüz arka sıralarda yer almaktadırlar.

1931 Programı ise ayrı kabul edilmiş ilk program olması nedeniyle özel bir yere sahiptir. Bu programda sosyal politika farklı alanları kapsayacak biçimde geniş bir yelpazede kendine yer bulmuştur. Artık rejim sorunundan ziyade devrimin pekiştirilmesi süreci aşamasına geçilmiş; siyasi konular yanında sosyal ve ekonomik konular da önceliğe kavuşmuştur. Programdaki sosyal adalet ve eşitlik temelli "halkçılık" ilkesi ile milli refaha ulaştırma amaçlı "devletçilik" ilkesi CHP'nin sosyal politikasının da temel ilkeleri olmuşlardır. Çalışma hayatına yönelik ilk somut vaat bu programda dile getirilmiş ve çalışanlara "İş Kanunu" çıkarılacağı sözü verilmiştir. Eğitimin ve okullaşmanın köylere kadar yaygınlaştırılması amacı sosyal yaşamın iyileştirilmesi için olumlu bir adım ola-

[53] Teziç, a.g.m., s. 71.

caktır. 1931 Programı'nda sosyal hayat ve genel sağlıkla ilgili yaklaşım ise partinin sosyal politikasının ana gövdesidir. Ailenin korunması, nüfus artışı, çocukların korunması, kimsesiz, yaşlılar ve malullere yardım ve bakım, toplum sağlığının iyileştirilmesi ve korunması, sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve sıtma, verem, frengi, trahom v.b. gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele gibi konular, programın sosyal hayat ve genel sağlıkla ilgili bölüm kapsamında ele alınmıştır.

1931 Programı'nda sosyal politikalarla ilgili oluşturulan bu genel çerçevenin pek değişikliğe uğramadan 1935 ve 1939 Programlarında da aynen devam ettiği ve biraz da genişlediği görülmektedir. 1943 Programı'nda ise anlayışın savaşla birlikte ele alındığı bir durum söz konusudur. Bu dört parti programında ortak sosyal politika ilke ve alanlarını şu şekilde tasniflemek mümkündür: sosyal adalet ve eşitlik, sosyal dayanışma; nüfus artışı ve niteliğinin iyileştirilmesi; ailenin korunması; toplum sağlığının düzeltilmesi, iyileştirilmesi ve sağlanması; genel sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması; bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele; alt yapı ve kentleşme kapsamlı kamu hizmetlerinin sağlanması; sabit ve dar gelirlilere yönelik politika ve yardımlar; kimsesiz ve yoksul çocuklar ile yaşlıların bakımı ve himayesi; yoksullar, yetimler, dullar ve yardıma muhtaçlara sosyal yardım yapılması; çok çocuklu aileler ile asker ailelerine yardım; eğitimin ücretsiz olması ve yaygınlaştırılması; fakir ve kimsesiz çocuklara eğitim, barınma ve iaşe yardımı yapılması; kırsalın ve köylerin kalkındırılması; Devletçilik yoluyla iktisadi kalkınma ve refah; işçi, memur ve diğer sabit gelirli çalışanların iş ve sosyal güvenlik haklarının sağlanması…

Tek Parti Dönemi'nde görev yapan Hükümetlerin parti programına bağlı kalarak sosyal politika kapsamında sayılabilecek attıkları somut kurumsal adımların ve yaptıkları genel yasal düzenlemelerin önemli olanlarını topluca aktarırsak, söz konusu dönemi politik açıdan daha doğru değerlendirmiş olacağız. 1921 yılında Zonguldak Ereğli Maden İşçileri Amele Birliği'nin kurulması ve "Ereğli Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun"un kabulü ile başlayan süreçte liste söyle sıralanabilir: 1924 Anayasası, Aşar Vergisi'nin kaldırılması (1925), Hafta Tatili Ka-

nunu (1925), Devlet Şurası'nın "Danıştay" adıyla yeniden teşkili (1927), 1683 sayılı asker ve sivil memur yardımlaşma sandıklarını düzenleyen kanun (1930), 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (1930), 1580 sayılı Belediyeler Kanunu (1930), 2007 sayılı İş ve Mesleklerin Türk Vatandaşlarınca Yapılması Hakkında Kanun (1932), ILO'ya (Uluslararası Çalışma Örgütü) üye olunması (1932), 2510 sayılı İskân Kanunu (1934), Ulusal Bayram ve Genel Tatiller ile Hafta Tatili Kanunu (1934), 3008 sayılı İş Kanunu (1936), 3017 sayılı Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu (1936), I. ve II. Beş Yıllık Sanayi Palanları (1933-1939), 4792 sayılı İşçi Sigortaları Kanunu (1945), Çalışma Bakanlığı'nın kurulması (1946), İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun kurulması ve ILO çalışmalarına tam katılım (1946) ve 1930-1938 yılları arasında çeşitli kurum ve kuruluşlara bağlı Yardım, Teavün ve Tekaüt Sandıklarının kurulması… Sadece önemlilerini sıralamaya çalıştığımız tüm bu düzenlemelerin hepsinde sosyal politikalarla doğrudan ilgili pek çok uygulama söz konusudur.[54] Liste göz önüne alındığında atılan adımların yetersiz olduğunu söylemekle birlikte, azımsanmayacak miktarda düzenleme yapıldığını da belirtmek gerekir.[55]

Nihai olarak da eleştirel bir değerlendirme yapacak olursak; Meryem Koray'ın da belirttiği üzere devletin sosyal niteliğini kısıtlayan arka planın Türkiye'de sosyal politikanın gelişimini olumsuz etkilediğini söyleyebiliriz. Uzun süren savaşlar, genç kuşak ve birikim kaybı, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçiş sancıları, yeni kurulan genç Cumhuriyet'in ve rejiminin ayakta kalma çabaları, ulus-devletleşme süreci ve Türk Devrimi'ni tamamlama çabaları bu olumsuzluğun yaşanmasında mutlak etkili olmuştur. Sanayileşmenin ıskalanması, istikrarsız büyüme,

[54] Ayrıntı için bkz.: Bulut, **a.g.t.**, s.s. 72-121 ve 180-325; Özbek, **a.g.e.**, s.s. 86-250 ve Talas, **a.g.e.**, (1992), s.s. 43-130. Ayrıca II. Dünya Savaşı yıllarında CHP'nin sosyal politika uygulamaları ve eleştirel bir yaklaşım için ayrıca bkz.: Murat Metinsoy, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam, Homer Kitabevi yay., İstanbul, 2007, s.s. 279-431.

[55] Tek Parti Dönemi'nde CHP ve Hükümetlerinin faaliyetleri ilgili envanter nitelikli iki çalışma için bkz.: Cumhuriyet Halk Partisi, **On Beşinci Yıl Kitabı**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938 ve **C.H.P. 25 Yıl**, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

finansman yetersizliği, yetersiz kamu harcamaları, devletin ve bürokrasinin iç içe egemen rolü[56], toplumsal sınıfların zayıflığı, ücretli kesimin nicelik ve niteliksel yetersizliği, çalışma koşullarının yetersizliği ve yetersiz demokratikleşme olumsuzlukların yaşanmasına katkı sunmuştur.

SONUÇ

Yukarıda ayrıntılarıyla aktarmaya çalıştığımız ve üzerinde genel değerlendirmeler yaptığımız üzere, Tek Parti Dönemi'nde kabul edilen CHP programlarında sosyal politikaların azımsanmayacak ölçüde yer aldığı görülmektedir. Programların hacimleri ve içerikleri dikkate alındığında diğer pek çok politikaya ilişkin herhangi bir ilkenin belirlenmediği veya az yer aldığı göz önünde tutulursa, sosyal politikalar ile ilgili yer verilen ilkelerin miktarı ve içeriği dikkate değerdir. Ancak hem konjonktürel şartlar, hem de ulus-devlet olma sürecindeki önceliklerin daha çok siyasal alanla ilgili olması nedeniyle, programlardaki sosyal politika içeriğinin yetersiz kaldığı söylenmelidir.

Diğer yandan, parti programlarını esas alarak oluşturulan hükümet programlarının başarıyla uygulanmalarının bir sonucu olarak sosyal politika alanında pek çok somut adımın atıldığı görülmektedir. Özellikle iş ve sosyal güvenlik alanında atılan somut adımların çok da geç kalınmadan, hatta dönemin uluslararası gelişmeleriyle paralel bir şekilde yürüdüğü belirtilmelidir. Her ne kadar savaşa fiilen girilmemiş olunsa da II. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerini sosyal politika üretilmesi ve uygulanmasında görmek mümkündür.

---

[56] Aykut Kansu, devlet ve bürokrasi birlikteliğine sosyal politika alanında akademiyi katmaktadır. Kansu'ya göre 1930'lu ve 1940'lı yıllarda İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi'ndeki Türk ve Alman akademisyenlerin dönem hükümetlerine bir nevi danışmanlık yaparak uygulanan sosyal politikaların kuramsal temelini ürettiklerini söylemektedir. Bkz.: Aykut Kansu, "Tek Parti Döneminde Bir Radikal Muhafazakâr Politika Mektebi Olarak 'Sosyal Siyaset'", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 5: Muhafazakârlık**, (Ed.: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), (3 Baskı), İletişim yay., İstanbul, 2006, s. 631.

Elbette bu çalışma Tek Parti Dönemi CHP programlarında sosyal politikalarla ilgili genel tespitleri yapmakla birlikte, hükümetlerin programda yer alan ilkelere ne kadar sadık kaldıklarını ve hükümetlerin belirlenen sosyal politikaları nasıl yürüttüklerini eksiksiz söyleme iddiasında değildir. Türkiye'nin sosyal politika tarihçesi, özellikle uygulamaların ve elde edilen sonuçların tartışıldığı yeni ve etraflı çalışmalara ihtiyaç duymaktadır. Bu çalışma Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihiyle ilgili yapılacak diğer çalışmalara bir ışık yakabilirse amacına ulaşmış sayılacaktır.

KAYNAKÇA

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 16, Kaynak yay., İstanbul, 2005.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 22, Kaynak yay., İstanbul, 2007.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 3, (3. Basım), Kaynak yay., İstanbul, 2003.

BAKAN, Selahaddin ve ÖZDEMİR, Hakan, "Sosyal Politika Açısından CHP ile AKP'nin Karşılaştırılması", **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2012 (İlkbahar), s.s. 22-50.

BUĞRA, Ayşe, **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika**, (5. Baskı), İletişim yay., İstanbul, 2011.

BULUT, Taner, İnönü Dönemi T.C. Hükümetlerinin Sosyal Yardım Politikaları (1938-1950), (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2014.

C.H.F. Programı (Mayıs - 1931), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), Devlet Matb., İstanbul, 1931.

C.H.P. 25 Yıl, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları (29 Mayıs 939 - 3 Haziran 939), Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935), Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

C.H.P. Nizamnamesi - 29 Mayıs 1939, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

C.H.P. Programı (1939), Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

C.H.P. Programı - Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

C.H.P. Programı (1943), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1943.

C.H.P. Programının Hükümetçe Tahakkuk Ettirilen Kısımları Hakkında Rapor, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943.

C.H.P. Tüzüğü (Mayıs 1935), Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi (15-23 Teşrin-i Evvel 1927), TBMM Matb., Ankara, 1927.

Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi - 1339 (1923), TBMM Matbaası, Ankara, 1926.

Cumhuriyet Halk Partisi, **On Beşinci Yıl Kitabı**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938.

Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi (1927), (yay. y.), (y.y.), 1927.

Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi (1931), TBMM Matbaası, Ankara, 1931.

DURSUN, Tuncay, **Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları**, T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2002.

GÖZE, Ayferi, **Liberal, Marxiste, Faşist ve Sosyal Devlet**, (3. Basım), Beta Basım yay., İstanbul, 1995.

KANSU, Aykut, "Tek Parti Döneminde Bir Radikal Muhafazakâr Politika Mektebi Olarak 'Sosyal Siyaset'", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 5: Muhafazakârlık**, (Ed.: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), (3 Baskı), İletişim yay., İstanbul, 2006, s.s.622-631.

KORAY, Meryem, **Sosyal Politika**, (2. Baskı), İmge Kitabevi yay., Ankara, 2005.

METİNSOY, Murat, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam, Homer Kitabevi yay., İstanbul, 2007.

ÖZBEK, Nadir, **Cumhuriyet Türkiyesi'nde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar**, Tarih Vakfı Emeklilik Gözetim Merkezi ve Tarih Vakfı yay., İstanbul, 2006.

PERİNÇEK, Doğu, **Kemalist Devrim-6: Atatürk'ün CHP Program ve Tüzükleri**, (2. Basım), Kaynak yay., İstanbul, 2008.

SARGUTAN, A. Erdal, **Sosyal Politika Bilimi**, Hacettepe Üniversitesi yay., Ankara, 2006.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, "Dokuz Umde (Dokuz İlke - 8 Nisan 1923", **http://www.ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,82612/dokuz-umde-dokuz-ilke---8-nisan-1923.html_** (Erişim Tarihi: 14 Kasım 2015).

TALAS, Cahit, **Sosyal Politika**, (3. Baskı), Sevinç Matbaası, Ankara, 1967.

TALAS, Cahit, **Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi**, Bilgi yay., Ankara, 1992.

TEZİÇ, Erdoğan, "1923-1938 Döneminde Siyasi Parti Programlarında Sosyal ve Ekonomik Görüşler", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu (1923-1938)**, (14-16 Ocak 1977), İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği yay., İstanbul, 1977.

The Republican Party of The People, **Program (Accepted by The Fourth Grand Congress of The Party)**, (yay.y.), Ankara, 1935.

TUNA, Orhan ve YALÇINTAŞ, Nevzat, **Sosyal Siyaset**, Filiz Kitabevi yay., İstanbul, 1994.

UZUN, Hakan, "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 20-21, İzmir, (2010/Bahar-Güz), s.s. 233-271.

TURKISH-HUNGARIAN ECONOMIC RELATIONS IN THE INTER-WAR PERIOD

Arpad HORNJAK*

In my presentation I will introduce the development and changes of the intensity of the Hungarian-Turkish economic relations from the end of the World War I until 1937, when the last commercial treaty was signed between the two countries in the interwar period. My paper is based mostly on the archival documents (National Archives of Hungary) and on the contemporary journals of economy and foreign relations.

It is a common place that the politics and economy go together, they are in close interaction. Therefore, bearing this in mind, I will not concentrate only on the economic relations but the political relations will put also into consideration. It is important to do so since in the case of Hungary and Turkey political relations determined the economic relations and not vice versa as several other cases.

The World War I ended with the same catastrophic results for the both countries that had disastrous consequences on their economies and economic relations, too. Though Turkey managed to alter the humiliating peace treaty of Sevres, its economic position remained very weak and the new Republic was looking for economic connections. Hungary was a natural partner for this. At the beginning the economic relations were on the personal level as far as Hungary was concerned

* Dr., Hungarian Academy of Sciences, bajmok@index.hu

but also there can be detected a conscious policy of the Hungarian state that wanted to build up a flourishing economic and also very important political relations with the victorious Turkish Republic. Certainly these connections were not brand new relations. There had been strong economic relations between the Hungarian industrial circles and the Ottoman Empire before the World War I, but were in the shadow of the German-Turkish relations. The existing friendly feelings among the two nations had its role as well. Despite the fact that Hungary's history had little to explain the exaggerated feeling of friendship towards a nation which overran, conquered, devastated and for two centuries had ruled the country, as the British minister in Budapest noted, it has become the fashion after the end of the war to speak of the Turks as a race of a common stock in traditional friendship with Hungary. Certainly one of the main reasons of such feelings can be found in the similarity of the post-war situation. But the idea of pan-Turanism can be named as the other important reason of that sympathy. Pan-Turanism was widespread in the post-war years both in higher political and intellectual circles and in public opinion in Hungary and had a half a century long tradition. Namely from the second half of the 19th century some intellectuals and politicians found that the isolated Hungarian nation surrounded with the pan-Slavism and pan-Germanism had to lean upon the pan-Turanism. This idea aimed to prove that Hungarians were not alone but were in the kinship with 600 million group of nations stretching from the Carpathian-basin till Japan, and Hungarians were the tip of this Turanian spear punctured in the body of Europe and also they should be the leading nation of this Turanians.[1] In 1910 the Turanian Society was established in Budapest which undertook to organize the relations with the kin-nations and keep contact with them. The signifi-

[1] Ablonczy Balázs: Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban. (Turanism and the Oriental Idea in the Political Thought of Hungarian Foreign Policy in the Inter-war Period) In: A magyarkülpolitikaigondolkodás a 20. században. (Political Thought of the Hungarian Foreign Policy in the 20th Century) (ed.) PritzPál, Magyar TörténelmiTársulat, Budapest, 2006. 89.

cance of this Society is proved by the fact that in the inter-war period all Hungarian prime ministers were at least in one shorter or longer period of their life member of the Turanian Society.

The period after the World War I changed the whole European and world situation and within it the position of Hungary completely. The Austro-Hungarian Monarchy and within it the historical Hungarian Kingdom collapsed. To some extent the Balkans lost their importance for Hungary, at least at the first glance it seemed to. As a defeated country, Hungary was occupied by the idea of the revisionism in the whole interwar period. The Hungarian political elite hoped the help of the other defeated countries, too. First of all Germany, but Budapest gave quite a big emphasis to the friendship of Bulgaria and especially of Turkey. Both of them were considered somehow as akin nations. Nevertheless, Hungary had to be disappointed bitterly, at least as far as Turkey was concerned. In the Hungarian Foreign Ministry it was thought that Turkey also considered itself as a defeated country who wanted the revision of the peace treaty. In fact it was a false belief. Budapest simply ignored the fact that Turkey had already had the revision of the initial peace treaty of Sévres in Lousanne in 1923 and from that time Ankara was interested rather in maintaining the status quo than in favour of the revision. It was recognised in 1934, when the Balkan Entente was established for the preservation of the status quo of the Balkans and Turkey was among the signatories, too.

During the post war years, Hungary and the Balkan States had rather bad economic relations, the best relations were with Turkey. The newly formed successor states in the south attempted to move out of its perceived, though, in many respects real, subordinate economic-financial position -- and there were in fact wide discrepancies especially when compared with Budapest and Vienna, the two centres of the Austrian-Hungarian Monarchy. Thus, for countering its earlier shortcomings, the Balkan States decided to organize its economy along autarchic principles.

Hungarians took part in reconstruction of the Turkish economy, mostly by their labour power. The basis for the work permit for the Hungarians gave the treaty of friendship between Hungary and Turkey signed in 1924. This treaty was really of great importance not only because of its political significance but also because of its impact on the economic relations and free move of the Turkish and Hungarian contractors.[2]

Despite of this treaty, the Hungarian-Turkish relations continued to be friendly but uneventful, as we can read in a diplomatic report from 1925. There were rumours about the concessions acquired by a Hungarian combine for the exploitation of the Sakarda district in Anatolia, but nothing happened due to the lack of capital among the Hungarians who had gone to Asia Minor. Nevertheless, negotiations started about the Hungarian-Turkish Emigration agreement and a temporary commercial agreement was signed according to which Hungarian goods might have been imported into Turkey under the tariff agreement of Lausanne, whereas Turkish goods coming into Hugary enjoyed the privileges of most favoured-antion treatment.

There were many thousands of Hungarian employees in Turkey in the 1920s. Many of them were unskilled workers, but very significant number of them were highly skilled workmen who participated in the building of the railway that connected Samsun with Mersin (the Black Sea with the Mediterranian Sea). Ataturk himself asked the Hungarian minister in Ankara, to send these workers and finally around 3000 of them arived in 1927.[3] Hungary bacame one of the most important partner of Turkey as far as the foreign labour force was concerned. Hundreds of skilled workers arrived to Turkey in the first decade after the war and contributed to building the new capital, Ankara. Also Hungarian participation in the establishment of Turkish aviation and military industry cannot be neglected (possible its contribution was the second most important after the German one).

---

[2] Dávid 2004. 13.

[3] MOL K60 1927-7/, 123/A.kig. 1927

Despite the fact that both Hungary and the Balkan states were more or less agrarian countries, Hungarian industry looked back on longer traditions and was all in all more developed than that of its Balkan partners. Thus, while Hungary was exporting its agricultural products to western markets, and becoming in fact a competitor to Balkan agricultural products, Hungary also managed to sell machinery and equipment on the Balkans, (75% of the total of machinery exports went to the Balkans and 40% of this directly to Yugoslavia.)

However, the development of the commercial relations were slightly behind the development of political relations. Nevertheless, we have to admit that the improvement of the political relations from the Hungarian stand point was not an easy job in those circumstances when Hungary was surrounded by deep suspicions. It took years to put on the official level. Finally in February 1923, the Hungarian Government delegated his representative to Turkey to have a reliable person on the spot. This person was Sándor Ruszkay a general staff officer who was not sent as official representative of the Government but as the representative of the Hungarian merchant and trade circles.[4]

Convention of commerce containing most-favoured-nation clauses and stipulated certain tariff reductions was signed on the 20th December, 1926 and rotified in August, 1927 and came into force one month later. The duration of this agreement was two years, and thereafter so long as not denounced by either party (term of notice was six months). Also a convention of residence was signed as a side agreement that gave certain benefits to the Hungarian and Turkish citizens. This commercial connvention had a rapid effect since in 1927 the import from Turkey and export to Turkey had increased by 30%.

January 1929 a treaty of Neutrality, Arbitration and Conciliation was signed as a clear evidence of the political rapprochement between the two countries. (This was prolonged for other five years in 1933). It was the fruit of the official visit of Teffik Rüstü Bey, the Turkish Minister

[4] **National Archives of Hungary**, K64. 1923-1932-208. res.

of Foreign Affairs to Budapest. In February 1930, the Hungarian minister of foreign affairs returned this visit. The visit of the high ranking politician brought fruits as well. Negotiations for a commercial treaty in place of the convention for most-favoured-nation treatment were commenced, that resulted in the signature of a treaty in May 1930 based on the most-favoured-nation treatment but also giving reciprocal tariff advantages in respect of Turkish raisins and Hungarian sausage; and Hungary undertook annualy 500.000 kg of Turkish tobacco.

Hungarian-Turkish political relations were particularly friendly almost in the whole inter-war period that had some effects on their economic relations, too. The trade relations between Hungary and Turkey were very balanced in the inter-war period. Turkey imported iron products, agricultural machines, and textiles while Turkey exported to Hungary mostly agricultural products like raisins, tobaco, hazelnut. The year 1930 is especially important in the history of the economic relations since this year a commercial treaty was signed between the two countries by which Hungary had to strengthen the economic ties with Turkey seeking market for Hungarian agricultural products, live-stock and machinery. But also it had political aims as well such as the endeavour to induce Turkey to join in the Italo-Hungarian-Bulgarian block, intended as a counterpoise to France and the Little Entente. Nevertheless, as it became clear to everyone in Hungary that Budapest couldn't rely on Turkey in its political aims, the politics made a step back and there remained the pure economic interests in the second half of the 1930s that hadn't been disturbed until the outbreak of the World War II.

During the Great Depression, attempts had been made to reach economic cooperation among the East European states. There were; however, no tangible results whatsoever. To overcome the growing economic hardships caused by the Great Depression, the Central European states finally resorted to the markets of Germany and Italy.

1934 was a very successful year in the Hungarian-Turkish economic relations. Many Hungarian firms got contracts of high amounts. Among others, possibly the most important was that of Nitrokémia. This firm

received an order of 1,5 million pengös for delivery of trotil explosive and also an order to build a factory in Turkey that could produce this kind of explosive. The Ganz, one of the most prestigous Hungarian factory sent rolling stock worth 1 million pengös and constructing companies also got contracts for different objects. Possibly the most renowned was the stadium and hippodrome in Ankara built by Janos David and his son's company (it was actually a joint Hungarian-Turkish company).

Nevertheless the next year there was a serious setback. Partly due to the new law introduced in Turkey aiming to defend the Turkish labour market. Also by the end of the 1930's Turkey had become almost self-supporting from the items imported from Hungary, due to the quick development of the Turkish light industry (it did not affect the agricultural machinery). It almost naturally led to the tensions between the two governments that was somehow strenghtened by the relatively decrease of the intensity of friendly relations in the field of diplomacy and policy. However, even in the years when the proportion of the trade decreased, both states found necessary to make special agreements year by year defining the amount of the products that they could sell to the other country (that was the general practice in those years). In 1935 Huganry quitted the commercial treaty but in 1937 a new commercial treaty was signed valid for one year and prolonged automatically or terminated at one month's notice.

This agreement regulated commercial relations between Hungary and Turkey until the outbreak of the Second World War, but also meant the end of the more than one decade long golden age of the Hungarian-Turkish economic relations in the inter-war period.

POLITICS AND IDEOLOGY OF THE SOVEREIGNTY IN IRAN AND TURKEY (A COMPARATIVE STUDY OF THE STATUS OF WOMEN DURING THE REZA SHAH AND ATATURK ERA)

Elham MALEKZADEH*

ABSTRACT

For a long time, Reza Shah had seriously considered the developments in Turkey and new founded Republic of Turkey. Ataturk was a good example to emulate the modern life from the point of view of Reza Shah. Therefore, in the quest of modern society, he endeavoured to follow the lead of Ataturk in different measures; as after the kingdom declaration, he kept pace with using and performance of western patterns, and dominant reflection of Turkey, especially changes of emphasis in Ataturk Government reforms in people's lifestyle of life. Reza Shah by the emphasis on the rule of women in the belief that backwardness in the social organization was due to the debasement of women, pursued it as an important policy and ideology of sovereignty. Such policies were establishing patterns and performing them, while the social structure and sovereignty in Iran and Turkey were not similar. So there would be different results. The current paper is to analyze and survey the detection of the different moods of dissension among these two countries; Iran and Turkey, imitating the reconstruction and creation of vicissitudes as a model from Turkey by studying the scripts and documents of national archives and newspapers and sources of that period. Including the event of governing policies and on the basis making into a role model of western patterns, as characteristics and components of problems related to women, presence of women in social areas, women`s clothing, business and financial

* Dr., Assistant Professor of Institute Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, elhammalekzadeh@ihcs.ac.ir/ malekzadeh.elham092@gmail.com

independence of women, women health, and their education in studied at this paper by comparative study. Hence, herewith presenting policy and special ideology approach of Pahlavi sovereignty in Iran toward women, and Ataturk republic positions in Turkey will be considered.

Key Words: Women, Policy, Sovereignty Ideology, Iran, Turkey, Reza Shah, Ataturk.

SOCIO-POLITICAL SITUATION IN REZA SHAH ERA

Autarchy, lack of security and reluctance to public and country interest were impressive causes of lack of power in Iran two centuries ago. Due to the structure of the global economy was on the basis of security approach, Reza Shah tried to create and expand the security in the society, and supported the establishment of a dominant government. He figured himself as the savior of Iran society and its developer (Mosalinezhad, 2004:239). Reza Shah was about to rebuild a society in which politicians and intellectuals had not yet made any fundamental revolution. Imitating from international process by Iran and extensive changes in Iran`s power structure, provided the fields of political transition in Iran. By this approach, Reza Shah imitated the social, political and economical reforms of regional countries like Turkey which was experiencing wide and deep developments by Ataturk. Reza Shah believed that to turn Iran into a modern country, we need a lot of activities that should be recognized. Even he had the thought in mind that, sometimes violence and force was necessary (Avery, 1989, vol 1: 59-60). So, the result of such imitation from Turkey`s developments, along with his fans, in a hastily action without considering social condition and in the wrong time, raised the issue of republican in Iran and sparked political turmoil (Atabaki, 2006:18).

Reza Khan assumed Ataturk as a good example for imitating the modern life and following his deeds in nation-building and more accurate state building (Ahmadi, 1990: 209). When he reigned, he pursued to consider Turkey`s developments and solved all the border disputes between two countries with tolerance (Safaie: 64).

Turkey and Iran had something in common together. They didn't have the experience of colonization and they included effective traditional and religious background. Challenges and major stimulus in achieving modernization had a root in external source and in the end the political transition to modern powers took some years and happened without any external attacks and only by local elite groups. These two countries' leaders had something in common that they were military.

While Reza Shah introduced concepts such as nationalism in government's scheme, there was a concern about external difficulties that could threaten his reign, and this threat overshadowed his desires. Therefore, he supported nationalism and yet he assumed the Islamic past was not ideal for Iran and emphasized the sacred sources and the greatness of pre-Islamic Iran and was trying to win the affection of people. Reza Shah in a mutual action while the emphasis was on preserving the heritage of ancient Iran; tools and benefits of modern civilization, West was regarded with enthusiasm. Technology, law and the European economy were used by Iranians. Direct and logical consequence of nationalism, emphasis on the material aspects of it led to existence of the secular thought that pursued the separation of religion from politics.

In this process, Turkey was accepted as a secular system, but in Iran, according to the constitution, the monarchy and religion, Shiite Islam was introduced. King was considered as the defender of the Faith and religion by the same rules and Reza Shah did not violate the law although his practical behavior led to degraded religion and caused the weakness of the clerics. But it was different from the Turkish government and Ataturk officially removed Ottoman Islamic Caliphate and the secular and religion separated policy was announced. Naturally, behavior of the people and their reaction against the government in Iran and Turkey was completely different. Reza Shah put emphasis on the social structural program, concentration of economic power and central and national government. Willingness to support the national movement was not achievable only by the rapid adaptation to progress and material gains of the West, while the modern Turkish policy was based on the industrialization of the country. Ataturk showed great interest in lifestyle and dissemination of scientific and technical principles of the West. For this reason, commercial and agricultural legislation of Western countries, including Germany, France and Italy was adopted. (Nersi, 1941: 25).

This approach led to the construction of factories in Turkey. Reza Shah by the same approach implemented it in Iran. Ataturk's economic

policy was based on Ataturkism. Despite dealing with big problems including the collapse of the Rial, Reza shah did such reforms (Avery, 1989, vol 1:118-119). While in Turkey paper mills, cellulose, silk, glass, bottle factories and different industries were created that complied with this policy. In Iran, not only there was any significant result, but also the situation got worse. The root of this failure was due to the Shah`s different ways compared to Ataturk. Ataturk took root and had a scientific approach to the reforms. Reza Shah`s military spirit and cultural rigidities, despite all the actions took interest in progress brought a different result. Iran of Reza Shah era implemented the modernization policy, when it was the first time that the institutions and structures of modern Iran were created. But Ataturk at least had the opportunity to use achievements or developments in the young Turks era that created modern organizations (Atabaki, 2006: 212).

Political organization of Ataturk prepared the terms of raising people in Turkey, while Reza Shah because of the lack of efficient forces, left all the activities of transform and modernizing the country on armed forces to his army. But Ataturk's reforms in lifestyle of people with the emphasis on women's role, as a matter of policy followed by Reza Shah. (Hangtingtone, 1991:150). Developments in Turkey in the adoption of the West culture, by the state cultural policy makers of Reza Shah, had created a kind of envy among Iranian officials. (Nori Esfandiyari, 1956: 774).

Finally, Reza Shah on his visit to Turkey acquired firm enthusiasm to pursue his programs on social and economic changes in Iran. (Basiratmanesh, 1991:61). Remained reports of the Iranian government figures, reveals a series of fundamental changes in the social conditions and (Ezam al vezareh, 1963, vol 2: 81-87; Dolatabadi, 1983, vol 4: 431) and developments such as the European cap, (Safaie, 1963: 346) unveiling hijab and the welfare and development measures (Dolatabadi, 1983, vol 4: 431). Other effects of this trip, relationship between men and women, Turkish women's employment in the industrial centers were observed. As in the days of travel, Reza Shah told: "In educating

girls, women shall promptly and immediately with full force, start the rapid development of people, especially women act." (Sedigh, 1966, vol 2:301- 305).

Women Issues in Reza Shah Era

In Reza Shah Era there were significant changes in the field of women affected by the pattern of developments in other countries. However, these changes happened among upper and middle classes but Iranian women experienced liberation from the restraints imposed on them by traditional norms and values, and earned new job opportunities like nursery, teaching and working in the factories. Official policy was that Iranian women must adjust their expectations. They should follow western women in education, dress and social activities. (Avery, 1989, vol7:37). Educational institutions, especially Tehran University, opened doors to girls and boys. Public places such as cinemas, restaurants and hotels would have to pay heavy fines for discrimination between men and women. Cultural organizations which acted under public focus "Women's Center", and replaced the Women's Association and the Socialist Party re-operated (Abrahamiyan, 2004:179; avery, 1989, vol7:37-38; Farman Farmaiyan, 1999:130).

Along with implementing these changes, legal and political equality of women and men was given. But the adoption of the rules and lack of attention to women's issues in the law in a society that was highly patriotic and the concept of patriarchy and Islamic laws still reflected traditional ideas about gender roles and relations between the sexes. Legislation such as the right to divorce, custody of children for men, as well as a choice of multiple wives shared more in inheritance and the exclusion of women from the most obvious advantages in the legal field and not having the right to vote and the right to candidate in the general election was manifested in the political arena. Since the prevailing view of society was affected by Islamic law, a woman tried to show that their demands were not in conflict with the provisions of the Islam. Reza Shah's government, despite all its practical common policies, in

formulating rules and regulations in the civil field, issues such as marriage, divorce, inheritance and property used predominantly in Shiite religious texts. Even political and administrative elite of Shah who were mostly educated in Europe could not ignore the dominant culture.

It should be noted that although the legal and political inequality in the laws of Reza Shah was with women with repression by police caused the perversion and stagnation of the movement and weakened the position of women traditionally. However, it should be confessed that the reign of Reza Shah improved the status of women in Iran.

Female Issues in Ataturk Era

After the establishment of modern Turkey and the implementation of the new ideology, the women issue was considered as a concern. Ataturk put his official speeches on social and family issues and the importance of women as one of the most important issues (Igdemir…, 2005:149-150). He defended women in his speeches at the beginning of the 1920s, with the directness of full freedom of women in society and the country and told that the most urgent task in the current situation was to reach the modern world, and we would not reach the modern world, if we considered only half of the population (Louies, 1916:108). According to him, regardless of the status of women and efforts to improve their condition, modern Turkey would be considered incomplete.

On the one hand, the belief of religious men who did not show flexibility on the issue of women freedom and on the other hand, conservatives who made up the majority of the population prevented the same citizenship rights to women, created serious disruption on the operation of government measures to improve the situation of women and civil law; including the rejection of the draft family law. (Kandiyoti, 1991: 37-38).

Since women played a significant role in the War of Independence, (Igdemir…, 2005: 149; Tofigh, 1939: 98), Ataturk believed that as women worked in war, after winning the host country they should operate in country`s future (Igdemir, 2005 :149). Ataturk created changes in family

and the type of life that had evolved over the centuries in religious education. (Louies, 1916: 108).

Although at the beginning of Kemal Ataturk's regime in April 1924 independent legal courts were dissolved, but in the case of family law and personal status, in most cases, the law was still in force and was ruled by judges who were representatives of Islamic law.

Thus, in September 1926 the Swiss Civil Law with the requirements of the Turkish society was on the agenda (Louies, 2005: 381). Under the new law, polygamy, divorce unilaterally dismantles all barriers to women's liberation and women enjoy the same freedoms and rights as men. (ibid: 382; kinRass, 2009, vol 51; Lamosh, 1937: 406; Kkandiyoti, 1991: 22-23).

One of the orders to modernize Turkey was women`s clothing according to the western countries (Orga, 1958:168) and so, the education found a fundamental position. In 1923 women tried to create Female Party, but because of the time of preparation of the Republican People's Party, it was considered divisive and they prevented the formation of that.

In 1935 after the women`s right to vote and their election in 1934, they won the parliamentary elections and 17 women entered the Parliament. (KinRass, 2009:51; Brokleman, 1969: 616).

CONCLUSION

Adoptive survey of dominant policy and ideology in Iran and Turkey, in the Reza Shah and Ataturk era, implies that equating the activities of the two countries is not right. Because, awareness level in the two countries and how they reached the power was completely different. Although both were military, Reza Shah had a middle rank, while Ataturk in the Ottoman era, was of high-ranking officials and had spent several missions and military period in Europe. In addition, he had won

all military ranks during the long wars of independence after the First World War.

People of Turkey spoke about him as the national hero and his victories against the European forces, but when Reza Shah got the reign as a Cossack commander in Hamadan.

Perhaps, Reza Shah imitated Ataturk in unveiling hijab only. The consequences were different and associated with a lot of discontents in Iran.

Reza Shah was more focused on governmental regulations than paying attention to political and religious matters. But in Turkey, many political parties such as communists and socialists had freedom and Ataturk himself was in the People's party.

In Ataturk`s mind and Kamalism ideology, women by breaking with the traditional patterns of religion, should play a new role in the family, society and policy. This new role was an undeniable need for social revolution of Ataturk. Such movements sometimes were extremist and radical approach which included reactions and oppositions in the traditional society of Turkey.

It was while in Iran, Reza Shahs performances were not successful. Different religious institutions in the two countries and available protest capacity in Shia overshadowed government actions. Of course, there were different social contexts in two countries. In the Ottoman Empire, failure led caliphate to rule and the religion was known as a major cause of defeat. In Iran, people saw no reason to run away from religion. Clergymen always were among people.

BIBLOGRAPHY

ABRAHAMIAN, Erevand, (2004), **Iran Between Two Revolutions**, Translate: Gol Mohammadi, Ahmad, Fatahi, Mohammad Ebrahim, Nei Publisher, Tehran.

AHMADI, Hamid, (1990), **Race and ethnicity in Iran**, 6th published, Nei Publisher, Tehran.

ATABAKI, Toraj, (2006), **Authoritarian modernization: society and government Reza Shah**, Translate: Haghighat khah, Mehdi, Ghoghnos Publisher, Tehran.

AVERY, Peter, (1989), **Iranian Contemporary History of the Qajar Dynasty Established to Extinction**, Translate: Mohammad Rafiye Mehrabadi, Attaie Publisher, Tehran.

BASIRATMANESH, Hamid, (1998), **Reza Shah's regime and the political and cultural scholars and comments on the performance of Clergymen in the 1926 to 1941**, first published, Oroj Publisher, Tehran.

BROCKELMANN, Carl, (1969), **History of the nations and Islamic Countries**, Translate: Jazayeri, Hadi, Board books and publish translations, Tehran.

EEZAM AL VEZAREH, Hassan, (1963), **My Memories of Centuries-old History**, vol: 2, Heidari Publisher, Tehran.

FARMANFARMAIYAN, Sattareh, (1999), **Daughter of Persia: a Woman's Journey From Her Father's Harem Through The Islamic Revolution**, Samir Publisher, Tehran.

DOWLATABADI, Yahya, (1983), **Life of Yahya**, vol:1, Ferdosi Publisher, Tehran.

IGDEMIR, Ulag, (2005), **Ataturk**, Translate: Notghi, Hamid, No: 12, Regional Cultural Institute, Tehran.

HUNTINGTON, Samuel, P, (1991), **Political Order in Changing Societies**, Translate: Solasi, Mohsen, Elm Publisher, Tehran.

KANDIYOTI, Deniz, (1991), **Women, Islam and The State**, first published, Hong Kong.

KINROSS, Patrick Balfour, (2009), **Ataturk: a Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey**, Translate: Nori Ala, Ismail, forogh publisher, koln.

LAMOUCHE, Leon, (1937), **History of Turkey**, Translate: nafisi, saeed, publisher: komision e maaref, Tehran.

LEWIS, Bernard, (1916), **The Emergence of Modern Turkey**, Translate: Sobhani, Mohsen Ali.

LEWIS, Bernard, (2005), **What Went Wrong?: The Clash Between Islam and Modernity in The Middle East**, Translate: Khajaviyan, Shahriyar, Akhtaran Publisher, Tehran.

MOHAMMAD TOFIGH, Mohammad, (1939), **Kemal Ataturk**, Ferdosi Farahani, Ismail, Name Iraq, Mosavi Arak Publish.

MOSALINEZHAD, Gholam Abbas, (2004), **The Republicans in Iran**, first published, Qomes, Tehran.

NERSI, Abbas, (1941), **Turkey Today**, Iran Publisher, Tehran.

NORI ESFANDIYARI, Abassgholi, (1956), **Memories of Life**, (without date), Tehran.

Peter avery, (without date), Translate: **Rafei Mehrabadi, Mohammad**, Vol: 2, Attai Publisher, Tehran.

SAFAIE, Ibrahim, (1963), **National institutions in the monarchy of Reza Shah Great**, General Directorate of the Ministry of Culture and art of writing, Tehran.

SEDIGH, Isa, (1966), **History of Culture of Iran**, Vol: 2, Tarbiat Moalem & Tahghighat Tarbiyati, Tehran.

ORGA, Irfan, (1958), **Phoenix Ascendant: The rise of modern Turkey**, London.

EURO KRİZİNİN AB VE TÜRKİYE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: 2008 KÜRESEL KRİZİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

Ahmet Turan ÇETİNKAYA*

ÖZET

Para, tarihin her döneminde insan hayatının önemli bir parçası olmuştur. Devlet yapısının kurumsallaşmaya başladığı modern yüzyıldan itibaren ise para ve bunun türevi olan unsurlar devletler açısından kritik öneme sahip bir yapıya kavuşmuştur. Ortak bir politika belirleme açısından aynı para biriminin kurulması fikri Avrupa Birliğinde hayat bulmuştur. Ortak bir para biriminin kullanılması avantajları kadar dezavantajları da beraberinde getirmiştir. Bu dezavantajların başında bağımsız para politikası uygulamaktan yoksun kalmak gelmektedir. Bu bağlamda ABD kaynaklı 2008 küresel finans krizi sonrası yaşanan olumsuz konjonktür AB ülkelerini borçluluk, finansman ve işsizlik temelinde etkilemiştir.

Bu çalışmanın amacı, optimum para sahası temelinde Euro bölgesini incelemek ve 2008 Küresel Krizi bağlamında Avrupa borç krizinin AB ve Türkiye ekonomisine etkilerini incelemektir. Bu bağlamda Euro bölgesi ekonomileri ve Türkiye'nin söz konusu süreçte ekonomik olarak nasıl etkilendikleri araştırılacaktır. Bunun yanı sıra Avrupa borç krizinin en büyük etkilediği beş AB üyesi ülkenin kriz sürecinde sergilediği makroekonomik performans incelenmiş bu süreçte Türkiye ekonomisinin söz konusu beş ülke ile olan ekonomik etkileşimi araştırılmıştır.

Çalışmanın başlangıç kısmında optimum para sahası teorisi tarihsel açıdan iki farklı açıdan incelenmiştir. İkinci kısımda Euro'ya geçiş sürecinde ve sonrasında AB ülkelerinin genel ekonomik durumları ortaya konulmuştur. Bu bağlamda özellikle borç

* Öğr. Gör., Kara Harp Okulu, Kamu Yönetimi Bölümü, Ekonomi Anabilim Dalı, Öğretim Görevlisi, atcetinkaya@kho.edu.tr

sorunu ve kamu kesimi dengesi konularında ciddi sıkıntılar yaşayan GIIPS ülkelerinin ekonomik performansları incelenmiştir. Çalışma 2008 küresel krizinin Avrupa borç krizine evirilme sürecinin incelendiği bölümle devam etmiştir. Son bölümde ise bu krizin AB ve Türkiye ekonomisine etkileri temel makro ekonomik göstergeler baz alınarak değerlendirilmiştir.

Çalışmada ulaşan sonuçlara göre, 2008 Küresel finans krizi Avrupa Birliğinde etkisini kamu kesimi borçlanması, bütçe açığı ve yüksek işsizlik gibi temel makroekonomik göstergeler üzerinde göstermiştir. Bu süreçte özellikle Yunanistan başta olmak üzere GIIPS olarak adlandırılan beş sorunlu ülke ciddi boyutta sosyo-ekonomik sorunla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Türkiye ekonomisi açısından ise bu dönem en büyük ticari partneri olan AB'de yaşanan kriz sonucunda ihracatında ve ekonomik büyümesinde büyük düşüşler gözlenmiştir. GIIPS ülkeleri ile olan ekonomik ilişkilerde genele benzer şekilde kriz yıllarında dramatik düşüşler sergilemiş kriz sonrası dönemde tekrar eski seviyelerine dönüş göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Optimum Para Sahası, Euro Bölgesi, Avrupa Birliği, 2008 Küresel Finans Krizi, Avrupa Borç Krizi

THE EFFECTS OF EURO CRISIS ON EU AND TURKEY: AN EVALUATION IN THE CONTEXT OF THE CRISIS IN 2008

ABSTRACT

Money, has been an important part of human life in every period of history. Institutionalization of state structures from the start of the century, the elements of modern money and derivatives thereof have gained a structure critical to states. The joint establishment of a single currency in determining a policy idea has found life in the European Union. Use of a common currency has brought with it disadvantages as advantages. Deprived implement independent monetary policy comes at the beginning of this disadvantage. In this context, US-based downturn experienced after the 2008 global financial crisis of indebtedness of EU countries, and unemployment affected financing basis.

The aim of this study is to investigate the optimum currency area on the basis of the euro zone and the EU and Turkey in 2008 to examine the effects of the European debt crisis in the context of the global economic crisis. The study will show they were affected by economic processes in this regard, said the euro zone economy and Turkey. Moreover, the European debt crisis as the biggest five EU members affected by macroeconomic examined its performance during the crisis of the country concerned in the process of Turkey's economy were investigating the economic interaction with the five countries.

The theory of optimum currency area at the start of the study are examined from a historical perspective from two different angles. In the second part after the transition to the euro is introduced and the general economic situation of the EU countries is explained. In this context, especially public sector debt problems and economic performance of the GIIPS countries experiencing serious problems in the balance of subjects are studied. The study of 2008 global crisis inverted the process of the European debt crisis continued examining the department. In the final part the effects of the economic crisis on the EU and Turkey is evaluated on the basis of basic macroeconomic indicators.

According to the results reached in the study, in 2008 the global financial crisis, the public sector borrowing impact on the European Union budget showed on the main macroeconomic indicators such as deficit and high unemployment. In this process, in particular the so-called GIIPS five troubled countries, particularly in Greece

had serious socio-economic problems. With regard to the substantial decline in exports in Turkey's economy and economic growth as a result of the crisis in the EU as the biggest trading partner in this period was observed. GIIPS countries in the post-crisis period with which exhibited dramatic declines in economic relations in general analogously crisis years showed again to return to its former level.

Key Words: Optimum Money Area, Eurozone, European Union, 2008 Crisis, Debt Crisis.

GİRİŞ

Para ve paraya ilişkin ekonomik yapılanmanın şekillenmesi, iktisat teorisinde önemli bir yer tutmuştur. Ülkeler arasındaki zaman algısı kısalırken, mekân algılarının değişmesinde de para çok önemli bir rol üstlenmiştir. Küreselleşme ve teknolojide meydana gelen değişmelerden ülkelerin aynı zamanda etkilenmesi ve coğrafi yapıların birbirine yaklaşması, para ve paranın yönlendirdiği yeni yapıların oluşumunu öne çıkarmıştır. Optimum para sahası oluşturan ülkeler, kurlardaki belirsizliğin ortadan kalkması, farklı malların üretiminde uzmanlaşmanın sağlanması ve üye ülkeler arasında ticaretin ve yatırımların artması ile kazanç sağlamayı hedeflerler. Bu beklentilerin yanında para sahası oluşturulmasıyla üreticilerin saha içerisini tek bir pazar olarak algılamaları sağlanmakta ve üretimde ölçek ekonomilerinden yararlanma imkânı doğmaktadır. Optimum para sahası teorisi çerçevesinde şekillenen ve ekonomik entegrasyonun ileri aşamalarında olan parasal birlikler ise döviz kuru ve para politikasına yönelik belirsizliklerin ortadan kaldırılmasına yönelik olarak düşünülmüştür. Ülkeler parasal birlik etrafında bir araya geldiklerinde, bağımsız para politikası uygulamalarından vazgeçerek, tek bir ülke gibi hareket etmeye başlamaktadır.

Bu bilgiler ışığında 1 Ocak 2002 tarihinde resmi olarak kullanılmaya başlanan Euro, parasal birlik anlamında bugüne kadar hayata geçmiş en önemli uygulamaların başında gelmektedir. Günümüzde 19 ülke, 345 milyon insan ve yaklaşık olarak 10 trilyon € gibi bir ekonomik büyüklüğü temsil eden Euro parasal alanı derin bir ekonomik krizle karşı karşıyadır. 2008 küresel finans krizi, en başta Yunanistan ve Euro kullanan ülkeler olmak üzere, Avrupa Birliği üyesi ekonomileri kamu kesimi dengeleri bakımından zor durumda bırakmıştır. Yüksek kamu borcu, yüksek bütçe açığı ve sürekli açık veren cari denge Avrupa Birliği ekonomilerinde makroekonomik dengeleri altüst etmiştir. Bu süreçte hemen hemen bütün birlik üyeleri resesyona girmiş, işsizlik oranları krizin üzerinden 6 yıl geçmesine karşı %10 seviyesinin altına düşürülememiştir. Bu süreçte Türkiye ekonomisi de yaşanan krizden üzerine düşen payı almıştır. Krizin tavan yaptığı 2008-2012 döneminde Türkiye eko-

nomisi en büyük ticari ortağı olan AB'de yaşanan ekonomik bunalımdan özellikle ihracat ve turizm kanalıyla etkilenmiştir. Daralan Avrupa pazarı Türk şirketlerinin yeni pazar arayış çalışmalarını hızlandırmış, Ortadoğu, Afrika ve Asya-Pasifik ülkeleri yeni ticari partnerler olarak bu dönemde ön plana çıkmıştır.

Bu çalışmada optimum para sahası teorik çerçevesinde Euro'nun kullanımı ile Euro krizinin AB ve Türkiye ekonomisine etkileri incelenmektedir. Bu bağlamda çalışmanın başlangıç kısmında optimum para sahasının teorik ve tarihsel gelişimi açıklanmıştır. İlerleyen bölümde bir optimum para sahası uygulaması olan Euro'nun kullanılmaya başlaması ve Euro'nun avantaj ve dezavantajları incelenmiştir. 2008 yılında yaşanan küresel finansal krizinin incelendiği bir sonraki bölümde bu krizin Avrupa borç krizine nasıl dönüştüğünü ve bu dönüşümün GIIPS ülkelerinde makro değişkenleri nasıl etkilediği araştırılmıştır. Son bölümde ise Türkiye ekonomisinin yaşanan bu krizden nasıl etkilendiği, başta ihracat ve ithalat olmak üzere, temel makroekonomik değişkenler bağlamında incelenmiştir. Ayrıca çalışmada literatüre ek olarak GIIPS ülkelerinde yaşanan krizin bu ülkeler temelinde Türkiye ekonomisine etkisi, portföy yatırımları ve doğrudan yabancı yatırımlar açısından tartışılmıştır.

Optimum Para Sahasının Temelleri

Optimum Para Sahalarının (OPS) tartışılmaya başlandığı 1960'lı yıllar, Bretton Woods sabit döviz kuru sistemi, birçok ülkede sermaye kontrollerinin ve henüz yeni başlayan Avrupa entegrasyon sürecinin olduğu bir dönemdir. OPS teorisi, bu yıllarda sabit döviz kuru sisteminin mi, yoksa esnek döviz kuru sisteminin mi yararlı olduğuna ilişkin Avrupa ve Amerika ekonomilerinin özelliklerinin karşılaştırılmalarından doğan tartışmalar üzerine ortaya çıkmıştır. OPS, tek bir para biriminin veya birçok ülke parasının birbirine sabitlendiği ve tek bir para birimine dönüştürüldüğü coğrafi alan olarak tanımlanabilir.

OPS teorisi ilk olarak Mundell tarafından 1961 yılında yazılan "Optimum Kur Alanları Teorisi" adlı makale ile gündeme gelmiştir. Mun-

dell makalesinde ulusal sınırların, kur alanları için optimal sınır olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir. Mundell çalışmasında, kur alanını döviz kurlarının sabitlendiği yer olarak tanımlar ve uygun kur alanının ne olduğu sorusunu sorar. Ona göre, bir alanın OPS olabilmesi için bu alanın içinde düzeltici bir rol üstlenecek olan yeterli iç bölge işgücü hareketliliğinin olması gerekir. (Şimşek, 2005:54). Mundell'in optimum para sahaları teorisinde büyük önem verdiği işgücü hareketliliğine Abba Lerner de değinmiştir. Lerner geliştirdiği modelde, herhangi bir ülkenin bir bölgesinde ekonomik dalgalanma oluştuğunda ne tür politikaların istikrarı sağlayabileceği üzerinde durmuştur. Bir ülkenin bir bölgesinde talep açığı oluştuğunda, işgücü bölgeler arasında hareketli ise, açık olan bölge ile fazla olan bölge arasında dengeyi kurmak için döviz kurunda düzenleme yapılmasına gerek kalmayacağını savunmuştur. Ekonomik durgunluğun olduğu bölgeden diğer bölgeye işgücü hareketi, bu bölgede ekonomik canlanmanın oluşmasına neden olacaktır. Ülke içerisinde işgücü hareketliliği tam değilse esnek döviz kuruna dayalı politika uygulanmalıdır (Ceserano, 2006: 723).

Diğer taraftan 1950'li yılların başlarında Avrupa'nın ekonomik bir entegrasyon sürecine girmesi, parasal birliklerle ilgili tartışmaları da hızlandırmıştır. Meade ve Scitovsky bölgeler arasında yapılan düzenlemeleri daha ağır işleyen uluslararası düzenleme süreci ile karşılaştırmıştır. Her iki araştırmacı da, düzenleme sürecinde etkili olan mal ve faktör hareketliliği, maliye ve para politikaları, bölgesel kalkınma tedbirleri, birbirine entegre olmuş sermaye piyasaları ve bankacılık sistemi gibi etkenleri sıralayarak, altın standardı sisteminin geçerli olduğu dönemde, para akışının bir ülkede üretim ve istihdam üzerinde etkili olmadığını ortaya koymuşlardır. Sayılan bütün bu faktörlerin parasal birlik içerisinde eşit bir şekilde etkili olabilmesi için uluslarüstü bir yönetim yapısının gerekli olduğunu öne sürmüşlerdir (Ceserano, 2006: 324).

Geleneksel Optimum Para Sahaları Teorisi (1960-1970)

Geleneksel OPS teorisi, Keyneysen iktisat düşüncesi etrafında şekillenirken ve para etrafında bir birliği esas alırken, ülkelerin kendi bünyesinde hangi özelliklere sahip olması gerektiğini belirtmeye çalışmıştır.

Ülkelerin benzer para sistemi içinde yer alırken, makroekonomik yapıda da benzerliğe yönelmesi gerektiğini vurgulamıştır. OPS teorisi ile ilgili çalışmalar ilk olarak 1960'lı yıllarda Mundell'in 1961 yılında "A Theory of Optimum Currency Areas" (Optimum Para Sahaları Teorisi) adlı temel çalışmasıyla başlamış ve McKinnon (1963) ve Kenen (1969) gibi iktisatçılar tarafından geliştirilmiş olup, parasal birliğin avantaj ve dezavantajlarını analiz eden bir çalışmadır. 1960'lar ve 70'lerin başı OPS teorisinin öncü çalışmalarında öne sürülen üretim faktörlerinin hareketliliği, ekonominin dışa açıklığı, ürün çeşitliliği, fiyatlar ve ücretlerin esnekliği, finansal bütünleşmenin derecesi, enflasyon hızlarındaki benzerlik ve politika bütünleşmesinin derecesi gibi kriterlerin önemini koruduğu bir dönemdir. (Özer, 2007:94).

Mundell (1961) tarafından ortaya konulan işgücünün hareketliliği varsayımına göre, aynı para sahası içerisinde yer almaktan dolayı ortaya çıkacak maliyetler üretim, sermaye ve emek faktörleri ülkeler arasında serbest dolaşıma sahip olduğunda azaltılabilecektir. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisine uygun olarak sermayenin ülke içinde hareketli olduğu varsayıldığından, emek faktörünün ülkeler arasındaki hareketliliğinin önündeki engellerin kaldırılması çok daha önemli hale gelmektedir (Baldwin ve Wyplosz, 2004: 336). McKinnon (1963) dışa açıklık kriterinde, ithal ve ihraç mallarında meydan gelen talep değişmelerini etkilemek için dışa açık bir ekonomide, esnek döviz kuruna dayalı politikaların ülke içinde fiyat istikrarını sağlama amacıyla uyumlu olmayacağını savunmuştur. Bununla birlikte sadece esnek döviz kuruna dayalı politikaların dış ticaret dengesinin sağlanmasında da tek başına yeterli olmayacağını ileri sürmüştür. Dış ticaret dengesinin elde edilmesinde başarılı olunabilmesi için harcamaları azaltıcı politikalar da önemlidir.

OPS Alanında Yeni Teorik Yaklaşımlar (1980-2000)

1970'lerden sonra OPS teorisi konusundaki yazında bir duraklama yaşanmıştır. Bu duraklama, Avrupa parasal bütünleşme sürecindeki yavaşlamadan kaynaklanmıştır. Ancak, çeşitli teorik ve empirik gelişmeler ve 1980'lerin ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın parasal bütünleşme

yönünde attığı adımlar parasal bütünleşmenin temel kazanç ve maliyetlerinin yeniden değerlendirilmesine yol açmıştır.1980'ler ve 1990'ların başındaki bu yeniden değerlendirme yeni OPS Teorisi'nin oluşmasına temel olmuştur. OPS'ye yapılan ilk katkı Lucas'ın "Rasyonel Bekleyişler Hipotezi" çerçevesinde ileri sürülen "denge modelidir". Bu modelde tek para birimi etrafında bir araya gelen ülkelerin buna rasyonel tepki verecekleri ileri sürülür. Başlangıçta ülkelerin şartları OPS kriterlerine uygun olmasa da, denge mekanizması çerçevesinde kriterler birliğe dâhil olduktan sonra ülkeler tarafında uygulamaya konulacaktır(Ceserano, 2006: 206). OPS teorisine diğer bir katkı McKinnon tarafından "Mundell II" olarak adlandırılan görüş etrafında yapılmıştır.

Ülkeler arasındaki uyumun para sahası kurulduktan ve birlik aşamasına geçildikten sonra artacağını ileri süren diğer bir görüş de Frankel ve Rose (1998) tarafından geliştirilen "endojenite (içsellik) hipotezidir". Bu yaklaşım birbiriyle yakın ticari ilişkiler içinde bulunan ülkelerin, ticaretin uyumlaştırıcı etkisiyle birliğe dâhil olduktan sonra uyumu sağlayabileceğini, ülkelerin tek bir para birimi etrafında bir araya gelmeleriyle aralarındaki ticaretin artacağını ve daha önce karşılaştıkları ekonomik şoklardan farklı şoklarla karşılaşacaklarını ileri sürmektedir. Tek para birimi etrafında bir araya gelen ülkelerin benzer ekonomik şoklarla karşılaşmasını ve bu şoklara karşı ekonomi politikalarında benzerliklere sahip olmasını kolaylaştırıcı etken endüstri içi ticarettir (Frankel ve Rose, 1998: 1009-1010).

OPS teorisine yapılan ve buraya kadar anlatılan katkılardan farklı olan diğer bir katkı "uzmanlaşma hipotezi/Krugman hipotezi" (Krugman 1991a, 1993) olarak adlandırılır. Endojenite hipotezinden farklı olarak bu hipotez, ülkelerin tek bir para birimi etrafında bir araya geldiklerinde, aralarındaki ticaretin uzmanlaşmadan dolayı endüstriler arası ticaret özelliğini göstereceğini ve bundan dolayı ülkeler arasında uyumsuzluk sorununun ortaya çıkacağını iddia eder. Endüstriler arası ticaret farklı mal üreten sektörler arasındaki ticareti gösterirken, faktör yoğunluklarındaki farklılığı esas alır. Faktör yoğunluklarındaki farklılığı, Heckscher-Ohlin dış ticaret teorisine uygun olarak değerlendirir

(Markusen vd. 1995: 108; Seyidoğlu, 2002: 170).Uzmanlaşma hipotezi (Krugman 1991a, 1991b, 1993a) parasal birlikte uzmanlaşma sonucunda endüstriler arası ticaretin artacağını, ülkelerin kendilerine özgü şartların öne çıkacağını ve ekonomik dalgalanma dönemlerinde uyumun sağlanamayacağını ileri sürer. Bunun temel sebebi de, üretimde uzmanlaşmanın artması ülkeleri karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları malların üretimine yönlendirirken, ülkeler arasındaki farklılaşmanın artmasıdır.

Avrupa Parasal Birliği ve Euro'ya Geçiş

18 Nisan 1951 tarihli Paris Anlaşması ile altı Avrupa ülkesi (Almanya, Fransa, Belçika, İtalya, Hollanda ve Lüksemburg) temelleri atılan Avrupa Birliği, ekonomik entegrasyon açısından başarıyla hayata geçirilmiş en önemli örneklerden birisidir. Kuruluş amacı olarak malların, işgücünün, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaştığı bir ortak pazarın kurulması ve en nihayetinde siyasi bütünlüğe gidilmesi olan AB, bu hedefe ulaşmak için sınırlar bakımından büyük bir genişleme göstermiştir. Son olarak 2013 yılında Hırvatistan'ın katılımıyla AB 28 üye ülke ve 500 milyon nüfusa sahip bir iktisadi bütünleşme projesi haline gelmiştir. Parasal birlik anlamında Avrupa Birliği 7 Şubat 1992 tarihinde Maastricht Antlaşması ile önemli bir aşama geçirmiştir. Maastricht kriterlerinin amacı, Avrupa Birliği üyesi ülkelerin ekonomilerinin, ortak bir parayı kullanabilecek düzeyde geçerli kılabilmek için yeterli benzerlikler gösterebilmesini sağlamaktır, Bu kriterleri şu altı başlık altında toplamak mümkündür.

- Herhangi bir üye ülkenin yıllık enflasyon oranının, en düşük enflasyon oranına sahip üç üye ülkenin ortalamasını 1,5 puandan fazla geçmemesi,
- Üye ülke bütçe açıklarının GSYH'nin %3'ünü aşmaması,
- Üye ülkelerin kamu borçlarının GSYH'nin %60'ını geçmemesi,
- Herhangi bir üye ülkenin uzun vadeli faiz oranı ortalamasının, en düşük enflasyon oranına sahip üye ülkenin faiz oranı ortalamasını 2 puandan fazla geçmemesi,

- Üye ülke paralarının son iki yılda devalüe edilmiş olmaması,
- Döviz kuru mekanizmasına üye ülke paralarına karşı yüzde 2.25 dalgalanma marjı ile bağlı bulunması,

Bu kriterler bağlamında Avrupa ortak para birimi olan Euro, 1 Ocak 2002 tarihinde resmen tedavüle girerek, 12 ülkede kullanılmaya başlanmıştır. Slovenya 2007'de, Malta ve Kıbrıs 2008'de, Slovakya 2009'da, Estonya 2011'de, Letonya 2014'te ve Litvanya 2015'te Euro kullanmaya başlamış ve böylece Euro'yu resmî para birimi olarak kullanan ülke sayısı 19'a çıkmıştır. Tablo 1 Euro'ya geçiş sürecini özetlemektedir.

Tablo 1: Euro'ya Geçiş Süreci

1978 Avrupa Para Sistemi ve Avrupa Para Birimi kurulmuştur.
1993 Maastricht Antlaşması ve yürürlüğe girmiştir.
1997 İstikrar ve Büyüme Paktı Anlaşması imzalanmıştır.
1998 Avrupa Merkez Bankası kurulmuştur.
1999 11 AB ülkesinde Euro'nun yürürlüğe girmiştir.
2001 Yunanistan Avro Alanı'na katılmıştır.
2002 Euro banknotları ve madeni paraları dolaşıma çıkmıştır.
2007 Slovenya Euro alanına katılmıştır.
2008 Kıbrıs ve Malta Euro alanına katılmıştır.
2009 Slovakya Euro alanına katılmıştır.
2011 Estonya Euro alanına katılmıştır.
2014 Letonya Euro alanına katılmıştır.
2015 Litvanya Euro alanına katılmıştır.

Kaynak: Baldwin & Wyplosz (2004) ve http://europa.eu/abc/history/index_en.html

Euro'nun Üye Ülkelere Avantaj ve Dezavantajları

2002'de resmi olarak kullanılmaya başlanan Euro kullanan ülkelere birçok avantaj ve dezavantajı beraberinde getirmiştir. Bu avantajlardan birkaçı şu şekilde ifade edilebilir.

Fiyat İstikrarı: Euro kullanan ülkelerde, tek merkez bankasının yürüttüğü ortak para politikası sayesinde fiyat istikrarı sağlanacaktır.

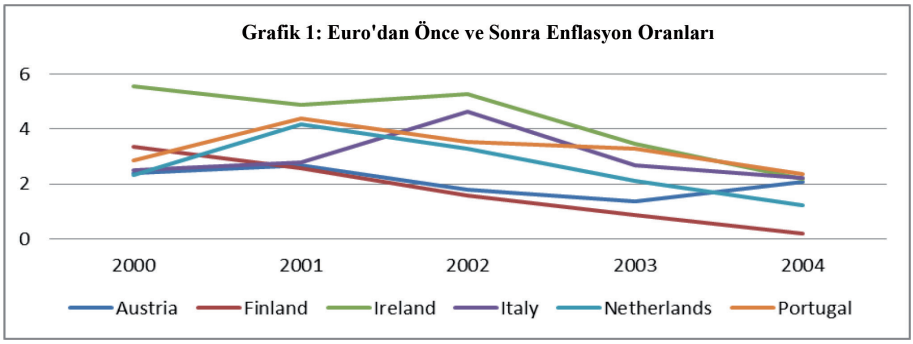

Kaynak: Dünya Bankası Kalkınma Göstergelerinden derlenmiştir, 2015 (www.worldbank.org.)

Grafikte 1'de seçilmiş altı AB ülkesinde enflasyon oranlarının Euro'nun tedavüle girmeden önceki durumu ve Euro kullanılmaya başladıktan sonraki süreçteki seyri gösterilmiştir. Görüldüğü üzere, enflasyon oranlarında önemli bir istikrar gözlenmiştir. Sağlanan fiyat istikrarının yanı sıra, Euro'nun kullanılmasıyla, paranın işlevlerini daha iyi yerine getirmesi sağlanmakta, nispi fiyatların saydamlığı artmaktadır. Bu durum piyasalarda şeffaflığın ve rekabetin artması için daha uygun bir ortam sağlamaktadır.

Döviz Kurları**:** Euro kullanmaya başlayan ülkelerde döviz kurları sabitleneceğinden kurlarla ilgili belirsizlikler ortadan kalkmış olacaktır. Bu nedenle sermayenin birlik içinde serbest dolaşımı sağlanarak mali entegrasyon kolaylaşır. Ayrıca spekülasyonun döviz kurları üzerinde kaynak dağılımını bozucu etkileri Euro sayesinde azaltılabilecektir.

Faiz Oranları**:** Parasal birlik ve Euro'nun kabul edilmesiyle, güven ortamı ve belirsizliğin azaltılması ve fiyat istikrarının sağlanması sonucu, kamu borçlanmasında risk primini düşürecek ve faizleri aşağı çekerek yatırım ve üretim kararları üzerinde olumlu etkiler yaratabilecektir. Bu ise ekonomik istikrar ve istikrarlı büyümeyi teşvik edecektir. Ayrıca, parasal birliğin, sıcak paranın ve risklerin küresel dünyasında korunaklı,

istikrarlı bir liman olduğunu düşünenlerin sayısı da az değildir (Berksoy, 2004).

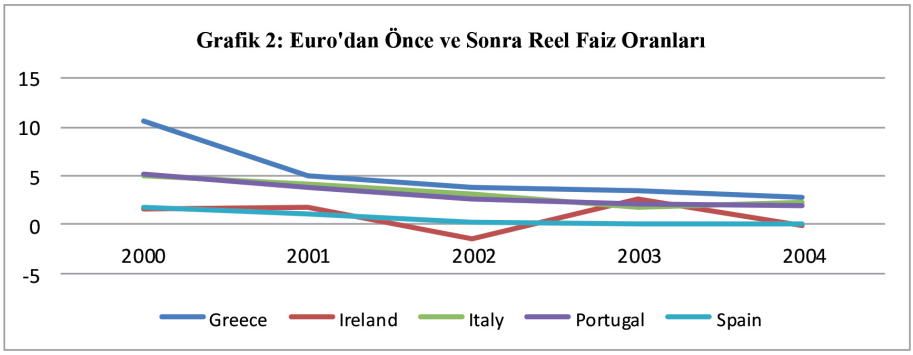

Kaynak: Dünya Bankası Kalkınma Göstergelerinden derlenmiştir, 2015 (www.worldbank.org.)

Yukarıdaki grafikte, Avrupa Borç Krizi Sürecinde sıkıntıya düşen 5 Avrupa Birliği Ekonomisinin Euro kullanımına geçişten önceki ve sonraki durumları gösterilmiştir. Grafikten anlaşılacağı üzere söz konusu ülkeler, Euro'ya geçiş ile birlikte reel faiz oranları oldukça düşük seviyelere inmiştir. Bu durum ise ilerleyen yıllarda söz konusu ülkelerin borçlanmalarını kolaylaştırarak borç krizinin derinleşmesinin altında yatan sebeplerden önemli bir bölümünü oluşturacaktır.

Yukarıda sayılan avantajların yanı sıra Euro kullanan ülkeler bazı dezavantajlarla da karşılaşmaktadır. Bunlar kısaca şu şekilde ifade edilebilir.

- Euro kullanımı nedeniyle bağımsız para ve döviz kuru politikası izleme yeteneği yitirilmektedir. Bu nedenle bir dış şok karşısında bağımsız para ve döviz kuru politikalarının olmaması iç ve dış ekonomik dengelerin sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Ortak para politikası ise aynı anda tüm üye ülkelerin içinde bulunduğu koşullara uygun olmayabileceğinden, bazı üye ülkeler olması gerekenden daha yüksek işsizlik oranına katlanmak durumunda kalabilecekler ve optimum kaynak dağılımından uzaklaşılabilecektir. Bu durumda üye ülkelerin kullanabileceği politika ancak gelir ve harcama politikasıdır.

- Parasal birlik sonucunda özellikle sermaye, belli merkezlerde yoğunlaşabilecek ve bu da bölgesel dengesizlikleri artırabilecektir. Bunu engellemek için ortak bölgesel ve yapısal politikalar izlenebilir.

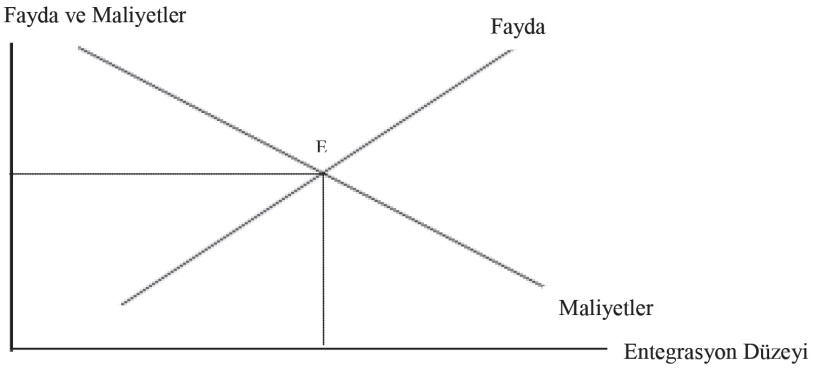

Şekil 1: Krugman Diyagramı: Parasal Birliğin Faydaları ve Maliyetleri

Kaynak: Krugman, 1990.

Krugman Diyagramına (Şekil 1) göre, parasal birliğin fayda ve maliyetleri üye ekonomilerin entegrasyon derecesine bağlı olarak artma ve azalma eğilimindedir. Dikey eksende fayda ve maliyetler GSYH'nin yüzdesi olarak yatay eksende de entegrasyon düzeyi birlik içi ticaretin GSYH'ye oranı olarak gösterilebilir. Bu durumda Şekil 1'de görüleceği gibi parasal birliğin maliyetlerini gösteren maliyetler eğrisi entegrasyon süreci ile birlikte azalmaktadır. Buna karşın fayda eğrisi ise entegrasyonla birlikte elde edilen faydanın (kazanç) artacağını yansıtmaktadır (ayrıntı için bkz. Krugman, 1990; Artis ve Lee, 1997: ss.350-371). Gelecekte "E" gibi bir noktada ise parasal birliğin sağlanacağı optimum nokta temsil edilmektedir.

2008 Küresel Finans Krizi ve Avrupa Borç Krizine Geçiş

2007'de patlak veren küresel finansal krizin başlıca sebepleri 2000'li yıllardan sonra uygulanan faiz politikası, mortgage (ipotekli konut kredisi) piyasasında görülen bozulmalar, risk denetiminde ve şeffaflıkta

meydana gelen aksaklıklar, menkul kıymetleştirmenin ve türev ürünlerin artması sonucunda mali yapının daha riskli hale gelmesidir. Bu denetimsiz büyüme ortamında konut türev ürünlerinin (hedge products) oluşturduğu balon ekonomilerin, zincirleme etki yaparak bir finansal risk ortamı doğurması ve bu durumun reel kesime yansıması ise kaçınılmazdır (Işık ve Tünen, 2010: 836). Mortgage kredilerine dayalı menkul kıymetler ile türev ürünlerin hacim olarak artması krizin temel nedeni olarak görülmektedir. "Dolayısıyla bu krizi, kredinin değil, ona dayanılarak yapılan işlemlerin yarattığı, yüksek hacimli türev ürünlerden kaynaklanan bir çeşit kriz olarak tanımlamak daha doğrudur (Öztürk ve Gövdere, 2010: 394).

2006 yılının ilk yarısında konut kredisi (subprime credit) alanların borçlarını ödeyememesi ile başlayan süreç, kredi geri ödemeleri için konutların satışa çıkarılmasıyla, önce konut fiyatlarının düşmesine, daha sonra da bu kredilere bağlı finansal türev piyasaların çökmesiyle sonuçlanmıştır. 2007 yılı sonu itibariyle oluşan zarar 300 milyar dolar civarındadır (Esen, 2008). Zira 2007 yılının dördüncü çeyreğinde mortgage kredilerinde toplam ödenmeme oranı, 2007 yılının ilk çeyreğine göre yaklaşık % 35 oranında artış göstermiştir (Martino and Duka, 2007).

Küresel Finans Krizinden Avrupa Borç Krizine

Avrupa Birliği 1930'da yaşanan ekonomik krizden bu yana ortaya çıkan en büyük ekonomik krizle yüzleşmektedir (EC, 2009: 1).2008 Eylül ayında ABD'li ünlü yatırım bankası Lehman &Brothers'ın iflasını açıklamasıyla gün yüzüne çıkan küresel finans krizi diğer ülkeleri özellikle finansal kesim aracılığıyla etkilemiştir. Ülkelerin bankacılık sektörleri bu süreçte büyük yara almıştır. Kriz Avrupa Birliği üyesi ülkeleri bu süreçte kamu borcu, cari açık, ekonomik durgunluk ve yüksek işsizlik gibi boyutlarıyla etkilemiştir. Özellikle Yunanistan'ın başını çektiği ve literatürde GIIPS[1] diye tabir edilen 5 ülkenin kamu borcu ve bütçe açıklarında yaşanan olumsuz gelişmeler küresel krizin Avrupa krizine evril-

[1] GIIPS: Portekiz, İrlanda, İtalya, Yunanistan ve İspanya olmak üzere kriz sürecinde bütçe açıkları ve borç stokları bakımından kötü performans sergileyen ülkelerdir.

mesine yol açmıştır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Avrupa borç krizinin GIIPS ülkelerini nasıl etkilediği büyüme, işsizlik, borç stoku ve bütçe açığı gibi makroekonomik göstergeler bazında incelenecektir.

Euro bölgesine dâhil ülkelerin para politikasının Avrupa Merkez Bankası tarafından yönetilmekte olması ve Euro bölgesi dâhilindeki ülke ekonomilerin birbirlerine çok sıkı bağlı olmasından dolayı bir ülkede var olan ekonomik kriz hemen diğer Euro bölgesi ülkelerini de kolayca etkilemektedir (Değerli ve Örs, 2011: 3). Kriz sürecini makro değişkenler temelli incelediğimizde krizdeki ülkelerin Avrupa Birliğinin ekonomik kriterleri olan Maastricht kriterlerini yerine getiremedikleri görülmektedir. Bu bağlamda küresel krizin Avrupa krizine dönüşmesinde kamu borç stokları önemli bir kırılganlık unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu süreçte 2006 yılında 7 trilyon Euro olan AB hükümetlerinin borç yükü 2009 sonu itibarıyla kurtarma paketlerinin de etkisiyle yaklaşık 8,5 trilyon Euro seviyesine yükselmiştir. Oransal olarak ise baz kriter %60 olan GSYH/Kamu borcu oranı Euro bölgesi için %78.7 gibi çok yüksek bir seviyeye ulaşmıştır (USAK, 2011).

Grafik 3: GIIPS Ülkelerinde Kamu Borç Stoku/GSYH

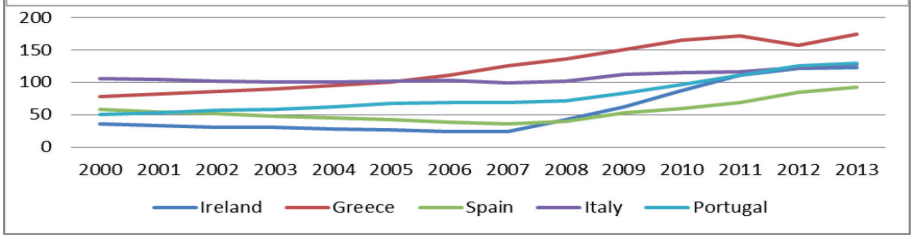

Kaynak: Eurostat verilerinden düzenlenmiştir, 2015 (www.ec.europa.eu.)

GIIPS ülkelerini incelediğimizde ise bu durumun daha da kötüleşerek 2013 sonu itibarıyla sırasıyla Yunanistan için %160, Portekiz, İtalya ve İrlanda için %120, nispeten daha iyi durumda olan İspanya için ise %90 seviyesine yükselmiştir. (Grafik 4). Grafikten de görüleceği üzere GIIPS ülkelerinin borç stokları 2007 yılından itibaren istikrarlı bir şekilde artış göstermiştir. Daha detaylı incelemek gerekirse, borç krizinin etkilerinin en fazla hissedildiği yıl olan 2010 sonu itibarıyla İspanya'nın

Almanya'ya olan borcu 238 milyar $, Fransa'ya 220 milyar $, İngiltere'ye ise 115 milyar $ seviyesindedir. Bu durum bir diğer Avrupa ülkesi olan İtalya için daha ciddi boyutlara ulaşmış olup İtalya'nın sadece Fransa'ya olan borcu 511 milyar $ düzeyine yükselmiştir. Bu miktar Fransa GSYH'sinin dörtte birine tekabül etmektedir (Eurostat, 2015).

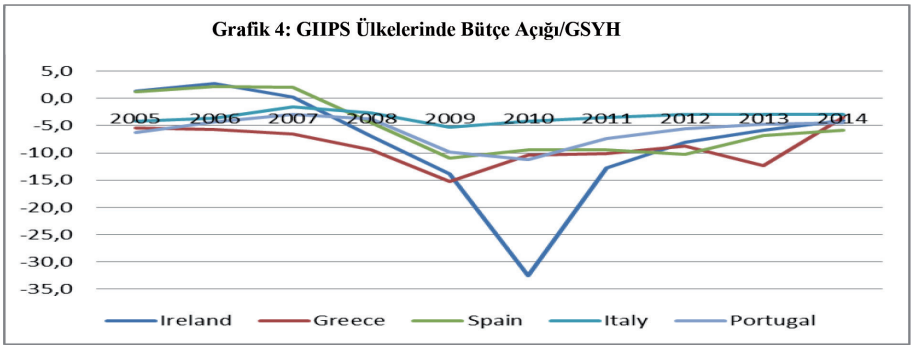

Kaynak: Eurostat verilerinden düzenlenmiştir, 2015 (www.ec.europa.eu)

Grafik 4'te görüleceği üzere küresel krizin yaşandığı 2008 yılından başlayarak sorunlu beş Avrupa ülkesinin bütçe performanslarında kötüleşmeler yaşanmıştır. Bu süreçte özellikle Yunanistan'ın Euro'ya geçiş sürecinde ekonomik göstergelerde çarpıtma yaparak mevcut durumu olduğundan farklı göstermesi ve bunun sonradan ortaya çıkması Avrupa ekonomilerinde güvenilirlik ve şeffaflık sorununun yaşanmasına yol açmıştır.

Bunların yanı sıra Yunanistan'ın 2005 yılında Euro'ya geçiş sürecinde yapısal reformlar ve kamu borç stoku gibi kritik makro değişkenlerde var olan olumsuzluklar Almanya ve Fransa gibi birliğin güçlü ekonomilerine karşı rekabet gücünü yok etmiştir. Bu sürecin doğal sonucu olarak Yunanistan başta olmak üzere benzer ekonomik yapıdaki ülkelerde dış açıklar artmış, cari açık sürdürülemez boyutlara ulaşmıştır(Kavcıoğlu, 2014:24).

Euro alanı ülkelerde yüksek bütçe açıkları borçlanma gereksinimini arttırmış ve oluşan yüksek borç stokları kırılganlığı arttırmıştır. GIIPS ülkelerinin borçlarını çevirebileceğine dair endişeler artmış, kredi de-

recelendirme kuruluşları tarafından İtalya dışındakilerin kredi notları düşürülmüştür. Bu durum borçlanma maliyetlerini yükseltmiştir. GIIPS ülkelerinin kredi temerrüt takasları (CDS)[2] yükselmiş ve bu ülkeler uluslararası piyasalardan borçlanma güçlüğüne düşmüşlerdir. Yunanistan, İrlanda ve Portekiz IMF ve AB'den yardım almışlardır (Dadush, 2011:1) Avrupa borç krizi küresel finans krizinin de etkisiyle ülkelerin başlangıçta finansal kesimlerini daha sonra ise reel kesimlerini etkilemiştir. Birlik üyesi ülkeler dünya çapında yaşanan resesyon sonucu ciddi gelir kayıpları yaşamıştır. Bu dönemde ekonomilerin büyüme oranları negatife dönmüştür.

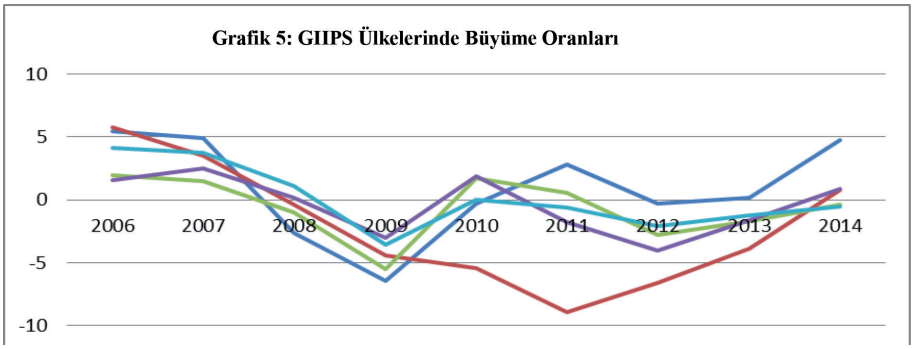

Kaynak: Eurostat verilerinden düzenlenmiştir, 2015 (www.ec.europa.eu)

GIIPS ülkelerinin 2006-2014 dönemindeki ekonomik büyüme performansı Grafik 5'te görülmektedir. Söz konusu beş ülke büyüme oranları bakımından kriz yılı olan 2008'in üzerinden 6 yıl geçmesine karşın kriz öncesi seviyelerine dönememişlerdir. Bu süreçte başta Euro kullanan ekonomiler olmak üzere tüm AB üyesi ülkelerde işsizlik oranları çok yüksek seviyelere ulaşmıştır. Şüphesiz bu durum ekonomik büyüme oranlarında yaşanan olumsuz gelişmelere paralel bir seyir izlemektedir.

[2] Credit Default Swap (CDS): Bir alacaklının, 3. bir kişiye belli bir ücret ödeyerek, alacağını garantilemesidir. Yani alacaklının, borçlunun iflas riskinden kurtulmasıdır. Bu riski, "CDS primi" adı verilen belirli bir ücret karşılığında artık CDS satıcısı üstlenmiştir.

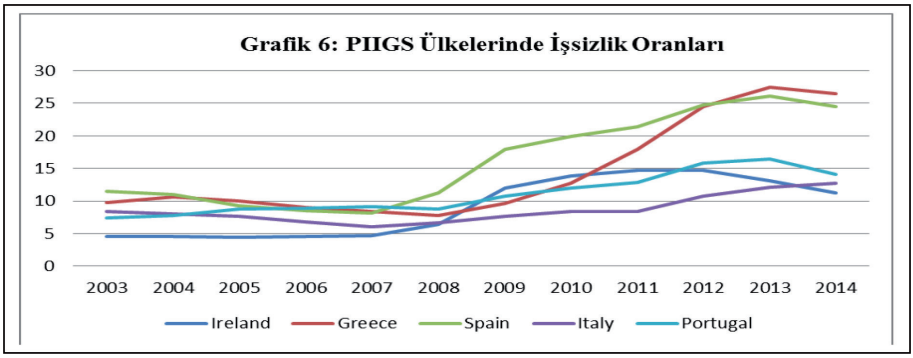

Kaynak: Eurostat verilerinden düzenlenmiştir, 2015 (www.ec.europa.eu)

Grafik 6'da ifade edildiği üzere 2008 küresel finans krizi ile birlikte tırmanmaya başlayan işsizlik oranları yüzde 20-25 gibi çok kritik boyutlara ulaşmıştır. İşsizlik oranlarında yaşanan bu artış ekonomik olduğu kadar sosyal ve siyasal gelişmeleride beraberinde getirmiştir. Bu süreçte AB ülkelerinde yaşanan hükümet krizleri ve işçi eylemleri bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Euro Krizinin Türkiye Ekonomisine Etkileri

AB ve Türkiye arasındaki ekonomik bütünleşmenin oldukça ileri bir seviyede olması bu krizin ülkemiz ekonomisinin doğrudan etkilenmesine yol açmaktadır. Türkiye'nin düşük iç tasarruf seviyesi ve ekonomik faaliyetlerin dış finansmana bağımlılığı, ekonominin AB krizi gibi dışsal şoklara kırılganlığını artırmaktadır. Bu kırılganlıkların başında şüphesiz, dış ticaret dengesinde yaşanan olumsuzluklar gelmektedir. Yetersiz yurt içi tasarruf ve yatırım oranları gibi yapısal sorunlar Türkiye ekonomisinin dış şoklara karşı oldukça savunmasız bir hal almasına neden olmaktadır. Bu durum ise ekonomik istikrar ve uzun dönemli ekonomik büyüme bakımından Türkiye ekonomisinin elini zayıflatmaktadır.

AB Türkiye'nin bir numaralı ticaret ortağı olup, AB'nin Türkiye'nin toplam ticaretindeki payı 2008 – 2011 döneminde ortalama % 41,6 seviyesinde gerçekleşmiştir (TÜİK, 2015). 2008-12 dönemi itibarıyla yaklaşık %47'lik payı ile Türkiye'nin dış ticareti büyük ölçüde AB'ye bağımlı durumdadır (Grafik 7). AB ve Türkiye arasındaki dış ti-

caret hacmi 2011 yılında 110 milyar Euro'ya ulaşmıştır (TÜİK, 2015). Kriz sürecinde daralan dış pazarlar sonucu Türkiye'nin ihracatı duraklamıştır. Azalan dış ticaret hacmine paralel olarak krizin etkisi Türkiye ekonomisinde çok ciddi boyutlarda hissedilmiştir.

Grafik 7: Türkiye'de İhracatın Ülkelere Göre Dağılımı (2008-2012)

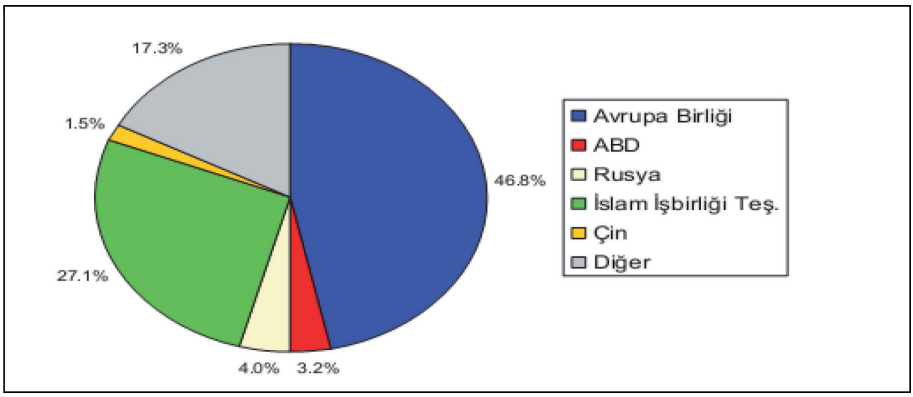

Kaynak: TÜİK, www.tuik.gov, Erişim tarihi:21.05.2015)

2011 yılında AB-Türkiye karşılıklı ticaret hacmi 110 milyar Euro gibi rekor bir seviyeye ulaşmıştır. Türkiye toplam ihracatının yarıya yakınını açık arayla bir numaralı pazarı olan AB'ye gerçekleştirmektedir. AB'nin dört büyük ekonomisi Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya Türkiye'nin önde gelen ihracat pazarlarıdır. Grafik 7'den de görüleceği üzere, AB Türkiye'nin en büyük dış pazarı aynı zamanda ticari ortağıdır. Toplam ihracatın yaklaşık %50 gibi büyük bir oranı Avrupa Birliği ekonomilerine gerçekleştirilmektedir.

2012 yılında Türkiye'nin ihracatının %39'u Avrupa Birliği'ne, %28'i Yakın Doğu ve Orta Doğu'ya, %9'u Diğer Avrupa'ya, %7'si Asya'ya, %6'sı Kuzey Afrika'ya, %4'ü Kuzey Amerika'ya, %3'ü Diğer Afrika'ya, %1'i Güney Amerika'ya, %1'i ise Orta Amerika'ya gerçekleştirilmiştir. 2012 yılında Türkiye'nin ithalatının %37'si Avrupa Birliği'nden, %21'i Asya'dan, %16'sı Diğer Avrupa'dan, %9'u Yakın Doğu ve Orta Doğu'dan, %6'sı Kuzey Amerika'dan, %2'si Güney Amerika'dan,%1'i

Kuzey Afrika'dan, %1'i ise Diğer Afrika'dan gerçekleştirilmiştir.(TÜİK, 2015). Türkiye'nin ithalatındaki ve ihracatındaki en büyük pay Avrupa Birliği'ne ait olsa da, 2007-2012 döneminde gerek ihracat gerekse ithalat içinde bu pay giderek azalmıştır (özellikle 2012 yılında). Benzer şekilde Diğer Avrupa'nın Türkiye ticaretinden aldığı pay azalmıştır.

Avrupa Finans krizi ile yaşanan olumsuz ekonomik ortam, ihracat artış oranlarında düşüş ile birlikte Türkiye ekonomisini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli husus kriz ile birlikte düşen ithalat artış oranlarının krizin etkilerinin geçmesi ile birlikte ihracat artış oranlarına paralel bir şekilde hızlı bir iyileşme trendine girmesidir. (Grafik 8).

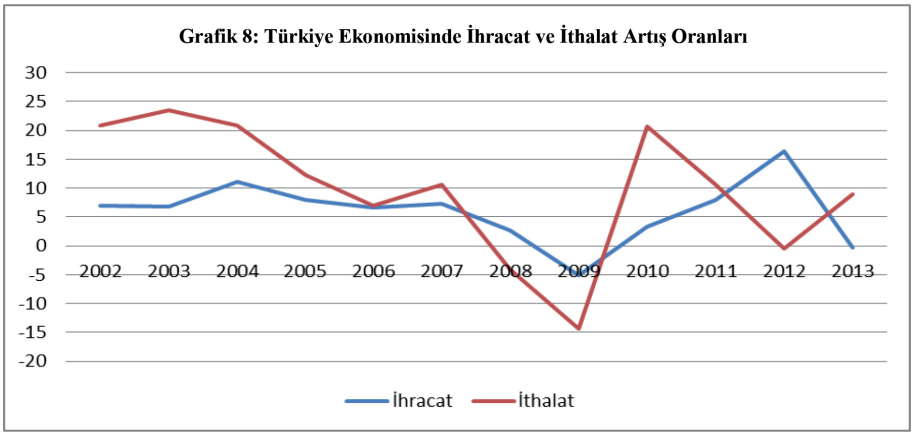

Kaynak: Dünya Bankası Kalkınma göstergelerinden düzenlenmiştir, 2015.

Grafik 8 Türkiye ekonomisinin en büyük sorunlarından biri olan dış ticaret dengesine dikkat çekmektedir. En basit ifadeyle İthalat ve ihracat farkı olarak ifade edilen dış ticaret dengesi, kriz ile birlikte iyileşme sürecine girmiş, krizin etkilerinin hafiflemesiyle birlikte tekrar ve daha yüksek bir şekilde ortaya çıkmıştır. Dış ticaret açığının en önemli yansıması ise ödemeler bilançosuna olmaktadır.

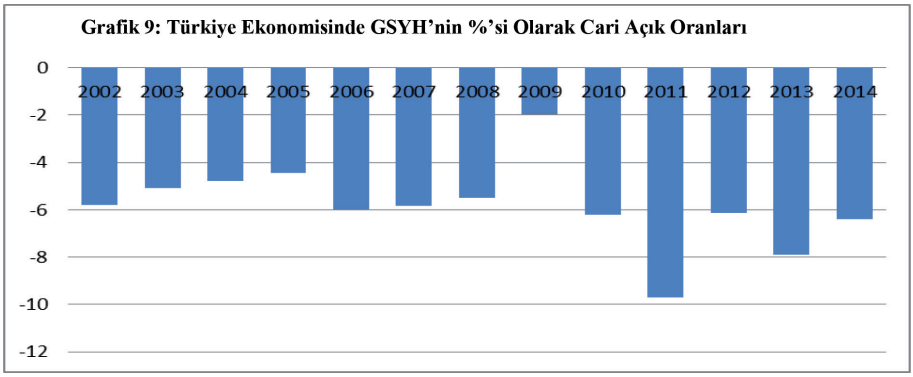

Kaynak: Dünya Bankası Kalkınma Göstergelerinden derlenmiştir, 2015 (www.worldbank.org.)

Yapısal bir sorun olarak karşımıza çıkan cari açığın Türkiye ekonomisi açısından krizle ters yönlü bir ilişki içerisinde olması dikkat çekicidir 2008 yılında yaşanan küresel krize paralel olarak Türkiye ekonomisinde cari denge iyileşmiştir Şüphesiz bu durum dış ticaret açığındaki düzelmeyle beraber gerçekleşmektedir. İthalat ve ihracat dengesinin düzeldiği yıllar grafikte cari açığın düzeldiği dönemler olarak da göze çarpmaktadır. Krizin etkilerinin nispeten azaldığı 2010 yılı ve sonrası için ise, GSYH'nin yüzdesi olarak cari açık oranının tekrar artmaya başladığı, 2011 yılında ise rekor kırarak %10 seviyesine yaklaştığı gözükmektedir. Bu durum ise Türkiye ekonomisinde mevcut olan yapısal sorunlara ışık tutar niteliktedir. Çünkü cari açığın tavan yaptığı yıllar aynı zamanda ekonomik büyümenin de ivme kazandığı yıllar olarak göze çarpmaktadır.[3]

[3] Hızlı ekonomik büyüme yıllarında cari açığın da artması, kriz yıllarında ise daralmasına dikkat çeken Acar (2007), bunun nedenlerini analiz ederken iç tasarrufların yetersizliğine ve hammadde ve ara mallarında ithalata bağımlılığa dikkat çekmekte, sonuç olarak "ya tasarruf edecek, ya büyümeden vazgeçeceğiz, üçüncü yol cari açık" demektedir.

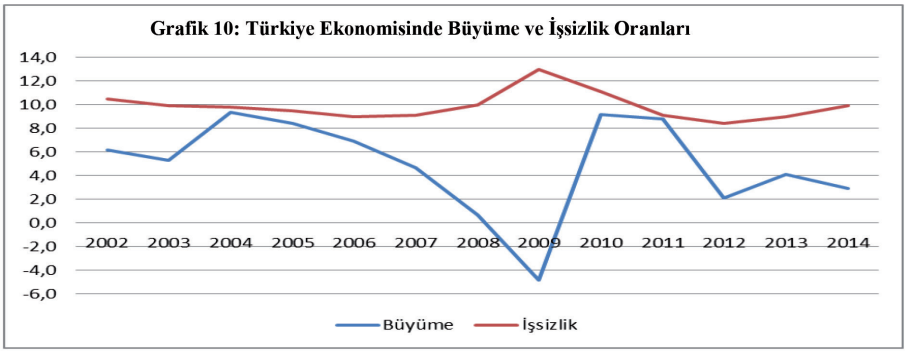

Kaynak: Dünya Bankası Kalkınma Göstergelerinden derlenmiştir, 2015 (www.worldbank.org.)

Krizin en büyük yansıması ekonomik büyüme ve işsizlik boyutuyla hissedilmiştir. Kriz yıllarında özellikle büyüme oranında görülen dalgalanmalar, Euro krizi sonucu ihraç pazarının daralması neticesinde olmuştur. Daralan ihraç pazarı sonucu yurtiçi üretim azalmış ve bunun sonucunda ekonomik büyüme oranları büyük düşüşler göstermiştir. Büyüme oranlarındaki düşüş ise ekonominin üretim kapasitesini azaltarak işsizlik oranlarının tırmanmasına yol açmıştır. Bu bakımdan krizin en şiddetli şekilde hissedildiği 2009 yılı iyi bir örnek teşkil etmektedir. Söz konusu yılda işsizlik oranı %12'yi geçerken, büyüme oranı dip yaparak -%5 seviyesine gerilemiştir.

GIIPS Ülkeleri ve Türkiye Arasındaki Ekonomik Durumun Analizi

Yunanistan, İtalya, İrlanda, Portekiz ve İspanya beşlisinden oluşan Avrupa Birliği'nin sorunlu 5 ekonomisi ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi toplam dış ticaretin yaklaşık %20'sini oluşturmaktadır (TÜİK, 2015).

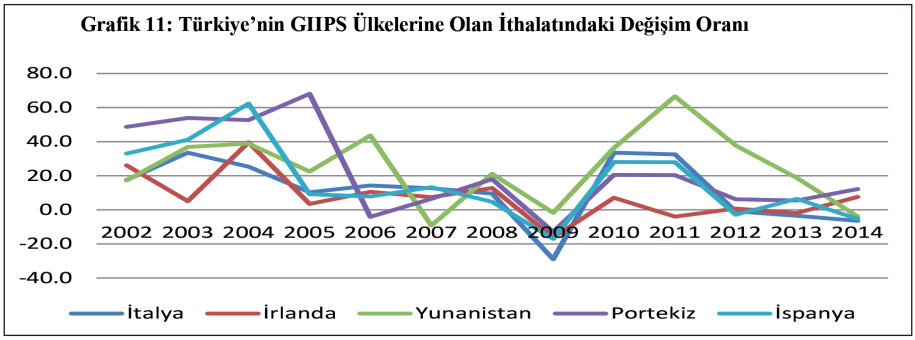

Kaynak: TÜİK, www.tuik.gov, Erişim Tarihi: 21.05.2015

Grafik 11'e göre 2008 küresel finans krizinin etkileri Türkiye ekonomisinde daha çok 2009 boyunca görülmüştür. Söz konusu yılda Türkiye ekonomisinin ekonomik krizdeki 5 Avrupa ülkesine olan ithalat miktarı yaklaşık %15 seviyelerinde düşüş göstermiştir. Ancak borç krizinin çok fazla etkin olduğu 2010-2012 arası bu krizden en ağır şekilde etkilenen Yunanistan'a yapılan ithalat %50'den fazla artış göstermiştir. Hâlbuki söz konusu bu dönemde Türkiye'nin genel ithalatındaki artış %30'lar seviyesindedir. Bu durum Türkiye ile Yunanistan arasındaki komşuluk ilişkilerinden ötürü ve coğrafi yakınlık gibi kriterlerden dolayı bir ayrışma olduğu sonucuna varmamıza yol açar. Yunanistan dışında kalan dört ülkeden gerçekleştirilen ithalat oranlarında ise Türkiye açısından genel dış ticaret performansına benzer bir seyir gözlenmiştir. İthalat performansı açısından bu dönemde yaşanan olumsuz gelişmeler Türkiye ekonomisi açısından birçok sonucu beraberinde getirmiştir. Bu sonuçlardan ilki ithalat seviyesindeki azalmaya paralel olarak dış ticaret dengesinde yaşanan iyileşmedir. Özellikle 2008 küresel finans krizini izleyen yıllarda ithalatın gerilemesi ihracatın ithalatı karşılama oranlarında iyileşmelerin yaşanmasına olanak vermiştir.

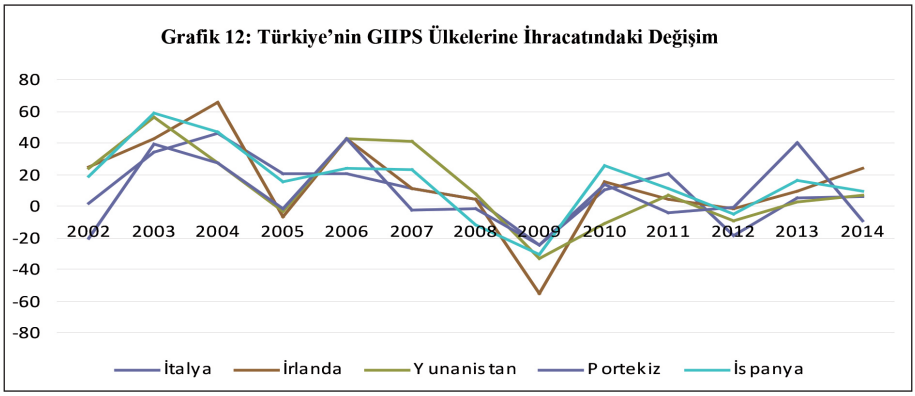

Kaynak: TÜİK, www.tuik.gov, Erişim Tarihi: 21.05.2015

İhracat seyrine bakıldığında ise, Grafik 12'den de görüldüğü üzere genel ticaret seviyesine benzer şekilde kriz yıllarında çok ciddi düşüşler gözlenmektedir. Söz konusu kriz yıllarında Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne olan ihracat hacmi düşmüş, buna bağlı olarak GIIPS ülkelerine olan ihracat seviyesi de azalmıştır. İthalat ve ihracat performanslarında yaşanan bu olumsuz gelişmelerin yanı sıra 2008 yılında yaşanan küresel finans krizi ve sonrasında Avrupa ekonomilerini etkisi altına alan finansal kriz sürecinde sermaye hareketlerinin yönünde önemli değişiklikler gözlemlenmiştir. Bu süreç içerisinde özelliikle ABD merkez bankası FED ve Avrupa Merkez Bankası ECB piyasaya çok ciddi miktarlarda likidite sunmuştur. Her ne kadar krizin daha dramatik bir şekil almasını önlese de piyasaya sürülen yüksek miktadaki likidite krizin etkisini istenen düzeyde engelleyememiştir. Küresel boyuttan Avrupa borç krizine geçişte özellikle borçlu ülkelere yönelik kurtarma paketleri bu süreçte üzerinde durulması gereken bir başka konudur. Borç krizinden sonraki süreçte GIIPS ülkeleri temelinde Türkiye ve AB arasındaki sermaye hareketlerinde dalgalanmalar gözlenmişitir.

SONUÇ

Parasal birlik örneği olarak nitelendirilen Avrupa Parasal Alanı bu konuda uygulamaya geçmiş en önemli örneklerden birini teşkil etmektedir. 2001 yılından itibaren resmi olarak yürürlüğe giren Euro ile parasal

politikalarda uyum sağlanmıştır. Ancak birlik üyesi ülkeler arasında var olan yapısal uyumsuzluklar bu birliğin karşılaşılan ilk krizde geleceğinin sorgulanmasına yol açmıştır. 2008 Küresel Finans Krizi Yunanistan ve benzer yapıdaki ülkelerin ekonomilerinde yaşanan borç sorunu nedeniyle öteki AB ülkelerini de etkisi altına almıştır.

Euro bölgesinin taşıdığı yapısal problemler temelde iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki para ve maliye politikalarının uyuşmazlığı, ikincisi ise AB finansal sisteminin mimarisindeki zafiyetlerdir (Kutlay, 2012:3). Borç krizi sonucu ortaya çıkan ekonomik güvensizlik ortamı ve ülkeler arasındaki yapısal farklılıklar ortak para birimi olan Euro'ya yönelik olarak üç muhtemel senaryoyu gündeme getirmektedir (Kutlay, 2012: 42-43). Bu senaryolardan ilki dağılma yani üye ülkelerin ortak parayı bırakıp kendi ulusal para birimlerine geri dönmesidir. En pahalı senaryo olarak düşünülen bu sonuç fazla muhtemel gözükmemektedir. İkinci senaryo, kapsamlı bir reform/yeniden yapılanma sürecine girilmesi ve bunun kısa sürede tamamlanmasına paralel olarak para ve maliye politikaları arasındaki uyumsuzluğun giderilmesi, mali anlamda daha merkezi bir yönetim sistemine geçilmesi ve finansal sistemin daha entegre bir şekilde yönetilmeye başlanmasıdır. Üçüncü senaryo ise, ilk iki senaryonun ortasında bir yerde durmaktadır. Buna göre "zayıf" ekonomik karakter gösteren ülkeler elenecek ve ekonomik yapıları daha sağlam görünen üye ülkeler yeniden şekillenen bir Euro bölgesinin üyeleri olarak kalmaya devam edebileceklerdir.

İstatistikler, Euro üyesi olmayan Avrupa ülkelerinin, Euro Bölgesi ülkelerine göre daha hızlı büyüdüklerini göstermektedir. Bunun yanı sıra, Euro Bölgesi'ndeki köklü yapısal sorunlar, Euro Bölgesi'nin gerçekten iyi inşa edilip edilmediği sorusunu gündeme taşırken, yabancı bazı ekonomistler Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) katılım çabalarının sürdürülmesini ancak Euro'ya mesafeli olunması gerektiğini ifade etmişlerdir. Euro Bölgesi para politikasının Türkiye'ye uygun olmadığını belirten uzmanlar, Euro kurunun Türkiye iç ekonomisinin dinamiklerine de uyumlu olmadığını ifade etmişlerdir. Ayrıca, 2011 yılının üçüncü çeyreğinde, Yunanistan başta olmak üzere Euro Bölgesi'nde kamu borç-

larının sürdürülebilirliğine dair endişelerin artması, ayrıca ABD'deki toparlanmanın öngörülenden daha yavaş olacağının anlaşılmasının, dolaylı yönden Türkiye'yi de etkileyebileceği vurgulanmaktadır (Coşkun, 2012:58).

Avrupa ekonomik krizinin Türkiye üzerindeki en önemli etkisinin ihracat rakamlarındaki düşüşlerde görülmüştür. Bu durum Türkiye'nin 2012 büyüme rakamlarına da olumsuz yansımıştır(TÜİK, 2015). Türkiye gerek ihracat, gerekse ithalatının yaklaşık %40'lık bölümünü AB ile yapmaktadır.. Özellikle, otomotiv ihracatının %74'ü AB ülkelerine yapılmaktadır (TİM, 2015). Kriz nedeniyle bu ülke pazarlarının daralması, ihracat gelirlerinin düşmesine neden olmuştur. Borç krizinin Türk ekonomisinde yol açtığı olumsuz etkilerden bir diğeri de, ihracatın düşmesine bağlı olarak ihracat sektörlerinde ortaya çıkabilecek istihdam ve üretim düşüşüdür. Bir başka olumsuz etki de, kriz nedeniyle, turist olarak Türkiye'ye gelen AB vatandaşlarının sayısında ortaya çıkan düşüşlerdir (Atik, 2013:45).

Sonuç olarak Avrupa borç krizi başta AB üyeleri olmak üzere çevre ülkeleri de olumsuz etkilemiştir. Bu olumsuzluğa karşı AB kurtarma paketleri ile zor durumda olan ülkelere katkı sağlamış, Avrupa Merkez Bankası ise piyasaya yüksek miktarda likit fon sürmüştür (ECB,2015). Ancak yapılan çalışmalar sınırlı bir iyileştirici etkiye sahip olmuş olup, Avrupa ekonomilerinin performansı istenen düzeye gelmemiştir Türkiye ekonomisi açısından ise, ihracat gelirlerinin azalması ile ilgili olarak geliştirilebilecek en önemli politika, ihraç pazarlarını çeşitlendirmektir. Afrika ve Orta Doğu ülkeleri gibi krizden göreceli olarak daha az etkilenen ülkelere yönelik ihracat stratejilerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Böylece, ihracat düşüşü ve buna bağlı üretim ve istihdam düşüşü yaşanmayacak, Avrupa ekonomik krizi sebebiyle yaşanan daralma telafi edilebilecektir. Turizm konusunda AB dışındaki ülkelerde yürütülen tanıtım kampanyalarına hız verilmelidir. Yapılabilecek başka bir öneri de, Türkiye'nin AB ülkelerinin yaşadığı gibi bir krize yakalanmamak adına pro-aktif stratejiler geliştirmesinin sağlanmasıdır. Bunun için yapılabilecek en önemli şey, AB'de krize neden olan nedenlerden kaçınmaktır.

AB'de mali disiplinin kaybolması krizin en önemli nedeni olarak görülmektedir. Dolayısıyla, bütçe açıkları ve kamu borç yükü açısından Türkiye'nin AB karşısındaki başarılı durumunu sürdürmeye devam etmesi, AB borç krizinden etkilenme katsayısını azaltıcı tedbirler olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, iç talebi sürekli canlı tutmaya dönük politikalar da takip edilmelidir. Böylece dış şoklar karşısında ihraç ürünlerin talebinde ortaya çıkabilecek düşüşler, iç talebin yüksekliği sayesinde üretim ve istihdamda düşüşe yol açmayacaktır.

KAYNAKÇA

AB Genel Sekreterliği Ekonomik ve Mali Politikalar Başkanlığı, (2010), **Küresel Krizin AB ve Aday Ülke Ekonomilerine Etkileri ve Gelecek Döneme İlişkin Beklentiler**.

ACAR, Mustafa (2007), "Ya Tasarruf Edeceksin Ya Büyümeden Vazgeçeceksin: Şimdilik Üçüncü Yol Cari Açık," **Çerçeve**, Yıl 15, Sayı 41, Ocak 2007, ss. 9-14.

AKÇAY, Belgin (2008), Avrupa Birliğinin Ekonomik Kriterleri ve Türkiye, **Maliye Dergisi**, Sayı: 155.

AKÇAY, Belgin (2006), Euro Alanının Ekonomisine İlişkin bir Değerlendirme, Ankara, **Avrupa Dergisi**, Cilt 5, No: 2.

ANN LEAHY, Seán Healy, and Michelle Murphy, (2014), **The European Crisis And Its Human Cost A Call For Fair Fair Alternatives And Solutions, Crisis Monitoring Report**.

BALDWIN, R. & Wyplosz, C. (2004). **The Economics of European Integration**. London: McGraw-Hill.

BEUKERS, Thomas (2013), "The Eurozone Crisis and the Legitimacy of Differentiated Integration," **EUI Working Paper MWP 2013/36**.

CESERANO, F. (2006a). **Optimum currency areas: A policy view. BNL Quarterly Review, 59(239)**, s. 317-332.

CESERANO, F. (2006b). The origins of the theory of optimum currency areas. **History of Political Economy**, 38(4), pp. 711-731.

COŞKUN, Evren (2012). "Optimum Para Alanları Teorisi: Türkiye'nin Euro Bölgesine Uyumu Üzerine Bir İnceleme," **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C: 2, S: 4.

COŞKUN, Evren (2012). "Optimum para alanları teorisi: Türkiye'nin Euro Bölgesine Uyumu Üzerine Bir İnceleme," **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** C: 2, S: 4

ÇENBERCİ, Engin (2014), "Euro'nun Geleceği ve Grexit". **Global Journal of Economics and Business Studies**, Volume: 3 Issue: 6, s. 32-38.

DEDEOĞLU, B. (2006). **Adım Adım Avrupa Birliği**, İstanbul, Okumuş Adam Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri.

FRANKEL, J. A. (1999). No single currency regime is right for all countries or at all times. National Bureau of Economic Research. Cambridge: **NBER Working Paper Series**.

GRAUWE, P. (1997). **The economics of monetary integration**. Oxford University Press.

HALL, Peter (2012), "The Economics and Politics of the Euro Crisis", **German Politics**, Vol.21, No.4, December 2012, pp.355–371.

Heisbourg, François (2012), "In the Shadow of the Euro Crisis", **Survival**, vol. 54 no. 4, pp. 25–32

HEISBOURG, François, (2014) "The EU Without the Euro", **Survival**, vol. 56 no. 2, April–May 2014, pp. 27–48.

JONES, Erik, (2013), "The Euro Crisis: No Plan B", **Survival**, vol. 55 no. 3, June–July 2013, pp. 81–94.

JONES, Erik, (2009), "The Euro and the Financial Crisis", **Survival**, vol. 51 no. 2, April–May 2009, pp. 41–54.

KAPUSUZ, Fatime, (2006), **Avrupa Birliği Uyum Sürecinin Türk Ekonomisine Etkileri: (1980–2006)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisadi İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, Yüksek Lisans Tezi.

KAVCIOĞLU, Şahap, (2014), "Avrupa Birliğinde Euro Krizi ve Türkiye Ekonomisine Etkileri," **Maliye Finans Yazıları**, Sayı: 101.

KAWAI, M. (1987). Optimum currency areas. J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman içinde, **The New Palgrave: A Dictionary of Economic Theory and Doctrine. London: The Macmillan Press**.

KİBRİTÇİOĞLU, Aykut, (2010), **Effects of Global Financial Crisis on Turkey, Munich Personal Repec Archive**, No. 29470.

KRUGMAN, P. (1993a). **What do we need to know about the international monetary system**. Princeton: Princeton University

KUTLAY, Mustafa, (2011), **Uşak Raporları**, No:11-01.

MUNDELL, R. A. (1961). "A theory of optimum currency areas", **The American Economic Review**, 51(4), 657-665

ÖZALP, Hüseyin (2011). **Avrupa Parasal Birliği'nin Optimal Para Alanı Teorisi Çerçevesinde Analizi**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana

ÖZTÜRK, Mustafa, Aras, Osman Nuri, Kadı, Osman Salih, (2012), "AB Borç Krizi ve Bunun Türk Dış Ticaretine Olan Etkileri", **Ekonomi Bilimleri Dergisi**, Cilt 4, No 1.

PISANI-FERRY, Jean, (2010), Crisis in the Eurozone and How to Deal with It, Bruegel Policy Contribution.

PISANI-FERRY, Jean, (2012) The Euro Crisis And The New Impossible Trinity, Bruegel Policy Contribution, no. 2012/01.

PUSAT, Feride (2013). "Optimum para alanı teorisi ve Ekonomik parasal birlik Türkiye Analizi" **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği ve Uluslararası Ekonomik İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Tezi**.

SAMSAR, A. (2003), "Optimal Para Alanı Çerçevesinde Türkiye Analizi", **Uzmanlık Yeterlilik Tezi**, TCMB, İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara

SAUSKAS, Ramunas Vilpi, (2013). "Eurozone Crisis and European Integration: Functional Spillover, Political Spillback?", **Journal of European Integration**, Vol. 35, No. 3, 361–373.

SAVAŞ, V. F. (1999), **Çağımızın Deneyi Euro**, Ankara, Siyasal Kitabevi.

SEVER, Erşan, Demir, Murat, (2014), **Küresel Finansal Krizden Borç Krizine, Nedenler, Etkiler, Beklentiler**, Ekin Kitabevi, Bursa,

ŞİMŞEK, Hamza (2005). "Optimum Para Sahası Teoremi Altında Türkiye'nin Avrupa Para Birliğine Uyumu", **Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 1:53-66

URHAN, Ümit Barış (2005), "Avrupa Parasal Birliği Türkiye Açısından Bir Optimum Para Sahası mıdır?" http://www.akademiktisat.net/calisma/ab_tr/ab_para_birlik_burhan.htm E.T. 01.03.2015

WRIGHT, Thomas (2013), "Europe's Lost Decade", **Survival**, vol. 55 no. 6, 7–28.

ÖNİŞ, Ziya - KUTLAY, Mustafa, (2012), "Ekonomik Bütünleşme / Siyasal Parçalanmışlık Paradoksu: Avro Krizi ve Avrupa Birliğinin Geleceği", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 9, Sayı 33.

TÜRKİYE'YE GELEN ÜNLÜ YABANCI İKTİSATÇILAR VE RAPORLARI (1929-1947)

Perihan ÜNLÜ SOYLU*

ÖZET

1929 yılında Merkez Bankası'nı kurma çalışmaları sürüyor ve sonrasında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın (BBYSP) hazırlıkları başlıyordu. Bu inceleme, söz konusu dönemden İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ekonomik politikanın yeniden gözden geçirildiği 1947 yılına uzanan dönemi ele almaktadır. Türkiye, özellikle Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hazırlıklarının sürdüğü dönemde ekonomi alanında, farklı ülkelerden davet ettiği ünlü isimlere raporlar hazırlattı. Alman iktisatçı Karl Müller 1929 yılında Merkez Bankası'nın kurulması konusunda Türkiye'de incelemeler yapıyordu. Müller hazırladığı raporu Dr. Schacht'a gösterdi. Böylece Schacht da kendi raporunu hazırladı. Ertesi yıl Osmanlı borç taksitlerinin ödenmesi hakkında incelemeler yapmak üzere gelen Fransız iktisatçı Charles Rist'ten Merkez Bankası'yla ilgili olarak da yararlanıldı. Türkiye, ekonomik istikrarını sağlamak amacıyla aldığı korumacı önlemlere devam ediyor ve devletçi bir politikaya yöneliyordu. İktisadi arayış içinde olunan ve iktisat planı yapmanın gerekliliğine inanılan bu dönemde Başvekil İsmet İnönü Sovyetler Birliği ve İtalya'ya ardarda ziyaretlerde bulundu. Yapılan bu ziyaretlerden sonra 1932 Ağustos ayında Sovyet iktisatçı Prof. Orlof başkanlığındaki heyet Türkiye'ye geldi. Heyet ayrıntılı incelemeler yaparak kapsamlı bir rapor hazırladı. ABD'li uzman heyet ise 1933 yılı ortalarında Türkiye'ye geldi.1934 yılı başında bu heyetin başkanlığını üstlenen Dorr, Türkiye'nin iktisadi yapısı hakkındaki raporunu Mayıs ayında tamamladı. BBYSP'nin uygulanmasından ve savaş yıllarından sonra, 1947 yılında, ünlü ABD'li uzman Thornburg ekonomik incelemelerde bulunmak amacıyla Türkiye'de bulunmaktaydı. ABD'li uzman incelemeleri sırasında Türkiye'de gördüğü karşıtlıkları izle-

* Dr., Ankara Üniversitesi, periunlusoylu@gmail.com

nen iktisadi politikanın yanlışlığına dayanak olarak gösteriyordu. Thornburg iktisadi incelemeler yapmak amacıyla Türkiye'ye gelen son ünlü yabancı uzman oldu. Savaştan sonra Türkiye, uzman iktisatçılar yetiştirecek bir altyapıya sahip hale geldi. Ayrıca Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası iktisadi ilişkileri düzenleyen kuruluşlar ortaya çıktı. Bu çalışma Türkiye'ye gelen ünlü yabancı iktisatçıların raporlarını, betimsel ve tarihsel bir karşılaştırma yaparak inceledi. Çalışmada esas olarak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ile Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi belgelerinden, gazeteler ve dergilerden yararlanıldı.

Anahtar Kelimeler: Rapor, yabancı uzman, iktisadi politika, dış borç.

FAMOUS FOREIGN ECONOMISTS WHO VISITED TURKEY AND THEIR REPORTS (1929-1947)

ABSTRACT

In 1929, efforts to establish the Central Bank were still underway and later the preparations for the First Five-Year Industrial Plan (FFYIP) started. This study covers the period between the said year and 1947, when the economic policies were reviewed after the end of World War II. Especially during the period when the preparations for the First Five-Year Industrial Plan were underway, Turkey invited famous economists from different countries and had them prepare reports. The German economist Karl Müller was conducting reviews in Turkey about the establishment of Central Bank in 1929. Müller showed his report to Dr. Schacht, who, after that, prepared his own report. The French economist Charles Rist who visited Turkey the following year to conduct reviews about the payment of installments of Ottoman debts was also benefited from in this regard. Turkey was still implementing the protective policies in order to maintain its economic stability, and tending towards anetatist policy. Prime Minister İsmet İnönü paid visits to the Soviet Union and Italy during this period, seeking an accurate economic policy and believing the need to make an economic plan. Following these visits, a committee led by the Soviet economist Prof. Orlof came to Turkey in August 1932. The committee conducted detailed reviews and prepared a comprehensive report. Another committee of American experts came to Turkey in the middle of 1933. Dorr became the head of this committee at the beginning of 1934 and they completed their report on the economic structure of Turkey in May. After the implementation of FFYIP and the years of war, the famous American expert Thornburg was in Turkey in order to conduct economic reviews in 1947. This American expert claimed that the controversies he observed in Turkey were the main cause of the wrong economic policies implemented. Thornburg was the last famous foreign expert to come to Turkey in order to conduct economic reviews. Turkey after the war, gained an infrastructure enabling it to raise its own economic experts. New international institutions such as World Bank and International Monetary Fund regulating international economic relations emerged as well. This study has examined the reports of famous foreign economists who visited Turkey with a descriptive and historical comparison. This study is based on documents, newspapers and journals from Republic Archives of Prime Ministry and İsmet İnönü Archives of Presidency.

Key Words: Report, Foreign Expert, Economic Policy, Foreign Debt.

GİRİŞ

Bu çalışmada 1929 ile 1947 yılları arasında Türkiye'ye gelen ünlü yabancı iktisatçılar ve onların hazırladıkları raporlar konu edildi. Bu raporlar ülkenin izlediği iktisadi ve dış politikaya da ayna tutuyordu. Cumhuriyet, Batı'nın bilim ve teknolojisine dolayısıyla yabancı uzmanlarına her zaman açık oldu. Onlardan yararlanmayı bildi. Bu konuda sorun yoktu. O yalnızca ülke bütünlüğü ve iktisadi bağımsızlığına karşı yönelebilecek her türlü tehdide karşı son derece hassastı.

Aslında on sekizinci yüzyılda Osmanlılar yavaş yavaş Avrupa'nın askeri ve iktisadi üstünlüğü ile ilgilenmeye başlıyordu. 1718'de Sultan III. Ahmet zamanında az sayıda da olsa gezgin ve elçi Avrupa'nın teknolojik üstünlüğünü anlatan raporlar hazırlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın teknolojik üstünlüğüne imreniyor ve onu taklit etmeye çalışıyordu. Avrupa'dan uzmanlar getirtiliyordu.[1] Osmanlı Devleti'nin parlak döneminde ise Kraliçe Elizabeth, Türklerin yün boyama tekniğini öğrenmek ve "İngiltere'ye Türk işçiler kaçırmak amacıyla İstanbul'a ajanlar gönderiyordu."[2]Tarih başka düzeyde tekrar etti. Kraliçe Elizabeth'ten dört asır sonra bu sefer genç Türkiye Cumhuriyeti teknisyenlerini, çelik sanayinin sırrını araştırmak için İngiltere'ye gönderdi.[3]

Bu çalışma, belli bir soruna yönelik olarak Türkiye'ye davet edilen ve incelemelerini yapıp raporunu hazırladıktan sonra geri dönen ünlü yabancı iktisatçıları kapsadı. Türkiye'de uzun süreli istihdam etmek üzere çağırılanlar ile zorunlu nedenlerle gelip kalan yabancı iktisatçılar çalışmanın kapsamı dışında tutuldu. Bununla birlikte Türk iktisadi hayatına önemli katkıda bulunmuş olan Fritz Baade, Fritz Neumark ve Wilhelm Röpke'nin isimleri anılabilir.[4]

---

[1] Justin McCarthy, **The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923**, Addison Wesley Longman Limited, Singapore, 1997, s.286.

[2] Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın**, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990, s.12.

[3] Haldun Derin, **Türkiye'de Devletçilik**", Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1940, s.1174.

[4] Ünlü Alman İktisatçı Baade, 1935-1944 yılları arasında Türkiye'de danışmanlık yaptı. Baade'nin hazırladığı raporda kaynakların iyi kullanılması, yabancı yardıma

1929 yılında Türkiye'de Merkez Bankası kurma çalışmaları sürmekteydi. Türk Hükümeti yararlanabileceği ünlü yabancı iktisatçıların görüşlerine açıktı. Sihirbaz maliyeci olarak da anılan Schacht, Türkiye'de iktisadi inceleme yapmak için ilk akla gelen isimlerden biri oldu. Almanya'nın 1924 ekonomik krizinden çıkmasını sağlayan ünlü iktisatçının Türkiye'deki saygınlığı yüksekti.[5]

Merkez Bankası'nın Kurulması Hakkında Müller ve Schacht Raporları

Ziya Gökalp'e göre milli bir bankaya sahip olmak, ulus olmanın olmazsa olmaz şartıydı. Bir ülkenin parasının değerini belirleyebilmesi iktisadi bağımsızlığının en önemli güvencesiydi. Bu da bir devlet (merkez) bankası oluşturmakla mümkündü. Cumhuriyetin kuruluşundan beri bu sorun hep gündemdeydi. Sorunun çözümü için Lozan'ın tüm ipoteklerinden kurtulmak gerekliydi.[6] Uygun koşulların oluşması için 1929 yılının ikinci yarısı beklendi. Türkiye, dış ticaretinin denetimini ele geçirdiği Temmuz ayından sonra ekonomisinin geleceğine planladığı gibi yön verdi.[7]

---

muhtaç hale gelinmemesi, tarım ile sanayinin birlikte götürülmesi, işgücünün harekete geçirilmesi amacıyla askerliğin bir yıl uzatılması gibi ifadeler göze çarpıyordu. Cavit Orhan Tütengil, "Türkiye'nin Sorunları ve Prof. Dr. Fritz Baade**", İstanbul Üniversitesi (İ.Ü.) İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 24, Sayı: 1-2, İstanbul 1964, s.110, 118; Fritz Neumark İkinci Dünya Savaşı Sonrasında rasyonel bir vergi politikasının oluşturulmasında önemli rol oynadı. F. Neumark, "Vergi reformu", İ.Ü.Türkiye İktisat Mecmuası, Sayı: 13, Şubat 1949, s.29; "Prof Neumark'ın Cevapları", İktisadi Yürüyüş, Cilt: 9, Sayı: 213, 214, 215, 216, Ankara 31 Aralık 1948, s.100; W. Röpke'nin az gelişmiş ülkelerin sanayileşmesi üzerine çalışmaları yol göstericiydi. W. Röpke, "Zirai Memleketlerin Sınaileşmesi", çev. Hamit Çağıl, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: II, Sayı: 1, Birinci teşrin (Ekim) 1940, İstanbul 1941, s.15.

[5] İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, Birinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.60.

[6] İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası: Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama**, TC Merkez Bankası Yayınları, Ankara, 1997, s.137, 243.

[7] 1499 No'lu "Gümrük Tarifesi Kanunu", (1 Temmuz 1929 Tarih, 1230 Sayılı T.C. **Resmi Gazete**).

Bir devlet bankası kurmak ve milli paranın istikrarını korumak can yakıcı bir sorun haline gelmişti. Osmanlı borç taksitinin zamanı geldiğinde Osmanlı Bankası'nda toplanacak 18-20 milyon lira için Türk Hükümeti'ne yüzde iki faiz veriliyordu. Oysa bankadan yüzde altı faiz ile para çekilebiliyordu. Bu toplu paradan, bir milli banka yerine Osmanlı Bankası'nın yararlanması üzüntü vericiydi. Faiz fırsatından Osmanlı Bankası yerine kurulması gereken Devlet Bankası yararlanmalıydı.[8] Türk Hükümeti, Osmanlı Bankası'nın olumsuz ve hesapçı tutumundan başından beri rahatsızdı. Hükümet Osmanlı Bankası'nın süresi dolan imtiyazını, on yıllık bir süre için 1935 yılına kadar uzattı. Ancak anlaşmaya, imtiyaz süresi içinde yeni bir banka kurulursa Osmanlı Bankası'nın bunu kabul etmesi şartı kondu.[9]

Genç devlet, iktisadi ve politik durum değerlendirmesi yaparak Merkez Bankası'nı kurmaya ilişkin üç model kurguladı. Birincisi bazı koşulları kabul etmesi durumunda Osmanlı Bankası'nın sürmesi modeliydi. İkincisi Türkiye İş Bankası'nın dönüştürülmesiydi. Üçüncü model ulusal bir projeydi. İlkeler ve koşullar değerlendirilerek bu üç modelden birine karar verilecekti.[10] Bu amaçla konuyla ilgili yabancı uzman iktisatçılar ülkeye davet edildi. Müller ve Schacht'dan önce gelen yabancı uzmanın raporunda bir merkez bankası kurmanın iktisadi istikrarın ön koşulu olduğu belirtiliyordu. Bununla birlikte raporda demiryolları harcamalarının uzun vadeli bir krediyle finansmanı, askeri harcamaların kısılması gibi öneriler yer almaktaydı.[11] Bu rapora itibar edilmedi. Batı'da çıkan haberlerde devlet bankası projelerinin çeşitli defalar de-

---

[8] Perihan Ünlü Soylu, "Osmanlı Borçlarının Çözüm Süreci Üzerine İktisadi Politik Bir Değerlendirme (1928-1933)", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı: XXI, Mart 2015, s.241.

[9] Tekeli- İlkin, **Türkiye Cumhuriyeti**, s.254, 250.

[10] Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s.286-287.

[11] Tekeli- İlkin, **Türkiye Cumhuriyeti**, s.262.

ğiştirildiği ifade ediliyordu. Hangi projede karar kılınacağı ve Türk parasının istikrarının mümkün olup olmayacağı merakla bekleniyordu.[12]

Bu dönemde hükümet, önce ünlü iktisatçı Reichsbank Başkanı Hjalmar Schacht'ı inceleme yapmak için Türkiye'ye çağırdı. Çok meşgul olan Schacht yerine yakın çalışma arkadaşı Karl Müller'i önerdi. Müller 1929 Nisanı'nda Türkiye'de incelemelerine başladı. Müller'in Raporu tamamlanmadan önce krizin etkileri kendini gösterdi ve hükümet Türk parasının değerini korumak amacıyla gerekli önlemleri almaya başladı.[13]

Bu arada Müller, hazırladığı raporu Schacht'a verdi. Schacht bu rapora dayanan gözlemlerini notlayarak kendi raporunu oluşturdu. Müller raporuna Birinci Dünya Savaşı öncesinden 1930 yılına kadar Türkiye'nin iktisadi durumunu inceleyerek başlıyordu. Rapor iki bölümdü. Sürekli olarak yeterli bilginin bulunamadığından yakınan raporun birinci bölümünde karamsar bir tablo çiziliyordu. Merkez bankasının kurulabilmesi için öncelikle geliri yüksek bir üretim, fazla veren bir ödemeler dengesi ve sağlam bir devlet maliyesi sağlanmalıydı. Raporun "*Islahat Programı*" başlıklı ikinci bölümünde mali, idari ve iktisadi alanlarda kısıntı teklif ediliyordu. Bunların arasında fazla memurun azaltılması, demiryolları ve milli savunma harcamalarının kısılması dikkat çekiciydi.[14] Müller'in raporunda devlet gelirinin yüzde 50'sini askeri harcamaların oluşturduğu bildiriliyor; demiryolu harcamaları da verimsiz bulunuyordu.[15]

---

[12] **BCA**,(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Fon Kodu: 30.10..0.0, Yer No: 133.959..5, Tarih: 16.04.1930, s.3.

[13] İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Cumhuriyet Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomi Politikasının Gelişimi**, İkinci Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2010, s.188.

[14] Tekeli- İlkin, **Türkiye Cumhuriyeti**; s.271-272; "M. Müller'in Mali Raporu", **Vakit Gazetesi**, 2 Ağustos 1930.

[15] **BCA**, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 136.977..22, Tarih: 2.12.1930, s.6; Müller'in raporu Osmanlı borçlarının çözümüyle ilgili yapılan görüşmelerde Türkiye aleyhine kullanıldı. **Aynı yer**; Türk Hükümeti 1925 yılında yüksek miktarda ödenek ayrılan Birinci Askeri İkmal Planı'nı kabul etti. Bu miktar, 1925 yılı bütçesi gider tahmininin

Basında Müller'in raporundan, aklının erdiği kadar hazırlamış, resmi bir değeri yok, kişisel bir rapor diye söz edilmekteydi.[16] Devlet Demiryolları Müdürü bir açıklamasında, Müller'in raporunun tersine, demiryollarının verimli çalıştığını zararın söz konusu olmadığını ifade etti.[17] İsmet İnönü, demiryolları ile ilgili 30 Ağustos tarihli Sivas konuşmasında, demiryollarının milli birlik ve varlık politikası olduğunu dile getirdi. İnönü'ye göre iktisadi sıkıntının nedenini, savunma ve demiryolu harcamalarında gören Müller'in raporu ülke politikası aleyhindeydi. Bu kabul edilemezdi. Türkiye liberalizme karşıydı, devletçi politika benimsenmişti.[18]

Schacht'ın raporu Müller'inki ile benzer nitelikte olmakla birlikte daha esnekti. Schacht istikrar için mutlaka Merkez Bankası kurmak gerekmediğini öncelikle ıslahat programının uygulanması gerektiğini yazıyordu. Böylece harcamalar kısılıp uyum sürecine girilirse ileride bankaya erişecek bir devlet bankası veznesi kurulabilirdi.[19]Raporlar 1930 yılı Ocak ayında Maliye Vekâleti'ne geldi. Avrupa merkezci ve teknik bir şekilde hazırlanan Müller ve Schacht raporları bankanın kurulmasını Türk parasının stabilizasyonundan sonraya bırakıyordu. Oysa bu öneri, Merkez Bankası'nı, stabilizasyonunu sağlamak için kurmak isteyen hükümetin eğilimi ile uyuşmuyordu.[20] Raporlar dünya finans sermayesinin bilinen "*istikrar şablonu*" üzerine kuruluydu. Buna göre yeni devletin en temel iki harcamasının kısılması isteniyordu. Merkez Bankası belki bundan sonra kurulabilirdi. Hükümet bu raporları hemen inceledi fakat önemsemedi. Raporlar ulusal projeye destek olmak yerine dış dünya-

yüzde 75'ine eşitti. Hükümet İkinci İkmal Planı'nı 1934 yılında, üçüncüsünü 1936 yılında gerçekleştirdi. Tekeli, İlkin, **Dış Siyaseti**, s.76, 95, 103.

[16] "M. Müller'in Mali Raporu", **Vakit Gazetesi**, 2 Ağustos 1930.

[17] "Demiryollarımız Müller'in iddiası Hilafına Kâr Temin Etmektedir", **Vakit Gazetesi**, 2 Ağustos 1930.

[18] "Başvekilimizin Sivas'ta İrat Ettikleri Nutuk", **Vakit Gazetesi**, 31 Ağustos 1930, s.5; Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1929-1932**, I. Cilt, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayınları, Ankara, 1988, s.101.

[19] Kuruç, **Mustafa Kemal**, s.287.

[20] Tekeli-Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı**, s.188.

nın istikrar koşullarını dayatıyordu. Zaten Merkez Bankası kurma çalışmaları başlatılmıştı.[21]Merkez Bankası'nın kurulmasından hemen önce 1930 yılı Mayıs ayı ortasında Dr. Schacht'ın konferanslar vermek üzere İstanbul ve Ankara'ya geleceği bildiriliyordu.[22] İktisadi konularda görüşlerinden yararlanılacak olan Schacht, Maliye Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey ile de görüşecekti.[23] Schacht'ın ziyaretini, "*destek olamadık bari engel olduğumuz düşünülmesin*" düşüncesiyle yapılmış diplomatik bir mesaj olarak değerlendirmek yanlış olmazdı. Fakat Haziran başında Schacht'ın Romanya'da alıkoyulduğu ve gelemeyeceği haberi verildi. Haber gazetede iktisatçı Charles Rist'in Türkiye'ye geldiği haberiyle aynı sütunda yer alıyordu[24]

Türkiye, İtalya, Sovyetler Birliği ve Amerika gibi büyük devletlerle iyi ilişkilere sahipti. 1930 yılı Kasım ayında ABD Ticaret Müsteşarı Türkiye'yi ziyaret ederek görüşmelerde bulundu. Müsteşar Ankara'yı güçlü bir iradenin başarıyla ilerleyen bir kenti olarak değerlendiriyordu.[25]Türk-Rus dostluğu gelişerek sürüyordu.[26] İtalya Dışişleri Bakanı Grandi yeni yıl nedeniyle Tevfik Rüştü Aras'a samimi bir telgraf gönderiyordu.[27]Merkez Bankası'nın kurulması sürecinde İtalya Maliye eski Bakanı ve uluslar arası iş çevrelerinin ünlü ismi Kont Volpi'nin desteği de kazanıldı.[28]Türkiye Cumhuriyeti Merkez Banka-

---

[21] Kuruç, **Mustafa Kemal**, s.287-288.

[22] "Alman Devlet Bankası Eski Reisi Ankara'ya Gidecek", **Akşam Gazetesi**, 15 Mayıs 1930.

[23] "M. Şaht Cuma Günü İstanbul'a Geliyor", **Akşam Gazetesi**, 16 Mayıs 1930.

[24] "M. Şaht Romanya Hükümetince mi Alıkonulmuş?", **Vakit Gazetesi**, 1 Haziran 1930.

[25] "M. Klayn Ankara'dan Çok Hararetle Bahsediyor", **Akşam Gazetesi**, 25 Teşrîn-i sânî (Kasım) 1930.

[26] "M Karahan'ın Avdeti Münasebetiyle Gazi Hz. ve M. Kali'nin Arasında Geçen Çok Samimi Telgraflar", **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Kânûn-ı sâni (Ocak) 1930; İki hükümet arasında ticareti geliştirmeye yönelik düzenlemeler yapılıyordu. "Türk-Rus Ticaret Mukavelesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Kânûn-ı sâni (Ocak) 1930.

[27] "Türk-İtalyan Dostluğu", **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kânûn-ı sâni (Ocak) 1930.

[28] Tekeli-İlkin, **Türkiye Cumhuriyeti**; s.274.

sı Kanunu 1930 yılı Haziran ayında kabul edildi.[29] Banka kaynaksızlık nedeniyle faaliyetlerine 3 Ekim 1931 tarihinde başladı. Kibrit ve çakmak tekel işletmesi bir Amerikan şirketine devredildi ve karşılığında alınan on milyon dolarlık kredi, Merkez Bankası'nın kuruluşu için kullanıldı.[30]Osmanlı borçlarının çözüm sürecinde önemli bir evreye karşılık düşen Merkez Bankası'nın kurulması aynı zamanda ulusal saygınlığı artıran bir girişim oldu.

Osmanlı Borçları Sorunu ve Charles Rist Raporu

Alman yazar Kruger 1930 yılında Türkiye'ye hala kuşku ile bakıldığını yazıyordu. Dünya, askeri alanda başarılı olmuş bir avuç askeri liderin iktisadi alanda da başarılı olacağını sanmıyordu.[31] İnönü "*Bizimle on beş yıl uğraştılar*" demekteydi.[32] Bununla birlikte baş döndürücü bir hızla gerçekleştirdiği reformları ile Türkiye romantik bir ilgi uyandırıyordu.[33] Bu ilginin güçlü dayanakları vardı. Türkiye'nin barışçıl dış politikası ve çağdaş bir ülke yaratma arzusu her türlü takdire değerdi.

Ünlü iktisatçı M. Charles Rist Türkiye'de dış borçlar sorunuyla ilgili çalışmalar yapmak amacıyla bulundu. Osmanlı dış borçları, Türkiye'nin iktisadi alanda taşıdığı, eski devirden kalma ağır bir yüktü. Osmanlı borçları Lozan'da, Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkeler arasında paylaştırıldı. Borçların büyük bir miktarı Türkiye'ye bırakıldı.[34]Yıllarca

---

[29] 1715 No'lu "*Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Kanunu*" (11-6-1930 Tarih, 1533 Sayılı T.C. **Resmi Gazete**); **BCA**, Sayı: 9464, Fon Kodu: 30.18..1.2, Yer No: 11.37..11, Tarih: 26.5.1930.

[30] 1722 No'lu, "*Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve On Milyon Dolarlık İstikraz Akdine Dair Kanun*" (15- 6- 1930 Tarih, 1533 Sayılı T.C. **Resmi Gazete**); Kuruç, **Belgelerle Türkiye**, s.92.

[31] K. Krüger, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu**, Birinci Baskı, Türkçesi: Nihal Önol, Altın Kitaplar Basımevi, Ankara, 1981, s.31.

[32] İsmet İnönü, **Cumhuriyetin İlk Yılları II (1923-1938)**, Yenigün Yayıncılık, Ankara, 1998, s.21.

[33] Krüger, **a.g.e**., s.7.

[34] Ömer Celal Sarc, "50 Yıllık Cumhuriyet Döneminde Ekonomik ve Sosyal Bünyedeki Başlıca Değişmeler", **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 30, No: 1-4, Ekim 1970-Eylül 1971, s.7.

süren görüşmelerden sonra 1928 yılı ortasında bu borçların nasıl ödeneceğine dair Paris'te bir anlaşma imzalandı.[35] Bundan sonra Osmanlı Dış Borçları hakkındaki meseleler, merkezi Paris'te olan Osmanlı Borçlar Meclisi ile görüşüldü.

1929 yılında ödemelerde bulunan Türk Hükümeti, iç sorunlar ve Dünya Ekonomik Krizi'nin birleşmesi nedeniyle 1930 yılındaki ödemelerini tam yapamadı. Çünkü krizden etkilenmişti ve diğer ülkeler gibi döviz sıkıntısı çekmekteydi.[36] 1930 yılı Şubat ayında dış basında, parasının istikrarını sağlamaya çalışan Türkiye'nin borçlarını ödeyememesinin, onun için kötü bir başlangıç olacağı ve bütün dış saygınlığını kaybedeceği haberleri yer almaktaydı.[37] Türk Hükümeti Osmanlı Borçlar Meclisi'ne bir miktar dış borç ile durumun çözülebileceğini iletti. Ancak hükümet nasıl kullanacağına kendisinin karar vereceği denetimsiz ve rehinsiz bir kredi arzusundaydı. Karşı taraf için de sorunun çözümü için en uygun yol dış krediydi. Fakat Borçlar Meclisi, bunun için büyük rehin (teminat) gösterilmesi konusunda ısrar ediyordu. Türkiye ise eski imparatorluk zamanındakine benzer rehinler vermek niyetinde değildi. Dış basında bu konuda Türk Hükümeti'nin kaygısının anlaşıldığına fakat konuyla ilgili en uygun çözümün bu olduğuna dikkat çekiliyordu.[38] Türk Hükümeti çeşitli olasılıklar üzerine kafa yoruyor; sultanlardan kalma borçlarla ilgili birkaç yıllık kısmi bir moratoryuma gidilebileceğini düşünüyordu. Oysa Paris'in uygun gördüğü yol, sorunun moratoryumsuz yabancı kredilerle çözülmesiydi.[39] Bu çözüm başka çözümlerle de desteklenmeli, Türkiye askeri ve demiryolu harcamalarında kısıntıya gitmeliydi. Türkiye bu harcamalar yerine borçlarını ödemeliydi. Bunun yanı sıra iktisadi durumu inceleyip rapor vermesi amacıyla bir yabancı uzman Türkiye'ye gelmeliydi.[40]

---

[35] **BCA**, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:83.550..4, Tarih:19.8.1930, s.5.

[36] Faruk Yılmaz, **Devlet Borçlanması ve Osmanlıdan Cumhuriyete Dış Borçlar**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.237.

[37] **BCA**, Fon Kodu: 30.10..0.0, Yer No: 136.977..14, Tarih: 6.03.1930, s.2.

[38] **BCA**, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 136.977..22, Tarih: 2.12.1930, s.1, 8, 10-11; İnönü, **a.g.e**., s.20.

[39] **BCA**, Fon Kodu: 30.10..0.0, Yer No: 133.959..5, Tarih: 16.04.1930, s.2.

[40] **BCA**, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 83.550..4, Tarih: 19.8.1930, s.4.

Ünlü iktisatçı Charles Rist 1930 yılı Haziran ayı başında Türkiye'ye geldi. Maliye Vekili ve Başvekil İnönü ile görüştü. Rist çalışma arkadaşlarını Maliye Vekili'ne takdim edecekti. İncelemelerinde yardımcı olması amacıyla Rist için iki kişi görevlendirilecekti.[41] Türk Hükümeti iktisadi zorluk içinde olmasından dolayı Osmanlı Borçlar Meclisi'nden Rist'in Türkiye'deki memuriyeti boyunca kendisine bütçe ve nakdi durumda kolaylık gösterilmesini istedi. Bunun üzerine hükümete üç taksit şeklinde avans verildi.[42]

Charles Rist'in Türkiye'ye gelmesinin öyküsü şöyleydi. Maliye Vekili 1930 yılı başında Osmanlı Bankası'na bilgiler göndererek, paranın stabilizasyonu ve Merkez Bankası'nın kurulması konusunda görüşlerini resmi olarak bildirmesini istedi.[43] Bu istek bir yanıyla bankayı sınamak amacı güdüyordu. Türk tarafının asıl amacı ödemelerini durdurmak istediği dış borç taksitleri için kullanabileceği bir görüşü bankadan almaktı. Osmanlı Bankası konuyla ilgili resmi görüş bildirmekten kaçındı. Bankaya göre bu çok önemli konuların incelenmesi ve görüş bildirilmesi Profesör Charles Rist'e bırakılmalıydı.[44] Zaten Osmanlı Borçlar Meclisi de iktisadi durumunun, bir yabancı uzman tarafından incelenmesi konusunda Türkiye'yi ikna etme çabalarını sürdürüyordu.[45] Bu koşullarda Fransa Bankası Müdür Yardımcısı Charles Rist'in Türkiye'ye gelmesi konusunda Borçlar Meclisi ile Türk Hükümeti arasında anlaşmaya varıldı.[46] Rist'in Romanya Merkez Bankası'nın kuruluşundaki katkıları ve Türkiye'de de iyi tanınıyor olması bu isim üzerinde anlaşmayı kolaylaştırdı. Rist Türkiye'nin borç ödeyebilme kabiliyetini saptamak amacıyla Türkiye'ye çağrılmakla birlikte görüşlerinden Merkez Bankası konusunda da yararlanıldı.[47]

---

41 "M Rist", **Vakit Gazetesi**, 1 Haziran 1930.

42 "Eski Borçlar", **Vakit Gazetesi**, 12 Haziran 1930.

43 Tekeli- İlkin, **Cumhuriyetin Harcı**, s.189, 197.

44 Tekeli- İlkin, **Türkiye Cumhuriyeti**; s.282.

45 "Borçlar Meselesi", **Vakit Gazetesi**, 1 Haziran 1930.

46 Mali Vaziyetimiz", **Vakit Gazetesi**, 13 Mayıs 1930.

47 Tekeli- İlkin, **Türkiye Cumhuriyeti**; s.175, 291.

Rist'in istihdam edilmesi dış basında da olumlu yankı buldu.[48] Müller deneyimi ortadaydı. Bu yararsız ve gereksiz rapor göz önünde bulundurularak Rist'e dış borç ödemelerinde ülkenin kalkınmasını engellemeyecek bir yol bulması telkin edildi. Yunus Nadi, Rist'e Türkiye aleyhine yapılan yayınlardan yakındı. Rist bu konuda Nadi'nin haklı olabileceğini fakat Türkiye'de neler olup bittiğini Avrupa'nın bilmediğini ifade ediyordu. Rist'e göre başkalarının düşünceleri ne olursa Türkiye'nin kendisini savunması onun en doğal hakkıydı.[49] Rist iki tarafı da anlamaya çalışan bir davranış gösteriyordu. Uzman iktisatçı hazırladığı raporu Haziran ayı sonlarında Maliye Vekili'ne verdi. Aynı gün İnönü ile iki saat konuştu.[50] Rist raporunu Ankara'ya teslim edip İstanbul'a döndü. Birkaç gün daha İstanbul'da kaldı.[51]

Nihai rapor ise 1930 Eylül ayında Maliye Bakanlığı'na yollandı. Borçlar Meclisi Rist'in raporunda olduğu ileri sürülen önerileri ve son aylarda sağlanmış olan döviz istikrarını gerekçe göstererek Ekim ayı başlarında tüm borç taksitlerinin ödenmesini istedi. Türk Hükümeti bu yersiz talebi şaşkınlıkla karşıladı. Öncelikle Türk Hükümeti Rist'in raporunu, Ankara'da başlayacak görüşmeler için bir ön belge olarak görüyordu. Raporun bağlayıcı bir yönü yoktu. Üstelik Rist'in raporunda tüm borçların ödenebileceğine dair bir analiz de yoktu. Döviz istikrarının sağlanması ekonomik istikrarın sağlanması anlamına gelmezdi. Rist ekonomik istikrarın sağlanması amacıyla, Türk görüşünü destekler nitelikte, kısıntılara gidilmesini önermişti.[52] Anlaşıldığına göre Rist iki tarafın hassasiyetlerini de dikkate alan bir rapor hazırlamıştı. Bu nedenle her iki taraf da kendi görüşüne dayanak oluşturabilecek düşünceleri raporda bulabildi.

Borçlar Meclisi'nin, Türkiye'nin 1928 Paris Anlaşması'na uyarak borç ödemelerini tam ve eksiksiz vermesinde ısrar etmesi, 3 Aralık 1930

[48] **BCA**, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 83.550..4, Tarih: 19.8.1930, s.4-5.

[49] Yunus Nadi, "Avrupa Bizi Bilmiyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1930.

[50] "M. Rist Raporunu Verdi", **Akşam Gazetesi**, 28 Haziran 1930.

[51] "M. Rist Ankara'dan Döndü", **Vakit Gazetesi**, 28 Haziran 1930.

[52] Tekeli- İlkin, **Türkiye Cumhuriyeti**; s.176.

tarihli Vossische Zeitung'da eleştiri konusu oldu. Gazete daha 1928 Paris görüşmelerinde Türkiye'nin, ödemelerin mali gücünü aşmamasını teklif ettiğini hatırlatıyordu. Yağma ve tahrip edilen arazisinin dörtte üçü elinden alınmış bu ülke şimdi de ekonomik krizin etkisi altında kalmıştı. Bu nedenle eski borçlarını ödeme sorunuyla karşı karşıyaydı. Gazeteye göre Rist'in raporunda gelecek ödemenin üçte birinin yapılması uygun görülüyordu. Türk Hükümeti buna uydu. Rist raporunda, ekonomisi sarsılan Türkiye'nin ödeme gücünün zayıfladığını tespit ediyordu. Bu nedenle eski borçlar ödemesi revize edilmeliydi. İktisatçı uzman Ankara'daki görüşmeleri sırasında da bu durumu onaylayıcı bir davranış içindeydi. Tüm bunlara rağmen Paris'teki Borçlar Meclisi Rist'in arabuluculuğunu reddetti ve Ankara'ya çektiği telgrafta taksitin tamamının ödenmesini istedi. Borçlar Meclisi Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik zorluğun, döviz sıkıntısından kaynaklandığını iddia ediyor ve Türkiye'nin şartlarının ödeme için uygun olmadığını anlamak istemiyordu. Üstelik de Osmanlı Borçlarını üstlenen ülkelerden bazıları değil ödemek bu borçları tanımıyorlardı. Gazete Türkiye'nin haklı taleplerine karşı abluka uygulama, kredi vermeme ve itibarsızlaştırma girişimlerini kınıyordu. Buna göre Osmanlı Borçlar Meclisi bir an önce aklını başına toplamalıydı.[53]

Osmanlı borçlar sorunu ile ilgili görüşmeler 1931 ve 1932 yıllarında da sürdü. Sorun, Türk tarafının kararlı duruşu ve diplomatik çabaları sonucunda 1933 yılında kalıcı şekilde çözüldü. Borçlar uygun miktara indirildi.[54] İmparatorluk zamanındaki mali ilişkileri tekrar canlandırma umudunun tasfiyesi en az on yıl sürmüştü.[55]

Sanayi Planı Hakkında Prof Orlof Başkanlığındaki Heyetin Raporu

Bir iktisat planı hazırlamaya yönelik çalışmalar 1929 yılı sonunda başladı. Planın esas yatırım alanları dokuma, kâğıt ve çelik sektörlerine

[53] **BCA**, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 136.977.22, Tarih: 2.12.1930, s.3-4.

[54] Tekeli- İlkin, **Türkiye Cumhuriyeti**; s.178.

[55] İnönü, **a.g.e.**, s.45.

dayanıyordu.[56] Çok önemli ve esaslı maddeler içerdiği belirtilen planın hedefi, Türkiye devletini, vatandaşlarının refahını sağlayan bir araç haline getirmekti.[57] Bir iktisat planı hazırlamaya yönelik çalışmalar 1929 yılı sonunda başladı. Planın esas yatırım alanları dokuma, kâğıt ve çelik sektörlerine dayanıyordu.[58]

Türkiye Planı hazırlarken dünyaya baktı, İtalya'daki gelişmeleri izledi.[59] Benimsenen devletçilik politikası bağlamında Almanya ve Sovyetler Birliği incelendi.[60] 1932 yılında Türk Hükümeti tarafından geniş bir uzman kadrosu ile Sovyetler Birliği ve İtalya'ya inceleme gezileri düzenlendi ve yardım olanakları araştırıldı.[61] 18 Mayıs 1932 tarihli El-Ahram Gazetesi Moskova, Roma, Türkiye arasındaki ilişkiye dikkat çekerek Türkiye'nin Doğu ve Batı'nın bazı ülkeleri ile ilişkilerinin, birçok büyük devleti kıskandıracak düzeyde sürdüğünü ifade ediyordu.[62]

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın(BBYSP) hazırlanmasında Sovyet uzmanlar önemli bir rol oynadı.[63] 1932 yılı Ağustosu'nda Sovyet İktisatçı Profesör Orlof başkanlığındaki heyet, Plan'ın hazırlanması amacıyla incelemeler yapmak üzere Türkiye'ye geldi. Orlof başkanlığındaki heyet dokuma tesis yerleri, halkın tekstil tüketim miktarı ve eğilimi, var olan pamuk türleri hakkında araştırma yaptı. Şehirlerdeki doğal ekonomik ve endüstriyel koşulları inceledi.[64] İnönü'ye göre heyet, demir ve çelik

---

[56] Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1982, s.266.

[57] "İktisat Programı", **Vakit Gazetesi**, 12 Nisan 1930; "İktisadi Devlet", **Vakit Gazetesi**, 13 Nisan 1930.

[58] Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1982, s.266.

[59] Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken** s.142.

[60] Suavi Aydın, "Türk Düşüncesinde Alman Etkisi", **Dönemler ve Zihniyetler: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt: 9, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.958.

[61] Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken**, s.142.

[62] **BCA,** Fon Kodu:30.10..0.0, Yer No:13.74..6, Tarih:13.06.1932.

[63] **BCA**, Sayı: 13142, Fon Kodu: 30..18.1.2., Yer No: 30.53..19., Tarih: 13.7.1932; **BCA**, Sayı: 13874, Fon Kodu: 30..18.1.2., Yer No: 33.10..18., Tarih: 20.2.1933.

[64] Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken**, s.158,160.

endüstrisine mutlaka girilmesi gerektiğini telkin etti. Heyet ayrıca planın uygulanmasında neleri verip veremeyeceklerini anlattı. Kendi veremedikleri şeyler,mutlaka Batı'dan alınmalıydı.[65] Orlof, özellikle ince kumaş dokumak üzere Nazilli'de kurulacak fabrikanın makinelerinin Batı'dan alınmasını istedi. Ayrıca demir-çelik fabrikasının Batı Karadeniz sahili şeridinde kurulmasında ısrar etti. Prof. Orlof 1932 Ekim ayı başında, Ankara'da, raporunu ilgililere sundu.[66]

Sunulan rapor Türkiye, pamuk, keten, kendir, kimya, demir sanayi başlıklarını taşımaktaydı. Aslında bu rapor, başlıkta adı geçen bu maddelerin ithalatının önlenerek Türkiye'de üretim olanaklarını araştıran fizibilite raporlarından oluşmaktaydı. Raporda en fazla pay "*Pamuk Sanayi*"ne ayrıldı. Fabrikalar, sanayinin en son gelişme evresine dayanan bir teknolojiyle kurulmalıydı. Raporun sonraki bölümünde üç mensucat kombinası kurmak için düşünülen yer hakkında ayrıntılı bir çalışma vardı. İkinci bölüm kenevir ürünlerine ayrılmıştı. Raporun son bölümü kimya ve demir sanayini kurma olanaklarını araştırıyordu. Kimya sanayisinin, dünyada artan önemi, milli savunma gerekleri, üretici güçleri geliştirmesi ve sanayide oynayacağı rol nedeniyle mutlaka kurulması gerekiyordu. Orlof bu amaçla kimya sanayinin tüm aşamalarını içeren azami bir plan hazırladı. Mali olanakların sınırlılığı nedeniyle bu planın sadece birinci aşaması gerçekleştirilse bile Türkiye iktisadi bağımsızlığa doğru yeni bir adım atmış olacaktı. Kimya sanayi mutlaka devlet tarafından kurulmalıydı. Sanayi projeleri demetinden oluşan Sovyet uzmanların raporlarının bir bölümü BBYSP'na, bir bölümü de uzun vadeli sanayi girişimlerine büyük ölçüde esin kaynağı oldu.[67]

1933 yılında, BBYSP uygulamaya koyulmadan önce, İktisat Vekaleti tarafından tarihsel ve güncel değerlendirme yapılıyordu. Değerlendirmeyi içeren raporda sanayi ülkeleri ile hammadde ülkeleri arasındaki bağımlılık ilişkisinin, ilkinin yararına olduğu tespit ediliyor; Birinci Dün-

[65] İnönü, **a.g.e.**, s.48.

[66] Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken**, s.162, 164.

[67] Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken**, s.165-168.

ya Savaşı'ndan sonra hammadde ülkelerinin de kendi ana sanayilerini kurmak amacıyla iktisadi bağımsızlığa yöneldikleri vurgulanıyordu. Bu yöneliş hammadde ülkelerinin dünya ticaretindeki rollerinin değişmesi sonucunu vermişti. Dünya İktisat Konferansı'ndaki Alman temsilci, gücünü tarihten ve milli bilinçten alan bu eğilimi eleştiriyordu. Alman temsilciye göre Dünya krizini derinleştiren bir özelliğe sahip olan bu eğilim engellenmeliydi. Vekâletin hazırladığı raporda "*sanayici*" ülkelerin aralarındaki tüm anlaşmazlıklara rağmen tarım ülkelerini hep hammadde üreticisi olarak bırakmak ve bu ülkelerin pazarına egemen olmak konusunda aynı görüşte oldukları yazıyordu. Rapor krizin Türkiye'ye sunduğu iki önemli olanaktan söz ediyordu. Birincisi hammaddelerin dünya piyasalarında düşmesi Türk işçi ve çiftçisine daha karlı faaliyet alanları yaratabilirdi. İkincisi, sanayi kurmak için gerekli olan tesisat ve maddeler çok uygun koşullarla sağlanabilirdi.[68]

Almanya Mayıs ayında Londra'da yapılan Dünya İktisat Konferansı'na, yeniden sanayileşme girişiminde bulunan ülkelere makine ve sermaye vermemeyi teklif etti. Alman temsilci Türk davasını "*iktisadi nasyonalizasyon*" diye eleştiriyordu.[69] Dünya İktisat Konferansı'na katılan Celal Bayar, dönüşte, Batı'nın Türkiye'nin sanayileşme planına yardım etmeyeceği izlenimlerini aktardı.[70] Türkiye'nin sermayeye ihtiyacı vardı. Fakat bunu karşılamak için yapılan ağır koşullara sahip bir dış borçlanma ülkeyi zora sokabilirdi. Tüm bunları göz önünde tutarak Türkiye bu dönemde faydası düşük bir dış borçlanmaya gitmektense genel olarak kendi kaynaklarına yönelmeyi seçti. Türkiye geleceğini kendi parasıyla kurmak zorundaydı.[71]

---

[68] **BCA**, Fon Kodu: 490..1.0.0 Yer No: 1449.4..1, Tarih: 31.12.1933, s.8, 10-11.

[69] Falih Rıfkı Atay, "Londra Dersi", Ülkü Dergisi, Cilt: I, Sayı: 6, Temmuz 1933, s.418-419; **BCA**, Dosya: 407, Fon Kodu: 30..10.0.0., Yer No: 229.538..6., Tarih: 29.5.1933.

[70] Akif Tural, **Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma ve Celâl Bayar (1920-1948)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s.133.

[71] **BCA**, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:137.979..8, Tarih:3.02.1934.

1933 yılında Sovyetler Birliği, Cumhuriyet Hükümeti'ne sanayi programı için kullanılmak üzere çok uygun koşullarla, sekiz milyon altın dolar kredi verdi.[72] Karabük Demir-Çelik için alınan kredi sırasında İngiliz Temsilci Sommerville Smith "İngiliz Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu zamanı da dahil olmak üzere, ilk defa Türkiye'de bir ticaret işine kredi açmaktadır" diyordu.[73] BBYSP 1934 yılı Nisan ayında uygulamaya konuldu.[74] BBYSP'na göre ana sanayi, mensucat, maadin, selüloz, seramik ve kimya olmak üzere beş büyük grupta toplandı.[75] Yerli ham madde kullanmayı hedefleyen ve sanayiyi Anadolu'ya yaymayı amaçlayan BBYSP, çelik ve kimya sanayinin temellerini attı.[76]

Türkiye'nin İktisadi Durumunu Genel Bir Tetkik: Dorr Raporu

1932 yılı sonlarında Sovyet uzman Prof Orlof Türkiye'den ayrılırken ABD'den uzman iktisatçıların getirileceği haberleri de ortalığa yayılmaya başladı. Bu durum 1933 yılı Nisan ve Haziran aylarında Başvekalet'ten çıkarılan kararnamelerle de onaylandı. Haziran ayında ülkenin genel iktisadi durumunu incelemek üzere ABD'li Heyet ve Başkanı Walker D. Hines Türkiye'ye geldi. Roosevelt'in yakın dostlarından biri olan Hines'in henüz raporlar hazırlanmadan incelemenin başlarında ölmesi üzerine yerine çalışma arkadaşı Goldthwaite H. Dorr geçti.[77]

BBYSP uygulamaya sokulmadan önce ABD'li uzmanların incelemeleri hala sürüyordu.[78] 1934 yılı Mayısı'nda tamamlanan Dorr Baş-

---

[72] **BCA,** Fon Kodu: 490.1..0.0, Yer No:1449.4..1, Tarih:31.12.1933.

[73] Derin, **a.g.e.**, s.175.

[74] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**, s.180; Tezel, **a.g.e**., s.270.

[75] **BCA**, Fon Kodu: 490..1.0.0 Yer No: 1449.4..1, Tarih: 31.12.1933, s.13.

[76] Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e**, Dördüncü Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1976, s.1402-1403.

[77] **BCA**, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 37.47..9, Tarih: 19.6.1933; **BCA**, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 44.27..18, Tarih: 3.5.1934; Tekeli- İlkin, **Uygulamaya Geçerken,**s.172; Bu dönemde yararlanılmak üzere iktisat uzmanlarının getirilmesi konusunda Fransa ile de resmi görüşmeler yapıldı. **BCA,** Fon Kodu:30.10..0.0, Yer No:202.377..10, Tarih:03.02.1934.

[78] Tezel, **a.g.e**., s.267.

kanlığındaki heyetin raporuna dair soruların bir bölümü, 1933 yılı ortasında, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'na yöneltildi. Yanıtların 20 Ağustos 1933 yılına kadar verilmesi isteniyordu. Bu sorulardan bazıları şunlardı. Türkiye'nin kredi ihtiyacı ve kredi kaynakları nedir? Tahmini gelir toplamı ve gelir kaynakları nedir? Dışarıda bulunan Türk sermayesi miktarı hakkında tahmin nedir? Bu paranın dışarı gitmesinin nedenleri nedir. Koşullar değişirse bu durum değişebilir mi? Ülkenin sermaye ihtiyacı nasıl sağlanabilir? Dış borçlanma düşünülüyor mu? Düşünülüyorsa bunun yöntemi hükümet mi, bankalar yoluyla mı yoksa özel teşekküller yoluyla mı olmalı? Sanayi sektörlerindeki özel sermaye miktarı nedir? Devletin ticarette oynadığı rol nedir? Devletin ticari alandaki rekabeti özel teşebbüse ve sermayeye zarar veriyor mu? Gelişmenin özel teşebbüse bırakılması ile daha iyi sonuç alınabilir mi? Gelecekte özel teşebbüs hakkında devlet politikası nasıl bir yönelim almalıdır? Özel sanayi teşebbüsleri kârlı mıdır?

Yabancı sermaye konusunda odanın yorum ve görüşlerini merak eden sorular şu şekilde devam ediyordu. Bazı yabancı sermayedarların söylediğine göre yabancıların sanayi alanındaki faaliyetleri çok azdır ya da yoktur. Yabancı sermayenin Türkiye'de aşamaları ve eğilimleri nedir? Hükümetin aceleyle aldığı önlemler ve kanun değişiklikleri ticari ve sanayi alanına ne tür etkiler yaptı? Bu yönde yanlış politika izleniyorsa bununla ilgili olayları ayrıntılı bir şekilde anlatın. "*Ticari siyasette çok fazla değişikliklerin fena tesirleri hakkında hükümetin nazarı dikkatini celbedelim*." Maadin kanunu Türkiye'deki madenlerin gelişimini sağlayabilir mi? Sağlamadığını düşünüyorsanız bu kanunda ne gibi değişiklikler önerirsiniz? Yeni meydana gelen sanayinin Türkiye'de bulunan ham maddelerle sıkı bir ilişkisi var mıdır? Rumların, Ermenilerin ülkeden çıkarılmasının ticari hayata etkileri ne oldu? Türkiye İktisadiyatı Tetkik Heyeti Müdür Yardımcısı Türkiye için güçlü bir iktisadi siyaset çizmeğe yardım edecek başka bilgiler varsa onların da verilmesinden memnuniyet duyacağını bildirmekteydi.[79]

[79] **BCA,** Fon Kodu:490.1..0.0, Yer No:1454.33..5, Tarih:27.07.1933, s1-6.

Sorulardan bazıları Türkiye'nin iktisadi politikasını sürdürmekte kararlı olup olmadığını anlamaya yönelikti. Özellikle yabancı sermaye, devletçilik politikası ve dış borçlanma konularında,devletin izlediği iktisadi politikaya eleştirel bir tutum olduğu açıkça fark ediliyordu.Raporun hazırlanmasında İktisat Vekaleti'nden bir grup uzmanın da önemli katkıları oldu. BBYSP, Heyeti Vekile'de tartışılırken, hazırlık aşamasında olan Dorr Raporu'nun ana hatlarını içeren bir belge İktisat Vekaleti'ne verildi. Dorr Raporu 1934 yılı Mayıs ayında İktisat Vekaleti'ne sunuldu.[80]

Raporda Türk Hükümeti'nin oluşmakta olan devlet sanayi yatırım planında yer alan projelerin maliyet-yarar analizi yapıldı. Hükümetin izlemesi gereken iktisat ve sanayi politikası konusunda öneriler yapıldı. Tam da dünya krizinin yaşandığı bir dönemde, çok gerekli maddelerin üretiminde yapılan harcamalar bile kötü sonuçlar doğurabilirdi. Bu nedenle sanayileşmede aceleci davranılmamalıydı. İlerleme tedrici bir şekilde olmalıydı. Bununla birlikte raporda teşvik edici önerilerde bulunuyordu. Örneğin Kayseri ve Konya Ereğlisi'nde kurulacak pamuk ipliği ve dokuma fabrikaları onaylanıyor, Ergani'de bakır ve Keçiborlu'da kükürt madencilik ve saflaştırma tesisleri yapılması uygun bulunuyor, cam eşya üretecek fabrikanın başarılı olacağı düşünülüyordu. Linyitten briket yapmakla ilgili projenin uygulanmasına geçilmeden önce linyit rezervleri ve kaliteleriyle ilgili araştırmaların geliştirilmesinde yarar olduğuna dikkat çekiliyordu. Zeytinyağı saflaştırma fabrikası doğru bir yatırımdı. Türkiye'de üretilen zeytinin daha iyi koşullarda ihracatına olanak sağlayacaktı. Raporda, yüksek üretim maliyetleri nedeniyle iktisadi yarar görülmeyen projeler sülfürik asit, kireç kaymağı, kostik soda fabrikaları ve ham demir fırınıydı. Demir-çelik sanayinin kurulması, Türkiye'nin daha yüksek bir gelişme düzeyine ulaşacağı bir zamana ertelenmeliydi.[81] BBYSP'nda Dorr Raporu'ndan sınırlı ölçüde yararlanıldı. Çünkü Dorr Raporu, BBYSP'nın uygulanmaya başlanmasından

[80] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken**, s.174.

[81] Tezel, **a.g.e.**, s.268-269.

sonra tamamlandı. Ayrıca raporun önerileri, planın uygulama ilkeleri ile örtüşmüyordu.

Amerikan Yardımları: Thornburg Raporu

BBYSP'nın uygulanmasından doğan güvenle ikinci planın hazırlık çalışmaları başlatıldı. 1939 yılının Mart ayında, İkinci Dört Yıllık Plan için gerekli iç ve dış kredilerin yanı sıra gerekli diğer miktarın sağlanması onaylandı.[82] Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle bu plan uygulanamadı.[83] İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına kadar gelişme gösteren sanayi, savaş döneminde hızını kaybetti. Bununla birlikte savaş yıllarında iktisadi devlet teşekkülleri sayesinde sanayi tesisleri kurulmaya devam etti.[84] 1944-1945 yıllarında hükümet çevrelerinde sanayi sektörünün geliştirilmesi hakkında görüşmeler yapılıyordu. Bu görüşmeler savaştan sonra geniş bir yatırım planı uygulamaya ve iktisat politikası oluşturmaya yönelikti. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu çalışmalardan İvedili Plan'a ulaşıldı.1947 yılı Ocak ayında Ekonomi Bakanlığı, İvedili Plan'a ödenek sağlanması hakkında karar alınması amacıyla Başbakanlığa başvuruyordu.[85]

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda hızlı bir sermaye birikim süreci yaşadı. Özel girişim güçlendi. Savaş sona ererken Sovyetler Birliği ile ilişkiler gergin bir durumdaydı. Bu da savunma harcamalarının sürmesini gerektirdi. Aynı zamanda 1946 yılında yapılan devalüasyon nedeniyle yatırım projelerinin maliyeti arttı. Planın gerçekleştirilmesi için dış yardım gerekliydi. 1947 yılı Şubatı'nda İngiltere ekonomik sıkıntı içinde olması nedeniyle artık Türkiye'ye yardım edemeyeceğini bildirdi. Serbest piyasa koşulları altında uluslararası ekonomik işbirliği ve istikrarı sağlamak amacıyla kurulan IMFve Dünya Bankası'na Türk Hükümeti

---

[82] **BCA**, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 86.29..4, Tarih: 31.3.1939, s.3.

[83] Bilsay Kuruç, **Planlamanın Dünü Bugünü Yarını**, T.C. Başbakanlık DPT Yayınları, Ankara, 2000, s.4.

[84] Vedat Eldem, "Türkiye'de Sanayileşme Hareketi", **İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 8, No: 1-4, 1946, s.63.

[85] Tezel, **a.g.e.**, s.283, 294..

1947 yılı Martı'nda üye oldu.[86] 1947 yılında Truman Doktrini ve Marshall Planı ile dünya Soğuk Savaş'a en sıcak adımlarını atıyordu. ABD dünyayı, liberal politikalara yönelmesi konusunda teşvik edici bir politika izliyordu. ABD yardımlarının temel koşulu serbest ticaret serbest ekonomiydi. Tüm bunlar Türkiye'nin ABD'ye yönelmesinin ve devletçilik politikasını yeniden gözden geçirmesinin zeminini hazırladı. İvedili Plan'dan vazgeçilerek iç ve dış çevrelerin görüşleriyle uyumlu bir plan hazırlanmaya başlandı. 1947 yılının ilk yarısında, Amerikan yardımı ve Türkiye'nin iktisadi durumunun incelenmesi gündemi, Türkiye ve dünyanın genel görünümü ile bu şekilde örtüşüyordu.

1947 yılı Nisan ayı başlarında, *20. Asır Vakfı*'nın iktisadi incelemeler yapmak üzere görevlendirdiği Max Weston Thornburg ve yardımcısı iktisat uzmanı Mr. Sprey Türkiye'deydi. İktisadi incelemeler yapmak üzere kurulan bu vakıf Amerika sınırları içinde otuzdan fazla incelemede bulunmuştu. Vakıf Amerika dışındaki ilk iktisadi incelemesini Türkiye'ye yapıyordu. Thornburg'un, Türkiye'nin ABD sermayesi için uygun olup olmadığını öğrenmeye geldiği anlaşılıyordu. Sanayi işlerinde "*müşavir mühendis*" unvanı taşıyan Thornburg'un asıl uzmanlık alanı petrol mühendisliğiydi. Thornburg, Güney Amerika ve Orta Doğu'da bulunan birçok ülkenin iktisadi durumunu incelemişti.[87]

ABD'nin Türkiye'ye yapacağı yardımla ilgili olarak Ankara'ya gelecek olan uzman personele Türk Hükümeti tarafından gerekli çalışma ortamı hazırlandı.[88] Thornburg ve yardımcısı, İstatistik Genel Müdürlüğü'nü ziyaret ederek çeşitli konularda bilgi istediler. Yayınlanmış veya henüz yayınlanmamış bu bilgilerin kendilerine verileceğine söz verildi.[89]

---

[86] Sadun Aren, **Para ve Para Politikası**, Altıncı Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 2000, s.119-121; **TBMM(TD**), Cilt: 4, Dönem: VIII, Toplantı: 1, Kırk Dördüncü Birleşim, Tarih: 14.II.1947, s.168; Sanavber Tanyeri, "Bretton Woods Anlaşmaları", **Ulus Gazetesi** 23 Mart 1947, s.2.

[87] **Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi**, Yer No: 2/13-15, Fihrist No: 9218-7, Tarih: 10.4.1947, s.1-2.

[88] **BCA,** Fon Kodu:30.10..0.0, Yer No:268.806..11, Tarih:28.04.1947.

[89] **BCA**, Dosya No: 4-2457, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 26.148..23., Tarih: 26.04.1947.

Truman Doktrini ve Marshall Planı arasındaki zaman diliminde Türkiye'de bulunan Thornburg, Arap dünyasının gözünün, Türkiye'deki gelişmelerde olduğunu dile getirdi. Türkiye'nin diğer ülkelerden farklı olarak, savaş nedeniyle duraklayan iktisadi gelişmesini sürdürmek amacıyla yardım istediğini belirten Amerikalı uzman teşebbüse inanan Amerika için Türkiye'nin seçeceği iktisadi yönün yaşamsal önem taşıdığını vurguladı.[90] Thornburg'un Raporu sert eleştirilerle doluydu. Raporda Türkiye'ye ilişkin tarihsel süreç ele alınıyor. Ayrıntılı çözümlemeler ve öneriler yapılıyordu.

Thornburg'un özellikle devletçiliğin tasfiyesi temalı eleştirileri 1947 yılının yaz aylarıyla birlikte basının gündemini işgal etmeye başladı. Örneğin Vatan Gazetesi'nde Amerikalı uzmanın değerlendirmeleri "*acı sözler*" başlığıyla verildi. Ona göre iktisadi alanda birçok işler yapılmış fakat binadan çok yaldızlı kubbeye önem verilmişti. Bütün suç devletçilik politikasındaydı, Türk devletçiliği özel teşebbüsü köreltmişti. Hükümet çevrelerinin verdiği teminata rağmen değişen hiç bir şey olmadığını bildiren Thornburg "*böyle giderse memlekete yabancı sermayenin gelmeyeceğini*" söylüyordu.[91] Özel teşebbüs engellendiği gibi yabancı teşebbüs de büyük engellerle karşılaşmaktaydı.[92]

Thornburg, tarihsel gelişim çizgisinin Batı ile uyuşmaması nedeniyle Türkiye'nin sanayi inkılâbının yanlış olduğuna inanıyordu. Türkiye önceki aşamaları yaşamadan Batı'nın son aşamasını taklit etmişti. Bu nedenle cumbalı köşkler ile yan yana olan ve Thornburg'un "*Atatürk Minareleri*" diye nitelendirdiği fabrikalar, Türk halkının hayatına yabancıydı.[93] Ruslar tarafından inşa olunan Kayseri Mensucat Fabrikası'nın yanında pamuk tarlalarının susuz ve gübresiz oluşu ve elde edilen ürünün yolsuz ovalardan öküz arabalarıyla taşınması acıklı bir görüntü

---

[90] M.W. Thornburg, **Türkiye Nasıl Yükselir?**, Kardeşler Basımevi, İstanbul, 1948, s.3-4.

[91] "Hükümet İktisadi Görüşünü Açıklamalıdır", **Vatan Gazetesi**, 12 Temmuz 1947.

[92] Thornburg, **Türkiye Nasıl**, s.177.

[93] Max Weston Thornburg, **Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi**, çev. Nail Artuner, Ankara, 1950, s.91, 47.

oluşturuyordu. Thornburg raporunda Türkiye'deki şiddetli tezatlara ve uçurumlara dikkat çekiyor ve bunun mutlaka düzeltilmesi gerektiğini söylüyordu.En şiddetli tezatlardan birisi öküz arabası Türkiye'si ile tepkili uçak Türkiye'si arasındaydı. Amerikalı uzman öküz arabasından kurtulamamış Türkiye'nin tepkili uçak yapmayı planlamasını tümüyle anlamsız buluyordu.[94]

Gerçek bir kalkınma için Hititler zamanından kalma tarım ile yabancılar tarafından inşa edilmiş Karabük tesisleri arasındaki büyük uçurum da kapatılmalıydı.[95] Karabük'ün Türk halkının gerçek ihtiyaçlarını sağlamak uğrunda tasfiye edilmesini öneren ve Türkiye'nin henüz demir devrini yaşadığını belirten Thornburg'a göre Türk çiftçisinin öncelikle gerekli tarım aletleri yapacak bir fabrikaya ihtiyacı vardı. Gerisi yollar, sulama kanalları yapıldıkça zamanla netlik kazanacaktı. Ekonomi, ancak özel teşebbüsün yaratıcılığı sayesinde ilerleyebilirdi. Bu ilerleme ise hevesle hazırlanan beşer yıllık kalkınma programlarından vazgeçilmesi ile sağlanabilirdi.[96]

Thornburg Türkiye'de kara ve tren yollarının ıslahını gerekli görüyordu. İmar işlerinde ABD'nin kaynak ve bilgisinden yararlanılmalıydı. Hafif sanayi tercih edilmeliydi. Özel teşebbüs desteklenmeli ve yabancı sermayeyi teşvik edecek düzenlemeler yapılmalıydı. Thornburg'a göre Rus ve Alman etkisiyle Türkiye'ye yerleşen, devletçilik politikası altındaki Türk sanayileşmesinin yöntem ve sonuçlarının, yeniden değerlendirilmesi zamanı gelmişti. Yoksa Amerika'nın Türkiye'ye yardım edip etmeyeceğine ya da ne şekilde yardım edeceğine karar vermesi olanaksızdı.[97]

Amerikan yardımı beklenirken Kasım 1947'de CHP'nin Yedinci Kurultayı yapıldı. Kurultayda devletçiliğin sınırlarını çizme ve özel te-

---

[94] "Thornburg'un Raporu", **İktisadi Yürüyüş**, Cilt: 10, Sayı: 231, 6 Ağustos 1949, s.14.

[95] Ali Vefik (Nakleden), "Thornburg Raporuna Toplu Bir Bakış I", **Zafer Gazetesi**, 3 Eylül 1949.

[96] Thornburg, **Türkiye'nin Bugünkü**, s.118, 103-104; Ali Vefik (Nakleden), "Hititler Devri ile 20'nci Asrın Farkı II", **Zafer Gazetesi**, 5 Eylül 1949.

[97] Thornburg, **Türkiye Nasıl**, s.46-48.

şebbüsü koruma ve geliştirme konularında var olan eğilim daha da güçlendi.[98] 1949-1950 Marshall Yardım Planı raporuna **göre Türk Hükümeti** yabancı ve özel sermayeyi teşvik edici önlemler almaya devam etmeliydi. Bunlar, onun kredi olanaklarını artıran olumlu gelişmelerdi.[99] Bu süreçte ABD, iktisadi ve politik olarak Türkiye'nin dış politikasında ana unsur haline geldi. Türk Hükümeti iktisadi politikasına buna uygun şekilde yön verdi. Artık iktisadi incelemelere ihtiyaç olduğu zaman bu incelemeler üye olunan uluslar arası iktisadi kuruluşlar aracılığıyla yapılacaktı.

SONUÇ

Türkiye, 1929 yılında ekonomisine kendi iradesi doğrultusunda yön vermeye başladığı bir zamanda, Dünya İktisat Krizi ile karşı karşıya kaldı. Krizi fırsata çevirmeyi başaran genç Türkiye Cumhuriyeti öncelikle milli ekonomiyi güçlendirecek her türlü önlemi aldı. Merkez Bankasını kurdu. Osmanlı borçlarını yapısal çözüme kavuşturdu. Demiryolu yapımını planladığı gibi sürdürdü. Birinci Beş yıllık Sanayi Planı'nı uygulamaya soktu. Barış eksenli bir dış politika yürüterek askeri harcamalarına devam etti. Askeri ikmal planlarını başarıyla uyguladı. İkinci Dünya Savaşı başladığı zaman artık dünya, Türkiye'nin kendisini savunabilecek güçte bir ulus devlet olduğuna inanıyordu.1930'lu yıllarda yabancı uzmanların hazırladıkları raporlardan, anlamlı olduğu ölçüde yararlanıldı. Doğru bulunmadıysa eleştirildi. Türkiye geniş bir iktisadi ve politik hareket alanına sahipti. Merak uyandıran ve takdir edilen bir çağdaşlaşma hareketi içindeydi.

İkinci Dört Yıllık Plan'ın savaş nedeniyle sekteye uğraması ülkenin iktisadi politikasını ve dış politikasını etkiledi. Savaş öncesinde Dünya ekonomik krizi iyi bir şekilde yönetildi. Uyumlu bir dış politika ve iktisa-

[98] **C.H.P. Yedinci Kurultay Tutanağı**, Ulus Basımevi, Ankara, 1948, s. 395-422; **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Kasım 1947.

[99] "Türk Hükümetinin Aldığı Tedbirler Çok Müsait Akisler Uyandırdı", **Ulus Gazetesi**, 3 Ocak 1949.

di politika izlenerek önemli bir iktisadi gelişme sağlandı. Savaş dönemi de kendi içinde üretim ve ihracat gibi olanaklar barındırıyordu. Ancak bu olanaklar yeterince değerlendirilemedi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin izlediği denge politikası nedeniyle komşusu Sovyetler Birliği ile arası açılmıştı. İngiltere Türkiye'ye yardım edecek durumda olmadığını açıklamıştı. Almanya savaştan yenilerek çıkmıştı. Avrupa genel olarak savaştan yoksul ve yorgun şekilde çıkmıştı. Türkiye'nin ideolojik fark gözetmeksizin farklı ülkelerle ilişki kurabildiği koşullar artık yoktu. Sovyetler Birliği çekincesi vardı ve kendisini iktisadi ve politik olarak ABD'ye bağımlı hissediyordu. Dolayısıyla ABD'den gelen uzmanın hazırladığı rapor önemliydi. Doğal ve güvenli olan yol, iktisadi politikasına buna göre yön vermekti. Türkiye Thornburg raporu ile yeni bir döneme girdi. Liberal bir dönemin kapıları aralandı.

KAYNAKÇA

Yararlanılan Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi

Süreli Yayınlar

Akşam Gazetesi

Cumhuriyet Gazetesi

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası

İktisadi Yürüyüş Dergisi

Tarih Okulu Dergisi

Ulus Gazetesi

Ülkü Dergisi

Vakit Gazetesi

Vatan Gazetesi

Zafer Gazetesi

Kitaplar

AREN, Sadun, **Para ve Para Politikası**, Altıncı Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 2000.

AVCIOĞLU, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e**, Dördüncü Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1976.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın**, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.

DERİN, Haldun, **Türkiye'de Devletçilik**", Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1940.

İNÖNÜ, İsmet, **Cumhuriyetin İlk Yılları II**, Yenigün Yayıncılık, Ankara, 1998.

KRUGER, K., **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu**, Birinci Baskı, Türkçesi: Nihal Önol, Altın Kitaplar Basımevi, Ankara, 1981.

KURUÇ, Bilsay, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1929-1932**, I. Cilt, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayınları, Ankara, 1988.

_____, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

_____, **Planlamanın Dünü Bugünü Yarını**, T.C. Başbakanlık DPT Yayınları, Ankara, 2000.

MCCARTHY, Justin, **The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923**, Addison Wesley Longman Limited, Singapore, 1997.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, **Cumhuriyet Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomi Politikasının Gelişimi**, İkinci Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2010.

_____, **Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası: Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama**, II. Basım, T.C. Merkez Bankası Yayınları, Ankara, 1997.

_____, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu"**, Ortadoğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayını, Ankara, 1982.

_____, **Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, Birinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

TEZEL, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1982.

THORNBURG, M.W., **Türkiye Nasıl Yükselir?**, Kardeşler Basımevi, İstanbul, 1948.

_____, **Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi**, çev. Nail Artuner, Ankara, 1950.

TURAL, Akif, **Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma ve Celâl Bayar (1920-1948)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

YILMAZ, Faruk, **Devlet Borçlanması ve Osmanlıdan Cumhuriyete Dış Borçlar**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Makaleler

ATAY, Falih Rıfkı, "Londra Dersi", **Ülkü Dergisi**, Cilt: I, Sayı: 6, Temmuz 1933.

AYDIN, Suavi, "Türk Düşüncesinde Alman Etkisi", **Dönemler ve Zihniyetler: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt: 9, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

ELDEM, Vedat, "Türkiye'de Sanayileşme Hareketi", **İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 8, No: 1-4, 1946.

NADİ, Yunus, "Avrupa Bizi Bilmiyor", **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Temmuz 1930.

NEUMARK, F., "Vergi reformu", **İ.Ü. Türkiye İktisat Mecmuası**, Sayı: 13, Şubat 1949.

RÖPKE, W., "Zirai Memleketlerin Sınaileşmesi", çev. Hamit Çağıl, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: II, Sayı: 1, Birinciteşrin (Ekim) 1940, İstanbul 1941.

SARC, Ömer Celal, "50 Yıllık Cumhuriyet Döneminde Ekonomik ve Sosyal Bünyedeki Başlıca Değişmeler", **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 30, No: 1-4, Ekim 1970-Eylül 1971.

TANYERİ, Sanavber, "Bretton Woods Anlaşmaları", **Ulus Gazetesi**,23 Mart 1947.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, "Türkiye'nin Sorunları ve Prof. Dr. Fritz Baade**", İstanbul Üniversitesi (İ.Ü.) İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 24, Sayı: 1-2, 1964.

ÜNLÜ SOYLU, Perihan, "Osmanlı Borçlarının Çözüm Süreci Üzerine İktisadi Politik Bir Değerlendirme (1928-1933)", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı: XXI, Mart 2015.

VEFİK, Ali (Nakleden), "Hititler Devri İle 20 nci Asrın Farkı II", **Zafer Gazetesi**, 5 Eylül 1949.

_____, (Nakleden), "Thornburg Raporuna Toplu Bir Bakış I", **Zafer Gazetesi**, 3 Eylül 1949.

MİLLİ EKONOMİ'DEN DEVLETÇİ EKONOMİ'YE GEÇİŞTE TRABZON ÖRNEĞİ (1923-1939)

Rahmi ÇİÇEK*

ÖZET

Bu bildirinin konusunu 1923-1939 dönemimde Türkiye'de uygulanan ekonomik politikaların Trabzon'a yansımaları oluşturmaktadır. Bu dönem iktisat bilimcileri tarafından iki temel başlıkla isimlendirilmektedir. 1913-1929 dönemi "Milli İktisat", 1930-1939 dönemi ise "devletçilik olarak nitelendirilmektedir. Bu bildiride; birinci dönemde Trabzon'da oluşturulan milli şirketlerin, devletçilik döneminde geçirdikleri değişim açıklanırken, devletçilik döneminde Trabzon ekonomisinde meydana gelen gelişmelere yer verilmiştir.

1930 sonrası alınan ekonomik kararların Trabzon yerel ekonomisi üzerindeki etkilerinin ele alındığı bildiri, Cumhuriyet Türkiye'sinin ekonomi alanında aldığı kararların Trabzon örneğine yansımalarını içermektedir. Bir taraftan 1923-1930 döneminde kurulan küçük sermayeli milli anonim şirketler devletleştirirken, diğer taraftan 1929 dünya ekonomik krizinin etkisiyle oluşan ekonomik durgunluğun önüne geçebilmek için devlet eliyle bir takım tedbirler alınmıştır. Bunların başında bölgenin temel alt yapı sorunlarından biri olan liman inşası ile ticaret yollarının yeniden düzenlenmesi konuları yer almaktadır. Ayrıca nüfusunun büyük bir çoğunluğu tarım alanında istihdam edilen, bölge halkının tarımsal ürün fiyatlarının düşüşünden kaynaklanan zararlara uğramaması için kooperatifleşme çabaları dikkati çekmektedir.

Sonuç olarak; Milli iktisat döneminde oluşturulan ekonomik yapılarla devletçilik döneminde oluşturulan yeni ekonomik modelin Trabzon örneğinde geçirmiş olduğu değişim ve etkileri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Milli İktisat, Devletçilik.

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, rahmicicek65@yahoo.com

TRANSITION FROM NATIONAL ECONOMY TO STATIST ECONOMY: EXAMPLE OF TRABZON (1923-1939)

ABSTRACT

The aim of this research is to explain how implementation of statist economy from 1923 to 1939 in Turkey reverberated to the province of Trabzon. This period is grouped in two headings which are national economy period (1913-1929) and statist economy period (1930-1939) by economists. In this research, first of all, changes of national companies which took place in the period of statistic economy will be explained. Secondly, developments that took place in the economy of Trabzon in the period of statistic economy will be described. Thirdly, the research also deals with how economic decisions of Turkish Republic affected local economy of Trabzon. The data indicates that those companies which had small capital set up in the period of 1923-1930 were nationalized. Besides this, the state took some decisions to overcome problems emerged after economic crisis of 1929. With this in mind, Turkish Republic gave importance to the construction of the port of Trabzon and reorganization of trade roads of Trabzon. Furthermore, construction of cooperatives were supported by the state to overcome problems emerged as decline in the price of agricultural product. In sum, this paper explains and compare economic changes that took place in both national economy and statist economy period in Trabzon.

Key Words: Trabzon, National Economy and Statism.

GİRİŞ

1908 sonrası Osmanlı İttihat ve Terakki Fırkası etrafında oluşan bir grup aydın tarafından, Alman iktisadi düşüncesi[1] ve Karl Marks'ın iktisadi teorilerinden[2] esinlenilen "Milli İktisat" anlayışı 1913 sonrasında başta İstanbul olmak üzere, birçok Anadolu şehrinde de "Milli Anonim Şirketlerin" kurulmasına neden olmuştur. İttihat ve Terakki Partisinin ortaya koyduğu "Milli İktisat" düşüncesi 1923 İzmir İktisat Kongresi sonrasında, yeni Cumhuriyet'in 1923-1930 dönemindeki temel iktisadi yaklaşımlarından biri oldu[3]. Anadolu'nun birçok kentinde küçük sermayedarların bir araya gelerek oluşturdukları anonim şirketler, önemli işlevlere sahip oldular. Bu kentlerden biri de Trabzon'dur.

Trabzon'da, diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi[4] milli şirketlerin kuruluşları 1913 yılında çıkartılan Teşvik-i Sanayi kanunuyla birlikte başladı. Bu dönemde Trabzon'da kurulan milli şirketleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Trabzon Milli Mensucat Fabrikası Türk Anonim Şirketi, Trabzon Tuğla ve Kiremit Anonim Şirketi. Bunların dışında yerli sermayeye dayandırılarak 1914 yılında Trabzon-Erzurum arasında tren yolu yapımı ile ilgili bir şimendifer heyeti oluşturulmuştur. Bu heyet, hükümet çevrelerinde, tren yolu yapımı konusunda bir baskı unsuru oluşturmak ve gerekirse kendi sermayelerine dayanarak oluşturacakları bir şirket vasıtasıyla demir yolu yapımını gerçekleştirebileceklerini dile getirmişlerdir[5]. Bütün bu ve benzeri çabalar, Trabzon sermaye

---

[1] Zafer Toprak**, Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.12-17.

[2] Muammer Sencer, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı Parvus Efendi, May Yayınları, İstanbul 1977, s.11-24.

[3] Ayşe Afetinan, İzmir İktisat Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s.1-19.

[4] Zafer Toprak, **a.g.e.**, s.191-195 Ek:4'te Anadolu ve İstanbul'da kurulan Milli Türk Anonim Şirketlerinin bir listesini vermiştir. Fakat bu listede Trabzon'da kurulan şirketlerin isimleri mevcut değildir.

[5] Hikmet Öksüz-Veysel Usta ve Diğerleri, **Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1884-1950)**, Trabzon 2009, s.79-81.

çevrelerine kendi imkânlarıyla iş üretebilme ve milli sermaye oluşturabilme becerisi kazandırmıştır. Trabzon'da Cumhuriyet döneminde milli şirketlerin oluşunda bu tarihsel geçmişin izlerini bulmak mümkündür.

1922 yılında cephede sürmekte olan savaşı kazanan "Kurtuluş Savaşı Önderleri"; "sıra ekonomik savaşımız da" söylemi ile Şubat 1923'te ekonomik sorunları "İzmir İktisat Kongresi'nde" masaya yatırdılar. Buradan çıkan sonuçlara baktığımızda Cumhuriyet; ekonomik yol haritasını İttihat ve Terakki'nin uygulamaya koyduğu ilkeler üzerinde yürütme kararı vermişti. 1923'ten başlayıp 1929 Dünya Ekonomik Krizine kadar devam eden zaman diliminde "Milli İktisat" prensiplerine dayalı birçok uygulama gerçekleştirildi. Anadolu coğrafyasının ekonomik merkezlerinden biri olan Trabzon'da 1923-1929 yılları arasında "Milli İktisat" politikasına dayalı birçok ekonomik kuruluş oluşturuldu. Trabzon Liman İnhisar Türk Anonim Şirketi, iki yerel banka, Trabzon Elektrik Anonim Şirketi gibi kurulan şirketler milli iktisattın Trabzon ayağındaki uygulamaları göstermektedir.

1929 yılında yaşanan Dünya Ekonomik Krizi, Dünya'da olduğu gibi Türkiye'nin uygulamakta olduğu ekonomik politikaları gözden geçirmesine neden oldu. 1929-1932 yılları arasındaki arayışlar döneminden sonra Türkiye "Devletçi" ekonomik politikaya yöneldi.

Trabzon'da Cumhuriyet Döneminde Faaliyet Gösteren Milli Anonim Şirketler ve Bankalar

Trabzon limanı, 19.yüzyıl başlarında uluslararası ticaretin gelişmesine bağlı olarak, yüzyılın sonlarına kadar Karadeniz bölgesinin önemli limanlarından biri haline gelmişti. Liman, bir taraftan Doğu Anadolu, diğer taraftan İran ve Kafkasya ticaretinin önemli üstlerinden biridir. Bu durum bir taraftan Trabzon şehrinin büyümesi ve gelişmesini sağlarken, diğer yandan limanla ilgili iskele yapımı, liman bağlantı yollarının yapılması gibi pek çok konuyu da beraberinde getirmiştir[6]. Liman ör-

[6] A. Üner Turgay, "Trabzon", **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914),** Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s.45-74.

gütlenmesi de bu gelişmelere bağlı olarak önem kazanmıştır. 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın ilk yarısında sağlıklı bir liman inşasının gerçekleşememesi, gemi yükleme ve boşaltma işlerinin sürekli olarak sorunlar oluşturması, 1950'li yıllara kadar devam eden bir durumdur. Zaman zaman gerek, Osmanlı döneminde gerekse, Cumhuriyet'in başlarında limanda taşımacılıkla ilgi bazı düzenlemeler yapılmasına rağmen, istenilen verimin alınamadığı bilinmektedir. Bu durum özellikle fırtınalı havalarda yükleme ve boşaltma işinin aksamasına neden olmaktadır. Deniz kazaları, tüccar malının zarar görmesi gibi şikâyetler, liman işletmeciliği problemlerini sürekli olarak gündeme gelmiştir. Ayrıca vapur ve gemi yükleme işini üstlenen motorcu, mavnacı ve kayıkçıların keyfi çalışma saatleri ile ücretlendirmelerdeki tutarsızlıklar da şikâyetler arasında yer almaktadır. 19. Yüzyılda yıllık faaliyeti 70-80 bin ton olan Trabzon limanı, 20. Yüzyıl başlarında ortaya çıkan daralmalarla Cumhuriyet döneminde 40-50 bin tonluk bir hacme sahipti. Bu emtianın yüklenmesi ve boşaltılması işleri, bireysel olarak kendi hesaplarına çalışan ve hareket eden mavnacılar ve kayıkçıların veya bunların bir kaçının oluşturduğu grupların elinde bulunuyordu[7].

İkinci Meşrutiyet dönemi öncesinde İttihatçı örgütlenmenin Trabzon'da liman ve gümrük merkezli olarak ortaya çıkışı[8] ve sonrasında Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhak edilmesi nedeniyle Avusturya bandıralı gemilere karşı yürütülen boykotajlar[9] ile Milli Mücadele döneminde Trabzon Liman kâhyası Yahya Kaptan'ın[10] bireysel tutum ve davranışları yükleme ve boşalma işini gerçekleştiren motorcu, mavnacı ve kayıkçı esnafının siyasi ve keyfi tutumlarını artıran faktörler arasında yer alır. 1923 Lozan Antlaşmasıyla

---

[7] **Cumhuriyetin 10. Yılında İktisat Meydanında Trabzon**, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, Şark Matbaası, Trabzon, (tarihsiz), s.29-30.

[8] Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Jöntürkler", **Trabzon,** Trabzon, İli ve İlçeleri Yardımlaşma Vakfı, Ankara, 1989, s.55-64.

[9] Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Avusturya Boykotu", **Toplumsal Tarih**, S.8 Ağustos 1994, s.17-21.

[10] İsmail Akbal, **Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet,** Serander Yayınları, Trabzon, 2008, s.354-363.

kapitülasyonların kaldırılması sonrasında denizcilik işletmelerinin millileştirilmesi aşamasında Trabzon Limanında da İstanbul Limanında olduğu gibi yükleme ve boşalma işlerinin yerli milli sermaye tarafından işletilmesi konusunda adım atılacaktır. Bu amaçla; liman sandalcı ve mavnacı esnafının bir araya gelmesiyle 30 Eylül 1925 tarihinde bakanlar kurulunun onayıyla "Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi" kuruldu[11]. Kurucular arasında**;** Pirinççi zade Zekeriya, Müderris zade Süleyman Şahabeddin, Levend zade Faik, Aliyazıcı zade Arslan, Arap oğlu Hacı Ahmet, Murathan zade Bahri, Ali Çavuş oğlu Nuri ve Hacı Kamil oğlu Hasan Efendiler[12] yer almaktadır.

1925 yılında milli anonim şirket olarak kurulan yapılardan biri de "Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi"dir[13]. Şirketin kurucuları arasında Kazazzade Hüseyin, Nemlizade Sabri, Barutçuzade Hacı Ahmet, Hacı Ali Hafızzade Mahmet Salih, Hacı Hamdizade Hacı Hami, Çulhazade Kadri, Bekirzade Hacı Rüştü Hafız Efendi isimleri yer almaktadır[14]. Şirket sağladığı hissedarlar ve temin edilen kredilerle Akçaabat yakınlarında "Visera (Işıklar)" mevkiinde bir elektrik santrali inşa ederek Trabzon merkez ve Akçaabat ilçesinin elektrikle aydınlanmasını sağlamıştır. 1929 yılında başlayan elektrik üretimi uzunca bir süre Trabzon ve çevresinin aydınlatılmasında kullanılmıştır. Yerli kaynakları kullanmak suretiyle oluşturulan şirket; Anadolu'da kurulan "milli anonim şirketler" içerisinde önemli bir yere sahiptir. Anadolu şehirleri içerisinde çok erken bir tarihte Trabzon'un elektrikle aydınlatılmasında rol oynayan şirketin ortaklık yapısına baktığımızda küçük hissedarlar vasıtasıyla

---

[11] Şirketin kuruluşu, gelişimi ve kapanışıyla ilgili olarak bkz. Rahmi Çiçek, "Cumhuriyet Dönemi Milli İktisat Uygulamaları: Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 12, Trabzon, Bahar 2012, s.143-169.

[12] **BCA** 030 18 01 016 64 11.

[13] Murat Küçükuğurlu, "Visera (Işıklar) Santrali ve Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi'nin Faaliyetleri", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 10, Trabzon, Bahar 2011, s.101-124.

[14] **BCA**, 230.145.33.1

temin edilen paraların yokluk döneminde nasıl yeterli bir sermayeye dönüştüğünün önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Cumhuriyet döneminde kurulan bu iki anonim şirket dışında "milli ekonomi" düşüncesinden hareket edilerek II. Meşrutiyet döneminden itibaren oluşturulan çok sayıda küçük işletmeler bulunmakta idi. Bunlar arasında Kaleiçi'nde demir işleme fabrikası[15], Ayasofya Mahallesinde yer alan ve 1920 yılında kurulduğu anlaşılan Trabzon Mensucat Fabrikası Türk Anonim Şirketi yer almaktadır. Kurucuları arasında Alaybeyzade Faik, Hacı Bilalzade Hacı Ali, İmamzade Sami, Kitapçızade Affan, Hatipzade Mustafa, Böğürzade Hacı Musa ve mahdumları, Demircizade biraderler, Kara Hüseyinzade Ahmet, Hacı Dursunzade biraderlerin yer aldığı şirket Fransa'dan sağladığı dokuma tezgâhları vasıtasıyla Trabzon'da tekstil alanında faaliyet göstermek istemişlerdir. Tekstil üretimine Cumhuriyet döneminde başlayan şirket 1930'larda kapanmıştır[16].

Bunların dışında Trabzon'da "Milli Makaron Fabrikası" adıyla açılan bir makarna işletmesi[17], açılmıştır. 1924 yılında ise "Azim Müskirat Fabrikası" adıyla "safa" marka rakı üretimi yapılmakta idi. Trabzon'un geleneksel üretim alanlarından bir olan dericilik alanında faaliyet göstermek amacıyla 1918 yılında Hacı Hayri Bey Mahdumu Hamdi Beyin sahibi olduğu Debbağ Fabrikası deri mamulleri üretiminde Cumhuriyetin ilk yıllarında etkin olmuş, milli şirketlerden biridir[18]. Tarımsal alanda bölgenin en önemli ürünlerinden biri olan fındık işleme fabrikalarının 1924 yılında toplam sayısı 12'dir. Deri işleme atölyelerinin sayısı ise 6'dır.

Bu girişimler dışında Trabzon'da 1923-1930 döneminde 18 Ziraat Kredi Kooperatifi, Ticaret ve Zahire Borsası, Fındık İhracatını Murakabe Bürosu, Balık Yağı Fabrikası, Limanda Transit Ambarı ve Transit

[15] **İstikbal**, 19 Nisan 1921.
[16] Öksüz-Usta, **a.g.e.**, s.125.
[17] **İstikbal**, 25 Teşrîn-i sânî 1924.
[18] Öksüz- Usta, **a.g.e.**, s. 125-126.

Trabzon-Erzurum yolunun genişletilmesi ve Ziraat Fidanlığı gibi devlet kuruluşları vasıtasıyla gerçekleştirilen yatırımlar oluşturulmuştur[19]

Bütün bunların oluşumu Trabzon sermayesine egemen olan Gayri Müslim unsurun 1914 yılından itibaren bölgeyi terk etmesiyle ortaya çıkan boşluğun yeni oluşan ve adına "Milli Ekonomi" denilen dönemde yerli sermayedar sınıfın girişimleriyle gerçekleşmeye başlamıştır. Bu dönemde yeni sermayedar sınıfın yol göstericisi ise İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlar doğrultusunda hareket edilen "Milli İktisat" ilkeleri olmuştur.

Trabzon'da 1923 sonrası oluşturulan "Milli Anonim Şirketlerin" oluşumuna katkı sağlamak amacıyla aynı tarihlerde sermaye sağlayıcı girişimler de dikkat çekmektedir. Ulusal sermayenin uzantısı olarak Trabzon'da faaliyet gösteren iki banka bulunmakta idi. Bunlar; Osmanlı Bankası ve Ziraat Bankasıdır. Bu iki bankaya ilave olarak ulusal düzeyde milli sermayenin gelişimini desteklemek amacıyla 1924 yılında Türkiye İş bankası ilave edilmiştir. Bankanın Trabzon şubesi 1928 yılında faaliyete başlamıştır. Yine aynı amaçla 1926 yılında kurulan ulusal düzeyde sanayileşmeyi desteklemek amacıyla Sanayi ve Maden Bankası kurulmuştur ki özellikle Trabzon'da 1929 yılında üretime başlayan elektrik şirketi bu bankadan sağladığı yatırım sermayesini kullanan şirketlerden biri olmuştur.

Ulusal düzeyde faaliyet gösteren bankacılık dışında Trabzon'da yerel bankacılıkla ilgili ilk teşebbüsler yine aynı politika çerçevesinde oluşturulmuştur. 1928 yılında küçük sermayeden sağlanacak birikimleri yatırımcı sermayesi olarak kullanmak amacıyla 47 ortak ve 40 bin lira sermaye ile "İktisat Limitet Şirketi" adıyla oluşturulan kuruluş Mayıs 1929 yılında 100 bin lira sermayeli "Karadeniz Bankası" adıyla tescil edilip faaliyetlerine başlamıştır[20]. İkinci banka kurma teşebbüsü 1927 yılında

[19] **Cumhuriyetin 10 Yılında İktisat Meydanında Trabzon 1923-1933**, Trabzon Ticaret Sanayi Odası Neşriyatı, Trabzon, 1933.

[20] Cumhur Odabaşıpğlu, **Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı**, İlk-San Matbaası, Anakara (tarihsiz), s.122-123.

gerçekleşmiş olup "Trabzon Tasarruf ve İkraz Sandığı" adıyla kurulmuştur. 50 Hissedarlı olarak oluşturulan sandık 1930 yılında "Trabzon Bankası" adıyla faaliyet göstermiştir. Bu bankanın da başlangıçta 50 bin lira olan sermayesi daha sonra 100 bin liraya çıkartılmıştır[21]. Bu iki banka dışında "Nemlizade Kaptan Bey Müessesesi" olarak adlandırılan bir finans kurumunun da 60 bin lira sermaye ile Trabzon'un ticari hayatına finansal destek sağladığı bilinmektedir[22].

Görüldüğü üzere Trabzon "Milli İktisat" uygulamaları döneminde öz sermayeye dayalı ve şehrin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik bir iktisadi hayatı uygulama alanında gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu girişimler bir taraftan Gayri Müslimlerin gidişiyle boşalan ticari alandaki boşluğu doldururken, diğer yandan 1914'ten sonra daralan Trabzon ekonomisine nefes aldırma teşebbüsü olarak görülmelidir. Bununla birlikte hiçbir zaman Trabzon 19.yüzyılda yaşadığı ticari hareketliliği oluşturamayacaktır.

Devletçilik Döneminde Trabzon

1929 yılında yaşanan "Dünya Ekonomik Krizi" birçok ülkede olduğu gibi ülkemizde de ekonomik politikaların tekrar gözden geçirilmesi ve yeniden düzenlenmesiyle sonuçlandı. Türkiye 1930-1933 döneminde fikri ve planlanma aşaması tamamlanan adına "Devletçilik" denilen yeni bir ekonomik politikayı devreye soktu. Temel sanayi yatırımlarının devlet eliyle yapılmasını öngören yeni ekonomik programın kuramcıları "Kadrocu" olarak isimlendirilen gruptu[23]. Bu isimlerden özellikle Şevket Süreyya Aydemir, Kadroculların oluşturdukları politikaların takipçisi

[21] Cumhur Odabaşıoğlu, **a.g.e.**, s. 123-124.

[22] Öksüz-Usta, **a.g.e.**, s.120.

[23] Kadrocular arasında Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Mehmet Şevki Yazman, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge, İsmail Hüsrev Tökin bulunmaktadır. Kadroculların bir araya gelmeleri ve ekonomik politikanın değişiminde rolleri konusunda uzun bir değerlendirme için bkz. İlhan Tekeli- Selim İlkin, **Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadroculları ve Kadroyu Anlamak**, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

olarak da uzun süre devlet hizmetinde yönlendiricisi olarak görev yapmıştır[24]. Bizde devletçilik uygulamaları bir taraftan devlet eliyle gerçekleştirilen yatırımlar diğer yandan cılız durumda bulunan özel yatırımların korunması anlamında uygulamadaki yerini almıştır.

1933 yılında başlayan "Devletçilik" uygulamaları, iki dönem halinde beş yıllık planlama olarak görülmektedir. Birinci plan döneminde öngörülen hedeflere[25] 1936 yılında ulaşılmış olduğundan aynı yıl ikinci plan dönemi[26] başlatılmıştır. Fakat ikinci plan dönemi, başlayan II. Dünya Savaşı koşulları nedeniyle kesintiye uğramıştır.

Devletçilik dönemi öncesi Trabzon ekonomisinin canlandırılması amacıyla Trabzon Ticaret ve Sanayi Odasının girişimleriyle bir seri bölge kongresi düzenlenmiştir. Bu kongrelerin temel amacı 19. Yüzyıl sonrasında durgunluk içerisine giren Trabzon ve bölge ekonomisini canlandıracak teşebbüsleri ortaya çıkarmaktır. Bunlardan ilki 19 Eylül 1926 tarihinde Trabzon, Rize ve Giresun temsilcilerinin katılımı ile gerçekleşmiştir. Bu toplantıda dile getirilen temel konulardan biri kredi konusudur. Bunun yanında transit yol meselesi ile tütün vergisi ve genel olarak vergilerin yüksek olması konuları masaya yatırılmıştır[27].

1929 ve 1931 yılında yapılan Ticaret Mıntıka Kongrelerinde alınan kararlar ise hemen hemen aynı tarihlerde Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası tarafından yayınlanmıştır. 63 sayfadan oluşan kararlarda Trabzon-Kızıldize yolu ile liman ve transit ticareti konusunda yapılması ge-

---

[24] Şevket Süreyya Aydemir, İnkılap ve Kadro adlı eserinde "Devletçiliğin" tarihsel ve ideolojik boyutu noktasında önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Şevket Süreyya Aydemir, **İnkılap ve Kadro**, Remzi Yayınevi İstanbul 1986

[25] Birinci plan dönemi yatırımları için bkz. Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

[26] İkinci plan dönemi için bkz. Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

[27] Sadık Sarısaman, "Samsun ve Trabzon Mıntıkası Ticaret Kongreleri (Ağustos-Eylül 1926)", **Atatürk Yolu**, Sayı: 20, Ankara, 1997, s. 457-461.

rekenlere değinilmektedir. Ayrıca bölgede uygulanan fahiş faiz miktarları üzerinde durularak bununla ilgili çözüm önerileri getirilmektedir. Ticaret imtiyazı, tütün idaresinin inhisarı gibi bölgenin temel konuları üzerinde durulmaktadır.[28]

1931 yılında yapılan kongre, bölgesel bir özellik taşımakta olup Trabzon, Erzurum, Erzincan, Kars, Artvin, Giresun, Vakfikebir, Ordu, Sürmene, Of, Gümüşhane ve Rize Ticaret Odalarının temsilcilerinin katılıyla yapılmıştır. 47 sayfa olarak düzenlenen sonuç raporuna göre her mıntıkanın sorunları ayrı başlıklar altında dile getirilmiştir. Buna göre Trabzon vilayetinin sorunları 8 başlıkta toplanmaktadır:[29]

1- Trabzon-Kızıldize transit yolunun çok esaslı bir şekilde ikmali.

2- Şarkın yegâne iskelesi olan Trabzon'da şimdilik bir dalga kıran inşası.

3- Trabzon'da bir ticaret mahkemesi teşkil ve bugünkü ihtiyaca kâfi görülmeyen icra kanununda tadilat ile işleri süratle icra etmek kudretini haiz bir icra dairesi vücuda getirilmesi.

4- İhracat eşyasının alelumum rüsum ve tekâliften affı.

5- Gümrük muamelelerinin sadeleştirilmesi.

6- Faiz nispetlerinin tahdidi.

7- Transit ticaretinin inkişafı çarelerinin aranması.

8- Ticari vesaik ve senedat ve defatirin odalarca tasdik olunabilmesi için ticaret kanununa bir madde ilavesinin temini.

1931 kongresinde alınan kararların hayata geçirilmesi ile ilgili olarak devletçilik döneminde büyük bir gayretin sarf edildiği görülecektir. Özellikle 3. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer döneminde bu kararlarla ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

---

[28] **Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası 1929 Senesi Kongre Kararları**, İkbal Matbaası, Trabzon, 1930.

[29] **Trabzon Ticaret Mıntıka Kongresi 1931**, İstikbal Matbaası, Trabzon, 1932.

Devletçilik Döneminde Trabzon'da Milli Anonim Şirketler

1913 sonrasında Trabzon'da oluştuğunu belirttiğimiz "Milli İktisat" ilkelerine bağlı anonim şirketler, devletçilik döneminde bir süre varlıklarını devam ettirmekle birlikte zaman içerisinde bu şirketlerin bir kısmı ekonomik sıkıntı içerisine girmeye başlamıştır. Bunlardan birincisi "Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi"dir. Şirket, 1930 sonrası yaşanan mali sıkıntılar nedeniyle hissedarlar arasında şikâyetler yükselmeye ve Maliye Bakanlığı'na raporlar yazılmaya başlanmıştır. Bu durum sadece Trabzon liman işletmeciliği ile ilgili olmayıp İstanbul ve İzmir liman işletmelerinde de benzer şikâyetler bulunmakta idi. Bu nedenle devlet tarafından, deniz işletmeciliği ile ilgili olarak 1933, 1934[30] ve nihayet 1937 yılında yapılan düzenlemelerle Deniz Bank oluşturulup şirketin feshi yoluna gidildi[31]. Trabzon liman işletmesi Deniz Bank'ın denetime geçti.

İkinci anonim şirket olan "Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi" de benzer sorunlar yaşamaya başladı. Şirketin mali durumunun düzeltilmesiyle ilgili olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün devreye girmesiyle[32] bazı kredi kaynakları yaratılmasına rağmen şirket varlığını 1940 yılına kadar devam ettirebildi. 1940 yılında Trabzon Belediyesine devrilen şirket, uzun bir süre belediye tarafından işletildi. 1970 yılında ise Türkiye Elektrik Kurumu bünyesine alınmıştır[33]. Benzer durumlar Trabzon Demir İşletmeciliği, Deri İşletmesi ve Rakı Fabrikası, Makarna Fabrikası ve Mensucat Fabrikası için de geçerli olmaya başladı. Bu işletmelerin büyük bir kısmı daha 1930'ların başlarında faaliyetlerini durdurmak zorunda kalırken bir kısmı varlıklarını II. Dünya Savaşına kadar sürdürebildi[34]. Bunların kapanmasındaki en önemli etkenlerden biri bu

[30] Rahmi Çiçek, a.g.m., s.164-165.

[31] **Halk**, 25 Haziran 1937.

[32] **Yeniyol**, 27 Temmuz 1935.

[33] Murat Küçükuğurlu, a.g.m., s. 118-122.

[34] Öksüz-Usta, **a.g.e.**, s.184-189.

alanlarda planlı kalkınma ile birlikte oluşturulan geniş çaplı devlet işletmelerinin ortaya çıkmasıdır. Bu nedenle Trabzon'da yer alan bu küçük işletmeler oluşan rekabete ayak uyduramamışlardır.

Milli sermaye oluşturma da önemli bir yere sahip olan bankacılık sektörü de benzer bir gelişim göstermiştir. 1930 yılında Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının oluşumuyla finans sektörü denetim altına alınmıştır[35]. Arkasından gerçekleşen planlı ekonomik modelin finans kaynağı olan Sümer Bank, Eti Bank ve Deniz Bank'ın devreye girmesiyle birlikte Anadolu'nun bazı ticari merkezlerinde oluşan finans sektörlerinin varlıklarını devam ettirmeleri imkânsızlaşmıştır. Bu gelişmede etkili olan ikinci faktörde küçük özel işletmelerin kurulamaması ve devletin işletmeciliği kendi bünyesine alması küçük finansal bankaların sonunu getirmiştir. Bu nedenlerle hem Karadeniz Bankasının hem de Trabzon Bankasının 1933 sonrasında kapandıklarını görmekteyiz[36].

Böylece 1923-1930 döneminde Trabzon'un ekonomik hayatına yön vermeye çalışan "Milli Anonim Şirketler" ve küçük işletmeler varlıklarını 1930-1940 döneminde uygulamaya giren "devletçilik" politikasına teslim olarak sonlandırmışlar ya da kamulaştırılmışlardır.

Devletçilik Dönemi Trabzon Ekonomisi ve Ekonomik Gelişmeler

Trabzon'da 1930 sonrasında "devletçilik" politikasına dayalı olarak yeni bir takım ekonomik gelişmelerin oluşturulduğu görülür. Bunlara kurumsal olarak baktığımızda ilk gelişme Kooperatifçilik alanında olmuştur.

1929 Dünya Ekonomik Krizinin en çok etkilediği alanlardan biri tarım ürünleridir. Hükümet daha krizin başında tarım sektörünü korumak amacıyla 1929 yılında "Zirai Kredi Kooperatifleri Kanununu"

[35] Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.167-170.

[36] **Halk**, 27 Kasım 1934; **Yeniyol**, 2 Aralık 1934.

çıkartarak, bu alanda yeniden bir örgütlenmeye gitmiştir[37]. 1933 yılına gelindiğinde Trabzon'da tarımsal alanda faaliyet gösteren 18 kooperatif oluşturulmuştu[38]. Kuşkusuz bu alanda en önemli kooperatifleşme fındık tarımında meydana geldi. Trabzon yöresinin en önemli ihraç kalemi olan ve Türkiye'nin tarımsal ihracatında en önemli yeri alan fındık tarımının korunması amacıyla 1937 yılında "Fındık Tarım Satış Kooperatiflerinin" kurulması için çalışmalar başlatıldı[39]. Fındık ihracatı konusunda bugünde olduğu Hamburg Borsasına bağlı olan yöre fındığının fiyatlandırılmasında üreticiden ve tüccardan 19.yüzyıldan itibaren şikâyetler oluşmuştur[40]. Bu şikâyetler 1935 yılından itibaren yoğunlaşmaya başladı[41]. Bu gelişmeler üzerine üreticinin menfaatlerini korumak ve dünya piyasasında fiyat üzerinde etkili olmak için bu alanda tek tip kooperatifleşmeye gidildi. 1938 yılında Ordu, Giresun ardından oluşturulan kooperatif Trabzon fındığının pazarlanmasına ve uluslararası fiyatın belirlenmesine ve çiftçinin ürününün değerlendirmesine destek olacaktır[42].

İkinci önemli düzenleme ise Umumi Müfettişlik vasıtasıyla Trabzon ekonomisini geliştirme faaliyeti olarak değerlendirilmelidir. 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunun 22. Maddesinde yer alan umumi müfettişliklerle ilgili uygulamalar, Cumhuriyet döneminde 1924 Anayasasında da yer almıştır. 1927 yılında olağanüstü bölgelerde uygulanan umumi müfettişlik kurumu, 1935 yılında başbakan İsmet İnönü'nün doğu ve Trabzon gezisinden sonra geniş bir alanda uygulanmasına başlanmıştır[43]. Biz bu-

---

[37] Muzaffer Başkaya, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat 1923-1950**, KTÜ (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Trabzon, 2014, s.221.

[38] Osman Cudi, "Trabzon'da Kredi Kooperatifleri", **Akın Mecmuası**, Trabzon, Ağustos, 1932, s.5-7.

[39] Muzaffer Başkaya, **a.g.t.**, s.224-226.

[40] Fındık üretimi ve pazarlanmasıyla ilgi sorunlar için bkz. Kemal Peker, İşte İktisadi Trabzon ve Fındık, Yeşil Giresun Matbaası, Giresun, 1948.

[41] **Halk**, 16 Eylül 1935; **Yeniyol**, 5 Şubat, 22-30 Nisan 1936.

[42] **Yeniyol**, 21 Haziran, 19 Ağustos 1939

[43] Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler (1927-1950)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.155-160.

rada daha çok kanunda da yer aldığı şekliyle "Umumi Müfettişliklerin" bölgenin ekonomik hayatıyla ilgili düzenlemelerinden hareket ederek Trabzon bölgesi Umumi Müfettişliğine tayin edilen Tahsin Uzer'in faaliyetleri üzerinde duracağız.

Trabzon valiliği tarafından, Tahsin Uzer'in gelişinden iki ay önce düzenlenen "Trabzon İlinin Genel Durumunu Gösterir Rapor"[44] da ilin ekonomik durumu ile ilgili bazı bilgiler yer almaktadır. Bu bilgilere göre ilin finansman durumu ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir:

"Vilayette Maliyece her çeşit vergi tutarı 1932'de tahakkuk eden 776.511 lira gelirden tahsil edilen 588.489 lira yani %75 nispetindedir. 1933'de tahakkuk eden 760.001 liradan tahsil edilen 568.750 lira yani %71, 1934'de tahakkuk eden 835.176 liradan tahsil edilen 569.069 yani %68 nispetindedir. İdare-i Hususiyenin 1932'de tahakkuku 440.999 lira olup tahsilatı 310.171 yani %70, 1933'de tahakkuk eden 451.933 liradan tahsil edilen 310.376 lira yani %69, 1934'de tahakkuk eden 429.542 liradan tahsil edilen 260.634 lira %60.5 nispetindedir.

Trabzon ithalat ve transit gümrüğünün geliri 1931'de 1.145.087, 1932'de 843.048, 1933'de 5988.935, 1943'de 424.837".

Raporda ayrıca İran ticaretine ait rakamsal bilgilere de yer verilerek, İran ticaretinin de 1931 yılından itibaren azaldığı vurgusuna yer verilmiştir. Raporun finans kısmına baktığımızda Trabzon'da 1931-1935 döneminde finans açısından %30-35'lik bir daralmanın olduğu sonucuna varılır. Bu durum ekonominin devletçik döneminin başında daralmasını bize yansıtmaktadır.

Raporda Trabzon'da tarım ve hayvancılığın durumu ile ilgili olarak da şu bilgilere yer verilmiştir:

"Tarıma elverişli olan bütün saha vilayetin %20'si kadardır. Orman ve çalılıkların nispeti %21, yayla, kışlak nispeti %39'dur. Üst tarafı da dağlık ve taşlıktır.

[44] **BCA**, 030 10 65 433 4-1

Hayvan yetiştiriciliği ileri değildir. Her çiftçi, kendi ocağının yağ ve süt ihtiyacını koruyacak kadar ya bir veya iki inek besler. Fazlasını beslemeye zaten toprak darlığı engeldir. Kış yaylımları yoktur. Koyunculuğu da ancak mevcut ve komşu vilayetlerin bitişik yaylalarından istifade edebilecek kadar genişleyebilmiştir. Sayıma göre 80.000 kadar inekle 65 binden aşrı davar vardır. Üç yıl önce Kars'ın Göle taraflarından tedarik edilen 146 baş damızlık boğalarla mevcut inek hayvanatının artırımına gidilmiştir. Zirai ve coğrafi durumu nedeniyle at ve benzeri hayvanların sayısı ancak 5.000 kadardır.

Sebzecilik ancak Trabzon'un ihtiyacını karşılayacak bir genişliktedir. Ancak yılda 400.000 kilo kadar soğan ve patates ihracatımız vardır.

En önemli toprak ürünlerimiz başta fındık olmak üzere mısır, fasulye ve tütündür. Mısır ve fasulyenin kapladığı saha, tarıma elverişli yerlerin %42'sidir. Elde edilen mısır Trabzon'un ancak 7-8 aylık ihtiyacını karşılamaktadır.

Fasulye ihracatı 400.000 kiloyu aşar, yabancı illere de gönderilir.

Tütün yalnız Akçaabat, Maçka ve merkez kazasının bazı alçak yerlerinde yetişir. Kalitesi yüksek değilse de nikotini çoktur. Bu sebeple sigara atölyelerinde başka başka tütünlerden yapılan harmanlarda Trabzon tütünü aranmaktadır. Ekim sahası 800 ile 1600 hektar arasındadır. Üretimi 1-1.6 milyon kilo arasındadır.

Vilayetin toprağı en çok meyveciliğe elverişlidir. Bu gün dahi her çeşit meyve, hatta tropikal olanlardan bazıları bile yetişir. Mevcut elma ve armutlarımızın hepsi değerli ve herkesçe aranan çeşitlerden değilse de İdare-i Umumiyenin mevcut fidanlığı vasıtasıyla ıslahlarına gidilmektedir. Bütün masrafı yıllık 1500 lira olan Vilayet Fidanlığı yerli ve Avrupa'nın en değerli çeşitlerinden elde edilen kalemlerle aşılanarak halka bedava fidan dağıtmaktadır. Bu uğurda şimdiye kadar 70.000 aşılı fidan dağıtılmıştır.

Memleketin özü, en büyük varlığı fındıktır. Akçaabat kazası bir tarafa bırakılırsa diğer kazalarda fındık bahçesi olmayan çiftçi sanki de

yok gibidir. Sahası 30.000 hektardır, öteki toprak ürünlerinin değer fiyatını bulamadığı şu son yıllarda fındık bahçeleri çok genişlemiştir ve daha da genişleyecektir. Rekoltesi ortalama bir hesapla 12.000.000 kilodur.

…

19'u merkez köylerinde biri Of'ta, ikisi Akçaabat, diğer ikisi Vakfıkebir'de olmak üzere 24 tane Zirai Kredi Kooperatifi vardır. 1930 ve 1931 seneleri içinde kurulan bu kooperatiflerin ortakları 2.510 kişidir. Kapitalleri: yüklenileni 561.769, alınanı 175.388 liradır. Yedek kapitalleri 27. 413 liradır.

Kooperatiflerin hepsi işlek halinde iseler de toprak ürünlerinin bu günkü fiyatlarının kurulma tarihlerindeki fiyatlardan aşağı ve çok düşüklüğü ortakların finansal durumunu sarsmış ve böylelikle yüklendikleri hisse taksitlerini ödeyemeyecek bir hale gelmelerine sebep olmuştur. Bundan ötürü ancak borçlandıkları paranın faizlerini verebilmişlerdir."

Raporda da ifade edildiği gibi Trabzon'da tarım ve hayvancılığın içinde bulunduğu durum da genel finansal problemde olduğu gibi iyi durumda değildir. 1930-1935 döneminde tarımsal üretimde değişim olmamasına karşın, tarım ürünlerinde görülen fiyat düşüşleri Trabzon çiftçisinin durumunu olumsuz etkilemiştir.

Rapor, "Ekonomik Durum" başlığı altında Trabzon'un 1918 sonrası genel ekonomik durumunu 1935 yılına kadar 6 sayfada özetlemektedir. Buna göre, Trabzon'un en önemli gelir ve ihraç kaynaklarından biri olan fındık ihracatından 1927 yılından itibaren ihraç edilen miktar artmasına karşın elde edilen gelir azalmıştır. 1927'de 11.823.00 kilo fındıktan vilayete 3.341.00 lira, buna karşın 1932'de 16. 579.000 kilo fındıktan vilayete 2.625.000 lira girmiştir.

Raporun dile getirdiği diğer ekonomik sorunlar ise şunları içermektedir:

"Başkaca Trabzon'u- Beyazıt şosesi üzerindeki iç vilayetlerimizi ilgilendiren bir de İran Transiti vardır. Ancak bu transit işi siyasal-tecmel bir iş olmakla beraber Trabzon piyasasının başaramayacağı bir kapitale,

Ulusal banka kapitallerine ihtiyaç gösteren bir iş olduğu büyük menfaatler elde etmek amacıyla genişlemesi ve gelişmesi daha ziyade her iki taraf hükümet memurlarından mürekkep komisyonun yapacağı tetkikle verecekleri kararlara bağlıdır.

Bununla beraber İran için en kısa ve en emin bir yol olan Trabzon-Kızıldize şosesinin kışın dahi işlek bir hale konulması ve Trabzon limanında 250-300 metrelik bir dalgakıran yapılması ve transit eşyası hakkında sınır ve gümrük formalitelerinin bu işe uygun hale sokulması gibi er-geç başvurulacak tedbirlerin şimdiden alınması ile transitin bu günkü şekil ve mahiyetinden de bir hayli istifadeler temini mümkündür.

Gerek bu transittin dirilmesi ve gerek Trabzon'un pek geniş olan hinterlandının gelişmesi için bir dalgakırana şiddetle ihtiyaç olmakla beraber ayrıca koyun ve sığır gibi davarların etiyle yağ, yumurta, peynir ve kavurma, pastırma gibi sıcağa dayanamayan maddelerin muhafazası işlerini geniş ve emniyetli bir sahada karşılamak üzere Trabzon merkezinde frigorifik tertibatlı bir soğuk hava mahzenine de ivedi bir lüzum vardır. Su ile işleyen mevcut yüksek kudretli elektrik tesisatımızdan da bu suretle istifade temin edilmiş bulunacaktır.

Trabzon limanına bir yılda 200.000 baş koyun ve 17.000 baş sığır ve öküz, 500.000 kilo tereyağı ve yine o kadar peynir, 300.000 kilo kavurma, pastırma, sucuk, 20.000 sandık yumurta çıkar. Bunlar Trabzon'la hinterlandına aittir.

Trabzon'a ve hinterlandına ait yılda bir milyon kilo elma, armut ihracatı da vardır.

Vilayette toprak inkısama uğramıştır, geniş toprak sahipleri yoktur. Buna göre, nüfusun çokluğu, topluluğunu gidermek, hafifletmek zarureti karşısında en uygun gibi düşünülen tedbir, buradan her yıl 20-30 bin nüfusun Anadolu'nun yurtlandırılmasına lüzum görülen toprağı geniş ve verimli ülkelerine (illerine), elverişli vilayetlere göç ettirilmesi şeklidir. Bu yüzden hem o vilayetlerin bayındırlığına doğru gidilmiş ve hem de Trabzon'un yakından duymakta olduğu darlık ve daraçlık haylice hafiflemiş olacaktır.

Fabrika olarak Trabzon'da bir makarna, sabun, 15 tane fındık fabrikası, bir balıkyağı, bir de elektrik fabrikası vardır.

Trabzon'da her yıl çok miktarda hamsi balığı avcılığı vardır. Bu balıklar halkın değerli bir yiyeceği olduğu kadar tarlalar için de gübre olarak iyi bir besleyicidir. Vilayetimizde kimyevi gübre sarfiyatı pek fazladır. Ve yılda 300-600 ton derecesindedir. Mevcut hamsi balığının avlanması ve gübre olarak kullanılması gelişi güzel bir şekildedir. Bunları düzene koyarak balıkçıyı ve çiftçiyi korumak ve yabancı memleketlere kimyevi gübre karşılığı olarak bütün yurdumuzdan çıkan parayı içerde alıkoymak için derin ve değerli bir hazine olan bu balıklardan faydalanmak mümkündür. Bunun için de bunları kurutup töz haline getirecek küçük bir fabrikaya ihtiyaç görülmektedir."

Bu raporun ilgili makamlara sunulmasından iki ay sonra Trabzon'a gelen Tahsin Uzer'in bu raporda yer alan birçok konuyla ilgili olarak Trabzon'un ileri gelenleriyle görüşmeler ve toplantılar yaptığı bilinmektedir.

Bu toplantılardan ilki Tahsin Uzer'in 24 Eylül 1935 tarihinde Trabzon'a gelişinin hemen sonrasında şehrin ileri gelenlerini belediyede bir araya getirerek Trabzon'un ekonomik sorunlarını tespit toplantısıdır. Tahsin Uzer, Liman inşası, Transit yolun yapımı ve transit ticaretinin durumu, gübre fabrikası yapılması, şehir içme suyu şebekesi inşası gibi bir takım temel problemleri tespit etmiştir[45].

1936 yılından itibaren Tahsin Uzer'in girişimleriyle daha önce inşasına başlanılan Trabzon-Erzurum-İran yolunun inşası tamamlanmayan kısımları ile genişletilmesi gereken ya da tamiri gereken bölgelerin yapımına yeniden başlanılmıştır. Trabzon ticaretinin hayat damarı olarak nitelendirilen İran transit yolunun yapımı konusunda Türkiye ile İran arasında 1932 tarihinden itibaren başlayan bir hareketlenme mevcuttu. İran Şahı'nın, Türkiye ziyareti sırasında gündeme getirilen, İran-Türkiye ticaretinin tekrar canlanması konusunda alınan kararlar

[45] **Halk**, 26 Eylül 1935.

doğrultusunda Trabzon ticaret çevrelerinin de katılımı ile yeni bir hamle gerçekleşti[46]. Cumhuriyet Gazetesine ve Trabzon'da yayınlanan *Akın Dergisi*'nde yolla ilgili görüşler ileri süren Osman Cudi Bey 1936 yılına kadar yol yapımına ilişkin tarihsel bir özet sunmaktadır[47]. Bu dönemde yol yapımında üzerinde durulan konu daha çok yolun otobüs ve kamyon trafiğine açılması sorunu idi.

Uzer, 1936 yılında yol yapımı ve liman inşası konusunda Trabzon ileri gelenlerini tatmin edici açıklamalarda bulunduktan sonra yıl ortasına kadar Gürcübulak sınırına kadar yolun bitirileceği sözünü verdi[48]. Ayrıca liman inşası konusunda hükümet nezdinde girişimlerde bulunduğunu bildirdi.

1936 yılında yol üzerinde çalışmalar hızlandırıldı. Ayrıca yol üzerinde kamyon ve otobüs işletmeciliği için 500 bin liralık bir tahsisat ayrılarak 8 otobüs ve 24 kamyon alınması sağlandı. 1937 yılında ise yolun tümüyle açılacağı ilan edildi. Bu coşkulu durumu dönemin Trabzon basını, Trabzon tekrar eski ticari hareketliliğe kavuşacağı beklentisiyle karşıladı;[49]

> *"Tahsin Uzer'i, bu inkılâp çocuğunu övüyorum. Çünkü bize yenilik getirdi. Tahsin Uzer'ibu Atatürk oğlunu seviyorum çünkü onu bize Atatürk gönderdi. Bilmem farkında olmayan var mı? Trabzon'da son günlerde bariz bir kaynaşma göze batan bir faaliyet var. Bana yollar eskisinden daha kalabalık, hayat daha canlı geliyor. Şöyle etrafıma bakıyorum da her tarafta bir değişiklik bir hareket var. Peki, bunun sebebi nedir? Bu halin başlangıcı Tahsin Uzer'in Trabzon'a ayakbastığı gün ve daha ilk günlerde halkevinde yaptığı konuşmadır. Transit işini halledeceğini, liman yaptıracağını, telefon*

[46] Selçuk Ural, "Atatürk Döneminde Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Gelişmelerden Bazı Kesitler", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 41, Erzurum, 2009, s.307-326.

[47] Osman Cudi, "Transit ve Transit Ticaret", **Akın Mecmuası**, Trabzon, Temmuz 1932, s.3-5

[48] **Yeniyol**, 19 Şubat 1936.

[49] **Yeniyol**, 1, 11 Mart 1937.

getireceğini yani Trabzon'un iktisadi gelişimine hız verecek işleri yapacağını müjdelemesidir."

Transit yol üzerinde devletçilik döneminde önemli gelişmeler sağlanmasına karşın 1939 yılında başlayan II. Dünya Savaşı transit ticaretin bütünüyle bitirdi. İran ticaretinin bitişi uzunca bir dönem Trabzon ticaretini olumsuz etkilemeye devam etti.

Liman inşası konusunda 1938'den sonra hükümet nezdinde yapılan girişimlerle her ne kadar limanın inşasına karar verilmişse de bu konuda beklenen gelişmeler ancak II. Dünya Savaşından sonra gerçekleşecektir. Trabzon bir limana ancak 1956 yılında kavuşabilecektir. 1938-1939 dönemimde yerel basında liman inşası ile ilgili olarak gelen keşif heyetleri ve hükümet yetkilileri hakkında bilgiler yer almasına karşın limanın projelendirilmesi gerçekleştirip yapımı ile ilgili planlamalar da hayata geçirilmesine rağmen 1948 yılında ihale süreci başlatılabilecektir[50].

Tahsin Uzer döneminde şehrin planlanması ve su probleminin çözümü konusunda önemli adımlar atıldığı aşikârdır. Şehre düzenli su verilmesi ve şehir su şebekesinin yapımı 1939 yılında sağlanabilmiştir[51]. Trabzon şehir haritasının oluşumu ve şehirleşmenin bir plan dâhilinde yapılması, şehrin park ve bahçelerle düzenlenmesi gibi planlama faaliyetleriyle[52] vilayet konağı, okul, hastane gibi devlet hizmetlerinin gerçekleştirildiği temel yapıların planlanması da bu dönemde gerçekleşmiştir.

Trabzon'da Umumi Müfettişlik dışında bir ekonomik yapılanma olarak Deniz Bank'ın liman yapılanmasını bulunuyordu. 1937 yılında "Trabzon Liman İnhisarı Türk Anonim Şirketi"nin feshedilmesiyle liman işletmesi Deniz Bank'a devredildi[53]. Aslında bu gelişme tüm Tür-

[50] **Yeniyol**, 1 Eylül 1938, 1 Mart, 8, 26 Temmuz, 1939.

[51] Rahmi Çiçek, **İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Belediye ve Belediyecilik**, Trabzon, 2011, s. 94.

[52] Evrim Düzenli, "J.H. Lambert Trabzon'da Yıl 1937: Trabzon'da Şehirleşme Çabaları ve Lambert'in Trabzon İmar Planı ve İzah Raporu Üzerine Notlar", **Trabzon Kent Mirası**, Trabzon, 2010, s. 291-307.

[53] **Yeniyol**, 18 Teşrinievvel 1937.

kiye'deki liman işletmeleri için geçerliydi. 1 Kasım 1937 yılında devralınan Trabzon liman işletme müdürlüğüne Deniz Bank tarafından Liman Genel Müdürü sıfatıyla Rauf Bey getirilmişti. Rauf Beyin gazetelere yansıyan beyanatına göre Trabzon limanında Deniz Bank tarafından yapılacak olanlar şöyle sıralanmaktadır[54]:

1- Trabzon limanında tahmil ve tahliyenin ucuz ve seri bir şekilde yapılması.

2- Eski tarifelerin kaldırılarak tüccarın lehine yeni ve ucuz tarife uygulanması.

3- Teslim edilen eşyanın mal sahibi talebi üzerine üç gün zarfında gümrükçe tartılan miktarı ile manifesto miktarı arasındaki fark tenzil edilmek suretiyle ücret alınması.

4- Eski tarifede gümrük muayenesinin icrasını müteakip çekilmeyen eşyadan ceza olarak üç misli ardiye ücreti alınmasına son verilmesi, 24 saat içerisinde gümrük muamelesi biten eşyadan iki misli ücret alınması.

5- Turistlerin beraberinde getirecekleri otomobillerin tahmil ve tahliye ücretlerinden %50 tenzilat yapılması.

6- 10 kuruş olan ambar ve antrepo ardiye ücretinin ton başına 8 kuruşa indirilmesi.

7- Yolcu taşımada öğrenci ve askerlere %50 tenzilat uygulanması.

Trabzon Limanında uzun süreden beri devam eden liman şirketinin eşya taşıma ücretleriyle ilgili tüccar ve yolcu şikâyetleri bu düzenleme ile en aza indirilmeye çalışılmıştır.

Deniz Bank taşıma ücretleriyle ilgili düzenlemeden sonra liman işletmesinin iyileştirilmesiyle ilgili olarak da bir takım faaliyetler içerisine girmiştir. 870 bin liralık bir ödenekle taşımacılıkta kullanılmak üzere 50'şer tonluk 6 çapar siparişi vermiştir. Bunlardan üçü kısa süre içerisin-

[54] **Halk**, 2 Teşrîn-i sânî 1937.

de Sürmene Sargona tersanesinde yapılarak teslim alınmıştır[55]. Ayrıca Avrupa'dan vinç siparişleri verilerek bunların yükleme-boşalma işlerinde kullanılması sağlanmıştır[56]. Ayrıca limanda meydana gelen kazalarda kullanılmak üzere 20 kişi taşıyabilecek cankurtaran sandalı ile cankurtaranlar için Arafil boyunda bulunan eski bir karakol binası tahsisatı gerçekleştirilmiştir[57].

Deniz Bank Trabzon çevresinde bulunan iskelelerin mevcut durumunun iyileştirilmesiyle ilgili olarak da bir çalışma yaparak, bu iskeleleri daha şartlarda kullanılır duruma getirmiştir[58]. Çevre iskeleler özellikle fırtınalı havalarda gemilerin Trabzon limanına yaklaşamamaları nedeniyle eskiden beri alternatif olarak kullanılmaktaydı.

Deniz Bank limanda en çok şikâyet konusu olan indirme-yükleme ücretlerinin tespiti konusunda vilayetin denetiminde bir komisyon kurularak indirme ve yükleme ücretlerinin bu komisyon kararıyla belirlenmesini de sağlamıştır.[59]

Böylece geçmiş dönemde liman işletmesiyle ilgili şikâyetler ortadan kaldırılmıştır. Fakat 1939 sonrası Deniz Bank işletmesi savaşın etkisiyle bir sükûnet dönemine girmiştir. Ticaret hacmi ve yolcu düşüşü savaş yılları boyunca deniz işletmelerini olumsuz etkilemiştir.

SONUÇ

Cumhuriyet döneminde "Milli İktisat" ve "Devletçilik" dönemi ekonomik gelişmelerini ele aldığımız Trabzon vilayeti, iki dönem arasında nasıl bir değişim geçirdiği konusu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Trabzon 20. Yüzyılın başından itibaren azalan transit ticaret ve Gayri Müslim sermaye sınıfının bu toprakları terkiyle birlikte ticari açıdan

[55] **Yeniyol**, 6 Teşrîn-i sânî 1938.

[56] **Yeniyol**, 28 Kânûn-ı evvel 1938.

[57] **Yeniyol**, 8 Mart 1939

[58] **Yeniyol**, 11 Mart 1939.

[59] **Yeniyol**, 8 Mart 1939.

yeni arayışlar içerisine girmiştir. Bu arayışlar Cumhuriyet döneminin her iki ekonomik politikasında da eski günlerine dönme özlemi olarak nitelendireceğimiz bir serüvene dönmüştür. Eski günlerde uluslararası ticaretten alınan payla zenginleşen ve kalabalıklaşan şehir tekrar aynı günlere dönmenin gayretinde olmuştur.

Buna göre Trabzon'da ticari hayatın iki vazgeçilmez unsuru bulunmaktadır. Bunlardan biri Trabzon'u İran'a bağlayan transit yolu ve bunun üzerinde işleyen ticari hayat. İkincisi ise buna bağlı olarak ortaya çıkan liman ve liman işletmesi. Genel olarak bu iki konu üzerinde yoğunlaşan Trabzon ekonomisi her iki dönemde de enerjisini bu iki konu üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bu iki konu üzerinde bazı gelişmeler sağlansa da şehir istenilen ekonomik canlılığa kavuşamamıştır. Bu durumun temel nedenleri arasında Karadeniz'in uzun süreden beri kapılı bir deniz haline gelmesi birincil etmendir. İkinci etmen ise geçmişte Kafkas ticaretinin önemli ulaşım yolarından biri üzerinde bulunan Trabzon'un 1878 sonrasında Rusların Kafkasya'da oluşturdukları kara ve demir yolu yapımları ile eski özelliğini kaybetmiştir. Buna İran ticaretinin Basra ve Süveyş Kanalı yoluyla Avrupa bağlanması da olumsuz etkide bulunmuştur. Bir başka etken de Ankara- Erzurum demiryolu projesinin bitirilmesidir. Böylece Erzurum-Trabzon bağlantı yolunun önemi azalmıştır.

1923-1939 döneminde eski ticari fırsatları yakalama amacıyla transit yol ve liman yapımına yönelen Trabzon, özellikle 1931 mıntıka kongresi sonrası alternatif bir yol olarak bölge ticareti, tarım üretimi gibi bölgesel ticarete yönelmeye başlamıştır. Bunun için atılan adımlardan birisi devletçilik dönemi kooperatifleşme çabalarıyla farklı tarım ürünlerinin üretimine yönelme girişimidir.

Merkezi devletin aldığı kararlar doğrultusunda 1923-1930 döneminde gerçekleşen iktisadi kalkınma hamleleri, 1930-1939 döneminde bir taraftan devlet eliyle organizasyonunu getirirken, diğer yandan eski dönemin yeniden organize edilen anonim şirketlerin devletleşmesinin önünü açmıştır. Kısaca küçük sermayeler oluşturma ve bu sermaye vasıtasıyla bir taraftan yerel sorunların çözümünü, diğer taraftan geniş

çaplı ticari atılımlar yapma düşüncesiyle gerçekleşen "Milli İktisat" uygulamaları 1929 Dünya Ekonomik Krizinin etkisiyle 1930 sonrasında işlemez hale gelmiştir. Bölge, devletin ekonomiye müdahalesiyle oluşan yeni ekonomik yapı içerisinde daha kalıcı kurumsal yapılarla planlanmıştır. Devletçilik dönemi planlamaları gölgede uzun süreli ekonomik gelişimin de önünü açmıştı.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 18 01 016 64 11

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 230 145 33 1

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10 65 433 4-1

Gazeteler

Halk, 27 Kasım 1934

Halk, 16 Eylül 1935

Halk, 26 Eylül 1935

Halk, 25 Haziran 1937

Halk, 2 Teşrîn-i sânî 1937

İstikbal, 19 Nisan 1921

İstikbal, 27 Teşrîn-i sânî 1924

Yeniyol, 2 Aralık 1934

Yeniyol, 27 Temmuz 1935

Yeniyol, 5 Şubat 1936

Yeniyol, 19 Şubat 1936

Yeniyol, 22 Nisan 1936

Yeniyol, 30 Nisan 1936

Yeniyol, 1 Mart 1937

Yeniyol, 11 Mart 1937

Yeniyol, 18 Teşrinievvel 1937

Yeniyol, 6 Teşrîn-i sânî 1938

Yeniyol, 28 Kânunuevvel 1938

Yeniyol, 1 Mart 1939

Yeniyol, 8 Mart 1939

Yeniyol, 11 Mart 1939

Yeniyol, 21 Haziran 1939

Yeniyol, 8 Temmuz 1939

Yeniyol, 26 Temmuz 1939

Yeniyol, 19 Ağustos 1939

Yeniyol, 1 Eylül 1939

Kitap, Makale, Tez ve Basılı Materyaller

AFETİNAN, Ayşe; **İzmir İktisat Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

_____; **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

_____; **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

AKBAL, İsmail; **Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet**, Serander Yayınları, Trabzon, 2008.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; **İnkılap ve Kadro**, Remzi Yayınevi, İstanbul, 1986.

BAŞKAYA, Muzaffer; **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat 1923-1950**, KTÜ (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Trabzon, 2014.

CUDİ, Osman; "Trabzon'da Kredi Kooperatifleri", **Akın Mecmuası**, Trabzon, Ağustos, 1932, s. 5-7.

Cumhuriyetin 10. Yılında İktisat Meydanında Trabzon, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, Şark Matbaası, Trabzon, (tarihsiz).

Cumhuriyetin 10 Yılında İktisat Meydanında Trabzon 1923-1933, Trabzon Ticaret Sanayi Odası Neşriyatı, Trabzon, 1933.

ÇİÇEK, Rahmi; İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Belediye **ve Belediyecilik**, Sarander Yayınevi, Trabzon, 2011.

_____; "Cumhuriyet Dönemi Milli İktisat Uygulamaları: Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 12, Trabzon, Bahar, 2012, s.143-169.

DÜZENLİ, Evrim; "J.H. Lambert Trabzon'da Yıl 1937: Trabzon'da Şehirleşme Çabaları ve Lambert'in Trabzon İmar Planı ve İzah Raporu Üzerine Notlar", **Trabzon Kent Mirası**, Trabzon, 2010, s.291-307.

EMİROĞLU, Kudret; "Trabzon'da Jöntürkler", **Trabzon**, Trabzon İli ve İlçeleri Yardımlaşma Vakfı, Ankara, 1989, s.55-64.

_____; "Trabzon'da Avusturya Boykotu", **Toplumsal Tarih**, S.8, Ağustos 1994, s.17-21.

KOÇAK, Cemil; **Umumi Müfettişlikler (1927-1950)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.155-160.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat; "Visera (Işıklar) Santrali ve Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi'nin Faaliyetleri", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 10, Trabzon, Bahar 2011, s.101-124

ODABAŞIOĞLU, Cumhur; Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı, İlk-San Matbaası, Anakara, (tarihsiz).

Hikmet Öksüz-Veysel Usta ve Diğerleri, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1884-1950), Trabzon, 2009.

PEKER, Kemal; **İşte İktisadi Trabzon ve Fındık**, Yeşil Giresun Matbaası, Giresun, 1948.

SARISAMAN, Sadık; "Samsun ve Trabzon Mıntıkası Ticaret Kongreleri (Ağustos-Eylül 1926)", **Atatürk Yolu**, Sayı: 20, Ankara, 1997, s. 457-461.

SENCER, Muammer; **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı Parvus Efendi**, May Yayınları, İstanbul, 1977.

TEKELİ, İlhan - İLKİN, Selim; **Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadroculari ve Kadroyu Anlamak**, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

TEZEL, Yahya S.; **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

TOPRAK, Zafer, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Trabzon Ticaret Mıntıka Kongresi 1931, İstikbal Matbaası, Trabzon, 1932.

Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası 1929 Senesi Kongre Kararları, İkbal Matbaası, Trabzon, 1930.

Trabzon Ticaret Mıntıka Kongresi 1931, İstikbal Matbaası, Trabzon, 1932.

URAL, Selçuk; "Atatürk Döneminde Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Gelişmelerden Bazı Kesitler", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 41, Erzurum, 2009, s.307-326.

ÜNER, A. Turgay, **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)**, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s.45-74.

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA HIFZISSIHHA EĞİTİMİ: ÜÇ DERS KİTABI ÜZERİNDE KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME

Selim KADIOĞLU[*]

ÖZET

Sağlığın korunmasının ve geliştirilmesinin bozulduktan sonra onarılmasına göre daha önemli olduğu, çağdaş tıbbın temel kabullerinden biridir. Bir dönem "hıfzıssıha" olarak adlandırılan sağlığı korumaya yönelik uygulamalar hakkındaki bilgi birikiminin yaşama geçebilmesi ancak tıbbın ötesinde topluma da mal olmasıyla olanaklıdır.

Cumhuriyetin kurulduğu dönemde Türkiye'de toplum sağlığı, savaş sonrası azalan nüfus, yaygın bulaşıcı hastalıklar ve su-kanalizasyon alt yapısındaki yetersizlikler, barınma ve çevre koşullarının sorunları gibi çeşitli açılardan olumsuz bir tablo arz etmiştir. Bu çerçevede etkili bir mücadele yürütebilmek adına sağlık politikalarının yanı sıra eğitim politikalarında da hıfzıssıhha unsuru ön plana yerleştirilmiştir. Eğitim alanındaki hıfzıssıhha unsuru ilkokul, ortaokul ve lise düzeyinde okutulan dersler halinde ortaya çıkmış, doğal olarak bu dersleri verecek öğretmenlere de yetiştirilmeleri sırasında sağlık ve sağlığı koruma bilgisi kazandırılması gündeme gelmiştir.

Çalışmamızın amacı cumhuriyetin ilk yıllarında farklı eğitim kurumlarında kullanılan üç ayrı hıfzıssıhha ders kitabını şekil ve içerik açısından inceleyip karşılaştırmak, böylelikle dönemin konuyla ilgili anlayışına ve yapısına ışık tutmaktır.

Çalışmamızın temel kaynakları 1929-1932 yılları arasında ortaokul, lise ve öğretmen okullarında okutulan üç hıfzıssıhha ders kitabıdır. Kaynaklar nitel araştırma metodolojisi çerçevesinde doküman analizi yöntemi ile incelenmiştir. Bu kitaplardan ikisi Kanaat Kütüphanesi tarafından basılmıştır ve hem ilkinin yazarı Harun Reşit Ko-

[**] Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Tıp Tarihi ve Etik AD, Adana, selimkad@cu.edu.tr

cacan hem de ikincinin yazarları Ahmet Refik ve Mehmet Emin eğitimcidir. Üçüncüsü ise İstanbul Devlet Matbaası'nda basılmıştır ve yazarı Dr. Behaddin Faik Kökdemir hekimdir. Bu üç kaynağın yanı sıra literatürde yer alan dönemin sağlık ve eğitim tarihi hakkındaki çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Her üç kitap da hıfzıssıhha açısından önem arz eden bulaşıcı hastalıklar, bunlardan korunma yolları, su-hava ve vücut temizliği, sağlıklı beslenme ve barınma koşulları, uygun ısınma ve aydınlatma yöntemleri gibi konuları ele almaktadır. Kitaplar ana konular ortak olmakla birlikte alt konulara ayrılma ve kimi ek konular bulunması bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Yazarların formasyon farkı da kitaplarda yansıma bulmakta; eğitim ve sağlık kökenli olma durumu içerik düzenlemesinde ve konuları ele alış tarzında kendini göstermektedir. Genel olarak hıfzıssıhha eğitiminin özel olarak incelediğimiz kitapların öğrencilerde bilgi düzeyi artışı ve davranış değişikliği sağlayarak toplum sağlığına ciddi bir katkı sağlamış olduğunu söylemek mümkündür.

HYGIENE EDUCATION IN THE FIRST YEARS OF TURKISH REPUBLIC: A COMPARATIVE EVALUATION ON THREE SCHOOL BOOKS

ABSTRACT

One of the general consents in modern medicine is that maintaining and improving health is more important than restoring it after impairment. Actualizing knowledge about practices for health protection termed hygiene may be possible in becoming a public knowledge beyond medicine solely.

Decreased population after war, widespread infectious diseases, insufficiency in the infrastructure of water and sewerage systems, problems concerning housing and environmental conditions created a negative table in various aspects for public health in the establishment period of the republic in Turkey. Within this scope, in order to conduct an effective struggle with these problems hygiene was brought into prominence in health and also in education policies.

Hygiene in the field of education emerged as lessons taught in middle and high school levels and providing health and health care information for educators who would teach this lecture became a current issue naturally.

The aim of this study is to investigate and compare three different hygiene school books used in different educational institutions in the early times of republic, in terms of form and content to enlighten approaches and structures concerning this issue.

Three hygiene school books which were taught in middle and high schools and teacher's training schools in the period 1929-1932 are the main sources of our study. The sources were investigated with the form of document analysis method within the frame of qualitative research methodology. Two of these books were printed by the Kanaat Library and their authors Harun Reşit Kocacan and Ahmet Refik-Mehmet Emin were educators. The third one was printed by the Istanbul Government Printing Office and its author Dr. Behaddin Faik Kökdemir was a doctor. Besides these three sources, the literature studies on the history of health and education belonging to this period were also used.

All three books discuss themes like infectious diseases and prophylaxy methods, water-air and body cleaning, healthy nutrition and housing conditions, appropriate heating and lighting methods being important with regard to hygiene. Although the main themes are common, the books are different in dividing into sub-topics and in-

cluded additional topics. Different professional backgrounds of the authors find reflections in the books in terms of differences in editing the content and handling the issue. It is possible to say that these specifically examined books for the hygiene education in general provide important contributions to the public health by increasing knowledge and behavior changes in the students.

Memleketimizin sıhhatini korumak ve takviye etmek, ölümü azaltmak, nüfusu çoğaltmak, bulaşıcı ve salgın hastalıkların tahribine karşı koymak ve bu suretle millet fertlerinin dinç ve çalışmaya kabiliyetli sıhhatli vücutlar halinde yetişmesini temin etmeliyiz.

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Mart 1922[1]

GİRİŞ

Sağlığın korunmasının ve geliştirilmesinin bozulduktan sonra onarılmasına göre daha önemli olduğu, hem hekimlik-şifacılık geleneklerinin hem de çağdaş tıbbın temel kabullerinden biridir. Bu çerçevede sağlıklı yaşamak için alınması gerekli önlemlerin bütününü ifade eden "hıfzıssıhha"[2], bireyleri ve toplumu yakından ilgilendiren hayati bir konu olarak geçmişten günümüze önemli kabul edile gelmiştir.

Cumhuriyetin kurulduğu dönemde Türkiye'de toplum sağlığı, savaş sonrası azalan nüfus, yaygın bulaşıcı hastalıklar ve su-kanalizasyon alt yapısındaki yetersizlikler, barınma ve çevre koşullarının sorunları gibi çeşitli açılardan olumsuz bir tablo oluşturmuştur. Bu dönemin öncesinde peş peşe gelen savaşların yol açtığı kayıpların yanı sıra sıtma, frengi, trahom, verem, kuduz, tifo, tifüs, çiçek ve dizanteri gibi bulaşıcı salgın hastalıklar ve halkın sıhhi kaidelere riayet etmemesi nüfusun hızla azalmasına neden olmuş; bu olumsuzluklara karşı etkili bir mücadele yürütebilmek için sağlık politikalarının yanı sıra eğitim politikalarında da hıfzıssıhha unsuru ön plana çekilmiştir[3,4,5]. Sırasıyla 1921 ve 1925'de

---

[1] Erdem Aydın, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri", **Ankara Eczacılık Fak**ültesi **Dergisi**, Cilt 31, Sayı 3, Ankara, 2002, s.183-192.

[2] Türk Dil Kurumu. Erişim: (www.tdk.gov.tr)

[3] Cengiz Mutlu. "Milli Mücadele'de Türkiye'de Azalan Nüfus ve İzdivaç Meselesi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 85, Ankara 2013, s. 169-205.

[4] Ali Gürsel. "Atatürk Dönemi Sağlık Politikaları ve Uygulamaları", **Asia Minor Studies**, Cilt 2, Sayı 3, 2014, s. 1-11.

[5] Melih Tınal. "Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Döneminde Doktor Milletvekilleri",**Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, Sayı 6, 2009, s. 617-627.

yürürlüğe giren Frengi ve Sıtma ile Mücadele Kanunları'nın ve 1930 yılında kabul edilen ve halen yürürlükte olan 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun yanı sıra 1928 yılında 1267 sayılı kanun ile kurulan Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi sağlık politikaları çerçevesinde hıfzıssıhha konusunda yürütülen önemli unsurlardır[6].

Cumhuriyet öncesi 1913'te çıkarılan ve 1961 yılına kadar yürürlükte kalan "Tedrisatı İptidaiye Kanunu Muvakkatı"nda (İlköğretim Geçici Kanunu) ve "1924 İlk Mektepler Müfredat Programı"nda ilkokullarda okutulacak dersler arasında hıfzıssıhhaya yer verilmiş; yukarıda anılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile de konunun bütün okullarda en son ilmi bilgilere göre öğretilmesi zorunlu hale getirilmiştir[7,8,9].

Doğal olarak bu dersleri verecek öğretmenlere de yetiştirilmeleri sırasında sağlık ve sağlığı koruma bilgisi kazandırılması gündeme gelmiş, bu eğitim için telif ve tercüme birçok eserden yararlanılmıştır. Dr. Appert'in "Çocuk Hıfzıssıhhası"[10], M. Cemal'in "Yeni Mektep Hıfzıssıhhası"[11], Dr. Celal Abdi'nin "(Muhtasar) Mektep Hıfzıssıhhası"[12], Karl Dohrn'ın "24 Saatin Hıfzıssıhhası"[13], Harun Reşit'in "Hıfzıssıhha"sı[14], Ahmet

---

[6] "Ankara Halk Sağlığı Laboratuvarı". Erişim: (http://ahsl.gov.tr/index.php/hakkimizda.html)

[7] Erdal Aslan. "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlkokullarda İzlediği İlk Öğretim Programı: '1924 İlk Mektepler Müfredat Programı' ", **İlköğretim Online**, Cilt 10, Sayı 2, 2011, s.717-734. Erişim: (http://ilkogretim-online.org.tr)

[8] Muhammet Şahin, M Ahmet Tokdemir. "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt 9, Sayı 4, 2011, s. 851-876.

[9] "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (Tarih: 24.04.1930, Sayı: 1593)". **Resmi Gazete**, Tarih: 06.05.1930, Sayı:1489.

[10] **Dr. Appert, Çocuk Hıfzıssıhhası**, Tercüme: Dr. Sabri. Marifet Matbaası, İstanbul, 1930.

[11] M Cemal, **Yeni Mektep Hıfzıssıhhası,** Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1929-1930.

[12] Çelebioğlu Dr. Celal Abdi, **(Muhtasar) Mektep Hıfzıssıhhası**, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1924, 1926, 1928, 1929.

[13] Karl Dohrn, **24 Saatin Hıfzıssıhhası**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931.

[14] Harun Reşit Kocacan, **Hıfzıssıhha**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1929-1930

Refik ile Mehmet Emin'in "Teşrih, Fizyoloji, Hıfzıssıhha"sı[15] ve Behaddin Faik'in "Yeni Hıfzıssıhha"sı[16] 1929-1932 dönemlerinde öne çıkan hıfzıssıhha kitaplarıdır.

Amacı cumhuriyetin ilk yıllarındaki hıfzıssıhha eğitimi anlayışına ve yapılanmasına ışık tutmak olan çalışmamız çerçevesinde farklı eğitim kurumlarında kullanılan bu kitaplardan Harun Reşit'e, Ahmet Refik ile Mehmet Emin'e ve Behaddin Faik'e ait olan üçü şekil ve içerik açısından incelenip karşılaştırılmıştır. Çalışmamızın ana kaynakları olan bu üç kitap 1920'lerin sonunda ve 1930'larda ortaokul, lise ve öğretmen okulu ders kitabı olarak kullanılmıştır ve birer nüshaları Zehra Edisan'ın özel kütüphanesinde bulunmaktadır. Söz konusu kitaplar nitel araştırma metodolojisi çerçevesinde, araştırma konusu hakkında bilgi içeren, farklı ders kitapları, program (müfredat) yönergeleri, okul içi ve dışı yazışmalar, öğrenci kayıtları gibi yazılı materyal incelenmesini içeren "doküman analizi yöntemi" ile incelenmiştir[17].Bu üç kaynağın yanı sıra yayımlandıkları dönemi ele alan tıp tarihi ve eğitim tarihi çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Harun Reşit'in "Hıfzıssıhha"sı 1929-1930'da, Ahmet Refik ile Mehmet Emin'in "Teşrih, Fizyoloji, Hıfzıssıhha"sı 1929'da Kanaat Kütüphanesi tarafından yayımlanmıştır. Her üç yazar da eğitimcidir. Hekim olan Dr. Behaddin Faik'in "Yeni Hıfzıssıhha"sı ise İstanbul Devlet Matbaası'nda 1932 yılında basılmıştır. Kitaplarda bildirildiğine göre Harun Reşit'in kitabının ortaokulların üçüncü sınıfında ve öğretmen okullarında; Ahmet Refik ile Mehmet Emin'inkinin liselerin birinci devrelerinde, ortaokullarda ve öğretmen okullarında; Behaddin Faik'inkinin ise öğretmen okullarının dördüncü sınıfında okutulmasının uygun olduğu hakkında eğitim bakanlığı kararları bulunmaktadır.

---

[15] Ahmet Refik, Mehmet Emin, **Teşrih, Fizyoloji, Hıfzıssıhha**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1929.

[16] Behaddin Faik Kökdemir, **Yeni Hıfzıssıhha**, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1932.

[17] Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2004.

Yazarlar

Soyadı Kanunu öncesinde yayımlanmış bulunan kitaplarda doğal olarak yazarların soyadları yer almamaktadır. Çalışmamız çerçevesinde Harun Reşit'in "Kocacan", Behaddin Faik'in "Kökdemir" soyadını aldığı bilgilerine ulaşılmış; Ahmet Refik ile Mehmet Emin'in soyadları ise belirlenememiştir. Soyadlarının bulunmamasının yanı sıra kitaplarda yazarların kimlikleri hakkında bilgi de bulunmamaktadır. Başta Milli Kütüphane kayıtları olmak üzere farklı kaynaklardan elde ettiğimiz biyografik notlar aşağıda yer almaktadır.

Milli Kütüphane'de gerçekleştirilen katalog taraması sonucunda Harun Reşit'in soyadının "Kocacan" olduğu ve 1877'de doğup 1954'de öldüğü bilgilerine ulaşılmıştır. Bu temel bilgilerden hareketle yapılan literatür taramasında 1900 yılında açılan bir yükseköğretim kurumu olan Darülfünun-ı Şahane'nin Ulum-ı Tabiiye Şubesinin1904 yılında verdiği ilk mezunlarından olduğu ve okulunu ikincilikle bitirdiği tespit edilmiştir[18,19]. İstanbul Darülmuallimin Mektebi'nde görev yapan Harun ReşitKocacan, Batı pedagojisi temellerine dayanan eğitim anlayışının Türkiye'de yerleşmesinde rolü olan bir eğitimcidir. Kendisi öğretmen okullarında gerek araç-gereç kullanımı, gerekse öğretim yöntemleri ile ilgili öncü çalışmalarda bulunmuştur[20]. Bu çalışmaların önemli bir

---

[18] Seyit Taşer. "Darülfünun-ı Şahane'de Kayıt, Ücret ve İmtihanlar ile ilgili Hususlar ve Başarılı Öğrencilerin Ödüllendirilmesi", **Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 29, Konya 2010, s. 357-370.

[19] Sevtap İshakoğlu, **1900-1946 Yılları Arasında, Darülfünun ve İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi**, Osmanlı Bilim Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 227-283.

[20] Yüksel Göktaş vd, "Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ndeki Tarihsel Gelişimi",**Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 24, Ankara 2009, s. 81-92

örneği olan Tedrisat Mecmuası'nda yayımlanmış "Mektep Gezintileri" başlıklı makale, "Mektep Gezintilerinin Faydaları", "Mektep Gezintileri Nasıl Tanzim Edilmeli", "Mektep Gezintilerinde Çocuklara Neler Yaptırmalı" gibi bölümler halinde gezi-gözlem öğretim metodunun önemi ve öğretmenlerin izleyeceği yöntem ve teknikler hakkında bilgiler içermektedir[21, 22, 23].

Harun Reşit Kocacan'ın çalışmamız çerçevesinde saptanabilen kitaplarının isimleri ve yayımlanma yılları "Muhtasar İlm-i Kimya" (1914), "Hıfzıssıhha" (1920),"Yeni İlm-i Tabakatü'l-arz" (1923), "Teşrih ve Fizyoloji" (1925, 1930, 1931), "İlmi Nebatat" (1925), "İlk Mekteplerde Terbiye-i Fenniye" (1925), "Tabiat Tedkiki Mevzuları" (1925), "Terbiyei Fenniye" (1925), "Arziyat" (1926), "Fizik ve Kimya Tecrübesi" (1927), "Az Masrafla 250 Fizik ve Kimya Tecrübesi" (1927), "Tabiat Dersleri-Beşinci Sınıf" (1928), "Yeni Kimya İlmi" (1929), "Resimli Tahrir Vazifeleri" (1930), "Yeni Fizik Dersleri" (1930), "Yeni Eşya Dersleri-Beşinci Sınıf" (1936-1937), "Tabiat Dersleri-Dördüncü Sınıf" (1936), "Gençlerimize Öğütler" (1943) ve "Cinsi Terbiye Öğütleri" (1943) şeklindedir.

"Teşrih, Fizyoloji ve Hıfzıssıhha" kitabında yazarların kimlik bilgisi olarak sadece Ahmet Refik'in Erenköy Kız Lisesi, Mehmet Emin'in ise İstanbul Kız Lisesi tabiat öğretmeni olduğu belirtilmiştir. Yazarların soyadlarını bulmak amacıyla Milli Kütüphane kayıtları üzerinde gerçekleştirilen "Ahmet Refik" ve "Mehmet Emin" isimlerinin bir arada taramasında İstanbul Kanaat Kütüphanesi tarafından 1927-1930 yılları arasında basılan "Yeni Nebatat", "Zooloji" ve "Hayvanat" başlıklı üç

---

[21] Harun Reşit, "Mektep Gezintileri",**Tedrisat Mecmuası**, Cilt 23, Sayı 4, 1913, s. 183-187.

[22] Savaş Karagöz, Tayip Duman. "1908-1928 Yılları Arası Süreli Yayınlarda Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Öneriler",**Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 7, Sayı 35, 2014/5, s. 576-594.

[23] İbrahim Caner Türk. "Osmanlı Devleti'nde Öğretim Yöntemlerinin Gelişimi", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 3, 2009, s.267-291.

kitaba ulaşılmış ve Ahmet Refik'in soyadının "Altınay" olarak verildiği görülmüştür[24,25,26]. Tanınmış bir tarihçi ve çoğu Osmanlı tarihi hakkında yüzlerce dergi ve gazete yazısı ile 150'yi aşan kitabın yazarı olan Ahmet Refik Altınay (1881-1937), eğitimci olmakla birlikte biyolojiyle ilgisi bulunmayan bir kişidir ve dolayısıyla bu üç kitabın yazarı olması olası görünmemektedir[27]. Kayıtlarda isim benzerliğinden kaynaklanan bir yanlışlık olduğu anlaşılmaktadır.

Farklı bir kütüphanenin kayıtlarında hem aynı yanlışlığın hem de Mehmet Emin hakkında yapılmış benzer bir yanlışlığın bulunması söz konusudur. İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) Kütüphanesi'nde "Mehmet Emin" ve "hıfzıssıhha" sözcüklerinin bir arada geçişi tarandığında "Teşrih, Fizyoloji, Hıfzıssıhha" kitabına erişilmekte ve yazarların Ahmet Refik Altınay ile Mehmet Emin Erişirgil olarak adlandırılmasıyla karşılaşılmaktadır[28]. Mehmet Emin Erişirgil 1891-1965 yılları arasında yaşamış, siyaset bilimi eğitimi almış ve felsefe eğitim vermiş, akademik ve politik kariyer sahibi bir kişidir[29].

Dr. Behaddin Faik Kökdemir'in yaşamı hakkında üç farklı kaynaktan; torununun aile tarihçesi notlarından, Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü'nden ve bir dönemin hekimlerinin kısa yaşam öykülerini toplu halde içeren Türk Hekimleri Biyografisi'nden dizi ayrıntıya

---

[24] Ahmet Refik, Mehmet Emin, **Yeni Nebatat**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1928, 1930.

[25] Ahmet Refik, Mehmet Emin, **Zooloji**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1930.

[26] Ahmet Refik, Mehmet Emin, **Hayvanat**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1927, 1928.

[27] Oğuz Aydoğan, **Ahmet Refik Altınay'ın Hayatı ve Sanat Tarihi Çalışmaları**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

[28] Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi İSAM Kütüphanesi. Erişim: (www.isam.org).

[29] Nihat Durmaz, **Mehmet Emin Erişirgil'in Hayatı ve Felsefesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Felsefe Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

ulaşılmıştır[30,31,32,33]. Bu bilgiler üzerinden hazırlanan kısa yaşam öyküsü aşağıda yer almaktadır. Ölüm tarihi kaynaklardan hiçbirinde zikredilmemiş olan yazar, yaşamının ilerleyen yıllarında isminin imlasını "Bahattin" şeklinde değiştirmiştir.

Yargıç Ahmet Faik Bey'in oğlu olan Behaddin Faik Sinop'un Gerze ilçesinde 1892 yılında doğmuş, eğitimini ortaokulu tamamlayıncaya kadar Kastamonu'da, lise aşamasında Haydarpaşa Askeri Tıbbiye İdadisi'nde sürdürmüş, 1914'de Askeri Tıbbiye'den yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde süvari alayı tabipliği yapmış, Galata Köy Salgın Hastanesi'nde, Çanakkale'de ve Üçüncü Ordu Bomba Bataryaları Grubu'nda görev almış; Kars ve Ahılkelek muharebelerine katılmış; Harp Madalyası kazanmıştır. Savaş ertesi ordudan ayrılmış ve sırasıyla Gerze, Ayancık, Safranbolu ve Üsküdar hükümet tabipliklerinde, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Müesseseler Müdürlüğü'nde çalışmış; Gerze'de ve Ayancık'ta bulunduğu dönemlerde Müdafaa-i Hukuk Cemiyet azası olarak etkinlik göstermiştir. İhtisas eğitimi almak üzere gittiği Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunduğu 1926-1929 döneminde Boston-Harvard ve Baltimore- Johns Hopkins Üniversiteleri'nde çalışmış, Türkiye'ye döndükten sonra da Umumi Hıfzıssıhha Mektebi'nden 1939 yılında mezun olmuştur. Dahiliye, çocuk hastalıkları, sosyal hastalıklar ve hıfzıssıhha gibi farklı alanlarda ihtisas sahibi bir hekim olarak yüksek bürokratik pozisyonlarda bulunmuş ve yedinci dönem Sinop milletvekili seçilmiştir.

---

[30] Fethi Erden, **Türk Hekimleri Biyografisi**, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1948.

[31] Bülent Atalay, "A Love Story Lent a Helping Hand by Kemal Atatürk",**Voice of Atatürk**, Cilt 1, Sayı 2, 2006, s. 20-25. Erişim: (http://ataturksociety.org/contentImages/Voice_of_Ataturk_summer2006.pdf)

[32] Bülent Atalay. "A Love Story Lent a Helping Hand by Kemal Atatürk". Erişim: (http://www.bulentatalay.com/about_kemal_atalay.htm)

[33] **TBMM Albümü 1920-2010**, I. Cilt 1920-1950. Ankara 2010: 451. Erişim: (https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html).

Kitaplar

Üç kitap yapısal özellikleri bakımından incelendiğinde ilk olarak Harun Reşit'in kitabının turuncu ince karton, Behaddin Faik'in kitabının ise borda kalın karton kapağa sahip olduğu görülmektedir. Her iki kitabın da kapaklarında yazar adı, kitap adı, yayımcı, yayım yılı bulunmakta; Harun Reşit'inkinde ayrıca okutulduğu eğitim kurumu ve Maarif Vekaleti tarafından kabul edildiği bilgileri, Behaddin Faik'inkinde ise Maarif Vekaleti (Mf V) amblemi yer almaktadır. İkisinde de dış ve iç kapak içerik açısından aynı ancak harf tipi ve mizanpaj açısından farklıdır. Ahmet Refik ile Mehmet Emin'in kitabının araştırmanın üzerinde yürütüldüğü nüshasının orijinal dış kapağı yoktur. İç kapağında yazarların adları, meslekleri ve çalıştıkları kurumlar; kitabın adı, okutulacağı eğitim kurumları, vekaletçe kabul edildiği bilgisi; yayımcının adı ve yayım yılı vardır. Harun Reşit'in ve Behaddin Faik'in kitaplarının dış kapaklarının ve Ahmet Refik ile Mehmet Emin'in kitabının iç kapak sayfasının resimleri makalenin sonunda sunulmuştur.

Hızlı bir göz atmayla saptanabilen bir durum her üç kitapta da sözlü anlatımların görsel öğe kullanılarak desteklenmiş olduğudur. Behaddin Faik'in 216 sayfadan oluşan kitabı 87 resim ve diğer iki kitaptan farklı olarak 10 adet de renkli resim içermektedir. Harun Reşit'in 256 sayfadan oluşan kitabında 106, Ahmet Refik ile Mehmet Emin'in 312 sayfadan oluşan kitabında ise 185 resim yer almaktadır. Bu iki kitaptaki kimi resimlerin aynı olduğu; aynı kaynaktan alınmış bulunduğu görülmektedir. Ortak resimler dışında iki kitap arasında boyut, yazı ve başlık stilleri gibi teknik yönlerden de benzerlikler bulunmaktadır.

Görsel malzemenin öğrenime büyük katkısı olduğunun kabul edilmesi ve ders kitaplarında resim kullanımı 1908'den sonra giderek yaygınlaşmış ve bilhassa tabiat ve fen derslerine ait kitaplarında benimsenmiş bir yaklaşımdır[34]. Yukarıda sayılarla belirtildiği üzere bu yaklaşım

[34] Tuncay Tunç, Fatih Tuğluoğlu, "1926 Müfredatına Göre Yazılan Eşya Dersleri Kitaplarının Eğitsel ve Görsel Tasarım Yönünden Analizi", **Türk Fen Eğitimi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 1, 2013, s. 79-101.

incelediğimiz kitaplarda da açıkça görülmekte; her üç kitapta da bol miktarda görsel öğe yer almaktadır.

Behaddin Faik'in konuları bölümlendirmesi ve kullandığı başlıklar, Harun Reşit'in ve Ahmet Refik-Mehmet Emin ikilisinin yapmış olduklarına göre daha sistemli ve anlaşılırdır. İçindekiler-fihrist bölümünü Harun Reşit ve Ahmet Refik-Mehmet Emin kitabın sonuna; Behaddin Faik ise kitabın başına, iç kapaktan hemen sonraya yerleştirmiştir. Harun Reşit'in ve Behaddin Faik'in önsöz yazmış olmasına karşılık Ahmet Refik ile Mehmet Emin'in kitabında önsöz bulunmamakta, doğrudan konuya giriş yapılmaktadır. Kitapların bölüm başlıkları tablolar halinde aşağıda yer almaktadır. Başlıklara imla ve ifade yönünden müdahale edilmemiş, konuların ne uzunlukta ele alındığını göstermek amacıyla sayfa numaraları da tabloya dahil edilmiştir.

Tablo 1. Harun Reşit'in "Hıfzıssıhha" Kitabının Bölüm Başlıkları

BAŞLIK	***SAYFA***
Sari Hastalıklar	8
Şarbon	9
Çiçek	20
Hummayi Şiphitifo	27
Kuduz (Daülkelp)	34
Difteri (Kuşpalazı)	40
Verem	46
Sıtma (Bataklık Humması)	62
Hastalıkların Bulaşmalarına Karşı Tedbirler	71
Fenni Tathirat (Dezenfeksiyon)	74
Tegaddi	79
İnsanın Başlıca Gıdaları	83
Menşeleri Hayvani Olan Gıdalar	85
Menşeleri Nebati Gıdalar	107
Yetişkinlerle Çocukların Gıda Tayinleri	115
Gıda Tayini	116

Gıda Miktarının Tahavvülü	117
Çocuk Bakımı	119
Etlerde Bulunan Tufeylat	128
Bozulmuş Gıdalarla Tesemmüm	132
Ekle Salih Mantarlar	134
İçilecek Su	137
Suyun Muhtelif Menşeleri	138
Suyun Evlerde Tasfiyesi	146
Ultraviyole Şualar ile Takim	148
Kokulu Meşrubat	149
Kakao, Kola, Koka	151
Tahammüz Etmiş Meşrubat	152
Şarap, Bira	156
Sarhoşluk	157
Ayyaşlık	158
Taktir Olunmuş Meşrubat	159
Sanayi İspirtoları	160
Meşrubatı Küuliye	161
Likörler	162
Alkolün Semdar Tesirleri	163
Alkol (Zehir)	164
Hava	172
Havanın Tazyikı	177
Mahsur Hava	179
Harici Hava-Bozuk Hava	181
Evlerin Havası	182
İhtinak	183
Adali Mümareseler	191
İskeletin Kabiliyeti Musavveriyeti	193
İdman	204
Vücudun Temizliği	206
Temizlik Takayyüdatı	209
Banyolar ve Duşlar	212

Elbiseler	219
İkametgah	225
Tenvir	240
Gayrisıhhi Ev	244
Muzır Mevaddın Evlerden Uzaklaştırılması	246

Kaynak: Harun Reşit Kocacan, **Hıfzıssıhha**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1929-1930.

Tablo 2. Ahmet Refik ile Mehmet Emin'in "Teşrih, Fizyoloji, Hıfzıssıhha" Kitabının Bölüm Başlıkları

BAŞLIK	***SAYFA***
BAŞLANGIÇ	
Hücre ve Aksamı	5
Hücrenin İnkısamı	10
Nesiçler	12
Vücudun Aksamı	16
NISBİ VAZİFELER	
HAREKET	17
Kemik Nesci	18
Kemik Terkibi	20
Kemiklerin Büyümesi	21
Ekyerleri (Mafassallar)	24
İskelet	28
Etler	39
Beden Hareketleri, idman ve spor	46
Muhtelif Mumareselerin Fizyolojik Tesirleri	51
Beden Hareketlerinin Sıhhi Tesirleri	55
HASSASİYET	58
Asabi Cümle ve Nesci	58
Sinir Merkezleri	61
Beyin ve Aksamı	62
Murdar İlik	65

Sinirler	67
Büyük Sempati	72
Cümlei Asabiyenin Fiyolojisi	74
DUYĞU AZASI	81
Lems Duyğusu (Cilt)	81
Tatma Duyğusu (Dil)	86
Koklama Duyğusu (Burun)	89
İşitme Duyğusu (Kulak)	92
Görme Duyğusu (Göz)	97
Gözün Yardımcı Azası	102
Görme Noksanları	107
İSPİRTOLU İÇKİLER	111
Mütehammir "	114
Mütekattır "	116
Likörler "	118
Ayyaşlık	120
VÜCUDUN BESLENMESİ	
HAZIM	127
Gıdalar	128
Gıda Tayini	131
Hazım Cihazı	135
Dişler	131
Mide	141
Barsaklar	142
Hazım Guddeleri	145
Tükrük Guddeleri	146
Karaciğer	147
Pankreas	149
Hazmın Fizyolojisi	151
Emilme	159
GIDALAR	162
Hayvanlardan Elde Edilen Gıdalar	162
Av Hayvanları	167

Tereyağ ve Peynir	169
Kümes Hayvanları	171
Av Kuşları	173
Balıklar	174
Kışriyeler	177
Nebati Gıdalar	180
Meyvalar	185
Baharat	188
Madeni Gıdalar	190
Sular	191
Suların Tasfiyesi	192
Vitaminler	195
Kokmuş Etlerle Zehirlenme	196
Etlerde Bulunan Tufeyliyat	198
Hazma Ait Umumi Sıhhat Kaideler	201
KAN VE DEVERANI	205
Kan	205
Kanın Pıhtılaşması	298
Deveran Cihazı	211
Deveranın Fizyolojisi	220
Kalbin Hareketleri	222
Lenf ve Deveranı	225
BULAŞIK HASTALIKLAR	228
Şarbon Hastalığı	230
Kuşpalazı Hastalığı	233
Çiçek Hastalığı	234
Kuduz Hastalığı	235
Kolera Hastalığı	237
Tifo ve Dizanteri Hastalığı	238
Veba Hastalığı	239
Sıtma Hastalığı	239
TENEFFÜS	243
Teneffüs Cihazı	243

Akciğerler	247
Teneffüsün Fizyolojisi	250
Hançere ve Seda	255
Hava ve Terkibi	259
Saf ve Mahsur Hava	259
Pastörün Tecrübeleri	263
Verem Hastalığı	269
Bulaşık Hastalıklardan Sakınmak için Tedbirler	270
Dezenfeksiyon	272
TEMSİL VE İTRAH	273
Karaciğerin Vazifeleri	274
Ter Bezleri	276
Böbrekler	278
İdrarın Terkibi	280
Vücut Harareti	282
Elbiseler	285
Hayvan Kılları ve Kürkler	287
İpek	289
Pamuk	290
Keten ve Kenevir	292
Elbise Hıfzıssıhhası	293
Meskenler	295
Teshin	298
Tenvir	301
Cilt Hıfzıssıhhası	303
Cilt Tufeylileri	304
Cildin Temizliği	305
Soğuk Su Banyoları	306
Duşlar	307

Kaynak: Ahmet Refik, Mehmet Emin, **Teşrih, Fizyoloji, Hıfzıssıhha**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1929.

Tablo 3. Behaddin Faik'in "Yeni Hıfzıssıhha" Kitabının Bölüm Başlıkları

BAŞLIK	***SAYFA***
Başlamadan evvel	1
Birinci Bahis:	
Hıfzıssıhhanın tarifi	3
Hıfzıssıhhanın diğer ilimlerle olan münasebeti	3
Hıfzıssıhhanın taksimi	4
Sıhhat, maraz	4
Sıhhat umdeleri	5
Bir milletin hayati kabiliyeti	5
Hastalığın tarifi	6
Hastalıkların sebepleri	6
Şahsi sebepler	7
Muafiyet	7
Hastalıkların zuhurunda harici sebepler, (mihaniki, vs)	7
Pastör ve Koh	8
Entan, entani hastalıkların amilleri	10
Mikropların envaı	10
Bakterilerin büyüklüğü	11
Bakteriler için müsait şerait	12
Mikropları canlı olarak görmek	13
Mikropları aramak ve bulmak	13
İkinci Bahis:	
Su	15
Suların tasnifi	16
Su ile intikal eden hastalıklar	16
Suyun hassaları	16
Suyun menşeleri	17
Bir sene zarfında memleketimize yağan yağmur	18-19
Yağmur	20

Dere ve ırmak suları	22
Göl suları	22
Pınar suları	23
Kuyu suları: sathi, derin, arteziyen kuyuları	25
Suların temizlenmesi: fiziki, kimyevi usuller	27
Suların süzme usul ile temizlenmesi	28
Pastör, Şamberlan, Berk Felt süzgeçleri	28
Kum süzgeçleri	29
Saf olmayan suların husule getirdiği hastalıklar	31
Cüdre hastalığı	31
Sulara karışan kurşunla zehirlenme	32
Bir günde ne kadar suya ihtiyacımız vardır	32
Umumi Hıfzıssıhha Kanununun sulara müteallik maddeleri	33
Üçüncü Bahis:	
Hava ve teneffüs	35
Havanın terkibi	35
Hamızı karbon	36
Hamızı karbonla tesemmüm ve yapılacak tedbirler	37
Havagazı ile zehirlenme	38
Mahsur hava	38
Hava tazyikı	39
Hava tazyikının çoğalması	40
“ “ azalması	40
Havanın harareti	41
Güneş çarpması	42
“ “ korunma çareleri	42
Acil müdavat, güneş tedavisi, güneş ziyası	43
Güneşin sıhhate tesiri	45
Havanın tozları	47
Tozların mazarratı	48

Hava ile hastalık geçer mi	49
Dördüncü Bahis:	
Şahsi hıfzıssıhha-Giyecekler	51
Pamuk	51
Keten	52
Yün	52
İpek	53
Meşin elbiseler	53
Elbiselerin rengi	53
Bebek elbiseleri	54
Cildimizin temizliği	55
Bitler	57
Yıkanma	58
Dişlere yapılacak ihtimam	59
Ayakkapları	62
Çoraplar	64
Beşinci Bahis:	
Tagaddi-Gıdaların envaı	66
Gayriuzvi cisimler, madeni cisimler	67
Nişastalı maddeler	68
Yağlar	68
Albüminler	69
Taze meyvalar ve sebzeler	70
Vitaminler	71
Öğün meselesi	74
Muhtelif gıdaların havi oldukları kalori	75
Vezin cetveli	77
Büyüme cetveli	78
Buğday unu ve ekmek	79
Fasulye, bezelye, pirinç, patates	80

Etler	82
Sakatat, böbrek, karaciğer, beyin, dalak	83
Balıklar	83
Kabuklu deniz hayvanları	84
Etlerde bulunan tufeyli hayvanlar	84
Tenyalar	85
Tenya solyum	85
Tenya sajinata	85
Tenya ekinokok	85
Ankilostom ve korunma çareleri	87
Altıncı Bahis:	
Süt	90
Terkipleri itibariyle muhtelif sütler	91
Sütün Istandart evsafı	92
Sütlerle intişar eden hastalıklar: Verem, karahumma	93
Sütten yapıla şeyler	94
Tephir edilmiş süt	94
Süt tozu	94
Tereyağı	94
Margarin yağı	95
Peynir	95
Sütlerin muhafaza ve takimi	95
Sütün muakkam surette sağılması	95
Sütün kimyevi usulle takimi	96
Sütün hararetle takimi	96
Sütün pastörizasyonu	97
Sütlerde aranılacak umumi evsaf	97
Süt çocuklarının gıdası	98
Emzikli kadınların yapacakları ihtimam	99
Emzirme saatleri	99

Zayıf çocukları emzirme	100
Meme çocuklarına balıkyağı, portakal suyu	100
Memeden kesme	100
Altıncı aydan itibaren çocuğa ne yedirmelidir?	100
Çocuğun beslenmesi	101
Şeker yedirmek	101
Çocukların öğle uykusu	101
Çocuğun terbiyesi	102
Umumi Hıfzıssıhha Kanununun süt hakkındaki maddeleri	104
Yumurta	104
Kahve, çay	105
Çikolata-şeker	105
Limonata	106
Baharlar ve sirke	106
Yedinci Bahis:	
Gıdalarla zehirlenme	107
İdiyosenkrazi hali	107
Gıdai entan (Enteriditis basili)	107
Gıdai entandan korunma	108
Gıdai kan zehirlenmesi	108
Gıdai kan zehirlenmesinde vefiyat nisbeti	109
Gıdai kan zehirlenmesinden korunma	109
Çavdar mehmuzu ile zehirlenme	109
Patates ile zehirlenme	110
Sekizinci Bahis:	
Konserveler ve konserve usulleri	111
Soğukta muhafaza	111
Kurutma usulü	113
Salamura usulü	113
Turşular	113

Dumanlatma	113
Kutu konserveleri	114
Kutu konservelerinde kalayla tesemmüm	114
Reçeller	115
Kimyevi konserveler	115
Gıdaların tağşişi	115
Gıdaların tağşişi hakkındaki kanun maddeleri	115
Yemek yeme hakkında	117
Yemek yenilen yer nasıl olmalıdır?	117
Muntazam dışarı çıkmak	118
Dokuzuncu Bahis:	
İspirto ve içkiler	120
Likörler ve Curmont cetveli	120
İspirtonun vücuda olan tesirleri	121
Mütehammir meşrubat	122
Tabii mütehammir meşrubat	122
Sun'i meşrubat, biralar	122
Taktir edilmiş meşrubat, rakı	123
Cinayet ve intiharların içki ile münasebeti	125
Müzmin daülküul	125
Daülküule karşı mücadele	126
Sarhoşluk hakkında Türk Ceza Kanunundaki hükümler	127
Onuncu Bahis:	
Mesken	129
Meskenler hakkında Umumi Hıfzıssıhha Kanunundaki hükümler	129
Arsa intihabı	131
Hususi surette tefcir tertibatını haiz bir temel inşası	131
Temel hafriyatı	132
Binaya cephe tayini	133

İnşa malzemesi	133
Odalar, döşeme ve tavan	134
Kapı ve pencereler, binanın tesisatı	135
Mefruşat ve perdeler	135
On birinci Bahis:	
Tenvir, teshin	137
Petrol, havagazile tenvir	137
Asetilen, elektrikle tenvir	138
Ziya membalarının tenvir derecesini ölçmek	139
Muhtelif tenvir vasıtaları arasında bir mukayese	139
Buzlu ve renksiz ampuller	140
Teshin	141
Teshinde bulunması lazım gelen şartlar	141
Mahrukatın husule getirdiği kalori	141
Ocaklar	142
Sobalar	142
Petrol ile teshin	143
Havagazile teshin	143
Elektrikle teshin	143
Merkezi teshin	144
Sıcak hava ile teshin	144
Sıcak su ile teshin	144
Kalorifer	145
Tecdidi hava	145
On ikinci Bahis:	
Sari hastalıklar- Umumi mütaleat	149
Muafiyet, sirayet vasıtaları	149
Hastalık cersumeleri vücuda hangi geçitten girerler	150
Sari hastalıkların şekilleri	150
Vücude giren hastalık mikroplarının akıbeti	151

Entan karşısında vücudun gösterdiği mukavemet düsturu	152
Mikropların iştiraki	152
Tefrih devri	152
İstidat ve muafiyet	153
Kisbi istidat	154
İrsi istidat	154
Muafiyet	154
Veladi muafiyet	154
Kisbi muafiyet	155
Şarbon hastalığı (karaçıban)	155
Sirayet vasıtaları, intişar devresi	156
Şarbondan korunma çareleri	156
Kuşpalazı, sirayet vasıtaları	157
Kuşpalazı intikal tarzı ve sirayet müddeti	157
Kuşpalazı mücadelesi	157
Kuşpalazında fail muafiyet	158
Kuşpalazında serom tedavisi	158
Kuşpalazında sair idari tedbirler	159
Kuşpalazı salgınında mektepler	159
Verem	159
Nasıl verem olunur	160
İnsandan insana veremin sirayeti	160
Veremin hazım cihazı yol ile sirayeti	160
Veremden korunma çareleri	161
Veremde içtimai tedbirler	162
Veremin tedavisi mümkün müdür	162
Vereme karşı muafiyet meselesi	162
Kolera ve sirayet vasıtaları	162
Kolerada muafiyet ve korunma	163
Karahumma (tifo humması)	164

Sineklerle karahumma sirayet eder	165
Temas etmekle karahumma sirayet eder	165
Aşılanarak karahummaya karşı muafiyet mümkün müdür	165
Karahumma aşısı nasıl yapılır	166
Karahummada sair vaki tedbirler	166
Sıtma (hummai merzagi ve habise)	166
Sıtmadan korunma	167
Sivrisinekleri mahvetmek	168
Sıtmalıların tedavisi	169
Sıtma ile mücadele	169
Sıtma tedavisi için kinin kartı	169
Lekelihumma ve entan membaı	171
Lekelihummada sirayet, tefrih	171
Lekelihummada sirayet devresi	171
Lekelihummadan korunma çareleri	171
Veba	173
Vebada sirayet ve intişar vasıtaları	173
Vebanın arazı	173
Vebada muafiyet	174
Vebadan korunma çareleri	174
Vebadan şahsi korunma çareleri	174
Kızamık	174
Kızamıkta sirayet devresi	175
Kızamıktan korunma çareleri	175
Kızıl	176
Kızılda sirayet vasıtası	176
Kızılda tefrih devri	176
Kızıldan korunma	176
Çiçek	177
Çiçekte sirayet vasıtası	177

Çiçekte muafiyet, çiçek aşısı	178
Çiçek aşısının yapılması	178
Kazıklıhumma (Tetanoz)	179
Kazıklıhummanın sirayet vasıtası	180
Kazıklıhummada tefrih devri	180
Kazıklıhummadan korunma çareleri	180
Kuduz	181
Kuduzda sirayet vasıtaları	181
Kuduzda tefrih devresi	181
Kuduzdan korunma	181
Köpeğin kudurmuş olduğunu anlamak	182
Uyuz hastalığı (Daülcerp)	183
Sirayet vasıtaları	184
Uyuzun tedavisi	184
On üçüncü Bahis:	
Zührevi hastalıklar ve cinsiyet terbiyesi	185
Frengi	185
Şankr devri	186
İkinci devir	187
Üçüncü devir	187
Dördüncü devir	187
Frengi mikropları hariçte ne kadar yaşayabilir	187
Frengi hakkında hulasa	187
Belsoğukluğu	188
Yumşak şankr	188
Zührevi hastalıklardan korunma	189
Cinsiyet terbiyesi	190
Zührevi hastalıklarda talim ve irşat	191
Tenasüli imsak nasıl temin edilir	192
Zührevi hastalıklarla mücadele hakkındaki kanun maddeleri	197

On dördüncü Bahis:	
Dezenfeksiyon hakkında umumi malumat	199
Tabiatte mevcut dezenfeksiyon amilleri	199
Hararetle takim, kuru hararet, ratıp hararet	200
Kaynatma	201
Su buharile dezenfeksiyon	201
Buğu sandıkları (buharlı ve tazyiksiz etüvler)	202
Etüv makineleri	202
Muzaddı taaffün mahlülleri	202
Göztaşı mahlulü	204
Kireç sütü, klorikils, formol	204
Kükürt	205
On beşinci Bahis:	
Acil müdavat, pansıman kaideleri	206
İspirto ile pansıman	207
Yanıklar ve derecelerine göre tedbirler	207
Zehirlenmeye karşı yapılacak ilk tedbirler	208
Suda boğulanlara karşı yapılacak tedbirler	208
Donanlara karşı yapılacak tedbirler	209
Zehirli hayvanlara karşı tedbirler	210
On altıncı Bahis:	
Teşrihi malumat	213
Kalp, deveran, kan niçin mütemadiyen cereyan eder	213
Şiryanlar	215
Şari damarlar	215
Veritler	216
Küçük deveran, büyük deveran	216
Damardan kan gelmesi (nezif)	216
Büyük nezifler	217

Kaynak: Behaddin Faik Kökdemir, **Yeni Hıfzıssıhha**, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1932.

Harun Reşit'in ve Ahmet Refik ile Mehmet Emin'in kitaplarına kaynakça koymamış olmasına karşılık Behaddin Faik'in kitabında "İçindekiler" ile "Önsöz" arasında "Kitabiyat" başlığı altında kitabın yazılmasında yararlanılan Türkçe, Fransızca ve İngilizce toplam 44 kaynak listelenmiş bulunmaktadır. Behaddin Faik'in kitabına özgü ilginç bir nitelik de her bölümün sonunda ele alınan konuyla ilgili sorulara yer verilmiş bulunmasıdır.

Ana konuları ortak olan üç kitap, alt konulara ayrılma ve kimi ek konular bulundurma bakımından birbirlerinden ayrılmaktadır. Ortak ana ve alt konulardan bir örnekler dizisi olarak su, hava ve vücut temizliği; dezenfeksiyon; sağlıklı beslenme ve gıdalar; süt; zehirlenmeler; içkiler; alkolizm; bulaşıcı hastalıklar ve bunlardan korunma yolları; giyim; barınma koşulları; uygun ısıtma ve aydınlatma yöntemleri sıralanabilir.

Ahmet Refik ile Mehmet Emin'in kitabı, adından da anlaşıldığı üzere, hıfzıssıhha konularını fizyoloji ve anatomi konuları ile birlikte ele almakta; Behaddin Faik de tek bir fizyoloji konusunu, dolaşımı ayrı bir bölüm olarak ele alıp incelemiş bulunmaktadır. Behaddin Faik'in değinmediği postür ve spor konusu, Ahmet Refik-Mehmet Emin ve Harun Reşit tarafından aynı resimler kullanılarak ve benzer bir içerik aktarılarak ele alınmıştır. Söz konusu iki kitabın gıdalar, bulaşıcı hastalıklar ve temizlik konularının ele alındığı bölümleri de paralellik göstermekte; yine aynı resimler kullanılmış ve benzer içerik aktarılmış bulunmaktadır. Harun Reşit'in ve Behaddin Faik'in kitaplarında üçüncü kitapta yer almayan ilk yardım bilgileri ve sadece Behaddin Faik'in kitabında cinsel eğitim ile ayak sağlığı hakkında bölümler vardır. Başlıkların ve içeriklerin büyük ölçüde örtüşmesinin en olası nedeni bunlar konusunda Maarif Vekaleti tarafından dönemin sosyokültürel ihtiyaçları göz önünde bulundurularak hazırlanan müfredatın belirleyici olması; yazarların sınırlı inisiyatife sahip bulunmasıdır.

Önsözü bulunan iki kitap bu bölüm yönünden karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, Behaddin Faik'in kitabın hitap ettiği kesimden, kitabın yazılma nedeninden ve amacından, hıfzıssıhhanın öneminden, bu alandaki gelişmelerden ve Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'ndan bahsettiği; Harun Reşit'in ise hıfzıssıhhanın tanımına-amacına-görevine, çocuk bakımının önemine, memleketin en büyük afetleri olarak nitelendirdiği

vereme-sıtmaya-alkolizme, sporun değerine ve kitabın yazılma amacına değindiği görülmektedir.

Çalışma kapsamında ele alınan üç kitaptan ikisinin yazarlarının eğitimci, birisininkinin ise hekim olmasının kitaplarda yansıma bulduğunu söylemek olanaklıdır. Köken farkı hem içeriği düzenleme hem de konuları ele alma tarzında kendini göstermektedir. Harun Reşit ile Ahmet Refik-Mehmet Emin ikilisinin kitapları arasında yukarıda değinilen paralellikler ortak formasyonlarına işaret etmenin yanı sıra aynı kaynaktan ya da kaynaklardan yararlanmış ve görsel-sözel alıntılar yapmış oldukları kanısını uyandırmaktadır.

Bir yandan kullanılan resimlerin ve ifadelerin satır aralarının yarattığı izlenim, diğer yandan Behaddin Faik'in belirtmiş olduğu kaynaklar, incelenen kitapların yabancı kaynaklara dayandığını, seçilmiş bölümlerin serbest çevirileri olduğunu düşüncesini doğurmaktadır. Nitekim dönemin farklı okul sağlığı kitapları üzerinde yürütmüş olduğumuz çalışmalar, bu eserlerin teliften çok tercüme karakteri taşıdığını göstermektedir[35,36].

Behaddin Faik'in kitabı Batı literatürünü kaynak gösterme ve konuları daha sistemli şekilde bölümlendirip ele alma yönünden diğer iki kitaba göre daha nitelikli bir görünüm arz etmektedir. Bu durum bir yandan yazarın yurt dışında eğitim almış ve daha yüksek yazarlık standartlarını benimsemiş bulunmasına diğer yandan sadece öğretmen okullarının dördüncü sınıfı gibi konumu ve beklentisi yüksek bir öğrenci kesimine hitap etmesine bağlanabilir. Orta öğretim düzeyinde de eğitim aracı olarak kullanılması öngörülen diğer iki kitapta ise doğal olarak böyle bir kullanıma uygun biçim ve içerik bulunması söz konusudur.

---

[35] Selim Kadıoğlu, Zehra Edisan, Funda Kadıoğlu, "Okul Sağlığı Tarihçesinden Bir Yaprak: M. Cemal'in 'Yeni Mektep Hıfzıssıhhası' Kitabı", **Lokman Hekim Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, Mersin, 2012, s.58-72.

[36] Zehra Edisan, Selim Kadıoğlu. "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Öğretmen Adayları İçin Yazılmış Bir Okul Sağlığı Kitabı: (Muhtasar) Mektep Hıfzıssıhhası", **Halk Sağlığı Günleri II. Ulusal Okul Sağlığı Sempozyumu: "Güvenli Okul, Sağlıklı Öğrenci"**, Adana, 17-18 Mayıs 2012, **Bildiriler**, Adana, s. 123-125.

Harun Reşit'in ve Behaddin Faik'in kitaplarında yer yer öjenist ve milliyetçi söylemler dikkat çekmektedir. Harun Reşit önsözünde"zayıf kalmak, zayıf çocuk yetiştirmek henüz cezasız kalan birer cinayettir" ve "Türk yavrularının 'Türk' unvanına layık bir kemal ile yetişmeleri için yapılması gerekenler" şeklinde ifadeler kullanmakta; Behaddin Faik ise cinsel terbiye konusunu ele alırken "Türk genci kuvvetli, adaleleri sağlam, azmi yüksek, cesur, nefsine hâkim, itimat ve mefkure sahibidir" demektedir. Bu söylemlere yönelişi kitapların kaleme alındığı iki dünya savaşı arası dönemin dünya ölçeğinde yaygınlık kazanmış bir yaklaşımının yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.

Son söz olarak çalışmamıza konu olan erken cumhuriyet döneminde yazılı porta öğretimde ve öğretmen okullarında kullanılmaya uygun bulunmuş üç hıfzıssıhha kitabının şekil ve içerik yönünden benzerlikleri ve farklılıkları ile bir hıfzıssıhha eğitimi anlayışını ortaya koymakta; bu anlayış ise tıp ve eğitim tarihlerinden birer kesiti yansıtmaktadır. Kitaplar üzerinden yazıldıkları dönemde tıbbın ve toplumun sağlık algısı-anlayışı, tıbbın yapısı-olanakları, toplumun gereksinimleri-beklentisi hakkında çıkarımlar yapmak olanaklıdır. Genel olarak hıfzıssıhha eğitiminin, özel olarak incelediğimiz kitapların öğrencilerde bilgi düzeyi artışı ve davranış değişikliği yaratarak toplumda sağlık bilincinin gelişmesine ve düzeyinin yükselmesine katkı sağlamış olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

"Ankara Halk Sağlığı Laboratuvarı". Erişim: (http://ahsl.gov.tr/index.php/hakkimizda.html).

ASLAN, Erdal. "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlkokullarda İzlediği İlk Öğretim Programı: '1924 İlk Mektepler Müfredat Programı' ", **İlköğretim Online**, Cilt 10, Sayı 2, 2011, s. 717-734. Erişim: (http://ilkogretim-online.org.tr).

ATALAY, Bülent. "A Love Story Lent a Helping Hand by Kemal Atatürk". Erişim: (http://www.bulentatalay.com/about_kemal_atalay.htm).

ATALAY, Bülent. "A Love Story Lent a Helping Hand by Kemal Atatürk". Voice of Atatürk, Cilt 1, Sayı 2, 2006, s. 20-25.

Erişim: (http://ataturksociety.org/contentImages/Voice_of_Ataturk_summer2006.pdf).

AYDIN, Erdem. "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri", **Ankara Ecz. Fak. Derg.**, Cilt 31, Sayı 3, Ankara, 2002, s.183-192.

AYDOĞAN, Oğuz. **Ahmet Refik Altınay'ın Hayatı ve Sanat Tarihi Çalışmaları**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

ÇELEBİOĞLU, Dr. Celal Abdi, **(Muhtasar) Mektep Hıfzıssıhhası**, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1924, 1926, 1928, 1929.

DOHRN, Karl, **24 Saatin Hıfzıssıhhası**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931.

Dr. Appert, Çocuk Hıfzıssıhhası, Tercüme: Dr. Sabri, Marifet Matbaası, İstanbul, 1930.

DURMAZ, Nihat. **Mehmet Emin Erişirgil'in Hayatı ve Felsefesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Felsefe Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

EDİSAN, Zehra; Kadıoğlu, Selim, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Öğretmen Adayları İçin Yazılmış Bir Okul Sağlığı Kitabı: (Muhtasar) Mektep Hıfzıssıhhası", **Halk Sağlığı Günleri II. Ulusal Okul Sağlığı Sempozyumu: "Güvenli Okul, Sağlıklı Öğrenci**", Adana, 17-18 Mayıs 2012, **Bildiriler**, Adana, s. 123-125.

ERDEN, Fethi, **Türk Hekimleri Biyografisi**, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1948.

GÖKTAŞ, Yüksel; Gedik, Nuray Temur; Kocaman-Karaoğlu, Aslıhan; Çağıltay, Kürşat. "Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ndeki Tarihsel Gelişimi", **Gazi Üniversitesi Endüstri-**

yel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 24, Ankara, 2009, s. 81-92.

GÜRSEL, Ali. "Atatürk Dönemi Sağlık Politikaları ve Uygulamaları", **Asia Minor Studies**, Cilt 2, Sayı 3, 2014, s. 1-11.

İSHAKOĞLU, Sevtap, **1900-1946 Yılları Arasında, Darülfünun ve İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi**, Osmanlı Bilim Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1995.

KADIOĞLU, Selim; Edisan, Zehra; Kadıoğlu, Funda. "Okul Sağlığı Tarihçesinden Bir Yaprak: M. Cemal'in 'Yeni Mektep Hıfzıssıhhası' Kitabı", **Lokman Hekim Dergisi,** Cilt 2, Sayı 3, Mersin, 2012, s. 58-72.

KARAGÖZ, Savaş; Duman, Tayip. "1908-1928 Yılları Arası Süreli Yayınlarda Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Öneriler", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 7, Sayı 35, 2014/5, s. 576-594.

KOCACAN, Harun Reşit, **Hıfzıssıhha**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1929-1930.

KOCACAN, Harun Reşit, "Mektep Gezintileri", **Tedrisat Mecmuası**, Cilt 23, Sayı 4, 1913, s. 183-187.

KÖKDEMİR, Behaddin Faik, **Yeni Hıfzıssıhha**, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1932.

M. Cemal, **Yeni Mektep Hıfzıssıhhası**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1929-1930.

MUTLU, Cengiz. "Milli Mücadele'de Türkiye'de Azalan Nüfus ve İzdivaç Meselesi". **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 29, Sayı 85, Ankara, 2013, s. 169-205.

REFİK, Ahmet - EMİN, Mehmet, **Hayvanat**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1927, 1928.

_____, **Teşrih, Fizyoloji, Hıfzıssıhha**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1929.

_____, **Yeni Nebatat**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1928, 1930.

_____, **Zooloji**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1930.

ŞAHİN, Muhammet - TOKDEMİR, M. Ahmet. "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt 9, Sayı 4, 2011, s. 851-876.

TAŞER, Seyit. "Darülfünun-ı Şahane'de Kayıt, Ücret ve İmtihanlar ile ilgili Hususlar ve Başarılı Öğrencilerin Ödüllendirilmesi", **Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 29, Konya, 2010, s.357-370.

TBMM Albümü 1920-2010, I. Cilt 1920-1950. Ankara 2010: 451. Erişim: (https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html).

TINAL, Melih. "Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Döneminde Doktor Milletvekilleri", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, Sayı 6, 2009, s. 617-627.

TUNÇ, Tuncay - TUĞLUOĞLU, Fatih. "1926 Müfredatına Göre Yazılan Eşya Dersleri Kitaplarının Eğitsel ve Görsel Tasarım Yönünden Analizi", **Türk Fen Eğitimi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 1, 2013, s. 79-101.

Türk Dil Kurumu. Erişim: (www.tdk.gov.tr).

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi İSAM Kütüphanesi. Erişim: (www.isam.org).

TÜRK, İbrahim Caner. "Osmanlı Devleti'nde Öğretim Yöntemlerinin Gelişimi", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt Bahar, Sayı 3, 2009, s. 267-291.

"Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (Tarih: 24.04.1930, Sayı: 1593)". Resmi Gazete, Tarih: 06.05.1930, Sayı:1489.

YILDIRIM, Ali - ŞİMŞEK, Hasan, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2004.

RESİMLER

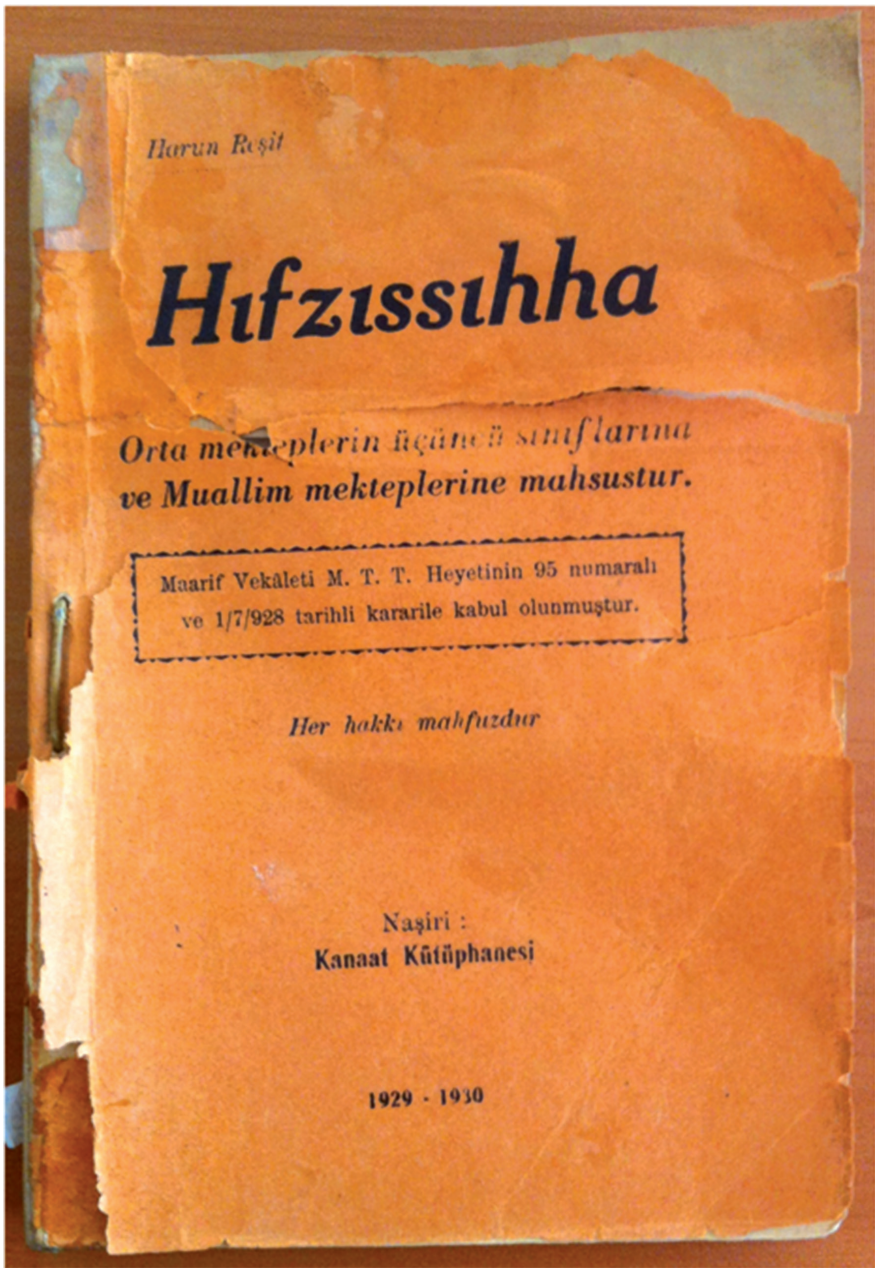

Resim 1. Harun Reşit'in "Hıfzıssıhha" Kitabının Dış Kapağı.

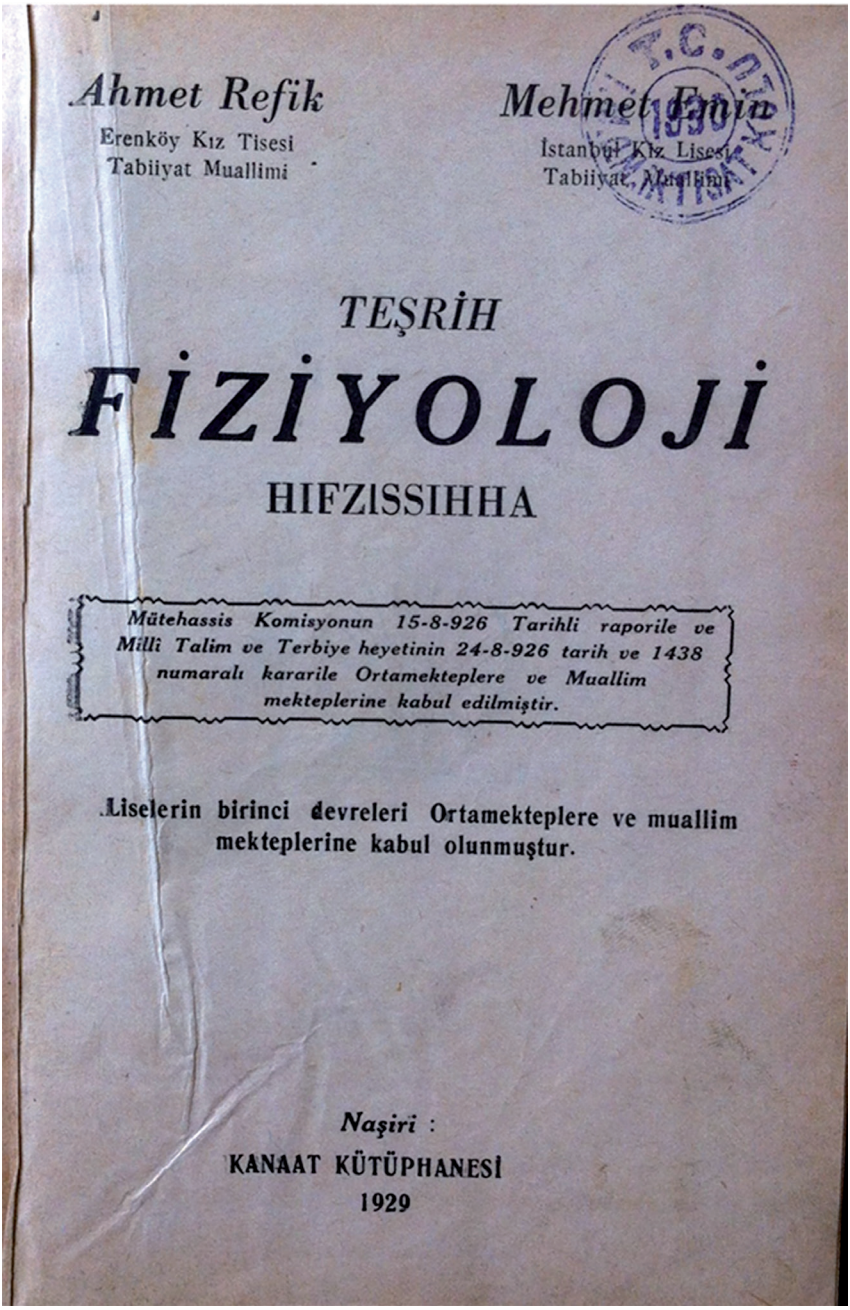

Resim 2. Ahmet Refik İle Mehmet Emin'in "Teşrih, Fizyoloji, Hıfzıssıhha" Kitabının İç Kapağı.

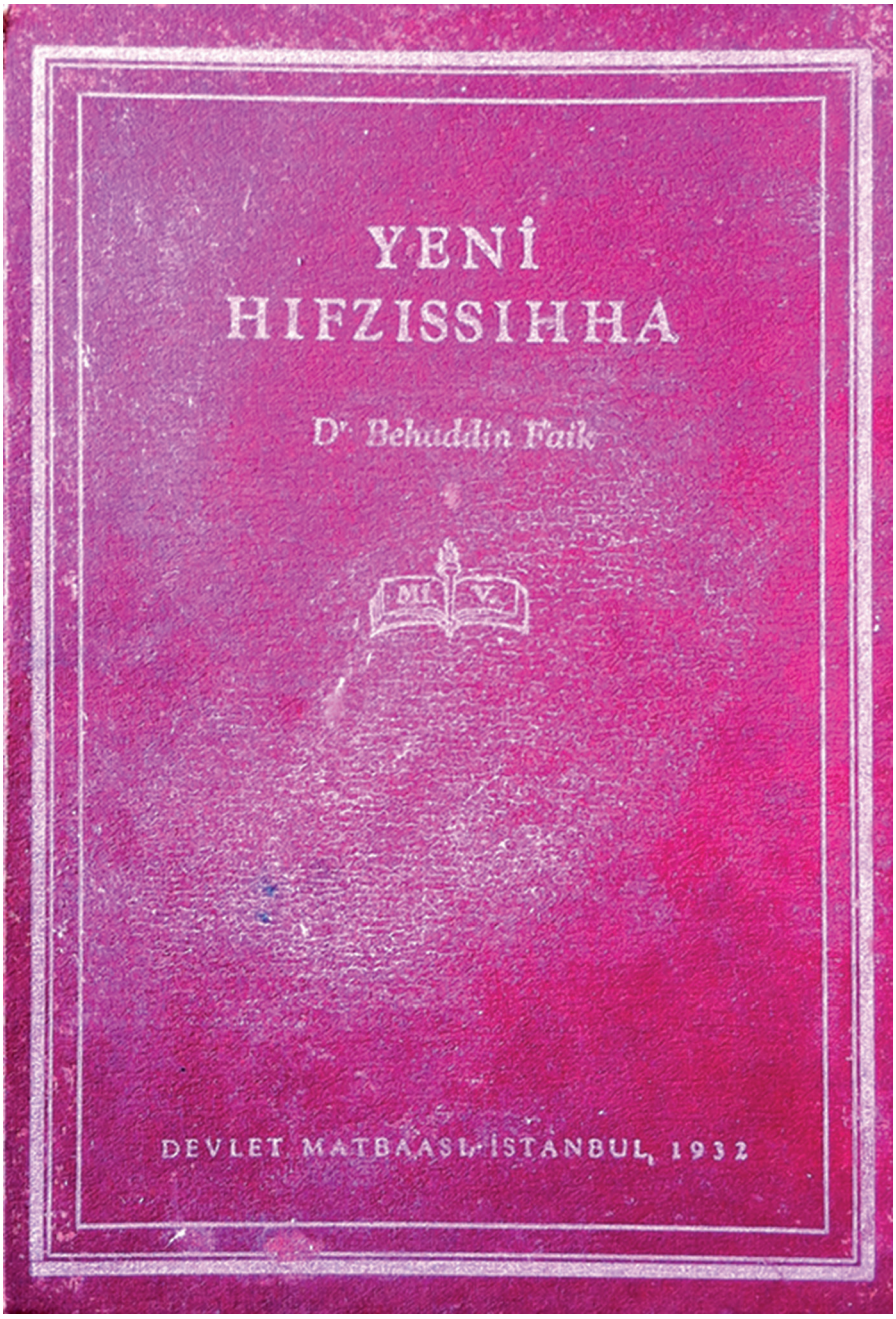

Resim 3. Behaddin Faik'in "Yeni Hıfzıssıhha" Kitabının Dış Kapağı.

TÜRK MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRA KARARLARINDA KADININ YERİ (1939-2014)

Ümmügülsüm CANDEĞER*

ÖZET

Şûralar, Millî Eğitimle ilgili öngörülerde bulunmak, amaç ve yöntemler belirlemek üzere toplanırlar. Aldıkları kararlar Millî Eğitim Bakanlığı'nda tavsiye karar olarak kabul edilir. Milli Eğitim Şûraları ile ilgili ilk çalışmalar daha Kurtuluş Savaşı sürerken ortaya çıkmıştır. Şûraların hazırlığı niteliğinde 16 Temmuz 1921'de yeni bir devletin, Türkiye'nin, eğitimine bir perspektif oluşturması amacıyla Mustafa Kemal'in başkanlığında Ankara'da "Maarif Kongresi" düzenlenmiş, hemen sonra ise Heyet-i İlmiye çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalara günümüzdeki şûraların ön hazırlığı da denilebilir.

Kadın toplumun yarısı demektir. Osmanlı Devleti döneminin tamamına bakıldığında kadınların örgün eğitim hayatında çok yeri olmadığı görülmektedir. Cehaletle savaşabilmek için toplumun tamamını kapsayan bir eğitim sistemine ihtiyaç duyulmaktadır. Kadın örgün eğitim hayatına girmelidir ve etkin bir rol oynamalıdır. Çocukların ilk eğitiminin verildiği yer olan ailede de gelişmeler yaşanabilmesi için kadının eğitimin içinde yer almasına imkân verilmelidir.

Araştırmanın problemi "Kadınlar Türk Eğitim sisteminde, eğitimin neresindedir?" sorusudur. Bu sorunun cevabını verebilmek için kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Yapılan bu çalışma ile bu sorunun alt sorularından biri olan "Millî Eğitimin şekillenmesinde tavsiye karar alan en büyük toplantıların kararlarında kadın nerededir?" sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır.

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Cumhuriyet Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, E-posta: gcandeger@gmail.com

Araştırmada, 1921-1926 yılları arasındaki Heyet-i İlmiyeler ve 1939-2014 yılları arasında yapılmış olan Türk Millî Eğitim Şûraları'nda kadınlarla ilgili olarak alınmış olan kararların bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Araştırmanın evrenini, 1921-1926 yılları arasındaki Heyet-i İlmiyeler ve 1939-2014 yılları arasında yapılmış olan Türk Millî Eğitim Şûraları oluşturmaktadır. Evrenin tamamına ulaşıldığından örneklem alma yoluna gidilmemiştir. Araştırmada, veri toplama yöntemi olarak yazılı doküman incelemesi kullanılmış ve elde edilen veriler betimsel analiz ile çözümlenmiştir. Ayrıca, dokümanlardan elde edilen veriler, nicelleştirilerek tablo hâlinde de verilmiştir.

Araştırma sonuçlarına göre, Millî Eğitim Şûraları'nda kadın konusunun gündeme getirildiği ilk şura, 3. Millî Eğitim Şûrası (1946) olmuştur. 6. ve 7. Millî Eğitim Şûra kararlarında Kız Teknik Okulları, Kız Öğretmen Okulları ve amaçlarının açıklandığı bölümlerde Kadın ile ilgili kararların alındığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türk Millî Eğitim Şûra Kararları, Türk Millî Eğitim Sisteminde Kadın, Eğitimde Kız Öğrenciler, Kız Öğretmen Okulları, Cinsiyet Eşitliği.

WOMEN'S PLACE IN THE TURKISH NATIONAL EDUCATION COUNCIL DECISIONS (1939-2014)

ABSTRACT

Councils, to make predictions about national education, are collected to determine the purpose and methods and their decisions are considered as advice in the Ministry of Education decision. The first studies on the National Education Council emerged again during the War of Independence. The nature of the preparation of the Council meetings of a new government on 16 July 1921 Turkey's education in order to create a perspective chaired by Mustafa Kemal in Ankara, "the Ministry of Education Congress" was held immediately after the delegation of science studies had been performed. These studies were to be called preparation of today's Council meeting.

Woman is half the society. In the whole period of the Ottoman Empire we didn't see women in formal education life. Ignorance needed to combated by training system covering the whole society. Women should enter into formal education life and also should play an active role. In families with children which are given initial training in order to survive should be given the opportunity to take part in the development of women's education.

The problem of the study is the question: "Where is woman in Turkish education system?" A comprehensive study is needed in order to give an answer to this problem. In this study, one of the sub-questions of this problem with the "National recommendations on areas where women's education is shaping the decisions of the big meeting?" Seeks to answer the question.

In the study, between the years of 1921-1926 and the delegation of sciences made between the years 1939-2014 are evaluated in a Turkish National Education Councils of the decisions taken regarding women. The population of the study, between the years 1921-1926 Delegation of the built between 1939-2014 year of sciences and was composed of Turkish National Education Council. That did not go the way the entire universe accessible sampling. In the study, was were obtained as written document analysis and data collection methods used were analyzed descriptively. Moreover, data obtained documents is made a numerically table.

According to the survey, the National Education Council that first raised the subject of women's council, 3rd National Education Council (1946), respectively. Girls'

Technical School in the 6th and 7th National Education Council decision, Girls School Teachers in the section where decisions are made and purposes are seen about women.

Key Words: Turkish National Education Council Desicions, Women in the Turkish National Education, Female Student in Education, Female Teacher's Schools, Gender Equality.

GİRİŞ

Toplum kadın ve erkeklerden oluşmuştur. Türk toplumda kadın-erkek nüfus oranı %50'dir.[1] Bu haliyle kadınlar ve erkekler ortalama olarak aynı sayıdadır. Toplumu değerlendirirken bu iki cinsin de eşit miktarda olduğunu kabul etmek gerekir. Cinsiyet konusu bir bildiriye sığmayacak kadar geniş bir konudur. Bu çalışmada bunlardan bahsedilmeyecektir. Bu çalışmada Türk eğitim sisteminin danışma organı olan Millî Eğitim Şûralarında kadının yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

"Cennet anaların ayakları altındadır" hadisi şerif-i annelerin çocuklarından razı olmalarının onlara cennet kapılarını açacağını ifade etmektedir. Dinî inanışlara göre de ilk insanlar olan Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaradılışında önce erkek yaratılmış kadın ise onun sol kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Bu inanışın temelini ise Nisa Suresi 1. ayet-i kerimesinde görmek mümkündür. "O insandan eşini vücuda getirdi".[2]

Dinî bağlamda kadın çocuğun annesi ve onun rızası olunca cennet vaat ediliyor. Kutsal kitabımız bağlamında bakıldığında ise erkeğin sol kaburgasından yaratılmış. Kadın her ne olursa olsun değerli, kıymetli ve soyun devamlılığı için de olmazsa olmaz unsurlardan biridir.

Toplumun temel taşlarından biri olan kadının Osmanlı Devleti döneminde örgün eğitimde çok yeri olmadığını görmek mümkündür. Bu durum Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Cumhuriyet ile birlikte cehalete karşı başlatılan savaşta kadınların eğitimi de önemli meselelerden biri olmuştur.

Klasik Osmanlı döneminde kadınlar 4-5 yıl süren sıbyan mektebine devam edebilmişlerdir. Buralarda kadın erkek ayrımı yapılmaksızın

---

[1] TUİK, http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist, Erişim Tarihi: 01.10.2015, st: 12:00.

[2] Nisa Suresi 1. Ayet: "Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadınlar üretipyayan Rabbinizden sakının. Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah üzerinizde bir gözetleyicidir." Ali Özek vd., **Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, Diyanet Vakfı Yay. No: 86, Ankara, Tarihsiz, s. 76.

karma bir şekilde eğitim verilmiştir. Sıbyan mektebinde dinî bilgiler ve okuma yazma eğitimi verilmiş, bununla birlikte ekonomik durumu iyi olan aileler evde kızlarının eğitimi için özel hocalardan dersler de alabilmişlerdir. Sıbyan mektebi ve özel ders dışında kadınların eğitim gördükleri en yüksek dereceli eğitim kurumu Osmanlı sarayında bulunan haremdi. Haremde okuma-yazma- *Kur'an-ı Kerim*, Türkçe gibi derslerin yanı sıra nakış işlemek, dikiş dikmek, dantel ve örgü yapmak gibi işlerde öğretilmiştir.[3]

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı doğrudan kadın eğitimini ön plana çıkarmasa da Batılılaşmanın gereklerinden biri olarak kadınlara da haklar tanımıştır.[4] Tanzimat'ın önünü açtığı kadının eğitilmesi meselesinde ilk önemli adım 1859'da Kız (İnas) Rüştiyesi'nin açılmış olmasıdır. Batılı anlamda eğitim kurumlarının oluşturulmasının başlangıcı sayılan Nisan 1869'da ilan edilen Maarifi-i Umumiye Nizamnamesi'yle eğitim ile ilgili devlet kurumlarında yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Özellikle eğitim, bir devlet meselesi olarak kabul edilmiş sıbyan mekteplerine devam zorunluluğu erkekler için 6-10, kızlar için 7-11 yaşları arası olarak belirlenmiştir.26 Nisan 1870'de kız öğrencilere bayan öğretmen yetiştirilmesi amacıyla İstanbul'da kız öğretmen okulu açılmıştır (Dârülmuallimât).1876 yılında Meşrutiyet'in ilanıyla daha ileri adımların atılmasını sağlamıştır.[5]

II. Meşrutiyet döneminde kadının eğitimi konusu ülkede geçerli olan siyasal akımlara göre değişik fikirler vardır. İslamcılık akımı savunucuları arasında kadının eğitimi ile farklı görüşler bulunmaktadır. Bir

---

[3] Songül Keçeci Kurt, **Osmanlı Devleti'nde Kadın Eğitimi: Harem'den Mektebe**, İzmir, 2011, s. 7-10. Mustafa Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttukları Dersler", **Belleten**, C. LXVIII / 253, (Aralık 2004), Ankara, 2005, s.650.

[4] Nevin Meriç, "Kadında Meydana Gelen Değişimlerin Tarihselliğinden Birkaç Kesit", **Osmanlıdan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü**, İstanbul, 2000, s.54.

[5] Yunus Özger, "Osmanlı'da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümeleri", **History Studies International Journal Of History**, C.4, S.1, 2012, s. 421-422.

kısmı kadının okumasında bir mahzur görmezken bir kısmı kadınların eğitilmesinin devletin bekası için zararlı olacağı görüşünü savunmuşlardır. Batıcılık akımını savunanlar kadına doğurganlık özelliğinin dışında toplumun annesi olarak görmüşlerdir. Türkçülük akımını savunanlar kadına gereken değerin verilmesi gerektiğini savunmuşlar, diğer akımlara göre en ılımlı bakan taraf olmuşlardır. Toplumu bir elmanın iki yarısı olarak gören bu akım kadının sosyal hayatın içine girmesi gerektiğini savunmuşlardır.[6] Türkçü akımın önemli temsilcilerinden Ziya Gökalp kadının yerini sorgulamış ve sonuç olarak İslamiyet öncesi Türk Tarihi'ne bakmanın yeterli olduğu sonucuna ulaşmıştır.[7] İttihat ve Terakki Partisi'nin etkin olduğu bu dönemdeki gelişmeler ve değişmeler de Cumhuriyet döneminin temelini teşkil etmiştir. Cumhuriyet döneminde kadına bakış açısı da İttihat ve Terakkicilerin ki gibi kadının sosyalleşmesi gerekliliğiyle bağdaşmaktadır.

Milli Eğitim Şuraları, Türkiye'deki eğitim sorunlarının tartışılarak bu sorunların çözüm kararlarının alındığı ve belirli aralıklarla toplandığı Milli Eğitim Bakanlığı'nın en büyük danışma organıdır. İlk Millî Eğitim Şûrası 1939 yılında toplanmış[8] sonuncusu 2014 yılında olmak üzere, toplam 19 Şûra düzenlenmiştir. Danışma organı olan Şûra'da alınan kararlar Millî Eğitim Bakanının tasdikiyle kesinleşir. Şûra'nın yetkileri Bakanlık makamının kararları onaylayıp onaylamamasıyla sınırlıdır. Şûra Millî Eğitim Bakanı tarafından toplantıya çağrılır. Alınan kararlar Bakan tarafından uygulamaya aktarılırsa Şûra kararları uygulanma imkânı bulur; yoksa bir temenni niteliğinde kalır. Bir bakıma Şûra kararları uygulayan hükümetin eğitim politikasını yansıtır. Hükümetlerin Şûra'yı toplantıya çağırmalarındaki duyarlılıkları Şûra'nın etkinliğini

---

[6] Bahar Baskın, **II. Meşrutiyet'te Eğitim, Kadın ve İnas Darülfununu (İlk Kadın Üniversitesi),** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Kamu Yönetimi Bölümü) Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 66.

[7] Ayşe Durakbaşa, "Cumhuriyet Döneminde Kemalist Kadın Kimliğinin Oluşumu", **Tarih ve Toplum**, C. 8, S. 51, Mart, 1988, s.36.

[8] Muzaffer Deniz, **Millî Eğitim Şûralarının Tarihçesi ve Eğitim Politikalarına Etkileri**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001, s.171.

belirler. Uzun zaman toplanamayan bir Şûra'nın yetki ve etkisinden söz edilemez.[9]

Şûraların hazırlığı daha Kurtuluş Savaşı sırasında başlamıştır. I. Maarif Kongresi 16 Temmuz 1921'de toplanmıştır. Maarif Kongresi'nden sonra 1923, 1924, 1925(1926)[10]'da olmak üzere üç kez Heyet'i İlmiyeler toplanmıştır. Şûralar Heyet'i İlmiyelerden sonra oluşturulmuşlardır. Şûra ile ilgili kanunlara ihtiyaç duyulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, eğitim alanında yapılan en önemli çalışma eğitimde birliğin sağlanması meselesi olmuştur. Bunun için 1924'de "Tevhidi-i Tedrisat" kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunla eğitim kurumları tek çatı altında merkeziyetçi bir idareye bağlanmış ve denetim altında alınmıştır. Bu gelişmeler eğitim ve öğretim işlerini yürütecek merkezi bir kuruma ihtiyaç doğurmuştur. "Milli Talim ve Terbiye Heyeti" buna istinaden 22 Mart 1926 tarihi ve 789 sayılı "Maarif Teşkilatına Dair Kanun"la Talim ve Terbiye Dairesi şeklinde kurulmuştur. Bu yasa ile taşra teşkilatı ve okullarda düzenlemeler yapılmıştır. 789 sayılı yasa çıktığında şuralar ile ilgili çalışmalar henüz devam ettiğinden bu yasada Şûralar yer almamıştır. Bu yasa gereğince Milli Eğitim Bakanlığının 19 Nisan 1926 tarihli toplantısında Milli Eğitim Şura'sı yönetmeliği kabul edilmiştir.

10 Haziran 1933'te yürürlüğe giren 2287 sayılı "Maarif Vekâleti Merkez Teşkilatı ve Vazifeleri Hakkında Kanun"da Şûraların toplanma şekli ve esaslarından bahsedilmektedir.[11] Kanunun 3. Maddesi "*Maarif şûrası Cumhuriyet maarifinin terbiye ve tedrisata taallûk eden işlerinde talim ve terbiye dairesince hazırlanacak nizamname, talimatname, program ve esaslarla şûra azası tarafından bu mevzular etrafında yapılacak teklifleri tetkik ederek bir karara bağlar. Maarif şûrasının kararları Maarif Vekilinin tasdikile katileşir*" demektedir.

Aynı Kanunun 4. Maddesi *"Maarif şûrası şu zatlardan terekküp eder:*

---

[9] Tuğba Ayaz, **Millî Eğitim Şuralarında Tarih Öğretimi**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Programları ve Öğretimi Bölümü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2009, s.19.

[10] 27 Aralık 1925'te başlayan toplantılar 1926'da sonuçlandığı için kaynakların bir bölümünde 1925 bir bölümünde 1926 olarak geçmektedir.

[11] **Resmi Gazete**, 22 Haziran 1933, S. 2434.

1) Maarif müsteşarı,

2) Millî Talim ve terbiye dairesi reis ve azaları,

3) Darülfünun emini ve darülfünunun her fakültesi ile güzel sanatlar akademisinin her şubesinden ve Maarif Vekâletine bağlı yüksek mekteplerin muallim meclislerince seçilecek birer müderris veya muallim,

4) Tedrisat umum müdürleri ve kütüphaneler, müzeler müdürlerile mektep müzesi müdürü,

5) Müfettişlerce kendi aralarından seçecekleri iki müfettiş,

6) Maarif müdürlerinden Vekâletçe seçilecek iki zat,

7) Her lise ile muallim mekteplerinin muallim meclislerince gösterilecek birer namzetten vekâletçe seçilecek üçer zat,

8) Maarif müdürlerince gösterilecek birer namzet arasından Vekâletçe seçilecek iki ilk tedrisat müfettiş ve üç ilk mektep muallimi,

9) İhtisaslarından istifade olunmak üzere Vekâletçe davet olunacak yedi zat,

Şûraya seçki ile gelen zatlar her üç senede bir seçilirler. Şûranın reisi Maarif vekilidir." şeklinde Şûra üyelerini açıklamaktadır.

Kanun çerçevesinde resmi olarak Şûra toplanması için ön hazırlık yapılmış olmasına rağmen ilk Şûra 1939'da toplanabilmiştir. Aynı kanunun 5. Maddesi Şûranın toplanma süresini belirlemiştir. "*Maarif şûrası üç senede bir defa toplanır. Ancak lüzumu halinde Maarif Vekili Şûrayı fevkalâde toplantıya da davet edebilir*". Ancak Şûraların toplanma tarihlerine bakıldığında bazılarının zamanında toplanmasına rağmen bazılarının zamanında toplanmadığını görmek mümkündür.

Şûralarla ilgili kanun maddesi incelendiğinde Şûra'nın Millî Eğitim Bakanı nezaretinde toplandığı ve seçilecek üyelerin kararında da bakanlık merkezinin etkili olduğu görülmektedir. Bu durum iktidardaki hükümetin toplumsal ve ekonomik politikasının Şûra'ya yansımasını kaçınılmaz kılmaktadır.

Bu çalışmada I. Maarif Kongresi, Heyet'i İlmiyeler ve Şûra kararları incelenmiştir. Kararların incelenmesinde çalışmanın konusu olan "Kadın" konusu taranmıştır. Yapılan taramada kadınların kararlarda ne kadar ve ne şekilde geçtiği ortaya konulmuştur.

Amaç

Araştırmanın problemi "Kadınlar Türk Eğitim sisteminde, eğitimin neresindedir?" sorusudur. Bu sorunun cevabını verebilmek için kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Yapılan bu çalışma ile bu sorunun alt sorularından biri olan "Millî Eğitimin şekillenmesinde tavsiye karar alan en büyük toplantıların kararlarında kadın nerededir?" sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır

Yöntem

Araştırmada, 1921-1926 yılları arasındaki Heyet-i İlmiyeler ve 1939-2014 yılları arasında yapılmış olan Türk Millî Eğitim Şûraları'nda kadınlarla ilgili olarak alınmış olan kararların bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Araştırmanın evrenini, 1921-1926 yılları arasındaki Heyet-i İlmiyeler ve 1939-2014 yılları arasında yapılmış olan Türk Millî Eğitim Şûraları oluşturmaktadır. Evrenin tamamına ulaşıldığından örneklem alma yoluna gidilmemiştir. Araştırmada, veri toplama yöntemi olarak yazılı doküman incelemesi kullanılmış ve elde edilen veriler betimsel analiz ile çözümlenmiştir. Ayrıca, dokümanlardan elde edilen veriler, nicelleştirilerek tablo hâlinde de verilmiştir.

Bulgular

Tablo 1: Şûralar ve Kadın ile ilgili konular

Tarih	Toplantı Adı	Kadın ile ilgili gündem maddeleri/kararlar
1921 (16 Temmuz)	I. Maarif Kongresi	Maarif Kongresi 2. toplantıda görüşülen **gündem** maddelerinden biri; "Projede yer alan meslek derslerinin ilkokullarda bütünüyle öğretilmesinin mümkün olmadığı, ancak sanat ve bir iş için kabiliyetlerin esas olduğu ve kız okullarının, kızların ev kadını olabilmeleri için gerekli pratik bilgilerin konulması gerektiği belirtilmiştir."
1923 (15 Temmuz-15 Ağustos)	I. Heyet-i İlmiye	Kız ve Erkek Öğretmen Okulları Tüzük ve Programları İstanbul Kız ve Erkek Öğretmen Okullarında Orta Kısım Açılması
1924	II. Heyet-i İlmiye	Kız liselerinin de erkek liseleri gibi tam sınıflı hâle getirilmesi
1925 (27 Aralık)	III. Heyet-i İlmiye	Gündüzlü ortaokullarda karma öğretim uygulaması
1939 (17-29 Temmuz)	1. Millî Eğitim Şûrası	**1.** Şûra Kararı Erkek teknik, kız teknik ve ticaret öğretim kurumlarının yönetmelikleri ve öğretim programları incelenip karara bağlanmıştır.
1943 (15-21 Şubat)	2. Millî Eğitim Şûrası	-
1946 (2-10 Aralık)	3. Millî Eğitim Şûrası	**1.** Şûra Kararı Kız Enstitüleri Program ve Yönetmeliği
1949 (23-31 Ağustos)	4. Millî Eğitim Şûrası	-
1953 (4-14 Şubat)	5. Millî Eğitim Şûrası	-

1957 (18-23 Mart)	6. Millî Eğitim Şûrası	Şûra Gündemi 1. Mesleki ve Teknik Öğretim a) Erkek Teknik Öğretim b) Kız Teknik Öğretim **1. Şûra Kararı** **a) Sanat enstitülerinin bazı bölümlerine kız öğrenci alınması karara bağlanmıştır.** **Kız teknik öğretiminin amacı;** a. Genel eğitim b. Ev kadınlığı eğitimi c. Fertlerin, ailelerin, toplumun ve memleketin ihtiyacına göre mesleki eğitim vermek olarak tanımlanmıştır. b) Halk eğitiminin gayeleri c) Cehâletin taafiyesi d) Okuma yazma oranının yükseltilmesi e) Millî birliğin kuvvetlendirilmesi f) Toplum kalkınması g) Hizmet ülküsünün geliştirilmesi h) Ahlâk terbiyesi i) Tarih ve tabiat sevgisi j) İç ve dış turizm bilgisi verilmesi k) Halk eğitimi faaliyetleri için gönüllü eleman yetiştirilmesi l) Halk eğitiminde görme ve işitme yolu ile eğitim m) Şehir okullarında "köycü kardeş kolları" n) Ordunun ve diğer bakanlıkların yardımı o) Köy sanat ve endüstrisi p) Halk eğitimi için eleman yetiştirilmesi konuları, ayrıca q) Halk eğitim faaliyetleri için gerekli teşkilatla ilgili kanun tasarısı incelenerek kabul edilmiştir. **2. Şûra Kararı** Kız enstitülerinde, sekreterlik şubelerinin açılması görüşlerini Şûra Genel Kurulu benimsememiştir.

1962 (5-15 Şubat)	7. Millî Eğitim Şûrası	Şûra Gündem**i** C) Kız Teknik Öğretim Şûra'da alınan kararlar **1.**Şûra Kararı 6. Kız Enstitüleri Kız enstitülerinin "ortaokula dayalı ve genç kızlarımıza iyi ev kadınlığı ve vatandaşlık nitelikleriyle birlikte verimli bir üretken olarak hayatlarını kazanabilmelerini mümkün kılacak bilgi ve becerileri kazandıran üç yıllık bir meslek okulu" hâline getirilmesi hususunda Koordinasyon Grubunca hazırlanan ve Millî Eğitim Şûrasınca kabul edilen tarif ve teklifler uygun görülmüştür. Bu esaslara göre yeniden hazırlanacak olan müfredat programları ve yönetmelikler 1963-1964 yılı başında uygulanmaya başlanmalıdır. Hazırlık çalışmaları, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı ile iş birliği suretiyle, Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğünce yapılacak ve meydana getirilecek müfredat programları ve yönetmelikleri en geç 30 Nisan 1963 tarihine kadar Talim ve Terbiye Kurulunun incelemesine sunulacaktır. **2**. Şûra Kararı **8- Kız ve Erkek Sanat Liseleri** Kız ve erkek sanat enstitülerine "kız ve erkek sanat liseleri" adının verilmesi teklifi Koordinasyon Grubunca uygun görülmediği hâlde Millî Eğitim Şûrası'nda kabul edilmiştir. Üç yıllık sanat enstitülerinin amaçları yukarıda sarih olarak belirtilmiş bulunduğuna göre, memleketimizde belirli bir anlam taşıyan "lise" adının bu okullara verilmesi yerine, esasen benimsenmiş ve tutunmuş olan sanat enstitüleri adı altında gelişip yayılmaları daha uygun mütalaa edilmiştir. Diğer taraftan sanat enstitüleri mezunlarına verilecek unvanlar konusu üçer yıllık müfredat programlarının hazırlanmasından sonra Talim ve Terbiye Kurulunca ele alınmalıdır.

		3. Şûra Kararı **9- Akşam Kız Sanat Okulları** Koordinasyon Grubunca teklif ve Millî Eğitim Şûrasınca tasvip edildiği gibi akşam kız sanat okullarının "Türk kadınını besin, beslenme, çocuk bakımı ve eğitimi ile ilgili problemlerinin çözümünde ehil hâle getiren; evini beceriyle idare etmeye yeterli kılan ve ona icabında el sanatlarından birisiyle hayatını kazanma imkânı sağlayan kurs mahiyetinde okullar" olarak tarif edilmesi ve adının "kadın meslek okulları" olması uygun görülmüştür. Şûra tarafından da tasvip edilen tekliflere göre, bu okullardaki kurs programlarının hemen hazırlanarak Talim ve Terbiye Kurulunun incelemesine sunulması için gerekli tedbirler Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğünce alınacaktır. **4.**Şûra Kararı **F- Kız Teknik Öğretmen Okulu** Koordinasyon Grubu kız teknik öğretmen okulunu "orta dereceli kız teknik öğretim okullarında atölye ve meslek derslerini okutacak, yeteri derecede genel kültüre, pedagojik formasyona ve mesleki beceriye sahip öğretmenler yetiştiren dört yıllık yüksek dereceli bir öğretmen okulu" olarak tarif etmiştir. Bu tarif Millî Eğitim Şûrasında biraz daha işlenmek suretiyle şu şekli almıştır: "Kız teknik öğretmen okulu, orta dereceli kız teknik öğretim okullarında mesleki dersleri ve dengi okullarda branşları ile ilgili dersleri okutacak yeteri derecede genel kültüre, pedagojik formasyona ve mesleki beceriye sahip öğretmenler yetiştiren dört yıllık yüksek dereceli bir okuldur. ". Bu tarif uygun görülmüştür. Bu okulun adının, Koordinasyon Grubunca teklif ve Millî Eğitim Şûrasınca tasvip edildiği üzere "kız teknik yüksek öğretmen okulu" olması kabul edilmiştir.

		Bu teklifler de dikkate alınmak suretiyle, kız teknik yüksek öğretmen okulu müfredat programlarının, 1962-1963 döneminde hazırlanacak olan kız enstitüleri programına muhteva bakımından paralel olarak ele alınması uygun görülmüştür. Bu hususta gerekli çalışmalar, Talim ve Terbiye Kurulu ile de iş birliği suretiyle Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğünce yapılacak ve hazırlanacak yönetmelik tasarıları en geç 1963 Mayıs ayı sonuna kadar Talim ve Terbiye Kurulunun incelemesine sunulacaktır. **5**. Şûra Kararı **G- Kadın Meslek Öğretmen Okulu** Koordinasyon Grubunca teklif ve Millî Eğitim Şûrasınca tasvip edildiği üzere kadın meslek öğretmen okullarının akşam kız sanat okulları için atölye öğretici elemanlarını yetiştiren iki yıllık bir öğretmen okulu olarak tarif edilmesi uygun görülmüştür. Bu okul ile ilgili tekliflere uygun olarak hazırlanmış olan müfredat programı tasarısına nihai şeklin verilmesi ve 1962-1963 öğretim yılı başında uygulanmaya başlanması için gerekli tedbirler Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığınca alınacaktır. **6. Şûra Kararı** **H- Köy Kadınları Gezici Kurslarına Öğretmen Yetiştirilmesi** Bu konuda Koordinasyon Grubunca teklif ve Millî Eğitim Şûrasınca kabul edilen teklifler uygun görülmüştür. Bu tekliflere göre gerekli işlemler Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı ile iş birliği suretiyle Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğünce yapılacaktır.
1970 (28 Eylül-3 Ekim)	8. Millî Eğitim Şûrası	-

1974 (24 Haziran- 4 Temmuz)	9. Millî Eğitim Şûrası	**1. Şûra Kararı** **B- TÜRK MİLLÎ EĞİTİMİNİN TEMEL İLKELERİ** 12-KARMA EĞİTİM Okullarda kız ve erkek karma eğitim yapılması esastır. Ancak eğitimin türüne, imkân ve zorunluluklara göre bazı okullar yalnızca kız veya yalnızca erkek öğrenci ayrılabilir. (M. E. T. K. Madde- 15)
1981 (23-26 Haziran)	10. Millî Eğitim Şûrası	**1. Şûra Kararı** 14- Öncelikli yörelerden başlanılarak temel eğitim okullarında birer yıllık anasınıfları ve kız meslek liselerinde uygulama ana sınıfları açılması
1982 (8-11 Haziran)	11. Millî Eğitim Şûrası	-
1988 (18-22 Haziran)	12. Millî Eğitim Şûrası	**Türk Eğitim Sistemi** **1. Şûra Kararı** **A) İlköğretim** Karar 19. Yatılı ilköğretim bölge okullarından mezun olan kız öğrencilerin, meslek kazandırıcı okullara imtihansız alınmaları; kız öğrencilerin okula devamlarının özendirilmesi. **2. Şûra Kararı** **B) Genel, Mesleki ve Teknik Ortaöğretim** Karar 23. İhtiyaç duyulan yerleşim birimlerinde, yeterli öğrenci bulunmaması sebebiyle atıl kapasite yaratılabilecek ve öğretmen bulma sıkıntısı çekilebilecek ayrı ayrı ortaöğretim kurumları açmak yerine (Endüstri Meslek Lisesi, Kız Meslek Lisesi, Ticaret Lisesi), bu tür genel mesleki ve teknik programları bünyesinde uygulayabilecek, birlikte veya ayrı mekanlarda da eğitim yapılabilecek ve tek yönetime bağlı liseler açılmasına kısa dönemde geçilmesi.

		3. ve 4. Şûra Kararı Öğretmen Yetiştirme Karar 6. Teknik Eğitim, Mesleki Eğitim Fakülteleri ile Sanat Eğitimi ve Kız Sanat Eğitimi Yüksekokullarının öğrenci kaynağını, Kız Meslek, Endüstri Meslek, Teknik, Ticaret, Otelcilik ve Turizm Meslek Liseleri ile diğer meslek liselerinin teşkil etmesi. Karar 12. Mesleki Eğitim ve Teknik Eğitim Fakülteleri ile Sanat Eğitimi ve Kız Sanat Eğitimi Yüksekokullarına; Kız Meslek, Endüstri Meslek, Teknik, Ticaret, Otelcilik ve Turizm Meslek Liseleri ile diğer meslek liseleri mezunlarından ÖSS ve Mesleğe Yatkınlık Testi ile öğrenci alınması. **5. Şûra Kararı** **Temenni Karar** 29- Kız teknik yüksek öğretmen okulu mezunları ile meslek eğitimi fakültesi mezunlarının da, erkek teknik yüksek öğretmen okulları ile teknik eğitimin fakültelerinden mezun olan gibi memuriyete bir üst dereceden başlaması hususları, XII. Millî Eğitim Şûrası'nın yapmış olduğu komisyon ve genel kurul çalışmalarında, istişare ve temenni mahiyetinde olmak üzere kararlaştırılmıştır.
1990 (15-19 Ocak)	13. Millî Eğitim Şûrası	-
1993 (27-29 Eylül)	14. Millî Eğitim Şûrası	-
1996 (13-17 Mayıs)	15. Millî Eğitim Şûrası	**1. Şûra Kararı** **Toplumun Eğitim İhtiyacının Sürekli Karşılanması** 2-Halk eğitim merkezleri, çıraklık eğitimi merkezleri, kız meslek liseleri, ticaret meslek liseleri, otelcilik turizm meslek liseleri, endüstri meslek liseleri gibi kurumlarda yapılan benzer hizmetler, bir bütünlük içerisinde ele alınmalı, il ve ilçe düzeyinde yeniden yapılandırılmalıdır.

1999 (13-17 Kasım)	16. Millî Eğitim Şûrası	**1. ve 2. Şûra Kararı** **1. Mesleki ve Teknik Eğitimin, Orta Öğretim Sistemi Bütünlüğü İçinde Ağırlıklı Olarak Yeniden Yapılandırılması** **38.** Özellikle kız örencilerin mesleki teknik eğitim programlarına katılmalarını sağlamak amacıyla özendirici tedbirler alınmalıdır. Ders Kitapları ve diğer ders araç-gereçlerinde cinsiyete dayalı ayırımcılık yapılmamalıdır. **42.** İlköğretim sonrası eğitimde okullaşmayı artırmak amacıyla kız öğrencilere burs ve iş vererek, mesleki eğitim programlarına yönlendirme sağlanmalıdır. Öğrenci velilerine bazı özel teşvikler getirilmelidir.
2006 (13-17 Kasım)	17. Millî Eğitim Şûrası	-
2010 (1-5 Kasım)	18. Millî Eğitim Şûrası	**1. Şûra Kararı** 13. Ortaöğretime erişimde güçlük yaşayan çocukların erişimlerini kolaylaştırmak için mevcut pansiyonların kapasiteleri artırılmalı, kapanma durumunda olan yatılı ilköğretim bölge okulların (YİBO) dan uygun olanların ortaöğretim pansiyonlarına dönüşümü sağlanmalı ve kız çocuklarının erişiminin sağlanması için gerekli tedbirler alınmalıdır. **2. Şûra Kararı** 14. Kız öğrencilerin ortaöğretime devamlarına ilişkin teşvikler artırılarak sürdürülmeli, bu konuda 1739 sayılı Yasanın 15. maddesi daha etkin hâle getirilmelidir. **3. Şûra Kararı** 34. Millî Eğitim Şurası Yönetmeliği değiştirilmeli ve şura katılımcılarının en az % 25'i eşit sayıdaki kız ve erkek öğrencilerden oluşmalı ve öğrencilerin katılımı demokratik süreçle sağlanmalıdır.

		4. Şûra Kararı **Psikolojik Danışma, Rehberlik ve Yönlendirme** 29. Okul öncesinden başlayarak bütün öğretim kurumlarında rehber öğretmen/psikolojik danışman istihdam edilecek şekilde norm kadro tahsis edilmeli, özellikle kız öğrencilerin çoğunlukta olduğu okullarda, rehberlik hizmetlerinin daha etkin ve verimli sürdürülebilmesi için atamalarda bayan rehber öğretmen/psikolojik danışmanlara öncelik verilmeli, yatılı ve pansiyonlu okullara rehber öğretmen/psikolojik danışman atamasına öncelik verilmeli, yatılı ve pansiyonlu okullarda ikinci rehber öğretmen/psikolojik danışman kadrosu sağlanmalıdır.
2014 (18 Temmuz)	19. Millî Eğitim Şûrası	-

Tablo incelediğinde 1921 yılında yapılan I. Maarif Kongresi'nde *"kızların ev kadını olabilmeleri için gerekli pratik bilgilerin"* öğretilmesi gerektiğine karar verilmiştir.

1923, 1924 ve 1925'te toplanan Heyet-i İlmiye toplantılarından genel olarak kız öğretmen okullarının açılması ve eğitimin karma olması gerekliliği üzerinde durulmuştur.

1939'da yapılan 1. Millî Eğitim Şûrası'nda teknik okullar ve kız-erkek okullarındaki yönetmelikler ve programları görüşülüp karar bağlanmıştır.

1946'da yapılan 3. Millî Eğitim Şûrası'nda kız teknik okullarının program ve yönetmeliği ile ilgili çalışma yapılmış ve kız teknik okulları ile ilgili öneriler görüşülüp karar bağlanmıştır.

1957'de yapılan 6. Millî Eğitim Şûrası'nda kadınlarla ilgili 2 karar alınmıştır. Mesleki ve Teknik öğretim başlığı atında kız teknik okullarının görüşülmesi gündeme alınmıştır. Şûra'da alınan kararlara bakıldığında

Kız Teknik Eğitimi'nin programı ve amacı ortaya konmuştur. Kız Teknik Eğitimi ile ev kadını yetiştirilmesi, toplumun kalkındırılması, millî birliğin kuvvetlendirilmesi, halk eğitiminin düzenlenmesi gibi amaçları olduğu kararı alınmıştır. 2. karar ise kız enstitülerinde sekreterlik şubesinin açılmasının benimsenmemiş olmasıdır.

1962'de yapılan 7. Millî Eğitim Şûrası'nda gündem maddelerinden biri yine Kız Teknik Öğretimi'dir. Şûra'da kadınlarla ilgili 6 karar alınmıştır. Alınan kararların genellikle Kız okul çeşitleri üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bütün Şûralar bazında 7. Şûra'nın kadın eğitimi konusunda en detaylı kararların verildiği şûra olduğu görülmüştür.

7. Millî Eğitim Şûrası kararları 1. karar Kız Enstitüleri, 2. karar Kız ve Erkek Sanat Liseleri, 3. karar Akşam Kız Sanat Okulları, 4. karar Kız Teknik Öğretmen Okulu, 5. karar Kadın Meslek Öğretmen Okulu ve 6. karar Köy Kadınları Gezici Kurslarına Öğretmen Yetiştirilmesi şeklindedir. Bu kararlardan Kız Enstitüleri'nin *"ortaokula dayalı ve genç kızlarımıza iyi ev kadınlığı ve vatandaşlık nitelikleriyle birlikte verimli bir üretken olarak hayatlarını kazanabilmelerini mümkün kılacak bilgi ve becerileri kazandıran üç yıllık bir meslek okulu*" olması beklenmektedir. Akşam Kız Sanat Okulları'nın amacı *"Türk kadınını besin, beslenme, çocuk bakımı ve eğitimi ile ilgili problemlerinin çözümünde ehil hâle getiren; evini beceriyle idare etmeye yeterli kılan ve ona icabında el sanatlarından birisiyle hayatını kazanma imkânı sağlayan kurs mahiyetinde okullar"* olarak tarif edilmesi ve adının *"kadın meslek okulları"* şeklinde belirlenmiştir. Kız Teknik Öğretmen Okulu'nun amacı *"Kız teknik öğretmen okulu, orta dereceli kız teknik öğretim okullarında mesleki dersleri ve dengi okullarda branşları ile ilgili dersleri okutacak yeteri derecede genel kültüre, pedagojik formasyona ve mesleki beceriye sahip öğretmenler yetiştiren dört yıllık yüksek dereceli bir okuldur"* şeklinde belirlenmiştir. Kadın Meslek Öğretmen Okulu'nun amacı*"akşam kız sanat okulları için atölye öğretici elemanlarını yetiştiren iki yıllık bir öğretmen okulu"* şeklinde belirlenmiştir.

1974'te yapılan 9. Millî Eğitim Şûrası'nda karma eğitim konusunun tekrar gündeme geldiği görülmektedir. Karma eğitimin temel olarak kabul edildiği görülmüştür. Karma eğitimde okulun özelliğine göre bazı okulların yalnız kız, bazı okulların ise yalnız erkek öğrenci kabul etmesi de alınan kararlar arasındadır.

1981'de yapılan 10. Millî Eğitim Şûrası'nda kız meslek liselerinde uygulama anaokullarının açılması kararı alındığı görülmüştür.

1988'de yapılan12. Millî Eğitim Şûrası'nda kadınlarla ilgili 5 karar olduğu görülmüştür. Kararlar incelendiğinde meslek liselerinin daha aktif bir şekilde eğitim-öğretime katılabilmesi ve okulların birleştirilmesi gerekliliği üzerinde durulduğu görülmüştür. Meslek lisesinde okuyan kız öğrencilerin eğitim-öğretim içinde kalması sağlanmaya çalışmış ve kız öğrencilerin meslek lisesini bitirdikten sonra iş hayatında yer almasına dair kararlar alınmıştır.

1996'da yapılan 15. Millî Eğitim Şûrası'nda kadınlarla ilgili 1 karar alındığı görülmüştür. Alınan karar daha çok toplumsal bilinçlenmeye yönelik olup halk eğitiminin bir çatı altında yeniden düzenlenmesiyle ilgilidir.

1999'da yapılan 16. Millî Eğitim Şûrası'nda kadınlarla ilgili 2 karar alındığı görülmüştür. Kız öğrencilerin okula gelmesinin sağlanması için tedbir niteliğinde kararlar alınmıştır. Cinsiyet ayrımının kitaplardan çıkarılması ve kız öğrencilerin okul bitiminde iş hayatına katılımının sağlanması buradaki alınan kararların ana hedefidir.

2010'da yapılan 18. Millî Eğitim Şûrası'nda kadınlarla ilgili 4 karar alındığı görülmüştür. Alınan kararlarda kız öğrencilerin okula gitmesinin özendirilmesi hatta bu konuda kanuni yaptırımların işletilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Ayrıca Şûra'nın yapısının değiştirilerek Şûra'nın genel üyelerinden %25'inin eşit sayıdaki kız ve erkek öğrencilerden olmasıyla ilgili bir karar da alınmıştır. Bu Şûra'da ilk kez kız öğrencilerin psikolojik desteğinin daha etkili olabilmesi için öğrenci yoğunluğuna göre kız öğrencilerin olduğu okullara bayan rehber öğretmenin atanması da karar bağlanmıştır.

Bazı Şûralarda kadınlar ile ilgili karar alınmadığı konunun gündeme gelmediği görülmüştür. Kadın konusunun gündeme gelmediği Şûralar şunlardır:

1943, 2. Millî Eğitim Şûrası;

1949, 4. Millî Eğitim Şûrası;

1953, 5. Millî Eğitim Şûrası;

1970, 8. Millî Eğitim Şûrası;

1982, 11. Millî Eğitim Şûrası;

1990, 13. Millî Eğitim Şûrası;

1993, 14. Millî Eğitim Şûrası,

2006, 17. Millî Eğitim Şûrası ve

2014, 19.Millî Eğitim Şûrası'dır.

SONUÇ

Doküman inceleme yöntemiyle yapılmış olan araştırma sonuçlarına göre, Millî Eğitim Şûraları'nda kadın konusunun gündeme getirildiği ilk şura, 3. Millî Eğitim Şûrası (1946) olmuştur. 6. ve 7. Millî Eğitim Şûra kararlarında Kız Teknik Okulları, Kız Öğretmen Okulları ve amaçlarının açıklandığı bölümlerde Kadın ile ilgili kararların alındığı görülmüştür. Toplamda 19 kez düzenlenmiş olan Millî Eğitim Şûralarının 10'unda kadınlar ile ilgili kararlar alındığı 9 Şûra'da ise kadın konusunun hiç geçmediği tespit edilmiştir.

Şûra kararlarının titizlikle incelenmesinde kadının toplumsal yerinin ortaya konduğu de görülmüştür. İlk kez kadın konusunun geçtiği Şûralarda kadın ailenin devamlılığı için anne olarak ve ev hanımı olarak yetiştirilmek istenmiştir. Günümüze daha yakın zamanda yapılmış olan şûralarda ise kadın saygın bir yer kazanmış ve onun ihtiyaçlarının karşılanmasına uygun erkeklerle aynı seviyede eğitim alması hatta kız çocukların okula gönderilmesinin üzerinde durulduğu görülmüştür. Toplumsal bir çıkarımda bulunulduğunda kadınlar 20. yy. ortalarında ev hanımı ve anne olarak görülürken, 21. yy.'a gelindiğinde durum değişmiş kadın toplumun yarısı olarak hak ettiği seviyeye yükselmiştir.

Şûralar Türk Millî Eğitim sisteminde önemli bir yere sahiptir. Şûralarda alınan kararların uygulanması için Millî Eğitim Bakanı'nın kararları onaylamış olması ve yürürlüğe girmesi gerekmektedir. Ancak her şûra açılışında Millî Eğitim Bakanı'nın konuşmasında bu konudaki eksiklik olduğuna dair yakınmaları görülmektedir. Alınan kararların uygulamaya aktarılması Türk Millî Eğitim sisteminde değişim ve gelişime katkı saylayacak niteliktedir. Ancak uygulamaya geçilememiş ya da geç uygulanmış olan kararlar Millî Eğitim Şûralarının etkililiğini düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

a) Arşiv Kaynakları

MEB, Heyet-i İlmiyeler (1921-1926), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2012_ 06/06022003_heyeti_ilmiye.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 1. Millî Eğitim Şûrası (1939), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 09/05093759_1_sura.pdf, Erişim Tarihi, 08.05.2015.

MEB, 2. Millî Eğitim Şûrası (1943), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 09/05093852_2_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 3. Millî Eğitim Şûrası (1943), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 09/05093934_3_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 4. Millî Eğitim Şûrası (1946), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113329_4_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 5. Millî Eğitim Şûrası (1949), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113340_5_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 6. Millî Eğitim Şûrası (1957), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113407_6_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 7. Millî Eğitim Şûrası (1962), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113419_7_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 8. Millî Eğitim Şûrası (1970), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113428_8_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 9. Millî Eğitim Şûrası (1974), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113442_9_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 10. Millî Eğitim Şûrası (1981), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113455_10_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 11. Millî Eğitim Şûrası (1982), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113508_11_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 12. Millî Eğitim Şûrası (1988), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113522_12_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 13. Millî Eğitim Şûrası (1990), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113538_13_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 14. Millî Eğitim Şûrası (1993), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113548_14_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 15. Millî Eğitim Şûrası (1996), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113559_15_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 16. Millî Eğitim Şûrası (1999), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113618_16_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 17. Millî Eğitim Şûrası (2006), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113631_17_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 18. Millî Eğitim Şûrası (2010), http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_ 10/02113646_18_sura.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

MEB, 19. Millî Eğitim Şûrası (2014), http://www.meb.gov.tr/19-mill-egitim-srasi-sona-erdi/haber_gorme_engelli/7594/tr, Erişim Tarihi: 08.05.2015.

b) Araştırma İnceleme Eserleri

AYAZ, Tuğba, **Millî Eğitim Şuralarında Tarih Öğretimi,** Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Programları ve Öğretimi Bölümü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2009.

BASKIN, Bahar **II. Meşrutiyet'te Eğitim, Kadın ve İnas Darülfununu (İlk Kadın Üniversitesi),** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Kamu Yönetimi Bölümü) Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

DURAKBAŞA, Ayşe, "Cumhuriyet Döneminde Kemalist Kadın Kimliğinin Oluşumu", **Tarih ve Toplum,** C. 8, S. 51, Mart, 1988.

KURT, Songül Keçeci, **Osmanlı Devleti'nde Kadın Eğitimi: Harem'den Mektebe**, İzmir, 2011.

MERİÇ, Nevin "Kadında Meydana Gelen Değişimlerin Tarihselliğinden Birkaç Kesit", **Osmanlıdan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü**, İstanbul, 2000.

MUZAFFER, Deniz, **Millî Eğitim Şûralarının Tarihçesi ve Eğitim Politikalarına Etkileri,** Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001.

ÖZEK, Ali vd., **Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, Diyanet Vakfı Yay. No: 86, Ankara, Tarihsiz,

ÖZGER, Yunus "Osmanlı'da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümeleri", **History Studies International Journal Of History**, C.4, S.1, 2012. s. 421-422.

Resmi Gazete, 22 Haziran 1933, S. 2434.

ŞANAL, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttukları Dersler", **Belleten**, C. LXVIII / 253, (Aralık 2004), Ankara 2005, s. 650.

TUİK, http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist, Erişim Tarihi: 01.10.2015, st: 12:00.

PROPAGANDA VE SAĞLIK: CUMHURİYET DÖNEMİNDE SIHHÎ PROPAGANDA FAALİYETLERİ VE HALK SAĞLIĞINA ETKİLERİ (1923-1945)

Feyza KURNAZ ŞAHİN*

ÖZET

Bu çalışmada, Cumhuriyetin ilk yıllarında modernleşme ideolojisi çerçevesinde nitelikli ve sağlıklı bir nüfus oluşturma çabasına yönelik olarak, halk sağlığının korunması için yapılan sıhhî propaganda irdelenmeye çalışılmıştır. Bilindiği gibi Cumhuriyetin kurulması ile birlikte halk sağlığının iyileştirilmesine yönelik önemli adımlar atıldı. Çünkü savaştan yeni çıkmış bir toplumun sağlık şartlarının iyileştirilmesi ve halk sağlığının korunması, devletin devamı ve geleceği için zorunlu görüldü. Bu kapsamda ilk olarak sıhhî teşkilatlanma ile ilgili sorunlar çözüme ulaştırıldı. Halkın tıbbi yardım alması için hastane sayıları artırıldı, ülkenin en ücra yerlerine sıhhî personel gönderildi. Bununla birlikte halk sağlığının korunması ve gelecek kuşakların sağlıklı yetişmesini sağlamak için salgın hastalıklarla mücadeleye özel bir önem verildi. Ayrıca dönemin çeşitli iletişim vasıtaları kullanılarak sağlık propagandasının şehir ve köylerde yaygınlaştırılması sağlandı.

Halkı sıhhî konularda bilinçlendirmek ve eğitmek için yapılan sıhhî propagandanın önemli temaları bulunmakta idi. Bunlar salgın hastalıklarla mücadele, çocuk bakımı ve çocuk hastalıkları ile ilgili annelerin eğitimi, genel hijyen kurallarının halk tabanına yayılması idi. Bu temalar sıhhî filmler, renkli afişler, broşür ve risaleler, radyo konferansları ve halkevlerinde düzenlenen konferanslar yoluyla halka duyuruldu. Böylece propagandif bir yaklaşımla halkın sıhhî bilinçlenmesi sağlanmaya çalışıldı.

* Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölüm Başkanlığı, Afyonkarahisar/Türkiye, fsahin@aku.edu.tr

Ayrıca sağlık müzeleri oluşturulması ve sağlık sergilerinin düzenlenmesi de sıhhî propagandanın diğer unsurlarını oluşturdu. Sıhhî propaganda faaliyetlerinin en temel hedeflerinden birisi kadındı. Çünkü Cumhuriyet döneminde sağlık politikalarının uygulanmasında ve sağlıklı nesillerin yetiştirilmesinde kadının rolü tartışılmayacak kadar önemli idi. Bu nedenle sağlıkla ilgili propaganda çalışmalarında kadın, nitelikli ve sağlıklı nüfusun mimarı olarak gösterildi.

Çalışmanın amacı, Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlıklı ve bilinçli bir toplum yaratma amacına yönelik yapılan sıhhî propagandanın temalarını, vurgusunu ve halk sağlığına etkilerini çözümlemek olarak tanımlanır. Keza araştırmada, sıhhî propagandanın gerekçesi, yöntemi, unsurları ve sonuçları da değerlendirilmiştir. Böylece bugün hala toplumu bilinçlendirmek için artarak devam eden sağlık propagandalarının geçmişe dair izleri de arşiv kaynakları, dönemin gazete ve dergileri, sıhhî kurum raporları ve kanunlar dikkate alınarak tespit edilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Propaganda, Sıhhiye, Halk Sağlığı, 1923-1945.

PROPAGANDA AND HEALTH: MEDICAL PROPAGANDA ACTIVITIES IN THE REPUBLIC PERIOD AND THEIR EFFECTS ON PUBLIC HEALTH (1923-1945)

ABSTRACT

This study examines medical propaganda used for public health initiatives intended to develop a qualified and healthy population as a part of ideology of modernization during the first years of the Republic. With the establishment of the Republic, considerable steps were taken regarding the improvement of public health. This is because improving the sanitary conditions of a society after a battle and protecting public health were considered imperative for the continuity and future of the Republic. To accomplish this, problems regarding medical organization were solved first. Then, in order to give the public access to medical aid, the number of hospitals was increased and medical staff was sent to remote areas in the country. Additionally, special attention was given to combat epidemic diseases in order to protect public health and to ensure healthy posterity. Furthermore, medical propaganda was disseminated in cities and villages via various communication tactics.

The medical propaganda, committed to raising the awareness of the public and to educate them regarding medical issues had important themes. These themes included combating epidemic diseases, educating mothers about childcare and paediatrics, and conveying general hygienic measures. The themes were announced to the public through medical films, colorful posters, brochures and leaflets, radio conferences and by the way of conferences organized in community centres. Also, preparation of medical museums and organization of medical exhibitions were the other elements of the medical propaganda. The goal of these arrangements was to develop medical awareness with the public. Women were a targeted population with medical propaganda because the role of women was imperative for the application of health policies and raising future healthy generations which was necessary to discuss in the Republic period. For this reason, women had an important role in the construction of qualified and healthy population in these propagandas.

The purpose of this study is to analyze medical propaganda themes created to build a healthy and conscious society, with its emphasis and effects on public health during the first years of the Republic. In the study, the reasons for medical propagan-

da, as well as its method, elements and results are also evaluated. Thus, retrospective traces of health propagandas which still continue increasingly today in order to raise the awareness of public will be determined by accessing archival resources, newspapers and journals from the Republic period, reports of medical institutions, and rules.

Key Words: Republic Period, Propaganda, Health Services, Public Health, 1923-1945.

GİRİŞ

I. Dünya Savaşı sona erdiğinde hemen hemen her devletin yaşadığı en önemli sıkıntı nüfusla ilgili idi. Savaş döneminde devletlerin nüfusu sayı olarak oldukça azalmakla birlikte hayatta olan nüfus ise birçok problemle karşı karşıyaydı. Osmanlı Devleti de I. Dünya Savaşı sonucunda nüfusunun büyük bir kısmını kaybetmiş, geride kalan nüfus ise birçok sorunla baş etmek zorunda kalmıştı. Örneğin salgın hastalıklar yaşayan nüfusun en önemli problemlerinden birisi idi. Cepheden memleketine dönebilen askerlerin çoğu verem, tifüs veya frengi hastalığı taşıyordu. Öte yandan Türkiye'nin Balkan Savaşıyla birlikte girmiş olduğu on yıllık savaş süreci nüfus oranını ciddi biçimde etkilemiş, genç erkek nüfus oldukça azalmış, bu durum doğum oranlarını azalttığı gibi işgücü ihtiyacını da artırmıştır. I. Dünya Savaşı ile Türkiye, çalışan ve üreten nüfusunun büyük çoğunluğunu cephelerde kaybetmiştir[1].

Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde ise kaybedilen nüfus nitelik ve nicelik olarak istenen seviyeye getirilmeye çalışıldı. Bu meyanda sağlık sorunları öncelikli konular arasında yer aldı[2]. İlk olarak sağlık alanında teşkilatlanmaya gidildi ve 2 Mayıs 1920'de Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti (Sıhhiye Vekâleti) kuruldu. Bilahare bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele, Milli Mücadele döneminde sıhhî politikaların temelini teşkil etmiştir. Zira, Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1923'te Meclisin dördüncü yıl açışı vesilesiyle yaptığı konuşmada sağlıkla ilgili yapılan çalışmaların büyük bir bölümünün salgın hastalıklarla mücadeleye ayrıldığını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, aynı tarihli konuşmasında başta bulaşıcı hastalıklar olmak üzere sağlık alanında alınması gereken önlemlere de vurgu yapmış, memleketin düşman tarafından

---

[1] Özgür Adadağ, "Ulusu Eğitmek: İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Eğitici Sinema", **Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi**, Sayı 17, İstanbul, Aralık 2012, s. 32-33.

[2] Umut Karabulut, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)**, VI/15, İzmir, Güz 2007, s. 152-153.

harabeye çevrildiğini, halkın sefalet içinde olduğunu, yurt dışından yurt içerisine doğru mütemadiyen göç geldiğini ve bu koşullarda salgın hastalıkların sıklıkla ortaya çıkabileceğinin altını çizmiştir. Ancak bunların görüldüğü bölgede ivedilikle bertaraf edilerek salgın hastalıklarla ilgili başarılı bir mücadele verildiğine dikkat çekti. Çiçek ve lekeli hummanın bazı bölgelerde yayılma eğilimi gösterdiği ancak zamanında ve yerinde alınan tedbirler sayesinde salgının önüne geçildiğini belirtti. Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede sağlık personelinin ve sıhhî teşkilatlanmanın yeterli sayıya ulaşması gerektiği, bununla ilgili tedbirler alındığı, emrâzı sariye hastanelerinin yaygınlaştırılmasının elzem olduğu, Hıfzıssıhha Kurumu'nun aşı üretimini arttırdığını, etüv makinelerinin ve sıhhî malzemenin yeterli hale getirilmeye çalışıldığını ifade etmiştir[3].

Bilahare Cumhuriyet döneminde sağlık teşkilatlanması daha düzenli hale getirildi. 1925'te Dr. Refik Saydam'ın ikinci defa sağlık bakanlığına atanması bu açıdan önemli sonuçlar doğurdu. Saydam, sağlık sisteminin teşkilatlı hale getirilmesi için çaba harcadı[4]. Sıhhiye Vekâleti bir çalışma programı hazırladı. Burada; sağlık teşkilatının köylere kadar yaygınlaştırılması, sağlık kadrosunun yetiştirilmesi, köylere gönderilmek amacıyla ebe sayısının arttırılması, numune hastaneleri, doğum ve çocuk bakımevleri açılması, verem savaş dispanserlerinin sayısının arttırılması, sıtma, verem, frengi ve trahom gibi hastalıklarla mücadele ve halk sağlığının korunması ile ilgili adımlar atılması bulunmakta idi[5].

Bu çerçevede birçok kararname ve yasalar çıkartıldı. Bu anlamda birisi 27 Mayıs 1928'de çıkarılan bir kanunla Merkezi Hıfzıssıhha Kurumu kuruldu. Kurum, Sıhhiye Vekâleti'ne bağlı olarak çalışacak-

---

[3] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, **I-III, Dördüncü Toplanma Yılını Açarken 1 Mart 1923**, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 5. Baskı, Ankara, 1995, s. 306-309.

[4] Karabulut, a.g.m., s. 152-153.

[5] **Cumhuriyet Halk Partisi**, **On Beşinci Yıl Kitabı (1923-1938),** Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938, s. 333-334; Ceren Gülser İlikan-Rasimoğlu, "İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Türkiye'de Nüfus ve Halk Sağlığı Tartışmalarının Değerlendirilmesi", **Lokman Hekim Dergisi,** Cilt 4, Nr. 3, Mersin, Eylül-Aralık 2014, s. 18.

tı. Kurumun amacı halk sağlığının korunması için bilimsel çalışma ve araştırmalar yapmak, dışarıdan gelen ilaçları kontrol etmek, Vekâlet tarafından ihtiyaç duyulan aşıları hazırlamaktı[6]. Sağlık alanında sosyal yardım faaliyetlerinin artırılması, sağlık kuruluşlarının yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi, sağlık personelinin artırılması, Merkezi Hıfzıssıhha Kurumu ve sağlık propagandalarının yaygınlaştırılması için özel bir çaba sarf edildi[7].

Cumhuriyet döneminde sıhhî politikaların düzenli olarak uygulanabilmesi için 24 Nisan 1930'da Umumî Hıfzıssıhha Kanunu kabul edildi ve 6 Mayıs 1930'da Resmi Gazete'de yayımlandı. Yasanın birinci bap, birinci faslında "*Devlet Hidemâtı Sıhhiyesi ve Sıhhî Merciler*" başlığında yer alan birinci maddede devletin sıhhî amaçları ayrıntısıyla açıklanmıştır. Buna göre, memleketin sıhhî şartlarını iyileştirmek, milletin sağlığına zarar veren bütün hastalıklar ve diğer zararlı durumlarla mücadele etmek, gelecek neslin sağlıklı bir şekilde yetişmesini sağlamak ve halkı tıbbi ve sosyal yardıma kavuşturmak devletin sıhhî alandaki hedefleri olarak tespit edilmiştir. Üçüncü maddede ise Sıhhiye Vekâleti'nin yapacağı hizmetlere açıklık getirilmiştir. Buna göre Vekaletin yapacağı hizmetler; doğum oranlarını artırmak, çocuk ölümlerini engellemek, kadınların doğum öncesi ve sonrasında sağlıklarını korumak, salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek, bulaşıcı hastalıkların ortadan kaldırılması için gerekli tedbirleri almak, serum ve aşı üretmek, çocuk ve gençlerin sağlığını korumak ve geliştirmek, hıfzıssıhha müesseseleri ve mektepleri kurmak, muhacirlerin sağlık işlerini yerine getirmek, hapishanelerin sıhhî durumuna yardımcı olmak, tıbbi istatistikler tutmak, sıhhî neşriyat ve propaganda çalışmaları yapmaktır[8].

Sıhhiye Vekâleti'nin yapacağı hizmetler dikkate alındığında koruyucu tababetin ön plana çıktığı görülmektedir. Zira, Cumhuriyet'in ilk

---

[6] "Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanun", **T.C. Resmi Gazete,** 27 Mayıs 1928, Sayı 899, s. 5206-5207.

[7] **CHP, On Beşinci Yıl Kitabı (1923-1938)**, s. 333-334.

[8] "Umumî Hıfzıssıhha Kanunu", **T.C. Resmi Gazete**, 6 Mayıs 1930, Sayı 1489, s. 8895.

yıllarında nüfusla ilgili üretilen politikaların en önemli amaçlarından birisi savaşlar nedeniyle azalmış olan nüfusun artırılması ve hayatta olan nüfusun sağlıklı bir şekilde korunabilmesi idi. Bu noktada nüfusun nitelik ve nicelik olarak kaliteli olmasına özen gösterilmiş, nüfusun kalitesi, devlet ve millet olarak kalkınmanın en önemli unsuru olarak görülmüştür[9].

Cumhuriyet döneminin sağlık politikalarının en önemli uğraş alanlarından birisi de salgın hastalıklarla mücadele idi. Salgın hastalıklarla mücadeleye önem verilerek mevcut nüfusun korunması sağlanmaya çalışıldı[10]. Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında da sıhhî çalışmalar önceliğini her zaman korudu. CHP düzenlediği bütün parti programlarında şehir, kasaba ve köylerin sıhhî şartlarının iyileştirilmesine, halkın sağlık bilgisini yükseltmek için programlar hazırlanacağına vurgu yaptı. Bunun yanında çocuk bakımı, doğum evlerinin çoğaltılması, süt damlaları kreşler açılması, işçi annelerinin ve çocuklarının korunması meselesi de parti programlarında sıklıkla yer aldı[11].

I. SIHHÎ PROPAGANDA FAALİYETLERİNİN AMACI VE TEŞKİLATLANMASI

Cumhuriyet Döneminde sağlık alanında yapılan çalışmaların en önemli unsurlarından birisi sağlık propagandası idi. Çünkü sağlık propagandası, halk sağlığının korunması ve koruyucu hekimlik açısından vazgeçilmezdi. Esasen Sıhhiye Vekâleti'nin Cumhuriyet'in ilk on beş yılında ve daha sonrasındaki en önemli hedeflerinden birisi halk sağlığını korumak amacıyla "*koruyucu tababet*" uygulamalarını yaymaktı. Bu amaçla Vekâlet, halk sağlığını koruma çalışmaları çerçevesinde sağlık propagandasını yaygınlaştırma çabası içerisine girdi. Zira nüfus ve sağ-

[9] **CHP**, **On Beşinci Yıl Kitabı,** s. 333-334; Erdem Aydın, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri", **Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi**, Cilt 31, Sayı 3, Ankara, 2002, s. 183-184.

[10] Ercan Çağlayan, "Diyarbakır'da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923-1946)", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Volume 6, Issue 6, Adıyaman, June 2013, s. 354.

[11] **CHP 1939 Parti Programı**, Ulus Basımevi, Ankara, 1939, s. 24-25.

lık politikalarının halk tabanına yayılmasını sağlamak için en önemli unsurlardan birisi sağlık propagandası idi. Türk halkının nüfus potansiyelini yıllar boyunca eritmiş olan sıtma, verem, frengi, trahom gibi hastalıklarla mücadele etmek, tekrar ortaya çıkmalarını engellemek için gerekli tedbirleri almak en önemli amaçlardandı[12].

Görüleceği üzere Sıhhiye Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey'in öncülüğünde Cumhuriyet döneminde sürdürülen sağlık politikasında halk sağlığı eğitimine özel bir önem verilmiş, bu amacı gerçekleştirmek için sağlık propagandası etkin hale getirilmeye çalışılmıştır. Sağlık propagandası şehir ve köylerde dönemin bütün yazılı ve görsel vasıtaları kullanılarak yapılmaya çalışıldı. Bu meyanda sıhhî filmler, renkli afişler, sağlık risale ve broşürleri sıhhî müzeler, sıhhî sergiler, radyo konferansları başlıca propaganda araçları oldu[13]. Cumhuriyet'in birinci on yıllık milli sağlık planında da sıhhî propagandanın önemi dile getirildi. Halkın sağlık konusunda bilinçlenmesini ve sıhhî alışkanlıklarının kökleşmesini sağlamak için sağlık filmleri ve konferanslara yer verileceği ifade edildi[14].

Sıhhî propaganda çalışmaları halkın anlayacağı şekilde düzenlenmiş olup bu noktada kitap, broşür ve poster gibi araçlara başvurulmuştur. Bu yayınlar halkın yoğun olduğu yerlerde ya da kurumlar aracılığıyla halka dağıtılmıştır. Halkevleri, halkodaları, okullar materyallerin dağıtımını üstlenen önemli merkezler olmuştur. Bunun yanında ordu ve polis de bu faaliyetlere destek vermiş, jandarma ve polis aracılığıyla halkın bu konuya duyarlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Öte yandan her hafta sağlıkla ilgili radyo konuşmaları yapılarak halkın eğitilmesi için çaba harcanmıştır. Sinema da sıhhî propagandanın araçlarından birisi olarak kullanılmıştır. Halkın sağlığını yakından ilgilendiren salgın hasta-

[12] **CHP**, **On Beşinci Yıl Kitabı,** s. 357-359; Mustafa Öztürk, "Cumhuriyet Dönemi'nde Sağlık Hizmetleri", **SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi**, 6 (1), Isparta, 1999, s. 38.

[13] **CHP**, **On Beşinci Yıl Kitabı,** s. 357-359; Öztürk, a.g.m., s. 38.

[14] Gürkan Tekin, **Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti'nden Sağlık Bakanlığına (1920-2000)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, s.77.

lıklarla ve hijyenle ilgili filmler şehirlerde ve kasabalarda gösterilmiştir. Bunlara ek olarak sağlık propagandası için sağlık müzeleri oluşturulmuş ve sağlık sergileri düzenlenmiştir[15].

Sıhhî propagandanın en önemli amaçlarından birisi de bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelenin ve korunma yollarının halka öğretilmesi idi. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarında sağlık alanında yapılan planlamalarda salgın hastalıkların yok edilmesi ön plana alınmıştır. Örneğin sıtma, frengi, trahom, verem gibi hastalıklarla mücadele kararlılıkla sürdürülmüştür[16]. Bunun yanında koruyucu tababetin en önemli unsurlarından birisi olan halkın sıhhî alanda bilgi ve görgüsünün artırılması da sıhhî propagandanın temel amaçları arasında yer almıştır. Bu meyanda nüfus artışını sağlamak ve mevcut nüfusu korumak için çocuk büyütme ve bakımı ile ilgili halkı bilinçlendirmek için çeşitli propaganda vasıtaları kullanılmıştır.

Cumhuriyet döneminde sıhhî politikaları uygulayacak en önemli kurumlar Sıhhiye Vekâleti ve Kızılay idi. Sıhhiye Vekâleti, Cumhuriyet'in ilk on beş yılı içerisinde halk sağlığını korumak için çeşitli planlamalar yaptı. Bu planlamalar, memleketin sıhhî şartlarını iyileştirmek, milletin sağlığına zarar veren bütün hastalıklar ve diğer zararlı unsurlarla mücadele etmek, gelecek neslin sağlıklı yetiştirilmesini sağlamak, halkın tıbbi ve sosyal yardım almasını sağlamak, sağlık propagandasını şehir ve köylerde dönemin vasıtalarını kullanarak imkânlar ölçüsünde yaymak olarak ifade edilebilir[17].

Buradan da anlaşılacağı gibi sıhhî propaganda ülkede sıhhî şartların geliştirilmesinin en önemli ayaklarından birisini oluşturmuş ve devlet politikası haline getirilmiştir. Sıhhî propagandanın devlet politikası haline geldiği 6 Mayıs 1930'da kabul edilen Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'nda da görülebilir. Kanunun 3. Maddesinde yer alan Sıhhiye Vekâleti bütçesiyle yapılacak hizmetler sıralanırken 17. sırada ifade edilen

[15] İlikan-Rasimoğlu, a.g.m., s. 19.

[16] **BCA**, Nr. 30.18.1.1/ 127-25, 19 Haziran 1929.

[17] **CHP, On Beşinci Yıl Kitabı**, s. 333-334.

sıhhî neşriyat ve propaganda, devletin yapması gereken hizmetlerden sayılmıştır[18]. Kanunun on üçüncü bâbında *"Sıhhî istatistik, Coğrafya ve Propaganda" başlığında yer alan 280. maddesinde ise "Sıhhî ve İçtimai Muavenet Vekâleti sari ve salgın hastalıklardan korunma, çocuk büyütme ve sıhhî şartlar dairesinde yaşama gibi sıhhî meseleler hakkında halkı tenvir için kitap, levha, risale neşreder, sıhhî propaganda müessesatı yapar ve konferanslar verir ve her nevi sinema filmleri gösterir"* ifadesi yer almıştır[19]. Esasen Umumi Hıfzıssıhha Kanununun içeriği mecliste müzakere edilirken sıhhî propagandanın memleketin sıhhî durumunun düzeltilmesinde çok önemli etkileri bulunduğu, propagandanın öneminin bütün medenî dünyada kabul edildiği, Türkiye'nin de bu şartlardan istifade etme zamanının geldiği dile getirilmiştir. Bu gerçekten hareketle kanun lâyihasının onuncu faslı sıhhî istatistik, coğrafya ve propagandayla alakalı hükümlere ayrılmıştır[20].

Sıhhî İstatistik ve Propaganda çalışmalarının planlı yürütülmesi son derece önemli idi. Bunun için ilerleyen yıllarda teşkilatın takviye edilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Zira bu mesele 1936'da *"Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti ve Buna Bağlı Hudud ve Sahiller Sıhhat Umum Müdürlüğü Teşkilat ve Memurini Hakkında Kanun Layihası ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet ve Bütçe Encümenleri Mazbataları"*nın mecliste tartışılması ile gündeme gelmiştir[21]. Mazbatada *"Sağlık, Propaganda ve Tıbbi İstatistik Umum Müdürlüğü"* başlığı açıklanırken propaganda, neşriyat ve tıbbi istatistik işlerinin dönemin en önemli meselesi haline geldiği vurgulanmıştır. Bununla birlikte ön-

---

[18] "Umumî Hıfzıssıhha Kanunu", **T.C. Resmi Gazete**, 6 Mayıs 1930, Sayı 1489, s. 8895; **TBMM ZC**, Devre 3, Cilt 18, İçtima 3, Kırk Sekizinci İnikat, 17-IV-1930, s. 18.

[19] "Umumî Hıfzıssıhha Kanunu", **T.C. Resmi Gazete**, 6 Mayıs 1930, Sayı 1489, s. 8909; **TBMM ZC**, Devre 3, Cilt 18, İçtima 3, Ellinci İnikat, 21-IV-1930, s. 114; **TBMM ZC**, Devre 3, Cilt 18, İçtima 3, Kırk Sekizinci İnikat, 17-IV-1930, s. 158; Tekin, **a.g.t.**, s. 72; Mustafa Yahya Metintaş, **Refik Saydam'ın Yaşamı ve Kişiliği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 99.

[20] **TBMM ZC**, Devre 3, Cilt 18, İçtima 3, Kırk Sekizinci İnikat, 17-IV-1930, s. 7.

[21] **TBMM ZC**, Devre 5, Cilt 12, İçtima 1, Yetmiş Altıncı İnikat, 9-VI-1936, ss. 231/s.4.

ceki dönemlerde, hiç işlenmemiş olan vilayetlerin tıbbi topografyası ve ölüm, doğumdan kaynaklı genel nüfus harekatı ve çocuk ölümlerinin kayıt altına alınmasına ihtiyaç duyulmuştur. Sosyal hastalıklarla mücadele teşkilatı olan bölgelerdeki ölüm, doğum oranlarının incelenmesine dair çalışmalar, köylerin sıhhî fişlerinin düzenlenmesi de bu çalışmalar kapsamında idi. Sıhhî filmler, müzeler, sergiler ve sıhhî ve tıbbi afişlerle gençliğin ve halkın sıhhî terbiyesi, bilgi ve görgüsünün arttırılması gibi önemli işlerle meşgul olan *"Neşriyat ve İstatistik Müdürlüğü'"*nün adı değiştirilerek "*Sağlık Propaganda ve Tıbbi İstatistik Umum Müdürlüğü*" olmuştur[22].

Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, 1936 yılına gelindiğinde sıhhî propaganda çalışmaları daha teşkilatlı hale getirilmiştir. Bu meyanda 1936 yılında "*Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu*"nun çıkması önemlidir. Zira kanunun 3. maddesinde yer alan "*Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliğinin Merkez Teşkilatı*" kapsamında "*Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Umum Müdürlüğü*" oluşturulmuştur. Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Umum Müdürlüğünün teşkilatlanması ise 15. maddede yer almaktadır. Buna göre müdürlük, tabip bir umum müdür idaresinde istatistik ve neşriyat şubeleri büroları ve bu bürolarda grafik ve resim alanında uzman kişilerden oluşacaktı. 16. Maddede ise müdürlüğün hizmet alanları ayrıntılı olarak yer aldı. Buna göre Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Umum Müdürlüğü'nün görevleri şu şekilde idi:

A- Her türlü sıhhî ve içtimaî istatistikleri düzenlemek,

B- Sıhhî ve içtimaî neşriyat ve propaganda yapmak,

C– Nüfus, sağlık ve hastalıklara dair bilimsel anketler yapmak,

D- Vekâlet kütüphanesini ve neşriyat deposunu idare ve muhafaza etmek,

E- Sıhhî müzelerle ilgili işleri düzenlemek ve kontrol etmek[23].

---

[22] **TBMM ZC**, Devre 5, Cilt 12, İçtima 1, Yetmiş Altıncı İnikat, 9-VI-1936, ss. 231/s.4.

[23] **TBMM ZC**, Devre 5, Cilt 12, İçtima 1, Yetmiş Altıncı İnikat, 9-VI-1936, s. 130-132.

Aynı kanunun tıbbî, sıhhî ve içtimaî müesseseler bahsinde yer alan 33. maddesinde ise Sıhhiye Vekâleti'nin gerekli olan yerlerde hastaneler, sanatoryumlar, akıl ve sinir hastaneleri, muayene ve tedavi evleri, doğum ve çocuk bakım evleri, kuduz tedavi müesseseleri, mesleki eğitim mektep ve yurtları, malûllere özel müesseseler, bakteriyoloji laboratuarları, sıhhî müzeler ve propaganda vasıtaları, genel sağlığın korunması için lüzumlu olan diğer sıhhî ve içtimai müesseseler açabileceği kararlaştırılmıştır[24]. 65. maddede Vekâlet Encümeni'nin kimler tarafından oluştuğu dile getirilirken müsteşarın başkanlığında teftiş heyeti reisi, hıfzıssıhha işleri ve sosyal yardım işleri daire reisleri, sağlık propagandası ve tıbbi istatistik umum müdürü ve sicil ve memurlar müdüründen oluştuğu belirtilmiş ve böylece Sıhhî Propaganda ve İstatistik Müdürü de encümen içerisinde yerini almıştır[25]. Aynı şekilde 70. Maddede belirtilen esasa göre Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Umum Müdürü Vekâlet İnzibat Komisyonu üyeleri arasında da bulunacaktır[26]. *"Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu"* ile yeniden düzenlenen[27] Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Umum Müdürlüğüne 27.8.1936 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere Dr. Zeki Nasır Barker tayin edilmiştir[28]. Barker bu görevini 8.3.1945 yılına kadar sürdürmüştür. Bu tarihten sonra Dr. Muhittin Celal Duru şubenin başına getirilmiştir[29].

Sıhhiye Vekaleti sıhhî propaganda teşkilatının çalışmalarını rahatlıkla sürdürebilmesi için gerekli tedbirleri almış, propaganda faaliyetleri için ihtiyaç duyulan kaynağı karşılamak amacıyla bütçeden ödenek ayırmıştır. Örneğin 1935 malî yılı masraf bütçeleri hazırlanırken Sıhhiye Vekâleti bütçesine ayrılan tahsisat miktarları arasında sıhhî pro-

---

[24] **TBMM ZC**, Devre 5, Cilt 12, İçtima 1, Yetmiş Altıncı İnikat, 9-VI-1936, s. 134.

[25] **TBMM ZC**, Devre 5, Cilt 12, İçtima 1, Yetmiş Altıncı İnikat, 9-VI-1936, s. 138.

[26] **TBMM ZC**, Devre 5, Cilt 12, İçtima 1, Yetmiş Altıncı İnikat, 9-VI-1936, s. 138-139.

[27] "Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti teşkilât ve memurin Kanunu", Kanun Nr. 3017, **T.C. Resmi Gazete**, 23 Haziran 1936, Sayı 3337, s. 6695-6696.

[28] **BCA**, Nr. 30.11.1.0/106.30.9.

[29] **BCA**, Nr. 30.11.1.0/174.6.11.

paganda ve neşriyat kalemi için de ödenek bulunmaktadır. Buna göre sıhhî propaganda vasıtası olarak satın alınacak kitap ve risale bedeli, telif ve tercüme ücretleri, kanun, nizamname ve nasihat broşürleri, sıhhî neşriyat, resim malzemesi ve bunlara bağlı diğer masraflar için 1934'te 4.000 lira 1935'te ise 3.840 lira ödenek ayrılmıştır[30]. Keza, propaganda ve neşriyatın çalışmalarının aksamadan devam ettirilmesi için 1936 mali yılında ise propaganda için 4.840 lira tahsisat ayrıldığı görülmektedir[31]. 1937 mali yılından itibaren bütçe tahsisatıyla ilgili cetvellerde propaganda ve neşriyat için ayrılan tahsisata ek olarak sıhhî müzeler için de ödenek ayrılmaya başlamıştır. Buna göre anılan yıl içerisinde yapılan bütçe görüşmelerinde propaganda ve neşriyat için 30.500, sıhhî müzeler için 1.000 lira tahsisat uygun görülmüştür[32]. Görüleceği üzere 1937'de sıhhî propagandaya ayrılan ödenekte ciddi bir artış söz konusudur. Bunun sebebi yaklaşan II. Dünya Savaşı'dır. Bu dönemde salgın hastalıkların artışı söz konusu olabileceğinden tedbir amaçlı olarak propagandaya ayrılan ödenek artırılmıştır. 1938'de ise propaganda ve neşriyat için 28.000 lira, sıhhî müzeler için ise 3.000 lira ayrılmıştır[33]. 1939'da propaganda ve neşriyat için ayrılan paranın bir önceki yıla göre azaldığı görülmektedir. Nitekim bu yılda planlanan miktar propaganda ve neşriyat için 20.000 lira, sıhhî müzeler için ise 6.000 lira olmuştur[34]. Keza 1940 bütçesinde propaganda ve neşriyat için 15.000, sıhhî müzeler için 5.000 lira ödenek ayrılmıştır[35].

1941 malî yılında sıhhî propaganda ve neşriyatla ilgili ayrılan ödenek miktarı, propaganda ve neşriyat için 15.000, sıhhî müzeler için

[30] **TBMM ZC**, Devre 5, Cilt 3, İçtima F, Yirmi Yedinci İnikat, 22-V-1935, s. 103.

[31] **TBMM ZC**, Devre 5, Cilt 11, İçtima 1, Altmış Yedinci İnikat, 25-V-1936, s. 99.

[32] **TBMM ZC**, Devre 5, Cilt 8, İçtima 2, Altmış Üçüncü İnikat, 24-V-1937, s. 104-105, 107.

[33] **TBMM ZC**, Devre 5, Cilt 25, İçtima 3, Altmış Dördüncü İnikat, 23-V-1938, s. 106.

[34] **TBMM ZC**, Devre 6, Cilt 2, İçtima F, On Dördüncü İnikat, 22-V-1939, s. 104.

[35] **TBMM ZC**, Devre 6, Cilt 11, İçtima 1, Elli Altıncı İnikat, 27-V-1940, s. 27, 110.

5.000'dir[36]. Daha önceki yıllardan itibaren verilen ödenekler sayesinde Sıhhiye Vekâleti halk sağlığının korunması için çok sayıda sıhhî propaganda neşriyatı yapmıştır. Ayrıca tabiplerin meslekî bilgilerini artırmak için teknik neşriyata da önem verilmiştir. Halk sağlığının korunması için sıhhî propaganda risale ve broşürlerinin sayısı 28'i bulmuş ve her birinden 50-100 adet bastırılmıştır. Mevcutları biten broşür ve risaleler aynı miktarlarda tekrar basılmış ve köylere kadar dağıtılmıştır. Keza çeşitli konularda hazırlanmış 37 sıhhî propaganda afişinin her birinden onar bin adet bastırılarak halka sunulduğu anlaşılmaktadır. Afişler halkevlerine, halkodalarına, okullara, ordu mensuplarına ve halkın görüp ve istifade edebileceği yerlere asılmak üzere resmî ve özel kuruluş ve teşekküllere ücretsiz olarak dağıtılmıştır[37]. Bütün bu çalışmaların aksamadan devam etmesi için 1942 mali yılında da propaganda ve neşriyat için 15.000, sıhhî müzeler için 5.000 lira ödenek ayrılmıştır[38].

1943 malî yılı bütçe görüşmelerinde propaganda ve neşriyat için ayrılan miktarın bir önceki yıla göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun sebebi II. Dünya Harbi'nin Türkiye üzerindeki etkisiyle açıklanabilir. Savaş nedeniyle meydana gelecek veya memleketin dışından sınırların içerisine girebilecek bulaşıcı ve salgın hastalıklardan halkı korumak ve bu konuda halkı bilinçlendirmek için yapılan sıhhî propaganda ve halk neşriyatının 1943 yılında daha da artırılmasına gerek duyulmuştur. Bu amaçla hazırlanmış ve hazırlanmakta olan sıhhî propaganda broşürleri, afişler ve bazı önemli teknik neşriyatla, Sıhhiye Mecmuası'nın yayınlanması ve yabancı memleketlerden getirtilecek tıbbi ve bilimsel yayınların satın alınması için tahsisat bir önceki yıla oranla 5.000 lira artırılmıştır. Sağlık müzeleri için ayrılan tahsisat ise bir önceki yılla aynı olmuştur. Bu ödenek İstanbul Sıhhiye Müzesi için gerekli olan

[36] **TBMM ZC**, Devre 6, Cilt 18, İçtima 2, Elli Altıncı İnikat, 26-VI-1941, s. 153-154, 161.

[37] **TBMM ZC**, Devre 6, Cilt 18, İçtima 2, Elli Altıncı İnikat, 26-VI-1941, s. 153-154, 161.

[38] **TBMM ZC**, Devre 6, Cilt 25, İçtima 3, Altmış İkinci İnikat, 25-V-1942, s. 144/5, 144/15.

bazı önemli materyallerin tedarik ve imal edilmesi için kullanılmıştır[39]. Bu kapsamda 1943 yılında propaganda ve neşriyat için 20.000, sıhhî müzeler için 5.000 lira ödenek ayrılmıştır[40].

1944 yılında bütçeden ayrılan ödenek bir önceki yıla göre artış göstermiştir. Nitekim II. Dünya Harbi'nin doğurduğu sonuçlar nedeniyle Türkiye'nin çeşitli yerlerinde bulaşıcı ve salgın hastalıklarda yer yer artış görülmüştür. Bu nedenle salgın hastalıklarla mücadele hususunda sağlık propagandasının önemi bir kat daha artmıştır. Halk sağlığını tehdit eden lekeli humma, sıtma, çiçek, frengi, verem ve diğer bulaşıcı ve salgın hastalıklardan halkın korunması ve bilinçlendirilmesi için propaganda neşriyatının kuvvetlendirilmesi gerekli görülmüştür. Bu itibarla hazırlanmış veya hazırlanması planlanan sıhhî propaganda broşür, afiş ile bazı önemli teknik neşriyatın, yurt dışından getirtilecek tıbbi ve bilimsel sıhhî neşriyatın satın alınması ve Sıhhiye Mecmuası'nın yayınlanması için ödenek 30.000 liraya yükseltilmiştir.

Sağlık müzeleri için ayrılan ödeneğin de bir önceki yıla nazaran artırıldığı görülmektedir. Bunun sebebi Türkiye Kızılay Cemiyeti tarafından İzmir Enternasyonal Fuarı içinde yer alan belediye arazisi üzerine 38.000 lira masrafla inşa ettirilen sağlık sergisi binasının tüm malzeme ve tesisatıyla birlikte bedelsiz olarak Sıhhiye Vekâletine devredilmesinden kaynaklıdır. Zira bu bölge her yıl yüz binlerce kişi tarafından ziyaret edilmektedir ve burada halka yönelik yapılacak sağlık propagandasının son derece etkili olacağı düşünülmüştür. Bu nedenle bölgede oluşturulacak sağlık sergisinde gösterilmek üzere sıhhî propaganda filmleri, sesli sinema makinesi ve teferruatı için daha fazla bütçeye ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca İstanbul Hıfzıssıhha Müessesesine çok sayıda malzeme ve materyal ilâve edilmesi gerekli görülmüş, bu nedenle her iki müessesenin masraflarının karşılanması için 7 500 lira ödenek ayrılmıştır[41].

---

[39] **TBMM ZC**, Devre VII, Cilt 2, İçtima F, Yirmi Altıncı İnikat, 24-V-1943, s. 68-69, 135.

[40] **TBMM ZC**, Devre VII, Cilt 2, İçtima F, Yirmi Altıncı İnikat, 24-V-1943, s. 68-69, 135.

[41] **TBMM ZC**, Devre VII, Cilt 10, İçtima 1, Elli Sekizinci İnikat, 22-V-1944, s. 55-56, 153-154, 161.

Sıtma, çiçek, frengi, verem, lekeli humma ve diğer salgın hastalıklardan halkın korunması amacıyla sıhhî propagandanın önemi her geçen yıl daha da artmıştır. Bu meyanda 1945 malî yılı bütçesinde sıhhî propaganda vasıtalarından olan broşür, afiş ve diğer neşriyatın basılması ve satın alınması için bu kaleme 25.000 lira ayrılmıştır. Sıhhî müzeler için ise 4.375 lira tahsisat verilmiştir. Sıhhî müzelere verilen ödenek İstanbul ve İzmir sağlık müzelerinin masraflarının karşılanması ve materyal satın alınması için ayrılmıştır[42].

II. SIHHÎ PROPAGANDA VASITALARI

1.Sıhhî Propaganda ve Basın

Sıhhî propaganda çalışmalarına dönemin kültürel yazını da kayıtsız kalmamıştır. Sıhhî alanda yaşanan problemlerle ilgili yazılar kaleme alınarak bu alanda halkın bilinçlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin Cumhuriyet'in ilk yıllarında halkın sağlık şartlarının iyileştirilmesi ve halkın sıhhî alanda bilinçlendirilmesi için "*Sıhhiye Mecmuası*"[43] ve "*Sıhhî Sahifeler*" dergisi son derece önemlidir. Bu dergide kaleme alınan sağlıklı yaşam ve bulaşıcı hastalıklarla ilgili yazılar halkın bu alandaki bilgi ve görgüsünü artırmaya yönelik olmuştur. Özellikle Mazhar Osman tarafından kaleme alınan frengi ve içki ile ilgili yazılar kamuoyunun bilinçlendirilmesinde önemli katkılar sağlamıştır[44]. Derginin 15 Mayıs 1923 tarihli nüshasında ise çiçek hastalığı, bulaşma yolları ve alınacak tedbirlerle ilgili makale yayınlanmıştır[45]. Keza okullarda sağlık şartlarının iyileştirilmesine yönelik makaleler, ayrıca sporun önemine dair yazılar da sıhhî propagandayı destekler niteliktedir[46].

---

[42] **TBMM ZC**, Devre VII, Cilt 17, İçtima 2, Elli Sekizinci Birleşim, 21-V-1945, s. 34, 153-154, 264.

[43] **Sıhhiye Mecmuası**, Sayı 8, Yıl 3, 1 Eylül 1926, s. 3-4; **Sıhhiye Mecmuası**, Sayı 9, Yıl 3, 5 Eylül 1926, s. 1-3.

[44] Mazhar Osman, "İçki ve Sinir Hastalıkları", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Mayıs 1923, Sene 1, Sayı 5, s. 77; Mazhar Osman, "İçki ve Sinir Hastalıkları", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Nisan 1923, Sene 1, Sayı 4, s. 51; Mazhar Osman, "Frengi Yüzünden Cinnetler", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Mart 1923, Sene 1, Sayı 3, s. 48.

[45] Ahmed Şükrü, "Çiçek", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Mayıs 1923, Sene 1, Sayı 5, s. 81.

[46] Mazhar Osman, "Mektebler Nasıl Olmalı?", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Mayıs 1923, Sene 1, Sayı 5, s. 67; Necati Kemal, "Hareket, Spor ve Raks", **Sıhhî Sahifeler**,

Sıhhî propaganda yazılarına diğer dergilerde de rastlamak mümkündür. Örneğin Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası'nda veremle ilgili bir dizi yazı kaleme alınmıştır[47]. Yine *İçtihad Dergisi*'nin de sıhhî propagandaya yer verdiğini görmekteyiz. Abdullah Cevdet, veremle ilgili yazılar kaleme alarak kamuoyunun bu hastalık hakkında bilinçlenmesine yardımcı olmuştur[48]. Servet-i Fünun'un 16 Aralık 1926 tarihli nüshasında yer alan bir yazıda ise veremin zararları ve bulaşma yolları ile ilgili Besim Ömer Paşa'nın vermiş olduğu konferansların içeriği yayınlanmıştır[49].

Kültürel yazında verem dışında bu dönemin en önemli hastalıklarından birisi olan frengi ile ilgili yazılar da yer almaktadır. Bu anlamda "*Kurtuluş Yolu*" dergisinin Mayıs ve Temmuz tarihli nüshalarında Doktor Faik Bey tarafından kaleme alınan yazılarda frengi hastalığı ve bu hastalığın sebep olduğu olumsuzluklara dair halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştır[50]. Frengi hastalığıyla ilgili halkı eğitmek amacıyla Muallimler Mecmuası'nda da yazılar kaleme alınmıştır[51]. Yine çeşitli dergilerde de frengi hastalığıyla ilgili çok sayıda yazı yer almaktadır. Örneğin "*Afyonkarahisar'da Nur (Köylerde Nur)*" dergisinin 1 Ekim 1926 tarihli nüshasında Doktor Avni Bey tarafından frengi hastalığını tanıtan bir yazıya yer verilmiştir[52].

---

15 Mayıs 1923, Sene 1, Sayı 5, s. 70; Mazhar Osman, "İdman İhtiyacı", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Nisan 1923, Sene 1, Sayı 4, s. 63.

[47] "İçtimai Hıfzı's-Sıhha-3-Verem", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel/Ekim 1923, Üçüncü Sene, Nr. 26, s. 371-377.

[48] Abdullah Cevdet, "İstanbulda Verem", **İçtihad**, 1 Ağustos 1924, Nr. 168, s. 3406-3407.

[49] Mahmut Sadık, "Üstad-ı Muhterem Besim Ömer Paşa'nın Konferansı-Verem Beliyyesi", **Servet-i Fünun**, 16 Kânûn-ı evvel/Aralık 1926, Cilt 61, Nr. 1583-109, s. 67-70.

[50] Doktor Faik, "Frengi Hastalığı ve Fenalıkları 1", **Kurtuluş Yolu**, 15 Mayıs 1926, Yıl 1, Sayı 4, s. 52-54. Doktor Faik, "Bel Soğukluğu", **Kurtuluş Yolu**, 31 Temmuz 1926, Yıl 1, Sayı 8, s. 115-117.

[51] H.R., "İyi Bilinmesi Lazım Gelen Hastalıklardan Frengi", **Muallimler Mecmuası**, Eylül-Teşrinievvel/Ekim 1927, Sayı 53-54, Sene 5, s. 2291-2295.

[52] Doktor Avni, **"**Frengi", **Afyonkarahisar'da Nur (Köylerde Nur)**, 1 Teşrinievvel/Ekim 1926, Sayı 3, s. 1.

Basında yer alan sıhhî propaganda temalarından birisi de alkollü içkiden uzak durulmasıyla ilgili yapılan telkinlerdir. Örneğin "*Resimli Ay*" dergisinin Temmuz 1925 tarihli nüshasında Selim Sırrı tarafından kaleme alınan yazıda içkinin zararları anlatılmıştır[53]. Keza Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)'ın Nisan 1924 tarihli nüshasında da aynı şekilde içkinin verdiği fiziksel ve sosyal zararlar üzerinde durulmuştur[54]. İçkinin zararlarını ele alan yazıları çoğaltmak mümkündür[55].

Sıhhî propagandanın temel unsurlarından birisi de Cemiyetlerdir. Cemiyetler sıhhî propaganda faaliyetleri yürüterek halkın özellikle salgın hastalıklar hususunda bilinçlenmesini sağlamıştır. Örneğin Veremle Mücadele Cemiyetleri buna önemli bir örnek teşkil eder. Cemiyetler doğrudan halkla diyalog kurarak veremle ilgili bilgiler aktarmış, dispanserlerin çalışmalarına yardımcı olarak veremden korunma yollarını halka anlatmışlardır[56].

2. Sıhhî Propaganda ve Sinema

Cumhuriyet döneminde sıhhî propagandanın başarıya ulaşması için sinemanın eğitici rolünden faydalanılmaya çalışıldı. Zira sağlıklı bir nüfusun oluşturulması için halkın sağlıkla ilgili her alanda bilgilendirilmesi gerekli idi[57]. Bu meyanda Sıhhiye Vekâleti her yıl Avrupa ve Amerika'dan muhtelif sağlık konuları ile ilgili sıhhî içerikli sayısı altmışı bulan filmler satın almıştır. Bu filmler şehir ve kasabalarda sineması bulunan bölgelerde, halka, okullarda öğrencilere ve orduya gösterilmiştir. Köyler için ayrıca sabit ve kısa filmler satın alınmıştır. Bu filmler sıhhat merkezleri vasıtasıyla köylere kadar götürülerek halka izletilmiştir. Köy-

---

[53] Selim Sırrı, "İçki Belası", **Resimli Ay**, Temmuz 1341/1925, Nr. 6, Cilt 2, s. 28-29.

[54] "İçki Belası", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim),** 17 Nisan 1340/1924, Cilt 23, Sayı 597, s. 398-400.

[55] M.Z., "Sarhoşluk Belası", **Afyonkarahisar'da Nur**, Teşrinievvel/Ekim 1926, Sayı 29, Üçüncü Sene, s. 15-16.

[56] Fatih Tuğluoğlu, "Cumhuriyet'in İlk Dönemi'nde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı 13-14, İstanbul, 2008, s. 16.

[57] Adadağ, a.g.m., s. 33.

lerde izletilen ve sayısı 150'yi bulan film başlıkları şu şekildedir; "*Frengi, Verem, Karasinek Tehlikesi, Sivrisinek Tehlikesi, Süt Gıdaların En Üstünüdür, Kuşpalazı Hastalığı, Korunma ve Bulaşma Yolları, Diş Hıfzıssıhhası, Spor ve Sağlığa Yararları, Nezleden Korunma Yolları, Temizlik, Güneş Banyosu*[58]" gibi. Öte yandan hijyen kurallarının toplumda yaygınlık kazanması amacıyla eğitici filmler de halka izletilmiştir. Bu filmlerde yere tükürmemek, el yıkamak, diş fırçalamak, yaşanılan alanları havalandırmak gibi konular işlendi[59]. Sıhhiye Vekâleti bu filmlerin tamamını yurt dışından satın almış, halkın sıhhî alanda bilinçlenmesi ve salgın hastalıklara karşı bilgilendirilmesi için belli bir program dahilinde bütün kasabalarda bölge halkına, orduya ve okullara onar gün süreyle ücretsiz olarak izletmiştir[60].

Sıhhî propaganda filmlerinin konuları incelendiğinde büyük bir bölümünün salgın hastalıklarla ilgili olduğu görülür. O dönemde sıklıkla görülen verem, sıtma, frengi vb. hastalıklara karşı halkın bilinçlenmesi gerekli idi. Örneğin veremin yaygın olarak görülmesi nedeniyle İzmir Veremle Savaş Cemiyeti tarafından Milli Sinema'da her hafta veremle ilgili konferanslar düzenlendikten hemen sonra halka veremle ilgili belgesel filmler gösterildi[61]. Frengi ve belsoğukluğu gibi sosyal hastalıklar ahlaki bir yöne sahip olduklarından bu hastalıklarla ilgili filmlerde ahlakçı bir vurgu da ön plana çıkmaktadır. Zira bu tür hastalıkların varlığı aynı zamanda toplumsal bozulmuşluğun da göstergesi olarak kabul edilmiştir. Ancak daha sonra bu tür hastalıklardan utanılmaması gerektiği, tedbir almanın ve hastalığı tedavi ettirmenin önemli olduğu, hastalığın bulaşma yolları, önleyici yöntemler, teşhisi ve tedavisi anlatılarak, hastalığın bir çaresizlik olmadığına vurgu yapılmıştır[62].

---

[58] **CHP**, **On Beşinci Yıl Kitabı,** s. 357-358; İlikan-Rasimoğlu, a.g.m., s. 20.

[59] Adadağ, a.g.m., s. 33.

[60] "Sağlık Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü- Sıhhî ve İçtimai Propaganda", **Hakimiyeti Milliye**, Nr. 4411, 14. Sene, 29 Birinci Teşrin /Ekim 1933, s. 65.

[61] Mahmut Gürgan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti'nin Propaganda Faaliyetleri", **İzmir Göğüs Hastanesi Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 2, İzmir, 2013, s.143.

[62] Adadağ, a.g.m., s. 35.

II. Dünya Savaşı yıllarında ülkede salgın hastalıklarda artış olmuştur. Bu nedenle Sıhhiye Vekâleti 1936-1944 yılları arasında da özellikle salgın hastalıkları önlemek, korunma yollarını halka duyurmak amacıyla Avrupa'dan getirtilen sinema makineleri ve filmleri ile yaygın bir propaganda faaliyeti içerisine girmiştir. Özellikle sıhhî alandaki bu eğitici filmler bir uzman eşliğinde köylere kadar ulaştırılmaya çalışılmıştır[63]. Örneğin 1936-1944 yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da trahom hastalığı baş göstermiş, hastalığın ortadan kaldırılması için köylere sinema makineleri götürülmüş ve trahomdan korunma yolları halka gösterilmiştir[64].

Sıhhî propaganda filmlerinin halk tabanına yayılmasını sağlayan en önemli kurumlardan birisi de halkevleri idi. Halkın sağlık kültürünün artırılması için halkevlerine gönderilen sıhhî filmler geniş bir halk kitlesine izletildikten sonra civar halkevine aktarılmıştır. Bu suretle her halkevinin bulunduğu yerde hemen bütün halk kitlelerinin sıhhî filmleri izlemesi sağlanmıştır[65].

II. Dünya Savaşı sürecinde salgın hastalıklarda artış görülebileceği endişesi TBMM'nin gündeminde de yer almıştır. Bu duruma çare olarak sıhhî propagandanın önemi üzerinde durulmuştur. Bu meyanda sıhhî filmlerin yaygınlaştırılması meselesi meclis gündemine taşınmıştır. Örneğin 1938 mali yılı bütçe görüşmeleri esnasında ve Sıhhiye Vekâleti bütçesi görüşülürken Konya milletvekili Dr. Osman Şevki Uludağ, Sıhhiye Vekâletine ait sıhhî filimler bulunduğunu, ancak bunların yeterli olmadığına işaret etmiştir. Uludağ, kendisinin seçim bölgesinde sadece iki merkezin bu filmleri görebildiğini, filmlerin yetersiz olduğu ve yenilenmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Ayrıca memlekete getirilen sıhhî filmlerin gümrük resminden muaf tutulması gerektiğini, bu şekilde

[63] Fatih Tuğluoğlu, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)", **Türkiye Parazitoloji Dergisi**, Cilt 32, Sayı 4, İzmir, Aralık 2008, s. 357.

[64] Sevilay Özer, "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)", AÜ TİTE**, Atatürk Yolu Dergisi,** Sayı 54, Ankara, Bahar 2014, s. 134.

[65] **Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı**, [y.y.], 1935, s. 62.

onlara kolaylık sağlanması halinde memlekette gösterilmek için yeterli düzeyde propaganda filmi elde edilmiş olacağını ifade etmiştir. Osman Şevki Uludağ, sıhhî filmlerin çoğaltılması için memlekette ilaç satan firmaların propaganda filmlerinden faydalanılabileceğini, zira ilaç propagandası için getirilen bu filmlerin halk için faydalı bilgiler içerdiğini belirtmiştir. Bu dönemde yapılan bütün sıhhî filmlerin ilaç propagandası içerdiği göz önüne alındığında çekilmiş olan bu dikkat çekici ve faydalı filmlerin halk tabanına yayılması için gümrük resminden muaf tutulmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. Bu dönemde yıl içerisinde sadece 5-10 adet film geldiğini hatırlatan Uludağ, bu filmlerin her birisi için gümrük masrafının 350 lira olduğu düşünüldüğünde senelik 1000-1500 lira gümrük masrafının ortaya çıktığını dile getirmiştir[66].

3. Renkli Afişler ve Broşürler

Sıhhî propagandanın en önemli araçlarından birisi de renkli afişler idi. Bu nedenle 1923-1938 yılları arasında bulaşıcı ve salgın hastalıklardan halkı korumak, çocuk ölümlerini engellemek, halkın hastalanmasına neden olan haşeratla mücadele etmek, gençlere sıhhî alışkanlıklar kazandırmak için çeşitli temalarda afişler düzenlendi. Bu afişler, okullara, istasyonlara, ordu ve bütün sağlık kurumlarına ve halkevlerine ücretsiz olarak gönderildi. Kurumlar bu afişleri halkın rahatlıkla görüp okuyabileceği alanlara astı. Bu şekilde halk sağlığı kültürünün gelişmesine katkı sağlanmaya çalışıldı. Dağıtılan afişlerin konularına bakıldığında sıhhî propagandanın ulaşmak istediği hedef rahatlıkla görülebilir. Bu noktada afişlerin konu başlıkları şu şekildedir;

"*Verem Nasıl Bulaşır, Hastalığı Başkasına Bulaştırmamak İçin Veremlinin Alacağı Tedbirler, Veremin Dostları ve Düşmanları, Sıtma Yalnız Sivrisinekten Geçen Bir Hastalıktır, Ferengiye Yakalanmaktan Kork, İçkiye Alışmayınız, İçki Evleri Yıkar, Soyu Bozar, Süt Gıdaların En Sıhhî ve Değerlisidir, Çocuklarda Sıhhat İtiyadları, Dişlerinizi Gözetin ve Fırçalayın, Ağızdaki Çürük ve Abseli Bir Dişin Vücudun Birçok Yerinde Hastalık Yapması, İt Tehlikeli Hastalıkları İnsana Geçirir,*

[66] **TBMM ZC**, Devre 5, Cilt 25, İçtima 3, Altmış Beşinci İnikat, 24-V-1938, s. 165.

Karasinek Sağlık Düşmanıdır, Trahomdan Korunma" gibi konular, renkli afişler kullanılarak halka sunulmuştur[67].

Sıhhî afişlerin temaları dönemin sağlık koşullarına göre değişebilmekte idi. Nitekim yukarıda ifade edilen afişler yanında zaman içerisinde farklı temaları içeren renkli afişler de hazırlanmıştır. Bunlar şu şekildedir; *"Çiçek Hastalığı ve Çiçek Aşısı, Tifo Nasıl Olur ve Tifodan Nasıl Korunulur, Kuduzdan Kendimizi Nasıl Koruyacağız, Kuşpalazı, Lekeli Humma, Şarbon, Bulaşık Beyin Humması İnsana Nasıl Sirayet Ediyor ve Bunlardan Korunmak İçin Ne Gibi Tedbirler Almalıyız, Tahtakurusu, Sivrisinek, Pire İnsana Ne Gibi Hastalıklar Geçirirler, Karasinek Sağlığımızı Nasıl Tehdit Ediyor, Barsak Kurtları ve Sağlığa Zararları, Bir Mekteb Çocuğunun 24 Saatlik Programı, Bir Çürük Diş Neler Yapıyor, Çocuk Ölümü ve Anne Sütünün Kıymeti"*[68]. Afiş başlıkları incelendiğinde büyük bir kısmının bulaşıcı ve salgın hastalıklarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan salgın hastalıklara dikkat çekmek ve halkı hastalıklara karşı bilinçlendirmek amacıyla dönemin basınında da hastalıklarla ilgili sloganlar kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Sıhhî Sahifeler'in 15 Mart 1923 tarihli nüshasında verilen ilanda "*Çiçeğe Aşılanınız*" ifadesi yer almaktadır[69]. Yine Sıhhî Cidal'in Eylül 1924 tarihli nüshasında Verem Mücadele Cemiyeti tarafından verilmiş bir ilanda şu ifadeler yer almaktadır; *Türkiye halkı sıhhaten pek açınacak bir vaziyettedir... Yeni muntazam usullerle bu milleti bir an evvel kurtarınız*[70]. Keza Verem Mücadele Cemiyeti'nin verdiği diğer bir ilanda ise *"Bizim bir derdimiz var ki Türk ırkının hali ve istikbali için pek tehlikelidir. Bu derd veremdir. Bu illet veremdir*[71]*. Hanımların verem mücadelesinde önemli görevleri vardır*[72]. Keza Hilal-i Ahmer Mecmuası'nda

---

[67] **CHP, On Beşinci Yıl Kitabı,** s. 358.

[68] **CHP, On Beşinci Yıl Kitabı,** s. 358.

[69] "Çiçeğe Aşılanınız", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Mart 1923, Sene 1, Sayı 3, s. 48.

[70] "Ey Halk!, Ey Hükümet Erkanı, Ey Münevverler!", **Sıhhî Cidal**, Eylül 1340/1924, Nr. 5, s. 18.

[71] "Muallim, Muallime ve Münevverlere!", **Sıhhî Cidal**, Eylül 1340/1924, Nr. 5, s. 22.

[72] "Verem Mücadele Cemiyetinde Hanımların Vazifesi", **Sıhhî Cidal**, Mayıs 1341/1925, Nr. 9, s. 3.

da halkın anlayacağı şekilde dikkat çekici sloganlar yer almıştır. Örneğin derginin 15 Mayıs 1928 tarihli nüshasında "*Yere tükürmek başkalarının hayatına suikast etmektir*" ifadelerine yer verilmiştir[73].

Cumhuriyet'in onuncu yılına gelindiğinde renkli ya da renksiz yüzlerce afişin hazırlatıldığı görülür. Ancak bu afişlerin büyük bir kısmı bütçe yetersizliği nedeniyle planlanan sayıda basılıp dağıtılamamıştır. Dağıtılma imkanı bulunmayan afişler sabit veya seyyar şekilde açılan sıhhî sergilerde halka sunulmuştur[74].

Sıhhî propagandanın en önemli unsurlarından birisi de sıhhî broşürlerdir. Özellikle salgın hastalıkları anlatmaya yönelik olan broşürlerde son derece etkileyici ve basit bir dil kullanılmıştır. Örneğin trahom hastalığına karşı halkı bilinçlendirmek amacıyla düzenlenen broşürde etkileyici levha örnekleri kullanılmıştır. Ayrıca halkı trahom hakkında bilgilendiren nasihat risaleleri hazırlanarak ücretsiz olarak dağıtılmıştır[75]. Broşürler Sıhhiye Vekâleti tarafından halkevlerine, okullara, orduya gönderilerek ücretsiz olarak halka dağıtılmıştır. Broşür ve risalelerde zührevi hastalıklar, çocuk ishali, tifüs, çiçek, trahom, sıtma, kızıl, tifo, kızamık, diş hastalıkları, okul çağındaki çocuklar ile kadınlar için hijyen eğitimi gibi bilgiler verilmiştir. 1923-1938 yılları arasında yayımlanan broşürlerin konularına ve basım adetlerine ayrıntılı olarak bakmak yerinde olacaktır[76].

---

[73] "İçtimai Hıfzı's-Sıhha-50-Verem Mücadelesini Nasıl Yapmalıyız", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Şubat 1928, Yedinci Sene, Nr. 78, s. 263-266.

[74] "Sağlık Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü- Sıhhî ve İçtimai Propaganda", **Hakimiyeti Milliye**, Nr. 4411, 14. Sene, 29 Birinci Teşrin /Ekim 1933, s. 65.

[75] "Sağlık Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü- Trahom Mücadelesi", **Hakimiyeti Milliye**, Nr. 4411, 14. Sene, 29 Birinci Teşrin /Ekim 1933, s. 61, 63; Özer, a.g.m., s. 134.

[76] **CHP, On Beşinci Yıl Kitabı,** s. 359. Ayrıca bkz. Ek-1-4.

Tablo-1 1923-1938 Yılları Arasında Neşredilen Sıhhî Broşürler ve Konuları

Broşürün Konusu	Basım adedi
Zührevi hastalık sahiplerine sıhhî nasihatler ve tavsiyeler	250.000
Annelere Nasihat	100.000
Çocuk İshali	100.000
Bit	100.000
Çiçek	50.000
Annelere Öğüt	50.000
Lekeli Humma	50.000
Karakabarcık-Şarbon	50.000
Sıhhî Müze Rehberleri	50.000
Trahom Hakkında Halka Nasihatler	50.000
Sıtma Öğütleri	30.000
Kızıl Hastalığı ve Korunma Çareleri	20.000
Karahumma	10.000
Kızamık	10.000
Çocuk Bakımı ve Halk Sağlığı Bilgisi	10.000
Diş Sağlığı ve Diş Temizliği	10.000
Kuşpalazı Hastalığı ve Korunma Çareleri	2.000
Genç Kalınız	2.000
Köy Sağlık Korucularına Sağdıç	2.000
Okul Sağlık Bilgisi	1.000

CHP, On Beşinci Yıl Kitabı, s. 359.

Sıhhiye Vekâleti broşür ve risale basımına özel bir önem vermiştir. Bu alandaki propaganda çalışmaları yıldan yıla artarak devam etmiştir. Nitekim Cumhuriyet'in ilk on yılında 311.350 adet propaganda risalesinin yayımlanarak halka dağıtıldığı görülmektedir[77]. Sağlık Bakanlığı

[77] "Sağlık Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü- Sıhhî ve İçtimai Propaganda", **Hakimiyeti Milliye**, Nr. 4411, 14. Sene, 29 Birinci Teşrin /Ekim 1933, s. 65.

bu faaliyetlerinde diğer kurumlardan da destek sağlamıştır. Örneğin Hilal-i Ahmer Cemiyeti broşür, risale, mecmua, el ve duvar ilanlarının hazırlanmasında önemli katkılar yapmıştır. Özellikle salgın hastalıklarla ilgili hazırlanan broşür ve afişlerde Cemiyetin önemli çalışmaları bulunmaktadır. Ayrıca Cemiyet, kuruluşundan itibaren hazırlamış olduğu sıhhî propaganda malzemelerini Sıhhiye Vekâleti'ne göndererek de bu alandaki çalışmalara destek vermiştir[78]. Öte yandan 1941 yılında ikinci basımı yapılan Türk Sıhhî Kodeksi'nin de oldukça önemli olduğunu belirtmek gereklidir. Bu fihrist yurt dışındaki örneklerinden üstün olup içeriği son derece zengin ve baskısı da son derece kalitelidir[79].

4.Sıhhî Müze ve Sergiler

Sıhhî müze ve sergiler halkın sağlık bilgisini ve eğitimini artırmak üzere sıhhî propagandanın bir unsuru olarak kullanılmıştır. Bu noktadan bakıldığında Sıhhî Müzelerin amacı bulaşıcı ve salgın hastalıklardan korunma yollarını, kişisel sağlık kurallarını halkın anlayacağı şekilde resimlemek ve örneklerle açıklayan tablo ve levhalar düzenlemek olarak tanımlanabilir[80].

Nitekim Cumhuriyet'in onuncu yıldönümü vesilesiyle hazırlanan ve basında yer alan Sıhhiye Vekâleti'nin çalışma raporunda sıhhî müzeciliğin amacı şu şekilde ifade edilmiştir; *"Sıhhat mücadelesinde halka yaklaşmak, halka sıhhat ve saadeti için lazım gelen bilgiyi vererek bu mücadelede onların yardımlarından istifade etmek ciheti bizde hemen tamamen ihmal edilmişti. Bunun faydalarını takdir eden başka milletler, bahusus sıhhî şartları nispeten bize yakın olan Balkan memleketleri sabit ve seyyar müzeler, propaganda risaleleri, projeksiyonlar, afişler… ilh. gibi vasıtalarla bu yolda durmadan ilerliyordu.*

Bizde en evvel Harbi Umumi içinde İstanbul'da açılan Hıfzıssıhha Müzesi ile bu ihtiyaca cevap verilmek istenilmişse de birçok vasıtalardan mahrum kalmış, nihayet 1924'ten itibaren Vekâletçe ele alınarak tekemmül yoluna girilmiştir.

---

[78] **Kızılay Arşivi**, Nr. 1679/41, 50 (17.11.1927).

[79] **TBMM ZC**, Devre 6, Cilt 18, İçtima 2, Elli Altıncı İnikat, 26-VI-1941, s. 153-154, 161.

[80] **CHP, On Beşinci Yıl Kitabı,** s. 359.

Bugün başka memleketlerdekinden farkı olmayan ve 1924-1932 seneleri içinde 718.825 ziyaretçi tarafından görülen bu müessese, tekemmül yolunda yürürken, bir yandan da gene Vekâletin teşvikiyle Vilayetler Hususi İdareleri tarafından açılmakta olan müzeler, levhalar, mülajlar yetiştirmektedir[81].

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey, 1 Şubat 1926'da düzenlenmiş olan Sıhhî Müze Atlası'nın önsözünde memleketteki bulaşıcı ve salgın hastalıklar hakkında halkın yeterli derecede bilgi edinmesine yardım edecek vasıtaları temin etmenin Sıhhiye Vekâleti'nin görevi olduğunu vurgulamıştır. Bu suretle halkın bu gibi hastalıklardan korunmasını öğreneceği, bu hastalıkların yaptığı tahribatı ve feci sonuçları görerek, hayatını ve sıhhatini koruyacak terbiyeyi kazanacağını belirtmiştir. Bu noktadan bakıldığında Sıhhî Müzelerin amacının bulaşıcı ve salgın hastalıklardan korunma yollarını, kişisel sağlık kurallarını herkesin anlayacağı şekilde resimler, levhalar ve örneklerle düzenlemek ve yayınlamak olduğunu ifade etmiştir. Dr. Refik Bey, bu şekilde oluşturulan müzelerin her yerde açılması mümkün olmadığından sıhhî müzelerde gösterilen tablo, resim ve levhaların renkli olarak tab ettirilerek bir albüm halinde neşredilmesinin faydalı olduğunu da dile getirmiştir. Bu amaç doğrultusunda Sıhhiye Vekâleti tarafından memleketin çeşitli vasıtaları kullanılarak hazırlanan albümle arzu edilen amaca ulaşılmasının ümit edildiğini de sözlerine eklemiştir[82].

Sıhhî Müzeler, Sıhhiye Vekâleti Propaganda ve Neşriyat Şubesine bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sıhhiye Vekâleti, sıhhî müzelerin artırılmasına önem vermiştir. Halk ve öğrenciler arasında büyük ilgi toplayan bu müzelere çok sayıda ziyaretçi gelmiştir. Tıp kurultayları vesilesiyle açılan sıhhî sergiler de daha sonra fuarlar yoluyla halkın sıh-

---

[81] Cumhuriyet'in İlanını Takip Eden On Sene Zarfında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti'nin yaptığı işler hakkında rapor için bkz. BCA, Nr. 30.10.0.0/176.218.11, (11.7.1933); yine bkz. "Sağlık Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü- Sıhhî ve İçtimai Propaganda", **Hakimiyeti Milliye**, Nr. 4411, 14. Sene, 29 Birinci Teşrin /Ekim 1933, s. 65.

[82] **Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti Sıhhî Müze Atlası**, İstanbul, 1926, s. 1-1.

hî alanda bilgi ve görgüsünü artırmayı amaçlamıştır[83]. Ancak ilerleyen yıllarda Sıhhat Müzeleri'nin teşkilatlanmasıyla ilgili bazı öneriler ileri sürülmüş, sıhhat müzelerinin Hıfzıssıhha Kurumuna bağlanması ile ilgili görüşler meclis gündemine taşınmıştır. Örneğin Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü ve Hıfzıssıhha Mektebi teşkiline dair kanun lâyihası ve Sıhhat ve İçtimaî Muavenet ve Bütçe encümenleri mazbataları meclis gündeminde tartışılırken İçel Mebusu Dr. Muhtar Berker, sıhhî propaganda ve neşriyat çalışmalarının hıfzıssıhha müessesesinin en temel vazifelerinden birisi olduğunu hatırlatarak, sıhhî propagandanın en kuvvetli vasıtalarından birisi olan ve memleketin her bölgesinde açılması istenen sıhhat müzelerinin yine Hıfzıssıhha Enstitüsüne bağlanması gerektiğini ifade etmiştir. Kanun layihasına bu meselenin bir madde halinde konmasını talep etmiştir[84]. Sıhhiye Vekili ve Aydın milletvekili Dr. Hulusi Alataş ise sıhhat müzelerinin doğrudan doğruya Sıhhiye Vekâleti Neşriyat ve Propaganda şubesine bağlı olduğunu hatırlatarak bu kurumların Hıfzıssıhha Mektebi ile alâkasının olmadığını, bu mektepler için ayrıca müze tesis edileceğini belirtmiştir[85]. İçel Mebusu Dr. Muhtar Berker'in önerisi kabul edilmemiştir.

Sıhhî Propagandanın en önemli vasıtalarından birisi olan sıhhî müzeler salgın hastalıklarla mücadeleye özel bir önem vermişlerdir. Bu meyanda sıhhî müzelerde sergilenmek üzere salgın hastalıkları konu alan çok sayıda levha bulunmaktadır. Resimli duvar levhaları son derece etkileyici hazırlanmış olup halkın dikkatini çekmiştir. Örneğin Tıbbi ve Sıhhî Eserler Sergisi'nde söz konusu levhalardan birisini inceleyen Dr. Hafız Cemal, trahom temalı levhaya ilişkin duygu ve düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir; *"Vaktinde tedavi edilmezse gözleri bütün kör eden trahomlu bir hastanın gözlerinden karasineklerin mikrop olarak başkalarının gözlerine nasıl aşıladıklarını, trahomlu bir hastanın kullandığı mendille başka çocukların bu belalı hastalığa nasıl tutulduklarını işte böyle yapıştırıcı, bulaştırıcı vasıtalardan sakınma-*

[83] **CHP, On Beşinci Yıl Kitabı,** s. 359.

[84] **TBMM ZC**, Devre 6, Cilt 15, İçtima 2, Yirminci İnikat, 23-XII-1940, s. 122.

[85] **TBMM ZC**, Devre 6, Cilt 15, İçtima 2, Yirminci İnikat, 23-XII-1940, s. 130.

dığı için gözlerini trahom sarmış ve nihayet büsbütün kör olmuş çocuğu çekerek ağlaya ağlaya yürüyen bu zavallı ihtiyar babayı tasvir eden levhayı görünce tüylerim ürperdi. Çünkü Anadolu'da, Arabistan'da, Mısır'da ve Yeşil Kıbrıs'ta çok görmüştüm"[86].

Cumhuriyet döneminde sıhhî müze ve sergicilikle ilgili uluslar arası organizasyonlara da iştirak edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1930 yılında Dresden'de Uluslararası Hıfzıssıhha Sergisi açılmış, Sıhhiye Vekâleti buraya İstanbul müzesinde bulunan bazı parçalar, afişler ve grafiklerle katılarak bir Türk pavyonu oluşturmuştur. Türkiye tarafından düzenlenen bu pavyon ilgi ve takdirle karşılanmıştır[87].

Sıhhî müzeler için Sıhhiye Vekâleti "*Sıhhî Müze Rehberi*" adlı bir broşür hazırlatmıştır. Bu broşürde genellikle salgın hastalıklar, bulaşma yolları ve korunma yöntemleri ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Mesela 1924 tarihli sıhhî müze rehberi, Sıhhî Müze Müdürü Dr. Hikmet Hamdi Bey tarafından düzenlenmiştir. Müze rehberinde ilk olarak verem hastalığı ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Veremin insanlığı yok eden bulaşıcı hastalıkların en başında geldiği, zengin, fakir, çocuk, ihtiyar, kadın, erkek hiç kimsenin veremden kurtulamadığı, bu hastalığın herkese geçebileceğine dikkat çekilmiştir. Veremin ince uzun bir mikrop tesiriyle ortaya çıktığı, vereme yakalananların bu mikrobu taşıdıkları ifade edilmiştir. Verem mikrobunun insan vücuduna burun veya ağız yoluyla alındığı, veremin bulaşması sonucunda vücutta meydana gelen semptomlar, veremden korunma yolları ayrıntılarıyla ifade edilmiştir[88]. Keza diğer hastalıklardan olan frengi, yumuşak karha (yumuşak yara-çıban), bel

---

[86] Hafız Cemal, "Müşahedeler, Tıbbi ve Sıhhî Eserler Sergisinde Gördüklerim-Tıbbi Neşriyat", **Cumhuriyet,** 7 Mayıs 1935, **Onbirinci Sene**, Sayı 3941, s. 7; Özer, a.g.m., 134.

[87] "Sağlık Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü- Sıhhî ve İçtimai Propaganda", **Hakimiyeti Milliye**, Nr. 4411, 14. Sene, 29 Birinci Teşrin /Ekim 1933, s. 65.

[88] Doktor Hikmet Hamdi, **Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti Sıhhî Müze Rehberi**, Vilayet Matbaası, Ankara, 1340, s. 2-9.

soğukluğu, sıtma (malarya), çiçek hastalığı hakkında da ayrıntılı bilgiler verilerek halk bulaşıcı ve salgın hastalıklar hakkında bilinçlendirilmiştir. Müze rehberinde alkollü içki, morfin, kokain gibi bağımlılık yaratan maddelerin zararları ve sağlığa ve sosyal yaşantıya olumsuz etkileri üzerinde de ayrıntılı bir şekilde durulmuştur[89].

Sıhhî propagandanın en önemli broşürlerinden olan müze rehberinde halkın anlayacağı şekilde basitleştirilmiş sloganların varlığı da dikkat çekmektedir. Bu sloganlar sayesinde hastalıklar halkın aklında kalacak şekilde anlatılmaya çalışılmıştır. Sloganlarda ahlak vurgusunun da yapıldığını görmek mümkündür. Örneğin veremle ilgili sloganlara bakılacak olursa *"Eğlence ve sefa peşinde uykusuz geçirilen geceler bütün hayatımızı zehirler", "Vereme istidadı olanlara birkaç nasihat", "Veremlilere birkaç nasihat", "Veremliler diğerlerini öpmemelidirler", Veremli valideler çocuklarına süt vermemeli ve çocuklarına bakmamalıdırlar", "Veremlilerin bardakları ve kapları dahi ayrı olmalıdır"* denilmektedir. Frengi, yumuşak karha, bel soğukluğu, gibi hastalıklar için ise keza ahlak vurgusunun yapıldığı sloganlar görülmektedir. Örneğin *"Tam bir insan nefsine hakim olandır"* sözü sıklıkla tekrarlanmıştır. İçki için de aynı söylemler yer alır. *"İçki beşeriyet için bir felakettir", "İçki kullanmaktan kendinizi olabildiğince kuvvetinizle muhafaza ediniz"* gibi. Sıtma hastalığı için *"Sıtmadan kurtulmak memleketin kuvvetini ve servetini tezyid eder"*, Çiçek hastalığı için ailelere uyarı niteliğinde sloganlar yer almaktadır. Mesela *"Çiçek için çocuklarınızı hemen aşılatınız"* gibi telkinler dikkat çekicidir[90].

Sıhhî propagandanın en önemli unsurlarından birisi de "*Sıhhî Müze Atlasları*" dır. Sıhhî Müze Atlasları sıhhî müzelerde yer alan levhaların kitap haline getirilmesi sonucunda oluşturulmuştur. Örneğin 1926 yılında hazırlanan müze atlası toplam 68 sayfa olup İstanbul Hıfzıssıhha Müzesi, Ankara Hıfzıssıhha Müzesi, İzmir Hıfzıssıhha Müzesi ve Bursa Hıfzıssıhha Müzesi'nde yer alan levhaların içeriğinden örnekler yansıtmaktadır. Sıhhî müzelerde genellikle salgın hastalıklarla ilgili levhalar yer almaktadır. Bu levhalarda bulaşıcı ve salgın hastalıklardan olan sıt-

[89] Doktor Hikmet Hamdi, **Sıhhî Müze Rehberi**, s. 10-31.

[90] Doktor Hikmet Hamdi, **Sıhhî Müze Rehberi**, s. 6-27.

ma-malarya, bel soğukluğu, yumuşak karha, frengi, kolera, dizanteri, karahumma, verem, çiçek hastalığı, kızamık, kuşpalazı, lekeli humma, veba, kuduz hastalığının nedenleri, bulaşma ve korunma yolları, hastalığa yakalanan insanların görüntülerinin yer aldığı çizimler, hastalık mikroplarının mikroskobik çizimleri etkileyici ve basit bir dille sunulmuştur. Bununla birlikte müze atlaslarında alkolün insan beyninde yarattığı zararlar çizimler eşliğinde halka duyurulmuştur[91]. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, Cumhuriyet'in ilk on yılında 1000 adet sıhhî müze atlası albümü neşrederek halka ücretsiz olarak dağıtmıştır[92]. Bu atlaslarda salgın hastalıklarla ilgili konular ağırlıklı olarak ele alınmıştır.

Atlaslarda salgın hastalıklarla mücadeleye ilişkin konuların yanında kadın sağlığıyla ilgili spesifik konuların varlığı da dikkat çekmektedir. Örneğin 1926 tarihli müze atlasında yüksek ökçeli ayakkabıların zararlarının anlatılması buna örnek gösterilebilir. Atlasta yeni moda yüksek ökçeli ayakkabıların süratle yaygınlaştığı, güzellik için olsa bile bu ayakkabıların giyilmesinin sağlık açısından sakıncalı olduğu vurgulanmıştır. Hatta hanımların bu zararları bilmesi durumunda ayakkabıları kullanmayacakları dile getirilmiştir. Yüksek ökçeli ayakkabı kullanan hanımların, yürümekte sıkıntı çektikleri, ayağın dengesinin bozulması sebebiyle uzun süre yürüyemedikleri, zira yüksek ökçenin topuğu kaldırdığı, beden ağırlığının doğrudan doğruya parmaklar üzerine yüklendiği, zayıf parmakların ise tabii olarak bu yükü kaldıramadığına vurgu yapılmıştır. Bu durumda topuk oynağı kemiklerinin yerinden ayrıldığı, bunun da duruş ve yürüyüşü bozduğu belirtilmiştir. Doğal olmayan bu duruşun kadınların yürüyüşünü garip bir hale dönüştürdüğü, kadınların kesik kesik yürüdüğü ve bu halleriyle kuklaya benzediklerine vurgu yapılmıştır. Bunun yanında yüksek ökçeli ayakkabı giyildiğinde karında bulunan siyah kan damarlarında kan toplandığı ve bu durumun karaciğer hastalığı gibi bazı iç hastalıklara neden olabileceği de ifade edilmiştir.

---

[91] **Sıhhî Müze Atlası**, s. 1-67.

[92] "Sağlık Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü- Sıhhî ve İçtimai Propaganda", **Hakimiyeti Milliye**, Nr. 4411, 14. Sene, 29 Birinci Teşrin /Ekim 1933, s. 65.

Müze atlasında bu bilgiler açıklandıktan sonra durumu daha etkileyici kılmak için yüksek ökçe ile yürüyen bir kadının ayağında meydana gelen değişikliği görmek için röntgen filmi konulmuştur. Yüksek ökçe ile ilgili sıhhî açıklamaların amacına ulaşması ve kadınların bu konuda bilinçlenmelerini sağlamak için bir slogan da kullanılmıştır. *"Hanımlar modaya aldanmayınız. Sıhhatinizi gayrisıhhî ve gayritabii ayakkabılarının vereceği zarafet için feda etmeyiniz"* ifadeleri yer almaktadır[93].

5.Konferanslar

Halkın sağlık eğitimini artırmak amacıyla sıhhî propagandanın en önemli unsurlarından birisi de konferanslardır. Konferanslar canlı olabildiği gibi radyo yoluyla da verilmiştir. Radyo konferanslarında çeşitli konu başlıkları belirlenerek uzman doktorlar tarafından Ankara ve İstanbul Radyoları tarafından düzenli olarak belli günlerde sıhhî konular üzerinde durulmuştur[94].

Radyo konferansları dışında halkevlerinde verilen konferanslar da sıhhî propagandanın bir parçası idi. Konferans konuları arasında sıtma ile savaş, tifüs, şarbon, verem, bulaşıcı hastalıklar, kuşpalazı, sinir ve içki, bağırsak kurtları, trahom, yaz ishalleri, neler yemeliyiz, nasıl yemeli, az beslenme, çok beslenme, kadın ve kısırlık, hormonlar ve hayat, tansiyon, çocuk hastalıkları ve çocuk bakımı, sağlık kurumlarımız gibi konular hemen hemen her halkevinde ele alınmıştır. Bazı halkevleri bu konferansları hoparlörler yardımıyla şehrin kalabalık yerlerine duyurmuştur[95]. Sıhhî konferanslarda daha ziyade salgın hastalıklar ve korunma yolları ön plana çıkmıştır. Mesela trahom hastalığı hakkında gazete ve radyoda yayınlara ağırlık verildiği anlaşılmaktadır[96].

1935 yılında Halkevleri Genel Merkezi illerdeki halkevlerine bir talimat göndererek aile ve çocuk konulu konferansların arttırılmasını

---

[93] **Sıhhî Müze Atlası**, s. 65-67.

[94] **CHP, On Beşinci Yıl Kitabı,** s. 359.

[95] **XV. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları, C.H.P 1946 Yılında Halkevleri ve Halkodaları**, Ankara, 1947, s. 7.

[96] Özer, a.g.m., s. 134.

talep etmiştir. Bu şekilde halkın bilinçlenmesi sağlanarak gelecek nesillerin daha sağlıklı koşullarda yetişmesi amaçlanmıştır[97]. Bunun üzerine halkevi şubeleri harekete geçmiş ve genel merkezin direktifleri doğrultusunda çocuk bakımı üzerine konferanslar düzenlemişlerdir. Ülkenin sağlık şartlarının sıkıntılı olduğu dönemlerde halkı bilinçlendirmek için halkevlerinde sıhhî alandaki konferanslara ağırlık verilmiştir. Örneğin 1939'da salgın hastalıklarda artış görüldüğünden salgın hastalıklara karşı korunma yolları halkevi konferanslarının temel konuları arasında yerini almıştır. 1940'lı yıllarda verem ve diğer bulaşıcı hastalıklarla ilgili konferanslarda artış gözlenmektedir[98]. Nitekim Sıhhiye Vekâleti salgın hastalıkları önlemek ve korunma yollarını halka duyurmak amacıyla 1936-1944 döneminde köylere doktorlar göndererek konferanslar verdirmiştir. Bunun yanında memleketin çeşitli yerlerinde salgın hastalıklarla ilgili kurslar açılarak salgın hastalıklardan korunma yolları halka anlatılmıştır. Ayrıca salgın hastalıklarla ilgili uluslararası konferanslara heyetler gönderilerek bu alandaki gelişmeler takip edilmiştir[99].

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı Cumhuriyet döneminde sağlıklı ve bilinçli bir toplum yaratma amacına yönelik yapılan sıhhî propagandanın temalarını, vurgusunu ve halk sağlığına etkilerini çözümlemek olarak tanımlanmıştır. Bu amaca ulaşmak üzere çalışma sırasında sıhhî propagandanın gerekçesi, teşkilatlanma biçimi, sıhhî propagandanın temel vasıtaları irdelenmeye çalışılmıştır. 1923-1945 arası dönemde özellikle ulus devlet oluşumu ve modernleşmeyle birlikte sağlıklı bir nüfus yaratma çabası, sıhhî propagandanın temel kaygısını teşkil etmektedir. Öte yandan bulaşıcı ve salgın hastalıklardan korunma, çocuk büyütme ve sıhhî şartlar dairesinde yaşama gibi sıhhî meseleler hakkında halkı aydınlatmak için sıhhî propagandaya ihtiyaç duyulmuştur. Zira, savaştan yeni çıkmış bir

[97] **BCA**, Nr. 490.1.0.0/3.12.20.

[98] **Haber**, 14 Ağustos 1939, Sayı 1968.

[99] Tuğluoğlu, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi", s. 357.

toplumun sağlık şartlarının iyileştirilmesi ve halk sağlığının korunması, devletin devamı ve geleceği için zorunlu görülmüştür.

Sıhhî propagandanın en önemli vasıtalarından birisi sinema idi. Sıhhiye Vekâleti her yıl Avrupa ve Amerika'dan çeşitli konularda hazırlanmış sıhhî içerikli filmler satın aldı. Bu filmler şehir ve kasabalarda halka gösterildi. Köyler için ayrıca sabit ve kısa filmler satın alındı ve bu filmler sıhhat merkezleri vasıtasıyla köylere kadar götürülerek halka izletildi. Keza 1923-1945 yılları arasında bulaşıcı ve salgın hastalıklardan halkı korumak, çocuk ölümlerini engellemek, halkın hastalanmasına neden olan haşeratla mücadele etmek, gençlere sıhhî alışkanlıklar kazandırmak için çeşitli temalarda afiş ve broşürler düzenlendi. Bu afiş ve broşürler halkevlerine, okullara, istasyonlara, ordu ve bütün sağlık kurumlarına ücretsiz olarak gönderildi. Kurumlar bu afişleri halkın rahatlıkla görüp okuyabileceği alanlara astı. Bu şekilde halk sağlığı kültürünün gelişmesine katkı sağlanmaya çalışıldı. Sıhhî propagandanın etkinliğinin artmasında sıhhî müzeler de son derece önemli idi. Sıhhî müze ve sergilerin amacı bulaşıcı ve salgın hastalıklardan korunma yollarını, kişisel sağlık kurallarını halkın anlayacağı şekilde resimlemek ve örneklerle açıklayan tablo ve levhalar düzenlemektir. Konferanslar yoluyla da halkın sıhhî konularda ve salgın hastalıklar hakkında bilinçlenmesi sağlanmaya çalışıldı. Dönemin basını ve cemiyetler de sıhhî propagandanın amacına ulaşması için destek vermiştir.

Bütün bu çalışmalar Cumhuriyet döneminde sıhhî propagandanın devlet eliyle programlı ve kapsamlı bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Bir başka ifadeyle bu dönemde etkin bir sıhhî propaganda mekanizmasının oluştuğu rahatlıkla söylenebilir. Sıhhiye ve Muâveneti İçtimâiye Vekâletine bağlı olarak oluşturulan Sıhhî Propaganda ve İstatistik Müdüriyeti sıhhî propagandanın halka ulaşmasında etkili bir çalışma yürütmüştür.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, bugün hala toplumu bilinçlendirmek için artarak devam eden sağlık propagandalarının geçmişe dair izleri incelendiğinde, Cumhuriyet döneminde sıhhî alanda etkili bir propaganda çabası sergilendiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşivler

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

Nr. 30.10.0.0/176.218.11; Nr. 30.11.1.0/106.30.9; Nr. 30.18.1.1/ 127-25; Nr. 490.1.0.0/3.12.20.

Kızılay Arşivi

Nr. 1679/41, 50.

Resmi Yayınlar, Raporlar ve Zabıt Cerideleri

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, **I-III, Dördüncü Toplanma Yılını Açarken 1 Mart 1923**, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 5. Baskı, Ankara, 1995.

CHP 1939 Parti Programı, Ulus Basımevi, Ankara, 1939, s. 24-25.

Cumhuriyet Halk Partisi, **On Beşinci Yıl Kitabı (1923-1938),** Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938.

Doktor Hikmet Hamdi, **Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti Sıhhî Müze Rehberi**, Vilayet Matbaası, Ankara, 1340.

Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, [y.y.], 1935.

"Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti teşkilât ve memurin Kanunu", Kanun Nr. 3017, **T.C. Resmi Gazete**, 23 Haziran 1936, Sayı 3337, s. 6695-6706.

"Umumî Hıfzıssıhha Kanunu", **T.C. Resmi Gazete**, 6 Mayıs 1930, Sayı 1489, s. 8895.

TBMM Zabıt Ceridesi (ZC), Devre 3, Cilt 18, İçtima 3, Ellinci İnikat, 21-IV-1930.

TBMM ZC, Devre 3, Cilt 18, İçtima 3, Kırk Sekizinci İnikat, 17-IV-1930.

TBMM ZC, Devre 5, Cilt 11, İçtima 1, Altmış Yedinci İnikat, 25-V-1936.

TBMM ZC, Devre 5, Cilt 12, İçtima 1, Yetmiş Altıncı İnikat, 9-VI-1936.

TBMM ZC, Devre 5, Cilt 25, İçtima 3, Altmış Dördüncü İnikat, 23-V-1938.

TBMM ZC, Devre 5, Cilt 25, İçtima 3, Altmış Beşinci İnikat, 24-V-1938.

TBMM ZC, Devre 5, Cilt 3, İçtima F, Yirmi Yedinci İnikat, 22-V-1935.

TBMM ZC, Devre 5, Cilt 8, İçtima 2, Altmış Üçüncü İnikat, 24-V-1937.

TBMM ZC, Devre 6, Cilt 2, İçtima F, On Dördüncü İnikat, 22-V-1939.

TBMM ZC, Devre 6, Cilt 11, İçtima 1, Elli Altıncı İnikat, 27-V-1940.

TBMM ZC, Devre 6, Cilt 15, İçtima 2, Yirminci İnikat, 23-XII-1940.

TBMM ZC, Devre 6, Cilt 18, İçtima 2, Elli Altıncı İnikat, 26-VI-1941.

TBMM ZC, Devre 6, Cilt 25, İçtima 3, Altmış İkinci İnikat, 25-V-1942.

TBMM ZC, Devre VII, Cilt 2, İçtima F, Yirmi Altıncı İnikat, 24-V-1943.

TBMM ZC, Devre VII, Cilt 10, İçtima 1, Elli Sekizinci İnikat, 22-V-1944.

TBMM ZC, Devre VII, Cilt 17, İçtima 2, Elli Sekizinci Birleşim, 21-V-1945.

"Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanun", **T.C. Resmi Gazete,** 27 Mayıs 1928, Sayı 899, s. 5206-5207.

Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti Sıhhî Müze Atlası, İstanbul, 1926, s. 1-67.

XV. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları, C.H.P 1946 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, Ankara, 1947.

Süreli Yayınlar

CEVDET, Abdullah, "İstanbul'da Verem", **İçtihad**, 1 Ağustos 1924, Nr. 168, s. 3406-3407.

ŞÜKRÜ, Ahmed, "Çiçek", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Mayıs 1923, Sene 1, Sayı 5, s. 81.

"Çiçeğe Aşılanınız", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Mart 1923, Sene 1, Sayı 3, s. 48.

Doktor Avni, "Frengi", **Afyonkarahisar'da Nur (Köylerde Nur)**, 1 Teşrinievvel/Ekim 1926, Sayı 3, s. 1.

Doktor Faik, "Bel Soğukluğu", **Kurtuluş Yolu**, 31 Temmuz 1926, Yıl 1, Sayı 8, s. 115-117.

Doktor Faik, "Frengi Hastalığı ve Fenalıkları 1", **Kurtuluş Yolu**, 15 Mayıs 1926, Yıl 1, Sayı 4, s. 52-54.

"Ey Halk!, Ey Hükümet Erkanı, Ey Münevverler!", **Sıhhî Cidal**, Eylül 1340/1924, Nr. 5, s. 18.

H.R., "İyi Bilinmesi Lazım Gelen Hastalıklardan Frengi", **Muallimler Mecmuası**, Eylül-Teşrinievvel/Ekim 1927, Sayı 53-54, Sene 5, s. 2291-2295.

Haber, 14 Ağustos 1939, Sayı 1968.

Hafız Cemal, "Müşahedeler, Tıbbi ve Sıhhî Eserler Sergisinde Gördüklerim-Tıbbi Neşriyat", **Cumhuriyet,** 7 Mayıs 1935, Onbirinci Sene, Sayı 3941, s. 7.

"İçki Belası", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim),** 17 Nisan 1340/1924, Cilt 23, Sayı 597, s. 398-400.

"İçtimai Hıfzı's-Sıhha-3-Verem", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel/Ekim 1923, Üçüncü Sene, Nr. 26, s. 371-377.

"İçtimai Hıfzı's-Sıhha-50-Verem Mücadelesini Nasıl Yapmalıyız", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Şubat 1928, Yedinci Sene, Nr. 78, s. 263-266.

SADIK, Mahmut, "Üstad-ı Muhterem Besim Ömer Paşa'nın Konferansı-Verem Beliyyesi", **Servet-i Fünun**, 16 Kânûn-ı evvel/Aralık 1926, Cilt 61, Nr. 1583-109, s. 67-70.

OSMAN, Mazhar, "Frengi Yüzünden Cinnetler", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Mart 1923, Sene 1, Sayı 3, s. 48.

_____, "İçki ve Sinir Hastalıkları", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Mayıs 1923, Sene 1, Sayı 5, s. 77.

_____, "İçki ve Sinir Hastalıkları", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Nisan 1923, Sene 1, Sayı 4, s. 51.

_____, "İdman İhtiyacı", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Nisan 1923, Sene 1, Sayı 4, s. 63.

_____, "Mektebler Nasıl Olmalı?", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Mayıs 1923, Sene 1, Sayı 5, s. 67.

"Muallim, Muallime ve Münevverlere!", **Sıhhî Cidal**, Eylül 1340/1924, Nr. 5, s. 22.

M. Z., "Sarhoşluk Belası", **Afyonkarahisar'da Nur**, Teşrinievvel/Ekim 1926, Sayı 29, Üçüncü Sene, s. 15-16.

KEMAL, Necati, "Hareket, Spor ve Raks", **Sıhhî Sahifeler**, 15 Mayıs 1923, Sene 1, Sayı 5, s. 70.

"Sağlık Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü-Sıhhî ve İçtimai Propaganda", **Hakimiyeti Milliye**, Nr. 4411, 14. Sene, 29 Birinci Teşrin /Ekim 1933, s. 65.

"Sağlık Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü-Trahom Mücadelesi", **Hakimiyeti Milliye**, Nr. 4411, 14. Sene, 29 Birinci Teşrin /Ekim 1933, s. 61-63.

SIRRI, Selim, "İçki Belası", **Resimli Ay**, Temmuz 1341/1925, Nr. 6, Cilt 2, s. 28-29.

Sıhhiye Mecmuası, Sayı 9, Yıl 3, 5 Eylül 1926, s. 1-3.

Sıhhiye Mecmuası, Sayı 8, Yıl 3, 1 Eylül 1926, s. 3-4.

"Verem Mücadele Cemiyetinde Hanımların Vazifesi", **Sıhhî Cidal**, Mayıs 1341, Nr. 9, s. 3.

Araştırma Eserleri

ADADAĞ, Özgür, "Ulusu Eğitmek: İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Eğitici Sinema", **Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi**, Sayı 17, İstanbul, Aralık 2012, s. 29-61.

AYDIN, Erdem, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri", **Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi**, Cilt 31, Sayı 3, Ankara, 2002, s. 183-192.

ÇAĞLAYAN, Ercan, "Diyarbakır'da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923-1946)", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Volume 6, Issue 6, Adıyaman, June 2013, s. 351-365.

GÜRGAN, Mahmut, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti'nin Propaganda Faaliyetleri", **İzmir Göğüs Hastanesi Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 2, İzmir, 2013, s. 139-144.

İLİKAN-RASİMOĞLU, Ceren Gülser, "İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Türkiye'de Nüfus ve Halk Sağlığı Tartışmalarının Değerlendirilmesi", **Lokman Hekim Dergisi,** Cilt 4, Nr. 3, Mersin, Eylül-Aralık 2014, s. 16-21.

KARABULUT, Umut, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)**, VI/15, İzmir, Güz 2007, s. 151-160.

METİNTAŞ, Mustafa Yahya, **Refik Saydam'ın Yaşamı ve Kişiliği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.

ÖZER, Sevilay, "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)", AÜ TİTE, **Atatürk Yolu Dergisi,** Sayı 54, Ankara, Bahar 2014, s. 121-152.

ÖZTÜRK, Mustafa, "Cumhuriyet Dönemi'nde Sağlık Hizmetleri", **SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi**, 6 (1), Isparta, 1999, s. 37-41.

TEKİN, Gürkan, **Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nden Sağlık Bakanlığına (1920-2000)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.

TUĞLUOĞLU, Fatih, "Cumhuriyet'in İlk Dönemi'nde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı 13-14, İstanbul, 2008, s. 1-26.

TUĞLUOĞLU, Fatih, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)", **Türkiye Parazitoloji Dergisi**, Cilt 32, Sayı 4, İzmir, Aralık 2008, s. 351-359.

EKLER

Ek-1 Frengi Hastalığına Yakalanmış Bir Hasta

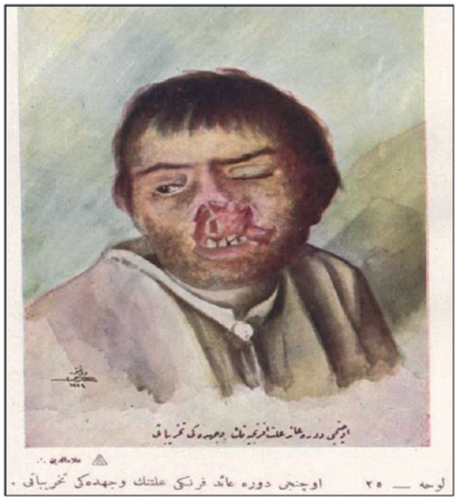

Ek-2 Verem Nasıl Bulaşır?

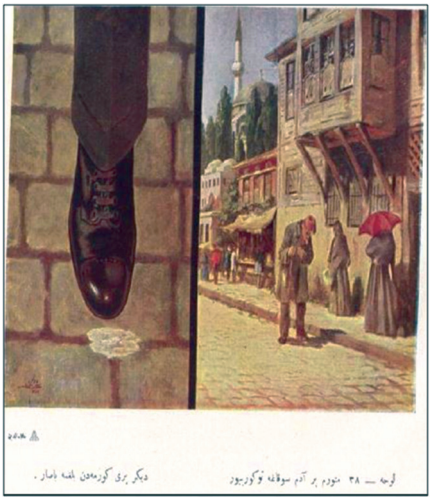

Sıhhî Müze Atlası, s. 22, 37.

Ek 3-4 Sağlık Propagandası Amacıyla Neşredilmiş Broşür ve Kitapçıklardan Örnekler

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA AYDIN'DA SAĞLIK (1939-1945)

Günver GÜNEŞ*

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti pek çok alanda olduğu gibi en büyük projelerinden biri olan çağdaşlaşmanın gereği olarak sağlık alanında da ciddi adımlar atmış, başarılar kazanmıştır. Cumhuriyet yönetimleri, genç Cumhuriyetin sağlıklı bireyler sayesinde yüceltileceği gerçeğinden hareketle sağlık işlerini öncelikli hizmetleri arasına alarak, bu alanda yapılması planlanan hizmetleri zor da olsa hayata geçirmişlerdir. Yunan işgalinden kurtuluştan sonra yanmış yıkılmış harabe bir şehir görünümünde olan Aydın gibi yerleşimlerde sağlık alanında yapılan mücadele kendini daha somut biçimde göstermiştir. Aydın'da Cumhuriyet rejiminin sağlık alanında atılımları II. Dünya Savaşı'nın yarattığı olumsuz etkiler üzerine kısmen dağılmış olsa da özellikle sıtma, tifüs, çiçek, verem gibi hastalıklarla mücadele de hem de halk sağlığı alanında kısıtlı olanaklarla büyük bir mücadele sergilenmiştir. II. Dünya Savaşı'nın üzerinden 70 yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına karşın savaşın kentlerin ve taşranın sosyal yaşamına olan etkilerinin incelenmesi konusunda yapılan araştırmaların yeterli düzeyde olduğu söylenemez. Bu tür araştırmalar kent tarihini çeşitli yönleriyle ortaya koyabileceği gibi, yakın tarihin bu dönemi içerisinde bir kentin yapısının ve toplumsal hareketlerinin izlenmesi açısından da araştırmacılara yeni açılımlar kazandıracaktır. Bu yönüyle bu çalışma ile Batı Anadolu'da tarih boyunca önemli bir yerleşim birimi olan Aydın 'da II. Dünya Savaşı'nda yaşanan sağlık sorunları ve bu çerçeve de alınan önlemleri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aydın, Sağlık, Sıtma, Memleket Hastanesi, Aydın Halkevi.

* Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-Aydın - ggunes65@gmail.com.

HEALTH IN AYDIN IN THE YEARS OF WORLD WAR II (1939-1945)

ABSTRACT

Like in many fields, The Republic of Turkey also won a lot of success and took important steps in the field of health, which is one of its greatest projects, as the need of modernization. The administrators of Turkish Republic took health services as their primary goals and planned and carried them out even if they were hard to handle because they thought that the young republic would be honored by healthy people. After salvation of Greek occupation, having seemed as burnt, destroyed and ruined, such settlements like Aydın brought struggle in the field of health to life prominently. Inspite of the negative effects which were made by World War II spread partly over Aydın, it was campaigned such illnesses like thyphus, malaria, smallpox, tuberculosis and restricted possibilities in the field of public health in Aydın. Although it has passed seventy years since World War II, it couldn't be told that the researches were enough which wrote about war's effects on social life of boondocks and urbans. As this kind of researches could reveal the history of urban in the various aspects, it will also bring new initiatives to researchers about the way of observing the structure of an urban and social movements in this period of recent history. The research with this way aims to put forward the health problems that came true and precautions taken in the World War II in Aydın which was an important dwelling unit in the region of West Anatolia throughout history.

Key Words: Aydın, Health, Malaria, Public Hospital, Aydın People House.

GİRİŞ

İnsanın doğumundan ölümüne kadar yapmış olduğu bütün faaliyetleri, tarihin konusu içersinde kullanılmaktadır. Bu nedenle gerek toplumları gerekse toplumların içinde yaşadıkları mekânları araştırırken, iklim, coğrafi koşullar, kültür gibi unsurların yanında, sağlık şartları da göz önünde bulundurulmalıdır. Pek çok uygarlığın ortaya çıkışında ya da yok oluşunda içinde bulunduğu sağlık şartlarının büyük rolü olmuştur. Bu yüzden, sağlık konusu yeterince aydınlatılmadan toplum ve şehir tarihi konusunda yapılacak yorumlar yetersiz kalır. Savaş ile sağlık sorunlarının ve hastalıkların artması arasında yakın bir bağlantı olduğu aşikârdır. İnsanlık tarihi savaşlarda büyük salgın hastalıkların patlak vermesi arasındaki ilişkiye işaret eden sayısız kanıtlarla doludur.[1]

Yirminci Yüzyılda büyük savaşların, sadece savaşa katılan toplumları değil, savaşın dışında kalanları da sarstığı bir çağda, İkinci Dünya Savaşı gibi tarihin kaydettiği en büyük savaşın tarafsız ülkelerin insanlarının sağlık koşullarının da olumsuz bir şekilde etkilemeyeceği düşünülemezdi. Bunun en önemli kanıtlarından biri, İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'deki toplum sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri oldu. Türkiye savaşa girmemesine rağmen savaşın yarattığı ekonomik koşullar yüzünden çeşitli sağlık sorunları ve salgın hastalıklar baş gösterdi. Daha önce mevcut olan hastalıklar yaygınlaştı. Savaşın etkilerinin hissedilmeye başlandığı 1941 ve 1942 yılları ölüm nedenleri arasında tifonun ve paratifonun 1940 yılına göre ikiye katlandığı yıllar oldu. 1942 de bağırsak hastalıklarında yaklaşık iki katlık artış kaydedildi. Savaş yılları boyunca Akdeniz veremi ve kalp hastalıklarından kaynaklanan ölümler de artış gösterdi. Alkolizme bağlı ölümler 1940 ile 1943 yılları arasında üç kat artı. Sıtmayla mücadele'nin savaş nedeniyle kesintiye uğraması sonucunda sıtma da önemli ölçüde yaygınlaştı. Bu hastalıklardan kaynaklanan ölümlerin artması savaşın ekonomik ve toplumsal yaşam üzerindeki

[1] Alexander Alland, "War and Discase: An Anthropological Perspective", **War The Anthropology of Armed Conflicts and Agression**. Morton Friend, Marvin Harris and Robert Murphy (Ed) New York 1968, p.65.

olumsuz etkilerine işaret ediyordu. Savaş yıllarında kadın ve erkek için ortalama yaşam beklentisi önemli ölçüde düşüş gösterdi.[2]

Hükümet savaş yıllarında artış gösteren tifüs, sıtma, verem gibi hastalıklara karşı birtakım mücadeleler verdi. Bu mücadele süreci devletin topluma nüfuz etme, meşruiyetini sağlama ve risk unsurlarını ortadan kaldırma kapasitesindeki yarıkların daha fazla ortaya çıkmasına ve hissedilmesine neden oldu. Hastalıkların artması karşısında hükümet sağlık politikaları çerçevesinde alınan önlemlerin hayata geçirilmesinde çeşitli kapasite sorunları nedeniyle sayısız sorunlarla karşılaştı. Salgın hastalıkların ve diğer sari hastalıkların çeşitlenmesine ve artmasına karşın hastaneler, doktorlar, hemşireler, teknik donanım, yatak sayısı ülke genelinde oldukça yetersizdi.[3] II. Dünya Savaşının sonlarında bile devlet hizmetinde ancak 1759 doktor, 1501 sıhhat memuru, 419 hemşire, 667 ebe ve 139 eczacı vardı. 43 bin köy ve 900 nahiye de hiçbir sağlık personeli, dispanser ya da eczane yoktu. Resmi istatistiklere göre bütün sağlık merkezlerinde 1600 kişiye 1 yatak düşüyordu.[4] Sıtma mazot ve kinin yokluğunda savaş yıllarında daha da yaygınlaştı.[5] II. Dünya Savaşı'nın üzerinden elliyi aşkın bir süre geçmiş olmasına karşın savaşın kentlerin ve taşranın sosyal yaşamına olan etkilerinin incelenmesi konusunda yapılan araştırmaların yeterli düzeyde olduğu söylenemez. Bu tür araştırmalar kent tarihini çeşitli yönleriyle ortaya koyabileceği gibi, yakın tarihin bu dönemi içerisinde bir kentin yapısının ve toplumsal hareketlerinin izlenmesi açısından da araştırmacılara yeni açılımlar kazandıracaktır. Bu yönüyle bu çalışma ile Batı Anadolu'da tarih boyunca önemli bir yerleşim birimi olan Aydın'da II. Dünya Savaşı'nda yaşanan sağlık sorunları ve bu çerçevede alınan önlemleri ortaya koymayı amaçlıyoruz.

---

[2] Murat Metinsoy, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Savaş ve Gündelik Yaşam**, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 359.

[3] **TBMM Zabıt Ceridesi**, 26. 05.1942, s. 299, Murat Metinsoy, **a.g.e.**, s. 362.

[4] **Tan**, 8 Nisan 1945.

[5] Savaş yıllarında Anadolu köylerinde yeniden beliren Sıtmalı hastalar mazot ve kinin yokluğu gibi etkenlerle %32'ye kadar tırmandı. Rıdvan Ege, **Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa**, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s.15.

Demografik Yapı

Aydın ili öteden beri önemli bir yerleşim ve ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Aydın'ın nüfusu kurtuluştan sonra ancak yüzler hanesini doldurabiliyordu. İşgal döneminin ardından kentin genel görüntüsünün değiştiği gibi nüfus yapısı da nitelik ve nicelik açısından önemli bir değişime uğramıştır. Kimi işgal sırasında topraklarını terk edip giderken kimi de savaştan sağ olarak kurtulup tekrar evlerine geri dönmüşlerdir. Bununla beraber savaş öncesinde yaşayan gayrimüslim nüfus da bölgeyi terk etmişti. O yüzden Cumhuriyetin ilk yıllarında şehrin genel demografik yapısını net olarak ortaya çıkarmak hayli güçtür. Daha sonra gelen mübadil ve muhacirlerle gelen nüfus 1927 sayımlarında sağlıklı bir şekilde tespit edilebilmiştir. Kurtuluştan sonra Aydın'da Cumhuriyet hükümetlerinin uyguladıkları başarılı sağlık politikaları ve özellikle sıtma ile mücadelenin çok sıkı bir şekilde yürütülmesi ve Hıfzısıhha Kanunu hükümleri gereğince hastalıklara karşı yürütülen bilinçlendirme ve korunma yöntemlerinin arttırılması nüfusta belirgin bir artışa yol açmıştır.

Milli Mücadele yıllarındaki büyük tahribata ve bunun üzerine gayrı Müslimlerin Aydın'ı terk etmiş olmalarına rağmen Cumhuriyetin 15. yılında kentin nüfusu 15.000'i geçmişti.[6]

Aydın şehir nüfusu 1935 sayımında 15.086 ve çevresiyle birlikte 92.988'dir. 1940 sayımında şehrin nüfusu 17.732 ve ilçeleriyle birlikte 99.819'dur.1945 sayımında ise şehrin nüfusu 105.592 olarak tespit edilmiştir.[7] Vilayet dâhilinde doğum vakalarının vaktinde bildirilmemesi sebebiyle bu yıllarda doğum oranları tam olarak tespit edilememektedir.[8] 1943'te yapılan tespitlere göre 4531'dir.Vilayette ortalama doğum oranı

---

[6] 1935 Nüfus Sayımına göre;260-749 kişiden ibaret olan vilayet nüfusunun % 81'i köylerde ve %19'u belediye teşkilatı olan şehir ve kasabalarda ikamet etmektedir. **Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın**, Aydın, 1938, s.21.

[7] **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.II, s.153.

[8] Aydın Vilayetinde doğum nispeti merkez kazasında 11, Nazilli'de 14, Bozdoğan 'da 15, Söke'de 20, Çine 'de 25, Karacasu'da 20'dir. Salim Gündoğan, **Köycülük ve Köy Davası Hakkında Bir Etüd**, Aydın Halkevi Neşriyatından:28, Köycülük Şubesi, Aydın CHP Basımevi, 1943, s.57-58.

1000/18'dir. Savaş yıllarında köylerde okumuş ebeler bulunmaması ve kasabalara yakın olan köylerde de ebeye ihtiyaç görülmemesi gibi nedenlerden dolayı ölüm oranları da yüksektir.

1927 yılı ile II. Dünya Savaşı'nın ardından yapılan 1950 sayımlarına göre Aydın nüfusunun kırsal ve kentsel değerleri şöyledir:[9]

	1927	**1950**
Kentler	41.349	79.475
Kırsal	170.401	256.188
Toplam	211.750	335.663

1950'lerden itibaren Aydın'ın nüfusunda belirgin bir artış dikkati çekmektedir. Bu yıllardan itibaren düzenli olarak artan nüfusa karşılık olarak şehrin de düzenli olarak büyüdüğü görülmektedir.[10] Vilayet dâhilinde doğum vakalarının vaktinde bildirilmemesi sebebiyle bu yıllarda doğum oranları tam olarak tespit edilememektedir.[11] 1943'te yapılan tespitlere göre Vilayetin bu yılki doğum sayısı 4531'dir. Vilayette ortalama doğum oranı 1000/18'dir. Savaş yıllarında köylerde okumuş ebeler bulunmaması ve kasabalara yakın olan köylerde de ebeye ihtiyaç görülmemesi gibi nedenlerden dolayı ölüm oranları da yüksektir. Sağlık koşullarındaki iyileşmeler gerek Aydın'da gerekse ülke genelinde ancak savaş yıllarından sonra gerçekleşebilecektir. II. Dünya Savaşı yıllarında Aydın'da Sağlık Bakanlığının köyleri gruba ayırarak her gruba ebeler tayin etmesiyle bebek ölüm oranları da azalmaya başlayacaktır.[12]

---

[9] DİE, Nüfus Sayımları, ilgili yıllar.

[10] Gülsen Türkben, **Aydın Monografyası**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul, 1963, s.7.

[11] Aydın Vilayetinde doğum nispeti merkez kazasında 11, Nazilli'de 14, Bozdoğan 'da 15, Söke'de 20, Çine 'de 25, Karacasu'da 20'dir.Salim Gündoğan, **Köycülük ve Köy Davası Hakkında Bir Etüd**, Aydın Halkevi Neşriyatından:28, Köycülük Şubesi, Aydın CHP Basımevi, 1943, s.57-58.

[12] Salim Gündoğan, **Köycülük…**, s.58.

II. Dünya Savaşı Öncesi Aydın'da Sağlık Koşulları

Cumhuriyetin ilk yıllarında Aydın'da en yaygın hastalık verem idi. Buna rağmen 1930'lu yıllara kadar şehirde bir verem mücadele teşkilatı oluşturulmamıştır. Tifo ve dizanteri gibi hastalıklarda Cumhuriyetin ilk yıllarında kendini gösteriyordu.[13] Sağlık kuruluşları içinde en donanımlı olan 75 yataklı modern bir tarzda düzenlenmiş bulunan Memleket hastanesi idi.[14] Cumhuriyetin 15. yılına gelindiğinde Hastanenin yatak sayısı 110'a ulaşmıştır. Hastanede Röntgen, Harici, Dahili, Zührevi ve Cilt, Kadın Bulaşıcı, göz, kulak ve burun servisleri hastalara hizmet veriyordu. Özel sağlık kuruluşları içerisinde 1925-1926 yıllarda kaydına rastlayabildiğimiz 16 yataklı "Aydın Şifa Yurdu" faaliyet gösterirken, Aydın Belediyesi'de özellikle 1930'lardan sonra muhtaç ve hastalara hazırladığı klinikte sağlık hizmeti vermeye başlamıştır.[15]

Frengi mücadelesinde de 1933'ten sonra ciddi bir faaliyet görülmektedir. 1933 yılından itibaren kontrol altına alınan frengili hasta sayısı 1703'tür. Bunlardan 167 sinin tedavisi bitirilmiş, 168'i tedavileri tamamlanmadan ayrılmışlar 54'ü ise yaşamını yitirmiştir.

Halk sağlığı konusunda Aydın Belediyesi de 1930'lu yıllardan itibaren önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Sıhhat ve İçtimai Muavenet istatistiklerine göre Aydın'da 1923-1938 yılları arasında 43526 doğum ve 26719 ölüm vakası kaydedilmiştir.[16]1923-1938 yılları arasında hastaneden gayr-i muayene ve tedavi evlerinde muayene ve tedavi olan hasta sayısı 25273 ve süt çocuğu bakım evine gelen çocuk sayısı ise 7191'e ulaşmıştır.

Aydın'da 1930'lu yıllardan itibaren ölüm oranlarında görülen en önemli hastalıklar çocuk ölümlerinde belirgin bir artış gösteren ishal, zatürre, kalp, zehirlenme, bulaşıcı hastalıklar, sıtma, verem, karahumma

---

[13] Günver Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 239, Kasım, 2003, s. 52

[14] **T.C. Devlet Salnamesi (1926-1927)**, İstanbul, 1927, s. 505.

[15] **Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın**, Aydın, 1938, s. 50.

[16] **Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın**, s. 48-49-50.

idi.[17] Aydın da bu tarihlerde lekeli humma, çiçek, kızamık, boğmaca, kızıl, difteri, frengi gibi hastalıklardan ölüm kaydedilmiştir.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Aydın'da Sağlık Sorunları ve Alınan Önlemler

II. Dünya Savaşı döneminde gerek yaşam koşullarındaki kötüleşmeler, gerek büyük sayılardaki nüfusun askere alınması sonucunda yaşanan büyük nüfus yer değiştirmeleri bulaşıcı hastalıkların toplum için oluşturduğu tehditleri bir hayli arttırmıştı.[18] Merkezi yönetim hükümet eliyle geliştirdiği sağlık programını uygulamaya çalışırken, Yerel yönetimler belediyeler eliyle, Halkevi Köycülük ve sosyal Yardım Şubeleri aracılığıyla hastalıklara karşı büyük bir mücadeleye girişmiştir.

Aydın'da 1930'lu yıllardan itibaren ölüm oranlarında görülen en önemli hastalıklar çocuk ölümlerinde belirgin bir artış gösteren ishal, zatürre, kalp, zehirlenme, bulaşıcı hastalıklar, sıtma, verem, karahumma idi.[19] 1931 -1940 yılları arasında gerçekleşen ölüm vak'alarına göre Aydın'da kalp hastalığından 39, bronşitten 3, zatürre'den 51, solunum hastalıklarından 2, ishalden 91, karaciğer ve safra yolları bozukluğundan 8, hazımsızlıktan 10, idrar ve tenasül 13, loğusa 4, kara humma 8, difteri 3, grip 6, verem 50, sıtma 35, bulaşıcı hastalıklardan 19, kanserden 3, müzmin romatizma ve gut hastalığından 1, şekerli diyabetten de 2 kişi yaşamını yitirmiştir. Aydın'da bu tarihlerde lekeli humma, çiçek, kızamık, boğmaca, kızıl, difteri, frengi gibi hastalıklardan da ölümlerin yaşandığı resmi istatistiklerce kaydedilmiştir.[20]

II. Dünya Savaşı'nın yarattığı olumsuz etkiler daha çok kendini sağlık alanında göstermiştir. 1942 yılında sıhhat ve içtimaiyat vekili Dr.

---

[17] **Başvekalet İstatistik Umum Müdüriyeti İstatistik Yıllığı**, C. 12, 1940-1941, Ankara, 1941, S. 105.

[18] İlhan Tekeli- Selim İlkin, **Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, Üçüncü Cilt, İletişim Yayını, İstanbul, 2014, s.121.

[19] **Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı**, C. 12, 1940-1941, Ankara, 1941, S. 105.

[20] **Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı**, 1940-1941, Ankara, 1942, s.142.

Hulusi Alataş'ın Aydın'ın il ve ilçelerinde yaptığı tetkikler sırasında görüştüğü halk temsilcileri sürekli doktor talebinde bulunmuşlardır. Halk sağlık tesislerinin az olmasından ve sıtma hastalığına karşı alınan önlemlerin yetersizliğinden şikâyet ediyordu. Halk haksız da sayılmazdı. 1942 yılı başlarında 35000 nüfuslu Söke'de yalnızca iki doktor görev yapmaktaydı. Bütün çabalara rağmen Devletin sağlık hizmetleri köylere ulaşamıyordu.

Asıl ve planlı sağlık hizmetlerinin köylere kadar götürülebildiği tarih 1945 yılıdır. 1945 yılında Köy Enstitüleri'nin sağlık kollarından mezun olan sağlık memurları köy gruplarına atanmıştır. Aydın köylüsü etkinlik ve yoğunluk kazanan sağlık hizmetlerinden daha fazla yararlanma olanağı elde etmiştir. Bu yılda Aydın'da havaların iyi gitmesi, sağlık memurlarının çoğalması, sıtma mücadele alanının genişletilmesi, seyyar sıtma mücadele hastanesinin kurulması sonucu sıtma mücadelesinde olumlu sonuçlar elde edilmiştir.

Aydın ve kazaları II. Dünya Savaşı öncesi Sağlık Bakanlığı Tarafından gönderilen Sağlık Müfettişleri eliyle sık sık taramalarda bulunulmuştur.[21] 1943 yılı başlarında Aydın'da ilaç sıkıntısı baş göstermiş sıhhat ve içtimai muavenet vekilliği, bazı eczaneler tarafından reçetesiz ilaç verildiğine işaret ederek bu gibi hareketlere meydan verilmemesi için Aydın Sıhhat Müdürlüğüne bir tamim göndermiştir. Bu tamimde reçete ile satılmak üzere ruhsatnameleri verilmiş olan ilaçlardan sülfasit gibi bazı ilaçları reçetesiz olarak satılmakta olduğu ileri sürülmekte, bunun önün almak için sıhhat müdürlüklerini ciddi bir şekilde alakadar olmaları bildirilmiştir. Tamim de ayrıca reçetesiz ilaç satan eczaneler hakkında kanuni takibat yapılacağı ifade edilmiştir.[22] 1944 yılında ise ilaç satışları bazı kayıtlara bağlanmıştır. Eczaneler reçeteler üzerine fi-

[21] Aydın'da bulunan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Birinci Mıntıka Müfettişi Dr. Kemal Ungımer Memleket Hastanesinde incelemelerde bulunmuş Aydın'ın kazalarındaki sağlık sorunlarıyla da yakından ilgilenmiştir. **Aydın**, 12 Temmuz 1944.

[22] **Aydın**, 30 Ocak 1943.

yatlarını ve tarihini yazarak imza ve mühürleyecekler; reçete sahiplerine birden fazla ilaç vermeyecekler, reçetesiz ilaç satanlar hakkında takibata bulunulacaktı.[23]

Çine'de 1944 yılı Temmuz ayında beş difteri vakasıyla tahtacıların iskan edildiği tahtacı köyünde de birkaç tifo vakası ortaya çıkmıştır. Çine hükümet doktoru Abbas Turan'ın adı geçen köylere giderek Refik Saydam Enstitüsünde üretilen serumlardan kullanmış difteri ve tifo hastalarında hiçbir ölüm vakası görülmemiştir.[24] Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü Dr. Nazmi Özbek Nazilli'ye giderek kazanın sıhhi durumu üzerinde resmi ve serbest doktorlarla konuşarak incelemelerde bulunmuştur. Görüşmelerde memleket temizliği ve bilhassa köylerde temizlik işleri üzerinde kararlar alınmış, bayan öğretmenlerle ebelerden sağlık ekipleri oluşturularak genel temizlik faaliyetine geçilmiştir.[25]

Parti Müfettişlik Raporlarına Yansıyan Tespitler

II. Dünya Savaşı yıllarında CHP Parti Müfettişleri hazırladıkları raporlarda sağlık konusundaki tespitlerini de kaydetmişlerdir. Bunlar yaşanan zorlukları ve sıkıntıları dikkat çeken kayıtları içermektedir. Rıza Levent'in 1942 yılı Aydın'daki sağlık kurumları ve sağlık sorunlarına dair raporunda şu ifadeler dikkat çekiyordu; *"Aydın'da tam teşekküllü bir hastane, bir doğum ve çocuk bakımı, bir de belediyenin bir muayene evi vardır. Hastanenin yatak adedi 120'dir. Doğum evi 20 yataklıdır. Mebusumuz General Refet Alpman ile hastaneyi ziyaret ettik. Fakat fena bir intiba ile ayrıldık, pis ve intizamsız bulduk. Buna mukabil doğum evi çok temiz, iyi işler bir halde idi. Sosyal yardıma ait bir eser göremedim".*[26]

Aydın ve çevresinde Sıtma mücadelesi ile ilgili olarak yapılanları ve eksikleri dile getiren Rıza Levent Umurlu'da, Sultanhisar'da, Köşk'te, Bozdoğan'da, Kuyucak'ta, Söke'de, İncirliova'da, Koçarlı'da sıtmanın

[23] "İlaç Satışları", **Aydın**, 2 Mayıs 1944.

[24] "Çine Sağlık İşleri", **Aydın**, 18 Temmuz 1944.

[25] **Aydın**, 18 Ekim 1944.

[26] **BCA** CHP (490.01/622.42.1), s. 4.

yoğunluğu Parti Müfettişlik raporlarına da yansımıştır.[27] Aydın sıtma mücadelesinin, Denizli, Sarayköy, Buldan'ın Acıpayam ve Çal'ın bazı köyleri, Torbalı, Karahayıt, Nazilli, Bağarası ve Çivril şubelerinden oluştuğunu, sıtma vakalarının %79'nun tropika kaynaklı olduğunu, mücadelenin, ilkbaharda sıtmalı ve dalaklıların muayenesi ile başlayarak, sıtma mevsiminde müracaat eden ve sıtma olduğu laboratuar muayenesi ile tespit edilen hastalara beş günlük kinin veya atebrin verildiğini kaydetmiştir. Mıntıka da Nazilli fabrikasında yapılmış 20.000 metre cibinliğin 1100 kişiye dağıtılmış olduğunu buna rağmen. Menderes ıslah edilmedikçe sıtmanın ortadan kalkmasına imkân olmadığını raporunda dikkat çekmiştir. Raporunda devamla *"…Bilhassa bir milyon liralık keşfi yapılmış olan Nazilli fabrikasının hemen yanındaki bataklıkların kurutulması en önemli bir meseledir. Teşkilat, bilhassa mücadele sıhhat memurları bakımından zayıftır. Hazırlanmakta olan ücretlerin maaşa tahvili kanunda sıtma mücadelesi sıhhat memurlarının da nazarı dikkate alınması bu memurlarım mücadeleye alakalarını artıracaktır. Partimizin bu son dilekle alakalanması çok faydalı olacaktır."* diyerek Hükümetin sağlık konusuna önem vermesi ve ihtiyaçların karşılanması lüzumunu dile getirmiştir.

Kazanın mühim ihtiyaçlardan biri de dispanseridir. 18882 nüfuslu Nazilli'de ne bir hastane ve ne bir dispanser vardır. Yalnız Basma Fabrikasının 20 yataklı bir hastanesi varsa da bu, sırf işçilere mahsus olduğundan kazaya faydasının olmadığını ifade eden Rıza Levent aynı zamanda on yataklı bir dispanserin açılmasını gerekli gördüğünü belirtmiştir. Karacasu da bir hükümet doktoru, bir dispanserin, Bozdoğan'da Bir hükümet doktorunun, İncirliova'da da Sıtma mücadele'nin gönderdiği bir hekim ile halk sağlığının korunmaya çalışıldığını yetersiz sağlık kurumu ve sağlık personeli nedeniyle bu koşullarda bunun sağlanmasının zor olduğunu kaydetmiştir.[28]

[27] **BCA** CHP (490.01/622.42.1), s. 12.

[28] **BCA** CHP (490.01/622.42.1), s. 7.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Aydın'da Sağlık Sorunları ve Alınan Önlemler

Sıtma

II. Dünya Savaşı'nın dışında kalmasına rağmen Türkiye'nin içinde olduğu bir başka savaş sıtmaya karşı verilen savaştı. Cumhuriyetin ilk yıllarından beri sıtma ile mücadele sosyal politikanın sağlık, nüfus ve ekonomi politikalarının temel ayaklarından biri olmuştur. Sıtma devlet için siyasi ve ekonomik açılardan oldukça tehlikeli nüfusun kapasitesini düşüren, işgücü verimliliğini azaltan, ekonomik kayıplara neden olan bir hastalıktı.[29] Cumhuriyet idaresinin aldığı önlemler, etkili politikasıyla 1923'te Türkiye'de yaklaşık %70-90 olan sıtmalı nüfus oranı 1940 yılında % 11'lere gerilemişti. Ne var ki 1939 yılında başlayan II. Dünya Savaşı ile 1930'ların sonuna doğru iyice azalmış olan sıtma hastalığına karşı alınan tedbirlerin aksaması nedeniyle hastalık yeniden yaygınlaşmıştır. Sıtmalı nüfusun ülke genelinde yaygınlık kazanması sonucu sıtmalı nüfusun oranı özellikle 1942-1944 yılları arasında yeniden yükselerek %32'lere ulaştı.[30] Bu durum taşra yerleşimlerinde ve bir sıtma yatağı olan Aydın'da da fazlasıyla hissedildi. II. Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkan ciddi mahrumiyetler ve büyük nüfus yer değiştirmeleri yüzünden özellikle Güney ve Güneydoğu Anadolu'da görülen "*Tropika*" türü sıtma ülkenin her yerine yayılmıştır. Yayıldığı alan içinde İzmir, Manisa, İstanbul, Ankara ve Trakya dışında Aydın'da bulunmaktadır.[31]

II. Dünya Savaşı başladığında Aydın Şehri yapılan olağanüstü çalışmalara rağmen hâlâ sıtma hastalığının yoğun olarak görüldüğü bir yerdi. Büyük Menderes Nehri kentin 10 km uzağından geçmekle bir-

---

[29] Erdem Aydın, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi", **III. Türk Tıp Tarihi Kongresine Sunulan Bildiriler**", TTK Yayınevi, İstanbul 1999. Murat Metinsoy, **a.g.e.**, s.384-385.

[30] Rıdvan Ege, **Türkiye'de Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa**, THK Basımevi, Ankara, 1992, s.15.

[31] **Türkiye'de Sıtma Savaşı**, Malaria Control in Turkey, Ankara 1949, s. 4, İlhan Tekeli - Selim İlkin, **Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si,** Üçüncü Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.126.

likte, Tabakhane Deresinin kentin hemen dışında meydana getirdiği bataklıklar tamamıyla Sıtma yatakları olarak durmaktaydı. Kentin güneydoğusunda 2-3 km uzakta olan Tepecik Köyünde sıtmalı sayısı yaz aylarında sıcakların bastırmasıyla inanılmaz rakamlara ulaşmaktaydı. Bu dönemde grip, tifo, verem, frengi gibi hastalıklar kentte gözlenmiş olsa da, sıtma kadar etkili ve yaygın değillerdi.[32]

1940'lı yıllarda Söke ve çevresi %43'e ulaşan bir oranla sıtma bölgesi olma özelliğini sürdürmekteydi. 1940'lı yıllarda Söke Efes Sinemasının karşısındaki bugünkü Alp İşhanı'nın olduğu yerde Sıtma Savaş Dairesi faaliyet gösteriyordu. Burada Dr. Baki Öktem ile beraber görev yapmaktaydı. Söz konusu tarihlerde Söke'de Sıtma savaş kurumunda çalışan Dr. Ahmet Yıldırım'ın anlattığına göre *"…sıtma hastalığından sapsarı olan, karnı şiş hastalar ilk muayenelerini karınlarından olurlardı. !940'lı yılların başlarında hastalara küçük alüminyum kutularda 20 tablet halinde bulunan sarı kinin verirlerdi. Doktorlar o tarihlerde hastalarına bu kinin haplarını verirlerken, aynı zamanda bol bol yoğurt yemelerini de tavsiye ederlerdi. Sıtmadan korunma çarelerinin başında kinin haplarından başka, seyrek dokunmuş Amerikan bezinden yapılmış cibinlikler geliyordu. Eni bir buçuk metre, uzunluğu on dört metre olan bu cibinlikler yatak üzerine sıkıca örtülerek kenarları yatakların yanlarına sıkıştırarak gerdirilir, böylelikle sivrisineklerin girmesine izin verilmezdi."*[33]

1940'lı yıllarda Türkiye'de bulunan 25 sıtma mücadele teşkilâtı içerisinde Konya'dan sonra sahası en geniş olan Aydın Teşkilâtı idi. Bu dönemde Aydın Sıtma Mücadele Teşkilâtı Aydın, Denizli vilâyetlerini tamamen, Burdur, Afyon hatta Kütahya vilâyetlerinden bazı köyleri, İzmir Vilâyetinden de üç kazayı içine almaktaydı. Muğla Vilayeti ise 1942 yılına kadar Aydın mıntıkasına bağlı iken bu tarihte ayrılarak bağımsız bir mücadele teşkilâtı oluşturmuştur.[34] Bu çerçevede Muğla merkez Fet-

---

[32] Sadettin Ekren, **Aydın Monografyası**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul, 1945, s. 23.

[33] "Dr. Ahmet Yıldırım ile 18 Haziran 2006 tarihinde yapılan görüşme notları", **Aydın İl Sağlık Müdürlüğü Arşivi**, Aydın Sağlık Tarihi Dosyası, Belge No:4, s.5-6.

[34] **Aydın**, 25 Kanun-ı Sani 1944.

hiye, Marmaris, Köyceğiz ve Milas Şubeleri Muğla Sıtma Mücadele Teşkilâtına bağlanmıştır.[35] 1945 yılına kadar Aydında sıtmayla mücadele için dört şube faaliyet gösterirken, Söke, Çine, Karacasu ve Bozdoğan'la beraber bu sayı II. Dünya Savaşının sonlarına doğru Sekiz'e çıkmıştır.[36] Kinin sıkıntısının yaşandığı 1940'lı yılların başında zaman zaman sıtma mücadelesi aksamış olsa da Sıtma Mücadele Teşkilâtının olağanüstü çabaları sonucu hem hastalıkla mücadeleye, hem de bataklık alanların kurutulmasına devam edilmiştir. Çoğu kez yerel basına yansıyan haberlere göre kinin için halkın eczanelere yaptığı müracaatlar boşa çıkarken, ölüm oranları ve çocuk ishalleri neredeyse iki katına çıkmıştır.[37] Aydın merkez dışında Sıtma Mücadele Teşkilatı çevre yerleşimlerde de yoğun faaliyet ve bilgilendirme toplantıları ile sıtma hastalığını gündemden düşürme amacındaydı. Öyle ki 1943 yılında Aydın Sıtma Mücadele Reisliği tarafından İncirliova Halkeviyle, Koçarlı ve Halk Odasında da bu amaçla birer dispanser açılmıştır. Bu dispanserlerde belli günlerde sıtmalılar muayene ve tedavi edilmeye başlanmıştı.[38]

1943 yılında Aydın ilinde 2815 metre kanal, 8598 metre arık açılarak devam eden bataklıkların kurutma işi, 1944 yılında 3300 metre yeni kanal ve 37000 metre arık açılarak mücadele alanı genişletilmiştir. 1943'ten 1944 yılına kadar 16760 metre kanal, 8700 metre de arık temizlenmiştir. Bu süre zarfında toplam 328300 metre kare bataklık kurutulmuş, 145974 metre kare çukur doldurulmuştur. 1943 yılında yaz muayenesinde 105400 hasta kontrol edilmiş, bunlardan 62700 dalaklı hasta bulunmuş, 51800'ü tedavi edilmiştir. 1944 yılında ise 99400 kişi muayene edilirken, 55100 dalaklı hasta görülmüş, 45700'ü de tedavi edilmiştir.[39]

---

[35] Bayram Akça, **Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2002, s. 60-61.

[36] **Anadolu**, 20 Mayıs 1945.

[37] **Aydın**, 2 Ağustos 1940.

[38] **Aydın**, 11 Ağustos 1943.

[39] Osman Berecik, "Sıtma Mücadele Teşkilâtımız Nasıl Çalışıyor", **Aydın**, 6 Kanun-ı Evvel 1944.

1944 yılı yaz aylarında Sıtma Mücadele Reisliği tarafından Aydın köylerinde yapılan tetkiklerde Vilâyette 1944 yılı itibarıyla sıtma hastalığının çok az görüldüğü epidemik bir vaziyet olmadığı ifade edilmiştir.[40] 1930'lu yıllara göre sıtmayla mücadelede büyük mesafeler kat edilmiştir. 1944 yılı sonbaharında Sıtma Mücadele Teşkilâtının Raporlarına göre sıtma hastalığında Aydın ilinde 1930'lu yılların verileri baz alındığında 4/1 oranında azalma görülmüştür. Bu arada uzun yıllar hastalık salmış olan Aydın'a çok yakın mesafedeki Tepecik Bataklığının kurutma çalışmaları da ancak 1944 yılı Eylül ayında başlamıştır.[41] Sıtma hastalığı 1944 yılı sonlarında Aydın'da gündemden düşmeye başlarken, tifo hastalığı çok yayılmıştır. Yerel basın hemen her gün yaptığı yayınla tifo ile mücadele yolları konusunda halkı bilgilendiriyordu.[42] Aydın Sıtma Mücadele Teşkilâtının raporlarına göre Mart 1944'den Ocak 1945'e kadar Aydın'da sıtmalı 2125 hastaya ilaç verilmiş, bu süre içerisinde 1315 gram kinin, 21874 adet atebrin, 212 adet kinoplozmin, 6942 adet prokinin, 115 adet Okinin, 10 santigramlık draje kinin (481 adet), 25 santigramlık draje kinin (500 adet) ilaç dağıtılmıştır.[43]

1945 yılında Aydın'da havaların iyi gitmesi, sağlık memurlarının çoğalması, sıtma mücadele alanının genişletilmesi, seyyar sıtma mücadele hastanesinin kurulması sonucu sıtma mücadelesinde olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Haziran 1945 başlarında İncirliova (Karapınar'da) yoğunlaşan bataklık kurutma ve sıtma mücadelesi kapsamında, İncirliova'da ki iki gölün kurutulması konusunda 8 km tutan kanalların temizlenmesi işlerine halkta büyük yardımlarda bulunmuştur. İncirliova'nın hemen yakınında bulunan küçük bir gölün kurutulması için 2 km genişliğinde bir kanal açılmıştır. Demiryolunun iki tarafındaki hendeklere temizlenmiş ve çukurları doldurulmuştur. Belediye tarafından da sıtma hastalığının önünün alınması için çeşitli tedbirler alınmaktaydı.[44] Söz

[40] **Aydın**, 13 Temmuz 1944.

[41] **Aydın**, 15 Eylül 1944.

[42] **Aydın**, 15 Kanun-ı Sani 1944.

[43] Aydın Sıtma Mücadele Mıntıka Reisliği, "**Aydın İli Sıtma Raporu**", s. 1-3.

[44] **Anadolu**, 1 Haziran 1945.

konusu çalışmalar dönemin Sağlık Bakanı olan Dr. Sadi Konuk'un Aydın incelemeleri sırasında bakanında dikkatini çekmiş, Sağlık Bakanı Dr. Sadi Konuk Sıtma savaşı işleri ve burada açılan seyyar sıtma hastanesinde çalışmaları takdirle karşılamıştır.[45]

II. Dünya Savaşı sonlarında Aydın ili, merkez Aydın, Bozdoğan, Çine, Karacasu, Nazilli, Söke ilçeleriyle, Bağarası Bucağı olmak üzere yedi mücadele hekimliğine ayrılmıştı. Söke, Çine, Karacasu ve Bozdoğan şubelerinin sonradan açılarak faaliyet göstermeye başladığı resmi makamlarca belirtilmiştir. Muğla vilayeti 1 Ağustos 1942 yılında Aydın mıntıkasından ayrılarak bağımsız olarak mücadele teşkilatını oluşturmuştur.[46] Bu çerçevede Muğla merkez, Fethiye, Marmaris, Köyceğiz ve Milas şubeleri Muğla Sıtma Mücadele Teşkilâtına bağlanmıştır.[47]

Havaların iyi gitmesi, olağanüstü sıtma savaşının mücadele alanının genişletilmesi, hekim, sağlık memurlarının çoğaltılması, seyyar sıtma mücadele hastanesinin kurulması ile Aydında sıtma mücadelesi olumlu sonuçlar vermiştir. Dönemin Aydın Valisi Salim Gündoğan'ın gazetelere verdiği olumlu beyanatlara rağmen Sıtma 1945 yılı ortalarında hala insanları öldürmeye devam ediyordu.[48]

1945 yılı itibarıyla Aydın'da muayene edilenlerin sayısı 473.345 kişi olup, bunlardan sıtmalı görülen 116.481 hasta tedavi altına alınarak, kendilerine 1.888.170 adet atebrin verilmiştir. İl genelinde ki bazı hastalar kininle tedavi edilmiş, kinin iğneleri yapılmıştır.[49]

1945 yılı yaz aylarında sıtma mücadelesi kapsamında Aydın'da bataklık kargılarının sökülmesi buradan gelir temin eden çiftçiyi rahatsız etmiştir. Bu durum Anadolu gazetesi yazarlarından İrfan Hazar'ın

---

[45] **Anadolu**, 13 Haziran 1945.

[46] **Aydın**, 25 Kanun-ı Sani 1944.

[47] Bayram Akça, **Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2002, s. 60-61.

[48] **Anadolu**, 8 Haziran 1945.

[49] "Sıtma Mücadelesi", **Anadolu**, 21 Ocak 1946.

Ege'de Anadolu başlığıyla verdiği habere de yansımıştır. Aydın'dan Alaaddin Külahçıoğlu isimli bir çiftçi Sağlık Bakanlığı'nın kaygılarını kökünden kestiğini oysa görevlilerin bataklık kargısı olan karaca kargı ile diğerlerinin ayırt edilmesi gerektiğini belirtmiştir.[50]

Aydın Sıtma Savaş Bölgesi Muğla ve Denizli illerini de çevreleyen bir alan sahip iken, 1947 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile yalnızca Aydın ilini kapsayan hale getirilmiştir. Daha önceki yedek şubeye Karahayıt'ta eklenmiştir. Dr. Şemsi Gençyılmaz başkanlığında yürütülen Sıtma Savaşı 1945 yılında olağanüstü sıtma savaşı olması nedeniyle büyük mesafe alınan bir yıl olmuştur.

Aydın Sıtma Mücadele Başkanı Şemsi Gençyılmaz konuyla ilgili olarak basına şu açıklamaları yapmıştır. *"Biz olağanüstü sıtma savaşına Nisan da başladık. Esaslı olarak Nazilli, Söke, Aydın, Tepecik, Hacı Ali Ovası ve şehir içindeki bataklıklarla uğraştık. Denizli, Buldan, Çivril faaliyet sahamızın içindedir. Kuraklığında yardımıyla mesaimizin neticesinden son derece memnunuz. Her yerde sıtma normaldir. Sivrisinekler gittikçe azalıyor. Atebrin dağıtıyoruz. Ampulümüz boldur."*[51] Sıtma savaşında 1946 yılında gelinen nokta itibarıyla kurutulan bataklık, ıslah edilen durgun su sahalarının gittikçe azalması sonucunda bataklık kurutma, kanal açma işlerinde geçmiş yıllara oranla daha az faaliyet göze çarpmaktadır.

1945 yılı sonlarında sıtma azalma eğilimi içerisine girmiş, II. Dünya Savaşı yıllarında görülen ilaç darlığı, sağlık, sosyal yardım Bakanlığının aldığı tedbirlerle ortadan kaldırılarak, halka ilaç konusunda gereken yardım sağlanmıştır.

---

[50] "Aydın'da Sıtma", **Anadolu**, 29 Temmuz 1945.

[51] **Anadolu**, 29 Temmuz 1945.

Sıtma İle Mücadele Kapsamında II. Dünya Savaşı Yıllarında Açılan Kanallar ve Kurutulan Bataklıklar[52]

Yıllar	Kurutulan Bataklıkların Yüzölçümü		Kanalların Uzunluğu Metre
	Hektar	m^2	
1939	134	8.246	8.366
1940	48	555	3.530
1941	112	4.737	7.285
1942	158	4.354	9.005
1943	42	4.000	3.015
1944	14	5.974	3.300
1945	1.269	5.008	52.561

Aydın'da Sıtmalı Hastalar Yıllar İtibarıyla[53] **(Bin Kişi İtibarıyla)**

Yıllar	Yoklama Yapılan	Kan Yoklaması	Tedavi Edilen Sıtmalılar	Kinin Sarfiyatı	Atebrin Sarfiyatı
1939	371	110	82	769	-
1940	350	85	142	1335	-
1941	326	64	113	933	-
1942	289	49	77	367	4
1943	233	32	76	288	32
1944	224	12	58	6	73
1945	406	-	111	3	178

[52] **Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı (1940-1941**), C. 12, Ankara, 1941, s. 131, **Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı**, C. 16, Ankara, 1948, s. 180.

[53] **Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı (1940-1941**), C. 12, Ankara, 1941, s. 131, **Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı**, C. 16, Ankara, 1948, s. 172.

Sıtma mücadele sağlık koruyucusu yetiştirilmek üzere Türkiye'de bütün sıtma mücadele mıntıkalarında olduğu gibi Aydın sıtma mücadele mıntıkasında da 45 gün devam edecek sıtma mücadele sağlık koruyucusu kursu 5 Şubat 1945 tarihinde açılmıştır.[54] Kursa 11 kişi katılmıştır. Sıtma mücadele reisi Dr. Şemsi Eryılmaz, bakteriyolog Dr. Şevket Kırbaş, Dr. Zülfikar Yargın ve Dr. Ahmet Yıldırım tarafından ders verilen kurs 1 ay nazari 15 gün ameli olmak üzere 45 gün sürmüştür.[55]Yetiştirme kursunu bitiren 21 gencin tayinleri sıtma bölgelerine yapılmıştır.

1945 yılı ortalarında Aydın sıtma mücadele kadrosuna birde seyyar hastane verilmiştir. Hastanenin kadro ve malzemesi gelmiş, hekimliğine Gureba hastanesi iç hastalıklar ihtisasını yapan Dr. Hüsnü Aydıner tayin edilmiştir. 1 Haziran da faaliyete geçen[56] Sıtma Mücadelesi Seyyar Hastanesi Aydın merkezinde açılmış, 1945-1946 ders yılı başına kadar da 7 Eylül ilkokulu hastaneye tahsis edilmiştir.[57]

Bataklık Alanlar ve Kurutulması

Sıtmanın kontrol altına alınmasında en önemli basamaklardan biri sivrisinek yuvası olan bataklıkların kurutulmasıydı. 1930'lu yıllarda kurutulan bataklıklar savaş yıllarında bakımsız kaldığı için yeniden eski haline dönerek, sivrisinek ve sıtma yuvası haline gelmiştir.[58] Savaş yıllarında devletin maliyesine getirdiği yük, personel yetersizliği ve tahsisatsızlık yüzünden bataklıkların kurutulması işi Cumhuriyetin ilk yıllarındaki dinamizminden oldukça uzaklaşmış kimi zaman savsaklanmaya başlamıştı.

Aydın'da Sıtma Mücadele Teşkilâtının ciddi çalışmaları neticesinde Cumhuriyetin Onuncu yılına gelindiğinde Aydın da vilayetin çeşitli mahallelerinde açılan kanallar 50 km'yi bulmuştu. Söz konusu tarihte 100

[54] **Aydın**, 13 Ocak 1945.

[55] "Sıtma Mücadele Sağlık Kursu Açıldı", **Aydın**, 9 Ocak 1945.

[56] "Sıtma Mücadele Çalışmaları", **Aydın**, 15 Mayıs 1945.

[57] **Aydın**, 2 Haziran 1945.

[58] Murat Metinsoy, **a.g.e.**, s.388.

bin metreye yakın da bataklık kurutulmuştur.[59] Aydın'da Hastalık yuvası bataklıkların kurutulması ve Kanal açılması işine II. Dünya Savaşı Yıllarında da devam edilmiştir. Aydın'da Olağanüstü sıtma savaşının başlamasından 1945 yılı sonuna kadar 10.575.714 metre kare bataklık kurutulmuş, 38.542 metrekare çukur doldurulmuş, 590.046 metre uzunluğunda ark ve 101.336 metre uzunluğunda kanal temizlettirilmiş, 71.652 metre uzunluğunda ark, 61.436 metre uzunluğunda kanal yeniden açılmıştır. Su baskınlarını önlemek amacıyla 1300 metre set ile 6 bent yaptırılmıştır 8084 adet çeşme ve bunların suyolları ıslah ettirilerek 46 kuyu da kapattırılmış, 21819 metre küp gübre kaldırılmış, 65 bin metrekarelik alan mazotlanmış, 60.418 metrekare sazlık temizlettirilerek 530.525 metrekare gölcüklerin suları boşaltılmıştır.[60] II. Dünya Savaşı sonlarında Aydın ve çevresinde kurutulan bataklık sahası 1269 Hektara ulaşmıştır. Açılan kanal uzunluğu ise 52.561 metreyi bulmuştu.[61]

Çiçek Hastalığı

II. Dünya savaşı yılları içinde 1939 Ekim ayından itibaren çiçek hastalığı görülmeye başlanmıştır. 1943 yılı Türkiye'de çiçek salgının en etkili olduğu yıldır. Özellikle Suriye üzerinden güney illeri Siirt, Urfa ve Mazgirt vilayetlerinden yayılan çiçek hastalığı[62] epidemi halinde seyrettiğinden, bu hastalığın son zamanlarda İzmir vilayetinde sirayet ettiği, buradan da Aydın'a sıçradığı bu nedenle Aydın halkının salgından korunması için her şahsın aşılanması kararlaştırılmıştır. Aydın halkı Aydın Hükümet Tababeti, Belediye Dairesi, Süt Çocuğu Bakımevi, Orta Mahalle Ocak Binası, Mesudiye ve Meşrutiyet Ocak Binası, Kozdibi

---

[59] **Ant**, 29 Teşrin-i Evvel 1933.

[60] "Sıtma Mücadelesi", **Anadolu**, 21 Ocak 1946

[61] **Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı**, C. 16, Ankara, 1948, s. 172.

[62] Nevzat Eren - Onur Hamzaoğlu, **Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklar (1925-1993),** Türk Tabipler Birliği, Ankara 1996, s.40-41, **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, SYB Yayını, Ankara, 1973, s.83-85.

ve Kurtuluş Mahallesi Ocak Binasında[63] 30.11.1942 pazartesi gününden itibaren aşılanmaya başlanmıştır.[64] 1943 yılında olduğu gibi 1944 yılında da Türkiye'de birçok vilayette çiçek hastalığı görülmesi üzerine Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletince Aydın'a fazla sayıda çiçek aşısı gönderilmiştir. Sıhhat müdürlüğünce tertiplenen ekipler vasıtasıyla herkese çiçek aşısı yapılması vilayet sıhhat meclisi tarafından kararlaştırılmış, aşı memurlarına azami kolaylık gösterilerek aşı olmadık hiçbir kimsenin kalmamasına dikkat edilmesi ve devlete binlerce liraya mal olan aşılardan azami istifade temin edilmesi konusu Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğünden bildirilmişti.

Aydın Mahallelerinde 1944 yılı Mart ayında görevli aşı ekipleri şu isimlerden oluşmuştur. Cumhuriyet Mahallesi: Sıtma mücadele merkezinden bir memur, Kurtuluş Mahallesi: Merkez sıhhat memuru Raşit ve ebe Zehra Erbil, Güzelhisar Mahallesi: Zührevi kâtibi Mehmet ve alaydan gelecek bir er, Orta Mahalle: Baytar Müdürlüğünden Hakkı Alper, Cuma ve Zafer Mahallesi: Belediye sıhhat memuru Mustafa ile doğumevinden bir hemşire, Hasan Efendi ve Kemer: Hastaneden iki hastabakıcı, Ramazan Paşa: Ebe Havva Tanlay, Veysi Paşa ve Köprülü: Sıhhat korucusu Ali Yeniay ve ebe Müzeyyen Tınaz, Mesudiye ve Meşrutiyet: Alaydan sıhhat çavuşu Mehmet Tümen ile sıhhat korucusu İbrahim.[65] 1944 yılı Nisan ayında çiçek salgınına karşı Aydınlıların aşılanmasına devam edilmiştir.[66]

Tifüs (Lekeli Humma)

Tifüs II. Dünya Savaşı'nın olumsuz ekonomik ve toplumsal etkilerinin görüldüğü ortamda özellikle hayat pahalılığının zirveye ulaştığı 1942-1943 yıllarında kendini gösterdi. Savaşın ve devletin ekonomik politikalarının etkisiyle gelir dağılımının bozulması, artan fakirlik ve sefalet, temel tüketim maddelerindeki darlıkların görülmesi, toplumun

[63] **Aydın**, 29 Kasım 1942.

[64] "Çiçeğe Karşı Aşılanınız", **Aydın**, 1 Aralık 1943.

[65] **Aydın**, 28 Mart 1944.

[66] "Çiçek Aşısı Yapılıyor", **Aydın**, 14 Nisan 1944.

geniş kesimlerinin yetersiz beslenmesi ve toplumsal hijyen koşullarının bozulması sonucunda tifüs vak'alarında artış görüldü.[67] İstanbul ve Anadolu 1940'lı yılların başlarında tifüs salgını ile boğuşurken, Aydın'da büyük bir tedirginlik baş göstermiştir. Dönemin tek gazetesi olan Aydın'da tifüs hastalığı hakkında bilgiler ve korunma yolları konusunda hemen her gün bir haber yayınlanıyordu. Sonunda Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü açıklama yapmak zorunda kaldı ve Aydın'da Tifüs olmadığını, Tifüs'ten şüpheli 4 hastalarının bulunduğunu bunların hepsinin kurtulduğunu ölüm vak'asının yaşanmadığını belirtmiştir. Müdürlük tifüsle mücadele için şehirde alınan önlemleri şöyle sıralamıştır. *"…Mahallelerden seçilen birkaç aileyi mecburi temizlenmeye tabii tuttuk. Bunların hamamlarını Kızılay Kurumu temin etti. Bundan sonra temizlettirileceklerin hamam paralarını gene Kızılay ve sabunlarını da Halkevi Sosyal Yardım Şubesi vermiştir. Bundan böyle çalışmalarımızı genişleterek bu işlerle daha yakından ilgilenmek üzere doktorlarımızdan üç kişilik bir komisyon teşkil ettik." Köylere gelince elimizde bulunan sekiz kişilik sıhhat korumacıları köy köy gezerek halkı tedavi etmektedir."*[68]

Tifüsle mücadelede halkı bilgilendirmek amacıyla 25 Haziran 1943 tarihinde Dr. Muhsin Ergüven halkevinde bir de konferans vermiştir.[69]Tifüsle mücadele için Aydın Halkevinde yapılan toplantıda, köylülerin Pazar günleri eşyalarını mağaza ve dükkânlara bırakmalarının yaratacağı sıkıntılar üzerinde konuşulmuş ve bunun valilik ve belediye kararıyla yasaklanması istenmiştir. Köylüler ile birlikte Aydın'a gelecek olan amele ve işçiler için ayrı ayrı hanlar hazırlanmış misafirler eşyalarını buraya bıraktıktan sonra dönüşlerinde buradan almışlardır. Tifüs'e karşı alınan bir başka önlem de Aydın'a gelen yabancıların sokaklarda yatmaları yasak edilmiş. Şehre gelen yabancılara ayrılan hanlarda kalmaları mecbur bırakılmıştır.[70]

Tifüsle mücadele için, parti vilayet idare heyeti reisliğinin dave-

[67] Murat Metinsoy, **a.g.e.**, s.364.

[68] **Aydın**, 12 Haziran 1943.

[69] **Aydın**, 25 Haziran 1943.

[70] "Tifüsle Mücadele Tedbirleri", **Aydın**, 25 Haziran 1943.

tiyle dün halkevi salonunda bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda sıhhat müdürü, vilayet tifüsle mücadele komisyonu reisi ve azaları, belediye, parti, vilayet, halkevi, Kızılay, yardımseverler ve ticaret odası reisleri bulunmuştur.[71]Bu toplantıda sıhhat ve içtimai muavenet müdürü Dr. Nazmi Özbek'in reisliğinde belediye ve parti vilayet reisi Etem Menderes, halkevi reisi Avukat Neşet Akkor, tifüsle mücadele heyeti Dr. Şevket Kırbaş, azaları Dr. Muhsin Ergüven, Dr. Nafiz Yazgan'dan mürekkep bir komisyon teşkil edilmiştir. Bu komisyon hemen faaliyete geçmiştir. Komisyonun dünkü aldığı kararlar arasında;

Akbaldır hamamının icar olunmasına ve tamirinin hemen yaptırılarak parasız olarak bitlilerin temizlenmesine açılması.

Tifüsle mücadele komisyonu ile mahalleler tali mücadele komitelerinin temizlik işlerinde tam bir salahiyetle çalışmasına karar verilmiştir.[72]

1943 yılı içinde vilayeti etkileyen tifüs salgınına karşı ilin sıhhat teşkilâtı tifüse karşı şiddetle mücadele etmiştir. Bu mücadelede fakir aileler Kızılay tarafından hamamda temizlettirilmekte, sabunları Halkevi tarafından verilmektedir. Vilâyetin sıhhat koruculari ve seyyar sıhhat memurları da sürekli köyleri dolaşarak genel sıhhi durumu takip etmiştir. 3 gün boyunca yatan ve ateşi düşmeyen hastalar görüldüğünde bunlar memleket hastanesine gönderilmiştir. Hastalığın yayılmasını engellemek için bütün giyim ve ev eşyaları ihtiyati bir tedbir olarak kazanda kaynatılmıştır. Aydın Halkevi tifüs ve bitle mücadele için şehir ve köyler halkına öğütleri gösterir beyannameler dağıtmıştır.[73]

Tifüsle mücadele Türkiye genelinde donanım ve teknik vasıtaların yetersizliği nedeniyle sistemsiz bir biçimde yürütülürken, 1945 yılında 25.779 tifüs aşısı yapılmış, Aydın'da alınan önlemler sayesinde tifüsle mücadele de önemli bir başarı elde edilmiştir.

Tifo

[71] **Aydın**, 2 Temmuz 1943.

[72] **Aydın**, 8 Temmuz 1943.

[73] **Anadolu,** 16 Haziran 1943.

Aydın'ın çeşitli yerleşimlerinde 1944 yılı başlarında tifo hastalığı görüldü. Daha çok okul talebeleri arasında görülen hastalığı önlemek amacıyla Aydın sıhhat müdürlüğü okul talebelerine tifo aşısı yaparak epidemi patlağının önü alınmıştır.[74] Şehirde tek tük görülen tifo vakalarının eski sudan kaynaklandığı tespit edilmiş şehre gelen bu suyun bağlantısı kesilerek içme suyu getirilmesi kararlaştırılmıştır.[75]

1945 yılı içinde Aydın'da 37 karahumma, 39 lekeli humma, 43 kızamık, 231 akciğer veremi ve 11 sâri sahaye kaydedilmiş olmasına karşın ölümlü vak'a görülmemiştir.

Sağlık Kuruluşları

Memleket Hastanesi:

Aydın'ın en eski sağlık kurumlarından biri olan Memleket Hastanesi II. Dünya Savaşı Yıllarında da faaliyetlerine devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında 1923-1938 yılları arasında hastaneden gayr-i muayene ve tedavi evlerinde muayene ve tedavi olan hasta sayısı 25273 ve süt çocuğu bakım evine gelen çocuk sayısı ise 7191'e ulaşmıştır. Memleket Hastanesinde ayakta tedavi dışında yılda ortalama 2500-3000 hasta tedavi ediliyordu. Ölüm oranı da yılda 300-400 civarında gerçekleşmiştir. Bu rakamlar II. Dünya Savaşı başlamadan önce hastanenin yıllık harcaması 8000 Lira idi. Bu oran yıldan yıla artmış, 1943 yılında 147 bin liraya, 1944 yılında 182 bin liraya ulaşmıştır. Hastane de 1940'lı yıllarda özel yatan hastalar için de 4 yatak mevcudu bulunuyordu. II. Dünya savaşı yıllarında Memleket Hastanesinde röntgen ve kan idrar vesair tahlillerden yılda 10 bin lira kadar bir gelir elde ediliyordu. Hastanenin başka bir geliri de bulunmuyordu. Sağlık Bakanlığı savaş koşullarında artan ihtiyaçları karşılamak üzere hastane için 1943 yılında 30 bin lira.[76] 1944 yılında 150 bin lira iaşe için yardım yapmıştır. Hastanenin masraf-

[74] **Aydın**, 18 Ocak 1944.

[75] **Aydın**, 30 Ocak 1944.

[76] A**ydın**, 23 Ocak 1943.

ları bu tarihlerde Hususi Muhasebe tarafından temin ediliyordu.[77]

1943-1944 yıllarında Memleket Hastanesi kadrosunda: Hariciye, Röntgen, Dahiliye, Nisaiye, Cildiye ve Efrenciye, Göz, Kulak ve Boğaz mütehassısları ile Bakteriyolog, Baş Eczacı, İkinci Eczacı, İdare Memuru, Ayniyat Memuru, Makinist, Katip, Karantina Memuru, Baş Hemşire, 5 Hemşire, Asistan, Diş Tabibi, Baş Hademe, Terzi, Kapıcı, 16 Hasta Bakıcı, Aşçı, 2 Aşçı Yamağı, 3 Çamaşırcı, Bahçıvan ve 24 Hademe yer alıyordu.

Aydın Memleket Hastanesi Faaliyetleri 1938-1945[78]

Yıllar	Yatak Sayısı	Yıllık	Bütçe	Tedavi Edilenler	Toplam
Ayakta - Yatakta					
1938	110	64.664	2558	14.413	16.971
1939	110	68.794	2611	11.235	13.846
1940	110	67.560	2707	17.008	19.715
1941	110	85.298	2638	12.996	15.634
1942	110	123.840	2477	12.879	15.356
1943	110	124.119	2700	12.561	15.261
1944	110	148.390	2484	13.089	15.573
1945	110	89.111	2211	12.308	14.519

II. Dünya Savaşı yıllarında Aydın'daki 110 yatakla hizmet veren memleket hastanesi İzmir'deki hastanelerden sonra en donanımlı hastane olarak dikkat çekiyordu. Savaş yıllarının bütün sıkıntılarına rağmen yıllık bütçesi artış göstermiş ortalama 15.000 hastaya hizmet vermiştir.[79]

---

[77] Hastane 1940'lı yıllarda Hususi Muhasebeye bağlı bulunuyordu.

[78] **Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1938-1939**, Cilt: 10, Ankara 1939, s.126, **Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1940-1941**, Cilt: 12, Ankara, 1941, s.114, **Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı**, Cilt:16, Ankara 1948.

[79] Günver Güneş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Aydın'da Sıtma Hastalığı ve Sıtma İle Mücadele", **I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, Cilt 2, s. 351-374.

Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi

Aydın Belediye'sinin 1932 yılında açtığı Çocuk Muayene ve Müşavere Evi Aydın'da yaşayan çocukların sağlıklı koşullar içinde beslenmesi ve büyütülmesi için çocuklu ailelere II. Dünya Savaşı yıllarında da imkan ve kolaylıklar sağlarken,[80]Uzunca bir süre boş bulunan Aydın Belediyesine ait süt çocuğu muayene ve müşavere evi doktorluğuna Şarköy eski hükümet tabibi Dr. Remzi Ulutaş tayin edilmiştir. 17 Temmuz1940 tarihinde görevine başlayan Remzi Ulutaş[81] 28 Eylül 1940 tarihinde Diyarbakır Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi doktoru Memduh Özçam ile yer değiştirmiştir.[82] Memduh Özçam daha Aydın'da görevine başlamadan askere çağrılır. Haziran 1942'de askerlik görevini tamamlayarak Aydın'a geri dönerek görevine yeniden başlar.[83] II. Dünya Savaşı yıllarında her gün Aydın Belediyesine ait Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi'nde ücretsiz çocuk muayenesi yapılır ve sıhhi öğütlerde bulunulur.[84] Dönemin Aydın gazetesine verilen ilanlarda Aydın halkı çocuk sağlığını korumaya yönelik uyarılarla karşılaşır. "Çocuk yiyeceğinin intizamı ve seçilmesi yavrunun sağlığını korur. Çocuğun sıhhati nasıl olduğunu ve ne *yiyeceğini belediye süt çocuğu muayene ve müşavere evinden sor*" ibareleri dikkat çeker. 1942 yılı Ağustos ayının ilk iki haftasına Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evine 1125 hasta çocuk müracaat etmiştir. Hasta çocuklardan çoğu bağırsak bozukluğundandır. Diğerleri sıtma ve sair hastalıklardır.[85]Belediye Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi doktoru Memduh Özçam 1943 yılı başlarında görevinden istifa ederek,

---

[80] Günver Güneş, Atatürk Döneminde Aydın'da Sağlık ve Sağlık Kurumları (1923-1938), **Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi 1920-1938**, Bildiriler; Edit: Mustafa Mutluer, Eren Akçiçek, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını No: 156, İzmir, 2009, s. 376.

[81] **Aydın**, 18 Temmuz 1939.

[82] **Aydın**, 29 Eylül 1940.

[83] **Aydın**, 4 Haziran 1942.

[84] **Aydın**, 6 Ağustos 1942.

[85] **Aydın**, 13 Ağustos 1942.

istasyon caddesinde söğütlü kahve karşısında özel muayenehane açarak hastalarını kabul ve tedaviye başlamıştır.[86]

Sağlık Bakanlığının Doğum ve Çocuk Bakımevi

1943 yılında Memleket Hastanesi dışında bir de 10 yataklı Doğum ve Çocuk Bakımevi adıyla bir sağlık kuruluşu Aydınlılara hizmet veriyordu. II. Dünya Savaşı devam ederken, 1941 yılında Sağlık Bakanlığı tarafından Aydın'da yeni bir Doğumevi açılması amacıyla Vilayet İdare Heyeti Sıtma Mücadele Doktoru Ziya İşeri'nin Hasan Efendi Mahallesi'ndeki evini istimlak etmiştir.[87] Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletince Aydın'da açılacak olan Doğum ve Çocuk Bakımevi Başhekimliğine Mütehassıs Doktor Baha Ener tayin edilmiş, 11 Eylül 1942 Tarihinde Aydın'a gelerek görevine başlamıştır.[88]

Doğum ve Çocuk Bakımevi 3 Nisan 1943 tarihinde saat 16.00'da yapılan bir törenle açılmıştır. Törende Aydın Valisi Süheyl Karafakoğlu, CHP Parti Bölge Müfettişi ve Aydın Mebusu Dr. Rıza Levent CHP Aydın İl Başkanı ve Aydın Belediye Başkanı Etem Menderes, adli ve mülki erkân, daimi encümen azaları ile birçok konuk hazır bulunmuştur. Törene Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü Dr. Nazmi Özbek'in nutku ile başlandı.[89] Çocuk Bakımevi kısa süre içerisinde Aydınlıların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetlere yönelirken bahçesini genişletmek içinde yanındaki arsa istimlak edilmiş, operasyonlarda kullanılması amacıyla Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği tarafından da bir ameliyat masası gönderilmiştir.[90] Bu hastane doğrudan doğruya Sağlık Bakanlığına bağlı olup masrafları umumi muvazeneden karşılanıyordu. Hastane de bir Nisaiye mütehassısı ve bir de çocuk mütehassısı görev yapıyordu. Hastane kadrosunda 2 hemşire, 1 katip, 1 ambar memuru,

---

[86] **Aydın**, 23 Ocak 1943.

[87] Bu bina için belediye tarafından 12500 lira kıymet takdir edilmiştir. **Aydın**, 15 Ağustos 1941.

[88] **Aydın**, 12 Eylül 1942.

[89] **Aydın**, 4 Nisan 1943.

[90] **Aydın**, 18 Haziran 1944.

hastabakıcı ve hademe çalışmaktaydı. Hastane de ki 10 yataktan 5'i doğuma 5'i de çocuk hastalara tahsis edilmişti.[91] Hastanenin yatak sayısı 1943 yılından itibaren 20'ye çıkmış, hastane de tedavi olanların oranında da artış görülmüştür. Nitekim 1943 yılında 3500 hastanın tedavi amaçlı geldiği hastaneye 1944 yılında 4000 hasta tedavi olmak amacıyla başvurmuştur.[92] 1943 ve 1944 yıllarında 20 yatağı bulunan hastane de, 1943 yılında ayakta ve yatırılmak suretiyle 3494 hasta tedavi edilirken, 1944 yılında büyük çoğunluğu ayakta olmak üzere 3984 hasta muayene ve tedavi edilmiştir.[93] 1945 yılı içinde Doğum ve Çocuk Bakımevine 437 hasta girmiş, 384 şifa, 27 selah, 8 hal ile çıkmış, 8 de ölüm kaydedilmiştir. 306 doğumdan 208'i tabii 98'i de ameliyatla olunmuştur. Kadın polikliniğinde de 1176, çocuk polikliniğinde 2286 hasta bakılmıştır.

Aydın Halkevi'nin II. Dünya Savaşı Yıllarında Sağlık Faaliyeti

Aydın Halkevinde sağlık faaliyetleri Köycülük Şubesi ve Sosyal Yardım Şubeleri eliyle gerçekleştirilmiştir.[94] Aydın Halkevi Sosyal Yardım Şubesinin en önemli hizmetlerinden biri de sağlık alanında gerçekleşmiştir. 1939 yılından itibaren düzenli bir hale getirilmiş olan sağlık taramalarının amacı sağlıklı bireyler ve temiz ve sağlıklı bir şehir yaratmaktı. Aydın Halkevi Sosyal Yardım Şubesi Park karşısındaki Spor Bölge Binasında 20 Mart 1939 tarihinden itibaren bir Bakımevi açmıştır. Haftalık periyotlarda Aydınlı doktorlar gönüllü olarak Halkevinin bu ciddi faaliyetine destek sağlamışlardır. Aydın Halkevi Sosyal Yardım Şubesinin halk sağlığı korumaya yönelik çalışmaları ilerleyen yıllarda da de-

---

[91] Sadettin Ekren, **Aydın Şehri 1944-1945**, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, İstanbul, 1945, s.30-31.

[92] **Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı, 1942-1945**, Cilt:15, İstanbul, 1946, s.131.

[93] **Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Cilt: 15, İstanbul, 1946, s.131.

[94] Günver Güneş, "Çağdaşlaşma Sürecinde Aydın Halkevi ve Faaliyetleri 1932-1951", Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl:3, Sayı:5, Bahar 2007, Ankara, 2007, s.141-192.

vam etmiştir. 1940 yılı Nisan ayında aydın halkına bakımevinde parasız muayene veren doktorlar isimleri şöyleydi.[95] Şemsi Yılmaz, Şinasi Aksel, Dr. İlhami Yayla, Dr. Nafiz Yazgan, Göz Doktoru Şevket Gözaçan, Operatör Nuri Erkan, kulak, burun, Dr. Fahrettin Süğür (Çocuk Hastalıkları mütehassısı, boğaz Dr. Nihat Öktem, Kadın Hastalıkları Dr. Münif Erman, Dr Halil Gözaydın, Bakteriyolog Dr. Şevket Kırbaş, (İntani Hastalıklar Mütehassısı) Dr Muhsin Erguvan, Dr Salih Akra, Operatör Dr. Medeni Boyer, Dr. Fuat Bayraktar (Cilt Hastalıkları Mütehassısı).[96]

Sosyal Yardım Şubesi'nin bakımevinde 1940 yılında dokuz ayda 565 hasta muayene edilmiş, 145 lira kıymetinde 257 reçete şubece yaptırılmıştır.[97] 1941 yılı içinde sosyal yardım şubesi 574 lira ile 56 aileye para yardımı yapmış, 1300 kilo yiyecek dağıtmış,51 hastaya 47 lira 50 kuruşluk ilaç temin etmiştir. Bakım evinde 810 vatandaş muayene ve tedavi edilmiştir.[98] Yersizlikten bakım evi faaliyete geçirilememiş halkevine başvuran yoksul hastalar, halkevli doktorlara muayene ve tedavi ettirilmiş ilaçları alınmıştır.[99]

İkinci Dünya Savaşı yıllarında işbirliğiyle yapılan etkinliklerden biri de köycülük ve temsil şubesinin, sıhhat memuru ve doktorun katılımıyla köylere gezi yapmasıdır. Gezide birçok hasta muayene edilmiş, halkevi tarafından temin edilen tedaviler verilmiştir. Bilhassa sıtmalıların tedavisiyle meşgul olunmuştur. 57'si çocuk olmak üzere 120 hasta tedavisi ve çocukların da çiçek aşısı yapılmıştır.[100] 1942 yılında faaliyetlerini imkanlar dahilinde sürdüren Çine Halkevi Köycülük şubesi Eskiçine'ye bir gezi tertip etmiş Halkevi reisi ve hükümet tabibi Namık Gedik, gidilen köylerdeki hastaları muayene ederek tedavi etmiştir. 50 hastanın ilaçları sosyal yardım kolu tarafından temin edilmiştir.[101]

---

[95] "Aydın Halkevi Sosyal Yardım Şubesi Bakımevi Programı", **Aydın**, 23 Nisan 1940.

[96] **Aydın**, 19 Mart 1939

[97] "Halkevi Sosyal Yardım Şubesi Umumi Heyeti Toplandı", **Aydın**, 7 Mart 1940.

[98] **Aydın**, 26-27 Şubat 1941.

[99] **Aydın**, 24 Şubat 1943.

[100] "Çine halkevinin köy gezileri", **Aydın**, 1 Temmuz 1941; "Çine Halkevi Faaliyeti", **Anadolu**, 3 Temmuz 1941.

[101] "Çine'de sürek avı ve köy gezileri", **Aydın**, 2 Temmuz 1942.

Savaş yıllarında da Halkevi konferanslarla sağlık konusunda Aydın halkını bilgilendirmiştir. Bunlar arasında Veysel Kültür "Diş Hıfz-ı Sıhhası"[102], Dr. Muhsin Ergüven "Tifüs Hakkında"[103], konferanslarını gerçekleştirmişlerdir.

Köycülük şubesi tarafından gerçekleştirilen köy gezilerine doktor, dişçi ve ebe göndermek suretiyle köylerdeki sıtmalılar ve hastalar muayene ve tedavi edilerek ilaçları sağlanmıştır. Bakımevinde 160 hastaya bakılmış ve ilaçları alınmıştır. Halkın sağlık bilgilerinin arttırılması için sıhhi konferanslar verilmiş Sıhhiye Vekaleti'nden gelen "Ana Sütü'nün Kıymeti" adlı filmlerle yurttaşların sağlık bilgisini arttıracak bir çok film parasız olarak halka, talebeye ve askere gösterilmiştir.[104] CHP Parti Müfettişlik raporlarında Aydın Halkevi II. Dünya Savaşı yıllarında hastalar için muayenehaneler kurmuş, halkevine üye hastalar doktorlar eliyle bakılmış, hastaların ilaç masrafları halkevi tarafından karşılanmıştır.[105]

Doktorlar ve Eczacılar

1940'lı yıllarda şehirde serbest çalışan doktorlar şunlardır: Fahrettin Sügur, Aziz Beyru, Celalettin Yar, Hulusi Emiralp, Nafiz Yazgan, Operatör Nuri Erkan, Reşat Esenkan, Sadık Ünübol, Halil Gözaydın Diş Tabibleri: Veysel kültür, Ömer Emnalar, Selahattin Özüduru, Mustafa Talat Yalçın, Hikmet Aygen[106]

Cumhuriyetin ilk yıllarında Aydın kent merkezinde tek bir eczane vardı. Halk ilaçlarını bu tek eczacı olan Eczacı Asım'dan almaktaydı.[107] 1940'lı yıllarda Aydın kent merkezinde 3 adet eczane faaliyet gösterirken,[108] bu rakam Nazilli'de 2, Söke'de 2 ve Çine'de 1 idi. Ka-

[102] **Aydın**, 10 Mart 1943.

[103] **Aydın**, 22 Haziran 1943.

[104] "Aydın Halkevi Sosyal Yardım Şubesi On Yıllık Faaliyet Raporu", **Akış**, Aydın, 1942, s.10.

[105] **BCA CHP** (490.01.621.39.2) s.34.

[106] Hüseyin Orak, **Türkiye Kılavuzu**, Cilt:1, Ankara, 1946, s.393.

[107] **Türk Ticaret Salnamesi 1927**, Ankara, 1927, s.802.

[108] Bu eczaneler Aydın, Kanaat ve Emniyet eczaneleri adlarını taşımaktaydı. Hüseyin Orak, **a.g.e.**, s.397.

racasu, Bozdoğan, Koçarlı, Germencik, Kuyucak, Köşk gibi Kaza ve Nahiyelerde ise hala eczane bulunmuyordu. Bu kaza ve mahiye halkı ilaç ihtiyaçlarını en yakın yerleşimden karşılamak zorunda kalıyordu. 1960'lı yıllarda ise sadece Aydın kent merkezinde faaliyet gösteren eczane sayısı 10'a yükselmiştir. Bu eczaneler Aydın, Ege, Emniyet, Kanaat, Metintaş, Pamuk, Sema, Şifa, Yeni ve Zafer adlarını taşıyordu. Eczanelerin sahipleri de şu kişilerdi. Aydın: Ziya Evren, Ege: Atilla Alpagun, Emniyet: Faik Germen, Kanaat: Ayhan Süerarda, Metintaş: Metin Taş, Pamuk: Nedim Timuçin, Sema: Semiha Karadeli, Şifa: Ahmet Menzilci, Yeni: Mustafa Soysal, Zafer: Türkan Aysın

SONUÇ

II. Dünya savaşının yarattığı olumsuz etki sağlık alanında da kendini göstermiştir. Aydın'da bu yıllar arasında yaşanan olumsuzluklara rağmen sağlık alanında inanılmaz özverili bir mücadele sergilenmiştir. Belediye, Sağlık Müdürlüğü, Halkevi'nin ciddi çalışmaları Memleket Hastanesinin mücadelesi ile salgın hastalıklara ve çeşitli sağlık sorunlarına el atılmış Türkiye genelinde büyük sorunlar yaratan verem, tifo, tifüs, çiçek gibi hastalıklar alınan önlemlerle kayıplar verilmeden önü alınmıştı. II. Dünya Savaşı yıllarında Aydın'da açılan sağlık yurdu, çocuk Bakımevi sağlık kurumlarının sayısını artırmış hastalıklarla mücadelede zenginlik kazandırmıştır. Kentteki doktorların halka sağlık hizmetlerini en iyi şekilde sunmuş, halkın bilinçlendirilmesi için bu doktorlar tarafından gazetelere hastalıklardan korunma yolları ile ilgili yazılar yazılmıştır. Halkevi de yaptığı sıhhi filmler ve düzenlediği konferanslarla Aydın halkına hastalıklarla ilgili bilgiler aktarmıştır.

II. Dünya Savaşı başladığında Aydın'da yapılan olağanüstü çalışmalara rağmen Aydın hala sıtmanın yoğun olarak görüldüğü bir yerdi. 1940'lı yıllarda Türkiye'de bulunan 25 sıtma ile mücadele teşkilatı içerisinde Konya'dan sonra sahası en geniş olan Aydın teşkilatıdır. 1945 yılında ise sıtma mücadele çalışmaları daha da hızlanmış, halka mazot dağıtılmış, sağlık memurları çoğaltılmış, seyyar sıtma mücadele hastane-

si kurulmuş, bataklıklar kurutulmuş, sıtma korucu kursu açılmıştır. Alınan olağanüstü önlemlerle II. Dünya Savaşının yarattığı sağlık sorunları büyük tahribatlar yaratmadan halledilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

Aydın İl Sağlık Müdürlüğü Arşivi, Aydın Sağlık Tarihi Dosyası

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi CHP Katalogu (490.01/622.42.1)

Gazete ve Dergiler

Akış, Aydın

Anadolu, İzmir

Ant, Aydın

Aydın, Aydın

Tan, İstanbul

Kitap ve Makaleler

AKÇA, Bayram; **Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)** Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2002.

ALLAND, Alexander; " War and Discase: An Anthropological Perspective", **War The Anthropology of Armed Conflicts and Agression**. Morton Friend, Marvin Harris and Robert Murphy (Ed) New York, 1968.

AYDIN, Erdem; "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi", **III. Türk Tıp Tarihi Kongresine Sunulan Bildiriler**", TTK Yayınevi, İstanbul, 1999.

Aydın Sıtma Mücadele Mıntıka Reisliği, "**Aydın İli Sıtma Raporu**", Aydın, 1945, s. 1-3.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1938-1939, Cilt: 10, Ankara, 1939.

Başvekalet İstatistik Umum Müdüriyeti İstatistik Yıllığı, C. 12, 1940-1941, Ankara, 1941.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı, 1942-1945, Cilt:15, İstanbul, 1946.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, C. 16, Ankara, 1948.

BECERİK, Osman; "Sıtma Mücadele Teşkilâtımız Nasıl Çalışıyor", **Aydın**, 6 Kanun-ı Evvel, 1944.

Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın, Aydın, 1938.

EGE, Rıdvan; **Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa**, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi

EKREN, Sadettin; **Aydın Şehri 1944-1945**, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, İstanbul 1945, s.30-31.

EREN, Nevzat - HAMZAOĞLU, Onur; **Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklar (1925-1993),** Türk Tabipler Birliği, Ankara, 1996.

GÜNDOĞAN, Salim, **Köycülük ve Köy Davası Hakkında Bir Etüd**, Aydın Halkevi Neşriyatından:28, Köycülük Şubesi, Aydın CHP Basımevi, 1943.

GÜNEŞ, Günver; "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 239, İstanbul, Kasım 2003.

_____; "Çağdaşlaşma Sürecinde Aydın Halkevi ve Faaliyetleri 1932-1951", Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl:3, Sayı:5, Bahar 2007, Ankara, 2007, s.141-192.

_____; "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Aydın'da Sıtma Hastalığı ve Sıtma İle Mücadele", **I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, Cilt 2, İstanbul, 2008.

_____; Atatürk Döneminde Aydın'da Sağlık ve Sağlık Kurumları (1923-1938), **Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi 1920-1938**, Bildiriler; Edit.: Mustafa Mutluer, Eren Akçiçek, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını No: 156, İzmir, 2009

METİNSOY, Murat, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Savaş ve Gündelik Yaşam**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.

ORAK, Hüseyin; **Türkiye Kılavuzu**, Cilt:1, Ankara, 1946.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, SYB Yayını, Ankara, 1973.

TEKELİ, İlhan - İLKİN, Selim; **Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, Üçüncü Cilt, İletişim Yayını, İstanbul, 2014.

TBMM Zabıt Ceridesi, 26.05.1942.

T.C. Devlet Salnamesi (1926-1927), İstanbul, 1927.

Türk Ticaret Salnamesi 1927, Ankara, 1927.

TÜRKBEN, Gülsen, **Aydın Monografyası**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul, 1963.

Türkiye'de Sıtma Savaşı, Malaria Control in Turkey, Ankara, 1949.

Adnan Menderes Bataklık kurutma faaliyetinde

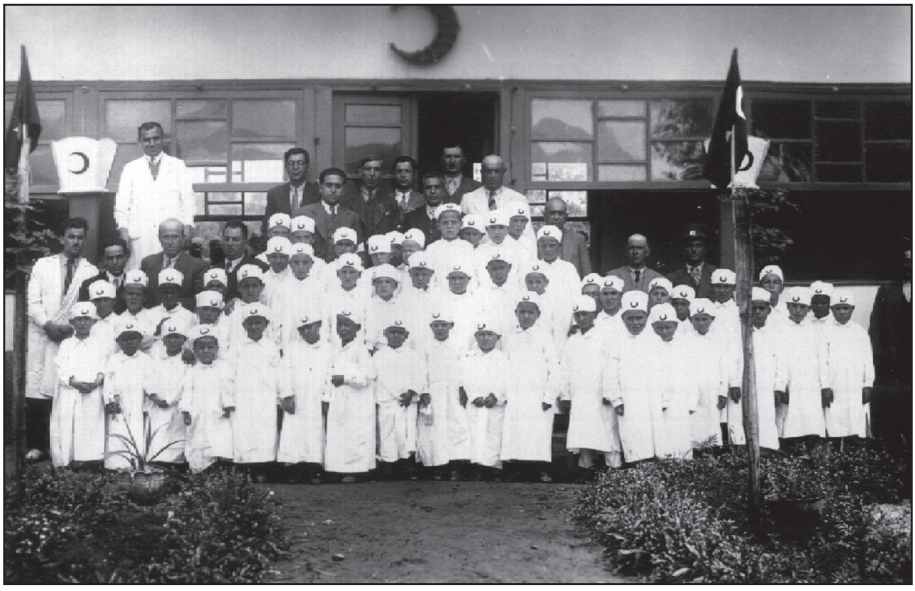

Aydın Kızılay'ın yardım ettiği çocuklar

Aydın sıtma

Sitma mücadele kursu mezunları 1940'lı yıllar

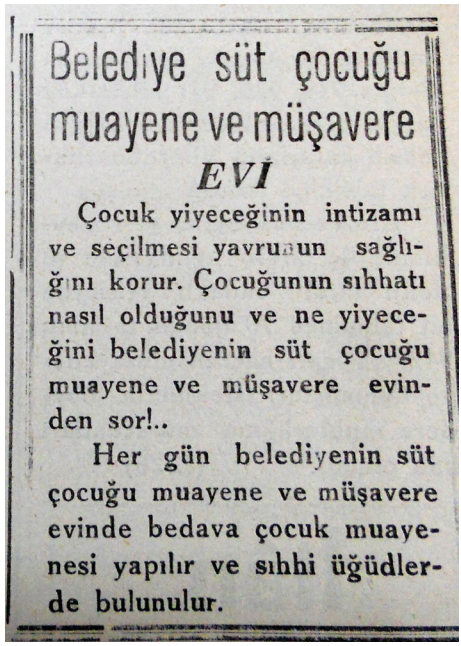

Belediye süt çocuğu muayene ve müşavere

EVİ

Çocuk yiyeceğinin intizamı ve seçilmesi yavrunun sağlığını korur. Çocuğunun sıhhatı nasıl olduğunu ve ne yiyeceğini belediyenin süt çocuğu muayene ve müşavere evinden sor!..

Her gün belediyenin süt çocuğu muayene ve müşavere evinde bedava çocuk muayenesi yapılır ve sıhhi üğüdlerde bulunulur.

Ağustos 1942- Süt Çocuğu Müşavere Evi

HALKEVİ

Bakım Evi Muayene Saatları

Muayene günü	Saat	Doktor arkadaşımızın adı
Pazartesi	3 — 4	Operatör Medeni Boyer
Salı	4 — 5	Doktor Fuat Bayraktar (Cilt hastalıkları mutahassısı)
Çarşamba	2 — 3	Operatör Nuri Erkan
"	3 — 4	Doktor Şevket Gözaçan (Göz hastalıkları mutahassısı)
Perşembe	4 — 5	Doktor Muhsin (İç hastalıkları mutahassısı)
"	5 — 6	Doktor Şevket Kırbaş (İntani hastalıklar mutahassısı)
Cuma	4 — 5	Doktor Münif Erman (Kadın hastalıkları mutahassısı)
Cumartesi	2 — 3	Doktor Nafiz Yazgan
"	3 — 4	Doktor Halil Gözaydın

Halkevi Sağlık

Tifüs geliyor ne yapacağız

Dr. Şadi Kiray

Çabuk yayılarak ortalığı saran ve çok tehlikeli, hemen ekseriya öldürücü ve bulaşık hastalıklardan birisi de (tifüs) dür.

Bu hastalığın ismi çoktur, buna bir vakıtlar ordularda, erler arasında görüldüğü için "ordu humması„ dediler, bazı yerlerde "hummayı tefeccürî„ , başka taraflarda lekeli tifo„, bazıları da " hummayı nemşî „ dediler, bit humması hastalığı diyenler de oldu; bu hastalığın asıl ismi (tifüs) dür.

Bu hastalığın mikrobu bizim bildiğimiz mikroplardan daha küçük olduğu için elimizdeki mikroskop aleti bu mikrobu görememiştir . [Sebebini biraz aşağıda anlatacağız] Fakat bu hastalığın bir mikrop tarafından yapıldığına da hiç şüphe kalmamıştır, mikroplu bir hastalık olduğunda bütün dünya fen adamları müttefiktirler, bizim bunu böylece kabul edip inanmamız pek yerinde olur.

Şimdi biz, bugün bu sütunlarda bu hastalığın insan vücudunda yaptığı tegayyürlerden nasıl ve nerelerden başladığından, seyirlerinden, daha sonraki yapacağı arızalardan ve onun neticelerinden, tedavisinden ve nasıl giderileceğinden bahsetmiyeceğiz.

vazifemiz var, oda, çarçabuk halkımıza en lâzım olan bilgiyi ve bu hastalığa yakalanmamak çarelerini öğretmektir , çünkü vakıt yoktur, işte biz bugün burada kestirme tarafından hastalığın bu kısmını anlatacağız, zira bu belâ, bu afet kapımıza gelip dayanmıştır.

B İ T :

Üç türlü bit vardır :

1 — Baş biti ; pedikülüs kapitis.

2 — Elbise biti; pedikülüs vestimanti.

3 — Ana biti; Pitiryüs pübistir .

Bütün harplerde ve hatta son savaşlarda lekeli humma, hummayı raci'a, siper humması hastalıklarının artık mutlaka bitten geldiğini ve bitin getirdiğini, uzun ve derin araştırmalar bize göstermiş, anlatmış ve ispat etmiştir.

Lekeli hummaya yakalanmış bir hastayı ısıran bit kendi içinde hastalığın mikrobunu besliyor, çoğaltıyor, beş gün sonra o bit bir sağlam adamı ısırır ise ve yahut bitin pisliği bir adamın vücuduna bulaşır, sürülür ve o adam da tırnaklarile, parmaklarile o yeri kaşıyarak derisini zedelerse hastalığı oradan derhal alır.

Haziran 1943, Tifüs Geliyor

KADROCULARA GÖRE TÜRKİYE'DE TARIMSAL KALKINMA VE TOPRAK SORUNU

Temuçin Faik ERTAN[*]

ÖZET

Kadro, Ocak 1932-Ocak 1935 döneminde 36 sayı yayınlanan bir dergidir. 1929 Dünya Ekonomik Krizinin etkili olduğu bir dönemde, özgün bir devrim ideolojisi oluşturmak iddiasıyla yayın hayatına atılan Kadro Dergisi, pek çok araştırmacı tarafından bir aydın hareketi olarak nitelendirilmiştir. Kadrocular sol geçmişleri ve Türk Devriminin hizmetine girme sürecindeki yaklaşımları nedeniyle çeşitli çevreler tarafından kuşkuyla karşılanmışlardır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, İsmail Husrev Tökin ve Burhan Asaf Belge gibi çoğunluğu sol geçmişe sahip bulunan yazarların gündeme taşıdığı Kadro Dergisi, 36 sayı boyunca devletçilik düşüncesini ön plana çıkarmıştır.

Sanat, siyaset, kültür ve dış politika gibi pek konuda yazılar yazan Kadroculaın, asıl ön plana çıkardıkları alan ekonomi olmuştur. Özellikle kalkınmada üçüncü yol arayışının temsilcileri olarak görülen Kadrocu yazarlar, sanayileşmek ve tarımsal kalkınma konularına önem vermişler ve bu konuda özgün yaklaşımlar sergilemişlerdir. Türk Devriminin ideolojisini üretmek işini üstlenirken, toprak meselesine, derebeylik konusuna ve ziraatta modernleşmeye dair yeni düşünceler geliştirmişlerdir. Geri kalmış bir tarım imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki toprak kayıplarından olumsuz etkilenen Kadrocular, hemen her konuda olduğu gibi, tarım konusunda da yaşadıkları travmaların etkisinde görüşler sunmuşlardır. Kalkınma konusunda sanayileşmeyi merkeze koyan ve devletçilik uygulamasını da son derece geniş olarak ele alan Kadrocular, derebeyliğin yıkılmasını ve tarımsal kalkınmayı da iktisadi planın ve planlı kalkınmanın vazgeçilmezi olarak görmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Derebeylik, Devletçilik, İnkılâp, İsmail Husrev Tökin, Kadro Dergisi, Tarım, Toprak.

[*] Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, tfertan@ankara.edu.tr

THE AGRICULTURAL RECONSTRUCTION AND TERRITORY ISSUE IN TURKEY FROM THE PERSPECTIVE OF THE WRITERS OF KADRO

ABSTRACT

Kadro was a journal which had been published in 36 issues between January 1932 and January 1935. In the influential years of 1929 World Economic Crisis, Kadro which started its broadcast life with the assertion to constitute a unique ideology of revolution, was described as an intellectual movement by lots of researchers. Besides, Kadro writers were met up with doubt by some parts of the society because of their leftist pasts and approaches of serving to Turkish Revolution. Kadro which was made of a current issue by writers such as Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin and Burhan Asaf Belge most of whom were leftist, featured statism in the 36 issues of the journal.

The writers of Kadro who were interested in art, politics, culture and foreign policy in their articles mainly featured economy. These writers who were seen as representatives of searching especially the third way of reconstruction, exhibited a unique approach about industrialization and agricultural reconstruction. While undertaking the production of the ideology of revolution, they created new ideas about territorial issue, feudality and modernization of cultivation. The writers of Kadro who were affected negatively from the loss of Ottoman territories during the last period of the empire, represented their aspects under the effect of the trauma not only about all other fields but also agriculture. These writers, who put the industrialization into the centre of reconstruction and wrote about statism in every perspective, thought the collapse of feudality and agricultural reconstruction, as the indispensable factor of the economic and development plan.

Key Words: Feudality, Statism, Revolution, İsmail Hustev Tökin, Kadro Journal, Agriculture, Territory.

KADRO DERGİSİ VE KADROCULARA GENEL BİR BAKIŞ

Kadro, Şevket Süreyya (Aydemir), Vedat Nedim (Tör), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), İsmail Hüsrev (Tökin) ve Burhan Asaf (Belge) önderliğinde Türkiye'de iktisadi politika arayışlarının ve devrim ideolojisi üretme çabalarının ön planda olduğu bir dönemde yayın hayatına başlamıştır. 1932 yılının ilk ayında yayınladıkları, "Kadro" adı verilen yayın organı ile 1935 yılının başına kadar geçen sürede, üç yıl boyunca düşüncelerini sergileme fırsatı bulan Kadrocular, iç politikada önerdikleri devletçilik, planlı kalkınma ve sınıfsız-ayrıcalıksız toplum çözümleriyle ve dış politikada öne sürdükleri merkez-çevre kuramıyla özgün bir akımın temsilcileri olmuşlardır.[1]

Kadro Dergisi'nin yayınlanmasında ve dolayısıyla Kadro Hareketinin ortaya çıkmasında Şevket Süreyya'nın *"İnkılâp ve Kadro"* konulu konferansı adeta bir katalizör rolü oynamıştır.[2] Şevket Süreyya, 1931 yılında Türk Ocağı salonunda verdiği bu konferansta; Türk devriminin genişlemesi gerektiğini, devrimin tarafsız bir düzen olmadığını, içinde yaşayanların taraftar olsunlar veya olmasınlar ona uymalarının zorunluluğuna işaret etmiştir.[3] Yine aynı konferansta Şevket Süreyya, devrimin ideolojisinin tespit edilmesi zorunluluğuna değinerek bu işi, rehber olan azlık, fakat idealist bir aydın kadronun başarabileceğini iddia etmiştir.[4] Konferansta çelişkiler konusuna da değinilmiş, bu konuda temel çelişkinin sanayileşmiş emperyalist ülkelerle sömürge ve yarı sömürge ülkeler arasında olduğu vurgulanmıştır. Şevket Süreyya'ya göre bu çelişkinin

---

[1] Kadro Dergisi, Kadro Hareketi ve Kadrocularla ilgili geniş bilgi için bakınız. Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, T.C. Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, Ankara, 1994; İlhan Tekeli- Selim İlkin, **Kadroculara ve Kadro'yu Anlamak**, İstanbul, 2003; Merdan Yanardağ, **Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi**, İstanbul, 1988.

[2] Vedat Nedim Tör, **Yıllar Böyle Geçti,** Milliyet Yay., İstanbul, 1976, s. 125.

[3] Şevket Süreyya Aydemir, **İnkılâp ve Kadro,** 3. Baskı, İstanbul, 1986, s. 73.

[4] Aydemir, **a.g.e.**, ss. 74-75.

ortadan kaldırılmasında temel görev Türkiye'ye verilmiş idi ve Türkiye bu yönüyle milli kurtuluş hareketleri arayan uluslara örnek olmalıydı.[5]

"Kadro neden yayınlandı?" sorusuna gelince; derginin daha ilk sayısında buna cevap niteliğinde bir açıklama yer almaktadır. Bu açıklamada Türk İnkılâbının bir ideolojiye olan gereksiniminden söz edilmiş ve inkılâbın kendine özgü *"cihanı telakki tarzı"*nın vücut bulmasının zorunluluğuna değinilmiştir. Son paragrafta ise *"hülasa; cihanın bin bir çeşit hadisata gebe olan bugünkü esrarengiz gidişi içinde, mukadderatını kendi inkılâbının mukadderatına bağlayan inkılâp neslimizin muhtaç olduğu inkılâp şevkini her zaman uyanık tutmak ve inkılâbımızın bir bakışta idrakimizi durdurur gibi görünen coşkun ve mürekkep cereyanına daima hâkim kalabilmek için, onun prensiplerini hududu muayyen kriteryumlar şeklinde bilmeye, benimsemeye ve benimsetmeye mecburuz. Kadro, bunun için çıkıyor"*[6] şeklindeki ifadeyle derginin ve hareketin asli görevi ortaya koyulmuştur.

Yayın hayatına atıldığı ilk günden itibaren farklı görüş ve kesimlerden değişik tepkiler alan Kadro, uzun ömürlü olamamışsa da, Cumhuriyet tarihinde üzerine kafa yorulan bir hareketin ortaya çıkmasına yol açmıştır. İktidar, iktidara yakın ve iktidarın dışındaki çok farklı çevrelerden değişik gerekçelerle tepki gören bir hareketin yayın organı olan Kadro Dergisi'nin uzun ömürlü olmaması -önceki ve sonraki deneyimler göz önünde tutulduğunda- beklenmedik bir gelişme değildir. Bununla birlikte derginin yayın hayatından çekilmesiyle ilgili olarak bir fikir birliği de söz konusu değildir. Çok farklı çevrelerin ve düşüncelerin sert eleştirileriyle karşılaşan bir basın-yayın hareketinin kapanmasıyla ilgili farklı yorumların bulunması doğaldır.

Kadro'nun Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi dâhilinde yayın hayatına atıldığı, yine Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle de yayın hayatından çekildiği genelde kabul gören bir yaklaşımdır. Ancak Kadro'nun ve Kadrocuların, Mustafa Kemal Paşa'nın kafasında bir sorun oluşturduğuna dair herhangi bir somut sözü ve yorumu yoktur. İktidara alternatif

---

[5] Aydemir, **a.g.e.**, ss. 41-43.

[6] **Kadro,** Sayı 1, İkincikanun 1932, s. 3.

bir düşünce üretmeyen ve yönetime geçmek, iktidara gelmek gibi bir niyeti olmayan bir hareketin, Mustafa Kemal Paşa'yı doğrudan rahatsız etmesi pek mümkün görünmemektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın derginin kapatılması yönünde özel bir emir vermesinden çok, dergiyi kendi haline bırakması ve desteğini çekmiş olması daha yakın bir ihtimaldir. Yakup Kadri'nin Tiran'a elçi atanması bazı çevrelerce bir sürgün olarak değerlendirilmesine karşın, diğer Kadrocuların daha üst resmi görevlere atanmaları, iktidarın Kadrocuları tümüyle dışlamadığını göstermektedir.

Çeşitli düşünce grupları arasında denge sağlayacak bir konumda bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın, Kadro'nun yayın hayatından çekilmesine göz yumarak Recep Peker etrafında toplanan CHP içindeki bir grubun, Celal Bayar'ın başını çektiği İş Bankası çevresinin ve bazı iktidar yanlısı basın-yayın organlarının gönlünü aldığını, Kadroculara yeni görevler vererek de, Kemalist ideolojiyi oluşturma işlevini üstlenen bir hareketin tümüyle mahkûm olmasını önlediği söylenebilir.

Kadroculara Göre Toprak Sorunu ve Tarımsal Kalkınma

Türk Devriminin ideolojisini oluşturma işini üstlenen Kadrocu yazarlar, Türkiye'nin siyasal, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel sorunlarına dair durum tespitleri yapmışlar, çözüm önerileri geliştirmişlerdir. Devlet müdahaleciliği ve planlı kalkınmayı merkez alarak sanayi ve ticaretin yanı sıra tarımla ilgili de önerilerde bulunmuşlardır. Bunu yaparken de tarihsel materyalizm yönteminden ayrılmamışlar, ulusal ve uluslararası bağlamda ortaya koydukları genel siyasi düşüncelerinin dışına çıkmamışlardır.

Kadroculların toprak meselesi ve tarımla ilgili görüşlerine bakıldığında; bu konudaki ilk yazının derginin ikinci sayısında yer aldığı görülmektedir. İsmail Husrev tarafından kaleme alınan "*Köy İktisadiyatında Teknik İnkılâp*" başlıklı yazıda, Avrupa'da tarım alanındaki modernleşmeye vurgu yapıldıktan sonra, Türkiye'de durumun farklı olduğuna te-

mas edilmiş ve Türkiye'de tarımda teknik inkılâba mani olan bazı sosyal engellerin bulunduğu belirtilmiştir.[7]

Türkiye'deki tarımda büyük bir çoğunlukla mahalli ihtiyaçlar doğrultusunda üretim yapıldığına dikkat çeken İsmail Husrev, derebeyliğin hâkimiyetinin varlığına da işaret etmiştir. Ticari ziraatın ise kasaba ve şehirlerin etrafında yoğunlaştığına vurgu yapan yazar, şehir ve kasabalardan uzaklaştıkça ziraatın ticari karakterini kaybettiğini öne sürmüştür.[8] Bununla birlikte Husrev'e göre derebeylik doğudan Ege sahillerine kadar uzanan coğrafyada söz konusudur ve ortakçılık bütün Anadolu köylerine damgasını vurmuştur. [9]

Türkiye'deki derebeylik, Kadrocu yazarların tarımla ilgili olarak belki de en fazla temas ettikleri konu olmuştur. Naşit Hakkı Bey'in "*Derebeyi ve Dersim*" konulu kitabıyla ilgili bir polemik yazısı, Kadro'nun ilk yılında, altıncı sayısında kendisine yer bulmuştur. Şevket Süreyya tarafından kaleme alınan kitap tanıtımında, kitaptan yapılan alıntılar, yazarın kendi düşünceleriyle beslenmiş ve başından sonuna kadar derebeyliği olumsuzlayan bir kompozisyon oluşturulmuştur. Şevket Süreyya'ya göre derebeylik dendiği zaman; *"Türk inkılâbının getirdiği bütün siyaset, iktisat ve hukuk usulleri haricinde ve bu usullere karşı cebren tegallüp etmek isteyen geri bir cemiyet tarzının maddi müesseselerini, feodal toprak mülkiyetini ve bu müesseselerin meşruiyetini müdafaa eden ruhani kuvvetleri, yani şeyh ve tekke nüfuzun anlamak lazımdır".*[10]

Derebeyliğin geçmişini, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerine kadar götüren Şevket Süreyya, bu dönemde Van ve Diyarbekir eyaletlerinin tarihinin, Türk nüfusun, Türk dilinin ve Türk kültürünün ezilmesi ve yabancılaşmasının tarihi olduğunu iddia etmiştir. Bunun temel nede-

---

[7] İsmail Husrev (Tökin), "Köy İktisadiyatında Teknik İnkılâp", **Kadro**, Sayı: 2, Şubat 1932, s. 19.

[8] İsmail Husrev (Tökin), "Köy İktisadiyatında Teknik İnkılâp", s. 19.

[9] İsmail Husrev (Tökin), "Köy İktisadiyatında Teknik İnkılâp", s.20.

[10] Şevket Süreyya (Aydemir), "Derebeyi ve Dersim", **Kadro**, Sayı: 6, Haziran 1932, s.41-42.

ninin sarayın politikaları olduğunu öne sürmüştür. Şevket Süreyya'ya göre, Doğu vilayetlerinden Ege Denizi'ne ve Tuna'ya kadar serbest mübadele ve küçük çiftçiliği temsil eden Türk nüfusu, Van ve Diyarbekir eyaletlerinde sarayın ihanetine uğramış ve küçük çiftçiliğin yerine toprak köleliğini, serbest mübadele yerine mübadelesiz tabii iktisat rejimini, medeni seviye yerine de yazı ve kültür yokluğunu temsil eden geri bir derebeyliğin lokması kılınmıştır.[11]

Van ve Diyarbekir bölgesindeki otorite boşluğunun Kürt derebeyleri tarafından doldurulduğunu öne süren Şevket Süreyya, bu süreçte Türk köylüsünün Kürtleştirildiğini de iddia etmiştir.[12]

Kadrocular arasında toprak sorunu üzerine en fazla kafa yoran ve yazı yazan düşünce adamı kuşkusuz İsmail Husrev'dir.[13] İsmail Husrev açısından da Türkiye'nin temel sorunlarından birisi derebeylik sistemidir. Tıpkı Şevket Süreyya gibi derebeyliğin kökenlerini Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısına dayandıran Husrev, bu konuda Avrupa'daki feodalite ile karşılaştırma yapan Türk tarihçilerini eleştirmiştir.[14] Husrev'e göre Osmanlı Derebeyliği üç şekilde kendisini göstermiştir. Bunlar; sipahi derebeyliği, ruhani derebeylik ve serbest derebeyliktir.[15] Sipahi derebeyliği tımar ve zeamet usulüne dayanırken, ruhani derebeyliğin kaynağını tekkeler ve dini müesseseler oluşturmaktadır. İmparatorluk topraklarının her yerinde tesadüf edildiği öne sürülen serbest derebeylik ise tımar sisteminin uygulanmasının mümkün olmadığı yerlerde gelişen özel mülkiyete dayanmaktadır. İsmail Husrev'e göre bu tip derebeylik Avrupa'daki derebeylik nizamından daha da geridir ve

---

[11] Şevket Süreyya (Aydemir), "Derebeyi ve Dersim", s. 42-43.

[12] Şevket Süreyya (Aydemir)," Derebeyi ve Dersim", s. 43-44.

[13] İsmail Husrev toprak sorunu üzerindeki görüşlerini 1932 yılında yayınladığı *Türkiye'de Köy İktisadiyatı* adlı kitapta toplamıştır. İsmail Husrev Tökin, **Türkiye'de Köy İktisadiyatı**, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1990.

[14] İsmail Husrev (Tökin), "Türkiye'de Derebeylik Rejimi", **Kadro**, Sayı: 7, Temmuz 1932, s. 17.

[15] İsmail Husrev (Tökin), "Türkiye'de Derebeylik Rejimi", s. 18.

yaygın olarak da Bosna, Hersek, Eflak ve Boğdan ile doğu eyaletlerinde görülmektedir.[16]

İsmail Husrev, "*Türkiye'de Derebeylik Rejimi*" yazısını bir sonraki sayıda devam ettirmiş ve Osmanlı Devleti dönemindeki derebeylik sistemi ile açıklamalarını daha da detaylandırmıştır.[17] İsmail Husrev de diğer Kadrocular gibi, tarım alanındaki sınıflaşmayı uluslararası sisteme, daha açık bir ifadeyle sömürgeciliğe bağlamıştır. İsmail Husrev'e göre Türkiye'deki derebeylik sistemi ve tarımdaki diğer sınıflaşma, farklılaşma ve sömürü Osmanlı Devleti dönemindeki sosyo-ekonomik yapının bir mirasıdır.[18] Bu açıdan bakıldığında İsmail Husrev, Osmanlı'daki tımar sistemini de olumsuzlamış ve derebeyliğin bir türü olarak nitelendirmiştir.[19]

Konuyla ilgili diğer yazısını "*Türkiye'de Toprak Ağalığı III*" başlığıyla kaleme alan İsmail Husrev, Osmanlı Devleti'ndeki üretim ilişkilerine değinmiş ve sözü serbest derebeylik sistemine getirmiştir. Bu tür derebeyliği mültezimler, ayanlar ve paşalar tarafından kurulmuş olan derebeylik ve Doğu Anadolu'daki Kürt derebeyliği şeklinde ikiye ayırdığını hatırlatan İsmail Husrev, birincisinin tıpkı sipahi derebeyliği gibi güç kaybettiğini, ancak Kürt derebeyliğinin gücünü koruduğunu ileri sürmüştür. Batı ve Orta Anadolu'daki toprak sisteminin ya da üretim ilişkilerinin derebeylik olarak değil, toprak ağalığı olarak adlandırılması gerektiğine vurgu yapan yazar, bu toprak ağalığının ön plan çıkan niteliklerini şu şekilde sıralamıştır:

"1- Toprak ortakçılıkla işletilebilir.

2- Ortakçı ile toprak sahibi arasındaki istihsal münasebetleri nakit değil, aynıyat tarikiyle cereyan eder.

---

[16] İsmail Husrev (Tökin), "Türkiye'de Derebeylik Rejimi", s. 18-23.

[17] İsmail Husrev (Tökin), "Türkiye'de Derebeylik Sistemi II" **Kadro**, Sayı: 8, Ağustos 1932, s. 30-35.

[18] İsmail Husrev (Tökin), **Türkiye'de Köy İktisadiyatı**, 152-176.

[19] İsmail Husrev (Tökin), **Türkiye'de Köy İktisadiyatı**, s. 158.

3- Ortakçı toprak sahibine kurunu vustai hukuk bağlarıyla değil, borç (iş üzerinden borçlanma) gibi iktisadi rabıtalarla bağlıdır."[20]

İsmail Husrev, toprak ağalığında derebeylik rejiminden arta kalan unsurların olduğuna da işaret etmiş ve bu unsurları şöyle açıklamıştır:

"1-Ortakçılık tarzı.

2-Toprak sahibi müstahsil arasında ayniyata müstenit istihsal münasebetleri.

3-Topraksız veya toprağı kâfi gelmeyen köylüye mukabil geniş arazi mülkiyeti."[21]

İsmail Husrev, Kadro'nun sonraki sayılarında ağırlığı Doğu Anadolu'daki toprak sistemine vermiştir.[22] Türkiye'nin genelinde, Doğu'daki uygulamalara özel olarak değinmek gereğini hisseden İsmail Husrev, bu konuda o döneme kadar ciddi bir inceleme ve araştırma yapılmadığını öne sürmüş ve sadece Şeyh Sait İsyanı nedeniyle bölgeye gitmiş olan iki gazetecinin ve bölgede yaşamış bazı kişilerin gözlemlerinin bulunduğunu belirtmiştir.[23]

İsmail Husrev coğrafi imkânsızlıklar nedeniyle dışa kapalı olan Türkiye'nin doğusunun üretim faaliyetlerinin sınırlı olduğunu ileri sürerek, bu bölgede üretim araçlarının da geri ve ilkel olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca toprakların sınırlı bir zümrenin mülkiyetinde bulunduğundan da bahsederek, maraba adı verilen üreticinin, sanki bir borçmuş gibi ağanın yani aşiret beyinin bütün angaryalarını gördüğünü, bunu yapmazlarsa kovulduklarını ya da hakiki veya muhayyel bir suç isnat edilerek hükümete teslim edildiklerini iddia etmiştir.[24]

---

[20] İsmail Husrev (Tökin), "Türkiye'de Toprak Ağalığı III", **Kadro**, Sayı: 9, Eylül 1932, s. 27-28.

[21] İsmail Husrev (Tökin), "Türkiye'de Toprak Ağalığı III", s. 28.

[22] İsmail Husrev (Tökin), "Şark Vilayetlerinde Derebeylik I", **Kadro**, Sayı: 11, İkinci Teşrin, 1932, s.22-29.

[23] İsmail Husrev'e göre Erzincan Valisi Ali Kemali Bey'in Erzincan hakkındaki eseriyle Akşam ve Cumhuriyet gazetelerinde Yusuf Mazhar Bey'in Doğu vilayetlerindeki seyahatlerine ilişkin mektupları ve Naşit Hakkı Bey'in "Derebeyi ve Dersim" adlı kitabı bu konuda bu konuda önemli bilgileri içermektedir. İsmail Husrev (Tökin), "Şark Vilayetlerinde Derebeylik I", s. 23.

[24] İsmail Husrev (Tökin), "Şark Vilayetlerinde Derebeylik I", s. 27-29.

İsmail Husrev maraba olarak belirttiği üreticinin durumunu şu ifadelerle açıklamaya devam etmiştir*: "Tarlada çalışan köylü maraba ve azap ismini alır. Maraba mülkiyeti olmayan fakat istihsal ettiği mahsulden kendisine bir hisse alan müstahsildir. Bazı yerlerde marabaların kendi toprakları varsa da bundan istifade edemez. Ya toprağı verimsizdir yahut beye borçludur. Azap, ırgattır, ücretle çalışır. Bu tip müstahsil ekseriyetle cenup vilayetlerinde vardır. Hem toprak hem mahsul ve alât toprak sahibi beye ait olduğundan kaideten ancak mahsulün rubu müstahsile isabet eder. Maraba tabiri de buradan gelmiştir."*[25]

Şark vilayetlerindeki derebeyliğin hukuksal ilişkilerinin, Cumhuriyetin iradi antlaşmalara dayanan hukuk sistemi ile tam bir zıtlık içinde olduğunu iddia eden İsmail Husrev, şehirde bireye özgürlük veren medeni kanununun, köyde ise bireyin özgürlüğünü tanımayan ve kişiyi kişiye cebren tabi kılan derebeyi kanununun görüldüğünü belirtmiştir. İsmail Husrev bu tespitten sonra sözü Şeyh Sait İsyanı'na getirmiş ve bu isyanın derebeylerin inkılâp nizamına olan tepkilerinden başka bir şey olmadığını, bundan da anlaşıldığı üzere Kürt sorununun bir milliyet hareketi değil, sınıf mücadelesi olduğunu ileri sürmüştür. [26]

Toprak konusuyla ilgili en fazla yazı yazan İsmail Husrev, 1929 Krizinin Türkiye'nin kırsalını, iktisadi ve sosyal olarak iki açıdan etkilediğine işaret etmiş ve bunun sonucunda da köyün iktisaden içine kapandığını, sosyal açıdan da farklılaştığını vurgulamıştır.[27] İsmail Husrev, köylerin büyük bir kısmında pazar için üretimin terk edildiği tespitini yaptıktan ve bunun için uzun uzun açıklamalarda bulunduktan sonra, bazı yerlerde böyle içe kapanışın yaşanmadığını da sözlerine eklemiştir. Yazara göre; bazı üreticiler münhasıran tütün, pamuk, üzüm gibi bir ya da iki ürünün üretiminde ihtisaslaşmışlardır. Bunların sadece kendi ihtiyaçları için üretime yönelmelerine imkân bulunmadığını belirten İsmail

[25] İsmail Husrev (Tökin), "Şark Vilayetlerinde Derebeylik I", s. 29.

[26] İsmail Husrev (Tökin), "Şark Vilayetlerinde Derebeylik II", **Kadro**, Sayı: 12, Birinci Kânun 1932, s. 19.

[27] İsmail Husrev (Tökin), "Anadolu Köyünde Bünye Tahavvülü", **Kadro**, Sayı: 14, Şubat, 1933, s. 18.

Husrev, çoğunlukla kasabalarda bulunan bu tür üreticilerin ellerindeki ürünleri satamayınca aç kaldıklarını belirtmiştir.[28]

1929 Krizinin bir başka etkisi olan sosyal farklılaşmaya da değinen İsmail Husrev, ürününü satamayan köylünün borcundan dolayı elindeki tüm üretim araçlarını alacaklısına devretmek durumunda kaldığını ve şehir veya iş merkezlerine çalışmak için akın ettiğini ifade etmiştir. Ancak yazar, ülkede yeterince iş imkânı da bulunmadığı için sosyal farklılaşmanın arttığını ve pek çok kişinin açlıkla karşı karşıya kaldığını öne sürmüştür.[29]

İsmail Husrev bu konudaki yazısını şu ifadelerle tamamlamıştır: *"Görülüyor ki, dünya buhranının köy iktisadiyatımızda tevlit ettiği bünye tahavvülleri, tesirlerini köy hudutlarından taşırarak bir taraftan devlet bütçesinde diğer taraftan da milli sanayide göstermektedir."*[30]

Sınıf sorununa yazılarında sıklıkla değinen İsmail Husrev, tarımla ilgili tasnifi yaparken, Anadolu'daki üreticileri çeşitli kategorilere ayırmıştır. İsmail Husrev'e göre bu sınıflar, beyler ve toprak ağaları; köylü müteşebbisleri; küçük mülkiyet sahibi müstahsiller; ortakçılar ve marabalar; köy amelesidir.[31]

Aynı konuya değinen Şevket Süreyya ise ziraat ve hayvan yetiştirmekle meşgul olan halkı dört farklı zümrede toplamıştır: Bunlar;

"1-Esas işleri ziraat olup hayvanlarını civar çayırlarda ve yaylalarda otlatanalar ki, bunlar daha ziyade Marmara havzasında ve Garbi Anadolu'da bulunurlar.

2-Ziraata ve hayvan yetiştirmeye aynı derecede ehemmiyet verip kışlık ve yazlık yerleri bulunanlardır. İlkbahardan itibaren yaylalara çıkan bu zümreye daha ziyade Şimali Anadolu'da tesadüf edilir.

---

[28] İsmail Husrev (Tökin), "Anadolu Köyünde Bünye Tahavvülü", s. 21-22.

[29] İsmail Husrev (Tökin), "Anadolu Köyünde Bünye Tahavvülü", s, 22.

[30] İsmail Husrev (Tökin), "Anadolu Köyünde Bünye Tahavvülü", s, 24 .

[31] İsmail Husrev (Tökin), "Millet İçinde Sınıf Meselesi II", **Kadro**, Sayı: 26, Şubat, 1934, s. 21.

3-Hayvan yetiştirmesi esas meşgalelerini teşkil edip tali surette ziraat yapanlardır. Bunların kışlık meskenleri mevcut olmakla beraber ekseriyetle vakitlerini kırlarda hayvanlarını otlatmakla geçirir ve en ziyade Orta Anadolu ve Şarki Anadolu'da bulunurlar.

4-Sırf hayvan yetiştirmekle meşgul olan göçebelerdir ki, bunlar da cenubi şarki Anadolu'nun dağlık yerlerinde dolaşırlar."[32]

Şevket Süreyya ile İsmail Husrev'in tasnifi farklı görünse de, Kadroculaların toprak sorunuyla ilgili yaklaşımlarıyla uyumlu olan tasnif, İsmail Husrev'in yaptığı sınıf esasına dayanan tasniftir. Kaldı ki, Şevket Süreyya da başka yazılarında, İsmail Husrev'in görüşlerini tamamlayan bir yaklaşım sergilemiştir.

İsmail Husrev sınıf konusunda faşizm ve sosyalizmden farklı bir anlayışa sahip olduklarını dile getirmeyi ihmal etmemiş ve şu ifadeleri kararlılıkla vurgulamıştır.

"Binaenaleyh biz, tezatsız millet şiarını ortaya atmakla hiçbir suretle şe'niyetle tezada düşmüyoruz. Millet bünyesinin bugünkü sınıflı kuruluşunun tabi olduğu kanunları ve bu bünye içinde liberal ve ferdiyetçi bir inkişafın verebileceği neticeleri evvelden gördüğümüz ve idrak ettiğimiz içindir ki, millet bütünlüğünün organik surette tahakkukunu gaye ediniyoruz. Davamızda ne faşizmin demagojisine, ne de sosyalizmin dar sınıfçılık zihniyetine yer veriyoruz."[33]

Kadrocular arasında tarım konusuna değinen sadece İsmail Husrev olmamıştır. Kadro'nun temel yaklaşımlarıyla uyum olarak tarımda devletçiliği savunan Vedat Nedim, Türk ziraatının bir bütün olarak devletçilik politikasının bir parçası olarak ele alınması gerektiğini savunmuş ve tavukçuluk ile pamukçuluk örneklerinden hareket ederek, Avrupa'dan ithal edilen taklit tarım politikalarının iflas ettiğini öne sürmüştür.[34]

---

[32] Şevket Süreyya (Aydemir), "Anadolu'da Zirai İşletme Şekilleri", **Kadro**, Sayı: 24, Birinci Kânun 1933, s. 26.

[33] İsmail Husrev (Tökin), "Millet İçinde Sınıf Meselesi II", s. 26.

[34] Vedat Nedim (Tör), "Ziraat Siyasetimizde Liberalizmden Devletçiliğe", **Kadro**, Sayı: 19, Temmuz, 1933, s. 17-18.

Mevcut tarım politikasının ana vasfının liberal ve ferdiyetçi olduğunu iddia eden Vedat Nedim, bu nedenle Türkiye'de tarımın hedefsiz, istikametsiz ve başıboş kaldığını belirtmiş ve asıl olanın birey olduğu anlayışını eleştirerek çözüm olarak devletçilik uygulamasını önermiştir.[35] Bu şekilde İsmail Husrev'in genel olarak tespite dayalı açıklamalarına, Vedat Nedim de katılmış ve ayrıca sadece durum tespiti ile yetinmeyerek çözüm önerilerinde de bulunmuştur.

Vedat Nedim bir sonraki yazısında da liberal ekonomiye dönük eleştirileri devam ettirmiştir. Fransız İhtilâlinin sonucu olan mülkiyet özgürlüğünün, Türk ulusunun ihtiyaçlarına cevap vermediğine dikkat çeken Vedat Nedim, devletçi anlayışa göre toprağın her şeyden önce en önemli milli savunma aracı olduğunu öne sürmüştür.[36]

Vedat Nedim bu tespitini şu ifadelerle desteklemiştir: *"Toprak üzerinde mülkiyet hakkı, bu milli müdafaa vasıtasını, memleket menfaatine uygun bir tarzda kullanmakla mukayyettir. Bu hakkı, memleket menfaatlerine uygun bir tarzda kullanmayan fert, kendisine emanet olunan top veya tüfeği tahrip eden bir neferden farksızdır."*

Ferde toprak üzerinde mülkiyet hakkını tanıyan devlet, aynı zamanda bu hakkın memleket menfaatlerine en uygun bir tarzda kullanılmasını da temin etmek mecburiyetindedir. Nasıl ki, devlet, orduya giren nefere verdiği silahı, askeri müdafaa bakımından en iyi kullanmayı talim ediyorsa…

O halde umumiyetle, devletçi bir ziraat siyaseti demek, toprak üzerinde mülkiyet hakkına malik bulunan fertlerin, bu hakkı memleket menfaatlerine en uygun bir tarzda kullanmalarını temin edecek çalışma şartlarının ve usullerinin heyet-i mecmuası demektir.

Toprak üzerinde mülkiyet hakkının memleket menfaatlerine en uygun bir tarzda kullanılmasını temin etmek demek, hususi fert menfaatlerinin de en iyi tarzda tatmin olunması demektir."[37]

---

[35] Vedat Nedim (Tör), "Ziraat Siyasetimizde Liberalizmden Devletçiliğe", s. 20-22.

[36] Vedat Nedim (Tör), "Devletçi Bir Ziraat Siyasetinin Ana Prensipleri", **Kadro**, Sayı: 20, Ağustos 1933, s. 12-14.

[37] Vedat Nedim (Tör), "Devletçi Bir Ziraat Siyasetinin Ana Prensipleri", s. 14-15.

Devletçi bir politikanın ana ilkelerinden birinin kârlı üretim olduğuna da işaret eden Vedat Nedim, *"Türk ziraatının ananeden kurtulup rasyonel bir yaratma devrine girmesi ancak devletçi bir ziraat siyasetinin eseri olabilir. Ve karlı istihsal prensibi, ancak devletçi bir siyasetin rehberliği altında tahakkuk edebilir"* dedikten sonra devletçi tarım politikası sayesinde milli tarımın milli sanayiye hammadde kaynağı olacağını da sözlerine eklemiştir.[38]

Özetle Vedat Nedim'e göre, devletçi bir tarım politikasının temel ilkesi, toprak mülkiyetinin bir milli savunma aracı olarak milli menfaatlere doğrultusunda kullanılmasıdır. Bu da plan ilkesine dayanmaktadır. Plan ilkesinin başlıca hedefleri ise kârlı üretim, dünya pazarlarına intibak, milli sanayiye iyi ve ucuz hammadde yetiştirmektir.[39]

Tarım ve sanayi politikalarının birbirini tamamlayan süreçler olduğu konusunda Vedat Nedim gibi düşünen İsmail Husrev, bu düşüncesini *"milli iktisat bütünlüğü"* ifadesiyle dile getirmiştir.[40] İçeriye ve dışarıya karşı milli iktisat bütünlüğü çabasından bahseden yazar; *"milli bütünlük, münkeşif bir emtia iktisadiyatı zemini üzerinde milli sanayi ile milli ziraatın mütekabilen birbirini tamamlaması şeklinde seri bir ilerleyiş halindedir. Bu ilerleyişi biz milli kurtuluş inkılâbına ve onun siyasi ifadesi olan Cumhuriyete medyunuz"*[41] şeklindeki açıklamalarla düşüncesini Kadroculuğun ana eksenine yaslamıştır.

Kadroculların Toprak Sorununun Çözümüne Dair Önerileri

Daha önce bahsedildiği üzere Köy ve köylülük üzerine en fazla araştırma yapan ve yazı yazan İsmail Husrev'dir. İsmail Husrev ve diğer Kadrocular, sadece durum tespiti yapmakla yetinmemişler, aynı zamanda tespitleri sonrasında ortaya koydukları sorunların çözümüne dönük önerilerini de sunmuşlardır.

---

[38] Vedat Nedim (Tör), "Devletçi Bir Ziraat Siyasetinin Ana Prensipleri", s. 15-16.

[39] Vedat Nedim (Tör), "Devletçi Bir Ziraat Siyasetinin Ana Prensipleri", s. 19.

[40] İsmail Husrev (Tökin), "Milli İktisat Bütünlüğüne Doğru", **Kadro**, Sayı: 22, Teşrinievvel, 1933, s. 19.

[41] İsmail Husrev (Tökin), "Milli İktisat Bütünlüğüne Doğru", s. 20-22.

İsmail Husrev, köy ve köylülerle ilgili sorunların, genellikle ürün kalitesi, tohum cinsi, damızlık kredi ve satış gibi teknik yönden ele alındığını, bunun da kısmen doğru olduğunu ifade ettikten sonra, bu tespitlerin konuyu açıklamakta yeterli olamayacağını belirtmiştir. Yazara göre, Türkiye'deki köy iktisadiyatının teknik yönden geliştirilebilmesi ve akılcı temellere oturtulabilmesi için bazı sosyal ilişkilerin tasfiyesi gereklidir. Bu tasfiye de milli kurtuluş inkılâbının ileri menfaatleri namına yapılmalıdır.[42]

Daha önce yayınlamış olduğu "*Türkiye'de Derebeylik Rejimi*" başlıklı yazıyı hatırlatan İsmail Husrev, Türkiye'deki dört tür sınıfsal ilişkiden bir kez daha bahsetmiştir.[43] Söz edilen dört grup içerisinde hangisinin egemen olduğuna dair kesin bir şey söylenemeyeceğini ifade eden İsmail Husrev, her grubun egemenliğinin mıntıkalara göre değiştiğini belirttikten sonra, ürün ıslahı, hayvancılığın ihyası ve köye rasyonel tekniği sokmak için köylünün mülkiyete kavuşturulması gerektiğini savunmuştur.[44]

Köylüyü topraklandırmanın, ortakçılık ve doğudaki derebeyliği sınıf olarak tasfiye etmenin inkılapçı bir toprak reformu olduğunu belirten İsmail Husrev, öngördüğü toprak reformuna şu ifadelerle açıklık getirmiştir: *"Toprak münasebetleri tasfiye ya sosyalistçe yahut halkça olur. İnkılâpçı*

---

[42] İsmail Husrev (Tökin), "Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor", **Kadro**, Sayı: 21, Eylül, 1933, s. 21

[43] İsmail Husrev'e göre; *"1-Şark vilayetlerinde derebeylik. Bu mıntıkada adetleri yüzler hanesini bulan köyler, muhtelif beylerin ve ağaların mülkiyeti altındadır.*

2-Türkiye'nin her yerinde bilhassa Orta ve Garbi Anadolu'da gördüğümüz toprak ağalığı (ortakçılık, yarıcılık, kesicilik). Toprağı kafi gelmeyen yahut olmayan küçük müstahsiller, toprak sahibinin arazisinde ortaklama çalışmaktadır.

3-Sermaye sahibi müstahsiller tarafından organize edilmiş karcı çiftlikler. Bunlar emtia iktisadiyatının inkişaf etmiş olduğu mıntıkalarda (bilhassa Adana, İzmir, İstanbul gibi sahil vilayetlerinde) bulunmaktadır. Bu çiftliklerin ekserisinde modern ve rasyonel teçhizatla çalışıldığı görülmektedir.

4-Bütün Anadolu'da mühim yekun tutan fakat miktarı henüz malum olmayan müstakil küçük köylü işletmeleri. Bu işletmelere 'cüce işletme' ismi veriliyor. Bunlar aileleri efradını geçindirecek kadar küçük bir tütün tarlası veya küçük bir fındık bahçesi yahut küçük bir bağı olan müstahsillerdir." İsmail Husrev (Tökin), "Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor", s. 22.

[44] İsmail Husrev (Tökin), "Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor", s. 22-24.

sosyalizmde toprak ıslahatı, toprak üzerinde ferdi mülkiyeti kaldırarak bunun yerine kolektivist mülkiyeti kurmaktır. Bugün Rusya'da olduğu gibi. Misal: Kolhozlar… Halkçı reform, her ferdi toprak mülkiyetine sahip kılmaktır. Milli inkılâbın her ferdi topraklandırması, içtimai taktik bakımından geniş köylü kitlelerini milli inkılâba daha sıkı bağlayacağı gibi, milli müdafaada zaruri gördüğümüz memleket alakasını da takviye edecektir. Hatta geniş sosyalist tecrübeleri yapan Sovyetler bu milli müdafaa endişesi dolayısıyla, garp hudutları boyunda takip edilen iskân siyasetinde sosyalist bir toprak siyaseti yerine köylüyü toprağına sahip kılacak halkçı bir politika takip etmişlerdir. Milli Kurtuluş inkılâbı yapan memleketlerin toprak politikası rejimlerinin karakteri itibariyle sosyalist değil, halkçıdır."[45]

İsmail Husrev sonraki sayılarda Türk köylüsünün nasıl topraklandırılacağı konusundaki görüşlerini de açıklamıştır.[46] İsmail Husrev, Amerika'daki tarımsal yapı ile desteklediği önerilerini ortaya koyarken, modern üretim araçları ile mülkiyet hacminin genişlemesi arasında sıkı bir bağın olduğunu ortaya koyduktan sonra, toprak reformunun doğudaki vilayetlerde başka, diğer bölgelerde başka şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğine işaret etmiştir.[47]

İsmail Husrev'e göre doğudaki toprak reformu daha çok sosyal ve siyasi bir nitelik taşırken, diğer bölgelerde sosyal-ekonomik özelliğe sahiptir. Doğu vilayetlerinde derebeyliğin tümüyle tasfiyesi ve toprağın bedelsiz olarak köylüye dağıtılması, milli bütünlüğün sağlanması için bir zorunluluk iken, Anadolu'nun diğer kısımlarındaki sosyal-ekonomik reformların amacı ortakçılık sistemini kaldırmaktır.[48]

İsmail Husrev, Doğu vilayetlerinde sosyal ve siyasal reformları zorunlu görürken genel olarak güvenlik ve milli bütünlük çerçevesinden konuya yaklaşmış ve görüşlerine şu ifadelerle açıklık getirmiştir: *"Orada bilhassa Kürtçe konuşulan sahalarda için için kaynayan gayri milli hareketlerin, ir-*

[45] İsmail Husrev (Tökin), "Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor", s. 24.

[46] İsmail Husrev (Tökin), "Türk Köylüsünü Topraklandırmalı. Fakat Nasıl?", **Kadro**, Sayı: 23, İkinci Teşrin, 1933, s. 33-39 .

[47] İsmail Husrev (Tökin), "Türk Köylüsünü Topraklandırmalı. Fakat Nasıl?", s. 34-36.

[48] İsmail Husrev (Tökin), "Türk Köylüsünü Topraklandırmalı. Fakat Nasıl?", s, 36-37.

ticai cereyanların gıda aldığı içtimai zümreler, köylüsü ile beraber geniş topraklara tesahup etmiş beylerdir. Toprağın köylüye doğrudan doğruya tevzii demek, bey ismini taşıyan irtica kaynağı bir sınıfın ve bu sınıfla beraber Kürt meselesinin kökünden tasfiyesi demektir. Şarkta beyin kuvvet ve nüfuzu sahip olduğu geniş sahalar üzerindeki derebeyi hukukundan gelmektedir. Beyden toprağı satın alarak köylüye satmak tarzında ıslahatın müspet bir netice vereceğini ümit etmiyoruz. Bu usul adeta derebeyini finanse etmekte ve toprak satın alan köylü, eskiden beye hukuken bağlı iken toprağa kavuştuktan sonra borç tarikiyle iktisaden tabi olmaktadır. Binaenaleyh beyin tesiri ve nüfuzu bakidir. Mesele, toprağı bilâ bedel köylüye tevzi etmekte, toprağa kavuşan köylünün kredi ve istihsal vasıtaları ihtiyacının devlet tarafından temin edilmesinde ve beylerin de bulundukları sahalardan topraklarıyla hiçbir alakaları kalmamak şartıyla uzaklaştırılmasında, mukavemet edenlerin de imha edilmesidir. Şark vilayetlerinde yapılacak toprak reformunun ilk hedefi, bu itibarla içtimai-siyasi bir karakterde olacaktır. İstihsal tekniğinin rasyonelleşmesi davası ilâh… Şimdilik ikinci hedef olarak kalacaktır."[49]

İsmail Husrev, Anadolu'nun diğer bölgelerinde ortakçılığın kaldırılmasını amaçlayan reformlar için ise şu açıklamaları yapmıştır*: "İstihsalin rasyonelleştirilmesi için köylünün toprağına sahip olması lazımdır. Bizde ortakçılık biri, büyük arazi edinmiş kimselerin topraklarını ortaklama köylüye işletmesi, ikincisi de tüccara, murabahacıya borçlanan köylünün borcuna mukabil arazisini elinden çıkararak kendi toprağında alacaklısı hesabına ortaklama çalışması olmak üzere başlıca iki şekilde doğmuştur. İkinci şekilde doğmuş ortakçılığın tasfiyesi için köylü ile alacaklı arasına devletin girmesi ve borçları devletin ödemesi suretiyle köylüye toprağının iade edilmesi ve borç mukabil toprak da dâhil olduğu halde istihsal vasıtalarının ferağ edilmemesinin kanunla temini lazımdır. Birinci şekilde gelmiş ortakçılığın ise yine devlet, bulacağı bir formül dâhilinde ortakçılıkla işlenen toprakları sahiplerinden alarak bilâ bedel köylüye tevzi etmek suretiyle tasfiye etmelidir."*

Toprak reformunu, *"içtima-siyasi ve içtimai-iktisadi"* olarak iki açıdan ele alan İsmail Husrev, mülkiyetin küçük parçalara bölünmesiyle, tekniğin gelişimi ve kullanılması arasındaki çelişkiye de dikkat çekerek, bunu aşmanın yolunun toprak reformu sonrasında, devletin üreticiyi bir plan

[49] İsmail Husrev (Tökin), "Türk Köylüsünü Topraklandırmalı. Fakat Nasıl?", s. 36.

dâhilinde örgütlemesi olduğunu savunmuştur. İsmail Husrev'e göre, köylünün devlet kooperatiflerinde, üretim korporasyonlarında örgütlenmesi teknik bakımdan küçük mülkiyetin sakıncalarını ortadan kaldıracaktır. Böylece küçük araziler için gereksiz ve iktisadi görünmeyen traktör, mibzer ve triyör gibi büyük üretim araçlarının kullanılmasının yolu açılacaktır. Ama bunun için de öncelikle tarlaların dağınıklığının önlenmesi gereklidir. Dağınık ve parçalı olan arazilerde bu büyük üretim araçlarının kullanılması mümkündür. İsmail Husrev bu önerisini şu ifadelerle güçlü kılmaya çalışmıştır: *"Binaenaleyh evvela tarlaların şahsiyetsizleştirilmesi, ondan sonra işlenmesi icap eder. Bu da pancar eken müstahsillerin köy köy, tarlalarını bir büyük işletmenin parçaları halinde birleştirerek bu işletmede istihsal vasıtalarının, topraklarının kıymetince hissedar olmaları tarikiyle temin olunabilir. İstihsalden alınacak karlar da sene nihayetinde tıpkı şirketlerde olduğu gibi, işletmeye iştirak edilen kıymetlere göre tayin edilir."*[50]

Kadrocular tarım alanındaki inkılâbı sadece coğrafya olarak Doğu Anadolu ile siyasi ve ekonomik açıdan da derebeylikle sınırlı tutmamışlardır. Tarımda köklü değişimi sanayileşmenin de bir gereği olarak görmüşler ve devletçi ekonominin bir parçası olarak telakki etmişlerdir. Örneğin "*Pamuk Sanayii Pamuk Ziraatinde İnkılâp İstiyor*" başlıklı bir yazı kaleme alan Vedat Nedim'e göre; ülkede kurulan pamuklu sanayi için pamuk ziraatında bir inkılâp zorunludur ve *"ucuz; iyi ve hep bir örnek; çok ve emin pamuk"* için bu gereklidir.[51]

Kadro dergisinin sonraki sayısında da pamuk üretimiyle ilgili görüşlerini ve çözüm önerilerini ortaya koyan Vedat Nedim, pamuk konusunda liberal ve devletçi olmak üzere iki hareket noktası bulunduğunu belirterek, ülkenin koşullarının ve köylünün durumunun zor yol olan devletçiliğe yönelmeyi zorunlu kıldığını savunmuştur.[52]

---

[50] İsmail Husrev (Tökin), "Türk Köylüsünü Topraklandırmalı. Fakat Nasıl?", s 39.

[51] Vedat Nedim (Tör), "Pamuk Sanayii Pamuk Ziraatinde İnkılâp İstiyor I", **Kadro**, Sayı: 30, Haziran 1934, s. 16-17.

[52] Vedat Nedim (Tör), "Pamuk Sanayii Pamuk Ziraatinde İnkılâp İstiyor II", **Kadro**, Sayı: 31, Temmuz 1934, s. 17.

Devletçiliği, aynı dönemdeki pek çok siyasetçi ve düşün adamından daha geniş olarak değerlendiren, hatta yeni siyasal, ekonomik ve toplumsal düzenin bizzat kendisi olarak gören Kadroculların bu anlayışı, genelde toprak ve tarım, özelde de pamuk konusunda kendisini çarpıcı şekilde göstermiştir. Vedat Nedim, *"Hususiyetlerimize uygun bir teşkilat tipinin ana prensiplerini biz şöyle düşünüyoruz"* derken, toprak mülkiyetinin ancak bir sorumluluğa tekabül eden hak olduğunu, toprağa sahip olmanın milli vazife olduğunu, toprağı kötü kullanmanın da bu görevi suiistimal etmek demek olduğunu belirtmiştir. Bunun da toprak mülkiyetinin devletçi anlayışı olduğunu sözlerine eklemiştir. Devletin milli menfaatleri millet adına koruyuculuk vasfından dolayı bu istismarın önüne geçmesinin gerektiğine işaret eden Vedat Nedim, toprak mülkiyetinin devletçi anlayışının, aynı zamanda devletçi bir örgütlenmeyi de zorunlu kıldığını iddia etmiştir. Devletin tarım politikasındaki rolünü oldukça geniş bir alana yayan Vedat Nedim, orduya alınan köylünün harp tekniğini, okuma yazmayı ve hatta mızıka çalmayı nasıl öğreniyorsa devletçi bir üretim kooperatifinin içine alınacak olan köylülerin de çeşitli metotlarla, pamuk ziraatının üretim, hazırlama ve satış işlerini öğrenmeleri gerektiğini savunmuştur. [53]

Vedat Nedim, son olarak da makalesini *"Pamuk ziraatinde inkılâp demek, mütehassıslarca tespit olunan teknik esasların pamuk müstahsili tarafından benimsenmesini temin edecek usullerin telakkisinde bir inkılâp demektir"* şeklindeki tespitlerle bitirmiştir.[54]

Devletçilik uygulamasının ve planlı sanayiye geçişin anahtar sektörlerinden biri olan dokumacılığın hammaddesi olması hesabıyla öne çıkarılan ve genel planın içinde dâhil edilen pamuğun yanı sıra buğdaydaki durum da Kadroculların özellikle ilgilendikleri bir konu olmuştur. İsmail Husrev'e göre buğday konusu sadece köylünün alım yeteneğiyle

[53] Vedat Nedim (Tör), "Pamuk Sanayii Pamuk Ziraatinde İnkılâp İstiyor II", s. 19.

[54] Vedat Nedim (Tör), "Pamuk Sanayii Pamuk Ziraatinde İnkılâp İstiyor II", s, 21.

ilgili bir sorun değil, aynı zamanda çok geniş kapsamlı bir milli iktisat davasıdır.[55]

Buğday konusunda sadece Türkiye'de değil, tüm dünyada ciddi bir buhranın olduğunu ifade eden İsmail Husrev, piyasanın başlıca üç hareketinin, Türk buğday üreticisini zor durumda bıraktığını öne sürmüştür. Bunlar kendi ifadesiyle *"Biri buğday fiyatlarının malum olan kronik sukutu, diğer fiyatlarda şiddetli mevsim temevvüçleri, üçüncüsü de periyodik kuraklık dalgalarıdır."*[56]

İsmail Husrev yazısında, buğday konusundaki sorunlardan bahsetmekle kalmamış, çözüm önerileri de getirmiştir. Yazar, makalesini önerilerde bulunduğu şu cümlelerle tamamlamıştır: *"Binaenaleyh buğday işinin tamamlanacak daha iki safhası vardır. Biri istihsal diğeri istihlak. İstihsal safhası, buğday istihsalinin teşkilatlanmasıdır. Bunun iki şekli olabilir. Ya buğday mubayaatı, teşkilatlanmış müstahsillerden yapılır. Yahut buğday mubayaa eden teşkilat istihsale kadar iner. Kendine merbut büyük buğday istihsal teşkilatları vücuda getirir. İstihlak işine gelince; bu da iki şekilde olabilir. Ya buğday mubayaa eden teşkilat, memleketin bütün değirmenlerini organize ederek kendine bağlar yahut değirmenlerle beraber fırınları da organize ederek istihsalden perakende satışa kadar buğday, un ve ekmek işini bir elden idare eder. Bizce buğday işinin hakiki hal yolu, buğday, un ve ekmek işlerini, yani buğdayın istihsalini, satışını ve istihlâkini bir devlet teşkilatı dâhilinde bir elde toplamaktır. Bu takdirde nasıl mubayaatla, alıcı mutavassıtların fuzuli tavassutlarına nihayet verilmek isteniyorsa, bu muazzam teşkilat da istihsal, satış ve istihlak yollarının başına geçmiş olan değirmenci, fırıncı ilh.. gibi bütün mutavassıt ağları kaldırılmış olur. Buğdayın bu mikyasta devletleştirilmesidir ki, hem müstahsilin alım kabiliyetini yükseltecek hem müstehlik halka ucuz ve iyi ekmek yedirecektir."*[57]

Hemen her konuda inkılâpçı metotları öneren Kadrocu yazarlar için, bu genel değişim ve dönüşüm sürecinin vazgeçilemezlerinden biri

---

[55] İsmail Husrev (Tökin), "Buğday İşine Bir Bakış", **Kadro**, Sayı: 30, Haziran 1934, s. 20.

[56] İsmail Husrev (Tökin), "Buğday İşine Bir Bakış", s. 25.

[57] İsmail Husrev (Tökin), "Buğday İşine Bir Bakış", s. 31.

de devlet kooperatifleridir. Vedat Nedim'e göre Türkiye'de kooperatif ne sınıf mücadelesinin, ne de özel mülkiyetin tasfiyesi için bir organdır. Kooperatifler millet iktisadiyatının örgütlenmesi ve müdafaası için bir araçtır ve bu yüzden de "mecburi devlet kooperatifleri" Türklerin koşullarına en uygun bir örgütlenme şeklidir.[58]

Vedat Nedim, Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti'nin devletçilik anlayışlarını da karşılaştırma gereği duymuş ve konudaki taban tabana zıt olan yaklaşımları şu ifadelerle açıklamıştır: *"Osmanlı İmparatorluğunda devlet istihsal işlerini bir milli müdafaa meselesi telakki etmediği içindir ki, Türkiye bir yarı müstemleke haline girdi. Cumhuriyet Türkiyesini, Saltanat Türkiye'sinden ayırt eden en mühim vasıf ise siyasetçe istiklalin temeli olarak iktisatça istiklali tanımasıdır. İktisatça istiklali, siyasetçe istiklalin temeli ve şartı olarak alınca milli müdafaa mefhumunun klasik ordu mefhumundan daha geniş bir ebat alacağı şüphesizdir. Bu takdirde millet iktisadiyatı içinde iş alan her fert ve her müessese milli müdafaa cephesinde yer almış sayılır."*[59]

Vedat Nedim de diğer Kadrocular gibi, tam ve kesin bağımsızlıkçı anlayışın temsilcisi olarak ekonomik bağımsızlığın vazgeçilmezliğini bir kez daha vurgulama ihtiyacı hissetmiş ve tarımsal kalkınmayı da bunu gerçekleştirmenin yollarından biri olarak göstermiştir. O da tarımın, planlama kapsamına sokulması ve devlet denetimine alınmasını zorunlu görmüş, ulusal ve yabancı pazarlara çok satan bir köyün oluşmasının, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın ilk şartı olduğunu savunmuştur.

Kadro dergisi, il sayısından son sayısına kadar sadece Kadrocu olarak bilinen yazarların düşüncelerini aktardığı bir yayın organı olmamıştır. Kendilerine yakın başka yazarlar da zaman zaman görüşlerini okuyucularla paylaşmışlar ve bu yolla Kadrocu düşüncenin gelişimine katkı sağlamışlardır. Bundan biri de Münir İriboz'dur. Tarım alanında planlı çalışmayı bir zorunluluk olarak gören İriboz, bu planlama yapılmadığı takdirde ekonomik programının bütününün aksayacağını belirtmiştir.[60]

---

[58] Vedat Nedim (Tör), "Köylü Kazanmalıdır", **Kadro**, Sayı: 33, Eylül, 1934, s. 13-14.

[59] Vedat Nedim (Tör), "Köylü Kazanmalıdır", s. 15.

[60] Münir İriboz, "Ziraatte Planlı Çalışmak Zarureti", **Kadro**, Sayı: 25, İkinci Kânun 1934, s. 47

İriboz bu planlama için ise şu koşulları zorunluluğuna işaret etmiştir: *"I-Çiftçilik planımızın tanzimini yabancı ellere bırakamayız. Çünkü bu fenni bir işten fazla memleketin zirai siyaseti demektir. II-Çiftçilik uzun ve devamlı bir icap ettiren bir meslektir. Programı on senelikten aşağı olamaz. III-Planımızı komşu veya uzak milletlerin program ve gidişlerine benzetmekten uzak kalmalıyız. IV-Çiftçilik ilminin umumi ana hatlarını, bu yolla yükselen milletlerden daha senelerce almak zorundayız. Fakat bunları basmakalıp ülkemizde tatbike kalkışmak kadar hatalı bir hareket olamaz. V-Cumhuriyetten Türk ziraatçısının de lüzumu kadar nur aldığını ve bugün elimizde birçok teknisyen Türk ziraatçısı bulunduğunu kaydetmekle beraber, henüz başka memleketlerin fen adamlarına muhtaç olduğumuzu da itiraf etmek zorundayız."*[61]

İsmail Husrev, Şevket Süreyya ve Vedat Nedim gibi Kadrocular yazarlarla uyumlu bir anlayışı yansıtan İriboz'dan başka, Tahir Hayrettin de inkılâp kanunların köye götürülmesi yolunda bir yazı kalem almıştır. Tahir Hayrettin'e göre Türkiye bir köy memleketidir ve milli kurtuluşun ana direğidir.[62] İnkılâbı normal bir hayat ifade etmediğini öne süren Tahir Hayrettin, Ankara'nın adamının planın, disiplinin, enerjinin, feragatin, özetle inkılâbın adamı olduğunu belirttikten sonra, köydeki planlama ile ilgili iki hareket noktasının varlığına işaret etmiştir. Bunların da *"devletten köy istikametine çevrilmiş üniversele ve merkezi ele alma akımı ile köyün içinde devlet istikametinden gelecek ele almalarla muvazene ve mutabakat temin edecek mahalli-muhiti cazibe"* olduğunu açıklamıştır.[63]

Tahir Hayrettin, Türk İnkılâbının genel yapısına uygun olarak Ankara'daki yeni anlayışı ve ideolojik yapılanmayı ön plana çıkararak, Türk köylüsünün sorunlarının çözümünün bu yeni zihniyet tarafından çözümleneceğini dile getirmiştir. Yazar uluslaşma hareketinin sosyal-ekonomik örgütlenmesinin esasını da şu üç maddelik programa dayandırmıştır: *"I-Tedrisat, klasiklikten tamamen kurtulmuş ve köycülük kültürünü verebilecek bir iktidar kazanmış olmak… II-Terbiye, Türk köylüsünün karşısında,*

[61] İriboz, "Ziraatte Planlı Çalışmak Zarureti", s. 47

[62] Tahir Hayrettin, "İnkılâp ve Köy", **Kadro**, Sayı: 20, Ağustos, 1933, s. 30

[63] Tahir hayrettin, "İnkılâp ve Köy", s. 31-32

kafasındakini amel haline getirebilecek rehberi eksiksiz hazırlayan iş ve yokluğun adını bile anmağa lüzum göstermeyecek derecelerde iman ve irade hamlesi kazandıran bir mücahede esası üzerine kurulmalıdır… III-Müessese, yetiştirdiklerinin faaliyeti ve muvaffakıyeti üzerinde müessir olabilecek vaziyete sahip bulunmak ve bilhassa, bu rehber muallimlerin bütün faaliyetleri, kendilerinin tetkiklerine, maarif idaresi ile vilayetin mütalaasına istinaden Vekâlet tarafından tanzim edilmiş bir programla tespit edilmiş olmak planlı nizam iktizasındadır…"[64]

Tahir Hayrettin, köy terbiyesinin asla bir çocuk terbiyesi olmadığını, bunun bir halk kalabalığı terbiyesi olduğunu vurgulayarak, Kadrocu yazarlara göre daha seçkinci bir yaklaşım göstermiş ve teknik olmaktan çok, siyasal (inkılâpçı) ağırlıklı bir söylem geliştirmiştir.

Kadrocular tespitlerinin ve çözüm önerilerinin takipçisi olamamışlardır. İktidar için gönüllük esasına dayanan ideoloji oluşturma işini üstlenen Kadrocu yazarlar, iktidara gelmek gibi bir amaç taşımadıkları için başta toprak reformu olmak üzere, pek çok önerilerinin takipçiliğini yapamamışlardır. Biraz da ütopya kokan sosyo-ekonomik çözümleri, inkılâp idealiyle uyumlu olmakla birlikte, ulusal ve uluslararası konjonktürle yakından ilgili olduğu için pek çoğu hayata geçememiştir.

SONUÇ

Kadrocular, her ne kadar kentli aydın görünümünde olmalarına, kısmen de olsa seçkinci aydın yaklaşımlar sergilemelerine ve hatta Kemalist seçkinler kategorisinde değerlendirilmelerine karşın köye ve köylüye büyük önem vermişlerdir.

Ekonomik kalkınmanın tüm sektörlerdeki kalkınma sonucunda gerçekleşeceğine inanan Kadrocular, devletçilik uygulamasının ve planın tarım alanlarında da uygulanmasını savunmuşlardır. Bu bağlamda antikapitalist olduğu kadar, anti feodal bir ideoloji oluşturma işine soyunan Kadrocu yazarlar, köylünün refah düzeyinin yükselmesi ile sınıfsız,

[64] Tahir hayrettin, "İnkılâp ve Köy", s. 33-34

ayrıcalıksız ve çelişkisiz bir tarım toplumu yaratılmasının derebeyliğin kaldırılmasıyla mümkün olabileceğine sıklıkla işaret etmişledir.

Kadrocular arasında toprak sorunu üzerine en fazla yazı yazan kuşkusuz İsmail Husrev olmuştur. Hatta diğer yazarların bu konuda İsmail Husrev'i tamamlayan görüşler yansıttıkları bile söylenebilir.

Kadrocular Türkiye'deki toprak soruna temas ederken, konuya hem siyasi hem sosyal hem de ekonomik açıdan yaklaşmışlardır. Toprak sorununun çözümünü tarımsal kalkınmadan bağımsız düşünmeyen Kadrocular, işe derebeylik sisteminin kaldırılmasıyla başlanmasını önermişler ve bunun için de başta Doğu illeri olmak üzere, tüm Türkiye'de teknik inkılâbın yapılmasını temel koşul olarak görmüşlerdir.

İktidarın şeyhlik ve ağalık düzenine karşı vermiş olduğu mücadeleyi destekleyen Kadrocu yazarlar, kurulması öngörülen yeni düzen için toprak reformunu vazgeçilmez olarak görüp, topraksız köylünün kalmamasını ve bunun da Türk inkılâbının kalıcılığının bir gereği olduğunu vurgulamışlardır.

Türk devriminin ideolojisini yapmak misyonunu gönüllü olarak üstlenen ve iktidara gelmek gibi hiçbir plan, program ve geleceğe dönük siyasal beklentileri bulunmayan Kadrocular, buna rağmen CHP'deki bazı kişilerden, İş Bankası grubundan ve liberal çevrelerden tepki görmüşler ve kuşkuyla karşılanmışlardır. İsmail Husrev dışında, kırsal bölgelerle ilgili fazla pratikleri bulunmayan Kadrocular, tarım ve toprak sorunuyla ilgili görüş belirtme cesaretini sol geçmişlerine dayanan ideolojik birikimlerinden almışlardır.

Kadrocular tarihsel materyalizmi bir yöntem olarak kullanmakla birlikte ulusal sorunun çözümünü, daha başka bir ifadeyle sömürgeciliğin tasfiyesini çelişkinin sona ermesi için bir anahtar olarak görmüşlerdir. Ancak Türkiye'deki toprak sorununa temas ederken, bu kez merkeze sınıfı koymuşlar ve derebeyliğin tasfiyesini hareket noktası olarak tespit etmişlerdir. Başka bir deyişle kapitalizmden kaynaklanan tezatların çözümünü uluslararası çelişkilerin ortadan kaldırılmasına bağlamışlar, feodal üretim ilişkilerinden kaynaklanan tezatların ise ancak toprak

sorununun halledilmesi ve derebeyliğin yıkılmasıyla yok olacağı düşüncesine yönelmişlerdir.

Türkiye'de derebeyliğin yok edilmesinin Türk İnkılâbının temel sorunsallarından biri olduğuna da işaret eden Kadrocular, feodal üretim ilişkilerinin egemen olduğu bölgelerde teknik inkılâbı şart koşarken, planlı kalkınmayı sadece sanayi ile sınırlı tutmayıp, tarımda da uygulanmasının gerektiğini savunmuşlardır.

Toprakların parçalara bölünerek, mülkiyetin yaygınlaşması sayesinde hem planlamanın hem de teknik hamlelerin daha kolay hayata geçirileceğini savunan Kadrocular, ısrarla faşist ve sosyalist bir toprak politikasına yönelmediklerini vurgulama gereği de hissetmişlerdir.

İsmail Husrev, Şevket Süreyya ve Vedat Nedim gibi ideolojik yazılara ağırlık veren Kadrocu yazarlar, derebeyliğin yıkılması, köylüye toprak dağıtılması ve tekniğin kırsal kesime götürülmesiyle bir yandan toplumsal farklılaşmanın giderilebileceğini savunurken, diğer yandan bu yolla yöresel ihtiyaca dönük olarak yapılan üretimin genişleyeceğini ve pazar için üretime geçileceğini öne sürmüşlerdir.

Kadrocuların tarımsal kalkınma ve toprak sorunuyla ilgili görüşlerinin bir formülü oluşturulacak olsa; öncelikle derebeyliğin kaldırılması gerekmektedir. Derebeyliğin kaldırılması sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasi ve sosyal bir konudur. Derebeyliğin kaldırılmasının yolu toprak reformunun ve teknik inkılâbın gerçekleştirilmesine bağlıdır. Toprak reformu ve teknik inkılâbın gerçekleştirilmesiyle bölgede hem mülkiyet daha geniş katmanlara bölünecek hem de üretim artışı sağlanacaktır. Bunun için de devletçi bir ekonomik modelin benimsenmesi ve planlı ekonominin hayata geçirilmesi zorunludur. Bu durumda üretim artışı ile ekonomik veriler düzelecek, sosyal yapıdaki farklılıklar giderilecek ve siyasi açıdan da ağalık-şeyhlik düzeni yıkıldığı için otorite sağlanacaktır. Bu da Kadrocular açısından milli kurtuluş hareketinin bir safhasını teşkil etmektedir.

Başta İsmail Husrev olmak üzere, diğer Kadrocu yazarların toprak ve tarım konusundaki görüşleri anahtar cümleler şeklinde sıralanacak

olsa, derebeyliğin ve feodal üretim ilişkilerinin kaldırılması; teknik inkılâbın gerçekleştirilmesi; toprak reformunun yapılması; planlı bir tarım politikası izlenmesi bu düşünce hareketini en iyi açıklayan cümleler olabilir.

KAYNAKÇA

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İnkılâp ve Kadro,** 3. Baskı, İstanbul, 1986.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, "Derebeyi ve Dersim", **Kadro**, Sayı: 6, Haziran 1932.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, "Anadolu'da Zirai İşletme Şekilleri", **Kadro**, Sayı: 24, Birinci Kânun 1933.

ERTAN, Temuçin Faik, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, T.C. Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, Ankara, 1994.

İRİBOZ, Münir, "Ziraatte Planlı Çalışmak Zarureti", **Kadro**, Sayı: 25, İkinci Kânun 1934.

Kadro, Sayı 1, İkincikanun 1932.

Tahir Hayrettin, "İnkılâp ve Köy", **Kadro**, Sayı: 20, Ağustos, 1933.

TEKELİ, İlhan - İlkin, Selim, **Kadroculara ve Kadro'yu Anlamak**, İstanbul, 2003.

TÖKİN, İsmail Husrev, **Türkiye'de Köy İktisadiyatı**, 2. Baskı, İletişim Yayınları. İstanbul, 1990.

_____, "Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor", **Kadro**, Sayı: 21, Eylül, 1933.

_____, "Milli İktisat Bütünlüğüne Doğru", **Kadro**, Sayı: 22, Teşrinievvel, 1933.

_____, "Türk Köylüsünü Topraklandırmalı. Fakat Nasıl?", **Kadro**, Sayı: 23, İkinci Teşrin, 1933.

_____, "Millet İçinde Sınıf Meselesi II", **Kadro**, Sayı: 26, Şubat, 1934.

_____, "Anadolu Köyünde Bünye Tahavvülü", **Kadro**, Sayı: 14, Şubat, 1933.

_____, "Şark Vilayetlerinde Derebeylik II", **Kadro**, Sayı: 12, Birinci Kânun 1932.

_____, "Şark Vilayetlerinde Derebeylik I", **Kadro**, Sayı: 11, İkinci Teşrin, 1932.

_____, "Türkiye'de Toprak Ağalığı III", **Kadro**, Sayı: 9, Eylül 1932.

_____, "Türkiye'de Derebeylik Sistemi II" **Kadro**, Sayı: 8, Ağustos 1932.

_____, "Türkiye'de Derebeylik Rejimi", **Kadro**, Sayı: 7, Temmuz 1932.

_____, "Köy İktisadiyatında Teknik İnkılâp", **Kadro**, Sayı: 2, Şubat 1932.

(TÖR), Vedat Nedim, "Pamuk Sanayii Pamuk Ziraatinde İnkılâp İstiyor II", **Kadro**, Sayı: 31, Temmuz 1934.

_____, "Pamuk Sanayii Pamuk Ziraatinde İnkılâp İstiyor I", **Kadro**, s. sayı: 30, Haziran 1934.

_____, "Devletçi Bir Ziraat Siyasetinin Ana Prensipleri", **Kadro**, Sayı: 20, Ağustos 1933.

_____, "Ziraat Siyasetimizde Liberalizmden Devletçiliğe", **Kadro**, Sayı: 19, Temmuz, 1933.

_____, "Köylü Kazanmalıdır", **Kadro**, Sayı: 33, Eylül, 1934.

_____, **Yıllar Böyle Geçti,** Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976.

YANARDAĞ, Merdan, **Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi**, İstanbul, 1988.

TÜRKİYE'DE TARIMSAL KOOPERATİFÇİLİĞİN GELİŞİMİ VE FİSKOBİRLİK: TARİHSEL BİR DEĞERLENDİRME

Ergül BALLI*

ÖZET

Türkiye'de tarımsal kooperatifçiliğin düşünsel ve eylemsel gelişimi Osmanlı dönemine uzanmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Mithat Paşa ile başlayan tarımsal kredi kooperatifçiliğine II. Meşrutiyet yıllarında tarım satış ve tüketim kooperatifçiliği de eklenmiştir. Erken Cumhuriyet yıllarında ise kooperatifçilik, daha farklı ve yer yer radikal anlamlar kazanarak kırsal kalkınmanın bir aracı olarak değerlendirilmiştir. II. Meşrutiyet yıllarında özellikle Ege'de gelişen kooperatifçi hareket, nispeten tabandan bir örgütlenmeye daha yakın olarak nitelendirilebilse de Cumhuriyet yıllarında kooperatiflerin kuruluşu ve yönetimi, yukarıdan aşağıya bir yöntemle gerçekleşmiştir. Kooperatifçilik bu dönemde, hem köyü ve köylülüğü denetim altında tutarak kırsal alandaki toplumsal hareketleri önlemenin hem de tarımdan sanayiye kaynak aktararak ticaret ve sanayi burjuvazisini yaratmanın bir aracı olarak kullanılmıştır. Devlet ve tarımsal kooperatifler arasındaki ilişkinin yoğun niteliği, Türkiye'de doğrudan üreticiler arasındaki kooperatifçilik bilincinin zayıf kalmasına ve tarım satış kooperatifleri birliklerinin devletin tarımsal ürünlere yönelik destekleme politikasının birer uygulayıcısı haline gelmesine neden olmuştur. 2000'li yılların başından itibaren ise ulusal tarım politikası, IMF ve Dünya Bankası'nın baskısı altında küresel sermayenin çıkarlarıyla uyumlu olacak şekilde yeniden şekillendirilmiştir. Bu durum tarımsal kooperatifleri de doğrudan etkilemiş ve 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun ile kooperatifler yeniden düzenlenmiştir.

Türkiye tarımında en önemli tarım satış kooperatifleri birliklerinden biri olan Fiskobirlik ise 1935 yılında toplanan Birinci Ulusal Fındık Kongresi'nden 3 yıl 8 ay sonra

* Öğr. Gör. Dr., Gedik Üniversitesi, İstanbul, e-mail: ergul.balli@gedik.edu.tr

1938 yılında kurulmuştur. Türkiye'de tarımsal kooperatifçilik siyaseti, Cumhuriyet dönemi iktisat politikasının tarihsel gelişimine paralel bir seyir izlediği için Fiskobirlik de benzer bir gelişim göstermiştir. 1963 yılından itibaren devlet adına destekleme alımları ile görevlendirilen Fiskobirlik, Türkiye'deki diğer tarım satış kooperatifleri birliklerine benzer bir kooperatifçilik siyaseti ile yönetilmiştir.

Araştırma sonucunda öz olarak, iktisadi ve toplumsal dengesizliklerin giderilmesinde çok önemli bir işleve sahip olan kooperatiflerin Türkiye'de demokratik olmayan bir çizgide gelişmeye başladığı ve 2000'lerden sonra küresel tarım politikalarının baskısı altında neredeyse bir tasfiye sürecine girdiği, Fiskobirlik'in de yaşanan bu tarihsel gelişmelerden doğrudan etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarım Politikası, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri, Fiskobirlik, Küreselleşme

DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL COOPERATIVE SYSTEM IN TURKEY AND FİSKOBİRLİK (THE UNION OF HAZELNUT COOPERATIVES): A HISTORICAL REVIEW

ABSTRACT

The intellectual and actual development of agricultural cooperative system in Turkey goes back to the Ottoman era. Agricultural loan cooperative system initiated on the second half of the 19th century with Mithat Paşa, while agriculture sale and consumption cooperative system was introduced in the Second Constitutional Period. As for the early Republic period, cooperative system, gaining more different and partly radical meanings, was considered as an instrument of rural development during the relevant period. While the cooperative system movement during the Second Constitutional Period, particularly the one in the Aegean region, can be labelled as relatively closer to a grassroots organization, the establishment and management of cooperatives during the Republic era, were carried out through a top-down method. During the Republican era, cooperative system was used as an instrument to both prevent social movements in the rural area by keeping the village and peasantry under control and to create a commercial and industrial bourgeoisie by transferring source from agriculture to industry. The intense character of the relation between the state and agricultural cooperatives, caused the cooperative system awareness among direct producers in Turkey to remain weak and the agricultural sale cooperatives unions to become implementers of the support policy of the state towards agricultural products. As for the period starting from the early 2000s, national agriculture policy has been restructured in a manner to be conform ed to the interests of the global capital under the pressure from IMF and the World Bank. It was a development, which directly affected agricultural cooperatives, and the cooperatives were reorganized through the Law No. 4752 on Agricultural Sales Cooperatives and Unions.

As for Fiskobirlik (The Union of Hazelnut Cooperatives) one of the most important agricultural sale cooperative unions of Turkish agriculture, it was established in the year 1938, 3 years and 8 months after the First National Hazelnut Congress, which was held in 1935. Since the agricultural cooperative system policy in Turkey has always followed a collateral course with the historical development of the Republic era, Fiskobirlik displayed a similar development, too. Fiskobirlik, which has been assigned with support sales in the name of the state, starting from 1963, was managed with a cooperative system policy similar to the other sale cooperatives unions in Turkey.

In consequence of the research, it was precipitated in brief, cooperatives, which had an extremely important function in the elimination of economic and social imbalances, started to develop in a non-democratic manner in Turkey, and has virtually gone in a dissolution process after the two thousands under the pressure of global agricultural policies, and Fiskobirlik, too, was directly affected from the relevant developments experienced.

Key Words: Agricultural Policy, Agricultural Sales Cooperatives and Unions, Fiskobirlik (The Union of Hazelnut Cooperatives), Globalization.

GİRİŞ

Yardımlaşma, işbirliği, dayanışma ve belli bir ortak amaca ulaşma gayesiyle bir teşkilat altında örgütlenme kültürü ve bir yaşam biçimi anlamında kooperatifçilik esasında çok eskilere uzanmaktadır. Fakat modern anlamda kooperatifçilik, kapitalizmin baskısı altında proleterleşmenin iyiden iyiye arttığı 19. yüzyıldan itibaren hem düşünsel alanda hem de uygulama sahasında iktisadi düşünce ve yapı içinde kendisine yer bulmuştur. Osmanlı Devleti'nde kooperatifçi hareket Osmanlı ekonomisinin Avrupa kapitalist sisteminin bir parçası haline gelmeye başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır.

Modern anlamda tarımsal kooperatifçilik, Osmanlı-Türk sosyo-ekonomik hayatında ortaya çıktığı günden bu yana sayısal anlamda kayda değer bir gelişim göstermiş olmasına rağmen bir türlü tabandan gelen bir örgütlenme niteliğine kavuşamamıştır. Günümüzden geriye doğru bakıldığında kooperatif-devlet ilişkisi, kooperatif-ortak ilişkisi ve sermaye birikim sürecine olan etkisi bakımından Türkiye'de tarımsal kooperatiflere pek çok eleştiride bulunmak mümkünse de kooperatiflerin küçük meta üreticiliğinin başka bir deyişle köylülüğün devamına olan katkısı muhakkaktır. Öte yandan sosyo-ekonomik adaletsizlikleri minimize etmek için tam anlamıyla bir sosyal politika aracı olarak değerlendirilmesi mümkün olan tarımsal kooperatifçilik, özellikle 2000'li yıllardan itibaren bir tasfiye sürecine girmiştir. Eskiden olduğu gibi günümüzde de kooperatif ve ortak sayısı bakımından en büyük tarım satış kooperatifi birliği olan Fiskobirlik'in içinde bulunduğu mali ve hukuki durum, söz konusu tasfiye sürecinin en belirgin örneklerinden biridir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de tarımsal kooperatifçiliğin gelişimini Fiskobirlik özelinde tarihsel ve eleştirel bir perspektifle analiz etmektir. Fiskobirlik'in tarihsel gelişimi ve bugün fındık piyasasında üstlenmiş olduğu rol, küresel tarım sermayesinin Türkiye tarımı ve köylüsü üzerinde yarattığı dönüştürücü etkiyi göstermesi bakımından da oldukça anlamlı bir örnek teşkil etmektedir. Araştırma, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TBMM Zabıt Cerideleri, TBMM Tutanak Dergisi, Resmi Gazete,

kanun metinleri, resmi raporlar ve dönemin süreli yayınlarından elde edilen verilerle desteklenmiştir.

Çalışmada girişin ardından gelen ikinci bölümde tarımsal kooperatifçiliğin temellerinin atıldığı 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı sosyo-ekonomik hayatında kredi ve satış kooperatifçiliğinin yeri hakkında bilgi verilerek Erken Cumhuriyet yıllarına devredilen kooperatifçilik birikimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde tarım satış kooperatifi birliklerine ilişkin mevzuatın 1920'lerden günümüze kadar geçirdiği dönüşüm tarihsel bir bakış açısıyla değerlendirilmiş; bu anlamda tarım satış kooperatifi (TSK) ve birlikleri (TSKB) hakkında yürürlüğe giren kanunların kooperatif yönetimi, kooperatif-devlet ve kooperatif-üretici ortak ilişkisi üzerinden genel bir analizi yapılmıştır. Ardından TSK ve TSKB'nin tarım ürünleri piyasasında üstlenmiş oldukları rolün, TSK ve TSKB'nin devletten özerk olduğu 1960'lara kadar olan dönemde, devlet adına destekleme alımları yaptıkları 1963-2000 döneminde ve 2000'li yıllarda yaşanan yeniden yapılanma döneminde ne gibi bir dönüşüm sürecinden geçtiği hakkında bilgi verilmiştir. Bu doğrultuda dördüncü bölümde TSKB arasında en eskilerinden biri olan Fiskobirlik'in kuruluşundan günümüze kadar fındık piyasasında ve Karadeniz bölgesinde yaşayan üreticilerin sosyo-ekonomik hayatında üstlenmiş olduğu rol ve bugün gelinen noktada kurumun iktisadi ve hukuki durumu ortaya konulmuştur. Sonuç ve değerlendirme bölümünde ise Türkiye tarımının ve küçük meta üreticisinin sosyo-ekonomik geleceği açısından kooperatifçi hareket ve Fiskobirlik hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

1. OSMANLI DÖNEMİNDE TARIMSAL KOOPERATİFÇİLİK

Kooperatifçiliğin her ülkede ortaya çıkışı tarihsel açıdan farklı zorunlulukların eseri olmuştur. Başka bir deyişle ülkelerin sosyo-ekonomik açıdan gelişmişlik seviyeleri ve sermaye birikim süreçlerindeki farklılık, bu kooperatif türlerinden birini diğerinden daha öncelikli kılmıştır. Mo-

dern anlamda ilk kooperatifler, kapitalizmin yarattığı iktisadi kutuplaşmada ağır koşullar altında yaşamını idame ettirmek zorunda kalan işçi sınıfının, sermaye sahibi kapitalist sınıfa karşı dayanışmaya geçmesinin bir neticesi olarak İngiltere'de kurulmuştur. 1844 yılında *Manchester* şehrinin yakınında bulunan *Rochdale* kasabasında 28 dokuma işçisinin her birinin birer liralık sermayesiyle kurulan tüketim kooperatifi, hem İngiliz hem de dünya kooperatifçilik tarihindeki ilk örnektir.[1] İngiltere'den farklı olarak Fransa'da üretim Almanya'da ise kredi kooperatifçiliği gelişmiştir. Daha ziyade 1870'ten sonra olağanüstü bir gelişim sürecine giren kooperatiflerin sayısı, Avrupa'da kapitalist bir ruhla kurulan anonim şirketlerin sayısından aşağı değildir.[2] Başka bir deyişle Avrupa'nın iktisadi gelişim sürecinde kooperatiflerin rolü her daim önemli olmuştur.

Osmanlı iktisadi ve toplumsal hayatında kooperatifleşmeye yönelik ilk girişimler, kredi kooperatifçiliğinin öncülüğünü yapan Mithat Paşa'ya dayandırılır. 1863 yılında Memleket Sandıkları ile başlayan tarımsal kredi kooperatifçiliği 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmasına rağmen üretim ve tüketim kooperatifleri ancak 20. yüzyılın başında İttihat ve Terakki iktidarı sırasında tesis edilebilmiştir.[3]

II. Meşrutiyet yıllarında hem Osmanlı ekonomi basını hem de siyasi iktidar, kooperatif şirketlere ve kooperatifçiliğin gelişimine çok önem vermiştir. İttihatçıların yarı resmi yayın organı *İktisadiyat Mecmuası* başta olmak üzere dönemin çeşitli mecmua ve gazetelerinde kooperatifçilik ciddi şekilde tartışılmış; Erken Cumhuriyet yıllarına önemli bir fikri birikim devredilmiştir. Kooperatif harekete kalemleriyle destek verenlerin başında Mustafa Suphi, Ethem Nejat, Muhittin [Birgen], Ahmet Cevat [Emre], Cemal ve İsmail Rıfkı Bey'ler gelmektedir. Bu bağlamda *İktisatta İnkılap: İstihlak Teavün Şirketleri* isimli ilk kooperatifçilik kitabının

---

[1] Mustafa Suphi, "Tesaî Cemiyetleri-Societes Cooperatives", **İçtihad,** Cilt: 3. Sene, Sayı: 45, 15 Nisan 1328 (28 Nisan 1912), s. 1066.

[2] Ethem Nejat, "Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler", **Osmanlı Ticaret ve Ziraat Gazetesi**, Yıl. 3, Sayı: 16, 14 Kanun-i sani 1325 (27 Ocak 1910), s. 253.

[3] Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 212.

yazarı olan Ahmet Cevat [Emre] Bey'den ayrıca bahsetmek gerekir. Ahmet Cevat Bey Avrupa'da yaşanan sınıf mücadelelerinin Osmanlı topraklarına bulaşmasını önlemek için kapitalizm devresine girmeden evvel teavün zihniyeti ve şirketlerini tesis etmek gerektiğini düşünüyordu. Osmanlı Devleti'nin ticaretini yabancılardan Türklere geçirmenin, tarımın ve ekonominin gelişmesini sağlamanın bunu yaparken de sınıf mücadelesinden uzak durmanın yolunun kooperatifçilikten geçtiğine inanıyordu.[4] Muhittin Bey de Ahmet Cevat Bey'in düşüncelerine paralel biçimde Türk halkının elinden çıkarak yabancı ve gayri Müslimlerin kontrolüne geçmiş olan ticaretin, ancak kooperatifler -kendi ifadesiyle *imece şirketleri*- yoluyla tekrar ait olduğu ellere dönebileceğini düşünüyordu.[5]

Kooperatifçilik, hem aydınlar hem de hükümet tarafından Osmanlı ekonomisinin gelişmesine ve millileşmesine çok büyük katkı sağlayacak faktörlerden biri olarak görülmesine rağmen henüz kooperatif şirketler hakkında bir kanun yapılmamıştı. 1850 tarihli Ticaret Kanunu da şirketleri kolektif, komandit ve anonim olmak üzere üçlü bir tasnife tabi tutuyordu.[6] Bu sebeple de savaş yıllarında kurulan kooperatif niteliğindeki şirketlerin unvanında kooperatif ve anonim şirket ibareleri birlikte kullanılmıştı. Oysaki bu iki şirket türü tamamen birbirinden farklıydı. Aralarındaki en esaslı ayrım, anonim şirketlerde sermaye ve hisse miktarı arttıkça oy sayısının artmasına karşılık olarak kooperatiflerde esas unsurun sermaye payı değil ortaklar arasındaki dayanışma olmasıydı.[7] Anlaşıldığı üzere kooperatif şirketlerin Osmanlı ekonomisindeki yerini alabilmeleri için bu alana mahsus yasal düzenlemelerin eksikliği fazla-

---

[4] Ahmet Cevat [Emre], **İktisatta İnkılâp İstihlâk Teavün Şirketleri**, İbrahim Hilmi (neşreden), Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1329 (1913), s. 4-12.

[5] Muhittin, "İmece Şirketleri, **"Halka Doğru",** Cilt: 1, Sene, Sayı: 9, 6 Haziran 1329 (19 Haziran 1913), s. 69-70.

[6] Toprak, **a.g.e.**, s. 37; İbrahim Sırma, "Osmanlı Anonim Şirketlerinde Kâr Dağıtımı", **Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi**, 2011, Cilt: 3, Sayı: 2, s. 3.

[7] **İktisadiyat Mecmuası**, "Kooperatif Şirketleri Kanun Layihası", Yıl. 1, Sayı: 16, 2 Haziran 1332 (15 Haziran 1916), s. 6-7.

sıyla hissediliyordu. Bu bağlamda hükümet, Ziraat Bankası Müdür Muavini İsmail Rıfkı Bey ile Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü Cemal Bey'i tarımsal kredi ve kooperatifler konusunda incelemede bulunmak üzere iki ay süren ve Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve İtalya'yı kapsayan bir yurtdışı seyahatine göndermişti. İsmail Rıfkı ve Cemal Bey'ler seyahat dönüşünde ayrıntılı bir rapor ile *Kooperatif Şirketler Kanun Layihası*'nı hazırlayarak 1914 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne göndermişlerdi.[8] Ardından Meclis-i Vükela'ya gönderilen rapor ve kanun tasarısına son şeklinin verilmesi için özel bir komisyon oluşturulmuştu.[9] O dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek son derece nitelikli bir kanun tasarısı olan *Kooperatif Şirketler Kanun Layihası*[10] ancak 28 Teşrîn-i sânî 1332 (11 Aralık 1916) tarihinde Meclis-i Mebusan'a gönderilebilmiş[11] fakat savaş konjonktürü yüzünden Osmanlı Meclisinden geçerek yasalaşması mümkün olamamıştır.

Kooperatifçilik konusunda düşünsel ve hukuki alanda yaşanan bu gelişmelere paralel olarak savaş yıllarında tarımsal kooperatifçilikle ilgili faaliyette bulunmak üzere Ege başta olmak üzere Karadeniz ve Doğu Marmara gibi tarımın ticarileştiği bölgelerde bazı tarım satış ve kredi kooperatifleri kurulmuştur. Bu bağlamda Türkiye'de tarımsal kooperatifçiliğin temeli Ege'de incir ticaretini tekeline alan *The Smyrna Fig Packers*

---

[8] **BOA., Babıali Evrak Odası (BEO.)**, Dosya No: 4282, Gömlek No: 321115, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından yazılan 16 Nisan 1330 (29 Nisan 1914) tarihli tezkire.

[9] **BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)**, Dosya No: 118, Gömlek No: 8, 20 Nisan 1330 (3 Mayıs 1914) tarihli Meclis-i Vükela müzakeratına mahsus zabıt varakası; **BOA., Şura-yı Devlet (ŞD.)**, Dosya No: 2828, Gömlek No: 36, Babıali Daire-i Sadaret tarafından yazılan 21 Nisan 1330 (4 Mayıs 1914) tarihli tezkire.

[10] Komisyonda son şeklini alan *Kooperatif Şirketler Kanun Layihası*, ilki 68 ikincisi 19 maddeden oluşan iki fasıl halinde hazırlanmıştı. Birinci fasıl, kooperatif şirketlerin kuruluşu, genel kurul, yönetim kurulu ve denetim kurulu, fesih ve iflası, kooperatif birlikleri ve kooperatif şirketlere tanınacak imtiyazlardan oluşuyordu. İkinci fasıl ise kooperatif şirketler merkezi ve kooperatif merkez sandığına ayrılmıştı. Bkz. Cemal, **Kooperatif Şirketler Kanun Layihası ve Esbab-ı Mucibesi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330.

[11] **BOA., BEO.,** Dosya No: 4444, Gömlek No: 333277, Daire-i Sadaret tarafından yazılan 28 Teşrin-i sani 1332 (11 Aralık 1916) tarihli tezkire.

Limited isimli ve İngiliz sermayeli ihracat sendikasına karşı incir üreticilerinin örgütlenmesiyle kurulan *Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi*'dir.[12] Günümüzde en önemli TSKB'nden biri olan Tariş'in nüvesini oluşturan bu satış kooperatifinin başarısında *Milli Aydın Bankası*'nın incir üreticileri için bir tarım kredi kooperatifi olarak faaliyette bulunmasının etkisi büyüktür.[13] Aydın'da kurulan bir diğer kooperatif nitelikli şirket de önemli bir ihraç emtiası olan meşe palamudu ticaretiyle ilgilenen *Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi*'dir.[14] İzmir'in önemli ihraç mallarından biri de üzümdür. Savaş yıllarında en düşük fiyattan mal almaya çalışan üzüm sendikasıyla mücadele etmek için bir üzüm kooperatifinin kurulması yönünde çabalar olsa da sonuçsuz kalmıştır.[15] Üzüm kooperatifi kurulamamış fakat üreticilerin kredi ihtiyacını karşılamak üzere bir tarım kredi kooperatifi gibi çalışan *Manisa Bağcılar Bankası* 1917 yılında kurulmuştur.

Ege bölgesi Osmanlı-Türk iktisadi hayatında tarımsal kooperatifçiliğin temellerinin atıldığı bir coğrafya olsa da diğer bazı kentlerde de üreticiler arası bir kooperatif örgütlenme çabasına rastlamak mümkündür. Bunlardan biri de tütün alanında yaşanan örgütlenmedir. Bu ilk tütün kooperatifinin ismi ilk teklif edilen haliyle *İzmit-Düzce Kooperatifi Tütün Müstahsilleri Anonim Şirket-i Osmaniyesi* idi. Kuruluş gayesi tütün üreticisini korumak olan kooperatife sadece tütün üreticileri ortak olabili-

[12] Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Mennan Yiğiter, "İzmir Çevresinde Kooperatifçiliğin Doğuşu". **İktisadi Kalkınma ve Kooperatifçilik Semineri Raporları, İstanbul-Adana-Mersin, (8 Şubat 1965-14 Şubat 1965)** içinde (99-109). İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1966; Zeki Arıkan ve diğerleri, **Tariş Tarihi**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Tariş Tarihi Projesi, İzmir, 1993.

[13] Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Hüsnü Erkan ve diğerleri, **Milli Aydın Bankası A.Ş. Tarişbank Tarihi**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İzmir, 1993.

[14] **İktisadiyat Mecmuası**, "Palamut Mahsulü", Yıl. 1, Sayı: 42, 9 Şubat 1332 (22 Şubat 1917), s. 8.

[15] **BOA., Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH.İD.)**, Dosya No: 112-1, Gömlek No: 20, Aydın Vilayeti tarafından yazılan 17 Haziran 1329 (30 Haziran 1913) tarihli tezkire.

yordu. Fakat şirketin dahili nizamnamesinde yapılan değişiklikler neticesinde kooperatif şirketin ismi *İzmit-Düzce Tütün Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyesi* olarak değiştirildi ve şirkete ortak olma hakkı üretici olmayanları da kapsayacak şekilde genişletildi.[16] Bunlara benzer bir üretici örgütlenmesi denemesi ileride görüleceği üzere Giresun'da fındıkçılık alanında gerçekleşmiştir. Fakat bu dönemde tarımsal kooperatifçilik, dini ve etnik kimliği ne olursa olsun tüccar karşısında küçük köylüyü korumaktan ziyade iktisadi yapı ve ticaret ilişkileri içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan yabancı ve gayri Müslim tüccar yerine Müslüman-Türk ticaret burjuvazisini ikame edecek bir metot olarak kullanılmıştır.

2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TARIMSAL KOOPERATİFÇİLİK

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren tarımsal kooperatifçilik, Kemalist iktisat politikasında ve politika uygulayıcılarının görüşlerinde kendine yer bulmuş; iktisadi ve toplumsal hayatı şekillendirmek için Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren kooperatifçilikle ilgili bir takım yasal düzenlemelere başvurulmuştur. 1930'lu yıllara gelindiğinde ise tarımsal kooperatifçilikle ilgili olarak yürürlüğe giren kanunların da etkisiyle kooperatifçi hareket dikkate değer bir ivme kazanmış ve bu dönemden itibaren TSK ve TSKB'nin sayısında önemli bir artış yaşanmıştır.

2.1. Tarımsal Kooperatifçilik Hukukunun Tarihi Gelişimi

1929 yılında çıkarılan *Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu* da dâhil olmak üzere daha önceki tarımsal kooperatifçilik mevzuatının hazırlayıcı rolünün etkisiyle köylünün kredi ve satış olanaklarının iyileştirilmesi için 1935 yılında kooperatifçilik hukuku açısından iki önemli adım atılmış-

[16] **BOA., ŞD.,** Dosya No: 1261, Gömlek No: 2, *İzmit-Düzce Tütün Müstahsilleri Şirketi*'nin müdürü Palazzade tarafından verilen 2 Kanun-i evvel 1334 (2 Aralık 1918) tarihli arzuhal ve Şura-yı Devlet tarafından yazılan 9 Nisan 1335 (9 Nisan 1919) tarihli tezkire.

tır.[17] Buna göre önceki yasal düzenlemelerin yetersizliğine bir çare bulmak amacıyla 26 maddeden oluşan *2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu* ile 33 maddeden oluşan *2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu* yürürlüğe konulmuştur. Kredi kooperatiflerinin TBMM'de müzakeresi sırasında Manisa milletvekili Refik İnce'nin eski ve yeni kredi kooperatifleri kanunu hakkında izahat istemesi üzerine Celal Bayar'ın yaptığı açıklamaya göre yeni kanunun en büyük farkı, kredi kooperatiflerine üye olanların aynı zamanda satış kooperatiflerine de üye olmasını zorunlu kılmasıdır. Tarım satış ve kredi kooperatiflerinin birbirine bağlanmasıyla borçlunun, borcunu zamanında ödeyememesi sorununun önüne geçilmek istenmiştir. Bu sayede malını satış kooperatifine teslim eden üretici, murabahacıların eline düşmemiş ve mal piyasada alıcı bulmadan evvel kooperatif ortaklarının eline nakit geçmiş olur.[18] Kooperatif-ortak, kooperatif-devlet ilişkisi açısından kanun hükümlerine biraz daha yakından bakmak anlamlı olacaktır.

2834 sayılı kanuna göre en az 10 çiftçi İktisat Vekâleti'nin izniyle aralarında tarım satış kooperatifi kurabilirler; fakat çiftçi olmayanlar, kooperatifin faaliyet alanına giren malın ticaretiyle uğraşan veya bu mal üzerine komisyonculuk yapanlar kooperatife giremez. En az üç TSK, İktisat Vekâleti'nin izniyle TSKB kurabilirler. Osmanlı döneminde tarım satış kooperatifçiliğinin yabancı sermayeye karşı bir mücadele aracı olarak görülmesi anlayışı 2834 sayılı yasada da kendine yer bulmuştur. Ortaklarının mallarına devamlı bir satış ve pazarlama olanağı yaratan, gerektiğinde hammaddeleri işleyerek satan, ortakların ihtiyacı için her türlü girdiyi olabildiğince ucuza temin etmeye çalışan ve piyasada nazım rolü üstlenen birlikler, yabancı üretici ve aracılara karşı Anadolu

---

[17] 1935 yılından önce yapılan yasal düzenlemeler esasında kooperatifçilik mevzuatı için bir hazırlık aşaması olmuştur. 1923 yılında *İstihsal, Alım ve Satım Ortaklık (Kooperatif) Nizamnamesi*, 1924 yılında *İtibar-i Zirai Birlikleri Kanunu* ve 1929 yılında *1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu* yürürlüğe girmiştir. Bkz. Özlem Yıldırır Kocabaş, **Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi**, 1. Baskı, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 108-124.

[18] **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 5, Cilt:5, İnikad: 40, 4 Teşrinievvel 1935, s. 13 ve 15.

köylüsünün içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşulları iyileştirmeye çalışırlar. Kooperatiflerle birliklerin esas sözleşme örnekleri Ziraat Bankası'nca hazırlanır ve İktisat Vekâleti ile Bakanlar Kurulu tarafından onaylanır. Esas sözleşmede yapılacak her türlü değişiklik de yine bu makamların onayından geçmek zorundadır. Görüldüğü üzere kooperatifçilik mevzuatında önemli bir aşama olan 2834 sayılı kanuna göre kooperatifler ve birlikleri yukarıdan yönetim ilkesine göre kurulmaktadırlar.[19]

Kooperatif ve birliklerinin yönetim şekli açısından bakıldığında 2834 sayılı yasanın otoriter ruhu çok daha net biçimde ortaya çıkmaktadır. Birliklerin her türlü finansal ilişkisi Ziraat Bankası ile olacaktır. Bununla birlikte Ziraat Bankası'na danışmak ve İktisat Vekâleti'nce de bir banka gösterilmek suretiyle diğer bankalardan da kredi temini mümkündür. Birliklerin genel müdürü doğrudan İktisat Vekâleti tarafından atanır. Benzer şekilde kooperatifin mali sorumluluk taşıyan bir kısım memurları da İktisat Vekâleti tarafından tayin edilir. Yönetim kurulu üyelerinin seçimi ve vereceği kararların uygulanması İktisat Vekâleti'nin onayıyla olur; genel kurul toplantı evrakı toplantı gününden itibaren üç gün içinde İktisat Vekâleti'ne gönderilir.[20]

Kooperatif-ortak ve kooperatif-birlik ilişkisini düzenleyen maddeler de yukarıdakilere benzer biçimde kanunun otoriter ruhuna göre düzenlenmiştir. İlgili maddeler ortakları kooperatife sıkı sıkıya bağlama gayesine uygun bir içeriğe sahiptir. Her ortak kendi kooperatifine ve her kooperatif kendi birliğine karşı taahhüt ettiği malı teslim etmeye mecburdur. Eğer ortak genel kurulun iznini almaksızın kooperatif haricinde doğrudan piyasaya ürün satarsa hem üyesi olduğu TSK'nden hem de kooperatifin bulunduğu yerin kredi kooperatifinden çıkarılır. Ortak kooperatifler de aynı şekilde birlikten izin almadıkları sürece ürünleri birliğe teslim etmeye mecburdurlar; aksi takdirde idareciler devlet memuru

[19] Kanun No: 2834, "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun", **2 Kasım 1935 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 3146, Ankara, madde 1, 2, 3 ve 4.

[20] **2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun**, madde 11, 12, 13, 14, 18, 19 ve 20.

gibi cezalandırılır. Ortakların kendi istekleriyle kooperatiften çıkmaları 10 senenin geçmesinden ve her türlü taahhüdün yerine getirilmesinden sonra mümkündür.[21] Ayrıca kanun koyucu TSK ve TSKB'nin yaygınlaşması ve üretici arasında rağbet görmesi için bazı mali, hukuki, idari muafiyet ve kolaylıklar da tanımıştır.

2834 sayılı kanunla kardeş olan *2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu* da aynı otoriterlikte ve yukarıdan yönetim ilkesi ışığında hazırlanmıştır. Özellikle Ziraat Bankası bir kooperatifler bankası gibi faaliyette bulunarak tarım kredi kooperatiflerini denetim altında tutmuştur. Başka bir deyişle kredi kooperatifleri, adeta Ziraat Bankası'nın birer şubesi olarak kabul edilmiştir.[22] Kanunun gayesi her ne kadar krediye muhtaç köylüye uygun koşullarda borçlanma imkânı sağlamak olsa da banka yönetimine katılan büyük toprak sahiplerinin kredi tahsisi üzerindeki etkisinden ötürü kanun hedeflerine ulaşamamıştır.[23]

Kısaca belirtmek gerekirse 2834 sayılı yasa uyarınca 1937'den itibaren kurulmuş olan TSK ve TSKB'nin kuruluş, işleyiş ve yönetimi en önemli kooperatifçilik ilkelerinden biri olan demokratiklik ilkesine tamamen zıt biçimde ilgili bakanlığın denetimi altına alınmıştır.[24] Bu açıdan bakıldığında 2834 sayılı yasa, kırsal kesimdeki sömürüyü sistematikleştirmeye yönelik bir öze sahiptir. Köyü ve köylülüğü tam bir denetim altına alırken olası toplumsal hareketlerin önüne geçmek için de birtakım tedbirler almıştır.[25] Bu iki yasayla pazarlama olanağı olan

---

[21] **2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun**, madde 7, 9, 10 ve 17.

[22] Z. F. Fındıkoğlu, **Kooperasyon Sosyolojisi: Nazari ve Tatbiki Kooperatifçilik Denemesi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayımı, İstanbul, 1967, s. 149 ve 157-158.

[23] Ziya Gökalp Mülayim, **Toprak Reformu ve Kooperatifleşme**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1976.

[24] Kanun No: 2834, "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun", **2 Kasım 1935 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 3146, Ankara.

[25] M. Bülent Varlık, "1930-1940 Yılları Arasında Türkiye'de Tarımsal Kooperatifler Üzerine Bir Deneme". **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt:1, Sayı:3, 1980, s. 120. Erken Cumhuriyet döneminde köylünün köyde tutulması ve sınıf çatışmasına müsaade edilmemesine ilişkin bir politikanın benimsenmiş olması konusunda bkz. Asım

tarım ürünlerinin piyasada denetimleri sağlanmıştır. Yasalar kaçınılmaz olarak ticaret ve sanayi burjuvazisinin çıkarına hizmet etmiştir.

49 yıl yürürlükte kalan ve 1937 ile 1960 yıllarında bazı tadilata uğrayan 2834 sayılı kanunun yürürlük süresi, 1984 yılında 238 sayılı KHK ile sona ermiştir. Söz konusu KHK'nin kanunlaştırılması suretiyle 1985 yılında *3186 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Kuruluşu Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun* yürürlüğe girmiştir. Fakat bu kanunla da tarımsal kooperatiflerle ilgili olarak Bakanlığa tanınan vesayet yetkisinde temel bir değişiklik olmamış; İktisat Vekâleti'nin yerine Sanayi ve Ticaret Bakanlığı geçmiştir. Bu arada özelleştirme ve liberalizmin yükselişe geçtiği bu yıllarda birliklere bağlı sanayi işletmelerinin anonim şirkete dönüştürülerek satılmasını kolaylaştırmak amacıyla 1991 yılında 3710 sayılı yasa ile 3186 sayılı yasaya geçici bir madde eklenmiştir.[26] Son olarak 1993 yılında 3947 sayılı yasa ile yapılan değişiklikler neticesinde 1985 tarihli 3186 sayılı yasaya son şekli verilmiştir.

3186 sayılı yasanın on birinci maddesine göre TSKB'nde genel müdürler, Sanayi ve Ticaret Bakanı'nın teklifi ve Başbakan'ın onayı ile genel müdür yardımcıları ise, birlik yönetim kurulunun teklifi ve Sanayi ve Ticaret Bakanı'nın onayı ile imzaya yetki personel de genel müdürün teklifi, yönetim kurulunun kararı ile atanmaktaydı. Yine kanunun dokuzuncu maddesine göre de Bakanlık tarafından teklif edilen ve Başbakan tarafından atanan genel müdürler, yönetim kuruluna başkanlık etmekteydi. 1993 yılında yapılan değişikliklerle her ne kadar yönetim kurulu başkanının, yönetim kuruluna seçimle gelen üyeler arasından seçileceği hükme bağlanmış olsa da, yönetim kurullarında siyasi iktidar tarafından

---

Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük", Tanıl Bora (derl.), **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2 Kemalizm içinde (284-297),** İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

[26] Kanun metninin tamamı için bkz. Kanun No: 3710, "3186 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Kuruluşu Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanuna Bir Ek ve Bir Geçici Madde Eklenmesi Hakkında Kanun", **13 Nisan 1991 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 20844, Ankara.

iş başına getirilen genel müdürlerin egemenliği sürmeye devam etmiştir.[27]

Kooperatifçiliğin devlet tarafından desteklenmesi, anayasanın bir gereği olsa da devlet ve kooperatiflerden sorumlu bakanlığın yukarıda bahsi geçen kanunlardan aldığı yetki, yıllar boyunca Anayasa'nın 171. maddesinde tanınan yetki ve görev tanımını fazlasıyla aşan bir nitelikte olmuştur.[28] Kooperatiflerde demokratik yönetim ilkesinin sadece bir ortağa bir oy esası uygulanmış ve nihayetinde gerek kooperatifler gerekse kooperatif ortakları açısından bakıldığında kooperatifçilik bilinci giderek zayıflamıştır.[29]

Yönetimsel açıdan yaşanan bu sorunlarının yanı sıra TSK ve TSKB'nin yönetim kurulları üreticiyi temsil etmekten çok uzak kalmıştır. Siyasi iktidarın ve onu temsil eden genel müdürler ile büyük toprak sahipleri ve tefeci-tüccarların bu kurulların seçiminde büyük etkileri ol-

---

[27] 1991 ve 1993 yılında yapılan değişikliklerin ardından son şeklini alan 3186 sayılı kanun metninin tamamı için bkz. Kanun No: 3186, "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Kuruluşu Hakkında KHK'nin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun", **8 Mayıs 1985 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 18748, Ankara.

[28] Anayasa'nın 171. maddesi aşağıdaki gibidir.

> *"Devlet, milli ekonominin yararlarını dikkate alarak, öncelikle üretimin arttırılmasını ve tüketicinin korunmasını amaçlayan kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirler alır.*
>
> *Kooperatifler, devletin her türlü denetim ve kontrolüne tâbi olup siyasetle uğraşamaz ve siyasi partilerle işbirliği yapamazlar."*

Anlaşılan o ki, Anayasa'nın ilgili maddesi 1980 öncesinde yaşanan siyasi kargaşaya tepki olarak kooperatiflere siyasi faaliyet yasağı getirmiştir. 23.07.1995 tarihli 4121 sayılı kanunun 15. maddesi ile kooperatifçilikle ilgili 171. maddenin 2. fıkrası yürürlükten kaldırılmıştır. Bkz. Kanun No: 2709, "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası", **20 Ekim 1982 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 17844, Ankara; Kanun No: 4121, "7.11.1982 Tarihli ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç Metni ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun", **26 Temmuz 1995 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 22355, Ankara.

[29] Necdet Oral, "Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin İşlevsizleştirilmesi", Necdet Oral (ed.). **Türkiye'de Tarımın Ekonomi-Politiği 1923-2013** içinde (325-336), Notabene Yayınları, Ankara, 2013, s. 327.

muştur. Bu derece etkiye açık bir yönetim şekli ve örgütsel yapılanmanın etkisiyle görünüşte üretici örgütlenmesi olan birliklerin, üreticiyle olan bağları giderek zayıflamıştır.[30]

Öte yandan 2001 yılından itibaren uygulanan *Tarım Reformu Uygulama Projesi (Agricultural Reform Implementation Project - ARIP)* kapsamında Türkiye'ye önerilen tarım reformunun yansıması olarak TSK ve TSKB'ni yeniden yapılandıran yasal düzenlemelere gidilmiş ve *4572 sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun* kabul edilerek 16 Haziran 2000 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye tarımını, küresel tarım sermayesinin çıkarları karşısında korumasız bırakan IMF ve Dünya Bankası orijinli tarım reformu önerisi sonucu hazırlanan bu kanunda *"bütün tarım satış kooperatifleri birliklerinin etkin bir şekilde özerkleştirilmesi"* hükmüne yer verilmiştir.[31] Birliklere DFİF kaynaklı kredi kullandırılmasına söz konusu yasayla son verilmiş ve kooperatif birlikleri için bir yeniden yapılandırma süreci başlamıştır. Bu kapsamda alınması gereken tedbirlerin belirlenmesi konusunda çalışma, inceleme ve önerilerde bulunmak üzere *Yeniden Yapılandırma Kurulu* oluşturulmuştur.[32] TSK ve TSKB'ni yeniden yapılandırma süreci fiilen 2008 yılında son bulmasına rağmen kooperatiflerin ve birliklerin finansman sorunları varlığını korumaya devam etmiştir. Bu bağlamda TSK ve TSKB'nin DFİF kaynaklı borçlarının yeniden yapılandırılması maksadıyla 2013 yılında 6455 sayılı kanunla 4572 sayılı kanunda önemli düzenlemelere gitmek gerekmiştir.[33]

---

[30] DPT, **Kırsal Kooperatifçilik (IV. BYKP Özel İhtisas Komisyonu Raporu)**, DPT Yayın No: 1592, Ankara, 1977, aktaran: Oral, a.g.m., s. 328.

[31] Kanun No: 4572, Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun, **16 Haziran 2000 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 24081, Ankara; 4572 sayılı kanunun getirdikleri hakkında çeşitli yorumlar için bkz. Oğuz Oyan, "Birlikler Zorda", **Sol Gazetesi**, 14 Mart 2013; Oğuz Oyan, "Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri (TSKB) ve TARİŞ", **Ticaret Gazetesi**, 30 Ocak 2013; Ali Ekber Yıldırım, "Birlikler Gerçekten Özerk mi?", **Dünya Gazetesi**, 17 Ocak 2007.

[32] **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 22, Cilt: 115, Yasama Yılı: 4, Birleşim: 81, 29 Mart 2006, s. 86.

[33] Fatma Azapay Uludağ, "Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Kanununda Yapılan Değişiklikler", **Karınca**, Sayı: 929, Mayıs 2014, s. 29-30; 6455 sayılı kanun, *Gümrük*

Özetle, 2000 yılından bu yana yapılan hukuki düzenlemelerle kooperatifçilik bilincinin giderek zayıfladığını, TSKB'nin bir tasfiye sürecine girdiğini söylemek mümkündür.

2.2. TSKB'nin İktisadi Açıdan Üstlendikleri Rol ve Bu Rolün Dönüşümü

2834 sayılı kanunun ardından TSK ve TSKB niceliksel ve coğrafi olarak giderek yaygınlaşmış, kuruldukları andan itibaren 1960'lara kadar kendi nam ve hesaplarına ürün alımı yaparak kooperatifçilik prensiplerine görece daha yakın bir tarzda faaliyette bulunmuşlardır. 1963'te DPT'nin kurulması ve planlı döneme geçilmesinin ardından uygulanan tarımsal destekleme politikası dolayısıyla TSK ve TSKB açısından yeni bir döneme girilmiştir. Bu bağlamda TSKB'nin iktisadi hayattaki rolleri analiz edilirken Türkiye'de 1950-2000 döneminde uygulanan ve yoğunluğu giderek artan taban fiyatı politikasını analize dâhil etmek uygun olacaktır.

1950'lerden ARİP'in uygulamaya konulduğu 2001 yılına kadar olan dönemde tarımsal üreticilerin desteklenmesi için her ne kadar düşük faizli kredi ve düşük fiyatlı girdi tahsisi gibi fiyat dışı destekleme yöntemleri kullanılmışsa da bu dönemde tarım politikasının özünü, taban fiyat politikası ve destekleme alımları oluşturmuştur. Türkiye'de uygulanan haliyle taban fiyatı politikasında hükümet, birçok tarımsal ürünü hasattan önce ya da hasadı izleyen günlerde belirli bir fiyattan satın almayı taahhüt eder. Taban fiyatı denilen bu fiyattan bazı ürünler kısmen bazı ürünler de tamamen bu politikaya aracılık eden kamusal kuruluşlarca satın alınır. Esasında 1932 yılında *Buğday Koruma Kanunu* ile başlatılan destekleme alımlarında ürün sayısı sürekli değişmiştir. Türki-

---

Kanunu İle Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ismiyle 28.03.2013 tarihinde kabul edilmiş ve 11.04.2013 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 91 maddeden oluşan kanunun 19-30 arasında yer alan maddeleriyle, 4572 sayılı kanunda önemli değişiklikler yapılmıştır. Kanunun tam metni için bkz. Kanun No: 6455, "Gümrük Kanunu İle Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", **11 Nisan 2013 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 28615, Ankara.

ye'de çeşitli tarihlerde popülist politikaların etkisiyle 31 ürün tarımsal destekleme alımlarına konu olmuş fakat 24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 istikrar tedbirlerini izleyen yıllarda ürün sayısı önemli ölçüde azalmıştır. Başka bir deyişle seçim yıllarında ürün sayısı ve destekleme fiyatı artış trendine girerken krizi takip eden yıllarda ürün sayısı azalmış ve destekleme fiyatları düşmüştür. Tarımsal ürünleri destekleyen ve kuruluş amaçları, kuruluş şekilleri ve hukuki statüleri birbirinden farklı olan destekleme kuruluşlarının sayısı da 15'i aşmıştır.[34] Tarımı destekleme faaliyetlerini yürüten kurumların bazısı Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) bazısı Tekel gibi genel bütçeye bağlı kuruluşlarken büyük bir kısmı da Fiskobirlik, Çukobirlik, Antbirlik gibi TSKB olmuştur. Destekleme faaliyetlerinin birinci finansman kaynağı Merkez Bankası'dır. Merkez Bankası, KİT'leri doğrudan, genel bütçeye bağlı kuruluşları bütçe kanalıyla, TSKB'ni de Ziraat Bankası kanalıyla ve kredi yoluyla finanse etmiştir. Merkez Bankası kredileri cari faiz oranının çok altında, Ziraat Bankası kredileri de cari faizle ve reeskont oranında verilmiştir.[35]

TSKB benimsenen tarım politikasının bir sonucu olarak 1963-1994 döneminde devlet adına, belirlenmiş tarım ürünlerini satın almak ve tarım ürünleri piyasasını düzenlemek görevini yerine getirmişlerdir. Birliklerin devlet destekleme alımlarıyla görevlendirilmiş olması, birlikleri 30 yıl boyunca gerçek kooperatif faaliyetten uzaklaştırarak taban fiyat ve destekleme alımları yoluyla üreticilerin desteklenmesine aracılık eden birer alım ofisine dönüştürmüştür. Devlet-kooperatif ilişkileri açısından bakıldığında da kooperatifler üzerindeki kamu vesayeti giderek artmıştır. Bu süreç içinde birliklerin stok maliyetleri, personel fazlalığı, yüksek fiyat tespiti gibi önemli yapısal sorunları ortaya çıkmış ve zaman içinde sermaye yapılarını güçlendiremeyen birlikler, faaliyetlerini yürütebilmek için kamu kaynaklarına bağımlı hale gelmişlerdir. Öte yandan birlikler,

[34] Zeynel Dinler, **Tarım Ekonomisi**, 6. Basım, Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa, 2008, s. 289-295.

[35] Ergün Kip, "Türkiye'de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri", Şevket Pamuk ve Zafer Toprak. (drl.), **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000) içinde (135-162)**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1988, s. 142.

siyasi iktidarın değişmesiyle yeniden atanan genel müdürler ve yönetim şekli dolayısıyla siyasi partilerin mücadele alanına dönüşmüşlerdir.[36]

1994 Krizi'nin ardından alınan 5 Nisan Kararları ile birliklerin faaliyet alanına giren tarım ürünleri devlet destekleme alımları kapsamından çıkarılmış ve böylelikle devlet adına destekleme alımı yapma görevleri hukuken son bulmuştur. Bu yıldan itibaren birliklere bölgesel bazda belirlenen fiyatlar üzerinden kendi nam ve hesaplarına yaptıkları ürün alımları için Ziraat Bankası kanalıyla Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DFİF)'ndan kredi kullanma imkânı tanınarak destekleme alımlarına hukuken olmasa da fiilen bir süre daha devam edilmiştir. Fakat fondan sağlanan düşük faizli bu kredilerin geri ödenmesinde yaşanan sorunlar yüzünden söz konusu politika başarısız olmuştur.[37]

Son tahlilde tarımsal destekleme politikasının ve oluşan görev zararlarının asıl yükünü Merkez Bankası üstlenmek zorunda kaldığından para arzının sürekli genişlemesi özellikle 1990'lı yıllarda üç haneli değerlere ulaşan enflasyonu kaçınılmaz kılmıştır. Süreç içinde TSKB'nin mali yapısının tamamen zayıflaması ve destekleme alımlarının devlet bütçesi üzerinde yarattığı yükün taşınamaz hale gelmiş olması gerekçesiyle bir taraftan geleneksel tarım politikasında diğer taraftan TSKB'nin statüsünde değişikliğe gitmek gerekmiştir.

3. FINDIK ÜRETİCİLERİNİN KOOPERATİFLEŞMESİ VE FİSKOBİRLİK

Fındık üretim ve ihracatı, bugün olduğu gibi Osmanlı dönemi ve Erken Cumhuriyet yıllarında önemli bir gelir kaynağıydı. 19. yüzyılda Kuzey Anadolu'da özellikle Giresun ve Ordu tarımın ticarileşmesinde tartışmasız bir role sahip olan fındığın pazarlanmasında Trabzon vi-

[36] Fatma Doğruel, **Tarım Destekleme Politikaları ve Sonuçları: ABD, AT ve Türkiye**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 1993-29, İstanbul, 1993, s. 56-60.

[37] A. Salih Erdem, "Fiskobirlik ve Fındık", **3. Milli Fındık Şûrası Tebliğler Kitabı**, 10-14 Ekim 2004, Giresun, 2006, s. 116.

layetinde bulunan yerli ve yabancı tüccarlardan oluşan bir ticaret ağı vardı. Yabancı tüccarlar fındığın Avrupa'ya ihracatında rol alırken yerli tüccarlar da doğrudan üretici ile yabancı sermayeli ihracatçı arasında aracılık rolünü üstlenmekteydi.[38]

Her ne kadar fındık üreticilerinin örgütlenmesi gerekliliğinin somut sonucu, Fiskobirlik'in 1930'larda kurulması olsa da geç dönem Osmanlı topraklarında teşebbüs edilen bir örgütlenmeden bahsetmek uygun olacaktır. Savaşın son yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne ulaşan bir dosyanın içeriğinden anlaşıldığına göre Giresun'da fındık alım-satım ve ihracatını düzenlemek maksadıyla bir milli şirketin kurulmasına dair hazırlıklar yapılıyordu. Şirketin dahili nizamnamesi hazırlanarak Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gönderilmişti.[39] Buna göre 30 yıl süreyle 100.000 lira sermaye ile kurulacak olan milli şirket, sadece fındık alım-satım ve ihracatını değil fındıkla ilgili olan tüm işlemleri gerçekleştirecekti. Şirketin kurucuları adına tüccar Sarı Mahmudzâde Eşref Efendi tarafından verilen dilekçenin ardından dosya Şura-yı Devlet'e gönderilmişti.[40] Fakat Şura-yı Devlet, şirketin fındık üzerine bir inhisar yaratma gayesiyle hareket etmesinden şüphelendiği için Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden konuyu araştırmasını istemişti.[41]

Şirketin dahili nizamnamesinin birinci maddesinde *"Fındık alım satımı ve fındığa müte'allik kâffe-i mu'âmelât ile iştigâl eylemek ve müstahsillerin ihtiyâcâtına âid zehâir celb ve idhâl etmek üzere… bir Osmanlı Anonim Şirketi teşkîl olunmuşdur"* ibaresi yazılıydı. Buna göre şirket, hem üretici hem de bir tüketici kooperatifine benzer mahiyette faaliyette bulunacaktı. Fındıkçılık üzerine gerçekleştirilmesi planlanan bu girişimin tekelci bir

[38] İhsan Seddar Kaynar, 19. YY'ın İkinci Yarısından Cumhuriyet'e Fındığın Ekonomik ve Sosyal Tarihi (Orta Karadeniz Bölgesi). **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 49.

[39] **BOA., Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM.)**, Dosya No: 20-28, Gömlek No: 12-96, 7 Eylül 1334 (7 Eylül 1918) tarihli tezkire.

[40] **BOA., ŞD.**, Dosya No: 1265, Gömlek No: 13, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından yazılan 24 Teşrîn-i sânî 1334 (24 Kasım 1914) tarihli tezkire.

[41] **BOA., ŞD.**, Dosya No: 1265, Gömlek No: 13, Şura-yı Devlet tarafından yazılan 18 Kanun-i evvel 1334 (18 Aralık 1918) tarihli tezkire.

zihniyet taşımadığına ikna olan nezaretin görüşüne göre, bu teşebbüs fındık üreticilerinin katılımını sağlayarak satış konusunda üreticiler arasında bir birlik oluşturmak ve satış fiyatını denetimi altına almak suretiyle üreticinin çıkarına olacak şekilde faaliyette bulunacaksa dikkat edilmesi gereken bazı noktalar vardı. Öncelikle fındık zorunlu tüketim maddelerinden biri değildi ve ikamesi gayet kolaydı. Başka bir deyişle fındıkta talebin fiyat elastikiyeti yüksek olduğundan satış fiyatının belirlenmesinde dikkatli olmak gerekiyordu. İkinci olarak fındık üretim ve ihracı Giresun'un tekelinde olmadığından Giresun fındıkçılarının birlik oluşturmaları malı yüksek fiyattan satma olanağı vermeyebilirdi. Giresun'daki üreticilerin tamamının şirkete ortak olmaları gibi bir mecburiyet de yoktu. Fındık üreticilerinin bu şekilde örgütlenmelerinin belki de en faydalı tarafı, bu önemli ihraç ürününü üreten ve öteden beri muhtekir tüccarların elinde oyuncak olan köylülerin bu durumdan kurtulmalarını sağlamak olacaktı.[42]

Şirketin dahili nizamnamesinin bazı maddelerinde yapılan tadilatın ardından nizamname, imzalanması için şirket temsilcisine verildiği halde aradan geçen zamana rağmen henüz Şura-yı Devlet'e iade edilmemişti. Anlaşılan o ki, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminin iktisadi ve siyasi şartları, fındık şirketinin kurulmasına ya da unvanında geçmemekle birlikte Giresun'da fındık kooperatifi mahiyetinde bir örgütlenmeye olanak vermemişti. Fındık bölgesinde ilk TSK ve TSKB'nin açılması için Cumhuriyet dönemini beklemek gerekecekti.

3.1. Birinci Ulusal Fındık Kongresi ve Fiskobirlik'in Kuruluşu

Sosyo-ekonomik açıdan Karadeniz bölgesindeki yeri ve önemi tartışılmaz olan fındık üretiminin kooperatifleşmesi ve Türk kooperatifçilik tarihinde özel bir yeri olan Fiskobirlik'in kuruluşu, bölgedeki üreticiler için son derece önemli bir gelişmedir. 1929 Krizi'nin ardından tarım

[42] **BOA., ŞD.**, Dosya No: 1265, Gömlek No: 13, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından yazılan 18 Şubat 1335 (18 Şubat 1919) tarihli tezkire.

ürünlerinin fiyatında azalışların yaşandığı bir konjonktürde[43] fındık, 19. yüzyılda olduğu gibi en fazla ihracat geliri sağlayan emtiadan biri olmuştur.[44] Krizi takip eden yıllarda üretici ve tüccarlarla birlikte fındığın üretiminden tüketicinin eline geçinceye kadarki tüm safhalarda rasyonel çalışma yollarını aramak üzere 10 Ekim 1935 günü dönemin Ekonomi Bakanı Celal Bayar'ın başkanlığında Ankara'da *Birinci Ulusal Fındık Kongresi* toplanmıştır. Konuşmasında Celal Bayar, üretici ve tüccardan herhangi birini kayırmadan üreticinin örgütlenmesi ve milli tüccar sınıfının güçlenmesine dair özlemini dile getirmiştir. Bayar'a göre ihracat pazarlarında rekabet avantajı elde etmenin yolu kaliteli ve ucuz fındık üretebilmektir. Ulusal ekonominin gereğini yerine getirdiği sürece tüccarı yabancı veya Türk diye ayırmadığını belirten Ekonomi Bakanı, alivre satışlarla değil ucuz alivre satışları huy edinmiş olan tüccarla mücadele edilmesi gerektiğini, bunun için de en uygun yöntemin üreticinin örgütlenmesi olduğunu belirtmiştir. Bayar'ın açılış konuşmasının ardından Tarım Encümeni, Kredi, Borsa ve Teşkilatlandırma Encümeni ile Fındık Nizamnameleri, Standardizasyon ve Ambalaj Encümenleri oluşturulmuştur.[45]

Kongre için Türkofis, Ordu Tecim Odası, İş Limitet ve Ekonomi Bakanlığı tarafından dört ayrı rapor hazırlanarak katılımcılara sunul-

[43] Resmi fiyat endekslerine göre Büyük Buhran'ı da içine alan 1927-1935 döneminde tarım ürünleri fiyatlarında %30-70 arasında bir düşüş gerçekleşmiştir. 1927 yılı fiyat endeksi 100 olarak kabul edilirse Giresun fındığının fiyatı 1929 yılında 145'e çıkmış, bu yıldan itibaren sürekli azalarak 1934'te 58.7'ye düşmüştür. Birinci Ulusal Fındık Kongresi'nin toplandığı yıl olan 1935'te ise endeks 74 olmuştur. Piyasada oluşan gerçek fiyatlar, resmi fiyatlardan çok daha düşüktür. Sanayi ürünlerinde %20 'den daha fazla düşüşün yaşanmadığı bu dönemde iç ticaret hadleri tarım aleyhine bozulmuştur. Bkz. Varlık, a.g.m., s. 114-115.

[44] 1924-1930 döneminde tütün, üzüm, pamuk ve fındık ihracatı, toplam ihracat gelirinin %42 ile %55 arasında bir kısmına denk gelmektedir. Bu dönemde fındık, 1924, 1926 ve 1929 yılında en fazla ihracat geliri sağlayan dördüncü tarım ürünü; 1925, 1928 ve 1930'da üçüncü ve 1927 yılında da ikinci olmuştur. Bkz. Vedat Nedim Tör, "Fındıkta Devlet Kooperatifi: Devletle Müstahsilin İşbirliğine Doğru", **Kadro**, No. 9, Eylül 1932.

[45] **Birinci Ulusal Fındık Kongresi**, T.C. Ekonomi Bakanlığı Neşriyatı, Seri: 3 No: 2, 10 Ekim 1935, Ankara, **3. Milli Fındık Şûrası Tebliğler Kitabı içinde (2-40)**, 10-14 Ekim 2004, Giresun, 2006, s. 3-5.

muştur. Bu raporların incelenmesiyle ulaşılan ortak sonuca göre fındık ihracatında Türkiye'nin rakipleri İspanya, İtalya ve ABD'dir. Son yıllarda Rusya da rakiplerin arasında görülmeye başlanmıştır.[46] Örneğin 1932 yılında dünya fındık üretiminin %47.3'ü Türkiye, %25'i İspanya, %20,8'i İtalya ve %5,5'i Rusya tarafından gerçekleştirilmiştir. Bugün olduğu gibi 1930'larda da Türk fındığının ya da Avrupalıların deyimiyle Levant fındığının en önemli alıcısı çikolata sanayindeki tartışmasız yeriyle Almanya'dır. Rakip üreticilere kıyasla en çok fındık üretilen bölge olan Giresun, Ordu ve Trabzon'da üretilen fındıkta verimlilik oldukça düşüktür. Fındık toplama sırasında ürünün olgunlaşıp yere düşmesini beklemek yerine dalların sıyrılarak fındığın toplanması, filizler ve ince dalların kırılmasına sebep olduğundan fındık rekoltesi bir sene düşük ertesi sene yüksek olmakta; bu da fındık fiyatında dalgalanmaları beraberinde getirmektedir. Karadeniz'de Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında buğday yerine mısır tüketen köylünün durumundan yararlanan tüccar para yerine üreticiye mısır vererek karşılığında fındık alır. Mısırı -bir nevi ekmek borcunu- aşırı faiz yüküne katlanmadan geri ödeme derdine düşen köylü, fındıkların tam olarak olgunlaşmasını beklemeden Ağustos ayı içinde elde ettiği fındıkları yaş olarak satmak zorunda kalır. Tüccar nezdinde yaş fındık, kuru fındıktan her daim daha düşük bir değere sahiptir. Bu durumda fındık vaktinden önce ve yok pahasına elden çıkarılmaktadır. Her defasında daha az mısır karşılığında daha fazla fındık satmak zorunda kalan köylünün kooperatif çatısı altında örgütlenmekten başka çıkar yolu görünmemektedir. Fındık ticaretinin borsa dışında yapılması durumun vahametini iyiden iyiye artırmaktadır. Kooperatif örgütlenme sayesinde üreticinin satış ve kredi olanaklarının artması ve fındık ticaretini elinde tutan başlıca firmaların spekülatif hareketleri karşısında korunması mümkün olabilecektir. Ayrıca en büyük

[46] 19. yüzyılda da ihracat piyasalarında Türk fındığının en önemli rakipleri İspanya, İtalya ve Rusya'dır. Bu dönemde ABD'de özellikle Kaliforniya'da fındık üretim sahalarının genişletilmesi çabaları büyük bir başarıyla devam etmektedir. Bkz. Nişan Andreasyan, **Fındık Ziraati ve Ticareti**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1331, s. 22-24.

rakip olan İspanyolların, 1932 yılında kurulmuş bir kooperatif birliği olan *Tarragona Fındık Müstahsilleri Birliği* aracılığıyla işbirliği teklifinde bulunması da ilgi çekici bir gelişmedir. İş Limitet haricinde kalan diğer kurumlar, raporlarında fındık kooperatifinin gerekliliğini ısrarlı biçimde dile getirmişlerdir. Diğer kurumların raporlarından farklı olarak fındık ticaretiyle uğraşan ve ihracat olanaklarını azami derecede değerlendirmeyi gaye edinen başka bir deyişle tüccar sermayesinin temsilcisi olarak hareket eden *İş Limitet*, alivre satışların bilinenin aksine canlı bir piyasanın oluşumunda son derece faydalı olduğunu belirtmiş; üreticilerin korunması için kooperatiflerin gerekliliğini dile getirmek yerine mısır ihtiyacının kolay bir şekilde temin edilmesini önermiştir.[47]

Görüldüğü üzere *Birinci Ulusal Fındık Kongresi*'nden çıkan en somut adım fındık üreticilerinin kooperatif çatısı altında örgütlenmeleri gerektiğine dair alınan ortak karardır. Kurulması planlanan tarım satış kooperatiflerine yasal dayanak oluşturmak üzere *2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu* kabul edilerek 2 Kasım 1935 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Böylelikle 1930'ların ortasından itibaren hukuki dayanağını 2834 sayılı yasadan alan TSK ve TSKB kurulmaya başlamıştır. Tarihsel temelleri 1914 yılına uzanan *Tariş İncir Birliği ve Tariş Üzüm Birliği*'nin ardından 28 Temmuz 1938 tarihinde bugün Türkiye'nin kooperatif ve ortak sayısı bakımından en büyük tarım satış kooperatifi birliği olan *Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği* (Fiskobirlik) kurulmuştur. Birlik 1901ortağı[48] temsil eden Giresun, Trabzon, Ordu, Bulancak ve Keşap kooperatifleri tarafından kurulmuştur.[49] Bu arada Fiskobirlik kurulana

---

[47] **Birinci Ulusal Fındık Kongresi**, s. 6-40.

[48] Ortak sayısını Bülent Varlık tarafından 1.902, E. Tokgöz tarafından 1.900 ve Nabi Dinçer ve diğerleri tarafından 1.901 olarak gösterilmektedir. Bkz. Varlık, a.g.m., s. 126 ; Tokgöz, **a.g.e.**, s. 455; Dinçer ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 269.

[49] Fiskobirlik, **Fiskobirlik 2004-2005 67. Olağan Gene Kurulu Faaliyet Raporu,** Fiskobirlik, 2005 aktaran: F. Özlem Tezcek, "Kriz ve Kooperatifçilik: Fiskobirlik Örneği", **Kriz ve Türkiye (Aşınan Teoriler)** içinde. Hale Balseven ve Fuat Ercan (ed.), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2013, s. 421.

kadar fındık ticaretiyle uğraşan *İş Limitet Şirketi*, Fiskobirlik'in kurulmasının ardından 1939 yılında tasfiye olmuştur.[50]

Birliğin kuruluş amacı bölgenin sosyo-ekonomik sorunlarına çözümler bularak fındıktan elde edilen döviz gelirini arttırmak, fındığın dış pazarlarda satış ve pazarlama olanaklarını genişleterek hakiki fiyat üzerinden satılmasını sağlamaktır. Merkezi Giresun'da olan Birlik, bugün Rize'den Adapazarı'na kadar uzanan sahil şeridinde ortaklarına hizmet sunmaktadır. Bu hizmetler, üye kooperatiflerden fındığın alınması, işlenmesi, korunması ve pazarlanması, ortakların girdi ihtiyacının toptan ve ucuza sağlanması**,** geçim sıkıntısına düşmemesi için ortaklara güçlendirme kredisi verilmesi gibi hizmetlerdir.[51]

Küçük üreticinin örgütlü hale gelmesi açısından önemli bir örnek olan Fiskobirlik'in ilk kuruluş yılları İkinci Dünya Savaşı dönemine denk geldiği için bu dönemde birliğin iktisaden çok aktif olduğunu söylemek kolay değildir. Yine de kurulduğu yıldan itibaren ortaklarından fındık alımına başlamıştır. İlk olarak 1938 yılında kilosu 40 kuruştan 625 ton fındık alımı yapmıştır.[52] Aradan geçen iki yılın ardından 1940 yılında kooperatif sayısı 12'ye, ortak sayısı 38.138'e çıkmıştır.[53]

---

[50] Kemal Peker, **Cihannûmâ ve Fındık: XV ve XVII'nci Yüzyıllarda Karadeniz Fındık Bölgesi ve Bugünkü İktisadi Kalkınması**, Becid Basımevi, İstanbul, 1962, s. 34.

[51] Nabi Dinçer ve diğerleri (hzl.), **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması**, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1972, s. 269. Güçlendirme kredisi, ortakların geçimini sağlamada güçlük çekmeye başladıkları Mart, Nisan aylarından itibaren verilen ve malın satışını izleyen ve yılsonuna kadar uzanan devrede tahsil edilen bir tür şahsi kredi desteğidir. Ortakların ürünlerini önceden düşük bedellerle satmalarını önlemek ve olağanüstü pahalı kredilere başvurma zorunluluğundan kurtulmalarını sağlamak yönünden önemli kredilerdir. Bkz. Mümtaz Pehlivanlı, "Fındık Değerlendirilmesinde Fiskobirliğin Rolü ve Fındık Sahalarının Tahdidi", **Fındığın Tüm Sorunları Semineri**, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1977, s. 79.

[52] Selma Kayalak ve Ahmet Özçelik, "Türkiye'de ve Dünya'da Tarım Politikaları", **Tarım Ekonomisi Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 2, 2012, s. 44.

[53] Varlık, a.g.m., s. 126.

Öte yandan İkinci Dünya Savaşı tıpkı Birinci Dünya Savaşı döneminde olduğu gibi savaş ekonomisi ve yüksek enflasyon koşullarında tarım ürünleri ticaretine dayalı bir sermaye birikim süreci için de gerekli tarihsel koşulları hazırlamış bulunuyordu. Bundan dolayı Fiskobirlik, savaş yıllarında fındık ihracatından da geri durmamıştır. Birlik kuruluşunun ilk yıllarında alivre satışlarla fındık üreticisinden düşük fiyatla fındık alan ve daha ziyade yabancılardan oluşan firmalar karşısında üreticiye güven telkin edebilmek maksadıyla piyasa fiyatından daha yüksek avans vermiştir. Bu sayede köylünün kooperatiflere rağbet etmesi sağlanmak istenmiştir. Özellikle savaş dönemi ve hemen ertesinde küçük meta üreticisi köylülere karşı daha korumacı bir politika uygulanmıştır. Örneğin 1947 yılına ait yönetim kurulu karar defterine göre kabuklu fındığın kilosu 100 kuruş olarak belirlenmiş ve bu değer üzerinden üreticiye %90 avans verilmiştir.[54] Özellikle birliklerin ilk kurulduğu yıllarda piyasada tutunması ve köylülerin kooperatife ısınmaya başlamaları, piyasadaki konumunu ve devamlı gelir kaynağını kaybedeceğini düşünen tüccar ve komisyoncuların olumsuz propagandasından ötürü güç olmakta ve zaman almaktadır. Fiskobirlik bu zorlu süreçte ve buhranlı anlarda piyasada kendine yer açmayı ve tutunmayı becermiştir. Özellikle kooperatifleşme konusunda yaşanan zaaflara genel iktisadi gidişatın kötüleşmesinin eklendiği İkinci Dünya Savaşı yıllarında Karadeniz köylüsünün piyasada tutunma çabasına Fiskobirlik'in katkısı büyüktür.[55]

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Türkiye'nin denetimli bir liberalizme geçmesi ve toprak sahibi ile tüccar sermayesinin çıkarlarının temsilcisi olan Demokrat Parti'nin 1950'deki seçimlerle siyasi iktidarı ele geçirmesinin ardından tarım ürünleri ihracatı için koşullar elverişli hale gelmiştir.[56] 1950'ler boyunca giderek artan biçimde

---

[54] Fiskobirlik, **Fiskobirlik Yönetim Kurulu Karar Defterleri**, Fiskobirlik Genel Merkezi, (1938-1986), Giresun aktaran: Tezcek, a.g.m., s. 423-424.

[55] Kemal Peker, **Fındık**, Yeşil Giresun Matbaası, 1948, Giresun, s. 168 ve 179 aktaran: Fındıkoğlu, **a.g.e.**, s. 194-196.

[56] Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 47.

dış ticaretin liberalize edilmesi fındık üreticilerini uluslararası spekülatif hareketlere daha açık hale getirmiştir. Bu koşullar altında Fiskobirlik piyasada nazım rolü üstlenerek tüccarın düşük fiyattan fındık alımı stratejisi karşısında küçük üreticiyi korumaya çalışmıştır. Bu dönemde giderek devletin güdümüne girmeye başlayan Fiskobirlik, piyasa koşullarına göre ürünün bol olduğu yıllarda yüksek fiyattan mal alarak üreticiyi memnun etmekte, talebe göre arzın düşük olduğu ya da spekülatif gerekçelerle fiyatın düşmeye başladığı yıllarda ise piyasaya ürün arz ederek fiyat ve gelir istikrarsızlıklarının önüne geçmeye çalışmaktadır. Özellikle 1954'ten sonra makro ekonomik göstergelerin kötüleşmeye başlaması ve 1958 Krizi'ne bir adım kala yapılan siyasi seçimlerin yarattığı atmosfer yüzünden 1957 yılında Fiskobirlik, fındık rekoltesinin % 91.78'i oranında destekleme alımı gerçekleştirmiştir.[57]

Ayrıca bu dönemde 7-10 Kasım 1955 tarihinde Giresun'da *İkinci Ulusal Fındık Kongresi* düzenlenmiştir. Fındık tarımının geliştirilmesi ve üretim bölgelerinin tespiti ile üretimde kullanılacak rasyonel yöntemlerin belirlenmesi için *İstihsal Komisyonu*; fındık ocaklarında karşılaşılan hastalık ve haşerelerle mücadele yöntemlerinin tespiti için *Ziraat Mücadele Komisyonu*; ürünün hasat ve harmanlama döneminin değerlendirilmesi, satış ve piyasa koşullarının belirlenmesi, standardizasyon, kredi olanaklarının tespiti için de *Değerlendirme, Satış, Standardizasyon ve Teşkilatlandırma Komisyonu* oluşturulmuştur. Belirlenen komisyonların, ihtisas alanlarına giren konularda hazırladığı raporlar değerlendirilerek fındık kongresinin üç yılda bir yapılmasına karar verilmiştir.[58] Komisyon raporlarında dile getirilen öneriler incelendiğinde *İstihsal Komisyonu* tarafından üretim koşullarını iyileştirmek ve üreticiye ucuz girdi sağlamak maksadıyla *Zirai Donatım Kurumu* yanında Fiskobirlik'in de görevlendirilmesi, Fiskobirlik'in umumi toplantılarına Ziraat Vekâleti yetkilisinin de katılması, fındık bahçesi tesis etmek üzere verilen Ziraat Bankası kredilerinin yerinde kullanılmadığına dair dile getirilen şikayetler üzerine

[57] Fiskobirlik Yönetim Kurulu Karar Defterleri, aktaran: Tezcek, a.g.m., s. 424-425.

[58] Üç yılda bir yapılmasına karar verilen kongrenin üçüncüsü tam 49 yıl sonra 2004 yılında düzenlenmiştir.

denetimlerin arttırılması gibi önerilerin yer aldığı görülmektedir. Benzer şekilde *Mücadele Komisyonu* da raporunda ihracat düzeyi üzerinde son derece etkili olan haşerelerle mücadele konusunda fındık konulacak depoların her şeyden önce temiz ve haşere girmesine engel olacak bir tarzda tesisini önermektedir. Son olarak *Değerlendirme, Satış, Standardizasyon ve Teşkilatlandırma Komisyonu*'nun raporuna göre de iç piyasada fındık tüketiminin arttırılması için Fiskobirlik ile Tariş'in işbirliğine gitmesi, üreticinin elindeki malın hakiki değerinden satışa sunulması için Fiskobirlik aracılığıyla barem fiyat tespit edilmesi, fındığın en büyük rakibi olan badem karşısında rekabet gücünü arttırmak için barem fiyatın en geç 15 Temmuz'da ilan edilmesi, uluslararası fındık fiyatının belirlenmesinde yabancı tüccarın hâkimiyetini kırmak için açılmasına karar verilen Fiskobirlik Hamburg şubesinin bir an evvel açılması, merkezi Giresun'da olmak üzere üretici ve tüccarın sermaye katkısıyla bir Fındık Bankası açılması önerilmektedir.[59]

Görüldüğü üzere sonraki dönemlere göre devletten özerk bir mahiyette faaliyette bulunan Fiskobirlik, 1960'lara kadar olan süreçte giderek fındık piyasasının en etkili aktörü ve piyasa yapıcısı haline gelmiştir. Ayrıca üretim koşullarını iyileştirmeye, ihracat olanaklarını arttırmaya, üreticiye ucuz girdi sağlamaya ve kredi olanaklarını genişletmeye dönük bir politika benimsemiştir. Fakat giderek hissedilen biçimde kooperatif-devlet ilişkisinin niteliği yoğunlaşmaya başlamıştır.

3.2. 1960-2000 Döneminde Fındık Piyasası ve Fiskobirlik

1960'lara kadar özerk bir biçimde ve kendi mali gücüyle orantılı olacak şekilde ortaklarından alım yapan Fiskobirlik zaman içinde niceliksel açıdan önemli bir gelişim sergilemiştir. 1950 yılında 16 kooperatife sahip olan Fiskobirlik'e bağlı kooperatif sayısı, 1960'ta 26'dan 1966'da 31'e çıkmıştır. Fakat ortak sayısı artmamış hatta 1960'da 65.363'ten

[59] **İkinci Ulusal Fındık Kongresi**, 7-10 Kasım 1955, Giresun, Güney Matbaası, Ankara, 1956, **3. Milli Fındık Şûrası Tebliğler Kitabı içinde (42-55)**, 10-14 Ekim 2004, Giresun, 2006, s. 43-54.

1966'da 64.778'e düşmüştür.[60] Kuruluşunun ardından geçen 20-25 yıllık süreçte Fiskobirlik'in piyasadaki yeri iyice sağlamlaşmıştır.

Öte yandan 1960'lı yıllara gelindiğinde tarım ve ticaret sermayesine dayalı birikim modelinden iç pazara dönük sanayi sermayesi birikimine dayalı yeni bir modele geçilmiştir. Bu dönemde tarım sektörü, hem ihracat pazarlarına arz ettiği emtiayla dış ticaret bilançosuna önemli katkılarda bulunmuş hem de tüketim malları sanayinin tesisi için gerekli olan hammaddeyi sağlama işlevini yerine getirmiştir. 1963-1973 yılları arasında tarımsal ürün ihracatının toplam ihracat içindeki payının %74-80,5 arasında dalgalandığı dikkate alındığında fındık ve diğer tarımsal ürün ihracatından elde edilen gelirin içe dönük sanayileşme hamlesinin başlatılmasındaki rolü ortaya çıkmış olur.[61]

TSKB için kamu vesayetinin arttığı bu dönemde Fiskobirlik, 1963'den itibaren devlet adına destekleme alımları yaparak fiilen devletin bir kurumu haline gelmiştir.[62] 1980'lere kadar birliğin destekleme alımları yıldan yıla dalgalanmalar göstermekle birlikte toplam üretimin %45 ile %70'i arasında bir düzeyde olmuştur. Kooperatiflerce satın alınan ham fındıklar, birliğin 35 fabrikasında kabuktan ayrılarak iç fındık haline getirilmiş, standardize edilerek çeşitli şekillerde iç ve dış piyasaya sunulmuştur. Toplam fındık ihracatının yaklaşık %50'si Fiskobirlik tarafından gerçekleştirilmiştir.[63] Ayrıca Birlik, 1981 yılında Giresun'da modern teknolojiyle çalışan *Entegre Fındık İşleme Tesisi*'ni kurmuştur. Tesisin amacı ihracat piyasalarının taleplerine göre fındık işleyerek ihracat potansiyelini geliştirmek ve iç piyasada fındık tüketimini arttırmaktır.[64]

---

[60] Dinçer ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 270.

[61] Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1973, s. 101.

[62] Dinçer ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 272.

[63] E. Tokgöz, "Fiskobirlik", **Ekonomi Ansiklopedisi**, Cilt 1, Paymaş Yayınları, İstanbul, 1983, s. 455.

[64] Andrew Schmitz ve diğerleri. **Türk Tarımında Ekonomik Politika, Devlet Ticareti ve Kooperatifler**, Ankara, 1999, http://www.tepge.gov.tr/Dosyalar/Yayinlar/323214a6675d49dc8993327b04636f16.pdf (10.08.2015), s. 79.

Fiskobirlik iç ve dış piyasaya dönük fiyat politikasını hükümetten aldığı talimata göre düzenlediğinden faaliyetlerini yerine getirirken kaynak sıkıntısı çekmesi ya da görev zararı oluşması halinde kaynak açığını, hükümetin onayıyla kamu kesiminden karşılamıştır.

Piyasa fiyatının üzerinde tespit edilen taban fiyatı ve destekleme alımlarına dayalı bu politika zaman içinde giderek popülist bir görünüme bürünmüş; Fiskobirlik de diğer TSKB gibi benimsenen tarım politikasının tam anlamıyla bir aracına dönüşmüştür. Bu açıdan bakıldığında 1960'lar boyunca fındık fiyatı yaklaşık 5 TL iken 1970'de 7,50 TL'den 1979'da 50 TL'ye yükselmiştir.[65] Başka bir deyişle destekleme alımı yapılan yıllarda fındık fiyatı arz ve talep kanunlarına göre değil de sosyal amaçlara dayalı olarak tespit edilmiştir. Geçim sıkıntısı arttıkça destekleme fiyatı da yükselmiştir. Destekleme fiyatlarının belirlenmesine ilişkin önemli bir husus da, ortak olan üreticiyle olmayan üretici için barem fiyatın aynı tespit edildiği yıllarda sermaye tahsilatı dolayısıyla ortak olan üreticinin eline daha az para geçmesidir. Kooperatifçilik prensipleriyle hiç bağdaşmayan bu politika, doğal olarak ortakların kooperatife olan bağlılığını zayıflatmıştır.[66] Yüksek alım fiyatı politikasının bir sonucu olarak fındık üretim alanları, Doğu Karadeniz'deki yamaç arazilerden Adapazarı, Düzce gibi Marmara'nın doğusundaki verimli taban arazilere kaymaya başlamış; fakat arz cephesinde yaşanan bu gelişmeye karşılık fındık tüketiminde kayda değer bir artış olmamıştır. Fındığın arz-talep dengesinin bozulması özellikle dış piyasalara dönük pazarlama sorunlarını da beraberinde getirmiştir.[67] Öte yandan ihracat olanakları hesaba katılmadan fındık ekim alanlarının genişletilmesi, stokların artmasına ve Fiskobirlik'in mali yapısının bozulmasına önemli oranda etki etmiştir.[68]

---

[65] Tezcek, a.g.m., s. 426.

[66] Dinçer ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 281.

[67] Peker, **a.g.e.**, s. 35.

[68] Tokgöz, **a.g.e.**, s. 455.

Birlik, destekleme alımı yaptığı ve özellikle ürünün bol olduğu yıllarda büyük ölçüde depo kiralama yöntemini kullanmıştır. Mevcut ürünü işleyebilmek için kendi imkânlarının yetmediği hallerde ise fabrika kiralamıştır. Örneğin 1966 yılı ürünü için 113.341 tonluk 824 adet depo ve 1966 ürününü işlemek için günlük kapasitesi 140 tonu bulan 23 adet fabrika kiralamıştır. Öte yandan 1960'lı yılların teknolojisiyle kabuklu fındık depolandıktan 1 yıl, iç fındık ise 4 ay sonra bozulduğu için bu süre içinde ihraç edilemediği takdirde fındığın yağlığa ayrılması ve çoğu durumda zararına Birlik stoklarından çıkarılması, Fiskobirlik'in mali yapısının bozulması üzerinde etkili olmuştur.[69] Buna bağlı olarak da Birlik, zamanla ortaklarından aldığı ürünün bedelini ödeyemez hale gelmiş ve ortakların birliğe olan bağlılığı azalmış, tüccarla olan ilişkisi yoğunlaşmıştır.

Fındık üretim alanının taban arazilere ve Karadeniz'in batısına doğru kaymasıyla ortaya çıkan arz fazlası sorunuyla baş edebilmek adına 1980'lerden itibaren dikim alanlarının sınırlandırılması için bir takım yasal düzenlemelere gidilmiştir.[70] Fakat popülist politikaların varlığını korumaya devam etmesi sonucu yapılan yasal düzenlemelerden beklenen sonuçlar elde edilememiş; fındık üretim alanları genişlemeye devam etmiştir. 2000'li yıllardan itibaren de fındıkta aşırı üretim sorunu olduğu konusunda ısrarlı reçeteler üreten uluslararası iktisadi örgütlerin telkiniyle üretim alanlarını sınırlamak için üretimden bağımsız olarak verilen doğrudan gelir desteği ve alternatif ürün projesi uygulamaya konulmuştur.

---

[69] Dinçer ve diğerleri, s. 275.

[70] Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği tarafından 1977 yılında ikincisi düzenlenen Fındığın Tüm Sorunları Semineri'nde Fiskobirlik adına tebliğ sunan Genel Müdür Mümtaz Pehlivanlı da fındık dikim alanlarının sınırlandırılmasını içeren görüşlerini şöyle dile getirmiştir.

> *"Bu durumda standart dikim bölgelerinin dışında tarımsal fındık işletmelerinin kurulmasına kesinlikle mani olmak gerekir. Böylece alternatif maliyeti yüksek, değerlendirilmesi olanaksız ürün yetiştirilmesindeki artış bir ölçüde duracağı gibi kıt ve kıymetli bir üretim etkeni olan toprakta israf edilmemiş olacaktır."*

Bkz. Pehlivanlı, **a.g.t.**, s. 78.

1994 krizine kadar Fiskobirlik de destekleme alımıyla görevlendirilmiş diğer TSKB gibi piyasadan devlet adına alım yapmaya devam etmiştir. Fakat 5 Nisan 1995 tarihinde açıklanan istikrar paketiyle fındıkta destekleme alımlarından vazgeçilmiştir. Bunun üzerine Fiskobirlik, bir süre daha DFİF'ndan sağladığı kredilerle fındık alımına devam etmiştir. Fakat bu süreçte satış ve pazarlama olanaklarının yetersizliğinden ötürü finansal sorunları giderek artmıştır.[71] 2000 yılına gelindiğinde DFİF'ndan alınan kredilerle mal alımı yönteminin sürdürülemeyeceği, TSKB ile kamu kaynakları arasındaki bağın koparılacağı, yeniden yapılandırma dönemine giren birliklerin özerkleştirileceği 4572 sayılı yasayla ilan edilmiştir.

3.3.Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin Tasfiye Sürecinde Fiskobirlik

2000'li yıllar 4572 sayılı yasanın getirdiği yeniliklerden ötürü Fiskobirlik için adeta bir tasfiye sürecinin başladığı yıllar olmuştur. Fiskobirlik'in 2000 yılı fındık alımı finansmanının tamamı devlet bütçesinden karşılanmıştır. 2001 yılında DFİF'ndan alınan düşük faizli krediden yararlanılarak fındık alımı yapılmıştır. 2002 yılında ise 2002/4765 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı (BKK) ile 2002 yılı arz fazlası kabuklu fındığın devlet adına üreticiden satın alınması için Fiskobirlik görevlendirilmiştir.[72] Birlik, 2003 yılından itibaren de DFİF'ndan yararlanamadığı için devlet desteği olmadan öz kaynakları ve borçlanma piyasasından sağlayabildiği kredilerle fındık alımını finanse etmeye çalışmıştır.[73]

---

[71] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hayrettin Usul ve Adnan Ertan. "Fiskobirlik'in Finansal ve Pazarlamaya Yönelik Sorunları ve Çözüm Önerileri", **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2004, ss.141-156.

[72] Karar No: 2002/4765, "Fındık Üreticisinin Fiyat Hareketlerinden Korunması ve Tarım Reformu Uygulama Projesi Gözetilerek Piyasa İstikrarının Sağlanması Amacıyla, Arz Fazlası 2002 Yılı Ürünü Kabuklu Fındığın Devlet Adına Satın Alınmasına İlişkin Karar", BKK, **26 Eylül 2002 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 24888, Ankara.

[73] Kayalak ve Özçelik, a.g.m., s. 44.

Öte yandan Fiskobirlik yönetimi ile siyasi iktidar arasında 2003 ve 2004 yıllarında yaşanan çatışmadan ötürü Fiskobirlik devre dışı bırakılarak, destekleme alımı ve taban fiyatı politikasının 2006'dan itibaren *Toprak Mahsulleri Ofisi* (TMO) aracılığıyla uygulanmasına karar verilmiştir.[74] Ardından 2007 yılında alınan BKK ile TMO, Fiskobirlik stoklarında bulunan 2005 ve 2006 yılı ürünü kabuklu fındıkları satın almakla görevlendirilmiştir. Bu süreçte TMO'ne stoklarındaki fındığı yağlığa ayırma konusunda yetki verilmiştir. Bir görev zararının ortaya çıkması halinde zarar, Hazine tarafından karşılanacaktır.[75] TMO'nun 2006, 2007 ve 2008 yıllarında almış olduğu fındığı satamaması yüzünden stok maliyetleri giderek artmış ve 2009 yılı itibariyle de hükümet, TMO'nun artık fındık alımı yapmayacağını duyurmuştur.[76]

Bu süreçte 4572 sayılı kanun hükümlerinin kooperatif iştiraklerinin satışını kolaylaştırmasına paralel olarak Fiskobirlik, Fiskomar alışveriş merkezi, Efit A.Ş. sosyal tesisleri ve lojmanlarının da aralarında bulunduğu birçok gayrimenkulünü satmak zorunda kalmıştır. Dahası en büyük iştiraki olan ve 2009 yılında satışa çıkardığı Ordu Yağ Sanayi A.Ş. elinden çıkmıştır.[77] Birlikte çalışan personel sayısı, 2000 yılında 2.416 iken ARIP kapsamında yapılan tasarruflarla 271 kişiye düşürülmüştür.[78] 2006-2008 döneminde fındık alamaz hale gelmiş/getirilmiş olan Fisko-

---

[74] Karar No: 2006/10865, "Fındık Alım ve Satımı Hakkında Karar", BKK, **31 Ağustos 2006 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 26275, Ankara.

[75] Karar No: 2007/12757, "Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü'nün Fındık Tarım Satışları Kooperatifleri Birliğinin Stoklarında Bulunan Kabuklu Fındıkları Satın Almakla Görevlendirilmesine İlişkin Karar", BKK, **13 Kasım 2007 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 26699, Ankara.

[76] Karar No: 2009/15202, Karar Sayısı: 2009/15202, "Fındık Alımı ve Satımı Hakkında Kararın Yürürlükten Kaldırılmasına İlişkin Karar", BKK, **15 Temmuz 2009 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Ankara.

[77] Sanayi ve Ticaret Bakanı Nihat Ergün'ün yaptığı açıklamaya göre Fiskobirlik çalışanlarının maaşlarının ödenmesi konusunda yaşanan sorunlardan ötürü personel alacaklarını kapatmak için 7.11.2009 tarihinde yapılan Olağanüstü Genel Kurul toplantısında birliğin gayrimenkullerinin ve Ordu Yağ Anonim Şirketi İşletmesinin satışı yönünde Yönetim Kuruluna yetki verilmiştir. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 23, Cilt: 79, Yasama Yılı: 5, Birleşim: 8, 19 Ekim 2010, s. 243.

[78] Oral, a.g.m., s. 333-334.

birlik, 2009 sonrasında tekrardan öz kaynakları ve piyasa koşullarından borçlanma yöntemini kullanmak suretiyle faaliyetlerine devam etmektedir. Bugün gelinen noktada 4572 sayılı yasayla özerkleştirilen Fiskobirlik, işlevsizleştirilmiş ve fındık ticaretiyle uğraşan sermaye gruplarının rekabetine karşı korumasız bırakılmıştır.[79] Şubat 2011 itibariyle üreticilere, TMO'ne ve çalışanlarına olan borçları ile diğer borçlarının toplamı 88.702.943 TL olan Fiskobirlik, aynı kanuna dayanarak 53.497.836 TL'lik bir alacağından mahrum bırakılmıştır.[80]

Bugün 4572 sayılı yasa gereğince özerk olarak faaliyetlerine devam eden TSKB'nin sayısı 17 olmasına rağmen Nisan 2015 itibariyle 13 birlik faaldir.[81] TSKB arasında kooperatif ve ortak sayısı en fazla olan halen Fiskobirlik'tir. Benzer biçimde kooperatif başına düşen ortak sayısında Fiskobirlik, 4.316 ortakla Aralık 2014 itibariyle ilk sırada gelmekteyken Nisan 2015 itibariyle Marmarabirlik'ten sonra ikinci sırada gelmektedir.[82]

Türkiye'nin hem dünya üretimi hem de ihracatı açısından ilk sırada yer aldığı fındığın rekoltesinde yaşanan dalgalanmalar öteden beri piyasada fiyat istikrarsızlığına sebep olmuştur. Piyasa fiyatında yaşanan istikrarsızlıklar bir taraftan ihracatı güçleştirirken diğer taraftan neredeyse tek geçim kaynağı fındık olan küçük meta üreticisi köylüler, piyasa

[79] Bu konuda Giresun Milletvekili Murat Özkan'ın Fiskobirlik'in içinde bulunduğu son duruma ilişkin gündem dışı konuşması için bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 23, Cilt: 43, Yasama Yılı: 3, Birleşim: 79, 21 Nisan 2009, s. 930-931.

[80] **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 23, Cilt: 89, Yasama Yılı: 5, Birleşim: 49, 11 Ocak 2011, s. 295; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 23, Cilt: 100, Yasama Yılı: 5, Birleşim: 89, 23 Nisan 2011, s, 150-152.

[81] Bahsi geçen 17 TSKB, Fiskobirlik, Antbirlik, Çukobirlik, Gapbirlik, Gülbirlik, Güneydoğubirlik, Karadenizbirlik, Kayısıbirlik, Kozabirlik, Marmarabirlik, Tariş İncir Birliği, Tariş Üzüm Birliği, Tariş Pamuk Birliği, Tariş Zeytin ve Zeytinyağı Birliği, Taskobirlik, Tiftikbirlik ve Trakyabirlik'tir. Bkz. Erdinç Alp, Bir Maliye Politikası Aracı Olarak Tarımı Destekleme Politikaları (Fındık Örneği). **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2013, s. 56.

[82] **Kooperatif İstatistikleri Bülteni**, T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, Nisan 2015, s. 17

oyuncularının insafına terk edilmiş olmaktadır. Daha genel bir perspektiften ifade etmek gerekirse 1980'lerden itibaren uygulanan neo-liberal politikaların bir sonucu olarak tarımda küçük meta üreticiliği tasfiye edilmekte ve köylü mülksüzleşmektedir.[83] Bu sebeple uygulanması gereken tarım ve kooperatifçilik politikası, TSKB'nin tasfiye edilmesi değil[84] kooperatifçilik prensiplerine sadık kalarak gerçek üretici örgütlenmelerinin tesisi olmalıdır. Aksi halde iktisadi, toplumsal ve politik sonuçları üzerinde uzun vadeli projeksiyonlar yapmadan uygulanan neoliberal tarım politikası sadece köylüyü proleterleştirmekle kalmaz aynı zamanda göç ve kentleşme sorunları, gelir ve mülkiyet dağılımında adaletsizlik ve diğer pek çok sosyo-ekonomik sorunu beraberinde getirir.

SONUÇ

Tarihsel temelleri, tarımsal kredi kooperatifçiliği ile 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürülebilen kooperatifçi hareket, 1910'lardan itibaren tüketim ve tarım satış kooperatifleri alanında yaşanan gelişmelerle birlikte Cumhuriyet ekonomisi ve fikir dünyasına önemli bir birikim miras bırakmıştır. Cumhuriyet yıllarında ise 1935'ten itibaren tarımsal kooperatifçilik mevzuatının kurumsallaşmasının ardından tarım satış ve kredi kooperatifleri ve birliklerinin sayısı giderek artmıştır. Kurumsal temelleri CHP tarafından atılan ve sosyal politika aracı olarak görülen kooperatifçi hareket, 1940-1960 arasında kurumsal anlamda özerk bir niteliğe haizken 1963'ten itibaren uygulanan tarımsal destekleme alımlarıyla birlikte devletin vesayetine girmiştir. Kooperatiflerdeki devlet vesayeti arttıkça da birlikler popülist politikaların bir parçası olmuştur.

---

[83] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Çağlar Keyder ve Zafer Yenal, **Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, Henry Berstein,**Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri**, Oya Köymen (çev.). Yordam Kitap, İstanbul, 2009; Oya Köymen, **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar**, 2. Basım. Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

[84] Bu konuda başka bir örnek için bkz. Ali Ekber Yıldırım, "TARİŞ İşçilerinin Eylemi", **Dünya Gazetesi**, 11 Mart 2010.

1980 sonrasında yükselişe geçen neoliberal politikaların karşı durulamaz bir hale geldiği 2000'li yıllarda ise tarımsal alana yönelik doğrudan fiyat desteklerinin bütçe üzerinde yarattığı mali yükün ağırlığı gerekçe gösterilerek geleneksel destekleme yöntemlerinden vazgeçilmiş; böylelikle TSKB'nin piyasada yıllardan beri üstlendikleri rol ortadan kalkmaya başlamıştır.

Neoliberal politikaların tarım alanında yarattığı yıkıcı ve yeniden yapılandırıcı süreçten en çok etkilenen TSKB'nden biri de Fiskobirlik'tir. Birlik, kurulduğu 1938 yılından bu yana fındık piyasasında en önemli aktör olagelmiştir. 1940'lar ve 1950'ler boyunca özerk yapısıyla 1960'lar ve 1970'lerde ise devlet vesayeti altında bir alım ofisine dönüşen niteliğiyle Fiskobirlik, bir taraftan kendini yeniden üretmeye çalışan küçük meta üreticisi köylüler için dış piyasalara yönelik satış ve pazarlama olanakları sunmuş diğer taraftan ithal ikameci sanayileşme politikasının uygulandığı bu dönemde sanayi altyapısı için gerekli olan dövizin kazanılmasına katkı sağlamıştır. Tarımda destekleme alımlarından vazgeçilmesiyle birlikte özellikle 2000'lerden itibaren Fiskobirlik mali bir çıkmaza sürüklenmiş, satış ve pazarlama konusunda yaşadığı sorunların da etkisiyle borç krizine girmiştir. Birliğin siyasi iktidarla sorun yaşaması da bunlara eklenince Fiskobirlik, 2006-2008 döneminde fındık alamaz hale gelmiştir. 2009 yılından itibaren devlet desteği olmaksızın tekrar fındık alımına başlayan Birliğin fındık piyasasında gittikçe güçlenen ticaret sermayesi karşısında ihracat olanakları ortadan kalkmıştır.

Başka bir deyişle bölgesel tüccar sermayesi ile küresel tarım sermayesi fındık piyasasında Fiskobirlik'i ve diğer tarım ürünleri piyasasındaki diğer TSKB'ni tasfiye etmeye başlamıştır. Öte yandan örgütlü üreticilikten giderek uzaklaşan genelde tarımsal üreticiler özelde de Karadenizli fındık üreticileri, çok uluslu gıda ve tarım şirketleri karşısında acımasız bir mülksüzleşme kıskacına düşmüşlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA., BEO., Dosya No: 4282, Gömlek No: 321115.

BOA., BEO., Dosya No: 4444, Gömlek No: 333277

BOA., DH.İD., Dosya No: 112-1, Gömlek No: 20.

BOA., DH.İ.UM., Dosya No: 20-28, Gömlek No: 12-96.

BOA., MV., Dosya No: 118, Gömlek No: 8.

BOA., ŞD., Dosya No: 1261, Gömlek No: 2

BOA., ŞD., Dosya No: 1265, Gömlek No: 13.

BOA., ŞD., Dosya No: 2828, Gömlek No: 36.

Resmi Yayınlar

Cemal, **Kooperatif Şirketler Kanun Layihası ve Esbab-ı Mucibesi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330.

Kanun No: 2709 "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası", **20 Ekim 1982 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 17844, Ankara.

Kanun No: 2834, "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun", **2 Kasım 1935 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 3146, Ankara.

Kanun No: 3186, "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Kuruluşu Hakkında KHK'nin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun", **8 Mayıs 1985 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 18748, Ankara.

Kanun No: 3710, "3186 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Kuruluşu Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanuna Bir Ek ve Bir Geçici Madde Eklenmesi Hakkında Kanun, **13 Nisan 1991 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 20844, Ankara.

Kanun No: 4121, "7.11.1982 Tarihli ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç Metni ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun", **26 Temmuz 1995 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 22355, Ankara.

Kanun No: 4572, Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun, **16 Haziran 2000 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 24081, Ankara.

Kanun No: 6455, "Gümrük Kanunu İle Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", **11 Nisan 2013 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 28615, Ankara.

Karar Sayısı: 2002/4765, "Fındık Üreticisinin Fiyat Hareketlerinden Korunması ve tarım Reformu Uygulama Projesi Gözetilerek Piyasa İstikrarının Sağlanması Amacıyla, Arz Fazlası 2002 Yılı Ürünü Kabuklu Fındığın Devlet Adına Satın Alınmasına İlişkin Karar", BKK, **26 Eylül 2002 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 24888, Ankara.

Karar Sayısı: 2006/10865, "Fındık Alım ve Satımı Hakkında Karar", BKK, **31 Ağustos 2006 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 26275, Ankara.

Karar Sayısı: 2007/12757, "Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü'nün Fındık Tarım Satışları Kooperatifleri Birliğinin Stoklarında Bulunan Kabuklu Fındıkları Satın Almakla Görevlendirilmesine İlişkin Karar", BKK, **13 Kasım 2007 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Sayı: 26699, Ankara.

Karar Sayısı: 2009/15202, "Fındık Alımı ve Satımı Hakkında Kararın Yürürlükten Kaldırılmasına İlişkin Karar", BKK, **15 Temmuz 2009 Tarihli T.C. Resmi Gazete**, Ankara.

Kooperatif İstatistikleri Bülteni, T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, Nisan 2015.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt:5, İnikad: 40, 4 Teşrinievvel 1935.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Cilt: 115, Yasama Yılı: 4, Birleşim: 81, 29 Mart 2006.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 43, Yasama Yılı: 3, Birleşim: 79, 21 Nisan 2009.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 79, Yasama Yılı: 5, Birleşim: 8, 19 Ekim 2010.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 89, Yasama Yılı: 5, Birleşim: 49, 11 Ocak 2011.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 100, Yasama Yılı: 5, Birleşim: 89, 23 Nisan 2011.

Osmanlıca Süreli Yayınlar

Ethem Nejat, "Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler", **Osmanlı Ticaret ve Ziraat Gazetesi**, Yıl. 3, Sayı: 16, 14 Kanun-i sani 1325 (27 Ocak 1910), ss. 252-255.

Muhittin, "İmece Şirketleri, **"Halka Doğru"**, Cilt: 1. Sene, Sayı: 9, 6 Haziran 1329 (19 Haziran 1913), ss. 69-70.

Mustafa Suphi, "Tesaî Cemiyetleri-Societes Cooperatives", **İçtihad**, Cilt: 3. Sene, Sayı.45, 15 Nisan 1328 (28 Nisan 1912), ss. 1063-1067.

İktisadiyat Mecmuası, "Kooperatif Şirketleri Kanun Layihası", Yıl. 1, Sayı: 16, 2 Haziran 1332 (15 Haziran 1916), ss. 6-7.

İktisadiyat Mecmuası, "Palamut Mahsulü", Yıl. 1, Sayı: 42, 9 Şubat 1332 (22 Şubat 1917), ss. 8.

Kitaplar

ARIKAN, Zeki ve diğerleri, **Tariş Tarihi**, "Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Tariş Tarihi Projesi", İzmir, 1993.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1973.

BERNSTEİN, Henry, **Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri**, Oya Köymen (çev.). Yordam Kitap, İstanbul, 2009.

Birinci Ulusal Fındık Kongresi, T.C. Ekonomi Bakanlığı Neşriyatı, Seri:3, No:2, Ankara, 1935, 3. Milli Fındık Şûrası Tebliğler Kitabı içinde (2-40), 10-14 Ekim 2004, Giresun, 2006.

Cemal, **Kooperatif Şirketler Kanun Layihası ve Esbab-ı Mucibesi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330.

DİNÇER, Nabi ve diğerleri (hzl.), **Kooperatifçilik Sorunları Araştırması**, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1972.

DİNLER, Zeynel, **Tarım Ekonomisi**, 6. Basım. Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa, 2008.

DOĞRUEL, Fatma, **Tarım Destekleme Politikaları ve Sonuçları: ABD, AT ve Türkiye**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 1993-29, İstanbul, 1993.

[EMRE], Ahmet Cevat. **İktisatta İnkılâp İstihlâk Teavün Şirketleri**, İbrahim Hilmi (neşreden), Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1329 (1913).

ERKAN, Hüsnü ve diğerleri, **Milli Aydın Bankası A.Ş. Tarişbank Tarihi**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İzmir, 1993.

FINDIKOĞLU, Z. F., **Kooperasyon Sosyolojisi: Nazari ve Tatbiki Kooperatifçilik Denemesi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayımı, İstanbul, 1967.

İkinci Ulusal Fındık Kongresi, 7-10 Kasım 1955, Giresun, Güney Matbaası, Ankara, 1956, **3. Milli Fındık Şûrası Tebliğler Kitabı** içinde (42-55),10-14 Ekim 2004, Giresun, 2006.

KARAÖMERLİOĞLU, Asım, "Türkiye'de Köycülük", Tanıl Bora (drl.). **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2 Kemalizm içinde**, (284-297) İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

KAZGAN, Gülten, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

KEYDER, Çağlar ve YENAL, Zafer, **Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük**, 2. Baskı. İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

KİP, Ergün, "Türkiye'de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri", Şevket Pamuk ve Zafer Toprak. (drl.). **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000) içinde (135-162)**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1988.

KOCABAŞ, Özlem Yıldırır, **Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi**, 1. Baskı, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010.

KÖYMEN, Oya, **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar**, 2. Basım. Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

MÜLAYİM, Ziya Gökalp, **Toprak Reformu ve Kooperatifleşme**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1976.

Nişan Andreasyan, **Fındık Ziraati ve Ticareti**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1331.

ORAL, Necdet, "Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin İşlevsizleştirilmesi", Necdet Oral (ed.). **Türkiye'de Tarımın Ekonomi-Politiği 1923-2013 içinde (325-336)**, Notabene Yayınları, Ankara, 2013,

PEKER, Kemal. **Cihannûmâ ve Fındık: XV ve XVII'nci Yüzyıllarda Karadeniz Fındık Bölgesi ve Bugünkü İktisadi Kalkınması**, Becid Basımevi, İstanbul, 1962.

SCHMİTZ, Andrew ve diğerleri, **Türk Tarımında Ekonomik Politika, Devlet Ticareti ve Kooperatifler**, Ankara, 1999, http://www.tepge.gov.tr/Dosyalar/Yayinlar/323214a6675d49dc8993327b04636f16.pdf (10.08.2015)

TEZCEK, Özlem, "Kriz ve Kooperatifçilik: Fiskobirlik Örneği", **Kriz ve Türkiye (Aşınan Teoriler) içinde**; Hale Balseven ve Fuat Ercan (ed.), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2013.

TOPRAK, Zafer, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

YİĞİTER, Mennan, "İzmir Çevresinde Kooperatifçiliğin Doğuşu", **İktisadi Kalkınma ve Kooperatifçilik Semineri Raporları, İstanbul-Adana-Mersin, (8 Şubat 1965-14 Şubat 1965) içinde (99-109)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1966.

Makaleler ve Diğer Kaynaklar

ALP, Erdinç, "Bir Maliye Politikası Aracı Olarak Tarımı Destekleme Politikaları (Fındık Örneği)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2013.

ERDEM, A. Salih, "Fiskobirlik ve Fındık", **3. Milli Fındık Şûrası Tebliğler Kitabı**, 10-14 Ekim 2004, Giresun, 2006, ss. 116-119.

KAYALAK, Selma ve Ahmet Özçelik, "Türkiye'de ve Dünya'da Tarım Politikaları", **Tarım Ekonomisi Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 2, ss.43-53.

KAYNAR, İhsan Seddar, 19. Yy'ın İkinci Yarısından Cumhuriyet'e Fındığın Ekonomik ve Sosyal Tarihi (Orta Karadeniz Bölgesi), **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.

OYAN, Oğuz, "Birlikler Zorda", **Sol Gazetesi**, 14 Mart 2013.

OYAN, Oğuz, "Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri (TSKB) ve TARİŞ", **Ticaret Gazetesi**, 30 Ocak 2013.

PEHLİVANLI, Mümtaz, "Fındık Değerlendirilmesinde Fiskobirliğin Rolü ve Fındık Sahalarının Tahdidi", **Fındığın Tüm Sorunları Semineri**, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1977, ss. 75-86.

SIRMA, İbrahim, "Osmanlı Anonim Şirketlerinde Kâr Dağıtımı", **Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi**, 2011, Cilt: 3, Sayı: 2, ss. 117-136.

TOKGÖZ, E., "Fiskobirlik", **Ekonomi Ansiklopedisi**, Cilt 1, Paymaş Yayınları, İstanbul, 1983.

TÖR, Vedat Nedim, "Fındıkta Devlet Kooperatifi: Devletle Müstahsilin İşbirliğine Doğru", **Kadro**, No. 9, Eylül 1932.

ULUDAĞ, Fatma Azapay, "Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Kanununda Yapılan Değişiklikler", **Karınca**, Sayı: 929, Mayıs 2014, ss. 28-32.

USUL, Hayrettin ve ADNAN, Ertan. "Fiskobirlik'in Finansal ve Pazarlamaya Yönelik Sorunları ve Çözüm Önerileri", **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2004, ss.141-156.

VARLIK, M. Bülent, "1930-1940 Yılları Arasında Türkiye'de Tarımsal Kooperatifler Üzerine Bir Deneme". **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt:1, Sayı: 3, 1980, ss. 101-133.

YILDIRIM, Ali Ekber, "Birlikler Gerçekten Özerk mi?", **Dünya Gazetesi**, 17 Ocak 2007.

YILDIRIM, Ali Ekber, "TARİŞ İşçilerinin Eylemi", **Dünya Gazetesi**, 11 Mart 2010.

1929 DÜNYA EKONOMİK BUNALIMI SONRASINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİ'NİN İKTİSADİ VAZİYETİ HAKKINDA DIŞ BASINDA YER ALAN BAZI DEĞERLENDİRMELER

Ceyda Tuna BOZDOĞAN[*]

ÖZET

1929 dünya ekonomik krizi dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye'nin iktisadi durumu üzerinde de önemli etkileri oldu. 1920'li yılların karma ekonomi anlayışı yerini devlet etkisinde bir ekonomik anlayışa bırakmak zorunda kaldı. Bu çalışmada 29 buhranının Türk ekonomisi üzerinde yapmış olduğu tesiri ile ilgili olarak Mısır, Irak, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Rusya gibi bazı devletlerin önde gelen gazetelerinde yer alan değerlendirmeler dikkate alınarak 1930 yılı Türk Ekonomisinin durumu hakkında bir inceleme yapılacaktır. Çalışmada kullanılacak değerlendirmeler Cumhuriyet Arşivi bünyesinde yer alan Hariciye vekâleti ile Başvekâlet arasındaki yazışmalar içerinde bulunan ve dış basında yayınlanmış bazı makale tercümelerine dayandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, İktisat, Basın, Dünya Buhranı, The Times.

[1] Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, tceydabozdogan@gmail.com.

SOME CRITICISMS THAT ARE TAKEN PLACE IN FOREIGN MEDIA REGARDING THE ECONOMIC SITUATION OF REPUBLIC OF TURKEY AFTER THE 1929 WORLD ECONOMIC CRISIS

ABSTRACT

1929 world economic crisis had particular effects on the economical structure of Turkey as such all over the world. An economical perception that was in the effect of the state was given place instead of mixed economy perception of 1920s. In this study, some criticisms that are given place in some of leading newspapers from Egypt, Iraq, the United Kingdom, the USA and Soviet Russia regarding the the effects of 29 crisis on Turkish economy will be taken into consideration, an examination will be made concerning the situation of Turkish Economy for the year 1930. The reviews will be based on some article interpretations that were published in some external media and found in some correspondences that were done between state department and Prime Ministry.

Key Words: Turkish Republic, Economics, Press, World Crisis, The Times.

GİRİŞ

Cumhuriyetin ilanından sonra yeni dönemin en önemli gündem maddesini ekonomi oluşturmuştur. Daha Cumhuriyet ilan edilmeden İzmir iktisat Kongresinde alınan bazı kararlar yeni dönemde izlenecek ekonomi politikalarının da temeli teşkil etmiştir. Bu çerçevede Cumhuriyetin ilk yıllarında izlenen karma ekonomi politikalarıyla Osmanlı'dan miras alınan ekonomik yapı hızla iyileştirilmeye çalışılmıştır. Özellikle 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile sanayi alanında önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. 1929 ekonomik bunalımına kadar İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlara uygun olarak yabancı sermaye ülkenin başta sanayi olmak üzere ekonomik hayatında önemli bir yer edinme imkânı bulmuştur. Bununla birlikte 1929 yılında ortaya çıkan ve bütün dünya ülkelerinin ekonomik hayatını derinden etkileyen dünya ekonomik bunalımı Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik politikaları üzerinde de önemli değişikliklerin yaşanmasında etkili olmuştur. 1929 dünya bunalımının olumsuz etkileri nedeniyle ekonomik yaşamda giderek devletin rolü daha belirgin ve etkin olmaya başlamıştır. Bu çalışmada Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde bulunan belgelere dayanılarak özellikle 1929 ekonomik bunalımından hemen sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin değişen ekonomik anlayışının ve yeni iktisadi arayışının başta bazı Avrupa ülkeleri olmak üzere dünyanın değişik ülkeleri tarafından nasıl görüldüğünü ortaya koymak amaçlanmıştır.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ekonomik Durum ve Takip edilen Ekonomi Politikaları

1920'li yıllarda Türk ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisi karşısındaki genel görünümü, son derece gelişmemiş bir sosyo-ekonomik yapı halini arz etmekteydi. 1908 yılından 1922'ye kadar geçen süreçte yaşanan üç büyük savaş ve yenilgilerin yıkıcı etkisiyle Türk halkının yaşamında ekonomik darlıklar ve sıkıntılar kendini göstermiştir.[1] Geçimini büyük ölçüde tarımdan sağlayan eğitimsiz ve yoksul kitleler, zayıf el za-

[1] İhsan Keser, **Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik**, Gündoğan yay., Ankara, 2000, s. 75.

naatları işletmeciliği, yerli ürünler yerine ithal mallarını koruyup gözeten bir gümrük rejimi, yabancı tekellerle işbirliği yapan Ermeni, Rum ve Yahudi tüccarların iç ve dış ticaretteki egemenliği, demir ve deniz yollarıyla önemli sektörlerde ağırlıklarını duyuran yabancı şirketler, devlet borçlarının tasfiyesi için kurulmuş olan Duyunu Umumiye rejimi, dış borçlar ve ticaret sözleşmeleri, Osmanlı Devleti'nin Cumhuriyet Türkiye'sinin bıraktığı ekonomik mirastı.[2] Cumhuriyet'in kurulduğu yıl itibariyle ülkede yabancı yatırımların % 62'si demiryolu şirketlerinin, % 21'i bankalarla ticari girişimlerin, % 8'i belediye işletmelerinin ve % 5'i de madenciliğin payına düşmüştü. Sermayenin yalnız % 4'ü sanayi kesimine yatırılmıştır. Bu kesimde de tekstil, deri, sigara, tütün, kereste işleme ve yiyecek maddesi ağırlık kazanmıştır. Bir tarım ülkesi olarak Türkiye'nin 1923 yılında A.B.D, Sovyetler Birliği, Romanya ve Bulgaristan'dan 3 milyon İngiliz lirası tutarında ekmeklik buğday ithal etmek zorunda kalması, Türkiye'nin ekonomik durumunun ciddiyetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[3] Bu olumsuz ve son derece sıkıntılı ekonomik tablo karşısında Cumhuriyet hükümetlerinin izleyeceği ekonomi politikalarını birçok etken belirleyecekti. Her şeyden önce Cumhuriyet'e giden yolun son ve en önemli aşaması olan Milli Mücadele'de ülkedeki gayrı müslim azınlıkların önemli bir kısmı emperyalist güçlerle aynı safta yer almışlardı. Savaş münasebetiyle Rum, Levanten ve Ermeni sermaye çevrelerinin uluslar arası kapitalizmle öteden beri mevcut sıkı ilişkileri iyice ortaya çıkmıştı.[4] Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş ve ekonomik iflasında uluslar arası mali sermayenin ve onların ülkedeki ortaklarının oynadığı yıkıcı rol Milli Mücadeleyi kazanan ve Cumhuriyeti kuran lider kadronun gözünden kaçmamıştı. Bu bilinç, lider kadronun, Milli Mücadeleden sonra lider kadronun iktisadi bağımsızlık, dış ekonomik ilişkiler ve yabancı sermaye konularındaki bakış açılarını ve izleyecekleri politikayı derinden etkileyecektir.[5] Nitekim Lo-

---

[2] Keser, **a.g.e.**, s.75.

[3] Keser, **a.g.e.**, s.75.

[4] Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, İmge Yayınları, Ankara, 2006, s. 31.

[5] Boratav, **a.g.e.**, s.31-32.

zan görüşmelerinin kesintiye uğradığı dönemde gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresinde bu durum net bir biçimde kendini göstermiştir. Söz konusu kongre ile ilgili İktisat Vekili Mahmut Esat (BOZKURT) Bey'in imzasının yer aldığı genelgede yeni rejimin iktisadi görüşü şu cümlelerle ifade ediliyordu: "*.. Türkiye İktisadi Kongresi milli iktisat tarihimizin bir dönüm günü ve azizi Türkiye'mizin iktisat tarihinin yükselme dönemine bir başlangıç olacaktır… sapanın, çekicin, emeğin ve bütün iktisat mesleklerinin ve bunların haklarının hakir olduğu memleketimizde gerileme en hazin çehresi ile tecelli eder. Türkiye iktisat amilleri, asırlardan beri matemli yüzüyle sırıtan bu gerilemeyi devirmeye ve yeni iktisat günlerini açmaya gidiyorlar ve açacaklardır. Hayat bir iktisat savaşımıdır. Yeni Türkiye ve Türkiyeliler bunda mutlaka muvaffak olacaklardır*".[6] İzmir İktisat Kongresi, Cumhuriyet döneminde takip edilen ekonomi politikalarına damgasını vurmuştur. Osmanlı'dan devralınan ekonomik yapıda, "*Milli İktisat*" politikasıyla temeli ve harcı konan ve savaşı başarıyla sonlandıran Türk unsurunun ekonominin kumanda mevkilerinde etkinlik kazanması için gerekli yasal ve kurumsal düzenlemeler öngörülmüştür. Özel girişimciliğe öncelik tanındığı gibi, ticaret ve sanayi geliştirme çerçevesinde gerekli alt yapı ve teknik hizmetlerin uygulanmasına dair öneriler kabul edilmiştir. Ayrıca kongrede, yönetici siyasi kadro, milli ekonomiyle ilgili karar mekanizmalarına karışmadıkları sürece ülke yasalarına bağlılığı gözeten yabancı sermayeye de karşı olmadığını ve işbirliği yapılabileceğini de kabul etmiştir.[7]

İzmir İktisat Kongresi'nde de belirlenen ve kabul edilen esaslar çerçevesinde Cumhuriyet'in ilanıyla yönetici kadro bazı öncelikli hedefler belirlemek suretiyle ekonomik hayatı düzenlemeye çalıştı. Bu çerçevede yönetici kadronun birinci ana hedefi Türkiye'nin sanayileşmesini hızlandırmak olmuştur. Bu amaçla, ülkede oluşmuş olan mamul mallar iç pazarını, koruyucu bir gümrük politikasıyla yurtiçi üretimine tahsis etmek; sanayi kesimindeki sermaye birikimini birtakım doğrudan desteklemelerle hızlandırmak yoluna gitmişlerdir. Nitekim başlangıçta şe-

---

[6] Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**, İmge yayınları, Ankara, 2003, s. 149.

[7] Keser, **a.g.e.**, s.73.

ker, tekstil, çimento gibi ithal ikamesine elverişli ve hammaddesi Türkiye'de üretilen sektörlere öncelik verilmiştir.[8] Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonomi alanında belirlenen bir diğer hedef de tarımsal üretimin hızla arttırılmasını sağlamaktı. Bu, hem tarımda yaşayan nüfusun yaşam düzeyini iyileştirmek, hem de tarımın Türkiye'deki sanayi sektörünün ve altyapı sermayesinin geliştirilmesine katkısını büyütmek için lüzumlu görülmekteydi.[9] Türkiye'deki ulaştırma altyapısının geliştirilmesi de yönetici kadronun ilk hedefleri arasında yer alan hususlardandı. Ayrıca bankacılık sisteminin geliştirilmesine büyük önem verilmiştir. Zira ulaştırma ve bankacılık sistemlerinin geliştirilmesi, iç piyasanın büyütülmesi ve böylece sanayi ve tarım üretiminin arttırılmasında önemli bir araç olarak görülmüştür.[10]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yönetici kadro, İstanbul, İzmir gibi büyük ticaret kentlerindeki Türk tüccarlar, az sayıda sanayici ve armatörler, yarı kapitalist toprak sahipleri ve Anadolu küçük burjuvazisinin önde gelenlerini yukarıda belirlenen iktisadi hedefler doğrultusunda iktisadi gelişme için gerekli rolü üstlenecek unsurlar olarak görmüştür.[11] Bu çerçevede Cumhuriyet'in ilk yıllarını ihtiva eden 1923-1929 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de takip edilen ekonomi politikası dışa açık, devlet eliyle özel sermayenin teşvik edilme dönemi olarak değerlendirilmektedir.[12] Bununla birlikte söz konusu dönemde Türkiye ekonomisi çok ciddi sorunlarla da karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde, özellikle gümrük politikaları ekonominin başlıca sorununu teşkil etmiştir.[13] Lozan antlaşması çerçevesinde eski gümrük tarifelerini beş yıl süreyle değiştirmeme yükümlülüğü Türk ekonomisini 1929 yılına kadar

---

[8] Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarh Vakfı Yay., İstanbul, 2002, s. 154.

[9] Tezel, **a.g.e.**, s.155.

[10] Tezel, **a.g.e.**, s. 155.

[11] Tezel, **a.g.e.**, s. 156.

[12] Mete Tuncay, **Türkiye Cumhuriyet'inde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 190.

[13] Çavdar, **a.g.e.**, s., 210.

geçmişin ayrıcalıklı kalıntılarının kuşatmasının yolunu açtı. Nitekim çok düşük olarak uygulanan bu gümrük tarifeleri dışarıdan ithal edilen ucuz yabancı ürünlere karşı yerli malların korunmasının sağlayamamıştır.[14] Birinci Dünya Savaşı'ndan beri spekülatif kazançlara alışmış ticaret sermayesi, kendisine hazırlanan desteklere karşın bu süreçte sanayi sermayesine dönüşememiştir. Kısa dönem karlarının yüksekliği uzun vadeli yatırımlara girme olanaklarını ortadan kaldırmıştır. İç tüketimin büyük bölümünün gelişmiş kapitalist ülkelerden dışalım yoluyla karşılayan bir ülkede, tüccar sermayesinin çıkarları sanayileşme politikalarıyla çelişmiştir. 1923-1930 yıllarında pamuklu dokuma, pamuk ipliği ve yünlü dokuma ithalatı toplam ithalatın % 38'ini oluşturmuştur.[15] 1927 yılı istatistiklerine göre Türkiye'de sanayi kuruluşlarının %90.81'i 1-5 arasında işçi çalıştıran küçük kuruluşlardan oluşmuştur. Teşvik-i Sanayi yasasından yararlanan kuruluşların çoğu, nitelik olarak sanayi denemeyecek madencilik, tarım ve hayvancılıkla ilgili kuruluşlardır. 1927 sanayi sayımı sonuçlarına göre kuruluşların ancak %32.55'i sanayi niteliklerine sahiptir. Bu kuruluşların %85.09'u tüketime dönük, küçük ölçekli hafif sanayilerdir. Bu dönemde sanayi sektörüne aile tipi küçük ölçekli işletmeler damgasını vurmuştur.[16]

1923-1929 yılları arasında biçimsel olarak devlet inhisarında olan birçok ekonomik faaliyet, dönemin genel atmosferine uyularak imtiyazlı özel veya yabancı şirketlere verilmiştir. Mesela, kibrit ve çakmak inhisarı önce bir Belçika, sonra bir Amerika şirketine verilmiştir. Yine İspirto ve alkollü içkiler inhisarı 1926 yılında bir Polonya şirketiyle ortak olarak kurulan İspirto ve Meşrubat-ı Kuuliye İnhisar İşletme T.A.Ş'a verildi. Bu şirketlerin %45 hissesi T.C. hazinesine aitti ve hazine çıkarlarını İş Bankası izliyordu. Barut ve patlayıcı maddeler inhisarı ise 1927'de bir Fransız grubuna verilmiştir. İnhisarı yürütmek için kurulan anonim şirketin 1.500.000 TL'lik sermayesinin 740.000 lirası üç Fransız şirketine,

[14] Keser, **a.g.e.**, s. 83.

[15] Keser, **a.g.e.**, s. 83.

[16] Keser, **a.g.e.**, s. 83.

10.000 lirası Fransız grubuna için aracılık ettiği anlaşılan İbrahim Beyzade Lütfü Bey'e, 750.000 lirası ise hazineye aitti.[17] Petrol-benzin ithali ile ilgili inhisar da Amerikan Standard-Oil Şirketi'ne bırakılmıştır. Bu dönemde İstanbul, İzmir, Trabzon ve Mersin limanlarının işletilmesi ise 1925 yılında devlet inhisarlarına geçmiştir.[18] Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere 1930'lu yıllara kadar Türk hükümetleri, siyasi kadrolar ve Türk tüccarları yabancı sermaye ile olan mevcut ekonomik bağları koparmamış, aksine bizzat ortak olarak yabancı sermayeyle uzlaşmayı ve işbirliğini hedef almışlardır.[19]

1929 Dünya Ekonomi Buhranı ve Türkiye'ye Etkileri

1929 Dünya ekonomi bunalımı, kapitalizmin kalbi olan Wall Street Borsası'nın çöküşüyle ortaya çıkmıştır. Söz konusu buhran ABD'de savaş sonrasının aşırı iyimserliği ve ekonomiye olan güvenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. ABD'de 1920'li yılların sonunda toplam arz piyasadaki talebin oldukça önüne geçmişti ve şirketlerin ellerindeki stoklar aşırı ölçüde büyümüştü. Bu durumda stoklar eritilemeyince şirketler borsadaki hisselerini satarak borçlarını karşılamayı ve borçlarını çevirebileceklerini düşündüler. Bu yoğun satış ise borsada bir panik havasının oluşmasına neden oldu. Hisse senetleri hızla değer kaybetti. İflaslar birbiri ardına geldi. Birçok işyeri kapandı ve işsizlik önemli ölçüde arttı. ABD tarihinin en büyük bunalımını yaşıyordu.[20] Bunalımdan sonra işsizlik ve yoksulluk bir şok dalgası gibi tüm ABD'yi sardı. 1932 seçimlerinde Demokratların adayı F.D. Roosevelt, beklenmeyen bir başarı kazanarak ABD başkanı oldu ve "*New Deal*" adıyla tanımladığı yeni ekonomi politikasını ilan etti. Bu politikada ABD geleneklerine ters düşen bir şekilde devlete önemli bir görev verildi. Devlet ekonomiye müdahale ederek artık önemli bir aktör haline geliyordu. Başta Tennessee Walley bölgesinde olmak üzere birçok yerde barajlar inşa etti ve enerji yatırım-

[17] Boratav, **a.g.e.**, s.47.

[18] Boratav, **a.g.e.**, s.48.

[19] Boratav, **a.g.e.**, s.58.

[20] Çavdar, **a.g.e.**, s. 227.

larına girişti. Böylece piyasanın ihtiyaç duyduğu talep eksikliği giderilmeye çalışıldı. ABD'de uygulamaya konulan devlete ekonomide önemli rol biçen yeni ekonomik program 1930'lu yıllarda ABD'de bunalımın vurucu etkisini azaltmaya başladı.[21] Ekonomik buhran kısa süre içinde ABD'den başka tüm dünyada olumsuz etkisini hızla göstermeye başladı. 1929 bunalımı, hem kapsam hem de yoğunluk olarak çok şiddetli bir biçimde ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Bunalımın tüm dünyayı hızla etkisi altına alması bunalımın şiddeti kadar, kapitalist sistemin tüm ekonomileri organik bir bütün haline getirmiş olmasıyla da yakından ilgiliydi.[22] Nitekim Ali İktisat Meclisi Katib-i Umumi'si tarafından hazırlanan ve 6 Aralık 1931 yılında Başvekalet'e sunulan "*Dünya buhranı, Dünya'nın iktisadi hali hazırı ve Dünya buhranında ve Dünyanın iktisadi hali hazırı içinde Türkiye*" başlıklı raporda 1929 bunalımı ve etkileri oldukça detaylı bir biçimde incelenmiştir. Raporda, Dünya buhranını ortaya çıkaran hususlardan biri olarak özellikle I. Dünya savaşı ve sonrası ekonomik uygulamalar ve bu uygulamaların neden olduğu olumsuzluklar açık bir şekilde ortaya konulmuştur.[23] Raporda, Amerika'da başlayan bunalımın kısa süre de başta İngiltere olmak üzere bütün ülkelerde etkisini gösterdiği, 1925 yılı itibarıyla aşırı değerlenen İngiliz sterlininin değerinin bir anda değer yitirdiği ve birçok fabrikanın kapandığı ve işsiz sayısında bir anda önemli bir artış olduğunu; İngiltere'den başka Fransa, Belçika, Hollanda, İsviçre, İsveç, Çekoslovakya, Avusturya, İtalya, İspanya ve Balkanlarda bunalımın etkisinin hızla görüldüğü hususlarına da dikkat çekilmiştir. Avrupa ülkeleri dışında ekonomik bunalımın etkilerinin Brezilya, Peru, Arjantin, Bolivya, gibi güney Amerika ülkelerinde, Avustralya ve Hindistan'da da hızla etkisini gösterdiği ifade edilmiştir.[24] Ekonomik bunalımın bütün ülkelerde iktisat politikalarında köklü değişikliklere neden olduğuna dikkat çekilerek, bundan sonra ekonomi de devletin ciddi bir rol üstlenmek zorunda kaldığı şu cümlelerle izah edilmiştir: "…*muasır*

[21] Çavdar, **a.g.e.**, s. 228.

[22] Keser, **a.g.e.**, s. 84.

[23] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 26, Dosya no. 152, Sıra no. 9, belge no.18.

[24] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 26, Dosya no. 152, Sıra no. 9, belge no.19.

nizam, Devlet denilen, siyasi müessesenin iktisat işlerine müdahale etmesine muarızdır. Daha düne kadar devletin farika-ı vasfın ademi müdahale idi. Fakat bugünkü devlet, manası ve sebebini geçirmekte olduğumuz hadiselerin ve istihalelerin şe'niyetinden alan bir zaruretle ve temsil ettiği camianın tamamiyet ve masuniyeti hesabına, iktisadi bir devlettir ve bu farikasıile de muasır iktisat rejimine aleyhtardır. Yeni devlet, dünkü cemiyetin ve tabii ömrünü yaşamış alil bir nizamın mensupları, onun elemanları ve tabii müdafileri tarafından değil, bizzat halkın içinden, tamamiyet ve masuniyet mevzuubahis olan kütlenin içinden çıkan elemanlarla ve milli temamiyet parolası ile sevk ve idare edilmektedir. Binaenaleyh devletin iktisat hayatındaki rolü enerjik müdahaledir.[25] Bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere, 1929 ekonomik bunalımın en önemli sonucu, ekonomide devlet müdahalesi dönemini başlatmış olmasıdır.

1929 ekonomik bunalımı birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de etkisini göstermiştir. Yukarda bazı değerlendirmelerinden bahsedilen raporda aynı zamanda ekonomik bunalımın Türkiye ekonomisi üzerinde nasıl bir etki yaptığına dair ilginç tespitler bulunmaktadır. Söz konusu raporda 1929 ekonomik bunalıma kadar Türkiye ekonomisindeki gelişmeler detaylı bir şekilde açıklandıktan başka ekonomik bunalımın Türkiye'deki etkisi şu cümlelerle ifade edilmiştir: *"Dünya mübadele mekanizmasına muayyen fonksiyonları ile dahil olan Türkiye, her zaman, bu alaka ve müdahalesinin zaruri bir neticesi olarak cihan iktisadiyatının konjonktürel meddücezirlerinden müteessir olmuştur. Fakat Türkiye'nin iktisadi yaşayışındaki şartları münhasıran bu hakikatle ifade ve izah etmekte isabet yoktur. Türkiye'nin cihan iktisadiyatının inkişafı ile makusen mütenesaip olarak tabi olduğu ve geçirdiği bir menfi istihale vardır i, bu, Türk iktisadiyatının mahiyet ve muhtevasına ve onun seyrine ayrı bir hususiyet verir. Bidayeten beynelmilel tesirlerle hareket ve inkışaf imkânları selbedilmiş olan Türk iktisadiyatının bünyesi, zamanla raşiti bir devreye girmiş ve taazzuvdan mahrum kalmıştır: istihsal tekniğimiz geridir, iktisat şiarımız anane ve görgüye müstenittir; Türk iktisadiyatı teşkilatsızdır. , sermaye ve teşebbüs yoktur. Ve tabiat ile bütün bu menfi unsurların hakim olduğu yerde de buhran ıztırap vardır. Bunun büyük günahını geçmiş devirlerin gafletinde aramak icap eder. Bugün bizde*

[25] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 26, Dosya no. 152, Sıra no. 9, belge no.20.

devletin iktisat hayatındaki rolü Türkiye'yi, 'müstakil millet' yapmak şiarının emrettiği roldür. Türk inkılabında 'Devlet ve iktisat' mefhumlarının yan yana gelmesi ve hep bir arada telaffuz edilmesi bir tesadüf değil, aşikar ki, bir zarurettir. Devletin bu rolü, daha yakın günlerde, devlet ve fert zıddiyetini kendine siper edinen bir muhalefete maruz kaldı. Liberalizmin vaazının memleketin bazı taraflarında bulduğu antuzyazmı inkılap hareketi içinde devletin iktisadi rolünün karakterini değiştirmek için kullanmak affedilmez. Memlekette büyük mikyasta bir sermaye mevcut olmadıkça, hayatın hakim zarureti, iktisatta devletçiliği emreder; tütünü, üzümü satamayan müstahsıl, kredi bulamayan malını sevk edemeyen tacir, şikayetine çareyi devletten arar ve aynı zamanda iktisat işlerinde devletin alaka ve müdahalesini reddederse bu, ya devletin rolünü anlamamak gibi gafilane bir hareket yahut ta mantıksız bir iddia olur. Eğer milli istiklal davası zaviyesinden görülen iktisadi kurtuluş hareketi fertler ve zümrevi teşekküller (şirketler ve kooperatifler) ile kabili tahakkuk olsa idi devlet belki müdahalede menfaat ve zaruret görmez ve camianın hayat ve harekatını zirveden mürakebe ve tanzim etmekle iktifa ederdi. Halbuki biz bugün hala memleketin servet ve refah getirecek hiçbir sahasında, ne ziraatte, ne ormanlarından da ve madenlerinde ne sanayisinde muhik olarak bekleyeceğimiz hasılanın asgari haddini bile bulmuş değiliz. Bu sahalarda istediğimizi almak için istihsal mekanımızı mükemmelleştirmek, tabii servetlerimizden muasır teknik iktisat dünyasının manada istifade edebilmek lazımdır. Umumi menfaat mevzuu olan bütün bu büyük işlerin devlet tarafından başarılabilmesi ve memleketin muhtaç olduğu büyük iktisat planına dahil birçok tedbirlerin sistematik bir icraat programı halinde tatbikine geçilmek istenmesi aşikar ki, vesaite tevakkuf eder. Fakat Türkiye'nin yeni nizamında bu en ehemmiyetli rollerin tahakkukuna tek vasıta bütçedir. Bütçemiz ise iki seneden beri bir buhran bütçesi manzarasını arz ediyor. Bütçenin umumi ihtiyaçlar mikyasında zenginleşmesi de devletin vazifeleri arasına aldığı iktisat işlerini tahakkukuna bağlıdır. İşte inkılap Türkiye'si bu çetin davaları halletmek vazifesidir. İnkılabın hareket noktası istiklal idi; gaye noktası da yine istiklaldir."[26]

Bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere 1929 ekonomi buhranı Türk ekonomisi üzerinde önemli etkiler yapmış, özellikle ekonomide devletin rolünün ön plana çıkmasında ve 1930'lu yıllarda devletçiliğin önem

[26] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 26, Dosya no. 152, Sıra no. 9, belge no.25-26.

kazanmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim 1930 yılından itibaren Türkiye'nin devletçilik yönündeki çabaları sadece ülke içinde değil, aynı zamanda bazı yabancı devletler nazarında da dikkat çekmiştir. Aşağıdaki kısımda 1930 yılında Türkiye'nin yeni iktisadi durumu ve arayışları ile ilgili bazı yabancı tespitler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Türkiye'nin 1930 yılı itibariyle İktisadi durumu ve Arayışları hakkında Yabancı Basında Yapılan Bazı Tespitler

1929 ekonomik buhranın hemen sonrasında 1930 yılının başlarından itibaren Türkiye yeni ortaya çıkan iktisadi koşullar çerçevesinde devletçilik ekseninde yeni bazı arayışlar içinde girmiştir. Türkiye'nin bu çabaları dış basında da önemli bir yer işgal etmiştir. Sadece bazı Avrupa ülkeleri değil aynı zamanda Irak ve Mısır gibi bazı Ortadoğu ve Akdeniz ülkelerinin basınında da ilginç tespitlere rastlamaktayız. Nitekim Mısır'da Ahraruddesturin Fırkasının yayın organı olup zaman zaman köşesinde, Türkiye aleyhinde şiddetli eleştirel yazılara yer veren Esasiye gazetesinin 16 Haziran 1930 tarihli sayısında yayınlanan ve Kahire Büyükelçiliği tarafından Başvekâlete gönderilen tercümesinde Türkiye Cumhuriyeti idaresi ve iktisadi durumu hakkında oldukça ilginç değerlendirmelere yer verilmiştir. "*Türkiye ve İstikraz. Hükümetin İktisadi Politikası*" başlıklı söz konusu yazıda, *"..Türkiye'de iktisadi buhran şu raddeye varmıştır ki, defaatle istikraz akt etmeyeceğini söyleyen hükümet, nihayet bir istikraz aktina teşebbüs etmeğe mecbur olmuştur; zira Türklerce şu hakikat iyi anlaşılmıştır ki iktisadi vaziyetin inkişafı için her halde harici bir yardıma muhtaçtırlar, içinde çırpındıkları mali buhranın izalesine bir çare bulamadıkları takdirde geçen on sene zarfında kazandıklarını da kaybedeceklerdir. Bunun için Hükümet memleketin, zirai, sınai, ticari, vaziyetinin inkişafına ve devlet varidatının tezyidiyle mali vaziyetin tespitine medar olmak ve on beş sene zarfında tatbik edilmek üzere ilmi bir proje hazırlamakla meşgul olmuştur. Hükümet, iktisadi vaziyetten milletin hoşnut olmadığını biliyor; fakat vaziyeti düzeltebilecek vesaite malik olduğundan dolayı bu hoşnutsuzluğun vücuduna bir sebep görmüyor."* cümleleriyle, ekonomik buhranın ortaya çıkardığı iktisadi sıkıntıları giderebilmek amacıyla, Türkiye'nin, uzun zamandır uzak durmaya çalıştığı dış borçlanma yoluna tekrar baş-

vurmak zorunda kaldığı hususuna dikkat çekilmiştir.[27] Aynı yazıda cumhuriyet hükümetlerinin izlediği iktisadi politikalardan övgüyle bahsedildikten sonra, Türkiye'nin müzakerelerini yürütmekte olduğu istikraz ile ilgili olarak, yapılacak dış borçlanmanın sadece mali buhranı gidermek amaçlı olmadığı, aynı zamanda devletin bazı iktisadi ileri başarabilmek ve bu suretle milli serveti arttırmak amaçlı olduğuna da dikkat çekilmiştir.[28] Türkiye'nin bir dış borç ile mevcut iktisadi sıkıntısını bertaraf edebileceğine dair bir başka değerlendirme de Londra'da "Near East" adıyla çıkan gazetede "Türkiye'nin Mali Meselesi" başlığıyla yayınlanan bir makalede şu cümlelerle ortaya konulmuştur: *"Bir ecnebi istikrazına müracaat etmeksizin Türkiye'nin taahhudatını ifa edeceği ümidini uzun müddet besleyemeyeceği meydandadır. Bu sebepten Türkiye'ye borç para verecek olanların ileri sürdükleri şartlar dairesinde mali yardımı kabul ve yahut taahhudatını ifa edememek şıkları karşısında bulunuyor. Bu şartların muvafık tedbirler konmasından daha ağır olacağını farz etmeye sebep yoktur. Hiçbir yerde siyaseti maliye ile karıştırmak arzusu beslenmemektedir. Türkiye Hükümeti devlet maliyesini idare etmenin bir teyyareyi uçurmak, bir gemiyi inşa etmek gibi bir mümareseye muhtaç olduğunu bilmelidir. Şu ve bu menbalardan küçük istikrazlar akt etmek mümkündür. Fakat bugün Türkiye'nin muhtaç olupta milyonlar tutacak bir istikraz ancak Türkiye hükümetinin bir miktar mali nezarete muvafakat etmesi ile mümkün olabilir. Bu nezaret Türkiye'nin umumi işlerine değil istikrazın istimaile bu istikrazı ödeyecek vasıtalara şamil olacaktır."*[29]

Türkiye'nin mali durumu ve bunun siyasi yansımaları hakkında Kahire'de yayınlanan El-Ahram gazetesinde yayınlanmış bir makalede ise, son zamanlardaki iktisadi sorunlardan dolayı Halk Fırkası'nda Bolşevik politikalarına yakın ve özellikle yabancı sermaye aleyhtarı bir eğilimin kuvvetli bir şekilde ortaya çıktığı hususuna dikkat çekilmiştir.[30] Türkiye'nin iktisadi mücadelesi Irak'ta yayınlanan El Irak gazetesinde *"Genç Türkiye'de İktisadi Uyanış"* başlığı ile ele alınmıştır. Söz konusu yazıda, *"Mukaddes siyasi mücadeleden sonra Türk milleti ile Hükümetinin nazarı dik-*

[27] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.13, belge no.3.
[28] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.13, belge no.4.
[29] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 133, Dosya no. 959, Sıra no.6, belge no.2-3.
[30] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 133, Dosya no. 959, Sıra no.8, belge no.1-2.

katini celbeden başlıca mesele iktisadi uyanıştı. Türkiye hükümeti tamamen uyanmış ve her meseleyi layık olduğu ehemmiyetle tetkik etmektedir. Türkiye Hükümetinin koyduğu projelerin kaffesi hakikate mutabık ve vakit ve zamanında ve dikkatle tatbik edilen programlardan başka bir şey değildir. …Bu hükümetin çizmiş olduğu projeler ameli olmakla beraber milletini isat ve terkiye edecek mahiyettedir." ifadeleriyle Türkiye'deki gelişmelerden duyulan memnuniyet ortaya konulmuştur.[31] Aynı yazıda yeni kurulan Milli İktisat Cemiyeti'nden bahisle cemiyet, *"…Türkiye siyasi uyanışının tabii ve yüksek bir neticesi olan iktisadi sa'i ve gayretin en bariz bir misalidir."* şeklinde ifade edilmiştir.[32]Yine söz konusu cemiyetin yerli malı kullanımına verdiği önemden de övgüyle bahsedilmiştir. Ayrıca söz konusu yazıda iktisadi hususlardan başka Cumhuriyet idaresinin saltanat idaresinden farklı olarak çok önemli değişimlerin yolunu aştığına da dikkat çekilmiştir.[33] 1 Nisan 1930 tarihinde "*Hamburg Nachrichten*" adlı bir Alman gazetesinde yayınlanan bir başka makalede ise, Türk Türkiye'nin iktisadi vaziyetinin ıslahı hakkında hükümetin aldığı tedbirlerden bahsedilmiştir. Söz konusu yazıda *"…İsmet Paşa'nın ve Maliye vekilinin Mecliste yeni nizamnameye dair verdikleri izahatın mahiyeti ecnebi iktisadını tahkir etmek demektir. Kemalist hükümetinin demogojiye ihtiyacı yoktur. Şu halde böyle bir hareket Türkiye Hükümeti'nin ya sırf askerce düşündüğünün ve yahut da İsmet paşanın inatçılığının neticesidir. Belki de sinirlerinin bozulmasından mütevellittir. İsmet Paşa hakikaten harbı umuminin bidayetinden beri hiç durmadan çalışıyor. Kendisi şüphesiz bolşevik değildir. Fakat hareketinde devam ederse iktisat noktai nazarından Bolşevik ad edilmek tehlikesine maruz kalır."*[34] İfadeleri ile Türkiye'nin devletçilik eksenindeki yeni iktisadi arayışları Bolşeviklik olarak değerlendirilmiştir. Aynı yazıda hükümetin yeni döviz nizamnamesi ile ilgili olarak Mecliste yapılan tartışmalar esnasında ortaya konulan yabancı sermaye karşıtlığı da *"..halen Mecliste vekiller tarafından irad edilen nutuklar ecnebi memleketlerin müstakil olarak Türkiye'de iktisaden çalışmalarını red etmek demektir. İktisat noktai nazarından Türkiye'de müstakil olan Almanlar, İngi-*

[31] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.6, belge no.1.

[32] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.6, belge no.2.

[33] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.6, belge no.2-3.

[34] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 133, Dosya no. 959, Sıra no.7, belge no.2.

lizler, Fransızlar ve İtalyanlar bundan itibaren ya Türklerin istedikleri gibi hareket edecekler yahut da Türkiye'yi terk edeceklerdir ve böyle arzu olunur" şeklinde ifade edilmiştir.[35] Yazıda, hükümetin çıkarmak istediği yeni döviz nizamnamesinin iktisadi olumsuzları *"… Döviz nizamnamesi bilhassa ecnebi bankaları ve müesseselerini birçok ceza ile tehdit ediyor. Ecnebi ticareti bankalara isnat ediyor ve bu bankalarda Türkiye'nin avantajına çalışıyorlar. Şimdiye kadar Türkiye'de iktisat sahasında ne yapıldı ise ve ne yapılıyor ise ecnebilerin yardımları ile mümkün olabilmiştir ve bu vaziyet şimdilik böyle gidecektir."* Cümleleriyle ortaya konulmuştur.[36] Yine Moskova'da Sovyet Hariciye Komiserliği tarafından yayınlanan "Mejdunaoduyana" gazetesinde "Türkiye'de İktisadi Buhran" başlıklı bir başka yazıda ise, *"Buhran Türk halk iktisadiyatının bütün sahalarına yayılmış ise de onun başlıca tesiri maliye sahasında görülmüştür. Türkiye'nin bu sahadaki vaziyeti saltanat zamanındakinden de daha mudildir. Vakide sermayedar devletlerin müstemlekesi olan Osmanlı imparatorluğu, kelimenin asri manası ile mali buhranların ne olduğunu bilmez ve bilemezdi. Kapitülasyonlar rejimi, denksiz muahedeler, maliyenin ecnebiler tarafından mürakebe olunması, vergiler toplamada iltizam usulünün hükümferman olması, nihayet memlekette hüküm süren umumi intizamsızlık ve siyasi anarşi, işte bütün bunlar sultan hükümetine devlet bütçesini normal bir surette tanzim eylemek imkânını vermiyordu. …Eski Türkiye köy iktisadiyatı, ticaret ve sanatlar sahasında da hemen aynı derecede aciz bir vaziyetteydi. Köyde derebeylik usulleri hüküm sürüyordu. Ticaret ve sanayinin pek cılız başlangıçları hep ecnebiler yahut Türk olmayan unsurlar elindeydi. … Cihan harbi ve milli inkılap Türkiye'nin iktisadi zemininde çok mühim değişiklikler doğurmuştur. Harbi ihtiyaçlar bir yığın imalatı harbiye müesseseleri ihdas edilmesine sebebiyet vermiş, ithalatın durması Türk hafif endüstrisini canlandırmış ve köy iktisadiyatı mahsullerini imal etmek için imalathaneler meydana getirmiştir. Kurtuluş harbinden ve hakimiyetin nihai surette Anadolu Burzoisinin eline geçmesinden sonra Türk sanayi daha fazla inkışafa başlamıştır….. Harp ve Kemalist inkılabı neticesinde Türkiye muhtelif milletli bir devletten mütecanis bir devlete dönmüştür ki, bu devlette Türkler artık bütün ahalinin yüzde 80 unu teşkil etmektedirler. Evvelce Türkiye iktisadiyatında hakim mevkileri işgal eden Rum ve Ermeni buroizisi mübadele neticesinde harice*

[35] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 133, Dosya no. 959, Sıra no.7, belge no.3.

[36] **BCA,** 30.10.0.0, Kutu No. 133, Dosya no. 959, Sıra no.7, belge no.3.

atılmıştır. … Bunun neticesinde sadece Türk sermayesinin izafi sıkleti artmakla kalmayıp, sanayi merkezleri olmak sıfatı ile İstanbul ve İzmir'in vaziyetleri de değişmiştir. Zira Anadolu burjoizisinin menfaatlerini temsil eden ve siyasi sahada Türkiye'yi Ankaralaştırma yolunu takip eden Kemalist hükümeti, tabiatı ile iktisadi sahada da Anadolu'nun ehemmiyetini yükseltmeğe çalışmaktadır."[37] cümleleri ile Osmanlı Dönemi'nden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar olan süreçte Türk ekonomisinin geçirdiği değişim mukayeseli olarak incelendikten başka, Kemalist inkılabıyla ticari hayatın millileşmesine dikkat çekilmiştir. Bu durumun özellikle batı basını tarafından Türk ekonomisinin halihazırda yaşamakta olduğu sıkıntıların nedeni olarak gösterilmeye çalışıldığına da vurgu yapılan yazıda *"… İngilizlerin fikrine göre, Türkiye ya ecnebi talimat ve murakebesini kabul etmeli yahutta mevcut rejimin cebren değiştirilmesine boyun eğmelidir. Türkiye Hükümeti umumiyet itibarı ile İngiliz talimatını kabul etmek yolunda yürümedi; Türkler tarafından halk iktisadiyatını yükseltmek için ittihaz edilen tedbirler, büyük mali müşkilata rağmen, hariçten borç almadan, miklli para sarfı ile yapılmıştır. Her ne olursa olsun Bugün Türkiye münhasıran çiftçi memleketi olmaktan çıkarak sanayi memleketi yapmak mevzu bahistir. Bu gibi bir teşebbüs milliyetçi Türkiye'yle Garp emperyalizmi arasındaki mücadelenin bir kat daha kuvvetlenmesini mucip olacaktır."* Cümleleri ile Türkiye'nin özellikle iktisadi buhran sonrasında takip ettiği ekonomik yaklaşımın emperyalist batı karşısında çok olumlu bir tavır olarak değerlendirilmiştir.[38] Ekonomik buhran sonrasında Türkiye'nin iktisadi durumu hakkında ilginç tespitlerin yer aldığı ve *Vossische Zeitung* adlı gazetede "Mustafa Kemal'in En Şiddetli Mücadelesi: İktisadi İstiklal" başlığıyla yayınlanmış olan bir başka makalede de, söz konusu buhranın Türk ekonomisi üzerinde yapmış olduğu etki şu şekilde değerlendirilmiştir: *"Türkiye Hayatı umumiyesi iki aydan beri iktisadi bir buhran içerisinde bulunmaktadır. Varlığı uzun müddet inkar edilmiş ve bilahare birden bire itiraf olunmuş olan bu buhran, Mustafa Kemal noktai nazarlarına göre Türkiye'nin iktisadi istiklali uğrunda kat'i bir mücadele demektir. Mustafa Kemal, 1921 senesi Anadolu hürriyet mücadelesinde olduğu gibi, bu mücadelenin idaresini de İsmet Paşaya havale etmiştir. … Anlaşıldığına göre İsmet*

[37] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.11, belge no.2-3.

[38] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.11, belge no.6.

Paşa, kanaatince doğru addettiği siyasetinde son dereceye kadar ısrar etmek azmindedir. Ankara'da bu hususstaki noktai nazarların birbirinden ne kadar uzak bulunduğunu göstermek için atideki misaller kafidir: İstanbul'da münteşir nim resmi Milliyet gazetesi Avrupa maliyesinin Türkiye iktiasdadiyatına iştirakini reddettiği halde, Cumhuriyet gazetesi ise, bu iştiraki lazımı gayrı müfarık olmak üzere telakki etmektedir."[39] Aynı yazıda buhran sonrasında Türk hükümetinin özellikle yabancı sermaye karşıtı tarzında almış olduğu iktisadi önlemlerle ilgili olarak ta, *"Hükümet, ecnebilerin hukuku hususiyesine tecavüz etmekte bulunan tedabiri muvakatasını uzun müddet tatbike kalkıştığı takdirde haricin protesto ve teşebbüsatını mucip olacağına hiç şüphe yoktur. Ecnebi bankaları Hükümet ve Türk bankaları ile birlikte bir (consortium) teşkiline, ancak bir tazyik neticesi olarak razı oldular. Hükümetin çok defa tenkit edilmiş olan tedabirinden biri de yeni bir devlet bankası tedbiridir. Bu hususstaki layıha pek çok defalar tadil edildi. Mezkur layıhanın ne şekil alacağı ve lira kurunun ıslahı hakkındaki tahayyülatın ne netice vereceği büyük bir merakla beklenmektedir. Gerek İsmet paşa ve gerekse tarafdaranı, bu sahadaki en son zaferi yerli mahsul ve mamulatın istihlak ve istimali lehinde olarak Ankara'da başlayup vilayatta da tevessü eden propaganda sayesinde elde etmek ümidindedir. Bu ise ihzarı vaadedilüp de henüz itmam olunamayan iktisat programının bir mukaddemesini teşkil etmektedir. Mustafa Kemal fırkasında bu mesele etrafındaki fikirler arasında da ihtilaf vardır. Bir aralık müşarüniley tarafından 'Türkiye bir ziraat memleketi olmak hasebiyle, ziraat bütün memleket iktisadiyatının esasını teşkil etmektedir, binaenaleyh, bütün dikkat ziraata hasredilmelidir' yolunda kuvvetle beyan olunan noktai nazar hüküm sürmüştü. Son zamanlarda Rusya'nın tesirile burada da memleketin ecnebi mamulatına olan ihtiyaçtan kurtulması için Industrie ihdası hevesi uyandı ve bu hususstaki noktai nazar ihrazı galebe etti"* deniyordu.[40] Ayrıca söz konusu yazıda, Türkiye'nin hâlihazırda ekonomik sıkıntılarını giderebilmesi için yabancı sermayeye ihtiyacı bulunduğu, *"Ecnebilerin tabii olarak talep ettikleri istikraz teminatı Türklere derhal eski Osmanlı padişahlığındaki ecnebi hakimiyetini ve kapitülasyonları tahattür ettiriyor. İşte dört muharebe geçirmiş olan bu fakir memleketin ecnebi sermayesine müracaat etmeksizin kıymetli şümendüferler ve yeni bir merkez şehri inşa etmesini, ordu ve donanmasını tanzim eylemesi ancak bun-*

[39] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.10, belge no.2.

[40] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.10, belge no.3.

dan ileri gelmektedir. Bundan dolayı bir buhran zuhuru zaten na kabili içtinap idi. Türkiye siyaseti zimamdarların yapmakta olduğu bu tecrübeler neticesinde şu hakikatı anlayacaktır ki, iktisadi nazyonalizm, büyük tehlikeleri cami olup, asri bir iktisat siyaseti her yerde olduğu gibi milli istiklal temamen muhafaza edilmek şartı ile burada da takip edilebilir." cümleleriyle ifade edilerek, iktisadi hayatın millileştirilmesinin tehlikelerine dikkat çekilmiştir[41] Atina'da yayınlanan Katimerini gazetesinin 31 Mart 1930 tarihli sayısında ise buhran sonrasında Türkiye'nin iktisadi durumu ile ilgili olarak şu değerlendirme yapılmıştır: *"Ankara'ya giden Osmanlı borçları dainler mümessilleri Paris'e mütevecchihen hareket etmişler ve oradaki alacaklılara Türkiye'nin içtimai ve iktisadi vaziyeti hakkında yaptıkları tetkikat neticesini izah edeceklerdir. Mevsuken haber alındığına nazaran mahallinde yapılan işbu tetkikatten meydana çıkmıştır ki, Türkiye iktisadiyatı fena bir vaziyettedir. Buna delalet eden hadise de zabitlerin maaşları hala verilmemiş olmasıdır. Diğer taraftan hususi tasarruf da (her gün tüccar ve sair müteşebbisleri hükümetin bütün gayretlerine rağmen, iflastan kurtaramaması kadar) son derecede buhran geçirmektedir. Osmanlı dayinler mümessilleri işbu vaziyete karşı aldıkları karar, alacaklılara yeni bir uzlaşma yani borçlar çift adedinin yüzde 22 nispetinde tenzilini teklif etmektedir."*[42]

SONUÇ

1929 Dünya ekonomi bunalımına kadar, özel teşebbüse ve yabancı sermayeye önem veren Türkiye Cumhuriyeti, ekonomik buhrandan sonra bu politikasında önemli değişikliklere yer vermiştir. Bunalımın da etkisiyle ekonomik alanda devletin rolü önemli ölçüde belirleyici olmuştur. Ekonomi politikalarında yaşanan bu değişim dünyanın bazı devletlerinin de dikkatini çekmiştir. Türkiye'nin giderek ekonomide devletçiliği ön plana çıkarması ve özellikle yabancı sermaye ve dış borçlanma konularındaki tutumu daha çok batılı kapitalist ülkeler tarafında fazlaca eleştirilmesine neden olmuştur. Bununla birlikte özellikle başta Sovyet Rusya olmak üzere etkisindeki bazı ülkeler ise Türkiye'nin giderek dev-

[41] **BCA**,30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.10, belge no.4.

[42] **BCA**, 30.10.0.0, Kutu No. 136, Dosya no. 977, Sıra no.19, belge no.2.

letçiliğe kaymasını yeni Türkiye için çok daha olumlu bir gelişme olarak değerlendirmişlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv

BCA, 30.10.0.0, Kutu No. 26, Dosya no. 152, Sıra no. 9.

BCA, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.13.

BCA, 30.10.0.0, Kutu No. 133, Dosya no. 959, Sıra no.6.

BCA, 30.10.0.0, Kutu No. 133, Dosya no. 959, Sıra no.8.

BCA, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.6.

BCA, 30.10.0.0, Kutu No. 133, Dosya no. 959, Sıra no.7.

BCA, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.11.

BCA, 30.10.0.0, Kutu No. 166, Dosya no. 153, Sıra no.10.

BCA, 30.10.0.0, Kutu No. 136, Dosya no. 977.

Kitaplar

BORATAV, Korkut, Türkiye'de Devletçilik, İmge yayınları, Ankara 2006.

ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**, İmge yayınları, Ankara 2003.

KESER, İhsan, **Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik**, Gündoğan Yay., Ankara 2000.

TEZEL, Yahya, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarh Vakfı Yay., İstanbul 2002.

TUNCAY, Mete, **Türkiye Cumhuriyet'inde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

TÜRKİYE'NİN 1929 DÜNYA EKONOMİK BUNALIMINDAN KORUNMA ARAYIŞLARI: MİLLİ SANAYİ NUMUNE SERGİSİ

Çağla D. TAĞMAT*

ÖZET

Ekim 1929'da, New York Borsası'nda yaşanan hızlı çöküş, 1930'ların neredeyse ilk yarısına kadar dünya ekonomisinde etkisini göstermiştir. Krizin Türkiye'de yarattığı koşullar, devletin iktisadi girişimlere destek olmasından ziyade, girişimleri bizzat yapmaya yönelmesini zorunlu kılmıştır.

Krizin etkisiyle, sanayileşmek için yeterli dövize sahip olamayan Türkiye, tarımdan sonra sanayi anlamında da dar boğaza sürüklenmemek için çeşitli önlemler almaya başlamıştır. Bu bağlamda tüketim mallarının üretimine öncelik vermeye başlayan devlet, yerli malların kullanımını teşvik eden çeşitli girişimlerin planlanması yolunda önemli adımlar atmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Aralık 1929'da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet, kuruluş amacına uygun olarak halkı yerli üretim mallarla tanıştırmak amacıyla pek çok sergi organize etmiştir. Bu sergilerden ilki, Milli Sanayi Numune Sergisi olmuştur.

20 Nisan 1930'da Ankara'daki Türk Ocağı Binası'ndaki açılışını Başbakan İsmet İnönü'nün yaptığı Milli Sanayi Numune Sergisi'nde oyuncaklar, mobilyalar, dokumalar ve pek çok sanayi alanından ürünler yer almış ve serginin rağbet görmesi sonucunda 1931 yılında ikincisi de açılmıştır.

Atatürk dönemi Türkiye'sinin devletçilik politikası uygulamalarının bir ürünü olan bu sergi, ekonomiye ve sanayiye dinamizm katmış ve ardından gerek Ankara'da gerekse diğer şehirlerde pek çok sanayi ve yerli malı sergilerinin açılmasına da öncülük etmiştir.

* Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü. tagmat@ankara.edu.tr

Bu çalışmada, yerli üretimi arttırmak ve yerli tüketime teşvik etmek amacıyla açılan Milli Sanayi Numune Sergisi'nde yer almış olan ürünler, serginin milli ekonomiye katkıları ve amacına ulaşıp ulaşmadığı süreli yayınlar başta olmak üzere çeşitli araştırma eserleri kullanılarak aktarılmaya çalışılacak ve sanayi toplumuna geçişte sergilerin ekonomik kalkınmaya etkileri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: 1929 Ekonomik Krizi, Devletçilik, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Milli Sanayi Numune Sergisi, Yerli Üretim.

THE QUEST OF PROTECTION OF TURKEY FROM THE 1929 GREAT DEPRESSION: THE EXHIBITION OF NATIONAL INDUSTRIAL SAMPLES

ABSTRACT

The sudden collapse in the US stock market prices in October 1929 had sustained its effects on worldwide economy almost until the first half of the 1930s. The conditions that the depression created in Turkey, necessitated Turkish State to make the enterprises by itself rather than to support them.

With the effect of the depression, Turkey which had no enough exchange to become industrialized, started to take some measures not to have difficulties in industry. In this context the state, which gave precedence to produce consumer goods, started to attempt planning the encouragements of various enterprises about using home products. Accordingly, in December 1929 the Association of National Economy and Austerity was founded. The association organised quite a few exhibitions to present home made products to the public. First of these exhibitions was the Exhibition of National Industrial Samples.

In this exhibition which was opened in the building of Türk Ocağı on 20th April, 1930 by Prime Minister İsmet Paşa, toys, furnitures, wovens and other industrial products were exhibited and because of the intensive attention the second one was opened in 1931.

This exhibition which was the product of the application of statism during Atatürk era in Turkey brought dynamism not only to economy but also to industry, pioneered another home product exhibitions to be opened not only in Ankara but also in different cities.

In this study the products that were presented in the Exhibition of National Industrial Samples, the contributions of this exhibition to the national economy, whether it achieved its goal or not, will be explained by the help of periodicals and research books. Also the contributions of exhibitions to economic development during the transition to industrial society will be analysed.

Key Words: The Great Depression of 1929, Statism, The Association of National Economy and Austerity, The Exhibition of National Industrial Sample, Home Product.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda ekonomik açıdan ticarette dışa bağımlılığı ve sanayi alanındaki geri kalmışlığı,[1] Batılı Devletlerle kurduğu başarısız siyasi ilişkilerin ve verilen tavizlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sürecinde ziraatın geçirdiği buhran, Mütareke döneminde devam etmiş ve hatta şiddetlenmiştir.[2] İstiklal Savaşı'nın kazanılması, İtilaf Devletleri ile Türk temsilcilerini aynı masada buluşturmuş ve Kasım 1922'den Temmuz 1923'e kadar sürecek olan Lozan Konferansı sürecini başlatmıştır.

Osmanlı Devleti'nden alınan olumsuz ekonomik mirasın kötü izlerini silmek için, düşman işgalinin son bulmasının ardından 17 Şubat 1923'te İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştır.[3]

Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı dönemde, yeni Türk Devleti'nin ekonomi politikasının belirlenmesi ve dış dünyaya tam bağımsızlık kararlılığının gösterilmesi amacıyla, Mustafa Kemal Paşa'nın desteği ve dönemin İktisat Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in girişimleriyle, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanan kongreye işçi, çiftçi, tüccar ve sanayici temsilcilerinden 1135 kişi katılmıştır.[4]

Bağımsız ekonomiye geçiş için alınacak tedbirlerin görüşüldüğü ve önemli kararların alındığı bu kongrede,[5] gerçekleşen tartışmalar sonucunda *Misâk-ı İktisâdi* adı verilen ekonomik ant kabul edilmiştir.[6] Bu ant,

---

[1] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, 1.B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, Şubat 1988, s.23.

[2] Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s.160.

[3] A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, 4. B., Sermaye Piyasası Kurulu Yay., Ankara, 1997, s. 1-2.

[4] Ökçün, **a.g.e.**, s. 3-4.

[5] Erdinç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2009)**, 9. B., İmaj Yayınları, Ankara, 2009, s. 44; Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi- Tarihsel Gelişimi- Bugünkü Durum,** 5. Basım, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1998, s. 33.

[6] Ökçün, **a.g.e.**, s. 323–325.

Batılı devletlerin ekonomik egemenliği altına girmeden, Türkiye'nin kendi kaynaklarıyla kalkınmasını öngörmekteydi. Buna ek olarak, yabancı sermayeye karşı olunmadığı, Türk kanunlarına uymak koşuluyla yabancı sermayenin yatırım yapabileceği kapitülasyonların asla kabul edilmeyeceği, tam bağımsızlık vurgusunun yapılması ve sosyalist ekonominin benimsenmeyeceği gibi önemli ekonomik kararlar da alınmış ve adeta Batılı Devletlere mesaj verilmiştir.[7]

Türkiye İktisat Kongresi ile Türkiye'nin ekonomi politikasının ana hatları çizilirken, 1924 yılında Türkiye İş Bankası kurulmuş, 1925 yılında Aşar vergisi kaldırılmış, 1926 yılında Teşvik-i Sanayi kanunu çıkarılmış ve ekonomik anlamda önemli düzenlemeler yapılmıştır.[8] Ancak Boratav'ın belirtiğine göre 1913-1927 yılları arasında özellikle sanayi alanına bakıldığında önemli bir gelişme kaydedilememiştir. Dolayısıyla sanayi, Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı dönemindeki yapısal özelliğini korumuş ve 1929'a kadar da anlamlı bir sanayileşme süreci yaşanamamıştır.[9]

1929 Dünya Ekonomik Bunalımının Türkiye'ye Etkileri ve Korunma Çabaları

1929 yılı, dünya ölçeğindeki ekonomik krizin yanı sıra Türkiye için farklı bir önem taşımaktaydı. Lozan Antlaşması'nın hükümlerine göre uygulanan ekonomik sınırlamaların[10] kalkacağı ve Osmanlı borçların-

---

[7] Şahin, **a.g.e.**, s. 33-34.

[8] Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Başvuru Kitaplığı, Ankara, 1994, s. 17-18.

[9] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985,** s. 40.

[10] Lozan Barış Antlaşması'nda 1923 sonrasına etki edecek iki önemli iktisadi sorunun çözümü Türkiye lehine gerçekleşmemiştir. Bunlardan ilki Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı'dan kalan 84.597.312 TL'lik dış borç ödemesi olmuştur. Ancak bu ödeme 1929 yılına kadar dondurulmuştur. Diğer bir kısıtlama ise Türkiye'nin beş yıllık bir süre için etkili bir iktisadi politika uygulamasını önleyen gümrük vergileri konusudur. Buna göre Türkiye 24 Ağustos 1928 tarihine kadar İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya 1 Eylül 1916 tarihindeki Osmanlı gümrük vergilerini uygulamayı taahhüt etmiştir. Bu hükümler Türkiye'nin 1929 yılına kadar etkili bir dış ticaret politikası izlemesini önlemiş ve Türkiye, 1925'te Aşar Vergisinin de kaldırıldığı bir dönemde devlet bütçesi için fayda sağlayacak gümrük vergilerinden

dan Türkiye Cumhuriyeti'ne düşen borç taksitlerinin ödenmeye başlanacağı yıl 1929 yılıydı.[11] 1929 yılını büyük bir umutla bekleyen Türkiye'de, dünya ölçekli ekonomik kriz, büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. 1929'da krizin patlak vermesiyle, ihracatı tarım ürünlerine dayanan Türkiye, ekonomik buhranın etkisini hem liman kentlerinde hem de kırsalda hissetmeye başlamıştır. Dış piyasalara üretim yapan (pamuk, tütün, incir, üzüm) Batı Anadolu, Karadeniz sahilleri (tütün, fındık) ve Çukurova Bölgesi (pamuk) krizin etkisini en ağır biçimde hisseden bölgeler olmuştur.[12] Dolayısıyla 1929 Bunalımı'nın Türkiye'ye etkisi, dünyadaki talep daralmalarına bağlı olarak ihraç edilen tarımsal ürünlerin dış ticaret haddindeki düşüşleri şeklinde yansımıştır.[13]

Daha açık bir ifadeyle, Türkiye'nin dış satımında – tüm dünyada olduğu gibi- büyük bir daralma başlamıştır. Bu durum üretilen tarım ürünlerinin elde kalmasına yol açarken, diğer yandan da ülkeye döviz girişini durdurmuştur. Böylece sanayileşmek için yeterli dövize sahip olamayan Türkiye, tarımdan sonra sanayi anlamında da dar boğaza sürüklenmiştir.

Başlangıcı II. Meşrutiyet dönemine dayanan ve Milli Mücadele yıllarında da gündeme gelen[14] "*Milli İktisat*" düşüncesi, 1929 Ekonomik Krizi'nden sonra hükümetin tasarruf siyasetinin önemli bir parçası haline gelmiştir. İçinde Türkiye'nin de bulunduğu pek çok ülkenin yerli üretim ve tüketime yöneldiği bu dönemde, tasarruf en önemli ilke olarak

---

yoksun kalmıştır. Korkut Boratav**, Türkiye'de Devletçilik**, 1. B., Ankara, Savaş Matbaası, 1982, s. 10-11.; ayrıca Lozan Antlaşması Ticaret Sözleşmesi için bkz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945**), C. I, 3. B., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 173-184.

[11] Boratav, **a.g.e.**, s.31.

[12] Cem Ermence, **99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.63.

[13] Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)**, 1. B., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2005, s.34.

[14] 1921 yılında İstihlak-ı Umumi-yi Tensik ve Menafi-i Milliye-yi İktisadiye-yi Müdafaa Cemiyeti kurulmuştur. Alev Gözcü, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye**, Libra Yayınları, İstanbul, 2013, s. 376.

benimsenmiştir. Bu süreçte krizin Türkiye üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmek amacıyla belirlenen milli iktisat politikası çerçevesinde, bu politikayı destekleyici önemli kurumlar ortaya çıkmıştır. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti de bunlardan birisidir.[15] 1929 yılının Aralık ayında, *Türk parasının, milli iktisadı ve maliyeyi tehdit edebilecek kadar düştüğü zor günlerde kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*,[16] ekonomik bunalım karşısında alınacak önlemlerin belirleyicisi olma görevini üstlenmiştir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa himayesinde ve Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Paşa başkanlığında kurulan cemiyet, merkez olarak Ankara'yı seçmiştir. Ayrıca nizamnamesinin 4. maddesinde cemiyetin amaçları; halkı israfa karşı mücadeleye ve tutumlu yaşamaya alıştırmak, yerli malları korumak ve kullandırmak, fiyatlarını ucuzlatmaya çalışmak ve yerli malların sürümünü arttırmak olarak belirtilmiştir.[17]

Üstlendiği önemli görevlerden biri de toplumsal sorumluluk oluşturmak olan cemiyet, tasarruf ve yerli malı kullanımını teşvik etmek amacıyla çeşitli faaliyetler ve propagandalar organize etmiş, İstanbul, İzmir ve Ankara'ya ek olarak başka şehirlerde ve ilçelerde de şubeler açmıştır.[18] Yoğun bir çalışma programına girişen cemiyet, seminerler, mitingler ve sergilerin yanısıra yılda bir kere yapılan "*Tasarruf ve Yerli Malı Haftası*" gibi faaliyetlerle amaçlarına ulaşmayı hedeflemiştir.[19] Halka daha yakından tesir etmek amacıyla *İktisat ve Tasarruf* adlı bir dergi de çıkaran cemiyet, faaliyetlerinde sanayi sergisi, sanayi kongresi ve ziraat kongreleri gibi organizasyonları etkili birer araç olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu araçlara ek olarak halk üzerindeki etki alanını genişletmek

---

[15] Doğan Duman, "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, C. 1, S. 2, s. 129.

[16] **Cemiyetimizin 16 Ayı**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, Ankara, 1931, s. 1.

[17] **Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Nizamnamesi**, TBMM Matbaası, Ankara, 1929, s. 3.

[18] Gözcü, **a.g.e.**, s. 378.; Cemiyet illerde ve ilçelerde olmak üzere toplam 273 şube açmıştır. Bkz. Tekeli- İlkin, **a.g.e.**, s. 97.

[19] Tekeli- İlkin, **a.g.e.**, s. 94.

için çeşitli sloganlar da geliştiren cemiyet, iktisadi sorunları anlaşılır şekilde iletmek yolunu seçmiştir.[20] Böylece cemiyet, belirlenen iktisadi politikanın bütün kesimlere ulaştırılması konusunda sosyal bir sorumluluk da üstlenmiştir. Bu da, cemiyetin ekonomiyi aşan, sosyal programlara da sahip olduğunu ve hatta bu konuda iktidar ile de siyaseten uyumlu çalışmalar yürütüğünü göstermektedir.

Milli Sanayi Numune Sergisi

Milli iktisat politikasının hayata geçirildiği ve Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kurulduğu dönemde ekonomi gündemini meşgul eden sorunlardan biri de, yerli malı kullanımının nasıl yaygınlaştırılacağı konusu olmuştur. Bu doğrultuda yerli üretim malların kullanımının yaygınlaştırılması için öncelikle bu ürünlerin tanıtılması gerektiği şeklindeki fikirler ağırlık kazanmıştır. Sanayideki kalkınmanın bir göstergesi olan sergiler aracılığıyla tarım sanayi ürünleri ve güzel sanatlara dair eserler belirli bir düzende ilgilenenlere gösterilmiş veya tanıtılmıştır.[21] İşte bu özelliğinden dolayı, milli iktisata geçiş sürecinde halka daha hızlı ulaşmak amacıyla yerli malların tanıtıldığı sergilerin organize edilmesi düşüncesi gündeme gelmiştir.[22]

Milli Tasarruf ve İktisat Cemiyeti de milli iktisat politikasını yaymak ve benimsetmek amacıyla sergileri önemli bir araç olarak kullanma kararı almıştır. Cemiyetin bir sergi açmak kararını almasının ardından, bir heyet oluşturulmuş ve Türk sanayisini en iyi şekilde temsil edecek numunelerin toplanması için çalışmalara başlanmıştır. Öte yandan ilk aşamada bu ürünlerin sergide satışının yapılmasına sıcak bakılmamış olsa da, daha sonradan bu yöndeki fikirler değişmiş ve sergide bir satış bölümünün oluşturulmasına karar verilmiştir.[23]

---

[20] Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 96.

[21] R. Bahar Akpınar, "Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçişte Panayır-Sergi- Fuar- Festivalin Durumu ve Türkiye Örneği", **Milli Folklör**, 2004, Yıl. 16, Sayı. 64, s. 27.

[22] **Babalık**, 29 Ararlık 1929.

[23] **Milliyet**, 3 Nisan 1930; Yaşar Temiz, **1929-1938 Döneminde Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti**, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk

Özellikle yerli malları tanıtmak ve sürümleri arttırmak amacıyla organize edilen sergilerden ilki olan Milli Sanayi Numune Sergisi'nin Ankara'da açılmasına karar verilmiştir.[24] Sergiye katılacak olan fabrikalar, numune ürünlerini 1930 yılının Nisan ayının başlarında Ankara'ya göndermeye başlamışlardır.[25] Serginin başarılı olabilmesi adına Ticaret Vekaleti tarafından ticaret odalarına ve Valiliklere tamimler gönderilirken, propaganda ve teşvik ile gerekli olan tüm kolaylığın gösterilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.[26]

Milli iktisat politikasının somutlaştırılması ve tanıtılması açısından önemli bir yere sahip olan bu serginin tüm organizasyonu, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından gerçekleştirilmiştir.[27] Sergi, 20 Nisan 1930 tarihinde Ankara Türk Ocağı binasında[28] Başvekil İsmet Paşa'nın da katılımıyla açılmıştır. İsmet Paşa "*Milli iktisatta yeni bir hayata giriyoruz*" diyerek açılış kurdalesini kesmiş ve sergi önce davetlilere ve sonra da halka açılmıştır.[29] Serginin açılışına Başvekil İsmet Paşa'nın yanı sıra, Meclis Başkanı Kazım Paşa ile bazı mebuslar ve şehrin ileri gelenleri katılmıştır.[30]

Açılışta konuşma yapan İzmir Mebusu ve aynı zamanda Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umumi Katibi olan Rahmi Bey, serginin iki ay gibi kısa bir sürede dar bir bütçe ile hazırlandığını belirtmiş ve sergi mefhumunun artık banka ve borsa gibi iktisadın ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmiştir. Diğer yandan fabrikaların ve dükkanların mallarını depolardan çıkararak alıcının gözleri önüne koymanın önemine de de-

İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1991, s. 58.

[24] **Cemiyetimizin 16 Ayı,** s. 5.

[25] **Milliyet**, 3 Nisan 1930.

[26] Temiz, **a.g.e.**, s. 59.

[27] **Milli Sanayi Kataloğu**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1930, s. 4.

[28] Sergi yer yetersizliğinden dolayı Etnografya Müzesinde de kurulmuştur. **Hakimiyeti Milliye**, 21 Nisan 1930.

[29] **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Nisan 1930.

[30] **Milliyet**, 21 Nisan 1930.

ğinmiştir. Sergi yapmanın ve sergiye iştirak etmenin bir sanat olduğunu sözlerine ekleyen Rahmi Bey, halka yerli malları tanıtmak için sergilerin oldukça önemli bir rol oynadığının altını çizmiş ve sergiye ev sahipliği yapan Türk Ocağı'na ve Etnografya Müzesi'ne teşekkür etmiştir.[31]

Serginin düzenine ve detaylarına inildiğinde, yerli sanayinin pek çok alanına yer verdiğini söylemek mümkündür. Farklı pavyonlarda sergilenen farklı türlerdeki ürünler sergiyi gezenlerin oldukça ilgisini çekmiştir. Öncelikli dikkat çeken ürünler oyuncak, tütün, tekstil, dokuma ve mobilya sanayiine ait ürünler olmuştur. Özellikle oyuncaklar o zamana kadar Avrupa'ya dökülen paraların artık son bulacağını düşündürür nitelikte başarılı bulunmuş ve hatta birer sanat eseri olarak addedilmiştir. Öte yandan İstanbul Çocuk Esirgeme Derneği tarafından yapılan el işleri de sergideki yerini almış ve oldukça rağbet görmüştür. Edremit pavyonunda sergilenen zeytinyağları Türkiye'nin zeytinyağ üretimi konusundaki iddiasını ortaya koyarken, ziyaretçilere hediye edilen küçük şişelerde zeytinyağları ile bir nevi tanıtım yapılmıştır.[32]

Tüm bunların yanı sıra, Milliyet gazetesinin aktardığına göre, dar alana ancak intizamlı bir şekilde yerleştirilen numune ürünler arasında asma dalları ve üzümlerle süslenmiş olan alkollü içecekler bölümü serginin en zarif kısmını oluşturmuştur.[33]

Salahattin Refik Bey Fabrikası'nın mobilya ürünleri ile sanatkar Vasıf Bey'in sedef işleri de serginin en çok ilgi gören ve kıymetli ürünleri arasında yer almıştır. Tekstil alanında ise Bursa ipeklerinden üretilmiş olan çoraplar ve tekstil ürünleri Türkiye'nin ipek tekstili konusunda ne kadar ilerlediğini gözler önüne sermiştir.[34]

Serginin ikinci gününde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa da sergiyi ziyaret etmiştir. Sergide bir saat gezen Mustafa Kemal Paşa,[35]

[31] **Hakimiyeti Milliye**, 21 Nisan 1930.
[32] **Milliyet**, 21 Nisan 1930.
[33] **Milliyet**, 21 Nisan 1930.
[34] **Milliyet,** 21 Nisan 1930.
[35] **Cumhuriyet**, 22 Nisan 1930.

her numuneyi detaylı bir şekilde incelemiş, bilgiler almıştır. Grafikleri ve haritaları da inceleyen Mustafa Kemal Paşa, serginin satış kısmına da girmiş ve kehlibar işlerini, Karamürsel şapkaları ve kumaşlarını incelemiştir. Bunlara ek olarak kundura ve kumaş bölümünde özellikle yerli kumaşların ithal kumaşlardan farklarını sormuş ve yerli kumaşların ancak İngiliz kumaşlarıyla mukayese edilebileceği bilgisini almıştır.[36] Sergi hakkındaki görüşlerini; "*Sergi çok güzel, bunun devamını yapmak lazımdır…*" sözleriyle Rahmi Bey'e ileten Mustafa Kemal Paşa, bu türlü sergilerin devamını yapmak gerektiğinin altını çizmiştir.[37]

Türkiye'de yeni iktisat politikasının benimsenmesi yolunda önemli gelişmelerin yaşandığı bu günlerde, Türk sanayisinin gelişimine yönelik başka bir faaliyet daha gerçekleşmiştir. Milli Sanayi Numune Sergisi'nin açılmasından iki gün sonra, Mustafa Kemal'in hükümete bildirmiş olduğu iktisadi öneriler doğrultusunda oluşan Sanayi Kongresi düzenleme fikri hayata geçirilmiştir.[38] Ana gündemini ham madde, sermaye ve kredi, vergiler, standart meseleleri, sanayi eğitimi, nakliyat transferi gibi konuların oluşturduğu Sanayi Kongresi'nin açılışının Numune Sergisi ile yakın bir tarihte gerçekleşmesi ise tesadüfi değildir. Öyle ki, Milli Sanayi Numune Sergisi, Sanayi Kongresi'ne adeta rehberlik etmiştir.[39] Dolayısıyla bir yandan Türkiye'nin mevcut sanayi ürünleri görücüye çıkarken, diğer yandan da Sanayi Kongresi'nde hem mevcut durum değerlendirilmiş hem de ileriye dönük sanayileşme planları gözden geçirilmiştir. Bu bağlamda Milli Sanayi Sergisi'nin açılması ve hemen ardından Sanayi Kongresi'nin toplanması, bu iki gelişmenin paralel bir seyir izlediğini, hatta birbirlerini tamamladığını ortaya koymaktadır.

Yüz fabrikanın çeşitli numuneleriyle katıldığı Milli Sanayi Numune Sergisi 15 gün açık kalmış ve yoğun bir ilgiyle ziyaret edilmiştir. Diğer

---

[36] **Hakimiyeti Milliye**, 22 Nisan 1930.

[37] Temiz, **a.g.e.**, s. 62.

[38] Derviş Kılınçkaya (Yayına hazırlayan)**, 1930 Sanayi Kongresi Raporlar, Kararlar, Zabıtlar, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi,** 2. B., Ankara, Bildiren Yayıncılık, 2003, s.VIII-IX.

[39] Temiz, **a.g.e.**, s. 60.

yandan satış sergisinde de son güne kadar ürün satışları devam etmiştir. Halk yerli üretim mallara yoğun ilgi göstermiş ve neredeyse ihtiyaç duyduğu pek çok ürünü sergiden satın almıştır.[40] Öte yandan, serginin son gününde satıcılar ve ziyaretçiler arasında düzenlenen bir ankette serginin büyük fayda sağladığı, beklenenin üstünde satış yapıldığı ve yerli üretim malların halk üzerinde yarattığı tesirden memnun kalındığı şeklinde sonuçlar çıkmıştır. Sergiye ürünleriyle katılan üreticiler, bu serginin açılmasında öncü olan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'ne olan minnettarlıklarını da ifade etmişlerdir.[41]

Öte yandan sergiye eleştirel bakan çevrelerin varlığından da söz etmek mümkündür. Serginin kapanmasından bir süre sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde serginin elde ettiği başarı konusunda farklı görüşler dile getirilmiştir. İstanbul milletvekili Akçuraoğlu Yusuf Bey, sergide faydalı ürünlerin teşhir edildiğini söylerken, bu ürünleri lüks çerez eşyalar olarak nitelemiştir. Serginin daha geniş çaplı ve her kesime hitap edecek ürünlere yer vermesinin, amaca ulaşmada daha faydalı olacağını belirten Yusuf Bey, özellikle deriden yapılan eşyaların yüksek bütçeli olduğunu ifade etmiştir. Yusuf Bey'e karşılık söz alan İktisat vekili Şakir Bey ise sergi hazırlığı için sürenin kısıtlı olduğunu, bu nedenle ülkenin her yanından numune almak imkanının bulunmadığını ifade etmiştir. Öte yandan sergi faaliyetlerini daha sistematik hale getirmek amacıyla çalışmaların sürdüğünü belirten İktisat Vekili, gerek yurt içindeki gerekse uluslararası zemindeki sergilerde daha hazırlıklı olunacağını belirtmiştir.[42]

İktidara yakın bir isim olan Akçuraoğlu Yusuf Bey'in eleştirisi ile İktisat Vekili Şakir Bey'in açıklamalarına bakıldığında, serginin ilk olması hesabıyla belli bir heyecan yarattığı, ancak yine de zamanın yetersizliğinden dolayı bazı eksikliklerinin, daha doğrusu organizasyon noksanlıklarının bulunduğu söylenebilir. Ama ne olursa söz konusu sergi,

[40] **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1930.

[41] Temiz, **a.g.e.**, s. 61.

[42] **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt:19, İçtima: 3, 60. İnikat, 18.5.1930, s. 122.

sonraki yıllardaki benzeri sergiler için bir başlangıç, bir deneyim, hatta bir model olmuştur denebilir.

Her ne kadar Milli Sanayi Numune Sergisinden birkaç ay önce, Ocak 1930'da İstanbul'da yalnızca kadınlara ve kadın eşyalarına tahsis edilmiş bir sergi açılmış olsa da,[43] aynı yılın Nisan ayında açılan ve farklı bir nitelik taşıyan Milli Sanayi Numune Sergisi, yukarıda da vurgulandığı gibi, daha sonra yapılacak sergiler için bir örnek teşkil etmiştir. Öyle ki Milli İktisat anlayışının bir devamı olarak 1930'lu yıllarda Ankara, İstanbul, Konya, Samsun, Balıkesir, Bursa ve Adana gibi şehirlerde pek çok yerli malı sergileri açılmıştır.[44]

Yeni iktisadi uygulama adına organize edilen Milli Sanayi Numune Sergisi ve Sanayi Kongresi'nin hemen ardından hükümetin hazırladığı iktisadi program 21 Mayıs 1930 tarihinde TBMM'ye sunulmuş,[45] bu da iktisat politikasındaki değişimin somutlaşan ilk göstergesi olmuştur.[46]

1930 yılında organize edilen Milli Sanayi Numune Sergisi'nden bir yıl sonra açılan İkinci Milli Sanayi Sergisi, hem bir önceki yıl gerçekleşen Numune Sergisi'nin başlattığı geleneği devam ettirmiş hem de bir yıllık süre içinde Türkiye sanayisindeki gelişmeleri gözler önüne sermiştir. İkinci Sanayi Sergisi'nin açılışında konuşma yapan İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umumi Katibi Rahmi Bey, Türkiye'nin kendi çabasıyla sanayi kurmasının Cumhuriyet rejiminin bir özlemi olduğunu ifade etmiş, yerli malının zaferinin günden güne kesinleştiğini belirtmiştir. Sözlerine yerli malı kullanımının milli bir borç olduğunu ekleyerek devam eden Rahmi Bey, yerli malın zaferinin aynı zamanda milli zeka ve milli şuurun zaferi olduğunun altını çizmiştir.[47]

---

[43] İlkin-Tekeli, **a.g.e.**, s. 120.

[44] **On Yıl İktisat Sergisi Klavuzu**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1933, s. 8.

[45] Tekeli, İlkin, **a.g.e.**, s.125.

[46] Yüksel, **a.g.e.**, s. 94.

[47] Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktidat Politikası**, I. Cilt (1929-1932), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988, s. 133.

1933 yılında açılan On Yıl İktisat Sergisi de, Milli iktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından desteklenen bu tür sergilerden biridir. Ne bir numune ne de bir koleksiyon sergisi niteliği taşıyan On Yıl İktisat Sergisi, milli iktisat anlayışının ne derece ilerlediğini ortaya koymayı amaçlayan bir sergi olmuştur.[48] Öncekilerden farklı olarak bu sergide, sanayiye ek olarak ziraat alanındaki gelişmelere de yer verilmiş, hayvan yetiştirme salonu, umumi ziraat salonu, sanayileşen Türkiye salonu şeklinde bölümler oluşturulmuştur.[49] Dolayısıyla 1930'dan 1933'e kadar geçen süreçte Türkiye'nin yalnızca sanayideki gelişimine değil, ziraat alanındaki gelişmelere de hız verdiğini söylemek mümkündür. Bunun bir diğer göstergesi de 1934 yılında Sergievi'nde açılan sergidir. Bu sergi özellikle Lozan'dan önce ve Lozan'dan sonra bölümleriyle Türkiye'nin cumhuriyet döneminde sanayi alanında ne derece geliştiğini gözler önüne sermiştir. Diğer yandan Sergievi sergisine katılan fabrikaların sayısındaki artış da bu gelişimi gözler önüne sermektedir.[50] Bu süreçten sonra belirli aralıklarla devam eden sergi açma geleneği Türkiye'nin sanayi alanında kaydettiği gelişmelerin somutlaştırılması açısından önemli bir araç olmuştur.

SONUÇ

Oldukça kısa bir sürede organize edilen Milli Sanayi Numune Sergisi, toplumla buluştuğu 15 günlük zaman zarfında yoğun bir ilgiyle karşılanmıştır. Hem numune ürünlerin yer aldığı hem de satış yapılan bu serginin her yönüyle modern bir sergiden beklenen özelliklere sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Gerek mekanın darlığı gerekse yeterli hazırlık sürecinin olmaması ve bazı ürünlerin fiyatlarının yüksek oluşu kimi kesimler tarafından eleştirilmiştir. Ancak şu da bir gerçektir ki, Milli Sanayi Numune Sergisi, yeni bir iktisadi düşüncenin hayata geçirildiği ve dünya ekonomik bunalımından korunma yollarının arandığı

[48] **On Yıl İktisat Sergisi Klavuzu**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1933, s. 4.

[49] **On Yıl İktisat Sergisi Klavuzu**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1933, s. 5-7.

[50] Temiz, **a.g.e.**, s. 63.

bir dönemde, yerli sanayiye ağırlık verilmesi ve halkın yerli malı kullanmaya teşvik edilmesi adına atılmış önemli adımlardan bir tanesidir. Bu yönüyle Milli Sanayi Numune Sergisi bir iktisadi pratiktir ve gelişimin test edildiği bir alandır.

Bu doğrultuda, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'ndan korunma yolları arayan devlet, milli iktisada ağırlık verirken, bu yeni görüşün halk tarafından bir an önce benimsenmesi ve yerli üretim mallarına olan ilgiyi arttırmak amacıyla en etkili araç olarak sergileri kullanmıştır. Daha açık bir deyişle söz konusu sergi, iktisat politikalarıyla ilgili kararlar alan siyasiler ile bu kararları uygulayan bürokratlar için bir halkla ilişkiler çalışması olmuştur.

Öte yandan, yiyecek-içecek, tekstil, dokuma, mobilya ve oyuncakların da yer aldığı bu sergi, sanayinin belli bir alanıyla sınırlı kalmamış, yerli üretim mallarla toplumun hemen her kesimine ulaşmayı hedeflemiştir. Böylece gelişen Türkiye sanayisinin farklı üretim kollarıyla toplumun farklı ihtiyaçlarını karşılayabileceği ortaya konmaya çalışılmış ve topyekün bir kalkınma hedeflenmiştir. Dolayısıyla serginin yalnızca belli bir kesime değil oldukça geniş bir kitleye ulaşmaya hedeflediği söylenebilir.

Bu sergi, Türkiye'nin hem sergi kültürünü benimsemesi açısından bir örnek hem de sergide ürünleri yer alan sanayiciler ve katılımcılar açısından memnuniyet verici bir gelişme olmuştur. Yerli malı kullanımının yaygınlaştırılması için bir propaganda aracı olarak organize edilen sergi, Başbakan İsmet Paşa ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından da beğeniyle gezilmiştir. Devletin en üst yetkililerinin yakından ilgilenmesi sergiyi, daha güçlü kılmış ve halk arasındaki katılımın artmasına yol açmıştır.

Sergi, sanayi toplumuna geçişte, özellikle halk ile eklemlenme konusunda da önemli bir katkı sağlamıştır. Böylelikle halk, üretilen yerli ürünleri daha yakından görme, inceleme ve hatta satın alma fırsatı bulmuştur. Bu yolla halkın, iktisadi politikayla ilgili alınan kararlara katılımı

sağlanmış, daha doğrusu halkın yeni iktisat politikasına yabancılaşmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Öte yandan Numune Sergisi yalnızca ekonomi alanına katkı sağlamakla kalmamış, halkın sergi gezme kültürüyle tanışmasında da etkili olmuştur. Zira daha sonra açılan sergiler için daha kapsamlı hazırlıkla yapılmış, hatta halkın daha bilinçli gezmesi için çeşitli broşürler dahi hazırlanmıştır. 1930'lu yıllarda iktisadi gelişmenin aynası olma görevini üstlenen pek çok sergi, Milli Sanayi Numune Sergisi'nin başlattığı bu geleneği devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Cemiyetimizin 16 Ayı, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, Ankara, 1931.

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Nizamnamesi, TBMM Matbaası, Ankara, 1929.

Milli Sanayi Kataloğu, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1930.

On Yıl İktisat Sergisi Klavuzu, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1933.

TBMM Zabıt Ceridesi

Süreli Yayınlar

Babalık

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Milliyet

Araştırma Eserleri

AKPINAR, R. Bahar, "Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçişte Panayır- Sergi- Fuar- Festivalin Durumu ve Türkiye Örneği", **Milli Folklör**, 2004, Yıl: 16, Sayı: 64.

BORATAV, Korkut **Türkiye'de Devletçilik**, 1. B., Ankara, Savaş Matbaası, 1982.

_____, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, 1.B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, Şubat 1988.

DUMAN, Doğan, "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, cilt:1, Sayı: 2.

ELDEM, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

ERMENCE, Cem, **99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

ERTAN, Temuçin Faik, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Başvuru Kitaplığı, Ankara, 1994.

GÖZCÜ, Alev, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye**, Libra Yayınları, İstanbul, 2013.

GÜRSOY, Melih, **Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri,** İstanbul, Metis Yayınları, 1989.

KAZGAN, Gülten, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)**, 1. B., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2005.

KILINÇKAYA, Derviş, (Yayına hazırlayan), **1930 Sanayi Kongresi Raporlar, Kararlar, Zabıtlar, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi,** 2. B., Bildiren Yayıncılık, Ankara, 2003.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, 4. B., Sermaye Piyasası Kurulu Yay., Ankara, 1997.

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945**), C.I, 3. B., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

ŞAHİN, Hüseyin, **Türkiye Ekonomisi- Tarihsel Gelişimi- Bugünkü Durum,** 5. Basım, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1998.

TEKELİ, İlhan- İlkin, Selim, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, C.I., İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ocak 2009.

TEMİZ,Yaşar, **1929-1938 Döneminde Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti**, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1991.

TOKGÖZ, Erdinç, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2009)**, 9. B., İmaj Yayınları, Ankara, 2009.

CUMHURİYETİN İLK EKONOMİK KURUMLARINDAN ALPULLU ŞEKER FABRİKASI'NIN TÜRKİYE'NİN EKONOMİK VE SOSYAL YAŞAMINA KATKILARI

Hüsnü TEKEŞİN*

ÖZET

Alpullu Şeker Fabrikası, Cumhuriyetin ilk yıllarında Kırklareli ilinin Alpullu kasabasında, 5 Nisan 1925'de şeker fabrikalarının kurulması ve ayrıcalıkları hakkında kanunun kabul edilmesi sürecinde özel teşebbüsten doğan ve 14 Haziran 1925 tarihinde 500.000 TL sermaye ile teşekkül eden İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi tarafından kurulmuştur. Temeli 25 Aralık 1925 tarihinde atılan ve 26 Kasım 1926 tarihinde işletmeye açılan Alpullu Şeker Fabrikası, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk şeker üretiminin yapıldığı fabrika olmuştur. Alpullu Şeker Fabrikası, Osmanlı Devleti döneminde ithal edilen ve halkın çok pahalıya tükettiği şekerin ülke içinde üretilmesinde önemli bir paya sahip olmuştur. Alpullu Şeker Fabrikası, Atatürk döneminde atılan ekonomik adımlarda öncelik verilen şeker endüstrisinin en önemli somut örneğidir ve gerek bölgesel kalkınma gerekse ulusal kalkınmada önemli bir pay sahip olmuştur.

Alpullu Şeker Fabrikası, Ergene Nehri ve tren yoluyla ilişkilendirilerek konumlanan, toplumsal kalkınmanın güzel bir örneği olduğu gibi ekonomik olguların göstergesini de bünyesinde barındırmıştır. Sadece ekonomik üretime katkı sağlama noktasında öneme sahip değildir, aynı zamanda sosyal yaşamın kültürel boyutta da biçimlendirmesini sağlamıştır. İktisadi faaliyetlerinin yanında bölgeye sosyal imkânlar da getirmiştir. Halkın öğrenim düzeyini artırmış ve ekonomik düzeyi de yükseltmiştir. Fabrika ve yerleşkesi, sosyal ve kültürel açıdan içerdiği ilkokul, lise, hastane, sinema, yazlık

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, (husnute@gmail.com).

sinema, gazino, spor tesisleri, lojmanlar, müze niteliğindeki Ergene Köşkü, alışveriş mekânları, sıra dükkânlar, kooperatif binası ile çalışanının ve yöre insanının modernleşmesi olgusunu yöreye getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Türkiye Sanayii, İktisat Tarihi, Şeker Sanayii, Tarım, Alpullu, Şeker, Şeker Üretimi, Trakya, Kırklareli, Babaeski.

THE CONTRIBUTIONS OF ALPULLU SUGAR FACTORY, WHICH WAS ONE OF THE FIRST ECONOMIC FOUNDATIONS OF THE REPUBLIC, TO TURKEY'S ECONOMIC AND SOCIAL LIFE

ABSTRACT

Sugar Works of Alpullu was founded in the first years of Republican Era in Alpullu which is a small town near Kırklareli. After having been approved the law of constitution and concession of Sugar Works on 5th April, 1925 by the government it was constituted by Sugar Works of Istanbul and Thrace, a Turkish joint-stock Company, as a private enterprise with the capital of 500.000 TL on 15th June, 1925.Alpullu, whose foundation was laid on 25th December 1925 and opened up on 26th November 1926 was the first sugar company in Turkey. The Sugar Works of Alpullu played a key part in producing sugar indoors whereas in Ottoman Era it had been imported and consumed expensively by public body. Alpullu Sugar Factory is the most concrete sample of sugar industry which was given priority at economic steps in Atatürk era and it had important part in terms of both regional and national development.

Besides being a good example of the population development which was positioned by correlating Ergene River and train way, Alpullu Sugar Factory also held indications of economic matters inside its body. It did not only have an important effect on the point which supplied contribution to economic production, but it also shaped social life in terms of culturel aspect. Besides its economic activities, it also brought social facilities to the region. It increased the education level of population and also improved economic stiuation. In terms of social and culturel life, fabric and campus brought modernization fact of indigenous people to the region with elementry school, high school, hospital, cinema, summer cinema, club, sports facility, state house, Ergene Köşkü, shoopping place, a row of shops and state building.

Key Words: Republican Era, Industry of Turkey, History of Economics, Industry of Sugar, Agriculture, Alpullu, Sugar, Production of Sugar, Sugar Beet, Thrace, Kırklareli, Babaeski.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, son yüzyılında uzun süren savaşlar sonucunda büyük toprak kayıpları yaşamıştır. Ekonomik yönden de güç kaybeden Osmanlı Devleti, Batı'da gerçekleşen sanayi ve iktisadi kalkınmayı takip edememiş, son dönemlerinde uygulanmaya çalışılan "Milli İktisat Politikası" da, kaçınılmaz sonu önleyememiştir. Cumhuriyet, Osmanlı Devleti'nden miras olarak yıkık bir ülke devralmıştır.

Osmanlı Devleti'nin, ithalatın önemli bir kalemi olan şekerin ülke içinde üretilmesi, tarıma dayalı endüstrinin kurulması yönündeki girişimleri başarısız olmuştur. 93 Harbinden Trablusgarp ve Balkan Savaşları'na ve Birinci Dünya Savaşı'ndan İstiklâl Savaşı'na kadar askeri yenilgilerle boğuşulan dönemde şeker sanayi ile ilgili sağlıklı ve önemli adımlar atılması mümkün olmamıştır. Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşması sonucunda Lozan'da barış görüşmeleri başlamış, görüşmelerin kesintiye uğradığı bir sırada İzmir'de gerçekleştirilen Birinci Türkiye İktisat Kongresi'nde, şeker sanayisini ilgilendiren bir karar da alınmıştır.

Şeker sanayisinin önünü açacak gelişmeler ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sonrasında olmuş ve 5 Nisan 1925'de şeker fabrikalarının kurulması ve ayrıcalıkları hakkında kanun kabul edilmiştir. Cumhuriyetin ilk on bir yılında Alpullu Şeker Fabrikası (1926), Uşak Şeker Fabrikası (1926), Eskişehir Şeker Fabrikası (1933) ve Turhal Şeker Fabrikası (1934) açılmıştır. Alpullu Şeker Fabrikası, Cumhuriyet döneminde kurulan ilk şeker fabrikasıdır ve Osmanlı Devleti döneminde ithal edilen ve halkın çok pahalıya tükettiği şekerin ülke içinde üretilmesinde önemli bir paya sahip olmuştur.Bu bildiride bölgesel ve ulusal kalkınmamızda önemli bir pay sahibi olan Alpullu Şeker Fabrikasının nasıl kurulduğu; Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yaşamına ne tür katkılar yaptığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bildiri "Alpullu Şeker Fabrikası Tarihi" adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

1. Atatürk Döneminde Şeker Politikaları ve Şeker Sanayi

1.1. Osmanlı Devleti'nde Şeker Sanayi Kurma Girişimleri

Osmanlı Devleti'nde şeker fabrikalarının kurulması, şeker sanayisinin geliştirilmesi amacıyla girişimcilere çeşitli ayrıcalıklar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde şeker sanayisinin önemi konusunda propaganda faaliyetlerine ağırlık verilmiştir ve *"Şeker Fabrikası"* adlı kitap Mekke-i Mükerreme Eski Sıhhiye Tabibi Mehmet Raif Efendi tarafından tercüme edilerek, 1888 tarihinde Padişah iradesiyle Matbaa-i Âmire'de bastırılmıştır. Devlet, ülkenin bazı yerlerinde şeker kamışı ve şeker pancarı tarımının yaygınlaşması için deneme üretimleri gerçekleştirdiği gibi, şeker fabrikalarının kurulması için de teşviklerde bulunmuştur[1].1840, 1867, 1880, 1899 ve ondan sonraki yıllarda da şeker fabrikası kurmaya yönelik bazı girişimler olmuşsa da başarıyla sonuçlanmamıştır[2].Osmanlı Devleti'nin ülkede şeker sanayi ve diğer sanayi alanlarında ileri adımlar atmasında, yüzlerce yıldır süregelen kapitülasyonların ve ağır koşullarla kabul edilmiş ticari antlaşmalar sonucunda gümrük bağımsızlığının kaybedilmesi, iç piyasanın yabancı malların rekabet alanı haline gelmesi engelleyici bir unsur olmuştur[3]. Bunların yanında şeker kamışı ve şeker pancarı tarımının yaygın olmaması, halkın bu konuda yeterince bilgi sahibi olmayışı ve sermaye sorunu da şeker sanayinin gelişememesinde etkili olmuştur[4].

1.2. Cumhuriyet Dönemi Şeker Sanayii Kurmak İçin Yapılan Düzenlemeler ve Teşvik Yasaları

Cumhuriyet öncesinde ülkemizde Şevket Süreyya Aydemir'in ifade ettiği gibi; *"Kendi gümrükleri üstünde bağımsızlığı bulunmayan ve iç pazarları*

---

[1] Mehmet Karayaman, "Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXV, S.1, Bornova İzmir, Temmuz 2010, ss.299-301.

[2] Ömer Alp, "Cumhuriyet ve Şeker Sanayiimiz", **Pancar**, Ekim 1983, S.322, s.5.

[3] A.g.m., s.5.

[4] Karayaman, a.g.m., s.315.

her çeşit yabancı eşyasının açık müdahale ve rekabet alanı olan bir memlekette, şeker sanayisi gibi ancak sistemli himaye altında gelişebilecek bir iş şubesinin doğması ve yaşayabilmesi"[5] mümkün olmamıştır. Fakat 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında Lozan Görüşmeleri'nin kesintiye uğradığı bir dönemde İzmir'de düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi ile ülke ekonomisine yeni bir yön verilmeye çalışılmış, çeşitli meslek gruplarından gelen üyelerin katılımı ile ülke sorunlarına yönelik yeni çözüm önerileri tartışılmıştır. İzmir İktisat Kongresi sonunda alınan kararlar arasında yer alan 16. Madde, şeker sanayisi için önemli bir maddedir ve bu maddede, *"Memleketimizde pancar yetiştirilerek, şeker fabrikaları tesis ve ziraatta münavebe usulünün tevsii ve bu suretle hayvanlarımızın ve hububatımızın ıslah ve çoğaltılması"* gerektiği ifade edilmiştir[6].

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşmasının getirdiği adli, mali, siyasi ve iktisadi bağımsızlık, şeker sanayisinin kurulmasına yol açan ilk hareketlere zemin hazırlamıştır. Lozan Antlaşması bağımsız, modern Türk Devletinin kuruluşunu sağlayan kararların alındığı önemli bir antlaşma olduğu kadar Türk sanayisi için de önemli bir antlaşmadır[7].Türkiye'de şeker sanayisini kurma girişimlerine ulusal karakterini veren Cumhuriyet rejimi olmuştur[8]. Bu yüzdendir ki Türkiye'de şeker sanayisinin tarihi Cumhuriyetin tarihi ile başlamıştır[9].Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet, temel tüketim ve ara malları alanında ithal ikamesi sağlamak amacıyla un, şeker, pamuk, kömür, demir ve akaryakıt üretimine özellikle öncelik vermiştir. Üç beyazlar ve üç karalar da denilen bu ürünlerin üretilmesi ile dışa karşı bağımlılığın azaltılması hedef-

---

[5] Şevket Süreyya Aydemir, "Şeker İstiklali ve 160.000 Ton Türk Şekeri", **Kadro**, İkinci Teşrin 1932, S.11, s.5.

[6] A. Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989, s.30.

[7] **Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Şeker Sanayi**, TŞFAŞ Yay. Ankara, Ekim 2003, s.7; Gülgün Akbaba, "Türk Şekeri 62 Yaşında", **Bilim ve Teknik**, C.21, S.229, Ağustos 1988, s.39.

[8] Turan Veldet, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, TŞFAŞ Neşriyatı, Ankara, 1958, C.1, s.55.

[9] Aydemir, a.g.m., s.5.

lenmiştir. Lozan Barış Anlaşması'nın kabulünden sonraki süreçte İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararların da etkisiyle şeker fabrikalarının kuruluşunu desteklemek amacıyla bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır[10].25 Ocak 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından, "Şeker Fabrikaların Tesisinin Teşvikine Dair Kânûn" teklifi hazırlanarak TBMM'ne sunulmuştur[11]. TBMM tarafından şeker sanayi ile ilgili olarak çıkarılan ilk kânûn 5 Nisan 1925 tarih ve 601 sayılı "Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyaz ve Muafiyet Hakkında Kânûn" olmuştur[12]. Kabul edilen kânûnla, şeker fabrikası kurmak isteyen gerçek ve tüzel kişilere çeşitli vergi muafiyetleri, imtiyazlar, pancar ekim ve üretiminde arazi mahsul vergisinden istisna, nakliye tenzilatı, memur, hizmetli ve işçilerin vergiden muaf olmaları gibi yardım ve kolaylıklar sağlamıştır. Yani kısaca bu kânûn, Türkiye'de Şeker Sanayisinin kuruluşunu sağlayacak ve destekleyecek önlemlerin alınmasını sağlamıştır[13].

Lozan Barış Antlaşması'na bağlı Ticaret Sözleşmesi'nin üçüncü maddesine göre Türk Hükümeti, gümrük tarifelerini değiştirme serbestîsini, sözleşmenin yürürlüğe girmesinden beş yıl sonra kazanacaktı. Bu süreçte de inhisarlar kurabileceği de kabul edilmiştir. Bu sözleşme gereğine uygun olarak, şeker sanayisi ile ilgili kabul edilen bir diğer kânûn ise "Şeker İnhisar Kânûnu" olmuştur[14]. Kasım 1925 tarihinde hazırlanan ve 25 Ocak 1926 tarihinde TBMM'de görüşülerek kabul edilen,

---

[10] Mehmet Karayaman, **Nuri Şeker ve Uşak Şeker Fabrikasının Kuruluşu**, Uşak Akademi Kitapevi Yay., Uşak, s.4.

[11] **BCA**, 30.18.1.1./12.72.9.

[12] **Şeker Fabrikalarına Bahş Olunan İmtiyaz ve Muafiyet Hakkında Kanun,** bsy. yok, 1341/1925.

[13] Alp, a.g.m., s.6. Kânûnu hazırlayanlar, ülkenin diğer ülkelere göre nüfus başına şeker tüketiminin düşük olması (1913 istatistiklerinde ABD'de 38, 8; İngiltere'de 39, 2; İsviçre'de 29, 1; Fransa'da 19, 1; Almanya'da 24, 8 ve Türkiye'de 5, 9 kg), 30 milyon liralık bir milli servetin yurtdışına çıkmasının engellenmesi, güçlü bir şeker sanayinin ekonomik ve sosyal hayatın ve ziraatın gelişmesine sağlayacağı büyük katkılar, birçok çiftçi, işçi ve tüccara geniş bir eylem alanı açması, ileride devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağı olma ihtimali, dışa bağımlılığın ortadan kaldırılması gibi yararları düşünerek bu kânûnu çıkartmışlardır. A.g.m., ss.6-7.

[14] Bülent Su, "Ekonomi ve Endüstri Bakımından Şekerin Tarihi", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl: 8, S.186, 7 Ekim 1947, s.23.

bu kânûn ile şekerin Türkiye'ye girişi ve dağıtımı devletin kontrolüne alınmıştır[15].Hükümet, 724 Sayılı kânûn ile şeker ithalini kontrole alarak, içerde imal olunan şekerleri tamamen satın almayı kabul etmiş ve o zaman için gümrük resmi oranlarını değiştirmek suretiyle yapabilmek imkânına sahip bulunmadığı korumayı, tekel yoluyla kurmayı düşünerek, yerli şekeri yabancı rekabeti karşısında koruyabilmek için, gerekli önlemleri almaya çalışmıştır[16].Hükümet, ayrıca 14 Teşrin-i Sânî (Kasım) 1926 tarihinde kabul ettiği bir kararnamede Alpullu'da fabrika'nın işleyeceği şeker pancarının nakliyatı amacıyla demiryolu makasları kurulmasının önünü açan bir karar almış ve ulaşım sorununun çözülmesi için adımlar atmıştır[17].7 Nisan 1926 tarihinde 232 Sayılı "Şeker ve Petrolden Duhuliye Resmi Alınmayacağı Hakkında Karar" ile şekerden duhuliye vergisi alınmaması kararlaştırılmıştır[18]. 24 Mayıs 1926 tarihli ve 4/405/2074 numaralı *"Şeker, Benzin ve Petrolden Alınacak Rüsum Hakkında Karar"* ile de, **şeker sanayisi geliştirilmeye çalışılmıştır**[19]. **İlk kez 1913'de çıkarılan**, 1924'te düzenlenen ve 1927'de son şeklini bulan"Teşvik-i Sanayi Kânûnu", **şeker sanayisini destekleyen maddeler içermiştir.Teşvik-i Sanayi Kânûnunun 12. Maddesi gereğince devlet; özel idareye ve belediyelere ait kurumlara lâzım olan**, memleketin içerisinde yeterli miktarda imal edilebilen ürünlerin ve mahsulâtın hariçten getirilecek maddelere tercih ederek ve zikredilen kurumların ihtiyacının dışarıdan % 10 pahalı dahi olsa yerli üretimi ile temini lâzım gelmekte olduğundan şeker ihtiyaçlarının Alpullu ve Uşak şeker fabrikaları üretiminden sağlamaya yönelik kararlar alınmıştır[20]. Bu maddelere göre bir şeker fabrikasının kuruluşu için 601 Sayılı Kânûnda sağlanan kolaylıklardan daha fazlasını elde etmek mümkün olmuştur.Şeker Fabrikaları için gereken malzemele-

[15] Karayaman, **a.g.e.**, s.5.

[16] Veldet, **a.g.e.**, C. 1, s.242.

[17] **BCA**, 30.0.18.01.01/021.69.7.

[18] **BCA**, 30.10.0.0/212.440.4.

[19] **BCA**, 30.10.0.0./8.45.22.

[20] **BCA,** 18.0.0.9/243.1214.7

rin yurtdışından getirilmesi konusunda, devlet gereken yardımları da yapmaya çalışmıştır ve malzemelerin yurtiçine sokulması konusunda gerekli izinleri vermiştir[21]. 14 Haziran 1935 tarihinde çıkarılan 2785 Sayılı kânûnla; içerde üretilecek ve ithal edilecek şeker miktarının hükümet tarafından belirlenmesine, her yıl üretilen şekerin 55 bin ton kadar kısmından kristal şekerin kilosuna 4 kuruş ve küp şekerin kilosunda 10 kuruş istihlak vergisi alınmasına, iç üretim ihtiyacı karşılayamadığı zaman dışarıdan yapılacak ithalattan kilo başına 15 kuruş gümrük vergisi alınmasına karar verilmiştir[22]. 601 Sayılı Kânûn, 1956 yılına kadar bazı değişikliklerle yürürlükte kalmış, bu tarihten sonra 6747 Sayılı *"Şeker Kânûnu"* yürürlüğe girmiştir[23]. 01.07.1956 tarihinde yürürlüğe giren Şeker Kânûnu ile şeker sanayisinde sermaye genişlemesini desteklemeye, çiftçi haklarını korumaya, şeker üretimini ve dış satımını teşvike, sabit faktörlü bir istihlâk (tüketim) vergisi rejimi kurmaya yönelik adımlar atılmış, şeker sanayisine yeni bir yön verilmiştir[24]. Şeker sanayisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kurduğu sanayiden biri olmuştur. Bu sanayinin kurulmasında ise özellikle milli iktisat düşüncesini yerleştirmek ve ülke ziraatını geliştirmek amaçları güdülmüştür[25].

1.3. Cumhuriyet Döneminde Kurulan Şeker Fabrikaları

Atatürk döneminde şeker sanayinin kurulması için gerekli yasal düzenlemeler ve çeşitli muafiyetlerden sonra şeker fabrikalarının kurulması için çeşitli adımlar atılmış ve bu dönemde 4 şeker fabrikası hizmete girmiştir. Bunlar; Alpullu, Uşak, Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikalarıdır.1930 yılında Alpullu Şeker Fabrikası'nı ziyaret eden Atatürk;

---

[21] Alpullu Şeker Fabrikası'na yurtdışından malzemeler getirilmesi konusunda verilen izinler için bkz: **BCA**, 30.18.1.2./39.64.13;**BCA**, 30.18.1.2./39.66.14.

[22] Erol Zeytinoğlu, **Türkiye'de Şeker Endüstrisi**, İskender Matbaası, İstanbul, 1964, s.48.

[23] **Şeker Kanunu**, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1957.

[24] Baha Tekand, "Türkiye Şeker Sanayii", Turan Veldet, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, TŞFAŞ Neşriyatı, Ankara, 1958, C.1, s.VII.

[25] Suphi Argon, **Şeker Sanayii ve Pancar Ziraatinin Ehemmiyeti**, TŞFAŞ. Neşriyatı, İstanbul, 1944, s.2.

"Memleketimizin her müsait bölgesinde şeker fabrikalarının çoğalması ve bu suretle memleketin şeker ihtiyacının temini, mühim hedeflerimiz arasında tanınmalıdır"[26], ifadelerini kullanmıştır. Atatürk, 1937'de Pertek'te yaptığı bir konuşmada da *"Şeker fabrikalarının sayısı yirmiye çıkmaz ve şekeri ekmek kadar kolay alınır hale getirmezsek, gürbüz çocuklara hasret kalacağız"* demiştir. Türkiye'nin şeker ihtiyacı uzun yıllar boyunca, bu dört fabrika ile karşılanmaya çalışılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında izlenen ekonomik ve sosyal politikalar çerçevesinde şeker fabrikaları kalkınmanın olmazsa olmaz unsuru sayılmışlar ve yatırım programlarında ayrıcalıklı yer tutmuşlardır[27]. 1950'li yıllarından itibaren yeni şeker fabrikaları kurularak Atatürk'ün hedeflemiş olduğu şeker sanayisini geliştirme ve iktisadi bağımsızlığın sağlanması hususunda önemli adımlar atılmıştır. Atatürk'ün sözlerine uygun olarak Türkiye Şeker Sanayi'sinde 1930'larda olduğu gibi 1950'li yıllarda da yeni şeker fabrikalarının kurulduğu görülmüştür. 1953 yılında Adapazarı, 1954'te Konya, Amasya, Kütahya, 1955'te Susurluk, Burdur, Kayseri, 1956'da Erzurum, Erzincan, Elazığ, Malatya, 1962 ve 1963'te Ankara ve Kastamonu; 1977'de Afyon; 1980-1992 yılları arasındaki süreçte Muş, Ilgın, Bor, Ağrı, Elbistan, Erciş, Ereğli, Çarşamba, Çorum ve Kars; 1998'de Yozgat Şeker Fabrikaları işletmeye açılmıştır.[28]

2. Alpullu Şeker Fabrikası'nın Kuruluşu

Alpullu, Kırklareli'nin Babaeski İlçesi merkez bucağına bağlı, Babaeski'nin 7 km güneydoğusunda, kendi adındaki demiryolu istasyonundan 4 km uzakta olan bir yerleşim yeridir. Ergene Nehri buradan geçmektedir[29]. Alpullu Kasabası fabrikaya bağlı olarak kurulmuştur. Bu nedenle Alpullu, Cumhuriyet Dönemi'nde kurulmuş bir kasabadır. Alpulu, köy tüzelkişiliğine 1932 yılında kavuşmuştur.1964 yılında Belediye

[26] "İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi, Alpullu Şeker Fabrikası, Küşâd-ı Resmî Hatırası, 26 Teşrin-i Sâni 1926, Alpullu Şeker Fabrikası Anı Şeref Defteri", **Alpullu Şeker Fabrikası Arşivi**.

[27] **Tarım ve Köy**, S.132, Mart-Nisan 2000, ss.35-36.

[28] **Tarım ve Köy**, s.36.

[29] ***İnönü Ansiklopedisi***, "Alpullu Şeker Fabrikası" Maddesi, Milli Eğitim Basımevi, C.2, Ankara, 1948, s.188.

teşkilatı kurulmuştur. Fabrika yeri bir Rum'un çiftliğidir ve Papakiridin Çiftliği olarak anılmıştır[30].

2.1.İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nin Kurulması

"İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi"(İTŞFTAŞ), 14 Haziran 1925 (1341) tarihinde kurulan 500.000 TL sermayeli[31] özel bir girişimden doğmuştur. Alpullu Şeker Fabrikası, 5 Nisan 1341 (1925) tarihli ve 601 sayılı Şeker Kânûnu'nun Büyük Millet Meclisince kabulünün ardından hükümet ileri gelenlerinden aldıkları direktif ile harekete geçmesi sonucunda İTŞFTAŞ tarafından kurulmuştur[32]. İTŞFTAŞ 21 Haziran 1925 tarihinde çıkan bir kararname ile resmen kurulmuştur[33].5 Nisan 1925'te TBMM tarafından kabul edilen şeker fabrikalarının kurulmasına ilişkin kânûn ile Alpullu Şeker Fabrikası'nı kuracak olan bu şirkete; üretilecek şekerin 18 yıl süreyle tüketim vergisinden ve fabrikaya kömür, linyit ve kiremit sağlayan ocakların normal vergi ve resimlerden muaf tutulması, fabrika için pancar üretecek arazi sahiplerinin on yıl süre ile arazi vergisi ödememesi, fabrikanın taşıma faaliyetlerinde nakliyat vergisinden üçte bir indirim yapılması, fabrikanın kurulacağı alanın 5 hektarının devlet tarafından bedelsiz sağlanması, fabrika personelinin on yıl süreyle kazanç vergisi ödememesi, 25 yıl süreyle İstanbul, Çatalca, Tekirdağ, Kırklareli, Babaeski, Çorlu il ve ilçelerinde yeni şeker fabrikası kurulmaması gibi muafiyet ve imtiyazlar verilmiştir[34]. İTŞFTAŞ'ın Dâhili Nizamnamesinin Kabulü Hakkındaki

---

[30] **Cumhuriyet'in 50. Yılında, Kırklareli 1973 İl Yıllığı**, bsy. yok., bst.yok., s.248.

[31] **İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Nizâmnâme-i Dâhilîsi,** Matba'a-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1341/1925, ss.4-5.

[32] Veldet, **a.g.e.**, C.1, ss.72, 241.

[33] **BCA**, 30.0.18.01/01.14.40.13.

[34] **BCA**, 30.0.18.01/01.14.40.13."*Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyaz ve Muafiyet Hakkında Kânûn"* ile tanınan ayrıcalıklar, 21 Haziran 1341 (1925) tarih ve 2141 numaralı kararnamede de belirtilmiştir. İTŞFAŞ'ye 25 yıl müddetle İstanbul, Çatalca, Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne'de şeker fabrikası kurulması ile işletilmesi ayrıcalığı, 5 Nisan 1341(1925) tarih ve 601 sayılı kânûna uygun olarak verilmiştir.

21 Haziran (1)341 tarihli ve 2141 numaralı kararnameye ek olarak bir kararname de çıkarılmıştır[35].

İTŞFTAŞ'ın kurucuları içerisinde o zamanki Edirne Meb'usu Faik (Kaltakkıran), Edirne Meb'usu Mühendis Hüseyin Rıfkı (Ardaman), Tekirdağ Meb'usu Cemil (Uybadın), Tekirdağ Meb'usu Faik (Öztrak), Çatalca Meb'usu Mehmed Şakir (Kesebir), Ertuğrul Meb'usu İbrahim (Çolak), Tütün Tüccarından Hacı Ahmed zâde Salim Nuri, Tüccardan Ahmed Rüşdü zâde Mehmet Hayri (İpar), Kereste Tüccarından Ali, Tüccardan Nuri zâde Fabrikatör Burhaneddin, Tüccardan Yolageldilizâde Kasım Beyler bulunmaktadır[36]. Şirketin kurucuları ya Trakyalıdır, ya da bir suretle Trakya ile ilgilenmiş ve şeker davasını benimsemiş[37] milletvekilleri ve işadamlarından oluşmuştur.Milletvekillerinin şirkete ortak edilmesi Ankara'nın politik desteğinin sağlanması hususunda önemli olmuştur[38]. Şirketin başına ise Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk

---

Bkz: **BCA**, 30.0.18.01/01.14.40.13. Alpullu Şeker Fabrikası 350 dönüm araziyi 601 numaralı Kanunun 6. Maddesi hükmüne göre istimlâk etmiştir. Bkz: İhsan Âbidin, **Şeker Yetirmeden Bitirmeye Kadar**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1934, s.169; **BCA**, 30.0.18.01/01.14.40.13.

[35] **BCA**, 18.1.1./14.41.5.Ayrıca İTŞFTAŞ.'nin temel anlaşma metnindeki bazı maddelerin tasdik edilmesi ile ilgili bir kararnamede çıkarılmıştır. Bkz: **BCA,** 30.18.01.01/024.23.11.

[36] İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Nizâmnâme-i Dâhilîsi, s.4. Alpullu Şeker Fabrikası ve Yapı ve Kredi Bankası kurucularından ve aynı zamanda Alpullu Şeker Fabrikası'nın müdürlerinden olan ve fabrikanın işletilmesinde ve kurulmasında etkili olan Arif Kâzım Taşkent ayrıca hissedar olan Uzunköprü'den Latif Ağa adında bir kişiden de söz etmiştir. Bkz: Kâzım Taşkent'ten aktaran Nail Güreli, *"İlk Türk Şekeri Pek Tatlıydı… "*, **Yıllar Boyu Tarih**, Yıl: 4, S.12, Aralık 1981, s.19. Ayrıca Fuat Umay (bkz: Veldet, **a.g.e.**, C. 1, s.270.) ve Lüleburgaz'lı Şevket ÖdülBeylerin hissedarlar arasında yer aldığından söz edilmektedir (bkz: **Babaeski Postası**, 18 Eylül 1954).

[37] Ali Seyfi Tülümen, "İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nde Umum Muhasebe Müdürü Adı İle Çalıştığım Sıralardaki Bazı Hatıralarım", Turan Veldet, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, TŞFAŞ Neşriyatı, Ankara, 1958, C.1, s.298.

[38] Aydın Engin, Bir Şeker Hikâyesi: Alpullu Şeker Fabrikası, **75 Yılda Çarklardan Chip'lere**, Tarih Vakfi Yay., İstanbul, Nisan 1999, s. 38.

Cemiyeti önderleri ile Ankara Hükümeti arasında ilişkileri sağlayan, Trakya'nın kurtarılması hareketinde birinci derecede rol oynamış bulunan, Cumhuriyet'in ilk İktisat Bakanı Şakir Kesebir getirilmiştir[39].

İTŞFTAŞ'ın hisse senetleri on Türk lirası kıymetinde elli bin hisseden oluşmuştur. Şirketin hisse senetlerinin bir tarafı Türkçe ve diğer tarafı Fransızca olarak basılmıştır. Hisse senetlerine birer sıra numarası ve şirketin resmi mührü ile yönetim kurulu başkanı ve üyelerinden iki kişinin imzaları konulmuştur[40]. İTŞFAŞ'ın 1925 yılında sermayesi on liralık sahibine yazılmış hisse senetleri karşılık olarak 500.000 TL'sine denk gelmektedir. Bu durum 1927 yılına kadar devam etmiştir.[41] İTŞFTAŞ 1926 yılında bankalardan 2.500.000 TL borç almıştır[42].Şirket 500.000 lira sermaye ile işletmeyi sürdüremediğinden, sermayesini 1927 yılında 750.000 liraya tamamlamış ve de ayrıca 750.000 liralık da taahhüt senedi çıkarmak zorunda kalmıştır[43]. Şirketin 750.000 liralık sermayesinin dağılımı ise şöyle olmuştur: 300.000 İş Bankası, 100.000 Ziraat Bankası, 40.000 Kırklareli ve Edirne Vilayetleri, 310.000 ise Özel şahıslar[44]. 1928 ve 1929 yılında da şirketin sermayesinin 750.000 lira olduğu görülmektedir[45]. Şirket sermayesini 1933 yılında 3.000.000 liraya çıkarma kararını almıştır[46].

---

[39] Nazif Karaçam, **Efsaneden Gerçeğe Kırklareli,** Kırklareli Belediye Yay., Kırklareli, 1995, s.82.

[40] **İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Nizâmnâme-i Dâhilîsi**, s.5 ; Veldet, **a.g.e.**, C.1, ss.242-243.

[41] Âbidin, **a.g.e.**, s.62.

[42] **A.g.e.**, s.62.

[43] Veldet, **a.g.e.**, C.1, s.242.

[44] İlhami Nafiz, "Şeker Sanayimiz", **1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Kararlar-Zabıtlar**, Ankara Sanayi Odası Yay., Ankara, Temmuz 2008, s. 221.

[45] **İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi 29 Mart 928 Tarihinde Mün'akit Üçüncü Alelâde Hey'et-i Umumiye İçtimaı, Üçüncü Devre-i Hesabiyye**, Hamit Matbaası, İstanbul, 1928, s.1; **İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi 31 Mart 1929 Tarihinde Mün'akit Alelâde Hey'et-i Umumiye İçtimaı**, Hamit Matbaası, İstanbul, 1929, s.1.

[46] Âbidin, **a.g.e.**, s.63.

Şeker sanayisinin tüm yardım ve korumalara karşı beklenen gelişmeyi gösterememesi özel girişimciler tarafından oluşturulan kurumlarda devletleştirme sürecine gidilerek Alpullu Şeker Fabrikası gibi kurumlar özel girişimcilerin elinden alınmaya başlanmıştır. Hükümet 19 Haziran 1930 tarih ve 1709 sayılı Kânûnu hazırlamıştır. İTŞFTAŞ 8 Temmuz 1935 tarihli toplantısında aldığı kararla oluşumunun fesih ve tasfiyesine karar vermiştir ve bir tasfiye hey'eti kurulmuştur[47]. Alpullu Şeker Fabrikası'nı kuran şirket gibi Uşak, Turhal ve Eskişehir Şeker Fabrikalarını kuran şirketler de Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi (TŞFAŞ)'yi oluşturmuşlardır.

2.2. Fabrika'nın İnşası ve Açılışı

Şeker fabrikası kurulması için Alpullu'nun seçilmesinde, Trakya'nın ortasında yer alması, yakın çevresinde bol suyun bulunması (Ergene Nehri fabrikanın su ihtiyacının önemli bölümünü karşılamıştır), pancar taşıması için gerekli olan demiryolu ulaşımına yakın oluşu (Çatalca'dan Edirne'ye kadar olan bölgeyi birbirine bağlayan demiryolu hattı bulunmaktadır), pancar üretmek için gerekli arazinin olması (Sarmısaklı ve Türkgeldi çiftlikleri pancar üretiminin yapılmasını sağlamıştır) gibi nedenler belirleyici olmuştur. Çeşitli nedenlerle fabrikanın Çatalca'da yapılması düşünülmüşse de Alpullu sahası seçilmiştir[48]. Ayrıca fabrikanın teknik sorumluluğunu üstlenen Kâzım Taşkent ve fabrikanın ziraat işlerini yöneten Şefik Bakay, Alpullu'ya şeker fabrikasının kurulması düşüncesinin Trakya'dan göçmeye başlayan Pomaklar ve öteki göçmenleri bölgeye bağlamak ve devletin bu bölgeyi de önemsediğini gösterip onlara güven duygusu vermek amacını taşıdığı söylemişlerdir[49].

İstanbul, Çatalca, Kırklareli ve Edirne illerini içeren bir bölge içerisinde yılda en az 20.000 ton pancar işlemeye uygun bir fabrika ile

[47] **Hali Tasfiyede İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Hissedarlar Fevkalâde Umumi Hey'eti**, bsy. yok, 7 Ağustos 1943, s. 5.

[48] **Babaeski Postası**, 18 Eylül 1954.

[49] Güreli, a.g.m., s.19.

ham şeker üretecek diğer fabrikaları ve bunlara ait çeşitli tesisatı kurmak ve işletmek, ispirto üretmek ve pancar küspesinden hayvan yemi temin etmek gibi amaçlarla kurulmuş ve bu sınırlar içerisinde 25 sene müddetle şeker fabrikası kurmak ayrıcalığını almış bulunan Şirket[50]faaliyete geçişinden sonra çeşitli Avrupa fabrikalarıyla temasa girişerek, farklı 24 fabrikadan alınan teklifleri değerlendirdikten sonra[51], Teşvik-i Sanayi Kânûnu'nun kabul edilmesi sonucunda 1923 hükümet programında yer alan yabancı uzmandan gerektiğinde yararlanabileceği kararının da etkisiyle[52], yapılan araştırmalar ve görüşmeler sonucunda günde 500 ton pancar işlemek üzere kurulacak olan şeker fabrikası siparişini, Almanya'da Magdeburg'daki "Mashinenfabrik Bukau R. Wolf" Firmasına vermiştir.[53] 20 Kânunuevvel (Aralık) 1925'te tesis mukavelenamesi yapılmıştır[54].

İTŞFAŞ başkanının imzasını taşıyan davet mektubunda fabrikanın temel atma töreninin, 22 Kânunuevvel (Aralık) 1341 (1925) Salı günü yapılacağı bildirilmiştir[55]. Bu davet mektubuna uygun olarak Uşak Fabrikasının temeli atıldıktan 46 gün sonra, 22 Aralık 1925 Salı günü Ergene Nehrinin kenarında, İstanbul, Edirne, Babaeski, Kırklareli hatlarının birleştiği Alpullu İstasyonunun hemen yanında[56], Alpullu Şeker Fabrikası'nın temeli atılmış ve inşaatına başlanmıştır[57].Fabrikanın temel atma törenine Cumhuriyet Hükümetini temsilen Milli Mücadele'ye katılmış Kuvayı Milliyeciler[58] ile Trakyalılar ve Trakya milletvekilleri ile

---

[50] **Vakit**, 8 Temmuz 1925; **İnönü Ansiklopedisi**, "Alpullu Şeker Fabrikası" Maddesi, s.170.

[51] Âbidin, **a.g.e.**, s.62.

[52] Timur Kaprol; Berk Minez, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Endüstriyel Mirası: Alpullu Şeker Fabrikası", **Mimarist**, Yıl: 9, S.32, Haziran 2009, s.19.

[53] Veldet, **a.g.e.**, C.1, s.241.

[54] **A.g.e.**, s.241.

[55] **Kırklareli İl Yıllığı 1967**, bst.yok, bsy.yok, s.387.

[56] Âbidin, **a.g.e.**, s.61.

[57] **Hâkimiyyet-i Milliye**, 24 Kânunuevvel (Aralık) 1925.

[58] Karaçam, (1995), **Efsaneden Gerçeğe…**, s.82.

hükümet başkanları[59] Edirne Valisi, Kırklareli Valisi Sait Bey, Babaeski, Lüleburgaz Kaymakamları, Vilayet ve Kazalar Belediye, Cumhuriyet Halk Partisi, Türk Ocağı, Himaye-i Etfal Hey'etleri katılmışlardır[60].

Papakiridin (Sarımsaklı) Çiftliği'ne yakın bir noktada kurulan ve dönemin parasıyla iki milyon liraya mal olan[61] Alpullu Şeker Fabrikası'nın montaj işi 11 ay içerisinde bitirilmiştir[62]. Temeli 22 Aralık 1925 Salı günü atılan ve ülkenin ilk şeker fabrikası olma özelliğini taşıyan, özel girişiciler tarafından kurulan ve resmi sermayelerin destek vazifesini gördüğü Alpullu Şeker Fabrikası[63], 1926 yılının Kasım ayı başlarında tecrübe denemelerine başlamıştır[64] ve 16 Kasım 1926 Salı günü ilk şeker mahsulünü çıkarmıştır[65]. Alpullu Şeker Fabrikası'nın açılış törenini bildirmek için Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya ve İsmet Paşa'ya bir telgraf gönderilmiştir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa bu telgrafa karşılık olarak şu cevabı göndermiştir: "*İlk Şeker fabrikasının resmi küşâdı münasebetiyle hakkımda izhar buyrulan samimi hissiyata teşekkür ve vatanın iktisadi inkişafına masruf mesâ'îde muvaffakıyetler temenni ederim efendim.*"[66] Merasimle çıkarılan ilk mahsulden 9 gün sonra, yani 26 Kasım 1926 Cuma günü fabrikanın açılış töreni parlak bir surette yapılmıştır.[67] İTŞFTAŞ'ın An-

---

[59] **Hâkimiyyet-i Milliye**, 24 Kânunuevvel (Aralık) 1925.Ayrıca bu temel atma töreni sırasında kalabalık bir halk topluluğu, Edirne Milletvekili Faik Kaltakkıran, Kırklareli Milletvekili Şevket Ödül, General Mürsel Bakü, Süvari Alay Komutanı Ahmet Hamdi Bey, belediye başkanları da hazır bulunmuşlardır. Bkz: Karaçam, **Efsaneden Gerçeğe…**, s.672.

[60] **Kırklareli İl Yıllığı 1967**, s.387.

[61] Karaçam, **Efsaneden Gerçeğe…**, s.672.

[62] Veldet, **a.g.e.**, C.1, s.241.

[63] **A.g.e.**, C.1, s.270.

[64] Karaçam, **Efsaneden Gerçeğe…**, s.82.

[65] **Vakit,** "İlk Milli Şeker", 18 Teşrin-i Sânî (Kasım) 1926; **Vakit**, 19 Teşrin-i Sânî 1926. Ayrıca bkz. **Milliyet Gazetesi**, 19 Teşrin-i Sânî (Kasım) 1926; **İkdam**, 17/19 Teşrin-i Sânî (Kasım) 1926.

[66] Başbakan İsmet Paşa'nın verdiği cevapiçin de bkz: **İkdam**, 2 Kânunuevvel (Aralık) 1926.

[67] **Vakit**, 27 Teşrin-i Sâni (Kasım) 1926; "İlk Şeker Fabrikamız dün fevka'lade merasimle küşâd edildi."Alpullu Şeker Fabrikası'nın açılışı öncesindeki ve sonrasındaki haberler için bkz: **Cumhuriyet Gazetesi**, 21/28 Teşrîn-i sânî

kara'dan ve İstanbul'dan üç yüze yakın davetlisi olmuştur[68]. Bu davetlileri götürüp getirmek için İstanbul'dan Alpullu'ya kadar özel bir tren ayarlanmıştır. Alpullu Şeker Fabrikası'nın resmi açılış törenine katılacak olanların uyacakları bir program belirlenmiştir[69]. Açılış töreninde Çatalca Milletvekili ve şeker şirketinin İdare Meclisi Başkanı Şakir (Kesebir) Bey, Ticaret Vekili Rahmi (Köken) Bey, Maliye Vekili Hasan (Saka) Bey birer konuşma yapmışlardır[70]. Bu törenin, Edirne'nin kurtuluş günü gibi önemli bir güne rastlaması törenin daha güzel ve parlak geçmesini sağlamıştır[71]. İTŞFTAŞ Hey'eti Gazi Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya Alpullu Şeker Fabrikası tarafından üretilen şekerlerden kutular içinde sunmuşlardır[72]. Alpullu Şeker Fabrikası'nın açılış tarihi olan 26 Kasım tarihi Türk şeker Sanayisinin kuruluş günü olarak kabul edilmiştir. Şeker sanayisi ile ilgili kutlama yıldönümleri de 26 Kasım tarihinde gerçekleşmektedir.[73]

3. Alpullu Şeker Fabrikası'nın Ekonomik Etkinlikleri

Alpullu Şeker Fabrikası, Ergene nehri kıyısında, Edirne-İstanbul Demiryolu üzerinde, Belediye örgütü olan Alpullu Kasabasında kurulmuştur. Alpullu Şeker Fabrikası'nın çevresinde, hammaddesi olan şeker pancarı ekimine elverişli geniş toprakların bulunması (20 bin dönümlük

(Kasım) 1926; **Milliyet Gazetesi**, 24/26/27 Teşrin-i Sânî (Kasım) 1926; **İkdam**, 27 Teşrin-i Sânî (Kasım) 1926; "Alpullu Şeker Fabrikası'nın Resmi Küşâdı"., Alpullu Şeker Fabrikası'nın ürettiği ilk şekerin ve açılışın verdiği heyecanı anlatan bir haber için bkz: **İkdam**, 29 Teşrin-i Sânî (Kasım) 1926.

68 Tülümen, a.g.m., s.302.

69 Alpullu Şeker Fabrikası Küşad-ı Resmi Programı, 26 Teşrin-i Sani 1926, **Alpullu Şeker Fabrikası Arşivi.**

70 Mustafa Şahin, "Şeker Tarihimizden Bir Parça", **Toplumsal Tarih**, S.84, Aralık 2000, s.53; **Milliyet Gazetesi**, 27 Teşrin-i Sânî (Kasım) 1926. Ayrıca Şakir, Rahmi ve Hasan Beylerin nutukları içinbkz: **Cumhuriyet Gazetesi,** 28 Teşrin-i Sânî (Kasım) 1926; **Milliyet Gazetesi**, 27 Teşrin-i Sânî (Kasım) 1926.

71 **Kırklareli İl Yıllığı 1967**, s.388.

72 **Vakit,** 24 Kânunuevvel (Aralık) 1926.

73 Ziya Aytuğ, "Büyük Önder Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında 56 Yaşına Basan Şeker Sanayimizin Tarımımızdaki Yeri", **Pancar**, **Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Özel Sayısı**, Kasım 1981, s.24.

Sarmısaklı, 15 dönümlük Türkgeldi Devlet Üretme Çiftlikleri Alpullu'nun çevresini kuşatması ve Alpullu'yu ve Şeker Fabrikasını çevreleyen bu çiftliklerin tarla ziraatı, bağ-bahçe ve damızlık hayvan yetiştirilmesi, çiftçilere örnek çalışmalar gösterilmesi bakımından büyük hizmetler sunması), hammadde olan şeker pancarını fabrikaya taşımak yani ulaşım imkânları açısından yeterli olması ve sulama işini karşılayacak Ergene Nehri bulunması gibi özellikler[74] şeker fabrikasının Alpullu'da kurulmasına neden oluşturmuştur.

Ahmet Hamdi Başar, Alpullu ile Kırklareli'ndeki köylünün arasındaki farkı 1930 yılında Atatürk'ün yanında Alpullu'ya ve oradan sonra Kırklareli'ne yaptığı seyahatindeki izlenimlerini yazdığı *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye* adlı eserinde şu şekilde ifade etmiştir; "İşte Kırklareli köyünün acınacak hali başlıyor. Alpullu civarında şeker yetiştiren köylü memnun. Çünkü pancarı fabrika, *sabit ve müstahsile idare eden fiyatla alıyor. Köylü ektiğinden ve ektiğini belli fiyatla satacağından emin. Fakat pancarı olamayan köylüler bu sene asla düşünemeyecekleri kadar büyük bir fiyat düşüşü karşısında şaşırmış kalmışlar*"[75].Başar'ın da belirttiği gibi Alpullu Şeker Fabrikası'nın bulunduğu bölgede ve civarında şeker pancarı üretiminin yapılması ekonomik açıdan Alpullu ve çevresini geliştirmiş, iş olanakları yaratmış ve iktisadi kalkınmada ülkeye yararlar sağlamıştır.

3.1. Pancar ve Şeker Üretimi

3.1.1. Pancar Üretimi

TŞFAŞ'ın Genel Müdürlüğünü yapmış olan Kimya Yüksek Mühendisi Fahrettin Mutluay, "Türkiye Şeker Sanayii" adlı eserinde pancar ziraatının genel faydalarının, hektardan en fazla kalori ve geliri kazandıran bitki olması, çiftçinin boş zamanlarını değerlendirip iş hacmini çoğaltması, ekildiği tarlanın süreç içerisinde verimini artırıp sonrasında tarlada ekilen buğdayın yüzde 30 fazla verimli olmasını sağlaması, bir

[74] Nazif Karaçam, **Bütün Yönleriyle Kırklareli ve İlçeleri**, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1970, s.220.

[75] Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Tan Matbaası**,** İstanbul, 1945, s.91.

çapa ve münavebe bitkisi olarak toprak yoğunluğunu önlemesi, ekim yapılan sahaya emek, sermaye ve makine, gübre, sulama ve çapanın girmesiyle tarlaların düzelmesi, pancar sayesinde üretilen şekerin et ve sütten her zaman ucuz olması ve kolaylıkla ulaşılabilir hareket enerjisi sağlaması, hasat sonrasında kalan başlar ve yapraklar ile küspe ve melâsın önemli bir hayvan yemi olması, zirai eğitime vasıta olan pancarın, üretiminin olduğu yerlerin modern ziraata kavuşması, sosyal değişimler ile uygarlığın zamanla yerleşmesi, geniş kütlelere iş imkânı yaratması olduğunu yazmıştır[76].

Günde 500 ton pancar işlemek üzere kurulan Alpullu Şeker Fabrikası'nın kapasitesi[77], bir taraftan hükümet tarafından alınan önlemler, diğer taraftan da ziraat sahasındaki teşkilatlanmanın tamamlanması, çiftçinin pancar ziraatı hakkındaki tecrübe ve bilgilerinin genişlettirilmesi sonucunda, bilhassa 1929 yılından sonra Trakya'da pancar ekimine daha fazla önem verilmeye başlanmış ve fabrikanın işlediği pancar miktarı azar azar yükselerek, tam kapasiteye ve kârlı kampanyalara ulaşmıştır[78].Şeker pancarı üretimi, kontrollü tarım tekniği ile yapıldığı için, çiftçiye kredi ve eğitici bilgiler verilerek, çiftçinin teknik bilgi ve kültürü yükseltilmiştir. Çok fazla özen ve işçilik gerektiren şeker pancarı, yöredeki insan gücünün değerlendirilmesine imkân vererek istihdam sağlamıştır.[79] Mustafa Kemal Atatürk'ün 1930 yılında fabrikayı ziyaretinden sonra bizzat Atatürk'ün emirleri ile fabrikanın gücü artırılmıştır[80]. 1926'da işlenen pancar 3477 ton iken 1929'da 31772 tona ulaşmıştır. Bu artış ilerleyen yıllarda devam ederek 1930'da 57561, 1931'de 105020, 1932'de 105574 tona ulaşmıştır. Çiftçi sayısı ise bu artışa paralel olarak

[76] Fahrettin Mutluay, **Türkiye Şeker Sanayii**, Ankara: TŞFAŞ Neşriyatı No: 109, Mars Matbaası, 1964, ss.14-15.

[77] Âbidin, **a.g.e.**, s. 62.

[78] Veldet, **a.g.e.**, C.1, s.242.

[79] Kaprol; Minez, a.g.m., s. 20.

[80] **Alpullu**, S.1, Ocak 1935, s.5.

1927'de 3000 iken, 1932'de 10311 olmuştur[81]. 1933 yılında fabrika, köylü ve pancar üreticisine 4.125.000, çeşitli vergilere 1.830.861, memur ve işçisine 1.572.637, nakliyat ve demiryoluna 710.706, kömüre 482.136, hissedarlarına 450.000 TL, yoksul cemiyetlerine de 31.743 TL vermiştir[82]. 1933 yılında gerçekleştirilen Beşinci Yerli Mallar Sergisinin Alpullu pavyonundaki grafiklerde yerli şeker için harcanan paranın % 90, 4'ü memleket içerisinde, % 9, 6'sı ise dışarıya gitmiştir. İçeride kalan % 90, 4'lük kısmın % 67, 23'ü köylüye verilen pancar bedeli ve masrafları, % 10'u işletme malzemesi, % 7.99'u işçilik, % 5, 18'i müteferrik masraflar olmuştur. Dışarıya giden % 9, 60'lık kısmın ise % 7.61'i işletme malzemesi, % 1, 99'u işçilik masrafı olarak gitmiştir[83]. Hava şartlarının uygun gitmiş olduğu 1933-1934 kampanyasında, 250 gün çalışıp, 318.420 ton pancar işleyerek[84], 22.962 ton kristal ve 15.133 ton küp şeker olmak üzere, Alpullu Şeker Fabrikası, toplam 38.095 ton şeker imal etmiştir. Bu miktar o yıl dünya şeker fabrikaları arasında pancar işleme ve şeker üretim rekoru olmuştur. Fabrika şeker istihsali bakımından 1949 yılına, işlenen pancar bakımından ise 1951 yılına kadar devam etmiş bulunan bir rekora imza atmıştır[85]. Pancar üretimi istihdam sağlayıp bölgedeki göçü engellemiştir. Ayrıca, şeker pancarı tarımında buğday ve ayçiçeğinin aksine iki kat daha fazla makine kullanılması tarım makineleri imalat sanayisini geliştirmiş, saban, tırmık, mibzer gibi aletlerin köylü tarafından kullanımının benimsenmesini sağlamış, böylelikle de ziraat aletleri ve traktör kullanımı artarak tarımda makineleşmenin hızlanması sağlanmıştır[86].

---

[81] Habil Akıltepe, Sabri Malkoç, İhsan Molbay, **Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Ziraati**, Mars Matbaası, Ankara, 1964, s.35; Veldet, **a.g.e.**, C.2, s.401.

[82] **Milliyet**, 30 Ağustos 1934.

[83] Hayrettin Şükrü, "Şeker Fabrikalarımız", **Cumhuriyet**, 10 Ağustos 1933.

[84] Aynı dönemde Avrupa'da en büyük fabrika 70.000 ton pancar işlemiştir.Bkz: Âbidin, **a.g.e.**, s.62.

[85] Veldet, **a.g.e.**, C.1, ss.241-242.

[86] Karayaman, **a.g.e.**, s.119.

3.1.2. Şeker Üretimi

Alpullu Şeker Fabrikası'nda bir dönüme düşen ortalama şeker kazancı 1927'de 793, 1928'de 511, 1929'da 1.058, 1930'da 1.210; 1931'de 1.206; 1932'de ise 1.042 kilodur. Pancarın şeker serveti ise 1926'da % 13; 1927'de % 16, 1; 1928'de % 17, 5; 1929'da % 15, 2; 1930'da % 13, 77; 1931'de % 13, 04; 1932'de ise % 14, 05 olmuştur[87]. Yine Aydemir, 1927-1932 yılları arasında pancarın satın alma fiyatının 1927'den 1931'e kadarki dönem içerisinde 1.50 kuruş, 1932'de ise 1.25 kuruş, pancarın maliyet fiyatının ise 1927'de 2.45, 1928'de 2.31 1929'da 2.25 1930'da 2.00 1931'de 2.05 ve 1932'de 1.85 kuruştur.[88] Alpullu Şeker Fabrikası'nda 1926 ve 1927'de 418, 1928'de 330, 1929'da 480, 1930'da 820, 1931'de ise 1412 vagon şeker üretilmiştir[89]. 1926 ile 1930 arasında sadece kristal şeker üretilmiştir. 1926 yılında 459[90], 1932'den itibaren ise kampanya müddetinde günde 40 tonluk kesme şekeri tesisatı yapılmıştır[91]. Fabrikanın üretim gücü yüzde 20 artarak 1932 yılında 1300 ton/gün çıkmıştır Sermaye ise 3 milyon liraya ulaşmıştır.[92] Alpullu'da 1939 yılında üretilen şeker miktarı 24.802 tondur. Bunun 5.901 tonu küp şeker, 18.900 tonu ise kristal şeker olmuştur. Tüm Türkiye şeker fabrikalarının bu yıl içinde üretimi 94.507 ton olmuştur. Yani Alpullu o yılın şeker ihtiyacının dörtte birinden fazlasını üretmiştir. Kampanya günü olarak da Alpullu daha fazla çalışmıştır. Alpullu'nun kampanya süresi 111 gün sürmüşken Uşak'ın 83, Eskişehir'in 93, Turhal'ın ise kampanya süresi 101 gün olmuştur.[93] Bu yıl içinde üreticiden 168.502 ton, 1940'da

---

87 Aydemir, a.g.m., s.13.

88 A.g.m., s.14.

89 Feridun Osman, "Trakya'da Doğan Güneş! Şeker Fabrikası 60.000 Köylüyü İhya Etmiştir!", **Cumhuriyet**, 23 Teşrinievvel (Ekim) 1932.

90 Akıltepe; Malkoç; Molbay, **a.g.e.**, s.36; Veldet, **a.g.e.**, C.2, s.402.

91 Âbidin, **a.g.e.**, s.62.

92 **Alpullu**, S.1, Ocak 1935, s.5.

93 Selim Cavid, "Alpullu Şeker Fabrikası", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl: 1, S.9, 15 Nisan 1940, ss.17-18.

ise 74.785 ton pancar alınmıştır[94]. 1957 yılında Alpullu Şeker Fabrikası, 32.328 ton şeker üretmiştir.[95]

3.2. İspirto, Melâs ve Küspe Üretimi

Alpullu Şeker Fabrikası'nı kuran İTŞFTAŞ'nin içtüzüğünün birinci maddesinde yer alan "*İşlenmiş şeker pancarı bakâyasından ispirto istihsâli veya bu bakâyanın kurutulması ve hayvan yemi haline getirilmesi için tesisât yapmak*"[96] şirketin önem verdiği bir husus olmasına rağmen, Alpullu Şeker Fabrikası'nın kuruluş tarihi olan 1926 yılında fabrikada henüz ispirto fabrikası kurulmamıştır. Ancak 15 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1928'de ispirto fabrikası faaliyete başlamış ve 28 Kanûnu-ı Evvel (Aralık) 1928 tarihinde Alpullu İspirto Fabrikası'nın resmi açılış töreni yapılmıştır[97]. 1 Temmuz 1928 tarihinde Alpullu Şeker Fabrikası'nda kimyager olarak çalışmaya başlayan ve çeşitli görevlerden sonra 1939-1942 kampanyalarında Eskişehir Şeker Fabrikası Müdürlüğü de yapan Macit Eken, Alpullu'da kurulan İspirto Fabrikası'nın Türkiye'de ilk defa melâstan yüksek dereceli alkol yapan fabrika olduğunu, ama faaliyete geçişinin oldukça zor olduğunu hatıralarında belirtmiştir. Eken, 1929 ve 1930 ispirto kampanyalarında fabrikayı işleterek melâstan 1.500.000 litre 95 derece alkol üretilmesini sağlamıştır[98].Melâstan ispirto üretimi için 72 hektolitre/gün kapasiteli ispirto tesisatı kurulmuştur. İspirto üretimi 1928 yılında 338.000, 1929 yılında 335.000, 1930 yılında 606.000 ve 1931 yılında ise 1.200.00 litre olmuştur[99]. Alpullu'da kurulan ispirto üretme tesisle-

---

[94] Ziya Tataç, "İktisadi Mühim Meseleler: Şeker Durumumuz", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl: 4, S.88, 16 Ağustos 1943, s.14.

[95] **Babaeski Postası**, 25 Kasım 1957.

[96] **İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Nizâmnâme-i Dâhilîsi,** s.3.

[97] **İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi 31 Mart 1929 Tarihinde Mün'akit Alelâde Hey'et-i Umumiye İçtimaı,** s.9. İspirto Fabrikası'nın açılış töreni ile ilgili resimler için bkz: Veldet, **a.g.e.**, C.2, s.358.

[98] Macit Eken, "*Şeker Sanayüne Ait Bazı Hatıralarım*", Turan Veldet, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, TŞFAŞ Neşriyatı, Ankara, 1958, C.1, ss.333-334.

[99] Âbidin, **a.g.e.**, s. 62; Ayrıca ispirto fabrikası açılışından 4 Mart 1929 tarihine kadar sürekli olarak işlemek suretiyle istenilen özelliklere sahip 415.000 litre ispirto

ri Alpullu Şeker Fabrikası'nın adını 'Alpullu Şeker ve İspirto Fabrikası' olarak da adlandırılmasına neden olmuştur[100]. Bu tesisler 1938 yılında Eskişehir'e nakledilmiştir[101]. Alpullu Şeker Fabrikası'nda kurulan İspirto Fabrikası ile ilgili olarak Osman Bozok, Uşak Şeker Fabrikası'nda ispirto fabrikası dışında kurulan sakarat fabrikasının benzerinin Alpullu Şeker Fabrikası için de yapılmış olduğunun fakat başarısız olununca tesis sökülüp atılarak yerine ispirto fabrikasının kurulduğundan söz etmektedir. İspirto fabrikasından da gereken verim alınamayınca Steffen metodu sakarat fabrikası kurulmuş, fakat Alpullu, Uşak, Turhal ve Eskişehir fabrikaları birleştirildiğinde, Alpullu ve Uşak'ta kullanılmayan iki ispirto fabrikası Eskişehir'e taşınmıştır. Sakarat fabrikaları ise 1965'e kadar çalıştırılmıştır.[102] Alpullu Şeker Fabrikası'nda ispirto üretimi Osman Bozok'un da ifade ettiği gibi kısa süreli olmuştur. 1928 yılında fabrika bünyesinde üretim miktarı 338.655 kilo olmuştur. 1929 yılında 334.798 kilo olan üretim sırasıyla 1930'da 606.615, 1932'de 1.314.761 kilo olarak artış göstermiştir. 1933 yılında bir önceki yıla göre azalarak 1.003.347 kilo 1934'te de büyük bir düşüş yaşanarak 225.814 kilodur ve üretim 1935'te artarak 615.590 kiloya çıkmıştır. 1937'de ise 2.003.208 kiloya çıkarak üretimin başladığı 1928 yılından itibaren en yüksek seviyeye ulaşmıştır[103]; ancak alınan karar neticesinde Alpullu Şeker Fabrikası'nda bulunan ispirto fabrikası sökülerek Eskişehir'e nakledilmiştir.

üretmiştir.Bkz **İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi 31 Mart 1929 Tarihinde Mün'akit Alelâde Hey'et-i Umumiye İçtimaı**, s. 9.

[100] Bkz: **Alpullu**, S.1, Ocak 1935, s.21.

[101] Kaprol; Minez, a.g.m., s.20; Veldet, **a.g.e.**, C.1, s.242.

[102] Osman Bozok, "Türkiye Şeker Sanayiinin Kısa Tarihçesi", **İşletme Mühendisleri Seminer Notları**, 3-18 Mayıs 1976, TŞFAŞ Şeker Enstitüsü, C. 1, Etimesgut, 1976, ss.7-8.

[103] Habil Akıltepe, Sabri Malkoç, İhsan Molbay, **Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Ziraati**, Mars Matbaası, Ankara, 1964, s.36. Ayrıca 1928-1931 arasındaki ispirto üretimi ile ilgili az bir farkla (litre olarak) verilmiş üretim miktarı ile ilgili bkz: **İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi 31 Mart 1929 Tarihinde Mün'akit Alelâde Hey'et-i Umumiye İçtimaı**, s. 9.

Melâs Alpullu Şeker Fabrikasında özellikle ispirto yapmak üzere kullanılmıştır[104]. Melâstan, üç şekilde faydalanılmaktadır: Birinci olarak melâstaki şekeri ispirtoya çevirmek, ikincisi ise melâstaki şekeri çıkarmak, üçüncüsü ise melâsı hayvan gıdası olarak kullanmaktır[105]. Melâstaki şekerin bir kısmı tekrar şeker olarak kazandırılabilmektedir. Bu yöntemlerden en yaygını Steffen yöntemi olmuştur. Steffen yöntemi ile Alpullu ve Uşak Şeker Fabrikalarında sakarat fabrikaları kurulmuştur. 100 kg. pancarın bıraktığı melâs miktarı yaklaşık olarak 4 kg olmaktadır. Yani melâs pancara göre % 4 civarında olmaktadır. 100 kg. pancarda 17 kg. şeker varsa şekere göre melâs % 0.18 olmaktadır. Sakarat fabrikalarında melâstaki şekerin % 45'ine yakın miktarı geri alınabilmektedir. Melâstan şeker çıkarma yöntemi melâsın ispirto ve hayvan yemi olarak kullanılmasının daha uygun olmasından dolayı hem de pahalıya mal olan bu yöntem terk edilmiştir[106].

Alpullu Şeker Fabrikası'nda özellikle yaş ve kuru küspe üreterek, besiciliğe büyük çapta katkıda bulunulmuştur. Küspe pancarın şeker üretiminde faydalanılmasından sonraki süreçte besi hayvancılığı için kullanılmasıyla önemli bir iktisadi faaliyet olarak görülmüştür[107].Pancar çiftçisinin ürettiği pancarın üçte biri veya yarısı hayvan yemi olarak kalmaktadır. Bu durum göz önüne alınırsa pancar tarımının hayvan yetiştiriciliği üzerindeki rolü daha iyi anlaşılmaktadır[108].Şahap Ege, Alpullu Şeker Fabrikası'nda küspenin değerinin anlaşılmasının 1927 kampanyası sırasında olduğunu söylemiştir[109].Ekrem Oktar ise, küspenin

[104] **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1934.

[105] **Alpullu**, S. 5, Mayıs 1935, s.6.

[106] Thomas Geerdes, **Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi**, TŞFAŞ Neşriyatı No: 118, Ankara, 1966, ss.145-146.

[107] **Alpullu**, S.3, Mart 1935, s.3; Vasfi Arıner, "Alpullu Şeker Fabrikası'nda İlk Bilanço, İlk Mütehassıslar, İlk Şeker, İlk Yangın, İlk Artezyen", Turan Veldet, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, TŞFAŞ Neşriyatı, C.1, Ankara, 1958, ss.326-327.

[108] Ekrem Oktar, **Pancar Yaprağı ve Pancar Küspesinin Hayvan Gıdası Olarak Kıymetlendirilme Usulleri**, TŞFAŞ Neşriyatı, İstanbul, 1942, ss.4, 10.

[109] **Türkiye Şeker Sanayii 1926-1976**, TŞFAŞ Yay. No: 210, Ankara, bst. yok., s.77.

değerinin anlaşılmasında 1928 yılındaki kuraklığın da etkili olduğunu ve köylüler hayvanlarına verecek saman bulamayınca yem ihtiyacından kaynaklandığını söylemektedir.[110]

4. Alpullu Şeker Fabrikası'nın Sosyal ve Kültürel Hayata Etkileri

Alpullu Şeker Fabrikası kurulduğu bölgeye sadece ekonomik açıdan olumlu etki yapmamış, sosyal ve kültürel hayatın gelişimini ve modern bir hayatın oluşumunu da sağlamıştır. Şeker fabrikaları da diğer Cumhuriyet işletmeleri gibi gittikleri çok az nüfuslu il ve ilçeleri, çevre il ve ilçeleri de etkileyecek şekilde değiştirmişlerdir. Her işletme üretim görevlerinin yanında sosyal devletin temsilcileri de olmuştur. Bölge halkı sinema, yüzme havuzu, spor salonları gibi muhtemelen daha önce hiç görmedikleri keyiflerle bu fabrikalarla tanışmıştır. Fabrika çay bahçelerinde halk günleri düzenlenmiş ve Cumhuriyet ve onunla gelen medeniyeti yöre halkı içtenlikle dünyalarına sokmuşlar ve dünyayı anlamaya çalışmışlardır.[111] Alpullu Şeker Fabrikası yeni kurulan devletin verdiği heyecanla ve inançla yapılmış olan, Avrupa'daki örnekleri ile kıyaslanabilecek bir değere sahip, bilinçli bir yaklaşımın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Alpullu Şeker Fabrikası sadece ekonomik üretime katkı sağlama noktasında öneme sahip değildir, bunun dışında sosyal yaşamın kültürel boyutta da biçimlendirmesini de sağlamıştır. Bu yüzdendir ki Alpullu Şeker Fabrikası günümüzde endüstriyel-kültürel miras özelliğini sürdürmektedir.[112] Alpullu Şeker Fabrikası ve yerleşkesi, sosyal ve kültürel açıdan da içerdiği ilkokul, lise, hastane, sinema, yazlık sinema, gazino, spor tesisleri, lojmanlar, müze niteliğindeki Ergene Köşkü, alışveriş mekânları, sıra dükkânlar, kooperatif binası ile çalışanının ve yöre insanının modernleşmesi olgusunu yöreye getirmiştir. Alpullu Şeker Fabrikası ve yerleşkesi kırsal alan içinde yeşil-modern bir üretim-yaşam

[110] Ekrem Oktar, "Pancar ve Kamış Ziraatımız", Turan Veldet, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, TŞFAŞ Neşriyatı, C.1, Ankara, 1958, s.313.

[111] Mahmut Kiper, "Başarma Heyecanı ve Gururun Göstergeleri… Cumhuriyetin Şeker Fabrikaları", **Cumhuriyet Strateji**, 6 Nisan 2008.

[112] Kaprol; Minez, a.g.m., s.19.

ortamını yansıtan, 751.000 metrekare üretim tesisinde ağırlıklı olarak şeker üretimi gerçekleştirilen[113] Cumhuriyet'in önemli bir kazanımı olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Aslan Tufan Yazman, Alpullu Şeker Fabrikası'nın: elektriği, sineması, hastanesi, okulu, spor teşkilatı, hamamları ve duş salonları hatta itfaiyesiyle o çevrenin tam anlamıyla bir medeniyet eseri olduğunu belirterek sosyal ve kültürel hayata katkılarını belirtmiştir.[114] Alpullu Şeker Fabrikası'nın 300.000 metrekare sosyal alanı kapsayan yerleşkesi, Cumhuriyetle birlikte kalkınmanın yansıması olmuştur. Ergene Nehri ve tren yoluyla ilişkilendirilerek konumlanan fabrika, toplumsal kalkınmanın güzel bir örneği olduğu gibi ekonomik olguların göstergesini de bünyesinde barındırmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde inşa edilen fabrikanın, T.C. Kültür Bakanlığı Edirne Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 12.09.1997 tarihli 4108 sayılı kararı gereğince imar paftasında işaretlenen sınırları itibariyle doğal, tarihi ve kentsel sit alanı olarak tesciline karar verilmiştir.[115]

4.1. Alpullu Dergisi

Alpullu Şeker Fabrikası'nın çıkarmış olduğu ve sahipliğini Alpullu Şeker Fabrikası adına Fabrika Müdürü Ali Şefik Bey'in yaptığı "Alpullu" adlı dergi, 1 Ocak 1935 tarihinde ilk sayısını çıkarmıştır. Alpullu Dergisi 12 sayı çıkmıştır. Derginin ilk sayılarında verilen bilgilere göre müdürlüğünü Hamit Rifat Turali yapmıştır, idare yeri Alpullu'da Şeker Fabrikası'dır.[116] Alpullu Dergisi'nin konularını Alpullu Şeker Fabrikası'nın şeker üretimi, Alpullu'da eğitim, müzik, sanat, edebiyat, kooperatif, zirai faaliyetler, hayvancılık, şeker ile ilgili bilgiler ve şekerle bağlantılı olarak sağlık konuları, şeker pancarı hastalıkları, şeker istatistikleri, şekerin faydaları gibi konular oluşturmuştur. Alpullu Dergisi, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'e CHP'nin IV. Kurultay'ı için bir telgraf göndermiştir. Gönderilen telgraf Alpullu Dergisi'nin 5. Sayısında

[113] A.g.m., ss.20-21.

[114] Aslan Tufan Yazman, "Fabrika ve Medeniyet", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl: 1, S.10, 1 Mayıs 1940, s.1.

[115] Kaprol; Minez, a.g.m., s.21.

[116] **Alpullu**, S.1, 01.01.1935, s. 1; **Alpullu**, S.5, Mayıs 1935, s. 1.

yayınlanmıştır[117].Mustafa Kemal Atatürk de, Alpullu Şeker Fabrikası adına fabrikanın Müdürü Ali Şefik Bey'e gönderdiği ve Alpullu Dergisinin, Haziran 1935 yılındaki 6. sayısının kapak kısmında da yayınlanan fabrikaya verilen önemi gösteren bir telgrafla cevap vermiştir.[118]

4.2. Sosyal ve Konaklama Amaçlı Binalar

4.2.1. Ergene Köşkü (Atatürk Müzesi) ve Büyük Köşk

İstanbul Caddesinden girişin ulaştığı, yerleşkenin doğusunda yer alan, lojman alanının sonunda, Büyük Köşk olarak adlandırılan, sosyal amaçlı binayla birlikte yeşil alan içinde yer alan, konaklama amaçlı Ergene Köşkü, Alpullu Şeker Fabrikası'nın, önemli bir yapısı olmuştur. Ergene Köşkü'nde Atatürk'ün 20 Aralık 1930 senesinde konakladığı oda yer almaktadır ve günümüzde kullandığı eşyaları ile birlikte korunan oda, binaya müze niteliğini kazandırmıştır. Bu mekânda günümüzde Atatürk'ün kullandığı günlük eşyalar, mobilyalar, Atatürk'ün fabrikayı ziyaretindeki görüşlerinin bulunduğu anı defteri yer almaktadır.[119] İlhan Tarus, Ergene Köşkü'nün büyük misafirlere mahsus olduğunu, burada yabancı büyükelçilerin, vekillerin, Amerikan generallerinin ve zengin seyyahların kaldığından söz etmektedir.[120] Büyük Köşk ise Ergene Köşkü'nün kuzeydoğusunda yer almaktadır, giriş katı sosyal amaçlı (yemek ve toplantı), üst katı ise günümüzde misafirhane olarak kullanılmaktadır.[121] Bu misafirhanede bir kitaplık, bir bilardo salonu, bir oyun salonu, pek çok banyo daireleri ve misafir odaları bulunmaktadır.[122]

---

[117] Bkz: **Alpullu**, S.5, Mayıs 1935, s. 1.

[118] Bu telgrafa karşılık Ali Şefik Bey de Halk Partisi Başkanlığına gönderdiği telgrafında "*Partimizin dördüncü kongresi dolayısıyla fabrikamız memur, işçi ve Trakya pancarcıları namına Yüce Önderimize sarsılmaz bağlılıklarımızı tekrarlar ve sonsuz saygılarımızı sunarız"* yanıtını vermiştir. **Alpullu**, S. 6, Haziran 1935, s.1.

[119] Kaprol; Minez, a.g.m., s.22.

[120] İlhan Tarus, **Uzun Atlama**, Mars T ve S.A.Ş. Matbaası, Ankara, 1957, s.70.

[121] Kaprol; Minez, a.g.m., s.22.

[122] Tarus, **a.g.e.**, s. 70.

4.2.2 Gazino Binası, Sinema Binası ve Yazlık Sinema Alanı

Alpullu Şeker Fabrikası yerleşkesinin doğusunda yer alan sinema binasının yanında yeşil alan olarak kullanılmış yazlık sinema alanı bulunmaktadır[123]. Sinema salonu film gösterimi dışında çeşitli toplantılar içinde kullanılmıştır. Haftanın belirli günlerinde işleyen sinema gösterimine özellikle çocukların büyük ilgisi olmuş ve eğlence ve kültürel bir kuruluş niteliğini göstermiştir.[124] Sinemanın projeksiyon odası günümüzde halen mevcuttur. Yerleşkenin doğusunda Ergene Köşkü ve Büyük Köşk'ün güneyinde kalan gazino binası yönetim kadrosu ve misafirler için yemek yeme, gösteri-balo imkânlı salonlardan oluşmaktadır.[125].

4.2.3. Lojmanlar, Ticaret ve Konaklama Binaları

Alpullu Şeker Fabrikası'nın yerleşim alanı lojman yapımının başlamasıyla genişlemiştir. Alpullu Şeker Fabrikası'nın üretim tesisinin kuzeyinde, yeşil alan içinde yer alan 120 hanelik konut grubu; iki haneli tek ev, tek haneli tek ev, dört haneli iki katlı apartman olmak üzere toplam üç tipte inşa edilmiştir. Mutfağın açıldığı hol aynı zamanda yeme içme mekânı olarak da kullanılan yaşam alanıdır. İki katlı olan yapılarda alt katlar yaşama fonksiyonuna, üst katlar ise yatma ve banyo mekânlarına ayrılmıştır.[126] Alpullu Şeker Fabrikası yerleşkesinin güneybatısında bugünkü stadın doğu yönünde yer alan sıra dükkânlar ticaret amaçlı inşa edilmiştir. İstasyon Caddesi'nde de düz bir hat biçiminde çözülmüş, giriş cephesinde dükkânlar yer alan otel binası yer almaktadır.[127] Bu otel binası, 1953'de kapasitesini 600'den 700 yatağa çıkarmıştır. İş mevsimlerinde işçilerin konaklaması bu şekilde sağlanmaya çalışılmış-

[123] Kaprol; Minez, a.g.m., s.24.

[124] Yazman, a.g.m., s. 1.

[125] Kaprol; Minez, a.g.m., s.24. Gazino binasıyla ilgili ayrıca bkz. Tarus, **a.g.e.**, ss.70-71.

[126] Kaprol; Minez, a.g.m., ss.24-25.

[127] A.g.m., s.25.

tır. Mevsimlik işçiler dışında sürekli olarak otelde konaklayan çalışanlar bulunmaktadır. İşçilerin yemek ihtiyacı da karşılanmaya çalışılmıştır.[128]

4.2.4. Alpullu Şeker Camii

Alpullu Şeker Camii, Alpullu Şeker Fabrikası'nın katkılarıyla 1955 yılında ikmal edilmiştir ve caminin yapılmasında Fabrika Müdürü Osman Bozok alakadar olmuştur[129]. Alpullu Şeker Camisi 250-300 kapasiteye sahip, gövdesi kâgir, kubbesi betonarme, minaresi tek şerefelidir ve de inşaat tutarı 356.600, - Türk Lirası olarak kayıtlara geçmiştir[130]. TŞFAŞ adına kayıtlı bulunan Alpullu Şeker Camisi'nin 30.04.2005 tarihinde 370 sayılı karar gereği 1. grup anıt eser olarak tesciline karar verilmiştir[131].

4.2.5. Spor ve Spor Tesisleri

Kurulduğu yıllardaki çağdaşlığın yansıması olan Alpullu Şeker Fabrikası yerleşkesinde Türkiye'nin ilk mini golf sahası yer almaktadır, golf sahasının hemen yanında bir yüzme havuzu inşa edilmiştir.[132] Günümüzde ne mini golf sahası ne de yüzme havuzu kullanılmaktadır. Alpullu'da, 1933 yılında Alpullu Şeker Fabrikası'nın sahibi olduğu Alpullu Spor Kulübü kurulmuştur. Kulüp, komşu spor kulüpleri ile futbol müsabakaları yapmıştır. Özellikle Kırklareli, Lüleburgaz ve Babaeski kulüplerine karşı galibiyetler alarak Alpullu'yu başarıyla temsil etmiştir. 3 Nisan 1935'te gerçekleştirilen Alpullu Spor Kulübünün senelik kongresinde yapılan seçim sonucunda, Şeker Fabrikası'nın da müdürü olan Şefik Bey 33 oyla müdür, Hamit Bey 33 oyla müdür yardımcısı seçilmişlerdir.[133]Alpullu Şekerspor futbol stadının1951 yılında toprak düzenlemesi yapılmaya başlanmıştır. Bunu tribün ve duvar inşaatı takip

---

[128] **Vatan (Kırklareli İlavesi)**, 22 Ocak 1953, Vatan'ın Memleket Serisi: 8.

[129] **Babaeski Postası**, 12 Mayıs 1954.

[130] Salih Özel, **Türkiye Şeker Sanayii Dünü Bugünü Yarını**, Pankobirlik Yay. No: 16, Ankara, 2007, s.151.

[131] Kaprol; Minez, a.g.m., s.21.

[132] A.g.m., s.24.

[133] **Alpullu**, S.5, Mayıs 1935, ss.13-14.

etmiş ve modern bir stat yapılmaya çalışılmıştır.[134] Alpullu Şeker Spor stadı günümüze kadar ulaşmış futbol statlarından biri olmuştur. Alpullu Şeker Spor Kulübü, 1963-1964 yılı Kırklareli Bölgesi Amatör futbol şampiyonu olmuştur[135]Alpullu Şekerspor bir kurum takımı ve kulübü olarak kurulmuş ve zaman içerisinde Trakya'da ün yapmıştır. Ayrıca fabrika başarılı güreş takımları kurulmasına, yetenekli güreşçiler yetişmesine olanak sağlamıştır[136]. 1953 yılında Alpullu Güreş ekibi meydana getirilmiştir. Şeker Fabrikasının desteği ile yapılan bu güreş çalışmaları sonunda 79 kiloda Hulusi Yedikardeş, grekoromen güreşte Türkiye şampiyonu olmuştur[137]. Güreş ve futbol dışında tenis de kulübün bünyesinde açılmıştır. Ayrıca bir bando oluşturulmuş, bu bando birçok resmi ve özel zamanlarda konserler vermiştir.[138]

4.2.6. Eğitim Binaları

Alpullu'da, eğitim ve öğretim faaliyetleri 1928 yılında başlamıştır. Bu yıla kadar Alpullu'da okul açılmamıştır. Şirketin işçi koğuşu olarak yaptırttığı kerpiç duvarlı bir binada 1928/1929 yılında ilk defa olarak, tek sınıflı bir okul açılmış halk, işçi ve memur çocukları burada ders görmeye başlamıştır. 1928/1929'da 22 öğrenci ile açılan okul binası 20 Aralık 1930 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk'ün fabrikayı ziyareti sırasındaki direktifleriyle, o zaman Fabrika Müdürü olan Recai Bey tarafından, Türk-Alman mühendislerine iki katlı ilkokul olarak yaptırılarak, 1932 yılında 76 öğrenci ile eğitime açılmıştır. 1933/1934 ders senesinde ise dördüncü sınıfın eklenmesiyle 113 öğrenci sayısına ulaşmıştır. Şirket, öğrenci ihtiyacının artmasından dolayı 1934/1935 ders yılında Alpullu'ya yeni bir okul inşa ettirerek, bu ders yılında öğrencilerin bu binada eğitim görmelerini sağlamıştır. Sınıfların sayısı beşe öğrenci sayısı ise 162'ye çıkmıştır ve bu öğrencilerin 40'ı, civardaki köylerden gelmekte-

[134] **Babaeski Postası**, (12 Mayıs 1954).

[135] Nahit Ertunç, "Alpullu Şekerspor", **Pancar**, Sene: 13, S.139, Nisan 1964, s.25.

[136] Karaçam, **Efsaneden Gerçeğe…**, s.674; Selahattin Demiraco, **Trakya**, Bellek Yay., Edirne, 2008, s.78.

[137] Karaçam, **Bütün Yönleriyle…**, s.87.

[138] **Alpullu**, S.5, Mayıs 1935, ss.13-14.

dir. Mütalaa ve konferans salonu kütüphane ve her türlü sağlık ve terbiye araçlarıyla Şeker Şirketi tarafından Alpullu'ya açılan bu okul ile kısmen de olsa ilkokul eğitim ve terbiye işi sağlanmaya çalışılmıştır.[139] Yerleşke içinde yer alan ilkokul ve lise binası tek katlı düzende inşa edilmiştir, 1949 yılına kadar tek katlı olan okul binalarına, gelişen ihtiyaçlar nedeniyle günümüzde kat ilave edilmiştir.[140] Yazman, fabrikanın ilkokulunun, fabrika memurlarının ve işçilerinin çocuklarını okutmak amacıyla kurulduğunu, bu okulun modern bir okul olduğunu ve çevre köylerdeki öğrencilerin de bundan faydalandığını söylemiştir.[141] Haziran 1957'de, Alpullu Şeker Fabrikasında müdürlük yapmış olan Dündar Tekand'ın girişimi ve çabası sayesinde, binada ortaokul olarak kullanılmak amacıyla ikinci kat inşaatına başlanmış, inşaatın bitirilmesini ardından, 19 Aralık 1957 tarihinde ortaokul törenle açılarak, eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Ortaokulun mimarı ise Yaşar Koç olmuştur.[142] 1963-1964 öğretim yılında ilkokulun yeni binasına taşınması ile bu binada ortaokul kalmıştır.[143]

4.2.7. Revir-Hastane

İnşa edildiği yıllarda Kırklareli ve yöresinin en büyük sağlık yapısı olma özelliğini, içerdiği ameliyathane ve diş kliniği ile taşımakta olan Alpullu Şeker Fabrikası Hastanesi, günümüzde revir binası olarak adlandırılmıştır. Yapı, 2007 yılında yangın geçirmiş ve gördüğü hasar, yapılan tadilat sonrasında giderilmiştir. Fabrika çalışanları dışında yöreye de sağlık hizmetleri getiren bu bina bodrum katıyla birlikte iki katlı olarak hizmet vermiştir[144]. Fabrikanın reviri işçileri ve işçilerin ailelerini tedavi etmiştir ve parasız ilaç almalarını sağlamıştır.[145] Cavid, Alpullu Şeker

[139] **Alpullu**, S.4, Nisan 1935, s.16. Alpullu İlkokulu ile ilgili ayrıca bkz. **Babaeski Postası**, 13 Haziran 1955.

[140] Kaprol; Minez, a.g.m., s.24.

[141] Yazman, a.g.m., s.1.

[142] **Babaeski Postası**, 17 Aralık 1957; **Babaeski Postası**, 20 Aralık 1957.

[143] Özel, **a.g.e.**, s.150.

[144] Kaprol; Minez, a.g.m., s.24.

[145] **Vatan (Kırklareli İlavesi)**, 22 Ocak 1953, Vatan'ın Memleket Serisi No: 8.

Fabrikası hastanesinin, ameliyathane ve röntgen dairesinin bulunduğunu ve 12 yataklı modern bir hastane görünümünde olduğunu ve bütün fabrikanın ve çevre köylerinin ve işçinin yararlandığı bir sağlık kuruluşu olduğunu söylemektedir.[146] Yazman da fabrika hastanesinin ameliyathanesi ve modern aletleriyle küçük bir memleket hastanesi görünümünde olduğundan bahsetmiştir ve fabrikanın kendi işçilerinden başka, işçilerinin bütün aile yakınlarına bakmakta olduğunu bu işçilerin yüzde sekseninin o çevredeki köylerden olduğunu, hastanenin doktor ve ebesi, acil olan hallerde ve gecenin ilerlemiş saatlerinde en uzak köylere bile yetişmekte olduğunu belirtmiştir ve binlerce işçi ve köylünün buradan tam anlamıyla faydalandığından bahsetmektedir.[147] Alpullu Şeker Fabrikası'nın Milliyet'e verdiği ilanda, fabrikada çalışmak üzere operatör doktor, çocuk hastalıkları uzmanı[148] ve hemşire alınacağı belirtilmiştir.[149] Bu ilan hastane kadrosunun ne kadar geniş olduğunu göstermektedir.

4.3. Türk Ordusuna Armağan Edilen Alpullu Pancarcıları Tayyaresi

Cumhuriyetin ilk yıllarında havacılığın gelişimine önem verilmiştir. 1926 yılında o zamanki adıyla Türkiye Tayyare Cemiyeti olan Türk Hava Kurumu, gönderilecek şekerlerin açık artırılmayla satılması ve elde dilecek para ile uçak satın alınması için, Alpullu ve Uşak Fabrikalarına mektup yazarak, kuruma bağlı 64 şubeye birer okka şeker gönderilmesini rica etmiştir. Alpullu Şeker Fabrikası yetkililerinden Şakir Kesebir tarafından gönderilen cevabî mektupta; Alpullu Şeker Fabrikası'nın henüz çekirdek halinde olduğu, herhangi bir masraf yapmaya tahammülü olmadığı ve ilerde buna benzer bir istek olursa belki yerine getirilebileceği bildirilmiştir.[150] Alpullu Şeker Fabrikası'nın 1926 yılında Türkiye

[146] Cavid, a.g.m., s.18.

[147] Yazman, a.g.m., s.1.

[148] **Milliyet**, 9 Haziran 1971.

[149] **Milliyet**, 11 Mayıs 1955.

[150] Türkiye'de şeker sanayisinin kurulmasında önemli bir yeri olan ve Uşak Şeker Fabrikası'nı kuran Nuri Şeker, bu olay hakkında verdiği bilgiler için bkz: Vasfiye Ötüken, **Türkiye'de Şeker**, **İstanbul**, 1955, ss.78-80.

Tayyare Cemiyeti'nin teklifi yerine getirilememiştir, ancak 1934 yılına gelindiğinde Alpullu Şeker Fabrikası İTŞFTAŞ'nin yol göstericiliği ve Trakya pancarcılarının ortak yardımlarıyla Türk Ordusuna hediye edilecek olan bir uçak satın alınmıştır. Alpullu Şeker Fabrikası, İstanbul ve Trakya Şeker Şirketi aracılığıyla 30 Ağustos Zafer ve Tayyare Bayramı (30 Ağustos 1934) kutlamaları sırasında Edirne'de bir törende, üzerinde şahlanmış bir kurt resmi bulunan 19 numaralı, Alpullu Pancarcıları ibaresiyle kırmızı zemin üzerine beyaz boya ile işlenmiş olan ay-yıldızlı uçak Türk Ordusuna hediye edilmiştir.[151]

4.4. Alpullu Fabrikaları Mensubini Kooperatif Şirketi

Alpullu Şeker ve İspirto Fabrikaları mensupları arasında 20 Nisan 1934'te kooperatifçilik girişimi başarıya ulaşarak[152] 26 Haziran 1934 tarihinde[153] "Alpullu Fabrikaları Mensubini Kooperatif Şirketi" unvanı altında Alpullu merkezli olarak sınırlı sorumluluktaki bir kooperatif şirketi kurularak işe başlamıştır[154]. İki bin Türk Lirası sermaye ile süresi on yıl olmak üzere oluşturulan Şirketin amacı ise; her türlü üretim eşyasıyla erzakın alım-satımını yapmak ve bunlardan uygun gördüklerini üreterek üyesine, bütün tüketicilere satmak ve faydalı gördüğü diğer ticari, mali, sınaî ve zirai işleri yapmaktır.[155] Kooperatif şirketi içerisinde herhangi bir sebep ve suretle muhtaç olan ortaklara veya ailelerine yardım etmek üzere şirketçe bir yardım sandığı kurulması düşünülmüştür.[156] Şirket, ilk

[151] **Alpullu**, S.3, Mart 1935, ss.10-11.Törende Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey, Vali Salim Özdemir Bey, Mebus Şeref Bey, Alpullu Şeker ve İspirto Fabrikaları Müdürü Ali Şefik Bey de hazır bulunmuşlardır.

[152] **Alpullu Fabrikaları Mensubini Kooperatif Şirketi Esas Mukavelenamesidir**, Aziz Matbaası, Edirne, 1934, s.14.

[153] **BCA**, 30.0.18.1.2/46.45.20; **Alpullu**, S.5, Mayıs 1935, ss.11-12.

[154] **Alpullu Fabrikaları Mensubini Kooperatif Şirketi Esas Mukavelenamesidir**, s.1.

[155] **BCA,** 30.0.18.1.2/46.45.20; **Alpullu Fabrikaları Mensubini Kooperatif Şirketi Esas Mukavelenamesidir**, s.1.

[156] **A.g.e.**, s.11.

çalışma yılının senelik toplantısını Fabrika'nın da müdürü olan meclisi idare reisi Ali Şefik Bey'in başkanlığında toplanmıştır ve 31 Mart 1935'te Alpullu'da akdetmiştir.[157]

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde pek çok kez şeker sanayisi kurma girişimleri olmuş fakat bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. Şeker sanayisinin kurulması Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. Özellikle TBMM tarafından şeker sanayi ile ilgili olarak çıkarılan ilk Kânûn olan 5Nisan 1925 tarih ve 601 sayılı *"Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyaz ve Muafiyet Hakkında Kânûn"* ile şeker fabrikası kurmak isteyen gerçek ve tüzel kişilere çeşitli vergi muafiyetleri, imtiyazlar, pancar ekim ve üretiminde arazi mahsul vergisinden istisna, nakliye tenzilatı, memur, hizmetli ve işçilerin vergiden muaf olmaları gibi yardım ve kolaylıklar sağlamıştır. Yani kısaca bu kânûn, Türkiye'de şeker sanayisinin kuruluşunu sağlayacak ve destekleyecek önlemlerin alınmasına yol açmıştır. Alpullu Şeker Fabrikası'nı kuran İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi de bu kânûndan sonraki süreçte kurulmuş ve Alpullu Şeker Fabrikası'nı hayata geçirmek için çalışmalarına başlamıştır. Milli şeker üretme isteği ve heyecanı ile bu şirket 26 Kasım 1926 tarihinde ilk yerli şeker fabrikasını açarak bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında önemli etkilerde bulunmuştur.

Alpullu Şeker Fabrikası ve diğer şeker fabrikalarının kurulması ile şeker pancarı tarımı ve şeker üretimi hızla yaygınlaşmıştır, memleketin ihtiyacı olan şekerin ülke içinde üretilmesi dışa bağımlılığı azaltarak büyük oranda da döviz kaybının önlenmesini sağlamış ve halkın temel besin maddelerinden biri olan şekere ulaşmalarını ve şekerin tüketimini kolaylaştırmıştır. Şekerin arpa ve buğdaydan besin değeri olarak fazla olması, halkın kalori ihtiyacını süt, koyun ve sığır etine nazaran ucuz olan şekerden karşılayarak daha ucuza getirmiştir. İnsan sağlığı açısından da

[157] **Alpullu**, S.5, Mayıs 1935, s.11-12.

şeker pancarı tarlaları çok önemli bir yer tutmuştur ki şeker pancarı tarlaları, insan yaşamı için zaruri olan oksijenin üretiminde aynı büyüklükteki bir ormandan üç kat daha fazla oksijen üretmektedir. Bir dekar pancar tarlasından altı insanın bir yılda tüketeceği oksijen üretilmektedir. Pancar tarımının yaygınlaşması hayvancılığı da geliştirmiştir. Şeker Pancarı artıklarından melâs, kuru ve yaş küspe üretilmiş bunlar hayvan yemi ve ispirto sanayisinin de gelişimini sağlamıştır. Şeker sanayisinin gelişimi büyük miktarda kömür, kireçtaşı ve kimyevi madde kullanımını gerektirdiği için bu sektörler de gelişmiştir. Kömür, kireçtaşı, su, gübre, tohum, zirai ilaçların ve pancarların fabrikaya taşınması ve sonrasında elde edilen şeker, melâs, küspelerin ihtiyaç duyulan yerlere nakledilmesi iş olanakları yaratmıştır. Ayrıca ulaşım konusunda yeni adımlar atıldığı için memleket ekonomisinin canlanmasına neden olmuştur.

Türk mühendislerinin, uzmanlarının ve teknisyenlerinin olmadığı bir ortamda yabancı uzmanların elinde bulunan kadrolar, şeker fabrikalarının çoğalmasıyla birlikte yavaş yavaş yerini Türklere bırakmıştır ve Alpullu Şeker Fabrikası mühendis, uzman ve teknisyen yetiştirme konusunda bir laboratuar görevi görmüştür. Alpullu Şeker Fabrikası, ülkenin çağdaşlaşma anlayışının somut bir örneğini oluşturmuştur ve de devrinin sosyal yaşantısının, iktisadi gelişiminin ve mimari anlayışının önemli bir belgesi niteliğindedir. Alpullu Şeker Fabrikası, iktisadi faaliyetlerinin yanında bölgeye sosyal imkânlar da getirerek halkın öğrenim düzeyini artırmış, ekonomik düzeyi de yükseltmiştir.1929 Ekonomik Buhranı şeker sanayisini de olumsuz olarak etkilemiştir, halkın satın alma gücü azalmış ve Türkiye'nin 1929-1930 yıllarında yetmiş bin tonu bulan şeker tüketimi elli bin tona düşmüştür. Bu durum şeker sanayisini 1935 yılında ülkede faaliyette bulunan dört fabrikanın birleştirilmesiyle oluşturulan, Sümerbank, Türkiye İş Bankası ve Ziraat Bankası'nın bir araya gelmesiyle kurulmuş olan Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'ne bırakmıştır. Bu dört fabrikadan ilki olup özel teşebbüs örneği olarak doğan Alpullu Şeker Fabrikası da diğer üç şeker fabrikası gibi devletleştirilmiştir. Alpullu Şeker Fabrikası, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk şeker üretiminin yapıldığı fabrika olmasından dolayı çok büyük bir

önem taşımaktadır. Alpullu Şeker Fabrikası, günümüzde de Cumhuriyetin kazanımlarından biri olarak üretime devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

30.18.1.1./12.72.9; 30.0.18.01.01/021.69.7; 30.10.0.0/212.440.4; 30.10.0.0./8.45.22; 18.0.0.9/243.1214.7; 30.18.1.2./39.64.13; 30.18.1.2./39.66.14; 30.0.18.01/01.14.40.13; 18.1.1./14.41.5; 30.18.01.01/024.23.11; 30.0.18.1.2/46.45.20.

Alpullu Şeker Fabrikası Arşivi

- Alpullu Şeker Fabrikası Küşad-ı Resmi Programı, 26 Teşrin-i Sani 1926, **Alpullu Şeker Fabrikası Arşivi**.

- "İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi, Alpullu Şeker Fabrikası, Küşâd-ı Resmî Hatırası, 26 Teşrin-i Sâni 1926, Alpullu Şeker Fabrikası Anı Şeref Defteri", **Alpullu Şeker Fabrikası Arşivi**.

Resmi Yayınlar

- Alpullu Fabrikaları Mensubini Kooperatif Şirketi Esas Mukavelenamesidir, Aziz Matbaası, Edirne 1934.

- Cumhuriyet'in 50. Yılında, Kırklareli 1973 İl Yıllığı, bsy. yok., bst. yok.

- Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Şeker Sanayi, TŞFAŞ Yay., Ankara, Ekim 2003.

- Hali Tasfiyede İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Hissedarlar Fevkalâde Umumi Hey'eti, bsy.yok, 7 Ağustos 1943.

- Kırklareli İl Yıllığı 1967, bst.yok, bsy.yok.

- İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Nizâmnâme-i Dâhilîsi, Matba'a-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1341/1925.

- İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi 29 Mart 928 Tarihinde Mün'akit Üçüncü Alelâde Hey'et-i Umumiye İçtimaı, Üçüncü Devre-i Hesabiyye, İstanbul: Hamit Matbaası**,** 1928.

- İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi 31 Mart 1929 Tarihinde Mün'akit Alelâde Hey'et-i Umumiye İçtimaı, İstanbul Hamit Matbaası**,** 1929.

-Şeker Fabrikalarına Bahş Olunan İmtiyaz ve Muafiyet Hakkında Kanun, bsy. yok, 1341/1925.

-Şeker Kanunu, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1957.

-Türkiye Şeker Sanayii 1926-1976, TŞFAŞ Yay. No: 210, Ankara, bst.yok.

Gazeteler

Babaeski Postası, Cumhuriyet, Hâkimiyyet-i Milliye, İkdam, Milliyet, Vakit, Vatan.

Dergiler

Alpullu, Kadro, İktisadi Yürüyüş, Pancar, Tarım ve Köy.

Kitaplar

ÂBİDİN, İhsan, **Şeker Yetirmeden Bitirmeye Kadar**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1934.

AKILTEPE, Habil - MALKOÇ, Sabri; Molbay, İhsan, **Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Ziraati**, Mars Matbaası, Ankara, 1964.

ARGON, Suphi, **Şeker Sanayii ve Pancar Ziraatinin Ehemmiyeti**, TŞFAŞ Neşriyatı, İstanbul, 1944.

BAŞAR, Ahmet Hamdi, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye,** Tan Matbaası, İstanbul, 1945.

DEMİRACO, Selahattin, **Trakya**, Bellek Yay., Edirne, 2008.

GEERDES, Thomas, **Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi**, TŞFAŞ. Neşriyatı No: 118, Ankara 1966.

KARAYAMAN, Mehmet, **Nuri Şeker ve Uşak Şeker Fabrikasının Kuruluşu**, Uşak Akademi Kitapevi Yay., Uşak, 2010.

KARAÇAM, Nazif, **Bütün Yönleriyle Kırklareli ve İlçeleri**, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1970.

KARAÇAM, Nazif, **Efsaneden Gerçeğe Kırklareli,** Kırklareli Belediye Yay., Kırklareli, 1995.

İNAN, A. Afet, **İzmir İktisat Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989.

MUTLUAY, Fahrettin, **Türkiye Şeker Sanayii**, Ankara: TŞFAŞ Neşriyatı No: 109, 1964.

OKTAR, Ekrem, **Pancar Yaprağı ve Pancar Küspesinin Hayvan Gıdası Olarak Kıymetlendirilme Usulleri**, TŞFAŞ Neşriyatı, İstanbul, bt.yok.

ÖZEL, Salih, **Türkiye Şeker Sanayii Dünü Bugünü Yarını,** Pankobirlik Yay. No:16, Ankara, 2007.

TARUS, İlhan, **Uzun Atlama**, Mars T ve S.A.Ş. Matbaası, Ankara, 1957.

VELDET, Turan, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, TŞFAŞ Neşriyatı, C.1, 2, Ankara, 1958.

ZEYTİNOĞLU, Erol, **Türkiye'de Şeker Endüstrisi,** İskender Matbaası, İstanbul, 1964.

Makaleler

AKBABA, Gülgün, "Türk Şekeri 62 Yaşında", **Bilim ve Teknik**, C.21, S.229, Ağustos 1988.

ALP, Ömer, "Cumhuriyet ve Şeker Sanayiimiz", **Pancar**, Ekim 1983, S.322.

ARINER, Vasfi, "Alpullu Şeker Fabrikası'nda İlk Bilanço, İlk Mütehassıslar, İlk Şeker, İlk Yangın, İlk Artezyen", Turan Veldet, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, TŞFAŞ Neşriyatı, C.1, Ankara, 1958.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, "Şeker İstiklali ve 160.000 Ton Türk Şekeri", **Kadro**, İkinci Teşrin (Kasım) 1932.

AYTUĞ, Ziya, "Büyük Önder Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında 56 Yaşına Basan Şeker Sanayimizin Tarımımızdaki Yeri", **Pancar**, **Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Özel Sayısı**, Kasım 1981.

BOZOK, Osman, "Türkiye Şeker Sanayiinin Kısa Tarihçesi", **İşletme Mühendisleri Seminer Notları**, 3-18 Mayıs 1976, TŞFAŞ Şeker Enstitüsü, C.1, Etimesgut, 1976.

CAVİD, Selim, "Alpullu Şeker Fabrikası", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, S.9, 15 Nisan 1940.

EKEN, Macit, "Şeker Sanayiine Ait Bazı Hatıralarım", Turan Veldet, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, TŞFAŞNeşriyatı, C.1, Ankara, 1958.

ENGİN, Aydın, "Bir Şeker Hikâyesi: Alpullu Şeker Fabrikası", **75 Yılda Çarklardan Chip'lere**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, Nisan 1999.

ERTUNÇ, Nahit, "Alpullu Şekerspor", **Pancar**, Sene:13, S.139, Nisan 1964.

GÜRELİ, Nail, "İlk Türk Şekeri Pek Tatlıydı…", **Yıllar Boyu Tarih**, Yıl: 4, S. 12, Aralık 1981.

KARAYAMAN, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi**, Temmuz, C. XXV, S.1, Bornova İzmir, Temmuz 2010.

KAPROL, Timur - MİNEZ, Berk, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Endüstriyel Mirası: Alpullu Şeker Fabrikası", **Mimarist**, Yıl:9, S.32, Haziran 2009.

KİPER, Mahmut, "Başarma Heyecanı ve Gururun Göstergeleri… Cumhuriyetin Şeker Fabrikaları", **Cumhuriyet Strateji**, 6 Nisan 2008.

İnönü Ansiklopedisi, "Alpullu Şeker Fabrikası" Maddesi, Milli Eğitim Basımevi, C.2, Ankara, 1948.

NAFİZ, İlhami, "Şeker Sanayimiz", **1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Kararlar-Zabıtlar**, Ankara Sanayi Odası Yay., Ankara, Temmuz 2008.

OKTAR, Ekrem, "Pancar ve Kamış Ziraatımız", Turan Veldet, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, TŞFAŞNeşriyatı, C.1, Ankara, 1958.

OSMAN, Feridun, "Trakya'da Doğan Güneş! Şeker Fabrikası 60.000 Köylüyü İhya Etmiştir!", **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Teşrinievvel (Ekim) 1932.

SU, Bülent, "Ekonomi ve Endüstri Bakımından Şekerin Tarihi", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl: 8, S.186, 7 Ekim 1947.

ŞAHİN, Mustafa, "Şeker Tarihimizden Bir Parça", **Toplumsal Tarih**, S.84, Aralık 2000.

ŞÜKRÜ, Hayrettin, "Şeker Fabrikalarımız", **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Ağustos 1933.

TATAÇ, Ziya, "İktisadi Mühim Meseleler: Şeker Durumumuz", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:4, S.88, 16 Ağustos 1943.

TÜLÜMEN, Ali Seyfi, "İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nde Umum Muhasebe Müdürü Adı İle Çalıştığım Sıralardaki Bazı Hatıralarım", Turan Veldet, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, TŞFAŞ Neşriyatı, C.1, Ankara, 1958.

YAZMAN, Aslan Tufan, "Fabrika ve Medeniyet", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, S. 10, 1 Mayıs 1940.

EKONOMİK BİR KURUM OLARAK DEVLETLEŞTİRME SÜRECİNDE İZMİR LİMANI VE YOLSUZLUK MAHKEMELERİ

Mehmet Emin ELMACI*

ÖZET

İzmir Liman Şirketi, Osmanlı Devleti'nde uzun yıllardır özellikle yabancı sermayenin ülkeye giriş ve çıkış noktasında önemli bir ekonomik kurum olmuştu. İç ve dış ticarette de önemli bir konumda olan İzmir Liman Şirketi, yabancı sermayesiyle, devletin denetiminden yoksun bir ekonomik kurum olarak 1920'lerin sonlarına kadar varlığını devam ettirmişti.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti de ekonomik anlamda yabancı sermayeye karşı olmamasına rağmen "Milli İktisat" çerçevesinde yabancı şirketleri devletleştirmeye başlayacaktır. Bu devletleştirme sürecinde, İzmir Limanı da önemli yer tutmuştur. İzmir Liman Şirketi zaten 1930 öncesi yolsuzluk davalarıyla gündeme gelmişti. Yeni devletin ekonomi anlayışı çerçevesinde, liman Şirketinin bu davalarla gündeme gelmesi de fazla dikkat çekmişti. Bunu sonucunda dava açılmış ve şirkete devlet tarafından el konulmuştu. Yapılan görüşmeler sonrasında da devlet şirketi satın almıştır.

Bildirimde dönemin basını takip edilerek bu süreçte İzmir Limanının devlet tarafından satın alınması verilecektir. Özellikle de satın alma aşaması öncesinde basına yansıyan İzmir Limanı yolsuzluk davasının mahkeme süreci ve şirkete el konulması da gazetelere dayalı olarak aktarılacaktır.

* Yrd. Doç. Dr., DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, emin.elmaci@deu.edu. tr

IZMIR HARBOUR AND CORRUPTION COURT AS AN ECONOMIC INSTITUTION IN NATIONALIZATION PERIOD

ABSTRACT

Izmir Port Company had been an important economic organization in the Ottoman Empire for long years particularly with regard to foreign capital entering and exiting the country. Also holding an important position in the domestic and foreign trade, Izmir Port Company continued its existence with its foreign capital till the end of 1920s as a financial organization which was not regulated by the state.

Although the newly founded Turkish Republic was not against foreign capital in the financial sense, it would begin to nationalize foreign companies within the frame work of "National Economics". Izmir Port held a significant position in this nationalization process as well. Izmir Port Company had been already in the agenda with claims of corruption prior to 1930. In the context of the economical sense of the new state, the fact that the port Company was in the agenda with these claims drew too much attention. This led to a lawsuit and the company was seized by the state. Then the state acquired the company following the negotiations.

In the assertion, the press as existed during the period will be examined and the acquisition of Izmir Port by the state during this process will be explained. Particularly the court stage of the proceedings for corruption of Izmir Port as it was reflected in the press prior to the acquisition stage and the seizure of the company will be addressed based on newspapers.

GİRİŞ

Osmanlı zamanında liman ve rıhtım yapımları bir imtiyaz olarak verilmekte ve bu da gelirler anlamında kapitülasyon kavramı içinde yer aldığından yabancı sermaye kapsamına girmekteydi. II. Meşrutiyet döneminde de bu konuda önemli gelişmeler olacaktır. Özellikle yabancı malların limanlara giriş yeri olan gümrüklerde Osmanlı kapitülasyonlar nedeniyle oldukça sıkıntılıydı.

Yapılan imtiyaz antlaşmaları sonucunda, ticari eşyanın ülkeye girişinin şartlarını bile yabancı devletlere danışarak hazırlamak zorunda kalan Osmanlı, bu çabalarına bunun zararlarını anladığı dönemlerden itibaren başlamıştı. Bu süreçte özellikle devletin gelirleri artırmak amacında olan Osmanlı Devleti'ne Avrupa Devletleri, 1905 yılında gümrük resminin %11'e çıkarılmasına ancak gelir fazlasının Makedonya'nın ıslahatında harcanmasında kullanılması için izin vermişti.[1] Osmanlı Devleti'nin gümrük vergilerini artırma yolundaki tüm çabaları büyük devletlerin itirazlarıyla ya sonuçsuz kalmış ya da bu şekilde şartlı olarak sağlanabilmişti. Büyük devletler gümrük vergilerinin yükseltilmesini çıkarlarına uygun görmüyordu. Yabancı devletlerin Türkiye'de gümrük vergilerinin artışına ve kazanç vergisinin (temettü) düzenlemesine karşı koyuşları, siyasal nüfuz aracılığıyla gerçekleştirilen mali nüfuza bir örnektir.[2] Kapitülasyonlar gümrükler konusunda da engel yaratmaktaydı. Çünkü Avrupalılar bu konuda kapitülasyonlara dayanmaktaydılar. Kendilerine göre bunları yorumluyor ve kabul ettiriyorlardı.

1908 Meşrutiyetinden sonra, İttihat Terakki hükümetinin mali alandaki çabaları da ön plana çıkmaya başladı. Özellikle 1909'da gümrük resmini %11'den %15'e çıkartma çabası önemlidir.[3] Ancak buna rağmen yabancı devletler Türkiye'nin özgür bir devlet olarak kendi

---

1 Hüseyin Cahit, "Gümrükler". 20 Teşrin-î sani 1909, **Tanin.**

2 Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, May Yayınları, İstanbul-1977, s. 42.

3 Zafer Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995, s. 39.

gümrük tarifelerini belirlemesine karşı çıkıyor ve ancak kendi çıkarları doğrultusunda buna izin verebileceklerini ortaya koyuyorlardı. Gümrük vergilerini yükseltmede kapitülasyonların büyük bir engel olduğunu anlayan Osmanlı bu fırsatı ancak I. Dünya Savaşı'nın çıkışıyla ele geçirecektir.

Kapitülasyonların 9 Eylül 1914 tarihinde kaldırılmasının ardından fazla geçmeden bu yolda yapılan ilk önemli çalışma gümrük vergilerinin %11'den %15'e çıkarılması oldu. Kararın alınmasından on bir gün sonra, 7/20 Eylül 1914 tarihinde çıkartılan, "*Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-u Muvakkat*"[4] ile 30 Eylül 1914'ten itibaren gümrüklerden geçecek her türlü ticari maldan %15 oranında vergi alınmasına karar verilmişti.[5] Artık limanlar ve gümrüklerde yapılmak istenen düzenlemeler uygulamaya sokulmaya çalışılacak ama bir türlü liman ve rıhtımların yabancı devletler elinden çıkması sağlanamayacaktı.

İzmir Limanı ve Gelişimi

İzmir, Helenistik ve Roma devirlerinde Anadolu ile Yunanistan ve Roma arasında adeta bir köprü vazifesi görmekteydi.[6] Ancak, XIII. Yüzyılda Bizans İmparatoru Mihail Paleologos ve selefleri, Ceneviz ve Venediklilere bir takım ticari ayrıcalıklar tanıyarak İzmir'in gelişmesine yardım edene kadar ticari hayat durgunlaştı. Özellikle Timur'un bölgeyi fethi sonrasında istikrarın yerleşmesi İzmir'deki ticaretin görece artmasına neden olacaktı. Bu sırada Çeşme limanı ve sonrasında da Sakız limanı önem kazanmaya başladı. Sakız adası 1566 yılında Türklerin eline geçtikten sonra da önemini devam ettirdi.[7]

---

[4] **Takvim-i Vekayi**, 9 Eylül 1330; **Ahenk,** 12 Eylül 1330, **BOA. HR. HMŞ.** İŞO 56/1-3.

[5] **Meclisi Mebusan Encümen Mazbataları Layihayı Kanuniye**, C. I, s. 232. Bu konuda bkz. Mehmet Emin Elmacı, İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar, Homer Yayınları, İstanbul, 2005.

[6] Umut Karabulut, **Ticari Açıdan İzmir Limanı(1923-1939),** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2003. s. 6.

[7] Karabulut, **a.g.t**, s. 7.

"Ancak ipek ticaret yolunun savaşlar sonucu değişmesi ve Sakız'daki Türk yöneticilerin tüccarları tazyiki ve adanın denizden gelen saldırılara karşı savunmasız olması gibi sebeplerden dolayı, Anadolu kıyılarında daha müsait bir liman aranmaya başlandı ve İzmir seçildi. İzmir her şeyden önce tabiatın kendisine sunduğu önemli avantajlara sahipti. Art bölgesinde önemli ticaret ürünleri yetişebiliyor ve bu ürünler liman sayesinde ticarete dahil olabiliyordu. Ayrıca o dönemde yeniçerilerin sefer sırasındaki geçiş bölgesinde olmaması da İzmir için bir avantajdı. Böylece olası tahribatlar önlenebilecekti."[8]

XV. yüzyıldan itibaren Avrupa'da bilim ve sanat dünyasındaki önemli gelişmeler sonucunda buharla işleyen gemiler ve trenler ile toplum hayatında olduğu gibi ekonomik hayatta da yenilikler ortaya çıkmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti de özellikle önemli liman kentlerinde bu gelişmeleri yakından takip etmeye başlayacaktı. Bu süreçte XVIII. Yüzyıla gelindiğinde İzmir Limanı artık Foça, Kuşadası, Çeşme, Sakız gibi komşu limanları geride bırakmaya başladı.[9] "Kent, Akdeniz dünyasına, Avrupa'ya ve giderek de Atlantik ötesine Türkiye'nin açıldığı bir kapı gibiydi."[10]

Limanlarda ticari nakliyat çerçevesinde *"gelen gemiler kıyıya önden veya arkadan mümkün olduğu kadar sokuluyor, getirdiği malları kendi vinçleri ile şallara veya mavnalara boşaltıyor, onlar da kıyıda ihracat-ithalat işiyle uğraşan tüccarların yaptığı derme çatma ahşap iskelelere getiriyor, ondan sonra işler hamallara kalıyordu. İskelelerden kıyıda binaların ambar yerine kullanılan alt katlarına sırtta taşıyorlardı. Gemilere yüklenecek mallar da aynı şekilde işlem görüyordu. Bu tarz zahmetli olduğu kadar, çok da fireli oluyordu. Çuvallar, kutular sık sık düşüp zararlar meydana geliyordu. Gemiler bu nedenlerle limanda uzun süre bekliyor, fazla liman vergisi vermek zorunda kalıyordu. Tabii bundan şikâyet ediyorlardı. Tüccarlar ve mal sahipleri de durumdan memnun değildi. Limanın acilen Batı devletlerindeki tesislere kavuştu-*

---

[8] Karabulut aynı yer.

[9] Karabulut, **a.g.t**, s. 8.

[10] Kemal Arı, "İzmir'de Denizcilik: İzmir Bahriye Birliği" İzmirli Olmak Sempozyum Bildirileri, İzmir 2010, s. 3

rulması gerekiyordu."[11] Özellikle de iç ve dış ticaret için de limanlarının modernleştirilmesi bu arada düşünülen işlerdi.

İzmir limanı da bunlar arasındaydı. 1866 yılında yapılan İzmir-Aydın demiryolu hattı ile Aydın bölgesinin hammaddeleri İzmir'e aktarılıyor oradan da Alsancak garından limana geçirilerek dünyaya yayılıyordu. Daha sonra yarısını İngilizler yarsını da Fransızların yaptığı İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattı da işleve geçince Anadolu'dan gelen hammaddelerin artışı limanın eskiliğini ortaya çıkarmaya başladı. Artık mevcut liman ihtiyacı karşılamaz hale gelmiştir.

Ege Bölgesi'nde, İzmir Körfezi'nin batı kıyısında kurulmuş olan İzmir kentinde Körfez iki parçadan oluştuğundan ve İzmir'e girişte körfeze yakın yerlerdeki adalar da denizden gelebilecek tehlikelerin önceden görünmesini sağladığından dolayı da İzmir kenti ve limanı tarih boyunca oldukça korunaklı bir noktadaydı.[12]

Bu gelişmeler ışığında bu konuda üç İzmirli İngiliz tüccar 1865 yılında limana rıhtım yapmak için bir şirket kurmuşlar ve bir dilekçe ve yaptıkları rıhtım planı ile Vakf-ı Hümayun Nezareti Celilesi'ne vermişlerdi.[13] Aynı dilekçe İzmir Valiliği' ne gönderilerek kıyıda tapulu mülkleri bulunanların rıhtım yapımına razı olup olmadıklarını ve bu plan hakkındaki düşüncelerinin saptanarak sonucun acilen bildirilmesi isteniyordu. İzmir Rıhtımının aralığı 1829 yılında inşa olunan Sarı Kışla'dan başlayacak ve Aydın Demiryolu İstasyonuna kadar 4 kilometrelik bir hatta uzanacaktı. Binalar ile kıyı arasında 18 metre genişlikteki yol üzerine de tramvay hattı döşenecekti.[14]

---

[11] Cevat Korkut, "XIX. Yüzyılda İzmir'de Uygulanan Örnek bir Yap-İşlet-Devret Modeli: İzmir'e Rıhtım Yapımı ve İşletme İmtiyazı", **Ege Coğrafya Dergisi**, 13 (2004), s. 1.

[12] Mübahat Kütükoğlu, "İzmir". **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 2001, s. 515.

[13] Korkut, a. g. m., s. 3.

[14] Çınar Atay, İzmir Rıhtımında Ticaret**, Kordon Boyunda Yaşam 1610-1840**, İzmir Ticaret Odası Yayınları. İzmir, 2012, s. 60

1867 Kasımında gerçekleşen bir denizaltı depremi sonrası artık İzmir'e yeni bir liman ve rıhtım yapımı son aşamasına gelmişti. Osmanlı hükümeti J. Chamaud, A. Bunker ve G. Guerracino adlı üç İngiliz tüccara rıhtımın imtiyazını daha önce 25 yıl süreyle vermişti[15] ama imtiyazı alan bu üç İngiliz İzmirli, bir Fransız Şirketi olan Dussaud Freres'le Rıhtım ve Liman inşasında anlaştılar. Ancak, girişimciler, ilk aşamada yapıma başlanması için Dussaud'lara vermeleri gereken 600.000 franklık mali kaynağı bulamamışlardı. İşlerin tam anlamı ile açmaza girdiği dönemde karşılıklı anlaşma ve İstanbul'un da onayı ile imtiyaz 1869 yılında Dussaud'lara devredildi.[16] Yeni rıhtım ancak 1877 yılında tamamlandı ve 3.285 metre uzunluğunda 18 metre genişliğinde olarak yaklaşık 400.000 sterline mâl oldu.[17]

1865 yılında yapılan imtiyaz antlaşmasının iki amacı vardı. 1- Rıhtım yapımı 2- Rıhtım boyunca tramvay hattı döşenmesi. Tesisler 30 yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'na devredilecekti.[18] İzmir liman işletmesinin tüm işletim hakkı Dussaudlar tarafından 1891 yılında yine akrabaları olan ve Liman işletme görevini de yürüten Guiffrey (Gifre) ailesine bırakılacaktır.

İzmir Limanı ve Sorunların Başlaması

Kurtuluş savaşı yıllarında da İzmir limanı 28 Aralık 1922 tarihinde 100 ton üzerindeki savaş gemilerine yasaklanmıştı. Haberi Ankara hükümetinin İstanbul'daki sözcüsü diye adlandırdığı Adnan Adıvar Bey'e atfeden gazete, hükümetin aldığı kararlar sonucunda 1000 ton üzerindeki bu gemilerin limana alınmayacağı gibi bu gemilerden hiç kimse de yanlarında Türkler olmadıkça karaya çıkamayacağını da eklemişti.[19]

---

[15] Karabulut, **a.g.t**, s. 11.

[16] Atay, **a.g.e.**, s. 60.

[17] Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s. 228.

[18] Melike Özsoy "İzmir Körfezi İskeleleri ve Deniz Ulaşımının Dünü Bugünü" **İzmirli Olmak Sempozyum Bildirileri**, İzmir 2010, s. 374.

[19] **The New York Times,** December 28, 1922, "New Smyrna Port Rules".

Türkiye Cumhuriyeti ekonomik olarak politikasında yabancı sermayenin ülkeye hakim olmasının sıkıntılarını anlamış durumdaydı. II. Meşrutiyet'ten itibaren "Milli İktisat" politikasıyla "ulus devlet" süreci adım adım gerçekleştirilmeye başlanmıştı. Lozan Antlaşması öncesinde yabancı sermayenin ülkeye girişine karşı olunmadığı noktasında İzmir İktisat Kongresi ile dışarıya verilen algı, Lozan sonrasında da yabancı sermayenin devletin kontrolünde olacağı düşüncesi devletin yeni ekonomik politikasıydı.

Cumhuriyet kurulduktan bir süre sonra tüm dünyayı da etkileyen 1929 Ekonomik Bunalımı Türkiye'de en fazla Ege, İç Anadolu ve Karadeniz bölgesinde kendisini hissettirmişti. Ege'de tarım daha çok Avrupa'ya ihraç edilen ürünlere özellikle, endüstriyel bir takım bitkilere dayandığından dolayı Avrupa'nın da alım gücünün azalması bunalımın en çok Ege Bölgesine yansımasına neden olmuştu.[20]

Genel olarak o dönem bir İzmir gazetesi olan Yeni Asır'da İsmail Hakkı Bey ekonomik bunalımın nedenlerini şu şekilde açıklamıştı:

"Dünyanın maruz kaldığı buhranın sebebi, istihsal fazlalığı sermayelerin istimal olunmamasıdır. Avrupa'da, Amerika'da zirai istihsalat arttıkça artmaktadır. Buna mukabil istihlak azalmaktadır. Arz ve talep kaidelerine tevfikan fiyatlar düşmekte, stoklar çoğalmakta, kazanç temin edilememektedir. Tabii sermayedarlar paralarını kullanacak menabı bulamamaktadır. Bize gelince bunun tam aksidir. Bir defa sermayemiz yoktur. Mevcut olan iptidai şekildeki müessesasatta muamele vergileri denilen bir afetle ve hükümetin eliyle darbelenmiştir. Zirai istihsalatta nazarı dikkati çeken bir fazlalık yoktur ve memleketimizde çıkan mevadı iptidaiye bazı istisnası ile müşterisiz de kalmış değildir. Ancak, istihsal masraflarının fazlalığı istihsalatımızı yeni bir şekilde piyasalara arz edilmesine neden olmaktadır.

Bizim buhranımızın başlıca sebepleri mevzii ve kendi kararlarımızın, tedbirlerimizin neticesidir. Bunları kısmen telhis edebiliriz.

---

[20] Nuri Poyrazoğlu **1929 Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir'de Görülen Etkileri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2008, s. 34.

1. Vergiler ağırdır. Memleketimiz tediye kudretinin kat kat fevkindedir.

2. Hayat pahalılığı ile mücadele edilememiş, istihsal masrafları indirilememiştir.

3. Memleketimizin nakliye işleri tanzim edilememiştir. Nakliye fiyatları çok yüksektir.

4. Liman inhisarları ithalat ve ihracatımızı hırpalamakta, limanlarımızı köreltmekte ve manasız yere şu veya bu zatın kudreti ile mütenasip bulunmayan hareketler ve israflar vardır.

5. Kredi faizleri çok yüksek, kredilere mazhar olmalarına rağmen köylü Ziraat

Bankasının cılız yardımlarından başka bir müzaheret görmemekte murabahacılar elinde ezilmektedir.

6. Ecnebi sermayesine itimat verecek tedbirler ihmal edilmiştir. Bilakis itimatsızlığı doğuran hareketler vardır. Ecnebi sermayesini memleketten kaçıraneshap ve avamil mevcuttur.

7. İnhisarlar, mesai serbestisini tahdit eylemiş, bir çok vatandaşların kazanç membalarını tıkamıştır.

8. Memleketin kudreti ile mütenasip bulunmayan hareketler ve israflar vardır."[21]

Bu ekonomik kriz, dünya ile Türkiye'yi de etkilemiş ve ekonomik anlamda da devletin de yabancı kurum ve kuruluşları devletleştirmeye başlayacağı yeni bir siyasete de neden olacaktır. Daha 1 Mart 1922 günü TBMM'nin 1. Dönem 3. Toplantı yılını açış konuşmasında da *"Siyaset-i iktisadiyemizin mühim gayelerinden biri de menafi-i umumiyeyi doğrudan doğruya alâkadar edecek müessesat ve teşebbüsat-i iktisadiyeyi kudret-i maliye ve fenniyemizin müsaadesi nispetinde devletleştirmedir."* Diyen Mustafa Kemal, bu politikanın ilk yansımasını ortaya koymuştu.[22] Bu dönemde yabancı sermaye teşvik edildiyse de arzu edilen yatırımlar gerçekleşmiyor ve sermaye hala yetersiz kalıyordu.[23] Yeni Gümrük Kanunu da Lozan Antlaşmasına göre

[21] **Yeni Asır**, 3 Kânûn-ı evvel 1930'dan aktaran Poyrazoğlu, **a.g.t**, s. 35.

[22] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. I, 2. baskı, Ankara 1961, s. 226.

[23] Bülent Durgun **Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923–1938 Doktora Tezi**, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi Enstitüsü, İzmir 2006, s. 45.

1929 yılında yürürlüğe gireceğinden ithalatı artmış ve tam bu dönemde Osmanlı borçlarının ilk taksitinin ödenecek olması da Türk lirasının değerini kaybettirmişti.[24]

Bu noktada özellikle 1930 sonrası bu devletleştirme politikalarına hız verilecektir. Bunlardan biri de İzmir Limanı olacaktır.

Dünyadaki buhran daha önce belirttiğimizi üzere İzmir'i fazla etkilemişti. İzmir'in bir ticaret merkezi ve önemli bir liman kenti olması da bunda etkili oldu. Tütün, incir, zeytin, üzüm gibi ürünlerin yanı sıra Anadolu'dan gelen birçok ürün de İzmir Limanı'ndan ihraç ediliyordu.[25] Tüm dünyada 1927 yılında umumi harpten öncesine göre hayat pahalılığı 18 misli artmıştı. Türkiye'nin en pahalı şehirleri İzmir ile Samsun'du."[26]

Bu ortamda limanın devletleştirilmesine neden olacak olan ve İzmir basınında "İzmir Gifredavası" olarak bilinen davanın 1926 yılında başladığı bilinmektedir.[27] İzmir Limanı'nın işletmesi bu dönemde de Fransız olan Mösyö Gifre adında bir Fransız İşletmecisine aitti[28] ve diğer yabancı kumpanyalarıyla birlikte önceden elde ettiği bu imtiyaz sayesinde uzun yıllardır o da bölgeden başka limanlara gemiler kaldırmaktaydı.[29]

İlk haberde *"İzmir Rüsumat idaresinde hazineyi bir buçuk milyon lira zarara sokan bir takım suistimaller yapıldığı da sonradan hükümete ihbar edilmişti. Buna göre; İzmir gümrüğünde 80 balya halı stoklarından, her biri 20 bin lira değerinde 40 balyanın ortadan kaybolmuştu. Yine 80'i aşkın piyano ve demir kasalar vs yok*

[24] Feridun Ergin, "Birinci Dünya Savasında ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, III/7 (Kasım, 1986), s. 74.

[25] Poyrazoğlu, **a.g.t**, s. 36. İzmir'de bu süreçte oldukça fazla bunalım haberi gazetelere yansımıştı.

[26] **Milliyet,** 17 Şubat 1929'dan aktaran Poyrazoğlu, **a.g.t,** s. 46.

[27] 13 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Şirketinde" davanın başlangıç yılını belirtmiştir.

[28] Kemal Arı, **İzmir'den Bakışla Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri**, Deniz Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2008, s. 71.

[29] Kemal Arı, **İzmir'den Bakışla Türkiye'de Kabotaj**, Deniz Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2009, s. 47.

pahasına satılmak suretiyle elden çıkarılmış ve Amerikalılar tarafından gümrüğe getirilmiş olan 1. 5 milyon kiloluk petrol, mazot diye gösterilmek suretiyle vergisiz olarak çıkartılmıştı. Hükümet bütün bunlar hakkında tahkikat icrasını ve müsebbiblerinin meydana çıkarılmasını emretmişti."[30] şeklinde geçmişti.

Aylardan beri devam eden bu büyük "rüsumat suistimalinin" araştırma sonrasında içyüzü meydana çıkmıştı. Gazete haberi okuyucularına *"Malum olduğu veçhile yine harice gönderilmek üzere memlekete ithal olunan çuvallardan muamele vergisi alınmaz fakat depozito olarak bir para alınır ki bilahare çuvalların dolu olarak harice sevkleri esnasında bu para eshabına iade olunur. Çuvallar da hiç bir muamele görmeden harice gitmiş olur. Fakat şehrimizdeki bazı eşhas kurnazca bir dalavere çevirerek çuvalları tekrar vapurdan geri almışlar ve bunu kimseye hissettirmemişlerdi. Yani bu kurnaz adamlar çuvalların içindeki malları vapurun ambarına boşalttıktan sonra çuvalları tekrar sahile çıkarmışlardır. Bilahare de rüsumat dairesine giderek çuvallar harice gitmiş gibi muamele vergisi için yatırılmış olan depozito akçasını istirdat etmişlerdir. Neticede hazine tahminen 130 -170 bin liralık bir ziyan görmüş ve memlekette kalan bu çuvalların vergisini almamıştır. Heyeti Teftişiye Reisi Nuri Bey bu neticeyi aldıktan sonra haiz olduğu salahiyetle mürtekipler hakkında tevkif müzekkeresi hazırlamış ve bu müzekkereler dün Vali Paşa hazretlerine tasvibine iktiran ettikten sonra infaz olunmuştur. Tevfik olunanların 7 si Yahudi'dir, ikisi memurdur. Bunlardan dün tevkif olunalar atide isimleri muharrer şahıslardır. Muhasebeci Zeki, başkatip Fahri, çuvalcı Çelebi oğlu Muiz Perro, Salamon oğlu İsak, dün gece tevkif olanlar da Bünyamin Kohen, Rafael Levi, Samuel Hayim, Bensiyen Alyezer, Danon Levi. Mevfkuflar kefaleten tahliyeleri için başvurmuşlardır"*[31] şeklinde anlatmıştı.

Rüsumat suistimali davasının İzmir şehrinde büyük hayret uyandırdığından bahseden gazete[32] araştırmanın tam bitmemesine rağmen soruşturmanın sadece istihlak vergisi meselesinden değil aynı zamanda gümrük resmi alınmamasından dolayı çuvalların memleket dahilinde kalması nedeniyle de gümrük idaresinin sorunu olduğunu belirtmişti.

---

[30] 26 Nisan 1928 **Anadolu**, "İzmir Gümrüğünde Bir Suistimal, İstirdadı Müteakip Gümrükte Çevrilen Dolaplar"

[31] 24 Şubat 1929, **Hizmet**, "Her Şey Anlaşıldı Dün 9 Kişi Tevkif Olunmuştur".

[32] 25 Şubat 1929, **Hizmet,** "Rüsumat Suistimali".

Bünyamin Kohen çağrılı olmasına rağmen gelmemiş eşi davet edilince de çıkıp gelmiş ve sancılarından dolayı gelemediğini belirtmişti. Tahkikata göre Bensiyon Alyazer'in hissesine isabet suistimal hissesi 60 bin lira, olduğu için avukatları 60 bin liralı bir teminat ile tahliyesini istemişlerdi.

İkinci gün eski ihracat gümrük müdürü Rıfkı Beyin de adı olaya karışır. Kendisi İstanbul'da olduğu için tutuklanması için karar çıkartılır. Gazete işin içyüzünün tam olarak ortaya çıkmadığını da belirtmişti. 3 gün sonraki haberlerde tahkikata devam edildiği ve "çuvalcı Yahudilerden"[33] 5'inin nakdi para karşılığında serbest kaldığı bildirilmiş, son kalan Bünyamin'in de aynı gün serbest kalacağı ve Rafael adındaki zanlının da İtalya'da olması nedeniyle iadesinin istendiği eklenmişti.

Olay devam ederken Haziran başında yeni gümrük kanunun yayınlanması ilginçtir. Gazetelerin haberi "*yeni gümrük tarifesi yerli malını himaye ediyor*" şeklinde vermeleri önemlidir.[34]

Yeni çıkan gümrük tarifesi bu dönemde Levanten İzmirlilerin tepkisini çekmişti. Yabancı sermayenin ulus devlet sürecinde ülkeye katkısının denetim altında olmasını düşünen yeni Türk hükümetinin çıkardığı gümrük tarifesi aleyhine İzmirli Levantenler, özellikle yabancı basına bilgi vererek bazı haberler yaptırtmaya başlamışlardı. *"Türkler fakirleşmiştir. Türkler fabrikaları kapatmaktadır. Türkler sanayiyi idare edememektedir"* şeklindeki yazıların, 1929 buhranı sürecinde batı basınında olmasından dolayı, ulusal basın özel yaptırtıldığına inanıyordu.[35] Hizmet gazetesi İzmir ticaret odasının da buna yanıt hazırladığını eklerken Anadolu gazetesi de aynı yönde manşet atmış ve *"Türkiye hayat-ı iktisadiyesinin inkişafını ve yerli sanayinin canlanmasını temin için BMM'nce kabul edilen yeni Gümrük Tarifesi kanununun yakında meriyete geçeceğini anlayan bazı menfaatperest ecnebiler ve Levantenlerin, Türkiye Cumhuriyeti iktisadiyatı aleyhinde ecnebi memleketler gazetelerinde ve iktisadi mecmualarında müteaddid makalelerle propagandaya başladıkları*

[33] 28 Şubat 1929, **Hizmet,** "Rüsumat Suistimali".

[34] 6 Haziran 1929, **Hizmet,** "Gümrük Kanunu".

[35] 16 Temmuz 1929, **Hizmet,** "Levanten ve Gümrük. Neler Uyduruyorlar".

şehrimiz Ticaret odasına gelen ecnebi gazete ve mecmualardan anlaşılmaktadır"[36] demişti. Anadolu gazetesi aynı konu üzerine haber yapmış ama Hizmet'e göre daha sert bir dil kullanmış ve *"imzasız intişar eden bu makalelerde, memleketimizde kolaylıkla para kazanan ve yeni gümrük siyasetimiz üzerine müthiş telaşa düşen Levantenlere ve nesilleri belli olmayan insanlara mahsus bir koku vardır"* demiştir.

Gümrükteki yolsuzluk haberleri 1929 sonunda tekrar ortaya çıkar. 29 Aralık tarihli "*G*ümrükte yeni bir *Sahtekarlık*"[37] haberde 2 memur ile 1 gümrük komisyoncusunun suçlandığı ve bir ticarethanede tane de sahte makbuz bulunduğu belirtilmişti. Gümrük Başmüdürü Sami Bey'den alınan bilgilere göre paket gümrüğünde "*suistimal ve sahtekarlık*" haberleri üzerine soruşturma başlatılmıştı. Olaylar paket gümrüğünde bir makbuzda 36 sayfanın eksik olmasının anlaşılmasından sonra ortaya çıkmıştı. Muamele görmüş makbuz yapraklarının eksik olması, her zaman için yeni bir suistimalin başlangıcı olarak kabul edilmekteydi. Önemli bir ticarethanenin bu eksik makbuzlardan üçünün kendisinde olduğunu Gümrük Başmüdürlüğüne bildirmesi, işleri iyiden iyiye karıştırmaya yetecektir.

Bu ticarethanede bir suç olmasa da makbuzun altında dip koçanında 25 lira yazılmasına rağmen makbuz ilmühaberinde 794 lira yazılması, suistimali sabit hale getirdiğinden zanlı olarak iki memur yakalanmıştı. Ancak olay bu ihbarı yapan ticarethaneye gönderilen tehdit mektubuyla daha ilginç bir hal alır. Ertesi günkü gazetelerde bu ticarethanenin ismi de verilir. Rafael Arditi kumaş ticarethanesinin Avrupa'dan gelen "ipekli" çorapları gümrükten çıkartılırken "pamuklu" çorap muamelesi üzerinden işlem görülüp vergisi de "pamuklu" çorap üzerinden alınmıştı. Yani anlaşıldığına göre bu çorapların başka bir memur tarafından "ipekli" çorap üzerinden düzenlenen makbuzundan dolayı vergisi sahte makbuzla gerçekleşmiş ve birilerinin cebine gitmişti.[38] Eksik makbuzlar-

[36] 16 Temmuz 1929, **Anadolu,** "Gümrük Tarifesi".

[37] 2 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu,** "Gümrükte Yeni Bir Sahtekarlık".

[38] 3 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**, "Gümrük Suistimali ve Sahtekarlığı".

dan üçünün bulunduğu Rafael Arditi ticarethanesi de bu makbuzları kesen kişiyi de tespit etmiş ve "Muhlis Efendi" ismini gümrük başmüdürlüğüne bildirmişti. Akşam saatlerinde Arditi ticarethanesine bu isimleri vermemesi, verdikleri takdirde de fenalık yapılacağını bildiren bir tehdit mektubunu gelmesi işleri iyice karıştırır. Bu arada Muhlis Efendinin bir akrabası olan gümrük komisyoncusunun da adının da bu suistimale karıştığı ortaya çıkmıştı.[39] Gazetelerin olayın *"ipekli olan çorapların pamuklu gösterilerek hazine hukukunun yabancı ellere geçişine"* tepkisi oldukça büyüktü.

Bir gün sonra 3 makbuzun daha bulunmasıyla makbuzlardaki imzaların da sahte olduğu ortaya çıkar.[40] Gümrük başmüdürü Faik Bey ve Paket Gümrüğü Başkatibi Ahmet Bey'in imzaları taklit edilmişti. Bu işten sorumlu olan Muhlis Efendi ve akrabası Refik Efendiye işten el çektirilmişti. Özellikle tüm dairelerine gümrükçü Refik Efendi'nin komisyoncu olarak gümrükte iş göremeyeceği de bildirilmişti. Soruşturmayla bizzat ilgilenen Paket müdürü Faik Bey soruşturmanın her aşamasından gümrükler Başmüdürü Sami Bey'i haberdar etmekteydi.

Artık araştırmalar derinleşmiş ve gümrükte her hukuksuz iş ortaya çıkartılmaya başlamıştı. Tahmil ve Tahliye şirketinde de bir suistimal çıkartılmıştı.[41] Daha önce işten el çektirilen Muhlis Efendi'nin Mustafa ismindeki bir maiyet memurunun da tahmil ve tahliye ücretlerini cebine atmak için lastikten bir "ücreti alınmıştır" şeklinde bir mühür yaptırtarak beyannameleri bununla mühürlediği ve şirkete verilecek paraları da "*cebine attığı*" ortaya çıkmıştı. Sadece bu değil aynı zamanda suistimali yapılan malların ambara getirilmeden, doğrudan gümrükten muayeneye götürüldüğü anlaşılmıştı.[42] Ardından İthalat gümrüğünde de bir komisyoncunun sahte makbuzla birkaç parti eşya (yüz çuvaldan aşağı olmayan mal) çıkardığı da kesinleşmişti.[43] Bu arada daha evvel işten el

[39] 4 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**, "Bakalım Daha Neler Çıkacaktır?".

[40] 5 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**, "Gümrük Sahtekarlığı".

[41] 6 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**, "Gene mi Sahtekarlık".

[42] 6 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**, "Suistimal".

[43] 10 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**, "Yeni Bir Suistimal Daha mı?".

çektirilen Muhlis Efendi gece evinde tutuklanmış ve İzmir hapishanesine gönderilmişken, Refik Efendi ise yakalanamamış ve Aydın'a kaçtığı bildirilmişti.

"*Suistimal büyüktür, bakalım daha neler çıkacak*"[44] şeklindeki manşetler olayın büyüyeceğini ortaya koyuyordu. Paket müdürü Faik Bey'in araştırmalarının devam ettiğini bu yoğunluk nedeniyle Gümrük Başmüdürü Sami Bey'e bile gidip bilgi veremediği belirtilip, özellikle şekerler üzerindeki suistimalin 10.000 liradan fazla olduğu ve Refik Bey hakkında da tutuklama müzekkeresi çıkarıldığı eklenmişti.

Bu noktada liman ile ilgili farklı sorunlar ve öneriler gelmeye başlamıştı. Haziran ayında Hizmet başyazarı Zeynel Besim, üç sene önce başlayan gümrük depolarından şikayetinin sonunda, depoların yenilenmesi sonrasında da şikayetinin de dinmediğinden bahseden başyazısında gümrükle ilgili farklı bilgiler de vermişti.[45] Tüccarların şikayetinde haklı olmasına rağmen gümrük idaresini "*ellerini ovuşturmak*"la suçlayan Zeynel Besim, gemilerin boşaltılamadığını, Aydın Demiryolu kumpanyasının da Alsancak'taki depoları için ayda 12 kuruş istediğini, depo olabilecek başka bir yerin de olmadığını anlatarak *"Hülasa, İzmir'in ithalat ve ihracatı halen lazımı veçhile intizamında cereyan etmiyor demektir. Yarın iş biraz daha sıkışınca vapurlar yükünü alamadan veya boşaltmadan gidecekler, tacirler de çok yerinde olmak üzere şikâyet seslerini semaya doğru yükselteceklerdir."* diyor ve ticaretin Mersinli koyuna gitmesini de öneriyordu. Yine İzmir limanının ve gümrüklerinin şimdiki vaziyetlerini, İzmir'in bugünkü feci halinde bir ve iki numaralı sebepler olarak sıralayan Zeynel Besim, üretim masrafının zaten yüksek olduğu ülkemizde malların sadece trenden vapura aktarılamaması nedeniyle mallara yüklenen artışı da İzmir limanının yuttuğunu belirtmişti. Devamla ise *"İthalat eşyasını günüde çıkaramayan, koyacak yer bulamayan, yerin biçimsizliği nedeniyle masrafa boğan, ihracat eşyasını süratle ve ucuz sevk edemeyen, bir limana liman demezler"* diye eleştirisini bitiriyordu.

---

[44] 11 Kânûn-ı evvel1929, **Anadolu**, "Suistimal Büyüktür", 12 Kânûn-ı evvel, 1929, **Anadolu,** "Gümrük Suistimalleri".

[45] Zeynel Besim, "Liman", 25 Haziran 1929, **Hizmet**.

Zeynel Besim'in limanın "*Halkapınar-Mersinli'ye*" taşınma önerisi ciddi ciddi düşünülmüştü. İktisat Vekili Şakir Bey de bu işin araştırılmasını İzmir Ticaret odasına vermişti.[46] Ticaret Odası seçimlerle uğraşırken bu konuda birçok ilgilinin katılımıyla bir toplantı dahi yapılmış ve İzmir limanın mutlaka Halkapınar koyuna taşınması gerektiği kararı alınmıştı. İsmet İnönü de 1 sene evvel bu konuda aynı düşüncedeydi ve hatta dışarıdan Mösyö Borg isimli bir uzman da gelmiş ve çalışmalarda bulunmuştu. Bu toplantıya hükümet yetkilileri de katılmış ve bu toplantıyı doğrulamışlardı. Yetkiliye göre *"Liman Halkapınar körfezine nakledildiği takdirde İzmir'de hayat ucuzlayacaktır, Niçin! diye sormağa hacet yoktur sanırım. Pekâlâ, bilirsiniz ki tahmil ve tahliye ücretleri pek fazladır. Buna da sebep İzmir limanının asri bir liman şartlarını haiz olmamasıdır. Mesela antrepoları eşyayı vapurdan alacak ve vapura tahmil edecek seyyar vinçler yoktur… Bunlar olmayınca tahmil ve tahliye ücretleri bittabi çok olur. Tahmil ve tahliye ücretleri az demek, her şey ucuz demektir. Mesela hariçten gelen bir mal için bugün 10 lira alınırsa yarın asri liman yapılınca bu fiyat yarı yarıya inecektir. Çünkü hem lüzumsuz yere amele ücreti vermekten vareste kalınacak ve hem de nahak yere araba kirası, bilmeme ne parası gibi masraflardan kurtulunmuş olacaktır."*

Yetkili bu görüşlerin Ankara'ya da iletildiğini söyledikten sonra *"… bu masrafların azalması sayesinde İzmir'de hayatın ucuzlayacağı neticesine vardık. Bizi düşündüren para meselesi olmuştur. Belediye bu işi başaramaz, çünkü parası yoktur. Liman şirketi de bunun hakkından gelemez. Çünkü milyonlara mütevekkif bir iştir."* diyerek zorluğun nerede olduğunu da işaret etmişti. Ama yetkili asıl önemli sorunun da şimdiki limanın Mösyö Gifre (Guifrey)'den mutlaka satın alınması gerekli olduğunu söylemişti. Daha da ilerisi bu kararlarını Vekalet'e de bildirmişlerdi. Yetkiliye göre *"Limanı satın aldığımız takdirde İzmir'deki hayat pahalılığının binnisbe önüne geçileceği derhal anlaşılır. O zaman her şeyden fazla rüsum alınmayacak, alınmayınca da; gelen mallar ucuza mal edilecektir."* demiştir. Böylelikle ilk kez liman şirketini satın alınması gazetelere yansımış oluyordu.

[46] 13 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**, "Mühim Bir Karar".

Belediye ile Liman şirket arasında bir başka ihtilaf alanı yıllardır devam eden Darağaç Şehitler tramvaylarıyla ilgili sorundu. I. Dünya Savaşı yıllarında Rıhtım ve Darağaç tramvaylarının şirketten alınarak Belediye hesabına işletilmesi nedeniyle Rıhtım şirketi Belediye aleyhine dava açmış ve Belediye'den yüklü bir tazminat almak istemişti. Oysa Belediye o esnada bu işlerde zarar ettiği gibi bazı işlerinden dolayı da Rıhtım şirketinden alacaklı vaziyetteydi. Yıllardır uzayan dava, bu günlerde sonuçlanmış ve belediye haklı bulunmuştu.[47] Darağaç tramvayları zaten önceden beri Belediye'nin malıydı. Rıhtım şirketi savaş yıllarında Rıhtım tramvaylarının kendisinden alınması nedeniyle açtığı bu davada belediyeden tazminat isterken, buna karşılık haksız yere de Darağaç tramvaylarını sahiplenmişti. Belediyenin de rıhtım şirketinden alacağı olduğu için de belediye karşı dava açarak tazminat istemişti. Dava sonucunda Belediyenin haklılığı tescillenmiş ve alacağına karşılık şirketten (5000) lira almasına ve Darağaç tramvaylarının da Belediyeye ait olduğuna karar verilmişti.

İşte bu süreçte Darağaç - Şehitler tramvaylarının Rıhtım şirketinden alınması an meselesiydi. Belediye ve şirket üyelerinde oluşan bir heyet Darağaç şehitler tramvaylarını ve tesisatını araştırmakta ve asıl sahibi olan Belediyeye verme çalışmalarını bitirmek üzereydi. Artık Şehitler tramvayları Belediye'ce bir müteahhit aracılığıyla işletilmeye başlanacaktı.

Bu sırada gazetelerde İthalât Gümrüğü ile Paket Gümrüğü'ndeki suistimal araştırmaları devam etmekteydi. Gümrükler başmüdürü Sami Bey şimdiye kadar yapılmış olan araştırma sonucunda suistimalin derecesini öğrenmek için muayene baş memuru Mazhar Bey'in de içinde olacağı heyet oluşturulmasını istemişti. Heyet 15 Aralık'tan itibaren heyet bütün hesaplan, Defter ve Beyannameleri araştırmaya başlayacaktı.[48]

---

[47] 20 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**, "Belediye Haklı Çıktı. Darağaç - Şehitler Tramvayları Yakında Rıhtım Şirketinden Alınarak Belediyeye Verilecektir".

[48] 14 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**, "Suistimal Tetkik Ediliyor".

Bu süreçte birçok yerde farklı yolsuzluklar ortaya çıkarılmaya başlanmıştı. Örneğin yapılan araştırma sonucunda 2. Hukuk mahkemesinde Emin Efendi isimli bir katip hakkında da savcılık araştırma yapmaya başlar.[49] Emin Efendi'nin görevini kötüye kullandığı kesinleşmişti. Sonuçta savcılık isteği üzerine Vilayetin de onayı ile bu memurun görevine son verilmişti.[50] Bu katip memurunun bazı davacıların dava evraklarını saklayarak temyize gidilmesini önlediği ve bundan kazanç elde ettiği anlaşılmıştı.

Bu sırada suçlanan gümrük komisyoncusu Refik Efendi'nin Gaziantep'e kaçtığı öğrenilmiş eşi Afet Hanım'ın da tanınmamak için mavi bir çarşafla Gülcemal vapuruyla İstanbul'a gittiği ve oradan başka bir vapurla Mersin'e, oradan da Gaziantep'e geçeceği tahmin olunmaktaydı.[51] Ancak daha sonraları Refik Efendi'nin İzmir'de olduğu üzerine haberler duyulmuş hatta bunun üzerine zabıta arama dahi yapmıştı.[52] 600 bin liralık suistimal ile suçlanan Refik Efendi bulunamadığı gibi bir de mektup yazarak "*polislerin ne kadar arasa kendisini bulamayacaklarını*" yazdığı ve dava günü ortaya çıkıp her şeyi anlatacağına dair değişik rivayetler de ortaya atılmıştı.

Davanın Başlaması

Rıhtım şirketi ana davası 29 Mart 1930 tarihinde İzmir'de Asli ceza mahkemesinde başlamıştı.[53] Dava sabah saat 10'da başlamış ve izleyen-

---

[49] 18 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**.

[50] 19 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**, "Suistimal, Yolsuz İslerin Sonu İşte Böyle Olur" Daha sonra bu kişinin Nafia komiseri Emin Bey olduğu ortaya çıkacaktı.

[51] 19 Kânûn-ı evvel 1929, **Anadolu**, "Mavi Çarşaflı Kadın Nereye Kaçıyor".

[52] 15 Kânûn-ı sâni 1930, **Anadolu,** "Polisler Onu Bulmayacaklar Mı?".

[53] 30 Mart 1930, **Anadolu**, "Rıhtım Suistimali Davası Dün Başladı. Maznunlar, Sorulan Suallere Cevaplar Verdiler, Muhakeme On iki Nisana Talik Edilmiştir." Rıhtım şirketindeki yolsuzluğun ortaya çıkarılmasında daha sonra ilk kimin etkili olduğu da tartışılmış ve Belediye Murakibi Şükrü Bey'in ilk kez Maliye Vekâletine başvurduğu ortaya çıkmıştı. Şükrü Bey, bazı şirketlerin komiserliğini yapmak için İzmir'e geldiği sırada Rıhtım şirketini teftişe geldiğinde komiser Emin Bey tarafından engellendiğini, bu nedenle Maliye'ye başvurduğunu belirtmişti. 8 Mart 1932, **Anadolu**, "Bu Hırsızlığı İlk Meydana Çıkaran Kimdir?".

ler de kalabalık idi. Mahkeme üyeleri başkan Ramazan Bey, üyeler ise Fahri ve Hüseyin Beylerden oluşuyordu. Savcı makamında iddia sahibi olarak savcı Baş muavini Ali Rıza ve Ziya Beyler bulunmaktaydı. Zanlı mevkiinde ise Rıhtım şirketinin eski murahhas üyesi M. Jourdan ile müdür M. İv. Gifre ve muhasebeci M. Pere (Piyer), hukuk müşaviri Gad Franko ve maslahatgüzar Galip Beyler bulunuyordu. Zanlılardan M. Jourdan, M. İv. Gifre ve M. Pere'nin avukatlıklarını da Mustafa Münir, İbrahim Etem ve Tevfik Fikret Beyler yaparken, Gad Franko'nun ise Baro başkanı Mustafa Nuri, avukat Ayber, Feridun ve Adato, Galip Bey'in avukatlığını ise avukat Nuri Sıtkı Bey yapmaktaydı.

Dava kimliklerin okunmasıyla başladıktan sonra avukat İbrahim Etem Bey müvekkillerine kararın usulsüz tebliğ edildiğini ve Türkçe bilmemeleri nedeniyle de bir şey anlamadıklarını söylerken Galip Bey de kendisine tebligatın yapılmadığını bildirmişti. Ve hep birlikte tebligat yapılmadan davaya bakılamayacağını iddia etmişlerse de savcı da bu iddianın geçersiz olduğunu söyleyince, mahkeme heyeti yarım saat ara verdikten sonra tebligatın uygun olduğuna karar vererek davayı başlattı.

Başkan *"M. Jurdan; siz mürteşi ve mütegayyip Nafıa Komiser Emin Bey'e rüşvet verdiğinizden, hesabat ve evrak üzerinde sahtekarlık yapmak ve bir kısım evrakı nakil ve imha etmek suçlarından maznunsunuz. Müsyü İv Gifre; siz rüşvet, evrak yok etmek ve sahtekarlık suçlarından maznunsunuz. Müsyü Pere siz sahtekarlık ve evrak imhasından maznunsunuz. Gad Franko Bey; siz rüşvete iştirakten ve bazı evrakı nakle tavassut etmekten, Galip Bey siz de gene bazı evrakı nakletmekten maznunsunuz"* diyerek suçları zanlıların yüzüne okumuştur. Zabit kâtibinin okuduğu istintak kararnamesinde de *"şirket defterine Ernest müstear ismine kaydedilmek suretiyle ve ev kirası, hakk-ı huzur vesaire kayıtlarıyla muhtelif senelerde 76. 867. 5 lira verildiğinin sabit olduğu, şirkette çifte defter tutulduğu, defterlere masarif kaydedilerek hasılatın az gösterilmeye ve seyyahlarla yolculardan birer ikişer lira rıhtım resmi alınmasına usulsüz olarak müsaade edildiği, Gat Franko Beyin gönderilen bir mektupla Nafıa komiseri Emin Beye verilen rüşvet meselesinde ilgisini olduğunun anlaşıldığı, İş bankası, Doyçe Oryent bank ve Osmanlı bankası müdürlerinden oluşan bir uzman heyetinin defterler üzerinde yapılan araştırma sonucunda da kasa muamelâtının deftere yazılmayarak bazı gayri muntazam cetvellere yazıldığı,*

şirketin gayri sahih defterler tuttuğu, bilânçonun daima açıkla gösterildiği, vuku bulan mühim miktarda kârın önceki üç sene zarfında rıhtım tramvayları İşletme zararına karşılık kaydedildiği, şirkete ait bir kısım evrakın Müsyü İv Gifre tarafından otomobille götürüldüğü, üç valizde mühim miktarda evrakın kaçırıldığı ve imha edildiği" konuları nedeniyle duruşmalarının kararlaştırıldığı bildirilmekte idi.

Savcı Ali Rıza Bey de yapılan araştırma sonucunda *"işlenen suçların delillerinin mevcut olduğunu, Nafıa komiseri Emin Bey'e devamlı bir surette rüşvet verildiğinin gerçekleştiğini, tahakkuk ettiğini, şirketin temettüsünde hissedar olan hükümetin hissesini vermemek için sahtekârlık yapılarak ve defterler üzerinde iki şekilde hesap tutulduğunu, hükümetçe tahkikat ve tetkikata başlandığında da bu defter ve evrakın imha edildiğini ve bir kısmının Fransa'ya kaçırıldığının"* anlaşıldığını söyledi ve M. Jordan ile İv Gifre'nin hem rüşvet vermek hem sahtekârlık hem de evrak imhasından, Pere Efendi'nin de belgeleri yok etmekten ve sahtekârlık suçlarında müşterek bulunduğunu, İstanbul barosu avukatlarından Gad Franko Efendi'nin eskiden beri şirketin hukuk müşaviri ve şirket işlerinin hususi cepheden nazımı olmak vazifesinden başka, evrakı yok etmek suçu ile de ilgili olduğunu belirtti. Savcı son sözünde *"denilebilir ki 1891 senesinde kurulmuş olan bu şirketin yolsuz muamelelerinden hep şimdiki heyet mi mesuldür? Mesela müteveffa Elizar Gifre'nin bu suçlarla alakası yok mudur? Hiç şüphesiz ki vardır. Fakat bu suçların devamına ve muzır neticeler arz etmesine sebep olmuşlardır. 760 bin küsur lira rüşvet verilmiştir. Rüşvetten mühim bir kısmı M. İv Gifre ve M Jordan taraflarından verilmiştir. 94. 500 lira gibi mühim bir para dört gün gibi kısa bir müddet içinde verilmiştir"* demiştir.

Zanlıların avukatlarından Tevfik Fikret Bey de rüşvetin tanımı üzerinden giderek müvekkillerinin rüşveti aldığı söylenen Emin Bey'in mahkemede olmaması nedeniyle rüşvet suçlamasıyla suçlanamayacaklarını söylemesine rağmen, mahkeme heyeti yine kısa bir müzakere ile bu iddiayı reddetti.

Avukatların isteği üzerine tercümanlar değiştirildi. Jak Eşkenazi Bey'in tercümanlığında Mösyö Jordan'ın savunması alındı. Mösyö Jordan hukuk mezunu olduğunu, 1930 yılında şirkete murahhas aza olarak geldiğini, eski Nafia komiseri Emin Bey'i iki kere gördüğünü, birçok paranın Emin Bey'e verildiğini öğrendiğini ve bunların şirketin eski kâtibi

mösyö Armago tarafından Emin Bey'e verildiğinin kendisine söylendiğini fakat vesikalarının olmadığını, Ernest müstearı ile verilen paraların yalnız Emin Bey'e ait olmadığını, birçok zevata verilen paraların da bu isim ile kaydedildiğini öğrendiğini, kasa defterinden başka mülhak kasa cetvelleri tanzim edildiğini, M. Elizar Gifre zamanında verilen 55 bin liradan haberinin olmadığını, şirkete ait ehemmiyetli vesaiki imha etmediğini, sahtekarlık yapmadığını, bazı hesabat evrakının Fransa'ya gönderildiğini, bunların geri gönderilmesi için mektup yazdığı halde cevap alamadığını söyledi. Yine Mösyö Jordan Fransa ve Yunan hükümetlerinin şirkete verdiği tazminatın defterlere kaydedilmemesinin kendi zamanında olmadığını ve avukat Gad Franko'ya verildiği gösterilen üç yüz bin frangın da 10 sene önce verildiğini ama o dönem idare meclisinin bunu kabul etmemesi üzerine son dönemde deftere yazıldığını, İzmir'e geldikten sora bazı lüzumsuz evrakın bir araya toplanarak üzerine "*imha edilecek evrak*" şeklinde yazı yazıldığını ama bunların neden yakıldığını bilmediğini söyledi. Ayrıca "*Nafia komiseri*" ibaresinin Fransızca baş harfleri olan "CTP" namına verdiği gösterilen paranın da kime verildiğini bilmediğini söyledi.

Bu arada Nafia Vekaleti'nin bir yazısı okundu, buna göre Maliye Vekaleti Nakit İşleri Müdürü Sırrı Bey tarafından İzmir'de yapılan araştırmada, rıhtım şirketinin Yunan hükümetinden aldığı tazminatı defterlerine kaydetmediği, Nafia komiserinin de bu durumdan vekaleti haberdar etmediği, Sırrı Bey'den gördüğü baskı üzerine, sonradan haberdar etmek zorunda kaldığını bildiriyordu. M. Jordan, bu konuda Ankara'ya gittiğini ama Vekil Bey ile görüşemediği için bu konuda konuşamadığını söyledi.

İkinci zanlı Mösyö İv Gifre ise komiser Emin Bey'i eskiden tanıdığını, "*Ernest*" müstearının muallak bir hesap olduğunu, birçok kimse arasında Emin Bey'in de olmasının muhtemel olduğunu, kendisi müdür olduktan sonra Emin Bey'e "*metelik*" dahi vermediğini, daha önce Mösyö Armao'nun birçok defalar para aldığını ve bu parayı Emin Bey'e vereceğini işittiğini, çifte defter tutmadıklarını, sahte olduğu iddia edilen bilançonun tuş üzerinden tanzim edildiğini, satılan arsaların hususi

şahıslara ait olduğundan defterlere yazılmadığını, otomobille naklederek kalorifer ocağında yaktırdığı evrakın amcazadesi M. Jan Vital ile kendisine ait olduğunu, bunları şirketten alıp götürdüklerini, üç valizi de Galip Bey ile İstanbul'a oradan Paris'e gönderdiğini, bilançoda 274 bin frank açığın Emin Bey tarafından meydana çıkarılmaması için para verildiğinden haberi olmadığını söyledi.

Muhasebeci Mösyö Pere, yakılan evrakın ehemmiyetsiz olduğunu, kendisinin de orada olmadığı için ne olduğunu bilmediğini söyledi. Avukat Gad Franko da Mösyö Elizar Gifre tarafından yazılan mühim bir mektupta "bazı meselelerle alakadar gösterilmiş addedilmesinden müteessir bulunduğunu", mühim bir açığın kapatılması için görüşmek hususunda bir vazife almadığını, bu iş için şirketten para da almadığını, bunun ispat edilmesi gerektiğini ve rüşvet işiyle de ilgisinin olmadığını belirti. Galip Bey de şirket müdürünün kendisine 3 valiz vererek İstanbul'a gönderdiğini ve bunların içinde ne gibi evrak bulunduğunu bilmediğini söyledi. Son noktada savcı, gelecek celsede şahit olarak memaliki Şarkiye Fransız bankası memurlarından Mösyö Parleleni ile Doyçe Orient Bank müdürlerinden Selahattin, Maliye müfettişlerinden Esat ve Selahattin Beylerle Mösyö Armao, Marangoz Osman, konsoloshane kavası Veli, Rıhtım Şirketi kapıcısı ile Mösyö Kasar ve Bonoci'nin celplerini aynı zamanda şimdi Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti'nde müsteşar olan eski mebus Adil Bey'in bundan evvel şirket maslahatgüzarı Galip Bey tarafından şirketin hükümetçe satın alınması hakkında kendisi ile vaki temasları ve Maliye Vekaleti Nakit İşleri Müdürü Sırrı Bey'in bu meselelere dair bütün malumatın alınması için talimat yazılmasını talep etti. Mahkeme bu talepleri kabul etti ve şahitlerin celbi için mahkemeyi 12 Nisan'a bıraktı. Mahkeme 19.15'te bitti.

Görüldüğü gibi kapsamlı bir mahkeme olmuştu. Gazetenin dava haberinin altında da Ankara'dan hususi bir küçük bir haber vardı. 29 Mart tarihli haberde *"İzmir Rıhtım Şirketi imtiyazının feshi cihetine gidilmesi muhtemeldir"* denilmekteydi. Kafalarda Rıhtım Şirketi için bir son olduğu açıktı.

Rıhtım davası sürerken rıhtımda başka suistimaller de çıkar.[54] İzmir gümrüğünde bu kez 150 bin liralık bir yolsuzluk çıkmıştır. Araştırılması için İstanbul'dan gümrük müfettişlerinden oluşan bir heyetin İzmir'e geleceği bildirilmiştir. Bu yolsuzluk mahkemesi süren davadan farklı olarak, sürekli ama farklı zamanlarca konu edilen "*kutuluk keresteler*" suistimaliydi.

Her sene 20-30 bin metre uzunluğunda memlekete ithal edilen kutuluk kerestelerden mühim bir kısmının memlekette kaldığı ve inşaatta kullanıldığı, gümrükçüler ve gümrük müfettişleri tarafından iddia olunmaktaydı. Bazı kereste tüccarlarının vezni çok olan keresteleri fazla miktarda getirerek beyannamelerde az gösterdikleri ve hazine hukukunun bundan zarar gördüğü araştırma sonucu sabit olmuştu. Örneğin bir iki hafta önce limana gelen bir vapurdaki kereste çıkartılırken, beyannamede 3 bin ton gösterildiği halde 5 bin küsur ton çıkmış ve fazladan dolayı keresteci namına cezalı gümrük resmi tarh edilerek para alınmıştı. Bilhassa kutuluk keresteler konusunda suistimalin çok olduğu söylenmekteydi.

Gelecek olan gümrük teftiş heyetinin, bu suistimal ile birlikte daha önce tespit edilen ve gümrük resmi yarım milyon lira olan petrol ve mazot konusunu ve gümrükte kayıp olduğu ihbar ve iddia edilen piyanolar ile halılar ve diğer değerli malları da araştıracağı ve pürüzlü ve tahkikatı ikmal edilmemiş hiç bir mesele de bırakmayacağı düşünülmekteydi.

Hatta duyumlara göre bu gelecek müfettişlerin tamamen yeni başka bir yolsuzluk iddiasını da araştıracakları söylenmekteydi. Nitekim daha sonraki haberlere göre gelen heyetin sadece kutuluk keresteler, piyano ve mazot gibi işlemler üzerinden yapılan yolsuzlukları incelemeye gelmediği kesinleşmişti.[55] Heyet önceki haberleri doğrulayacak şekilde başka bir yolsuzluğu da inceleyecekti. Bu da "*yeni gümrük tarifesinin uygulan-*

[54] 7 Ağustos 1930, **Anadolu**, "(150) Bin Liradan Fazla! Bu Suistimal Kutuluk Keresteler Üzerinde Yapılan Marifettir."

[55] 10 Ağustos 1930, **Anadolu**, "Gümrük Suistimali. Müfettişler Geldi. Bir Hata Yüzünden Hazine Zarar Gördü."

ması sırasındaki bazı yanlışlıklar"la ilgiliydi. Her yerde olduğu gibi İzmir'de de yeni tarife nedeniyle tarife farklılığından kaynaklanan 30-40 bin lira kadar bir zarar tespit edilmiş ve bunların kimden eksik alındıysa tespit edilip geri alınması düşünülmekteydi.

Paket gümrüğünde ilk ortaya çıkan 3 bin liralık yolsuzluk davasına da ağır cezada bakılmaktaydı.[56] Suçlanan Gümrük memuru Muhlis Efendi ve arkadaşlarıydı. Dava günü şahit olarak dinlenen sahte makbuzların verildiği Manifaturacı Arditi ticarethanesinin bir çok muamelesini takip eden komisyoncusu Celal Efendi, Muhlis Efendi'nin sahtekarlığın ortaya çıkmaması için kendisine mektup yazdığını ve eğer sahte makbuzların gümrük idaresine verilmesi durumunda kendi ticarethanesinin de mahvolacağını yazdığını söylemişti. Celal Efendi bu mektubu gümrük başmüdürlüğüne vermiş ve olayı anlatıp dönerken, yolda Muhlis Efendi ile ortak çalışan firarda olan komisyoncu Refik Efendi ile karşılaştığını ve kendisine;

—Ayıp değil mi? Ekmek yediğiniz yere hıyanet ediyorsunuz. Dediğinde Refik Efendinin:

— Aman kardeşim, sus, kimseye söyleme!

Deyip kaçtığını söyledi.

Daha sonra dinlenen Paket Gümrüğü Müdürü Faik Bey, gümrüğe verilmiş olan beyan-namelerin sahte olduğunu, ipekli kumaşların pamuklu gösterilerek az gümrük resmi verilmek suretiyle gümrükten çıkarıldığını, makbuzların sahte olduğunu, fakat müesseselere verilen bu sahte makbuzlarda eşyanın ipekli gösterildiğini ve mühim miktarda para çalındığını söylemişti.

Ancak zanlıların avukatları buna itiraz etmiş ve Paket Gümrüğü Müdürü Faik Bey'in de sahte beyannamede imzası bulunduğundan dolayı suistimalden takibat yapılmak lâzımsa onun hakkında da takibat yapılmasını istemişlerdi. Faik Bey ise o sırada idare amirinin Ahmet

[56] 15 Eylül 1930, **Anadolu**, "Gümrük Sahtekârlığı! Dünkü Celsede Dinlenen Şahitler Bildiklerini Söylediler".

Hamdi Bey olduğunu ve kendisinin beyannamede imzasının olmadığını söylemişti. Sonuçta sahte gümrük beyannamelerini istenmesi ve başka şahitlerin dinlenmesi için mahkeme 5 Teşrîn-i evvel'e ertelenmişti. Ancak o mahkeme gününde gümrük beyannameleri getirilmiş olmasına rağmen zanlıların hepsi imzaların kendilerine ait olmadığını ve sahte olduklarını iddia etmişlerdi.[57] Bunun üzerine mahkeme mektup ve beyannamelerdeki imzaların incelenmesini istemişti.

Asliye Ceza Mahkemesi'nde de "Ç*uval*" davası devam etmekteydi. 60 kişinin muhakemesine (150 bin liralık çuval suistimali) devam edilmişti. Suistimalden davalı olan Gümrük Müdürü, manifesto ve muayene memuru ve tüccar 60 kişinin, 17 avukatı vardı.[58] Kalabalık o kadardı ki davalılarla avukatların oturması için başka mahkemelerden ve dairelerden sıralar getirilmiştir.

Maznun memurlar vazifelerini kanun dairesinde yaptıklarını, suistimal yapmadıklarını söylemişlerdir. Tüccarlar da suistimal yapmadıklarını ifade etmişlerdir. Maznunlardan gelmemiş olanların zorla mahkemeye getirilmesine karar verilmiş ve muhakeme 11 Kasım'a bırakılmıştı.

11 Kasım davasında son celseye gelmeyen 5 kişi polis marifetiyle getirilmişti.[59] Gümrük manifesto memurlarından Ahter Efendi dinlenmiş ve o da manifesto muamelesinin nasıl yapıldığını ve depozito parasının ne suretle alındığını anlatmıştı. Komisyoncu Avni Bey ile Leon Kuri Efendi ve tüccardan Çolakzade Nuri Bey ile Alâiyelj Halim Bey de mahkemeye getirilmişlerdi. Çuval suistimalinden haberlerinin olmadıklarını söylemişlerdi. Alaiyeli Halim Bey; ticarethanesi adına mükerrer istirdat edilmiş depozito akçası bulunmadığını, hatta gümrük müfettişliği tarafından yapılan tahkikatta da suçunun olmadığının kesinleştiğini söylemiştir.

---

[57] 13Teşrîn-i evvel 1930, **Anadolu**, "Gümrük Suistimali Davası Devam Ediyor".

[58] 15Teşrîn-i evvel 1930, **Anadolu**, "Gümrük Suistimali Davası Görülüyor".

[59] 12 Teşrîn-i sânî 1930, **Anadolu**, "Gümrük Suistimali Altmış Kadar Maznunun Muhakemesine Devam Ediliyor".

Sahte beyanname düzenleyerek "ipekli eşyayı""pamuklu" göstermek suretiyle gümrükten geçirmek ve sahte makbuz tanzim eylemek suçlarından yargılanan Muhlis Efendi ile dört memurun 23 Kasım celsesinde şahitlerden gümrük komisyoncusu Sami Efendi Paket Gümrüğünde karnesiz hiçbir komisyoncunun iş takip edemediğini, gümrükten mal çıkarmak için de verilen beyannamelerde komisyoncunun mutlaka imzasının bulunması gerektiğini, komisyoncunun maiyet memurlarının eşya ve mal çıkarmasına salâhiyetleri olmadığını, ama bazı memurların müsamahasıyla Recep Efendi adındaki bir akrabasının gümrükte iş takip ettiğini ama gümrükten mal çıkarırken görmediğini söylemişti. [60]

Diğer şahitlerden Ziya Bey ise Recep Efendi'nin gümrükte iş takip ettiğini, beyannamelere imza ettiğini, daha bir kaç kişinin de gümrük komisyoncusu olmadıkları halde gümrükte iş takip ettiklerini, fakat bunların isimlerini hatırlayamadığını söylemiştir. Avukatları da bir beyannamede ipekli yerine pamuklu yazılı olduğu için bu şekilde davranıldığını beyan ederek 1081 numaralı beyannamenin celb edilmesi halinde suçsuz olduklarının kanıtlanacağını söyleyerek bu işin paket müdürünün düşmanlığı nedeniyle gerçekleştiğini iddia etmişlerdi.

Bu süreçte liman ile ilgili davalar devam ederken, İzmir basınında sürekli liman şirketinin "*devlete veya belediyeye geçmesi*" hakkında yayınlar bulunmaktaydı. Özellikle liman şirketinin idare meclisinde *"haksız kazanç elde edenler olduğunu ve buna karşılık işçilerin ucuza çalıştırıldığına"* dair yayınlar artmıştı. Para kazananların *"hakk-ı huzur"* dedikleri bu paranın artık alınmayacağı haberleri birçoğunu rahatsız etmeye yetmişti. Hizmet gazetesi bir nüshasını buna ayırmış ve *"Hakkıhuzura paydos. İzmir Liman İnhisarı İdare Meclisi Azasına Fena Haber"*[61] başlığıyla okuyucularını Ankara'dan gelen bir haberle bilgilendirmişti. İstanbul limanının da artık şahsa geçtiğini, 1931 yılı sürecinde de İzmir liman şirketinin şahsa geçeceğini belirtmişti.

[60] 24 Teşrîn-i sânî 1930, **Anadolu**, "Gümrük Sahtekârlığı. Dünkü Muhakeme Celsesinde Şahitler Mühim İfadeler Verdiler".

[61] 28Teşrîn-i sânî 1930, **Hizmet**, "Hakkıhuzura Paydos. İzmir Liman İnhisarı İdare Meclisi Azasına Fena Haber".

"Ankara'dan aldığımız hususi bir mektup; dünkü Başmakalemizde yapılmasını istediğimiz şeylere âdeta müspet bir cevapmış gibi bize çok esaslı haberler vermiştir Bu haberleri İzmir liman inhisarı vaziyetinden müşteki bulunan amelemize ve halkımıza hayırlı, inhisarın idare meclisinden mütene'im olanlara da fena olmak üzre bildiriyoruz.

I — İstanbul liman inhisarının idare meclisi bir ay sonra yoktur. İdare meclisine âit vezaifi iki mürakip tedvir edecek ve bir sene zarfında inhisara âit hisseler tüccarlara satılarak İstanbul liman işi devlet elinden eşhas eline geçecektir.

2— İzmir liman inhisarı idare meclisi yalnız bir sene için ipka olunmaktadır. Fakat şimdi haftada alınmakta olan 60 lira hakkıhuzur 10 liraya indirilecek ve meclis azâsı beyler ayda kırk lira para alacaktır. Şimdiye kadar olduğu gibi artık temettüden yüzde on hisse de yoktur. Bu cihetle de avuç yalamak icap edecektir.

3— İzmir liman inhisarı şirketinin sermayesi kâmilen hükümet elindedir. Bu sermayeye âit hisse senetleri de 1931 senesi zarfında satılığa çıkarılacak ve İzmir liman işleri de 1932 senesinde devletten eşhasa intikal etmiş bulunacaktır.

4— Amelenin başındaki sekiz, on kişinin amele hakkını zıyaa uğrattıkları tahakkuk etmiştir. Amelenin esamisini mübeyyin bir liste tanzimi ve bu liste mucibince müseccel ameleye iş verilmesi ve aradan mutavassıtların kaldırılması muhakkaktır. Yapılan hesaba ve tutulan bilânçoya nazaran bir ameleye şirket veznesinden ayda 68 lira para çıktığı halde amelenin eline bu para geçmemekte ve yüzde yetmişi mutavassıtların cebine girmektedir. Şirket binasının yanında amele için bir gazino ve bir lokanta yapılacağı gibi ameleden hiç bir veçhü suretle beş para kesilmeyecek ve kendilerine ücreti şirket tarafından verilecek bir hekim tayin olunacaktır.

Ameleye âit kazanç vergilerinin de şirket tarafından verilmesi ihtimali çoktur. Amele için lâakal iki lira yevmiye şirketçe garanti edilecektir. Bütün bu hareketler sene başı münasebetiyle vuku bulacak içtimada karar altına alınacak ve 1931 senesi iptidasında tatbikata geçilecektir."

İşte bu ortamda *"İzmir Rıhtımı Hükümet tarafından Satın alınacaktır"*[62] başlıklı haberle rıhtımın hükümet tarafından satın alınacağı haberi ve-

[62] 30 Kânûn-ı evvel 1930, **Hizmet**, EK. 1, "İzmir Rıhtımı Hükümet Tarafından Satın Alınacaktır".

rilir. *"İzmir rıhtım şirketinin memleketin hayatî işlerinde takip ettiği yolun, ne kadar menfi olduğu malûmdur; hemen hiç bir iktisadî ve ümranî hadise, yoktur ki İzmir rıhtımı ile alâkadar olunca akim veya noksan kalmasın."*

Tarife meselelerinde gayet kıskanç ve tamahkâr olan rıhtım şirketi, ihracat eşyamızın yüksek olan maliyet hatlarında belli başlı bir âmil teşkil eder; bu hususta müteaddit teşebbüslere karşı da zerre kadar hüsnüniyet ve fedakârlık göstermemiştir.

Son zamanlarda da, Rıhtım, tramvaylarının elektriklenmesi meselesinde bu mesleki inat ve ısrarla takip etmiş ve Belediyenin tekliflerini kabul etmemiştir. Hattâ diyebiliriz ki Rıhtım şirketi İzmir şehrini ecnebilere bir Çin şehri gibi göstermek maksadını takip etmektedir; yoksa bu hususta bu kadar ısrar etmezdi!

Dün sureti hususiyede elde ettiğimiz bir haber, bizi hakikaten sevindirdi; bütün İzmir halkını da sevindireceğini bildiğimiz bu haber de, İzmir rıhtımlarının hükümet tarafından mübayaasına karar verildiği haberidir. Rıhtım tramvayları işi de, pek yakında bitecek olan bu mubayaa işinden sonraya bırakılmıştır."

Bu haberlerin devam ettiği süreçte de Paket gümrüğünde Muhlis Efendi ile Muharrem Efendi'ni davası 1931 yılı içinde de devam eder, ancak zanlılar henüz hazır olmadıkları[63] veya gelen evraklarda eksiklik olduğu iddialarıyla[64] sürekli dava ertelenmişti. Bu arada 1931 ayı içerisinde Şarl Baladur ticarethanesi komisyoncusu Şinasi Bey ile gümrük memurlarından Remzi, Hüsamettin ve başkâtip Hamit Beyler aleyhindeki suistimal ve rüşvet davaları da başlamıştı.[65] İddia makamındaki savcı yardımcısı Hikmet Bey iddianameye göre bir tüccarı ve hazineyi dolandırmak suretiyle vazifelerini suistimalden dolayı Türk ceza kanununun 1103, 89, 503 ve 64 üncü maddeleri gereğince cezalandırılmalarını istemişti.[66]

Bu dönemde Rıhtım Şirketiyle yaşanan sorunlardan biri de 1931 yılındaki şiddetli yağmur sonrası "*seylabın*" sonuçları üzerineydi. İzmir

[63] 5 Şubat1931, **Anadolu**, "Gümrük Suistimali".

[64] 27 Nisan1931, **Anadolu**, "Gümrük Suistimali".

[65] 8 Nisan 1931, **Anadolu**, "Suistimal Davası, Gümrük Memurlar ile Komisyoncunun Muhakemesine Başlandı".

[66] 21 Mayıs 1931, **Anadolu**, "Gümrük Suistimali Davası Bitmedi".

Belediyesi, Meles çayının mecrasını da değiştiren selden dolayı doğan zarar ve ziyanın, imtiyazat şartnamesindeki bir maddeden dolayı Rıhtım Şirketi tarafından karşılanmasını istemiş ve bunu valiliğe bildirmişti. Valilik de araştırmaya başlamıştı ama Belediye kısa bir araştırma sonrasında zaten Meles çayının çok önceden Kahramanlar Mahallesinden ve yangın alanından geçerek bir zamanlar kordondan denize dökülmekte olduğunu ve Rıhtım inşası için şirketin de çayın mecrasını Tepecik ve Şehitler mahallesine değiştirmesinden dolayı bundan doğacak zararları da kabul ettiğini öğrenmişti.[67]

Can ve mal kaybına neden olan sel sonrası İzmir Belediye Başkanı Sezai (Göker) Bey de doğan zararın rıhtım şirketinin ödemesi gerektiğini araştırma sonucunda istemişti.[68]

İzmir Limanına El Konulması

1932 yılının gazetelerinde hala Gümrük ile ilgili yeni suistimal haberleri de yer bulmaktaydı. Gümrüğün kırtasiye kısmında da imzaların tahrif edilerek eşya alındığına dair yolsuzluk olduğu ihbar edilmiş ve bunun üzerine de araştırmaya başlanmıştı.[69]

Bu haberden birkaç gün sonra önemli bir gelişme yaşanır ve gazeteler büyük boy manşetlerle hükümetin Rıhtım Şirketine el koyduğundan bahsediyordu. Anadolu gazetesi "*Nihayet Mesele Halledildi. Hükümet Dün Rıhtım Şirketine Vaziyed Etmiştir.*"[70] başlığıyla verirken, Hizmet *"Rıhtım Şirketinde. Şirketi, Şirket Hesabına Dünden Beri Hükümet İdare Ediyor"*[71] başlıkları ile çıkmıştı.

---

[67] 2 Haziran 1931, **Anadolu**, "Ne Olacak? Rıhtım Şirketinin Vaziyeti Vilâyetce Tetkik Ediliyor".

[68] 29 Haziran 1931, **Anadolu**, "Tazminat Meselesi: Belediye Rıhtım Şirketini Mes'ul Addediyor".

[69] 3 Kânûn-ı sâni 1932 **Anadolu**, "Gümrükte İmza Tahrifi Meselesinden Tahkikat Yapılıyor".

[70] 12 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, EK. 2, "Nihayet Mesele Halledildi."

[71] 12 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Şirketinde".

Hizmet gazetesi haberi verirken "*Sebeplerini İzah ediyoruz*" demiş ve *"Dün sabah İzmir Rıhtım şirketinin polislerle ihata edildiğini ve vali paşanın riyaseti altında bir heyetin şirket binasında bulunduğunu görenler elbette hayrete düşmüşlerdir. Bu mes'elenin cereyanı şekline temas etmeden evvel resmi tahkikatı işkal etmemek için şimdiye kadar bildirmediğimiz bâzı mesail hakkında karilerimize tafsilât vermek isteriz.*

Hükümetle Rıhtım şirketi arasındaki ihtilâfat şunlardandır

1- Rıhtım şirketi mukavelenin inkizasında hükümete terk edeceği kömür depolarıyla tramvay ahırlarını Yunan işgalinden bilistifade şirketle alâkadar olmayan bâzı eşhasa devrederek hükümetin hakkını yok etmek istemiştir.

2- Yunan işgali zamanında Yunanlılardan aldığı tazminatı hükümetten saklamış ve böyle bir paradan haberdar olmadığını iddia etmiştir.

3- Tarihten kırk bir sene evvel, 1307 tarihinde, hükümetle yaptığı bir mukavelede İspirto depoları inşasını taahhüt etmiş, bu depoları bütün İzmir halkınca malûm olduğu veçhile yapmamış, fakat hükümetten 41 seneden beri depoları yapmış gibi 500 bin altın frangın amortismanını almıştır. İşte ihtilâf noktaları bunlardır." diyerek duruma farklı bir bakış açısı getirmişti.

Hizmet Gazetesi el koyma işlemini *"Senelerden beri hükümete ait temettüü sakladığı anlaşılan 'Rıhtım ve Liman Şirketi' muamelât ve hesabatına Vekiller Heyetinin verdiği karar üzerine dün sabah vaziyet edilmiştir"* diye vermişti.

"Vaziyet muamelesi Vali Kâzım Paşa'nın riyaseti altında ve Nafıa müesseseleri komiseri İlmi, Emlâk-ı Milliye müdürü Niyazi, Varidat müdürü, Tahmil Tahliye şirketi Başmüfettişi Fikri, Muhasebeci Süleyman Beylerden mürekkep bir komisyon tarafından yapılmıştır. Bu esnada Polis müdürü Feyzi Bey'in idaresindeki bir polis müfrezesi de memurların mühim bâzı evrakı kaçırmalarını nazarı itibara alarak binayı kuşatmış bulunuyordu.

Komisyon evvelâ şirket binası dahilindeki yazıhaneleri birer birer gezmiş ve mevcut para kasalarını mühürlemiştir. Bununla beraber şirketin menkul ve gayrimenkul bilumum emvali ile bankalardaki parasına da vaziyet edilmiştir.

Şirket müdürlüğüne Nafıa Vekâleti emriyle, Tahmil ve tahliye şirketi meclisi idare reisi Doktor Hulûsi Bey tayin edilmiş ve şirket dünden itibaren yine kendi

hesabına, fakat hükümet tarafından işletilmeğe başlamıştır. Malûm olduğu veçhile hükümet; bu şirketin safî varidatının yüzde kırkında hissedardır.

Vali Kâzım Paşa öğleye kadar şirket binasında vaz'iyet muamelesi ile meşgul olmuştur. Hulûsi Bey öğleden sonra maslahatgüzar Galip Beyle birlikte iş masalarını dolaşmış ve Galip Bey tarafından Hulûsi Beye her masanın gördüğü işler hakkında malûmat verilmiştir. Hulûsi Bey bu meyanda bâzı masalardan muameleye dair kayıtlar ve müspet evraklar istemiştir.

Vaz'iyet esnasında şirket Başkâtibi M. Boniçi aranılmış ise de henüz vazifesine gelmediği anlaşılarak evine haber gönderilmiştir. M. Boniçi rahatsız olduğunu ve çıkamayacağını bildirmiştir. Vaz'iyet muamelesinde yalnız M. Gifre'nin oğlu M. IvGifre bulunmuştur.

Bir rivayete göre; vaziyet muamelesinden haberdar olan şirket, mühim bazı evrakı sobada yakmak suretiyle imha etmiştir. Ancak Hûlusi Bey bu haberi yalanlamıştı."[72]

Anadolu gazetesi ise haberi Vali Kazım Bey ve yeni müdür Hulusi Bey'in[73] resimleri eşliğinde vermişti. *"Rıhtım şirketine hükümet tarafından vaziyet edilmiştir. Dün sabah, vali, Kâzım Pş. refakatinde Nafia komiser vekili İlmü, İzmir Liman inhisar idaresi Meclisi idari reisi Dr. Hulusi, Liman İnhisarı müfettişi Fikri, Defterdar Hüseyin Avni, Emlakı Milliye müdürü Niyazi, Varidat müdürü Amir Beylerden müteşekkil bir heyetle şirketin birinci kordonda gümrük civarındaki binasına giderek muamelata vaziyet etmişlerdir."*[74] İv Gifre'nin de refakat ettiği el koyma sonrasında kordon tramvaylarının da hükümete geçtiği bildirilmişti. Akşamüzeri şirket binasındaki polislerin ayrıldığı görülmüştü.

El konulma haberlerinin olduğu gazetelerde Hulusi Bey, İzmir Rıhtım Şirketi Umumi Müdürü unvanıyla "sirküler" başlığıyla bir bildiri vermişti. *"Sirküler, Efendim, Bugün Heyeti Vekile kararıyla İzmir Rıhtım Şirketine vaziyet edilmiş ve şirketin emrü idaresi uhdeme verilmiştir. Bugünden itibaren Şirketin bütün muamelâtı imzam tahtında cereyan edeceğinden imzamın nazarı itibara*

[72] 12 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Şirketinde".

[73] Hulusi Bey (Ahmet Hulusi Alataş) İzmir Belediye Başkanlığı (1928-30), Aydın ve Konya milletvekilliği de yapacak ve 1937 ile 1945 yılları arasında da Sağlık Bakanlığında bulunacaktır.

[74] 12 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Nihayet Mesele Halledildi.".

alınması ve benden başka hiçbir kimsenin Şirket namına imzaya mezun bulunmadığı beyan ve bilvesile teyidi ihtiramat olunur efendim. İzmir Rıhtım Şirketi Umumi Müdürü Dr. Hulusi."[75]

Anadolu gazetesi de kendince olayın nedenlerini şöyle sıralamıştı. *"Rıhtım şirketine hükümet tarafından vaziyet olunmasına çoktan beri intizar edilmekteydi. Şirketin imtiyaznamesinde mevcut olan bir madde mucibince her seneki temettüüden hükümete hisse verilmek lâzımdı. Halbuki bu para şimdiye kadar verilmemiş ve on sana zarfında hükümet hissesi olarak şirkette bir milyon altı yüz bin lira birikmiştir. Halkın rıhtım şirketinden olan ve uzayıp giden şikayetleri de malumdur. Nihayet bu mesele artık neticelenmiş demektir. Hükümet tarafından şimdiye kadar yaptırılan muhtelif teftişler neticesinde rıhtım şirketi muamelatında birçok suistimaller tespit edilmiştir. Bu suistimaller neticesi olarak ta bundan bir müddet evvel satılan bir hangar meselesinden İzmir Nafıa komiseri Mehmet Emin Beye Nafıa Vekâletince işten el çektirilmiş, mumaileyh Emin Bey Vekâlet emrine alınmıştı. Şimdiye kadar Maliye Vekâleti nakit İşleri müdürü Sırrı Bey İle Nafıa ve Maliye müfettişleri tarafından zaman zaman Rıhtım şirketi muamelâtı teftiş edilmiş, tespit edilen suistimaller üzerine tapu umum müdürlüğü heyeti fenniye umum reisi Halit Ziya Bey de bizzat İzmir'e gelerek tetkikatta bulunmuş, bilâhare Ankara'ya avdet etmişti. Bir müddet evvel rıhtım şirketindeki vazifelerinden çıkarılan iki ecnebi memur da Ankara'ya giderek şirketin birçok yolsuz muameleleri hakkında bazı makamata mühim ifşaatta bulundukları, bu ifşaat üzerine mühim neticeler elde edildiği şayiidir.*

Son haftalarda hasta olan müstahdeminin avansları bile kesilmiştir. Yalnız cenaze ve doğum takdirinde avans verilmesi kararlaştırılmıştır. Hastası olan müstahdemin çok feci vaziyette sızlanıp duruyorlardı. Yaptığımız tahkikata göre şirketin imtiyazı 1999 senesinde bitecektir. Daha 67 sene müddet vardır. Rıhtım şirketine vaziyet edileceğini veya İzmir Kordonunun satın alınacağını çok evvel bütün rüfekaya takaddümle haber vermiştik, sonra İstanbul ve İzmir matbuatında çıkan birçok haberler; bizim bu haberimizi teyit etmiş, nihayet dün Vaziyet muamelesi yapılmıştır. Şirkete imtiyaznamesindeki maddelere riayet edilmediğinden, âmmeyi ve hukuku hazineyi ızrar ettiğinden vaziyet olunmuştur."[76]

---

[75] 12 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Sirküler".

[76] 12 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Nihayet Mesele Halledildi.".

Ankara'dan bu konuda gelen telgraflar şu şekildeydi;[77]

Ankara, 11- İzmir Rıhtım şirketine hükümetçe vaziyet edilmiştir. Vaziyet keyfiyeti telgrafla buraya bildirilmiştir. Rıhtım şirketi bundan böyle hükümetçe işletilecektir.

Ankara, 11 (A. A- İzmir Rıhtım şirketinin idaresinde büyük ve mühim suistimaller yapıldığı hükümetçe tayin olunan komisyonun tahkikatı net'icesinde anlaşılmış olmasına binaen mübaayası hakkının istimali zamanı esasen 1913 senesinden beri hulul eylemiş bulanan bu şirketin devam faaliyetinin gerek âmmenin ve gerek hâzinenin hukukunu siyanet nokta-i nazarından doğru görülmemiş olduğu ve hükümet tarafından İdareye derhal vaziyet edilerek keyfiyetin bizzat ifasına ve tahkikata devam olunup icabına göre hukuk ve ceza muhakemelerine müracaat edilmesine karar verildiği haber alınmıştır.

Şirketin yeni müdürü Hulusi Bey ertesi gün Punta'daki tramvay şirketine gitmiş ve şirketin eski maslahatgüzarı Galip Bey aracılığıyla hayvanlarının ahırını ve tramvay idaresini teftişte bulunmuş[78] ve bir gün önce mühürlenen kasalar yeniden açılmış paralar da bir heyetle sayılmıştı.[79] Hizmet gazetesinin başyazısında *"Altı sene evvel döne dolaşa İzmir Gifre davası ismini alan hayal; bu gün bir hakikat oldu. İzmir Rıhtım Şirketi hükümetin elinde bulunuyor"*[80] denilmekteydi. Hizmet Gazetesi şirketin tamamen hükümet hesabına geçebileceğini de eklemişti.

Gazete imtiyazın geçmişini de yazmıştı. Buna göre; Rıhtımın ilk imtiyazı, 30 yıllığına 27 Teşrinsani [1]867 tarihinde verilmişti. 1299 Temmuz'unun 19'unda yani 1883 tarihinde [12]84 tarihli birinci zeyl (1867) iptal edilerek ikinci zeyl imzalanmıştır. Bilahare İstanbul hükümeti 12 Mayıs 1336 (1920) tarihinde Rıhtım Şirketinin son bulan izin süresini 47 sene daha uzatmıştır. Bu son duruma göre imtiyaz süresi 1999 yılında bitecekti ki bu el koyma tarihinde daha bitmesine 67 yıl vardı.

---

77 12 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Nihayet Mesele Halledildi.".

78 13 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Hesapları Tetkik Ediliyor".

79 13 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Şirketi".

80 13 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, Aynı Haber

"… Yani bidayeten 30 sene için teessüs eden şirketin niyeti ilanihaye Türkiye'de kalmak ve pişmiş aşın başında kıyamet gününe kadar karın doyurmaktı… Ancak hükümet hakk-ı mübayasaını istimal ederek memleketi bu dertten kurtarmak istiyor zannındayız. Hükümet suistimallerle hakkının ziyaını görerek işe el atmış ve hesabatın tetkikine başlamıştır."[81] denilmekteydi. Başyazıda aslında İzmir Rıhtım şirketinden "*az adamla çok iş kuralının en iyi uygulandığı*" ve "*Türkiye'deki şirketlerin idare açısından en tasarruflusu*" olarak söz edilmişse de "*Filhakika İzmir Rıhtım Şirketi hileli yollara sapmayarak doğru idare edilseydi*" denilerek de ana neden ifade edilmişti.

Yazının devamında, İzmir halkı ile son zamanlarda sorun yaşamasına rağmen Rıhtım Şirketinin halkın sevgisini kazanmış olmasının devam etmesi istendikten sonra *"İzmir Rıhtım şirketinin devlet eline geçmesinde memleketin yüksek menfaati muhakkaktır. Nihayet bir şehrin cephesine yabancı bir şirketin malikiyetiyle devletin malikiyeti arasındaki farkı; sorsak; belki bizzat şirket bile itiraf eder. Bu itibarla vaz'iyet muamelesinden memnun olmamak ihtimali kimse için vârit değildir. Temennimiz; hesabatın ciddiyet ve kat'iyet ile bir an evvel tetkik ve intacı ve Rıhtımın sür'atle memlekete mal edilmesidir."* denilmişti.

Hizmet gazetesi el koyma olayının bir başka boyutu olarak olayın Fransız basınına nasıl yansıyacağının anlatırken kendisini *"…memlekette tek başına milliyetçi serbestliği (Nasyonal liberalizmi) müdafa eden*"[82] diye tanımlaması ilginçti. Hizmet gazetesi milliyetçi liberal bir politika çizen bir gazete olarak tüm Fransızlara hükümetin yabancı sermayeye düşman olmadığını, sadece hukuk ve mali çıkarlarını korumak için tedbir aldığını belirtmişti. Gazete bu düşüncesini *"Eğer hadisede aksi düşünce hakim olsaydı, memleketin ecnebi sermayeye ihtiyacı karşısında bu işte ilk sesi çıkaracak olan varlık, liberal Hizmet olacaktı. Biz ki hükümetle ancak bu noktada muaraza halinde bulunmaktayız; gördüğümüz şu manzara karşısında hükümete yerden göğe kadar hak vermekten başka hiçbir şey yapamıyoruz, hatta düşünemiyoruz. Liberal bir gazetenin bu derece sarih ve hükümete müzahir vaziyeti karşısında Fransız gazeteleri; koparılmasını elimizle koymuş gibi beklediğimiz yaygaralarında haklı bir nokta olsun*

[81] 13 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, Aynı Haber

[82] 14 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Meselesi".

bulundurabilecekler mi; katiyen… Türkiye'nin yeni şartlara ve yeni zihniyetlere tabii bulunduğunu; öyle tahmin ederiz ki; yalnız ve ancak Fransa'ya öğretmemiş bulunuyoruz. Eğer böyle olmasaydı hükümetle İzmir Rıhtım şirketi arasında sonu bu kadar vahim olan bir ihtilâfın çıkması imkânı yoktu. Devam edegelen eski zihniyettir ki; işi dürüst safhasından entrikalara naklettirmiş ve hükümeti; hukukunu teminen; en doğru yola sevk etmiştir. Bu hareketin manası ancak budur ve hiç bir veçhi suretle ecnebi sermaye aleyhtarlığı değildir."[83] diye açıklamış ve aleyhte yayın yapacak Batı kamuoyu için hükümetin tedbir almasını ve bir broşür hazırlanmasını da önermiştir.

Hükümet yetkilileri de yabancı sermayeye düşman olmadıklarını belirtmişti. Nafia Vekaleti Kadastro Fen Heyeti Başkanı Halit Ziya Bey de bu dedikodular üzerine gazetecileri çağırarak *"Hükümet elde eylediği hesabat neticesi ve gördüğü lüzum üzerine Liman, Rıhtım ve Tramvay şirketine vaziyet etmiştir.*

Bu suretle hem Türk hükümetinin hukuku, hem de sair alakadarının hukuk ve menafii en iyi şerait dahilinde tahtı temine alınmıştır. Şirket muamelâtı imtiyaz mukavele ve şartnamesi mucebince teşkilâtı hazırasıyla idare edilmektedir. Kontrol devam ediyor ve edecektir de…. Ecnebilere düşman ve ecnebi sermayesinin Türkiye'ye gelmemesini arzu ettiğimize dair yapıldığını söylediğiniz propagandaya gelince; Bunu söyleyen ve meydana çıkaranlar bulanık suda balık avlamak isteyen bedbahtlardır. Biz minelkadim dünyaca, misafirperver, sabır, halûk, hattâ ecnebi sermayelerine belki de lüzumundan fazla çok itimat ve emniyet göstermiş olmakla marufuz. Öyle olmasa idi bugün memleketimizin her noktasında gördüğünüz ecnebi müesseseleri kalmaz ve bunlar da bizden memnun kalarak temdidi müddete taraftar olmazlardı. Biz Türklere gelince, biz ecnebi sermayesine de, maarifine da, sanayiine de her vakit mümkün olan teshilâtı ve azami himayeyi göstermişizdir. Asar-ı fiiliyesinin birisi de üzerinde olduğumuz müessesedir.

Türklerin ecnebi düşmanı ve ecnebi sermayesine hısım olduğunu iddia edenleri tahkik ediniz. Bunların hiç istisnası olmamak şartıyla mutlaka karışık ve gayet mülevves işlere karışmış olan gayri memnunlardan ibaret olduğunu göreceksiniz… Memlekette çalışan şirketlerin sahipleri, müdürleri çok maaş almak, fazla para ka-

[83] 14 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Meselesi".

zanmak, apartmanlar, çiftlikler sahibi olmakla iktifa edemez olmuşlar. Hatta bazıları o kadar ileri gitmiş ve o kadar büyük o kadar tehlikeli işler yapmıştır ki görüp de bu kadar sene nasıl seyredilmiş ve bu oyunlarının devamına nasıl müsaade edilmiştir? Buna hayret etmemek kabil değildir. Siz birisiyle ortak olursanız (aleyhinize yapılan işler, hesaplar, masraflar ve taahhütlerle) alakadar olmaz mısınız? Mukaveleniz haricinde sarfiyat yapılır, size başka türlü iade edilir ve siz suveri saire için istimal edildiğine kani olur ve bu da sizce sabit olursa ne yaparsınız? Veya diğer memleketlerde oturanlar neler yaparlar? Daha mı izah edeyim. Size ait olanı size sormadan satar ve onun hesabını kitabını sizden saklarsa ve bunu tekrar ederse ve siz de maddi olarak vesikalarınızla bunları bulursanız ne yaparsınız? Bu iş iki kişiye münhasıl olmayıp koca bir milleti ve heyeti alakadar ederse ammenin refah, huzur ve hukukunu temin ile mükellef olan bir hükümet ne yaparsa hükümetimiz de onu yapmıştır."[84] diyerek durumu açıklamıştı.

Anadolu gazetesi ise "*Haklı ve Meşru Akıbet*"[85] olarak gördüğü olayı *"Aylarca günün en mühim dedikodu mevzuunu teşkil ettikten sonra rıhtım şirketi meselesi nihayet mukadder akıbetine kavuştu. Şirketin bütün muamelâtına ve bütün emvaline hükümetçe vaziyet edildi"* dedikten sonra Yeni Türk hükümetinin de ekonomik siyaseti olabilecek şu ifadelerde bulunmuştur. *"Memleketimizdeki ecnebi şirketleri arasında yeni cumhuriyet hükümeti ile birlikte – Türkiye'de vukua gelmiş olan derin tebeddülü anlamayan veyahut anlamamazlığa gelen yegâne şirket, dün uğradığı haklı akıbeti bertafsil kaydettiğimiz Rıhtım Şirketi idi.*

Tasavvur edilmelidir ki Büyük Millet Meclisince kabul edilmiş olan bir kanuna ve hükümetçe yapılan müteaddit ihtarata rağmen bu şirket bugüne kadar ecnebi tabiiyetini muhafaza etmiş, memleketimizde çalışan diğer bütün imtiyazlı şirketler gibi Türk tabiiyetine girmemiştir. Nitekim şirketin düne kadar mümessil ve murahhas müdürlüğünü yapan zat, muamelâtına vaziyet edildiğini haber alır almaz ilk hareket olmak üzere bir ecnebi devletin şehrimizdeki ticari mümessili nezdine şitap etmiştir.

Şirketin yalnız bu teannüt ve kanuna karşı bu itaatsizliği bile, bugünkü akıbetini meşru göstermeye belâganmabelağ kifayet ederdi. Kaldı ki son zamanlarda yapılan

[84] 27 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Ecnebi Sermayesine Düşman Değiliz. Yolsuz İşler Meydandadır."

[85] 13 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Haklı Ve Meşru Akıbet".

bazı ihbarat üzerine yirmi beş otuz seneden beri şirketin, biri kendisine ve diğeri hükümete mahsus olmak üzere iki taraflı bir hesap yapmış ve bu suretle hükümet hissesinden milyonlarca liraya baliğ olan bir suistimale meydan yermiş olduğu da meydana çıkmıştır. Gayri mevzu ve mevhum bir sermayeye faiz ve amortisman hesabı gibi Fransız'larla Yunanlılardan alınan külliyetli tazminat gibi, Müsyü Ernest gibi şahsiyeti elbette huzuru kanunda teayyün edecek bazı eşhasa fuzuli olarak yapılan takdimeler ve bunlara mümasil birçok suistimaller bugün artık bütün vesaik ve edvilesile hükümetin elinde bulunmaktadır.

Hükümet bir taraftan âmmenin menfaatini ihlal eden ve diğer taraftan milli hazine aleyhine milyonlarca liralık suistimale meydan veren bir şirketin dünkü mümessilleri elinde daha fazla kalmasına ve bu zararın her fırsattan bilistifade ve bittabi artmasına elbette müsaade edemezdi. Hükümet kanunun ve halk menfaatlerinin bir harisi sıfat ile emirde bu 'suistima ocağına' vaziyet etmiştir. Şimdi de bu suistimal mürtekip veya mümaşaatkarlarını kulaklarından tutup mahkeme huzuruna sevk edecektir.

Milli Türk hükümetini her vesileden istifade ederek ecnebi şirketlerine düşman gibi göstermek isteyenler, bu hadise karşısında olsun biraz hicap duymalıdırlar. Biz her zaman ve her münasebetle tekrar ettiğimiz gibi bu memlekette sermayelerini işleterek istikamet ve hulusu niyetle çalışan ecnebilerin dostu hamisi ve hatta teşvikkârıyız. Bu şeraiti haiz olarak çalışmak isteyen sermayelere bütün faaliyet sahalarımız açıktır. Buna mukabil kendilerinden istediğimiz yegâne şey makul kazanç ve müstekimane bir sayü ameldir. Bizi keyfemayeşa istismar edebilir bir müstemleke halkı farzetmek zihniyetinden bir türlü vazgeçemeyenler bize karşı her hareketi her türlü suistimali meşru ve tabii gibi telakki etmek illetinden kurtulamayanlar elbette dün uğradıkları ve daha da Türk adaleti huzurunda uğrayacakları akıbetlere müstehaktırlar.

Ümit ve temenni edelim ki Rıhtım Şirketinin muamelatındaki nihayetsiz suistimaller yüzünden uğradığı bu haklı ve çok meşru akıbet, memleketimizde çalışan diğer imtiyazlı ve imtiyazsız ecnebi şirketlerine de bir ders ve ibret levhası teşkil etsin."

Rıhtım şirketini Belediye ile birlikte Liman İnhisar İdaresinin ve Aydın Şimendifer Kumpanyasının da istediği duyulmuştu.[86] Haberlerde

[86] 25 Şubat 1932, **Hizmet**, "Liman ve Rıhtım İşleri".

hükümetin liman ve rıhtım işlerinin birbiriyle ilgili olmasına rağmen mutlaka Liman inhisarına devredilecek şeklinde bir düşüncesinin olmadığı, hem rıhtım hem de liman işlerini birlikte bir müesseseye verebileceği vurgulanırken, hükümetin Rıhtımı, limanda nakliye işlerini "*fenni, modern, daha ucuz bir şekle ifrağ edecek olan müesseseye vereceği*" belirtiliyordu.

Şirkete el koyulmasına rağmen sorunlar bitmemekteydi. Rıhtım şirketinin gelirlerini çok fazla olması da araştırılmıştı. Şirket hesaba göre; yılda 170.000 frank ve 1200 sterlin masraf yapabilecekti. Hükümet de bu masraftan fazlasını tanımayacağından bunun dışındaki masraflar şirkete ait olmalıydı. Ayrıca her sene 489.000 frank da amortisman ayırmasına rağmen ve bu masrafı geçmesine rağmen şirket yaptığı bu masrafı da hükümetin hesabına yazmıştı. Sorun da bu görünmekteydi. Normal durumda hükümetin alacağı 1.000.000 lirayı aşmasına rağmen şirket, istimlâk edildiği için 1935'e kadar yıllık 40 bin lira, dört yılda da 200.000 bin lira verecekti. Ancak 800.000 hükümete borçlu kalacaktı.[87]

Bu nedenle yapılan araştırmalarda özellikle M. Ernest isimli birine yüksek miktarda paraların verildiği görülmekteydi. Bu Bay Ernest'in aslında olmadığı ve müstear isimle birilerine rüşvet verildiği de iddialar arasındaydı. Daha sonra da bu kişinin Emin Bey olduğu ortaya çıkacaktır.

Bu hesaplar ortamında Rıhtım şirketinin devlet tarafından istimlak edileceği her yerde söylenmeye başlamıştı. İzmir Belediyesi de şirketin kendisinde olması gerektiğini hükümete bildirmişti. Kanuna göre de böyle olması gerektiği ortadaydı. Bu işler için Ankara'dan gelmiş olan Maliye Vekâleti Nakit İşleri Müdürü Sırrı Bey de bugünlerde İzmir'e gelmişti. Ve artık Ankara'ya dönmek üzereydi hem de yeni Liman Müdürü Hulusi Bey ile birlikte.

Rıhtım Şirketine hükümet kararıyla el konulmuştu ama gazeteler farklı şeyler yazmaktaydı. Bazıları şirketin hükümet tarafından satın alındığını, bazıları da şirketin hükümet emrinde, fakat şirket hesabına

[87] 14 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Mösyö Ernest Kimdir?".

işletildiğini yazmaktaydı. Hizmet gazetesi atanan müdür Hulusi Bey ile de görüşmüştü. *"Bendeniz buraya Nafia Vekâletinin emriyle, hükümetçe vaz'iyet edilen 'Rıhtım ve Liman Şirketi'ni hükümet namına tedvire müdür tayin edildim. Şirket, hükümet idaresinde şirket namına değil, Nafia Vekâleti müessesesi halinde hükümet hesabına işlemektedir."* diyerek durumu ortaya koymuştu. Hulusi Bey'in verdiği yanıt şu şekildeydi;

— *Şu itibarla vaz'iyet edildikten sonraki Şirket hasılatı hükümete mi ait bulunuyor?*

— *Tabii.*

— *Şirketin hükümetçe mübayaa edildiği haberleri asılsız mıdır?*

— *Evet. Hükümet şirketi mübayaa etmemiştir*."[88]

Evet şirkete hükümet el koymuş ve eski tarife üzerine de şirket hükümet namına işletilmeye başlanmış ama şirket satın alınmamıştı. Rıhtım şirketi de bu gelişmelere karşılık noterlik aracılığıyla Valiliğe verdiği protestoname ile bu el koyma işlemini protesto etmiş ve ikinci bir protesto ile de kasalarda hususi bâzı tahvilât bulunduğunu da bildirmişti.[89]

Rıhtım şirketine el konulmasıyla hem bu sorunlar halledilecek hem de elinde bulundurduğu rıhtım tramvayları elektriklendirileceği gibi yıllardır çirkin bir hal alan atlı tramvayların da ortadan kaldırılacağı düşünülüyordu.[90] Nitekim beygir tramvaylarından kurtulmak için yeni müdür Hulusi Bey'in Nakit İşleri Müdürü Sırrı Bey ile birlikte Afyon üzerinden Ankara'ya gitmişti.[91]

Rıhtım ve Liman Şirketi eski müdürü ve M. Gifre'nin oğlu M. İv Gifre'nin de İzmir vapuruyla İstanbul'a giderek burada şirketin Pa-

[88] 14 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Mösyö Ernest Kimdir?".

[89] 14 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Şirketi Protesto Etti". Bu arada şirketin muhasebecisi M. Pere istifa etmiş yerine de Tahmil Tahliye Şirketi Muhasebe şefi Süleyman Bey tayin edilmişti.

[90] 14 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Nakit İşleri Müdürü de Tetkikat Yaptı".

[91] 15 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Şirketinde".

ris'ten gelmiş olan idare meclisi Başkanı M. Jordan ile görüşeceği ve birlikte Ankara'ya gidecekleri bildirilmişti.[92]

Bu arada İzmir Belediye Başkanı Behçet Salih Bey de Valiliğe bir dilekçe yazarak Rıhtım Şirketi'nin belediyeye 175.000 lira borcunun olduğunu ve bu nedenle şirketinin Belediyeler Kanununun 158. maddesi gereğince Belediyeye devredilmesi gerektiğini belirtmişti.[93] Valiliğin bu dilekçeyi işleme alıp İçişleri Bakanlığına bildirdiğini ve kısa sürede yanıt beklediklerini de belirten Behçet Salih Bey; *"Belediye bütçesinin vaziyetini biliyorsunuz. İzmir'i düşünmek hepimizin borcudur. Belediyeler Kanununun 158'inci maddesi mucibince imtiyazlı şirketlerin müddetleri bitince veya bunlara hükümetçe vaziyet edilince bu müesseselerin belediyelere devri lazımdır. Bu bir. Bundan başka belediyenin rıhtım Şirketinden (175) bin lira alacağı vardır. Bu iki. Belediye bütçesinin iyi bir şekle koymak şehrin menfaatinedir. Bütçesi mütevazin(!) olan Belediye, şehrin ihtiyaçlarını temin eder…. Eğer rıhtım Belediyeye verilirse ki -verilmesi lazımdır ve kanun bunu emrediyor- Belediye bütçesinin tevzin hususunda müşkülat çekilmeyecek ve halkın vermekte olduğu resmi hafifletmek çarelerini bulacaktır. Rıhtımdan ümit ettiğimiz varidat (50-60) bin liradır. İzmir Rıhtımı her cihetçe Belediyenin, daha doğrusu şehrin hakkıdır. Belediye haltan aldığı para ile kordonun lağımlarını yapar tenvirat ve tenfizatını temin eder. Bir Fransız grubunun yaptığı plan mucibince yalnız Kordonun lağımlarını yapmak için belediye beş buçuk milyon sarf edecektir. Bütün bunlar malum birer hakikat olunca rıhtımın belediyeye aidiyeti derhal teslim olunur. Rıhtımın belediyeye devredilmesi için dün resmen Vilayet makamına müracaat ettim ve keyfiyeti bütün etrafile izah ettim. Gerek bu işi ve gerek belediyeye ait diğer işleri takip etmek üzere Ankara'ya gitmek niyetindeyim."*[94] demişti.

---

[92] 15 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet** "Rıhtım Şirketinde", 15 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Sırrı ve Hulusi Beyler Ankara'ya, M. İ ve İstanbul'a Gittiler". İv Gifre ve M. Jordan daha sonra İzmir'e birlikte dönmüşlerdi. 28 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Şirketi İşi İçin Mi Gelmişlerdi".

[93] 19 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Belediye ve Rıhtım, Belediye Rıhtımın Kendisine Verilmesi İçin Teşebbüsatta Bulundu" **EK 3.** Belediyenin bu isteğine Valilik de onay vermiş ve Ankara'ya bildirilmişti. 26 Eylül 1932, **Halkın Sesi** , "Rıhtım Şirketi Müessesesinin Belediye'ye Geçmesi İçin Yazı Yazıldı."

[94] Behçet Bey 25 Ocak'ta Ankara'ya gidecek ve gitmeden önce de daha önce şirketi alabilmek için girişimde bulunduklarını bu gidişiyle de bunu tekrarlayacağını belirtmişti. 25 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Belediye Reisi Ankara'ya Gidiyor".

İzmir kamuoyu da Belediye Başkanı ve Meclis üyeleri gibi Rıhtımın belediyeye verilmesi görüşündeydi. Gazete başyazıları bu konuyu ele almaktaydı. Anadolu gazetesinin başyazısında *"Rıhtım Şirketi meselesi artık hükümetin noktai nazarından hitam bulmuş, memleket aleyhine yüz binlerce liralık suistimalata pervasızca cevaz vermiş olan bu şirketin idaresine vaziyet edilerek keyfiyet kati bir şekilde halledilmiştir"*[95] denilirken yine de suistimale son vermek için rıhtıma el konulmasına rağmen Tahmil ve Tahliye işlerinin şirkete bırakılması da eleştirilmiş ve *"Rıhtım mes'elesi her şeyden evvel bir belediye ve şehir meselesidir. Bu itibarla bir iki güne kadar sırf bu meseleyi müdafaa etmek için Ankara'ya hareket etmekte olduğunu gazetelerde gördüğümüz Belediye reisi bütün İzmir halkının hissiyatına tercüman olduğuna emin olarak hükümet ricalimize şehrin hakiki vaziyetini izah etmeli, İzmir belediyesi için bir hayat meselesi şeklini almış olan rıhtım işlerini mutlaka şehir lehine hallettirmek için bu zaruretleri hükümetimize arz ve iblağ etmelidir."* denilerek, Behçet Bey'e de destek verilmişti.

Hizmet gazetesinin başyazısında da Zeynel Besim, *"Medeni her şehrin mezbahası, suyu, elektriği, tramvayı, hulasa bütün medeni ve sıhhi tesisatı Belediyesinde bulunur. Bizim yoksul belediyemiz ise bir çocuk bakımevi, yirmi yataklı bir verem hastanesi açmak şöyle dursun; umumi hidematını dahi tedvir edememektedir…. Rıhtım işini devletten bir yardım olarak değil; kanuni bir hak olarak istediğimizi bilhassa kaydetmeliyiz. Bu kanuni hakkın talebi şu veya bu Belediye heyeti için değil bizzat İzmir şehri için vuku buluyor… İzmir Rıhtımı aklen de mantıkan da kanunen de İzmir şehrini maldır. Hükümetle şirket beynindeki ihtilaf istimlak şeklinde bittiğine göre İzmir şehrine hakkı verilmelidir. Hükümetin; İzmir'in bu sarih hakkını inkâr etmeyeceğini umuyoruz. Aksi halde iş davaya düşecek ve kanun; şehrin hakkını hükümetten alarak şehre verecektir.*[96] derken o da Behçet Bey'e destek vermiş ve *"Belediye reisi Behçet Salih Beye İzmir matbuatı bu meselede müttefikan müzahirdir. Belediye bu müzaheretten azami derecede kuvvet alabilir. Efkarı umumiye ve kanun; hakkı şehirde görüyor. Binaenaleyh belediye reisi bey şehrin bu hakkı meselesinde kanuna ve Efkarumumiyeye yaslanarak en hassas ve titiz bir vaziyet iktisap edebilir. Behçet Salih Bey'e talii büyük bir fırsat hazırlamıştır"*[97] demiştir.

---

[95] 20 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Belediyeye Verilmeli".

[96] 21 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Meselesi". 20 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Belediyeye Verilmeli".

[97] 21 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Meselesi".

Daha önce gitmiş olan ve bir hafta Ankara'da kalan Hulusi Bey de İzmir'e dönmüş[98] ama verdiği demeçte "*Ankara'ya gidişim Rıhtım Şirketi meselesi ile alakadar değildir*"[99] diyerek şirketin tahmil ve tahliye ücretleriyle ilgili hazırlanmış olan İktisat Vekâletindeki tarifelerin onayı için gittiğini ve Rıhtım Şirketiyle ilgili hiçbir makamla görüşmediğini söylemişti.

Şirketin evrakının incelenmesi sürecinde sürekli olayla ilgili yayınlar devam etmekteydi. Şirkette hükümete ait 970.000 liralık bir vesikanın bulunduğu ve vesikaların saklandığının ortaya çıktığı[100] haberlerle birlikte komisyonun raporunun çok önemli kanıtlar içerdiği için Rıhtım Şirket müdür ve sorumlularının yurt dışına çıkmasının da engellenmesini isteyen[101] haberler de yer alıyordu.

Bu ortamda hem Gümrük ile ilgili yolsuzluğunun dosyaları adliyeye sevk edilmiş[102] hem de el koyma sonrası vesikaların kaçırılması incelenmeye başlanmıştı.[103] Bunun sonucunda Gifre davası olarak anılan bu ana davada tutuksuz yargılanmakta olan İv. Gifre ve arkadaşları evlerinden alınarak tutuklanmış ve hapishaneye konulmuşlardı.[104] Sadece rüşvet almakla suçlanan İzmir Nafia Müesseseleri sabık komiseri Emin Bey, Ankara ve sonra da İstanbul'da Kadıköy'de olması nedeniyle aran-

---

[98] 20 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Kimin Olacak? Hulusi Bey Ankara'dan Geldi".

[99] 21 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Kimin Olacak? Dr. Hulusi Bey Ankara'ya Niçin Gitmişti?".

[100] 22 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "970.000 Liralık Vesika" 22 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Şirketi'nde Mühim Vesikalar". Vesikaların Fransa Konsolosluğunda saklandığına dair haberler de vardı. 29 Kânûn-ı sâni 1932, **Anadolu**, "Şirket Evrakı Ne Oldu?". **EK. 4**.

[101] 22 Kânûn-ı sâni 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Şirketi, Müdürle Muhasebeci Hudut Haricine Çıkamayacaklar mı?"

[102] 1 Şubat 1932, **Anadolu**, "Gümrük Suistimali Tahkikatı Evrakı Adliyeye Verildi".

[103] 3 Şubat 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Tahkikatı".

[104] 11 Şubat 1932, **Hizmet**, "Tevkif Edildiler, Rıhtım Şirketi Meselesi Ehemmiyet Kesbetti". **EK. 5**. Burada ilginç nokta Şirket müdürünün oğlu İv Gifre, Pere ve M. Jordan tutuklanırken, İstanbul'da olan avukat Gad Franko savcılığa başvurarak kendisinin İzmir'e gönderilmesini talep etmiş ve vapurla İzmir'e getirilmiş ve bir kaç gün sonra o da tutuklanmıştı. 14 Şubat 1932, **Anadolu**, "Gad Franko Efendi De Tevfik Edildi".

maya başlanmıştı.[105] Tutuklular ile ilgili suçlamalar ise rüşvet vermek, evrak kaçırmak ve hükümetin hissedar olduğu şirket muamelatında ve hesabatında suistimal yapmak idi.[106] Tutuklananların tahliye isteği de gerçekleşmiş ve İv Gifre ve M. Jordan 14 bin, Pere ise 10 bin lira karşılığında tahliye edilmişlerdi[107] Şirketin başkâtibi Bonici ve muhasebecisi Kasar da görevlerinden alınmış, maslahatgüzar Galip Bey de istifasını vermişti.[108]

Şirket günlerce Nafia Vekaleti Hukuk Müşaviri Avni Bey ve Vekalet üyesi Halit Ziya Bey tarafından araştırılmış,[109] şirketin verdiği toplam rüşvet miktarının 900 bin lirayı bulduğu söylentileri artmıştı.[110] Şirketin defterlerinin incelenmesi için daha sonra başlarında 3. İstintak Hakimi Hüsamettin Bey'in olduğu Osmanlı Bankası müdürü Mösyö Taker, Orient Bank müdürü Politi Efendi ve İş Bankası Müdürü Firuz Bey'den oluşan uzman bir heyet de oluşturulmuş ve 10 gün çalışmalara devam etmişti.[111] Araştırmaların gelişimi gazetelere sürekli yansımaya başla-

[105] 14 Şubat 1932, **Hizmet**, "Rıhtım İşi". Emin Bey'in daha sonra rüşvet verilen ve ismi müstear olarak verilen Ernest Bey olduğu ve İsviçre'de bulunduğu ortaya çıkacaktır. 19 Şubat 1932, **Hizmet**, "Ernest Efendi İsviçre'de Yan Gele Zeydun Keyf Yapıyor" Emin Bey mahkeme bittikten sonra İsviçre'de tutuklanmış ve Bern hapishanesindeyken intihar etmiştir. 3 Eylül 1933, **Anadolu**, "Emin Bey Öldü".

[106] 11 Şubat 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Şirketi Sabık Mesulleri Adliyece Tevfik Edildiler".

[107] 17 Şubat 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Suistimali Maznunları Kefaletle Tahliye Edilecekler" Zanlılar kefalet ücretini bir süre bulamamış ve ancak Paris'ten akrabalarından itibar mektubu gelmesiyle bunu sağlamışlardı. 18 Şubat 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Suistimali" Nihayet 20 Şubat'ta tahliye edilmişlerdi. 18 Şubat 1932, **Anadolu**, "Maznunlar Kefaletle Tahliye Edildiler".

[108] 17 Şubat 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Şirketi, Bazı Memurlar Çıkarıldılar".

[109] 23 Şubat 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Şirketi, Bazı İpuçları, 900.000 Lira Meselesi Ne İmiş?".

[110] Gazetelerde haberler duyum şeklindeydi. Daha sonra doğru bilgiler verilmişti. Örneğin 900 bin lira verilen rüşvet miktarı değil, şirketin hükümete birikmiş borcuydu. Yine sonradan sadece 83 lira rüşvetin Ernest Emin Bey'e verildiği anlaşılmıştı. 23 Şubat 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Şirketi, Bazı İpuçları, 900.000 Lira Meselesi Ne İmiş?".

[111] 23 Şubat 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Şirketi Tahikatı"25 Şubat 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Suistimali".

mıştı. "*Kirli Çamaşırlar*" başlıklı manşette olduğu gibi Emin Bey'e verilen tüm rüşvetlerin madde madde tespit edildiği ve rüşvet dışında da 250 lira da maaş bağlandığının anlaşıldığı gazetelerde verilmekteydi.[112] Savcılık iddianamesinin hazırlanarak mahkemeye gönderilmesiyle gazeteler artık davanın başlayacağını ve 7 kişinin zanlı olarak getirileceğini bildirmişlerdi.[113] Mahkeme zanlılara celplerinin gönderilmesi sonrası 29 Mart 1932 tarihinde dava başlar. Savcılar ve zanlılar arasında uzun ve sert tartışmaların olduğu ve tanıklarında teker teker dinlendiği davalar 1932 yılı boyunca devam etmiş ve komisyon raporunun da zanlıların aleyhte olmasıyla[114] 8 ay sonunda, 3 Ağustos 1932 tarihinde savcılık cezaları istemişti. [115] 28 Ağustos'ta ise mahkeme kararını açıklamıştı; M. Jordan-1 sene 3 ay 4 gün, Iv Gifre- 1 sene 3 ay 4 gün, Pere- 1 sene 2 ay, Gad Franco- 1 sene ceza almış Galip Bey de beraat etmişti.[116]

Savcının, zanlıların cezalanmasını isterken söylediği *"Türk Cumhuriyeti yabancıların tabiî haklarına kendi tebaasının hukuku gibi çok hürmetkardır. Buraya gelen yabancılar memleketin kurduğu yeni nizamlara uymağa mecburdurlar. Bundan inhiraf edenlerin layık oldukları cezaya çarpılacakları tabiîdir"*[117] cümleleri önemlidir.

---

[112] 25 Şubat 1932, **Hizmet**, "Kirli Çamaşırlar, Rıhtım Şirketi Tahkikatı, Emin Bey Neler Yapmış? Yeni İp Uçları".

[113] 7 Mart 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Suistimali, İddianamede Yedi Zanlının Tecziyesi İstenmiştir." M. Jordan, müdür İv. Gifre ve şirketin vekili umumisi M. GatFranko, sabık komiser Emin Bey'e devamlı surette rüşvet vermekten, yine bu maznunlardan Jordan, İv. Gifre ve muhasebeci Lui Pere şirket hasılatından bir kısmını saklamak için çifte defter tutmak usulü ile hususi evrakta, ticaret defter ve senedatında sahtekârlık yapmaktan, Jordan, İv. Gifre, M. Pere, GatFrango, maslahatgüzar Galip Bey ve umumi veznedar M. Kasar da evrak ve defterleri ortadan kaldırmak, bir kısmını da imha etmek suçlarıyla suçlanmışlardı. 7 Mart 1932, **Anadolu**, "Maznunların Suçları Tespit Edildi". Ancak daha sonra Kasar, hakkında muhakemeden men kararı verilmişti. 11 Mart 1932, **Anadolu**, "Müstantiklik De Kararını Verdi".

[114] 25 Mayıs 1932, **Hizmet**, "Rıhtım Davası, Ehli Vukuf Raporu Maznunların Aleyhinde".

[115] 3 Ağustos 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Davasında İstenen Cezalar Bugün Okunacak".

[116] 29 Ağustos 1932, **Anadolu**, "Karar Bugün Okunarak Maznunlara Tefhim Edildi".

[117] 4 Ağustos 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Suistimali Davası".

Dava bitmişti ama hem savcılık hem de mahkûmlar temyize gitmişler[118] Temyiz Mahkemesi de 4 Aralık 1932 tarihinde kararları bozunca[119] işler yine başa dönmüş ve dava, yeniden görülmeye başlanmıştı. Ancak M. Jordan, IvGifre ve Pere'nin İzmir de olmadığı da anlaşılmıştı.[120] 16 Mart 1933 tarihinde yeniden başlayan mahkeme sonrasında ilerleyen dönemde mahkeme devam ederken 1933 yılı affından yararlanan zanlıların dava evrakının iptaline karar verilmiş ve IvGifre ve Pere'nin af kararı çıkmıştı.[121]

Bu arada Rıhtım Şirketi ile yapılan görüşmeler sonucunda 3 Eylül 1932 tarihinde parafe edilen satış anlaşmasına göre 7.827.690 Fransız Frangına Rıhtım devletleştirilmiş, bu karar da 12 Haziran 1933 tarihinde kanunla resmileştirilmişti. Satışın tamamlanacağı yıl ise 1935 senesi olacaktı.[122] Artık Rıhtım şirketinin imtiyazı sonlandırılmış, İzmir liman ve körfezinin hükümetçe idare edileceği kesinleşmiş ve şirket mülkleriyle birlikte devlete geçmişti. [123] Nafia Bakanlığı nakit işleri müdürü de *"alım bedeli olarak şirkete 1934 ve 1935 seneleri Haziranlarında 63 bin sonraki senelerde de 1952 yılına kadar her sene 32. 603 lira verileceğini, memurların aynen kalacağını"*[124] belirtmişti.

Maliye Vekaleti'nden Nakit İşleri Müdürü Sırrı Bey ve Hukuk Müşaviri Avni Bey'in İzmir'e gelmesi sonrasında alınan karar ile Rıhtım idaresi ile Liman ve Körfez Şirketinin birleştirilmesine karar verilmiş[125] daha sonra da şirketleri birleştirilmesi için bir talimatname de hazır-

---

[118] 1 Eylül 1932, **Anadolu**, "Karar Temyiz Edildi". Temyiz nedeniyle tutuklanmayan ve kefaletle serbest kalan İvGifre'nin yurtdışına gittiği haberleri de basına yansımıştı. 30 Teşrîn-i sânî 1932, **Anadolu**, "İv Gifre İzmir'de Değil mi?"

[119] 5 Kânûn-ı evvel 1932, **Anadolu**, "Rıhtım Davası Kararı Nakzedildi".

[120] 14 Mart 1933, **Anadolu**, "Yeniden Muhakeme Başlıyor".

[121] 21 Teşrîn-i sânî 1933, **Anadolu**, "Maznunlardan İkisi Aftan İstifade Etti".

[122] 12 Birinci teşrin 1932, **Anadolu**, "Nafia Müsteşarı Bey İzmir'in Mühim İşleri Anlatıyor".

[123] 31 Mayıs 1933, **Anadolu**, "İzmir Liman ve Körfezi Hükümetçe İdare Edilecek".

[124] 25 Teşrîn-i evvel 1933, **Anadolu**, "Nakit İşleri Müdürü Sırrı Bey Neler Söylüyor".

[125] 25 Temmuz 1933, **Anadolu**, "Rıhtımla Limanın Birleşmesi Uygun Görüldü.".

lanmıştı.[126] Çıkan haberlerde artık şirketin Belediye'ye verilmesinin zor olduğu da belirtilmesine[127] rağmen şirketin devletçe başka bir kuruma devri de gündemde sürekli kalmıştır.

1934 Mart'ında da Rıhtımın çeşitli müştemilatının bazıları, oluşturulan Liman ve Körfez Şirketi'ne, Milli Emlak'a ve Gümrük İdaresine bırakılır ve şirket görevlilerinin hepsinin işten çıkarılacağı da kararlaştırılır.[128] Liman ve Körfez şirketine *"Rıhtım ve müştemilâtı, tramvay hattı ve arabaları, mendirek üzerindeki kömür depoları ve barakalar, Birinci Kordondaki Konak tramvay bekleme salonu, tahsilat barakaları, İdarenin bütün mobilyesi ile demirbaş eşyası re diğer menkul malları"* Emlâk-ı Milliye idaresine *"Birinci Kordondaki idare merkezi binası, Balıkhane binası, Alsancak'taki Deniz Banyo gazinosu, yine ayni mevkideki dördüncü kıta binası, İkinci Kordondaki Mezon Kora adındaki marufhane ve arsalar"*, Gümrük idaresine de "*Birinci Kordondaki hangarlar ve müştemilât*" devredilmişti.[129] Devir işlemi 15 Mart'ta uygulamaya başlanarak, liman şirketinin devlete geçişi sonlandırılmıştı.[130]

SONUÇ

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti kadroları, 1908 yılından bu yana yabancı sermayenin ülke üzerindeki sarmallarının çok iyi farkındaydı. Bu nedenle o dönemde başlayan "Milli İktisat" felsefesi her ne kadar I. Dünya Savaşı'nın olumsuz sonucu üzerine geriye düşmüş olmasına rağmen özellikle 1930 sonrası yeniden uygulanmaya başlanmıştır. Yabancı sermaye konusu ise, Lozan Antlaşması'na ara verildiği tarihten beri gündemdeki yerini korumaktaydı. Lozan'da yabancı devletlerin bu konuda ne yapılacağına dair kuşku ve kaygıları o arada gerçekleştirilen

[126] 25 Teşrîn-i sânî 1933, **Anadolu** , "Rıhtım ve Liman".

[127] 23 Temmuz 1933, **Anadolu**, " Rıhtım Şirketi Nasıl İdare Edilecek".

[128] 8 Mart 1934, **Yeni Asır**,"Devir Muamelesi". Devir muamelesinde Hükümet tarafında Nafia müessesesi komiseri Civanşir Bey bulunacaktı.

[129] 13 Mart 1934, **Yeni Asır**, "Devir Muamelesi Başlıyor, Rıhtım Şirketine Ait Emval Ne Şekilde ve Kimlere Verilecektir".

[130] 15 Mart 1934, **Yeni Asır**, "Devir Muamelesi".

İzmir İktisat Kongresi ile halledilmişti. Bu yabancı sermayeli kurumlara dokunulmayacaktı ama devletin kurallarına da uyması istenmişti.

Buna göre devam eden yabancı sermayeli kurumların işleyişi ve gelirinin dışarıya çıkması bu sorunu sürekli gündemde tutmuştu. Özellikle 1929 ekonomik krizi sonrası, işler daha kötüye gitmeye başlayınca yeni Cumhuriyet'in devletçi ekonomik anlayışı aynı zamanda "milli" bir hale de gelmeye başlamıştı. Demiryollarının, şirketlerin ve limanların satın alınarak "millileştirildiği" bu dönemde İzmir Limanı da dikkat çekmekteydi. Osmanlı devleti zamanında yabancı şirkete ait olan İzmir Limanı, Cumhuriyet'in erken dönemlerinde birçok yolsuzluk ile gündeme gelmeye başlamıştı. Yeni devletin ise buna müsamahasının olmayacağı da ortaya çıkmıştı. Liman Şirketi hakkında daha 1926 yılından itibaren gazetelerde şirket ile ilgili yolsuzluk haberleri çıkmıştı. Savcılar bu süreçte soruşturma açmış ve tahkikatı başlatmışlardı. Bunun sonucunda arka arkaya şirketin farklı noktalarından yolsuzluk haberleri artmaya başlamıştı.

Tüm bu basına yansıyan haberler sonrası dava açılmış ve mahkemeleri de görülmeye başlanmıştır. Nihayetinde devletin yolsuzluk nedeniyle şirkete el koyması büyük yankı uyandırmıştı. Bu noktada belediyenin limanı istemesi ve bunun gerçekleşmesi için Ankara'da görüşmelerin yapılmasına rağmen devlet limanın işletmesini üzerine almıştı.

Özellikle 1926 ile 1933 yılları arasında uzun süren yolsuzluk ve rüşvet davalar sonrasında Liman Şirketi'ne devlet tarafından önce el konulup, sonra da satın alınması süreci, sanırım günümüz koşullarında özelleştirilmesi söz konusu olan İzmir Limanı ile ilgili bizlere dersler verecektir.

KAYNAKÇA

BOA. HR. HMŞ. İŞO 56/1-3.

Ahenk

Anadolu

Düstur

Halkın Sesi

Hizmet

İkdam

Meclisi Mebusan Encümen Mazbataları Layihayı Kanuniye

Sabah

Takvim-i Vekayi

Tanin

Tasvir-i Efkar

The New York Times

ARI, Kemal, **İzmir'den Bakışla Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri**, Deniz Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2008.

ARI, Kemal, **İzmir'den Bakışla Türkiye'de Kabotaj**, Deniz Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2009.

ARI, Kemal, "İzmir'de Denizcilik: İzmir Bahriye Birliği" **İzmirli Olmak Sempozyum Bildirileri,** İzmir 2010

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, 2. baskı, Ankara 1961.

ATAY, Çınar, **İzmir Rıhtımında Ticaret, Kordon Boyunda Yaşam 1610-1840**, İzmir Ticaret Odası Yayınları. İzmir, 2012.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni, Dün, Bugün, Yarın**, 1. Cilt, Cem Yayınevi, İstanbul, 1973.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt III, Kısım: 4, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

DURGUN, Bülent, **Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923-1938**, Doktora Tezi, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi Enstitüsü, İzmir 2006.

ELMACI, Mehmet Emin, **İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar**, Homer Yayınları, İstanbul, 2005.

ERGİN, Feridun, "Birinci Dünya Savasında ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, III/7 (Kasım, 1986).

Gümrük Resminin %15'e İblağı, Ecnebi Postaları ve Kapitülasyonlar, İstanbul, 1334.

KARABULUT, Umut, **Ticari Açıdan İzmir Limanı (1923-1939)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2003.

KORKUT, Cevat, "XIX. Yüzyılda İzmir'de Uygulanan Örnek bir Yap-İşlet-Devret Modeli: İzmir'e Rıhtım Yapımı ve İşletme İmtiyazı", **Ege Coğrafya Dergisi**, 13 (2004).

KURMUŞ, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "İzmir", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 2001.

PAMUK, Şevket, **100 Soruda Osmanlı -Türkiye İktisadi Tarihi 1900-1914,** Gerçek Yay. , İstanbul-1988.

PARVUS EFENDİ, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, May Yayınları, İstanbul-1977.

POYRAZOĞLU, Nuri, **1929 Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir'de Görülen Etkileri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2008.

ÖZSOY, Melike, "İzmir Körfezi İskeleleri ve Deniz Ulaşımının Dünü Bugünü", **İzmirli Olmak Sempozyum Bildirileri**, İzmir 2010.

TEZEL, Yahya S. , **Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yay., İstanbul, 1994.

TOPRAK, Zafer, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995.

EKLER

İzmir rıhtımı

Hükûmet tarafından satın alınacaktır

İzmir rıhtım şirketinin memleketin hayati işlerinde takip etiği yolun, ne kadar menfi olduğu malûmdur; hemen hiç bir iktisadî ve ümranî hadise yoktur ki İzmir rıhtımı ile alâkadar olunca akim veya noksan kalmasın.

Tarife mes'elelerinde gayet kıskanç ve tamahkâr olan rıhtım şirketi, ihracat eşyamızın yüksek olan maliyet fiatlarında belli, başlı bir âmil teşkil eder; bu hususta müteaddit teşebbüslere karşı da zerre kadar hüsnüniyet ve fedakârlık göstermemiştir.

Son zamanlarda da, Rıhtım tramvaylarının elektriklenmesi meselesinde bu mesleki inat ve ısrarla takip etmiş ve Belediye nin tekliflerini kabul etmemişti Hattâ diye biliriz, ki Rıhtım şi keti İzmir şehrini ecnebilere b Çin şehri gibi göstermek mak sadını takip etmektedir; yoks bu hususta bu kadar ısrar etmez

Dün sureti hususiyede elc ettiğimiz bir haber, bizi hak katen sevindirdi; bütün İzm halkını da sevindireceğini bild ğimiz bu haber de, İzmir rı tımlarının hükûmet tarafında mübayaasına karar verildiği h beridir.

Rıhtım tramvayları işi de, pe yakında bitecek olan bu müba yaa işinden sonraya bırak mıştır.

EK. 1; 30 Kanunevvel 1930, **Hizmet.**

Nihayet Mes'ele Halledildi

Hükûmet, Dün Rıhtım Şirketine Vazıyet Etmiştir..

Vali Paşa Dün Sabah Bir Heyetle Rıhtım Şirketine Giderek Bütün Hesapları Devraldı..

Rıhtım Artık Hükûmetin Malıdır - Rıhtım Müdürlüğüne Doktor Hulûsi Bey Tayin Olundu..

Vaz'ıyet Muamelesinde Bizzat Hazır Bulunan

Vali Kâzım Paşa

Rıhtım şirketine hükûmet

müdürü Niyazi, varidat müdürü Âmir Beylerden müteşekkil bir heyetle şirketin birinci kordonda, gümrük civarındaki binasına giderek bütün muamelâta vazıyet etmişlerdir.

Bu esnada polis müdürü Fayzi Bey tarafından binanın etrafında inzibatî tedbirler alınmıştı. Fayzi Bey rıhtım şirketi muamelâtını devir alan heyete refakat etmiştir.

Heyet; kasaları mühürlemiş, muamelâta vazıyet ederek rıhtım işlerini tedvire başlamıştır. Bu sırada şirketin müdürü olan Müsyü Gifrec'nin oğlu Müsyü İvde gelmiş ve vazıyet esnasında hazır bulunmuştur. Rıhtım şirketinin

Her meseda görülen işler

Rıhtım Şirketi Müdürlüğüne Tayin Edilen

Dr. Hulûsi Bey

EK. 2;12 Kanunsani 1932, **Anadolu.**

Belediye Ve Rıhtım

Belediye Rıhtımın Kendisine Verilmesi Için Teşebbüsatta Bulundu..

Belediye Reisi Yakında Ankara'ya Giderek Bu Mes'eleyi Takip Edecektir..

EK. 3: 19 Kanunsani 1932, **Anadolu.**

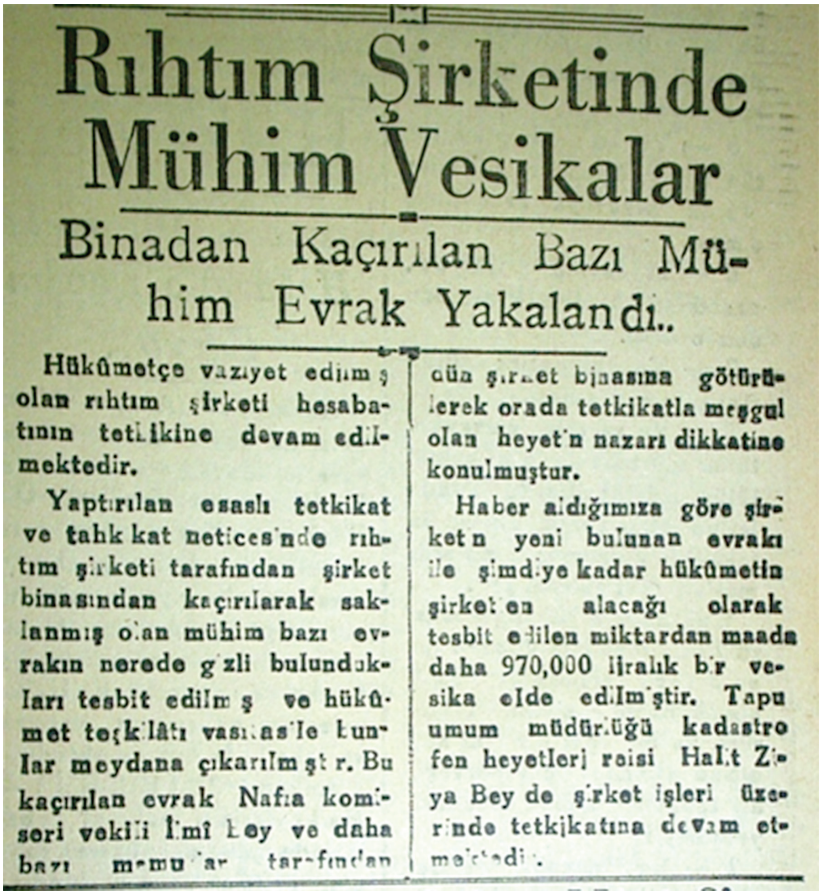

Rıhtım Şirketinde Mühim Vesikalar

Binadan Kaçırılan Bazı Mühim Evrak Yakalandı..

Hükûmetçe vaziyet edilmiş olan rıhtım şirketi hesabatının tetkikine devam edilmektedir.

Yaptırılan esaslı tetkikat ve tahkikat neticesinde rıhtım şirketi tarafından şirket binasından kaçırılarak saklanmış olan mühim bazı evrakın nerede gizli bulundukları tesbit edilmiş ve hükûmet teşkilâtı vasıtasile bunlar meydana çıkarılmıştır. Bu kaçırılan evrak Nafıa komiseri vekili İmî Bey ve daha bazı memurlar tarafından dün şirket binasına götürülerek orada tetkikatla meşgul olan heyetin nazarı dikkatine konulmuştur.

Haber aldığımıza göre şirketin yeni bulunan evrakı ile şimdiye kadar hükûmetin şirketten alacağı olarak tesbit edilen miktardan maada daha 970,000 liralık bir vesika elde edilmiştir. Tapu umum müdürlüğü kadastro fen heyetleri reisi Halit Ziya Bey de şirket işleri üzerinde tetkikatına devam etmektedir.

EK. 4; 22 Kanunsani 1932, **Anadolu Rıhtım**.

Tevkif edildiler

Rıhtım şirketi mes'elesi ehemmiyet kesbetti

Kimler mahpus ?

Şimdiki halde sıkı bir tahkik ve takip safhasında bulunan " Rıhtım şirketinden kaçırılan evrak „ mes'elesi gün geçtikce daha ziyade ehemmiyet kesbetmekte ve uzun zamandanberi hazinenin zararına göz yumanlar ve bu işle alâkaları tespit olunanlar tevkif edilmektedir.

Vaz'iyetten evel Rıhtım şirketinin müdürü bulunan M. Gifrenin oğlu M. İv ile şirketin murahhas azâsı M. Jordan ve muhasebeci M. Pere haklarında müddeiumumiliğin gösterdiği lüzum üzerine tevkif müzekkeresi kesilmiş ve üçü de arefe akşamı tevkif olunarak umumi hapishaneye sevkedilmişlerdir.

Müddeiumumilik; İstanbul barosunda mukayyet ve şirketin vekili umumisi Avukat M. Gad Frangonun ifadesini almak lüzumunu görmüş ve evvelki gün İstanbul müddeiumumiliğine telgrafla müracaat ederek mumaileyhin İzmire gönderilmesini bildirmişti. Avukat M. Gad Frango dünkü Ege vapurile İzmire gelmiştir.

Alâkadarların verdiği malûmata göre; şirketin sabık müdürü M. İv, murahhası ôzâ Jordan ve muhasebeci Pere, rüşvet vermek, evrak kaçırmak ve hükümetinin hissedar olduğu Rıhtım şirketi muamelât ve hesabatında suiistimal yapmaktan maznun bulunmaktadır. Gerek bu üç maznunun ve gerekse İstanbuldan gelen Avukat M. Gad Frango nun bugün ifadeleri alınacaktır.

Adliye; rüşvet verenlerle birlikte rüşvet alanları da birer birer tesbit etmekte, fakat bu hususdaki tahkikat safhasını mektum tutmaktadır. Tahkikata derin bir hassasi-

EK. 5: 11 Şubat 1932, **Hizmet.**

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA DENİZCİLİK POLİTİKALARI VE KABOTAJ UYGULAMALARI

Yasemin NEMLİOĞLU KOCA*

ÖZET

Türkiye gerek güvenlik, gerekse ekonomik açıdan denizlere tam bağımlıdır ve dünyanın ana jeopolitik ve jeostratejik alanlarından birinde kurulu olması nedeniyle tarih boyunca denizcilik alanında önemli rol oynamıştır. Ulusal mücadele sonrasında kurulan Yeni Türkiye Devleti'nin temelleri, ekonomik bağımsızlığın kazanılmasına da dayanmaktaydı. 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'nde denizcilikle ilgili alınan kararlar, cumhuriyetin ilk dönem denizcilik politikasının ana hedeflerini oluşturmuş, özellikle ulusal deniz filosunun kurulması ve kabotaj hakkının kullanılması konusunda ilk adımlar atılmıştır. Bu anlamda Lozan Antlaşması'yla elde edilen Kabotaj Kanunu, Türk denizcilik faaliyetlerinin ulusal bir kimlik kazandırmıştır. Kabotaj hakkının Türk bayrağına geçmesi, Türk deniz ticaret filosunun gelişmesini ve dolayısıyla Türk ekonomisine büyük gelir getirmesini sağlamıştır. Kabotaj hakkının alınmasıyla denizcilik faaliyetlerinde özel sektör desteklenirken, Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi, Devlet Denizyolları ve Limanları Umum Müdürlüğü ile Devlet Limanları İşletmesi Umum Müdürlükleri'nin kurulmasıyla kamusal alanda da yatırımlar yoğunlaştırılmıştır. Bu dönemde, deniz işletmelerindeki yabancı üstünlüğünü kırmak ve deniz ulaşımını ulusal gemiler ile yürütebilmek için, limanların iyileştirilmesi ve yeni iskelelerin yapılması, limanların demiryolu ile iç bölgelere bağlanması, navlun değerlerinin Türk lirası üzerinden belirlenmesi, özel sektörün gemi yapımı ve onarımı faaliyetlerinde desteklenmesi ve sermaye sağlanması gibi alanlarda çalışmalar yapılarak denizcilik faaliyetlerinin ulusallaştırılması temel alınmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Barbaros Denizcilik Yüksekokulu, Kocaeli, Türkiye, y.nemlioglukoca@kocaeli.edu.tr

Çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin son yıllarında denizcilik faaliyetleri özetlenerek, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk yıllarında (1923-1940) denizcilik politikaları ve kurumların uygulamaları açıklanacaktır.

MARITIME POLICIES AND CABOTAGE ENFORCEMENTS IN THE EARLY YEARS OF THE REPUBLIC OF TURKEY

ABSTRACT

Turkey is entirely dependent on the seas in terms of both security and also economy and it has had an important role throughout history in the maritime sector because it is established in one of the main geopolitical and geostrategic areas of the world. The new Republic of Turkey was based on the acquisition of economic independence which was established after the National Struggle and the Turkish War of Independence. The decisions about maritime sector in 1923 İzmir Economy Congress were the main goals of the maritime policy of early republican era, problems were determined and the first steps were taken on the establishing of a national fleet and especially the using of cabotage rights. In this respect, cabotage rights which was obtained by the Treaty of Lausanne, provided to gain a national identity of Turkish maritime activities. The reverting of cabotage rights to the Turkish flag led to the developing of the Turkish maritime fleet and the providing of the largest revenue contribution to the Turkish economy. While encouraging the private sector in maritime activities by the acquisition of the cabotage rights, investments were increased in the public sector by the establishing of the Turkish Navigation Administration, General Directorate of Government Maritime and Ports, General Directorates of State Ports Management. In this period, it was based on nationalization of maritime activities to break the foreign dominance in the maritime companies and to ensure the maritime transport with national ships by developing and building of new ports, connecting the hinterland of the port by railway, determining of the freight charges by the Turkish Lira and encouraging the private sector in the shipbuilding and repair activities.

In this study, an attempt has been made to explain maritime activities in the last years of the Ottoman State and maritime policies and enforcements in the early years of the Republic of Turkey.

GİRİŞ

Denizcilik sektörü yük ve yolcu taşımacılığı, gemi inşa ve onarımı, liman faaliyetleri, deniz turizmi, deniz sporları, balıkçılık ile doğal kaynakların üretimini barındıran sanayi, ticaret ve hizmet kolu olarak yer alır. Dünyanın ¾'ünün sularla kaplı oluşu, petrol, doğalgaz ve maden rezervlerinin önemli miktarının denizlerin altında bulunması, kıtalararası ulaşımın denizyolu ile yapılması sektörün önemini günden güne artıran unsurlardır. Türkiye, coğrafi konumu gereği kıtalararası ulaşımın tam ortasında yer alır. Sahip olduğu stratejik boğazları, uzun kıyı şeridi, Akdeniz çanağında Doğu-Batı, Kuzey-Güney eksenlerinde Atlantik'e, Arap Yarımadası'na, Ortadoğu ve Uzakdoğu'ya ulaşımda kavşak noktası konumuyla dünya denizciliğinde önemli bir yerdedir. Bu durum kabotaj, transit ve uluslararası deniz taşımacılığının Türkiye ekonomisindeki yerini de belirlemektedir. Kabotaj bir ülkenin kendi iskele veya limanları arasında gemi işletme ve denizcilik faaliyetlerini yürütme işi olarak tanımlanır.[1] 19 Nisan 1926 tarihli 815 sayılı kanunda ise "Türkiye sahillerinin bir noktasından diğerine emtia ve yolcu nakletmek ve sahillerde limanlar dahilinde veya beyninde cer ve kılavuzluk ve hangi mahiyette olursa olsun bilcümle liman hidematını ifa etmek yalnız Türkiye sancağına hamil sefain ve merakibe münhasırdır."[2] ifadesiyle kabotaj hakkının Türk gemilerine ait olduğu belirtilmektedir. Uluslararası hukukta kabotaj hakkı ulusal hak olarak tanınır ve birçok devlet ulusal denizciliğini korumak amacıyla yabancı bayraklı gemileri kabotajın dışında tutar. Merkeziyetçi ve ulusal ekonomi yapılarına sahip ülkelerde kabotaj uygulamaları son derece sıkı olup gümrük bedelleri yüksektir. Bu durum yüksek miktarda üretilen ürünlerin küresel pazarlarda ithalat ve ihracatının önündeki sınırlamalardan biridir.

Özellikle Sanayi Devrimi'nden sonra üretimini arttıran Avrupa devletleri yeni pazar arayışları içerisinde sanayileşmemiş ülkelere yöneldiler ve bu pazarlarla ticaretlerini deniz yoluyla gerçekleştirdiler. Büyük

---

[1] **Türk Dil Kurumu**, Güncel Türkçe Sözlük.

[2] Türkiye Sahillerinde Nakliyatı Bahriye ve Limanlarla Kara Suları Dahilinde İcrayı Sanat ve Ticaret Hakkında Kanun, 19 Nisan 1926 tarihli 815 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 359, 29 Nisan 1926, Düstur III. Tertip, C.7, s.759.

nüfus miktarıyla dünyanın en iyi pazarı olan Osmanlı Devleti, Avrupa için deniz ticaretinin de en karlı ülkesiydi. Bununla birlikte buharlı gemi teknolojisinin gelişimine kadar sorun oluşturmayan Osmanlı sularında kabotaj hakkı,19. yy.'da özellikle Tanzimat döneminin ulusal ekonomi uygulamalarıyla gündeme geldi ve kısa zamanda Türk sularında kabotaj taşımacılığı yapmak üzere yerli denizcilik şirketleri kurulmaya başladı.

Tablo 1: Türkiye'de Denizcilik İşletmeleri

Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi (1843)	Osmanlı Dönemi
Fevaid-i Osmaniye (1844)	
Şirket-i Hayriye (1851)	
İdare-i Aziziye (1870)	
İdare-i Mahsusa (1878)	
Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi (1910)	
Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi (1923)	Cumhuriyet Dönemi
A.K.A.Y. - Denizyolları, Fabrika ve Havuzlar (1933)	
Denizbank (1937)	
Denizyolları İşletme Umum Md. - Devlet Limanları İşletme Umum Md. (1939)	
Denizyolları ve Limanları Umum Müdürlüğü (1944)	
Denizcilik Bankası T.A.O. (1951)	
Türkiye Denizcilik Kurumu -TÜDEK (1983)	
Türkiye Denizcilik İşletmeleri Gn. Md. (1984)	
Türkiye Gemi Sanayi A.Ş. (1985) Türkiye Denizcilik İşletmeleri A.Ş. (1995) Kıyı Emniyeti ve Gemi Kurtarma İşletmeleri Gn. Md. (1997)	
Denizcilik Müsteşarlığı (1993)	
Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı (2011)	

Osmanlı Devleti'nde Son Dönem Ticari Denizcilik Faaliyetleri

Türkiye'de ulusal bayraklı ticari denizcilik faaliyetleri Osmanlı Devleti'nde çeşitli dönemlerde Avrupalı tüccarlara verilen kapitülasyonlar nedeniyle oldukça geç gelişerek ancak 19. yy.'da başladı. Osmanlı de-

nizlerinde taşımacılık çok kazançlı bir sektör olmasına rağmen, devlet bu ticaretten kapitülasyonlar nedeniyle büyük bir gelir sağlayamamaktaydı. İlk olarak 1774 yılında Rusya'nın Karadeniz'de elde etmiş olduğu bu hakkı, 1784 yılında Avusturya, 1802 yılında İngiltere ve Fransa, 1806 yılında Prusya, 1827 yılında Norveç, İsveç ve İspanya, 1830 yılında A.B.D., 1833 yılında Toskana, 1838 yılında Belçika ve daha sonra küçük Avrupa devletleri elde ettiler. 18. yy.'da sanayileşen Avrupa'nın yeni pazar arayışları içinde Osmanlı Devleti'ne yönelmesiyle başlayan deniz ticareti,özellikle 19.yy.'da kurulan "kumpanyalar" ile giderek yoğunlaştı. Avrupa devletlerinin siyasi ve ticari temsilciliği olarak işleyen bu kumpanyalarda önce İngiliz hegemonyası, sonrasında ise Fransız ve Alman hegemonyası söz konusuydu. Başlangıçta devletin, talebe karşılık vermek için ortaklık kurduğu ya da hizmet satın aldığı bu yabancı şirketler, gün geçtikçe Osmanlı denizlerinde yoğunlaşan ticareti ele geçirmeye başladı. 1785 yılında Osmanlı Devleti genelinde deniz ticaretinde kullanılan gemilerin %48'i Avrupa bayraklı gemiler olup, toplam ticaretin ¾'ünden fazlası da Avrupalı tüccarlar tarafından gerçekleştirilmekteydi.[3] 1896 yılında ise Avrupa bayraklı gemilerin ticaretteki oranı %79'a, 1914 yılında %90'a yükselmişti[4] ve ticaretin neredeyse tamamı Avrupalı tüccarlar ve/veya bunların ortakları gayrimüslimler tarafından yürütülmekteydi.

Tanzimat döneminde ilk kez kabotaj tartışmaları yaşanırken, karlılığı artan deniz ticaretinden devletin ya da ulusal unsurların da pay alması ifade edilmeye başladı. Buharlı gemilerin Osmanlı sularına girmesiyle öncelikle donanmada başlayan iyileştirme çalışmaları zamanla sivil-ticari alana kaydı, devletin öncülüğü ve desteğiyle denizcilik şirketleri açılmaya başladı. 19. yy.'ın başlarında Tersane-i Amire tarafından ticari amaçlı İzmir, Trabzon ve bazı şehirlere vapur seferleri konulsa da, deniz

[3] **Daniel Panzac**, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire in the XIII. Century", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 24/2, Pub: Cambridge University Press, 1992, p. 195-197.

[4] İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXI, S.2, 2006, s. 41.

ticareti ve taşımacılığı ülke genelinde bireysel işler olarak yürütülmekteydi ve şirket bazında bir oluşum bulunmamaktaydı. Bu anlamda ilk resmi kuruluş Tersane-i Amire bünyesinde 1843 yılında kurulan Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi'ydi.[5] Devlet bütçesinden finanse edilen kuruluş, Osmanlı denizlerinde vapur filosuyla yük taşımacılığına başladı. Filonun geliştirilmesi amacıyla bir yandan Tersane-i Amire'de vapurlar inşa edilirken, diğer yandan başta İngiltere olmak üzere yabancı ülkelerden vapur satın alma yoluna gidildi. Çok kısa sürede vapur sayısını arttıran kuruluş yolcu taşımacılığına da başlasa da, bu taşımalar, hem maliyetlerin yüksek olması, hem de Avrupalı vapur kumpanyalarıyla rekabet edilememesi nedeniyle kısa hatlar boyunca yürütüldü. Kurumun faaliyetleri sonraki yıllarda da devam etmesine rağmen, yüksek rekabetle baş edilemedi ve1865 yılında filosunu ve görevlerini diğer kuruluşlara devretti.[6]

Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi, Osmanlı karasularında ticari vapurlar işletti ancak yabancı kumpanyaların düzenli seferleri karşısında etkili olamadı. Hem idarenin özerk olmaması, hem de taşımada önceliği devlet yüklerine vermesi nedeniyle, kurum halk ve tüccardan gelen istekleri karşılayamadı. Bu ihtiyaca cevap vermek üzere özerk bir işletmecilikle, ancak yine Bahriye Nezareti'ne bağlı olarak1844 yılında Fevaid-i Osmaniye kuruldu. Kısa zamanda büyüyen filosuyla Fevaid-i Osmaniye'nin, Damat İlhami Paşa'nın gözetimi, Mustafa Fazıl Paşa ve Boğos Bey'in idareleri altında 19 gemiye sahip olduğu belirtilmektedir.[7] Bu dönemde ilk defa düzenli deniz seferleri başlamış ve gerçek anlamda

---

[5] **Arzu Tozduman Terzi**, **Hazine-i Hassa Nezareti**, TTK Yay., İstanbul, 2000, s. 81-116.

[6] **Dz.K.K. Arşivi**, Defter No: 37/162-M.28 Ekim 1859 ve No: 482/70-M.25 Mayıs 1864. Hazine-i hassa vapurlarına yapılan ödemelere ait kayıtlar.

BOA. CT. No: 41, H.3 Cemaziyülahir 1281/M.3 Kasım 1864. Anadolu kara postalarının Hazine-i Hassa Kumpanyası'ndan Fevaid-i Osmaniye Kumpanyası'na devredilmesine ait kayıt.

[7] Ercüment Kuran, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Deniz Ulaşımı İdare-i Mahsusa'nın Kuruluşu ve Faaliyeti", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, İstanbul, 1995, 161.

Türk deniz ticaret filosunun çekirdeği oluşmuştur. Şirket, özellikle Marmara Denizi'ndeki hatlarda oldukça iyi gelir getirse de, diğer hatlarda zarar etti ve 1873 yılında Aziziye Şirketi'ne devredildi.[8]

Bu şirketten sonra denizciliğe büyük ilgisi olan Sultan Abdülaziz'in emriyle 1870 yılında 1.000.000 kuruş sermaye ile İdare-i Aziziye kuruldu.[9] Yeni şirket, Fevaid-i Osmaniye Şirketi'nden devraldığı gemiler ve İngiltere'den alınan yeni gemilerle[10] filosunu büyüterek ticaret ağını Mısır, Suriye, Yunanistan ve Karadeniz limanlarına kadar genişletti.Ayrıca Mithat Paşa tarafından 1869 yılında kurulan İdare-i Nehriye Şirketi ve daha sonra İdare-i Nehr-i Osmani Şirketi ile Tuna, Fırat ve Dicle nehirlerinde taşımacılık yapıldı. Bu dönemde Osmanlı hükümeti Türk denizciliğini geliştirmek, kabotaj hakkını kullanmak ve bir anlamda yabancı hegemonyasını kırmak amacıyla yasal çalışmalar da yürüttü. Fransız, İtalya, Hollanda, Belçika, İspanya ve Prusya deniz ticaret kanunlarından yararlanılarak1863 yılında Ticaret-i Bahriye Kanunu çıkarıldı[11] ve Türk Ticaret-i Bahriye Mahkemesi kuruldu.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle ise 1878 yılında İdare-i Aziziye, İdare-i Mahsusa olarak yeniden düzenlendi ve bir devlet kuruluşu olarak şirket, İstanbul limanı ile Marmara Denizi'ndeki hatlar üzerinde ve diğer Osmanlı limanlarında da vapur işletme hakkına sahip oldu. Sultan II. Abdülhamid döneminde(1876-1909), devletin çeşitli limanlarda kayıtlı 121 gemisi bulunuyordu. Bunlardan 101 adedi İdare-i Mahsusa'ya ait olup, diğerleri Şirket-i Hayriye ve diğer denizcilik şir-

---

[8] **Dz. K.K. Arşivi**, Defter No: 100/45-64-M.6 Şubat 1873. Fevaid-i Osmaniye Şirketi'nin Aziziye Şirketi'ne devrine ait kayıt.

[9] **Dz. K.K. Arşivi**, Defter No: 588A/4-M.14 Eylül 1870 ve No: 63/97A-M.27 Eylül 1870. Aziziye Şirketi'nin kuruluşuna ait kayıtlar.

[10] **Dz. K.K. Arşivi**, Defter No: 638/5-R.9 Teşrîn-i sânî 1290/M.21 Kasım 1874. Aziziye Şirketi için sipariş edilen 2 adet vapura ait kayıt.

[11] H.6 Rebiulevvel 1280/M.21 Ağustos 1863. Düstur, I.Tertip, C.I, s. 466-536. Aktaran: Mustafa Şentop, "Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5, 2005, s. 647-672.

ketlerinin vapurlarıydı.[12]Türk gemileri kabotaj taşımalarında, özellikle yolcu taşımacılığında yer sahibi olmaya başlamıştı. Başta Fransa ve İngiltere olmak üzere yabancı devletlerin itirazlarına karşı kabotajın, devletlerin uluslararası hakkı olduğu ön plana çıkarılarak ulusal uygulamalar yapıldı. Osmanlı hükümeti giderek artan ulusallaşma çabaları içinde yabancı gemilerin "Küçük Kabotaj" yani kısa mesafelerde ulusal limanlarda taşımacılık yapmasına izin verilmeyeceğini uluslar arası kamuoyuna taşıyarak 1894 yılında Marmara Denizi, İzmir Körfezi ve Boğaziçi'nde yolcu taşınmasını yasaklamaya çalıştı. Yabancı devletler ise yapılan antlaşmaları öne sürerek faaliyetlerinin kısıtlanmasına karşı çıkmaktaydı. Yine 1909 yılında hükümete sunulan bir raporda deniz ticaretinde en önemli sorunun kabotaj olduğu açıklanarak, çözüme yönelik öneriler verilmekte, yabancı gemilerin ve kumpanyaların ticaretinin belli şartlarda sınırlandırılması gerektiği belirtilmekteydi.[13] Ancak tüm çalışmalara rağmen yabancı gemi ve kumpanyaların ticareti engellenemedi ve kabotaj sorunu I. Dünya Savaşı'na kadar çözümlenemedi.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla İdare-i Mahsusa'ya yönelik eleştirilerin çoğalması ve denizcilikte yeni bir yapılanmaya ihtiyaç duyulması nedeniyle meclise ulusal bir idarenin kurulması önerisi sunuldu. Yapılan çalışmalar sonunda 1910 yılında kurulan Seyr-i Sefain İdaresi[14], aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne kadar Türk denizciliğini yönlendiren

---

[12] Eser Tutel, **Seyr-i Sefain-Öncesi ve Sonrası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 74. Kemal Arı bu sayıyı 90 adedi İdare-i Mahsusa, 40 adedi Şirket-i Hayriye, 46 adedi de özel şirket ve kişilere olmak üzere 176 olarak vermektedir. Kemal Arı, **Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri**, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, No:2, İzmir, 2008, s.57-58.

[13] **BOA**. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, 33/7, M.21 Mayıs 1909. Ticaret-i Osmaniye'nin Sekteden Vikayesi'ne ait kayıt.

[14] **Dz. K.K. Arşivi**, Defter No: 6/25-25A-M.1 Mayıs 1909 ve No: 1678/2-M.30 Mayıs 1909. İdare-i Mahsusa yerine Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'nin kurulmasına ve kuruma verilecek imtiyazlara ait kayıtlar.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 2211/25-M.21 Kasım 1909. İdare-i Mahsusa yerine kurulmasına karar verilen Osmanlı Seyr-i Sefain İdare'sinin hükümet tarafından desteklenmesine ait kayıt.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No:736/368-370-M.24 Eylül 1910.Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'nin kurulmasına ait kayıt.

kuruluş oldu. Kuruluş, bir anonim şirket haline getirilmek istense de[15] Trablusgarp ve Balkan Savaşları nedeniyle gerçekleştirilemedi. Ancak kısa zamanda Bahriye Nezareti bütçesinden ayrılan kaynakla hem Fransa, Almanya ve İngiltere'den alınan yeni gemilerle, hem de kötü durumdaki gemilerin onarımıyla idareye bağlı filo büyüdü.[16] Kurumun I. Dünya Savaşı öncesinde 1913 yılında toplam kapasitesi 15.000 groston olan 13 vapuru, 11 köprü vapuru ve 4 römorkörü bulunmaktaydı.[17] Kuruma ait gemiler, ticari faaliyetlerin yanı sıra seferberlik sırasında asker, teçhizat ve malzeme taşınmasında da kullanıldı. I. Dünya Savaşı'nda idare çok sayıda gemi, vapur ve şilebini kaybetti. Savaş sonrasında 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Antlaşması'nın 334. Maddesi[18] gereğince işgal kuvvetleri tarafından Seyr-i Sefain İdaresi'nin ve diğer ulusal şirketlerin faaliyetleri durduruldu. İdare, 23 Ocak 1339/1923 tarihli 2195 sayılı kanun ile Milli Müdafaa Vekaleti'ne bağlandı, 4 Nisan 1339/1923 tarihli 547 sayılı kanunla Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi'ne dönüştürüldü ve cumhuriyetin ilanından sonra 4 Nisan 1341/1925 tarihli 597 sayılı kanunla Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi olarak yeniden düzenlendi.

18. yy.'ın başlarından itibaren İstanbul'un şehirsel yapısının Boğaziçi boyunca gelişmesiyle bu güzergahta halkın ulaşım ihtiyacı arttı. Boğaz boyunca ve özellikle Asya yakasında Üsküdar çevresinde yeni iskelelerin yapılmasıyla yabancı vapur kumpanyalarının ilgisi yolcu

---

[15] **Dz. K.K. Arşivi**, Defter No:693/42-43-M.9 Mart 1912. Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'nin şirket haline dönüştürülmesine ait kayıt.

[16] **Dz. K.K. Arşivi**, Defter No: 708/144-151-M.1 Nisan 1912. Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'ne alınan gemilerin listesine ait kayıt.

Dz.K.K. Arşivi, Defter No: 770/297-M.30 Mayıs 1914. Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'ne ait bazı gemilerin onarımına ait kayıt.

[17] R. Nisan 1329/M. Nisan 1913-Osmanlı Ticaret-i Bahriye Salnamesi, Süleyman Nutki, Bahriye Matbaası, İstanbul, Milli Kütüphane, Süreli Yayınlar, No: SA 398, s.73.

[18] Düvel-i Müttefika (İtilaf Devletleri) tebaası ve bunların emvali, sefineleri ve gemileri Memalik-i Osmaniye'nin bütün limanlarında ve karasularındaki seyir ve sefer yollarında Osmanlılar ile Osmanlı emval ve sefain ve gemilerinin müstefit olacakları muamelattan hiç olmaz ise onlar kadar istifade edeceklerdir. Nihat Erim **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara,1953, Cilt 1, s.657.

taşımacılığına yöneldi. Ancak hem yoğun talep, hem de Müslüman halkın özellikle kadın ve çocukların taşınmasında yaşanılan zorluklar, Boğaziçi hattında hizmet verecek ulusal bir vapur şirketin kurulmasını zorunlu kıldı. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, Keçecizade Fuat Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa'nın girişimleri ve Sultan Abdülmecid'in emri ile 1850 yılında kurulan[19] Şirket-i Hayriye Osmanlı Devleti'nin ilk anonim şirketi olarak deniz ticaretine başladı. Şirket, İngiltere'ye verilen gemi siparişleri (Rumeli, Tarabya, Göksu, Beylerbeyi, Tophane, Beşiktaş vapurları)ve sonrasında Kasımpaşa'da kurulan şirket tersanesinde yapılan gemilerle hızla büyüdü, Boğaziçi yolcu taşımacılığında tekel durumuna gelirken diğer şehirlerde de (Trabzon, İzmir, Samsun, İzmit) yük ve yolcu taşımacılığına başladı. Şirket, Türk denizciliğinde bir kilometre taşı olurken İstanbul'un şehirsel gelişmesini, mimarisini ve ekonomisini etkilemiş, "dünyada ilk araba vapurunu yapan ve çalıştıran şirket" olmasıyla ilklere öncülük etmiştir. Şirket bünyesinde 1855-1869 yıllarında 16 gemi (İstinye, Sarıyer, Mirgün, Beykoz, Anadolu, Kabataş, Galata, Büyükdere, Beyazıt, Kandilli, Bahariye, Asayiş, Seyyar, Terakki, Sürat, Tayyar),1870-1899 yıllarında 24 gemi (Azimet, Rahat, İhsan, Suhulet, Sahilbend, Meymenet, Nüzhet, Refet, Amed, Meserret, Nusret, Gayret, İşgüzar, Mirgün2, İhsan2, Şükran, Neveser, Rehber, Metanet, Resanet, İkdam, İntizam, Resan, Rüçhan), 1900-1914 yıllarında 25 gemi (Tarz-ı Nevin, Dilnişin, Hale, Seyyale, Süreyya, Şihap, İnşirah, İnbisad, Bebek, Göksu, Tarabya, Nimet, Kamer, Rağbet, Sultaniye, Hünkar İskelesi, Sütlüce, Küçüksu, Sarayburnu, Boğaziçi, Kalender, Güzelhisar, Ziya, Hüseyin Haki, Halas) hizmete girdi.[20] Şirketin yabancı rekabetine rağmen Boğaziçi'nde tutunduğu ve ilk 20 yıl içerisinde ortalama yıllık

[19] **BOA**, İrade-i Dahiliye No:13077-H.23 Zilkade 1266/M.30 Eylül 1850 ve BOA, İrade-i Dahiliye No:13579-H.2 Muharrem 1267/M.7 Kasım 1850 Şirket-i Hayriye'nin kurulmasına ait kayıtlar. Bazı kaynaklarda şirketin kuruluş tarihi olarak 1851 yılı kabul edilmektedir, ancak bu yıl şirketin imtiyaz alma ve faaliyete geçme tarihidir.

[20] Ahmet Güleryüz, **Şirket-i Hayriye'nin Boğaziçi Vapurları**, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 12-16.

3.000.000 kuruş kar ettiği anlaşılmaktadır.[21] Şirket-i Hayriye taşımacılıktan elde ettiği gelirler dışında devlete iskele yapımı, köprü ve dubalardan da gelir getirmekte, savaş zamanlarında asker ve mühimmat taşınmasında da araç sağlamaktaydı.[22] 1899 yılında 12.696.860 kuruş olan geliri, 1908 yılında 16.704.027 kuruşa yükselmişti.1903 yılında şirketin elinde toplam 1.687 grostonluk 28 gemi bulunmaktaydı.[23] I. Dünya Savaşı'ndan önce şirketin 2 araba vapuru, 6 vapuru, 14 yandan çarklı vapuru, 1 istimbotu, 2 motorbotu toplam 25 gemisi bulunmaktaydı ve ortalama yıllık geliri 1.871.500kuruş idi.[24] Savaş sırasında gelirlerinde büyük bir azalma yaşanmadı ancak şirket birçok gemisini kaybetti ve savaş sonrasında elinde 18 gemi kaldı. Bu sırada ekonomik zorluklara rağmen büyümesini sürdürürken[25] 1914-1918 yılları arasında ortalama yıllık geliri 2.000.000 kuruş civarında idi.[26] Gelirlerinin çoğu yük ve yolcu taşımacılığından sağlanmaktaydı ve bu yapısıyla şirket, Osmanlı Devleti'ndeki en büyük özel ve halka açık denizcilik şirketiydi. Sonrasında da Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne geçen en büyük denizcilik şirketi oldu. I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı limanlarında deniz ticareti yapan ulusal şirketler şöyleydi:

---

[21] Şükrü Yaman, "Şirket-i Hayriye Tarihçesi", **Denizin Sesi Dergisi**, Türkiye Denizcilik İşletmeleri Basımevi, İstanbul, Ocak 1984, s.44-45.

[22] **Dz. K.K. Arşivi**, Defter No:711-736/439-96-103-M.8 Mart 1902. Şirketi Hayriye tarafından asker nakline ait kayıt.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 811/423-424-M. 27 Şubat 1915 ve No: 682/295-296-M. 31Mart 1914 Şirketi Hayriye'ye ait motorbot ve şamandıra, dubaların gelirlerine ait kayıtlar.

[23] Şükrü Yaman, **a.g.e.**, s. 52-69.

[24] R. Nisan 1329/M. Nisan 1913-**Osmanlı Ticaret-i Bahriye Salnamesi**, s.43-44. Şirketin savaş öncesindeki gemi sayısı Boğaziçi Şirket-i Hayriye s.28'de 32 adet, Şirket-i Hayriye s.85'de 39 adet olarak verilmektedir. **Boğaziçi Şirket-i Hayriye-Le Chirket Haireet Le Bosphore**, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, R.1330/M.1914, s. 28. ve Murat Koraltürk, Şirket-i Hayriye, İDO, İstanbul, 2007, s.85.

[25] **Dz. K.K. Arşivi**, Defter No:739/413-417-M.31 Ocak 1914.Şirketi Hayriye için sipariş verilen gemilere ait kayıt.

[26] **Türk Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmeleri Tarihçesi**, Türkiye Denizcilik İşletmeleri A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1999, s.100.

Tablo 2: I. Dünya Savaşı Öncesinde Deniz Ticareti Yapan Ulusal Şirket-Kumpanyalar

Şirket İsmi	**Gemi Sayısı**
Seyr-i Sefain İdaresi	28
Şirket-i Hayriye	25
Adalar Osmanlı Şirket-i	3
Hilal Osmanlı Anonim Şirketi	3
Gümüşciyan Vapur Şirketi	4
Beykoz Vapur Şirketi	2
Selanik Osmanlı Anonim Şirket-i Bahriyesi	8
Trabzon Necat Vapur Şirketi (Kolektif)	5
Mudanya Vapur Şirketi (Kolektif)	7
Haliç Dersaadet Vapur İdaresi	11
Terakki Vapur Şirketi	1
Toplam	**97**

Kaynak: **Osmanlı Ticaret-i Bahriye Salnamesi**, 1913, s.67-70.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yıllardır süren kapitülasyon tartışmaları, hükümetin kapitülasyonların kaldırıldığını ilan etmesiyle sona erdi ve uygulamanın içeriğine yönelik bir emir yayınladı. Kapitülasyonların denizlerdeki uygulaması olan kabotaja yönelik 9 madde içeren bu yönetmelikle[27] Osmanlı Devleti karasularında her türlü araçla ticaret ve Türk limanları arasında yolcu, eşya ve yük taşımacılığı yapma; balıkçılık, dalgıçlık tahlisiye, kılavuzluk, karantina gibi faaliyetlerde bulunma hakkı tamamen Osmanlı vatandaşlarına verildi. Bu yönetmelik bir anlamda Lozan görüşmeleri sırasında ve 1926 yılında çıkarılan Kabotaj Kanunu'na kadar devletin karasuları hakkı ve denizcilik alanındaki uygulamalarının temelini oluşturdu. I. Dünya Savaşı'nda hem devlete bağlı kuruluşlardan hem de özel şirket ve şahıs gemilerinden taşımacılık-

[27] **Dz. K.K. Arşivi**, Defter No: 676-R.13 Eylül 1330/M. 26 Eylül 1914. Meclis-i Bahriye kabotaj uygulamalarına ait kayıt.

ta yararlanıldı. Seferberlik ile gemiler asker, mühimmat ve araç gerecin taşınmasında kullanıldı. Savaş sırasında her ne kadar kabotaj taşımalarında kısmi özgürlük sağlansa da, hem ticari hem de askeri gemilere yönelik çok sayıda saldırı oldu ve gemi filosu büyük kayıp verdi. Yabancı devletler ise savaşın başından itibaren kabotajın ticari bir hak olduğunu, ancak karşılıklı anlaşmayla kaldırılabileceğini savunmakta ve Osmanlı Devleti'ni sürekli baskı altında tutmaktaydılar. 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasıyla antlaşmanın çeşitli maddeleri uyarınca her türlü deniz aracının İtilaf Devletleri'ne teslim edilmesi ve denizcilik faaliyetlerinin kontrol altında sürdürülmesi durumu ortaya çıktı. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında başta Seyr-i Sefain İdaresi ve Şirket-i Hayriye gemileri olmak üzere tüm Türk bayraklı gemiler şartlara rağmen büyük fedakarlık ve üstün gayret göstererek ulusal mücadelede hizmet verdiler.

I. Dünya Savaşı öncesinde Türk deniz ticaret filosunun tonajı bir kaynakta 120 adet gemiyle 61.868 groston[28] olarak verilirken diğer bir kaynakta 130.000 groston olarak verilmektedir.[29] Aynı kaynaktaki bilgiye göre savaşta 63 geminin batırılmasıyla 83.600 groston kaybedilmiş, geriye 46.400 grostonluk bir filo kalmıştı.[30] Diğer bir kayıtta ise deniz ticaret filosuna ait savaş kayıpları şöyle verilmektedir:

[28] **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926-1927-1928 Seneleri Faaliyet ve Muamelatına Ait Umumi Rapor**, H. Avni, İstanbul, Sinan Matbaası, 1934, s.597. Bu miktarın yalnızca vapurları içerdiği düşünülmektedir.

[29] Kemal Arı, 2008, **a.g.e.**, s.59.

[30] Kemal Arı, 2008, **a.g.e.**, s.59. Kemal Arı diğer eserinde savaşlardaki kayıp miktarını 475 gemiyle 135.707 groston olarak vermektedir. Kemal Arı, **Türkiye'de Kabotaj**, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları No:2, İzmir, 2009, s.64.

Tablo 3: I. Dünya Savaşı Sırasında Türk Şirket ve Kurumlara Ait Gemi Kayıpları

Şirketler	Gemi Sayısı	Tonaj (Groston)
Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi	28	36.958[31]
Şirket-i Hayriye	13	2.276
Hilal Şirketi	6	2.846
Gümüşyan (Gümüşciyan) Şirketi	4	4.523
Diğer Şirketler ve şahıs gemileri	63	11.692
İttihat Seyr-i Sefain Şirketi	2	1.940
Römorkörler	48	3.270
Gemi Toplamı	**164**	**63.505**
Yelkenli	200	5500
Toplam	**364**	**69.005**[32]

Kaynak: **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, 1. Sayı, Teşrîn-i sânî 1339/Kasım 1923, Ahmet Hamdi, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2008-21, s.20.

Lozan Görüşmeleri ve İzmir İktisat Kongresi

Kurtuluş Savaşı sonrasında diğer ekonomik alanlarda olduğu gibi denizcilik alanında da olumsuz şartlar söz konusuydu. Türk denizciliği çok sayıda geminin savaşta kaybedilmiş olmasının yanı sıra, kalan gemilerin onarım ihtiyacı ve yedek parça sorunlarının bulunması, tersanelerin yetersizliği, yardımcı kuruluşların (fenercilik, tahlisiye/can kurtarma, gemi kurtarma, kılavuzluk…) yabancıların elinde olması, sermaye yetersizliği gibi sorunlarla karşı karşıyaydı. Filoya bakıldığında küçük tonajlı gemiler büyük gemilere oranla daha yeniydiler, ancak açık denize uygun değillerdi ve daha çok yakın mesafeli kıyı taşımacılığında kullanılıyorlardı. Büyük tonajlı gemiler ise eski, yaşlı ve yıpranmışlardı. Deniz taşımacılığı çoğunluğunu Yunanların oluşturduğu İngiliz, Fransız,

[31] Kaynakta bu miktar Arapça harflerle 36.968 olarak verilmektedir. İşlem hatası yapılmıştır.

[32] Kaynakta bu miktar Arapça harflerle 69.016 olarak verilmektedir. İşlem hatası yapılmıştır.

İtalyan, Alman şirketlerinin elindeydi ve bu şirketler savaş sonrasında dahi Türk sularındaki ayrıcalıklarının ellerinden gitmesini istemiyorlardı. Ayrıca Türk ve yabancı tüccarlar aynı haklara sahip değillerdi; gemi sahipliği, liman ve gümrük vergilerinde farklılık söz konusuydu. Özel şirketler ise sürekli zarar ettiren küçük tonajlı gemilerini satarak sektörden çıkmak isteğindeydi. Bununla birlikte, Kurtuluş Savaşı sonrasındaki olumlu hava, 1917 Devrimi sonrasında Rus gemilerinin düşük fiyatlara satılması, dünya gemi piyasasındaki fiyat düşüşü gibi nedenlerle farklı ülkelere ait gemiler Türkler tarafından satın alındı. Ancak bu gemiler, kabotaj sorununun henüz çözülmemiş olması ve Türk bayrağı taşınmasındaki engeller nedeniyle eski bayraklarıyla hizmet verdiler.

Kurtuluş Savaşı'nda elde edilen zaferin ardından, İtilaf Devletleri 28 Ekim 1922 tarihinde T.B.M.M. Hükümeti'ni Lozan'da yapılacak barış konferansına davet ettiler. Görüşmeler 21 Kasım 1922 tarihinde başladı, ancak özellikle sınırlar ve ticari haklar konusundaki anlaşmazlıklar nedeniyle 4 Şubat 1923 tarihinde kesintiye uğradı. Bu sırada yeni kurulacak devletin ekonomi politikasına yön vermek ve Lozan görüşmelerine hazırlık amacıyla İktisat Vekaleti tarafından17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir İktisat Kongresi düzenlendi. "Ticaret-i Bahriye Meseleleri" başlığı altında kongre üyelerince tartışılan konular içinde kabotaj sorunu öne çıkıyordu. Kongre sonunda tavsiye niteliğinde alınan kararlar şunlardı:[33]

- Türkiye limanlarında Türk gemilerinin dışında ticarete izin verilmemesi (Kabotaj Hakkı)
- Armatörlere vergi, kredi, gümrük, bürokratik ve mevzuat yönünden kolaylıklar sağlanması
- Denizcilikte yer alacak girişimci, zanaatkar ve işçilerin yetiştirilmesi ve desteklenmesi
- Denizcilik ve gemi malzemelerinden vergi alınmaması, gemilerin sigortalandırılması

[33] A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi: İzmir (Haberler, Belgeler, Yorumlar)**, Ankara, 1981, s. 414.

- Donanma Cemiyeti'nin desteğiyle Denizcilik Bankası'nın kurulması
- Seyr-i Sefain İdaresi'nin özerk bir kurul tarafından yönetilmesi ve düzenlenmesi
- Limanların onarılması ve yurt genelinde yeni korunaklı limanların yapılması
- Balıkçılığın, nehir ve göl taşımacılığının desteklenmesi
- Deniz Ticaret Odalarının ve Deniz Ticaret okullarının kurulması
- Her türlü şirketin kuruluşunda yabancıların ortaklık payı % 25'i geçmemesi.

İzmir İktisat Kongresi yeni kurulacak Türkiye Devleti'nin ekonomik sınırlarının ve kurallarının "Milli İktisat" çerçevesinde belirlendiği ve cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan ekonomi politikalarının temellerinin atıldığı kongre oldu. Bu açıdan II. Meşrutiyetin ilanıyla başlayan ulusal ekonomi ve yabancı tekelinin kaldırılması ilkesi, yeni devletin politikalarında da belirleyici unsur olarak öne çıkmaktadır ve Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne geçişte bir sürekliliğin olduğu görülmektedir.[34] Bununla birlikte tüm alanlarda olduğu gibi ekonomide ulusallaşma, sermaye birikiminin çok sınırlı olduğu Türkiye'de yabancı yatırımı tamamen reddetmek değil, tedricen azaltılarak ulusal unsurların payını arttırmaya dayanmaktaydı. Denizcilik alanında da bu ilkelerin uygulanması üzerine bir gelecek belirlenerek Lozan görüşmelerine devam edilmiştir. Zaten yetersiz olan deniz ticaretindeki yabancı payını tamamen ortadan kaldırmak değil, ulusal unsurlar güçleninceye kadar geçiş politikası sürdürmek esas alınmıştır. Bununla birlikte İzmir İktisat Kongresi'nde tam ekonomik bağımsızlık için kapitülasyonların kaldırılması ve kabotaj hakkının alınması kesin olarak vurgulanmıştır.

Yabancı devletler Lozan'da, Türk deniz filosunun niteliksel ve niceliksel olarak yetersizliği, hizmetlerin uluslararası standartlarda olma-

[34] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 39.

ması, devletin düzenleme ve kanunlarının azlığı gibi şartları öne sürerek kabotaj hakkının kullanılamayacağını ileri sürdüler. Özellikle Osmanlı Devleti'yle yapılan antlaşmaların geçerliliğini, ülkedeki yüksek miktardaki ekonomik yatırımlarını ve sözleşmelerinin süreleri bitinceye kadar denizcilik faaliyetlerini sürdürmeleri gerektiğini iddia etmekteydiler. Türk heyetinin kapitülasyonların kaldırılmasındaki tavizsiz duruşu, heyet başkanı İsmet Paşa'nın (İsmet İnönü) üstün çabaları ve siyaseti sonucunda 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması taraf devletlerce imzalandı. Antlaşmanın Fasıl 2/9, 10 ve 11. Maddelerine göre; tüm devletler Türkiye'nin kabotaj hakkını kabul ediyorlardı. Barış antlaşmasından ayrı olarak düzenlenen Ticaret Sözleşmesi'yle kabotaj uygulamasında bir geçiş süreci benimsendi. Buna göre, Türkiye uluslararası suyolları rejimine ilişkin 19 Nisan 1921 tarihli Barselona Konferansı sözleşmesini kabul edecekti. 1 Ocak 1923 tarihinde kabotaj yapan ve liman hizmetleri veren şirketler faaliyetlerini 31 Aralık 1923 tarihine kadar sürdürebileceklerdi.[35] İstanbul milletvekili Rauf Bey (Rauf Orbay) 1923 yılında Lozan Antlaşması sonrasında Türk denizciliğini değerlendiren bir konuşmasında "İmzalanan barış anlaşması, gemiciliğimizin gelişmesi konusunda en önemli haklarımızı elde etmeye vesile olmuştur. Bunlar arasında, sahillerimizde kabotaj hakkının yalnız kendi bayrağımızı taşıyan gemilere özgü olması maddesinin bile kazanılması, deniz ticaretimiz için hazine niteliğindedir. Fakat bunlardan yararlanamayacak olursak, kağıt üzerinde tespit edilen bu hakların bir değeri olamaz. Bununla birlikte hiçbir şekilde dışarıyla ilgimizi kesecek tarzda, gemicilerimize fazla haklar veremeyiz. Bu tür korumacılıklarla kurulacak milli kurumlardan hayır gelmez. Özetle; ticaret tekel değil, rekabettir."[36] diyerek antlaşmada elde edilen hakkın önemini ve gelişmenin devlet tarafından değil, özel sektör tarafından gerçekleştirilmesi gerekliliğini belirtmişti.

---

[35] **Lozan Anlaşması'nın Hükümleri**: R.11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340/M.11 Ağustos 1923-19 Ekim 1924. Düstur, III. Tertip. C.5, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul, 1931, s. 13-357. TTK Dijital Kütüphanesi.

[36] İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, **a.g.e.**, s.37.

Lozan Antlaşması sonrasında Ticaret Vekaleti oluşan şartların değerlendirilmesi ve geçiş sürecinde yapılacakların belirlenmesi amacıyla hazırladığı ve 26 Haziran 1924 tarihinde Bakanlar Kurulu'na sunduğu raporda denizcilik sektörünün mevcut durumu ve sorunlarını ortaya koydu.[37]Buna göre, o tarihte Türk karasularında etkinlik gösteren Türk gemilerinin sayısı 99 ve toplam tonajı 57.823 grostondu. Uzun süren savaşlar ve kayıplar sonrasında taşıma kapasitesi düşen Türk deniz ticaret filosuyla denizcilik faaliyetlerini yürütülebilecek durumda değildi. Hem denizcilikle uğraşan gayrimüslimlerin ülkeden ayrılmasıyla insan kaynağının azalması, hem de uzun süre ticari denizcilikten çok askeri denizcilikle uğraşılması yabancı şirketlerden bir süre daha hizmet alınmasını zorunlu kılıyordu. Özellikle antlaşma sonrasında mübadele göçmenlerinin taşınmasında ortaya çıkan yetersizlik ve zorluklar bir süre daha yabancı şirketlere taşımacılık hakkı verilmesini gündeme getirdi. Geçiş süreci kapsamında Türk Ticaret Vekaleti ile sözleşme yapılması şartıyla yabancı vapur kumpanyalarına kabotaj izni verilmesi kararlaştırıldı. Antlaşmanın 9. Maddesine atıfta bulunularak 1 Kânûn-ı sâni 1924/1 Ocak 1924 tarihinden itibaren 2 yıl geçerli olması suretiyle Società Lloyd Triestino, Società Italiana di Servizi Marittimi, Società Italiana di Navigazione G. Rossi, Compagnie Paquet, Messageries Maritimes, Compagnie Fraissinet, Khedivial Mail Steamship and Graving Dock Company Limited, Ellerman Line, M. et J. Constant şirketlerine kabotaj izni verildi.[38] Buna göre, Türk ticaretini ilgilendiren konularla ilgili anlaşmazlıklarda Türk mahkemeleri yetkili olacaktı. Navlunlar Türk parasıyla hesaplanacak ve ücret tarifeleri Ticaret Vekaleti'ne bildirilecekti. Yabancı bandıralı gemiler 3 ayda bir faaliyetlerini raporlayarak hükümete sunacaklardı. Gemiler için kullanılacak kömür Türkiye'den alınacaktı. Ayrıca yabancı gemilerde askere giden erler için taşıma ücretinde indirim yapacaklardı. Yabancı şirketlere ait gemilerde Türk çevirmen bulundurulacak, gemilere ait belgeler Türkçe olarak düzenlenecekti. Kabotaj ticaretinden elde edilecek karın %5'i Türk hükümetine

[37] **BCA**.,030.18.01.01/010.31.20. Aktaran: Kemal Arı, 2008, **a.g.e.**, s..44.

[38] **Lozan Antlaşması Hükümleri**, s. 316, 320, 324. TTK Dijital Kütüphanesi.

verilecekti. Limanlarda yükleme-boşaltma işlemlerini Türk işletmeleri yapacaktı. Bu dönemde Türk Hükümeti uygulamalarıyla ekonomik ve yasal sorunların önüne geçmek için ılımlı bir yol izlemiş ve geçiş sürecini başarıyla yönetmiştir.

1923-1938 Dönemi Deniz Ticaretinde Gelişmeler

Lozan Antlaşması sonrasında kabotaj hakkının elde edilmesi ve Yeni Türkiye Devleti'nin kurulmasıyla denizcilik alanında çalışmalar başlatıldı ve çok kısa sürede ilk sonuçlar alınmaya başladı. Kabotaj uygulamasına hazırlık kapsamında Seyr-i Sefain İdaresine bağlı 4.765 grostonluk Karadeniz Vapuru sergi alanı haline getirilerek Haziran-Eylül 1926 tarihleri arasında Akdeniz, Atlas Okyanusu, Afrika ve Avrupa kıyılarındaki limanlarda Türkiye'yi ve Türkleri tanıtma etkinliğine ev sahipliği yaptı. Bu faaliyet bir anlamda Türkiye'nin yeni politikasını ve kabotaj uygulamalarındaki amacını ortaya koymaktaydı. Nihayet 19 Nisan 1926 tarihinde 815 sayılı kanunla[39] resmen kabul edilen Kabotaj hakkı, denizcilik faaliyetlerinin Türk gemilerine ait olduğunu belirtmekteydi. Kanunun kabulü yeni kurulan ve ulusallaşan devlet için çok önemli bir kazanımdı ve tüm yurtta büyük takdir ve coşku ile karşılandı.[40] Sonrasında kabotajın uygulanmasında tamamlayıcı olan, 29 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan 865 sayılı Ticaret Kanunu[41] ile deniz ticaretine de düzenlemeler getirildi. Bundan sonraki adım Türk denizciliğini geliştirmek ve ekonomik alanda söz sahibi olacak hale getirmekti. Tüm çabalara rağmen kanunların yürürlüğe girmesiyle uygulamalarla ilgili sorunlar da yaşanmaya başladı. Her şeyden önce deniz ticaret filosu

[39] Türkiye Sahillerinde Nakliyatı Bahriye ve Limanlarla Kara Suları Dahilinde İcrayı Sanat ve Ticaret Hakkında Kanun,19 Nisan 1926 tarihli 815 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No:359,29 Nisan 1926. Düstur III. Tertip, C. 7, s.759.

[40] Kabotaj kanunun kabulünün sektörde bayram olarak anılması daha ilk yıllarda görülmektedir. Örneğin kanunun kabulü sonrasında yapılan kutlama mesajlarında ekonomik bayram olarak anılmaktadır. İstanbul Ticaret Odası'nın 1 Temmuz 926 tarih ve 5219-61, 5220-60, 5215 numaralı kutlama telgrafları, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, **a.g.e.**, s. 587-588.

[41] 29 Mayıs 1926 tarihli 865 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 406, 28 Haziran 1926. Düstur III. Tertip,C.25, s.109.

kabotaj taşımacılığını karşılayacak yeterlilikte değildi. Yolcu ve yük taşımalarında uygulamalarda usulsüzlükler ve belirsizlikler yaşanmaktaydı. Limanlardaki alt yapı eksiklikleri ve yükleme-boşaltma işlerindeki düzensizlikler, gemilere yönelik kural ihlalleri, gümrüklerdeki gecikmeler, belge düzenlemelerindeki eksikler, armatörlerin sigorta, gemi alımı veya onarımındaki finans sorunları, kaçakçılık gibi sorunlar bulunmaktaydı. 1926 yılında İstanbul Ticaret Odası Ticareti Bahriye Şubesi tarafından hazırlanan ve Ticaret Vekaleti'ne sunulan raporda Türk deniz ticaretinin mevcut durumu, sorunlar ve tavsiyeler diğer ülkelerle karşılaştırma yapılarak ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu rapora göre en büyük sorun kabotaj hakkının sürdürülmesi, ulusal filonun oluşumunda devlet desteği alınması ve denizcilik geleneğine kavuşturulmasıydı. Ticareti Bahriye Şubesi'nce sektör kısa zamanda büyük atılım yapacak durumda değildi; ekonomik anlamda Türkler bu işe yeni başlıyorlardı ancak, daha önceki uygulamalarda görüldüğü gibi Türk armatörler ve şirketler gelecek vaat ediyordu. Raporda deniz ticaretinin geliştirilmesi için verilen tavsiyelerde, yapılacak iyileştirme faaliyetlerini yönetecek bir heyetin oluşturulması, yeni bir deniz ticaret kanunun hazırlanması, hükümet tarafından denizcilik sektörüne izinler ve ayrıcalıklar verilmesi, sektörde çalışanlara sosyal ve hukuksal haklar tanınması, belgelendirme ve limancılık mevzuatının düzenlenmesi, deniz ticaretinde alınan vergilerin düşürülmesi ve düzenlenmesi, Ticareti Bahriye okulunun iyileştirilmesi, bir deniz ticaret bankasının kurulması, liman, tersane ve ilgili yapıların onarımının ve iyileştirilmesinin yapılması, ülkenin ve bölgenin en büyük limanı olan İstanbul limanının iyileştirilerek burada bir serbest bölgenin kurulması yer alıyordu.[42]

Bu dönemde denizcilik alanında Almanya, A.B.D., Belçika, Bulgaristan, Büyük Britanya, Çekoslovakya,Danimarka, Estonya, Hollanda, Finlandiya, Fransa, Polonya, Romanya, İtalya, Letonya, Norveç, İsveç, İran, S.S.C.B., Yugoslavya, Yunanistan devletleriyle çeşitli tarihlerde ti-

[42] İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, **a.g.e.**, s. 585-720, 604-607.

caret ve seyr-i sefain antlaşmaları imzalandı.[43] Bu antlaşmalar hem dış ticaretin geliştirilmesi, hem de Türkiye Devleti'nin varlığını kabul et-

[43] Almanya 26 Mayıs 1930 (1689 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1530, Düstur III. Tertip, C.11, s.1608)

A.B.D. 1 Ekim 1929 (1584 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1477, Düstur III. Tertip, C.11, s.245)

Belçika 28 Ağustos 1927 (1311 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 906, Düstur III. Tertip, C.9, s.923)

Bulgaristan 12 Şubat 1928 (1310 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 907, Düstur III. Tertip, C.9, s.922)

Büyük Britanya 1 Mart 1930 (1674 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1536, Düstur III. Tertip, C.11, s.1515)

Çekoslovakya 17 Ocak 1931 (1799 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1767, Düstur III. Tertip, C.12, s.411)

Danimarka 31 Mayıs 1930 (1696 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1528, Düstur III. Tertip, C.11, s.1766)

Estonya 12 Mart 1928 (1307 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 903, Düstur III. Tertip, C.9, s.989)

Hollanda 25 Temmuz 1928 (1468 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1211, Düstur III. Tertip, C.10, s.1407)

Finlandiya 2 Haziran 1926 (1084 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1529, Düstur III. Tertip, C.11, s.1886)

Fransa 29 Ağustos 1929 (1670 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1521, Düstur III. Tertip, C.11, s.1306)

İran 14 Mart 1937 (3218 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 3636, Düstur III. Tertip, C.18, s.1231)

İsveç 4 Şubat 1928 (1382 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1104, Düstur III. Tertip, C.10, s.296)

İtalya 29 Aralık 1936 (3246 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 3639, Düstur III. Tertip, C.18, s.1358)

Letonya 28 Mayıs 1928 (1469 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1212, Düstur III. Tertip, C.10, s.1502)

Norveç 16 Mart 1931 (2040 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 2142, Düstur III. Tertip, C.13, s.1043)

Polonya 29 Ağustos 1931 (2237 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 2421, Düstur III. Tertip, C.14, s.1129)

Romanya 11 Mayıs 1929 (1672 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1525, Düstur III. Tertip, C.11, s.1396)

S.S.C.B. 11 Mart 1927 (1046 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 598, Düstur III. Tertip, C.8, s.1315)

Yugoslavya 28 Ekim 1936 (3125 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 3538, Düstur III. Tertip, C.18, s.351)

Yunanistan 30 Ekim 1930 (1758 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1748, Düstur III. Tertip, C.12, s.114)

tirme, ittifaklar oluşturma ve barış ilkelerinin uygulanması amaçlarını taşımaktaydı.13 Mayıs 1929 tarihinde çıkarılan 1440 sayılı Ticaret Kanunu'nda deniz ticaretine geniş bölüm ayrılmış, kabotaj kanunu sonrasında ortaya çıkan sorunların giderilmesi için özellikle gemi adamları, gemi işletme ve ortaklıkları, yük taşıma, gemi kurtarma işlemleri, yolculuk şartları, sigorta gibi hükümlerde ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştı.[44] Yine bu dönemde Lozan Antlaşması sonrasına bırakılan Türk Boğazları sorunu, kıyılarında tam egemenlik ve yetki sağlamayı isteyen Türkiye Devleti'nin çözümlenmesini istediği bir konuydu. Boğazlar Komisyonu tarafından kontrol edilen Türk Boğazları, hem ticari hem de güvenlik açıdan hassas bir alandı. Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalayan devletlerle yapılan görüşmeler sonunda 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalanan Montrö Sözleşmesi[45] Türk Boğazları'ndan geçiş rejimini düzenlerken, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin egemenlik haklarını kabul etmekte ve Türkiye kıyılarında uluslararası deniz ticaretinin serbestliğini güvence altına almaktaydı. Ayrıca ilk dönem politikalarında ulusallaşma ve halkta devlet bilincinin yaratılması kapsamında, sektörün desteklenmesi ve denizcilik geleneğinin özendirilmesi uygulamaya alındı.Teşvik Kanunu'nun yürürlüğe girdiği 1 Temmuz gününün 1935 yılından itibaren Denizcilik ve Kabotaj Bayramı olarak kutlanması, sektöre ve denizciliğe yönelik ulusal ilginin desteklenmesi olarak değerlendirilebilir.

Cumhuriyetin kuruluşunda Türk ticari gemi filosuna bakıldığında filonun 1/3'nin yük taşınan şilepler, 2/3'nin ise ağırlıklı olarak yolcu taşınan vapurlardan oluştuğu görülmektedir. Yük gemilerinin sayıca azlığı ve tonajlarının düşüklüğü, özellikle kabotaj yük taşımalarında sonraki yıllarda sıkıntıların yaşanmasına neden oldu. Ticari filonun neredeyse yarısına Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi sahipti. Özel şirketler ise küçük gemilerle kısa hatlarda yük taşımacılığı yapmaktaydı. Faaliyet gösteren özel şirketlerden bazıları Akyıldız, Kırzade, Yelkencizade, Nemlizade,[46]

[44] 13 Mayıs 1929 tarihli 1440 sayılı kanun, 2. Kitap - Deniz Ticareti, **Resmi Gazete** No: 1197, 20 Mayıs 1929. Düstur III. Tertip, C.11, s.46-48.

[45] 31 Temmuz 1936 tarihli 3056 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 3374, 5 Ağustos 1936. Düstur V. Tertip, C.17.

[46] Babaannem İffet Nemlioğlu(1923-2013) büyük dedem Tahsin Nemlioğlu'nun aileye ait 2 buharlı gemiyle İstanbul-Trabzon-Rusya arasında posta, fındık ve tütün taşımacılığı yaptığını belirtmiştir.

Alemdarzade, Kalkavanzade, Sadıkzade, Hacıpaşazade, Hüdavendigar Şirketleri'ydi. Cumhuriyet kurulduğunda Türk ticaret filosunun kapasitesiyle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Tonajların bu ölçüde farklılık göstermesi gemi sahiplerinin uyruklarının (gayrimüslimler) henüz netleşmemesi, Türk gemilerinin farklı devlet bayrakları altında çalışıyor olmaları, savaşlar sırasında el değiştiren gemiler hakkında kayıtların bulunmaması, hesaplamalara yelkenli ve yardımcı gemilerin katılması gibi nedenler gösterilebilir. Türk deniz ticaret filosuna ait kapasite miktarı bir kaynakta 88 gemi ile 34.902 groston[47], diğer bir kaynakta 439 adet gemi ile 78.048 groston[48], diğer bir kaynakta 271 adet gemi ile 48.085 groston[49] olarak verilmektedir. Faaliyet gösteren kurumşirketler ve toplam filo tonajları başka bir kaynakta ise şöyledir:

Tablo 4: Cumhuriyetin Kuruluşunda Türk Deniz Ticaret Filosu

Şirketler	**Gemi Sayısı**	**Tonaj (Groston)**
Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi	35	37.504[50]
Şirket-i Hayriye	27	4.815
Haliç Şirketi (Yabancı sermaye)	16	1.397
Diğer Kişiler ve Şirketler	48	30.242
Limanlardaki Küçük Tekneler	17	4.300
İstimbot ve Römorkörler	123	1.200
Motorlu Deniz Araçları	190	3.500
Toplam	**456**	**82.958**[51]

Kaynak: **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, 1. Sayı, Teşrîn-i sânî 1339/Kasım 1923, Ahmet Hamdi, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2008-21, s.25.

[47] Türk Deniz Ticareti, **Denizyolları Neşriyatı**, İstanbul, 1937, s.20-21.

[48] Kemal Arı, **a.g.e.**, 2008, s.63. Kemal Arı aynı eserde İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası tarafından 69.016 groston olarak verilen savaşlardaki gemi kayıplarını 1923 yılında Cumhuriyete geçen filonun kapasitesi olarak vermiştir.

[49] Eser Tutel, **a.g.e.**, s. 162.

[50] Kaynakta bu miktar Arapça harflerle 37.494 olarak verilmektedir. İşlem hatası yapılmıştır.

[51] Kaynakta bu miktar Arapça harflerle 82.948 olarak verilmektedir. İşlem hatası yapılmıştır.

Tablo 5: 1926 yılında Türk Deniz Ticaret Filosu

Şirketler	**Tonaj (Groston)**
Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi	63.000
Şirket-i Hayriye	4.368
Haliç Şirketi	1.097
Limanlardaki Küçük Tekneler	3.495
İstimbot ve Motorlu Deniz Araçları	922
Römorkörler	1806
Toplam	74.688[52]

Kaynak: **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926-1927-1928 Seneleri Faaliyet ve Muamelatına Ait Umumi Rapor**, H. Avni, İstanbul, Sinan Matbaası, 1934, s.598.

Ticari denizciliğinin ana çatısını oluşturan Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi bürokratik yapıdan kurtarılmaya çalışılarak katma bütçeli genel müdürlük olarak 4 Nisan 1341/1925 tarihli 597 sayılı kanunla organize edildi ve girişim serbestliğine kavuşturuldu. İdareye bağlı olarak işlemleri yürütecek İzmir, Mersin, Samsun ve İstanbul'da dört Ticaret-i Bahriye Müdürlüğü oluşturuldu. İdare aynı zamanda taşımacılık, acentecilik, römorkörcülük, kılavuzluk, sağlık (çalışanlar ve yolcular) vb. hizmetleri verme, limanlarda kurulacak taşımacılık şirketlerine ortak olma ve sermaye yönünden katkıda bulunma yetkileriyle Trabzon, Samsun, İzmir, Antalya ve Mersin limanlarında faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bir yandan elindeki eski ve hasarlı gemilerin onarımını yaparken (Gülnihal, Maltepe, Halep, Moda, Burgaz, Kınalı Ada, Gelibolu, Gayret, Alemdar), bir yandan da yeni gemiler satın alarak filosunu büyüttü, gelirlerini çok kısa bir sürede arttırarak cumhuriyetin ilk 10 yılında sermayesini 2 katına çıkarttı, özel bir matbaa kurdu ve modern yapılanma konusunda önemli adımlar attı. Kurumun büyük kabotaj yapabilecek her

[52] Kaynakta bu miktar Arapça harflerle 74.708 olarak verilmektedir. İşlem hatası yapılmıştır.

biri 3000 grostondan fazla kapasiteye sahip gemileri bulunmaktaydı ve diğer hiçbir şirkette bu tür gemiler yoktu. 1925 yılında toplamı 15.000 grostonu aşan 9 adet gemi (Cumhuriyet, Marmara, Mersin, Antalya, Çanakkale, Zonguldak, Kocaeli, Miralay Nazım Bey, Büyükada) ve 4 romörkör 1.200.000 lira karşılığında satın alındı.[53] Ayrıca İngiltere'den 1 (İzmir) ve Hollanda'dan 3 gemi (Karadeniz, Ankara, Ege), 1926 yılında İngiltere'den 2 vapur (Anafarta, Bandırma) ile Norveç'ten 1 römorkör satın alındı. İdarenin filosu 1923 yılında 35 gemi ile 37.494 groston iken,1924 yılında 40 gemi ile 29.953 groston[54], 1927 yılında 63.320 grostona ulaşmıştı.[55] 1928 yılında Fransa'dan 2 gemi (Heybeliada, Kalamış), İngiltere'den 1 ve Hollanda'dan 1 gemi alındı. Yeni alınan gemilerle Marmara, Akdeniz ve Karadeniz'de hatlar açıldı ve 1930 yılına kadar yolcu taşımacılığı 5 kat arttı. Bu dönemde en büyük taşımalar, Lozan Anlaşması'na bağlı olarak Türkiye ve Yunanistan arasında mübadele yapılan nüfusun taşınması işi oldu. Mübadele taşımalarında 384.000 göçmenin deniz yoluyla idareye (Akdeniz, Gülcemal, Sakarya, Cumhuriyet, Dumlupınar, Giresun) ve özel şirketlere ait gemilerle taşındığı kayıtlarda geçmektedir.[56] Ayrıca Akdeniz ve Karadeniz şehirlerine karayolu ve demiryolu bağlantısının bulunmaması, bu alanlara yönelik denizyolu ulaşımına ihtiyacı arttırmaktaydı. Bu hatlara yönelik talebin fazlalığı idarenin, yeni gemilerle sefer sayısını arttırmasına ve kapasitenin üzerinde yolcu-yük taşımasına neden oldu. Akdeniz'de Antalya, Muğla, Silifke; Karadeniz'de Trabzon, Rize, Hopa idarenin taşıma yaptığı limanlardı. Bazı seferlerde maliyetler çok yüksekti, ancak devlet işletmesi olarak idare bu zararları göz ardı etmek zorundaydı. Aynı za-

[53] **Cumhuriyet**'in 13 Temmuz 1925 tarihli baskısında yer alan yazıda, idarenin 1925 yılının ilk 4 ayında daha önceki yıldan 50.000 lira fazla gelir sağlandığı, 1923 yılına göre ise 280.000 liralık bir artış olduğu açıklanmakta, Umum Müdürü Sadullah Bey'in göreve başladığı kısa sürede başarılı işler yaptığı yazılmaktadır.

[54] **Cumhuriyet**, 9 Temmuz 1924 tarihli baskısı

[55] Eser Tutel, **a.g.e.**, s.183. 1927 yılındaki bu tonaj miktarı Türkiye Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmeleri Tarihçesi s.69'da 113.346 groston olarak verilse de, bu miktara yelkenli ve yardımcı gemiler dahil edildiği için yüksek çıktığı düşünülmektedir.

[56] Muhtelit Mübadele Komisyonu kayıtları, Aktaran: Kemal Arı, 2008, **a.g.e.**, s.259.

manda bu bölgeler İstanbul pazarını tarımsal olarak besleyen alanlardı ve ürünler denizyoluyla ulaştırılmaktaydı, bu hatlardaki tüm sorunlar etki alanı büyüyerek ekonomide olumsuz sonuçlar yaratmaktaydı. Bununla birlikte limanlarda liman tesislerinin yetersizliği, iskele ve depolama alanlarının eskiliği, hırsızlık ve kaçakçılıkla ilgili güvenlik sorunları, iç bölgelere olan bağlantı yollarının eksikliği gibi sorunlar cumhuriyetin ilk yıllarında kabotaj ticaretini doğrudan etkileyen unsurlar olarak öne çıkmaktaydı.

1929 yılından itibaren dünyada başlayan "ekonomik buhran" Türkiye Devleti'ni de etkiledi ve kurumları önlem almaya yöneltti. Seyr-i Sefain İdaresi 1929 yılı itibariyle yeni gemi alımını durdurdu, taşıma ücretleri artırılmadı, şirkete ait depolar kiraya verilerek gelir elde edilmeye ve yurtdışı seferleri (İstanbul-Pire-İskenderiye)başlatılarak yeni kazanç alanları yaratılmaya çalışıldı. Bazı hatlarda özel şirketlerle ortak seferler yapılırken, bazı hatlarda sefer sayısı azaltıldı. Ekonomik sorunlar idarenin yönetim yapısına da yansımaktaydı. 11 Nisan 1932 tarihinde Seyr-i Sefain vapurlarında grev girişimi söz konusu olmuş, işçilerden maaşlarını düzenli alamayanlar iş bırakmış, bu nedenle seferlerde gecikmeler yaşanmıştı. 1932 yılına gelindiğinde idare tüm önlemlere rağmen zarar etmekteydi. Bu dönemde özellikle tarım üretiminin düşmesi nedeniyle taşımacılık azaldı ve hükümet tarafından belirli düzenlemeler yoluyla sektör ayakta tutulmaya çalışıldı, kısmen devletçilik ilkesi uygulandı. 9 Temmuz 1932 tarihinde çıkarılan 2068 sayılı kanunla Türk limanları arasında posta, yolcu, hayvan, eşya taşımacılığı devlet tekeline alındı, özel sektöre liman ve körfez içi ve devletin taşımacılık yapmadığı limanlar arasında taşımacılık işi bırakıldı.[57] Özel şirketler bu şartlarda taşımacılık yapmak istemezlerse işletmeye uygun gemilerini devlete satabileceklerdi. 1923-1932 yılları arasında Seyr-i Sefain İdaresi'nin bütçesine bakıldığında gelişme görülmekle birlikte, mümkün olduğunca harcamaları kısarak bütçesini dengelemeye çalıştığı izlenmektedir.

[57] 9 Temmuz 1932 tarihli 2068 sayılı kanun, **Resmi Gazete** No: 2151,17 Temmuz 1932. Düstur III. Tertip, C. 14.

Tablo 5: Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi Yıllara Göre Bütçe Miktarları[58]

Yıl	Gelir (lira)	Gider (lira)	Bütçe (lira)
1923	2.329.883		
1924	2.823.792	3.787.088	4.890.000
1925	3.170.606		4.826.000
1926	3.395.408	3.812.848	
1927	4.653.681		
1928			4.831.381
1929			4.859.104
1930			5.448.954
1931			4.982.127
1932			4.723.930

Kaynak: T.B.M.M. Kanun Tutanakları, Resmi Gazete

Sektörden gelen şikayetler ve kanunun özel sektörü zora sokacağı düşünülerek, 29 Mayıs 1933 tarihli 2239 sayılı kanunla posta seferlerinin yeni kurulacak olan Denizyolları İşletme Müdürlüğü tarafından yürütülmesi ve özel şirketlere kurulacak anonim şirketlerle taşıma yapabilme hakkı verildi.[59] Böylece Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi, 31 Mayıs 1933 tarihinde çıkarılan 2248 sayılı kanunla A.K.A.Y (Anadolu, Kadıköy, Adalar, Yalova), Denizyolları İşletme Müdürlüğü ve Fabrika-Havuzlar Müdürlükleri olarak 3 işletme durumuna getirildi.[60] Kanuna göre Marmara, Akdeniz ve Karadeniz dış hatları Denizyolları İşletme Müdürlüğü'ne, İstanbul çevresi ve Yalova hatları A.K.A.Y. işletmesine verildi.

[58] 7 Nisan 1923 tarihli 325 sayılı, 20 Mart 1924 tarihli 446 sayılı,4 Nisan 1925 tarihli 592 sayılı, 28 Şubat 1926 tarihli 760 sayılı, 29 Aralık 1927 tarihli 1187 sayılı, 15 Mayıs 1929 tarihli 1443 sayılı, 25 Mayıs 1930 tarihli 1636 sayılı, 26 Temmuz 1931 tarihli 1862 sayılı, 30 Mayıs 1932 tarihli 1998 sayılı kanunlar.

[59] 29 Mayıs 1933 tarihli 2239 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 2419, 5 Haziran 1933. Düstur III.Tertip, C.14.,s.1145.

[60] 31 Mayıs 1933 tarihli 2248 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 2422, 8 Haziran 1933. Düstur III. Tertip, C.14, s. 1214.

Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi'nin lağvedilmesiyle ortaya çıkan durumu ve denizcilikteki sorunları açıklamak üzere Deniz Ticaret Müsteşarlığı tarafından 1934 yılında bir rapor hazırlandı.[61] Buna göre; Akdeniz hattında çalışan gemiler talep karşısında yetersiz kalırken, Karadeniz hattında çalışan gemiler ihtiyaca fazla gelmektedir. Marmara hattında ise ihtiyaç olduğunda eldeki gemilerin dışında kiralama yoluyla talep karşılanmaktadır. Genel olarak gemilerin yaş ortalaması 40, en genç gemi 26 yaşındadır ve gemilerin yakıt (kömür) sarfiyatı fazladır. Bu nedenle işletmenin en büyük giderini onarım ve yakıt masrafları oluşturmaktadır. Yaşı büyük gemilerin onarılması yerine elden çıkarılması sağlanmalı ve yeni gemiler alınmalıdır. Raporda bu tespitler doğrultusunda Karadeniz hattı için 4500 grostonluk 5 gemi, Akdeniz hattı için 2500 grostonluk 5 gemi, Marmara hattı için 1000 ve 800 grostonluk 2 gemi alınması önerilmekte ve bunların 8.400.000 liraya mal olacağı belirtilmektedir. Bu rapor doğrultusunda Denizyolları İşletme Müdürlüğü 4 Mayıs 1935 tarihli 270 sayılı kanunla kendisine ayrılan 9.400.000 liralık ödenekle filosunu güçlendirmek için 17 gemi satın aldı, ancak bazıları II. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle teslim alınamadı. İşletmelerin içinde en iyi gelişmeyi A.K.A.Y. İşletmesi yakaladı. 1937 yılında Şirket-i Hayriye'den ve Almanya'dan satın alınan gemilerle işletmenin 14 hat gemisi bulunmaktaydı ve yılda ortalama 11,5 milyon yolcu taşımaktaydı.[62]

Atatürk, 1 Kasım 1937 tarihinde yeni dönem meclis açılış konuşmasında *"Denizcilik sadece ulaştırma işi değil, iktisadi iş olarak anlaşılacak ve tersaneler, gemiler, limanlar ve iskeleler inşa edilecek, deniz sporları, kulüpleri kurulacak ve korunup geliştirilecektir. Çünkü topraklarının ucu deniz olan bir ulusun sınırını, halkının kudret ve yeteneğinin hududu çizer. En güzel coğrafi konumda ve üç tarafı denizle çevrili olan Türkiye, endüstrisi, ticareti ve sporu ile en ileri denizci ulus yetiştirmek yeteneğindedir. Bu yetenekten yararlanmalıyız. Denizciliği Türk'ün büyük milli ülküsü olarak düşünmeli ve bunu en kısa zamanda başarmalıyız."* diyerek

[61] **BCA**.,31.10.0.0/18215, 24 Aralık 1934.

[62] Eser Tutel, **a.g.e.**, s. 189.

dikkatleri denizciliğe çekmiş ve hedef göstermiştir.[63] Hükümet, II. Dünya Savaşı öncesinde çeşitli sorunlar yaşayan Türk ticari denizciliğinde yenilik yapma amacıyla 27 Aralık 1937 tarihinde 3295 sayılı kanunu çıkardı.[64] Bu kanuna göre deniz ulaştırma ve taşıma işleriyle limancılık hizmetleri birleştirildi. Tüm faaliyetleri yürütme işi Denizbank'a verilerek kurum İktisat Vekaleti'ne bağlandı. Bünyesinde A.K.A.Y. İşletmesi; Fabrika-Havuzlar İdaresi; İstanbul, İzmir, Trabzon Liman İşletme İdareleri; Tahlisiye Umum Müdürlüğü; Kılavuzluk ve Römorkörcülük Müdürlüğü; Van Gölü İşletme İdaresi bulunmaktaydı. Kurum denizcilik faaliyetlerinin yanı sıra sektöre kredi verme, deniz turizmi faaliyetlerini yürütme, deniz sağlık ve yardım teşkilatını kurma, deniz sporlarını destekleme gibi işleri de yürütecekti. Denizcilik faaliyetlerinin tek çatı altında toplanması kısa sürede kurumu iyi bir noktaya getirmiş olsa da, Denizbank uzun ömürlü olamadı ve 1 Temmuz 1939 tarihli 3633 sayılı kanunla Denizyolları İşletme Umum Müdürlüğü ve Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğü'ne devredildi.

Tablo 6: 1936 Yılında Türk Deniz Ticaret Filosu

Şirketler	**Tonaj(Groston)**
A.K.A.Y.	62.644
Şirket-i Hayriye	7.174
Haliç İdaresi	1.784
İzmir Liman İşletmesi	1.355
Tahlisiye	1.932
Römorkörler	1.710
Şahıslara Ait Gemiler	120.259
Toplam	**196,858**[65]

Kaynak: **Ulus Gazetesi**, 20 Eylül 1936 Tarihli Baskısı

[63] **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 5, Birleşim:1, Oturum: 1, C.20, s.3

[64] 27 Aralık 1937 tarihli 3295 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No:3796, 30 Aralık 1937. Düstur, III. Tertip, C. 19, 116-121.

[65] Kemal Arı bu miktarı 116.745 groston ve 119.300 groston olarak vermektedir. Kemal Arı, 2009, **a.g.e.**, s.206, 295.

Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi'nin lağvedilmesinden sonra özel sektörün ortaklığıyla kurulan Vapurculuk Ticaret Anonim Şirketi, devletin yetersiz kaldığı hatlarda taşımacılık işini üstlenmiştir. 1933 yılında çıkarılan 2239 sayılı kanunla kurulan şirket, 21 gemi ve toplam 10.700 grostonluk tonajıyla Denizyolları İşletme Müdürlüğü ile birlikte düzenli seferlere başladı. Ancak bir süre sonra seferlerde aksamaların olması, yönetim sorunları, devletin şirket yönetimine karışması gibi nedenlerle şirketin tasfiyesi düşünüldü ve şirket 1938 yılında, gemi sahiplerine gemilerin değerleri ödenerek Denizyolları İşletme Müdürlüğü'ne devredildi.

Dönemin en önemli özel şirketi ise, Osmanlı Devleti'nden kalan 50 yıl süreli sözleşmesiyle faaliyetlerini sürdüren Şirket-i Hayriye'ydi. Şirket, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'ndaki büyük kayıplarına rağmen yolcu taşımacılığında ilk sıradaydı. Şirkete bağlı yatırımlar savaşlar sonrasında devam etti; 1927'de 2 gemi (Üsküdar ve Rumelikavağı), 1929 yılında 1 gemi (Altınkum),1930 yılında 3 gemi (Kocataş, Sarıyer, Kabataş) satın alınarak hizmete koyuldu. Bununla birlikte 1930'lu yıllarda genel ekonomik durum, şehir içi karayolu taşımacılığının yaygınlaşması ve mevsimsellik şirketin taşıdığı yolcu sayısını etkiledi, gelirlerinde büyük azalma yaşandı. Devletin ekonomik bunalım yıllarında uyguladığı devletçi politikalar ve hizmetlere olan talebin düşmesiyle şirket zarar etmeye başladı. Gelişmeler sonucunda Şirket-i Hayriye 24 Ocak 1945 tarihli 4697 sayılı kanun ile 95 yıllık faaliyetine son verilerek 2.250.000. lira bedel karşılığında devlet tarafından satın alınarak Devlet Denizyolları ve Limanlar İşletme Müdürlüğü'ne devredildi.[66] Şirket, faaliyet süresi boyunca 3 araba vapuru, 74 yolcu vapuru, 3 kömür vapuru ve 1 gezinti teknesi olmak üzere toplam 81gemiyle hizmet vermiştir. Araba ve yolcu vapurlarının 66 adeti İngiliz, 6 adeti Fransız, 3 adeti Alman yapımıdır. 2 vapur ise şirket tersanesinde inşa edilmiştir.[67] Şirket-i Hayriye dışında dönemin özel şirketlerinin arasında Kalkavanzade, Barzilay ve Benja-

[66] 24 Ocak 1945 tarihli 4697 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 5913, 24 Ocak 1945.

[67] Murat Koraltürk, **a.g.e.**, s.135-137.

min, Kırzade ve Şürekası,Mehmet Şevket ve Burhanettin Bey, Sohtorikzade Hüseyin Avni Şirketleri bulunmaktadır.

Tablo 7: 1938 Yılında Türk Deniz Ticaret Filosu

Şirketler	**Tonaj(Groston)**
Denizbank	56.400
Vapurculuk T.A.Ş.	28.000
Barzilay ve Benjamin Şirketi	17.400
Kalkavanzade	13.300
Kırzade ve Şürekası Şirketi	7.100
Sohtorikzade Hüseyin Avni Şirketi	5.400
Mehmet Şevket ve Burhanettin Bey Şirketi	3.000
Toplam	**130.600**

Kaynak: Afif Büyüktuğrul, **Büyük Atamız ve Türk Denizciliği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1969, s. 272-274.

Kabotaj hakkının elde edilmesinden sonra, devletin özel sektörü gemi inşası ve işletmeciliğinde desteklemesi, kredi sağlanması, vergi muafiyetleri gibi uygulamalarla rekabet ortamı yaratılmıştır. Tersanelerde onarım ve gemi inşa faaliyetlerinde 1933-39 yılları arasında inşa edilen gemilerin toplamı 32.256 grostona ulaşmıştır. 1923 yılında 34.902 ton olan deniz taşımacılığı, 1929 yılında 102.000 tona yükselmesine rağmen, 1932 yılında eski gemilerin hizmetten çıkarılması ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle yerine yenilerinin alınamaması ile 99.500 tona düşmüştür.[68] Filoda devlet ve özel sektörün payı birbirine yakındır. Devlet yolcu taşımacılığı ve tanker işletmeciliğinde yoğunlaşırken, özel sektör şilep işletmeciliği ve kuru yük taşımacılığı yapmaktadır. Devletçilik uygulamalarıyla geçen 1930'lu yıllarda farklı oluşumlar denenmesine rağmen, ekonomik buhranın etkilerinin artması, özel sektörün kar edememesi ve devletin ekonomideki payının artması nedenleriyle sektörün

[68] Süleyman Barda, **Münakale Ekonomisi**, Akgün Matbaası, İstanbul, 1958, s. 314.

büyüme hızı yavaşlamıştır. Yine özel sektör için en önemli sorunlardan biri de ülke dışından satın alınan gemiler için ödenen yüksek gümrük vergisidir. Her ne kadar 20 Şubat 1924 tarihinde 418 sayılı kanun ve 17 Haziran 1930 tarihinde 1699 sayılı kanunla gemilerden alınan gümrük vergisine yönelik düzenlemeler[69] yapılmış olsa da, bu durum sektörde bir gelişme yaratmamıştır. Filonun gelişmesinin önünü tıkayan bu uygulama, devletçi politikaların biraz yumuşatılmasıyla ancak 12 Haziran 1936 tarihinde çıkarılan 3044 sayılı kanun ve 21 Mart 1938 tarihinde çıkarılan 3339 sayılı kanunla giderilmiştir.[70] Kanuna göre Türk şirketleri tarafından dış ülkeden satın alınacak gemiler için 1940 yılına kadar, Türkiye'de yaptırılacak gemilerin donatılmasında kullanılacak malzeme ve cihazlardan da 1 kez olmak üzere gümrük vergisi alınmayacaktı. Marmara, Akdeniz ve Karadeniz'de şilepçiliğin alanı daraltılarak daha büyük tonajlı gemilerle yük taşımacılığına olanak sağlandı. Nitekim bu yıllarda Türkiye ile yabancı devler arasında taşımacılık yapan şilep sayısı 30'du ve bu şilepler en fazla Rusya, Yunanistan, kısmen de Fransa ve İngiltere'ye taşımacılık yapıyorlardı.[71] Bu kanunlarla birlikte sektörde bir canlanma yaşanmış olsa da, zararın azaltılması amacıyla şirketler birleşmiş, bazı işletmeler ise gemilerini devlete satma yoluna giderek küçülmüşlerdir. Büyük yatırım ve işletme sermayesi isteyen ve aynı zamanda büyük risk taşıyan ticari deniz taşımacılığı, ekonomik buhranının da etkisiyle 1930'lu yıllarda devlet desteğine ihtiyaç duymuş, ülkenin şartları gereğince verilen destek yeterli olmayınca rekabet ortamına dayanamamıştır. 1940'lı yıllara gelindiğinde ise yaklaşan II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle Türkiye ekonomisinin her alanında olduğu gibi denizcik sektöründe de küçülme ve gerileme görülmeye başlamıştır.

---

[69] 20 Şubat 1340/1924 tarihli 418 sayılı ve 17 Haziran 1930 tarihli 1699 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No:1522.

[70] 12 Haziran 1936 tarihli 3044 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 3335, 30 Haziran 1936. ve 21 Mart 1938 tarihli 3339 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 3867, 28 Mart 1938. Düstur III. Tertip, C.19. s.404.

[71] Efdal As, **Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2013, s.409.

SONUÇ

Türkiye'de ticari denizcilik faaliyetleri Osmanlı Devleti'nde yabancı tüccarlara verilen kapitülasyonlar nedeniyle oldukça geç başlamıştır. 19. yy.'da ve 20. yy.'ın başlarında çeşitli düzenlemelerle deniz ticareti geliştirilmeye çalışılsa da, deniz taşımacılığı öncelikle kabotaj sorunu nedeniyle çok düşük seviyede ve ekonomik gelir getirmeyen bir alan olarak kalmıştır. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında büyük kayıplar alan deniz ticaret filosu, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne yetersiz, yıpranmış, kısıtlı yapısıyla ve yönetimsel olarak çeşitli sorunlara sahip şekilde devredilmiştir. Cumhuriyetin kuruluşuyla yakalanan heyecan denizcilik alanına da yansımış, gerek askeri gerek ticari denizcilikte büyük atılımlar yapılmıştır. Lozan Antlaşması ve sonrasında kabotaj hakkı genel anlamda devletin ve ulusun olağanüstü çabası sonucunda elde edilmiştir. Bu mücadele yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nden kalma kapitülasyon imtiyazlarını devam ettirme çabalarına karşın, zaten sahip olunan kabotaj hakkının Türkiye tarafından kullanılabilmesi için verilen bir mücadeledir. Yani, bir anlamda bağımsızlık hareketidir. Bu anlamda Kabotaj 150 yıllık bir mücadelenin sonrasında elde edilerek, Türk deniz ticaretinin dönüm noktasını oluşturmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluşundan itibaren, ekonomik ve siyasi olarak en sıkıntılı ve zorluk zamanlarında dahi, ulaşım yollarını geliştirmeye özel bir önem vermiştir. 1923-1929 döneminde İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda denizcilikle ilgili ekonomik yapı ve kurumlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu dönem içerisinde kısmi liberal uygulama söz konusudur. Devlet, özel sektörü yatırım yapmaya özendirecek çeşitli yasal ve kurumsal düzenlemeler yapmıştır. Bir yandan deniz ticaret filosu sınırlı sermayeyle genişletilirken, diğer yandan yabancı şirketler satın alınarak sektör ulusallaştırılmaya çalışılmıştır. Bu mücadele, aslında yok olmuş bir sektörün dünya devleri karşısında yeniden canlandırılmaya çalışılmasıdır. Bu durum ulusal çıkarlara uygun düşse de, beraberinde yabancı şirketlerden kalan boşluğun doldurulması sorununu getirmiştir. Ekonomik buhranın devleti yoğun şekilde etkilemesiyle 1930'lu yıllarda yatırımlarda ve gelişmede

duraksama yaşanmıştır. Devletçilik politikasının uygulandığı 1930-1938 yılları arasında farklı oluşumlar denenmesine rağmen, özel sektördeki yatırımlar istenilen ekonomik düzeye ulaşamamıştır. Devletin, devletçi bir politika izlerken özel sektörü engelleme amacı gütmediği görülmektedir. Atatürk'ün devletçilik modeli, özel kesime öncülük yaparak ekonomik kalkınmayı hızlandırmak ve ülkeyi refaha kavuşturmaktır. Bu amaç çıkarılan kanunlar ve yapılan uygulamalarda açıkça görülmektedir ve aslında bir başarısızlıktan söz etmek doğru değildir. Devlet tüm kaynaklarının kullanımıyla ve yaptığı düzenlemelerle denizcilik sektörünü geliştirmeye, gelirini arttırmaya ve her şeyden önce ulusal bir filo oluşturarak denizciliği Yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ulusal ülküsü haline getirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda çok kısa sürede deniz ticaretinde büyük gelişme sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

ÖKÇÜN, A. Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi: İzmir (Haberler, Belgeler, Yorumlar)**, Ankara, 1981, s. 414.

BÜYÜKTUĞRUL, Afif, **Büyük Atamız ve Türk Denizciliği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1969, s. 272-274.

GÜLERYÜZ, Ahmet, **Şirket-i Hayriye'nin Boğaziçi Vapurları**, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 12-16.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara,1948.

TOZDUMAN TERZİ, Arzu, **Hazine-i Hassa Nezareti**, TTK Yay., İstanbul, 2000, s. 81-116.

Boğaziçi Şirket-i Hayriye-Le Chirket Haireet Le Bosphore, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, R.1330/M.1914, s. 28.

PANZAC, Daniel, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire in the XIII. Century", **International Journal of**

Middle East Studies, Vol. 24/2, Pub: Cambridge University Press, 1992, p. 195-197.

AS, Efdal, **Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları,** Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2013, s.409.

KURAN, Ercüment, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Deniz Ulaşımı İdare-i Mahsusa'nın Kuruluşu ve Faaliyeti", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, İstanbul, 1995, 161.

TUTEL, Eser, **Seyr-i Sefain-Öncesi ve Sonrası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 74, 162, 183, 189.

H.6 Rebiulevvel 1280/M.21 Ağustos 1863, **Düstur**, I. Tertip, C. I, s. 466-536. Aktaran: Şentop, Mustafa."Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5, 2005, s. 647-672.

EKİNCİ, İlhan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", **Tarih İncelemeleri Dergisi,** C.XXI, S.2, 2006, s. 41.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926-1927-1928 Seneleri Faaliyet ve Muamelatına Ait Umumi Rapor, H. Avni, İstanbul, Sinan Matbaası, 1934, s.585-720.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1. Sayı, Teşrîn-i sânî 1339/Kasım 1923, Ahmet Hamdi, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2008-21, s.20-25.

ARI, Kemal, **Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri**, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, İzmir, 2008, No: 2, s. 57-58, 59, 63, 259.

ARI, Kemal, **Türkiye'de Kabotaj,** Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları No: 2, İzmir, 2009, s.64, 206, 295.

BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 39.

Lozan Anlaşması'nın Hükümleri: R.11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340/M.11 Ağustos 1923-19 Ekim 1924. Düstur, III. Tertip.

C.5, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul, 1931, s. 13-357. TTK Dijital Kütüphanesi.

Lozan Antlaşması, Montreux Sözleşmesi ve Paris Sözleşmesi, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1987, s.116.

KORALTÜRK, Murat, **Şirket-i Hayriye**, İDO, İstanbul, 2007, s.85,135-137.

ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri,** Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara,1953, Cilt 1, s.657.

Osmanlı Ticaret-i Bahriye Salnamesi, Süleyman Nutki, Bahriye Matbaası, İstanbul, Milli Kütüphane, Süreli Yayınlar, No: SA 398, R. Nisan 1329/M. Nisan 1913, s. 43-44, 67-70, 73.

BARDA, Süleyman, **Münakale Ekonomisi**, Akgün Matbaası, İstanbul, 1958, s. 314.

YAMAN, Şükrü**,** "Şirket-i Hayriye Tarihçesi", **Denizin Sesi Dergisi**, Türkiye Denizcilik İşletmeleri Basımevi, İstanbul, Ocak 1984, s.44-45, 52-69.

Türk Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmeleri Tarihçesi, Türkiye Denizcilik İşletmeleri A.Ş. Yayınları, 1999, İstanbul, s.32-100.

Türk Deniz Ticareti, Denizyolları Neşriyatı, İstanbul, 1937, s.20-21.

Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük.

Ulus Gazetesi-20 Eylül 1936.

Cumhuriyet Gazetesi-13 Temmuz 1925.

Cumhuriyet Gazetesi-9 Temmuz 1924.

T.B.M.M. Kanun Tutanakları, **Resmi Gazete**.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 5, Birleşim:1, Oturum: 1, C. 20, s.3

7 Nisan 1923 tarihli 325 sayılı kanun.

20 Şubat 1340/1924 tarihli 418 sayılı kanun.

20 Mart 1924 tarihli 446 sayılı kanun.

4 Nisan 1925 tarihli 592 sayılı kanun.

28 Şubat 1926 tarihli 760 sayılı kanun.

19 Nisan 1926 tarihli 815 sayılı kanun, **Resmi Gazete** No:359,29 Nisan 1926. Düstur III. Tertip, C.7,s.759.

29 Mayıs 1926 tarihli 865 sayılı kanun, **Resmi Gazete** No: 406, 28 Haziran 1926. Düstur III. Tertip, C.25, s.109.

29 Aralık 1927 tarihli 1187 sayılı kanun.

15 Mayıs 1929 tarihli 1443 sayılı kanun.

13 Mayıs 1929 tarihli 1440 sayılı kanun, 2. Kitap - Deniz Ticareti, **Resmi Gazete** No: 1197, 20 Mayıs 1929. Düstur III. Tertip, C.11, s.46-48.

25 Mayıs 1930 tarihli 1636 sayılı kanun.

17 Haziran 1930 tarihli 1699 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1522.

26 Temmuz 1931 tarihli 1862 sayılı kanun.

30 Mayıs 1932 tarihli 1998 sayılı kanun.

9 Temmuz 1932 tarihli 2068 sayılı kanun, **Resmi Gazete** No: 2151,17 Temmuz 1932. Düstur III. Tertip, C. 14.

29 Mayıs 1933 tarihli 2239 sayılı kanun, **Resmi Gazete** No: 2419, 5 Haziran 1933. Düstur III. Tertip, C.14., s.1145.

31 Mayıs 1933 tarihli 2248 sayılı kanun, **Resmi Gazete** No: 2422, 8 Haziran 1933. Düstur III. Tertip, C.14.,

12 Haziran 1936 tarihli 3044 sayılı kanun, **Resmi Gazete** No: 3335, 30 Haziran 1936.

31 Temmuz 1936 tarihli 3056 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 3374, 5 Ağustos 1936. Düstur V. Tertip, C. 17.

27 Aralık 1937 tarihli 3295 sayılı kanun, **Resmi Gazete** No:3796, 30 Aralık 1937. Düstur, III. Tertip, C.19, s.116-121.

21 Mart 1938 tarihli 3339 sayılı kanun, **Resmi Gazete** No: 3867, 28 Mart 1938. Düstur III. Tertip, C.19. s.404.

24 Ocak 1945 tarihli 4697 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 5913, 24 Ocak 1945.

A.B.D. 1 Ekim 1929 (1584 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1477, Düstur III. Tertip, C. 11, s. 245)

Almanya 26 Mayıs 1930 (1689 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1530, Düstur III. Tertip, C.11, s. 1608)

Belçika 28 Ağustos 1927 (1311 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 906, Düstur III. Tertip, C. 9, s. 923)

Bulgaristan 12 Şubat 1928 (1310 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 907, Düstur III. Tertip, C. 9, s. 922)

Büyük Britanya 1 Mart 1930 (1674 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1536, Düstur III. Tertip, C. 11, s. 1515)

Çekoslovakya 17 Ocak 1931 (1799 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1767, Düstur III. Tertip, C. 12, s. 411)

Danimarka 31 Mayıs 1930 (1696 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1528, Düstur III. Tertip, C. 11, s. 1766)

Estonya 12 Mart 1928 (1307 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 903, Düstur III. Tertip, C. 9, 989)

Finlandiya 2 Haziran 1926 (1084 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1529, Düstur III. Tertip, C. 11, s. 1886)

Fransa 29 Ağustos 1929 (1670sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1521, Düstur III. Tertip, C. 11, s. 1306)

Hollanda 25 Temmuz 1928 (1468 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1211, Düstur III. Tertip, C. 10, s. 1407)

İran 14 Mart 1937 (3218 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 3636, Düstur III. Tertip, C. 18, s. 1231)

İsveç 4 Şubat 1928 (1382 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1104, Düstur III. Tertip, C. 10, s. 296)

İtalya 29 Aralık 1936 (3246 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 3639, Düstur III. Tertip, C. 18, s. 1358)

Letonya 28 Mayıs 1928 (1469 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1212, Düstur III. Tertip, C. 10, s. 1502)

Norveç 16 Mart 1931 (2040 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 2142, Düstur III. Tertip, C. 13, s. 1043)

Polonya 29 Ağustos 1931 (2237 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 2421, Düstur III. Tertip, C. 14, s. 1129)

Romanya 11 Mayıs 1929 (1672 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1525, Düstur III. Tertip, C. 11, s. 1396)

S.S.C.B. 11 Mart 1927 (1046 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 598, Düstur III. Tertip, C. 8, s. 1315)

Yugoslavya 28 Ekim 1936 (3125 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 3538, Düstur III. Tertip, C. 18, s. 351)

Yunanistan 30 Ekim 1930 (1758 sayılı kanun, **Resmi Gazete**, No: 1748, Düstur III. Tertip, C. 12, s. 114)

BCA.,030.18.01.01/010.31.20. Aktaran: Kemal Arı, **a.g.e.**, s.44.

BCA.,31.10.0.0/18215, 24 Aralık 1934.

BOA, İrade-i Dahiliye No: 13077-H.23 Zilkade 1266/M.30 Eylül 1850.

BOA, İrade-i Dahiliye No: 13579-H.2 Muharrem 1267/M.7 Kasım 1850.

BOA. CT. No: 41, H.3 Cemaziyülahir 1281/M.3 Kasım 1864.

BOA. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, 33/7, M.21 Mayıs 1909.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 37/162-M.28 Ekim 1859.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 482/70-M.25 Mayıs 1864.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 588A/4-M.14 Eylül 1870.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 63/97A-M.27 Eylül 1870.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 100/45-64-M.6 Şubat 1873.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 638/5-R.9 Teşrîn-i sânî 1290/M.21 Kasım 1874.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 711-736/439-96-103-M.8 Mart 1902.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 6/25-25A-M.1 Mayıs 1909.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 1678/2-M.30 Mayıs 1909.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 2211/25-M.21 Kasım 1909.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 736/368-370-M.24 Eylül 1910.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 693/42-43-M.9 Mart 1912.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 708/144-151-M.1 Nisan 1912.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 739/413-417-M.31 Ocak 1914.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 682/295-296-M.31 Mart 1914.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 770/297-M.30 Mayıs 1914.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 676-R.13 Eylül 1330/M. 26 Eylül 1914.

Dz. K.K. Arşivi, Defter No: 811/423-424-M.27 Şubat 1915.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA DENİZ TİCARETİNİN GENEL DURUMU VE GELİŞİMİNE YÖNELİK ALINAN TEDBİRLER

Fevzi ÇAKMAK

20. yüzyılın başında, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan topraklarda İstanbul Limanı en büyük ithalat, İzmir ise en büyük ihracat limanıydı. Bunların dışında Trabzon, İskenderun, Samsun ve Mersin diğer önemli ticaret limanlarıydı. Osmanlı Devleti'nin başka bölgelerindeki en önemli dış ticaret limanları da Selanik, Beyrut ve Basra'ydı. Söz konusu limanlarda gerçekleşen ticari faaliyetlerde, Avrupalı tüccarlar (İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya vb.) ile Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslim azınlıklar (Rum, Ermeni ve bir ölçüde Yahudi tüccarlar) söz sahibiydi[1]. Osmanlı Devleti daha çok askeri alanda denizciliğe önem verdiğinden, deniz ticareti ve bunun etrafındaki etkinlikler genellikle yabancılar tarafından yürütülmüş; Türkler, deniz ticareti alanında yeterince etkin olamamışlardı. Öte yandan İttihat ve Terakki Fırkası'nın iş başına gelmesiyle, yavaş yavaş bir milli sermaye yaratmak için çaba gösterilmişti[2]. Osmanlı Devleti'nde, 1901 yılında 4 Türk, 26 yabancı olmak üzere toplam 30 kumpanya varken; bu sayı 1911'de 6 Türk ve

* Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (fevzi.cakmak@deu.edu.tr)

1 Şevket Pamuk, "19. yy.da Osmanlı Dış Ticareti", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi"**, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 664-665.

2 Özlem Yıldız, **Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti,** Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 308.

31 yabancı ile toplam 37 kumpanyaya yükselecekti. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası, Milli İktisat sürecinde önemli bir atılımagirişildi. 1879 yılında buharlı gemiler 18.000 groston iken, 1914 yılına kadar olan süreçte 6,4 kat artarak 111.600 tona yükseldi. Yelkenli gemiler 1879 yılında 164.000 tondan, 1914 yılında 202.000 tona ulaştı. Yelkenli gemiler iç ticaret içinde % 75'lik bir paya sahipti. Fakat Osmanlı ticaret filosunda ki bu yükseliş, bir ticaret filosu ihtiyacını karşılamaktan uzak kalmış; Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından, bu filonun bir kısmı kaybedilmişti[3]. Savaş boyunca en çok gemi kaybına uğrayan işletmelerin başında ise Seyr-i Sefâin İdaresi[4] geliyordu.

Şirket İsmi		Tonu	Adeti
Seyr-i Sefâin İdaresi		36.968	28
Şirketi Hayriye İdaresi		2. 276	13
Hilal Kumpanyası		2.846	6
Gümüşyan Kumpanyası		4.523	4
İttihad Seyri Sefâin Kumpanyası		1.940	2
Diğer Vapurlar		11.693	63
Römorkörler, Motorlu Araçlar		3.270	48
Yelkenliler ve Mavna		5.500	200
Toplam	Vapur	63.516	164
	Yelkenli	5.500	200
GENEL TOPLAM		69.016	364

Tablo 1 Birinci Dünya Savaşı Boyunca Türk Deniz Ticaret Filosu Kaybını Gösteren Tablo

(Kaynak: **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Teşrîn-i sânî 1923, s.20.)

[3] Yıldız, **a.g.e.**, s. 312.

[4] Osmanlı Seyr-i Sefâin İdaresi, 1910 yılında deniz ticareti alanında faaliyet göstermek üzere kuruldu. 1923 yılında Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi ismi altında Milli Müdafa Vekaletine bağlanan kurumun, işleyişine yönelik yedi maddelik bir talimatname oluşturuldu. "Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi Hakkında Talimatname", **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** Fon Kodu:30.18.1.1 Yer No: 6.46.15

ŞİRKETİ HAYRİYE*						
Yıl	**Vapur Adeti**	**Yolcu Adeti**	**Memur ve Müstah-dem**	**Yıllık Maaş ve Ücret Toplamı**	**Gelir**	**Masraf**
1914	40	15.896.730	624	44.720	203.254	157.870
1915	37	9.670.259	701	44.988	193.741	112.461
1916	29	10.457.936	791	45.842	195.602	136.720
1917	25	11.058.388	671	48.544	236.532	180.762
1918	25	13.212.047	675	66.497	404.703	376.203
1919	25	13.007.742	709	131.040	947.249	818.749
1920	25	12.647.299	716	195.182	1.123.266	1.094.766
1921	25	12.297.119	638	239.490	1.033.193	911.369
1922	25	12.028.521	660	261.967	1.029.493	838.796
1923	27	10.742.052	646	260.682	911.425	804.768
1924	27	10.678.484	633	273.086	970.234	912.026
1925	27	10.135.646	620	280.391	1.054.885	928.669
1926	28	11.189.218	606	250.345	1.033.679	891.847
1927	26	10.921.603	588	321.259	1.320.128	1.160.318
1928	28	10.918.160	601	332.067	1.407.853	1.228.717
* 1851 yılında kurulan şirket, Boğaziçi'nde yaklaşık 125 yılı aşkın bir süre faaliyetine devam edecektir.						

Tablo 2 Kaynak: İstatistik Yıllığı 1929, Cumhuriyet Matbaası, 1929, s. 265.

SEYR-İ SEFÂİN İDARESİ İSTATİSTİĞİ						
Yıl	**Vapur Adeti**	**Vapur Tonajı**	**Yolcu Adeti**	**Naklonulan Eşya Tonajı**	**Gelir**	**Masraf**
1923	34	26.630	9.859.070	53.869	2.333.574	1.855.763
1924	44	44.975	10.066.221	68.857	2.981.122	2.819.894
1925	45	45.531	10.276.979	96.931	3.147.905	2.877.096
1926	49	53.533	11.208.404	123.815	3.486.135	3.128.879
1927	52	63.230	11.694.796	143.721	4.379.530	4.084.465
1928	52	63.230	11.620.386	141.087	4.276.900	3.793.433

Tablo 3 Kaynak: İstatistik Yıllığı 1929, Cumhuriyet Matbaası, 1929, s. 265.

Seyr-i Sefâin İdaresi Bünyesinde Bulunan Gemiler ve Nitelikleri (1929 Yılı)	
Nitelik	**Adet**
Yolcu ve Karışık Yük Gemisi	21
Yük Gemisi	3
Su Gemisi	2
Can Kurtaran Gemisi	1
Sahillerde Faaliyet Gösterenler	17
Motor ve Römorkörler	12

Tablo 4 Kaynak: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Mayıs 1929, s. 305.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik olarak çıkmasıyla, Anadolu toprakları işgal altında kaldı. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesiyle, Osmanlı Devleti'nin varlığına son verildi. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde başlayanTürk Ulusal Kurtuluş Savaşı, 23 Nisan 1920'de TBMM açılmasıyla, yeni bir safhaya girmiş; 9 Eylül 1922'de Türk ordusunun İzmir'e girmesinin ardından, savaş sona ermişti. 20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Barış Görüşmelerinde, bağımsız yeni bir Türk devletinin temelleri atılıyor; kapitülasyonlar ve ekonomik bağımsızlık Türk Heyetinin üzerinde önemle durduğu konuların

başında geliyordu. Görüşmeler de ekonomik ve mali konularda taraflar arasında bir uzlaşının sağlanamamasının ardından, 4 Şubat 1923'te görüşmelere ara verilmişti. Bu ara dönemde, henüz savaştan çıkan Türk yurdunda, yeni kurulan Türk Devletinin ekonomik ve sosyal sorunlarını ortaya koymak; halka, ekonomi alanında yön vermek ve harap olan yurdu kalkındırmak ve mamur bir hale getirmek amacıyla,17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında, 1135 delegenin katılımıyla "İzmir İktisat Kongresi" toplandı. Kongrede ekonomik alanda pek çok konu gündeme gelirken; kongre sonunda "Misak-ı İktisadi" başlığı altında, kararlar alındı. "*Ticaret-i Bahriye Meselesi"* başlığı altında, deniz ticaretini ilgilendiren kararlar alındı. Bu kararlar özetle şöyleydi: Kendi limanlarımızda, kendi bayrağımızdan başkasının ticaret yapamaması ve kabotaj uygulamasıyla tam bağımsızlığımızın uygulamaya konulması.Armatörlere vapur almak hususunda en büyük müsaade ile sermaye temin edecek Ticaret-i Bahriye bankalarının tesisi ve bu bankaların merkez sigortacılığını da yapması. Donanma Cemiyeti'nin sermaye ve alacaklarının evladı şühedaya tahsis ve temliki ve bu sermaye ile bir ticareti bahriye bankası kurulması. Denizcilik sanayisinin korunması için hükümete ait arazilerde tersane olabilecek arazilerin bedelsiz olarak verilmesi. Mevcut olup da ihtiyaca kâfi olmayan inşaat tezgâhlarının inşasında gerekli görülecek olan ve memlekette mevcut olmayan bütün araç gereçlerin vergiden muaf tutulması. İnşaat tezgâhlarının ve ustalarının beş yıl süreyle vergiden muaf tutulması. Yapılacak olan deniz araçlarının parçalarının ve motorlarının vergiden muaf tutulması. Denizcilik alanındaki gelişimde deniz araçlarının bilimsel yöntemlere tabi olarak bir plan dâhilinde yapılması için Bahriye Vekâleti'nin gözetiminde ve inşatlarının plan dâhilindeyapılması.Üç yüz tondan yukarı inşaat yapacak tezgâhlara hükümetçe mükâfatlar verilmesi. Limanlar dâhilinde postacılık yapabilmek hakkının plana uygun olarak deniz araçlarına bırakılması. Denizciliğe yönelik inşaatlarda kullanılacak kerestenin sağlanması,denizcilik araçlarının sigorta edilmesinin mecburi olması. Seyr-i Sefâin İdaresinin ticari bir heyet tarafından idaresi ve ıslahı. Karadeniz ve Akdeniz'de acilen limanlar inşa edilmesi. Yükleme ve boşaltma işlerinde kolaylıklar sağlanması için kayık limanlarının yapılması. Deniz ticaretinin gelişimi için

esnaf cemiyetlerinin kurulmasına yardım edilmesi. Deniz ticaretinin gelişimi için meslek mekteplerinin kurulması. Balıkçılığın ve balık ürünlerinin korunması ile balık vergisinin hafifletilmesi. Balıkyağcılığının gelişimi ve ilerlemesi için korunması[5].

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasıyla, deniz ticaretinin gelişimin adına önemli bir yere sahip olan kabotaj hakkıTürkiye'ye verilmişti. Fakat Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan anlaşma gereği başlayan mübadele yani karşılıklı nüfus değişimi sürecinde, Türk deniz filosu yetersiz kalmıştı. Gerekli olan ihtiyacı karşılamak adına, konferansa katılan ülkelerleözel anlaşmalar yapılarak kabotaj hakkı iki yıllığına bazı özel yabancışirketlere verildi. Bu şirketler arasında şunlar yer alıyordu: Servizio Maritimo Italiano, Lloyd Triestino, Compagnio Navigazioni Italiano, Messagerie Paquet et Fresine, Khidiv Constant Lines, Nelerman Lines[6].

1923 Yılı İtibariyle Türk Deniz Ticaret Filosu		
Şirketler	**Gemi Sayısı**	**Toplam Groston**
Seyr-i Sefâin İdaresi	32	23.370
Şirketi Hayriye	27	4.215
Haliç Şirketi (Yabancı Sermaye)	16	1.397
Diğer Kişiler ve Şirketler	24	15.201
Limandaki küçük tekneler	17	2.150
İstimbat ve Römorkörler	60	600
Motorlu Deniz Araçları	95	1.152
TOPLAM	**271**	**48.085**

Tablo 5 Kaynak: Kasım Sözer, "1913 Tarihli Bahriye-i Ticariye Salnamesindeki Bilgiler Işığında Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Deniz Ticaret Yapısının Değerlendirilmesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006, s. 13

[5] Ayşe Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi**, TTK Yay., Ankara, 1989, ss. 37-39.

[6] Efdal As, **Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960),** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s. 389.

İzmir İktisat Kongresi ve Lozan Barışı sonrası, Türk deniz ticaretinin gelişimine yönelik alınan kararlar doğrultusunda, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri çeşitli adımlar attı. 5 Eylül 1923 tarihinde TBMM'de Fethi (Okyar) Bey, kurduğu hükümetin programında deniz ticaretine yönelik izlenecek olan yolu şu şekilde ifade ediyordu: "*Ticareti bahriyemizin inkişafı (ilerleme) esbabı (araçları) mütalaa ve tetkik edilmektedir*"[7]. Cumhuriyet'in ilanı sonrası bu yönde çeşitli yasal düzenlemeler yapıldı. Bunlarda biri 20 Şubat 1340 tarih ve 418 sayılı "Türkler ve Türk Şirketleri Tarafından İştira Olunan Buharlı Sefainin Gümrük Resminden İstisnasına Dair Kanun" gelmektedir[8]. 1925 yılında 597 sayılı "Seyr-i Sefâin Müdüriyet-i Umumiyesinin Sureti İdaresine Dair Kanun" kabul edildi[9]. Bu kanunla, altı kişiden oluşan bir idare meclisi oluşturuldu. Bu heyet içinde yer alan üyelerin gemi sahibi ya da gemi idareleriyle alakalı olması şartı getirilmişti. Böylece deniz ticareti ile alakalı sorunların, bizzat bu sektörün içinden gelenler tarafından çözülmesi öngörülmüştü.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Dış Ticaret		
Sene	İthalat (Lira)	İhracat (Lira)
1923	144.788.671	84.651.190
1924	193.611.048	158.867.958
1925	242.314.138	193.119.453
1926	234.699.735	186.422.755
1927	211.398.184	158.420.998
1928	223.531.775	173.537.489

Tablo 6 Kaynak: **İstatistik Yıllığı 1929**, Cumhuriyet Matbaası, 1929, s. 149.

[7] **TBMM Zabıt Ceridesi,** D: 2, C: 1, 14. İçtima (5.9.1339), s. 425:

[8] **Resmi Ceride,** Sayı: 62 (5 Mart 1340)

[9] **Resmi Ceride,** Sayı: 92 (14 Nisan 1341)

Yıl	Milliyet	Buharlı Gemiler		Yelkenli Gemiler		Toplam		Yüzde
		Adet	Tonaj	Adet	Tonaj	Adet	Tonaj	
1924	Türk	20.361	5.882.728	40.996	366.097	61.348	6.248.825	24,68
	Yabancı	8.945	8.394.264	-	-	8.954	8.394.264	57,32
	Toplam	29.306	14.276.992	40.996	366.097	70.302	14.643.089	
1925	Türk	31.508	9.716.820	43.633	353.603	74.141	10.070.423	44,57
	Yabancı	8.797	12.458.235	1.795	66.237	10.593	12.524.472	55,43
	Toplam	40.306	22.174.695	45.428	419.840	85.734	22.594.895	
1926	Türk	30.812	9.922.189	36.162	315.256	66.974	10.237.445	41,21
	Yabancı	9.926	14.530.832	1.372	72.222	11.658	14.603.054	58,79
	Toplam	40.738	24.453.021	37.894	387.478	78.632	24.840.499	
1927	Türk	23.917	10.439.424	33.992	300.074	57.909	10.741.498	45,27
	Yabancı	7.636	12.875.096	3.202	111.252	10.838	12.986.348	54,73
	Toplam	31.553	23.314.520	37.194	411.326	68.747	23.727.846	
1928	Türk	38.583	12.392.479	27.216	588.072	65.799	12.980.551	52,95
	Yabancı	8.649	11.531.248	234	5.786	8.883	11.537.034	47,05
	Toplam	47.232	23.923.727	27.450	593.858	74.682	24.517.585	

Tablo 7 Kaynak: **İstatistik Yıllığı 1929**, Cumhuriyet Matbaası, 1929, s. 261.

Türk deniz ticaretinin gelişimi yönünde atılan en önemli adım ise, 19 Nisan 1926 tarih ve 815 sayılı "Türkiye Sahillerinde Nakliyatı Bahriye (Kabotaj) ve Limanlarla Karasuları Dâhilinde İcrayı Sanat ve Ticaret Hakkında Kanun" oluşturmaktadır[10]. 1 Temmuz 1926 tarihinde yürürlüğe giren kanunla, yabancı bayrak taşıyan gemilere, kabotaj[11] seferleri ve liman hizmetleri yasaklanmıştır[12]. Böylece Türk denizcilik sek-

[10] **Resmi Ceride,** Sayı: 359 (29 Nisan 1926).

[11] Kabotaj, bir ülkenin limanları arasında yük ve yolcu taşıma hakkına ilişkin resmi düzenlemelerdir. Bkz: www.tdk.gov.tr.

[12] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Kemal Arı, **İzmir'den Bakışla Türkiye'de Kabotaj**, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, İzmir, 2010; Tahir Çağa,

törünün 1923 yılından beri, yabancı şirketlere yönelik korunma talepleri hayata geçti[13]. Bu gelişme sonrası, Türk denizciliğinde gelişme yolunda önemli bir dönem açılmış oldu. 28 Mayıs 1927 tarih ve 1055 numaralı Teşvik-i Sanayi Kanunu içerisinde yer alan teşvik hükümleri ile de Türk armatörlerine hazineden avans ve kredi kolaylıkları, vergi ve gümrük muafiyetleri, devlet sektörü ile eşit rekabet şartları sağlanmıştır[14].31 Mayıs 1933 tarihinde 2248 sayılı "Denizyolları ve AKAY İşletmeleri ile Fabrika ve Havuzlar Teşkilatı Hakkında Kanun"un kabul edilmesiyle birlikte, Seyr-i Sefâin Müdüriyeti Umumiyesince idare edilmekte olan işlerden: a) Marmara, Akdeniz ve Karadeniz dış hatları; b) İstanbul ve civarı iç hatlarıyla Yalova; c) Fabrika ve havuzlarişleri ayrılarak bu işlerle ayrı ayrı meşgul olmak ve her birihükmî şahsiyeti haiz bulunmak üzere Denizyolları İşletmesi, AKAY İşletmesi, Fabrika ve Havuzlar Müdürlükleri kurulmuştu. Seyr-i Sefâin İdaresine verilen İstanbul limanında kılavuzluk ve römorkörcülük ve diğer Türkiye sahillerindekılavuzluk işleri de devlet tekeline alınmıştı. Ayrıca Seyr-i Sefâin İdaresinin malik olduğu imtiyazve haklarla gemi, binalar, depo, alet levazım ve sair ihtiyaç ve hizmetler, oluşturulan müdürlükler arasındaİktisat Vekâletince bölüşülecekti[15]. 1930'lü yılların ortalarına gelindiğinde devlet sermayesiyle kurulan Denizyolları İşletmesinin yanında, taşımacılıkla ilgilenen üç kurum bulunuyordu: 1- İstanbul'da Haydarpaşa, Kadıköy, Yalova, Adalar ve Yeşilköy'e vapur işletme imtiyazına sahip olan AKAY idaresi. 2- İzmir Liman İşletme İdaresinin 3023 sayılı kanunla aldığı imtiyaza

"Türkiye'de Deniz Kabotajı Tekeli", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C 41, S 3-4 (1975), ss. 197-223.

[13] İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, 23 Eylül 1923 tarihinde yapmış olduğu toplantısında şu yönde bir karara imza atmıştı: "… *Hükümeti Merkeziye ye müracaatla Seyr-i Sefâin idaresinin Türk vapurcularını Ecnebi Şirketlerin rekabetine karşı himaye edecek tedbir ittihaz etmesi ve Türk vapurcularına karşı rakip değil, hami vaziyetinde bulunması hususunda teşebbüsat icrası tekrar ettik*". **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Teşrîn-i sânî 1923, s. 2.

[14] **Resmi Ceride,** Sayı: 608 (15 Haziran 1927).

[15] **Resmi Gazete,** Sayı: 2422 (8 Haziran 1933).

istinaden işlettiği Körfez Vapur İdaresi. 3- 3025 sayılı kanunla kurulan Van Gölü İşletmesi İdaresi'dir. Bunlar dışında küçük ve çeşitli özel sektör kuruluşları da faaliyet gösteriyordu[16].

Cumhuriyet'in ilk on yılında denizcilik sektörüne yönelik devlet tarafından çeşitli yasal düzenlemeler yoluyla desteklerde bulunulurken; çeşitli kurum ve kuruluşlar da Türk denizciliğine yönelik sorunları ve taleplerini çeşitli vesilelerle dile getirmekten geri kalmadı. Bu yönde en faal çalışan kuruluşların başında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası yer alıyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki Türk deniz ticaretine ait önemli tespitlere, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın 1928 yılı kongresinde, Oda'nın Ticareti Bahriye Şubesi tarafından sunulan "Türkiye Deniz Ticaretinin Vaziyeti Hazırası ve Terakki Çareleri" isimli rapordayer verildi[17]. Rapor da gemiler, gemi kaptanları ve mürettebat, limanlar ve liman teşkilatı, balıkçılık gibi konulara değinilirken; Türk deniz ticaretinin gelişimi adına "Milli Sefain Ticariyeyi Himaye Kanunu Projesi" adı altında bir öneri gündeme getirildi. Himaye projesi içinde öncelik yurtdışına ticaret yapan şirketlere verilirken; İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Meclisi tarafından getirilen öneri, bu şirketlere yaptıkları ticaret karşılığında devlet tarafından prim sağlanmasıydı. Yurtiçinde ticaret yapan şirketlere yönelik bu yönde bir prim uygulaması önerilmezken; bu şirketlere yönelik olarak iç limanlardan vergi indirimleri sağlanması; özellikle ülke içinde işlek olmayan limanlara yönelik indirimlerin ağırlık kazanması teklif ediliyordu. Bu teklifler oda meclisi tarafından da kabul gördü ve önerinin İktisat Vekâletine sunulması uygun görüldü[18]. Raporun içeriğinde şu başlıklar bulunuyordu:

---

[16] Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci…**, s. 308-309.

[17] **"Türkiye'de Deniz Ticaretinin Vaziyeti Hazırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor"**, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Ticareti Bahriye Şubesi Tarafından Tertip Olunmuştur, 1928

[18] "İktisadiyetimize Müteali Mühim Kararlar", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Temmuz 1928, s. 334.

1- Ticaret Filomuza ve İstanbul Limanı ile Diğer Limanlarımız Nakliyat Bahriyesine ait istatistik raporu.

2- Milli SefainTicariyeyi Himaye Kanun Projesi ve bunu gerektiren deniz ticaretimizin vaziyet raporu

3- Ticareti-i Bahriyemizin Vaziyeti Raporu

4- Ticaret-i Bahriyemiz ve İlerleme Esasları Raporu

5- Ali Denizcilik Mektebi Projesi

6- Tahmil ve Tahliye'de süratin faydaları hakkında tetkik

7- İstanbul Limanına Sütun İskelelerin İnşası Hakkında Tetkikat Raporu

8- Antrepolar ve Ambarlar

9- Türkiye'de Balıkçılığın İlerlemesi Hakkında Raporlar

10- İtibar-ı Bahri Müesseseleri

Bu başlıklara ek olarak; yabancı ülkelerde mevcut olan deniz sanayisi ve ticaretini koruma usulleri; denizcilik kurumlarının tasnif edilmesi ve Milli Deniz Sigortaları'nın faydaları ve gerekliliği; serbest limanlar ve mıntıkalar ve dünya limanlarında idare şekilleri hakkındabilgilerde raporda yer buluyordu[19].

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk deniz filosu gemi sayısı ve tonajı bakımından önemli bir atılım göstermişti. 1926 yılı sonu itibariyle filoiçinde yer alan yük ve yolcu gemileri tonajı 63.298'di. Bu rakama 1927 yılı ilk on ayında 12.858 ton daha eklendi ve rakam 76.156'ya[20] ulaştı[21].

---

[19] **Türkiye'de Deniz Ticaretinin Vaziyeti Hazırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor,** s. 1.

[20] 1928 yılı başına gelindiğinde yani iki aylık bir süre zarfında rakam 77.006 tona ulaşmıştı. Bu bir yıllık süre içinde artan gemi tonajı miktarı, büyüklük bakımında ticaret filomuzda yer alan ve Seyr-i Sefâin idaresinin en büyük gemisi olan Akdeniz Vapuru büyüklüğünde dört; yine aynı idarenin Marmara Vapuru büyüklüğünde yirmi; Kırzadeler Şirketinin İstanbul Vapuru cesametinde takriben sekiz, Sadakzadeler Şirketinin Dumlupınar Vapuru cesametinde on gemiye denk gelmektedir. Yine bir yıllık artış beş altı yüz ton büyüklüğünde olan Alemdarzade Şirketinin Canik Vapuru gibi yirmi kadar vapura denk geliyordu. **Türkiye'de Deniz Ticaretinin Vaziyeti Hazırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor,** s. 4-5.

[21] "1926 Teşrîn-i sânî İbtidasında Türk Ticaret Bahriyesi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kânûn-ı sâni 1928, s. 28.

Bu rakama İstanbul limanında çalışmakta olan ufak yolcu vapurları ve motorlu ve buharlı gemilerle birlikte diğer bilumum Türk limanlarında bulunan motorlu ve yelkenli gemilerin kayıtlı tonajları eklendiğinde Türk ticaret filosu 127.200 tonaja kadar ulaşıyordu[22]. Bu rakamın önemi geçmişle kıyaslandığında çok daha önem kazanmaktadır. 1914 yılında Türk gemilerin tonajı 69.000 ton iken; bu gemilerin bir kısmı Birinci Dünya Savaşı sırasında batmıştı. Kurtuluş Savaşı'nın ardından Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan yatırımlarla birlikte 1926 yılında bu rakam 114.000 tona ulaşmıştı[23].

1926 Yılı Türk Ticaret Filosu		
Cinsi	**Adet**	**Ton**
Yolcu Vapuru	61	39.859
Şilep	41	23.439
Limanlara Ait Yelkenli Tekneler	1.892	29.929
Limanlara Ait Merahib-i Sagîre (Yüz tona kadar olan gemiler)	2.450	4.477
Limanlara Ait Motorlu Tekneler	235	4.323
İstanbul Liman Yolcu Nakliye Vapurları	50	8.961
İstanbul Liman Römorkörleri	109	1.806
İstanbul Liman Motorları	146	601
İstanbul Limanı İstimbotları	60	321
İstanbul Limanı Su Gemisi	9	538
İstanbul Limanı Tahlisiyye (Cankurtaran) Vapuru	1	92
Toplam	**4.954***	**114.346**
* Kaynakta rakam 5.054 olarak verilmiştir.		

[22] A.g.m., s. 27.

[23] A.g.m., s. 28.

Çeşitli Kumpanyaların Sahip Olduğu Gemi Miktarı		
Şirket	**Ton**	**Yüzde (%)**
Seyr-i Sefâin	31.507	41,5
Sadıkzade Biraderler	6.575	10
Kırzadeler	3.827	6
Yelkencizadeler	3.738	5,5
Barzilay ve Benjamin	3.734	5,5
Kalkavanzade	2.778	4,5
Alemdarzade	2.684	4
Çeşitli Kumpanyalar toplamı		23

Tablo 8 Kaynak: **Liman Dergisi**, Sayı 2 (Haziran 1927), s. 17.

Türk Ticaret filosunun nicelik olarak gösterdiği gözle görülür artış umut verici olsa da, elde bulunan gemilerin kalitesi göz önüne alındığında, umut verici bir tabloyu 1920'li yıllarda ortaya koymak yanıltıcı olur. Deniz ticaretinde çok önemli olan güvenlik, hız ve kolaylık kriterleri dikkate alındığında Türk denizciliği adına zor bir dönem yaşanmaktadır. 1926 yılında yürürlüğe giren Kabotaj Kanunu sayesinde, umut veren bir ilerleme sağlanmış olsa da, bir millet olarak deniz ticaretinde ilerlemenin rolü, uluslararası sulardaki varlığının artmasıyla doğru orantılıdır. Bu nokta dikkate alındığın da Türk deniz ticaret filosunun kalitesi ön plana çıkmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ülke içinde deniz ticareti alanında yaşanan olaylara bakıldığında, en iyimser olanların bile kafalarında gemilerimizin ticari ihtiyacı karşılamaktan uzak olduğuna yönelik şüpheler yer almaktadır.Bu şüphelerin en önemli kaynağı elde bulunan gemilerin yaş ortalamasının otuzu aşmasıdır[24]. Bunun yanında, iç ticarette yabancı rekabeti olmasa bile, pek çok sorun bulunmaktadır. Bunların en başında milli bir sigorta kurumunun yetersizliği gelmektedir. Faaliyette bulunan pek çok sigorta şirketleri yabancıların elindedir[25].

[24] Türk deniz ticaret filosunda yer alan gemilerin yapım yılı için Ek'te yer alan tabloya bakılabilir.

[25] **Türkiye'de Deniz Ticaretinin Vaziyeti Hazırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor,** s.6-7.

Yerli Sigorta Şirketleri		
Şirketin İsmi	**Kuruluş Tarihi**	**Sermayesi (Lira)**
Türkiya Milli	1917	176.000
İttihadı Milli	1918	150.000
İstanbul Umum Sigorta Şirketi	1920	200.000
Milli	1920	100.000
Şark	1923	200.000
Avrupa	1924	100.000
Anadolu	1924	500.000
İtimadi Milli	1925	100.000
Güneş	1925	500.000
Bozkurt	1926	250.000
TOPLAM		2.276.000

Tablo 9 Kaynak: **İstatistik Yıllığı 1929**, Cumhuriyet Matbaası, 1929, s. 175.

Yabancı Sigorta Şirketleri			
Milliyeti	**Adet**	**Sermayesi**	
Fransız	13	139.071.900	Frank
Alman	13	92.300.000	Mark
İngiliz	11	8.705.753	Sterlin
İsviçreli	7	47.000.000	İsviçre Frangı
İtalyan	5	77.000.000	Liret
Avusturyalı	3	740.000.000	Kuron
Bulgar	3	10.000.000	Leva
Amerikan	1	43.335.825	Dolar
Espanyol	1	2.000.000	Peseta
Danimarkalı	1	17.000.000	Kuron

Tablo 10 Kaynak: **İstatistik Yıllığı 1929**, Cumhuriyet Matbaası, 1929, s. 175.

Yukarıda yer alan iki ayrı tablo incelendiğinde, mevcut rakamlar, Türk deniz ticaretinde yabancı sigorta şirketlerinin hâkimiyetini daha belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır.Gemilerimizin yaş ortalamasının yüksek olduğu düşünüldüğünde, yabancı sigorta şirketleri, Türk sularında yük ve eşya taşıyan gemilerimize, görecekleri en ufak bir hasar için bile, yüksek oranda sigorta primleri uyguluyor; belirlenen ölçütlerin dışında yer alan gemiler sigorta ettirilmeyerek, armatörlerimiz zor durumda bırakılıyordu. Ayrıca sigorta ettirilen gemilerde oluşan zararları karşılamakta ise en düşük düzeyde mali destek sağlanıyordu.

1926 Yılı İtibariyle Türk ve Yabancı Vapur Acenteleri		
Türk Vapur Acenteleri		
İsim	**Semti**	**Adres**
Seyr-i Sefâin İdaresi Müdüriyeti Umumiye	Beyoğlu	Tophane
Seyr-i Sefâin İdaresi Karaköy Acentesi	Beyoğlu	Galata
Seyr-i Sefâin İdaresi İstanbul Acentesi	İstanbul	İstanbul Bahçekapı
Hasan Mahdumları	İstanbul	
Yelkencizadeler	İstanbul	Sirkeci Muadelet Hanı
Kalkavanzadeler	İstanbul	Eminönü Rıhtım Hanı
Hantalzadeler	İstanbul	Eminönü Gümrük Sokağı
Halimdarzadeler	İstanbul	Balıkpazarı
Sadıkzadeler	İstanbul	
Kocaeli Şirketi	İstanbul	Yemiş İskelesi
Topalzadeler	İstanbul	Zindan Hanı Karşısı
Kefelizade Hamdi BEy	İstanbul	
Naim Bey	İstanbul	Eminönü Karakaş Hanı
Cemal Bey	Beyoğlu	Galata Rıhtım Hanı
Kırzadeler	İstanbul	Sansaryan Hanı
Yabancı Vapur Acenteleri		
İsim	**Semti**	**Adres**
Olivya	Beyoğlu	Galata Rıhtım Hanı
Edvard Lafonten ve Mahdumları	İstanbul	İstanbul Yeni Postahane
Bayron Layn	Beyoğlu	Galata Rıhtım Hanı

Bulgar Seyr-i Sefâin Şirketi	Beyoğlu	Martim Han
Yakakapralyan (?)	Beyoğlu	
Hayri Arab Oğlu	Beyoğlu	Arapyan Hanı
Dabkoviç Kumpanyası	Beyoğlu	Galata Eski Loyd Hanı
Devros Biraderler	Beyoğlu	
Sergici Martim	Beyoğlu	Merkez Rıhtım Hanı
Şarel Pilyoti (?)	Beyoğlu	
Glarist Dokar (?)	Beyoğlu	Galata Çinli Rıhtım Han
Gumet Gaflon (?)	Beyoğlu	Galata Çinli Rıhtım Han
Foskolu Manko ve Şirketi	Beyoğlu	
Kafaris	Beyoğlu	Galata
Loyd Tiristino	Beyoğlu	Galata
Mavris Biraderler	Beyoğlu	Merkez Rıhtım Han
Minakolis	Beyoğlu	
Volter (?)	Beyoğlu	
J. Vitol	İstanbul	İstanbul Sarsanyan Hanı
Laskokşirman (?)	Beyoğlu	Galata

Tablo 11 Kaynak: **Liman Dergisi**, S. 2 (Haziran 1927), s. 32.

Öte yandan dış ticaret yapan ve gerekli niteliklerden yoksun olarak uluslararası sulara açılan Türk gemilerinin uğradıkları son ise, ilk uğradıkları limanda seyri seferden mahrum edilmeleriydi. Türk ticaret filosunun ne kadar eski olduğunu ortaya koymak adına bir iki örnek vermek gerekirse; filo içinde yer alan gemilerden ona yakını elli yaşın üzerinde iken; 35 ile 50 senelik gemilerin sayısı da azımsanmayacak oranday dı[26]. Bu sorunun temelinde ise, Türk ekonomisiyle de yakın alakalı olarak, denizcilik sektöründeki sermaye ve kredi yetersizliği geliyordu[27].

[26] **A.g.r.**, s. 7-8.

[27] Dönemin Ticaret Vekillerinden Ali Cenani Bey, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kredi meselesi ve rejimin yaşadığı parasal sıkıntıları ortaya koyan şu ifadelerde bulunuyordu: *"Gezdiğim yerlerde tüccarın ve müstahsilin yeknesak olarak şikayet ettikleri bir dert vardır ki o da memleket de kafi miktarda kredi bulunmamasıdır. Ticaret Vekaletine geldiğim günden beri hemen bilumum şehirler halkının ticaret odalarının veyahut tüccar veya erbap*

Elde bulunan gemilerin pek çoğu, alındıkları ülkelerde kullanım dışına itilen gemilerdi ve elbette ki pek çok sorunları mevcuttu. Fakat Cumhuriyet'in ilk yıllarında baş gösteren göçmen sorunu ve ülkeye gelecek olan göçmenlerin taşınması meselesinde; yabancılara verilen kapitülasyonların hızlı bir şekilde kaldırılmasıyla baş gösteren zorlukları aşmakta ve iç ticaretin gösterilen faaliyetlerde, eski gemilerden pek çok fayda sağlanmıştı. Fakat tekne, makine ve kazanlarının eskilikleri nedeniyle, bu gemilerin devamlı tamire muhtaç olmaları ve sürekli yenileme ihtiyacı hissetmeleri nedeniyle, yapılan masraflar armatörlerimiz üzerine büyük bir mali yük getiriyordu. Ayrıca eski olmaları ile doğru orantılı olarak, yakıt için gerekli olan kömür sarfiyatları da çok maliyetli oluyordu. Tüm bu gider kalemleri, deniz ticaretinden sağlanan maddi faydaları en aza indiriyor; gemilerin aylarca bağlı ve atıl kalmasına sebep oluyordu.Bu tür gemilerin Türk ticaret filosunda yer alması, Türkiye'nin dış ticarette yüksek bir konum almasına; hatta Rusya, Bulgaristan, Romanya, Suriye, Yunanistan, Mısır ve Yugoslavya sularında mevcudiyet göstermesi ihtimalini de en aza indiriyordu[28]. Bu dönem içinde zaman zaman yabancı basında, hatta yabancı ticaret odaları tarafından, Türk deniz ticaretinin elverişli bir durumda olmadığı, istenilen şartları karşılamadığı, düzgün bir şekilde idare edilmediği ve limanlarında yükleme ve boşaltma işlemelerinin düzensiz ve pahalı olduğu yolunda haber ve beyanatlara yer verilmekteydi. Yukarıda da belirtildiği üzere, tüm bu sorunların başlıca nedenini denizcilik sermayesinin azlığı ve dağınıklığı oluşturmakta; bu nedenle Türk armatörlerinin yeni ve iyi gemiler alması zorlaşmaktaydı. Ticaret odasının raporunda, tüm bu açıklamalardan sonra Türk Denizciliğinin en zayıf noktasını yeterli kaliteye sahip olmayan gemilerin oluşturduğu gerçeği ortaya konulmakta; denizcilik alanında atılacak olan adımlarda, bu sorunun giderilmesinin en öne alınması gerektiği vurgulanmaktadır[29].

---

sanayimizden birinin müracaatı olmadığı bir güne tesadüf etmedim". "Sahil Anadolu'nun İktisadi Vaziyetine dair Notlar", **Aynı Tarihi**, No:21 (1341),s. 826

[28] **A.g.r.**, s. 8.

[29] **A.g.r.**, s. 9.

Türk deniz ticaretinin gelişimi adına, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, "Milli Sefaini Ticariyeyi Himaye Kanunu Projesi" adı altında bir projeyi, Ticaret Vekâletine sunmuştu. Bu proje kapsamında dört temel soruna çözüm aranıyordu. Bunlardan birincisi, Türk ticaret gemilerinin kalitesi nasıl artırılacaktır? İkincisi, özellikle dış ticarette talep edilen gemilerin, işletmeler tarafından edinilmesi sürecinde karşılaşacakları mali zorluklar nasıl önlenecektir? Üçüncüsü, pek çoğu Türkiye Cumhuriyet vatandaşlarının ellerinde bulunan ve her an değerini yitirecek olan eski gemilerin yerine yenilerini koymak şartıyla elden çıkarmakta izlenecek en ideal yol hangisidir? Dördüncüsü, bütün devletler tarafından denizcilik sektörünün gelişimi için uygulanmakta olan, her seferde katledilen mil başına mükâfat verilmesi usulü, kanunlarımıza uygun olarak ülkemizde ne şekilde uygulanabilir? Tüm bu sorunların çözümü için başvurulacak olan temel kaynak olarak, devletin çeşitli şartlar altında sağlayacağı maddi destekler vehükümet tarafından armatörlere faizsiz kredi imkânlarının sağlanması ön plana geliyordu[30]. Ayrıca, eski gemilerin yerlerine yenilerinin getirilmesi konusunda devletin çeşitli yasal düzenlemelere gitmesi isteniyor; yabancılara gemi satışına yönelik getirilen sınırlamaların esnetilmesi teklif ediliyordu. Yapılması istenen esneklikte, otuz beş yaşını aşan gemilerin yabancılara satışına izin verilmesi ve bu sayede armatörlerin ellerindeki gemileri satarak, yeni gemiler temin etmelerineimkân sağlanacağı öngörülüyordu[31]. Öte yandan gemi satışına verilen izinde belli şartlara bağlanmış; satıştan itibaren bir sene içinde gemi alınması; elden çıkarılan geminin satış bedelinin yarısının, gemi alınana kadar devlete yada bankaya kefalet olarak yatırılması gibi sınır-

[30] **A.g.r.**, s. 11-12.

[31] Deniz Ticaret Müsteşarı görevinde bulunan Sadullah (GÜNEY) Bey, 24 Aralık 1934'te İktisat Vekâleti'ne sunduğu raporunda, deniz filosunda bulunan tüm vapurların sorunlarına ayrıntılarıyla değinmiş, yabancı şirketlerin, filolarında bulunan gemileri iktisaden çalıştırılmaya değer bulmayarak genellikle 20–25 yaşlarındakadrodan çıkardıklarına değiniyordu. Öte yandan Türk deniz filosunda ise en önemli gemilerden olan Ege 26 yaşında, İzmir 27 yaşında, Ankara 28 yaşında ve Karadeniz 29 yaşındaydı. Diğerlerininise 30–60 yaş arasında bulunduğunun altını çizerek, filonun mutlaka yenilenmesigerektiğini bir kez daha ortaya koyuyordu. As, **a.g.e.**, ss. 445-447.

lamalarda eksik bırakılmamıştı[32]. Bu gibi sınırlılıklar, devletin bu konuya olan hassasiyetinin özel sektör tarafından da paylaşıldığını göstermesi açısından önemliydi.

Üzerinde önemle durulan konulardan biri de ticaret yapan şirketlere prim verilmesiydi. Türk denizciliğinin gerçek manada gelişmesi ve dışardan ülkeye servet girebilmesi için, komşu Yunanistan gibi, yabancı ülkelere seferler yapacak gemilere ve sağlam bir iktisadi teşkilata gereklilik vardı. Bu hedef doğrultusunda, yabancı ülkelere ticaret yapan şirketlere prim uygulamasına geçilmesinin faydalarına değiniliyordu[33]. Denizcilik sektörüne kaynak sağlamak adına, 27 Aralık 1937 tarih ve 3295 sayılı "Denizbank Kanunu" yapıldı. Bu kanunla birlikte; deniz, göl, nehir ve limanlarda ve bunların kıyılarında deniz ticareti, sanayi ve inşaatı ile denizcilik mevzularına dâhil diğer her türlü işleri ve bu meyanda yapacağı deniz, göl, nehir ve liman nakillerini sağlayacak ve Bakanlar Kurulu kararıyla zaruri görülecek iskele ve şehirlerarasında kamyon ve otobüslerle nakliyat yapmak ve bu işler için taahhütte girişmek; Denizcilik işlerinde kredi açmak; her türlü banka muameleleri yapmak; turizm işlerinin denize ait kısımlarıyla uğraşmak; Deniz sıhhî ve içtimaî yardım teşkilâtı kurmak ve işletmek; Devlet Reisine ait deniz vasıtalarını, bilumum işletme, satın alma, inşaat ve çeşitli masrafları karşılığı olarak İktisat Vekâleti bütçesine her sene konulacak tahsisatı toptan alarak idare etmek gibi görevler yüklendi[34].

---

[32] **A.g.r.**, s. 14.

[33] **A.g.r.**, s. 16-17.

[34] "Denizbank Kanunu", **Resmi Gazete**, S: 3796 (30 Kânunuevvel 1937)

1926 Yılı Dış Ticarette Ülkeler İtibariyle İlk Beşte Yer Alan Ülkeler							
İTHALAT				İHRACAT			
Sıra	Ülke	Değer (Lira)	Oran	Sıra	Ülke	Değer (Lira)	Oran
1	İtalya	37.096.379	15,81	1	İtalya	51.751.655	27,77
2	İngiltere	33.049.222	14,09	2	Amerika	23.750.371	12,75
3	Almanya	32.340.826	13,78	3	Almanya	23.574.203	12,65
4	Fransa	32.096.835	13,68	4	Fransa	22.644.672	12,15
5	Çekoslovakya	16.484.370	7,03	5	İngiltere	21.308.628	11,44

Tablo 12 Kaynak: **İstatistik Yıllığı 1929**, Cumhuriyet Matbaası, 1929, s. 153.

1927 Yılı Dış Ticarette Ülkeler İtibariyle İlk Beşte Yer Alan Ülkeler							
İTHALAT				İHRACAT			
Sıra	Ülke	Değer (Lira)	Oran	Sıra	Ülke	Değer(Lira)	Oran
1	Almanya	30.005.176	14,19	1	İtalya	37.022.283	23,37
2	Fransa	29.173.157	13,81	2	Amerika	24.584.220	15,52
3	İngiltere	28.757.500	13,60	3	Fransa	16.940.834	10,70
4	İtalya	26.054.117	12,33	4	İngiltere	16.838.628	10,63
5	Çekoslovakya	13.698.732	6,49	5	Almanya	14.707.892	9,29

Tablo 13 Kaynak: **İstatistik Yıllığı 1929**, Cumhuriyet Matbaası, 1929, s. 154.

1928 Yılı Türk Limanlarına Giren-Çıkan Yerli ve Yabancı Gemi Adeti ve Tonajları								
Limanlar / Adet		Buharlı Gemiler		Yelkenli Gemiler		Toplam		Yüzde
		Tonaj	Adet	Tonaj	Adet	Tonaj		
İstanbul	Türk	18.164	4.303.053	10.666	167.170	28.830	4.470.223	34,03
	Yabancı	4.696	8.667.337	-	-	4.696	8.667.337	65,97
	Toplam	22.860	12.970.390	10.666	167.170	33.526	13.137.560	
İzmir	Türk	3.928	1.118.981	4.322	72.307	8.250	1.191.288	41,33
	Yabancı	2.364	1.691.199	48	315	2.412	1.691.514	58,67
	Toplam	6.292	2.810.180	4.370	72.622	10.662	2.882.802	
Samsun	Türk	15.519	6.290.463	9.866	334.305	25.385	6.624.768	92,72
	Yabancı	305	520.016	-	-	305	520.016	7,28
	Toplam	15.824	6.810.479	9.866	334.305	25.690	7.144.784	
Mersin	Türk	972	679.982	2.362	14.290	3.334	694.272	51,33
	Yabancı	1.284	652.696	186	5.471	1.470	658.167	48,67
	Toplam	2.256	1.332.678	2.548	19.761	4.804	1.352.439	
Toplam	Türk	38.583	12.392.479	27.216	588.072	65.799	12.980.551	52,95
	Yabancı	8.649	11.531.248	234	5.786	8.883	11.537.034	47,05
	Toplam	47.232	23.923.727	27.450	593.858	74.682	24.517.585	

Tablo 14 Kaynak: **İstatistik Yıllığı 1929**, Cumhuriyet Matbaası, 1929, s. 261.

1920'li yıllarda Türk denizciliğinin en önemli sorunlarından biri deniz araçlarını kullanacak eğitimli zabitan ve mürettebat eksikliğiydi. Zamanın gerekliliklerine cevap veren, deniz ticaretinin kendisinden kati surette talep ettiği teorik ve pratik bilgileri üzerinde taşıyan deniz personelinin, itinalı bir şekilde yetiştirilmesi gerekiyordu. Fakat Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerekli meziyetlere haiz ve kendisine teslim edilecek deniz araçlarını emin bir şekilde kullanmaya ve milli sermayeyi mahvolmak tehlikesinden uzak tutarak, geliştirmeye muktedir kılacak kaptan ve makinistleri yetiştirecek bir kurum bulunmuyordu. Zamanın geldiği noktada bir başdümenci, bir hizmetlinin yetişmesi için meslek okullarının ve kurslarının açılmasına ihtiyaç görülüyordu. Deniz ticareti hızla gelişen sektörlerden biriyken, Avrupa milli deniz ticaret okulları ve kursları, her an yeni yöntemlerle, modern programlar ortaya ko-

yarak, eğitim veriyordu[35]. Her alanda olduğu gibi bu alanda da Batı ile aramızdaki mesafeyi en hızlı bir şekilde kapatmak adına, Avrupa ve Amerika'daki okullara benzer denizcilik okullarının açılmasına öncelik verilmeliydi. Sektörün bu ihtiyacını karşılamak adına, 19 Eylül 1928 tarihinde "Ticareti Bahriye Mektebi Alisi Esası Talimnamesi" yayınlanarak, İktisat Vekaletine bağlı olarak, deniz ticareti için kaptan ve makinist yetiştirmek için bir meslek okulu kuruldu[36]. 1934 yılında okulun ismi "Yüksek Deniz Ticaret Mektebi" olarak değiştirildi[37].

Bu dönem Türk Deniz Ticareti'nin önemli bir diğer sorunu, Türk şirketleri arasındaki ahenksizliğin bir sonucu olarak, çeşitli vapur şirketlerinin iktisadi gerçeklerin de ötesine geçerek, birbirleriyle tutuştukları rekabet nedeniyle uğradıkları zararlardı. Kimi şirketler, bu sorunun nedeni olarak Seyr-i sefâin şirketine sağlanan çeşitli imtiyazları görüyordu. Fakat asıl sorun, sayıları çok fazla olan ve öte yandan kaliteleri çok kötü durumda bulunan gemilerin yer alması, ayrıca armatörlerin bilinçli ve vaziyeti idrakten yoksun olmalarıydı[38].Bu dönem Türkiye hudutlarında ki deniz hatları toplamda şunlardan ibarettir:İstanbul-Trabzon, İstanbul-İzmir, İstanbul-Mersin, İstanbul-Ayvalık, İstanbul –Bandırma, İstanbul-Karabiga, İstanbul-Mudanya-Gemlik, İstanbul-İzmit, İstanbul-Bartın-Amasra[39].Türk limanları ve iskeleleri arasında düzenli hat ve seferlerde bulunan dört-beş kumpanya dışında; diğer pek çoğu düzenli sefer yapmamaktaydı. Seyr-i Sefâin Kumpanyası, Karadeniz'e hafta da bir defa Zonguldak'tan başlayarak bütün limanlara uğrayarak Hopa'ya kadar giden bir hat ile diğeri başlıca limanlara uğrayarak Rize'ye kadar giden iki sefer düzenliyordu. Ayrıca İzmir'e bir sefer düzenlerken; Mersin'e biri doğrudan, diğeri tali limanlara da uğrayarak giden iki ayrı se-

---

[35] **A.g.r.**, s. 18-19.

[36] "Ticareti Bahriye Mektebi Alisi Esası Talimnamesi",Kararname No: 7059, **Resmi Gazete,** 19 Eylül 1928.

[37] "Yüksek Deniz Ticaret Mektebi Esas Talimatnamesinin Değiştirilen Birinci Maddesi", **Resmi Gazete,** 27 Haziran 1934.

[38] **Türkiye'de Deniz Ticaretinin Vaziyeti Hazırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor,** s. 24-25.

[39] **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kânûn-ı sâni 1928, s. 28.

fer düzenleniyordu. Ayvalık hattına bir, Bandırma'ya dört, Karabiga'ya üç, Mudanya'ya üç, İzmit'e üç sefer yapılmaktaydı. Sadıkzade biraderler haftada bir, Yelkenciler haftada iki defa düzenli olarak Karadeniz'e seferlerde bulunuyordu. Bunlardan başka İstanbul-Bartın-Amasra ve Edremit hatlarında diğer kumpanyalarda bir takım düzenli ve düzensiz seferler yapıyordu.

TÜRK TİCARET GEMİLERİ				
İsim	**Adet**	**Gayrisafi Tonaj**	**Safi Tonaj**	**Nitelik**
Sadıkzade Vapur İdaresi	8	8.766	13.546	Yolcu ve Çeşitli Yük
Kırzade Vapur İdaresi	7	7.542	12.044	Yolcu ve Çeşitli Yük
Kalkavanzade Vapurları	4	4.215	7.613	Yolcu ve Çeşitli Yük
Yelkencizade Vapurları	5	4.215	7.613	Yolcu ve Çeşitli Yük
Barzilay ve Benjamen	7	6.834	11.595	Yolcu ve Çeşitli Yük
Alemdarzade Vapurları	3	2.573	4.374	Yolcu ve Çeşitli Yük
Naim Vapur İdaresi	2	1.428	2.513	Yolcu ve Çeşitli Yük
Paşabahçeli Cemal Bey	2	1.141	1.938	Yolcu ve Çeşitli Yük
Kafelizade Hamdi Bey	2	1.137	1.892	Yolcu ve Çeşitli Yük
Nafi ve Halim Beyler	2	972	1.689	Yolcu ve Çeşitli Yük
Yakta ve Fuat Beyler	3	564	1.043	Yolcu ve Çeşitli Yük
Hasan Mahdumları (Evlatları)	2	558	1.001	Yolcu ve Çeşitli Yük
Mehmet Arif Bey	3	713	1.170	Yolcu ve Çeşitli Yük
Ahmet Sımaiş Bey	2	366	723	Yolcu ve Çeşitli Yük
Tavilzade Vapurları	2	306	570	Yolcu ve Çeşitli Yük
Hantalzade Vapurları	2	286	634	Yolcu ve Çeşitli Yük
Kocaeli Nakliyat Şirketi	4	187	373	Yolcu ve Çeşitli Yük
İkiden fazla gemisi olan Kumpanya	60	41.904	70.409	Yolcu ve Çeşitli Yük
Tek gemi sahibi sahipleri toplamı	47	17.535	31.518	Yolcu ve Çeşitli Yük
Tüccar gemileri toplamı	134	92.039	155.990	Yolcu ve Çeşitli Yük

Tablo 15 Kaynak: **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Mayıs 1929, s. 305.

Türk şirketler arasındaki dayanışma eksikliği ve rekabet sorununun çözümüne yönelik İngiltere, Fransa ve Almanya örneklerinden hareketle çeşitli çözüm önerileri ortaya konuldu. Yapılan çalışmalarda Avrupa'da deniz ticareti rekabetini düzenleyen, devlet eliyle yapılmış olan bir girişimin olmadığına dikkat çekildi. İngiltere 1909-1911 yılları arasında "Ticareti Bahriye Komisyonu Kralisi" ve 1921-1922 yılları arasında "Britanya İmparatorluğu Ticareti Bahriye Komisyonu" adları altında devlet eliyle iki girişimde bulunmuş olsa da, sonrasında devlet tarafından rekabetin kontrolünü kendi açılarından uygun bulmamışlardı[40]. Devletler bu sorunu şirketlerin kendilerine bırakmayı uygun görmüş ve her hangi bir yasal düzenleme yoluna gitmemişlerdi. Bu nedenle şirketler, kendi aralarında yapacakları toplantılar sonrası bu soruna çözüm yolları aramışlardı. "Sefain ve Ticareti Bahriye Konferansları", "Bahri Muhit Konferansı" adı altında düzenlenen toplantılarda, deniz ticaret şirketleri sorunlarını masaya yatırarak, kendi aralarındaki rekabeti önlemek adına kararlar aldılar[41]. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Ticareti Bahriye Şubesi, Türk denizciliğinin gelişimi adına ülke içinde faaliyet gösteren şirketlerin bir araya gelerek, bir anlaşmaya varmalarını, olabilecek en makulçözümyolu olarak ortaya koyuyordu. Bu sayede fiyatlar, yük ve yolcu miktarları, sefer hatları gibi konularda şirketler ortak hareket imkanı bulabilecekti. Bahriye Şubesi, oluşacak olan böyle bir birliktelikten doğacak olan faydaları şöyle sıralıyordu[42]:

1- Bugün dağınık ve rakip şekillerde ayrı ayrı kullanılmakta olan milli deniz sermayesi hep bir yere toplanmak suretiyle kuvvetli bir miktar ve faaliyet haline gelecektir.

---

[40] "Ticareti Bahriyemizin Büyük Noksanlarından: Navul İtilafları Hakkında Bir Tetkik", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kânûn-ı evvel 1928, s. 590.

[41] A.g.m., s. 590.

[42] **Türkiye'de Deniz Ticaretinin Vaziyeti Hazırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor,** s. 26.

2- Bu kuvvetli sermaye sayesinde bir usul şeklinde hedefe yönelirken; parçalanarak nafile yere zaman ve sermaye zararlarının önü alınacaktır.

3- Bu toplanan sermaye sayesinde, ticaret filomuza münferit küçük sermayelerin getirmeye asla muktedir olamayacakları yeni gemiler getirilebilecektir.

4- Şirketler arasındaki rekabet kalkacak ve her müessese iştirak sermayesi oranında adilce bir temsil sağlanacaktır.

5- Böyle bir teşkilata başlangıçta itiraz edecek olan şirketler bulunsa bile, bu kuvvetli teşekkül karşısında ya kendileri de rekabete muktedir olacak şekilde kimilerini iyileştirmek yahut birleşmiş sermayeye iltihak etmek durumunda kalacaktır.

6- Böyle bir teşekkülle, ticaret filomuzda büyük bir tasfiyenin ortaya çıkacağı açıktır. Öncelikle birkaç seneden beri tekrar eden deniz kazaları ile birlikte devletin yoğun bir teftiş mekanizması yolu izlediği bu dönem içinde, birleşen sermaye sayesinde, başarılı bir tasfiye süreci izlenebilecektir.

7- Şirketlerimizin sermayelerini birleştirilmesi ve tasfiyelerden çıkacak olan en önemli sonuç yabancı limanlarına Türk sancağını taşımaya layık gemiler göndermeye muktedir olacaktır.Böyle bir teşkilat çok kısa zaman içinde yabancı limanlarında iş bulmaya muktedir, güzel gemilere sahip olunarak, bu sayede gaye-i amelemiz olan dış ticareti bahriyemiz önemli gelişmeler sağlayacaktır[43].

1923 yılında deniz ticareti alanında "Türk Vapurcular Birliği" adı altında bir örgütlenme sürecine gidilirken; 1920'li yılların sonuna gelindiğin de, birliğin çok daha iyi işlemesi ve halen devam etmekte olan rekabete bir son vermek adına Türk Seyr-i Sefâin şirketleri ve armatörleri

[43] **Türkiye'de Deniz Ticaretinin Vaziyeti Hazırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor,** s. 26-27.

birlik oluşturmak ve bir araya gelme çabalarına hız vermişlerdi. Böylece, deniz ticareti ile alakalı olan pek çok konu hakkında ortak hareket etme imkanı bulabileceklerdi. Bu çabalar 1939 yılında Türk Armatörler Birliği'nin kuruluş sürecine kadar devam etti.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Bahriye Şubesi tarafından hazırlanan raporda, başta İstanbul olmak üzere, Türk limanları hakkında dikkate değer değerlendirmelere yer verilerek, sorunlar ortaya konuluyordu. Bu dönem deniz ticareti ve limanlarla alakalı olarak pek çok sorun bulunuyordu. Bu sorunlar içinde limanların yapısı, ulaşım, tahmil (yükleme) ve tahliye (boşaltma) işleri, kömür, depo ve antrepolar, sigorta, vergiler, karantina, gümrük işleri geliyordu. İstanbul ve pek çok Türk limanında en önemli sorun ulaşımdı. Limanları, demiryollarıyla geniş bir hinterlanda bağlama konusunda büyük eksiklikler bulunuyordu[44]. Ayrıca modern limanları öne çıkaran en önemli özellik, yükleme ve boşaltma işlemlerinin sağlıklı ve seri bir şekilde, kısa zamanda ve makul bir fiyatta yapılmasıydı. Gerekli hallerde gemilerin tamiratının iyi ve ucuz olarak yaptırılması; kolayca kömür temini sağlamak gibi hususular, pek çok limanla rekabet edebilmek için ön plana çıkıyordu. Tüm bunlar dikkate alındığında, Türkiye'nin en gelişmiş limanı olan İstanbul bile, pek çok yönüyle ihtiyacı karşılamaktan uzaktı[45]. İstanbul limanı, şekli ve Kağıthane Deresi'ne kadar ki boyu (Haliç) ile olumlu bir özellik gösterirken; köprülerin inşa şekli ve konumları nedeniyle hızlı yükleme ve boşaltma imkanı sağlamıyordu. Liman özelliği gösteren bölümü Galata

[44] 1930 yılından itibaren Türkiye'de kendini gösteren devletçi ekonomi programı çerçevesinde ulaşım alanında "Birinci Sanayi Planı"nda öncelik demiryollarına verilirken, 1936 yılında kabul edilen "İkinci Sanayi Planı"nda, "Deniz Sanayi ve Ticareti"ne bir başlık altında yer verilmekte ve bu alanda gelişime ön ayak olacak bir plan ortaya konulmaktadır. Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı-1936**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, ss. 305-331.

[45] Ayrıntılı bir çalışma için bkz: **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Ticareti Tarafından 1928 Senesi Kongresine Tevdi Olunan İstanbul Limanı Hakkında Rapor**, Cumhuriyet Matbaası, 1928.

Köprüsü ile Sarayburnu-Kabataş Hattı arasındaki kesimdi. Bu kesim içinde kalan rıhtımlar, hızlı bir boşaltma imkanından yoksun oldukları için, limana uğrayan gemiler uzun süre limanda kalıyordu. Ayrıca liman fenni tesisat, araç-gereç ve idari teşkilattan yoksun olduğu gibi; gümrük işlerini kontrol mekanizması, antrepo, emsali depo ve mağazaların konusunda da yetersizdi. İstanbul liman rıhtımları sağ sola atılmış, yığılmış mallarla doluydu ve bu durum bu işlerin çok basit olarak ele alındığını ortaya koyuyordu. Liman kâfi gelmediği için, gemiler Salıpazarı, Kabataş, Dolmabahçe önlerine kadar demirlemekte olup; ticari işlemlerini buralarda görüyorlardı. Transit gemiler, liman içinde uygun yer bulamadıkları için Boğaziçi, Kadıköy civarına kadar sıralandıkları; Kız Kulesi ve Harem İskelesi civarında yoğunlaştıkları oluyordu.Deniz ticaretinde kar elde etmenin yolu, bir geminin denizde geçirdiği gün sayısı ile limanda beklediği gün sayısı arasındaki ters orantıydı ve bu nedenle Türk limanları bir an önce tesisat, teçhizat olarak yenilenmeli ve idari teşkilat yeniden ele alınmalıydı[46].

[46] **A.g.r.**, ss. 29-42.

1926 Yılı İlk Üç Aylık (Ocak-Şubat-Mart) Dönemde Ülke İçi Limanlardan İstanbul Limanına Gelen Ürünler*							
KARADENİZ SAHİLİ				MARMARA SAHİLİ		AKDENİZ SAHİLİ	
Liman	Ürün	Liman	Ürün	Liman	Ürün	Liman	Ürün
Hopa	Elma	Rize	Elma	İzmit	-	Papaslık	Z. Yağı
	Fındık		Fasulye	Karamürsel	Muhtelif	Antalya	Un
	Fasulye		Portakal	Mudanya	Muhtelif		Portakal
Kozlu	Kömür	Ordu	Fındık İçi	Gemlik	Z.Yağı		Susam
Atina (Pazar)	Elma		Fasulye	Erdek	Z. Yağı		Hububat
	Fasulye		Elma	Marmara	Tuzlu Balık		Limon
	Fındık		Ceviz	Bandırma	Tütün		Turunç
Of	Fasulye		Fındık		Yumurta	Mersin	Üzüm
	Fındık	Ünye	Fındık İçi		Arpa		Tiftik
	Fındık içi		Tütün		Kuru Sebze		Portakal
Sürmene	Fasulye		Fasulye		Yulaf		Un
	Fındık		Elma	Tekirdağ	Kuş Yemi		Limon
Vakfikebir	Fasulye		Ceviz		Türün		Deri
	Fındık içi	Sinop	Yumurta		Yumurta		Sade Yağ
	Fındık		Tütün		Keten Tohumu		Yapağı
Trabzon	Fındık		Fasulye		Arpa	Alanya	Susam
	Fındık içi	Bartın	Yumurta	Kara Biga	Buğday		Portakal
	Halı		Tütün		Arpa	Anamur	Limon
	Sade Yağ		Kereste		Tütün		Portakal
	Elma		Kuru Sebze		Yumurta	Silifke	Deri
	Yumurta	Samsun	Tütün		Susam		Av Derisi
	Yapağı		Yumurta	Şarköy	Buğday		Üzüm
	Fasulye		Deri		Tütün	Fethiye	Susam
	C. Hayvan		Kuru Sebze	Mürefte	Tütün		Buğday
Giresun	Fındık İçi		Ceviz İçi	Hora (Hoşköy)	Muhtelif		Portakal
	Fındık		Fındık İçi	Gelibolu	Arpa		
	Fasulye	İnebolu	Kestane		Buğday		
	Deri		Yumurta		Çavdar		
Fatsa	Fındık İçi		Kuru Sebze	Çanakkale	Buğday		
	Fasulye	Akçaşehir (Akçakoca)	Fındık İçi		Arpa		
	Ceviz		Tütün	ADALAR (EGE) DENİZİ			
	Yumurta		Mısır	Dikili	Pamuk	İzmir Tuz Üzüm Hububat Halı Limon	Tütün
Görele	Fasulye	Zonguldak	Kömür	Edremit	Z. Yağı		
	Fındık	Gerze	Yumurta	Burhaniye	Z. Yağı		
Kilimli	Kömür	Çakıroğlu	Kereste	Ayvalık	Z. Yağı		
Amasra	Kömür	Tirebolu	Fasulye	Bodrum	İncir		
	Yumurta		Fındık		Limon		
Pulathane (Akçaabat)	Tütün		Deri		Palamut	Kuşadası	Z. Yağı

Cide	Yumurta	Erikli	Kömür	Küçükköy	Z. Yağı	Ilıca	Z. Yağı
Alaplı	Ceviz		Yumurta	Bozcaada	Muhtelif	Ovacık	Palamut
Şile	Yumurta						
* Tablo içinde limanlardan İstanbul'a en fazla gönderilen ilk sıradaki ürünlere yer verilmiştir. Ürün çeşitliliği ve ürünlerin toplam kilosu,âdetine ilişkin ayrıntılara ilgili kaynaktan ulaşılabilinir.							

Tablo 16 Kaynak: **Türkiye Ticaret-i Bahriye İstatistikleri**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1926, ss. 119-131.

Türk deniz ticaretinin gemi ve liman yetersizliği yanında bir diğer önemli sorunu bürokrasi alanında görülen çok başlılık ve bunun sonucu işlemlerin çok zaman almasıydı. Limanlarda, tek elden yönetim tarzı bütün süreci hızlandırırken, Türkiye'de liman idaresi ve hizmetlerinden Ticaret-i Bahriye, Gümrük İdaresi, Sıhhiye, Polis, Şehremini, Nafia, Liman İdaresi, Rıhtım Şirketi gibi kurumlar bir şekilde alakadar olurken; bu kurumlardan her biri ayrı ayrı kanunların kendilerine verdiği yetkilerle liman işlerine müdahil olmaktaydı.Gümrük idaresi, gümrük kanunu gereğince gemiyi lüzumsuz yere seferlerden alıkoymakta veya tehir etmekte; tehlike olacak yerlerde bekletmekte, hatta gemilerin kumanyasına, tamiratına müdahale etmekteydi. Bütün çağdaş limanlarda gümrük işlemlerinin çok kısa bir zaman aldığı dönemde; İstanbul limanına yakın olan İzmit'e trenle gelen yolcular ne karantina ne polis nede gümrük muamelesine tabi tutulmazken; gemiyle gelenlere her türlü muamele yapılmaktaydı. Sıhhiye'nin mevcut kanununa istinaden gemi ve mürettebatına uyguladığı kontrol ve teftiş lüzumundan fazla sürmekte ve deniz ticaretine çok ciddi oranda sekte vurmaktaydı. Geçmişten gelen, özellikle Birinci Dünya Savaşı ile önem kazanan karantina uygulamasının, gelişen teknolojiyle birlikte, daha düzenli hale getirilmesi önem kazanmıştı. Limanlar arasında kurulacak olan telsiz telgraf ve telefon hatlarıyla, bir geminin kalktığı limandan aldığı sıhhiye raporunu uğrayacağı limana bildirmesi mümkün oluyordu. Fakat Türkiye'de halen eski uygulama devam etmekte; İzmir'den kalkan ve temiz raporu alan bir gemi, İstanbul'da tekrar karantina uygulamasına tabi tutulmaktaydı. Bir başka örnekte, Mudanya'dan kalkan ve üç dört saat sonra İstanbul'a gelen bir geminin kaptanlarından biri Galata'daki sıhhiye daire-

sine gitmek zorunda kalıyor ve gemi saatlerce bekletiliyordu. Öte yandan bazı karantina memurlarının, bütün gemi yolcu ve mürettebatını, kazan önünde bulunan ateşçisine kadar birer birer önünden resmigeçit yaptırdığı ve güya yüzlerine bakarak insanların bütün hastalıklarını anlayabilecekmiş gibi bir tavır takındıkları da görülüyordu. Polis teftiş ve kontrolünün şekli de deniz ticaretinin gelişimini engel edecek mahiyetteydi.Ticaret Odası, tüm bu işlerin tek elden yapılmasını sağlayacak bir kurumun oluşturulmasıyla, bu soruna bir çözüm bulunulacağını ifade etmişti. Bunun içinde adı geçen kurumlardan birer kişinin yer aldığı bir kurulun oluşturulması önerisi, Ticaret Vekâletinin gündemine getirildi[47]. Bu talepler doğrultusunda, limanların idaresi konusunda sonraki dönemde çeşitli yasal düzenlemeler yapıldı. 10 Haziran 1936 tarihinde kabul edilen 3023 sayılı kanunla İstanbul Liman İşleri Umum Müdürlüğü ve İzmir Liman İşleri Umum Müdürlüğü adıyla kurulan idareler İktisat Vekâletine bağlanmıştı[48]. Trabzon ve Mersin limanları, sermayelerinde devletin de katkısı olan iki anonim şirket tarafından idare edilmekteydi. Bunların dışında kalan liman ve iskeleler de hususi idareler ve çeşitli denizci esnaf teşekkülleri idari faaliyette bulunmakta ve dağınık bir vaziyet göstermekteydi[49].

Üç tarafı denizlerle çevrili olan Türkiye'de deniz ticaretinin önemli bir yanını teşkil eden balıkçılık, geçmişten itibaren önemli bir geçim kapısıydı. Fakat Cumhuriyet'in ilk yıllarına gelindiğinde, balıkçılıktaki gelişim seviyesi, beklenenin çok altındaydı. Ticaret Odası'nın kaleme aldığı raporda balıkçılığın mevcut sorunları ve yapılması gerekenler şu şekilde ortaya konuldu:

1- Sahillerde ve sularımızda fenni araştırma ve incelemelerde bulunulması

2- Balıkçılık Okulu kurulması

---

[47] **A.g.r.**, ss. 53-57.

[48] "İstanbul ve İzmir limanlarının sureti idaresi hakkında kanun", **Resmi Gazete**, S. 3331 (16 Haziran 1936).

[49] Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci…**, s. 309.

3- Balıkçılık araç ve gereçlerinin imal edilmesi ve sanayinin teşvik edilmesi

4- Balıkçılık kooperatiflerinin teşkili

5- Konserve vesair şekilde balık sanayi ve ticaretinin gelişimine gayret gösterilmesi; dondurma cihaz ve depolarının kurulması

6- "İtibarı Bahri Sandıkları"nın kurulması

7- Hükümetin balıkçılıkla itinalı olarak alakadar olması[50].

SONUÇ

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Bahriye Şubesi tarafından hazırlanan "*Türkiye'de Deniz Ticaretinin Vaziyeti Hazırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor*"un sonuç kısmında maddeler halinde sorunlara ve çözüme ilişkin önerilere yer verilmektedir. Genel olarak sorunlar ve önerilere şu şekilde sıralanmıştır:

1- Deniz ticaretimiz gerek nakliyat ve gerek gemilerimizin âdeti cihetiyle memnuniyet veren bir ilerleme göstermektedir.

2- Ticaret gemilerinin âdeti çoğalmakla beraber, nitelik ve kalite yönüyle memnuniyet ve kayda şayan bir ilerleme göstermemektedir.

3- Deniz ticaretinde son derece mühim olan gemilerin kalite ve büyüklüğü milli ticaretimizde istenilen seviyeye yükseltebilmek için, gerek hükümet gerek şirketler tarafından üstlenecek yükümlükler tetkik edilmiş ve bu hususta Milli Sefainimizi himaye için bir kanun projesi hazırlanmıştır.

4- Ticari gemilerimizi kullanacak zabitlerle, mürettebatı çağdaş deniz ticareti hayatına başarılı bir şekilde yetiştirmek için bir "Ali Denizcilik Mektebi"ne ihtiyaç vardır.

---

[50] **A.g.r.**, ss. 60. İlgili raporda ortaya konulan önerilerin bir kısmı "İkinci Sanayi Planı"nda, hayata geçirilmek üzere "Su Mahsulleri Sanayi ve Ticareti" başlığı altında yer aldı. Ayrıntı için Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı-1936**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, ss. 334-356.

5- Zabitan ve mürettebatımızı sağlam, yardımlaşma ve meslek haysiyetiyle doymuş bir muhitte yaşatmak ve yükseltmek maksadıyla kaptanlarımız ve denizcilikle alakalı olanlar için cemiyetler teşkili lazımdır.

6- Armatörlerin, kaptan ve gemi tayfasını şüpheli yollarla ve simsarlar aracılığıyla edinmekten vazgeçerek, onay almış yasal meslek kuruluşlarından teminine çalışmalıdırlar.

7- Denizcilik Şirketlerinin ve gemi personelinin, menfaatlerini gözetmek, görevlerini tanzim etmek ve çalışma şartlarında bir uyum sağlamak üzere, Avrupa'da olduğu gibi bir "Armatörler Birliği" teşkili gereklidir.

8- Gerek deniz ticareti buhranını bertaraf etmek ve gerek gemilerimizin vasıflarında ve dış ticaretimizde kuvvetli bir ilerleme ve sermaye ile yükseltmek için genel Türk deniz ticaret şirketlerinin sermayelerinin birleşmeleri önemli görülmektedir.

9- Deniz ticaret kanunu eski ve talebi karşılamaz durumdadır. En hızlı bir şekilde bir ticareti bahriye kanunu oluşturmak gereklidir.

10- Milli bir deniz sigortasına ve denizcilerimize kredi imkânlarının sağlanması gerekmektedir.

11- Liman idarelerinin ıslah edilmesi ve özellikle yükleme ve boşaltma işlerinin gayet ciddi surette teftişi gerekmektedir.

12- Balıkçılık konusunda da raporda ifade edilen noktaların bir an önce hayata geçirilmesi gerektiği.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın raporunun sonuç bölümünde yer alan tespitler, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk deniz ticaretinin durumunu ortaya koyması açısından önemlidir. Ayrıca raporda ortaya konulan öneriler, imkanlar el verdiğince ve zaman içinde hayata geçirilmeye çalışılmış; bu yönde özellikle devlet tarafından gerekli girişimlerde bulunulmuştur. Fakat en başta sermaye ve kredi sınırlılıkları olmak üzere, pek çok sorunun üstesinden gelmekte zorluklar yaşanmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Resmi Yayınlar

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Ticareti Tarafından 1928 Senesi Kongresine Tevdi Olunan İstanbul Limanı Hakkında Rapor, Cumhuriyet Matbaası, 1928.

TBMM Zabıt Ceridesi

Türkiye Ticaret-i Bahriye İstatistikleri, Yeni Matbaa, İstanbul, 1926

Türkiye'de Deniz Ticaretinin Vaziyeti Hazırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Ticareti Bahriye Şubesi Tarafından Tertip Olunmuştur, 1928

Süreli Yayınlar

Ayın Tarihi

Liman

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası

Resmi Ceride

Resmi Gazete

Araştırma ve İnceleme Eserler

"1926 Teşrîn-i sânî İbtidasında Türk Ticaret Bahriyesi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kânûn-ı sâni 1928, ss. 25-30.

"İktisadiyetimize Müteali Mühim Kararlar", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Temmuz 1928, s. 333-334.

"Ticareti Bahriyemizin Büyük Noksanlarından: Navul İtilafları Hakkında Bir Tetkik", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kânûn-ı evvel 1928, s. 589-590.

AFETİNAN, Ayşe, **İzmir İktisat Kongresi**, TTK Yay., Ankara, 1989.

_____, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı-1936**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

ARI, Kemal, **İzmir'den Bakışla Türkiye'de Kabotaj**, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, İzmir, 2010.

AS, Efdal, **Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960),** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

ÇAĞA, Tahir, "Türkiye'de Deniz Kabotajı Tekeli", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 41, S. 3-4 (1975), ss. 197-223.

PAMUK, Şevket, "19. Yy'da Osmanlı Dış Ticareti", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi"**, C 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

YILDIZ, Özlem, **Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti,** Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014.

İnternet Kaynakları

www.tdk.gov.tr

EKLER:

EK-1

Türkiye'de Deniz Ticaretinin Vaziyeti Hazırası ve Terakki Çareleri Hakkında Rapor'un Kapağı

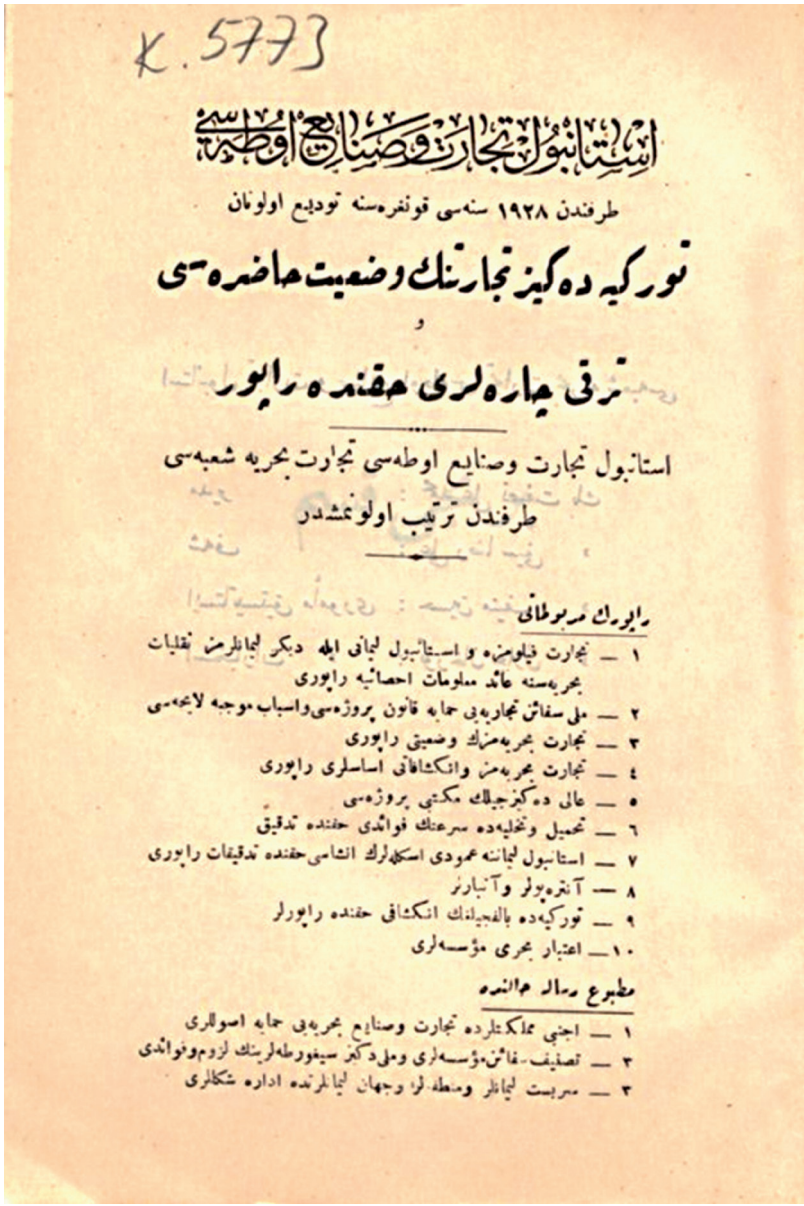

K. 5773

استانبول تجارت وصنايع اوطه‌سی

طرفندن ۱۹۲۸ سنه‌سی قونغره‌سنه تودیع اولونان

تورکیه ده کیزتجارتنك وضعیت حاضره‌سی

و

ترقی چاره‌لری حقنده راپور

استانبول تجارت وصنایع اوطه‌سی تجارت بحریه شعبه‌سی

طرفندن ترتیب اولونمشدر

راپورك مربوطاتی

۱ — تجارت فیلومزه و استانبول لیمانی ایله دیکر لیمانلرمز نقلیات بحریه‌سنه عائد معلومات احصائیه راپوری

۲ — ملی سفائن تجاریه‌یی حمایه قانون پروژه‌سی واسباب موجبه لایحه‌سی

۳ — تجارت بحریه‌مزك وضعیتی راپوری

٤ — تجارت بحریه‌مز وانکشافاتی اساسلری راپوری

٥ — عالی ده کیزجیلك مکتبی پروژه‌سی

٦ — تحمیل وتخلیه‌ده سرعتك فوائدی حقنده تدقیق

۷ — استانبول لیمانه عمودی اسکله‌لرك انشاسی حقنده تدقیقات راپوری

۸ — آنغره‌یولو وآنبارلر

۹ — تورکیه‌ده بالفعل انکشافی حقنده راپورلر

۱۰ — اعتبار بحری مؤسسه‌لری

مطبوع رساله عائده

۱ — اجنبی مملکتلرده تجارت وصنایع بحریه‌یی حمایه اصوللری

۲ — تصفیه‌خانه‌مؤسسه‌لری وملی دکز سیغورطه‌لرینك لزوم وفوائدی

۳ — سربست لیمانلر ومنطقه‌لری وجهان لیمانلرنده اداره شکللری

EK-2

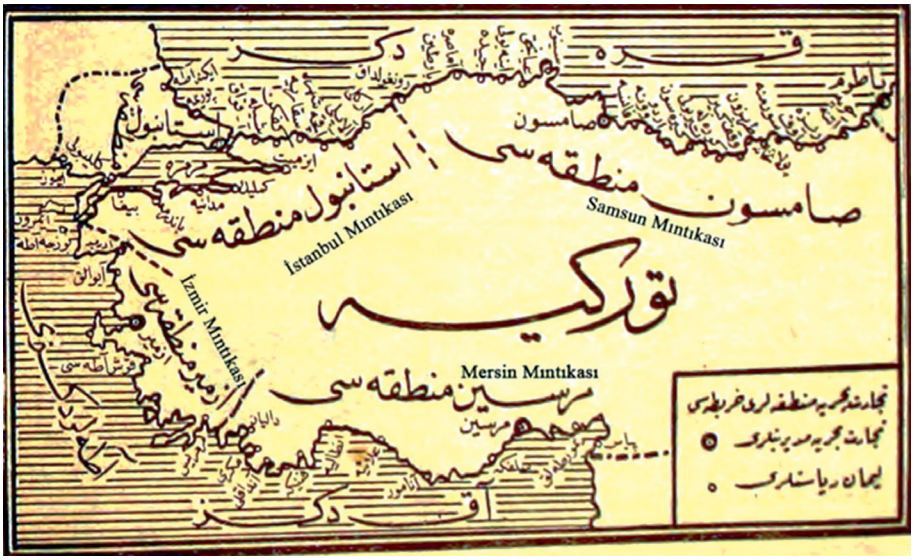

Harita 1- Türkiye Deniz Ticareti Teşkilatını Gösteren Harita (Kaynak: Liman, Sayı: 1 (Mayıs 1927)

EK-3

1926-1928 Yılları Arasında Türk Bayrağı Altında Ticaret Yapan Gemiler ve Tonajları					
Gemi Sahibi	**Gemi İsmi**	**Tonilato**	**Menşei**	**Yapım Yılı**	**Açıklama**
Seyr-i Sefâin İdaresi	Akdeniz	3.161	Almanya	1890	Kasımpaşa'da tamire muhtaç bir haldedir.
	Gülcemal	2.995	İngiltere	1874	Yolcu Vapuru
	Ankara	2.952	Felemenk	1905	Yolcu Vapuru
	İzmir	2.946			Yolcu Vapuru
	Karadeniz	2.926	Felemenk	1905	Yolcu Vapuru
	Reşid Paşa	2.482	İngiltere	1901	Yolcu Vapuru
	Cumhuriyet	2.479	Rusya	1894	Yolcu Vapuru
	Mahmut Şevket Paşa	1.714	Danimarka	1889	Yolcu Vapuru
	Konya	836			Yolcu Vapuru
	Mersin	825	İngiltere	1896	Yolcu Vapuru
	Marmara	619	Rusya	1906	Yolcu Vapuru
	Gülnihal	598	İngiltere	1886	Yolcu Vapuru
	Antalya	537	İngiltere	1891	Yolcu Vapuru
	Anafarta	521	İngiltere	1898	Yolcu Vapuru
	Çanakkale	499	İngiltere	1895	Yolcu Vapuru
	Bandırma	483	İngiltere	1886	Yolcu Vapuru
	İnebolu	448	İngiltere		Yolcu Vapuru
	Gelibolu	175	İngiltere	1867	Yolcu Vapuru
	Kocaeli	171	Yunan	1904	Yolcu Vapuru
	Nimet	75	İngiltere	1877	Yolcu Vapuru
	Erekli	51	İngiltere	1900	Yolcu Vapuru
	Kadıköy	337	Fransa	1912	Yolcu Vapuru
	Moda	337	Fransa	1912	Yolcu Vapuru
	Burgaz	337	Fransa	1912	Yolcu Vapuru
	Malatya	239,5	Almanya	1917	Yolcu Vapuru
	Kınalıada	239,5	Almanya	1917	Yolcu Vapuru
	Pendik	239,5	Almanya	1917	Yolcu Vapuru
	Bağdad	221	Almanya	1904	Yolcu Vapuru
	Basra	221	Almanya	1904	Yolcu Vapuru
	Haleb	221	Almanya	1904	Yolcu Vapuru
	Fenerbahçe	143	İngiltere	1873	Yolcu Vapuru
	Haydarpaşa	143	İngiltere	1873	Yolcu Vapuru
	İhsan	262	İngiltere	1873	Yolcu Vapuru
	Nevaser	263	İngiltere	1873	Yolcu Vapuru
	Büyükada	227	İngiltere	1903	Yolcu Vapuru
	Yakacık	66			Yolcu Vapuru

	Kızılırmak	1.802	Danimarka	1898	Yük Vapuru
	Zonguldak	726	Felemenk	1903	Yük Vapuru
	Miralay Nazım Bey	179	Fransa	1920	Su Vapuru
	Yüzbaşı Murad Bey	74	Fransa	1911	Su Vapuru
	Alemdar	92	Danimarka	1898	Can Kurtaran Vapuru
	Gazel	58			Römorkör
	Hıdmet	51			Römorkör
	Katar	49			Römorkör
	Rağbet	25			Römorkör
	Gayret	25			Römorkör
	Levazım	18			Römorkör
	Kartal	17			Römorkör
	Kudret	17			Römorkör
	M?	11			Römorkör
	Akbaş	10			Römorkör
	Sebat	8			Römorkör
	Azim	7			Römorkör
Seyr-i Sefâin İdaresinin İstimbot ve Motorları	11 Numara	105	İstanbul		Motorlu Ahşap Tekne
	Nil	7	İngiltere		
Şirketi Hayriye Vapurları	Suhulet	275	İngiltere	1870	Araba
	Sahilbend	311	İngiltere	1870	Araba
	İşgüzar	241	İngiltere	1890	Yolcu Vapuru
	Tarzı Nevin	56	İngiltere	1903	Yolcu Vapuru
	Dilnişın	56	İngiltere	1903	Yolcu Vapuru
	Süreyya	60	İngiltere	1905	Yolcu Vapuru
	Şıhab	60	İngiltere	1905	Yolcu Vapuru
	İnşırah	119	İngiltere	1906	Yolcu Vapuru
	İnbisat	121	İngiltere	1906	Yolcu Vapuru
	Göksu	12	İngiltere	1907	Yolcu Vapuru
	Peyk	12	İngiltere	1907	Yolcu Vapuru
	Tarabya	53	İngiltere	1906	Yolcu Vapuru
	Nimet	53	İngiltere	1906	Yolcu Vapuru
	Kamer	166	İngiltere	1907	Yolcu Vapuru
	Rağbet	166	İngiltere	1907	Yolcu Vapuru
	Sütlüce	306	Fransa	1910	Yolcu Vapuru
	Küçük Su	330	Fransa	1910	Yolcu Vapuru
	Sarayburnu	233	İngiltere	1910	Yolcu Vapuru
	Boğaziçi	234	İngiltere	1910	Yolcu Vapuru
	Kalander	225	İngiltere	1911	Yolcu Vapuru
	Güzel Hisar	226	İngiltere	1911	Yolcu Vapuru

	Hüseyin Haki	314	Fransa	1911	Yolcu Vapuru
	Ziya	314	Fransa	1911	Yolcu Vapuru
	Halas	363	İngiltere	1911	Yolcu Vapuru
Haliç Şirketinin Vapurları	3	79		1911	Yolcu Vapuru
	4	79		1911	Yolcu Vapuru
	5	79		1911	Yolcu Vapuru
	6	74		1911	Yolcu Vapuru
	7	74		1911	Yolcu Vapuru
	8	74		1911	Yolcu Vapuru
	9	74		1911	Yolcu Vapuru
	10	74		1911	Yolcu Vapuru
	11	9		1911	Yolcu Vapuru
	12	9		1911	Yolcu Vapuru
	15	141		1913	Yolcu Vapuru
	16	165		1913	Yolcu Vapuru
	17	165		1913	Yolcu Vapuru
Sadıkzade Biraderler	Sakarya	1.729	Hamburg	1888	Yolcu Vapuru
	Bozcaada	1.334			Yolcu Vapuru
	İnönü	1.065	İngiltere	1891	Yolcu Vapuru
	Dumlupınar	1.260	İngiltere	1888	Yük Vapuru
	Kaplan	1.127	İtalya	1895	Yük Vapuru
	Sadıkzade	1.018	Almanya	1902	Yük Vapuru
	Arslan	366	İngiltere	1880	Yük Vapuru
	TOPLAM	**7.909**			
Kırzade Biraderler	İzmir	1.639			Yük Vapuru
	İstikbal	1.489			Yük Vapuru
	İstanbul	1.460	İngiltere	1881	Yük Vapuru
	Kırzade	1.408	İngiltere	1899	Yük Vapuru
	Teşvikiye	959	İngiltere	1883	Yük Vapuru
	Urla	367			Yük Vapuru
	TOPLAM	**7.322**			
Yelkencizade Biraderler	Vatan	1.985	Hamburg	1893	Yolcu Vapuru
	Samsun	879	Newcastle	1889	Yolcu Vapuru
	İsmet Paşa	686			Yolcu Vapuru
	Trabzon	516	Sunderland	1880	Yolcu Vapuru
	Anadolu	348	Sunderland	1896	Yolcu Vapuru
	TOPLAM	**4.424**			

Barzilay ve Benjamin	Necat	1.590	Almanya	1895	Yük ve Yolcu Vapuru
	Şule	1.258			Yük ve Yolcu Vapuru
	Vefa	844	İngiltere	1886	Yük ve Yolcu Vapuru
	Sebat	817	İngiltere	1894	Yük ve Yolcu Vapuru
	Selamet	483	İngiltere	1896	Yük ve Yolcu Vapuru
	TOPLAM	**4.992**			
Kalkavanzadeler	Hisar	1.710	Amerika	1919	Ahşap Yük Vapuru
	İnkişaf	668		1882	Yük Vapuru
	Sulh	400	İngiltere	1871	Yük Vapuru
	TOPLAM	**2.777**			
Alemdarzadeler	Millet	1.018	İngiltere	1883	Yolcu Vapuru
	Gazanfer	281	İsveç	1876	Yük Vapuru
	Yeşilırmak	818	İngiltere	1883	Yük Vapuru
	Canik	567	Odesa	1880	Yük Vapuru
	TOPLAM	**2.684**			
Mustafa Cemal Bey	Türk	719			
	Nilüfer	268	Almanya	1904	Yolcu Vapuru
	Aydın	118	Glasgow	1873	Yolcu Vapuru
İbrahim, Abdullah ve Hasan Beyler	Mudanya Zaferi	80	İngiltere		Yolcu Vapuru
Eşref ve Cemal Beyler	İnayet	249			Hacı Sami Şirketinden Devren Satın Alınmıştır
Yeni Türkiye Vapur Şirketi	Türkiye	477	İngiltere	1870	Yolcu Vapuru
	Rumeli	495	İngiltere	1884	Yolcu Vapuru
Naim Vapur İdaresi	Adana	120	İngiltere	1870	Yolcu Vapuru
Hantalzade Tayyar Bey	Güzel İzmir	114	İngiltere	1886	Yolcu Vapuru
	Tayyar	172	İngiltere	1878	Yolcu Vapuru
Kocaeli Şirketi	Kırlangıç	58	İngiltere	1887	Yolcu Vapuru
	Sürat	46	İngiltere	1895	Yolcu Vapuru
	İzmit	10	İtalya		Yolcu Vapuru
	Yeni Dünya	19	Fransa		Yolcu Vapuru
Karadeniz Vapur Şirketi	Feyyaz	102	İngiltere	1888	Yolcu Vapuru
Topalzade	Topalzade	88	İngiltere	1911	Yük Vapuru
	Selamet	119	Stockholm	1883	Hüdavendigar Şirketinden Alınmıştır
Mustafa Raşid Bey	Asya	268	İngiltere	1875	Yolcu Vapuru

Hasan Mahdumları (İbrahim ve Abbas Beyler)	Yeni Bandırma	381	İngiltere	1886	Yolcu Vapuru
	Zafer Milli	176	İngiltere	1890	Yolcu Vapuru
Hacı Sami Bey	İnönü	443	İngiltere	1903	Yolcu Vapuru
Muammer ve Vasfi Beyler	Sevinç	249	Glasgow	1889	
Dedezade Sırrı Bey	Kutlu	430			
Valizade Mustafa Bey	Sami	469			
Şirketi Hayriye İdaresi	Hıdmet	710			
Hacıalizade Efendi	Elmalı	96			
Hamidiye Şirketi	Gül Bahçe	68			İzmir Limanında Bağlıdır
Abbaszade	Hıralla	62			
Ziya Bey	Amasya	90			
Yekta Fuad Bey	Ayıntepe	349			
HeranetKerdomiyan Efendi	Gazi	399	İngiltere	1890	Yük Vapuru
	Şükran	69	İtalya	1903	Yük Vapuru
İngiliz Hüseyin Rüstem ve Şürekası	Edremit	121	Fransa	1904	Yolcu Vapuru
	Hüseyniye	407			
Bigalı Halil Bey	Erdek	229	İtalya	1883	Yolcu Vapuru
Zafir ve Pevli Vapur İdaresi	Şefik	183	Fransa	1888	Yolcu Vapuru
Hacı Hüseyinzade Ali Haydar Bey	Yeni İstanbul	824	İngiltere	1879	Yük Vapuru
Doğruluk Vapuru İdaresi	Doğruluk	48	İngiltere	1887	Yolcu Vapuru
Kara Biga Vapur İdaresi	Kara Biga	85	İngiltere	1918	Yolcu Vapuru
	Tekirdağı	280	İngiltere	1883	Yük Vapuru
Nureddin Mustafa Bey	Demirtaş	48	İngiltere	1885	Yolcu Vapuru
Mehmed Arif Bey	Abasulh	441			
	Fırat	215	Trieste	1880	Yük Vapuru
	Akçaşehir	72	İngiltere		Yük Vapuru
Cemal Hüsnü Bey	Derya	89			
Antovan Efendi	İhsan	156			
Çolakzadeler	Sürmene Kemerli	67	İngiltere	1895	Yolcu Vapuru
HacızadelerMüsvid ve Mahdumları	Ticaret	981	İngiltere	1886	Yük Vapuru
	Bafra	693	Hollanda	1894	Yük Vapuru

Kefelizade Hamdi Bey	Büyük Liman	740	Glasgow	1876	Yük Vapuru
	Hilal	330	Rusya	1880	Yolcu Vapuru
Mehmet Murad Bey	Saadet	38	Pire	1892	Yolcu Vapuru
Yelkencizade Salih Zeki Bey	Şerefnur	93	İtalya	1896	Yük Vapuru
Akyıldız Vapur İdaresi	Rize	466		1885	Yolcu Vapuru
Dillizade Vapur İdaresi	Misakı Milli	232	Avusturya	1904	Yük Vapuru
Mahmud Lütfü Bey Vapur İdaresi	Lütfiye	327	İngiltere	1873	Yük Vapuru
KırzadeAhmed Bey	Tecelle-i Adalet	405	Hamburg	1904	Yük Vapuru
Çorapçı Ahmed Bey	Güzel Bandırma	95	İngiltere	1893	Yolcu Vapuru
Hacı Paşazadeler	Ayvalık	197	Fransa	1916	Yük Vapuru
Hacı Mahmud Tevfik Bey	Tufan	59	Rusya	1898	Yolcu Vapuru
Apostol ve Rahamis Efendi	Alfa	105	İngiltere	1894	Yük Vapuru
AhmedRatib Bey	Turan	208	İngiltere	1875	Yük Vapuru
Gemlik Vapur Şirketi	Gemlik	80	İngiltere	1903	Eski ismi Yıldırım'dır
Muharrem Efendi	Taceddin	19		1897	Yük Vapuru
	Nil	126		1916	Yük Vapuru
Ahmed Selim Bey	Selam	712			Yük Vapuru
JoreoSalamonBehar Efendi	Levsi	101			Gaz gemisidir
KaçıkoğluMehmed Efendi	Osmancık	33			Yük gemisidir

Kaynak: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Kânûn-ı sâni 1928, ss. 26-27; **Liman Dergisi,** S. 2 (Haziran 1927), ss. 19-27.

İSTATİSTİKSEL VERİLER IŞIĞINDA TRABZON LİMANI'NIN TİCARİ FAALİYETLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRMESİ (1940-1980)

Şengül ŞANLIER*

ÖZET

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Trabzon-Erzurum karayolunun bakımsızlığı ve ulaşım olanaksızlıkları gibi sebeplerin nakliyatta çıkarttığı zorluklar Trabzon Limanı'nda zaman zaman ciddi duraksamalar meydana getirmiştir. Nitekim 1925-1930 yılları arasında Trabzon Limanı transit hacmi incelendiğinde 1925 yılında 6.120.783 kilo olan ticaret hacminin, 1930 yılında 1.386.305 kiloya kadar gerilediği yani %70'in üzerinde bir daralmanın olduğu gözlemlenmiştir.1930'ların ortalarından 1950'li yıllara kadar olan süreçte Karadeniz Bölgesi limanlarına daha çok Yunan, Alman, İtalyan, İngiliz ve Amerikan menşeili gemilerin geldiği belirlenmiştir. Giriş çıkış yapan yabancı gemi sayıları incelendiğinde; 1936 yılında 450, 1940 yılında 53, 1945 yılında 3, 1950 yılında 45 ve 1952 yılında 136 geminin giriş-çıkış yaptığı tespit edilmiştir. Yerli gemilerin faaliyetlerinde yabancı gemilerin aksine II. Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılından itibaren azalma söz konusudur. 1936 yılında 38.360, 1940 yılında 34.284 geminin giriş-çıkış yaptığı Karadeniz Bölgesi limanlarındaki yerli gemilerin sayısı; 1945 yılında 26.275, 1950 yılında 23.866 ve 1952 yılında 19.043 adete kadar gerilemiştir. Karadeniz bölgesi limanlarına giriş-çıkış yapan yerli gemi sayısının yıldan yıla azalmasına rağmen, Trabzon Limanı'nın yerli gemi ticareti hacminde bir değişmenin olmadığı ve % 9.2'lik konumunu koruduğu görülmüştür. Trabzon Limanı'nın yeri ve önemini belirleyebilmek için Türkiye'nin genel ticari faaliyetleriyle de bir karşılaştırması yapılmıştır. İthalatta; 1940 yılında 68.922.708 bin lira olan genel Türkiye ithalatının 66.108 bin liralık kısmı, 1980 yılında 605.868.182.000 liraya yükselen ithalatın

* Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, sengul.sanlier@erdogan.edu.tr

3.535.828.000 liralık kısmı, İhracatta ise; 1940 yılında 111.446.486 bin lira olan genel Türkiye ihracatının 1.904.124 bin liralık kısmı, 1980 yılında 221.498.145.000 lira olan ihracatın 1.743.751.000 liralık kısmı Trabzon Limanı üzerinden gerçekleştirilmiştir. İthal ve ihraç edilen ürünlerin türlerine göre değerlendirme yapıldığında ise en fazla ithal edilen ürünler makine ve aksamları, işlenmiş ve hayvansal ürünler, kahve, kakao, çay, her nevi demir-çelik, taşlar, topraklar, kara nakliye vesaiti, hububat, gübreler, elektrik makine ve cihazlar iken; en fazla ihraç edilen ürünlerin ise; meyveler, yağlar, tütün, pamuk, deriler ve maden cevherleri olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Trabzon Limanı, Ticaret, İthalat, İhracat, Ürün.

A COMPARATIVE REVIEW OF COMMERCIAL ACTIVITIES OF TRABZON PORT UNDER THE LIGHT OF STATISTICAL DATA (1940-1980)

ABSTRACT

In the early years of Republic of Turkey, Trabzon-Erzurum highway was rather neglected. Moreover, there were certain obstacles preventing transportation. Hence, these led to serious delays in Trabzon Port. Considering transit volume of Trabzon Port between 1925 and 1930, it is seen that trading volume which was 6.120.783 kilos in 1925 receded as much as 1.386.305 kilos in 1930. That is, a shrinkage over 70% was observed. From mid-1930s to 1950s, Black Sea region ports mainly welcomed vessels from Greece, Germany, Italy, Britain and United States. Considering the number of vessels making entrances and exits, it is seen that 450, 53, 3, 45, 136 vessels made entrances and exits in 1936, 1945, 1950 and 1952 respectively. Contrary to foreign vessels, activities of domestic vessels has experienced a reduction since 1945 when World War II came to an end. While in 1936, 38.360 vessels made entrance and exit from the ports of Black Sea region, this number was 34.284 in 1940. On the other hand, the number of domestic vessels was 26.275 in 1945, 23.866 in 1950, and 19.043 in 1952. Though the number of vessels making entrance and exit from Black Sea region ports reduced each year, no change has been observed in domestic trading volume of Trabzon Port. Trabzon Port preserved a status of 9.2%. In order to determine the position and the importance of Trabzon Port, these activities have been compared with general commercial activities of Turkey. Of the overall import of Turkey in 1940 which amounted to 68,922,708 liras, the part amounting to 66,108 liras was conducted over the Trabzon Port. The import had risen to 605,868,182,000 liras by 1980. Of such import, the part amounting to 3,535,828,000 liras was conducted over the Trabzon Port. The overall export of Turkey was 111,446,486 liras in 1940. The part amounting to 1,904,124 liras of such export was conducted over the Trabzon Port. The export had risen to 221,498,145,000 liras by 1980. Of such export, the part amounting to 1,743,751,000 was conducted over the Trabzon Port. Considering imported and exported product types, the most imported products were machines and their accessories, processed and animal products, coffee, cacao, tea, all kinds of iron and steel, stones, soil, land transport vehicles, cereals, fertilizers, electrical machines and devices while the most exported products were fruits, oil, tobacco, cotton, leather and mineral ores.

Key Words: Trabzon Port, Trade, Import, Export, Product.

GİRİŞ

Çini Avrupa'ya bağlayan tarihi İpek Yolu'nun, İran'dan Anadolu'ya ve buradan da Trabzon üzerinden Avrupa'ya ulaşması nedeniyle doğal bir avantaja sahip olan Trabzon Limanı, I.Dünya Savaşı'na kadar önemli bir ticaret merkezi olarak konumunu korumuştur. Ancak daha sonraki dönemde Anadolu ile bağlantısını sağlayacak bir demiryoluna sahip olmaması ve Liman'a gelen malların iç bölgelere ulaştırılmasında kullanılan Trabzon-Erzurum karayolunun bakımsızlığı Trabzon'un iç bölgelerle bağlantısının zayıflamasına ve bu nedenle transit ticaretin en büyük rakip olan Batum Limanı'na kaymasına neden olmuştur.[1]

Milli mücadele yıllarının arkasından yaşanan ekonomik buhran, iktisadi politikaların yeniden gözden geçirilerek ülkenin dışa bağımlılığını engelleyecek önlemler alınması gerektiğini göstermiştir. Bu anlayışın bir sonucu olarak inhisarlar[2], önemli gelir kaynaklarının yabancıların elinden kurtarılması ve Lozan sonrası boşalan hazineye kaynak sağlanması amacıyla tedbir politikası olarak uygulanmıştır. İnhisarlardan Trabzon Limanı da etkilenmiş ve 17.07.1925 tarihinde Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi (T.A.Ş) kurulmuştur. Şirketin ilk icraatı Trabzon Limanı'nın modern bir liman haline dönüştürülmesi için durumu Meclis Genel Kurulu'na taşımak olmuştur. Yapılan çalışmalar sonucunda Trabzon Limanı'nın yeniden inşası kararlaştırılmıştır. Ancak 1929 yılına kadar liman bölgesi fizibilitelerinin yapılamayışı ve gereken ödeneğin bulunamaması gibi sebeplerle limanın yapımıyla ilgili bir gelişme sağlanamamıştır.[3]

---

1 **B.C.A**.,30.1.0.0/39.233.11, 14.12.1931.

2 İnhisar kelimesi; Arapçadan dilimize giren Türkçe karşılığı tekel olan bir kelimedir. Kelimenin aslı ve batı dillerinde genel kabul görmüş olan adı monopoldür. Monopol eski Yunancada tek anlamına genel monos ile satış anlamına gelen polein kelimelerinden oluşmakta ve tek satıcı anlamında kullanılmaktaydı. Günümüzde ise "Monopol", "İnhisar", "Tekel" terimleri aynı anlama gelmektedir. Sinan Demirbilek, "Tek Parti Döneminde İnhisarlar", **ÇTTAD**, XII/24, 2012/Bahar, 204.

3 Demirbilek, a.g.m., s. 206.

Devletin İktisadi politikalarının geliştirilmesine katkı sağlaması amacıyla 25.06.1927 tarihinde kurulan Âli İktisat Meclisi'nin 15-29 Aralık 1931 tarihli toplantısının konularından birisi Türk Limanları olmuş ve bu çerçevede çalışmalar yapılmıştır."[4] Türkiye'de liman hizmetleri ve Türk limanlarının gelişimine hizmet edecek tedbirler" hakkında bir tahkikat yapması istenilen Âli Meclisi'nin tahkikatına zemin oluşturması amacıyla öncesinde Katibi Umumilik tarafından mevcut limanlarla ilgili olan daireler, müesseseler ve örgütler nezdinde kapsamlı bir anket düzenlenmiştir. Limanların bir iktisadi mesele olarak ele alındığı bu ankette, limanlarımızın diğer limanlarla olan münasebetleri, transit istikametleri ve gerçekleştirilen transitin miktarı olmak üzere üç ana başlık altında inceleme yapılmıştır.[5]Ankette "*Yakın Asya transit yolunun kaçınılmaz, alternatifi olmayan bir geçidi*" olarak ifade edilen Trabzon Limanı'nda Erzurum-Kızıldize yolunun bakımsız kalmış olmasına bağlı olarak kamyonlarla yapılan nakliyatta zorlukların yaşanması nedeniyle, duraksamalar yaşandığı belirtilmiştir. Ankette durumun düzelmesi için sürekli olarak çarelerin arandığının ancak düşünülen çarelerin bir türlü hayata geçirilememesi nedeniyle bu transit faaliyetinin yavaş yavaş başlıca rakip liman olan Batum'a intikal ettiğinin üzerinde durulmaktadır. Gerekli önlemlerin alınmasında daha fazla geç kalınması halinde Trabzon Limanı'nın sadece kuzey komşu ülkelerle, sınırlı ölçüde ticaret

[4] İttihat ve Terakki tarafından 1917 yılında oluşturulan "İktisadiyat Meclisi" nin bir devamı niteliğinde olan "Âli İktisat Meclisi", devletin iktisadi politikaların geliştirilmesine katkı sağlaması amacıyla 25 Haziran 1927 kurulmuştur. Danışma meclisi niteliğindeki bu oluşumun, hükümet tarafından hazırlanacak iktisadi kanun ve tüzük tasarıları hakkında görüş bildirmek, İktisadi mevzuatta gerekli görülen değişiklikleri gerekçeli teklifler halinde hükümete sunmak, Türkiye'nin iktisadi ihtiyaçları hakkında araştırmalar yapmak ve dünyadaki değişik iktisat akımlarını inceleyerek bunların Türk ekonomisi ile ilgilerini ve Türkiye'ye etki derecelerini araştırmak gibi başlıca görevleri vardı. Çeşitli amaçlarla toplantılar düzenleyen bu meclisin 15-29 Aralık 1931 tarihli toplantısının konuları ise 1929 yılı ödemeler dengesi, 1929 yılından itibaren devam etmekte olan ekonomik buhranın raporu ve Türk limanlarıdır. Şengül Karadeniz vd., "The Situation Of Ports in Turkey During Early 1930s According To Report Of Higher Council Of Economy Dated As 15-29 December 1931", **Turkish Studies**, Volume 8/12, 2013, 651.

[5] **B.C.A.**, 030.01.00.00.39.233.11.3.

yapan ve gerçek önemini koruyamayan kıymetsiz bir liman olacağı konusunda endişeler dile getirilmektedir. Ankette, 1925-1930 yılları arasında Trabzon Limanı'nın transit hacminde %70'ten fazla bir daralma olduğu da ayrıca belirtilmektedir.[6]

Trabzon Limanı üzerinde yapılmaya çalışılan tüm iyileştirme çabalarına rağmen, 1929 buhranı olarak tarihe geçen ve Amerikan Borsasının çöküşüyle başlayan kriz,ülkemizde de tasarruf tedbirlerinin alınmasını zorunlu kılmıştır. Bunun bir sonucu olarak,1934 yılı sonunda Trabzon Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş. Maliye Vekâletine bağlı yeni kurulan Liman İşleri Umum Müdürlüğüne devredilmiştir.[7]Ancak bu tedbirlerin alındığı dönemde bile, Trabzon Limanı ülkenin Doğu'ya ve İran'a açılan kapısı olarak önemini korumuş, hatta sınır üzerinde eşyaların korunması için depoların yapılması ve Trabzon Limanı'nın ıslah edilerek uluslararası bir liman haline dönüştürülmesi konusunda Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi ile İran Şahı Rıza Pehlevi arasında görüş birliğine varılmıştır.[8]1930-1939 yılları arasında Trabzon Limanı'nın daha verimli çalışması için modern bir antreponun yapılmış olması bu görüşmelerin olumlu sonuçlar doğurduğunun bir göstergesidir.[9]

Tüm bu iyileştirme ve limana işlerlik kazandırma çabalarına rağmen Trabzon'dan Anadolu'ya uzanan bir demiryolu bağlantısının olmayışı ve üstüne birde 1939 yılında Sivas-Erzurum demiryolu hattının açılması, Trabzon Limanı'nı olumsuz etkileyerek Doğu Anadolu'nun iskelesi olma özelliğini kaybetmesine neden olmuştur.[10]Bu olumsuz etki 1938-1940 yılları arasında Türkiye'nin genel ithalat ve ihracatı içerisinde Trabzon Limanı'ndan gerçekleştirilen ithalat ve ihracat miktarları incelendiğinde de açıkça belli olmaktadır. Öyle ki 1938 yılında

---

6 **B.C.A**., 030.01.00.00.39.233.11.9.

7 Demirbilek, a.g.m., s. 217.

8 **B.C.A**., 030.10/261.757.26, 08.08.1932.

9 Zehra Arslan, **Demokrat Parti Döneminde Trabzon (1950-1960)**, KTU Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kasım 2011.

10 Muzaffer Başkaya, "Tek Parti İktidarı Döneminde Trabzon Ekonomisi (1923-1950)", **K.T.Ü Sosyal Bilimler Dergisi,** 2014, 27.

144.946.511 bin lira olan Türkiye'nin genel ihracatının 4.522.055 bin liralık kısmı Trabzon Limanı üzerinden gerçekleştirilirken[11], 1940 yılında 111.446.486 bin lira olan genel ihracatın ancak 1.904.124 bin liralık kısmı Trabzon Limanı üzerinden yapılmıştır.[12] Aradan geçen 2 yıllık zaman içerisinde 4 katlık bir azalma söz konusudur.

1940-1960 Döneminde Trabzon Limanı, Ticari Faaliyetleri ve Ülke Ekonomisindeki Yeri

II. Dünya savaşının devam ettiği yıllarda tüm yatırımlar askıya alınmıştır. Ancak savaşın son bulduğu 1945 yılı ve sonrasında tüm alanlarda olduğu gibi denizcilik alanında da ülke genelinde önemli yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde özellikle gemi alımlarına önem verilmiş ve yedisi Amerika'dan, ikisi İsveç'ten, altısı Hollanda'dan ve sekizi İtalya'dan olmak üzere 23 gemi Türk filosuna katılmıştır.[13]

Gemi alımları dışında, İstanbul'a nakledilen kömürün oldukça büyük miktarda olması ve mevcut yükleme ve boşaltma vasıtalarının ilkelliği göz önüne alınarak Kuruçeşme'de değeri 6.5 milyon değerinde olan bir kömür bölgesinin yapımı için sözleşme imzalanmıştır.[14] Diğer taraftan ticaret eşyasının yükleme, boşaltma ve istifleme işlerinin modern ve

---

[11] **TÜİK.**, Harici Ticaret, 1938, Özel Ticaret, s.10.

[12] **TÜİK.**, Hususi Ticaret, 1940, Özel Ticaret, s.13.

[13] İtalyan menşeli Ansoldu firmasıyla 31.10.1946 tarihinde imzalanan sözleşme ile 5400 gros tonluk altı adet yük gemisi ve 2300 gros tonluk iki adet yolcu gemisinin siparişi verilmiştir. Hollandalılar ile 19.12.1946 tarihinde, değeri 8.378.085 lira olan 1150 yolcu kapasiteli 6 adet şehir hattı gemisi sözleşmesi imzalanmıştır. İsviçrelilerle ise toplam bedeli 7.704.998 İsveç kronu olan, 4370 gros tonluk iki adet yük gemisi sözleşmesi imzalanmıştır. Amerika'daki özel bir firmadan, değeri 3.175.844 lira olan Meksiko isimli 7200 gros tonluk bir yolcu gemisi satın alınmıştır. Yine Amerika'da bulunan Maritime Komisyonu ile 24.12.1946 tarihinde bir sözleşme imzalanarak bedeli 10,500,598 lira olan 6 gemi satın alınmıştır. **B.C.A**., 030.10.00.00.14.81.1.3.

[14] Bu 6.5 milyon lira; 6 adet yarım portik rıhtım vinci, 2 adet köprülü vinç, 2 adet seyyar silo ve ayrıca 2 adet sabit silo, 2 adet transbordör ve elavatör, ve saatte 250 ton kapasitesinde iki adet Bunker verme gemisi için ayrılmıştır. Sözleşmenin imzalanmasını takiben, Rıhtım mesafesi 370 metre tüllük ve 39.000 m^2 lik bir sahanın istimlak işlerine hemen başlanılmıştır. **B.C.A**., 030.10.00.00.14.81.1.3.

mekanik vasıtalarla yapmak için mevcut rıhtım, ambar ve antrepoların oluşturulması çalışmalarına başlanılmıştır.[15] İlaveten mevcut tersanelerin, günün ihtiyaçlarına cevap veremediği ve istenilen ölçü ve hacimde gemi yapma kabiliyetine sahip olmamaları nedeniyle bu iş yerlerinin eksikliklerinin tamamlanması ve kapasitelerinin artırılması için hem yerli hem de yabancı firmalarla sıkı temaslar başlatılmıştır. Diğer yandan gün geçtikçe artan deniz ticaret filosunun havuzlama ihtiyacını karşılamak için Haliç'te mevcut olan üç kuru havuza ilaveten bir havuz daha yapılması kararlaştırılmıştır.[16] Ayrıca armatörlere sorunlarını ve isteklerini dile getirebilecekleri ortam sağlanmıştır.[17] Özellikle armatörlerin, ihtiyaç duydukları ucuz faizli ve uzun süreli kredi temini konusundaki istekleri nedeniyle, Ulaştırma Bakanlığı, bir Kredi Maritime Bankası kurulması

---

[15] İstanbul Limanının muhtelif yerlerinde 17.000 m² genişliğindeki alanda 7 ambar ve antrepo yapılmış ve faaliyete geçirilmiştir. Muhtelif limanlar için modern ve mekanik vasıtaların alınması için de gerekli siparişlere girişilmiştir. Bu maksatla sipariş edilen seyyar vinç, motorlu araba ve istif makineleri teslim alınmış ve bunlar hizmet vermeye başlamıştır. Bunlara ilaveten maçuna, vinç ve birizman gibi mekanik cihazlar içinde siparişlerin verilmiştir. **B.C.A**., 030.10.00.00.14.81.1.4.

[16] Bu amaçla Haliçteki mevcut havuzların yanına, 85 metre boyunda, 17 metre derinliğinde ve bedeli 1.200.000 liraya mal olan bir kuru havuz tesisinin yapımına başlanılmıştır. Bu inşaat ve mevcut tersanelerin geliştirilmesi için deniz sanayinde ileri gitmiş memleketlerin ihtisaslarından ve desteklerinden yararlanılmıştır. **B.C.A**., 030.10.00.00.14.81.1.4.

[17] Armatörler, mevcut gemi filosunun artırılması amacıyla kendileri tarafından satın alınacak gemilerin ipotek edilmesi karşılığında hükümet kefaletinin sağlanması isteğinde bulunmuşlardır. Sonrasında ise Armatörlere yabacı ülkelerle aralarındaki gemi alımlarında Hükümet kefaleti Maliye Bakanlığınca kabul edilmiştir. **B.C.A**., 030.10.00.00.14.81.1.24. Armatörler; satın alınacak gemilerden elde edilecek kazançlardan hükümetçe belirli bir müddet kazanç vergisi alınmaması ve batan vapurların değerlerini aşan sigorta pirim ödemelerinden alınmakta olan kazanç vergisinden vazgeçilmesi dileklerinde bulunmuşlardır. Bakanlık bu konuda böyle bir muaflığa gidilmesi ya da en azından vergi yükünün hafifletilmesi yönündeki görüşlerini Başbakanlığa bildirmiştir. **B.C.A**., 030.10.00.00.14.81.1.25. Ayrıca armatörler, Devlet Denizyolları ile aralarındaki çalışma alanlarını birbirinden ayıran ve iç sularda bu idare ile armatörler arasında dağıtım ve taksim yapan 2239 sayılı kanunun değiştirilmesini ve kendilerine bu günkünden daha fazla çalışma imkanının verilmesi konusunda da taleplerde bulunmuşlardır. Ancak bu talepleri bakanlıkça uygun görülmemiştir. **B.C.A**., 030.10.00.00.14.81.1.26.

amacıyla etüt çalışmalarına başlamış ve Türkiye Emlak Kredi Bankası'na bir Kredi Maritime şubesi ilavesi için kanun projesi hazırlamıştır.[18]

1946-1952 yılları arasında denizciliğe büyük önem verildiği, Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü'nün ihtiyaçlarını karşılamak için 140.000.000 liralık bir bütçenin ayrılmış olmasından da anlaşılmaktadır.[19] Ayrılan bu bütçenin 76.000.000 liralık kısmı ise sadece denizcilik alanında gerçekleştirilecek faaliyetler için harcanmıştır.[20] Ayrılan76.000.000 liralık bütçenin 52.750.000 lirası ile 6 adet büyük tipte yolcu-yük gemisi, 4 adet orta tipte yolcu-yük gemisi, 2 adet küçük tipte yolcu-yük gemisi, 6 adet yük gemisi, 4 adet büyük tipte şehir hattı gemisi, 6 adet orta tipte şehir hattı gemisi, 2 adet küçük tipte şehir hattı gemisi, 1 adet açık deniz kurtarma gemisi, 1 adet tarak gemisi ve 1 adet ağır vinçli gemi olmak üzere 33 geminin alınması planlanmıştır. Geri kalan 23.250.000 lira ise liman ve fabrika teçhizatı için sarf edilmek üzere ayrılmıştır.[21] Bütçenin dağılımına ilişkin veriler Tablo 1'de gösterilmiştir.

---

[18] **B.C.A**.,030.10.00.00.14.81.1.27.

[19] Kararlar Müdürlüğünün 3/5179 sayılı kararında; Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü ihtiyaçları için gelecek yıllara geçici yüklenmelere girişilecek işlere ait 140.000.000 liralık programın onanması hakkındaki Ulaştırma Bakanlığının 20.12.1946 tarihli ve 70700/54/13368 sayılı yazısı, Bakanlar Kurulunca 02.01.1947 tarihli toplantıda incelenerek kabul edilmiştir. **B.C.A**.,030.10.00.00.14.81.1.10.

[20] Başbakanlık Muamelat Umum Müdürlüğü'nün 3/5179 sayılı kararından, Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğünün ihtiyaçları için gelecek yıllara geçici yüklenmelere girişilecek işlere ait olmak üzere 41 milyon liralık programın Bakanlar Kurulunun 12.07.1946 tarihli ve 28.280.000 liralık programın ise 21.11.1946 tarihli kararlar ile onanmış olduğu anlaşılmaktadır. İlaveten Devlet Deniz Yolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Kanununa bağlı A işaretli cetvelin 14'üncü (Deniz ve kara taşıtları ve fabrika ve atölyeler giderleri) bölümünün 2'nci (Yapma, onarma ve satın alma) maddesine 10.000.000 lira ek ödenek vermiştir. Böylece toplamda 76.000.000 liralık bütçenin onaylandığı görülmektedir. **B.C.A**., 030.10.00.00.14.81.1.8.

[21] **B.C.A**., 030.10.00.00.14.81.1.12.

Tablo 1. 1946-1952 yılları arasında denizcilik alanında gerçekleştirilecek faaliyetlere ayrılan bütçenin dağılımı

Yıllar	Yapılacak İşler	TEDİYE		
		Harici	Dahili	TOPLAM
1946	Gemi-Fabrika-Liman	8.000.000	4.000.000	12.000.000
1947	Gemi-Fabrika-Liman	8.650.000	3.350.000	12.000.000
1948	Gemi-Fabrika-Liman	8.750.000	3.250.000	12.000.000
1949	Gemi	12.000.000	-	12.000.000
1950	Gemi	12.000.000	-	12.000.000
1951	Gemi	12.000.000	-	12.000.000
1952	Gemi	4.000.000	-	4.000.000
	TOPLAM	**65.400.000**	**10.600.000**	**76.000.000**

Kaynak: **B.C.A**., 030.10.00.00.14.81.1.12.

Bu dönemde Trabzon Limanı'nın inşası yönünde önemli adımlar atılmıştır. 1944 yılında inşaatına başlanması kararı alınan[22] Trabzon Limanı ile ilgili bir maket hazırlanarak Nafia sergisinde Trabzon halkının beğenisine sunulmuştur.[23] Daha sonra Bayındırlık Bakanlığı ile R.A.R. Türk Ltd. Şirketi arasında 03.11.1945 tarihinde 6.867.000 liralık Trabzon Liman İnşaatı ve bu inşaata gerekli malzemenin getirilmesi hakkında sözleşme imzalanmıştır.[24] Bu kararın alınmış olmasına rağmen, öncelikle inşaat için gerekli olan makine, alet, edevat ve araçların temin edilmesi gerekliliğiyle inşaata hemen başlanılamamıştır.[25]

[22] **Halk Gazetesi**, 25.12.1944. Münakalat Vekâleti, Trabzon Limanı inşası için 1944 yılı bütçesine eski liman yerinin ıslahı için sarf edilmek üzere bir milyon liralık ödenek koymuştur. **Halk Gazetesi**, 17.03.1944.

[23] **Halk Gazetesi**, 05.05.1944.

[24] **B.C.A**.,030.11.1.00.193.21.16.

[25] Bu malzemelerin temin usulü olarak; pazarlık usulünün uygulanması ise Bayındırlık ve Maliye Bakanlıklarınca önerilmiş olup 03.10.1945 tarihli Bakanlar Kurulunda da uygun bulunarak dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından kabul edilmiştir. **B.C.A**.,030.11.1.00.193.21.16.

Limanın inşaatı 08.07.1946 tarihinde dönemin Dışişleri Bakanı Hasan Saka ve Bayındırlık Bakanı Sırrı Day'ın da hazır bulundukları temel atma töreni ile başlamıştır.[26] Başlangıçta 6.867.000 liraya ihale edilen Trabzon Liman inşaatı bedeli; daha sonra müteahhit tarafından ileri sürülen nedenlerin[27] haklı bulunması üzerine 09.09.1947 tarihinde sözleşmede değişiklik yapılarak, sözleşme bedeli 10.000.000 liraya yükseltilmiştir.[28] Bayındırlık Bakanlığı tarafından yurt dışından satın alınan ve Liman için kullanılacak malzeme ve inşaat makineleri ise ancak 1948 yılında Trabzon'a getirilmiştir.[29]

Denizcilik alanında yapılan bu yatırımların rakamlara yansıması incelendiğinde Türkiye'nin genel ithalat ve ihracat oranının her geçen yıl arttığı dolayısıyla ülkenin ekonomik olarak toparlanma sürecine girdiği görülmektedir. Özellikle II. Dünya Savaşının sona erdiği 1946 yılı itibari ile 432.094.460 bin lira olan genel ihracat miktarı[30] 1950 yılına gelindiğinde1.7 kat artarak 737.586.635 bin lira seviyesine ulaşmıştır.[31] Trabzon Limanı'nın 1944 ve 1945 yıllarındaki ihracat oranları incelendiğinde ise savaş yılları olması nedeniyle limandan yapılan ihracatın

---

[26] **Yeniyol Gazetesi**, Sayı: 2296, 06.07.1946.

[27] Müteahhit; sözleşmenin imzalandığı tarihte bedeli 2 milyon lira olarak belirlenen makinaların fiyatlarının sözleşmenin imza edilmesinden sonra dış memleketlerde başlayan grevler ve diğer olaylardan etkilenerek %25 oranında artış gösterdiği bu nedenle bu makinalar için ödenecek bedelin 2.5 milyon liraya mal olduğunu ileri sürmüştür. Yine müteahhit alınacak makinalar için ödenen bedelin 7 Eylül 1946 tarihinde yapılan para ayarlaması kararından da etkilendiğini ve %44 zam yapılmış olması sebebiyle son bedellin 4 milyon lira olmasını istemiştir. Ayrıca İstanbul'a gelen makinelerin Trabzon'a nakillerinde her zaman vasıta bulunamaması ve hususi vasıtalarla taşınmaları halinde gerek nakliye ve gerekse sigorta ücretlerinin çok yüksek olması ve kış aylarında Karadeniz gibi sert bir denizde Trabzon gibi uzak ve açık bir limanda karaya çıkarılmalarının bazı durumlarda imkansız olduğu, bu olaylar nedeniyle meydana gelen bu farkın kendi sermayesiyle karşılamakta zorluk çektiğini ifade eden taleplerde bulunmuştur. **B.C.A**., 030.11.1.00.193.21.16.

[28] **B.C.A**., 030.11.1.00.193.21.16.

[29] **B.C.A.**, 030.01/83.522.7, 22.12.1948.

[30] **TÜİK.**, Dış Ticaret Yıllık İstatistik, 1946 ve 1946 Aralık Aylığı, Kısım 1, Özel Ticaret, s.35.

[31] **TÜİK.**, Dış Ticaret Yıllık İstatistik, 1946 ve 1946 Aralık Aylığı, Kısım 1, Özel Ticaret, s.21.

neredeyse sıfırlandığı, ancak savaşın bitmesiyle 1946 yılı ve sonrasında 11.6 katlık bir artışla ciddi bir toparlanma sürecine girdiği Tablo 2'den anlaşılmaktadır.

Tablo 2. Türkiye'nin genel ithalat ve ihracatı içerisinde Trabzon Limanı (1940-1950)

Yıllar	Trabzon Limanı'ndan Yapılan (bin lira)		Türkiye'nin Genel (bin lira)	
	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
1940	66.108	1.904.124	68.922.708	111.446.486
1941	58.528	1.993.924	74.815.069	123.080.868
1942	5.106	1.505.508	147.713.229	165.034.422
1943	2.774	1.523.567	203.045.170	257.151.661
1944	2.480	189.735	164.944.863	232.530.350
1945	11.945	188.050	126.166.357	218.928.951
1946	19.968	2.203.912	223.931.229	432.094.460
1947	596.871	890.525	685.003.317	625.243.952
1948	397.158	739.866	770.148.535	551.038.451
1949	336.108	3.892.442	812.616.402	693.910.259
1950	1.856.869	5.188.914	799.859.127	737.586.635

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri[32]

Sonraki yıllarda 1936 ve 1940 yılları arasındaki seviye yakalanamamış olsa da 1940-1945 bunalımının 50'li yıllara gelindiğinde yavaş yavaş atlatıldığı Karadeniz Bölgesi limanlarına giriş çıkış yapan yabancı gemi sayılarından da anlaşılmaktadır. Giriş çıkış yapan yabancı gemi sayıları incelendiğinde; 1936 yılında 450[33], 1940 yılında 53[34], 1945 yılında 3[35], 1950 yılında 77[36] ve 1952 yılında 192[37] geminin giriş-çıkış yaptığı tespit

[32] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1950 ve 1950 Aralık Aylığı, Kısım 1, Özel Ticaret, s.21.

[33] **TÜİK.**, Küçük İstatistik Yıllığı, 1940-1941, Neşriyat No:192, Cilt:4, s.317.

[34] **TÜİK.**, Küçük İstatistik Yıllığı, 1940-1941, Neşriyat No:192, Cilt:4, s.317.

[35] **TÜİK.**, İstatistik Yıllığı, 1948, Yayın No:285, Cilt:16, s.585.

[36] **TÜİK.**, Küçük İstatistik Yıllığı, 1951, No:343, s.395.

[37] **TÜİK.**, İstatistik Yıllığı, 1953, Yayın No:360, Cilt: 21, s. 481.

edilmiştir. Belirtilen dönemler içerisinde Karadeniz Bölgesi limanlarına daha çok Yunan, Alman, İtalyan, İngiliz ve Amerikan menşeili gemilerin uğradığı Tablo 3'den anlaşılmaktadır. Trabzon Limanının inşaatının devam ettiği 1946-1952 yılları arasında ise; 1948 ve 1949 yılında 2, 1950 yılında 9, 1951 yılında 5 ve son olarak 1952 yılında 24 adet yabancı geminin Trabzon Limanı ile ticari faaliyette bulunduğu tespit edilmiştir.[38]

Tablo 3. Karadeniz Limanlara Giriş-Çıkış Yapan Yabancı Gemi Sayıları

Yıllar	Karadeniz Limanları'na Giriş-Çıkış Yapan Yabancı Gemi Sayıları								
	İtalya	İngiltere	Yunanistan	Almanya	İsveç	Amerika	Norveç	Yugoslovya	Mısır
1936	69	55	191	90	15	4	4	9	3
1937	66	58	138	73	0	4	2	5	9
1938	44	41	149	122	33	4	0	24	5
1939	56	48	136	64	1	0	3	6	10
1940	4	1	28	10	0	0	0	2	1
1941	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1942	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1943	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1944	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1945	0	0	0	0	0	3	0	0	0
1946	2	0	27	0	3	2	2	6	8
1947	5	5	17	0	5	4	3	1	1
1948	3	2	5	0	2	2	8	1	1
1949	9	3	3	0	9	5	3	0	1
1950	15	4	4	6	12	3	4	1	0
1951	14	3	8	5	16	2	0	7	0
1952	39	2	13	28	42	2	9	0	1

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri[39]

[38] **TÜİK.**, İstatistik Yıllığı, 1953, Yayın No:360, Cilt: 21, s. 487.

[39] **TÜİK.**, İstatistik Yıllığı, 1940-1941, Neşriyat No:194, Cilt:12, s.599; **TÜİK.**, İstatistik Yıllığı, 1948, Yayın No:285, Cilt:16, s.586; **TÜİK.**, İstatistik Yıllığı, 1953, Yayın No:360, Cilt:21, s.482.

Yerli gemilerin faaliyetlerinde ise yabancı gemilerin aksine II. Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılından itibaren bir azalma söz konusudur. 1936 yılında 38.360, 1940 yılında 34.284 geminin giriş-çıkış yaptığı Karadeniz Bölgesi limanlarındaki yerli gemilerin sayısı[40]; 1945 yılında 26.275, 1950 yılında 23.866 ve 1952 yılında 19.043 adete kadar gerilemiştir.[41] Karadeniz bölgesi limanlarına giriş-çıkış yapan yerli gemi sayısının yıldan yıla azalmasına rağmen, Trabzon Limanı'nın yerli gemi ticareti hacminde bir değişmenin olmadığı ve % 9.2'lik konumunu koruduğu görülmüştür.

1950-1960 dönemi sanayileşme politikalarında devletçilik anlayışının terk edilip liberalizmin benimsendiği yıllar olarak bilinmektedir. Bu düşünce içerisindeki Menderes Hükümeti'nin denizcilik alanında gerçekleştirdiği en önemli icraat; 1 Mart 1952 tarihinde "Denizcilik Bankası Türk Anonim Ortaklığı"nı kurmasıdır. Böylece 1944 yılında kurulan "Devlet Denizyolları ve Liman İşletmeleri Umum Müdürlüğü" bünyesindeki tüm faaliyetler Denizcilik Bankası'na devredilmiştir.[42]

1945-1950 yılları daha çok gemi alımlarının önemsenip gerçekleştirildiği yıllar olurken, Denizcilik Bankası'nın kurulmasından sonra 1960 yılına kadar olan süreç tersanelerin modernize edildiği ve gemi inşalarının gerçekleştirildiği yıllar olmuştur.[43] 1952-1955 yılları arasında tersanelerin yenilenmesi amacıyla toplam 59 milyon liralık yatırım yapılmıştır.[44] Tüm limanların Denizcilik Bankası'na devredildiği bu süreçte Trabzon Limanı'nın devri 05.06.1954 tarihinde gerçekleşmiştir.

Demokrat Parti döneminde Trabzon Limanı'nın inşaatının tamamlanması ve ıslah edilmesi çalışmalarına öncelik verilmiş ve limanın inşası

---

[40] **TÜİK.**, İstatistik Yıllığı, 1940-1941, Neşriyat No:194, Cilt:12, s.600.

[41] **TÜİK.**, İstatistik Yıllığı, 1953, Yayın No:360, Cilt:21, s.481.

[42] Mehmet Çevik vd., "Demokrat Parti İktidarının İlk Yıllarında Deniz İşletmeciliği ve Gemi İnşa Sanayisine Genel Bir Bakış (1950-1955)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 7/3, 2014, 303.

[43] **B.C.A.**, 030.01/108.680.4.

[44] Çevik, a.g.m., s. 303.

1953 yılında tamamlanarak 25.06.1954 tarihinde işletmeye açılmıştır.[45] Dönemin şartlarına göre bir değerlendirme yapıldığında fırtınalı havalarda dahi 20 gemiyi barındırabilecek özellikte inşa edilen Trabzon Limanı'nın modern bir liman olduğu söylenebilir. Yıllık 400.000 ton iş hacmine cevap verebilecek kapasitede olan Liman, aynı anda 3-4 geminin yanaştığı ve 4 geminin barınabildiği bir alana sahipti.[46] Liman için 1954 yılı sonuna kadar toplam harcanan para 23.543.000 liradır.[47] Ayrıca bu dönemde Trabzon Limanı için gümrük, işletme, ambar binaları ile liman sahasının parke kaplaması işleri de yapılmış olup[48] tüm bu işleri Fazıl İ. Verdi ve Mahdumları firması yürütmüş ve 1958 yılında da tamamlamıştır.[49] 1960 yılına gelindiğinde Trabzon Limanı Doğu Karadeniz Bölgesinin Samsundan sonra ikinci büyük limanı hâline getirilmiştir.[50]

---

[45] **Doğu Gazetesi**, Sayı:7, 20.09.1954; **1973 Trabzon İl Yıllığı**, s.263.

[46] **Yeniyol Gazetesi**, 26.01.1952.

[47] **B.C.A**., 030.01/94.586.10.

[48] Trabzon Limanı Gümrük ve İşletme binası, ambar binası ve teferruatı inşaatı hakkında, Nafia Vekaleti ile Müteahhit Fazıl İ.VERDİ ve mahdumları firması arasında imzalanan 06.06.1954 tarihli sözleşme; Devlet Şurası Umumi Heyetinin 21.11.1955 tarih ve 55/378-374 sayılı mütalaasına binaen, 4353 sayılı Kanunun 31'inci maddesi gereğince uygun görülmüştür. **B.C.A**., 030.11.1.00.256.11.7.

[49] **B.C.A**., 030.11.1.00.256.11.7.

[50] 1960 yılına kadar Trabzon'da en çok tercih edilen ulaşım aracı vapurdur. 1951 yılında vapurla Samsun'a 21.079, Trabzon'a 22.150 yolcu gelmiştir. 1951 yılı içerisinde Trabzon Limanı'ndan vapurla giden yolcu sayısı ise 31.711 kişidir. **Çaykara Gazetesi**, Sayı: 689, 17.01.1955. 1956 yılına kadar Trabzon Limanı'na haftada üç vapur gelmiştir. 1956 yılı şubat ayında Trabzon Valisi Muhlis Babaoğlu, Ankara'da Denizcilik Bankası Umum Müdürü ile temasları sonucu, limana bir haftada dört vapurun gelmesi kararlaştırılmıştır. **Doğu Gazetesi**, Sayı: 451, 21.02.1956. Trabzon-Rize-Giresun arasındaki kısa mesafelerde ise Deniz Bank tarafından çalıştırılan Sürat Postaları adlı vapurlarla yolcu taşınmıştır. Bu araçlar haftada bir Trabzon'a geliyor buradan Rize'ye geçtikten sonra Trabzon Limanı'na uğramadan direkt Giresun'a gidiyorlardı. 1957 yılında Sürat Postaları'nın tarifesinde değişiklik yapılarak Rize dönüşü Trabzon Limanı'na uğramaları kararı alınmıştır. **Hâkimiyet Gazetesi**, Sayı: 219, 19.03.1957.

1950-1960 yılları arası ticari faaliyetler incelendiğinde; 1950 yıllında toplam 737.586.635 lira[51] olan Türkiye'nin genel ihracatının5.188.914 liralık[52] kısmı, 1955 yılında 877.370.199 lira[53] olan genel ihracatın 33.392.658 liralık[54] kısmı ve son olarak 1960 yılında 2.158.466.541 lira[55] olan genel ihracatın ise 59.322.072 liralık[56] kısmı Trabzon Limanı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bahsedilen süreçte Trabzon Limanı'ndan yapılan ihracat miktarları kendi içerisinde karşılaştırıldığında, aradaki bazı yıllarda azalışlar gözlemlense de benzer durum ülkenin genel ihracatı için de söz konusudur. İthalat oranlarına bakıldığında ise 1950 yılında Türkiye'nin 799.859.127 lira[57] olan genel ithalatının 1.856.869 liralık[58] kısmı, 1955 yılında 1.393.383.610 lira[59] olan ithalatın 15.263.631 liralık[60] kısmı ve 1960 yılında 2.161.854.948 lira[61] olan ithalatın ise 9.071.340 liralık[62] kısmının yine Trabzon Limanı üzerinden yapıldığı Tablo 4'den anlaşılmaktadır.

[51] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Seri:1, Özel Ticaret, s.22.
[52] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1950, Kısım 1, Özel Ticaret, s.61.
[53] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1956, Kısım 1, Özel Ticaret, s.24.
[54] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1955, Kısım 3, Özel Ticaret, s.13.
[55] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Seri:1, Özel Ticaret, s.24.
[56] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Kısım 3, Özel Ticaret, s.10.
[57] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Seri:1, Özel Ticaret, s.22.
[58] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1950, Kısım 1, Özel Ticaret, s.61.
[59] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1956, Kısım 1, Özel Ticaret, s.24.
[60] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1955, Kısım 3, Özel Ticaret, s.13.
[61] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Seri:1, Özel Ticaret, s.24.
[62] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Kısım 3, Özel Ticaret, s.10.

Tablo 4. Türkiye'nin genel ithalat ve ihracatı içerisinde Trabzon Limanı (1950-1960)

Yıllar	Trabzon Limanı'ndan Yapılan (bin lira)		Türkiye'nin Genel (bin lira)	
	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
1950	1.856.869	5.188.914	799.859.127	737.586.635
1951	1.071.923	4.971.497	1.125.839.687	879.429.240
1952	4.164.199	13.362.977	1.556.575.265	1.016.158.436
1953	8.114.544	30.316.578	1.491.092.815	1.108.971.480
1954	4.009.786	20.074.184	1.339.403.680	937.786.741
1955	15.263.631	33.392.658	1.393.383.610	877.370.199
1956	7.326.708	16.563.082	1.140.552.686	853.971.668
1957	21.656.149	33.790.382	1.111.950.740	966.607.724
1958	4.588.659	14.461.091	882.274.903	692.357.960
1959	2.363.583	30.873.399	1.315.949.634	990.635.986
1960	9.071.340	59.322.072	2.161.854.948	2.158.466.541

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri[63]

Bu dönemde Trabzon Liman'ı üzerinden ithal ve ihraç edilen ürünler sınıflandığında ise en fazla ithal edilen ürünler; makineler, mevadı hayvaniye ve mamulâtı, zehair, hububat ve bunların müstahsalâtı, gübreler ve hububat olurken en fazla ihraç edilen ürünler ise; meyveler, yağlar, tütün tömbeki ve pamuk gibi ürünler olmuştur.[64]

[63] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1955, Kısım 3, Özel Ticaret, s.5-13; **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1959, Kısım 3, Özel Ticaret, s.5-10; **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1961, Kısım 3, Özel Ticaret, s.5-11.

[64] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1950, Kısım 3, Özel Ticaret, s.21-34; **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1954, Kısım 3, Özel Ticaret, s.21-32; **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1956, Kısım 3, Özel Ticaret, s.4-17; TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1959, Kısım 3, Özel Ticaret, s.18-36; TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Kısım 3, Özel Ticaret, s.17-28.

1960-1980 Döneminde Trabzon Limanı'nın Ülke Ekonomisindeki Yeri

1960'lı yıllara gelindiğinde İran transit ticaretinde önemli bir merkez olarak görülen Trabzon Limanı'nı modernleştirilmesi için CENTO Paktı[65] çerçevesinde 1961-1964 yılları arasında Birleşik Krallık Hükümeti tarafından Trabzon Limanı'nın yükleme-boşaltma vasıtaları ile donatılması projesi kapsamında birçok bağış yapılmıştır.[66] Bu kapsamda ilk olarak Conveyanor Fork Truckz Ltd. şirketi tarafından 15.02.1961 tarihinde Lancestrian adlı gemi ile 2 adet elektrikli seyyar vinç, 1 adet Conveyancer tipi istif vinci ve bu vinçlere ait yedek parçalar getirilmiştir. İkinci olarak ise Stothert and Pitt Ltd. şirketi tarafından 21.03.1962 tarihinde Cavalio adlı gemi ile 2 adet 3 tonluk elektrikle çalışan portal vinç, bu vinçler için kurşunlu boyalar, yedek parçalar ve son olarak da Willam Goodacre Ltd. şirketi tarafından 30.10.1964 tarihinde yine Lancestrian adlı gemi ile 2 adet Goodacre-Bernard tipi kömür taşıma grabı ve yedek parçaları getirilmiştir. Bayındırlık Bakanlığı'nın talebi üzerine bağış yolu ile Trabzon'a getirilen bu vasıtalar, her türlü vergi ve resimden muaf tutulmuşlardır. İngiltere'nin desteği ile Trabzon Limanı'na kurulan yükleme-boşaltma tesisleri, 23.07.1963 tarihinde yapılan törenle hizmete açılmıştır. Törende konuşma yapan CENTO Genel Sekreteri Dr. Khalatbary konuşmasında; İran ve Türkiye arasında Atatürk ve Rıza Pehlevi ile başlayan transit ticaretini geliştirme projesi kapsamında, Türkiye, İran ve İngiltere'nin işbirliği ve karşılıklı yardımları ile ulaştırma alanında tamamlanan ilk CENTO projesi olduğunu ifade etmiştir.[67]

---

[65] Irak'ın 24 Mart 1959'da çekilmesiyle merkezi Ankara'ya taşınan Bağdat Paktı'nın adının, 21 Ağustos 1959'da CENTO (Central Treaty Organization, Merkezi Antlaşma Teşkilatı) olarak değiştirilmesi ile oluşmuştur. Pakt bu yeni adıyla bu tarihten itibaren ekonomik, kültürel ve teknik işbirliği alanlarına yönelmiştir. 1979 öncesi İran'ın sonra da Pakistan'ın çekilmesiyle varlığı sona ermiştir. wikipedia.org/wiki/CENTO

[66] **B.C.A**., 030.18.1/160.24.5; **B.C.A**., 030.18.1/160.32.9; **CS (Cumhuriyet Senatosu) Tutanakları**, Cilt: 18, B:14, 01.02.1964, s.396.

[67] **Yeniyol Gazetesi**, 26.07.1963.

CENTO tarafından Trabzon Limanı büyük vinçlerle donatılmış olmasına rağmen limanın ticari hacmini ortaya koymak için yıl bazında ve kendi içinde bir değerlendirme yapıldığında; 1970 yılına kadar bir gelişmenin olmadığı, 1970-1980 arası dönemde ise ihracat oranının genel olarak arttığı Grafik 1'den anlaşılmaktadır. Ancak limanın ticari hacmi Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında; 1960 yıllında toplam 2.158.466.541lira olan Türkiye'nin genel ihracatının 59.322.072 liralık yani % 2.7'lik kısmı, 1965 yıllında toplam 4.173.642.857 lira[68] olan Türkiye'nin genel ihracatının 90.025.412 liralık[69] yani %2.1'lik kısmı, 1970 yılında toplam 6.407.703.371 lira olan Türkiye'nin genel ihracatının 67.616.988 liralık yani %1'lik kısmı, 1975 yılında toplam 20.075.053.642 lira olan Türkiye'nin genel ihracatının 179.639.133 liralık yani % 0.89'luk kısmı ve son olarak 1980 yılında toplam 221.498.145.000 lira olan Türkiye'nin genel ihracatının 1.743.751.000 liralık yani % 0.78'lik kısmı Trabzon Limanı üzerinden gerçekleştirilmiştir.[70] Verilere ait oranlar, her 5 yıllık periyotta limanın ticaret hacminin giderek azaldığını göstermektedir. Bunun en büyük nedeni ise; tuna yolunun demir perde gerisinde kalması, Sovyetlerin Batum yolu vasıtasıyla güçlü bir rakip olması, yeni kara yollarının açılması ve motorlu vasıtalarının getirilmesi ile nakliyatın kara yoluna kayması olarak görülmektedir.[71]

[68] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1965-1966, Seri 1, Özel Ticaret, s.20.

[69] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1965, Seri 3, Özel Ticaret, s.16.

[70] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1980, Madde ve Ülkelere Göre İthalat ve İhracat, s.21.

[71] 1967 Trabzon İl Yıllığı

Grafik 1. 1960-1980 yılları arasında Trabzon Limanından gerçekleştirilen ihracat miktarı

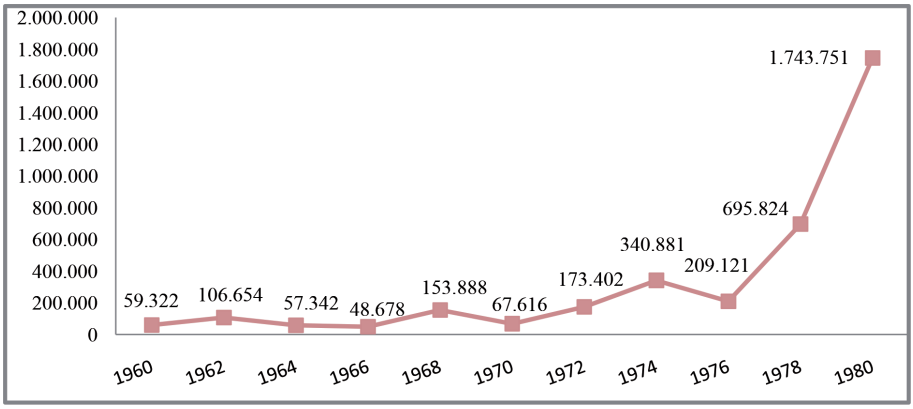

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri[72]

Trabzon Limanı'nın 1970 yılı sonrasında kendi içerisindeki ticari hacminde yaşanan gelişmenin en önemli nedeni olarak; Ulaştırma Bakanlığı tarafından hazırlanan "Trabzon Liman Tüzüğü"[73] nün 16.07.1970 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kabul edilmiş olması ve daha profesyonel bir anlayışla yönetilmeye başlanmasıdır.[74] Ayrıca Irak ile gerginlik yaşayan CENTO üyesi ülkelerin Basra Körfezi'ndeki limanları istediği gibi kullanamaması ve bu nedenle İran transit taşıma-

[72] **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1962, Seri 3, Özel Ticaret, s.9; **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1964, Seri 3, Özel Ticaret, s.15; **TÜİK.**, Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1978, Madde ve Ülkelere Göre Dışalım ve Dışsatım, s.78; TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1980, Madde ve Ülkelere Göre İthalat ve İhracat, s.72.

[73] Bu tüzük; "Trabzon Liman Sınırı", "Limanda Gemilerin Bağlama, Yanaşma ve Demirleme Yerleri", "Tehlikeli Maddelerin Taşınması", "Limanda Seyir Emniyeti", "Limanda Disiplin", "Sağlık, Emniyet ve Gümrük İşleri" ve "Çeşitli Hükümler" başlıkları altında 6 bölüm halinde hazırlanmış kapsamlı bir çalışmadır. **B.C.A.**, 030.18.01.02/253.49.15. Trabzon Limanının sınırları; "enlemi:41° 00' 15" K, boylamı: 39° 39' 28" D. olan Hacıbeşir Deresi ağzı ile enlemi: 41° 00' 45" K, boylamı: 39° 48' 07" D. mevkiindeki Hopsi burnundan hakiki kuzey istikametine çizilen birer millik varsayılan hatlar ile bu hatların uçlarını birleştirdiği varsayılan hattın iç kısmında kalan deniz sahası" olarak belirlenmiş olup İç Liman, Küçük Liman ve Dış Liman olarak adlandırılan 3 kısma ayrılarak tüzük içerisinde çizilerek verilmiştir. **B.C.A.**, 030.18.01.02/253.49.15.2.

[74] **B.C.A.**, 030.18.01.02/253.49.15.1.

cılığını Trabzon Limanı üzerinden yapmayı tercih etmeleri de bir diğer önemli etken olmuştur.[75]

Bu yıllar arasında Trabzon Limanı'nda en fazla ithal edilen ürünler sırasıyla; hububat, akaryakıt, kömür, gübre, çimento ve makineler ve aksamları olurken, en fazla ihraç edilen ürünler ise; fındık, tütün ve mamulleri, madenler, çay, yağ, meyve ve kuru deri gibi ürünler olmuştur.[76] İlin ihraç mallarının başında gelen fındık; iç fındık ve kabuklu fındık olmak üzere iki şekilde ihraç edilmekteydi. Üretilen fındığın %85' i dış ülkelere ihraç edilmekte olup, en fazla ihraç edildiği ülkeler ise sırasıyla; B. Almanya, Sovyet Rusya, B. Amerika, Çekoslovakya, Macaristan ve Polonya idi.[77]

1970'li yılların ortalarına gelindiğinde tüm iyileştirme çalışmalarına rağmen Liman'ın halen istenen kapasiteye ulaşamamış olduğu Trabzon Limanı'nın durumu ile ilgili 14.02.1975 tarihinde verilen önergeden de anlaşılmaktadır. Trabzon Milletvekili Mehmet Özgür tarafından Trabzon Limanı'nın durumu ile ilgili verilen önergede, Trabzon'dan 1974 yılında başlayan İran transit nakliyatının devam ettiği ancak belli başlı sorunların halen yaşanmakta olduğu vurgulanmaktadır.[78] Özellikle liman kapasitesinin yetersizliği üzerinde durulan önergede, limanın yıllık yükleme-boşaltma kapasitesinin 500 bin ton olduğu ve bu kapasiteyle İran'a yapılması planlanan 700 bin tonluk ihracata cevap veremeyeceği belirtilmektedir.

Gittikçe artması beklenen ticaret hacmi dikkate alındığında ileriki yıllarda ihtiyaca cevap veremeyeceği açık olan limanla ilgili son çalışma

---

[75] İran ve Türkiye arasında 10.12.1951 tarihinde kabul edilen transit anlaşması 1954 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşmayla İran'ın tüm transit nakliyatı Trabzon ve İskenderun limanlarından yapılacaktı. **Çaykara Gazetesi**, 14.01.1954. Anlaşma Tahran'da imzalanmıştı ve iki ülke arasında yolcu ve mal nakliyatını kolaylaştırmayı ve çoğaltmayı amaçlıyordu. Bu anlaşma ve ekleri 5847 numaralı Kanunla kabul edilmiştir. **Çaykara Gazetesi**, 15.11.1955.

[76] **Trabzon İl Yıllığı,** 1967, 136-138.

[77] **Trabzon İl Yıllığı**, 1973, 221.

[78] Mehmet Özgür, önergesini Bayındırlık Bakanı Vefa Tanır'ın yazılı cevaplandırmasını istemiştir. **MM Tutanakları**, B:56, O:1, 26.03.1975, s.225.

ise limanın tekrar genişletilmesi için verilen önergedir. Bu önerge kapsamında Trabzon Limanı'nın genişletilmesi için gerekli etütler yapılmış, fizibilite raporu tamamlanmış ve hatta keşif bedeli olarak 130.000.000 lira olan bir ön proje dahi hazırlanmıştır. Ancak belirlenen yatırım miktarının sektör tavanını aşması ve 1975 bütçesinden ödenek ayrılmaması sebebiyle bu proje gerçekleştirilememiştir.[79]

SONUÇ

Orta Avrupa'yı Tuna yolu ile İran ve Doğu ülkelerine bağlayan en kısa yolun üzerinde bulunan Trabzon Limanı bir transit limanı olarak uzun yıllar önemini korumuştur. Ancak Anadolu ile bağlantısını sağlayacak bir demiryolu bağlantısına sahip olmaması, Limana gelen malların iç bölgelere ulaştırılmasında kullanılan Trabzon-Erzurum karayolunun bakımsızlığı gibi nedenler ticaret hacminin zamanla azalmasına ve yavaş yavaş rakip liman olan Batum'a kaymasına neden olmuştur.

Trabzon Limanı'na işlerlik kazandırmak amacıyla iyileştirme çalışmaları kapsamında ilk olarak 1944 yılı sonlarına doğru Liman'ın yeniden inşa edilmesi kararı alınmış ve bu çalışmalar1954 yılında tamamlanarak liman işletmeye açılmıştır. İnşaatının devam ettiği 1946-1954 yılları arasında toplamda sadece 40 yabancı bayraklı gemi, liman ile ticari münasebette bulunmuştur. Limanın tamamlandığı 1954 yılında toplam 937.786.741 lira olan Türkiye'nin genel ihracatın 20.074.184 liralık yani % 2.1'lik gibi küçük bir bölümü Trabzon Limanı üzerinden gerçekleştirilmiş olup istenen hacme ulaşılamamıştır.

1960'lı yıllara gelindiğinde her dönemde İran transit ticaretinde önemli bir merkez olarak görülen Trabzon Limanı'na arzu edilen canlılığın kazandırılması amacıyla CENTO Paktı çerçevesinde Birleşik Krallık Hükümeti tarafından birçok bağış yapılmış ve büyük vinçlerle donatılmıştır. Ancak bu çabalarda istenen sonucu verememiş ve limandan yapılan ihracat miktarı 1970 yılına gelindiğinde daha da gerileyerek %1 seviyesinde kalmıştır.

[79] **MM Tutanakları**, B:53, O:1, 19.03.1975, s.151.

1970 yılında yürürlüğe giren tüzükle daha profesyonel bir anlayışla yönetilmeye başlanan Trabzon Limanı'nın 1970 yılında 67.616.988 bin lira olan ihracat miktarı 1980 yılına gelindiğinde yaklaşık 26 kat artarak 1.743.751.000 liraya ulaşmıştır. Kendi kapasitesi bazında değerlendirildiğinde ciddi bir gelişim gösterdiği görülen limanın ülke geneli ile karşılaştırılması yapıldığında 1980 yılında yapılan Türkiye ihracatının ancak % 0,78'lik gibi çok küçük bir kısmının liman üzerinden gerçekleştirildiği görülmüştür.

Sonuç olarak, 1940-1980 yılları arasında aradan geçen 40 yıllık sürecin her döneminde Trabzon Limanı'na eski canlılığının kazandırılması amacıyla çok çalışıldığı ancak tüm girişimlere rağmen istenilen sonuca ulaşılamadığı ve Limanın ticaret hacminin sadece Karadeniz'e sahili olan ülkelerle sınırlı kaldığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A.)

B.C.A., 30.1.0.0/39.233.11, 14.12.1931.

B.C.A., 030.01.00.00.39.233.11.3.

B.C.A., 030.01.00.00.39.233.11.9.

B.C.A., 030.10/261.757.26, 08.08.1932.

B.C.A., 030.10.00.00.14.81.1.3.

B.C.A., 030.10.00.00.14.81.1.4.

B.C.A., 030.10.00.00.14.81.1.24.

B.C.A.,030.10.00.00.14.81.1.25.

B.C.A., 030.10.00.00.14.81.1.26.

B.C.A.,030.10.00.00.14.81.1.12.

B.C.A., 030.10.00.00.14.81.1.27.

B.C.A., 030.10.00.00.14.81.1.10.

B.C.A., 030.10.00.00.14.81.1.8.

B.C.A., 030.10.00.00.14.81.1.12.

B.C.A., 030.11.1.00.193.21.16.

B.C.A., 030.01/83.522.7, 22.12.1948.

B.C.A., 030.01/108.680.4.

B.C.A., 030.01/94.586.10.

B.C.A.,030.11.1.00.256.11.7.

B.C.A., 030.18.1/160.24.5.

B.C.A., 030.18.1/160.32.9.

B.C.A., 030.18.01.02/253.49.15.

B.C.A., 030.18.01.02/253.49.15.2.

B.C.A., 030.18.01.02/253.49.15.1.

Gazeteler[80]**

Halk Gazetesi

Yeniyol Gazetesi,

Doğu Gazetesi

Çaykara Gazetesi

Hâkimiyet Gazetesi

İstatistik Yıllıkları

TÜİK., Harici Ticaret, 1938, Özel Ticaret, s.10.

TÜİK., Hususi Ticaret, 1940, Özel Ticaret, s.13.

[80] **İlgili gazetelerden yararlandığımız belgeler metin içerisindeki dipnotlarda belirtilmiştir.

TÜİK., Dış Ticaret Yıllık İstatistik, 1946 ve 1946 Aralık Aylığı, Kısım 1, Özel Ticaret, s.35.

TÜİK., Dış Ticaret Yıllık İstatistik, 1946 ve 1946 Aralık Aylığı, Kısım 1, Özel Ticaret, s.21.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1950 ve 1950 Aralık Aylığı, Kısım 1, Özel Ticaret, s.21.

TÜİK., Küçük İstatistik Yıllığı, 1940-1941, Neşriyat No:192, Cilt:4, s.317.

TÜİK., İstatistik Yıllığı, 1948, Yayın No:285, Cilt:16, s.585.

TÜİK., Küçük İstatistik Yıllığı, 1951, No:343, s.395.

TÜİK., İstatistik Yıllığı, 1953, Yayın No:360, Cilt:21, s.481.

TÜİK., İstatistik Yıllığı, 1953, Yayın No:360, Cilt:21, s.487.

TÜİK., İstatistik Yıllığı, 1940-1941, Neşriyat No:194, Cilt:12, s.599.

TÜİK., İstatistik Yıllığı, 1948, Yayın No:285, Cilt:16, s.586.

TÜİK., İstatistik Yıllığı, 1953, Yayın No:360, Cilt:21, s.482.

TÜİK., İstatistik Yıllığı, 1940-1941, Neşriyat No:194, Cilt:12, s.600.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Seri:1, Özel Ticaret, s.22.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1950, Kısım 1, Özel Ticaret, s.61.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1956, Kısım 1, Özel Ticaret, s.24.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1955, Kısım 3, Özel Ticaret, s.13.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Seri:1, Özel Ticaret, s.24.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Kısım 3, Özel Ticaret, s.10.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Seri:1, Özel Ticaret, s.24.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1959, Kısım 3, Özel Ticaret, s.5-10.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1961, Kısım 3, Özel Ticaret, s.5-11.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1950, Kısım 3, Özel Ticaret, s.21-34.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1954, Kısım 3, Özel Ticaret, s.21-32.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1956, Kısım 3, Özel Ticaret, s.4-17.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1959, Kısım 3, Özel Ticaret, s.18-36.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1960, Kısım 3, Özel Ticaret, s.17-28.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1965-1966, Seri 1, Özel Ticaret, s.20.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1965, Seri 3, Özel Ticaret, s.16.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1980, Madde ve Ülkelere Göre İthalat ve İhracat, s.21.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1962, Seri 3, Özel Ticaret, s.9.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1964, Seri 3, Özel Ticaret, s.15.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1978, Madde ve Ülkelere Göre İthalat ve İhracat, s.78.

TÜİK., Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, 1980, Madde ve Ülkelere Göre İthalat ve İhracat, s.72.

TBMM Arşivi

Cumhuriyet Senatosu Tutanakları (CS)

Millet Meclisi Tutanakları (MM)

Tetkik ve Telif Eserler

AKIN, Fehmi - BAYRAKTAR, Serkan, "Erken Cumhuriyetin iktisadi Kurumlarından Biri: Âli İktisat Meclisi", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 29, Kütahya, 2011, s. 115-116.

ARSLAN, Zehra, **Demokrat Parti Döneminde Trabzon (1950-1960)**, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Trabzon, 2011.

BAŞKAYA, Muzaffer, "Tek Parti İktidarı Döneminde Trabzon Ekonomisi (1923-1950)", **K.T.Ü Sosyal Bilimler Dergisi**, Trabzon**,** 2014, s. 27.

ÇEVİK, Mehmet - YILDIZ, Murat, "Demokrat Parti İktidarının İlk Yıllarında Deniz İşletmeciliği ve Gemi İnşa Sanayisine Genel Bir Bakış (1950-1955)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 7, Sayı 33, 2014, s. 303.

DEMİRBİLEK, Sinan, "Tek Parti Döneminde İnhisarlar", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)**, Cilt XII, Sayı 24, İzmir, 2012, s. 204-206.

KARADENİZ, Şengül - ARSLAN, Zehra, "The Situation Of Ports in Turkey During Early 1930s According To Report Of Higher Council Of Economy Dated As 15-29 December 1931", **Turkish Studies,** Cilt 8, Sayı 12, Ankara, 2013, s. 651.

KORALTÜRK, Murat, "Âli İktisat Meclisi (1927-1935)", **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt 7, Sayı 23, Ankara, 1999, s. 47.

YAKTI, Özlem - ÜNLÜ SOYLU, Perihan, "İktisadi Kalkınma Yolunda Öncü Bir Danışma Organı: Âli İktisat Meclisi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 47, Ankara, 2011, s. 680.

Yıllıklar

1973 Trabzon İl Yıllığı

1967 Trabzon İl Yıllığı

İnternet

wikipedia.org/wiki/CENTO